

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) ગાના માસ્તરો, (૬) તગાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી ગ્રંથપાત્રી (એટલે કે એક વર્ષ રાખ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના મર્ટિફીકેટ ઉપરથી અબ બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ રૂપા કરવી. બીજા વર્ષ માં રૂ. ૦-૧૨-૦, ત્રીજા માં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
છૂટક નકલ એક એકના	રૂ ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને બંધ જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ એ લેખ "વસન્ત" માં દાખલ કરવાનો શરત છે, જે કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક

ગ્રંથાકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્યપ્રેમી જનોમાં બહોળો પ્રચાર છે. પરંતુ અત્યાર સુધી પૂર્ણ જમા ન હોવાથી છૂટથી પુસ્તકોની જાહેર ખર્ચો લઈ શકાતી નહોતી. પોસ્ટલ દરમાં કેટલાક ગ્રંથાકારો, જે. આ. પત્રજા. જરૂરમાં, નકલો, જે. આ. રૂ. ૧૦ જે. આ. પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખર્ચો દાખલ કરવાનું અમે સંચાલિત છે આ અનુકૂળતાનો લાભ લેવા ગ્રંથકારો ચૂકરો નહિ એમ આશા છે.

વ્યવસ્થાપક

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ.

વર્ષ ૮, અંક ૧.

[માસિક.]

માસ સંવત્ ૧૯૬૫.

દિગ્-દર્શન.

‘સેવાસદન’—આ નામની સ્ત્રીઓને લગતી એક સંસ્થા હાલ થોડાક માસથી
મુખ્યાલ્પિમાં રચપાઈ છે. એ મંથાનુ કાર્ય નજરે જોઈને તે વિશે લખવું
એસાસન. એવો અમાને ઈંગિરે હતો, પણ નજરે જોવાના એક એ પ્રસંગો આપ્યા
હતાં તેનો લાભ દેવંચાથી લઈ શકાયો નહિ—તા હવે, વિશેષ
વિશ્લેષ ન કરતાં, એની પત્રિકાઓ વગેરે ઉપરથી મેળવેલી માહિતીને આધારે એ સંબંધી
અત્રે એ શબ્દો લખના થોડા ધારીએ છીએ.

સ્ત્રી અને પુરુષ એ મંથારચનાં એ પદો કહેવાય છે. સંમારચના ગતિમાં ઉભયની
મમાન આવશ્યકતા જણાવવા માટે આ રૂપક ઠીક છે; પરંતુ તેઓના સ્વરૂપ અને પરસ્પર
સંબંધની યથાર્થ મમજાણુ આપવા માટે વધારે માત્ર રૂપક તો તેઓને એક જ શરીરનાં
અંગ માનવાં એ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ મર્યાદા એકસરખાં હોઈ સગા જ હકના હકદાર
નથી, પણ એક ખીજથી જુદા પ્રકારનાં, અને એક ખીજાની ન્યૂનતાની સપૂર્તિ કરનારાં,
હોઈ જુદા જુદાં કર્તવ્યનાં અધિકારી છે. ગઈ મહીના મધ્ય ભાગમાં આ મિદાનનું અંગ્રેજ
કવિ ટેનિસને ‘પ્રિન્સેસ’ નામના કાવ્યમાં બહુ સ્મિક નિરૂપણ કર્યું હતું; એનું સૂક્ષ્મ પદ્ય-
ક્રમણુ પુર.મર પ્રતિપાદન ક્રમ તત્ત્વગ ક્રમોત્તરે કરેલું છે; અને એને પોતાની પ્રૌઢ સમજ અને
મોહક ગદ્યશૈલીથી શુદ્ધરાતમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું માન સ્વ. અણ્ણિસાગને છે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં
કેટલીક વિશિષ્ટતા છે—અને જે એમ છે, તો એ વિશિષ્ટતાને અનુભવીને જ એની કેળવ-

હીનું સ્વરૂપ રચાવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એ વિશિષ્ટતાને જનસમાજના કલ્યાણાર્થે ખાસ ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ. હજી સ્ત્રીકળવણીના યોગ્ય સ્વરૂપનો સર્વમાન્ય નિર્ણય અને તદનુસાર એ કેળવણીની રચના થઈ નથી—એ નિર્ણય પ્રથમ થયા પછી જ સ્ત્રીકળવણીની શરૂઆત કરવી જોઈએ એવો ભૂલ ભરેલો મત મુંબાઈએ આપણામાં કોઈ ધરાવતું નથી, અને તેથી અત્યારે એના જે જે પ્રયોગો થાય છે તેમાંથી બોધ મળી ખરું જ્ઞાન આપણને ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થતું જાય છે. તે જ રીતે સ્ત્રીની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં રાખી એના જનસમાજના હિતાર્થે ઉપયોગ કરવાનો વિચાર પણ ધીમે ધીમે જ યથાર્થ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરશે: તે દરમિયાન એ દિશામાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી જે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે તે જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ રીતે હાનિકારક ન દેખાય ત્યાં સુધી તેને દરેક દેશહિતૈવીએ વધાવી લેવા જોઈએ. ‘સેવાસદન’ એ આ જાતનો એક નૂતન પ્રયત્ન છે અને એનો અમે આનન્દથી સત્કાર કરીએ છીએ.

મનુષ્યજીવન સેવા—અર્થે છે, અને એ સેવા એક વ્યક્તિ કરી શકે તે કરતાં અનેક વ્યક્તિઓ સાથે મળીને વધારે સારી રીતે કરી શકે: “જેઓ પોતે સારાં હોય અને જેઓ સારાં કામ કરતાં હોય તેવાંઓનો સત્સંગ કરવો. દરેક જાતમાં એવી સ્ત્રીઓ હોય છે કે જેઓ પોતાની જાતિનાં ભૂપણરૂપ હોય છે, અને જેઓ ભક્તિ પવિત્રતા તથા સ્વાર્થત્યાગના દદાન્તરૂપ હોય છે. જાણે કે અદસ્યનાં દર્શન, શ્રવણ, આસ્વાદન અને સ્પર્શ તેમણે કયાં હોય નહિ શું.” આવી સ્ત્રીઓનું સાધ્વીમંડળ સ્થાપવું એ આ સંસ્થાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે.

સેવિકાઓના ‘નૈષ્ઠિક’ એટલે સેવાપરાયણ જીવનનાર અને ‘શુદ્ધસ્થ’ અર્થાત્ સંસારમાં રહી યથાશક્તિ સેવા કરનાર એવા બે વર્ગ છે. સેવા એ પણ એક કલા હોઈ તે શીખવી જોઈએ. તેથી સેવિકાઓ ઉપરાંત એક ‘સેવાર્થી’ઓનો વર્ગ રાખવામાં આવ્યો છે: પંદર વર્ષની અંદરનાં એ મંડળમાં દાખલ કરવામાં આવતાં નથી. પરંતુ તેઓને શિક્ષણ-મંદિરનાં વ્યાખ્યાનો સમજી શકવાને તેઓ લાયક થાય ત્યાં સુધી પસંદ કરેલી કોઈ કુલ-સ્કૂલમાં બહુવા મોકલવામાં આવે છે; તથા મોટી ઉંમરનાંઓને માટે, તેમને ખાસ અનુકૂળ પડે એવો અભ્યાસક્રમ ગોઠવી આપવામાં આવે છે.

વળી ‘સદનવાસી’ અને ‘બહારવાસી’ એવા એના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે—અને હિન્દુ મુસલમાન અને પારસી એ દરેક જાતની ‘સેવાર્થી’ઓને સદને નીમેલી પોતપોતાની જાતિની આશ્રમકમિટીએ ચોજેલા આશ્રમોમાં રાખવાનું નક્કી કર્યું છે.

સેવાની વૃત્તિ શુદ્ધ અન્તરૂમાં રહે છે; અને તેથી જ્યાં સુધી અન્તરૂ પવિત્ર ન થાય ત્યાં સુધી એમાં કૃત્રિમ રીતે એ વૃત્તિ દાખલ કરી શકાતી જ નથી. તેથી સેવાસદનના સામાન્ય વ્યાખ્યાનોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે:

“ (૧) માનવજાતિની એકતા.

(૨) જીવન એ ન્યાય.

(૩) મેલિકાઓને માટે દયા તથા પરાપકારની ભાવનાઓ.

(૪) કુમારિકા, પત્ની તથા માતાના આદર્શો.

(૫) ગૃહ, પ્રજા અને માનવજાતિના પોષણવર્ધનમાં સ્ત્રીઓના સહધર્માચાર.

(૬) લોકસેવાનાં અને પરાપકારનાં કાર્યોનો અભ્યાસ.

(૭) સેવાનો પન્થ.

(૮) હાથે કરીને બહેરેલાં દુઃખો.

(૯) ગરીબોની લાલચો.

(૧૦) ગરીબાઈના બદલાઓ.

(૧૧) અહિંસા-અથવા મન, વાણી તથા કર્મથી દયા તથા કષ્ટ સખથી અને કોઈને ઉપદ્રવ ન કરવો.

(૧૨) મત્ત-વિચાર, વાણી અને કૃત્યમા.

(૧૩) અત્તેય-પ્રમાણિકતા.

(૧૪) અહમ્મય.

(૧૫) અપરિગ્રહ-જીવનમાં સાદાઈ અને વિચારમા દ્વિચિન્તા.

(૧૬) શૌચ-મન તથા શરીરની શુદ્ધતા અને સ્વચ્છતા.

(૧૭) સંતોષ.

• (૧૮) તપ-આત્મનિગ્રહ, આત્મમાન, અને આત્મમાન.

(૧૯) સ્વાધ્યાય-કાળનો યોગ્ય વ્યય.

• (૨૦) ધર્મપ્રશિક્ષણ.

(૨૧) ઋષિમુનિઓ, સંતસાધુઓ, મહાન પુરુષો તથા સાધવીઓના જીવનચરિત્રો.

(બજનો અને કીર્તનો ગેજ ગવાશે.) ”

ધાર્મિકતાના પાયા ઉપર જ મેવાની પ્રમાણત ન્યવાનો આ પ્રમત્ત જોઈ અમે ખુદ યદ્યપે હીએ.

મેવાના માર્ગોને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યા છે: (૧) વૈદ્યકસેવા, (૨) શિ-ક્ષણસેવા, અને (૩) લોકસેવા. એ ત્રણે પ્રકારને અગે દેવાં કેવાં કાર્યે સંબંધી કુશળતા મેળવવાની છે એ સદનતી પત્રિકામાં આપેલી નીચેની યદ્ય ઉપરથી સમજાશે. એ અમે અત્રે સવિસ્તર ઉતારીએ છીએ, જેથી સ્ત્રીઓનાં વિશેષ કર્તવ્ય તથા કુશળતાના સ્વરૂપ સંબંધી સ્પષ્ટતા વિચારેનો પણ અમારા વાચકને મારો ખ્યાલ આવી શકશે —

“૧. વૈદ્યકસેવા.

૧. ખાનુ દાકતરો તરીકે—

- (૧) સદનમાં અને બીજી સ્થળે બાપણો આપવાં.
- (૨) ધર્મશા દવાખાનાં ચલાવવાં.
- (૩) વગર શ્રીએ દરદીઓને મુલાકાત આપવી.
- (૪) દરિપતાલોમાં જવું.
- (૫) લોકોને વૈદ્યક બાબતની સલાહ આપવી.
- (૬) નિશાળોમાં કન્યાઓની શારીરિક પરીક્ષા.

૨. સૂચાણીઓ તરીકે—

- (૧) બ્યારે બ્યારે જરૂર હોય ત્યારે કુટુંબોને મુલાકાત આપવી, સલાહ આપવી, તથા સેવા માટે હાજર થવું.
- (૨) મુલાવડખાનાં અને દરિપતાલોમાં સેવા કરવી.

૩. ઉપચારિકા તરીકે—

- (૧) પોતાના કુટુંબમાં ઉપચારસેવા કરવી.
- (૨) પોતાના પડોશીઓમાં ઉપચારસેવા કરવી.
- (૩) ગરીબોમાં ઉપચારસેવા કરવી.
- (૪) દરિપતાલોમાં ઉપચારસેવા કરવી.
- (૫) ઉપચારિકાઓનાં મંડળો સ્થાપવાં.
- (૬) માંદાના આરોગ્યની સંભાળ રાખવી.

૪. જનમુખાકારીનાં બોધક તરીકે—

- (૧) ગરીબોમાં અને તવંગરોમાં સ્વચ્છતા, આરોગ્યના સામાન્ય સિદ્ધાન્તો અને જનમુખાકારી દ્વારા કરવાના ઉપાયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાં, તથા વ્યાવહારિક ક્રિયાઓ બતાવવી.

૫. તાત્કાલિક મદદ આપનાર તરીકે—

- (૧) અકસ્માતોમાં અને અક્યથુને પ્રસંગે બિમારો તથા જખમીઓને મદદ આપવી.
- (૨) એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાં.

૬. બીજી રીતે વૈદ્યક સેવા કરનાર તરીકે—

- (૧) દવા વગેરે જોઈતી મદદ લાવી આપવી.
- (૨) આરોગ્યગૃહો અને આરોગ્યશાળાઓમાં મુલાકાતો આપવી.
- (૩) દવાપાણીના ફેરફાર માટે તજવીજ કરી આપવી.
- (૪) બિમાર સ્ત્રીઓ અને બાળકોને દિલાસો આપવો,

૨. શિક્ષણસેવા.

સામાન્ય કેળવણીના વર્ગો—

- (૧) સદનમા વર્ગો ચલાવવા
- (૨) કન્યાઓની હાઇસ્કૂલમાં યોગ્યતા શિક્ષક તરીકે કામ કરવું
- (૩) પ્રાથમિક શાળાઓમાં યોગ્યતા શિક્ષક તરીકે કામ કરવું

વિશેષ કેળવણીના વર્ગો—

- (૧) શાળાઓમાં અને બહાર વર્ગોને નીતિનું શિક્ષણ આપવું
- (૨) મહોળી ઉમ્મગની કન્યાઓને તથા સ્ત્રીઓને મદનમા સક્ષિપ્ત વ્યાવહારિક અભ્યાસ કરાવવા શીખવવા
- (૩) મહોળી ઉમ્મગની કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ માટે ઘરોમાં અને ચાલોમાં વર્ગો ચલાવવા
- (૪) ન્દાના બાળકોને બે મોઢાન શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવવું
- (૫) જનનાના વગા ચલાવવા
- (૬) ગૃહનીતિ શીખવવી
- (૭) ચૂરમ કન્યાઓ અને ગૃહ કન્યાઓ શીખવવી
- (૮) કન્યાઓની શારીરિક કેળવણીની તપાસ કરવી
- (૯) બન્નેનો અને મોનો શીખવવા

વ્યાખ્યાન આપવાનું કામ—

- (૧) સેનામદનમા અને બીજા મધ્યમા ગ્રંથોમાં
- (૨) બાનુઓ અને બાળમના મેળાવગઓમાં

વાચવાનું અને લેખવાનું કામ—

- (૧) પ્રાચીન અથવા અર્ધગીત માહિત્યનાથી વાચી સંભાળવું
- (૨) સાહિત્ય, શાસ્ત્ર અને કલા, અભ્યાસ અને લેખન

બીજા પ્રકારની શિક્ષણસેવા—

- (૧) પ્રાથમિક શાળાઓ અને કન્યાઓની હાઇસ્કૂલોને મુલાકાત આપવી
- (૨) એ શાળાઓના વ્યવસ્થાપક મુલોમાં કામ કરવું
- (૩) ગરીબોને પુસ્તકો, શી વગેરે ભણતરના માધનોમાં મદદ આપવી
- (૪) શાળાઓમાં મેળાવગઓની વ્યવસ્થા કરવી

૩. લોકસેવા.

ધર્મોદ્ધાર કામ—

- (૧) સાર્વજનિક અને ધર્મોદ્ધાર કામની વ્યવસ્થા

- (૨) સદાવ્રત.
- (૩) ગરીબોને મદદ.
- (૪) ગરીબોનું પાલન.
- (૫) ગરીબોને માટે શીવવાનું કામ.

૨. અનાથ બાળકો, વિધવાઓ, વગેરેની સેવા—

- (૧) અનાથાશ્રમોમાં કામ.
- (૨) અનાથોને ઘરમાં રાખવાં.
- (૩) વિધવાઓની સ્નેહસેવા.
- (૪) આંધળાં, બહેરાં અને મૂંગાંની શાળાઓની મુલાકાત.
- (૫) રક્તપીત અને ગાંડાઓની દરિપતાલોમાં કામ.

૩. વિશેષ પ્રકારની સેવા—

- (૧) મદ્યપાનનિષેધક કામ.
- (૨) નિવારણનું કામ.
- (૩) દેદાખાનાં અને દેદીઓની ઉદ્યોગશાળાઓમાં કામ.
- (૪) દારખાનાં અને મિલોમાં સ્નેહસેવા.

૪. ધર્મનું કામ—

- (૧) મંદિરો, અગિયારીઓ અને મસીદામાં સેવા.
- (૨) કથાઓ અને બજનો.
- (૩) હૃદયસ્તવન અને ઉપદેશ.
- (૪) ધાર્મિક ઉત્સવોની વ્યવસ્થા.

૫. લોકનાં મંડળો અને રમતગમતને લગતું કામ—

- (૧) બાળુઓનાં મંડળો સ્થાપવાં.
- (૨) કન્યાઓનાં મંડળો.
- (૩) બાળકોની રમતો અને ગમતોની વ્યવસ્થા.

૬. ઘર અને સંસારમાં કલા અને વિશુદ્ધિ—

- (૧) ઘર અને સંસારમાં સૌન્દર્ય કલાનું શિક્ષણ.
- (૨) વિશુદ્ધિનો ઉપદેશ.

૭. ખીજા પ્રકારની લોકસેવા.

- (૧) ઘરના અને સંસારના રિવાજો અને સંસ્થાઓની સુધારણા.

આખી મંસ્થા સન્વતીયન્દ્રમા આલેખેલી સુન્દગિનિવાસી 'મૈયા'—મંડળનું સ્મરણ કરાવે છે, અને કવિને પોતાની ભાવના જગતમા જીવન્ત શક્તિ તરીકે કાર્ય કરતી જોઈને કાર્ષ્ણ્ય પશુ આનન્દ થતો હોય તો એ જોવાર્થનતમના આત્માને ખરેખર એથી આનન્દ થયા વિના રહેશે નહિ એને વ્યવહારમા મુશ્વતી કરવાના પાશ્વાત્ય દેશોના જેવું એક મહા આ દેશમા ઉત્તુ કરવાની ઇચ્છાથી મિ મુશ્વતીના હિમ્મતવાન મગજમાં ઉદ્ભવી છે, કેટલાક મગજ-મહાગત્તઓના તેમ જ દેશ માટે ઉડી લાગણી ધનવાન સામાન્ય સંપત્તિવાળા યોગ્ય મહાત્માઓના ઉદાર દ્રવ્યતાગથી એ પોપાય છે, અને મિ મગજનેવા કાર્યક્રમ અને શ્રમપરાયણ વિદ્વાનની દેખરેખ નીચે એ વ્યવસ્થા પામે છે.

અમે આનંભમા જ કહ્યું તેમ—સ્ત્રીઓને લગતી આ એક નવી જ સંસ્થા છે. અનેક સફળ-વિક્ષણ પ્રયોગોદ્ધારા પ્રાપ્ત થતા અનુભવથી જ યથાર્થ જ્ઞાન બંધાય છે, અને સત્ય-પ્રાપ્તિના એ મહાનિયમને આ મંથા પશુ અધીન છે જ. એમા ઘણી ઘણી ખામીઓ જણાતી આવશે અત્યારે જ અમને કેટલીક તો સ્પષ્ટ હોય છે—જેમકે નૈતિક એવિકાઓની યોજના, એક સામાન્ય ધર્મમા વિશેષ ધર્મનો વિવય, દત્તાદિ-પગંતુ અનુભવથી એમા સુધાન થશે હાય તો, આ મસ્થા સ્ત્રીની નૈતિક *વિશિષ્ટતાના—એની સ્વાભાવિક મેનાપરાયણતા અને પગેપકાગિતાના-સંગીન પાયા ઉપર બંધાયેલી છે એટલું જ જોડું બન છે.

વળી એક સેવાપનાયણ મસ્થા ઉપરાત એક શિક્ષણમથ્યા તરીકે પશુ આ મેવામ-દનની કાંકીદાં ધ્યાનથી નિહાળવા જેવી છે લગ્નોત્તર સ્થિતિમા સ્ત્રીઓતુ શિક્ષણ કેવી રીતે જરી રાખવું એ મહાપ્રશ્ન-જે ઘણા વખતથી ચર્ચાતો આવે છે અને જે સ્વ. દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જસભાઈએ ખાસ કાગજથી આગળ આપ્યો હતો—તે આ મસ્થામા કેવી

* પ્રમગોપાત્ત અત્રે, છેલ્લા ગિયુ ઓફ રિયૂઝમા લીધેલો એક ઉત્તારો નોની ગખવા જેવો છે —

The maternal character appears—(1) in the woman's impulse to place the centre of her life outside herself, (2) a remarkable capacity for governing in the sole interest of the governed, (3) an all-observing watchfulness and patience

તાત્પર્ય કે—સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વ સાથે માતૃત્વ તો હમેશા જોડાયેલું જ છે પત્ની બને એ સ્ત્રી લૌકિક અર્થમા 'માતા'—છોકરાની જન્મની—બનો અગર ન બનો સ્વ. જોવાર્થન-મે પશુ કુમુદને 'મૈયા' (માતા) 'મધુરી મૈયા' કહી છે તેમા આ જ ઔચિત્ય રહેલું છે

સ્ત્રીના વિશિષ્ટ નૈતિક ગુણોમા એ લેખક ત્રણ ગુણો ખાસ કરીને ગણાવે છે (૧) પોતાના જીવનને પોતાની જાતની બદાર સ્થાપવાની સ્વાભાવિક શક્તિ, (૨) પાશ્વ-પાવકના સંબંધમા, પાવક-માતા તરીકે પોતાની જાતને ખૂરી જઈ કેવળ પાશ્વના જ દિત ખાતર પ્રરત્તિ, (૩) ચારે તરફ ધરી વળતી આખ—કાગજ અને ધી-જ.

સેવામદનની યોજનામાં આ મર્વ ગુણોને ઉપયોગમા મેવાનો બન છે,

રીતે નીવેડો પામે છે એ જોવાંશે; પરંતુ, વિશેષમાં, કેટલીક નવી શિક્ષણપદ્ધતિ જે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને સરખી રીતે ઉપયોગી છે તે પણ આ સદનના શિક્ષણમંદિરમાં અજાબવાય છે, અને તે કેટલે દરજ્જે શ્વેતદમન્દ ધાય છે એ જોવાનો પણ સારો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રો. ગવર્નર એમના રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસને અંગે જર્મિનિની વિદ્યા સાથે સંબન્ધમાં આગ્યા છે, અને તેને પરિણામે એની કેટલીક નૂતન શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે જાણીતા થયા છે, અને તેનો લાભ આ શિક્ષણમંદિરનાં વિદ્યાર્થીઓને આપવાનો એ બહુ સારો પ્રયત્ન કરે છે. મહેનત બચાવવી-અર્થાત્ થોડી મહેનતે ઘણું ઉત્પન્ન કરવું—એ સત્ત ઉપર વર્તમાન કાળનું ગવર્નર યાન્ત્રિકશાસ્ત્ર રચાએલું છે, અને એજ સત્ત પશ્ચિમની પ્રજાઓએ શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ દાખલ કરવા માંડ્યું છે. પણ મનુષ્યને એ સત્ત લગાડવામાં કેટલીક મર્યાદા અને સંભાળ રાખવી જરૂરની છે એમ અમારો નમ્ર મત છે. આપણા પ્રાચીન કાળમાં પણ બાલકોને કદલું વિષય સહેલાઈથી શીખવવાની ઇષ્ટતાનો છેક અનાદર થયો નહોતો—તથાપિ આપણે ત્યાં કદિન રીતિની પણ કિંમત થતી અને તે ખોટું નહોતું. દરેક વિષય છોકરાંઓ સહેલાઈથી શીખી લે એમ કરવાના લોભમાં તેઓને ધાવણું બાળક રાખવાં કે ‘પોચું’ ‘પોચું’ ખાતાં ઘરડાં માણસો જેવાં કરી મૂકવાં એ ઇષ્ટ નથી. સંસાર સહેલાઈ અને આનન્દનો જ ભરેલો નથી; એની પગથીઓ તે સર્વેત્ર બાગના જેવી મનગમતી રચાઈ રહેલી નથી—તો સુગન્ધ કાંટા સવૈના મિથળુવાળા આ નૈસર્ગિક ભવાટવીમાં પ્રયાણ કરવાને તેઓ થોડ્ય રહે એવી જ પદ્ધતિએ બાળકોને શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. તથાપિ સેવા-સદનની, સામાન્ય શિક્ષણ પદ્ધતિને એક નવા પ્રયોગ તરીકે અમે ખુશીથી જોતા રહીશું, અને આ અદ્યુત ઉદારતા હિંમત ખુદ્ધિ અને શ્રમથી પ્રવર્તાવેલી સંસ્થાને મદદ વિજય ઇચ્છીશું.

* ભાવનાસૃષ્ટિ.

(ગાતિ.)

સુખમય સન્ધ્યાસમયે
ભમતો ભમતો હું આવિયો પળમાં
માનસસરને કપડે;—
અનુપમ લીલા નિહાળી તટ-જળમાં. ૧

(ઉદ્યોગ.)

જળમાં લહરિકુંડળ માંજ
હસીહંમ ઉન્નવળગાય
કરતાં કેલિ તરતાં જાય,—
ઉગે વ્યોમ શુદ્ધ સુહાય. ૨

* આ જીવનમાં મનુષ્યની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવા માટે ઉચ્ચભાવનાઓ (ideals) નિર્માણ થયેલી છે. એ ભાવનાઓની સમીપ મનુષ્ય જન્મજન્મ જાય છે, તેમતેમ દૂર તે ખસતી જાય છે, અથવા તે સિદ્ધ થઈ તો પોતાનું ભાવનાસૌન્દર્ય તજી દઈને સિદ્ધ થયેલી ભાવના તે બંધ પામતી જણાય છે. (“ઉચ્ચભાવનાધ્વંસ” — એ વિશેનો લેખ મરહૂમ મણિલાલ દ્વિવેદીનો સર્વેના સ્મરણમાં હશે. હેમાંના સિદ્ધાન્તને સ્પર્શ કર્યા વિના અત્રે ઉપરની કથના મૂકી છે.)

આ કાવ્યમાં એ ખતાવવાનો પ્રયત્ન છે કે આ જીવનમાં ભાવનાઓનો સ્પર્શ કરતાં વાંત તે મનુષ્યના હાથમાંથી સરી જતી જણાય છે; પરંતુ આખરે ભાવનાઓનું સ્થિર સૌન્દર્ય આત્મજીવનમાં કોઈ ક્રમે ગયા પછી સાધ્ય છે. માનસસરની સમીપનાં કુસુમ ફળો, શુકતારા, અને જુવા—એ આ ભાવનાઓનાં પ્રતિરૂપ તરીકે લીધાં છે.

શુકતારા અને જુવા એ સૌન્દર્યની ભૂતિઓના પરમાણુ સ્વરૂપ ગણા પછી, કવિના આત્માને પરમપુરુષ દિવ્યપાંજરામાં પૂરે છે, તે પાંજરું સફળદેહ અથવા સિદ્ધદેહને રચાને છે. અન્તે દિવ્યધામમાં સ્થિરભાવનાઓનો પરિચિત સંપર્ક થતા પ્દેશાં આ પાંજરામાંથી પણ આત્મા છૂટા થઈ, ભોગાયતનની અપેક્ષા વિનાજ, છતાં કેવળ આધ્યાત્મિક પણ વ્યક્ત સ્વરૂપે, રહેલો ખતાવ્યો છે. પૂર્વે વેરાઈ ગયેલી ભાવનાઓના પરમાણુમાંથી પાછી એ જ ભાવનાઓ, પણ સ્વસ્થરૂપે, ધડાઈને ઉપરિચિત થયેલી આલેખી છે; તે આત્માને એ અતિપૂર્ણ શુદ્ધ સ્થિતિમાં અનુભવગોચર થાય છે.

પર્વતના શિખર ઉપર રહીને તારામંડળ વગેરેનો દેખાવ વસ્તુતઃ હેવા જ પાછલી રાતના સમયમાં જાતે અનુભવેલો ચીતર્યો છે, અને તે વખતની કટલીક વૃત્તિયો પણ અનુભવ્યા પ્રમાણે પ્રતિબિંબિત એ વર્ણનમાં કરી છે.

તટ વન વિશે પુણ્યસુગન્ધ
વહતાં કુસુમ રમ્ય અનન્ત,
લોભકરંગ ધળ તરુડાળ.
ઝરતાં રસ દોસે સહુ ધાર.

૨

(હાહશે.)

સુગન્ધ એહ, સુવર્ણ એ; સુરસ એહ કરીં નેર
ખેએ મુજને, અવશ હું બન્યો કુસુમધળ ચેર.

૪

(હધાર.)

અડક્યો પાંખડી સુકુમાર;
ને ને ! કુસુમ તો તે વાર
ચર્ધો ને શન્ય માહિં વિલીન,
મુજને મૂક્યો અતિ દીન.

૫

ઉજ્જવળ ધળ અડતાંવાર
પાખ્યાં લોપ તે તરુડાળ !
આશાભંગ ચાતાં, મૂઠ
નાથું તરવ નાહિં મૂઠ.

૬.

* * * * *
* * * * *

(ભટ્ટપતિ.)

અસંખ્યતારામણિહાર ધારતી
નિશા રમે વ્યોમ ઉછંગલાડતી;
તહેને દહાલિશ્નનથી ન છોડતું
વિશાળ વહેં ધરીં વ્યોમ કારિહું;

૭

પ્રભાતઃતો દર રહું લપાઈને
જીવે ન ખે કલિનિમગ્ન કંઈ તે;—
હેવા અમોલા સમયે હું એકલા
સારી દર્ષ વિચરનાં સર્વે આપલા

૮

સતો જૈયા પર્વતશૃંગ એકલો
સુણી રહો શાન્તિ તણા જૈયા સુરો;
નીચે પડી પર્વતમાળ કેટલી !
વાંકી ચૂંકી ખીણ અસંખ્ય તેટલી; ૯

આછો શશી ઓમની ટાય ટેકોને
દીપાવતો ધુમ્મસગૂંછળાં નોંચે;
અનન્ત તારા નિજ નિલકર્મમાં
નિમમ, દીપે તહિં ઓમમાર્ગમાં. ૧૦

અન્યો હું શું અંશ જ દિવ્ય લોકનો !
તારા તણા મંડળમાં હું એક કો !
એ ભાનમાં હું ક્રમણ કરી રહ્યો
અપ્રાપ્ય એ લોક વિશે ફરી વળ્યો. ૧૧x

(હરિગીત.)

તાગખચિત એ ઓમ કેરી રાણીને હું સોધતો,
દીડી મનોહર શુકતારા, ત'હાં ધસ્યો ધરી મોદ જો !
મુજ હૃદય ધારું દિવ્ય મણિ એ પ્રેરિયો એ મોહથી
કર ઝડપમાં પકડી,—અને જો ! સર્ગ પડી ઝટ કર થકી ! ૧૨

(સૌરઠો)

સહસ્રકોટિ ખંડ અણુરેણુ સમ ખરી પડ્યા,
શૂન્ય વિશે જ અનન્ત તારારેણુ ગર્ધશમી. ૧૩

* * * *
* * * *

x શ્લો. ૭ થી ૧૦ સંધીનું વર્ણન, પાછળ દીપમાં કલા પ્રમાણે, વાસ્તવિક દીકેલા દેખાવનું છે; શ્લો. ૧૧ ના પૂર્વાર્ધની વૃત્તિ તે વખતના અનુભવનું પ્રતિબિમ્બ છે; ઉત્તરાર્ધમાંથી કલ્પના સૃષ્ટિ શરૂ થાય છે, અને શારીરિક નહિં પણ આત્માનું જ ક્રમણ અને પ્રવાસ આગળ ઉપર ચાલે છે. પૂર્વાર્ધમાંની વૃત્તિ તે વાસ્તવિક દશા અને કલ્પના પ્રવાસની વચમાંનું પગથિયું છે. શ્લો. ૧૨ ના પૂર્વાર્ધની વાત માત્ર વાસ્તવિક અનુભવની છે,—“ તે તરફ ધસ્યો ” એટલા માગ સિવાય.

(મન્દાકીન્તા.)

પ્રાચી મૂળે કનકપગલાં શાં ઉપા ધાપતી ને ।
 આહો આહો મધુર અળતો પૂરતી ત્હાં રસીસો;
 ને સનેરી ધનશકલ આ ભૂમિ ને વ્યોમ વચ્ચે
 વહેતું ચાલે, ચઢીં ઝટ તહિં હું વહું વ્યોમપન્થે. ૧૪

(ગાતિ.)

હાહડા સરશી ધારું
 લાવણ્યનો પૂતળી ઉપા દેવી—
 એ લોભે મુડકરથી
 સ્પર્શદિ,—ને પીગળી ગઈ કુંવી । ૧૫

* * * * *
 * * * * *
 * * *

(વપન્નતિ.)

ઉપા થકી એ અતિશે ઝીણી
 પાંખો સજ્જ દિવ્ય અને નવીની
 ઊડયો ન જીડયો મુજ આત્મપંખી
 અદસ્ય કો લક્ષ્ય મુદ્દર ઝંખી. ૧૬

અસંખ્ય તારાગણ્યક ભેદી,
 ઋતેજે ધડવા ધૂમસમૂહ છેદી,
 ઊડયો ન જીડયો ગગનો વટાવી,
 અન્તે ઊભો કો નવભૂમિ આવી. ૧૭

ઊભો ત્હાં કો પરમસ્વરૂપ
 પ્રચ્છડ દીક્ષિ ધરતો અનુપ;
 લીધો મ્હને પંન્નર માહિં પૂરી,
 આશ્વાસતો વાર્ણી વદી મધુરી; ૧૮

धडपुं शरी-रश्मिथों पांजरुं ओ,
अवक्ष्य जीष्वा शणिघातलुं ने;
न ओ म्हने पन्धनरूप लागे;—
आस्थो महापुरुष दिव्य भागें, १५

(सोरठो.)

हर्षे आस्थो ओ दूर, उज्ज्वल देशो लढा पड्या;
अनुपम ज्योत्स्नापूर रसतुं भूमि दिव्य ओ, २०

(इषार.)

दशन दीकुं अद्भुत त्यांढे,
नयनो हारतुं मुज कंठे;
कुसुमो दिव्य देह धरंत
जिभां रिमतमुधा वरसंत; २१

ताराभंडजोनी राखीं
जिभा दिव्य भूमियो आखीं;
अद्भुत दिव्य काय न धारीं
दीडी ते । उवा लटकाणी; २२

लज्ज रिमत तल्लि भृङ्ग-छाय
रेष्वा पगपणे पलटाय;
दर्पणुं अलुईंभां नेधें
निज सौन्दर्य, रहेती मोढी । २३

गल्ले विश्व सपणुं त्यांढे
कौतुक प्रेमभावे कंठे
हेनी रल्लुं निहाणी भुर्भां,
लटका ओम करती जिभा. २४

(अनुष्टुप्.)

काडीने पांजरभांथी मुजने भुकियो तळिं;
दिव्य ओ पुरुषे कधी आवा नेत्रा वडे कंठे. २५

(ખંડરિગીત.)

દિવ્ય એ સહુ મંડળી
એકલી તે ક્ષણ મળી,
સ્મિત મનોહર વેરતી
રચ્યો રાસરચના ત્હાં હરી. ૨૬

શુકતારા મુન્દરી,
સાથ સખિયોનો વળી,
દિવ્ય કુસુમો સહુ મળી,
ગભી ઉષા ત્હાં ગિજળી. ૨૭

(ઉપનતિ.)

અને મચી દિવ્ય જ રાસક્ષીલા,
વાગ્યા મુરો વાદ્યતણા રસીલા;
એ મુન્દરીઓ નવ તાલ ચૂકે,
વિલાસથી શા ચરણો જ મૂકે ! ૨૮

અનેક ત્હાં હું ધરીને શરીર
બળ્યો મહારાસ વિશે સક્ષીલ;
પ્રત્યેક એ મુન્દરીને અહંતો
રમી રહ્યો રાસ રસે વહંતો. ૨૯

(વસન્તતિવશ.)

આનન્દ એ સ્થિર સનાતનરૂપ દેતી
સૌન્દર્યમૂર્તિ નવ જો ! સરતી કરેથી !
આશ્ચર્ય એ મુજ મને જોપન્યું, અને જો !
સંદેહ એ ઝટ મહાપુરુષે જ છેલો. ૩૦

“હે વત્સ ! જે ખરી પડ્યા તુજ સ્પર્શ થાતાં
સૌન્દર્યના કણુ જ શન્ય વિશે સમાતા;
દિવ્ય પ્રભાવ થકો એ અણુરેણુમાંથી
સૌન્દર્યસૃષ્ટિ રચ્યો મહે જ નવીન આહિં. ૩૧

(અતુલકૃષ્.)

સ્થાયી સૌન્દર્યની મૂર્તિ અહતાં ન જશે ખશી;
દિવ્ય આ માવના મૃષ્ટિ અહિંયાં નિલ છેવશી.” ૩૨

રતનાગિરિ છાંલો.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

તા. ૨૭-૧-૦૯

કોયલડી.

બહેનાં કોયલડી ।

મીઠી કોયલડી ।

ખેલ, મધુર તુજ વેણાં,

બહેનાં કોયલડી ।

ઊડી એકલડી ।

ખેલ બધિર દુનિયાનાં

કાનો કોયલડી ।

મ્હોર વીણી, વીણી, ટાચે બેસે ।

રસ કસ ચૂસે, નાચે, હીસે ।

એકલતા છોડે શું એવી ?

બહેનાં કોયલડી ।

કહે નાં કોયલડી ।

ગાનઝયાની અમીય ધીરી ધારે,

પતિત પ્રાણના પાશ નિવારે ।

સાર્થકતા સોઢે શિર એવી,

બહેનાં કોયલડી ।

કહેનાં કોયલડી ।

પુણ્યાત્મા વન આંગણ શોધે,

પુણ્ય રવો અહીં મનગતિ રોધે,

એ વિરલા ! જગ કાળું,

બહેના કોયલડી ।

કાળી કોયલડી :

કાલી વાણી, તુજ, કાચે કાળું ।

મર્ગચરણનું છાચે ઉજાળું ।

તમ ઠ્યાં કહે આશિર વાણી । ।

કાળી કોયલડી ।

બહેનાં કોયલડી ।

મીઠી કોયલડી ।

આહ ઉઘા મુર દિવ્ય અર્ધહાથી ?

“ મ્હોર નીચા લૂમખતા ત્હાંથી । ”

એ રસમન્ત્ર કુંકારો,

બહેનાં કોયલડી ।

કહેનાં કોયલડી ।

ક્રદ્વા, પ્રેમ, વિનય નાં સંયમ,
રવ તુજ રેણે અનુપમ પંચમ
અમ મોરલી એ સુર વાજે,
બહેનાં કોયલડી !+

કહેનાં કોયલડી !

સુખ્યાઈ. } નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવ.
તા. ૧૮-૧-૦૭ }

આશા.

(સદા સંસારની ધૂનમાં.)

સતી સિદ્ધેશ્વરી સંસારનો શૃંગાર આશા !
મનોબલ્લ વેગની ગતિવાહિની સંચાર આશા !
સ્વર્ગોથી સાથે સરી, પ્રવાણમાં એ સાય;
અનન્તતા સહચારિણી, આશા અમર અવાસ.
વિયોગે યોગિની-સંયોગિની સાકાર આશા !
હૃદયની વાહિની, ઉદ્ધારિણી આધાર આશા !
ક્ષણમાં સખી સહ રાજતી, ક્ષણમાં કરે વિરોધ;
એ તુજ હર્ષોદર્પનો એકજ આવે ક્રોધ.
નિરન્તર મોહિની હસાહિની ઉમંગ આશા !
સદા સહવાસિની પરગામિની સુમંત્ર આશા !
જીવનવેલી ખેલતી સુરભિ સુમન પથરાય
આશા આશ્રિત મોહમાં પરાગ કેં પમરાય
જીવનઆપાર હૃદયગારનો સુપરાગ આશા !
હૃદયના રાગનો અવિરાગ એ સુવિરાગ આશા !
તુજ તેજે છે જીવવું, તુજ સહવાસે વાસ;
યોગવિયોગ સખી તજ્યે, પ્રાપ્તિ ઇષ્ટ સુવાસ.
મનોબલ્લ વેગની ગતિવાહિની સંચાર આશા !
સતી સિદ્ધેશ્વરી સંસારનો શૃંગાર આશા !

સ્નેહજ્યોતિ.

કવિવરોની મોરલીને.

મીઠા અમીઠસે રસેલી, ભરેલી, ઓ! કવિવરોની મોરલી!
બેની! તારા મધુરા, મધુલ ગાને, અમ ઉર રસબસ કરી જાગે!
ઉંડેરા તુજ ગૂઢ હૃદય પ્રાન્તોભાથી—

હળવે બેની! દિવ્ય રસધાર રેલી જાગે!
તાપે તપેલા હૈડા આ અમ, 'બળ્યા' 'બળ્યા' યદિ રહ્યા,
હૃદયતાપ મમાવવા રસદ બેની!—

હુ હુ હવડી, સુખદ, અમોઝ શાંતિ વરસી જાગે!

સરલા, તનના,
નળીરા ગાણા ગાગે!
વિભુની વિશુદ્ધિ વાગે!
પમમના ચર પૂરી—

પાએને નસે ધાગે!

લળી લળીને બેની વિનવુ તુ સરન નસધારે રેલગે,
લાનિત્ય ભર્યા મુખડેથી હૃદયના પટ ખોલગે!
'રસ' 'રમ' કરી જાગે!

ના શ્રમ સાધ્ય રસ વ મતી
બેની! બળેના, ઝળેલા, તૃપાર્ત હૈડાને—

શ્રમિત કરવાની ધરી નથી!

: વહેલી વટેલી ધગતી ધગતીને શીતળ, નસર કરો જાગે!
પછી ગમે તેમ વનસગે!

નહિતો, બહેની! તારા અનેરા અમૃતની,
અરસર હૃદયે અવગણના યદિ જશે!

તુજ વગસતુ મિથ્યા થશે, હૈડા તનસતા રહી જશે!
અરજી ઉરે ધરી બની, તૃપાર્તની પિપામા ટાળી જાગે!
ઉંડેરા તુજ ગૂઢ હૃદયપ્રાન્તોભાથી દિવ્ય રમધાગ રેલી જાગે!

હિન્દમાં વેપાર અને તેનાં સાધનો.

પુરાતન કાળમાં હિન્દુસ્તાનનો ખીજા દેશો સાથેનો વેપાર.

ધણાજી જૂના કાળથી હિન્દુસ્તાનનો વેપાર તેની પશ્ચિમે આવેલા દેશો સાથે ચાલતો આવેલો જણાય છે. સિંધુ નદી અને કાળા સમુદ્ર વચ્ચેની જાતો વચ્ચેનો વેપાર હિન્દુકુશ અને ઓક્સસ નદીને રસ્તે થઈ ચાલતો. શરૂઆતમાં થોડા વજનવાળા પથ્થુ કિંમતી પદાર્થોની લેવડદેવડ થતી હતી. ઇ. સ. પૂ. ૭ થી સૈકામાં ધરાની અખાત માર્ફતે હિન્દુસ્તાનનો પરદેશ સાથેનો વેપાર ખીલવા લાગ્યો. ધરાની અખાતમાં થઈ વેપારીની મોટી સંખ્યા મેસોપોટેમિયા અને રસ્તે ઇજિપ્ત કે મીસર સાથે વેપાર કરવા લાગી. આ રસ્તે થઈને હિન્દમાંથી ચોખા, મુખડ, વગેરે ખીજા દેશોમાં લઈ જવામાં આવતાં. પહેલી સદીમાં એક લેખકના લેખ ઉપરથી આપણને માલૂમ પડી આવે છે કે તે વખતે હિન્દુસ્તાનમાંથી તેજના, જવાહીર, મજલીન, તેમજ સુતરાઉ કાપડ પરદેશ ખાતે ચડતાં, અને પરદેશથી સોનું, રૂપું, તાંબુ, પિત્તળ, ક્વાર્ઝ, સીસું, પંચાળાં, મુખ્યત્વે કરીને આયાત થતાં.

આ વખતે હિન્દુસ્તાન પરદેશ જોડે વેપાર કરવામાં કેટલું બધું કુશળ હતું, તેમજ તેની જાહેજલાલી કેટલી હતી, તેનો ખ્યાલ પ્લીની નામના લેખકના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

પરદેશી માલ થોડો લેવો, અને પોતાના દેશમાંથી વધારે કિંમતનો માલ પરદેશ મોકલવાની ઇચ્છા હરેક કાળની પ્રજામાં હોય છે, એવું પ્લીનીના લખાણ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. યુરોપમાંથી હિન્દુસ્તાન ખાતે ધણી પૈસા તથાઈ જાય છે તેથી ફરિયાદ પ્લીની પોતાના લખાણમાં કરે છે જો કે આ વખતે આશરે ૪૫૮,૦૦૦ પૌંડનોજ માલ હિન્દમાંથી યુરોપ ખાતે ચડતો હતો.

પોર્ટુગીઝ.

૧૫ મા સૈકામાં ૧૪૯૮ ની સાલમાં વાસ્કોડાગામા કાલીટ બંદરે ઉતર્યો. પોર્ટુગીઝ લોકોએ આરમ્ભ લોકોના વેપારને ઘોઠો પહોંચાડ્યો, અને વેપારમાં શરૂઆત કેટલીક જખરજસ્તી પણ વાપરી. તેઓ પોતાની વખારની આસપાસ સીપાહીઓના પેરા રાખતા. ઓરમજના કિલ્લાની મદદ વડે ધરાની અખાત દ્વારા તેઓ સહીસલામતીથી વેપાર કરવા લાગ્યા. ગાવામાં વસવાટ કર્યા પછી તેઓએ મરી અને સુંકનો વેપાર હાથ કર્યો.

વલંદા અને ઇંગ્લેન્ડ.

વલંદા લોકોના કાફલા પણ ૧૫૯૫ થી ૧૬૦૧ ની સાલની અંદર હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર કરવા આવવા લાગ્યા. પહેલી ઇસ્ટ-ઇન્ડિયા-કંપની ૧૬૦૦ માં સ્થપાઈ. આ કંપની સ્થાપ-

વાનોં મુદ્દો એ હતો કે વલંદાઓ ખર્ચો વેપાર પોતાના હાથમાં કરી લે નહિ. ૧૬૦૮ ની સાલ સુધી તેજનાના બેટા સાથે આ કંપની વેપાર કરતી હતી, પરંતુ ૧૬૦૮ માં તેણે સુરતમાં વેપાર કરવાનું પ્રથમ શરૂ કર્યું.

સત્તરમી અને અઠારમી સદી,

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં પોર્ટુગીઝ લોકોનો વેપાર પડી ભાંગ્યો હતો, અને તેઓ ખીજી કંપનીઓનાં વહાણુ લુંટવાનો ધંધો કરવા લાગ્યા હતા. વલંદા લોકો અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે કેટલોક વખત સળડ સ્પર્ધા ચાલી; પરંતુ ક્રમે ક્રમે ઇંગ્લેન્ડે પોતાનો વેપાર જમાવ્યો, અને મદ્રાસ તેમજ બંગાળમાં વેપારની કોઠીઓ સ્થાપી. ૧૮ મી સદીના પહેલા અર્ધમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે લડાઈ ચાલી અને રાજ્ય મેળવવાની કોશિશ કરવા પાછળ વેપાર તો ક્યાંઈએ પડ્યો રહ્યો. ૧૮૧૩ ની સાલમાં કંપની વેપાર કરતી બંધ પડી. ૧૮૩૩ ની સાલમાં ચીન સાથે એકલા વેપાર કરવાનો કંપનીનો જે હક હતો તે પણ બંધ થયો.

રસ્તાઓ સારા ન હોવાને લીધે દેશની અંદર વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી નડતી હતી. વળી આગગાડીના અભાવને લીધે, દેશી રાજ્યો વચ્ચે અંદરઅંદરના કલહને લીધે, તેમજ દેશી રાજ્યોના માલ ઉપરના કરને લીધે, તેમજ કેપ ઑફ ગુડ હોપને રસ્તેથી માલ લઈ આવવાનો હોવાને લીધે ૧૮૫૭ ની સાલ સુધી વ્યાપારની જોઈએ તેવી વૃદ્ધિ થઈ શકી નહિ.

૧૮૫૭ માં બળવો જાગ્યો તે વખતે આખા હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર ૨૭૦ માઈલમાં જ આગગાડી ફેલાઈ હતી. બળવાના ઘણાજ કદુ અનુભવ પછી લરકર'લઈ જવાની સમજૂતી કરવા ખાતર આગગાડીનો મોટા પાયા ઉપર પ્રચાર કરવાની દલાપણુ ભરેલી રાજનીતિ ઇંગ્લેન્ડેને સુઝી. આથી કરી વ્યાપારની પણ અતિશય વૃદ્ધિ થઈ, અને તેથી હિન્દુસ્તાનના લોકોની તેમજ ઇંગ્લેન્ડની આખાદીમાં સંગીન વધારો થયો. વ્યાપારની વૃદ્ધિ થવાં લાગી તેમ તેમ હિન્દુસ્તાનનાં અંદરો સુધારવાની તેમજ માલ લઈ જનારી લાવનારી આગબોટાનાં કદ અને ઝડપમાં સુધારોવધારો કરવાની જરૂર પડી. સદ્ભાગ્યે ૧૮૬૯ માં સુએઝની નહેર વ્યાપારને માટે ખુલી મૂકાઈ. કેપ ઑફ ગુડ હોપને રસ્તે યુરોપના માલને હિન્દુસ્તાનમાં આવતાં ત્રણ મહિના જતા; સુએઝને ટુંકે રસ્તેથી હવે તે માલ માત્ર ૩ અઠવાડીયાની અંદર હિન્દુસ્તાનમાં આવી પહોંચવા લાગ્યો. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ગંભીર ખર્ચના બોજામાં ઉતરવું પડ્યું હતું. તે ખર્ચ પૂરું પાડવા હિન્દુસ્તાનમાં આવતા ને ત્યાંથી પરદેશ જતા માલ ઉપર નકાત નાંખવામાં આવી હતી; પરંતુ યુરોપના તેમજ હિન્દના વ્યાપારને સળડ હરકત પહોંચવાથી આ રાજનીતિનો સરકારને ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કરવો પડ્યો, અને ૧૮૮૦ ની સાલ સુધીમાં ઘણી ખરી આવકગવકની ચીજો ઉપર લેવામાં આવતો કર કાઢી નાંખવામાં આવ્યો.

વેપારની ખીલવણી કરવા ખાતર હિન્દુસ્તાનમાં ૧૯૦૫ ની સાલથી 'વ્યાપારઉદ્યોગનું

ખાતું, ખોલવામાં આવ્યું છે, અને આ ખાતું ગવર્નેર-જનરલની કાઉન્સિલના એક સભા સદના હાથ નીચે મૂકવામાં આવ્યું છે.

હિન્દુસ્તાનનો વ્યાપાર ખીલવવા ખાતર હિન્દુસ્તાનમાં જુદે જુદે સ્થળે ‘વ્યાપારી મંડળો’ સ્થપાયાં છે. કલકત્તા, મુંબઈ, કરાંચી, મદ્રાસ, રંગુન, કોચીન, કોલ્કાદ, કાનપુર અને કાઠીઆવાડમાં આવાં મંડળો છે. વ્યાપારને લગતી બાબતોમાં સરકાર આ મંડળોના અભિપ્રાય પૂછે છે અને વ્યાપારને લગતા કેટલાક વાંધાના કૃત્યા આ મંડળો દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ મંડળોના સભાસદોનો મોટો ભાગ યુરોપીયનોનો છે, કારણ કે પરદેશ સાથે ગંજવર વેપાર-અથવા તો કરોડો રૂપીઆનો ખર્ચ કરી નવી યોજનાઓ ઉભી કરનારી પેઢીઓ ઘણું બાગે યુરોપીયનોની બનેલી છે.

• હિન્દુસ્તાનનાં બંદરો.

હિન્દુસ્તાન મોટા દેશ છે છતાં તેના પ્રમાણમાં તેની અંદર બંદરની ઝાઝી સંખ્યા નથી. ઈંગ્લંડની અંદર ઘણાં અને સગવડવાળાં બંદરો હોવાથી મોટી આગમોટાને કિનારે માલ લાવવાનું, અને ત્યાંથી માલ ભરવાનું બહુ ફાવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં—કલકત્તા, મુંબઈ, રંગુન, મદ્રાસ અને કરાંચી—એ ગણ્યાં ગાંધ્યાં મોટાં બંદરો છે,

હિન્દુસ્તાનનાં બંદરો મોટાં બંદરો કલકત્તા, મુંબઈ, રંગુન, કરાંચી, મદ્રાસ અને ચીતા-ગોંગની—વ્યવસ્થા પોર્ટ કમિશનરો કરે છે, અને આ કમિશનરો ઉપર સરકાર દેખરેખ રાખે છે. વ્યાપારની ખીલવણી કરવા માટે બંદરોને સુધારવાનું કામ ‘પોર્ટ ટ્રસ્ટ’ નામનું મંડળ કરે છે.

કલકત્તા.

ન્યાસુધી સુએજની નહેરનો રસ્તો ખુલ્લો થયો નહતો, ત્યાંસુધી હિન્દુસ્તાનનો પરદેશ જોડેનો ઘણો ખરો વેપાર કલકત્તા બંદરેથી થતો હતો. ૧૮૫૭ ના બગવા પછી ફરકર આવવાજવાની સગવડ ખાતર ‘ઈસ્ટ-ઈન્ડિયા રેલ્વે ખોલવામાં આવી અને ૧૮૬૪ ની સાલથી આ રેલ્વે માર્ગે કલકત્તાથી દીક્ષી સુધી આ રેલ્વે દ્વારા વ્યાપારની અભિવૃદ્ધિ થતી ચાલી.

મુંબઈ.

શરૂઆતમાં મુંબઈમાં સારી ગોદી-ઝાંક-નહિ હોવાથી ચોમાસામાં દરીઆ માર્ગેત આવતો વેપાર બંધ પડતો. ૧૮૬૪ ની સાલ પછી જળલપુર અને નાગપુર વચ્ચે રેલ્વે નાંખવાથી તેમ જ બોમ્બે-ખરાડા-ચેન્ન-સેન્ટ્રલ-ઈન્ડિયા-રેલ્વે લાઇન દીક્ષી તેમ જ આગ્રા સુધી વધવાથી અને તેની સાથે ૧૮૬૯ માં સુએજની નહેર ખુલ્લી મૂકવાથી અને મુંબઈના બંદરમાં ગોદી બાંધી સંગીન સુધારો થવાથી ડુનીઆના એક મોટા અને અગત્યના બંદર તરીકે મુંબઈની ગણતરી કરવામાં આવે છે.

કરાંચી.

કરાંચી બદરથી માલની આવજા થાય છે, પણ તે બદનમા બીજા ઉદ્યોગની ઝડપબધ અભિવૃદ્ધિ થઈ હોય તેમ જણાતું નથી. જ્યારથી પગલ અને કરાંચીનું રેલ્વે માર્ગે જોડાણ થયું અને જ્યારથી બદરને સુધારવામા આવ્યું ત્યારથી કરાંચી બદરની અગત્યમા વધારો થયો છે. કરાંચી બદરથી ઘઉં, તેલ કાઢવાના બી અને ઉન મોટા જથ્થામા પરદેશ ખાતે ચઢે છે.

રંગુન.

૧૮૫૭ ની સાન સુધી રંગુન બદર એમ માધારણ બદર હતું, અને ત્યાંથી પરદેશ ખાતે ચોખા મોખલાવામા આવતા. ગાંગમાથી ચોખા કાઢવાની મીથોનો ઉદ્યોગ જગવાથી, તેમજ ઘાસતેનને સ્વચ્છ કવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થવાથી રંગુન બદરની આબાદી એમ્હમ વધવા લાગી તેની ઉત્તરે રેલ નખાવાથી દેશના અદના ભાગમા માન લઈ જવાતું વધારે સુતર થયું છે, અને રંગુન બદરની આબાદાનીમા સ્વિમે દિવસે વૃદ્ધિ ચતી જાય છે.

મદ્રાસ.

મદ્રાસ બદરનો મિતરો મોગી આગમોટોને આવવા જવા માટે ઘણો જ અગત્યભરેલો છે. બદર સુધા વાને ઘણી મહેનત કર્યા છતાં, હવે જોઈએ તેની કૃતેહ મળી નથી તેથી તે બદર માર્ગે ઝડપથી વ્યાપારની ખીનવણી થઈ શકતી નથી આમ જતા પણ તે બદર દ્વારા થતા વેપારની અદર ધીમે ધીમે વધારો થતો જાય છે.

સુએજની નહેર ખુધી થયા પહેલાં હિન્દુસ્તાન સાથેનો લગભગ બધો વેપાર વહાણ માર્ગે કરવામા આવતો. સુએજની નહેર વ્યાપરને માટે ખુધી મુકાયા પછી આગમોટોને આવવા જવાની સગવડ થઈ અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે બધો માલ આગમોટ દ્વારા આવવા જતા લાગ્યો. ૧૮૮૪ ની માલમા ૨,૮૮૪ આગમોટ, ૧૮૮૪ મા ૪,૩૭૭ અને ૧૮૮૪-૫ મા ૬, ૩૬૬ આગમોટ માર્ગે માન લઈ જવા લાવવામા આ ચો હતો.

હિન્દુસ્તાનમાથી હજેશ આગમોટોમા ઘણો માન પરદેશ ખાતે ચઢે છે, બીજા પ્રજા એની આગમોટો ક્રમે ક્રમે માન લઈ જવાની હરીકાષ્ટમા આવતી જાય છે, અને હાલ જર્મનીની આગમોટો હિન્દુસ્તાનમાથી પરદેશ ખાતે માન લઈ જવાનું ઘણું કામ કરે છે ઑસ્ટ્રિયા, ફ્રાન્સ, અને નોર્વેની આગમોટો પણ વેપારની જણમો લઈ જવાનો ધધો કરે છે.

હિન્દુસ્તાનનો પરદેશ જોડેના વેપાર.

ઇંગ્લેન્ડ સાથેનો.

પરદેશ જોડેના વેપારમા હિન્દુસ્તાનનો ઇંગ્લેન્ડ સાથેનો વેપાર ઘણો છે. ઇંગ્લેન્ડમા હિન્દુ-

સ્તાનના માત્રની અપત હોવા ઉપરાંત ઈંગ્લંડથી બીજા દેશોમાં હિન્દુસ્તાનનો માલ મોકલવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સુસ્થાપિત થયા પછી હિન્દુસ્તાનનો યુરોપ ખંડના બીજા દેશો સાથેનો વ્યાપાર ઇંગ્લેન્ડે માર્ફતેજ ચાલતો; પણ વ્યારથી સુએજની નહેરે યુરોપ ખંડની સઘળી પ્રજાઓને વેપાર કરવા માટે ખુફી મૂકવામાં આવી, ત્યારથી હિન્દુસ્તાનમાંથી યુરોપ ખંડની બીજી પ્રજાઓ પોતાને નેઈતો માલ પરબાર્યો લઈ જવા લાગી. હિન્દુસ્તાનમાં માલ મોકલવાની અંદર યુરોપ ખંડની બીજી પ્રજાઓ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા સાથે સંપ્ત હરીફાઈમાં ઉતરી છે; પરન્તુ રંગેલા અને સફેદ સુતરાઉ અને ગરમ કાપડના, ધાતુના, સંચાકામના આગમીને લગતા સામાનના, તેમજ કાપવાનાં ઓળરોના વેપારમાં ઇંગ્લંડની સાથે હજી કોઈ પણ દેશ બાથ બીડી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી.

જર્મની સાથેનો હિન્દનો વેપાર.

જર્મની સાથે હિન્દુસ્તાનનો વેપાર, ક્રમે ક્રમે મારા પ્રમાણમાં વધતો જાય છે.

જર્મનીમાંથી હંમેશ વપરાશમાં આવતી અનેક ચીજો હિન્દુસ્તાન ખાતે આવે છે, અને તે ધણી સસ્તી આવતી હોવાથી હિન્દુસ્તાનની ગરીબ વસ્તીમાં તેવી ચીજોનો જલદીથી ઉપાડ થાય છે. જે ઇંગ્લેન્ડ કંપનીનું અપુ આઠ આને મળે છે, તેવી જાંતનું-તેલું સાફ તો નહિ જ-જર્મન કંપનીનું અપુ અર્ધા કિંમતે એટલે કે ચાર આને મળે છે. દોરા, સોય, વગેરે અનેક ઉપયોગી અને સસ્તી ચીજો હિન્દુસ્તાનમાં જર્મનીથીજ આવે છે. જર્મનીએ ઇંગ્લંડ અને યુરોપ ખંડના બીજા દેશો ઉપર રંગના વેપારમાં મહાન જીત મેળવી છે. કરોડો રૂપિયાની થાપણથી જર્મનીમાં કોલ-ટારની અંદરથી જીત જીતના રંગો બનાવી હિન્દુસ્તાન ખાતે મોકલવામાં આવે છે, અને તે રંગના વેપારમાં હરીફાઈ કરવાનું સાલસ ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ હારવા માગતા નથી. જર્મનીમાં હિન્દુસ્તાનથી રૂ.આમરાં, સણ, તેલનાં બીજાં, અને ચોખા ચઢે છે.

ચીન સાથે હિન્દનો વેપાર.

ઈંગ્લંડથી પ્રમાણમાં ઘણો થોડો તોપણ બીજેજ નંબરે હિન્દુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે વેપાર ચાલે છે. અરસપરસ વેપાર કરતાં ઘણાં વર્ષ થયાં છતાં તેમાં વધારો થતો જોવામાં આવતો નથી. પહેલાં જપાન અને હિન્દનો વેપાર ચીન માર્ફતે ચાલતો, પરન્તુ ૧૮૫૪ ની સાલ પછીથી જપાન સ્વતંત્રપણે હિન્દુસ્તાન જેડે વેપાર કરવા લાગ્યું છે. અફીણ (ચીન સાથેનો અફીણનો વેપાર થોડાં વર્ષ પછી બંધ થશે) તેમજ સુતર અને સુતરાઉ કાપડનો ચીન સાથે મોટો વેપાર ચાલે છે. બ્યાંસુધી જપાનીઝની માફક ચીનાઓ પોતાના દેશમાં કાંતવાવણવાની મીસો કાઢશે નહિ, (અમુક વર્ષ પછી જે બનવું તદ્દન શક્ય છે) ભ્યાંસુધી હિન્દુસ્તાનનો તે પ્રકારનો વેપાર ધમધાકાર ચાલુ રહેવાનો દરેક સંભવ છે. ચીનથી હિન્દુસ્તાન ખાતે ચા, રેશમી કાપડ મોકલવામાં આવે છે.

જાપાન અને હિન્દુસ્તાન.

• જાપાન અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચેનો વ્યાપાર ઘણોજ અને તે ઘણી ઘણી ત્વરાથી વધવા લાગ્યો છે ૧૮૮૬ ની સાલ સુધી તો જાપાન સાથે નહિ જેવો વેપાર ચાલતો હતો ચીન અને જાપાન વચ્ચે લડાઈ થયા પછી જાપાન હિન્દુસ્તાન સાથે પોતાની આગખોટ દ્વાન પગભારો વેપાર કરવા લાગ્યું, અને વેપારની સગવડ ખાતર મુબઈમાં એક જાપાનીઝ બંક ખોલી જાપાનમાંથી હિન્દુસ્તાનમાં મુખ્યત્વે કરી રેશમી માલ આવે છે, પરંતુ બર્માના લોકના શેા અને અનુમરી જાપાનીઝ માલ બનતો હોવાથી તેવા માલનો બર્મામાં જળગ હોવા થાય છે જાપાન હિન્દુસ્તાનમાંથી રૂનો મોટા ઉપાડ કરે છે

ફ્રાન્સ.

ફ્રાન્સ અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે જળગે વેપાર ચાલતો નથી, તોપણ ફ્રાન્સમાંથી ડોર ફીત, દોગીઓ ટોપીઓ, તેમજ અને જાતના દારૂ હિન્દુસ્તાનમાં આવે છે

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ. (અમેરિકા.)

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ હિન્દુસ્તાનને પ્રથમ ધામતેલ પૃ ૩ પાડતું પણ બર્મામાં ધાસતેનના દ્વા નીકળવાથી અમેરિકાનો ધાસતેનનો વેપાર ઘટતો જાય છે

હિન્દુસ્તાનની આસપાસના દેશો સાથે ખુસ્કીને રસ્તે થઈને ચાલતો વેપાર.

હિન્દુસ્તાનમાંથી ટ્રેલી કિમતનો માલ આમપાસના મુનકમાં જાય છે, તેની ખરેખરી ગણતરી થઈ શકે તેવું નથી, તોપણ આશરે ૧૫ થી ૨૦ કરોડ રૂપીઆનો માન આસપાસના મુલકોમાં મોકલવામાં આવે છે એનો અગમટો મદદવામાં આવ્યો છે

અફઘાનીસ્તાન, શાન સરથાનો અને ચીનના પશ્ચિમ ભાગ સાથે આ બધો વેપાર આવે છે આ દેશોમાં મુખ્યત્વે કરી સુતરાઉ કાપડ, લોદાનો સામાન, ખાડ, મીઠું ધાસતેન અને બીજી ટ્રેલીક ચીજો મોકલવામાં આવે છે

અફઘાનીસ્તાનમાં હિન્દુસ્તાનમાંથી કે પરદેશથી આવતા માન ઉપર ભારે જકાત નાખવામાં આવે છે, અને અફઘાનીસ્તાનમાંથી આવતી ચીજોનો વેપાર પણ કાયુબના અમીરની પરવાનગી સિવાય બાબ કોઈથી થઈ શકતો નથી

આપણા દેશનાજ જુદા જુદા વિભાગો વચ્ચે ચાલતો વેપાર.

બ્યારે રસ્તાઓ નહતા અથવા ખરાબ હાલતમાં હતા, તેમજ આગગાડીની સગવડ નહતી, તે વખતે પડખે પડખે આવેના વિભાગો વચ્ચે પણ ઘણી મુશ્કેલીથી વેપાર ચાલતો આગગાડીના સાધનથી દૂરના ભાગોનો માન થોડા દિવસમાં મળી શકે છે અને તેથી એક

ખીજા ભાગનો માલ અદલબદલ કરવાનું કાવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં એટલે કે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અને તેમાં પણ ખાસ કરી ગંગા નદીની આસપાસના પ્રદેશમાં વહાણ અને હોદીઓ માર્ફતે માલ લાવવા લઈ જવાની સગવડને લીધે ઘણા જૂતા કાળથી સારા વેપાર ચાલે છે.

વેપારી વર્ગ.

જુદા જુદા વિભાગોમાં જે મેળાઓ ભરાય છે, તેમજ મોટાં શહેરોમાં ગુજરી કે બજાર ભરાય છે, તેનો ઉદ્દેશ આસપાસ નીપજતા માલ અદલ બદલ કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશથીજ ઘણા પુરાતન કાળથી હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા વિભાગોમાં અને શહેરોમાં મેળા કે બજાર ભરવાનો રીવાજ ચાલતો આવેલો છે. જૂના કાળમાં કેટલાંક સ્થળો જે ગણતરીમાં પણ નહતાં, તે હાલ ગંજવર વેપારનાં મથકો ગણાય છે. આનું કારણ ત્યાં ચાલતો ધમધોકાર વેપારજ છે જ્યાં જ્યાં આગગાદી થઈ છે, ત્યાં ત્યાં કે તેની આસપાસમાં ધણે ભાગે વેપારની વૃદ્ધિ થએલી જોવામાં આવે છે.

બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના થયા પહેલાં અને ખાસ કરી ચારે તરફ આગગાદીના પથ-સાઈ જવા પહેલાં વણુગારો લોકો પોકો ભરી એક ભાગમાંથી ખીજા ભાગમાં સામાન લઈ જતા અને પાછા ફરતાં તે સ્થળે નીપજતો માલ ખીજા વિભાગમાં પાછા લઈ જતા હિન્દુસ્તાનના દરેક પ્રાંતમાં જુદી જુદી વેપારી વર્ગની જતો છે. રજપૂતાના અને આસામમાં મારવાડી મુખ્ય વેપારી વર્ગ તરીકે ગણાય છે, મુંબઈ પ્રસાદમાં પારસી, વાણીઆ, લહાણુ, વહોરા, ખોજા, અને મેમણ એ વર્ગો વેપારમાં મગેલા છે અને વેપારની બાબતમાં તેઓની નજર સારી પહોંચે છે. મદ્રાસ, માયસોર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં લીંગાયત, ચેતી અને કુમાડી એ મુખ્ય વેપાર કરનારી જતો છે. બંગાળમાં બ્રાહ્મણો અને ખીજા હલકી જત વેપાર કરે છે. બિહાર અને સુનાઈટ પ્રોવિન્સમાં વાણીઆ વેપાર ખેડે છે.

(અપૂર્ણ.)

ગંગાશંકર મલ્હિશંકર વૈષ્ણવ.

ચૌદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૫૯ થી)

ખીજે દહાડે સવારે ઉઝળન પહોંચ્યા. ત્યાં સ્ટેશનની પાસે જ એક રેલવે ખાતામાં નોકરી કરનાર માતિબંધુ અને રનેહી જનનુ દર્શન થવાથી તેને જ ઘેર મુકામ રાખ્યો. તે સ્ટેશનની પાસે હતો અને ત્યાં હવા ખુબી હતી તેથી જો કે તે વખતે પ્લેગ ચાલતો હતો તોપણ તેઓ ત્યાં જવાથી હરકત પડી નહિ. અહીં જ પ્રથમ ઘણે દહાડે વર્તમાનપત્ર જોયાં અને યોગ દિવસની ખબર નહિ જાણવાથી વખતમાં ફેટલા પછાત પડીએ છીએ તેનું ભાન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે ભાન એકદમ તો કદાચ ન થાત કારણ કે સાધારણ ખબરો યોગ દહાડા જાણી તોએ શું ને ન જાણી તોએ શું ? તો પણ હાલની પ્રવૃત્તિઓ હાલની રહેવાની ને જીવનની પદ્ધતિ સાથે દરરોજ વર્તમાનના મંગમાં ન રહીએ તો બહુ જ પછાત પડી જઈએ છીએ. ઘણા હિંદુ ભાઈઓ હજી પણ આઠ આઠ દહાડે જ વર્તમાનપત્રો જોય છે. ખીજ વખતમાં જાણે તે લોકોને નવરાશ જ નથી મળતી. આ ભૂલ છે. એક તારીખને બદલે ખીજ તારીખમાં આવના વખતમાં તો આમમાન જમીનનો ફેર ચર્ધ જાય છે. અત્ર ખાસ જાણવા લાયક ખબર “ મુંબઈ મમાચાર ” માં નજર નાંખતાં આચાર્યશ્રી નીચે પ્રમાણે માલુમ પડી.

એમ. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ.

ફતેહવંત ઉમેદવારોના નામ.

ચેહેસો વર્ગ.

.....

ખીજો વર્ગ.

.....

.....

દેવે મોહનલાલ પાર્વતીશંકર.

.....

ત્રીજો વર્ગ.

.....

.....

આ ખબર જાણવામાં પછાત પડવાનો ખેદ તે વખત લાગ્યો હતો અને વર્તમાનપત્ર બરાબર હાથમાં આવ્યું હોત તો તેમ ન જ થવા પામત. પણ ચર્ધ તે તો થયું જ, તેને

મુધારી લેવાનો સ્હેલો રસ્તો માત્ર તેમને તારથી અભિનંદન આપી સંતોષ પામવાનો જ હતો. ઉર્જન તેજ દહાડે જોઈ બીજે દિવસે સવારે ત્યાંથી નીકળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ગાડીઓમાં પ્રથમ સિદ્ધવડ ગયા. રસ્તામાં જોતાં જોતાં વિક્રમની ઉર્જામિતીની-ગુના વખતમાં કળા અને કેળવણીના મથકને ખગોળવિદ્યાના સંબંધમાં આ આપણા હિંદુસ્થાનના ગ્રીનીચ (Greenwich) ની પ્રાચીનતાની સચોટ સાખીતી જૂનાં મેક્સાં ધરો આપતાં માણસ પડ્યાં. વડ જતાં ક્ષિપ્રા નદી ઓળંગવી પડે છે. પૂલને અભાવે નદીના સાંકડા પટ પર એક ઠેકાણે નાનું નાવડું રાખી મૂકવામાં આવ્યું હતું. તેમાં બેસી સામે દીનારે બાંધેલાં દોરડાંનો બીજો છેડો જે નાવમાં રાખેલો હતો તે ઝાઢી, તેને જતે ખેંચી સામે જવાડું હતું. તે પ્રમાણે ગયા ને થોડુંક ચાલ્યા એટલે સિદ્ધવડ પહોંચ્યા. ત્યાં ક્ષિપ્રા નદીમાં સ્નાન કર્યા બાદ બીજું કાંઈ કરવાનું નહોતું. સિદ્ધવડ તરીકે હાલ જે વડ ઓળખાય છે તેમાં પ્રાચીનતા જણાઈ નહિ; કદાચ એમ હોય કે ત્યાં જ, તેની પાસે અસલનું વડ હોય. પરવારીને કાલિકા તરફ ગયા. થાકેલા હોવાથી ત્યાં કાચું કોઈ ખાઈ, તાજા થઈ પાછા ફર્યા અને મહાકાલેશ્વરનાં દર્શન કરવા ગયા. તેમાં જવાનો રસ્તો એક બાંધ નીચેથી કરેલા અધારા નજીકડી જેવા રસ્તામાંથી છે. તેમાં અંદરથી હવાની આવ જ ન હોવાથી બાદ બહુ મારે છે અને વધારે માથુસો હોય તો કદાચ ગુંગળાવવાનો પણ વખત આવે. અંદર દીવા, સારા રાખે છે એટલે જેવામાં કોઈ જાતની હરકત પડતી નથી. તે જોયા પછી હરસિદ્ધ માતા ગયા. રામઘાટનો મોટો ઓવારો છેડો જોયો. આ ઘાટ ધણોજ પહોળો છે અને ક્ષિપ્રા નદીમાં આ ઠેકાણે જ નહાવાનો ખરો આનંદ છે. ચાણોદની પાસે આવેલા કન્યાળામાં નર્મદાનો જેવો ઉત્તમ ઘાટ છે તેવો જ રમણીયતામાં સરસ પણ તેનાથી પહોળો આ ઘાટ પ્રથમ જોનારનું મન હરી લે એવો છે. વખત મળત તો ફરીથી એકવાર ત્યાં બધા બીજે દહાડે જાત. પણ તે વખતે તો સર્વના-રાયજીનાં અસ્ત થતાં કોમળ કિરણોએ ત્યાંથી હવે ઘેર જવા જ સૂચવ્યું. પતંગનું પવિત્ર રતાશ પડતું બિગ્ગ નીચે નીચે જતું હતું અને તે દક્ષિમયાંદા પરથી હુબમાં ખાતું હતું. તેથી મુંબઈમાં મહાલક્ષ્મી આગળ સાંજરે જેમ સૂર્ય સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે તે વખતની પેઠે જ આ દેખાવ ઇતિહાસની મર્યાદામાં હિંદના અનેક વીર પુરુષોનો અસ્ત સચોટ રીતે યાદ કરાવતો હતો. શુકલ પક્ષની તેરસનો દહાડો હોવાથી સૂર્યાસ્ત થતાં વારને જ નદીના મીઠા મધુર નાદ પર શશિના શીતલ સુખકર રસ્મિઓએ રૂપેરી લેહેરો પાડી મૂકી અને તેના ચળ-ઘાટની ઝાંખી (after-images) ઘેર જતાં સુધી નગર આગળને આગળજ રહી. સવારે વખત થયો એટલે ગાડીમાં બેસી અમદાવાદ આવવા રસ્તો પકડ્યો. સગવડ ખાતર વચમાં દાહોદના સ્ટેશન પર સાંજરે ઉતર્યા. ત્યાં એક નાગર સ્નેહીને ઘેર રાત્રિએ આરામ લઈ સવારે દરો પાછા ત્યાંથી નીકળી ડોકર વચમાં હતું એટલે ત્યાં ઉતર્યા. ડોકર તો અમારામાંના ધણા ખરા બે ત્રણ વાર જઈ આવેલા હતા એટલે ત્યાં કાંઈ ખાસ કર્તવ્ય કે પ્રથમ પ્રેક્ષણથી મન પર છાપ પાડનારું નીવડે છે તેવું નહોતું. તો પણ કાંઈક વિચિત્ર જોયું; રણુછોડાના મંદિરમાં જોઈએ તેવો અંદોળસ્ત રખાતો નહોતો. તે વિશે લખવા આ સ્થલ નથી. ત્યાંથી તા. ૧૧ મીએ એટલે બીજે દહાડે બપોરે નીકળી અમદાવાદ સાંજરે આઠ વાગે, આઠમાં દશ કમે આવી પહોંચ્યા. કામ પૂરું થયાનો આનંદ થયો. પરવાર્યા, અને શ્રી ફરીને તે વખતે ધરાયા હોવાથી એ સમાપ્તિમાં સંતોષ માન્યો.

શુ બાને યાત્રા ગણીશુ ? કે શુ પર્યટન કે પ્રવાસ કહેવો વધારે યોગ્ય ધારીશુ ? યાત્રાનો અર્થ જો એવો જ હોય કે માત્ર દેવ દેહેરા જ કરવા અને બીજી કાંઈ પણ ચીજ પર લક્ષ આપવું નહિ તો તો આ તે નથી જ પણ આવું હીરો-ઘોડો-ગરબ-આગે-ને-ડેલે-હાથ-દઈ-આધ્યો-સહી કર્તવ્ય તો ઇષ્ટ નથી જ એટલું જ નહિ પણ જીતા વખતમા યાત્રાઓ રાખવનું પ્રયોજન કદાચ એવું હશે કે એ બાને માણસ બહાર નીકળે, સંપિત સૌદર્ય જોય, જીદા જીદા રીત રીવાજો જોય, જાત જાતના મનનો જોય, બિન ભિન્ન લોકોના સમાગમમા આવે, બુદ્ધિ ખીલે અને વધારામા ધાર્મિકની સાથે માણસ કાંઈક વ્યવહારકુશલ પણ થાય ભણેલા લોકો ધણી વાર યાત્રા કરતા શરમાય છે પણ પ્રવાસ કરવો તેમને ગમે છે. કારણ શુ ? યુરોપ વગેરે દેશના લોકો પર્યટનને પ્રવાસથી યતાલાલ સાખીત કરી બતાવે છે અંગ્રેજ લોકો કહે છે કે પ્રવાસ સારી વસ્તુ છે હાવના સુધાન્નો કહેશે ‘બગબર’ ને તે કરવા ઇચ્છશે તેમને યાત્રા કરવી ગમતી નથી. કાણુ શુ ? હિંદુ બાઈઓને યાત્રાઓ પ્રિય હતી અને હજી છે તેઓ કહેશે ‘હૃદ’ ને તે તિગ્રમરવા માગશે તો પણ તેવા જ લોકો કેએસ કે કોન્ડરન્સને વખતે, રાજકીય કે બીજી પરિપદોમા માત્ર રતવાની મજા ખાતર સભાસદો ભરીકે પોતાની સુઢણી કરારી બહાગામ જવાનું પસંદ કરતા જણાશે અર્ધદંધ અવસ્થા બધી રીતે ખરબ છે. યાત્રાએ જવું ને સંપિસૌદર્ય કે મનુષ્યની કવાને સમાજની જીદી જીદી વાતોનું નિરીક્ષણ ન કરવું અથવા તો તે કરવું ને પ્રથમનું કામ ન કરવું એ બન્ને ખરૂં જોતા અનિટ છે બન્ને સાથે બને તો સારૂ પ્રવૃત્તિમા પણ નિવૃત્તિની જરૂર છે આ વિષે એક નાની વાર્તા લાભદાયી નીવડશે તે નીચે પ્રમાણે છે

એક વખતે બી બી એન્ડ સી આઈ રેલવેની વીનમગામથી મુબઈ જતી સવારની ફાસ્ટ પેમેન્ટર ટ્રેનમા એક લખ્યામા છ માણસો સાથે એકા એકા હતા તેમાના પાંચ જણ પાંચ સામાન વિશેષ હતો અને તે પ થી તેમ જ તેમના માધારણ વર્તન પ થી કાંઈક એવું ભાસતું હતું કે દરેક જણ કાઈ યોગી વત્તી સફર મારી આવેલા હોવો જોઈએ બાકી રહેલો છઠ્ઠો માણસ એક સાધારણ માન ધનવનાર માહિત્ય અને કળામા પ્રવીણ મુબઈયાન વર્માઈનીનો ગ્રેજ્યુએટ હતો તેણે માનસ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વિશેષ કરેલો હતો એટલે તેને જ્યાં જાય ત્યાં નિરીક્ષણ કરવાની અને વાતચીત કરી જીદા જીદા લોકોમા શુ શુ જીદુ જીદુ હોય છે તે જાણવાની ધણી ઉત્ક્રાં યતી દિવસનો વખત હતો અને તે કેએ કેયો જતો ન હોતો તેથી આ છઠ્ઠો માણસે પોતાની ઈચ્છા વૃક્ષ કરવા એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન મૂક્યો એણે પૂછ્યું ‘ભાઈઓ તમે બધા કાંઈ ઠેકાણે પ્રવાસ કરી આવેના હો એમ તમારા સામાન પગથી મને કાંઈક લાગે છે તો જો એમ હોય તો, (પ્રથમને મનોધીને) આપ શુ જોવા ગયા હતા અને શુ જોઈ આવ્યા તે મને કહેશો ?’

તેણે ઉત્તર આપ્યો “ ખુશીથી કહીશ ”

બધાને સાભળવાનું મન થયું અને યોદીક એકન્ડમા તેણે વાત શરૂ કરી “ ભાઈ, હું ઢિંહી, આગ્રા, જેપુર, ઉદેપુર, અજમેર વગેરે સ્થળોમા મારા ખાસ કામ માટે ગયો હતો છેલ્લો અમદાવાદથી બેડો છું ત્યાં મેં શુ શુ જોયું તે કહીશ તો તમને કદાચ આનંદ મળશે

ત્યાં મેં મુસલમાન બાદશાહોની બંધાવેલી જુદી જુદી મસીદો જોઈ. અમદાવાદ, તે રાજધાનીનું શહેર હતું તેથી આવી મસીદો જોવાનું મને ખાસ કુતૂહલ લાગ્યું. પંદરસેના સૈકામાં બંધાયેલી જુમ્મા મસીદ, સોળસેના સૈકામાં બંધાયેલી મુલતાન મહમદ એગઝની રાણીના નામથી બંધાયેલી મસીદ, અમદાવાદથી પાંચેક માઈલ દૂર સરખેજનો રોળે, શાહઅલમનો રોળે વગેરે ઠેકાણે જઈ ત્યાં કાંઈ શરસી લખાણો હોય તેથી તો કાંઈ ત્યાંના બતાવનારાઓની મદદથી ને કાંઈ પુસ્તકોની મદદથી એવી એવી જગ્યાઓએ જઈ મને કાંઈ ઇતિહાસનું જ્ઞાન મેળવવા મન થતું હતું તેને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું સંતોષાતું છું. હવે હું બેરીવલી પાસેની કેનેરી-કેન્સ જોવા જવાનો છું. મારા સાંભળ્યા પ્રમાણે એ ખુદ લોકોનું કામ છે. ત્યાં જઈ કાંઈ લેખ હશે તો તે જોઈશ, અને એવા લેખો વાંચવાનો ખાસ અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તે ઉદ્દેશી બુદ્ધિ વિષે જે કાંઈ જ્ઞાન મળશે તે સંપાદન કરવામાં આનંદ માનીશ. ત્યાંથી આગળ જઈ એલફેન્ટા કેન્સ, એલેરા કેન્સ વગેરે જોતું છે.”

હવે બીજા માણસે શું કહ્યું તેનો સાર હુંકમાં નીચે પ્રમાણે છે. “હું છ સાત વાર નાના મોટા પ્રવાસોમાં જઈ આવેલો છું. દક્ષિણમાં જાઉં છું તો ત્યાં ઠેક મદ્રાસને ટીનીવેલી કે ટ્યુટીકોરીન, સંયુક્ત પ્રાંતો તરફ જાઉં છું તો ત્યાં, ત્યાં જાઉં છું ત્યાં જુદી જુદી બ્રિટિશોના અને સમાજોના વિશિષ્ટ ગુણો, તેઓ શું ખાય છે શું પીયે છે, તેમનો જીવસંસાર સાધારણ રીતે કેમ ચાલે છે, અને ઠેકાણે ઠેકાણે થતાં બાપણો વગેરેથી માલુમ પડતી તે લોકોની દરેક સાંસારિક બાબતની સ્થિતિનું અને તેટલું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયાસ કરું છું. દેવ દેહરં કે મોટાં મોટાં મકાનો કે ખંડીઓ જોવામાં મને કાંઈ આનંદ મળતો નથી. મને તો માત્ર મનુષ્ય જુદે જુદે ઠેકાણે ને જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં કેવી રીતે રહે છે તે જ અભ્યાસ કરવાની દૃષ્ટિથી બહાર નીકળવું ગમે છે.”

ત્રીજા સદ્ગૃહસ્થે તરત પોતાની વાત ઘણી જ રસિક રીતે ને લંબાવીને કહી, પણ અહીં તો તેનો સાર જ આપવો ઉચિત ધાર્યો છે. તેણે કહ્યું: “હું તો ત્યાં જાઉં છું ત્યાંનાં નાટકો જોઉં છું. ત્યાંનાં ચિત્ર કામો જોઉં છું અને સંગીતનો ખાસ શોખ હોવાથી જુદાં જુદાં ઠેકાણાંનાં સંગીતનો ખ્યાલ મેળવું છું. તળાવ, નદી, પહાડ, ઉદ્યાનો વગેરે સૃષ્ટિના સુંદર સ્થાનોનું પણ હું નિરીક્ષણ કરું છું. તેમ જ વ્યાવહારિક જ્ઞાન પણ ઘણા માણસોના સંગમાં આવવાથી મેળવી, ક્ષણતા પ્રાપ્ત કરી તેને વખત આવે વખતે એમ હમેશ તૈયારી રાખું છું.”

ચોથા સદ્ગૃહસ્થેના જવાબ કાંઈ શુષ્ક લાગ્યો. તેણે કહ્યું: “હું ઠેકાણે ઠેકાણે ઇમારતી કામો કેવી રીતે ને કેવી શૈલીમાં બંધાય છે ને તે શૈલીને જુની ગ્રીસ અથવા ઇસાનની, કે હિંદુસ્થાનમાં પણ જુની મુસલમાની કે ખુદ લોકોના વખતની બાંધણીઓ સાથે કેટલે અંશે સરખાપણું કે વિપર્યય છે તે જોવામાં જ આનંદ માતું છું. ઠેકાણે ઠેકાણે થાંભલાઓ કેવી રીતે ગોઠવેલા હોય છે, ને કોતરણી કામ કેવી રીતનું કરેલું હોય છે તે જ જોવામાં મને રમુજ મળે છે. મોટી મોટી ઇમારતો જેવી કે તાજ, તાજમેહેલહોટેલ, મુંબઈનો ટાઉન

હોન, વડોદરાનો લક્ષ્મીવિલાસ મેહેલ વગેરે વગેરેની મજાનુતી ને સુદરતા તથા બન્યતા કેવી રીતે રચવામા આવી છે તે જ જોવામા મારે જરૂરનું જ્ઞાન મને મળે છે ”

છેલ્લાએ કહ્યું “હું હાન જ મશી જઈ આવ્યો છું ત્યા કાશીવિશ્વનાથનું દેહેરું, ગંગા, પ્રયાગ, બદરિકેશ્વર, મથુરા વગેરે ધર્મના સ્થળોમા જઈ દેવદર્શન, સ્નાનાદિ સર્વ ધાર્મિક કામ કરી આવ્યો છું તે શિવાય ખીજ વસ્તુઓ તરફ લક્ષ આપુ મને ગમ્યુ જ નથી. ”

આમ પાંચે જણની મનની વાતો બહાર નીકળી ગઈ એટલામા તો સ્ટેશન આ પુ ને ગાળી ઉભી રહી તેમાથી બે માણસ ઉતરી પડ્યા અને અન્ય પુરૂષો ત્રણ નવા દાખન થયા વાત વિરે વાદવિવાદ વિશેષ થાય તેમ હતો પણ પેલા મારા મિત્ર કે જેણે મને આ વાત કહી બતાવી તેણે ત્યા મઈ ન બોલતા પોતાના વિચારો મારા આગળ જ જાહેર થ્યા અને તે એ હતા કે ગાંધીમાના પાંચે જણોએ જે જોયું તે સકુચિત દષ્ટિથી જોયું હતું પહેલાને ઇતિહાસનો શોખ હતો ખીજાને સમાજશાસ્ત્રનો નીજાને તાટ સંગીત ચિત્રધર્મ વગેરે મિત્ર કનાઓનો, ચોથાને ઇજ્જતની પ્રમોનો અને પાંચમાને માત્ર દેવદર્શનનો જ શોખ હતો દરેકે માણસ પોતાને જ અગત્યની બાબતને લક્ષ આપતો જણાયો એકને ખીજાની બહુ સાધા જણા સાધારણને જણવા લાયક વસ્તુઓનું અજ્ઞાન હતું ખરું જોતા પ્રવાસ, પછી તેને મુસાફરી મ્હો કે યાત્રા કહો તે એની રીતે થયો જોઈએ કે મનુષ્ય માત્રને સાધારણ અગત્યની બધી વસ્તુઓ જોવાય અને તે ઉપરાંત પોતાને ચાહે તેવી ખાસ બાબતોનો અભ્યાસ થાય આ કામ ઉત્તમ રીતે કરવાને માટે કેટલીક તૈયારીની પણ જરૂર છે અને તે જેની વધારે હશે તેનું મામ વધારે દીપી નીકળવાનો સભવ રહેશે પ્રવાસ એ ઝળવણી આપનારું મોટું સાધન છે તેમા સકુચિત દષ્ટિ નહિ નાખી હોય ને બધી બબતોનું થોડું થોડું લક્ષ રાખ્યું હશે તો જ શ્રમ સફળ થયો ગણાશે એમનું મહેલું છે —

‘ The things to be seen and observed are the courts of princes especially when they give audience to ambassadors the courts of justice while they sit and hear causes and so of consistories ecclesiastic the churches and monasteries with the monuments which are therein extant the walls and fortifications of cities and towns, and so the havens and harbours antiquities and ruins, libraries, colleges disputations and lectures where they are shipping and navies, houses and gardens of state and pleasure near great cities armories, arsenals magazines exchanges, burses warehouses exercises of horsemen ship, fencing training of soldiers, and the like, comedies such whereunto the better sort of persons do reside, treasuries of jewels and robes cabinets and rareties, and to conclude whatsoever is memorable in the places where they go and let it appear that he doth not change his country manners for those of foreign parts but only pick in some flowers of that he hath learned abroad into the customs of his own country —Bacon's Essays No. XVIII, “Of Travel”

(“નિરીક્ષણ કરવાની બાબતો આ છે:—રાજસભાઓ, ખાસ કરીને તેઓ એલચીઓને શ્રવણ કરે ત્યારે; કામ ચાલતું હોય તે વખતે કોર્ટો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનાં ન્યાયમંદિરો; હયાતી ભોગવતાં સ્મારક ચિહ્નો સહિત દેવસો ને મંડો; ગામો અને શહેરોની દીવાલોં ને કીકાઓ, તેમ જ ગોદીઓ ને બંદરો; પ્રાચીન વસ્તુઓ ને ખંડીઓ; બ્યાં હોય ત્યાં, પુસ્તકાલયો, કોલેજો, વિવાદો અને ભાષણોનાં સ્થલો; નૌકાઓ; મોટાં શહેરો પાસે રાજ્યમેહસો ને ઉધાનો, અને આનંદભુવનો; હથીઆરખાનાંઓ, સોદાના બજારો, ખજાનાઓ, સામાન ભરવાની વખારો; ઘોડાની કવાયત, પટા, લડવૈઓની કેળવણી વગેરે; ઉચ્ચ વર્ગના લોકોને પસંદ પડતાં તાટકો; જવેરાત ને જભાઓના ખજાના; કવચિત્ત્વેવામાં આવે એવી વસ્તુઓના સંગ્રહ; ને છેવટે તેઓ બ્યાં જાય ત્યાં જે કાંઈ જેવા લાયક, પ્રખ્યાત હોય તે બધું”.....
 “અને પરિણામે જણાવતું જોઈએ કે માણસ પોતાના દેશની રીતભાતને બદલે પરદેશની ન ધારણ કરે, પણ બહાર જઈ જે કાંઈ શીખી આવ્યો હોય તેનાં કેટલાંક પુખ્તો (સરસ વસ્તુઓ, રીત રીવાજો) પેતાના દેશના રીવાજોમાં રાખે.”)

વ્યાવહારિક જ્ઞાનમાં એકન જેવા કુશળ અંગ્રેજ શીક્ષણના પ્રવાસ વિશે વિચારો દર્શાવી અહીં વધુ કહેવાનું શું રહે ? માત્ર એટલું જ ફરીથી કહેવાની રત્ન લઈશ કે જે જે ખાસ વિચારથી માણસ બહાર નીકળે તેને અમલમાં મૂકતાં તેની સાથે નિરીક્ષણનો પ્રદેશ જેમ અને તેમ વિસ્તીર્ણ રાખ્યો હશે તો જ ખરો લાભ ને શ્રેય થશે.

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

કાયજનો વિનાશ.

સીપિઓ, ચોક્કીબિયસ, અને પેનીટિયસનો સંવાદ.

(લેન્ડોરની આ મુન્દર કૃતિતુ ભાષાન્તર કાલક્ષેપ કરવાના કે બીજા ટાઈ હેતુથી કરવામા નથી આ યુ, પણ એના રમથી રેલાતા અને માધુર્યથી છલમતા “ કાલ્પનિક સવાદો ” (Imaginary Conversations) તરફ સાહિત્ય-ત્રેમી અને દેશહિતૈષીઓનું લક્ષ ખેંચવાની કર્તવ્યમુદ્ધિ-એ જ એ તરફની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. ગદ્યમા હોવા છતાં એ સવાદોને પાશ્ચાત્ય સાક્ષરોએ કવિતામા ગણ્યા છે તે પરથી એની ઉત્કૃષ્ટતાનો ખ્યાલ આવી શકશે. ભારાન્તરમા મૂળની ખુબી આનની અશક્ય છે, તો પણ યથાશક્તિ પ્રયાસ કીધો છે. રોમનોને હાથે અત્યન્ત ક્રૂતાથી તથા નીચપણાથી સત્તર દહાગની આગ વડે થયેલો કાયજનો વિનાશ, એ જગતના ઇતિહાસમાના વણા અગત્યના અને જાણુવા લાયક બનારોમાનો એક છે એનથી તરીકે કાયજના જર્જ આખ્યા પછી કાયજ જેવા હમીદથી રોમને ખાનિ છે એવા બયથી કેટલા પોતાના દરેક ભાણુને અન્તે કહેતો હતો કે ‘કાયજનો વિનાશ કરવો જોઈએ’ (Carthage must be destroyed.) રોમની સેનેટ તો વિચિત્રતુ કારણ ગોધતી જ હતી એ મારણ મળી આ યુ રોમે કાયજના લોખને છૂટાપણાની આપેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થયો, કાયજના લોખ પાસેથી હથીઆગ લાઈ લીધા, અને કાયજનો વિનાશ કરવાનો નિશ્ચય જણા થો એ જાણુતા કાયજનિયનોને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને લડવાને બને તેટલી તૈયારીઓ કરી એ વખતે તેઓએ અદ્ભુત શૌર્ય અને પરાક્રમ બતાવ્યું હતું સપ, સ્વાશ્રય, અને સ્વાર્થણનો ઉત્તમ દાખરો એ લોકોએ આપ્યો છે. પરતગતાની અસહ્યતાનું તીવ્ર ભાન પુરૂષ વર્ગમા જ નહીં, પણ તેઓની સ્ત્રીઓમા પણ હતું. યુદ્ધ પ્રસંગે હથીઆરને માટે પીત્તળ અને લોખની તગીને લીધે મોતુ અને રૂપુ બૂઝીમા નાખવામા આખ્યા હતા, વહાણુને માટે ભવ્ય મકાનો અને ધર્મ મંદિરો તોડી પાડીને તેના ભારટિયા અને સામ્રાજ્યો વાપરવામા આ ચા હતા, અને દોરગઓને માટે કાયજની સુન્દરીઓના શેનો ઉપયોગ થયો હતો. યુદ્ધમા અન્તે કાયજનિયનો હાથા અને તેઓનો સ દાર હેરૂબન શત્રુને શરણુ ગયો. હેરૂબનની સ્ત્રી પોતાના પતિનું કાયરપણુ જોઈ ત્રાસ તથા ખેડ પામી અને પોતાના બાળકો સાથે અગ્નિમા બળી મુઈ બીજા ઘણાઓએ પોતાના પ્રાણુ આપ્યા હતા આ મનના બતાવથી સીપિઓના હૃદયમા ઉડી અમર થઈ હતી. શત્રુઓનું દુષ્પ જોઈને તે આનંદ પામતો નહોતો. પોતાના વિજયથી તે મગર થયો નહોતો, ખુશામતીઆઓની પ્રશંસાથી તે જનકાઈ ગયો નહોતો. કાયજના લોકોની વીરતા જોઈને એતુ હૃદય લાગણીથી ઉભરાતુ હતું. મ્હાલ્ય રોમને એવો વિનાશ પામવાનો પ્રમગ આવે ત્યારે રોમ પણ એની વીગતા બતાવે એ એની ઉત્કંઠા હતી. આ સવાદના પાઠના ભાગમાં જે પૈસાદાર માણસોએ દેશના વ્યાપારમા, દેશની કારીગરીને ઉત્તેજન આપવામા અથવા ખેતીના કામમા અથવા શહેરના શણુગાર કે ઉપયોગમા, અથવા ઉદ્યોગી અને ગરીબ માણસોને મદદ આપવામા પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ ન કરતા પરદેશી રાજાઓને પૈસા ધીરો હતા તેઓના તન્દ્ર કાયજનિયનો કેવી કરડી દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને તેવા દેશદ્રોહીઓનો ન્યાય કેવી મજા રીતે ચૂમ્વાતો હતો તેનું અસરકારક ચિત્ર આપ્યું છે. આ સવાદ

પબ્લિયસ સીપિઓ ઈમીલીએનસ. અને એના મિત્રા પોલીબિયસ અને પેનીટિયસની વચ્ચે થયેલા છે. સીપિઓ એક રોમન સરદાર છે, પોલીબિયસ એક ગ્રીક ઇતિહાસકર્તા છે. અને પેનીટિયસ એક ગ્રીક તત્ત્વચિંતક છે.)

સીપિઓ—પોલીબિયસ, ત્હમારા માનને માટે ઉભો થતાં મહેં વિલંબ કાઢો એવું ત્હમને જણાયું હોય, ત્હમારા પ્રવેશ વખતે ત્હમને નમન કરવા મહેં ઉચ્ચ ન જોયું હોય, તો તેથી ત્હમે મ્હને કૃતજ્ઞ ગણુશો નહીં—મ્હને કદી પણ ત્હમે અભિમાની કહો એવો તો સંભવ જ નથી; ખીજા દિવસે કરતાં પણ આજને દિવસે તો મ્હારે અભિમાન રાખવાનું કારણ સૌથી ઓછું છે. આજના દિવસથી અમર દેવતાઓની શક્તિનું, દૈવની અસ્થિરતાનું, એશ્વર્યની, અનિત્યતાનું, મનુષ્યની દુર્બળતા અને લઘુતાનું મ્હને જ્ઞાન થાય છે. જમીન સ્થિર છે: તેના ઉપરનું ધાસ કાચે તેવું આજે, આગલા સેંકડો યુગમાં તેવું આ યુગમાં, વાંકું વળે છે અને પાછું ટકાર થાય છે; આકાશ અધકારથી આશ્ચર્યજનિત થાય છે, અને પાછું અધકારચુકત થાય છે; વાદળોંઓ જતાં રહે છે, પણ પાછાં થાય છે, અને ગગનપ્રદેશમાં વિજયના તમાશા જવાં તરે છે. કાર્યેજ પડ્યું! ફરી એ ઉદ્દેશ નહીં! તુરંઈના નાદે આપણને આજે જણાયું છે કે અદાર દિવસ અને અદાર રાત્રિની આગ પછી એના છેલ્લા અંગારા આજ હોલવાયા છે.

પોલીબિયસ—ઈમીલીએનસ, કદાચ મ્હારે અંદર આવવું જોઈતું ન હતું.

સીપિઓ—મિત્ર, ત્હમે આવ્યા તે ઘણું સાફ કીધું.

પોલીબિયસ—ત્હમે જોલતા હતા તે વખતે મ્હને પૂછવું ચોખ્ખ ન લાગ્યું કે કોના તરફ ત્હમે અભિમાન દાખવ્યું છે, અથવા કોના તરફ ત્હમે કૃતજ્ઞી થયા હો એમ છે.

સીપિઓ—કોઈના તરફ પણ હોય તો તે તેના તરફ કે જેનો હાથ મ્હારા હાથની છે; તેના તરફ કે જેના ખભા ઉપર મ્હાફ ચિન્તા અને જગરણથી ત્રિમિત થયેલું મસ્તક મહેં ટેકવ્યું છે. મિત્ર, કાર્યજના વિનાશને લીધે મ્હાફ મન આકુળવ્યાકુળ થયેલું છે, મ્હારા વિચારો અસ્તવ્યસ્ત થયેલા છે. કેટલોક વખત એવો હોય છે કે તેમાં જે આપણે આપણી જ પૂરે સંતોષ માનીએ તો જે સ્થિતિમાં અગાઉ આપણે હતા તે સ્થિતિ ઉપર આપણે પાછા આવી શકીએ નહીં.

પોલીબિયસ—પેનીટિયસ કંઈ જણાતા નથી.

સીપિઓ—તે વખતે ત્હને એકાંતની જરૂર જણાવવાથી મહેં તેમને શહેર તરફ મોકલ્યા છે. ત્યાં-હા, ત્યાં આગળ પણ-કેટલાંક દુઃખ એવાં હશે કે જે ઓછાં કરવાને માટે સેનેટ તરફથી આપણને ઈપકો મળશે નહીં. પણ, જુઓ, એ પાછા આવે છે. પેનીટિયસ, ત્હમે ત્હમારી જ વાત કરતા હતા.

પેનીટિયસ—અને ખીજા શેની? પોલીબિયસ, મ્હને ખરેખર કહો કે શા વિષે ત્હમે આટલી ગંભીરતાથી અને હિત્સાહથી વિચાર કરતા હતા.

પોલીબિયસ—ચોરાકે ચોરા કે છુટારાઓને કહાડવા માટે કોઈ ગામનું બાળા નાંખ્યા પછી અથવા તો કોઈ ઉદ્યાનની ભીંત કુદા પછી, સરદારના તંત્રુ આગળ અમલદારોની મેદની મહેનતો જોઈ છે; તે જગ્યાને પણ ધુળવી નાંખે એટલાં બધાં રણશીર્ષાઓ એની પાસે ડુંકાતાં મહેનતો સાંભળ્યાં છે; લોકો તેનાં પરાક્રમ સાંભળે અને નિરાંતે ઉઘે તેટલા માટે સાંજ પહેલાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ મુખી પહોંચી જવાના હોય એટલી ત્વરાથી દોડાવાતા ઘોડાઓને મહેનતો દારના નિવાસ આંગળથી નીકળતા જોયા છે. એથી ઉલટું, સૌથી વધારે બળવાન અને વધારે વસ્તીવાળાં શહેરને, સૌથી વધારે દ્રવ્યવાન અને વધારે આગળ પડતાં રાજ્યને જોણે જમીન-દોસ્ત કાઢ્યું છે તેને એકાંતમાં, કંઈક ઉદાસીમાં અને એવી શાન્તિમાં ઉભેલા જોઉં છું કે જો હું બોલતો ન હોઉં તો તીડનો અવાજ પણ સંભળાય. રોમ મહેનતુ હલું; હું ધારતો હતો કે મહેનતુ સીપિઓને પણ જોયા છે; એ તો તેની માત્ર આકૃતિ હતી; તેના ખરા સ્વરૂપમાં મહેનતુને આજે જ જોયા.

સીપિઓ—ધણું હૃદય આજે ખિન્ન થવાં છે; ધણું હૃદય એવાં છે કે જે હવે પછી કદી ખિન્ન થાશે નહીં. આ શું એક માણસે કીધું? એક માણસના શ્વામથી શું આ થયું? પૃથ્વી ઉપર કે પાણી ઉપર કે ખાલી આકાશના અન્તરમાં કીધો વાયુ એટલી ઝડપથી જતો રહે છે? તીરની અણીથી તે જતો રહે છે, અને પાછો આવતો નથી. સમુદ્રનું શીણ તેને ડૂબી નાંખે છે! સર્પનો દંડ તેને બંધ પાડે છે! એક એરી પાંદડું તેને દબાવી દે છે! આપણી મોટાઈમાં આપણે શી વસ્તુ છીએ? એ મોટાઈ ક્યાંથી આવે છે? ક્યાં જાય છે? હે દયાળુ દેવો! અતારે કાર્યજને જોવું છે તેવું રોમ ન થાય? જે લોકો ધણી ભક્તિથી એને ચાલે છે, છવન પછી પણ જે લોકો એના તરફ પ્રેમથી અને મમતાથી જોશે, તે કદાચ એને એવી રિયતિમાં ન જોય કે જોઈ એ કાર્યજને જોવું થાય એમ ઇચ્છવું પડે?

પોલીબિયસ—વિનાશ પામેલા કાર્યજને માટે સીપિઓના હૃદયમાંથી એક ઉડામાં ઉડો નિઃશ્વાસ નીકળ્યો છે: આ વાત કાણ માનશે?

સીપિઓ—મહારા પોલીબિયસ જેવા માનશે. એ ખીજને સાંભળવાનું નથી.

પોલીબિયસ—ધમીલીએનસ, કાર્યજનાં ખંડિયેર જેવા હૃદયે નીકળ્યા નથી.

સીપિઓ—ના, પોલીબિયસ. આગના તાપથી દૂર રહેવાને માટે મહેનતુ મહારો તંત્રુ અહીં ખસેડ્યો ત્યાર પછી હું તે તરફ ઘોડા પર બેસીને કે ચાલતો ગયો નથી, તેમ જ તે તરફ જોયું પણ નથી. આટલે ઉચાણથી, અને ત્રણ માઈલ છેટેથી, હવાની ઉચ્ચતા ઓછી લાગે છે. મહારો આસપાસના મહેનતુ સમજાવવા માંગતા હતા કે વાદળોમાં દેવોનાં દર્શન થતાં હતાં; અને સુવર્ણનાં સિંહાસન ચોતરફ વીખેરાયાં હતાં; ભોંજલા રથ અને પીતળના પૂરોના કકડા પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા; ગરડો અને સિંહો, ડોહરીન મત્સ્ય અને ત્રિશૂળ, અને ખીજા સ્ત્રી અને સામ્રાજ્યનાં ચિહ્નો પણવાર દેખાતાં હતાં, અને પણવારમાં અદસ્ત થતાં હતાં; મધુઓ અને લાલ રંગ દેવોનાં મંદિર ઉપર છવાઈ રહ્યા હતા; તેઓના અવાજ પહેલાં ભેળ

સેજ અને ખેસુરા સંભળાતા હતા; અને તેઓના ઉંચા પ્રકારના ઉત્સવ પછી તમારો પૂરો થયો. હું એ સંધ્યું માનતો નથી. હું આકાશ તરફ મ્હારી દૃષ્ટિ રાખી શકતો નહોતો; એક કમાનનો કે નાટકશાળાનો કે મિનારાનો કડકડાટ,—તેના કરતાં વધારે ઉંચી જતી એક અગ્નિની જ્વાળા,—અત્યાર પહેલાં કોઈ મર્યું જ ન હોય એવું સામંતું યુગરાણુ,—મ્હારી દૃષ્ટિ તે તરફ ખેંચતું. સત્તર દહાડા સુધી એવા ભયાનક દેખાવો અને અવાજો થતા કે કલાકે કલાકે નવું શહેર હુંડાતું હોય તેમ લાગતું. સપાટ છાપરાંઓ અને ઉંચાં મંદિરામાંથી ધુમાડો નીકળ્યો,—અને હજારો મૃત્યુ પામ્યા, અને લાખો મૃત્યુને ખેળાતાં આમતેમ દોડ્યાં,—તેને આંજો ઓગણીસમો દિવસ થયો.

દુઃખથી મ્હને ઘણી અસર થાય છે; વીરત્વથી મ્હને વધારે અસર થાય છે. જે પ્રજાને લોભને માટે અનેકવાર આપણે નિન્દીત્રી વ્યૂષ્યા તે હથીયારને માટે પીતળ અને લોહાંની તંગી હોવાને લીધે ભટ્ટીમાં સોતું અને રૂપું નાંખે; આપણી સામાં થવાને વહાણોનો કારસો તૈયાર કરવા સારૂ ભારતિયાઓ અને સાકાઓ વાપરવા માટે અત્યંત શોભાપમાન મહેલોને તેના માલિકો તોડી પાડે; જે દોરડાંથી શુભામે તેને નવા બંદર આગળ ખેંચી ગયા તેની બનાવટમાં જેની અકેક લટને ખાતર રાગઓ પોતાના મુકુટ છોડી દે તેવા વાળનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે; ઐસ્કૂબના સરખા નીકળી આવે, પણ એની સ્ત્રીના સરખા નહીં,—એ સંધ-ળાંતો વિચાર કરતાં મ્હાં મન, અને મ્હારાં અવયવો પણ, આશ્ચર્યથી અસ્થિર બની જાય છે. સ્વતંત્રતાદેવી ! નિર્ભય અને બ્હીકણુને પણ જો તું આમ જીંદગી કરનાં પણ વધારે બહાલી, મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે બળવાળી, પવિત્રમાં પવિત્ર પ્રેમ કરતાં પણ વધારે ઉંચી લાગે છે તો બહાદુર અને પરાક્રમીને તું કેવી લાગવી જોઈએ ? ત્હાં નામ બ્યાં દ્વિપિત થાય એવે સ્થળે હું કદી પણ ત્હાં આવાહન કરીશ નહીં, અને મ્હારો અત્મા ત્હારા કરતાં કોઈ શક્તિને વધારે ઉંચી ગણશે નહીં.

પૅન્ટિયસ—ક્રૅવેનિયન અને મૂર લોકો સ્ત્રીનાં પાતિવ્રત્ય વિષે ખીજ પ્રજાઓ કરતાં વધારે ક્રોમળ લાગણી ધરાવનારા છે. તેઓની સ્ત્રીઓ દારી કે રાખ થાય તેના કરતાં તેને મારી નાંખવાનું તેઓ પસંદ કરે છે. ઐસ્કૂબને પોતાના દેશની રૂઢિ પાળી નહીં અથવા પળાવી નહીં એ શું નક્કી છે ?

પોલીબિયસ—નક્કી. એનું સૈન્ય તાજે થયું તે વખતે એની સ્ત્રી પોતાનાં બે બાળકો સાથે અગ્નિમાં બળી મુઠ્ઠા. બ્હીકણુ લોકો જેને નિરાશા અને ઉન્માદ ગણે એવાં જ નહીં, પણ પુષ્પ અને અપૂર્વ ન્યાયનાં પણ કેટલાંક ગિરસ્મરણીય કૃત્યો કરવામાં આવ્યાં. આપણે એ લોકોને લોભી કહેતા હતા, અને એ કહેવું ન્યાયયુક્ત નહોતું એમ, ઇમીલીએનસ, ત્હમો સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. મ્હેં પ્રત્યક્ષ જોયલી વાત હવે હું આપની આગળ નિવેદન કરીશ.

આજ બ્યાં રાખી હતી એવા શહેરના એક ભાગમાંથી મ્હોટી ખૂર્ચો હમાંસા સંભળવામાં આવી. એ ખૂમ બ્હીકની કે શોકની કે ધમકીની કે ઉત્તેજનની નહીં, પણ ક્રોધની હોય એવું હમને લાગ્યું. એથી ઉત્કેશને ટાળાંને વીખેરવાને માટે હમે એ તરફ ગયા. હમાંસા ધોમ્મએ

સુવાળી ધૂળમાં અને અચ્ચને માટે જ્યાથી ફર્સબંદી કહાડી નોખ્યાથી છિદ્ર હતાં તેમાં અબ દબને ઝંપવાવતા અને જે ગંધ હમને જણાતી નહોતી પણ સીપાઇઓ અને ઘોડાઓના સૈન્યની ફૂગથી કેટલાક આખા અને કેટલાક અડધા ઉઘાડા થયલા છિન્ન બિન્ન અને અર્ધદગ્ધ શરીરોમાંથી આવતી હશે એમ હમને લાગ્યું તે ગંધને લીધે ઘોડાઓ ઘણીવાર પાછા હઠતા અને નાક વાટે જોરથી સુસવાટો કરતા હતા, હમે નીકળ્યા તે અને જ્યાથી એ ધુમેો આવતી હતી તે જગ્યાની વચ્ચે ઘણું થોડું અન્તર હતું, તો પણ તે રસ્તામાં અનેક વસ્તુઓને લીધે થતા રોકાણના કારણથી અને ખીજા રસ્તાઓમાંથી આવતી ધૂળ અને ધૂમાડાને લીધે ત્યાં પહોંચતા હમને લગાગ વિલબ થયો હમે પાસે આવ્યા એટલે એ વૃદ્ધ પુરૂષો હમારી આગળ જમીન ઉપર પડ્યા, અને એમા જે વધારે વયનો હતો તે નીચે પ્રમાણે બોલ્યો —

“હે રોમનો ! હમારી વયને લીધે હમારૂં રક્ષણ થશે નહીં અને થવું જોઈએ પણ નહીં. આ દેશના હમે ન્યાયાધીશ છીયે, — છીયે નહીં, પણ અત્યાર સુધી હતા, અને હમારી સઘળી શક્તિ વાપરીને ત્હમારી સામે થવાને હમાગ દેશબન્ધુઓને હમે ઉચ્ચાર્યા હતા. હવે કાયદા ત્હમારા છે.”

લોખેની ઉત્કંઠા ત્રીન છતાં મૌનભરી હતી હમે કેટલાક આર્તરવ સાબળ્યા, અને હવે તે વૃદ્ધ માણસના છેલ્લા શબ્દો ખીજાએ એ—ખીજા હુ ખી માણસોએ—ઉપાડી લીધા.

આ પ્રમાણે કહેનારની જોડે જે હતો તેણે કહ્યું કે “હા, રોમનો ! હવે કાયદા ત્હમારા છે, અને દેશદ્રોહ અને પિતૃહત્યાને માટે ત્હમે ઘણી ભારે શિક્ષા ઢરો છો ત્હમારા ઘોડાઓને ત્હમે આ દિશા તરફ ફેરવો, એટલે ત્હમે દેશદ્રોહી અને પિતૃધાતીઓને ત્હમારી નજર આ ગળ જોશે.”

હમે એક ન્હાના સગ્ખા યોગાનમા પેશ, એ બજારની જગ્યા હતી, દુખનોતા છાપરા ભાગી નાખવામા આવ્યા હતા, અને લોહા અને સીમાના ચાપડાઓ ખેચી કાઢવાને પાડી નાખેલા કેટલાક રતબના પથરાઓ જોનારા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને બેસવાના કામમા આવતા હતા પાંચ માણસોને વધરતબ ઉપર ખીલા મારવામા આવ્યા હતા, ખીજા બેને ભીંત સાથે ઠોક્યા હતા, તેનું કારણ એ જણાવવામા આવ્યું હતું કે વધરતબને માટે લાકડું હતું નહીં.

મહે પ્રૂછ્યું — “શુ તેના તેજ વર્ષમા આ સાતે માણસોએ પોતાના બાપના ખુન કીધાં ? એ શુ બનવા જોગ છે ?”

પહેલા જે બોલ્યો હતો તેણે જવાબ દીધો — ‘ના, એ સાતમાંથી એકેએ પોતાના માબાપનું ખુન કીધું નથી પણ જે લોકો ખુશીથી દ્રવ્યની મદદ કરવામા દીવા હતા તેની પામેથી જ્યારે ભારે કર ઉધરાવવામાં આવ્યા ત્યારે શહેરના ધનાઢય પુરૂષોમા ગણાતા આ લોકોએ દેવતાઓના સોગન ખાધને કહ્યું કે હમારી પાસે સોનું કે રૂપું રહ્યું નથી તેઓએ કાચા સોગન ખાધા હતા.”

સ્થૂલ સૃષ્ટિ લય પામી જાય છે. આત્મજ્ઞાન શી રીતે મળે છે તે વીશે મુકોપનિષદમાં કહ્યું છે:-

“નામમાત્મા બ્રહ્મીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસો વાપ્સલિજ્ઞાત્ ।

एतैरुपायै र्यते यस्तु विद्वान् तस्यैव आत्मा विंशते ब्रह्मनाम”

(આત્મા વીર્યહીન, લૌકિક પુત્ર પશુ આદિ વિષય સંગ નિમિત્ત પ્રમાદથી લભ્ય નથી, તેમ જ સંન્યાસરહિત તપ અથવા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતો નથી. આ ઉપાયો-(બળ, અપ્રમાદ, સંન્યાસરહિત જ્ઞાન)-થી જે વિદ્વાન યત્ન કરે છે તેનો આત્મા બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ કરે છે; ઘટના નાશ થયા પછી ઘટાકાશ મહાન આકાશમાં સમાઈ જાય છે તેમ અવિદ્યાથી ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ તે આત્મજ્ઞાનથી લય પામી બ્રહ્મમાં લય થાય છે.)

કોકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે આત્મજ્ઞાન વેદથી કે ધણું અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતું નથી, જેનું મન શાંત થયું નથી, જે દુરાચારી છે તેને વિદ્યાના જ્ઞાનથી પણ કોઈ દિવસ આત્મજ્ઞાન મળતું નથી. હૃદયોથી પર વિષયો છે, વિષયોથી પર મન છે, મનથી જીદો બુદ્ધિ છે, આત્મા બુદ્ધિથી પર છે, આત્માથી પર અવ્યક્ત, અવ્યક્તથી પર પુરૂષ છે, પુરૂષથી પર કંઈ નથી. આ રક્ષ્ય પરાકાષ્ઠ છે. આત્મજ્ઞાન બુદ્ધિથી કે વાદવિવાદથી પ્રાપ્ત થતું નથી. અનુભવ થાય ત્યારે જ મળે છે. તેટલા જ માટે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે અધિકાર વિનાના પુરૂષને આ જ્ઞાન આપવું નહિ. અનધિકારી પુરૂષને જ્ઞાન આપવામાં આવે તો તેનો દુરુપયોગ થવાનો ભય છે. આ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન માટે બુદ્ધિને અત્યંત ચપળતાની જરૂર નથી. પૂર્વ કર્મ હોય ને મણિગ્રહથી યોગ કરવામાં આવે તો જ્ઞાન મળે છે. વ્યવહારમાં અતિશય બુદ્ધિવાળા ગણાતા તથા વિદ્વાન મનાતા બધા પુરૂષો આ જ્ઞાનને માટે યોગ્ય નથી.

એમર્સન કહે છે:-

“The soul in man is not an organ, but animates and exercises all the organs, is not a function like the power of memory, or calculation, or comparison, but uses these as hands and feet, is not a faculty but a light; is not the intellect or the will, but the master of the intellect and the will.”

ભાવાર્થ:- (મનુષ્યનો આત્મા એક ઇન્દ્રિય નથી પણ સર્વ ઇન્દ્રિયોને જીવ આપે છે તથા તેના પર સત્તા ચલાવે છે; સ્મરણશક્તિ, ગણનાશક્તિ, તુલનાશક્તિ પેઠે ઇન્દ્રિયની ક્રિયા નથી પણ તેમને હાથપગ પેઠે ઉપયોગમાં લે છે, કંઈ શક્તિ નથી પણ અવભાસ છે, બુદ્ધિ અથવા ઇચ્છા નથી પણ બુદ્ધિ અને ઇચ્છાનો નિયામક છે.) શરીરમાં આત્મા અવસ્થિત છે તે શું છે તે પારખવા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. “ સ एव नेति नेतित्यात्मा ” શરીરની ઇન્દ્રિયો તથા અવયવો તો આત્મા નથી: એટલે એ શિવાય જે શરીરમાં છે તે આત્મા. પૃથક્કરણ ક્રિયાથી આત્મા એ શું તે પારખવાનો આ ટુંકો રસ્તો દર્શાવ્યો છે. કોઈ પણ મનુષ્યને પુછો કે મસ્તક, હૃદય, બુદ્ધિ, મન એ આત્મા છે? તો તેનો જવાબ નકારમાં મળશે. તો એ શિવાય મનુષ્ય શરીરમાં અવર્ણનીય છે તે આત્મા. આત્મા સ્પૃશ્ય દેહ, સ્પર્શ્ય દેહ તથા કારણ દેહથી જુદો તથા એ દેહનો દ્રષ્ટા છે. અજમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞા-

નમય તથા આનંદમય કોપથી જુદો છે. ગજેશાયર્વશીર્ષોપનિપદ્માં ગણપતિને પરમાત્મારૂપ પ્રતિ-
પાદન કરી કહ્યું છે:—

“ત્વં ગુણત્રયાતીતઃ । ત્વમવસ્થાત્ર યાતીતઃ । ત્વં દેહત્રયાતીતઃ । ત્વં કાલત્રયાતીતઃ । ”

આત્મા દેહની ત્રણ અવસ્થા, જાગૃત્, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિનો સાક્ષી છે. સુષુપ્તિ એટલે
ગાદ નિદ્રા—સર્વ ઇન્દ્રિયો લય થઈ જાય છે ને જાગૃત્ અથવા સ્વપ્નનો વ્યવહાર જણાતો નથી.
સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સુખ છે અને તે અનુભવ કરનાર આત્મા છે. તેથી જ ગાદ નિદ્રામાંથી
જાગ્યા પછી સ્મૃતિ થાય છે કે હું સુષુપ્તિ સુતો હતો ને કંઈ ખબર નહિ હતી. એ સુખ
ભોગવનાર કોણ ? આત્મા—આથી આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. સુષુપ્તિ એ અજ્ઞાનની
અવસ્થા છે. આત્માજ્ઞાનની અવસ્થા તુર્યા કહેવાય છે. એ અવસ્થાએ પહેાંચ્યાથી સર્વ જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયા પછી આત્મા આ મનુષ્ય દેહ અથવા સૂક્ષ્મ
કે કારણ દેહમાં રહે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન થાય છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે આત્મા હૃદયની અંદર
રહે છે, આત્મા એ કંઈ વસ્તુ નથી. આ શરીરના અવયવો તથા ઇન્દ્રિયો જીર્ણ થઈ જાય
છે ને નાશ પામે છે ત્યારે મનુષ્યનું મરણ થાય છે. આ દેહનું ચલન કરનાર જીવરૂપી મુખ્ય
પ્રાણ શરીરમાંથી જનો રહે છે ને શરીર સખ થાય છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે
આત્મા દેહમાંથી જાય છે ત્યારે શરીર નષ્ટ થાય છે, આત્માનો નાશ થતો નથી. પ્રશ્ન ઉઠે
છે કે આત્મા પ્રથમ દેહનો સંબંધ મુકે છે તેથી શરીર નાશ પામે છે કે શરીર જીર્ણ થવાથી
જય પામે છે ને પછી આત્મા પ્રાણરૂપે શરીર સંબંધ મુકે છે. પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી દાક્ટર
બોએ વીજળીની સહાયતાવડે પ્રયોગો કરી એ સિદ્ધાન્ત કાઢ્યો કે વનસ્પતિ તથા પ્રાણિ માત્ર
જીર્ણ થવાથી નાશ પામે છે, વીજળી લગાડ્યાથી થોડો કાળ સજીવનતા આવે છે ખરી. તે
જ પ્રેમાણે મનુષ્ય દેહ આત્માને કામ નહિ લાગે એવો થવાથી આત્મા તેનો ત્યાગ કરે છે
ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ જાય છે એટલે મૃત્યુ થાય છે. ચિદાભામરૂપ જીવ (લિંગદેહ) ખીન્ન
સ્થૂલ દેહમાં પ્રવેશ કરીને જ પૂર્વ સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરે છે. (જુઓ બૃહદારણ્યક ઉપનિ-
ષદ—૪—અધ્યાયઃ છાન્દોગ્યોપનિષદ ૬ પ્રપાઠક—૨ ખંડ) ગીતામાં કહ્યું છે:—

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય

નવાનિ શૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-

ન્યન્વાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥

(મનુષ્ય જેમ જુનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને ખીન્ન નવાં વસ્ત્રો પહેરે છે તેમ આત્મા
જીર્ણ શરીરનો ત્યાગ કરી ખીન્ન નવાં શરીરોમાં વાસ કરે છે.) સર્પે જુની ચમ્પેલી કાંચ-
ળીનો ત્યાગ કરે છે તેમ આત્મા શરીરનો ત્યાગ કરે છે તેથી આત્મા નષ્ટ થયો એમ કહેવાય
નહિ. આઉનિંગ કહે છે:—

“Thus fades the flagging body, and the soul is pulled down in the
overthrow.”

બાવાર્થ—(આ પ્રમાણે જીર્ણ થતું શરીર નાશ પામે છે, અને નાશમાંથી આત્મા ખેંચી
કંદાપ છે.) આગળ કહે છે:—

“ See this soul of ours !

How it strives weakly in the child, is loosed
In manhood, clogged by sickness, back compelled
By age and waste, set free at last by death.”

(આપણા આત્માનું અવલોકન કરો. બાળકમાં કેવા અલ્પ પ્રયાસ કરે છે, યુવાવસ્થામાં છુટો પડે છે, મંદવાડથી દબાઈ ઉત્તરાવસ્થા તથા ક્ષીણતાને લીધે પાછો હડે છે, અંતે મૃત્યુથી મુક્ત થાય છે.) મરણ પછી જન્મ છે એ બાબત નીચેનાં વાક્યો મનન કરવા યોગ્ય છે:—

Martius:—Dost know what 'tis to die ?

Sophocles:—Thou dost not, Martins,

And, therefore, not what 'tis to live;

'To die is to begin to live. It is to end

An old stale weary work, and to commence

A newer and better. 'Tis to leave

Deceitful knaves for the society

Of Gods and goodness. Thou thyself must part

At last from all thy garlands, pleasures, triumphs

And prove thy fortitude what then 't will do—

—Beaumont and Fletcher's play of “Sophocles.”

(માર્શીઅસ:—મરણું એ શું તે તું જાણે છે ?

સોફોકલીસ:—મારશીઅસ, મરણું શું એ તું જાણતો નથી અને તેથી જીવણું એ શું તે તું જાણતો નથી. મરણું એટલે જીવનનો આરંભ કરવો. જુના વાસી કંટાળા ભરેલા કામનો અંત લાવવો અને નવીન વધારે સાદું શરૂ કરવું. દેવો અને સદ્વર્તનની સંગતિ માટે પ્રપંચી હુઆઓને મુક્તિ દેવા. અંતે તારે તારા સર્વ હારો, શોખો અને વિનયોથી જુદા પડવું પડશે અને ત્યારે તારી દૃઢતા શું કરશે એ બતાવવા દેજો.

—બોમન્ટ અને ફ્લેચરનું ‘સોફોકલીસ’ નામનું નાટક.)

આત્મા તો અમર છે. સર્વ ધર્મોનો આ સિદ્ધાન્ત છે. આત્માનું અમરત્વ ગ્રહણ કર્યું તો પછી પુનર્જન્મ માન્ય કર્યા વિના છુટકો નથી. પુનર્જન્મ માન્યો એટલે કર્મમાં માનતા સાચેલાગી આવી ગઈ. કર્મ માનવાથી દુનિઆના વ્યવહારમાં માલમ પડતા અનેક પ્રસંગો, મનુષ્ય સ્વભાવની ભિન્નતા, સંધનતા તથા નિર્ધનતા, પુદ્ગિલ તથા મૂઢત્વ, તંદુરસ્તી તથા રોગાધીનતાના પ્રભોનો નિર્ણય થઈ શકે છે. ‘ એક જાડના બે ફળો, ખાટા મીઠા હોય ’ એ બાળકાવ્યમાં વનસ્પતિના ફળ વિશે દર્શાવેલી ભિન્નતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી સમગ્રવી શકાય છે તે જ પ્રમાણે એક જ કુટુંબમાં જન્મેલાં બાળબહેનના સ્વરૂપ તથા સ્વભાવમાં ભિન્નતા તથા સંપત્તિમાં ન્યૂનાધિકતા ફક્ત શરીરવિધાથી નહિ પણ કર્મયોગને લીધે સમજી શકાય છે.

(અપૂર્ણ.)

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

નાતભાઈઓની એક ખીજ પ્રતિ ફરજો.*

उत्सवे व्यसने चैव दुर्मिक्षे राज्यविल्लवे ।

राजद्वारे स्मशाने च यस्तिष्ठति स बांधवः ॥

આ જુના શ્લોકમાં નાતભાઈઓએ એક ખીજ તરફ કઈ કઈ ફરજો બજાવવાની છે તે આપેલી છે. “ઉત્સવમાં, આશુત વખતે, દુકાળમાં, રાજ્યમાં અધાધુધી પ્રવર્તે તે કાળે, રાજદ્વારમાં, અને સ્મશાનમાં જે આપણી જોડે ઊભો રહે તે આપણો નાતભાઈ.” “રાજ્ય વિપ્લવે” ને બદલે કુટલીક વખત “શત્રુવિગ્રહે” એમ પણ બોલવા લખવામાં આવે છે, એટલે ઉપલી યાદીમાં “કોઈ દુસ્મનની સાથેની લડાઈમાં” એ એક વિશેષ ફરજ ઉમેરવામાં આવે છે. રાહીવ્યવહાર અને બેરીવ્યવહાર તે તો જાણે નાતના યાતિત્વનું લક્ષણ જ: એ ન હોય ત્યાં માણસોનો નાતને નામે ઓળખાતો સમૂહ બનવા જ ન પામે. પણ એ આવશ્યક ફરજો ઉપરાંત ખીજ ફરજો જે બજાવે તે નાતભાઈ તરીકે સારો. જે એ ફરજો બજાવવામાં આહુંપાહું કરે તે નાતભાઈ તરીકે ઉતરતો, એવી આપણા લોકની પ્રાચીન કાળની મમઝ હતી. એ ખીજ ફરજોમાંની મુખ્ય મુખ્ય ઉપસા શ્લોકમાં ગણાવેલી છે. એ દરેક ફરજ વિષે ટુંક વિવેચન કરવું એ આજના વ્યાખ્યાનનો વિષય છે.

પ્રસ્તાવનામાં “તિથિતિ” “જોડે ઊભો રહે” એટલે શું તે જરા જોઈ લઈએ. એક પ્રાચીન સંપ્રદાયના કર્મકાંડમાં બંધુત્વ, બ્રાતૃભાવ, સાથીત્વ (fellowship) એ ભાવનાનું વિવરણ આ પ્રમાણે કરવામાં આવેલું છે. બંધુઓ મળે છે ત્યારે એક ખીજ હાથ મેળવે છે, એક ખીજને પગે લાગે છે, એક ખીજને બેઠે છે, બેઠવામાં દરેકનો હાથ સામાની પીઠ ઉપર દબાય છે, અને બંધુઓ સાથે જતા હોય છે ત્યારે એક સરખાં ડગલાંઓ વડે જોડે જોડે પગ ઉપાડીને ચાલે છે. હવે આ બધું સંગ્રામક છે. હાથ મેળવવા એ સંગ્રાનો અર્થ એવો કરવો જોઈએ કે બંને હાથ મેળવનાર માણસ એક ખીજને દરેક શુભ કાર્યમાં મદદ કરવા વચન આપે છે. પગે લાગવું એ સંગ્રાનો એવો અર્થ કરવો જોઈએ કે હું ત્યારે ત્યારે ઇશ્વરને પગે લાગીશ ત્યારે ત્યારે તને સંભારીશ અને તારે માટે પણ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ. બેઠવામાં ત્રણ ક્રિયાઓ થાય છે: હૃદય હૃદયને અડકે છે, ખભો ખભાને અડકે છે; અને દરેકનો જમણો હાથ સામા માણસની પીઠ પર દબાય છે. આ ત્રણે સંગ્રાનો બાવાર્થ ઉમદા છે. હૃદય હૃદયના સ્પર્શની સંગ્રાનો ભાવ એવો હોવો જોઈએ કે આપણે બંને એક ખીજ સાથે સમભાવ રાખીશું; એકનો હર્ષ, એકનો શોક, એકના મનોભાવ, તે જ ખીજના, એવું અદ્વૈત સ્વીકારું. ખભાને ખભાના સ્પર્શની સંગ્રાનો બાવાર્થ એ કે દરેક ખીજને તેનાં શુભ કાર્યોમાં પૂરેપૂરો ટેકો આપશે. વાંસો થાવડવાની કે દાળવાની ક્રિયા બતાવે છે કે હું તને ઉત્તમન

* અમદાવાદમાં અલ્પાક્ષત્રિપ નાતના એક મેળાવડામાં આપેલું વ્યાખ્યાન. આમાંના ઘણા ખરા વિષયો ગુજરાત ઇતિહાસવાડી તમામ ઉચ્ચ નાતોને વિચારવા જેવા હોવાથી આ વ્યાખ્યાન મસત જેવા માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

નવીન વિચારના માણસો જે બીજાને ફેરફાર ઇચ્છતા જણાય છે તે એ કે સમને ધેરથી સ્મશાન પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા સુધારાઈ ખાતાં તરફથી મહાજન તરફથી, કે દરેક નાત તરફથી, ગાડાં અને પગારદાર માણસો નીમીને કે એવી કોઈ રીતે કરવી. કેમકે હાલની રીત પ્રમાણે મોત થતાં વાંતજ સૌ નાતબાધઓને ગમે તે વખતે અને ગમે તે કામ પડતું સુધીને સાત આઠ કલાક શુભાવવા પડે છે અને હેરાન થવું પડે છે તે હિંદુ નથી. પરંતુ મને લાગે છે કે આવા વિચાર અત્યારે જેઓના મગજમાં સ્ફુરતા હશે, તેમને પોતાને જ તે વય અને અનુભવ પરિપક્વ થતાં ખોટા જણાયા વગર રહેશે નહીં. બાહુતી માણસોદારા આવી વ્યવસ્થા થાય એ વિચાર જ હિંદુ લાગણીને નાસદાયક થઈ પડે છે. પ્લેગમાં, કોઈ આસમાની સુલતાની આગ્રહને યોગે, કે યુરોપ અમેરિકાની સુસાઈરીમાં, આપણા કોઈ પણ સંબંધી કે આજબી-તાની કદાચ આવી દશા થવા પામશે, એવી દહેસત જ હિંદુ હૃદયમાં કમકમી ઉપજાવે એવી છે. સગાં સંબંધી અને નાતબાધઓને બદલે પારકા કોઈ—આદાણો પણ—શબને સ્મશાન પહોંચાડે અને આગ્નિને સ્વાધીન કરે, એ પણ ન છુટકે જ ખમતું પડે એવું છે, ઇચ્છ્યા લાયક કે સુધારા તરીકે દાખલ કરવા જેવું નથી જ. કાઠિયાવાડના કોઈ ગામડામાં કોઈ નાગરનું મોત થાય છે અને એ ગામમાં નાગરોની વસ્તી બહુ ઓછી હોય છે, તો આસપાસના દશ દશ ગાંડે ઉપરથી નાતબાધઓ ધાઈ આવે છે, અને મરનારને અવલ મળશે પહોંચાડી તેના તરફની પોતાની છેક છેવટની ફરજ આદા કરે છે. આ “જંગલીપણું,” કે આપણા વિખ્રિત થયેલાં મગજમાં નવા અસ્પષ્ટ અપકંવ વિચાર ચળવળવા માંડ્યા છે તે “જંગલીપણું” ? મારે આશય એવો નથી કે આપણે કેવળ જુના જુના આચારવિચારને જ વળગી રહેવું; તમે સૌ જાણો છો જ કે ઘણી ઘણી બાબતમાં મને નવા વિચાર વધારે પસંદ છે. પરંતુ નવા વિચાર જ બધી બાબતમાં ઉત્તમ છે એમ પણ માફ માનવું છે નહિ. અને માફ પોતાનું માનવું કે કોઈ પણ એક માણસનું માનવું શું છે, એ જોવાનો અત્યારે આપણો વિષય નથી. હાલનો ઝમાનો સ્વતંત્ર આચારવિચારનો છે. સૌ પોતપોતાની મેળે સ્વતંત્ર અને નિબાધ-સંપણે વિચાર કરે. સૌ એગા મળીને બંધુબાવધી એક ખીજના વિચારની આપણે કરે, અને દરેકના માન અને અનુભવ વધે તેમ તેમ તેના ખીલતા જતા વિચાર પરિપાક પામે, તથા એવા પરિપક્વ વિચાર એક બે મગજમાંથી ઘણાં મગજોમાં પ્રસરી આખી નાતમાં જીવ્ય મેળવે, એ રીતે જ આપણી ઉન્નતિ છે. સ્મશાનનાં બંધુબાવધી કાચી વયના હોય, કે માંદા હોય, કે વૃદ્ધ હોય, તેમને શિર છે જ નહીં. પણ ખીજ જે કોઈ મરનાર તરફની છેલ્લી ફરજો આદા કરનાં ખયાય છે, તેમણે પોતે જ પોતાની જાતને સવાલ કરવો જોઈએ, કે આ તે અપ્રતી, તેમ તેમ જ લગ્ન-માફ સ્વાર્થીપણું, ખેતમાપણું, સુવાળાપણું કે બેલાગણીપણું ।

અધિકાર પોતાને પ્રાપ્ત થશે, માત્ર સને લીધે એક તરફથી મદદ કરવાનેયો અને તેમજ તરફથી અજો-જાંત પાડવાં એ સ્મશાન તૈયારી હશે, તો પછી એ મદદ ક્યા રૂપમાં આપવી લેવી—મેટ તરીકે, ૧ ચાલતા બેરાંઓના કે શુભ, હુંકી મુદત માટે કે કાયમની, વગ વડે કે નતિસેવાથી કે ખીજેના હોય તો એક એવા સવાસો કંઈ મહત્વના નથી. શ્રીમંતાઇનો મચ્છર કે દોર ન જોઈએ, નિર્ધનત્વે આવી બચ્ચું ધારતાંને દોષમાં ઉત્પન્ન થતાં અકુસીનતા અને હલકાઈ ન જોઈએ;—સ્નેહ અન્યથામણા આપોઆપ સજ પડતાં કંઈવ્ય એવી રીતે બાળવવામાં આવે કે તેથી સ્નેહ અનન દિવા-
તીય

એવાં ધર્મી ગયાં છે. આ બાબતના નાતેનાતના જુદાં રિવાજોની જરૂર ન શી છે? દેશાચાર આપો દરતો જાય છે; જેમ આપણો પહેરવેશ, આપણા ખાનપાન, આપણા મોજશોખ, આપણા ઘરબાર વગેરે દેશાચાર પ્રમાણે દરતાં જાય છે, અને જુદી જુદી નાતોનાં પણ એક ખીળને. વધારે વધારે મજતાં થતાં જાય છે, તેમ આ પણ દરતાં ઇષ્ટ છે, અને ફગ્વા માંડ્યાં છે. અને જુનાના દિમાયતીઓ સવાલ કરે કે તમે મૈા નવાં જમાનાના માણસોમાં શું રનેહ નથી કે લાગણી નથી, તમે બધા આવા જડ અને એકલવાયા કેમ બિટ્યા છો, તો તેનો જવાબ એટલો જ કે રનેહ અને લાગણી સ્વયંભૂ છે, માડીગયા દરેક માણસમાં તે હોય છે જ, અને નવા તથા જુના જમાનામાં જે ફેર પડ્યો છે, તે જુનામાં રનેહ અને લાગણી છે અને નવામાં નથી, એ રૂપનો નથી જ. જુના નવામાં ફેર માત્ર એટલો છે કે રનેહ અને લાગણીના આ-વિર્ભાવના જે રસ્તા જુનાના છે તે નવાના નથી, નવાના છે તે જુનાના નથી. મોતને પ્રસંગે નવા જમાનાના માણસોનાં પણ રનેહ અને લાગણી ઉસ્કેન્ન છે જ, દિલાસો એમને પણ જોઇએ છે, અને દિલાસો દેવાની ફરજ એઓ પણ સ્વીકારે છે. પરંતુ જુની માલી આવેલી રીતો તેમને કૃત્રિમ અને હૃદયહીન વમે છે. આવી સંસ્થિતિમાં જુના નવા વચ્ચેની ચર્ચા વધારવી એ પણ નકામું છે. સમય બદલાય છે, માણસો બદલાયાં છે, દેશાચાર ફરતો જાય છે. જુની રીતો જવાની, અને જે નવી પ્રવર્તવાની તેમાં દરેક નાતનુ વ્યક્તિત્વ (individuality) જુની રીતોના કરતાં ઘણું જ ઓછું રહેવાનું, એટલું સિદ્ધ છે, તથા આ સંઘર્ષોનો મમય આલે ત્યાં મુધી જુના અને નવા વચ્ચે પચ્ચપર અમતોપ થવાનો એ પણ સિદ્ધ છે. તથાપિ આવા કારણથી ઉત્પન્ન થતો અમતોપ આટલામાં જ બંધાઈ રહે, વધી ન જાય, હૃદયજેદ અને અન્યોન્ય અનારથા અને અણુમો પેદા ન કરે, જુના નવાનો પિતાપુત્રનો સંબંધ જળવાઈ રહે—છોડે કછોડે ન થાય, માવતર કમાવતાર ન થાય—એ આવા સંઘર્ષોનો મમયનો વિકટ ધર્મ જુના અને નવા બંનેએ યથાશક્તિ પાળવાનો છે.

૩. “રાજ્યવિશ્લેષે”—રાજ્યના મોટા નહાના પવિર્તનના વખતમાં જે બંધુકૃત્ય કરે તે બાંધવ. તમે કદાચ પૂછશો કે રાજ્યપરિવર્તનની વાતની અને એવા મમયના દર્શન્યોની હાલના નૃષ્ટિદેશ નેજાની તલેના સુમેહશાંતિના મમયમાં શી જરૂર છે? આપણા કિડાઓ અને તિમની પુરજો તૃપ્તિ છે, આપણી ગદીઓના જેવી પોળો અને પટારાના જેવાં મકાનો ફરી ગયાં છે, અને હવા, અજવાળું, બગીચા, કોડી માણસ સાથે ચઢી શકે એવા દાદરો, અને ડગ્ગન ગાડીઓ સાથે દોડે એવા રસ્તાઓનો મુખનો યુગ ખેડો છે, તે હવે સદાકાલ ચાલશે. એ જ યુગમાં આરંભ થવા પામેલી આપણી પ્રગતિ (progress) અપાટબંધ, અને વિશ્લેષ કે પરિવર્તન તોફાનોની ખરાબીનો માઠો અનુભવ થયા વગર, વધતી જ જવાની, અને એ પ્રગતિમાં નાતોનો નાશ થવાનો, અને દેશભક્તિની લાગણીથી લાખો અને કરોડો માણસો બંધુભાવમાં જોડાવાના. પણ આ જાતનો વિશ્વાસ કેટલે અંગે સંગીન છે એ સવાલ બહુ મોટો અને રાજ્યદારી પુરોએ એ અત્યંત ગંભીરતાથી ચર્ચવાનો છે. માત્ર જેવા મામાન્ય માણસને એ મહાભારત પ્રશ્નમાં ચંચુપાત કરવાનો પણ અધિકાર નથી, અને આપણા નહાનકડા વિષયમાં આપણે આવું મહાભારત દાખલ કરી દઈએ એ પણ યોગ્ય નહીં. આપણે માત્ર આપણે દિશાસૂત્ર (clue) તરીકે લીધેલા સ્લોકનો અર્થ આગળ ચલાવીશું. અને સ્લોકના આ ખંડના અર્થ ઉપર આપણા દેશના ઇતિહાસથી ધણો પ્રકાશ પડે છે. આપણા દેશમાં

ધણ્યે રાજ્યપરિવર્તો યદ્ધિ ગયા છે, અને એ પરિવર્તોમાં નાતની સંસ્થા પોતાની અંતર્ગતે અકિતઓનું સંરક્ષણ કરી કરીને બગવાન બનેલી છે. ઉત્તર દિલ્લી કાયસ્ય અને કાનિય નાતોના ઇતિહાસમાં આ જાળવતતા પુષ્ટજ પુરાવા માહુમ પડે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસને જ લક્ષ્યે તો તેમાં પણ જોઈએ એટલે સ્પષ્ટ પુરાવો છે. દાખલા તરીકે ઈ. સ. ૧૨૮૮ થી ઈ. સ. ૧૪૨૦ સુધીના સવાસો વર્ષે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં લડાઈઓ, બખેરા, અને અધા-ધુધીનાં છે. આ સમયને “બ્રમણ યુગ” નું નામ આપીને ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી તેના વિષે પહેલી સાહિત્યપરિપદ્ધતિમાં જોડ્યા હતા કે, “વાણિયા બ્રાહ્મણના ઉદ્યોગ અથુહિલવાદપાટણમાં અશક્ય થતાં તેઓ પોતાનાં સર્વસ્વ લઈ અન્ય સ્થાનો શોધવા લાગ્યા આગળના કાળમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં અનેક સ્થાનોમાં વાણિયા બ્રાહ્મણની અનેક જાતિઓ જોવામાં આવે છે, તેમાંની કેટલીક અથુહિલવાદપાટણની આસપાસ આવેલાં એક વેળાનાં નગરોમાંથી આવેલી છે. x x x ખડાવતા બ્રાહ્મણ વાણિયાનું મૂલ સ્થાનક ખડાત કે ખડાલ જે હોય તે; x x x નાગર બ્રાહ્મણો અને નાગર વાણિયાનું મૂલ સ્થાનક વડનગર અને વિસતનગર; ઝારોળા વાણિયાઓનું ઝારોળા; x x x દેસાવળ વાણિયાઓનું ડીસા; x x x શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ વાણિયાનાં સ્થાન શ્રીમાળ અને બિજમાળ, x x x અને મોટા બ્રાહ્મણ વાણિયાનું મોઢેરા. x x x રજપુત રાજ્યોને આશ્રયે ઉદય પામેલાં ઉદ્યોગ અને વિદ્યાઓમાં વળગેલી આ જાતિઓ આશ્રયભંગ થયે અન્ય આશ્રય શોધવા નીકળી પડેલી દેખાય છે. અમદાવાદ એ સમયમાં બંધાઈ નહતું. આંપાનેર, સુરત, મધુરા, કાશી વગેરે સ્થાનો સુધી આ ન્હાસતી બાગતી જાતિઓ પ્રસરી ગઈ, પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં આખરે ફરેલી જણાય છે.” § દરેક રાજ્ય-પરિવર્ત-વખતે આવાં નહાનાં મોટાં અને ટુંકા કે લાંબા સમય ચાલતાં બ્રમણો શરૂ થતાં; દરેક શહેર છૂટાનું કે બાંગનું તે વખતે તેની વસ્તીનાં આવાં બ્રમણો શરૂ થતાં; દરેક રાજ્ય કે સુલતાન, કે નવાબ, કે મુખાના મોત કે પડતી કે બદલી વખતે પણ રૈયતમાં વસવસો ઉત્પન્ન થઈ હડતાળો પડતી, પોળોના દરવાજા દેવાતા, અને શું કરવું તેનો વિચાર મહાજન, કે બે ચાર નાતો સાથે મળીને કે દરેક નાત પોતપોતાને માટે કરતી, અને વિચાર પ્રમાણે તેનો અમલ પણ કરવો પડતો; દરેક શહેરમાં લશ્કરની કે કોઈ ઉમરાવોની કે વસતીના કોઈ પણ બગવાન બાગની બે દિલીને વખતે પણ વતી ઓછી ખટપટ ઉત્પન્ન થઈ પોળોને અને નાતોને જનમાલના રક્ષણ માટે સાવચેત રહેવું પડતું હોળી, મેળા, તામુત, ઉર્સ, અને બીજા તહેવારોના દિવસો વર્ષોવર્ષ વિશેષ રિક્તમંદીના દિવસો હતા; સવારી, સરગસ, વગેરે પ્રસંગો ઉપર ખાસ સાવચેતી રાખવી પડતી; અને ઘણી વાર કંઈ કારણ ન હોય તેમાંથીયે અકસ્માત રજમાંથી ગજ થઈ વાત વધી જતાં આખા શહેરમાં બેગ પડતી, હાહાકાર થઈ જતો, અને તબડતોળ જે હાથમાં આવે તે હથિયાર ચલાવી સૌને પોતાનું અને પોતાનાં વહાલાંઓનું જતન કરવું પડતું. “રાજ્યવિપ્લવે યસ્તિશક્તિ સ ખાંધવઃ” એ ટુંકા વાક્યમાં આપણા ઇતિહાસના હજારો વર્ષના આવા આવા લોહીસુવાણ અનુભવોનો અર્ક ખેંચાયેલો છે.

§ આ ઉતારામાં એક નહાની અમથી બૂલ દેખાય છે. શ્રીમાળ અને બિજમાળ બે જુદાં જુદાં નગર નહીં. પણ એક જ નગરનાં બે નામ હતાં. જુઓ જોખે ગેઝેટીયર-દિસ્તરિ ઓફ ગુજરાતઃ બિજમાળ કે શ્રીમાળ વિષેનું પરિશિષ્ટ અને એ પુસ્તકમાં બીજો પણ ઉદાહરણ.

હવે યુગ બદલાયો છે એમ કહીને આપણે એચકને નકામો ગણીને આપણી પ્રગતિ બંધાયે ધણા ધણા અનુભવોની માફક જ-ફેડી દઈએ, તો તે આપણી મજા છે. એને ફેડી દેવો કે રાખવો તે સૌ સૌના દિલની વાત છે. આપણી નાતની મંરથા હાલ તો એટલી બધી નબળી પડી ગયેલી છે, કે ન કરે નારાયણ પણ આગલી અધાધુધીનો શતાંશ પણ પાછો આપણા દેશમાં જણાવા પામે, તો એવા મમયમાં નાત તો પોતાની વ્યક્તિઓનું કશુંયે સંકાણુ કરી શકે એવા તેના હોશ જણાતા નથી અને વળી આપણી હાલની ભાવનાઓ એવી છે કે રાજકીય બાબતોમાં આખી પ્રજા, કે આખો દેશ, કે આખું શહેર, કે આખું ગામ નીમેલા કાયદાઓ, અધિકારીઓ, આગેવાનો, અને પ્રતિનિધિઓદ્વારા કાર્ય કરે એ જ ઇષ્ટ છે, એવી બાબતોમાં ધર્મ, પંથ, નાત વગેરે વિભાગો ભેદ પાડે તે ઇષ્ટ નથી. પણ હજીયે નાતની સંસ્થાને કંઈકે બળવાન કરવી હોય તો તે આપણા હાથમાં છે. પરંતુ એની નબળાઈ ઉત્તરોત્તર વધવા દઈશું તો એક બે પેઢી પછી તો એનો પાછો ઉદ્ધાર કરવાની વાત છેક જ અસાધ્ય થઈ જશે. માટે નાતનું બળ વધે તે સાફ કે ઘટે તે માફ એ વિશે દરેક મમજી માણસે પુષ્પ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઘટે તે સાફ એ જ સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ તો તો કશું કરવાની જરૂર નથી; જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દઈએ એટલે એની મેળે વખત વખતનું કાર્ય કરી લેશે. પરંતુ નાતનું સંસ્થા તરીકે બળ વધે તો સાફ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ તો તો નાતમાં અમુક વ્યવસ્થા, અમુક નિયમ, અમુક ધોરણ મુજબ વિચાર થાય, તે ઉપરથી ઠરાવ, અને પછી ઠરાવ મુજબ અમલ, એવું કંઈક દાખલ થવું જોઈએ. વ્યક્તિઓની નિરંકુશ મરજી ઉપર થોડો ધણો દાબ મુકાવો જોઈએ. પ્રાચીન અધાધુધીના વખતમાં લશ્કરી કોયડો (Martial law) ચાલતો, નાતનો એક આગેવાન હુકમ કરે કે તે મુજબ એકદમ સૌ અમલ કરવા મંડી જતા, અને એમ આખી નાતના જનમાલ આખર સચવાતાં, એવો લશ્કરી કોયડો હાલ કોઇને જોઈતો નથી; યુગી યુગી આસાધીનતાની હિમાયત કોઈપણ કરવા નીકળે એમ નથી. મરંતુ લાયકોના હાથમાં કંઈકે અધિકાર, અને બીજાઓના તરફની કંઈકે આસાધીનતા, એ કોઈપણ બંધારણ રૂપી ઇમારત ચણવાને માટે આવશ્યક છે. હાલના ઝમાનાને પ્રિય પ્રગ્નસત્તાક બંધારણમાં વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા બનતાં સુધી સચવાય અને તેની સાથે સમગ્ર જગ્યાના કામકાજ ચાલે એવી યોજના છે જ. એવું બંધારણ નાતો સ્વીકારે, સૌ નાતબાઇઓ મળે, હળી મળીને ચર્ચા કરે, તે ઉપરથી બહુ મતે ઠરાવ થાય, અને આગેવાનો અને કારભારીઓ પસંદ થાય, તે દરેકને સ્પષ્ટ કામ અમુક વખત સુધી અમુક બાંધેલા નિયમો પ્રમાણે કરવાનું સોંપવામાં આવે, એ પોતાના જ કરેલા ઠરાવો, કારભારીઓ, અને નિયમોને સૌ માન આપે, તથા નાતના મેળાવડાઓ વારંવાર થઈ દરેક બાબત પ્રસિદ્ધ રીતે ચતી જાય, તો આપણા પ્રાચીન કાળથી ઉતરી આવેલી નાતની જીર્ણ સંસ્થાઓ પણ નવું બળ મેળવે, નીતિ, કેળવણી, સંસાર સુધારો, એક બીજાને ધટતી મદદ, વગેરે co-operation, decentralisation, local Governmentનાં ઉપયોગી કર્તવ્યો સારી રીતે અદા કરી શકે, ઝમાનાની પ્રગતિ (progress) માં અડચણ કરતા થવાને બદલે ઉલટી સહાયક થઈ પડે, પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યસંસ્થાની પ્રાથમિક શાળા જેવી બને અને ખરી પ્રગતિનાં એક ઉપયોગી સાધન તરીકે ઝમાનાને અનુરૂપ થઈ રહે.

૪. “ શત્રુ વિમુક્તે ” દુસ્મન સાથેની લડાઈમાં બંધુકૂલ કરે તે બાંધવ. આ વિશે વધારે ચર્ચાની જરૂર નથી, કેમકે આ કર્તવ્ય અંધાધુંધીના મૈકાઓમાં મહત્વનું હતું. જ્યારે રાજ્યો નિર્બળ હતાં, અને જળશ યુનેહગારને સત્રા કરવા અશક્ત હતાં, ત્યારે નાતભાઈઓ એકત્ર થઈ પોતાના બાંધવનું ઉપરાણું લેતા, તેના દુસ્મન સામે વેર રાખતા, અને કળે કે બળે વેર વાળવામાં જ ધર્મ સમજતા. હવે એવાં ખાતંગી વેર કેળવવાનો સમય નથી, બળવાખોરોને માટે રાજ્યનું લશ્કર અને યુનેહગારોને માટે રાજ્યનો કાયદો જોઈએ એટલા તૈયાર અને શક્તિવાન છે, અને સત્રા કરવાનો, બદલો વાળવાનો ધર્મ રાજ્યને શિર છે. આપણો ખાતંગી વ્યક્તિઓનો ધર્મ એ છે કે બનતાં સુધી આપણો કોઈ દુસ્મન જ ન થાય એ પ્રમાણે આપણે વર્તવું, અને તે છતાં પણ કોઈ આપણને હેરાન કરતો આવે તો આપણે કાયદાનું કે રાજ્યનું રક્ષણ લેવું. વળી આબરૂ અને સ્ત્રીઓનાં શિષ્યનાં રક્ષણના સવાલ જવલ્લે ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા વખતે પણ આપણે સૌએ ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે એવા નીચ દુષ્ટ માણસો કોઈ અમુક નાતના જ દુસ્મન નથી, સમગ્ર મુધરેલા સંસારના દુસ્મનો છે, અને એવાઓનો ધસારો જોના ઉપર થતો હોય તેનું રક્ષણ કરવાની માત્ર તેના નાતભાઈઓની ફરજ નથી, પણ બધા જ ગૃહસ્થોની છે. એક લક્ષમાં નાતભાઈઓ જ રહેતા તેને બદલે હવે આપણે જોને જોમ કાવે તેમ રહેતા થયા છીએ, તો પાડોશી તરીકેની ધર્મયુદ્ધિ અને શહેરી તરીકેની કે ગૃહસ્થ તરીકેની ધર્મયુદ્ધિનો આવો વિકાસ થવો આવશ્યક છે.

(અપૂર્ણ.)

બળવંતરાય ઇ. ઠાકોર.

હાનાલાલ દલપતરામ કવિના છપાયેલાં પુસ્તકો

પ્રસિદ્ધ આખ્યાન ક્રોડલાંક કાવ્યો
૨ વસન્તોત્સવ.

આખ્યાન વિ. ૩ ક્રોડલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ બે.

અને ૧ દરેકની કીમત આઠ આના.

થોડા વખતમાં છપાશે

૧. ઈન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમસ્તોદી ભાષાન્તર મૂળ સાથે.

મળવાનું કેટલું

છપવતાવ અમરગી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઈટી.

અમદાવાદ

ક્રોડલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો

શુદ્ધવદ્મી—કર્તા મી છ ના મની આ પુસ્તક એક દિવસ સસારી વાર્તા છે
પ્રેમ અને નૈતિના તત્વોને અનુગ્રી રીતે રચેલ છે નામદાર ગાયકવાડ સરકારના
કેળવણી ખાતાએ ઇનામ તથા હાજીરીએ ખાટ મળુર કરેલ છે કપડ
ની શે બીનીબ વાઇ સાથે કી ૨ ૧-૧૨-૦

જે. મુદ્રિકા—આ દિવસ સસારી વાર્તા "સોટ આજ"માં છપવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે,
તેમાં હીરાગૌરીનું અખડ પ્રેમ તેમજ પુત્ર દરન પતિવ્રત તેમજ "કમગતિની
સહનતા" ના ચિતારો છે કપડાની બધાઈ મી ફક્ત ૨ ૧-૭-૦

દુશમન દારાબ—આ માં હારેમે મુંગમને રેલીને પારમી સંસારી અતી
રસીવી વાર્તા. પહેલી આજની ખલાસ થતા હાલમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.
કપડાની બધાઈ સોનેરી ન મો દી. ૨ ૧-૮-૦

આ સિવાય અમારે ત્યા તમામ પુસ્તકો મળી રહે છે સસ્તીપત્ર મળાવતાં
મોકલી આપીશુ

દી હફીદારનો ફ.
પારસીબજર કોટ, મુંબઈ.

વૈરાગ્યશતક અને વ્રહ્મજ્ઞાન.

પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. રા હરજીવન ત્રિશુવન ત્રિપાઠી.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

આ મધ્યમાં શ્રી બદ્ધદેવિ કૃત વૈરાગ્યશતકના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક, તેમજ પંજાબી અને હિન્દી ભાષામાં કરેલું પદ્યાત્મક ભાષાંતર, તેના ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ છંદોમાં પ્રસિદ્ધ કર્તાએ કરેલું ભાષાંતર, તથા અંતના ભાગમાં વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી અનેક સાર સ્વરૂપ પ્રધાન પદ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મુમુક્ષુઓને આ મૂલ્ય ઉપયોગી છે.

તેજ કર્તા તરફથી તૈયાર છે હાથવનાર સખી મદરમ જોઈએ છીએ.

૧. રવામી શ્રી બીહલનાનંદની દીકરાઓ ગીતા દીક્ષા માટે ગુજરાતી ભાષાંતર.

૨. પારસી ભાગનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

લખો બવરયાપક "વસન્ત"

ઉપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આવ્યા છે સરમ ગુજરાતી ભાષામાં સખી રેલી છે. લગભગ ૪૦૦ પાના.

કર્તા—સોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

બન્ધુ સમાજ.

ઉચ્ચ કામગીરી પાકા પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

કથા પુસ્તકની ને હલકા કામગીરી રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes.—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE ૦-12-૦.

મંજીવાનું ટેકાણું.

સોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી. એ. બસિન્ટે સેક્રેટરી.

સેવોસદન-ગિરમામ બેરોડા—મુબમ.

મેધનાદ કોષીસ અમદાવાદ.

નંબર

સુંદરી સુમેષ.

૧.

તૈયાર છે બાળસ્વભાવની નવીન આવૃત્તિ.

મુગ્ધ અને વડોદરા કે. ખા. તંત્રી મજુર
મગવાણી ટોપડું—કર્તો છ. એમ, વૈષ્ણવ. બી એ. બી. એલ. સી. -
ગ્રે રા. ટ્રે. કોલેજ. અમદાવાદ
આ હસ્તક્રી આ પુસ્તક દ્વિતીય અને ત્રીજીવારે આસ લખાયેલી છે. કિ. ૨-૮-૦.

કાવ્ય મંજરી.

'x x જૂનાં કાવ્યે નો સારો સંપ્રદાય થયો હોય તો આ જ છે. x x'
ગ્રી. ૧૦ ટી. ૦ કે. ૦ મજુર

, 'x x પદ્યદર્શી બહુ જ સારી કરી છે. x x'
ગ્રી. ૧૦ ૦ ૦ ૦ હોર.

'x x મુજાલી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સબધી દિપ્તિવાળા વાંચકો ને આ
જવાબદારી સંભાળીને યથા પદ્યો. x' રમણભાઈ મં. નીલકંઠ
કવિતાના ઇતિહાસ ને વિવિધ વિવરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓના ઉદ્ભવ કાવ્યોનો સમગ્ર
કિમત રૂ. ૧

જેન હાલકુમ.
મુંબઈ નાં ૩

જવાબદાર અમીચંદ પટેલ

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય દિવસ-કાવ્ય.)

પ્રાથમિક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાપડાં પુરું ગાયકવાડ સરકારના કેમિસ્ટ્રી આર્ટ એ
સાહચર્ય મટે મજુર કરેલ છે કે આર આના. પો એક આનો
ટે. રચનાર—

ભાઈશંકર કુમેરજી શુક્લ.

મોરબી નીવાસી સુ. વેરાવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠી—બુકસેલર્સ મુંબઈ

શુદ્ધિપત્રક. વસન્ત પોષના અંકમાં.

પત્ર પત્રિક.
૫૪૬ ૮

અમદા.
સદાગૃહિત્વ.

શ્રદ.
સદાગૃહિત્વ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

અહીં જમાનાની તકાત આપનારી તમામ આયોજિતોમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં શાન તંતુઓને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) ઘટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) દોહીને સુધારી ઉમદ બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે છે.
- (૮) શુભાવેલ પુરુષાવને પાણુ બક્ષે છે.

૩૨ ગોળીની ડબ્બી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

ચેહેરખાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

નામલુ.

અમારૂં પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દોલત અને આજાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે.

૪૨ આયુર્વિજ્ઞાનોમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

ન્યાય લેખ કરતાં વધારે પ્રતો **મફત** વહેંચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક.

સંજ્ઞા, મરહી. સુજાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (સુજાતી સિપિમાં), અંગ્રાવી અને તામિલ ભાષામાં તેવાર છે. તે હુણુ ભાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

LITERATURE AND SCIENCE

It would have seemed strange to Virgil, stranger still to Dante, to suppose that there could be any antagonism or incompatibility between the scientific and the artistic mind. Poetry was the golden voice that alone could properly declare the highest and rarest perceptions of the brain and if man's thought could penetrate the secrets of nature, trace the origins of being, or tell the stars, it was the poetic spirit that could best apprehend the marvel. That the name of science, applied to a region of speculation and discovery, should come to be regarded as a positive sign of the exclusion for its purposes of the name of poetry, would have seemed the most perverse injustice to those high titles. It would have seemed an implication that (no matter, poetry or science, was somehow false and inferior, whereas they really together represented truth at its most exquisite point and the peculiar privilege of each was to join hands with the other on equal terms. If Virgil or Dante were here now to perceive the unchallenged assumption so widespread in these days, that science is not truly science unless it is free from all suspicion of poetic exaltation and that poetry is a place of dreams and divinations which are chilled by the touch of science, and on which side would the flame be laid? We see indeed attempts made to bridge the gap but for all that the literary mind and the scientific mind preserve on the whole towards each other a certain defiance. It may perhaps still be said that literature is in possession of the weight and dignity of tradition is all on the side of the humanities. They stand for the ancient manner the civilized grace, the hushed air thick with cold admonitions, the soft light and the velvet shadows of time. Into this grave retreat enters the lusty figure of modern science, profaning its calm, stalling its secular dignity, setting in an joy list in which its beauty can only shrivel up and die. That is one side of the picture. The other shows a radiant creature flinging open the doors and windows of a stale old garret and flooding it with invigorating air. Some of us see one side of the picture, some the other, and it may well seem as though the difference between the two temperaments must be fundamental. And yet it is impossible to acquiesce in the view that they must eternally fail to understand one another, if we feel that the clash has arisen only in modern times. It is not older than the birth of the scientific method and perhaps the fine, clear process which we know by that name will discover a way when it is past its hot youth, of reconciling the two ideals. Science is still perhaps over excited by the triumphant efforts it has made in the last two centuries to banish false pretensions, timidity, superstition, from its operations. "Literature" is still perhaps affronted by the sense that its virtues as well as its vices have been included in the indictment. No understanding can be arrived at in so heated an atmosphere, or so long as it is still possible for the two parties to exchange taunts and challenges. But with growing goodwill both we may hope, will discover that the objects of their search are the same and that the same dangers beset them. Perhaps it may then be found that the antagonism which seems so deep-seated will have ceased to exist.

—*Pari's Literary Supplement*

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मयु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्.

વર્ષ ૮, અંક ૨.

[માસિક.]

ફાલ્ગુણ સપ્ત ૧૯૬૫.

*હું સમાજનું અંગ છું એવી ભાવના.

પ્રમુખ મહાશય અને સદ્ગૃહસ્થ,

આપ મર્વને મારી પેટે વિદિત છે જ કે 'ધી હિન્દુ યુનીયન' નામની સંસ્થા પ્રતિવર
આ, સમયમા કેટલાક નહું વ્યાખ્યાનો એતહેશીય ભાષામા આપે છે. તદર્થે વ્યાખ્યાનક્રમ
જે ગોઠનવામા આવે છે તેને આ ઝડતું નામ આપી 'હેમન્ત-વ્યાખ્યાનમાળા' કહે છે. આ
'હેમન્ત વ્યાખ્યાનમાળા' ની ઉપયોગિતા વિશે એ મત મર્ધ રાકે જ નહિ. કારણ કે તેમા
એતહેશીય ભાષાઓને સ્થાન મળેલું હોવાથી, ઇંગ્રેજી નહિ બણેવા એવાઓને પણ તેનો લાભ
મળી શકે; વળી ઇંગ્રેજી વિદ્યાના અભ્યાસી જનોમા જે નવીન વિચારો, ઇચ્છાઓ, લાગણીઓ
ઈર્ષાંત્રિ અસ્તિત્વમા આવ્યા છે તેનો જનસમાજમા પ્રચાર કરવાનું પણ આ વ્યાખ્યાનમાળો
એક સાધન છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમા શુજરાતી ભાષાને પણ સ્થાન મળ્યું છે એ
જોટલી લાભપ્રદ વાત છે તેટલી જ આનંદની વાત છે. કારણ કે આધુનિક સમયમા હિન્દની
જુદી જુદી સમાજોના મનુષ્યો એક ખીજની સળધમા આવે, એક ખીજને વિશેષ ઓળ-
ખના થાય, અને તેના પરિણામે તેઓ વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન થાય એ જ સર્વેશ દેશ છે
ઉક્ત વ્યાખ્યાનમાળામા શુજરાતી વ્યાખ્યાનને માટે 'યુનીયન' ના મત્રી મીં આપેકે મ્હાન
એક મિત્ર માર્હતું મ્હને આડેક દિવસ ઉપર સચના કરી, અને આમતપૂર્વક મ્હેવનનું કે આ

* આપુ માતની હેમન્ત વ્યાખ્યાનમાળામા ગ. ગ. બહેચલાલ નરનરજી ત્રિવેદી ખી,
એ, એચ. એલ. ખી એ આપેલું ભાષણ.

સમયે અન્ય વ્યક્તિના અભાવે તદ્દમાર તે સૂચના માન્ય કરી પડશે આમ હોવાથી, જો કે આ કાર્યને માટે હું પોતાને અધિકારી ગણુતો નથી તદ્દપિ તે સૂચના કર્તવ્ય સમાન ગણી મનીષરવાનુ મદને પ્રાપ્ત થયુ સમય ઘણો યોરો હોવાથી, જે વિષય હાલમા મ્હાગ મનુ મન્યન કહે છે તે ઉપર વ્યાખ્યાન કરવાનું મહે કહેવરાવ્યુ અને મ્હારે નિવેદન કરવાનુ છે કે મ્હારૂ કાંઈ વિશાળ વાચન નથી અને મ્હારા અભિપ્રાયો પરિપક્વ હોવાનો કાંઈ દાવો કરતો નથી મદને જે માર્ગ આ વિષય ઉપર લાગ્યુ છે તે હુ આપ સમક્ષ રજુ કરીશ ત્હેમા સત્યાસત્યનો વિવેક કરી સદ્વસ્તુ શ્રદ્ધા કરવી અને અસદ્વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એ આપનું કામ છે મ્હારે માટે તો આપ મર્વે શાત મનથી પૂર્ણપણે મદને સાનળશો તો કૃતાર્થ થયો માનીશ

આપ મર્વને સ્મરણમા હશે જ કે આજનો મ્હારા વિષય 'હુ સમાજનુ અગ હુ એવી ભાવના'—એ છે આ વિષયના મહે નીચે પ્રમાણે ખડ પાડ્યા છે, જે અત્ર પ્રારંભમા દર્શાવવાની મદને જરૂર જણાય છે પ્રથમ તો હું આ ભાવનાના સ્વરૂપ ઉપર બોલીશ પછી આ ભાવનાની મત્વતા અને પછી તેની આવશ્યકતા ઉપર બોલીશ ત્યાર પછી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ ભાવનાનુ અવયોગન કરવાનો કાંઈક પ્રયત્ન કરીશ અને અત્તમા એ ભાવનાનો નુગીમર ક્યાંથી આધુનિક સમયમા દિન્દતી સમાજને શુ ઝર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે તે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી યથાશક્તિ વર્ણવીશ

હું સમાજનું અગ હું એ ભાવનાનું સ્વરૂપ.

પ્રથમ તો ત્યારે, હુ સમાજનું અગ હું એ ભાવનાના સ્વરૂપ ઉપર બોલવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે આ સમયમા મ્હારે આપને પ્રારંભમા જણાવવુ જોઈએ કે આ વિષય સમાજશાસ્ત્રનું અગ છે સમાજની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રગતિ અને ત્હેમા પ્રવર્તતા કુદતી નિયમો સળધીનું જે શાસ્ત્ર તે 'સમાજશાસ્ત્ર' કહેવાય આપણા વિષયમા સમાજની 'ઉત્પત્તિ' સળધી બોલવાનુ પ્રાપ્ત થતુ નથી સમાજની 'સ્થિતિ' અને 'પ્રગતિ' સળધી પણ સપૂર્ણ બોલવાનું નથી પરતુ સમાજની સ્થિતિમા સમાજ અને વ્યક્તિઓની વચ્ચે શુ સળધ છે, અને સમાજની પ્રગતિને અર્થે તે સળધ કેવા થવો જોઈએ—એ યથાર્થ બતાવવાનું આ વિષયનું પ્રયોગન છે

આમ હોવાથી, પ્રથમ 'સમાજ' શબ્દના અર્થ ઉપર વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે 'સમાજ' એટલે શુ ? 'સમાજ' ના મદને બે લક્ષણો દીસે છે એક તો વ્યક્તિઓનો સમુદાય, અને બીજુ તે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એકીભાવ—અર્થાત્ અમહે સર્વ એક છીએ એવુ ભાન બતા આ બે લક્ષણો હોય ત્યા સમાજ હોય જ રસ્તામા કેટલાક મનુષ્યો વિના પ્રયોગન એકમ થયા હોય, અથવા અમુક જગ્યાએ અમુક કાર્યને માટે મળ્યા હોય, તો તેટલા ઉપરથી જ તે સમુદાયને 'સમાજ' કહેવો યુક્ત નથી વિશિષ્ટ કાર્યને માટે મનુષ્યો હમેશા અથવા પ્રમગે એમ્હા મળતા હોય તો તેને માટે મડળો, કલબો, યુનીઓના વિગેરેનો પ્રયોગ રથાને છે સમાજ શબ્દનો પ્રયોગ ક્યારે કરવો યુક્ત છે કે ક્યારે તેની વ્યક્તિઓના, અમુક કાર્યને માટે નહિ પરતુ સામાન્ય રીતે હવનના ઘણા ખર્ગ કાર્યોમા 'અમહે' એક છીએ

એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે. આમ હોવાથી, હિન્દુ, મુમયમાન, પારસી ઇત્યાદિની જુદી જુદી સમાજો છે એમ કહી શકાય, અને જ્યારે સમાજો વચ્ચે 'એકીભાવ' દૃઢ થાય, ત્યારે આ બધાની એક મહોદી સમાજ બને અને એને તેના તેઓ અંગ બને

એક ભાષા, એક દેશ, એક ધર્મ, સમાન આચાર વિચાર, સમાન રાજકીય હક અથવા પ્રતિબદ્ધ વિગેરેને પણ સમાજના લક્ષણો કહેતા ગણે છે. દુનિયાની વિવિધ સમાજો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યાથી આ લક્ષણો ઘણી મમાનેમા જોવામા આવે છે તદ્દપિ સમગ્રમા નખવાનું એ છે કે આ બધા તો 'એકીભાવ' ના સાધનો છે, સમાજના આવશ્યક લક્ષણો નથી આ બધા સાધનો હોય ત્યાં 'એકીભાવ' મત્વ ઉત્પન્ન થાય અને ચિરમાન ટકે એ વાત ખરી, પરંતુ આ સાધનો પૈકી કોઈ એકના અભાવે સમાજ બની શકે જ નહિ એ વાત સત્ય નથી ઉદાહરણાર્થે બ્રિટીશ પ્રજા અને તેના કૌતોનીક જુદા જુદા પ્રેશોમાં ને છે, તદ્દપિ તેઓ એક જ સમાજના અંગ છે વળી, બ્રિટીશ પ્રજામાં ગેમન કથોલીક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ જુદા જુદા ધર્મના નાનનાતઓ છે, છતાં પણ તેઓ જુદી જગતી સમાજના નથી આ ઉપરથી પ્રતીત થશે કે વ્યક્તિઓનો સમુદાય અને તેમની વચ્ચે એકીભાવ એ મેન સમાજના આવશ્યક લક્ષણો છે

આ પ્રમાણે 'સમાજ' શબ્દનો અર્થ સમજ્યા પછી 'સમાજ' અને તેની વ્યક્તિઓ વચ્ચે શો સબધ છે, તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે અપમા કહેવું હોય તો તે સબધ અગી અને અગતો છે સમાજ અગી (Oligarchy) છે, અને વ્યક્તિઓ તેના અંગ છે અન્ય શબ્દોમા 'હું સમાજનું અંગ છું એ ભાવના' 'અગાગી ભાવના' મહેવાય આ અગાગી ભાવનાનું સ્વરૂપ સમજવાને માટે અગી અને અગતો સબધ સમજવાની આવશ્યકતા છે. તે મજબ નીચેના ઉદાહરણોથી મદદ લક્ષમા આવશે

૧. અગી અને અગતો સબધ સમજવાને માટે પ્રથમ ઉદાહરણ આપણે શરીર અને તેના અવયવોનું વર્ણન શરીર અગી છે અને માથ, હાથ, પગ ઇત્યાદિ અવયવો તેના અંગ છે શરીર અને તેના વિવિધ અંગો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતા પ્રથમ આપણને એ પ્રતીત થાય છે કે આંગો શરીરની વ્યતિરિક્ત નહીને એકવા છત્વી શકે નહિ, તેમ જ વર્ધિત પણ થઈ શકે નહિ હાથ શરીરનું અંગ હોવાથી જીવે છે અને શક્તિવાન છે શરીરની કાપીને તેને જુદો નખીએ તો તેની શુ સ્થિતિ થાય તે વર્ણવવાની અત્ર આવશ્યકતા નથી જરા વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈશુ તો પ્રતીત થશે કે શરીરની સુસ્થિતિ અને સમૃદ્ધિ મદ અંગોની સુસ્થિતિ અને સમૃદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે આખમા જરા કણ પડયો હોય તો આખા શરીરને કેવું થાય છે? હાથ તે વખતે, આખને હું શા માટે મદદ કરે એમ વિચાર કરતાં નથી, પણ એકદમ આખનો કણ કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે પણ વીંછી કડયો હોય તો આખા શરીરને કેવી વેદના થાય છે? હાથ, પગ અને મગજ કામ કરીને જે મેળવે છે તેનો લાભ શરીરના બધા અંગોને મળે છે દરેક અંગ પોતપોતાનું કામ કરે છે અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અન્ય અંગોને સહાયક થાય છે. પેટમા દુખ થતું હોય તો પગ ચારીને ડાકરને ત્યાં જાય, હાથ દવા લાવે, અને મુખ પાન કરે જરૂર પડ્યાવીને મરૂં અંગોને પોપલુના તલ્લો મોખ્તે. દરેક અંગ જે સ્વગ પોતાનો જ વિચાર કરે અને બીજા અંગોને કાઈ પણ

સહાય ન કરે, તો શરીર અને અંગો ઉભયનો નાશ થાય. એક અંગ ખીન અંગને સ્વાભાવિક મદદ કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ વધારે ઉપયોગી અંગને માટે ખીનું અંગ પોતાનો ભોગ આપવા પણ સુકું નથી. હું ત્હમારા માથામાં મારવા ડાંગ ઉગામું તો એકદમ ત્હમારો હાથ સ્હામો આવશે અને ધા ઝીલી લેશે; પોતે દુઃખ ખમશે પણ ખનશે ત્યાં સુધી માથાને વાગવા નહિ દે. આ ઉપરથી અંગી અને અંગનો સંબંધ શું તે પ્રતીત થયું હશે.

હવે આપણે આ સંબંધમાં જડ પદાર્થનું ઉદાહરણ લઈએ. ઈંટો, પથરા, લાકડાં ઇત્યાદિ અંગ છે અને તે બધાંથી બનાવેલું ઘર તે અંગી છે. દરેક અંગ પોતપોતાનું કામ કરે છે. બીંતોને માટે ઈંટો કામમાં આવે છે, થાંભલા બારણાં ઇત્યાદિને માટે લાકડાં કામમાં આવે છે, અને ભોંયપર જડવાને માટે પથ્થર કામમાં આવે છે. એ બધાં સાથે મળીને એક ઘર. બને છે ત્યારે તેની કિંમત અને ઉપયોગિતા કેટલી બધી વધી જાય છે ? એ બધાં અંગો વચ્ચેનો સંબંધ ચુનો, મારી, લોખંડના ખીસા, ચુક ઇત્યાદિ છે. આ સંબંધ મન્યૂત હોય તો ઇમારત લાંબા વખત સુધી ટકે, અને મન્યૂત ન હોય તો તે સત્વર પડી જાય. માટે, અંગી અને અંગના રક્ષણને અર્થે અંગો વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ ધણો મન્યૂત હોવાની જરૂર છે એ આ ઉપરથી કલિત થાય છે.

હવે, રૂપી વસ્તુનું ઉદાહરણ આપ્યા પછી અરૂપી વસ્તુના ઉદાહરણને માટે, કોઈ પણ રાજ્યની રાજ્ય કરવાની પદ્ધતિનું અવલોકન કાર્યથી જણાશે કે રાજ્યનો કાર્યભાર ચલાવવાને માટે કેટલાંક મોટાં ખાતાં પાડેલાં હોય છે. જેમકે ન્યાયખાતું, મુશ્કીખાતું, લશ્કરી ખાતું ઇત્યાદિ. દરેક ખાતાના પાછા વિભાગો હોય છે અને તેના વળી ઉપવિભાગો હોય છે. એક જાડની ચાર પાંચ મુખ્ય શાખાઓમાંથી ઘણી ન્હાની ન્હાની ઉપશાખાઓ કૂટે અને તે ઉપશાખાઓની પાછી પેટા શાખાઓ થાય તેના જેવું એ છે. આ બધાં ખાતાંઓ પોતાને માટે નહિ પરંતુ એક જ રાજ્યને માટે કામ કરે છે. રાજ્યકારભાર સરળ ચાલવાને માટે મર્વ ખાતાંઓ સારી રીતે ચાલવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કાર્યવિભાગ કરી નાંખવાથી રાજ્યનું કામ ઘણી સારી રીતે ચાલે છે. પરંતુ કાર્યવિભાગ પાડવાથી રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓ વચ્ચે સંબંધ નથી એમ કાંઈ નથી. આ સમજી વિસ્તારપૂર્વક જણાવવાનું અત્ર પ્રરોજન નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે અંગીની સ્થિતિને માટે અંગોના સંબંધમાં કાર્યવિભાગ અને પરસ્પર સહાયકતા એ બે લક્ષણો આવશ્યક છે.

આ પ્રમાણે અંગી અને અંગનાં અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય. એ સર્વમાં અંગી અને અંગનો સંબંધ દર્શાવનારાં મુખ્ય લક્ષણો ત્રણ છે. ૧. અંગોની સ્થિતિ અને સમૃદ્ધિ અંગીને લીધે છે. ૨. અંગી અને અંગો વચ્ચે 'એકીબાવનો' કાયમનો અને મન્યૂત સંબંધ છે. ૩. કાર્યવિભાગ અને પરસ્પર સહાયકતા એ નિયમાનુસાર અંગો વર્તે છે.

એ બાવનાની સત્યતા.

આ પ્રમાણે 'હું સમાજનું અંગ છું એ બાવના'નું સ્વરૂપ જ્ઞેયા પછી એ બાવનાની સત્યતા જ્ઞેવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજીને તેને મન:

સમક્ષ નિરંતર રાખવી તેને ભાવના કહે છે પ્રથમ તો કઈ વસ્તુની ભાવના કરવાની છે તે સમજવું જોઈએ તે સમજ્યા પછી તે વસ્તુ સત્ય છે કે અસત્ય છે તે જાણવાની આવશ્યકતા છે સત્ય હોય તો ભાવના કરવી કામની છે, અસત્ય હોય તો ભાવના કરવાનો શ્રમ નિર્ગર્થક છે. માટે હું સમાજનું અંગ છું એ ભાવનાનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી તે ભાવનાનો ઉદ્દેશ સત્ય છે કે અસત્ય છે તે જાણવું જરૂરનું છે

‘હું સમજનું અંગ છું’—એ ભાવનાની સત્યતા બે પ્રકારે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. એક તો આપણી સામાન્ય બુદ્ધિથી, અને બીજી આપ જનોના પ્રમાણથી

આપણે આપણી સામાન્ય બુદ્ધિથી વિચાર કરીએ તો આપણને માત્રમ પડશે કે વ્યક્તિ જોની સમાજ બનવી એ કુદ્રતી પ્રેરણા છે. આ પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યોનો મોટો વિભાગ સમાજમાં ગમે છે, સમાજથી વ્યતિચિત્ત રહેતો નથી વનવગદમાં છૂટા ઘવાયા રહેનાર મનુષ્યો કાંઈ બહુ નજરે પડતા નથી પૃથ્વી ઉપરની જુદી જુદી સમાજોનું અવલોકન કરવાથી માત્રમ પડે છે કે દરેક સમાજ ઘણા માણસોની બનેલી છે અને એ પ્રમાણે જો મનુષ્યો સાથે રહેતા ન હોત તો બીજા મનુષ્યો તરફના ઉપદ્રવની તહેમને ધામ્તી રહેવાથી પોતાના જીવનનો કાર્યક્રમ સરળ અને ક્ષતેહમદ રીતે ચલાવી શકત નહિ આ પ્રમાણે કુદ્રતી પ્રેરણાથી, તેમ જ વ્યક્તિની જિંદગી અને મજ્જિને માટે સમાજની અગત્ય જણાવાથી મનુષ્યો સમાજમાં રહે છે અને સમાજના તેઓ અશ બને છે પછી પરસ્પર સમાગમમાં આવવાથી ‘એકીભાવ’નો ક્રમે ક્રમે આવિષ્કાર થાય છે, અને તે ‘એકીભાવ’ એક દેશ, સમાન ધર્મ, સમાન આચાર વિચાર આદિ સાધનોથી જુદિને પામે છે. વળી, એક બીજા વચ્ચે વ્યવહાર બધાય છે અને કાર્ય-વિભાગ અને પરસ્પર સહાયકતાનો નિયમ અસ્તિત્વમાં આવે છે કેટલાક માણસો ખેતીવાની જ કામ કરે કેટલાક લૂગા વણવાનું કામ કરે, કેટલાક સમાજના લોકોના નફાજને સારૂ લઢવાનું જ કામ કરે ઇલાદિ-ઇલાદિ જે જે સમાજને આપણે જોઈએ છીએ તેમાં ઉપરની જિંદગી દૃશ્યમાન છે, અર્થાત્ અગી અને અગના સબધના ત્રણ લક્ષણો જે ઉપર બતાવ્યા તે ત્રણેણે પ્રત્યેક સમાજમાં દીસે છે માટે સમાજ અગી છે અને જે વ્યક્તિઓની તે બની છે તે તેના અંગ છે

આ પ્રમાણે સમાજનો વિકાસ થતો જાય છે અને વ્યક્તિઓના જીવન સુખમય થતા જાય છે પછી સમાજનો બહારની સત્તાની સામે બચાવ કરવાને માટે, તથા સમાજની અંદર મુસેદ શાંતિ અને સુખવસ્થા રાખવાને માટે, એક ગઠન અથવા રાજ્ય કરનાર મહાન પ્રજા થાય છે આ પ્રમાણે કાર્યવિભાગ થઈ જવાથી, અને વ્યક્તિઓને પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાની અનુકૂળતા નાજ્ય તન્મયી કરી આપવામાં આવતી હોવાથી, વ્યક્તિઓ પોતાની ઉન્નતિ સાધે છે અને સુખી થાય છે સુખનો સ્વાદ લીધા પછી વધારે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા પ્રજા થાય છે, અને પોતે મેળવેલી સપત્તિના બળથી પોતાની સાથે દગ્ધિમાં ઉતરેલા માણસોને કચી નાખી પોતે વિજય મેળવવા મનુષ્ય મથે છે. આમ ધીમે ધીમે વ્યક્તિવાદ (Individualism) નો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અવ્યખત અવ્યબિચિત્ત વ્યક્તિ (Absolute individualism) નો માર્ગ પણ સમાજમાં ટકી શકે જ નહિ દરેક માણસને સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળે

અને તેની પ્રવૃત્તિ ઉપર કોઈ પણ જાતનો અંકુશ ન મુકાય તો સમાજ કેમ ચાલે ? માટે દરેક માણસના જનન, માલ અને આખરનું રક્ષણ કરવાનું કામ માથે લઈ બીજા બાળકોમાં, આધુનિક સુધરેલી પ્રજાની રાજ્યપદ્ધતિમાં વ્યક્તિઓને રાજ્ય સ્વતંત્રતા આપે છે. રાજ્ય કહે છે કે અમે તો આટલી જ બાળકોમાં વચ્ચે પડીશું અને બીજા બાળકોને માટે Laissez Faire એટલે વચ્ચે નહિ પડવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારીશું; કારણ કે મંડપચોગવાદની દૃષ્ટિએ તેમ કરવાની આવશ્યકતા છે.

સુખ મેળવવાની ઇચ્છા વધારે ને વધારે પ્રબળ થતી જવાથી, અને અમુક અંકુશ સિવાય રાજ્યમાં વ્યક્તિઓને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા મળવાથી, દરિદ્રાર્થના યુદ્ધમાં સશક્ત માણસો વધારે સશક્ત થાય અને અશક્ત માણસોનો પરાજય થાય એ સ્વાભાવિક છે. આમ થવાથી મજૂર વર્ગનું દારિદ્ર્ય વધતું જાય છે અને પછી સ્થિતિ એવી થાય છે કે હિંમતી પાસે સહવારથી સાંજ સુધી મહેનત કરવાની હિંમતી બધી કમાણી ચાપણવાળા પે તે લઈ લે છે અને મજૂરોને પેટભરે ખાવાનું પણ મળતું નથી. આ અનર્થપરંપરા લાંબા વખત સુધી ચાલવાથી સમાજવાદ (Socialism) અસ્તિત્વમાં આવે છે. તે બીજાં આંતેમ ઉપર જાય છે. મજૂરોને ચાપણવાળાઓના વ્તુલમમાંથી મુકાવવા, અને સમાજના દ્રવ્યનો સરખો વિભાગ કરી તે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં જે માણસો રોકાયા હોય હિંમતે સરખે હિસ્સે વહેંચી આપવા, તેમ જ રાજ્યના દરેક બાળકને શિક્ષણ આપવા અને હિંમતી આજીવિકાને અર્થે ઉદ્યોગક્ષેત્રો સ્થાપવા છતાં બીજા બાળકો સંબંધી સમાજવાદીઓ રાજ્ય પાસે માગણીઓ કરે છે. આ ઉભય વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદના ગુણદોષનું અવલોકન કરતાં આપણને જણાય છે કે ' હું સમાજનું અંગ છું ' એ ભાવના સમાજવાદમાં સાક્ષાત્કાર થઈ છે, ત્યારે સમાજવાદમાં વિકાસક્રમના કુદ્રતી નિયમોની ઉપેક્ષા થયેલી છે. વ્યક્તિવાદમાં વિકાસક્રમના નિયમો જળવાયા છે, ત્યારે ' અંગભાવના ' ની ઉપેક્ષા થઈ છે. આ ઉભય વાદના ગુણ ગ્રહણ કરતાં અને દોષ ત્યજતાં સાર એનીકળે છે કે બોસાંકવેટને કહે છે તેમ, " We must unite moral socialism with economic individualism " = આપણે નૈતિક સમાજવાદને આર્થિક વ્યક્તિવાદ સાથે જોડી દેવો જોઈએ. અર્થાત આર્થિક દૃષ્ટિથી પોતાની ઉન્નતિ સાધવાને અર્થે પ્રયત્ન કરવાનું દરેક વ્યક્તિને માથે રહેવું જોઈએ, પરંતુ આવા પ્રયત્નો કરવાને તે શક્તિવાત થાય તેટલા પુરતી મદદ તેને નૈતિક દૃષ્ટિથી મળવી જોઈએ. આ સ્થિતિ સૌથી ઉત્તમ છે કારણ કે તેનાથી વ્યક્તિ અને સમાજ ઉભયની હિત સંધાય છે. એકલો વ્યક્તિવાદ અથવા એકલો સમાજવાદ પરિણામે વ્યક્તિઓને અને સમાજને હાનિકારક થઈ પડે છે ત્યારે ઉભયના ગુણથી સુક્ત આ બોસાંકવેટનો મધ્યમ રસ્તો સર્વ રીતે સંતોષકારક સમાધાન આણે છે. હવે આપણે આ બાળક અંગી અને અંગના સંબંધની દૃષ્ટિથી જોઈશું તો તે પણ આપણને આજ માર્ગ ઉપર લાવે છે. કારણ કે અંગીની સમૃદ્ધિ પ્રત્યેક અંગની સમૃદ્ધિ ઉપર આધાર રાખતી હોવાથી પ્રત્યેક અંગે પોતે પોતાને માટે તો પ્રયત્ન કરવાનો છે જ પરંતુ તેની સાથે બીજાં અશક્ત અંગોને પણ જોઈતી મદદ કરવાની છે.

આ પ્રમાણે આપણે સમાજ અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે અંગી અને અંગનો સંબંધ સત્ય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ઉભયને માટે શ્રેયસ્કર છે એ સામાન્ય બુદ્ધિથી તથા વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદના મુલ્યદોષનું યથાશક્તિ નિરીક્ષણ કરીને જોયું. હવે તદ્દર્થ આપણનેનાં પ્રમાણ આપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમ તો અંગ્રીસ્ટોટલનું મહાવાક્ય 'Man is by nature a social being.' (મનુષ્યને સ્વભાવતઃ સમાજ વિના ચાલે એમ નથી) એ આપના સ્મરણમાં હશે જ.

પ્રો. ગીડીંગ્સ કહે છે કે—

"Human nature is not the unsocial egoistic nature. Self-interest is not the distinctively human trait; it is a principal animal trait which man as animal after all still possesses and must cultivate if he would continue to live. Human nature is the preeminently social nature."

મહાત્મા હરબર્ટ સ્પેન્સરનો અભિપ્રાય નીચે મુજબ છે—

"Society is an organism not in mere fanciful analogy as in the 'Leviathan' of Hobbes, but really; and not morally only but physiologically as well; because in its constitution, there is a division of labor that extends beyond individuals to groups and organisations of individuals, there is a sustaining system made up of industrial groups, a distributing system made up of commercial activities, and a regulating system made up of religious and political agencies."

• આપણાં શાસ્ત્રો તરફ નજર કરતાં આપણને પ્રતીત થાય છે કે 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવનાના કરતાં આપણા ઋષિમુનિઓ ધણા આગળ ગયા હતા, અને કેવળ 'હું સમાજનું અંગ છું' એમ નહિ પરંતુ 'હું મનુષ્યનું અંગ છું' એ ભાવનાનો લેખણે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. પ્રમાણ તરીકે આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે જીવ એ જ્ઞાનનો અણ છે અને સમસ્તિ એ જ્ઞાનનું અખિલ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. આમ હોવાથી અમુક જીવ બીજા જીવોથી કંઈ વ્યતિરિક્ત નથી, પણ લેખની સાથે સૂત્રે મળિણા દ્વ સૂત્રમાં મણકા સમાન મંકળાયેલો છે. ગીતા પણ કહે છે કે દેશ્વરઃ સર્વભૂતાના હરેસેનું તિલ્લિત—હે અર્જુન ! ઈશ્વર પ્રાણી માત્રનાજ નહિ પરંતુ વસ્તુ માત્રના અંતર્ભાગમાં રહે છે. આપણા પૂર્વજો તરફથી આપણને આવો અમુક અને ઉદાત્ત વારસો મળ્યા પછી આપણી સમાજની સુદૃઢતાને માટે, એકી-ભાવ 'નો પ્રચાર કરવો પડે એ શું દુસ્ત કામ છે? છતાં પણ 'એકીભાવ' ની વૃદ્ધિને બદલે 'એકીભાવ' ની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, અને જ્યાં ત્યાં તર્ક પાડવાનો વા વાય છે એ પણ કાળનો એક મહિમા છે.

આ પ્રમાણે આપણે, 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવનાની સત્યતા યુક્તિથી અને પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરવા કાંઈકે પ્રયત્ન કર્યો. એ સંબંધી જે જે કંઈ તેથી ક્ષિત એ થાય છે કે.

૧. સમાજ અંગી છે અને આપણે તેના અંગો છીએ.
૨. સમાજની સમૃદ્ધિ વિના આપણી સમૃદ્ધિ સંભવતી નથી, કદાચિ સંભવે તો તે ચિરસ્થાયી નથી.
૩. સમાજની સમૃદ્ધિને માટે સર્વ અંગો સમૃદ્ધ થવાની જરૂર છે.
૪. દરેક વ્યક્તિએ પોતપોતાને સમૃદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો અને બીજા અશક્ત વ્યક્તિઓને જોઇતું માહાત્મ્ય આપવું.
૫. દરેક વ્યક્તિએ અન્ય વ્યક્તિઓ પ્રતિ એકાભાવ અર્થાત્ પ્રેમ રાખવો.

સમાજની સમૃદ્ધિને અર્થ આ એકાભાવ અથવા પ્રેમ ઉપર જરૂર જોવાય તેટલું ચોક્કસ છે. ઉપર સમાજના બે લક્ષણો વ્યક્તિઓને સમુદાય અને એકાભાવ કહ્યાં છે તે સ્મરણમાં હશે. ઇશ વિગેરેને અરસપરસ ચોટાડનાર જેમ યુનો તેમ વ્યક્તિઓને અરસપરસ જોડનાર એકાભાવ અર્થાત્ પ્રેમ. પ્રેમ એ એકાભાવને માટે બીજો શબ્દ છે, તેનાથી તે બિન વસ્તુ નથી કહ્યું છે કે —“Love is the consciousness of the unity of myself with another” (બીજાની સાથે મહાની એકતાનું જ જ્ઞાન તે જ પ્રેમ છે) પ્રેમને માટે શ્રાઉનીંગ કહે છે કે:—

‘There is no good of life but love—but love!
 “What else looks good is some shade flung from love,
 “Love guides it, gives it worth
 “For the loving worm within its clod
 “Were diviner than a loveless God
 Amid his worlds, I will dare to say

માટે, આ એકાભાવ અર્થાત્ પ્રેમ જ્વત સેવવો અને અન્યમાં તેનો પ્રચાર કરવો એ કર્તવ્ય સમાજના મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે.

(આપણું.)

બહેચરલાલ નરવજી દ્વિવેદી.

श्रुतिस्वरसिद्धान्त.

(અનુસન્ધાન ગત વરેના પૃષ્ઠ ૫૭૨ થી)

પરંતુ હવે ત્રણે વ્યવસ્થાની સરખામણી કરીએ,—મહે' બનાવેલી ૨૨ શ્રુતિની, રા. ખવેંએ કરેલી ૨૨ શ્રુતિની, અને રા. ખવેંની ૨૪ શ્રુતિની, એમ ત્રણ વ્યવસ્થાની તુલના કરીએ. મહારી અદ્યપમતિ પ્રમાણે—

- (ક) આન્દોલનપ્રમાણના સ્વરૂપમા,
(જ) આન્દોલનપ્રમાણના અન્ત-વિભાગના ધોણુમા,
(ગ) Temperamentના તરની આઅતમા,
(ઘ) ત્રિસવાદમા,
(ઙ) સ-પ સંવાદમા,

અને (ચ) પ્રામવ્યવસ્થામા,—

આમ મર્વ બાબતમા રા. ખર્વેની ૨૨ તેમ ૨૪ શ્રુતિની વ્યવસ્થા દ્વિત નજીયાયે અને
 +હે' બનાવેલી ૨૨ શ્રુતિની વ્યવસ્થા મગ્ગ,મણીમા ચડિયાતી નજીયાયે. સંવિત્ત કા લો
 બતાવતે લંબાણ ધાય એમ છે. તેથી દુઃકામાં નિદર્શન કરીને મતોષ માનુષ્ય

(ક) ત્રણે અંતિમજન મન્નાવી નેતા નિર્ણય આવશે કે મહે બતાવેના મંજૂરના સર્વે સ્વર્ગે નાદરાસના ધોનણે મધપાસલાછે; કોઈ પણ સ્વસ્તુ પ્રમાણ કદચ કે સ્વસ્થિક નથી.

૩. બવેની ૨૨ સ્તુતિભાજામાં ૧, ૩, ૩, ૩, અને ૬ એ પાંચ શિવાય (સ તે મળી ૧૬) છે તે બાદ કરતે) બાકી ૧૯ સ્તુતિયો કુલમાં અઘ્યાત્મીય પ્રમાણની છે,

અને હેમના ૨૪ શ્રુતિમંજ્ઞમાં ૬,૧,૫,૬,૧૬,૧૫, અને ૬ એ આઃ શિવાય બાકીની ૧૫ શ્રુતિયો કડગી તથા અસાસ્ત્રીય પ્રમાણુવાળી છે.

(૩૬ એ છેક અશાસ્ત્રીય નથી, જો કે ૫૦૫૦ મંબન્ધે અયોગ્ય છે—તે બાદ કરિયે તો ૧૪ શ્રુતિયો કદંગી છે.)

અને આ કારણથી મગીતમાં સ્વીકાર્ય કૃતિના જે આનંદમાં લક્ષણ—મધુન્તા, રજુન-
સાદિ, અને સ્વગાંધિઅક્તિમામર્થ ગ. જ્યેષ્ઠે કલાએ તે લખણ આ દેખતી રર અને

૨૪ શ્રુતિની માગાઓમા શી રીતે મળવે તે સમજાવું નથી. એટલું જ નહિં પણ મુખ્ય સ્વરોના પ્રમાણ જ અશાસ્ત્રીય છે, તે શ્રુતિ તે સ્વગ્નનતા સ્વ-ભિન્નમિતિ ના કરી સકે તે વાત તો દૂર જ રહી, પણ અનેક ગ્રંથો મુખ્ય સ્વ-મા જ સ્વરત્વ મહેલું જણાવું નથી

૧. ઇર્ષ્યે ૨૪ શ્રુતિનું હાર્મોનિયમ અને ૨૪ શ્રુતિની “ગાણેશી” વીણા એમ વાદ્યો બનાવ્યાં છે એમ એઓ જણાવે છે હેમા આ અયોગ્ય પ્રમાણની શ્રુતિયો વાગતી હશે તો તેથી ઉપરની શરૂઆતે બાધ આવશે નહિ કેમકે તારમાથી ગમે તે ધ્વનિ તો ઊપજવાય હેમા મોટી વાત નથી પણ તે ધ્વનિમા ઉપરના લક્ષણો કે નહિ તે એક તો કર્ણપરીક્ષાથી કે ઈન્દ્ર નાદશાસ્ત્રીય પ્રમાણની કસોટીથી નિર્ણય પામી સકે હવે આટલા ગ્રીણ પેટાભેદોને પ્રસંગે કર્ણપરીક્ષાનું ધોણુ હમેશા સાચું નીવડે નહિ, અને ભિન્ન ભિન્ન માણસની કર્ણ-પરીક્ષાશક્તિ ભિન્ન હોય—અને તેની સત્યાસત્યતા માટે કસોટી તો આખર નાદશાસ્ત્રીય પ્રમાણમા જ જડવાની અને તે કસોટીથી તો આ શ્રુતિયો આડી ગયેલી જણાય છે ૧. ઇર્ષ્યેની ૨૨ શ્રુતિયો તો કર્ણપરીક્ષાથી પણ વ્યર્થ નીવડવાનો સભવ છે.

આ પ્રસંગે એક ન્હાની વાત નોંધી દેઈશું ૨૧ ઇર્ષ્યે પ્રમાણ પ્રાચીન ત્રીનતર મનું બતાવ્યું છે પરંતુ એકદર પરીક્ષા કરતા જણાય છે કે ૩૬૬ તે ત્રીનતર મ છે. મહે બતાવેલા ૨૨ શ્રુતિમંડળમા નીચે પ્રમાણે જણાશે —

મ	૩
ત્રીન મ	૩૬૬
ત્રીનતર મ	૩૫૨
ત્રીનતર મ	૩૬૬
પ	૩

૧. ઇર્ષ્યે પોતે ૩૬૬ નો ‘ત્રીનતર’ મ પ્રાચીનબ્યવસ્થા માટે સ્વીકારે જ છે, અને તે હાલનો શાર્પ I છે એમ કહે છે, (નિબન્ધ ૫ ૬૪ છેલ્લું વાક્ય) અને હાલનો શાર્પ II તે તો હેમને જ મતે ૩૬૬ છે. તેથી આ સ્વરોનું ઐક્ય શી રીતે ઘટાવાય તે સમજાવું નથી માટે જે પ્રાચીન ત્રીનતર મનું ગ્યાન ૩૬૬ પ્રમાણ માટે (૨૫ ઇર્ષ્યે) છે તે ત્રીનતર મનું જ છે એ તર્ક ખરો હશે અને સગીનપારિજાતની પૂના તથા કલકત્તાની પ્રતોમા મતીયતમમાચરેત્ એમ જ પાઠ છે, તે ખરો ગણવો જોઈએ, હેને બદલે એ પાઠ ખોટો ૧. ઇર્ષ્યે વિનાઆધારે હાલે છે (નિબન્ધ ૫ ૪૮, ફૂનોટ.) સગોનાં લક્ષણમા મ ત્રીનતર અન્યત્ર કહ્યું છે એમ આ પાઠ ના સ્વીકારવાનું કાનજી ૨૧ ઇર્ષ્યે બતાવે છે પરંતુ તે લક્ષણ પ્રસંગે પણ મ ત્રીનતર જ ઉદ્દિષ્ટ હોય અને ત્રીનતર એ બુદ્ધિ લખવા હાલવાની હોય—એમ કેમ ના ગભવે? અથવા તો ૨૨ શ્રુતિમાનો ત્રીનતર મ ૩૬૬ પ્રમાણનો તે સ્થળે ઉદ્દિષ્ટ હોય એમ પણ હોય. તેમ જ મતીયતમમાચરેત્ એમ પાઠ ૨૧. ઇર્ષ્યે મેળે જ

દેવીને લીધાછે કે તે માટે આધાર કોઈ ખીજ પ્રતના પાઠમાં છે ? હોય તો પણ ઉપરના કાલ્પાથી 'તમ એ પાર પૂતા તથા કવચતાનો મિદ્ધ છે તે જ સ્વીકાર્ય છે.

(સ્ત) પ્રત્યેક સ્વર્ગે વચ્ચેના અન્તરોમાં પણ ન બંધની ૨૨ તેમ જ ૨૪ શ્રુતિયોમાં એકધારુ ધોરણ નથી, જે અન્તરોએ તે ધણાખન નાદશાસ્ત્ર સ્વીકૃત ધો જોધી જુદા છે, અને અદ્યતમ અવકાશો રૂપે થી પણ એવા અનેક સ્થળેએ મહારી વ્યવસ્થામાં રૂપેનું જ ધોરણ સર્વન (પ્રત્યેક સ્વની આમપામ) મયવાયુએ, અને—માત્ર રૂપ ની નવી કૃતિનો પ્રમન બાદ કરતાં—કદિં પણ રૂપે થી અદ્ય અન્તર છે જ નહિં x રૂપે મા પણ રૂપે નું અન્તર રાખ્યું છે તે નાદશાસ્ત્રના આધાનવાળું છે આમ ન બંધની વ્યવસ્થામાં માધુર્યવિરોધી પરિણામ આ કારણથી પણ આવવાનો બચે. બધા અન્તરોના ઉદ્ગારણો આપતા વિસ્તાર થઈ જાય માત્ર જે આ જોઈશું

૨૨ શ્રુતિમાં—

રૂપે એ પ્રથમનું જ અન્તર રૂપે થી એક અને નાદશાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે,

તેમ—

રૂપે+રૂપે એ અવકાશ રૂપે થયો તે પણ એ પ્રકારનો છે હેવા અને જરૂર

રૂપે+રૂપે એ અવકાશ રૂપે નો થયો તે રૂપે થી તો મહારાએ પણ નાદશાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે

રૂપે+રૂપે એ અવકાશ રૂપે નો થયો તે રૂપે થી એ છો તેઈ અસામીય છે,

રૂપે અને રૂ વચ્ચે અન્તર રૂપે નું હોઈ ત્વેમા રૂપે ની શ્રુતિ ખોમવાનું પણ હેવું જ પરિણામ થયું

હેનની ૨૪ શ્રુતિમાં પણ—

રૂપે, રૂ-રૂપે=રૂપે, વગેરે અનેક અવકાશ એ જ પ્રકાર નાછે પૂ અને રૂ વચ્ચે રૂપે અન્ત છે ત્વેમા વળી પેટાકૃતિ ખોમવાથી એ જ તરેહનું પરિણામ આપ્યું છે. એમ જ જા અંગેમાં પણ જોઈ શેવું

(ગ) આમ રૂપે થી પણ એવા અવકાશની શ્રુતિયો થઈ જાય છે, તેમ વળી બહુ ઠેકાંએ રૂપે ના અપતમ અવકાશમાં શ્રુતિયો ખોમવાનું અનિષ્ટ પરિણામ કાઠક બચાવવા

x આગળ ઉપર હું જણાવીશ તેમ પૂ ના રૂપે=રૂપે, રૂપે ના રૂપે=રૂપે, રૂપે ના રૂપે=રૂપે, અને રૂપે ના રૂપે=, એ શ્રુતિક્ષેપમાં, રૂપે ક તા રૂપે જીત-તો છે અને રૂપે કરતા રૂપે જીતતો છે, તેથી એ શ્રુતિયોનો વ્યુત્ક્રમ કરવો પડે, તે વ્યુત્ક્રમને પરિણામે રૂપે ના અન્તરમાં શ્રુતિયો ખોમવા જેવું થશે આ અપવાદ પણ સમજાવે

માટે શ્રુતિયોને આધી પાછી ખરીડી રૂઝ થી કાંઈક વિશાળ અન્તર કરવા ગયાછે. ઉદા—
 ૨૪ શ્રુતિમંડળમાં ધ=૬ અને ઘ=૬ વચ્ચેનું રૂઝ અંતર વિશાળ કરવા માટે ધને ૬
 ને બદલે ૬૬ કર્યોછે; નિ=૬ અને નિ=૧૫ વચ્ચે રૂઝ ના અવકાશને વિશાળ કરવા માટે
 નિને ૧૫ ને બદલે ૬૬ કર્યોછે.

આ પ્રકારના ફેરફારને લીધે શુદ્ધ-natural-સ્વરોનાં સ્થાન ખરીડાઈ temperament
 ના તત્ત્વને અયોગ્ય પ્રવેશ આપ્યોછે.

મહારી વ્યવસ્થામાં એ temperamentના વ્યાપારને પ્રસંગ જ નથી મળ્યો. આ
 કારણથી સ્વરો બધાએ (શ્રુતિયો સહિત) સ્વાભાવિક સ્વરસ્થાને રહી મધુરતાનું તત્ત્વ શુદ્ધ
 રૂઢેછે. અને રા. બવંની શ્રુતિયોનાં મંડળોમાં એ તત્ત્વ કંઈયેછે. એમ શરૂકા કોઈ કોઈ કે
 temperamentને પ્રવેશ ના આપવાથી સ્વરો વચ્ચેનાં અન્તરો જે લગભગ સરખાં થવાં
 ઇચ્છે તે લાંબાં ટૂંકાં રૂઢેશે. પરંતુ આ અનિષ્ટતા નથી. અન્તરો લાંબાં ટૂંકાંથી પરિણામ
 એટલું જ આવે કે પિયાનો જેવા વાદ્યમાં આંગળિયોને ફરી વળતાં અગવડ પડે. પરંતુ તે
 યા્ય તોપણ ૧૨ સ્વરોની યોજનામાં; ૨૨ શ્રુતિ થવાથી એ અંતરો ટૂંકાં થઈ જઈ લાંબા
 ટૂંકાપણમાં બહુ ઘટારો થવાનો એટલે એ અગવડ ટળવાની. તેમ જ તારનાં વાદ્યોમાં એ
 અગવડને પ્રસંગ જ નથી. હેમાં તો સુસાધ્યતા છે. વળી આ અગવડ મહોટી નથી; આ
 અગવડની આગળ સુસ્વરતાનો ભોગ આપવો એ વાજબી નથી. માટે temperamentને
 પ્રવેશ ના આપનારી વ્યવસ્થા તે જ સુસ્વરતાયુક્ત અને શ્રેષ્ઠ ગણાય. અને તે રીતે મહેં બતા-
 વેલી ૨૨ શ્રુતિમાળા જ શ્રેષ્ઠ બનશે.

(ચ) ત્રિકસંવાદ મુખ્યરીતે major triadનો જ છે. તે પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે—

સ ગ પ	} એ ત્રિકામાં સંબંધે.
પ નિ રિ	
અને મ ઘ સ	

એ સંવાદમાં ૪:૫:૬ નું પ્રમાણ આવવું જોઈયે, તે ક્યારે સંબંધે?

સ=૧ (સ=૨) રિ=૬ (રિ=૬,) મ=૫,

મ=૫, પ=૬, ઘ=૬, અને નિ=૧૫

એમ હોય તો હવે મહારી ૨૨ શ્રુતિમાં આ સર્વે પ્રમાણ છે, એટલે આ મહા-
 ત્રિકનો સંવાદ સર્વત્ર આવશે. એટલું જ નહિ, પણ એ શ્રુતિમંડળમાં રૂઝ નું પ્રમાણ બધે
 સચિત હોવાથી, પ્રત્યેક મુખ્ય સ્વરની આસપાસની શ્રુતિયોને યથાક્રમ સેધનું તો હેમાં પણ
 ઉપરનો મહાત્રિકસંવાદ આવશે.

રા. બવંની ૨૨ શ્રુતિયોમાં મ (તીવ) =૫ નહિ પણ ૬૬ છે; રિ=૬ નહિ—પણ
 ૬૬ છે; નિ=૧૫ ને બદલે ૬૬ છે; અને ઘ=૬ ને બદલે ૬૬ છે;—આ કારણથી ઉપરના

એકેત્રિમ્માં ૪૫૬ નો સંવાદ નથી સંધાતો આમ છે તો બીજી શ્રુતિયોમા તો મ્હાથી જ સંભવે ?

હેમની ૨૪ શ્રુતિયોમા નિ=૨૬ છે તેથી ય નિ રિ વાગા નિકમા મદાત્રિમ્સવાદ નહિં મધાય બીજાં એમા મધાગે

લઘુત્રિમ્ (minor triad) માટે મ=૨૬, નિ=૨૬ અને ધ=૨૬ જોઈએ મ્હારી ૨૦ શ્રુતિમા આ છે તેથી તે મવા પલુ મધાગે તા બર્નની ૨૨ શ્રુતિમા ધ એમજ ૨૬ ને

બંને ૨૬ છે તેથી મ ધ સ ના નિકમા એ લલુ સવાદ નહિં સંધાય હેમની ૨૪ શ્રુતિમા

પલુ એમજ ધ ૨૬ ને બંને ૨૬ છે તેથી એ મ ધ સ ના ત્રિ માલલુ સવાદ નહિ મધાય

પરંતુ ૧ બર્નેએ ૨૪ શ્રુતિમા ત્રિમવા હેમના પરિશિષ્ટ ૨ ના ૧ મા પ્રકરમા બતાવ્યાછે—સ્વ ત્રિમ્ (ત્રિમોનિ ટ્રાયડ) એમ મધાગુ મૂકીને—તે મવા ના મધગે છે એમ પ્રાપ્તે લગે પલુ એ પ્રકરમા જે ૧૩ ત્રિમ બતાવ્યા છે તે હેમના જ ૨૪ શ્રુતિમા મનાં પ્રમાણે મળી ગણતરી કે તા જણાશે કે—

એ ૧૩ ત્રિમાથી—

માન ૪ ત્રિમા ૪૫૬ નો મબન્ધ દેખાયછે

૩ ત્રિમા નિ=૨૬ અને ધ=૨૬ એમ વાળી પ્રમાણ લઈએ તો જ ૪૫૬ નો મબન્ધ મવાય છે

* ૧ ત્રિમા વચનો નિ છે (૬) તેને બદલે ૬૩ જેટલો ગત ૨૬ નો મલ નીન સ્વર લઈએ તો ૪૫૬ મધાય એમ છે,

અને બાકીના ૫ ત્રિમા તો પ્રાપ્ત પલુ સવાદ પ્રમાણની આસા જ નથી ત્રિમોનિ પ્રમાણ જ હેમા જતા નથી

છે. કેમકે હેમનાં ત્રિકોનાં એકધારાં પ્રમાણુ છે નહિ; બધાંમાં જુદાં જુદાં છે. તેમ જ 'મેન્દ્રદાયક' વગેરે નાદશાસ્ત્રનાં નામ વાપરવાં અને વસ્તુ જુદી જ ઊપગમવવી એ વાજબી નથી.

(હ) સ-પ ભાવ સંબન્ધની ખાખતમાં ત્રણ શ્રુતિમંડળ સરખાવતાં પણ મહારી ૨૨ શ્રુતિની વ્યવસ્થા અલ્પતમ ક્ષતિવાળી નીવડેછે.—

સંગીત પારિજાતમાં—

પઢ્જપઞ્ચમભાવેત પઢ્જે જ્ઞેયાઃ સ્વારગુપ્તૈઃ ॥

(રા. બવેનો નિબન્ધનું પૃ. ૩૮)

એમ ૧૨ સ્વરોમાં સ-પ ભાવ કહોછે તેમ જ ૨૨ શ્રુતિમાં પણ એ સંબન્ધ પ્રવર્તેલો કહોછે;—

પઢ્જપઞ્ચમભાવેત શ્રુતીર્દ્વાવિશાનિ જગુઃ ।

(રા. બવેનો નિબન્ધ પૃ ૪૦.)

તો જે વ્યવસ્થામાં આ સંબન્ધ વધારેમાં વધારે જણાય તે જ શ્રુતિમંડળ સાચું ગણાય. ત્યારે ગણતરી ગણી જોતાં જણાયછે કે મહારી ૨૨ શ્રુતિઓમાં—સામાન્ય રીતે સર્વત્ર જ નો સંબન્ધ જડેછે (સ-પ ભાવ તે ૧ઃ ૩ જ છે) માત્ર નીચેનાં સ્થળોમાં ફરક કાઠક આવેછે:—

(૧) રૂપ, ટ અને ડૂપ ના ૩ ગણા ફક્ત રૂપ અને રૂપૃ થશે; તે ૨૨ શ્રુતિમાંના રૂ, રૂ અને રૂપૃ કરતાં ફક્ત નાં અંતર જેટલા જ ચડતા છે. અને રિ-ધ વચ્ચે સંબન્ધ રૂ કરતાં આટલો ચડતો છે તે અપવાદરૂપ સ્થિતિ વિશે આગળ ચર્ચા કરીશું એટલે આ સ્થિતિમાં દોષ નથી એટલું જ અહિં કહેવું બસછે. એટલું ઉમેરીશું કે રૂ, રૂ અને રૂપૃ એમ સ્વરો સ્વીકારતાં એ સ્વરોના દોષ પ્રમાણમાં જે સ્વરો આવેછે તે ૧×૨, ૫×૨, ૧૩×૨ એ ત્રણ પ્રકારના ગ (તાર સમકતા) બરોબર આવી રહેછે;—એટલે આ ત્રણ પ્રકારના ધ ફક્ત જેટલા ચડતા રાખવામાં એકંદર સુસ્થિતતા જ છે.

(રિ-ધ ને આધારે જ આસપાસના બધાં સ્વરો છે તેથી આ ત્રણ ફરક ના ગણતાં એક જ ગણ્યોછે,)

અહિં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે પ્રાચીનસંગીતશાસ્ત્રકારોએ આ સંવાદ જોયાછે તે નાદશાસ્ત્રના નિયમો લાગૂ પાડીને નહિ; પરંતુ કણ્ઠરીક્ષાથી જ. હેમનો સંવાદ આખરે કણ્ઠ-સંવાદ જ છે. તેથી આ રિ-ધ વગેરે વચ્ચે ૩ ના સંબન્ધમાં જે ફક્ત જેટલો અલ્પતમ

“જોઇયે છિયે”

આ જોઈર ખબર નથી.—“સાહિત્ય અને વાર્તા” નામના માસિકના પ્રથમ (તેમજ દુર્ભાગ્યે અન્તિમ) અંકમાં—ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના જુલાઈના અંકમાં—આ વચન વિશે બાપા-શુદ્ધિ સંબન્ધે મહેં ચર્ચા કરીને એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે ‘જોઇયે છે’ એમ હાલ કેટલેક સ્થળે પ્રયોગ બેવામાં આવે છે તે ઠીક નથી, ‘જોઇયે છિયે’ એ પ્રયોગ ઘટ છે, અને એ પ્રયોગ બહુભાગે પ્રચલિત છે. જે વસ્તુ જોઇતી હોય તે માટે આપણે શોધ કરિયે, જોઇયે, માટે તે વસ્તુ “જોઇયે”—તે આપણને જોઇયે;—એમ ‘જોઇયે’ હેતુ ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ થઈ ગયું; અને તેથી સામાનાધિકરણ સાચવનારું રૂપ ‘છિયે’ એ જ હેતી સાધે જોઇયે; ‘છે’ એમ કરતાં ‘જોઇયે’નું ઉંડું સ્વરૂપ પ્રથમપુરુષ બહુવચનનું હોઈ ‘છે’ તે તૃતીયપુરુષ એકવચન હોવાથી, સામાનાધિકરણ તરે છે; એમ સવિસ્તર ચર્ચાથી મહેં એ લેખમાં બતાવ્યું હતું; અને મરાઠી વાંદજે, હિન્દી વાંદજે, સિંધી ધુજે, એમ અન્યભાષાઓમાંના એ અર્થના શબ્દોનાં વ્યાકરણસ્વરૂપના સામ્યથી પણ મહારી કદપનાને પુષ્ટિ બતાવી હતી.

આજ એ લેખની પૂર્તિમાં એક વાત નોંધવાની આવશ્યકતા જણાય છે. કોઇ એમ શરૂ કરી કહે કે ‘જોઇયે’ એ મૂળમાં તો ‘જોવું’ ધાતુના પ્રથમ પુરુષ બહુવચન ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલું તે માટે વાદ નથી; પરંતુ એ શબ્દ ક્રિયાપદનું રૂપ તથા રૂઢિબળે અન્યવચનું જ રૂપ સ્વીકાર્યું છે, તેથી પછી હેતી સાધે ‘છિયે’ જ જોઇયે એમ આમલની જરૂર નથી, ‘છે’ આવ્યાથી સામાનાધિકરણ નૂટવાનો પ્રસંગ જ જતો રહે છે. આ શરૂ પ્રથમદર્શને અર્થયુક્ત અને સખળ બાસે છે. પરંતુ જરાક ઊંડા ઊતરિયે. “મહારે ચોપડી જોઇયે છે”,—એમ કહેવામાં ‘છે’ નો કર્તા તો ‘ચોપડી’ છે જ, અને ‘જોઇયે’ હેતે અન્યથ ગણીશું તો વાક્યમાં હેતો સંદર્ભ શી રીતે બેસશે? ‘છે’ ક્રિયાપદનું હેતે વિશેષણ ગણી અન્યથ ગણાય એમ ઉત્તર વખતે મળે. પરંતુ વાક્યાર્થ તપશ્ચિતાં ‘જોઇયે’ એ ‘છે’નું વિશેષણ છે ખરું? ‘જોઇયે’ નો અર્થસંબન્ધ તો ‘ચોપડી’ સાથે વિશેષ છે. ‘ચોપડી’ ને એ કોઇક રીતે વિશિષ્ટ કરે છે; તો એ અન્યથ હોઈ ‘ચોપડી’ નામનું વિશેષણ છે એ કદપના વ્યાકરણશાસ્ત્રને અસંગત જેવી જણાશે. ‘જોઇયે’ હેતે ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ ગણતાં બધી અન્યથ જતી રહે છે. ક્રિયાપદ તે કર્તાને વિશે વિધાન કરીને એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા આપે છે; ‘ચોપડી ચાહે છે’—એ વાક્યમાં ‘ચલન ક્રિયાવાન ધોડો’ એમ વિશેષણકાર્ય (નૈયાયિક મતે ગમે તો, પણ એક રીતે) સિદ્ધ થાય છે. તો ક્રિયાપદ તરીકે ‘જોઇયે’ ને સ્વીકારી હેતે ન્યૂનરૂપ ગણવામાં સુધટિતતા આવશે. ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદો સર્વ ભાષાઓમાં સુવિદિત છે.

મહેં મહારા મળ લેખમાં કાનડી બાપાના વેકુને અન્યથ કરી બતાવ્યો છે તે ખરું. પરંતુ એ સર્વ રીતે અવિચારી જ રહે છે, તેથી એ જુદો પ્રકાર છે. હેતે અવિચારી વિશેષણ કહિયે તો પણ ચાલે, વેકુની જોડે ઓગુત્તરે (=છે), માવિહ (=હતું), આરીતુ (=યશે)

એમ લાગી કામ ચાલેછે. વેળાગુત્તરે વગેરે થાયછે ત્યાં જ સંધિ થાયછે તે તો વાક્ય-સંધિ જ છે; પદસંધિ નથી. ‘જોધયે’ ઉપરથી ‘જોધશે,’ ‘જોધતું’ હેમાં તો પદસંધિ જ થઈ રૂપાન્તર થાયછે; એટલે ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદના જ પ્રકાર છે. ‘જોધયે’ ને વેંકુની પેઠે અવિકારી વિશેષણ પણ નહિ ગણાય, કેમકે ‘જોધશે,’ ‘જોધતું’ વગેરે રૂપાન્તર હેનાં થાયછે.

પણ વળી એક શંકા છે. મહારા મૂળ લેખમાં—“ ‘જોધયે’ અવ્યયવત્ અથવા ન્યૂન-રૂપ,” “ ન્યૂનરૂપ-કાંઈક અવ્યય જેવું રૂપ-બની જઈને,”—એમ ‘જોધયે’ વિશે મહે ઉચ્ચારણ કર્યાંછે. તો હવે હેને અવ્યય નહિ એમ કહેવાને હું તૈયાર કેમ થયોછું? ઉત્તર એટલે જ કે મૂળ લેખમાં અવ્યય જ એમ મહે નથી કહ્યું; ‘અવ્યયવત્’ અને ‘કાંઈક અવ્યય જેવું’,—એમ માત્ર ઉપલક્ષણ કર્યુંછે; તે પૂર્ણ ક્રિયાપદ જેવાં બધાં રૂપાન્તરો નથી થતાં એટલું દર્શાવવાને માટે જ; તેમ જ પ્રથમપુરુષ બહુવચનનું મૂળમાં રૂપ હોઈ ‘જોધયે’ તે તૃતીય પુરુષના એક વચનના કર્તા સાથે અન્વિત થાયછે તેવું સમાધાન બતાવવાને. બાકી હેને ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ સ્થાપવા તરફ જ મહારી મુખ્ય ગતિ હતી.

‘જોધયે’ નું ભવિષ્યકાળનું રૂપ ‘જોધશે’ વર્તમાન કૃદન્ત ‘જોધતું’, એમ યવામાં જેમ ‘કરે’, નું ‘કરશે’ ‘કરતું’ તેમ જ ‘જોધયે’ માં ‘જોધ’ એ અંશ ક્રિયાધાતુ જેવો કેલ્પાઈ ‘જોધશે’, ‘જોધતું’ એ રૂપ યવાં એમ માનવાને કશો બાધ જણાતો નથી. અહિં ‘જોધયે’ નું વ્યુત્પત્તિમૂલક સ્વરૂપ-પ્રથમપુરુષ બહુવચનનું—અલબત્ત લુપ્ત જ થઈ જાયછે. એ ‘જોધ’ એમ મૂળ ધાતુનો ભ્રમ; તે રૂઢિનું ચમત્કારજનક પ્રાણસ્થ, વગેરેનું જ પરિણામ ગણાશે.

ખીજું;—‘જોધયે’ હેને અવ્યય ગણીશું તો ‘જોધશે’, ‘જોધતું’ એમ યથાક્રમ ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાન કૃદન્તનાં રૂપ શી રીતે સંભવશે? ‘જોધયે’ અવ્યય જ થયો તો હેને રૂપાન્તર સ્વરૂપાસિદ્ધ બનેછે; અને કદી સંભવે એમ કહિયે તો ‘જોધયે’ માંનો ‘યે’ (પ્રત્યયભાગ) જતો રહીને ભવિષ્યકાળનો ‘શે’ અને વર્તમાન કૃદન્તનો ‘તું’ લગાડવામાં બ્રૂણી ખીજું વૈયમ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. ક્રિયાપદ ન્યૂનરૂપ—ગણતાં તે વૈયમ્ય નહિ નરે; કેમકે ક્રિયાપદ થયું એટલે એક પ્રત્યયનો ભાગ જાય, ખીજો લાગે, એમ વિધિ થાય જ.

આ કારણથી ‘જોધયે’ એ ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ જ ગણવું ઉચિત લાગેછે; અને એ સ્વરૂપદર્શનમાં જેમ સત્યછે તેમ લાઘવ પણ છે. અને તેમ થયું એટલે ‘છે’ ને બદલે ‘છિયે’ એ પ્રયોગ જ—મહે સામાનાધિકરણ વગેરે કારણો બતાવ્યાંછે હેને યોગે-વાજબી જણાયછે.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

તા. ૧૭-૧૧-૦૮.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ.

આ વિશે સં. ૧૯૬૨ ના કાર્તિકના તેમજ સં. ૧૯૬૩ ના ફાલ્ગુનના ‘વસન્ત’માં મહે ચર્ચા કરી કૌદમ ઉપરથી ‘શું’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી હતી. હેમાં એક ક્રમમાં પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગ વિશે કાંઈક સુધારો કરવાની જરૂર જણાય છે. કૌદમ—પ્રા. ફેરિસ—પ્રા. શુન. કિસિંઠ—ગરુ—કશું—શું—એમ ક્રમ બતાવેલો તે તો બરેબર છે. પરંતુ ‘કશું’ ના આરંભના ‘ક’નો લોપ ‘અસ્વરિત પ્રથમશ્રુતિ (syllable)’ નો લોપ થાય છે, એ ઉત્સર્ગથી જાણવો હોતો તે જરાક સંદેહવિષયક છે. પ્રથમ તો એ ઉત્સર્ગનાં ઉદાહરણોમાં આરંભના સ્વરનો જ લોપ થતો જણાય છે. વ્રુમુક્ષા ઉપરથી ‘ભૂખ’ જાણવતાં ‘બુ’ નો લોપ પણ એ ઉત્સર્ગનું ઉદાહરણ નથી તે હું સં. ૧૯૬૩ ના ફાલ્ગુનના અંકમાં બતાવી ચૂક્યો છું.

ખીજી શંકા એ છે કે ‘કશું’ માં પ્રથમ શ્રુતિ હેવી અસ્વરિત લાગતી નથી.

આ કારણથી ‘કશું’ માંના ‘ક’ નો લોપ થવામાં ખીજો ઉત્સર્ગ પ્રવર્તતો હોવો જોઈએ. તે ઉત્સર્ગ નીચે પ્રમાણે છે:—

“સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાંથી ગૂઝરાતીમાં આવતાં કવચિત્ શબ્દમાંના વ્યંજનનો નાશ થાય છે”.

અહિં ‘વ્યંજન’ શબ્દમાં કવચિત્ સસ્વર વ્યંજન (આખી વર્ણશ્રુતિ) નો સમાવેશ થાય છે.

ઉદાહરણ:—

સ.	પ્રા.	શુન
દક્ષિણ:	દાક્ષિણો	ડાલો
આશ્વિન	અસ્તિણો	આસો
મુલક્ષણ:	મુલક્ષણો	મખણો
ઝડાસીન:	ઝડાસીણો	ઉદાશ

નિમન્ત્રણ—(સાક્ષાત્તદ્ભવ)—નોંતરું

ધત્વાદિ.

આ ઉત્સર્ગ પ્રમાણે ‘કશું’ માંના ‘ક’ નો લોપ થયો હશે એમ લાગે છે. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં અને ‘કશું’ માં બેઠે એટલો જ છે કે એ બધાંમાંનો અનાદિ વ્યંજન હુમ થયો છે, અને અહિં આદિ વ્યંજન હુમ થાય છે. ધળી જેવું અપ્રાધાન્ય હોય તોનો જ લોપ

નાતભાઈઓની એક ખીજ પ્રતિ ફરજે.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૮ થી.)

૫. “રાજદાર” — રાજદારમાં બંધુકૃત્ય કરે તે બાંધવ. રાજદાર એટલે રાજનું દાર. રાજ્યદાર લખ્યે તો રાજ્યનું દાર. રાજનું કે રાજ્યનું કાર્ય કરવામાં બંધુકૃત્ય કરે, મદદ કરે, તે બાંધવ. નાતનો એક માણસ રાજદરબારમાં અધિકારે ચઢે કે તેની સાથે તેના નાતભાઈઓ નહાના મોટા અધિકારો મેળવે; એક માણસ પાંચ પંદર વર્ષ મુખો, કે દિવાન, કે મહેસુલી અધિકારી, કે ન્યાયાધીશ, કે ખજાનચી, કે ખાતગી કારભારી થવા પામે કે તેના નાતભાઈઓમાંના સંખ્યાબંધ પોતાપોતાના ગળ પ્રમાણે રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થવા પામે; લશ્કરી નોકરીમાં તો જે કોઈ માણસ પાંચ કે પાંચ હજાર જેટલા સિપાહો કે ઘોડે સવારોનો ઉપરી નીમાય, તે પોતાની ટુકડીના બધા જ માણસો ખનતાં સુધી પોતાની જ નાતના પસંદ કરે, અને કિલ્લો સાચવવાની, કે પ્રાન્તમાં જાપતો રાખવાની, કે સરહદ ઉપર ચાણાં બાંધી પડાવ કરવાની, કે દુશ્મન સામે લડવાની જે ક’ઈ કામગિરી તેને સોંપવામાં આવે, તે એ પોતાના નાતભાઈઓના બાહુબળ વડે ખજાલે; અને તમામ દાખલાઓમાં આગેવાન માણસ જે જે જમ પરાજય મેળવે તે તેની સાથે કામમાં જોડાયેલા તેના નાતભાઈઓમાં વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં વહેંચાઈ જાય. આ આપણા દેશની પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી રીત હતી. અને સાપ જમ ને લીસોટા રહે તે ન્યાયે હજી પણ આપણા દેશની જુદી જુદી જાતો અને નાતોનાં કેટલાંક ટોળાંઓમાં નાતભાઈને હદ ઉપરાંત અને ગેરવ્યાજબી રીતે પણ લાભ આપવાનું વલણ માણસ પડે છે. નાતભક્તિની આ અવળી બાજુને, આ clannishnessને હવે આપણે નાપસંદ ગણીએ છીએ, અને અવગણીમાં લેખીએ છીએ. અને હાલના સમાજની અનેક કમબદ્ધ સુવ્યક્ત અંગેની વ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિમાં ખરા અધિકાર અને તેના સદુપયોગ દુરુપયોગનું જોખમ સેકંડો અધિકારીઓના લશ્કરને મરતકે જે મુદ્દીબર માણસો હોય છે તેમનામાં જ સમાઈ રહે છે, તેમના હાથ નીચેના અસંખ્ય અમલદારોને તો માત્ર બાંધેલા ધોરણે ચાલ્યા કરવાનું હોય છે, એટલે તેમનામાં અમુક અમુક જાતની કેળવણી અને એવી કેળવણીના સામાન્ય રીતે સહચારી ગુણો ઉપરાંત ખાસ ગુણોની કે ખાસ વિશ્વસનીયતાની જરૂર ન હોવાથી, નાતભક્તિના અતિયોગ વિષેનો આપણો હાલનો અભિપ્રાય હાલના સમય માટે યોગ્ય જ છે. પણ આગસો સમય ઘણો જુદો હતો. અને આપણા શ્લોકના આ ખંડમાં આપણે નાતભક્તિની સવળી બાજુ જોઈ શકીએ છીએ, જે કાળે સુવ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિ ન હતી, અધિકાર વિભાગ ન હતા, કાયદાની કે ન્યાયની ચોખ્ખવટ ન હતી, નોકરીની રિયરતા ન હતી, રાજ કે ઉપરીના ઘડી ઘડીના તુરંગ આગળ ગમે તેવા મોટા હોદ્દાના પણ તાબેદાર માણસને બચવાનું કે ન્યાય મળવાનું પણ સાધન ન હતું, અને સામાન્ય પ્રજાજનની ગણતરી જ ન હતી, જે કાળે અધિકારની નીસરણી ઉપર ગમે તે પગથિયે પગ કરવા પામે કે તુરત કાણુ જાણુ કેટલેયે અધિકાર અને તેની સાથે જ કાણુ જાણુ કેટલેયે જોખમ પ્રાપ્ત થતાં, તે કાળે ફરેક અધિકારીને, રાજદારમાં દાખલ થવા પામનાર દરેકને, ખરાં અંગનાં માણસો

વગર છુટકો જ ન હતો, તેને સોંપેલું નહાતું મોટું કાર્ય બનવવા માટે યોગ્ય વર્ત્તા વિશ્વસનીય માણસોની સંપૂર્ણ કુમક વગર તેને ચાલતું જ નહીં, અને એ માણસો તે તેના નાતભાઈઓ જ હતા. વળી એ સમયમાં બધાં મેળવી શકે એવી સામાન્ય કેળવણી પણ નહતી. નાતેનાતની કેળવણી, નાતેનાતના શુણ્ણ દોષ, નાતેનાતની આદતો, વગેરેમાં મેદ હતો, એટલે નાતેનાતની યોગ્યતા પણ જુદી હતી; અને રાજ કે ઉપરી અમુક નાતના એક માણસને અમુક કામ સોંપે તેમાં તેની યોગ્યતા જોઈને પસંદગી કરવામાં આવેલી હોય, તો એવાં કામમાં મદદ કરનારા ઉત્તમ માણસો એને પોતાની નાતમાંથી જ મળી આવે, એમ હતું. દેશના કોઈ ભાગમાં વર્ષો સુધી એક જાતનું કામ એક નાતના હાથમાં રહ્યું હોય, તો તે નાતના લોકો એક સંપ થઈ જતા, અને રાજ ગમે તેવાં કાર્યો મારે તો પણ ખીજ નાતના કોઈને પણ પછી એમાં પગપેસારો કરવા જ ન દેતા, એમ પણ થતું.

+ ‘રાજદારે,’ ‘રાત્રિવિશદે,’ ‘રાત્રિવિશ્લે,’ એ ત્રણમાંથી જેનો ગણવેલો હોય તેનો ગણાય એવો એક મોટો દાખલો સો દોડસો વર્ષ ઉપર જ કચ્છના દતિદાસમાં બનેલો કહેવાય છે. શુજરાતના સુબા સરખુલનદખાન અને મોરખીના કહાનજીએ કચ્છ ઉપર ઈ. સ. ૧૭૨૮-૨૯ માં ચઢાઈ કરી ત્યારે રાવ દેશજીને તેમને હંકારી પાછા કહાડવામાં મુખ્ય મદદ કરનાર લુવાણા ગાંધિનો શેઠ દેવકજી નામનો રાવની માનીતી રાણીનો ખાનગી કારભારી હતો. રાવે તેને દિવાન બનાવ્યો, અને દેવકજી પેતી તથા વેપારને ઉત્તેજન આપીને, અને હુઠાગ તથા ચાંચીઆઓનો નાશ કરીને કચ્છનો મુલક આબાદ કર્યો. પણ રાવના પાટવી લખપતજી ઉદે લાખાજી સાથે તેને બે બનાવ થયો. લખપતજીએ ઈ. સ. ૧૭૩૮ માં દેવકજીનું પુત્ર કશાચું. ઈ. સ. ૧૭૪૧ માં ધરડા રાવને કેદ કરી પોતે ગાદી નહીન થયો, અને તેને પોતાની સત્તા જાહેરી લાગી એટલે ઈ. સ. ૧૭૪૬ માં દેવકજીના પુત્ર પૂંજ શેઠને દિવાનગિરી પરથી બર તરફ કર્યો. રાવના નવા દિવાન રૂપસીશા નામના વાણિયાએ પાંચેઠ આગેવાન લુવાણાઓને રીખી રીખીને માર્યા અને તેમની લાખો રૂપિયાની મિલકત જપ્ત કરી. આથી રાવને અને લુવાણાઓને તેમ લુવાણાઓને અને વાણિયાઓને વિરોધ શરૂ થયો. ઈ. સ. ૧૭૫૦ લુવાણાઓને લાગ મળ્યો અને તેમણે વાણિયાઓ ઉપર કેર વર્તાવ્યો. દસ વર્ષ પછી ગવ ગોડજી ગાદીએ આવ્યો. તેણે પૂંજ શેઠ તરફ કૃતમ્મ વર્તણુક ચલાવી એટલે પૂંજે સિંધનો દિવાન ગિદુમલ લુવાણા હતો તેને મળી ગયો અને સિંધના સુલામ શાહ કંદેહારાએ કચ્છ ઉપર ચઢાઈ કરી. રાવ નમી ગયો અને પૂંજને પાછો દિવાન નીમ્યો. પણ બે ત્રણ વર્ષમાં તેણે તેને ઝેર દીધું. ગિદુમલે નાતભાઈનું વેર લેવાને પાછી ચઢાઈ કરાવી. આ ચઢાઈથી કચ્છને ધણું તુકસાન થયું. ઈ. સ. ૧૭૭૨-૭૩ માં પૂંજ શેઠના પુત્ર દેવજીને પણ રાવ મારી નખાવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં રાવ રામધન ગાદીએ આવ્યો તેણે પૂંજ શેઠનો વેવાઈ દેવચંદ દિવાન હતો તેને મારી નખાવ્યો અને તે જ વખતે ધણા આગેવાન લુવાણાઓનાં ધરખાર લૂટી લીધાં. આ રાવ ગોડો નીકળ્યો. યોગ સમયમાં જ આખી પ્રજા તેનાથી બે દિલ થઈ ગઈ, અને અંજાર, મુંદ્રા, લખપત, અને ખીજ ભાગો લુવાણા, સિયાણા, અને ખીજ આગેવાનોની સરદારી હેઠળ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. પછી દેવચંદ શેઠના ભાણેજ મેધજી શેઠે મુખ્ય સરદારોનો એક સંપ કરી બુજ ઉપર ધસારો કર્યો અને રાવ રામધનને કેદ કરી તેના બાઈ

૬.- "વ્યસને—વિપત્તિમાં બંધુકૃત્ય કરે તે બાંધવ. દુર્ભિક્ષની, સ્મશાનની, રાત્ર્યઃ વિપ્લવની, અને શત્રુવિગ્રહની ખાસ આફતોના બંધુકૃત્યનાં સ્વરૂપ આપણે જોઈ ગયા. રાત્ર્યઃ દ્વાર અધિકાર મેળવવાના સ્થાન તરીકે ઉત્સવ રૂપ થાય, જેખમ વહોરવાના સ્થાન તરીકે વ્યસન રૂપ થાય, એ પણ આપણે જોઈએ. એટલે કે "ઉત્સવે વ્યસને ચૈવ યસ્તિછતિ સ બાંધવઃ" એમ શ્લોકના પહેલા અને ચોથા પાદમાં એનો સામાન્ય અર્થ આવે છે, અને બાકીના પીઞ્ઞ અને ત્રીજા પાદમાં એ સામાન્ય અર્થના વિશેષ દાખલા આપ્યા છે. એ વિશેષ દાખલા આપણે પૂરા કર્યા. હવે આપણે સામાન્ય અર્થ લેવાનો છે કે કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્સવ વ્યસન, ચઢતી, પડતી, સુખ, દુઃખ, હર્ષશોકમાં બંધુકૃત્ય કરે છે તે બાંધવ, તે નાત-બાઈ, તે ખરો નિકટનો ઓળખીતો અને સુહૃદ્. આપણા શ્લોકની વિગતો કાળક્રેશ્વરની સાથે ફરી ગઈ છે અને એના એ રૂપમાં સૌ કાળે ઉપયોગી ગણાવી અશક્ય છે. પરંતુ શ્લોકના અર્થનો ગર્ભ આ છે; અને આ સામાન્ય વસ્તુ કાળ ક્રેશ્વર ગમે તેટલો યદ્યંત્ય અને તેની સાથે આપણા સામાજિક જીવનની વિગતો ગમે તેટલી બદલાઈ જાય તો પણ દરેક કાળ ને સંસ્થિતિમાં મનનીય અને બોધક છે. કદાપિ નાતોનાં કુંડાળાં પણ-રોટી વ્યવહાર બેટી વ્યવહારનાં બંધનો પણ-આ ઝમાનામાં તુટી જાય, તો પણ યુરોપમાં જેવી રીતે નાતોની વ્યવસ્થા તુટી ત્યારે તેની જગાએ વર્ગો (classes) ની વ્યવસ્થા થઈ, તેમ આપણા દેશમાં ધારો કે વર્ગવ્યવસ્થા થવા પામે, તો તે કાળમાં પણ આપણા શ્લોકનો આ ગર્ભ-આ સાર એમાંની બંધુત્વની આ ભાવના એવી ને એવી માર્ગદર્શક અને બોધક રહેવાની એ નિઃસંશય.

આફતો ઘણી જાતની હોય છે: નહાની કે મોટી, ટુંકી સુદંતની કે લાંબો વખત ચાલે એવી. આકસ્મિક અને ક્રમસ્પર્શીબદ્ધી આવી પડેલી કે મૂર્ખાઈ અગર પાપાચરણથી આવી પડેલી. અજાણ, અવિચાર, હક, કુસંગ, વગેરે મૂર્ખાઈ કે અજાનના પ્રકાર ગણી શકાય. લોભ, સ્વાર્થ, ક્રોધ, દેવ, વેરબાવ, વગેરે વ્યભિચાર, અન્યાય, અપ્રમાણિકપણું, કપટ વગેરેની માફક ન પાપના પ્રકાર ગણી શકાય. વળી આકસ્મિક, અજાનજન્ય, અને પાપજન્ય એ ત્રણે જાતની આફતો માધ્ય હોય તેમ અસાધ્ય પણ હોય. દાખલા તરીકે રોગ: એ અકસ્માત થાય, કે અજાનથી થાય, કે પાપથી થાય અને મટે એવો હોય કે ન મટે એવો હોય. કોઈ સંબંધીનું મોત આકસ્મિક અસાધ્ય આફતમાં ગણાય. મૃજાની નિર્ધનતા મોટપણે અસાધ્ય અને નહાની ઉંમરમાં સાધ્ય ગણાય; બેંક (bank) ત્રુટતાં કે ધંધા વેપારમાં ખોટ આવતાં એકાએક થતી નિર્ધનતા આકસ્મિક કે અજાનજન્ય ગણાય; સટોરિયાને ધંધામાં ગયેલી ખોટ અજાનજન્ય કે પાપજન્ય ગણાય. રોગિષ્ઠ, શક્તિહીન, કે શુણ્ઘીન, કે કોઈ રીતે ખામીયુક્ત પતિ, પત્ની, સંતાન, કે નિકટનું સંબંધી આકસ્મિક અસાધ્ય વ્યસન ગણાય. માણસ માણસના પ્રકૃતિ વિરોધ, હિતવિરોધ, અને વિચારવિરોધને લીધે પણ, વ્યસનો અને આફતો ઉત્પન્ન થાય, જે ઘણીયે વાર મોટાં અસાધ્ય રૂપ પ્રકટે. જે પ્રાજ્ઞો વચ્ચેના વિરોધમાંથી બચેકર ધર્મી,

રાવ પૃથ્વીરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. રાવ પૃથ્વીરાજની ઉંમર નહાની હોવાથી બધો કારભાર તેનું મંત્રી મંડળ કરતું. આ "બાર બાઈની બિરાદરી" ની કારકીર્દિમાંથી ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં ફતેહમદ્દ દિવાન થયો, જેની કાબેજિયત અને કુનેહથી પચાશે વર્ષે ૬૨૭ પાણું શાંતિ મેળવી આપાદ થવા પામ્યું. ખ. ક. હ.

દેશ અને લગાઈઓ ઉત્પન્ન થાય, અને એવો કોઈ ખનાવ અસંખ્ય માણસોને મહાભારત વિપત્તિઓમાં લાવી મૂકે. દક્ષિણ આફ્રિકા ખંડમાં અત્યારે યુરોપીય સંસ્થાનિકો અને હિંદ વગેરે એશિયાના દેશોમાંથી ગયેલાં અગૈર વર્ણના લોકો વચ્ચે વિરોધ ચાલે છે, તેમાં આપણા દરેક દેશભાઈ અને તેના કુટુંબીઓને માથે કેવાં કેવાં વ્યસનો આવી પડે છે.

તમે કહેશો કે વ્યસનોનું આવું સર્વત્રાહી દિગ્દર્શન સામાન્ય માણસની મતિને માર્ગ દેખાડવાને બદલે ઉલટું મૂઝવી નાખે છે, પરંતુ નીતિ અને સંસારજીવનના વિષયોમાં સર્વત્રાહી થવું એ જ એક ખરો માર્ગ છે. વ્યવહાર માટે જોઈએ એવો સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત સર્જો કે નાશરજો, પણ સર્વત્રાહી થવાના પ્રયત્નમાં ખુદી, હાલ, અને કદપના વિકસે છે, દુનિયા જોને ગણુતર, શાણુગણ, કે ફિલસુફી કહે છે તેનો સંપર્ક થાય છે, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસો તેથી વધારે વધારે કર્તવ્યનિષ્ઠ બને છે. એથી ઉલટું એકત્રાહી, એકદેશી, સંકુચિત દૃષ્ટિને સરસ અને સ્પષ્ટ ભાસના માર્ગ જરૂર છે ખરા, પરંતુ તેમાંના કેટલા બધા આગળ ચાલતાં, માન અને અનુભવ વધતાં, ખોટા, હાનિકારક, અને અગ્રાહ્ય હોય છે !

કુટુંબી, નાતભાઈ, ધર્મભાઈ, અને મ્હેન્દ્ર એ પ્રમાણે માણસોના વર્ગીકરણનો આપણા પ્રાચીનકાળનો વારસો છે. કુટુંબી, ઐજાખીતા, ધર્મભાઈ, દેશભાઈ અને માનવજાતિ એ પ્રમાણે હાલના કાળનું વર્ગીકરણ છે, અને એ વર્ગીકરણમાં ધર્મભાઈ અને દેશભાઈનાં સ્થાન અનિશ્ચિત છે કેમકે દેશ નહાનો હોય અને ધર્મનો વિસ્તાર મોટો હોઈ અનેક દેશોમાં હોય, ત્યાં ધર્મભાઈ કરતાં દેશભાઈ વધારે નિકટ, અને ઉલટી રીતિમાં એથી ઉલટું ગણાય એ સ્વાભાવિક છે. હવે આ બે વર્ગીકરણો પ્રમાણે પ્રાચીન કર્તવ્યખુદિ અને હાલની વચ્ચે તફાવત છે એ સૌને જાણીતું છે. મ્હેન્દ્ર પ્રતિ તિરસ્કાર કર્તવ્ય ગણાતો તે હવે આપણે અકર્તવ્ય ગણવામાં શીખ્યા છીએ. “વસુધૈવ કુટુંબક” નો ભૈદ્ર સિદ્ધાંત હવે આપણને સૌને માન્ય છે. વળી દેશભક્તિ અને દેશભાઈઓ તરફ બધુભાવ એ નવા જમાનાની ભાવનાઓ છે. આફ્રિકામાં આપણા લોકો તરફની ત્યાંના ગોરાઓની ગેરવર્તણૂકનો આપણે ઉપર દાખલો લીધો છે, એવા રાજકીય વિષયમાં દેશભક્તિ અને રાજકીય બંધુભાવની દૃષ્ટિએ આપણે એમને એમના વ્યસનોમાં અને એવા બ્યમનનો કાયમનો ઉપાય શોધવાના તેમના ન્યાય પ્રયત્નોમાં સહાય થવું જોઈએ. જાતિભક્તિ અને જાતીય બંધુભાવનો પ્રદેશ એથી ટુંકો છે. એ થોડાં માણસોને લક્ષે છે, પણ તેમ એ થોડાં માણસો આપણાં વધારે નિકટનાં સંગી અને સંબંધી હોવાથી તેમને માટે આપણી લાગણી વધારે ઉચ્છેદાય છે, અને તેમને માટે આપણે માથે વધારે કરવાપણું અને વળી પ્રસંગોપાત્ત નહીં પણ કાયમની જવાબદારી પ્રાપ્ત થાય છે. દેશભાઈઓ કરતાં, જેમ શહેરીભાઈઓ કરતાં, જેમ પોતાના લક્ષમાં વસ્તા ભાઈઓ વધારે, તે પ્રમાણે અને મોટી નાત હોય તે કરતાં આપણા જેવી નહાની નાતમાં જાતિભક્તિ અને જાતીયબંધુભાવ વિશેષ હોવાં જોઈએ, એ પણ દેખીતું છે. વળી પ્રાચીન વિચાર પ્રમાણેના વર્ગીકરણમાં જે સ્થાન નાતભાઈને આપવામાં આવે છે, તે સ્થાન હાલના વિચાર પ્રમાણેના વર્ગીકરણમાં ઐજાખીતાને આપવામાં આવે છે. આ પણ ખતાવી આપે છે કે બંધુભાવનાં જે ફૂલો ઐજાખીતાઓ તરફ કર્તવ્ય છે તેવાં જ નાતભાઈઓ તરફ કર્તવ્ય છે. જાતિ રાષ્ટ્રનો મૂળ અર્થ

ઝોળખીતા જ થાય છે એ હું આગળ ઉપર એક વખતે કહી ગયેલો છું. જીજ્ઞાસુ નાતના તો ઝોળખાણુ થાય અને પરિચયમાં આવે ત્યારે ઝોળખીતા થાય, પણ નાતભાઈઓ તો જન્મથી જ આપણુ સાથી, સંગી, અને સંબંધી એટલે બધે દરજ્જે છે કે પહેલા મેળાપ વખતે પણ નાતભાઈ હોય એટલે ધરવટ જેવો સંબંધ. પણ કરવો હોય તો થઈ શકે. નાત એટલે રોટી વ્યવહાર અને બેટી વ્યવહારથી પરસ્પર સંબંધ માણસોનું કુંડળું; અને તેમાં રોટી વ્યવહારના સંબંધ વિષે ઘણી ખરી નાતોમાં પહેલાં જેવી સંપ્રાપ્તિ હવે જણાતી નથી, અને હાલ પંથુ જે છે તે ઝપાટાબંધ ઝાણી ચતી જાય છે. પરંતુ બેટી વ્યવહારના સંબંધ વિષે હજુ એની એ સંપ્રાપ્તિ ચાલે છે. બેટી વ્યવહારમાં પણ બંગાળાં અને પંજાબમાં કવચિત છુટ લેવાવા માંડી છે, અને ઉત્તર હિંદની કાયસ્થ અને ખત્રી નાતોના સંમુહ પરસ્પર બેટી વ્યવહાર શરૂ કરી કાયસ્થોની એક જ અને તમામ ખત્રીઓની એક જ એમ બે મહાભારત નાતોમાં બદલાઈ જવા માટે મથન કરી રહ્યા છે. આર્થ સમાજના મૂળ પુરુષ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ને શૂદ્ર એમ ચાર નાતો જ રાખવી એવી વ્યાપક આદા પણ કરી ગયેલા છે. પરંતુ ગુજરાતમાં હજુ એ પવનનો સુસવાટ આધેથી જ સંભળાય છે. એટલે નાત શબ્દની ઉપલી વ્યાખ્યા ગુજરાત માટે હજી લગણુ ખરી છે. અને એ ન્યાં સુધી ખરી છે, ત્યાં સુધી નાતભાઈઓને ખાસ મિત્રોને બાદ કરતાં ઝોળખીતાઓમાં સૌથી વધારે નિકટના, અને દરેક માણસના નિકટના ઝોળખીતાઓમાં મોટામાં મોટી સંખ્યા તેના નાતભાઈઓની, એ વ્યાપ્તિઓ હડહડતા નવા વિચારના અને નાતના નામથી જ સુગાય એવા માણુ-સોને પણ સ્વીકારવી પડે એવી છે. અને ન સ્વીકારે તો છુટકો પણ ક્યાં છે? પોતાના

× “હાલ આપણે નાત શબ્દનો અર્થ એવો કરીએ છીએ કે હિંદુ વસતીમાં રોટી વ્યવહારનાં અને બેટી વ્યવહારનાં કુંડળાં પડેલાં છે એ કુંડળાંની આંદર ઉમેલાં તે એક જીજ્ઞાસુ નાતભાઈ; બહાર ઉમેલાં તે નહીં. રોટી વ્યવહારનાં કુંડળાં કંઈકે જાંખાં છે અને વધારે જાંખાં ચતાં જાય છે. પણ બેટી વ્યવહારનાં કુંડળાં હજી એવાં ને એવાં છે. જ્યને નાતની મર્યાદા એટલે મુખ્યત્વે બેટી વ્યવહારની મર્યાદા એમ કહેવું જોઈ નથી.

પણ આપણે નાત શબ્દ સંસ્કૃત ‘જાતિ’ શબ્દ ઉપરથી આવેલો છે અને એ જાતિ શબ્દનો મૂળ એટલે પ્રથમ પહેલો અર્થ તો એટલો જ કે ઝોળખીતા.

વેદકાળમાં નાત કે જાતિ હતી જ નહીં. ઉપનિષદકાળમાં જાતિઓ હતી પણ તે આં પછી નાતો નહીં. એટલે કે રોટી-બેટી-વ્યવહારનાં કુંડળાં પડી ગયેલાં નહોતાં. ગૌતમ બુદ્ધ યયો તે સમય સુધી એટલે ઈ. પૂ. ૫૦૦ સુધી નાતો નહીં. મનુસ્મૃતિમાં પણ બેટી વ્યવહારનાં કુંડળાં કંઈકે પડેલાં અને કંઈકે પડતાં એ પ્રમાણે જણાય છે. સારાંસર કે આપણી નાતો પૌરાણિક હિંદુ ધર્મ રચાયો તેને અંગે ઉત્પન્ન થઈ જામેલી સંસ્થાઓ છે.

નાતો બંધાવાનાં બાલ્ય કારણો અનેક...આપણા લોકો વંશપરંપરા પોતાની મેળે એની રીતે વર્તીને એ કુંડળાં બંધાયાં. તેનાં આંતર કારણો મુખ્યત્વે ત્રણ સમગ્રી શકાય છે.

૧. લોકી અને ઇતિહાસ. ૨. સમય આચાર વ્યવહારનું મળતાપણું. ૩. નિવાસસ્થળ.

જન. કે. દા.

ધર્મા અને કુટુમ્બા કોઈ નાતીલાની જ કન્યા આવે, પોતાના ધનની કે કુટુમ્બની કન્યા કોઈ નાતીલાને ત્યા જ જાય, અને આ પ્રમાણે ગમે તે નાતીલા સાથે શક્ય થતો સખધ થોડા વર્ષા એટલો વધે અને જામે, તેટલો પગ નાતના ગમે તેવા સુહૃદ સાથે થવાજ ન પામે. ખગે સુહૃદ, ખરો નાતીલો, ખરો ઓળખીતો ડાણુ ? જે આશ્વ વખતે સદાય થાય તે A friend in need is a friend indeed ખગ વખતે મિત્રતા પ્રકાશે તે માત્ર કહેવાનો નહીં પણ કરી બતાવનારો (in deed) સાચો મિત્ર ત સુહૃદવ્યસને ય સ્યાત, વ્યમનમા જે બધુકૃત્ય કરે તે જ ખરો બાધવ નાતભાઈઓ તરફની આપણી કુદરતી લાગણી તેમાના ડાઈના વ્યસન વિરે સાલગતા જ આપોઆપ તેને ખરી મદદ કરવા પ્રેરાય, એ જ ખરી જ્ઞાતિમક્તિ અને બધુભાવ કુટુમ્બની મેવા સૌ કરે, માણસ જાતિની કે દેશની સેવા કુવાના અધિકાર અને શક્તિ વિરલાઓમા જ હોય, માટે નાતભાઈઓ અને ઓળખીતાઓની સેવા કરની એ જ નિ સ્વાર્થ, પરાંપકાર, અને ખા દાનધર્મની દેગવણીનું સાધન મૌ પોતપોતાના ગજ પ્રમાણે અવલખી શકે એવું છે.

વ્યસનોના ઉપર આપેના દાખનાઓ વિષે વિચાર કે તા જણાશે કે આસ્મિક અને અસાધ્ય શિવાયના ઘણા ખરા વ્યસનોનો કાયમનો અને સર્વસાધનાળુ ઉપાય જે ટોળામા આપણુ ચાલે તે ટોળામાની ઉઠરતી પ્રજામા જ્ઞાન અને નીતિખગનો વધારો કરવામા છે. આગસ, અવિચાર, હઠ, અહકાર, ઈર્ષિ, લોભ, સ્વાર્થ, ક્રોધ, દ્રેપ, વેરભાવ, બિચાર, અન્યાય, અપ્રમાણિક્ષણ, કપટ, સંકોચિયાપણુ, જુગાર, કુહડ, કુસંગ, વગેરે સર્વ જાતના અજ્ઞાન અને પાપ, જે દુનિયામા વ્યસનો અને દુખોમા પરિણમ્યા વગર રહેતા નથી, તે ઉઠતી પેઢીઓની કેગવણી ઉત્તરોત્તર સુધરતી જાય તેમ તેમ જ ધર્મતા જાય સર્વ મમાન્સુધાન અને સર્વ ઉત્તરિતુ ખીજ દેગવણી જ છે મોટી નાતો અને નહાની નાતો જુજનાતમા હવે છોકરજી અને છાંમરીઓની દેગવણી તરફ કઈક વિશેષ ધ્યાન આપતી થઈ છે, એ આ જમાનાનું શુભ ચિહ્ન છે પરંતુ આપણા ઘણા આગેવાનો જે જે પગના લે છે તેમના આશય પ્રમાણેના દેગ હજી આપણને મળતા નથી, કેમકે પગિણામને જ મુખ્ય ગણવું, આપણુ પોતાનું ઇચ્છન, આપણી પોતાની કીર્તિ, આપણી પોતાની સત્તા, એવા એવાને ગોણુ ગણવા, એવો નિ સ્વાર્થ હજી દેશમા જોઈએ એવો જણાતો નથી સારી કેગવણીને માટે દ્રાણ બધું જોઈએ તેની સમજ પણ દેશમા હજી જોઈએ એટલી પ્રસરેલી નથી. અને પૈસાનું સાધન આવશ્યક છે ખરૂં, પરંતુ સારી વ્યવસ્થા અને મારી દેખરેખ અને સાદા શિક્ષકો વધારે આવશ્યક છે, એ વાત તો ઘણી વાર લગભગ લુલી જ જવાય છે કેકન એન્જ્યુકેશન સોસાન મટી, ન્યુ ઈન્જીનીયર સ્કૂલ, અને ફર્ગ્યુસન કોલેજ જેવા આત્મભોગથી ઉત્પન્ન થયા તેને દેશ એક અવાજે વખાણે છે ખરો, પરંતુ એવા આત્મભોગની ખરી કદર દેશમા જોઈએ તેવી નથી, એમ કહીએ તો ખોટું નથી કેમકે ખરી કદર તે કોનું નામ ? ખાગ પદર કે વીશ થોડ્ય માણસ પોતાની જાંઢગી સમર્પણુ કરી, સાચું જીવનનું તપ સ્વીકારી, માર્ગ પણ લોભપયોગી સરથા નથી આપે, તે પછી ખીજ પેઢીમા જ દેશ તરફથી તે એવા પાયા ઉપર મુકી દેવાની જોઈએ, કે તેને ચવાવવા અને ખીલવવાને સાફ જોઈતા માણસોને માટે પુરતા પગાર વગેરેની, અને જોઈતી વસ્તુઓને માટે પુરતા દ્રવ્ય મચવ વગેરેની ઉદાર ગોઠવણો થઈ જાય,

તો જ એ મૂલ્ય પુરૂષના તપની દેશે કદર જાણી એમ કહી શકાય. આત્મભોગ અને તપો-
મય જીવન કોઈ પણ દેશમાં થોડાં જ હોય છે અને જોટલાં હોય તેટલાંતો ઉત્કૃષ્ટ લાભ
આપે છે. જોવાય કે જ્યારે એમણે સ્ત્રી આપેલાં કાર્ય થોડા સમયમાં વ્યવહારના નિયમાનુસાર
ચર્તા કાર્યોમાં દાખલ કરી દેવામાં આવે, અને દરેક પેઢીના આત્મભોગ અને તપ નવાં નવાં
કાર્યો ઉપાડી લેવા માટે છુટાં રહે ત્યારે જ. કુર્ચુસન કોલેજ જેવી સંસ્થાને માટે પેઢી દર
પેઢી એટલા ને એટલા આત્મભોગ અને તપનો ખર્ચ કરવો, તે કરતાં તે પગારદાર માણસો
વગેરેથી ચલાવવાને માટે જોટલો દ્રવ્ય સંચય જોઈએ તેટલો તેને કરી આપવો, એ ઘણું
વધારે સસ્તું છે. કેમકે સ્વાર્પણ કરનારાં માણસો ઘણાં જ ઘણાં વિરલ અર્થાત્ મોંઘાં છે,
એ સમજ હજી આપણા દેશમાં જોવામાં આવતી નથી. ગુજરાત કોલેજ જેવી એક સંસ્થા
યોગ્ય રીતે ચલાવવા માટે કેટલું દ્રવ્ય જોઈએ અને કેવી વ્યવસ્થા બાંધવી જોઈએ, તેની
પણ આપણામાં પુરતી સમજ દેખાતી નથી. એક વાર એક સંસ્થા શરૂ થઈ જાય છે તે
પછી તેને માટે આવતાં નાણાં વહેલાં મોંઘાં બંધ થઈ જાય છે, એટલે ઘણું કરીને તે આંધાં
સાધનોથી જ શરૂ થવા પામી આરંભમાં જ પોતાનું કામ કરવાને જોઈએ એવી હોતી નથી,
અને વખત જતો જાય છે તેમ તેમ તેની યોગ્યતા વધવાને બદલે ઘટતી જ જાય છે.
થોડા વખત ઉપર છસો સાતસો છોકરાઓની એક મોટી હાઈસ્કૂલનો હેડ માસ્તર મુખ્યમાં
મને મળ્યો હતો અને તે હાઈસ્કૂલમાં તથા તેને આશ્રય આપનાર ઉદાર મંડળનાં ઘણાં
વખાણુ કરતો હતો, ત્યારે મેં તેને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા. તેમાંથી એક મને યાદ છે.
મેં પૂછ્યું, “હેડ માસ્તર માટે શો પગાર હરાવેલો છે ?” એમણે જવાબ દીધો, “હાલ
મને સવાસો આપે છે અને બસો સુધી વધારી આપશે.” મુખ્યાર્થી જેવા સ્થળમાં છસો સા-
તસો છોકરાની હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્તરને માટે બસોનો પગાર પુરતો ગણે, અને એ મંડળ
એવું ધનાઢ્ય અને વગવાણું, કે હાઈસ્કૂલ માટેના વાર્ષિક ખર્ચની જે નીમણૂક એમણે રાખેલી
તે કરતાં ત્રમણી રાખવી જોઈએ એટલી જ એમની ખાત્રી થાય કે તેટલી કરતાં એમને
વાર ન લાગે એવી વસ્તુસ્થિતિ છતાં પણ, એ જ દાખલો બતાવી આપવાને બસ છે, કે
કેળવણીને માટે કેટકેટલું જોઈએ છે, તે વિષેનો આપણા દેશમાં હજી જોઈએ એવો ખ્યાલ
નથી. તમે કહેશો આપણો દેશ ગરીબ છે, માટે આપણે કુલ નહિ તો કુલની પાંખડીથી
સંતોષ માનવો અને કામ રેડવું જોઈએ. પણ મને તો આપણો દેશ ગરીબ છે, એ જ
હલીલ આવા વિચારનું ખંડન કરવાને સૌથી વધારે સંગીન જણાય છે. જે સંસ્થા જે કામને
માટે હોય તે કામ માટેનાં પુરતાં સાધનની ગોઠવણુ તેમાં ન હોય તો જે કંઈ સાધનો અને
માણસો એ સંસ્થાદ્વારા ખર્ચાય છે, તેનો પણ આંછો વતો બગાડ જ થાય છે. એવી અચક્ત
પૂરી લાવશત વગરની (inefficient) સંસ્થાઓને બગાડ માત્ર પર દેશ કદાચ ઊંચી શકે;
આપણા જેવો ગરીબ દેશ ન જ ઊંચી શકે અને તો પણ આ રૂપનો બગાડ અત્યારે આ-
પણાં દેશમાં સ્થાને સ્થાને જોવામાં નથી આવતો શું ?

સર્વસામાન્ય લોકોપયોગી સંસ્થાઓની સ્થિતિ આપણા દેશમાં જ્યાં આવી છે ત્યાં
નાતોએ પોતાના સ્વાંગ લાભ માટે કરેલી કેળવણીના ઉત્તેજન માટેની ગોઠવણુ સંતોષકારક
ક્યાંથી હોય ? નાત પાંચ પંદર શહેરોમાં વહેંચાયેલી હોય છે, તો સ્થાનિક સ્વાર્થ અને નાત

સમગ્રના સ્વાર્થ વચ્ચે હરીફાઈ આવે છે, અને અને કંતાય છે. દોષ એક સ્થાનમા નાત કંઈ સંખ્યામા હોય છે, તો તેના આગેવાનોના હૃદયમા નાતની જ સ્વતંત્ર શાળા સ્થાપવાનો ખોટો અભિલાષ ઉત્પન્ન થાય છે નાતનો ફાળો ઉભો કરવા મહેનત થાય છે તો એ ફાળોનો લાભ કેને ટેલો આપવો, એ આખતમા નહાના મોટા અનુદાર વિરોધી ઉત્પન્ન થાય છે. સૌને સ્થાનિક લાભ, તાત્કાલિક લાભ, પોતાની સત્તા, પોતાનો યશ, અને એવું એવું બેઠકો છે આ અવિચાર અને આ અહંકાર, અને આ વિરોધ ઘટશે તેમ તેમ જ આપણે હાથે નિસ્વાર્થ ઉપયોગી કાર્યો થતા જશે અને નાતોએ કેળવણીના ઉત્તેજનાર્યે કરવાના કાર્ય દેશના કેળવણીના સામાન્ય બધા-ણને અનુકૂળ રહીને કરવાના છે. નાતના છોકરાઓ માટે પુસ્તકો, શિષ્યવૃત્તિઓ, ધનામો, ધર્મશિક્ષણ અને શારીરિક કેળવણી અને સ્ત્રી કેળવણી, એ નાતોએ કેળવણીના ઉત્તેજનાર્યે કરવાના પ્રયાસના ખાસ વિષય છે. પુસ્તકો, શિષ્યવૃત્તિઓ, અને ધનામોને માટે બે પ્રકારના ફોડોની જરૂર છે સ્થાનિક નહાના નહાના ફોડો, અને એક મોટું આખી નાતને ઉપયોગી સર્વ સ્થાનોને માટે સામાન્ય ફડ નહાના નહાના ગામોમા બધા અગ્રેષ્ઠ નિશાળો હોતી નથી ત્યાં સ્થાનિક ફડ પણ હોય નહીં એમ જાની લાઘ્યે, તો એવો વર્તમાનુવર મૂલ અને લાઘ્યરૂલવાળા શહેરોમા સ્થાનિક ફડ હોય, અને એવા જ દોષ એક શહેરમા નાતની માથી વધારે વરતી ટોચ, તેમા આખી નાત માટેનું એક મોટું ફડ હોય. સ્થાનિક ફોડોમાથી તે તે સ્થાનમા કેળવણી લેત છોકરા છોકરીઓને ધનામ, શી, પુસ્તકો, અને શિષ્યવૃત્તિની મદદ જરૂરીઆત પ્રમાણે અપાય કસગત ક્રિકેટ, ગ બા, વગેરેના પ્રસંગો પાત્ર મેલાવણો થઈ શાળાગિક કેળવણીને ઉત્તેજન અપાય, અને મોટી ઉંમરની એટલે નિશાળે જઈ ન શકે એવી પણ બહુવા ઇચ્છતી હોય એવી દશ દશ છોકરીઓના બે સવા બે વધા-કના વર્ગો કરી એવા એકથી ચાર વર્ગોને માટે નાતની વરતીના જ લક્ષ્ય મુકરર રથને આનીને બહુબી જાય એવી મહેતી રાખી સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન અપાય એક મહેતીના પ્રમાણે આ પ્રમાણે સંગવડ પરતા આઠ નવ કનાકમા રોજ ચાળીશ પચાસ મોટી ઉંમરની છોકરીઓ બહુ શકે બે સવા બે વધાકમા ત્રણ જુદા જુદા વિષયનું જ્ઞાન આપી શકાય, અને દરેક છોખરીને એકાતરે જ બહુવા આનવાનો નિયમ રાખીએ, x તો ચાનીશ પચાસને બદલે સ્ત્રી છોકરીઓ પણ એક જ મહેતી રાખવાથી વધારે કેળવણીનો લાભ મેળવી શકે નાત સમગ્ર માટેનું મોટું ફડ મેટ્રિક્યુલેશન પાસ થયેલ સોળ વર્ષથી વધારે ઉંમરના છોકરા છોકરીઓને કોલેજ કે કોર્સ પણ ધધાની ઉંચી કેળવણીનો લાભ આપી શકે ધર્મશિક્ષણને નામે હમણા નકામો ખર્ચ અને મોટો પ્રયાસ થવા માડ્યો છે પરંતુ ખર્ચ અને પ્રયાસ કન-નારના આશય પ્રમાણેના ફળ કેળવણીના બીજા અગ્રોમા તેમ આમા પણ આપણને મળતા નથી. નીતિ અને ધર્મશિક્ષણ કાચી ઉંમરના છોકરાઓને આપવાનું સૌથી મોટું સાધન પુસ્તકો, પાઠો, પરીક્ષાઓ, અને ધનામો નથી, તેમ તે અતિ કડક નિયમન (over strict discipline) પણ નથી, નીતિમાન, ધર્મિય, અને ફરેલ જીવાત સંજ્ઞાનોની નિગત

x એક દિવસ જે નવ શીખવામા આવ્યું હોય તે બીજે દિવસે ઘેર પાછું તપાસીને પાકું કરવું, એ નિયમ આયુધપૂર્વક પાળવામા આવે, તો મોટી ઉંમરની છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ રોજ નિશાળે જવાને બદલે એકાતરે જાય તેથી કઈ તેમની પ્રગતિ એાધી ઝડપથી ન થાય, અને નિશાળનો લાભ બેવડી મળ્યાને મળે

સોબત અને દેખરેખ અને તેમનો દાખલો, એ જ કાચી ઉમરના છોકરાઓનું ચારિત્ર્ય નીતિ અને ધર્મના પાયા ઉપર રચવાનું ઉત્તમ સાધન છે. વર્ગોમાં છોકરાઓ એકલા હોતા નથી, ઘેર રહીને બાળુનારા છોકરાઓ ઘેર એકલા હોતા નથી, તો બોર્ડિંગ સ્કૂલોમાં પણ તે એકલા પડ્યા ન જોઈએ, અને રમત ગમત, ફરવા કરવામાં પણ એકલા, ન જોઈએ. ફિક્કટની રમતથી આગ્રાધીનતા, પોતાના સ્વાર્થ કરતાં પોતાની બાળુનો સ્વાર્થ મોટો ગણવો, એકસંપે, એક ઉદ્દેશ કામ કરવું, પોતાની બધી જ શક્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરવો, કાયદા ને અધિકારીઓને માન આપવું, જીતથી કુલાવું નહીં, હાર વખતે મિનન જ ન ખેલવો, છેક છેવટ સુધી મંડ્યા રહેવું, કિસ્મતને ગણકારવું નહીં, વગેરે મોટા ગુણો આવે છે એમ સહુ કહે છે. પણ તે ક્યારે? દરેક વીશ બાવીશ છોકરાનું ટાળું રમે ત્યારે ત્યાં આગળ એ રમત સારી રીતે જાણતો હોય અને આ સર્વ ગુણો માટે ખરો આગ્રહી હોય એવો કાંઈ પુખ્ત ભારતર છોકરાઓની રમતમાં સામેલ હોય, અને દરેકે દરેક પ્રસંગે છોકરાને ઘટવું વચન, ઘટવું ઉત્તેજન, ઘટતી શિક્ષા, કરી કરીને આ સર્વ સુટેવો તેમને પાડે, અને આ પ્રમાણે રમવામાં જે આનંદ અને જે જીવન છે, તે મરજી માફક ઉન્નતતાઈથી રમે તેમાં નથી, એવો દરેક છોકરાને દિવસે દિવસે જાતિ અનુભવ થઈ જાય, ત્યારે જ. છોકરાઓ એકલા રમે છે તેથી તો તેઓ સ્વાર્થી, મિનજી, રીસાળ, અન્યાયી, દેખી, જીલમી, કપટી, અને ઉન્નત થઈ જાય છે. બોર્ડિંગ સ્કૂલોમાં પણ દર પંદર વીશ છોકરાએ એક જીવાન ભારતરની આવી નિરંતર સંગતિ હોય તો જ પરિણામ સારું આવે, નહીં તો ઉલટું વધારે વિપરીત આવવાનો વધારે સંભવ છે. ફિક્કટ માટેનાં મેદાન અને સામગ્રી આપવાં, કસરત માટેનાં મકાનો બાંધવાં, બોર્ડિંગ સ્કૂલની ધર્મારતો ચળવી, અને તે દરેકની સાથે જે ભારતરો અને જે દેખરેખ જોઈએ તેનો પુરતો બંદોબસ્ત કરવો નહીં. એ કેવા પ્રકારનો બગાડ? અને એ બગાડનાં ફળ આપે થાય ત્યારે નીતિ અને ધર્મશિક્ષણને નામે નવા વિષય અને નવી ચોપડીઓ અને નવી પરીક્ષાઓ દાખલ કરી છોકરાઓનો બોલને વધારવો, અગર તો ચારિત્ર, નિયમન, અને વિનયને નામે મન્નજોને આતિ કટક કરી મૂકવી, અને નહારા છોકરાઓને નામે સૌ છોકરાઓને દાખી દેવા, એ કેળવણી વિશેની આપણી કેવી ગેરસમજ! સારા ભારતરોનો સત્સંગ, સારા ભારતરોની દેખરેખ, સારા ભારતરો ધડીએ ધડીએ ને પળે પળે કુમળા જીવનને સદાયરૂપ તરફ વાળી શોધ્ય દેવો પાડે અને દરેક કામ કરતાં થતો આનંદ ચાખી ચાખીને કુમળું જીવન નીતિ અને ધર્મના નિયમો પ્રમાણે એની મેજે ખીલવું જાય એ જ ખરી કેળવણી છે. એવી કેળવણીને માટે લાખોનો ખર્ચ થાય તો તે લેખાસર છે, અને લાખોનો ખર્ચ કરતાંયે એવી કેળવણીની સંસ્થાઓ ન રચી શકીએ, તો એ સર્વમાં વતો એણે બગાડ છે. ઘેર રહીને છોકરાઓ બાળુતા હોય તેમની દેખરેખ ઉપર જ તેમની કેળવણી કેવી નીવડે છે તેનો મોટો આધાર છે. રમત ગમતમાં અને બોર્ડિંગ સ્કૂલોમાં સારા માણસોની સોબત અને દેખરેખનું કેટલું મદદરૂપ છે તે ઉપર દર્શાવ્યું છે, અને એ જ વાત ઘરમાં કુટુંબ વચ્ચે ઉછરતા છોકરાઓને પણ લાગુ પડે છે. રમત ગમતમાં અને બોર્ડિંગ સ્કૂલોમાં સંખ્યાબંધ છોકરાઓની સોબતના લાભ ગેરલાભ મળે છે એ વિશેષ છે, ત્યારે ઘરમાં ઉછરતા છોકરાઓને કુટુંબીઓના રોદ અને દુઃખના લાભ ગેર લાભ મળે છે એ વિશેષ છે. વળી ઘરની દેખરેખનો મોટો આધાર બેસાંઓ ઉપર છે. કુટુંબમાં કેળવણીમાં અને સમગ્ર બેસાં હોય તેનાં છોકરાં

છાકરીઓની ઉછેર અને ફેળવણીમા ઘણો ફેર પડે છે. નાતના હિતચિંતકોએ આ મર્વ ધ્યાનમા રાખવાની વસ્તુઓ છે, અને ધ્યાનિક ફરો અને નાતના સમગ્ર લાભનુ મોટુ ફડ ઉબુ કંવા ઉપરાત સાર્વજનિક નિશાળોમા, બોર્ડિંગોમા, અને ઘેર ઘેર ઉછ-તા, પોતાની નાતના છાત્ર-શાળોની દેખરેખ વગેરે વિષે ઘટતી ફિકર રાખવાની છે, અને નહાની મોટી યોજનાઓ યથા-શક્તિ કરવાની છે. નાતના માણુમોને ધધે લગાડવા, અને તેમને બનતો લાભ આપવો, એ તરફ આગેવાનોનુ લક્ષ વધતું જાય છે તેમા કોઈ વખતે નાતભક્તિનો સદુપયોગ દેખાય છે, તો કોઈ વખતે ઉપર જોઈ ગયા તેમ નાતભક્તિનો અતિયોગ દેખાય છે. પણ નાતના મરલો અને નાતના આગેવાનો ફેળવણીના આપણે વર્ણવી ગયા તેવા કર્તવ્યો માટે પ્રયત્નશીલ થાય, તો તેમાં નાતભક્તિના અતિયોગનો પ્રમંગ જ નથી. અને હુવાણા જેવી મોટી નાતો તથા નાગર જેવી ખાનપાનમા અતડી નાત પોતાની નાતના છોક-લોએ માટે બોર્ડિંગો નિવાસ સ્થાનો, વગેરેની ગોઠવણુ કરે છે, તેવી દરેક મરથા માટે હાવ જેટલુ દ્રવ્ય, જેવી વ્યવસ્થા, અને જેટલા અને જેવા શિક્ષકો બમ મનાય છે, તે બહુ ઓછુ દોષ અશક્ત મરથાઓ જ હયા-તીમા આવે છે, અને ઉદા-પુરુષોના સદ્ગુણોએ અપાયેલા દ્રવ્યનો મોટે ભાગે બગાડ જ થાય છે, એ દષ્ટિ ફેળવણીના મા મમત્રુ હિમાયતીઓએ પ્રમનાવવી ધરે છે.

૭. “ઉત્સવે” —ઉત્સવોમા બહુકૃત્ય કરે તે બાધવ. લક્ષાદિ ઉત્સવોમા વ ઘોડો, મિજલસ, શક્તિભોજન, નાતજાતના રીત વ્યવહાર વગેરેમા નાતીના સ્ત્રી પુરુષોના નહાના મોટા ધણા બહુકૃત્યોની જરૂર પડે છે. તે હજી નાતભાઈઓ કરે છે, પણ પહેલા જેવા નહિ. અને નાત જેમ “સુધરેલી” થાય છે અને હાલના જમાનાની દબલ વધારે પતી જાય છે, તેમ નાતીજાના એ બહુકૃત્યો ઘટતા જાય છે. એ ઉત્સવોમા પહેલા કે તા ખર્ચાગપણ વધુ છે. પહેલાના સપ અને ઉમંગ અને વિવેક ઘટ્યા છે, અને પહેલા પ્રતીત થતા તે સંતોષ અને આનંદ ઘણા ઘટી ગયા છે. ખર્ચાગપણ વધુ છે તેના અનેક કારણ છે. પહેલુ, વધતી જતી મોઢવારી. પણ મુખ્ય કારણુ નથી. બંજુ, આગલી માદાર્ધ અને જુની રીતને વગગી નહેવાની ધર્મણુદ્ધિ ઘટ્યા છે, મૌને નવતર બબક જોઈએ છે, અને ને મોધી પડે છે. ત્રીજુ, મપ, ઉમંગ, અને નાતભાઈઓને માગેલી વસ્તુ આપવાની અને કામકાજમા હાથો-હાથ મદદ કરવાની રીત એ ઘટ્યા છે, બહુ બાડે આણુવુ પડે છે, બાડુતી માણુમો પામે કરાવણુ પડે છે, અને તે મોધુ પડે છે. ચોથુ, વિવેક ઘટયો છે, વરધોલા વગેરેમા સૌ સાનેયા ઉત્તમ મોઈ મ્હોએ ચઢીને માગે છે, પરગામના મિજબાનો વગેરેને માટે ઉતારાઓ આદિની ગોઠવણુ કરવી પડે છે, વગેરે, વગેરે અને એ મોધુ પડે છે. વેવાઈ મબ્ધીઓને આપવા સેવાવા રીતગિવાજ દ્રવ્યસેબ અને અવિવેકને લીધે અત્યંત બગડ્યા છે, અને વધારે વધારે બગડતા જાય છે, અને વેસેવગી તુંબડીની માફક મારો માણુસ પણ આવી રીતે એક વાગ હેરાન થાય છે, એટલે પોતાનો વારો આવતા તે તે બીજાને એ જ પ્રમાણે હેરાન કરે છે, અને બગાડતું વિષ આ પ્રમાણે આખી નાતમા પ્રમતું અને વધતું જાય છે. આથી પણ વધારે દીક્ષગિરિની વાત એ છે કે માગા ન કંવા, વગેરે કે કન્યાનો વિકલ ન કંવો, અને કન્યાનુ પક્ષુ નાતના રિવાજ પ્રમાણે પૂરેપૂરું કંવુ, એ બાનતમા આગળ જે દર ધર્મણુદ્ધિનો રેક હતો, તે પણ આ સ્વતંત્ર મગજને દ્રવ્યમનનાના જમાનામા તૂટી ગયો છે, અને ઉઝી

મુધરેલી નાતોમાં કોઈ ઠેકાણે કન્યાવિક્રય તો કોઈ ઠેકાણે વરવિક્રય હોયો દાખલ થઈ ગયો છે. દેવ, મંત્ર, વેદી, પ્રતિમાઓ, અને શિષ્ટાચાર, તરફ નાસ્તિકતા પ્રવર્તે છે અને તે સાથે સંસારધર્મ અને સામાજિક નીતિ જે શ્રદ્ધાના આધારની કશી જરૂર નહીં અને કેવંચ બુદ્ધિ-વાદથી સિદ્ધ થઈ શકે એવા સ્વાભાવિક ધર્મ (natural religion) ના શાસ્ત્રીય ભાગ છે, તેનું ભાન કેળવાયેલી ગણ્યાતી નાતોમાં પણ આટલું બધું ઓછું છે, એ હાલના ઝમાનાનો કહેવાતો “મુધારો” ખરી રીતે કેટલો પોલો અને એકદેશી છે, તે અતાવી આપે છે. આ ભાન વધવું જોઈએ: સંપ અને બંધુભાવ અને વિવેક વધવાં જોઈએ; અને ઝાતિભોજન વગેરેમાં આગલી રીતો અચ્ચિકર થઈ છે, તેને બદલે નવા સમયને અનુરૂપ રીતો દાખલ થવી જોઈએ. આગલા સંતોષ, ઉમંગ, અને આનંદ આ રીતે પાછાં પ્રવર્તે, અને ઉત્સવોનાં બંધુકૃત્ય નાતબાધઓ આ રીતે પાછા પ્રથમની માફક કરતા થશે. આપણા જીવનના ખીજા પાસાઓમાં તેમ આમાં પણ હાલનો સમય સંકોતિતો છે, અને જુદું શું રહેશે અને શું જશે તે વિશે ધણી વાર મુંઝવણ થાય છે, અને જુના અને નવા બંને અંક-ભાય છે. જુની રીતો અને જુના ખર્ચ તો ચાલ્યા કરે છે, અને નવી રીતો અને નવા ખર્ચો પણ દાખલ થઈ જાય છે, એમ એવડો માર અને એવડી-હલામણુ વેડવાં પડે છે. એક કુટુંબમાં જ જુદા જુદા વિચાર અને અને જુદી જુદી રીતો હોય છે, અને શુભ પ્રસંગે સાતું મન રાખવું એ વૃત્તિ સહજ છે, એટલે કર્તા પુરૂષના હાથમાં લગામ રહેતી નથી. સારા બળેલા ગણેલા ઈજનેરોના અસહાન કરતાં ખર્ચે એવડો ને તેવડો થઈ જાય છે, તો આપણા કુટુંબોમાં સારે ટાંકણે એમ થાય તેમાં નવાઈ નથી. ભાઈદલાણું કરજે અને દીકરું કરજે, જે જે પેલું ન રહી જાય, એવું એવું કહેવા અને સચવવા સૌ આવે છે, પણ દલાણું તો નથી કરવું, દલાણું રિવાજ ખોટો છે તે કરશે તો હું તો તમારે ખારજે નહીં આવી શકું, એવું તો કોઈ કહેનાર જ નીકળતું નથી. અને સૌ પોતાનાથી વધારે પૈસાદારના જ દાખલા જુએ છે, અને તેની ખરેખરી કરવાનો અસર રાખે છે, દક્ષિણીઓ કહે છે કે ચુલ-શતીઓ કુલજીજી તો ખરા, તેનું સત્ય આવા પ્રસંગે જણાઈ આવે છે, સાદાધનો કે કુલ-ચારનો, કે ગમ્મ ઉપરાંત ન કરવાનો, કે અથોગ્ય ન કરવાનો, કે સારો દાખલો બેસાડવાનો ટેક ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, અને હું તો કરવા ધાડું તો કંઈ પણ રિવાજ અગડે છે, અને મારા નાતબાધઓને બારે પડશે માટે નહીં જ કંઈ એવી ભાવના તો શોધી પણ જડે એમ નથી પરંતુ સમજી હિતચિંતકોએ જાણવું જોઈએ કે આમ દેખાદેખી જ વર્તવાથી હાલની સ્થિતિનો નિસ્તાર નથી. જે વધારે સમજે તેને માથે વિશેષ ધર્મ: પહેલ કાઢવી, સોફાની બચીશીએ ચઢવું, ગેર સમજૂતીના ભોગ થવું, દીકા અને હાંસીના વિષય થવું, દુઃખી થવું, પોતાના કુટુંબીઓને દુઃખી કરવાં—નાતનાં ખરાં હિતની ખાતર આ સર્વ વેડવાને તૈયાર આગેવાનો નહીં નીકળે, ત્યાં મુદ્દી હાલના વિચાર અને અધાધધી અને અનીતિ ચાલ્યા કરવાનાં, અને ઉત્સવનાં મંગળ સમયોમાં અસંખ્ય નહાની મોટીરીતે ખાટુંદિલ કર્યાં કરવાનાં. કેળવણી ખ્યને જાગૃતિની પહેલી પેઢીમાં સંસારમુધારો જનમ્યો, ત્યારે મુધારકોનું નામ ધારણ કરનારા વટલેલ આચાર વિચારના નીકળ્યા. તેમજે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિ ન્યાય, વ્યક્તિ પ્રેમ વ્યક્તિસુખ અને વ્યક્તિદક્ષની ભાવનાઓને જ જીવન-સર્વસ્વ માની; મતા-તરફમા (toleration) તેમજે પોતાના આચાર વિચાર માટે માગી, પણ સામાનાઓને એવી ક્ષમા

આપવાની ઉદ્દગતા તેમનામા ન જાણી, મૈકાઓના મગ વૃક્ષનો ઉદ્દગ કર્વે એ કૃત્યા ધર્મ, કૃતલી મહાનુભાવતા, નટલી મધશક્તિ અને કેવળ સમયનું કાર્ય છે તેની કલ્પના મરખી તેમનામા માનુષ ન પડી, અને હિંદુ સ્ત્રીપુરુષોની ધર્મની પતિવ્રતની સુધીનતાની, અને કુટુમ્બસેવાની લાગણીઓની તેમણે ગભીર અવમાનના કરી ધર્મિ અને હરથ ત્રી પુરુષો “ સુધાગ ” ના નામથી જ ભરખતા થયા. સુનારાના દુઃખદની મામે મરસુથનો દુઃખ-મદ ઉત્પન્ન થયો પત્નુ ધીમે ધીમે જાગવણી અને જાગૃતિ વધતા ગયા છે ધર્મ, નીતિ અને દતિહાસનું જ્ઞાન વધતું જાય છે, પેટીઓ સુધી મૂર્છાગત થયેલો દિલ્લ સમાજ પાટો નવ જુવાન યાય એવા સુચિહન દેખાય છે, વિચારનો પ્રચાર, વિચાર પ્રભાવે આચાર રચવાની કર્તવ્યશુદ્ધિ, અને રનેહ, આગ્નિ, અને મરશક્તિ વિમ્મતા જાય છે, અને આપણા પડેલા સુધાગેના, તેમ જ તેમના સામાવાજાઓના નીચા આદર્શ, ખોટી પદ્ધતિ અને એકદેશી સિદ્ધાંત ત્યજીને ધર્મ, નીતિ અને દતિહાસના મનાતન પાયા ઉપર હિંદુ મનાજને સુના વાના અનેક નહાના મોટા કૃત્યો ઉપાડી લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, ભાઈઓ, આપણા જીવનના ધાર્મિક, આર્થિક, માસારિક, નાજીય, દરેક પાસામા નવા પ્રમદા જગકે છે, નવા વિમમ રડુ છે પરિવર્તયુગ બેશી ચૂંચો છે અને તેના મહાવાયુના આશાનનક ઉત્પાદક મોજ જુવાન મગજેમા પ્રસાદ ખીજ ગપે છે, જુવાન હૃયેમા કર્તવ્ય જ્યેષ્ઠ પ્રગટે છે આપણા કીર્તિમાગના મહાપુરુષો આદર્શતાગ્રેની માફક પોતાના લોભાત્મક પુરુષનો ચમગ કરી નહા છે શ્રીકૃષ્ણ રામચંદ્ર, જનક, ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, વ્યાસ વા મીકિ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, યામવતંત્ય, અગસ્ત્ય પાણિનિ પતંજલિ, મનુ જુદ્ધ અશોક, સમુદ્રગુપ્ત, શક, એ આગિના પગકમી વાડયો અને અર્થગભીર કૃત્યો દતિયુગના અધમામા દુખી ગયા હતા, તે પાજ અઝોહાદ યની કિરણુરેખાઓ માફક આપણને જગાડ છે ઉદાડ છે, ધર્મ, રનેહ, કર્તવ્ય અને જીવનના માર્ગ પ્રયોધે છે હિંદુ ધર્મનો આત્મા પ્રવચનમાથી ઉગી પાજા જીવન મમાધિના સિખરે ત ક દૃષ્ટિ કરે છે હજી તો તે જીવનગિરિની નીચામા નીચી તજેગીમા સુનો છે પણ તેણે નિદ્રા ત્યજી છે આગસ મગી નાખ્યુ છે. જેત જેતામા તે ઉડી ઉભો થયો અને તજેગીની ખીજોમા વિચરવા માંડ્યો. રગને રગને તેને વિધો નાશે, પત્નુ રગને રગસે તેના આગતા યુગોની સિદ્ધિઓ પણ તેને પ્રાપ્ત થશે ભાઈઓ, આજતા જમાનાના આશાવચન આ પ્રમારના છે એ આશાવચનોને અનુરૂપ જીવન જીવે !

ના-૧૧કોટ
તા ૧૧-૧૦-૦૮

}

બજાવંતરાય ક. દાકેર.

હિન્દમાં વેપારનાં સાધનો અને તેની ખીલવણી.

વેપારનાં યોગ્ય સાધનો વિના વેપારની ખીલવણી થવી અશક્ય છે. બ્રિટિશ સત્તા હિન્દમાં જન્મ્યા પછી વેપારનાં સાધનોમાં ક્યારે ક્યારે ને કેવા પ્રકારની વૃદ્ધિ થયેલી છે, તે વિશે આપણે હવે થોડો વિચાર કરીશું; પરન્તુ તે બાબત વિશે કંઈ પણ કહ્યા પહેલાં વેપારનાં મુખ્ય સાધનો ક્યાં ક્યાં છે, તેની અંગે નોંધ કરવી આવશ્યક છે.

૧. નહેરો અને નદીઓ.
૨. આગગાડી અને સડકો.
૩. તાર અને ટપાલનાં સાધનો.

નહેરો વિષે—કોઈ પણ દેશમાં જુદા જુદા ભાગ વચ્ચેનો સંબંધદાર વધારવા માટે નહેરોનાં બાંધકામમાં પૈસા ખર્ચવો કેટલેક દરજ્જે આવશ્યક છે. જો નહેરો માત્ર લાવવા લઈ જવાના તેમજ ખેતરોને પાણી પાવાના એ બંને ઉપયોગમાં લઈ શકાય તો વધારે લાભ થાય; પરન્તુ નહેરોનો આ બંને પ્રકારે ઉપયોગ કરવો ઘણી વેળા સમજાવશ્ચકો હોતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં કેટલીક નહેરો એવી છે કે જે દ્વારા ખેતરોને પાક માટે જોઈતું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે દ્વારા એક ભાગનો માત્ર ખીજ ભાગમાં લઈ જવામાં આવે છે. આવી નહેરો વિશે કેટલુંક વર્ણન અદિ' અરથાને નહિ ગણાય તેમ ધારી આપેલું છે.

ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની નહેરો—મદ્રાસ પ્રજાકમાં આવેલી આ બે નહેરો ઉપર જણાવેલાં બંને કાર્યો કરે છે. ગોદાવરી નદીની નહેરની કુલ લંબાઈ (તેની શાખાઓની લંબાઈ સાથે) ૫૦૬ અને કૃષ્ણાની નહેરની કુલ લંબાઈ (તેની શાખાની લંબાઈ ગણતાં) ૩૭૨ માઈલ જેટલી છે. આ નહેરોની લંબાઈમાંથી ગોદાવરીની નહેરની ૪૯૩ માઈલમાં અને કૃષ્ણાની ૩૩૨ માઈલમાં, હોડી અને મજવાઓ આવ જ કર્યાં કરે છે. આવી નહેરો દ્વારા ખેડૂતને બે પ્રકારે લાભ થાય છે. ખેતરોમાં પ્રજ્ઞ પાક થાય છે, અને સરતે આવે ખીજ ભાગમાં તૈયાર પાક મોકલી શકાય છે. આગગાડી થયા પછી આ નહેરોનો ઉપયોગ કંઈક થોડો થવા લાગ્યો છે, અને તેમાંથી મળતો નફો પણ કેટલેક અંશે ઓછો થયો છે, છતાં હજુ પણ તે નહેરોમાંથી દર વર્ષે ૮૦,૦૦૦ હોડીઓ માત્ર લાવવા લઈ જવાનું કામ કર્યાં કરે છે.

કર્નુલ-કડપાની નહેર—માલબરેલી હોડીઓ આવ જ કરી શકે તેવી મદ્રાસ પ્રજાકમાં કર્નુલ-કડપાની ખીજ અગત્યની નહેર છે. આ નહેર ૧૯૦ માઈલ લાંબી છે અને બધા ભાગમાં તેની અંદરથી હોડીઓ આવ જ કરી શકે તેમ છે પરન્તુ તે નહેરનો સંબંધ દરિયા સાથે નહિ હોવાથી તે દ્વારા નહિ જેવો જ વેપાર ખેડાય છે.

બંગાળાની નહેરો—બંગાળાની નહેરોમાંથી કેટલીક વ્યાપારને માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે. ઓરીસાની નહેર ૨૮૦ માઈલ લાંબી છે, (તેની સાખા મુદ્દા) અને તેમાંથી ૨૦૫ માઈલ મુધીમાં હોડીઓ આવ જ કરી શકે છે. મીદનાપુરની નહેરમાંથી—બંગાળ ૭૨ માઈલ પણ હોડીઓ આવ જ કરી શકે છે.

ઓરીસાની નહેરમાંથી પમાર થતી હોડીઓ બંગાળાના ઉપસાગમાં જઈ શકે છે. આ બે નહેરો ઉપરાંત ઓરીસા કોસ્ટ અને હીજલીની નહેરો—હાલ વેપાર આવે છે, પરંતુ આ બે નાની નહેરો હાલ વેપારની ખીલવણી ધારવા મુશ્કેલ થયેલી જણાતી નથી. બંગાળ-નાગપુર રેલ્વે થયા પછી નહેરો હાલ મળતા નકાની અંદર પણ ઘટાડો થયો છે.

મોલ નદીની ત્રણ નહેરોની કુલ લંબાઈ ૨૧૮ માઈલની છે, અને તે બધીમાં હોડીઓની આવ જ થઈ શકવાથી તે દ્વારા વેપાર આવે છે. આ નહેરો માર્દને વેપાર મધ્યમ આવે છે, પણ મુગલમુગલ-ગયા રેલ્વે થયા પછી નહેરોહાલ આવતી ઉપરમાં મોટો ઘટાડો થયો છે.

ચુનાધોડ ત્રાવિન્સિસની નહેરો—૨૭૫ માઈલ લંબાઈની ગંગા નદીની અને ૧૦૦ માઈલ લંબાઈની આમાની નહેરો પણ વેપારની સીને લાવવા લઈ જવામાં ઉપયોગી છે, પરંતુ તે દ્વારા વેપાર ધમધોકાવ આવતો જણાતો નથી, કારણ કે દર મહિને તે નહેરો હાલ આશરે ૨૫૦ હોડીઓના આવ જ કરે છે. આ નહેરો માર્દત મળતી ઉપર કંતા તેને નીભાવવાનો ખર્ચ વધી જાય છે. આમાની નહેરોમાંથી હોડીઓને પમાર થવાનું ૧૫૦૪ ની માલથી બધ પાડવામાં આવ્યું છે.

પંજાબની નહેરો—જમના અને મહિન્દ નદીની નહેરોના અમુક ભાગમાંથી/ હોડીઓ માર્દતે માલની આવ જ થાય છે. વેન્ટર્ન-જમના કહેવાતી નહેરોમાંથી મજા માર્દને સારો વેપાર આવે છે.

સિંધ—મિંધમાં કુલેલીની અને મિંધને-નાર, હિંદો માર્દત હોડીઓની આવ જ થઈ શકે છે.

અત્યાર મુધીમાં જે નહેરો વિશે કહેવામાં આવ્યું છે, તે નહેરો ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા ખાતર તેમ જ વેપારની મંદિ કરવા ખાતર વાપરવામાં આવે છે, નીચેની નહેરોનો માલ વેપારની સદ્દિ ખાતર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

મદ્રાસ—બેંગલોર કેનલ-નહેર-વ્યાપારની સદ્દિ ખાતર ખાતરના આવી છે. આ નહેર બંધવામાં લગભગ ૧ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું છે, અને તે મદ્રાસ શહેરમાં થઈને પમાર થાય છે. આ નહેર દ્વારા દર વર્ષે ૨૦૦,૦૦૦ ટન માવતી આવ જ થાય છે. આ ઉપરાંત મદ્રાસ હાલમાં ખીજ નહેરો પણ છે પરંતુ તે મંધિ કંઈ ખામ કહેવા જેવું નથી.

ખંગાળા—કલકત્તા અને ઇસ્ટર્ન-કેનલ-આ નહેરની કુલ લંબાઈ ૭૭૫ માઈલની છે. આ નહેર પાછળ ૬૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે નહેર ધણીજ ફળદાયક નીવડી છે, એટલે કે તે ધણીજ સારો નફો આપે છે. માણસ અને સામાનની આ નહેર માર્ગે જઈને જઈ જાય છે અને દરવર્ષે ખર્ચ કાઢતાં દોઢ લાખ રૂપિયાનો ચાકો નફો પડ્યો રહે છે.

નદીઆ-રીવર્સ-કેનલ-આ નહેરની લંબાઈ ૪૭૨ માઈલની છે.

ખર્ચ—નદીઓ અને નહેરોની કુદરતથીજ એવી ગોઠવણ છે કે ત્યાં ઘણો વેપાર જળ વાટે ચાલે છે. પેઝ-સીતાંગ, અને સીતાંગ-કમ્પેટો નામની બે નહેરો સરકારી ખર્ચે નીભાવવામાં આવે છે. પહેલી નહેરમાંથી દરવર્સે ૧,૪૦,૦૦૦ રૂપિયા આવે છે, છતાં તેને નીભાવવાના ખર્ચ કરતાં તે રકમ ઓછી આવે છે. બીજી નહેરમાંથી કંઈ પણ ઉપજ આવતી નથી. તેને નીભાવવાનો ખર્ચ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ સરકારને દર વર્ષે કરવો પડે છે.

નદીઓ—નદીઓ એ વેપારની સંવૃદ્ધિનાં કુદરતી તેમજ ઘણાંજ ઉપયોગી સાધનો છે. હિન્દુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાં મોટી નદીઓ આવેલી છે, પરંતુ બારેમાસ હોડીઓ ચાલી શકે તેવી બધી મોટી નદીઓ નથી. નર્મદા અને તાપી નદીના ષટ ખડકવાળા હોવાથી, તેમજ તેમાં ઘણા વેગવાળાં પૂર આવતાં હોવાથી (તેના મુખ આગળના ભાગ સિવાય) તે હોડીઓ ચલાવવા માટે વરસના ઘણા ભાગમાં નકામી જેવીજ છે. સિંધુ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા તેના મુખથી સેંકડો માઈલ સુધી હોડીઓ અને નાની આગ-બોટોને આવ જન કરવા માટે લાયક છે, અને આ આવ જન લગભગ આખું વરસ ચાલ્યાં કરે છે. હુગલી નદી પણ આખું વર્ષ આગબોટો આવ જન કરી શકે તેવી છે. હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા તરફ વહેતી ત્રણ મોટી નદીઓ મહાનદી, ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની અંદર અમુક અંતર સુધી આગબોટ આવ જન કરી શકે છે. આ નદીઓની કેટલીક શાખાઓમાં ખાસ કરીને ચોમાસામાં નાની આગબોટો ચાલે છે, અને હોડીઓ તો બારે માસ ચાલતી હોય છે. બરમામાં આગ્રકાન પ્રાન્તની અંદર મયુ અને કલકત્ત નદીઓમાં વરસના ઘણા મહિનામાં આગબોટ દ્વારા માત્ર લાવવા લઈ જવામાં આવે છે. ઇશિવતીના મુખથી લગભગ ૫૦૦ માઈલ સુધી સ્ટીમરો-આગબોટો-આખું વરસ આવ જન કરી શકે છે, અને સ્ટીમ-લાંચ તેમજ દેશી હોડીઓ ઘણી ત્વરાથી આવ જન કરી શકે છે.

આ ઉપરાંત દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં નાની નદીઓમાં તેમજ મોટી નદીઓની શાખાઓમાં હોડીઓ, મજલા, તરાપા વેપારની ખીલવણીને માટે દોડદોડ કરી રહ્યા છે, પણ તે બધાની ગણતરી વિશેષ ફળપ્રદ નહિ હોવાથી અત્રે કરવામાં આવી નથી.

સામાન્ય વિવેચન—આગગાડીનો ઇતિહાસ.

હિન્દુસ્તાનની આગગાડીનો ઇતિહાસ—ઈગ્ઝન્ડમાં બ્યારે આગગાડીઓએ દોડાન ફાડ કરી ચૂકી હતી, ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં તેવું નામનિશાન પણ ન હતું. ૧૮૪૫ માં ડોઈ બોર્ડ

ડિરેક્ટસે વેપારીઓની પેઢીની હિન્દમાં મોટા પાયા ઉપર આગગાડી ખોલવાની અરજીઓ ગવર્નર-જનરલના અભિપ્રાય માટે મોકલી હતી. હિન્દમાં આગગાડીઓ ફત્તેહમંદ નીવડશે કે કેમ તે સંબંધે કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સને શરૂઆતમાં એટલો બધો શક હતો કે તેઓએ નાના પાયા ઉપર આગગાડીઓ ચાલતી કરવા પ્રયાસો કરવા બલામણુ કરી હતી.

આ મસલતનું પરિણામ એ આગ્યું કે અજમાયશ દાખલ આગગાડીની તથા શાખાઓનાં બાંધ કામ થર થયાં.

ઈસ્ટ-ઇન્ડિઆ રેલ્વે કંપનીએ કલકત્તા (હાઉરા) થી મણીગંજ સુધીની ૧૨૦ માઈલ લોહાની સડક બાંધવાનું, ગ્રેટ-ઇન્ડિઅન-પેનિન્સ્યુલા-રેલ્વે કંપનીએ મુંબઈથી કલ્યાણ સુધી ૩૩ માઈલ-આગગાડીની સડક નાંખવાનું, તેમ જ મદ્રાસ રેલ્વે-કંપનીએ મદ્રાસથી અંગકોણુ ૨૯ માઈલ-સુધી સડક કામ બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું.

૧૮૫૨ માં લૉર્ડ હેલ્સકીનીએ આખા હિન્દની અંદર આગગાડી દાખલ થવાની અગત્ય દાખવાદલીત માથે લખી જણાવી, અને તેમાં લોકને, રાજ્યને અને વેપારને ફેટલા બધા લાભ છે, તે અપ્પ રીતે દર્શાવ્યું. દરેક પ્રેમિડન્સિનો મુખ્ય બંદર માથે તેમજ જુદી જુદી પ્રેમિડન્સિનો એક બીજા સાથે આગગાડી દ્વારા મંબંધ જોડવાની યોજના ફેટલી બધી અગત્યની છે, તે વિષે તેણે ધારુજ અમરકાંઠક શરૂઆતમાં લખ્યું. તેણે તીએની યોજના ધડી દાદી હતી.

૧. કલકત્તાથી લાહોર સુધીની એક આગગાડી.

૨. મુંબઈથી કલકત્તા-લાહોર લાઈનને મળે તેવી એક બીજી આગગાડી.

૩. મુંબઈ તેમજ મદ્રાસને જોડનારી એક આગગાડી.

૪. મદ્રાસથી મલબાર કિનારા સુધીની એક એથી ગાડી.

આ યોજના કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સને પસંદ પડી, અને ૧૮૫૮ માં આઠ રેલ્વે કંપનીઓ ૧. ઈસ્ટ-ઇન્ડિઅન; ૨. ગ્રેટ-ઇન્ડિઅન-પેનિન્સ્યુલા, ૩. મદ્રાસ. ૪. બોમ્બે બરોડા અને સેન્ટ્રલ ઈન્ડિઆ. ૫. ઈસ્ટર્ન બેંગાળા. ૬. ધિ-ઇન્ડિઅન-એચ-(હાલની આઉથ રોહિલખંડ) ૭. મિંધ-પંજાબ. દિલ્લી-(હાલની ત્રાઈ-વેસ્ટર્ન રેટ-રેલ્વે) ૮. ધિ-ગ્રેટ-સધર્ન-ઓર્ડર-ઈન્ડિઆ (હાલની આઉથ-ઈન્ડિઅન-રેલ્વે)-ઉભી થઈ, અને તે કંપનીઓએ બધી મળી ૫૦૦૦ માઈલમાં લોહાની સડક નાંખવાનું કામ માથે લીધું. આ કંપનીઓએ શરૂઆતમાં ૫૨,૫૦૦,૦૦૦ પાંડની ધાપણુ રોકી હતી.

હાલમાં જે જે આગગાડીઓ આપણા દેશના જુદા જુદા ભાગમાં દોડે છે, તેનાં તેમજ તેની શાખાઓનાં આ ગાડીઓ મળા દતાં. ૧૯૦૫ ની સાલ સુધીની ગણતરી પ્રમાણે (છેતાં ત્રણેક વર્ષમાં જે વધારો થયો છે તેની અદિ' ગણતરી કરવી તથા) આખા હિન્દુ-

સ્તાનમાં ૨૮,૦૫૪ માર્કિસની અંદર આગમણી પ્રસરી ગઈ હતી, અને કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, કર્ણાટી, ચીતાગોંગ, અને રંગૂન તેમજ હિન્દુસ્તાનના બધા વિભાગોનાં બધાં અગત્યનાં અને મોટાં શહેરો આગમણી હારા એક ખીમતની સાથે જોડાઈ ગયાં છે.

આ મુખ્ય રેલ્વે ઉપરાંત નીચેની દેશી રજવાડાઓની રેલ્વે પણ ચાલુ છે.

૧. નીઝામ સરકારની રેલ્વે.

૨. કાદીઆવાડના દેશી રાજ્યોની (મોરબી રોડ રેલ્વે અને બાવનગર-ગોંડળ, જૂનાગઢ-પોદાબેડ રોડ) રેલ્વે.

૩. બેલ્લપુર-ખીકાનેર રેલ્વે.

૪. પંજબની અંદર ચાલતી, પતીઆસા-હંડ, માસર, કોટલ, અને કાશ્મીરનાં રાજ્યોની-રેલ્વે.

૫. માલમોર સરકારની રેલ્વે.

હિન્દમાં આગમણી દાખલ થઈ ત્યારે એમ ધારવામાં આવતું હતું કે તેનો વસ્તી ઘણો લાભ નહિ લેશે, કારણ કે તે ઘણી ગરીબ છે, અને મુખ્ય તેનો ઉપયોગ માત્ર લાવવા કાઢવામાં થશે. આવી જાતના વિચાર જૂલબરેલા હતા કારણ કે હિન્દુસ્તાનના લોકોનું પુરાતન કાળથી યાત્રા કરવા અને ધર્મના કે ખીમત મેળાઓમાં જવાનું ઘણું વલણ જોવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં આગમણી થયા પહેલાં જ્યાં જ્યાં ઘણો પાક થતો ત્યાં ત્યાં તે પાકનો મોટો ભાગ પડેલો, પરંતુ હાલ આગમણીના માધ્યમથી જે વિભાગમાં ત્યાંના લોકોની વડ-રીઆત પૂરી પાડવા પછીનો બાકી રહેલો પાક દેશના જુદા જુદા ભાગમાં અને ઘણે ભાગે પંદરેશ ખાતે ચડાવી દેવામાં આવે છે. આથી કરી બાવ પણ ટકી રહે છે. આગમણીનાં સંધનને અભાવે જ્યાં મુશ્કેલ પાક થતો, ત્યાં બાવ તદ્દન પરી જતો અને લોકો મુખી રહેતા હતા પરંતુ જ્યાં પાક થોડો હતો કે કુકાળ પડતો ત્યાં બાવ ચઢી જતા અને લોકો ઘણા હેરાન થતા. આગમણીથી આ પ્રકારની અગવડો દૂર થઈ છે. પૈસા હેતુ તો હિન્દના ગમે તે ભાવ-માંથી અથવા તો મુરોપ કે અમેરિકાથી પણ અનાજ મેળવી શકાય છે.

આગમણીથી કેટલા બધા લોકો મુસાફરી કરી તેનાથી થતા અનેક લાભો ભોગવે છે, તેનો ખ્યાલ નીચેના આંકડા ઉપરથી સદજ્ઞ આવશે. ૧૯૦૪ માં બધી ગાડીઓમાં ત્રીજા વર્ગના ઉતાડોઓની આખા વસંતી કુલ સંખ્યા ૨૦૦,૦૦૦,૦૦૦ હતી, અને સરેરાસ ગણતરી કાઢતાં દરેક ઉતાડોને દર માર્કિસ દીક લગભગ ૨૬ પાઈ મુસાફરીના ખર્ચ તરીકે આપવી પડી હતી. ' દીપે દીપે સરોવર ભરાય છે, અને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય છે ' તેનો અત્યુત્તમ દર્શાવ આગમણીના દર માર્કિસનો નજીવો, દેખાતો દર પૂરો પાડે છે. આ દર પ્રમાણે તે સાલમાં ત્રીજા વર્ગના ઉતાડોઓની કુલ ઉપજનો આંકડો ૯૯૦ લાખ રૂપીઆનો થયો હતો. તે સાલમાં (૧૯૦૪) ખીમત અને પહેલા વર્ગના ઉતાડોઓની સંખ્યાનો કુલ આંકડો ૨૨૭,૦૦૦,૦૦૦ જેટલો થયો હતો અને તેમાંથી રેલ્વે કંપનીઓને કુલ ૧૧૭૬ લાખ રૂપીઆની ઉપજ

આરી હતી, એટલે કે બધું ગણતા એક વગ્મની અદ્દ માધાનુ રીતે બધી રેલે લાવનાં મળી ૪૪૭,૦૦૦,૦૦૦ ઉતાઝોએ બધી રેલે કંપનીને કીકેગતા કુલ ૨,૧૬૬ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા.

આ તો આપણે માત્ર ઉતાઝો વિષે જ કહ્યું. જો વગ્મ માધની લાખ જ કરવામાં કંપનીઓને ફેટલી ઉપન છે, અને કુલ ફેટલા દન માધની કેબલથી થાય છે, તે કહેવું હવું બાકી છે. ૧૯૦૪ની સાલમાં બધી રેલે કંપનીઓએ આગનાં માર્દેત જેટલા બાની ફેબલથી કરી હતી તેની ગણતરી ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ દન જેટલી થઈ હતી.

માનના નં તરીકે આ કંપનીઓને કુલ ૨૫ ફોર્ડ રૂપિયા ઉપન્યા હતા. જો માધન દીઠ જો દન માટે લગભગ પચ્ચે પાઈ બાકું આપવું પડે છે. પચ્ચેચુ વગ્મો બાદ કરતાં તે સાલમાં ૧૨,૩૬૧,૦૦૦ દન દાણા અને ખીચા, ૮,૩૭,૦૦૦ દન મેલમાં, ૧,૫૮૪,૦૦૦ દન રૂ, ૧,૫૦૦,૦૦૦ દન મણ, ૧,૬૪૭,૦૦૦ દન મીઠ, ૧,૪૪૭,૦૦૦ દન ખાદ, અને ૧,૨૫૦,૦૦૦, દન લાકડા આગગારી માર્દેતે લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આગગારીઓને બગાળાની ખાણમાંથી લાભો દન નેનમાં જુદા જુદા વિભાગમાં ખેંચી વર્ધ જવાના છે. પટેલા જેવેનું નં વિગેરે નેવાથી જગત્થી મેલમાં મળાવવાનું સનું પડતું, પનું દાવ તે નં ઓધુ થવાથી બગાળાના કોવમાંનો દેશના જુદા જુદા ભાગમાં મોગે ઉપન થતા માર્દો છે, અને હવું પણ તે કોવમાંનો (નરમાં હવું વિગેરે ધરાડો થશે તો) મોટા જવામાં ઉદાવ થવા ફંગે.

આગગારીથી વેપારને તેમજ ઉતા ઝોને આવવા જવાની સનનડ થઈ છે, એટલું જ નહિ, પનું આખા દેશમાં હમને માધિમાં પથર્ડ ગચેવી બિલ બિલ શાખાઓમાં ફંગે બંધે લાખો કામદારો નાને લાખો મજૂન પોનનું નુનનન નવારે છે. ૧૯૦૮માં જે ગણતરી કંવામાં આવી હતી તે મુજબ આગગારીમાં નોમની ૨૫ કામદારોની કુલ મંખ્યા ૪૨૨,૦૦૦ જેટલી થઈ હતી આ મંખ્યામાંથી ૪૦૭,૦૦૦ દેશીઓની અને ૧૫,૦૦૦ યુગે ખીચાન નેમ જ યુરેઝીઓની હતી આગગારીના કોન્ટ્રેમટો, મનુગે, વગેરેની તો આમાં ખીંકુમ ગણતરી કંવામાં આવી નથી. આ મંખ્યા તો લાખોની થતા જાય છે. દિનંદ-ગ્તાનના લોકોની આગગારીઓથી ફેટલી ગણ ખુધી છે, એ આ ઉપથી રપદ સમજશે. જેમ જેમ આગગારીઓનો દેશમાં વિસ્તાર થશે, તેમ તેમ મજૂનવગેને વધારે ને વધારે ગણ મળતી જશે, વેપાર અને ઉવોગની આગાદી થશે, અને અનેક પ્રકારના મન્યવહારમાં વૃદ્ધિ થશે.

સડકો—મોગવ બાદશાહોએ વેપારની મગવડ ખાતર મોગં શરેંગ વચ્ચે પાકા ગ્તાઓ બાધ્યા હતા આ ગ્તાઓમાંથી પસાર થતા જનમાનની સહીસનામતી ખાતર અમુક અમુક અંતરે મોટીઓ મુકનામાં આવી હતી, અને જે જે જમીનદારની હદમાંથી ગ્તા પસાર થતા હતા, તેઓને મોટીંગે મંખ્યાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી આ જમીનદારોને અમુક કો લેવાની છટ આપવામાં આવી હતી. ગ્તાઓ ઉપર જાડ ગેપવામાં આવ્યા હતાં, અને રથને રથને અતરના માપના થામના તેમ જ વિશ્રામસ્થાનો અમુકવામાં આવ્યાં હતાં.

મોગલ બાદશાહીના વખતમાં નીચેના રસ્તાઓ મુખ્ય હતા.

૧. મીરજાપુરથી દક્ષિણમાં જવાનો મોટો રસ્તો.

૨. આગ્રાથી અજમેર સુધીનો રસ્તો.

૩. અલાહબાદથી જમ્શદપુર સુધીનો રસ્તો.

૪. મથુરાથી આગ્રા સુધીનો રસ્તો.

૫. ઇટાવાથી અલાહબાદ સુધીનો રસ્તો.

૬. મરમુખતેસર, મુરાદાબાદ, બરેલી, સાંદી, અને રાઈબરેલી થઈને બનારસ અને પટણા સુધીનો રસ્તો.

૭. ફીકીથી અલીગઢ સુધીનો રસ્તો.

હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી મહદંશે હાલત બેદરગીરીએ તેવી સારી ન હતી. ૧૮૪૧ થી ૧૮૪૮ ની સાલ સુધીમાં રત્તાને સારી સ્થિતિમાં રાખવાને માટે પૈસા સંબંધી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડતી.

બાધિલા રસ્તાને સારી સ્થિતિમાં રાખવા મંડેનો અને નવા રસ્તા બાંધવા માટેના પૈસાનો થોડો ભાગ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી, થોડો જમીનદાર તરફથી, અને થોડાક રસ્તાનો ઉપયોગ કરતા વેપારી તરફથી આપવામાં આવતો. કેટલીક વેળા રાજ અને અગ્રીર ઉમરાવો કેટલીક મદદ વ્યક્તીસ રૂપે આપતા. ૧૮૫૪-૫૫ સુધી દરેક પ્રેસિડેન્સીની 'મીલીટરી બોર્ડ' રસ્તાની દેખરેખ રાખવાનું કામ કરતી, પરંતુ તે સાક્ષથી દરેક પ્રાન્તમાં પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી, અને રસ્તા સંબંધે બધું કામકાજ તેને સોંપવામાં આવ્યું. આગ-ગાડીનો પ્રચાર થવાથી સ્ટેશન સુધી માલ સગવડથી લઈ જવા ખાતર સારા રસ્તા કરવાની ફરજ પડી, અને તેથી પણ રસ્તાઓ સુધારવા તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપાનું ગયું. હાલમાં સરકાર પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટ દ્વારા નવા રસ્તા બાંધે છે, જૂનાને સમારી સારી સ્થિતિમાં રાખે છે, અને જ્યાં ખાસ પૂલ બાંધીને અથવા ભારે ખર્ચ કરી રસ્તા બાંધવાની જરૂર પડે છે, ત્યાં તેવા રસ્તાઓ ઉપર પસાર થતાં ગાડાં ગાડી ઉપર અમુક કર નાંખવામાં આવે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થયા પછી તેની હક્કના રસ્તાઓ સારી સ્થિતિમાં રાખવાની જોખમદારી તેઓના ઉપર નાંખવામાં આવી છે. દુકાળ વખતે જે પૈસા દુકાણીઓને નીભાવવા એકઠા થયેલા હોય છે, કે કરવામાં આવે છે, તેના ઘણે ભાગે તળાવો ખોદાવવામાં કે રસ્તાઓ બાંધવામાં સરકાર તેમજ સ્થાનિક સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપયોગ કરે છે.

(અપૂર્ણ.)

ગંગાશંકર મહિશંકર વખણવા.

“કાવ્ય એટલે શું ?”-

અમદાવાદના તા. ૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૯ ના ગેઝ પ્રેમાભાઈ હોયમા “ગુજરાત માહિત્ય મહા” તરફથી “કાવ્ય એટલે શું ?”-એ વિષય ઉપર આપણા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ગ. ગ. કેશવલાય હર્ષદનાય ધ્રુવ. ખી. એ.—એમણે ચર્ચા કરી હતી. તે સમયે ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ રા. ગ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી. ખી. એ. અધ્યક્ષસ્થાને બિરાજ્યા હતા. ગુ. ગ. કેશવલાયે ચર્ચાના આરંભમાં જણાવ્યું કે એક અગત્યનો વિષય હમેશા વધારે રમ ઉત્પન્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે, માટે આજનો વિષય બહુ જ પચિયત હોવાથી ચમિક થવાનો ઓછો મબવ રહે છે, વળી રા. ગ. કમળાભાઈ મહીપતગમ-એમણે પોતાના “કવિતા અને માહિત્ય” એ નામના પુસ્તકમાં આ વિષય વિશે ઠીક ચર્ચા કરેલી છે, તેથી આ વિષયને અગે કાંઈ નવીન કહેવાનું હોતું નથી-તેમની હાજર માત્ર ચર્ચા કે જે શબ્દ કહેવાની છે. તેમણે આગળ ચાલતા કહ્યું કે માહિત્યના દુનિદામમાં કાવ્ય એ સાહિત્યનું જાણીતું અંગ છે. કાવ્ય પદ્યને પ્રણી જનતાના ખોગ વિચારો અવકાશ ઉભા થયેલા આપણે તેમજ એ વિષય કેટલાક એવો મત ધરાવે છે કે “કવિતા એ જ કાવ્ય છે”.* કેટલેક અંગે તો માન મનાજન શક્તિને મદદ કરવાના હેતુથી જ તેનો ઉપયોગ કરવા હોય એમ જણાય છે. આજ પર્વત ધણીક વખાણ જેવા કે અમરકોશ, સ્મૃતિ, દર્શિકા—માન કવિતામાં જ લખાયેલા છે. પરંતુ તેને આપણે કાવ્ય કહેતા નથી. એક વખતે હું ખેડે ગયેલો હતો ત્યારે વખીવાતની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતાં એક મહાગદ્યને મને મળીને આખા પીનરનાડના ફેરવારી કાપડા કવિતામાં લખેલા વાચી મબજાબ્યા હતા સ્મરણશક્તિને મદદ કરવાને માટે ચાચેલી કવિતાનો એ એક તાજે દાખલો હતો.

* કવિતા નહિ જતા કાવ્ય હોય તેનાં ઘણા દાખલો છે.

(અ) બાણની કાંઈબગી

(વ) ધ. ગોવર્ધનનામનું “વર્ષાવર્ષન”

(કાવ્યનાધુર્યમાં)

‘ધન્ય ધન્ય ઓ ચિન મુજ તુ’

—ઈલાહિ—

આનું કાવ્યત્વ કાંઈ કટાવની ચચનાને લીધે નથી પણ સાવને લીધે છે. આ ચાન માનના મધિનો કટાવ તો તેના શ્રુતિમનાથી વિનોદ ઉપજાવીને મનોહરનામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

(ક) મી. નાનાયાવના “મૌભાવ્યવતી” નામના કાવ્યમાં—

“મોગનનો મહ્ય હતો”

—ઈલાહિ—

આમાં હંદ નથી-ગમ નથી-નથાપિ કાવ્યત્વ છે.

વળી તેમના “કેટલાક કાવ્યો” માંથી

ભાગ ૨ જાની “અર્પણપત્રિકા”

“શુરદેવ નમો નમ”-—

—ઈલાહિ—

બીજા કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે—

“કવિતા કહીયે કદપના જનમનરંજન જાણુ.”

૨૧. કેશવલાલે જણાવ્યું કે જેમ સ્મરણશક્તિને મદદ આપવા માટે લખાયેલી કવિતા એ કાવ્ય ન ગણાય તેમ વિનોદાદ્યે લખાયેલી કવિતા એ પણ કાવ્ય ગણી શકાય નહિ. વિનોદ એ કાવ્યનું વ્યાવર્તક લક્ષણ ન કહેવાય પરંતુ માત્ર તેનું આનુષંગિક ફળ જ ગણી શકાય. કેટલાક લોકો એમ સમજે છે કે જેથી લોકોત્તર આનંદ આપણને મળે તેને કાવ્ય કહેવું. લોકોત્તર આનંદ એટલે સાધારણ કરતાં વિશેષ આનંદ.—અર્થાત્ કોઈને લાખ રૂપીઆની બક્ષીસ મળી હોય તેથી જેટલો આનંદ થાય તે કરતાં પણ અધિક આનંદ તે લોકોત્તર આનંદ. અને આ લોકોત્તર આનંદ એ કાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે એમ એઓ સમજે છે. પરંતુ આ ભૂલ ભરેલું છે. કારણ કે આનંદ એ કાવ્યનું વ્યાવર્તક લક્ષણ નથી. પરંતુ માત્ર આનુષંગિક ફળ જ છે. આનંદમાં જ કાવ્યની કાવ્યતા અથવા ઉચ્ચતા સમાયેલાં છે એમ માનવું એ યોગ્ય નથી. હિન્દુસ્તાનીમાં “આનંદમંજરી” નામનો એક ગ્રંથ છે એમાં રાધા રીસાય છે અને કૃષ્ણ તેને મનાવે છે એ એક વાતની ઉપર આખી કરોળીઆની જાગની માફક શબ્દ જાગ પાથરેલી છે. આ ગ્રંથને કાવ્યને બદલે કોશનું અભિધાન આપ્યું હોય તો વધારે યથાર્થ ગણાય. તેમ જ “લીલાવતી”—“અમરકોશ” અને સોર્સાગરાજનું “વૈદ્યજ્ઞવન” આદિ ગ્રંથોમાં અમરકાર છે પરંતુ કાવ્યત્વનું લક્ષણ સમાયેલું નથી. તેમ જ “સારીગમ”—સતારની ગતો, ટપ્પા અને હુમરીઓ વગેરે સંગીત જેવા કે “ગીતગોવિંદ,” પ્રાર્થનાસમાજનાં કીર્તનો—જે શુદ્ધ આનંદ આપે છે તે, અને નાટકના અભિનય વગેરે કાવ્યત્વનાં ખાસ લક્ષણ ગણી શકાશે નહિ. આ બધાં લક્ષણો જેમ મશાલાથી રસોઈની દહેજતમાં વધારો મળે છે તેમ કાવ્યની કાવ્યતામાં અને મનોહરતામાં વધારો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે કારણથી તેઓ કાવ્યનાં માત્ર ઉપકરણ જ છે; મુખ્ય અંગ નહિ. અમરકાર ઉત્પન્ન કરે તથા સભારંજનાર્યે લખાયેલી કવિતાઓ કાવ્ય નથી. દક્ષપતરામનો “શરણસ વિલાસ” તથા “જન્યુઆરી જાણુને કેયુ આરી શરી જોય” અને નવલરામની “ગિરજાસ આતુરી” તથા પંડિત ગદુલાક્ષ્મી સ્કન્ધનાં “યમક” ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળાં કાવ્ય કાવ્ય નહિ ગણાય. વળી નીચેની કવિતામાં અલંકારનો દુરુપયોગ થયેલો જણાય છે:—

ધંટાતણા ચાર ટંકાર વાખ્યા,
ઉચોગી લોકો જન સર્વ જાણ્યા;
જાણે શ્રુતી ચાર તણા ઉચારે,
મુમુક્ષુ અજાનપણું ઉતારે.
પૂર્વે ઉચો શુક તણો શિતારો,
તેજસ્વી તે શોભિત શ્રેષ્ઠ સારો;
શું સર્વનો તે સરદાર આગ્યો,
સંધી કરાવ શુભ વિદી લાગ્યો.
પરોઢિયે શીતળ વાણ વાય,
તેથી પડે ટાક અને ધુળાય;
કુશલ્યમાં જેમ જનો ન જાણે,
બીકે બધા લોકની કાય કંપે.

હત્યાદિ—(દક્ષપત કાવ્ય.)

વળી નર્મકવિતામાં “ દોળા ” ની કવિતામાં ઉન્નેશાવંશરનો દુઃખયોગ થયેલો છે.

(દોળા.)

એવી કેવી તે આગ લગાડી,
તાગવળુ કાણુમું ખેલું દું દોળા. ૧
આને બળા તે આગ લગાડી,
આડી બધાથી દું લાડી, દા રે પ્યાગ આ.
વાડી બળે થઈ પાડી દું લાડી,
સાડી તજી રહું દહાડી—તાગાં એવીં ૨
તાડી પાછને બનાવી તેં માંડી,
ગાડી નાખી રૂડી વ્હાડી—દાં રે પ્યાગ માડી.
નાડી થઈ ને આ છેક ૯૮ દહાડી.
માંડી કરી કેમ છાંડી. તાગાં એવીં ૩
હાડી દહેજું ન દેક પોંચાડી,
આડી રહું ખુમ પાડી—દાં રે પ્યાગ આં
ભાડી મની કર મા મુળી ચાડી,
એ નર્મદ લે તું ડપાડી. તાગાં એવીં ૪

(નર્મદ કવિતા.)

આમાંકારાદિકની પેંડે કેવળ બોધ—ગુણ બોધ—એ પણ શાસ્ત્રનું મુખ્ય લક્ષણ નથી. x જેવાં કે “ શીખામળનાં પદો ” વગેરે. જે બોધ કેવળ બોધના ૯૮ રૂપમાં ન હોય પરંતુ ભાવ-પ્રવાદના રૂપમાં ગાણુ બાવે અમાપેલાં હોય તો તેજો બોધ એ શાસ્ત્રનું શાબ્દિક અર્થવર્ગ.

x તોનમ્નાના રણુઝાબાઈની એક કવિતા—

૫૬.

દું તો તને વાડ રે, આ તેં શું કવું રે;
દરી હીંગે બોયો, તે દોરો તે મમાર. ૧.
દહવાના ઝૂટયા રે, આંખે મયો આંખે રે;
વિસાગે મેચા દિન દયાળ. દું તો તને. ૧.
માગે સાળા મુરખ રે, જુદિ તારી ક્યાં બળા રે;
માયે તો બમનો ન હીંગે શાગ;
ગપાદાને દાકે રે, બધા મામના રે,
વિચારી ના જોયું રે, માર અમાન. દું તો તને. ૨.
સુનસા જનમ મેગયો ને પુગમાં રે,
દંમા ઉપર પાડી દામ;
જપ્તયો તને ત્યારે રે, આડે શે ના આવીયો;
તાની માત્રી કુખે ના દીપો દામ. દું તો તને. ૩

જેમકે અંગ્રેજીમાં “મચંટ ઝોફ વેનીશ” માં “મર્સી” વિષે લીટીઓ અને હંમેશાં “Give thy thoughts no tongue.” ઇત્યાદિ લીટીઓ અને શાકુન્તલના કણ્વ ઋષિના શકુન્તલાને સલાહ આપતા શ્લોકો—વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે બોધ સંભાળેલો છે તે ભાવપ્રવાહના રૂપમાં તેનું નિરૂપણ થયેલું છે માટે કાવ્યત્વવાળું છે. નદીએ નાહવા જઈએ તેથી કસરત મળે અને મળ જાય. માટે કસરત એ નદીની આપેલી નથી. તેમ કાવ્યથી આનંદ ઉત્પન્ન થાય પરંતુ તે કાવ્યનું લક્ષણ નથી.

આ પ્રમાણે શુદ્ધ બોધ નહિ પણ ભાવપ્રવાહના ગૌણ ભાવે નિરૂપણ થયેલો બોધ જેમ કાવ્યત્વનું સાધન છે તેમ અલંકાર ન હતાં કાવ્ય હોય એ દાખલો પ્રેમાનંદના “નળા-ખ્યાનમાં” છે. હંસ નળ દમયંતીનો યોગ કરી આપીને પોતાને ઘેર જાય છે ત્યારે તે પ્રસંગે આશ્વાસનના અર્થમાં લખાયેલી દશેક લીટીમાં સાદી વાણી અને અલંકાર કે ટાપટીપ વગરની રચના એ પૂર્ણ કવિત્વ સૂચવે છે.

ઈ. સ. ના સાતમા શતકમાં આગેદમ્ય વર્ણન કરવામાં કવિતા ગણાતી હતી. તેની વિરુદ્ધ વૈદર્ભી, ગૌડી. પાંચાળી ઇત્યાદિ રીતિવાદ—ધ્વનિવાદ—અતુમાનવાદ—વગેરે વાદ તથા રીતિઓ પ્રચલિત થઈ. પરંતુ આવા પ્રકારના ધ્વનિ કાવ્ય અથવા ચિત્રકાવ્યમાં ભાવ પ્રદર્શિત કરવા માટે વિવિધ પ્રકારની આ યોજનાઓ જ છે.

પશ્ચિમમાં ગાયનને કાવ્ય કહેવાય છે અને એનો મુદ્દો હૃદયક્ષોભ ઉપર રચાયો છે. વિદ્યા વગેરેમાં આપણે પશ્ચિમના આભારી છિયે ખરા પરંતુ હૃદયક્ષોભનો વાદ આરાધી કબૂત્ર રાખી શકાય તેમ નથી. કારણ કે હૃદયના ધ્વજકારામાં અને એ લાગણીના ધ્વજકારામાં આત્મીયતા જ ફર છે એવું ડૉક્ટરો કહે છે. તેથી કવિતાના Rhythmને અને હૃદયના Rhythm નેડે સરખાવવામાં આવે તે મને યોગ્ય લાગતું નથી.

બીજો એરીસોટલનો અનુકરણ (Imitation) વાદ છે; ત્યારે બીજા સર્જકતા (Originality) થી ઉત્પન્ન થયું હોય તેને પણ કાવ્ય કહે છે.

વળી Subjective and Objective એ બે પ્રકારનાં કાવ્ય ગણાય છે. પહેલામાં કવિ પોતે જ પાત્ર હોય છે અને બીજામાં એ જુદાં જુદાં પાત્ર પાસે પદ્ય પાછળ રહીને નટ પૂતળાં નચાવે તેમ બોલે છે. બાયરનનો આઈડિસ હૉરોલ્ડ “આત્મલક્ષી” (subjective) કાવ્યનો દાખલો છે.

સગાં ને સંબંધી રે છુલવવાને સૌ મળ્યાં રે,
તરવાને ત્રીકમ નામ સંભાર;
બોતો ન લાગે રે, ઝટપટ માનજો રે;
હવે તું તો ગાફલ ન રહીશ શુભાર. હું તો તને. ૪
ગહાપિણુ તો ડોહોળ્યું રે, સ્વારથ સાથમાં રે;
પરમારથની ન જાણી પેર,
શુભીક કહે છે રે, રાંડના તુને તુને તને રે;
વહી ગયો બજની દીન લેહેર. હું તો તને. ૫

૪ “It droppeth as the gentle rain from heaven,”

ખીલ ખે રુકશે છે:="Idealistic આદ્યિયલિસ્ટિક" અને "Realistic" રીઅલિસ્ટીક; ખીલમાં જુલુપ્સા ઉત્પન્ન થતી હોય તો પણ આબેદુબ ચિત્ર આપવામાં આવે છે. તેમ પહેલી જાતના કાવ્યોમાં પણ ઘણા ઘણા દોષ જરૂર તેમ છે.

૨. ૨. કેશવલાલે આગળ ચાલતાં કાવ્યનું સ્વરૂપ તપાસ્યું. તેમણે કહ્યું કે જે કાર્ય ખીજા કોઈ ઉપકરણથી ન થઈ શકે તે કાર્ય કાવ્યને કરવાનું છે. આ પ્રસંગે તેમણે શિષ્ય-કાર, ચિત્રકાર અને કવિના કાર્યની તુલના કરી સમજાવ્યો હતો. તેમણે મહાત્મ્યું કે—

“ સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન કાવ્યને મળે છે. જેની કૃતાર્થતા, સંસારચક્રને ગતિ આપનાર જે ભાવપ્રવાહો છે, તેનું અવિચ્છિન્ન પ્રતિભાગમ્ય પ્રતિબિંબ આપવામાં રહેલી છે. શિષ્ય અને ચિત્ર આંગિક અભિનયના નિરૂપણથી ભાવનું મધુર દર્શન કરાવે છે. ખરાં, પરંતુ તે દર્શન વિચ્છિન્ન એટલે તૂટક હોય છે. ભાવના અવિચ્છિન્ન પ્રવાહને એ કળાઓ સાકાર કરવા અસમર્થ છે. એ તો કાવ્ય જ ગોચર કરી શકે છે. શિષ્ય અને ચિત્ર જે સ્વરૂપ દર્શ્ય કરે છે તે એક જ કાણું અને એક જ અવસ્થાનનું હોય છે. એ અવસ્થાનના દર્શનની પૂર્વના અને પછીના સ્વરૂપથી તે આપણને સુસાત કરી શકતાં નથી. અસાદ શ્રાવણની અમાવાસ્યાની રાત્રીએ આકાશ મેઘથી ઢાંધાઈ જઈ ખેવડો અધકાર ચત્રને અચક્ષુ કરી રહ્યો છે, તે પ્રસંગે એકાએક વીજળીના ચમકારાથી જવું પ્રકૃતિનું વિચ્છિન્ન ક્ષણિક દર્શન આપણે પામીએ છિયે, તેનું શિષ્ય અને ચિત્રદ્વારા થતું ભાવદર્શન પણ ક્ષણિક અને વિચ્છિન્ન હોય છે. સદ્ગત સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રવિવર્માએ દોરેલું નલોપાસ્યાનના વસ્ત્રચ્છેદન પ્રસંગનું ચિત્ર ઘણાંજે જોયું હશે. પતિની નમ્રતા ટાંકવા સાઈ પોતાનું અર્ધ અંગ કપાડું કરી અર્ધો વસ્ત્રબેદ દમયંતી ભૂખ અને યાકની મારી નિષ્પાપ હૃદયથી માઠ નિદ્રામાં પડી છે. તેની પામે બાકીનું અર્ધ વસ્ત્ર જેણે શરીરે વીંટણું છે એવો નળ બેઠો છે. તેના મુખ ઉપર ભયંકર રોષની ઝાયા ઢાંધાઈ ગઈ છે તેને લીધે બાન ભૂલી શંકાનો બોલ થઈ પડેલી દમયંતીને અધાર વનમાં ઉઘટી મૂકી આજ્ઞા જરાનો દૂર નિશ્ચય નળ કરે છે. યદ્યપ્તએ મળી આવેલી પાળીથી તે વસ્ત્ર કાપે છે. ચિત્ર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારે જોયું હશે કે વસ્ત્ર ચીરતાં પૂર્વ પ્રેમ સંભારી ખત્રેનાં એકલકે ધયેલાં હૃદય ચીરાયાની અસહ્ય વેદના નળ અતુલ્ય છે. આ બધું પૂરેપૂરું હૃદય-વેધક છે. પરંતુ નળના મનના ભાવોની સંસૃષ્ટિનો પ્રવાહ ગોચર કરવામાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે. જેની ઝાંખી સાઈ તો પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં નજર કરવી ચોખ્ય છે. એ ચિત્ર જુઓ અને આ નીચે ટાંકેલું કાવ્ય સરખાવો:—

“ નજે સુતી દીકી સુંદરી, નિસ્વાસ મુખો બે નયણાં ભરી;
કાણુ દિવસ આવ્યો થી હરી, એ દુઃખે પ્રાણ ન જાય નીસરી.
વેદરબી વસુધાવશ પડી, દુઃખ નોતું દીકું એક ધડી;
ધણે દોહલે વરી મેં એહ, રૂએ રાગ જોઇને દેહ.
નખથી નિરખતાં જોયું મુખ, તારે મનમાં લાયું દુઃખ;
કળિ વળી તેનું ચિત ફરવે, રાગ મનમાં દેવ મેળવે.

શી સગાઈ પરતનયાતણી, દુષ્ટ દમયંતી એ. 'પ્રાપણી;
 શી પ્રીત છેલ દીધો જોણીએ, હું વિના મચ્છ ખાધાં એણીએ.
 મલીન મન એતું નિરધાર, કો સમે માહારો કરે આહાર;
 ન ધટે એ સું રહેવું મળી, રાયને ઉપગ્રાવે યુદ્ધિ કળી.
 તો સમે હદેની દાઝ, મુકું વનમાં એકલી આજ;
 બુદ્ધબદ્ધ મન રાગતણું, કળીનો પ્રેર્યો કોધે ધણું.
 મનમાંહે આશંકા ગણે, એક વસ્ત્ર પેહેચું એ જણે;
 મધ્યે ચીર શાકું બગ કરી, થાય શબ્દ જાગે સુંદરી.
 હોય છુરી તો છેડું પટકૂળ, કળી થયો કાંતું અનરથનું મૂળ;
 નજે લીધું છુરીકા શસ્ત્ર, વચેથી વેહેવું આડું વસ્ત્ર.
 કટકા એ પટકૂળના કરી, મૂકી નળ આલ્યો સુંદરી;
 ગયો ડગલાં સાતજ બરી, પ્રીત રયામાની સાંભરી.
 નળ વિમાસણ મનમાં કરે, એકલી એ શાટીને મરે;
 વર્યો હું દેવતા પરદરી. વળી વનમાં સાથે નીસરી.
 ત્રૈલોક્યોહન એ માનની, કેમ વેદના સોહેશે રાનનની;
 ન ધટે મૂકી જાવું મને, નળ આલ્યો દમયંતી કને.
 દોહું મુખ અંતર પરજાવ્યો, સંભારી મચ્છ ને પાછો વગ્યો;
 કળી તાણે વાટ વનતણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી બણી.
 વિચાર વારિનિધિમાં પડ્યો, આવાગમન દડિએ ચઢ્યો;
 સાત વાર આલ્યો ફરી ફરી, તણ ન જાગે સાધુ સુંદરી.
 બળ પ્રળળ કળીતું થયું, પ્રેમબંધન તુટીને ગયું;
 સર્પ કંચુકીને તજે જેમ, મેં દમયંતી તજવી તેમ.
 વૃક્ષ પત્રને જેમ પરહરે, પુનરપિ તે અંગી નવ કરે;
 જેવું હોય વમનતું અંન, તેવી માહારે એ સ્ત્રીજન.
 કો વેળા મુને મારે નેટ, હુંધે વાહાહું એહને પેટ;
 એહેવું કહીને મૂકી દોટ, ઉવાટે દોડ્યો. સાસોટ;
 ત્યાં લગે ધાયો ભૂપાળ ન્યાં લગે થયો પ્રાતઃકાળ."

આવી જ રીતે રા. રા. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ છપાવેલી કાદંબરીને શોભાવનારૂં ચિત્ર જુઓ. અને જે પ્રસંગનું એ ચિત્ર છે તેનું નિરૂપણ કાદંબરીમાં આણ કવિએ કર્યું છે તે જુઓ. એક કાવ્ય છે તેથી ભાવપ્રવાહ અવિચ્છિન્ન ગાયર કરે છે: પીજું ચિત્ર જ છે તેથી વિચ્છિન્ન ક્ષણિક અવસ્થાનતું જ દર્શન કરાવી વિરમે છે."

રા. રા. કેશવજ્ઞાણે આગળ ચાલતાં કહ્યું કે “કાવ્ય એ હૃદયની લાગણીનો—ભાવનો સતત પ્રવાહ છે.” એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હૃદયની લાગણીનું નિરૂપણ કરવાનો છે. અને એનું સાધન શબ્દો—વાણી છે. ઉપકરણની યોગ્યતા ઉપર એની સફળતાનો આધાર છે. અર્થકાર વગેરે ભાવનો પ્રવાહ જીવજાવવામાં ઉપયોગી જોઈએ અંશે થાય તેટલે અંશે ઉપયોગના છે. કોઈ વખતે અનેક ભાવો એકઠા થાય છે ત્યારે ‘મહાભારત’ જેવડું કાવ્ય થાય છે. ‘રામાયણ’ પણ તેમ જ છે. ‘મેઘદૂત’માં માત્ર એક જ ભાવ પોતે વિસ્તાર પામીને એ જ પાત્રદ્વારા નિરૂપણ થાય છે.

આટલું જોઈયા પછી સમય બાકુ થયેલો હોવાથી તેમ જ વિષય ચર્ચાના રૂપમાં મૂકા-યેલો હોવાના સંબંધથી રા. રા. કેશવજ્ઞાણે આ વિષયની ચર્ચાની મર્યાદા કરી હતી.

એ ઉપર અન્ય ગૃહસ્થોએ તથા પ્રમુખ સાહેબે કંઈલી ચર્ચાનો સાર આવતા અંકમાં આપીશું.

[વગન્ત—ઓફિસ,]

ધર્મવિચાર

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૫૬ થી.)

મરણ પછી અન્ય સ્થિતિ છે એ કલ્પના હિંદુ ધર્મમાં નાન્ય છે. કર્મ પ્રભાણે મનુષ્ય પ્રેતલોક, પિતૃલોક, ચંદ્રલોક, સૂર્યલોક, ઇન્દ્રલોકમાં નહે છે ને પછી પાછો [ભૂતલોક, તથા આ પૃથ્વી પર જન્મ લે છે એમ પુરાણોમાં કથન કરવામાં આવેલું છે. અન્ય લોકના અસ્તિ-ભૂલોક, ભુવલોક (પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વચ્ચેનો દેશ) તથા સ્વર્લોક ત્વની કલ્પના.] (સ્વર્ગ) હિંદુ ધર્મમાં મનાયલા છે. ગાયત્રી, વેદમંત્ર તથા વેદાન્તમાં માન્ય કરેલા છે. અંધધર્મ, ઇશ્વરશીલન ધર્મમાં પિતૃલોકનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે છે. ચંદ્ર, મંગળ વગેરે અહ મંગળમાં વસતિ છે એમ આધુનિક દેટલા વિદ્વાનોની કલ્પના છે. એ અહો જોડે મંબંધ થયો નથી એટલે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું નથી. હમણાં પરાશ્ર અનુમાનની સ્થિતિ છે. આગળ જતાં દુરબીન, વિમાન, હવામાં ઉડતા પક્ષિ આકાશના વાહનો, તાર વિનાના વીજળી સંદેશ જેવી અપૂર્વ શોધથી અહ મંગળ જોડે સંબંધ થાય તો અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય. હાલ તો માત્ર કલ્પના છે.

ઐદિક નીચ વાંચના રહી ગઈ હોય તો મળુ પછી પિતૃલોક કે અન્ય લોકમાં જતાં

પહેલાં જૂત, પિશાચ, વગેરે સ્થિતિમાં વાસના તૃપ્ત થતા થતા લગી* મનુષ્યના સૂક્ષ્મ દેહને રહેવું પડે છે એમ માનવામાં આવે છે.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્ યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેઽપા યાંતિ મદ્યાભિનોડપિ મામ્ ॥

(ઇંદ્રાદિક દેવોનો ભક્તો ઇંદ્રાદિક દેવલોકને પામે છે, પિતૃભક્તો પિતૃઓને પામે છે, જૂતોનું (વિનાયક, માનકા આદિ) યજ્ઞ કરનારાઓ તે તે જૂતોને પામે છે પરંતુ મને ભજનારાઓ તો મને જ પામે છે.) જૂતલોકનું અસ્તિત્વ છે એમ કેટલાક વિદ્વાન્ લોક પણ માને છે, કેટલાક તો પ્રત્યક્ષ અનુભવના દાખલા રજુ કરે છે. આવા પુરાવાના દાખલા સત્ય હો કે મનકલ્પિત ભ્રમણા હો. અમેરિકા તથા ઇંગ્લાંડ જેવા સુધરેલા આગળ પડતા દેશોમાં પણ મંડળો રચવામાં છે ને જૂતલોક (Spirit world) નું અસ્તિત્વ સાબિત કરવા પુસ્તકો લખાય છે, બાપુ અપાય છે તથા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. દુનિયાના અર્વાચીન કાળના લોકો જૂતલોકમાં માનતા એ નિશંક છે. હાલમાં પણ દરેક દેશના લોકો જૂતયોનિના અસ્તિત્વમાં માને છે. આ માન્યતા કેવળ મૂર્ખાઈ છે એમ કહેવાય નહિ.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

યં યં વાપિ સ્મરન્માર્ચં ત્વમર્ચયે કલેવરમ્ ।

તં તમે વૈતિ કૌતેષ સદા તદ્ભાવમાધિતઃ ॥

ભાવાર્થ:—(મનુષ્ય મરણ વેળાએ જે જે પદાર્થને સંભારતાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે તે પદાર્થને જ પામે છે, કારણ કે સદા તે તે પદાર્થના વિચાર કરવાથી તે વસ્તુની તેનામાં વાસના લાગી રહે છે.) ઔદિક વિષયોમાં વાસના રહી ગઈ હોય તો શરીરનો નાશ થવા પછી સૂક્ષ્મ શરીર જૂત યોનિમાં રહે છે ને વાસના તૃપ્ત થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીરનો લય થાય છે. શ્રાદ્ધવિધિ તપાસીશું તો જણાશે કે જૂત પ્રેત દશામાં મૃત મનુષ્ય ન જાય અથવા ચિર કાલ ન રહે તેટલા માટે વિધિપૂર્વક ક્રિયાઓ કરવાની ફરજ નાંખવામાં આવેલી છે. રૂઢિતથા ક્રિયા જોતાં જણાય છે કે શરીરના નાશ પછી થોડો વખત સૂક્ષ્મ દેહ વાસના પ્રભાણે દુનિયામાં અથવા પ્રેત લોકમાં રહે છે એમ હીંદુઓ માને છે. સંપિંડી કરણની ક્રિયા પણ સત્ય છે કે એ ક્રિયા મૃત પિતૃઓ જોડે મૃત મનુષ્યનું મેલન અથવા ઐક્ય થવા માટે કરવામાં આવે છે. એ ક્રિયા વિધિવત્ થાય તો મૃતનું સૂક્ષ્મ શરીર જૂતદશા પ્રાપ્ત કરતું નથી ને પિતૃલોકમાં જાય છે એવી પુરાણ, શાસ્ત્ર તથા રૂઢિની કલ્પના છે, પણ ભાતના પિંડ પિતૃઓ

તથા મૃતને અર્પણ કરવામા આવે છે તે કેવળ અન તરી. નહિ પણ તેમની અપૂર્ણ રહી ગએલી વામનાઓની તૃપ્તિ માટે પિડરૂપી દાન શ્રાદ્ધાધિયારી ત રૂપી અર્પણ કરવામા આવે છે, & જેથી પિતૃઓના આત્મા અમતુ વામના લય પામે તૃપ્ત થઈ અન્ય ઉચ્ચ લોકમા કર્મ પ્રમાણે જાય

અર્થ તથા નર્મની રૂપના દરેક ધર્મમા સ્ત્રીકા હિ છે મનુષ્યનુ નીતિમય જીવન થાય તેજલા માટે લાનન તથા ભયર સ્થાન ક પવામા આન્યા છે
[સ્ત્રી તથા નર્મની રૂપના] મીન કહે છે —

‘ So long as earthly life is full of suffering so long there will be need for consolation, which the hope of heaven affords to the selfish ’

(જ્યા લગી અદિષ્ટ જીવની દુખથી ભરલી છે ત્યા લગી અર્થની આશાથી વિનામો નમે તેજના માટે સ્વર્ગની રૂપનાની નિર્ભર હેવાની) એવા સ્થાના વાસ્તવિ- દોષ એ બુદ્ધિ કમુન રૂ વા ના પાડે છે પરિ તથા ધર્મજનુની લેખ । એ અર્થ તથા નર્મના વર્ણનો ઘણી સારી બાપામા રૂલા છે જેવા કે રૂની, મી રન, સ્ત્રીન મોર્ગ, બનીઅન વગેરે એ વર્ણનો મનુષ્યની ક પનાશકિતના અપૂર્વ નમુના છે અર્થ તથા નર્મનુ અસ્તિત્વ માનીએ તો પણ એ મ્થાનોના અનુભવનુ અ પુ થતુ નથી અનુભવતુ સમ જુ થઈ શકે ને થાય છે એમ માનીએ તો પુનર્જન્મ માનવો પડે પ્રીત્તી થોડો પુનર્જન્મમા માનતા નથી એને એ ધર્મમાં સ્વર્ગની કલ્પનાનો નીતિશાસ્ત્ર જોડે જ સબધ છે એમ માન્યા વિના ચાનતુ નથી હાંદુ, જરોસ્ત્ર તથા મુસનમાન ધર્મમા પણ આ રૂપના મનાયની છે બુદ્ધ ધર્મની દેવાચન તથા કામતામ્ની કલ્પના આ રૂપનાને મળતી છે

આ દુનિઆના સા । કમો કરીએ તો અર્થ મજે ને પાપ દરીએ તો નર્મ મર્ગ એ મિદ્ધાન્ત મર્વમાન્ય છે નીતિમય જીવન ગાળવા માટે લાનન રૂપ તથા મ્થાઈ શિવાય આ રૂપનાને બુદ્ધિ અનુભવ, અથવા અપરોક્ષ જ્ઞાનથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ નથી પાપ પુણ્યની વ્યાખ્યા મર્વ ધર્મમા સમાન છે એ પણ નીતિશાસ્ત્ર સાથે વિશેષ મળવ ધગમે છે

ઉત્ક્રાન્તિ નિયમ (Law of Evolution) ને ઉપનિષદ, વેદાન્ત, તથા બુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્ત સાથે એક વિષયમા વિરૂદ્ધતા આવે છે ઉત્ક્રાન્તિ નિયમ પ્ર-
[મનુષ્ય પશુઓ માણે માનવામા આવે છે કે દરેક પ્રાણિ જાત સુધરતી જાય છે અ-
નિત્યમા અસંગતિ નિત્યતા જગત (Struggle for existence) મા નીભી શકે
અમી શકે ?] એવા પ્રાણીઓ રહે છે તથા અન્ય પ્રાણીઓ નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાગથી ક્રમ ચાન્યા કરે છે મનુષ્ય જાતિ પણ પહેલા
કરતાં સુધરતી જાય છે, જે દેશના મનુષ્યો જીવનના જવશમાં ટકી શકે એવાં હશે તે મહેશે

સ્ત્રી ઉપયોગી અત્યુત્તમ ગ્રંથ. સૌભાગ્ય-શિક્ષાબિંદુ.

આ પુસ્તકને રા. રા. રમણભાઈ મોદપતરામ નિલકંઠ, બી. એ. એલએલ. બી. (અમદાવાદ). રા. રા. કેશવલાલ નેશંકર ધોળકિયા, એલ. એમ. એન્ડ એસ. (રામપુર-રોડિલખાંડ) સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ, બી. એ. (અમદાવાદ) રા. રા. અનંતરાય નાનાલાલ બુચ, બી. એ. એલએલ. બી. (ગુનાગઢ) રા. રા. શીવરાજ રા. મજી દલાલ, બી. એ. એલએલ. બી. (ન્યાયાધીસ માણાંવાદર રોડ) વગેરે અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપેલા છે.

‘સૌભાગ્ય-શિક્ષાબિંદુ’ પુસ્તકમાં આવતાં પ્રકરણો.

(૧) સ્ત્રીની શ્રેષ્ઠતા. (૨) પુત્રોપર રાખવો. જોતો-પ્રેમ, અને તેઓને કષ્ટ કેળવણી સુખરૂપ થાય. (૩) પાતળી ‘પત્નીપ્રત્યે કરજ. (૪) બાલકમયી નિપજતા બેટાં પાંચુમા. (૫) કન્યાવિકૃયથી થતું પાપ. (૬) લગ્નની ઉત્તમ રીતિ. (૭) સામર્થ્યોએ વધુ તાર રાખવું જોઈતું ઉમદા વર્તન. (૮) ‘કાન્તા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૯) તરણીઓની સામરે. કેવી શરૂઆત સુખરૂપ થાય. (૧૦) તરણીઓએ સાસારમાં તરફ રાખવું જોઈતું ઉમદાવર્તન. (૧૧) પિયર પ્રત્યે રાખવો જોઈતો ઉચ્ચભાવ. (૧૨) સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનું ખરૂં તપ અને મત શું છે. (૧૩) તરણીઓની જોરખાન હોશ પ્રત્યેની કરજ. (૧૪) ‘પૂષ્પા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૧૫) તરણીઓની ચાર પ્રત્યેની વર્તણૂક કેવી જોઈએ. (૧૬) તરણીઓમાં ચરા, પાન, તમકુ વગેરે વસ્તુ જતું વ્યસન અને તેથી બોગવતી પડતી પરાધીનતા. (૧૭) તરણીઓએ રબડવાયા થતા ગેરફાયદા; ગર્વાદા કેમ જાગવંતી (૧૮) નાપસંદ કરવા જવા આપો. (૧૯) સત્કારીઓની સમાજી મજાતા લાભો. (૨૦) સારી નહારી સોખન તેની અસર અને પરિણામ. (૨૧) તરણીઓએ શું વાંચવું, વાંચનની મનપર થતી અસર. (૨૨) પરાધીન સત્કાર. (૨૩) સ્વચ્છતા અથવા સુપ્કડતાના ફાયદા. (૨૪) આરોગ્યતા જાળવવા માનવી જોઈતી ખાસ સંભાળ; બેટી શરમના ગેરફાયદા. (૨૫) અકાચ (રમેદશની) (૨૬) પતિને વચ કરવાની વિધા. (૨૭) પતિની પતિ પ્રત્યે કરજ. ‘પત્ની ધર્મ’ (૨૮) સમજદી. (૨૯) ‘સુ-નન્દા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૩૦) તરણીઓની પરપુરજ પ્રત્યે વર્તણૂક કેવી જોઈએ; શ્રેષ્ઠ થાયી ચલાય. (૩૧) તરણીઓએ પાકાસાંભમાં પ્રવીણ થવાની જરૂર; તેપર દેવું જોઈતું ધ્યાન અને જોરક માટે નાખતી જોઈતી સંભાળ. (૩૨) અદારવિદારમાં નિયમિતપણે જાગવવાની જરૂર. (૩૩) તરણીઓએ ઉઘમી ચલાયી થતા લાભ, આજસુ ચલાયી થતો ગેરલાભ; આચારને વખતે શું કરવું જોઈએ. (૩૪) તરણીઓએ માનવી જોઈતી ઉમદા શુદ્ધચર્યા. (૩૫) તરણીઓએ કરકમરથી રહેવાથી થતો લાભ, દેખાદેખીથી દૂર રહેવું; ‘સંતાપ’ એજ ખરૂં સુખ. (૩૬) ‘નર્મદા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૩૭) તરણીએ જે સંવાદમાં વહેણાં ઉઘમી થતો લાભ. (૩૮) અનુચિત (દયા). (૩૯) પરાધીન કરવા એજ પુણ્ય અને અવરને દુઃખ દેવું એજ પાપ. (૪૦) નારી નિત્ય પાક ૧ લો. (૪૧) નારી નિત્ય પાક ૨ બીજો. (૪૨) ‘સુદક્ષણી’ (એક પતિ પ્રેમી બાળાનું અદ્ભુત પ્રેમ અતિ).

આ સુખ્ય વિષયો ઉપરાંત અનેક નવી નાની સ્ત્રી ઉપયોગી બોધક બાજતોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેઓ પેતાની સોજાને, પુત્રીઓને, બાગિનીઓને, પવિત્ર સુશીળ, શ્રેષ્ઠ, કષ્ટેષ્વ પંચણુ જેવા પ્રજ્ઞતા હોય, સમારવું સર્વોત્તમ સુખ-સોજાની રહે-મોતો ઉચ્ચ ચલાતા હોય, સંસાર ઉચ્ચ અને સુખ પૂર્ણ જોવાને શુભ દેવું સંતપતા હોય, આજોને નીતિનું, ધર્મસાર ચલાવવાની રીતીનું અને અન્ધાઓને કેળવણી આપવાનું પૂર્ણ જ્ઞાન આપત પ્રજ્ઞતા હોય, તેવા દરેક સજાને આ પુસ્તક ધારમાં રાખવાની આ-વશ્યતા છે. કિંમત રૂપિયા સવા, પોસ્ટેજ બેડ.

મણિવદર-કાઠિયાવાડ.

જોન. કે. લેખક, રામપીરડા,
હાલુર આશીસ.

વૈરાગ્યશતક અને વ્રહ્મજ્ઞાન.

પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. રા હરજીવન ત્રિભુવન ત્રિપાઠી.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

આ ગ્રંથમાં શ્રી ભટ્ટકરે કૃત વૈરાગ્યશતકના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક, તેમજ પંજાબી પ્રસિદ્ધ કવિ હરિદયજી દ્વિતી ભાષામાં કરેલું પદ્યાત્મક ભાષાંતર, તેના ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ છંદોમાં પ્રસિદ્ધ કવિઓએ કરેલું ભાષાંતર, તથા અતના ભાગમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનના સંબંધી અનેક શાંત રસ પ્રધાન પદ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મુશુશુઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે.

તેજ કવિ તરફથી તૈયાર છે છપાવનાર સખી અદરશ બેઠાએ છીએ.

૧ સ્વામી શ્રી સ્વીધનનંદની ટીકાવાળી ગીત ટીકા માટે ગુજરાતી ભાષાંતર.

૨ પારશ્વ ભાગનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

લખો બચ્ચરથાપક “ વસ ત ”

ઉપા કાન્ત.

એક-રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આપ્યા છે સરજ ગુજરાતી ભાષામાં લખા-
રેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

૧૦૬ સમાજ.

હયાં કાગળની પાકા પુઠાની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

કથા પુઠાની ને હલકા કાગળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-12-0.

મળેવાનું ઠેકાણું.

લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી. એ. અસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી

મેવાસન-મિરગામ બેરોડા—ગુજરાત.

મેન્ટલ એન્ડ્રોમ અમદાવાદ

નાગર સુદી સુબોધ

સુદી સુબોધ

તૈયાર છે બાળસ્વભાવની નવીન આવૃત્તિ.

મુખ્ય અને વડોદરા કે. ખા. તરફથી મંજુર.
 મેળવવાનું ઠાણું—કર્તા છ. એમ. યે. જી. એ. સી.
 પ્રે. રા. ટ્રે. હાલેજ, અમદાવાદ.

આ પુસ્તક શ્રી પુરુષ શિક્ષક અને મામાપોને ખાસ ઉપયોગી છે. કિ. ૧-૮-૦૦

કાવ્ય મંજરી.

“x x જુના કાવ્યોનો સારો સંગ્રહ યોગ્ય હોય તો આ જ છે. x x”
 પ્રો. ડી. કે. જ. ર.

“x x પસંદગી બહુ જ સારી કરી છે. x x”
 પ્રો. જ. કે. હાકાર.

“x x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સંબંધી દિપ્તિશ્વ વાંચકો ને અ
 વ્યાજકોને બહુ સદાયજીત મધ પડશે, x”
 રમણભાઈ મ. નીલકંઠ.
 કવિતાના ઇતિહાસ ને વિસ્તૃત વિવરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો સંગ્રહ.

કિંમત રૂ. ૧.

નવન દાહરકુલ.
 મુખ્ય નાં-૩

લવાલાઈ અમીચંદ પટેલ.

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિશ્કુ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાપડનું પુરું. ગાયકવાડ સરકારના કેશવજી ખાતાએ
 લાઇબ્રેરી માટે મંજુર કરેલ છે. કિ. ચાર આના. પે. એક આનો.

ડે. રચનાર—

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

મોરળી નીવાશી મુ. વેરાવળ.

અથવા એન એમ ત્રિપાઠી—બુકસેલર્સ મુખ્ય.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

पृष्ठे ८, अंक ३.

[भासिक.]

चैत्र, सप्तम १९६५.

पञ्चाङ्गः—प्रेक्षितं अ नन्दशक्तं आपुर्भा पुन ओम ओ, ओम् ओम् ओ

सरदारभा श्रीनी पत्नी	५३
(श्री गिष्ठा जी ओ)	
दिन्दमा वेपाणा सावने नने तेनी भीववारी	१००
(रा रा नगागु र गच्छि र वेपाव जी ओ जी ओस जी)	
५ सभागु नु अग धुं ओवी सावने	१०५
(रा रा अहोसरवा नर रर रत्रिनेही जी ओ ओव के जी)	
वे = पिटोरीया न्यान्त्रा	११३
(रा ग विनाय-)	
स्यनी वृत्ती	११८
(अ इरिवाव धर्पणा हुन जी ओ ओव ओव जी सी नय ग)	
वमुनातो पम्	११५
(रा रा नर्म ग र दग्गोपिद शु य)	
ओ रिन :	११६
(रा ग नृसिद्धप्रसाद विहास ओ ओन ओ)	
पि नृसिद्धप्रसाद कृत भरण	११९
(रा रा उग्रनवाव विद्यानाम रावग)	
नगागामि सादिन्यपिदि	१२१
(रा रा भन्वन्तनाय भक्षुराव दुर ग)	
वरेरने विरेव	१२८
(रा रा लनुभराम मन सुभराम विपारी जी ओ)	
विदु दशन	
(धाव्य ओरने शु ? —यमी)	
(वसन्त ओम्निव)	

શારીરિક નિર્બલતાને લીધે તેમ જ પુરુષો પર તેમનો આધાર હોવાથી વ્યવહારમાં સામાન્ય રીતે પુરુષોએ તેમને પોતાનાથી કાંઈક ઉતરતી પંક્તિની ગણી છે એ વાત જાણીતી છે. જાતના સર્વત્ર આવી સ્થિતિ હતી અને મોટે ભાગે હજી પણ છે. તેમાં સુધરેલા દેશો પેકાં આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓની જે અધમ દશા જોવામાં આવે છે એવી ખીબા સુધરેલા દેશોમાં ભાગ્યે જ હશે. પ્રાચીન કાળમાં એથી જુદી જ સ્થિતિ હતી. હાલમાં જોઈએ તો જોતાં તો ઐતિહાસિક ઉદાહરણ ન હોય તો કદાપી પણ ન શકાય કે આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓની કોઈ કાળે પણ ઉચ્ચ દશા હશે. જે દેશનો પુરુષ વર્ગ હાલ દુનીયાની શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓ સરખું જ્ઞાન ધરાવે છે તે દેશની તે જ વર્ગની સ્ત્રીઓ કેવળ અજ્ઞાન છે, એવો વિરોધ કોઈ જ દેકાણે જાહેર નથી. આ અત્યંત ખેદની વાત છે, પણ છે એ તો નિઃસંશય છે. એ વસ્તુસ્થિતિ પર રા. રાજાભાઈનો નિબંધ લખાયેલો છે.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન છે, તેમને ઘટતી સ્વતંત્રતા નથી, તથા તેમના પ્રત્યે પુરુષોને યોગ્ય માનની લાગણી નથી એ વાત સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. તેમને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું, તેમને કેટલી સ્વતંત્રતા આપવી અને તેમને કેટલું સન્માન આપવું એમાં મતભેદ રહે છે. આ મતભેદનો અર્થ એ જ થાય છે કે સ્ત્રીઓ કાંઈક ઉતરતા પ્રકારનાં મનુષ્ય હોય અને પુરુષો ચઢતા પ્રકારના હોઈ સ્ત્રીઓને કેવી બતાવવી તેનો અધિકાર ઈશ્વરે જાણે તેમને જ આપ્યો છે. જમાનાના જમાનાથી સ્ત્રીઓને પોતાને આધીન રાખવાથી એ તો પુરુષોનો હક જાણે સાબીત થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓ મનુષ્ય છે માટે તેમના મનનો સ્વાભાવિક વિકાસ થાય એવું સર્વ શિક્ષણ તેમને મળવું જ જોઈએ; મનુષ્ય તરીકેનું (Moral Freedom) નૈતિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થઈ તેમનામાં જે સદ્ગુણ રહેલા હોય તે બદલે તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન થવું જ જોઈએ.

રા. રા. રાજાભાઈએ નિબંધના ત્રણ ભાગ પાઠ્યા છે.

૧. સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ વિશેષરૂપના, સ્ત્રીજીવનનું મહત્ત્વ, સંસારમાં સ્ત્રીઓનું પદ, તેઓની ઉપયોગિતા, દેશોત્થતિમાં તેઓનો ભાગ.

૨. સ્ત્રીઓનાં પ્રાચીન અર્વાચીન પદ, વેદકાળ, રામાયણ અને મહાભારતનો સમય; પુરાણકાલ, મુસલમાનોનો સમય, અંગ્રેજોનો સમય.

૩. સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ઘટવાનાં, ઉચ્ચ પદેથી તેમની અધોગતિ થવાનાં, તેમની દુર્દશાનાં કારણ અને તેમની મહત્તા વધવાના તેમની ઉત્થલિના માર્ગ.

એ રીતે ત્રણ ભાગમાં નિબંધને વહેંચી વિષયને ઘણી સ્પષ્ટ રીતે, પ્રત્યેક બાબુએથી ચર્ચ્યો છે. તેમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાય દૃઢ તથા વિચારપૂર્વક સ્વીકારેલા છે. આપણા દેશની સ્ત્રીઓ પ્રાચીન સમયમાં કેવી ઉચ્ચ પદે હતી અને કેવા ઉચ્ચ સદ્ગુણ તેમનામાં વસતા તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી દૃષ્ટિ આપી આ પુસ્તકમાં સચોટ બતાવેલું છે. સ્ત્રીઓને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ જોઈએ એ સંબંધી તેમના વિચાર મનન કરવા જેવા છે. “અમારું એમ માનવું છે કે ઇંગ્લેન્ડને જે કેળવણી આપવામાં આવે છે તેમાં અને ઇકરીઓને કેળવણી

આપવામાં આવે તેમાં ભેદ રહેવાની જરૂર નથી. કેળવણીનો જે કોઈ વિષય પુરૂષને ઉત્તમ કરે છે તે સ્ત્રીને પણ ઉત્તમ કરી શકે. સ્ત્રી પુરૂષ બનેલા મનુષ્યમાં કેળવણીનો પાયો સમાનતાથી જ રચાવો જોઈએ માત્ર, પુરૂષને સામાન્ય કેળવણી ઉપરાત, કાંઈ હુન્નર, કળા વા કોઈ ઉદ્યોગની કેળવણીની આવશ્યકતા છે તે જ મુજબ સ્ત્રીઓને પણ, ધરમા રહીને તેઓ કરી શકે તેવા હુન્નર ઉદ્યોગ, કળા, કેળવણીની કૌશલ્યની આવશ્યકતા છે. બાકી, પુરૂષોને બાયાગ્રાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન આદિની આવશ્યકતા છે તેટલી જ સ્ત્રીને પણ છે. ‘નારી પ્રતિષ્ઠા’ સાક્ષી શ્રી મણિનાથ નંબુભાઈ પણ જ્યારે સ્ત્રીઓના અભ્યાસક્રમમાં, બાયાગ્રાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન આદિની આવશ્યકતા બતાવે છે ત્યારે કેટલાક યુવકો તેમ જુદા જુદા જોઈએ હાથ દરેક નીચી વસ્તુમાં ભય જૂએ છે તેઓ સ્ત્રીઓને ઇતિહાસ ભૂગોળના શિક્ષણની, તત્સબધના જ્ઞાનની શી જરૂર છે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે તે ખરેખર શોકજનક છે.” “સ્ત્રીઓને પોતાના આ જગતમાના કર્તવ્યની આખ ઉઘાડવા માટે, જન્મકાળથી મારી મરણ પર્યન્ત, પોતાના માતાપિતા, ભાઈભાઈ, પાત્ર, પતિના કુટુંબીઓ, આડોશીપાડોશી, ગામના લોકો, દેશના યોગે તન્દ પોતાની શી શી જો છે, દુનીયામાં જન્મ પામ્યા પછી, જન્મ સાર્થક, સફળ કેવા માટે, પરમાર્થ મિત્ર સમજવા માટે કેળવણી ધણી જરૂરની છે અને જે કેળવણીથી સ્ત્રીઓ તરીકે, મન, આત્માને બળવાન, વિકાસમાન કરી પોતાના ઔદિ તેમ પાત્રોત્તિ, આધ્યાત્મિક કર્તવ્યો બજાવવાને વધારે શક્તિમાન, વધારે લાયક થાય તે જ ખરી કેળવણી એમ અમારું કહેવું છે.” “કેળવણીનો ખરો હેતુ સહવિચાર અને સત્કાર્યથી પોતાના, તેમ પોતાના સસર્ગમાં આવતા સર્વ મનુષ્યોના આત્માને ઉજ્જવળ પ્રકાશમાન કરવા એ છે.” આવા અનેક સુવિચાર સુદૃઢતાથી અને નિર્ભય રીતે કહેવા, આ નાનકડા નિબંધમાં કામ હાગ નજરે પડે છે

સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ એ બાબત પરના લેખકના વિચાર પણ આઠ જીવ છે તેઓ લખે છે “x x x દરેક, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, દરેક પ્રાણીના સપૂર્ણ વિમળ માટે સ્વાતંત્ર્ય આવશ્યક છે x x x x x કેટલાક માકડા વિજ્ઞાતા, કુદ મનના માણસો સ્વતંત્રતાનું નામ સામળી બાંકે છે તેઓ કહે છે કે જગતનો વ્યવહાર જ સ્વતંત્રતાનો છે અમે પણ કંચુક કરીએ છીએ કે મનુષ્યના સર્વ પ્રકારના વ્યવહારમાં સ્વતંત્રતા નહેવી છે પરંતુ તે સ્વતંત્રતા પન્થરની છે, એક બાજુની નથી”

“સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા મળે, તેઓ સ્વતંત્ર થાય તેનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ સ્વતંત્ર, ઉત્કૃષ્ટ, ઉદ્ધત, ધૃષ્ટ બની, અનીતિ અને અધર્મના કામ યથેચ્છ રીતિએ કરે. સહયુદ્ધિ અને સહયુજના વિકાસમાં, અભિવૃદ્ધિમાં, સત્કાર્યમાં ફતેહ મેળવવામાં, સ્ત્રી પુરૂષને તેમની યોગ્યતા મુજબ છુટ રહે તેવું જ નામ સ્વાતંત્ર્ય અને તેવું સ્વાતંત્ર્ય જેટલું પુરૂષને અગત્યનું છે તેટલું જ સ્ત્રીને પણ અગત્યનું છે”

સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન દૂર થાય તો જ સ્વતંત્રતા પામવાને યોગ્ય તેઓ બની શકે સ્વતંત્રતા એ અધિકાર છે અને તેને માટે યોગ્ય થવા વગર તે મળી શકતો નથી અને મળે તો તેનો દુરુપયોગ થાય માટે સર્વથી પ્રથમ કંવાનું કાર્ય સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન દૂર કરવાનું છે.

અગ્નિરહિત અને યોગ્ય સ્વતંત્રતા પામેલી સ્ત્રીઓ થશે ત્યારે સન્માનની લાગણી તેઓ તરફ આપોઆપ પુરુષો તરફથી થશે જ. રા. રા. ડાહ્યાભાઈ કહે છે તેમ “સ્ત્રીઓની અયોગ્ય પરવશતા અને અગ્નિ એ જ તેમની અવનતિનાં મુખ્ય કારણ છે.” તે ઉપરાંત આપણા દેશમાં ચાલતા કેટલાક અનિષ્ટ સાંસારિક રીવાજો છે તે પણ સ્ત્રીઓની અવદશા કરનાર છે એમ લેખક કહે છે તે વાસ્તવિક છે. બાળલક્ષ, કન્યાવિક્રય, અસમાનવિવાહ, પડદા અને વિધવાનાં સંકટ એ એવા અનિષ્ટ ચાલમાં તેમણે ગણાવ્યા છે અને તેનાં પરિણામ વિસ્તારથી બતાવ્યાં છે. જ્યાં સુધી એ કારણો દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરવાની આશા મિથ્યા છે.

સ્ત્રીઓને ઘટતું માન આપી તેમને યોગ્ય દશામાં લાવવાથી પુરુષોનો સ્વાર્થ તેમ જ પરમાર્થ એ સાધી શકાય તેમ છે. તેમના જે પ્રયાસો, તેમની જે પ્રવૃત્તિઓ, તેમની જે અભિલાષાઓ તથા તેમનાં જે કર્તવ્યો આપણે, ઉત્સાહરહિત અને નિરાશાજનક થાય છે તે યથા-યોગ્ય થશે. તેમ જ જે અમાનુષ વર્તનથી પ્રજનો અડધો ભાગ ખરા મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તે અન્યાય દૂર થશે. ગ્રંથ ગણ્યાતા વગેરેને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લાવનારા પ્રયાસ વિરુદ્ધ કોઈ વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે તેઓને જ્ઞાન આપશો, તેમને આપણા સરખા કરશો તો આપણું કામ કોણ કરશે. આ દલીલ જેવી અયોગ્ય, મનુષ્યનું આત્મિક સાંકટાપણું દર્શાવનારી છે તેવી જ દલીલ કોઈ કોઈ વાર સ્ત્રીઓ સંબંધે સાંભળવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષ સરખું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાની પદવી ચઢાવશે તો આપણી રસોઈ કોણ કરશે, આપણી દારી કોણ ધશે, યથેચ્છ ઉપયોગનાં આપણાં રમકડાં કોણ બનશે, આપણે બહાદુરી કેની આગળ બતાવીશું, અને આપણે સામાન્ય કોના પર ચલાવીશું એવા પ્રશ્નો કદાચ કોઈકે સ્વાર્થી પુરુષોના મનમાં ઉત્પન્ન થશે. તો તેઓને એટલો જ જવાબ બસ છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય-પ્રાણીની શક્તિઓ હાથે કરીને અપરિપક્વ રાખવાનો સ્વાર્થ માટે પણ તેને હક નથી. ઈશ્વરે એવો હક પુરુષોને આપ્યો જ નથી. ખીજું એ કે એવા મનુષ્યોની ગણતરીમાં મોટી ભૂલ એ છે કે તેઓ ભૂલી જાય છે કે સ્ત્રીઓને ઘટિત પદવી મળવાથી તેઓ હાલ છે તેથી ચઢના પ્રકારની આત્મિક ઉન્નતિ વાળી થશે અને તેમ થવાથી તેમનાં સાંસારિક કર્તવ્યો વધારે સારી રીતે કરી શકશે. તેમની પદવી વધવાથી તેમનું સ્ત્રીત્વ જતું રહેવાનું નથી. માતા તરીકે, બગિચા તરીકે, પુત્રી તરીકે તેમ જ પત્ની તરીકે સ્ત્રીઓ પોતપોતાની રૂબરૂ અજવશે જ. યોગ્ય હક પ્રાપ્ત કરનારી સ્ત્રી પોતાનાં સંતાનોને, ભાંડુને કે પતિને રસોઈ નહીં કરી આપે ને ભૂખે મારશે એ કદપના જ હારમજનક છે. એવી પત્ની પોતાના પતિનું મન નહિં સાચવે એમ શા પરથી માનવું? સ્ત્રી જાતિની લાગણીઓ, પ્રેમમયતા તેનામાંથી જવાનાં જ નથી. કોઈ દેશમાં એ પ્રમાણે બન્યું નથી, આપણા દેશમાં જે કાળમાં સ્ત્રીઓ પૂજ્ય ગણાતી તે કાળમાં તેમ બન્યું નથી તો એવો બય નિરર્થક છે. કોઈ અપવાદ રૂપી દાખલા પરથી સામાન્ય નિયમ કરવાની જરૂર નથી.

સ્ત્રી અને પુરુષ મળાને જ સંપૂર્ણ હવન થઈ શકે છે, એક વિના ખીજું અપૂર્ણ છે એ બાવના અંગ્રેજ કવિ ટેનીસને બહુ મનોહરતાથી દર્શાવી છે. તે જ કવિના કાવ્યનો આધાર

હાઈ આ પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે કે કેટલાક મદ્દગુણ ને સ્ત્રીઓમાં નથી હોતા તે પુરુષોમાં હોય છે. અને કેટલાક ને પુરુષોમાં નથી હોતા તે સ્ત્રીઓ પુરા પાડે છે. અને એ અપૂર્ણતાથી જ બંનેને એક ખીજની સહાયતાની અપેક્ષા જીવનક્રમણમાં રહે છે. એ ટેનીસને બતાવેલાં સત્યની સાથે જ અંગ્રેજ તત્ત્વચિંતક મિલની ભાવનાથી પ્રેરાયેલા ઉદ્દેશ પણ નજરે પડે છે. ને સત્યપ્રિયતા, નિડરતા અને ખગ મનુષ્યત્વથી મિલે સ્ત્રીઓને થતા અન્યાયનું દર્શન કરાવ્યું છે તેમાં પણ સત્ય છે જ, એ એ અંગ્રેજ લેખકોનાં દૃષ્ટિબિન્દુ કાષ્ઠક જુદાં છે. અથવા મિલે ઉત્સાહના જીજ્ઞાસામાં ને મત્તો પ્રદર્શિત કર્યાં છે તેને શાંત દૃષ્ટિથી જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ટેનીસને જનસમાજને પ્રિય લાગે તેવા રૂપમાં મૂક્યાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. સ્ત્રીઓને ને પરવશ સ્થિતિમાં રાખવામાં આવે છે તે વ્યવહાર મામે મિલે જુડા ઉદ્દેશો હતા. ટેનીસને એમ સમજાવ્યું છે કે સ્ત્રી પુરુષમાં ભિન્નત્વ છે પણ એ ભિન્નત્વમાં અંકય રહેલું છે અને સ્ત્રી પુરુષ બંનેએ એકલાં મળી કર્ત યપ્રદેશમાં વિચરવાનું છે. ભિન્નત્વ નથી એમ મિલનું કહેવું જ નથી તથાપિ સ્ત્રીઓ મનુષ્ય છે અને જેટલું સામ્ય સ્ત્રી પુરુષમાં છે તેની-સ્ત્રીઓના મનુષ્યત્વની-પણ અવગણના થતી હોય એમ જણાય છે.

એકંદરે આ નિબંધની રચના યથાયોગ્ય છે. વિસ્તારમાં ઘણો ન હોવા છતાં વિષયનાં તમામ અંગ પર્ણિપૂર્ણ રીતે તેમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે. એમાના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ એકની પણ વિરુદ્ધ કંઈ કહેવા જેવું નથી. વળી નિબંધની ભાષા શુદ્ધ, વાગ્તત્વિક અર્થ સખળ રીતે દર્શાવનાર તથા શિષ્ટ છે. અંગ્રેજ ભાષાના અભ્યાસનું પમાણ વધ્યા પછી એ ભાષાની છાયાથી મુક્ત શુદ્ધ શુભ્રતાથી લખનાર યોગજ મળી આવે છે તેવી જ શુદ્ધ અંગ્રેજ વાંચકોના અનુકરણથી હિન, મંદકારી ભાષા લખવા માટે કાઈ પણ લેખક અભિમાન ધરાવે તો વાજળી કહેનાય. પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોને શોભાવે તેવી સૈધીમાં લખાએલા, આ આતિ મહત્ત્વના વિષયની ચર્ચા કરનાના નિબંધના લેખકને મંપૂર્ણ ધન્યવાદ ધરે છે અને તેમનું પુત્તક મોઝાઇટી તરફથી છપાએલું છે માટે મ્વનંત્ર લેખ નહિ હોય એમ ધારો સુત વાચક વર્ગ પડતું નહિ મુકે એવી આશા છે. એ પુસ્તકના વાંચનથી વિચારશીલ પુરુષોને વિચારવાનું ધણુ મળે તેમ છે. દેગોદારના આ જમાનામાં આવાં પુસ્તકની આવશ્યકતા છે.

સૌ, વિ.યા.

હિન્દમાં વેપારનાં સાધનો અને તેની ખીલવણી.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૮૬ થી.)

પોર્ટખાતું.

પોર્ટખાતાની કેટલીક હકીકત ઘણી જાણવા જેવી છે, પરંતુ તે હકીકતને વેપાર જોડે સંબંધ નહિ હોવાથી અહીં આપવી યોગ્ય ધારી નથી. ૧૮૩૭ ની સાલ સુધી કાસદ માર્ફતે બ્રિટિશ સરકાર તેમ જ દેશી રજવાડા ટપાલ મોકલવાતા; આ કાસદ માર્ફતે જે કાગળો અને પાર્સલો મોકલવામાં આવતાં, તે સરકારી અમલદારોનાં હતાં. સાધારણ માણસને ખાસ મહેરબાની તરીકે તેવા કાસદ માર્ફતે નાણાં લઇને કાગળ કે પાર્સલ મોકલવા દેવાની વખતે છૂટ આપવામાં આવતી. સાધારણ ગામ કે ગામડાંના લોકો ખેપીઆ સાથે કાગળ મોકલી મંદેશો પહોંચાડવાતા.

૧૮૩૭ માં લોકોને માટે પહેલી વહેલી પોર્ટઓફિસો ખોલવામાં આવી. આ વખતે કાગળ લઈ જવા માટે (હાલ જેમ મનિઓર્ડરના રોકડા પૈસા આપવા પડે છે તેમ) રોકડા પૈસા આપવા પડતા; અને હાલમાં મુંબઈથી કતકતા જે કાગળ બે પૈસામાં મોકલી શકાય છે, તેટલા વજનનો કાગળ મોકલવા તેનાથી ૩૨ ગણું નૂર ભરવું પડતું, એટલે કે કલકત્તાથી મુંબઈ મોકલવાના ૧ તોલા વજનના કાગળ માટે ૧ રૂ. આપવો પડતો.

૧૮૫૪ ની સાલથી હાલ જે ધોરણસર ટપાલખાતું ચાલે છે, તે ધોરણનો પાયો નખાયો. ૧૮૫૮ માં ટપાલ ખાતાના કાયદામાં જે જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે તેને અનુસરી હાલનું ખાતું ચાલે છે.

ટપાલ ખાતાની સગવડથી માણસો હજારો માર્ફત પોતાનાં સગાં બહાલાં, મિત્રો, વગેરેને સારા નરસા સમાચાર મોકલી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ વેપારને પણ જબરો ફાયદો થયો છે. આ ટપાલ માર્ફતે વેપારીઓ હુડીઓ, નોટો, મનિઓર્ડર, વગેરે મોકલી શકે છે, અને જાવતાલ સંબંધે વજનવહાર આણું રાખી વેપારને લગતાં રોકાં રોકાંની હકીકત મેળવે છે,

વળી ટપાલ માર્ફતે અનેક વેપારીઓ પોતાના માલના નમુના દેશ પરદેશ મોકલી શકે છે, અને પાર્સલ માર્ફતે પણ ઘણી વસ્તુઓ મોકલવામાં આવે છે.

૧૮૭૬ ની સાલથી હિન્દુસ્તાન 'યુનિવર્સલ પોર્ટલ યુનિયન'માં બળ્યું, અને તેથી દુનીઆના ઘણા ખરા ભાગમાં હિન્દુસ્તાનના ખાનગી માણસનાં કે વેપારીનાં કાગળો, પાકીટો, વગેરે મોકલી શકાય છે.

હિન્દમાં કાગળ મોકલવાના બાવમાં પણ ઘટાડો થવાથી વેપારી વર્ગને મોટો લાભ થયો છે. આ ઘટાડો કેટલો અને કયારે થયો તે નીચે આપેલો છે.

૧૮૫૪-૧૮૬૯ સુધી.	૩ આનામાં ૩ તોલા સુધી
૧૮૬૮-૧૯૦૫ (એપ્રિલ)	૩ " ૩ "
૧૯૦૫	૩ " ૩ "

વર્તમાનપત્રની અંદર વેપારને લગતી હકીકતો, કંપની અને ચીજોને લગતી જાહેર ખબરો, મીલોના, હુડીઓના, બેંકોના, સોના, રૂપા, દાણા, રૂ, વગેરેના ભાવ વગેરે અનેક ઉપયોગી બાબતો આવે છે. વર્તમાનપત્રો મોકલવાના ભાવમાં પણ સગકારે ધીમે ધીમે ઘટાડો કર્યો છે, અને તેથી પણ સાધારણ લોકોને તેમ જ વેપારી વર્ગને ઘણો જ લાભ થયો છે.

શરૂઆતમાં	૧	આનામાં	૬ તોલા સુધી
૧૮૯૮ (ઑક્ટોબર)	$\frac{3}{4}$	"	૪ તોલા, (રજીસ્ટર્ડ વર્તમાનપત્ર)
૧૯૦૪ (જાન્યુઆરી)	$\frac{3}{4}$	"	૬ તોલા "

વર્તમાનપત્રો સિવાયના પાત્રોને માટે.

૧૮૭૮ સુધી ૧ આનામાં ૧૦ તોલા

૧૮૭૮ પછી ૩ આનામાં ૧૦ "

પાસંદના ભાવમાં ઘટાડો થવાથી પણ વેપારી વર્ગને ઘણી સગવડ થઈ છે

શરૂઆતમાં વજન અને અંતર ધ્યાનમાં લઈ પાર્સલ માટે ભાવ ફગવવામાં આવતો, પરંતુ ૧૮૭૦ થી એક જ ધોરણે સ્થાપવામાં આવ્યું, એટલે કે ત્યારથી ૧૦ તોલા માટે ૩ આના લેવાનું ફગવવામાં આવ્યું. ૧૮૭૩ માં ૨૦ તોલા માટે ૪ આના લેવામાં આવના અને ૧૯૦૧ (જુલાઈથી) (૪૪૦ તોલાના પાર્સલ માટે) ૨૦ તોલા માટે ૨ આના લેવામાં આવે છે.

મનિઓર્ડરથી, પૈસા મોકલવાની વી. પી થી માલ મગાવવાની તેમ જ તાગ મારફતે (૧૦૦ રૂ સુધી) મનીઓર્ડર કરી નાણા મોકલી શકાતા હોવાથી વેપારીઓને ઘણી મગવડ થઈ પડી છે.

તાર.

તાગનો હતિહાસ, તેના ભાવ, તાર ખાતાના અમલદાર, તાગ ઓફિસો, અને સરદારની સંખ્યા, તેમ જ તેમાંથી મળતો નફો, વગેરે અનેક બાબતોનું વિવેચન માત્ર તાર સબધે કહેવાનું હોય તો અગ્રાને ન ગણાય.

હિન્દુસ્તાનના લોકોની સુખસામગ્રીમાં તાર નખાનાથી કેટલો બધો વધારો થયો છે, તે બાબત એટલી બધી જાણીતી થઈ ગઈ છે, કે તે સબધે વધારે કહેવું એ નકામું ટાપણ કહ્યું કહેવાય. વેપાર ને તાગથી ખાત્રી લાભ થયા છે, તે વિષે જ આપણે અત્રે ધ્યાન કરીશું.

હિન્દમાં ૧૮૫૧ માં કલકત્તાનાં મેડિકલ કોલેજના રસાયનશાસ્ત્રી ડૉ. ડબ્લ્યુ. પી. ઑશો-
ધનસીએ તારના અખતર કરવાની સરકાર પાસેથી પરવાનગી મેળવી, અને તે જ સાલમાં
તાર માર્ફતે સંદેશ (ખાસ કરી વહાણ ઉપર) મોકલવાનું શરૂ થયું.

આ સાલ ૮૨ માઇલ સુધી તાર મોકલવાની ગોઠવણ થઈ હતી; લૉર્ડ ડેલહાઉઝીએ
કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સની પરવાનગીથી ૩૦૫૦ માઇલમાં તારનાં દોરણં નંખાવ્યાં; અને ૧૮૫૫
ની ફેબ્રુઆરી માસથી તાર ઑફિસ માર્ફતે લોકોને સંદેશ મોકલવાની છૂટ મળી. હાલમાં
એકલા હિન્દમાં તારનાં દોરણં લગભગ ૧૦ હજાર માઇલમાં પથરાઈ ગએલાં છે.

તાર માર્ફતે હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાં થએલા પાકની સ્થિતિથી વેપારી નજીકતા
રહે છે. રૂ, સણ, દાણા, વગેરેના પાક ઉપર આપણા દેશના વેપારનો મુખ્ય આધાર છે. ઉભા
પાકની સ્થિતિ ઉપરથી જ વેપારીઓ અમુક અમુક વખત સુધીના સોદા કરે છે. તાર માર્ફતે
દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી જે માલની એકદમ ખપત હોય તેવો માલ તરત રેલ્વે માર્ફત
મંગાવી લે છે. વેપારીઓ તાર માર્ફતે સોદા કરી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તે માર્ફતે
પૈસાની અમુક રકમ (રૂ. ૧૦૦ સુધીની) મોકલી શકે છે. તાર માર્ફતે યુરોપ, અમેરિકા,
ચીન, જાપાન, વગેરે સ્થળોથી જોઈતી ચીજો માટે ઓર્ડર મોકલી શકાય છે, અને ઘણા
જ હુંક વખતમાં જોઈએ તેટલો માલ પરદેશથી આપણા દેશમાં આવી પહોંચે છે. ૧૮૦૩-૦૪
માં તારના સંદેશાની કુલ સંખ્યા ૭,૩૧૮,૩૯૦ જેટલી થઈ હતી. આમાંથી ૬,૫૦૦,૦૦૦
સંદેશ લોકો તરફના હતા. જુદે જુદે સ્થળે આવેલી મીસોના, સોનારપાના, રૂ, સુતર, દાણા,
વગેરેના ભાવ જાણવા માટે તેમ જ માલની લેવડ દેવડ કરવા માટે જુદા જુદા શહેરના વેપા-
રીઓ વચ્ચે દર કલાકે તારના સંદેશ ચલાવવામાં આવે છે.

ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ.

ભાવના ઉંચા પ્રકારની વિશાળ અને ઉદાત્ત છે, હું સમાજનું અંગ છું એ ભાવના સંકુચિત અને ઉતરતા દરજ્જાની છે. કમ્બુલ. પણ તેથી પ્રથમ ભાવના સેવવી જોઈએ અને બીજી ભાવના ત્યજવી જોઈએ એમ કંઈ ફલિત થતું નથી. અમુક સમયે અમુક ભાવના સેવ્ય છે કે અસેવ્ય છે તેના આધાર તે ભાવનાની ઉચ્ચતા અનુચ્ચતા ઉપર નથી, પરંતુ તે સમયે સેવનાર વ્યક્તિની વિકાસક્રમમાં જે સ્થિતિ હોય તેના ઉપર આધાર રાખે છે. વિકાસક્રમની સરણીમાં પગથીએ પગથીએ જ રહેવામાં સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ રહેલી છે. એકદમ કુદકો મારવાથી પરિણામ અનિષ્ટ નિપજે છે. પ્રથમ મનુષ્યે ‘હું કુટુંબનું અંગ છું’ એમ સમજવું જોઈએ. સમજવું જોઈએ એનો અર્થ મનમાં સમજ્યા એવો નથી; પરંતુ વર્તન પણ તદ્દનુ-સાર થવું જોઈએ. ત્યાર પછી ‘હું સમાજનું અંગ છું,’ પછી ‘હું માનવ જાતિનું અંગ છું’ અને પછી ‘હું સમષ્ટિનું અંગ છું’ એમ ક્રમ છે. ક્રમે ક્રમે ગતિ કર્યા સિવાય એકદમ કુદકો મારવાથી શું અનિષ્ટ પરિણામ નિપજે છે તેના સંબંધમાં બી. William De Wilt Hyde કહે છે કે:—

“Socialistic and republic schemes, like the republic of Plato, which try to jump over the family to the community, in so doing leave out the very discipline and experience on which devotion to the larger community must rest for its foundation and inspiration.”

વળી, બીજી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આધુનિક સમયમાં ફનીઆની બિન્ન બિન્ન પ્રજાઓ શ્રેષ્ઠતા મેળવવાને માટે એક બીજાની સ્પર્ધા કરે છે. આ સ્થિતિ હોવાથી દરેક પ્રજાજનનું કર્તવ્ય આ સમયમાં પોતાની જ પ્રજા તરફ છે, અન્ય પ્રજા તરફ નથી. તેમાં જે પ્રજા નબળી છે તેના સંબંધમાં તે આ વિશેષે કરીને સહ્ય છે. આપણે આપણી પ્રજા તરફનાં કર્તવ્ય ભૂલી જઈને સમષ્ટિભાવનાનો સ્વીકાર કરી સર્વ પ્રજાઓ પ્રતિ સરખા ભાવથી વર્તીશું, તો આપણી પ્રજાની નબળાઈ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, અને બીજી પ્રજાઓ આગળ વધેલી તો છે જ, પણ તેથી પણ આગળ વધશે. અધુરામાં પુરું આ પ્રજાઓમાં સમષ્ટિ ભાવના સમાન મહાન ભાવનાઓ ઉદિત થઈ નથી. તે તો Might is right અને Survival of the fittestનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે. ત્યારે આપણી હાલત શું થવાની? નબળાં હોવાથી આપણે તો ક્યારાઈ જ જવાના. માટે આધુનિક સમયમાં આપણે માટે ‘હું સમષ્ટિનું અંગ છું’ એ ભાવના આવશ્યક નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ જો સર્વ પ્રકારે તદ્દનુસાર વર્તન થાય તો તે હાનિકારક છે. હાલમાં ‘હું સમાજનું અંગ છું’ એ જ ભાવનાની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રથમની મહાન ભાવનાને માટે અધિકારી થયા હોઈએ છતાં એ આધુનિક સમયમાં તે સર્વાંશે આચારમાં મુકવાની નથી. બીજી પ્રજાઓનો દેવ ન કરવો, હેમના મુલક ઉપર તરાપ ન મારવી, હેમની સાથે મનુષ્યને જાને એવું વર્તન કરવું એટલું જ હાલમાં તો બસ છે; પરંતુ શુદ્ધિ, અંગમહેતત અને ધનથી જે આપણે મદદ કરવાની છે તે તો આપણી સમા-જને કરવાની છે, અન્ય સમાજને તે કરવાની નથી, એવું આધુનિક સમયમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે. આપણા દેશનો કેઈ પણ માણસ પૃથ્વી ઉપરના સઘળા દેશના લોકોના લાભને સાફ આંક લાખ રૂપિયા-ધર્મોદામાં આપે એને ઉદારતા ન કહેવાય પરંતુ પોતાની

સમાજના મનુષ્યો પ્રતિ કર્તવ્યપરાયણતાનો અભાવ ન કહેવાય. ધરનાં છોકરાં ઘઠી ચાટતાં હોય ત્યારે ઉપાધ્યાયને આટો આપવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે આધુનિક સમયમાં 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ન ભાવના આપણે સેવવાની છે.

ત્રીજી અને ચોથી દલીલો દૂકમાં પતાવીશું. રાજ્યે કેટલીક વસ્તુઓ પોતાંને માથે લીધી છે એ વાત ખરી. છતાં પણ રાજ્ય સમાજને માટે કરવાનું સર્વ કાંઈ કરી શકે નહિ. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ યોગ અકુશો મુકી રાજ્ય સર્વ વ્યક્તિઓને સ્વતંત્રતા આપે છે, અને ઉપયોગવાદની દૃષ્ટિએ Laisser faire એટલેકે વચ્ચે નહિ પડવાની નીતિ સ્વીકારે છે. એ વચ્ચે પડે છે તો તે ન દૃષ્ટિએ ન્યારે તેમ કરવાની ખાસ જરૂર જણાય ત્યારે, અને તે પણ ઘણું થોડું; અને ન્યાં પર પ્રજાનું રાજ્ય છે ત્યાં તે, રાજ્ય આથી પણ ઘણું થોડું કરે છે. માટે આવા દેશોમાં તો ખાસ કરીને વ્યક્તિઓને, પરસ્પર મદદ કરવાનું અને 'હું સમાજનું અંગ છું' એ સમજવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

ચોથી દલીલના સંબંધમાં:—વિકાસક્રમ એ કુદ્રતી નિયમ છે એ વાત ખરી, પણ તેટલા માટે મનુષ્યપ્રયત્નની આવશ્યકતા નથી એ વાત ખોટી. કુદ્રતના નિયમોથી વિરુદ્ધ પ્રયત્ન કરીએ તો તે નિષ્ફળ જાય અને કેટલીક વખતે હાનિકારક નિવડે, પરંતુ કુદ્રતના નિયમોને અનુસરીને પ્રયત્ન કરીએ તો ફલસિદ્ધિ સત્વર પ્રાપ્ત થાય. બાળકને શિક્ષણ વિગેરે ન આપીએ તો અમુક ઉમરે તેના શરીરની સાથે મન પણ અમુક વિકાસને પામે છે એ વાત ખરી; પણ ન્હાનપણથી થોડા શારીરિક અને માનસિક શિક્ષણ આપવાથી તે વિકાસ સત્વર અને વિશેષ થાય છે. કેટલીક વખત તો એ પ્રમાણે કરવાથી વિનાશ થતો અટકે છે. માટે મનુષ્યપ્રયત્નની આવશ્યકતા નથી એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. મનુષ્યપ્રયત્ન કુદ્રતી નિયમાનુસાર થવો જોઈએ એ સમજવાની જરૂર છે.

હવે પ્રત્યેક સમાજમાં કયો કુદ્રતી નિયમ કામ કરે છે તે જોઈશું તો આપણને ખાલમ પડશે કે એકીભાવ. માટે જો સમાજને ટકાવવી હોય અને આગળ લઈ જવી હોય તો પ્રયત્ન કરીને પણ એકીભાવ વધારવાની આવશ્યકતા છે.

એ ભાવનાનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ.

આ ઉપરથી 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવનાની આધુનિક સમયમાં આપણા જેવા દેશમાં કેટલી આવશ્યકતા છે તે પ્રતીત થયું હશે. હવે આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ ભાવનાનું નિરીક્ષણ કરવાનો કાંઈક પ્રયત્ન કરીશું. લાલા લજપતરાયે ચાલુ વરસના મોડર્ન રીવ્યુના સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં 'Social efficiency' નામનો એક મનનીય લેખ લખ્યો છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવના યુરોપમાં ઘણાં યોગ્ય વર્ષો ઉપર ન ઉદિત થઈ છે. ગરીબોને કેળવણી આપવી તથા અન્ય પ્રકારની મદદ કરવી, તેમ ન આંધળાં, બહેરાં, મુંગા, લુલાં, અપંગ અને નિરાશ્રિત મનુષ્યો તરફ રુબરુ અને દયાની લાગળીથી વર્તવું એ સત્કાર્યો તો ગણાતાં; પણ લોકો જે આવાં કાર્યો કરતા તે

તેમ કરવાની ધર્મની આજ્ઞા છે અને તે કર્યાથી પુણ્ય મળશે એવી વૃત્તિથી કરતા; સમાજના અંગ તરીકે ખીજાં અશક્ત અંગોને મદદ કરવાની મ્હારી ફરજ છે એ વિચાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો નહોતો. પછી લાલા લજપતરાય કેળવણી સંબંધીનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપે છે અને જણાવે છે કે કેળવણી પૂર્વે ગણ્યા ગાંઠ્યા મનુષ્યોને જ મળતી અને તેની કિંમત ધર્મની દૃષ્ટિથી અંકાતી. જે મનુષ્યોને તે મળતી તેમને રાજ્યમાં અને સમાજમાં સારા લાભ મળતા તેથી તે લોકો ખીજાને તે મળવા દેતા નહિ. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ શિક્ષણનો પ્રચાર થવાની ધ્રુણી જરૂર છે એ વિચાર રાજ્યના સુકાન ચલાવનારાઓના તથા ધર્મશુદ્ધિઓના મનમાં પ્રવેશ્યો પણ નહોતો. એ વિચાર જ્યારે મુત્સદ્દી વર્ગમાં પ્રથમ ઉદ્ભવ્યો ત્યારથી ત્હેમની અને ધર્મશુદ્ધિઓની વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો. અંતે તેમાં મુત્સદ્દી વર્ગનો જય થયો. હવે કેળવણી શરૂ થવાત કરવામાં આવી છે અને તે મદત આપાય છે. પ્રજાનાં બાળકો એ ત્હેની આપણ છે, અને પ્રજાની ભવિષ્યની ઉન્નતિ અને શતેહનો આધાર આ આપણનો સૌથી સારે રસ્તે નિયોગ કરવામાં રહેલો છે એ વિચારનો પ્રચાર હવે ઘણો બહોળો થતો જાય છે. પછી લાલા લજપતરાય પશ્ચિમની પ્રજાઓના સમાજ સુધારાના પ્રશ્નોની યાદી આપીને તે ઉપર વિવેચન કરતાં જણાવે છે કે આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપણને લોકો તન મન અને ધનથી પ્રયત્ન કરે છે. તે પ્રશ્નો ઉપર મુદ્દા કાઢીને ક્લબોમાં મંડળોમાં સોસાયટીઓમાં જેસજેર ચર્ચા થાય છે અને છેવટે ચોક્કસ વ્યાવહારિક નિર્ણયો ઉપર આવ્યા પછી તે પ્રશ્નોને રાજકીય ક્ષેત્રમાં રૂપાન મળે છે, અને અંતે તદ્દનુસાર કાયદા ઘડાય છે. પશ્ચિમમાં કે જ્યાં ‘હું સમાજનું અંગ છું’ એ ભાવના દૃશ્યમાન થતી નહોતી તે ઉદિત થઇને આટલી બધી વૃદ્ધિગત ધર્મ એ વાત આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

હવે હિંદુસ્તાન તરફ નજર ફેરવે. હિન્દુસ્તાનનો ક્રમ તેથી ઉલટો જ જણાય છે. પૂર્વે આ ભાવના હિન્દુસ્તાનમાં હતી એટલું જ નહિ પણ ત્હેનાથી ઉચ્ચતર ભાવના ‘હું સમષ્ટિનું અંગ છું’ એ પણ હતી; ત્હેનાં અનેક પ્રમાણો છે. આપણા ઋષિમુનિઓએ સ્થાપેલી સંસ્થાઓનું સૂક્ષ્મ અયલોકન કરતાં આપણને પ્રતીત થશે કે આપણી સંસ્થાઓ ‘સમાજ ભાવના’ અથવા ‘સમષ્ટિભાવના’ના રહસ્ય ઉપર રચાયેલી છે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ આપણને કરવાને ઉદ્દેશેલા પંચમહાયગ્યનું રહસ્ય એ છે કે મનુષ્યે કેવળ પોતાને માટે જ જીવવાનું નથી, પરંતુ ખીજાઓનાં પ્રતિ ત્હેનાં કર્તવ્યો છે. એક તો માઆપ પ્રતિ, ખીજું દેવ પ્રતિ, ત્રીજું અતિથિ પ્રતિ, ચોથું માનવજાતિ પ્રતિ, પાંચમું સર્વજૂત પ્રતિ. મનુષ્ય સમષ્ટિનું અંગ છે તેથી વ્યતિરિક્ત વ્યક્તિ નથી એ સમજવાનો પંચ મહાયગ્યનો ઉદ્દેશ છે.

ખીજું, આપણા ઋષિમુનિઓએ શુણ્ઠ કર્મની દૃષ્ટિથી સમાજના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વિભાગ કરી દરેકને પોતપોતાને કરવાનાં કાર્યો વહેંચી આપ્યાં અને તેમ છતાં તેઓ વચ્ચે એકબીજાનો સંબંધ કાયમ રાખ્યો. બ્રાહ્મણોએ ધનવાન થવું નહિ, આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવું, અને ત્હેનો લાભ સર્વ સમાજને આપવો; ક્ષત્રિયોએ સર્વ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું; વૈશ્યોએ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવું પણ તે કેવળ પોતાના જ મોજશોખને માટે નહિ પરંતુ સમસ્ત પ્રજાને માટે; અને શૂદ્રે આ ત્રણે વર્ગની શુશ્રૂષા કરવી. આ ઉપરથી સમાજના ચાર વિભાગ ‘સમાજભાવના’ નાં ધોરણ ઉપર પાડેલા છે એમ પ્રતીત થશે.

નીળું, આપણી સંયુક્ત-કુટુંબ-સંસ્થા પણ સામાજિક તત્વ ઉપર રચાયેલી છે. એ સંસ્થાના શુભદોષ બતાવવાનું આ સ્થાન નથી. પરંતુ આ સંસ્થા નૈમર્ગિક રીતે મનુષ્યને વધારે ઉદાર અને કર્તવ્યશીલ બનાવે છે, અને ખીખ માણસોને મદદ કરવાનું શીખવે છે, એ વાત તો ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ જણાયા વગર રહે એમ નથી. 'હું ને મ્હારી અલી અને મ્હારો કોકો' એ સૂત્ર ઉપર રચાયેલી પશ્ચિમની કુટુંબ સંસ્થાના કરતાં આપણી કુટુંબ સંસ્થા સામાજિક જીવન ખીલવવાને વધારે અનુકૂળ છે એ તો મર્વ કાઢતે માન્ય કરવું પડશે.

ગ્રામ્ય. Village communities, આ ઉપર હું વિશેષ બોલવા માગતો નથી, પરંતુ આ સંસ્થા પણ આપણા લોકોના સામાજિક જીવનની સચોટ સાક્ષિ પૂરે છે.

આ ઉપરથી હિન્દુસ્તાનમાં પૂર્વે 'સમાજ ભાવના' હતી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ. પરંતુ આ ભાવના ઘણા લાંબા વખતથી નષ્ટ થઈ ગયેલી છે એ વાત પણ એટલી જ સત્ય છે. આપણા ઉપર પર પ્રભુને રાન્ય કરવાનો વારો આવે એ જ શું બતાવે છે? પર પ્રભુ શાસન એ જ આપણામાં સમાજ ભાવના નષ્ટ થયાનું સમજાવે પ્રમાણ છે. સદ્ભાગ્યે હાલમાં દયાળુ બ્રીટીશ સરકારના શાંત અમલમાં તે ભાવનાનો થોડો થોડો ઉદય થવા લાગ્યો છે. આ સંબંધી લાલા લજપતરાયે આપણા દેશમાં કેટલીક સમાજભાવનાથી થયેલી પ્રવૃત્તિઓને અનુલક્ષીને પોતાના લેખમાં સવિસ્તર લખ્યું છે. એ બધું અત્ર આપવાનું પ્રયોજન નથી. અત્ર કહેવાનું એ છે કે એ ભાવના ઉદિત થઈ છે એ વાત ખરી પરંતુ ત્હેને વૃદ્ધિગત કરવાને અને આપણા જીવનમાં ત્હેને ઉતારી દેવાને આપણે કટિ કસવી જોઈએ. આપણા રાન્યકર્તાઓ આપણી સમાજની બાબતોમાં વચ્ચે પડતા નથી, અને તે વાત એક દૃષ્ટિએ ઠીક છે; પરંતુ તેથી આપણી જવાબદારી બમણી વધે છે, અને આપણી સમાજના સર્વ પ્રશ્નોનો મંતોપકારક ઉકેલ આપવાનું કર્તવ્ય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે એ વિસ્મરણ જોઈતું નથી.

કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ.

આ પ્રમાણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ ભાવનાનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી હવે આપણે આ વિષયનો છેલ્લો અંગ પ્રતિ વળીએ. તેમાં આ ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી આપણે ત્હેને કેવી રીતે આચારમાં ઉતારવી તે સંબંધી કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કરીશું. પ્રથમ તો આ ભાવનાનું સ્વરૂપ જે ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે તે સંપૂર્ણ આપણી રંગરંગમાં ઉતારી જવું જોઈએ, અને તેમ કરવા પ્રયત્ન સેવવો એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તેમ થયા પછી તે સ્વાભાવિક રીતે આચારમાં ઉતારી જશે. તદ્વિપ્ર અત્ર કેટલીક સૂચનાઓ કરવી યોગ્ય જણાય છે.

આ બાબતમાં પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આપણા હિન્દુસ્તાન દેશમાં હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ક્રિશ્ચીયન, યાહુદી વિગેરે બિન્ન બિન્ન યાતિઓ વસે છે તેની એક પ્રજા થઈ શકે ખરી? શા-માટે નહિ? વાસ્તવિક રીતે એક પ્રજા થઈ છે જ. માત્ર સુદૃઢ થવી ખાકી છે. એક પ્રજા થવાને માટે આપણે ઉપર જોયું કે એકાભાવની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. તે એકાભાવને માટે એક દેશ, સમાન રાજકીય હિત, અને ઇચ્છા ભાવાને લીધે વધતો જતો સમાગમ એ અનુકૂળ સાધનો છે. જુદા જુદા ધર્મ અને જુદી જુદી યાતિ એ પ્રતિકૂળ

વસ્તુઓ પણ છે. પરંતુ તેથી કંઈ ગભરાઈ જવાનું નથી. કાંઈ દુષ્કર છે ખરું પરંતુ અસાધ્ય નથી. આ બાબતમાં પ્રો. ગીડીઝ પોતાના Principles of Sociology નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે:—

“In a nation that has an admixture of many races and nationalities in its demotic composition, the strong sense of dissimilarity long remains as an obstacle to complete assimilation.”

આમ હોવાથી આ વિવિધ જાતિઓ વચ્ચે એકીબાવ વધારવાનું આપણને હાલમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ બાબતમાં વિદુષી બાઈ એની ખીસંટ કહે છે તેમ એક વાત એ યાદ રાખવાની છે કે દરેક માણસે હું ગુજરાતી છું, હું દક્ષિણી છું, હું મુસલમાન છું, હું યાહુદી છું એવું અભિમાન ન રાખતાં ‘હું ઇન્ડીયન છું,’ હું હિન્દ માતાનો પુત્ર છું એવું અભિમાન રાખવું જોઈએ.

એ હિન્દ માતાની અર્થાત્ હિન્દુતાનની આધુનિક શું રિયલિટી છે? પ્લેગ, દુષ્કાળ, ક્રાંતિઓ આદિ રાક્ષસોએ આપણી સમાજમાં સદાને માટે ઘર કર્યું હોય એમ દાસે છે. કુદરતે આપણને પુષ્કળ અન્નસંપત્તિ આપી હતી, દૂધની પણ લીલા લહેર હતી, પરંતુ અનેક કારણોથી દેશમાં નિર્ધનતા અને દરિદ્રતા ફેલાઈ, અને હવે આપણા દેશ-જાંધવોમાંના હજારો અરે લાખોને દિવસમાં એકવાર પણ પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી. લાખો માણસોને એવા ખરાબ અન્ન ઉપર દિવસો કાઢવા પડે છે કે જે અન્ન સુધરેલા દેશમાં દોરોને પણ આપવામાં આવતું નથી. અનાજ દિવસે દિવસે મોઢું ચતું જાય છે, અને દૂધ અને ઘી પણ જોઈએ તેટલા જગ્યામાં ભેગ વગરનાં મળતાં નથી. આપણાં બાળકો દૂધ વિના શું કરશે? વળી લોકોની મોટી સંખ્યા તદ્દન અજ્ઞાન છે. સ્ત્રીઓની રિયલિટી પણ સુધારવા લાયક છે. અનાથ બાળકોનું રક્ષણ કરવાને જોઈએ તેટલી સંસ્થાઓ નહિ હોવાથી ઘણા અન્ય ધર્મમાં વટલાઈ જાય છે. હલકી વર્ણના લોકોની રિયલિટી તો તદ્દન અધમ છે. આમ હોવાથી આધુનિક સમયમાં ભગીરથ પ્રયત્નો કરવાનું આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. શું આપણે આપણી દુરવ્યવસ્થા નહિ દૂરીએ? નહિ કરીએ તો આપણી સમાજ અને આપણે, ઉભય અધોઃશક્તિને પામીશું. કંઈ ખીજને માટે તે કરવાનું નથી, આપણે પોતાને માટે તે કરવાનું છે—એમ આ વ્યાખ્યાન ઉપરથી સમજવાનું છે.

પ્રથમ તો ત્યારે આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજવી જોઈએ કે આ સમય આપણને માટે વૈભવનો સમય નથી. આપણા હજારો બાઈઓ ભૂખે મરે અને આપણે વૈભવ ભોગવીએ—એ ‘હું સમાજનું અંગ છું’ એ બાવનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી ઉચિત લાગે છે? માટે વૈભવના પદાર્થોનો ત્યાગ કરી સાદાઈ સેવવી એ ધર્મ આપણને આધુનિક સમયમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ છતાં વૈભવનો પ્રચાર વધતો જાય છે એ દાસતા સમયનું અનિષ્ટ ચિન્હ છે. તેવી જ રીતે હવે આપણે આલસ્ય કે પ્રમાદ સેવવાનું નથી અને સમાજના પ્રભો પ્રતિ ઉદાસી : નતા રાખવાની નથી એ પણ સ્મરણમાં રાખવું પડે છે.

ખીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે આપણા વર્તન એવા પ્રમાણના ન હોવા ને ધ્યેયે કે જે સમાજને હાનિકર્તા હોય ટ્રેડેન્સ અશે કાયદો આવા કૃત્યો અટકાવે છે પરંતુ કાયદેસર રીતિએ નૈતિક દૃષ્ટિથી અયોગ્ય અને સમાજને હાનિકારક એવા કૃત્યો થઈ શકે ખરા અને તે ઘણા થાય છે આ અગભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી આપણી પ્રવૃત્તિ આવા કાર્યો કરવા તરફ ન થવી જોઈએ

રીજી પ્રત્યેક પુરૂષની અને શિક્ષિત પુરૂષની તો ખાસ દ્વિવિધા પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ એક પોતાના અને પોતાના કુટુંબના પોષણને અર્થે ખીજી સમાજ હિતને અર્થે પ્રત્યેક શિક્ષિત પુરૂષે પોતાની પરિસ્થિતિ યોગ્યતા અને અધિકારનો વિચાર કરીને પોતાની સમાજને અમુક જાતની નિસ્વાર્થ સેવા કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઈએ અને અવગણનો સમય બધો આગસમા કે મોજ મઝામાં ન ગાળતા આ સેવાને અર્થ વ્યતીત ન હો જોઈએ પ્રત્યેક શિક્ષિત પુરૂષે તો અમુક પ્રમાણની સમાજ સેવા કરવાનું મહારે માથે નક્કી છે એમ માનવું જોઈએ આ વાત આપણામાના વણા ઐજ્યુએગેશન જે મંત્રે તેમજ દેશ સેવાને માટે મહોળા મહોળા મનોરથો બાધે છે અને પ્રવૃત્તિમાં પ થા પછી તે સર્વે બની જાય છે તહેમણે ખાસ રમણુમા ખખવાની છે.

ચોથું યોગ્ય વખતે ધન ઉપાર્જન કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થઈને જેમ રીઝાય થયેલા માણસો ગરખા મારીને અથવા ખીજી રીતે દિવસો નકામા ગાળે છે તેમ નહિ કરતા આપણો બધો વખત સમાજ સેવાને અર્પણ કરવો અને તેમાં આપણે માથે લીધેલું કામ વધારે ને વધારે આગળ લઈ જવું

પાંચમું ઐજ્યુએગેશન અત્યા હે છે એમને બધાનું અભિમાન હોય છે સામાન્ય મનુષ્યોમાં તે પ્રેમથી જાગતા નથી વિગેરે વિગેરે આક્ષેપો જે વાનવાર ઘણા મહોળા માણસો તરફથી ગવામાં આવે છે તે જો ત ન સમય નથી તદ્દપિ કટલે અશે તો ખરા છે માટે, આપણે જ્યાં દેશમાં જઈએ ત્યારે મહોળા મહોળા વાતો કરવાનું છોડી દઈ આપણા ખેડુતો અને ધર્તિર સામાય લોકોમાં મગવું તહેમને નક્કો પુછી તહેમની રિથિતિ જાણવા પ્રયત્ન કરવો, તહેમને યોગ્ય સલાહ આપવી અને જરૂર લાગે તો તે હકીકત છાપામાં મોકલવી

છઠું પ્રત્યેક સામાજિક પ્રશ્નને આપણા ધરનો પ્રશ્ન સમજવો જોઈએ આ સંબંધમાં આપણા ધરડાઓ તરફથી 'હોળીનું નાળીએર થયું નહિ' જેના પગ પર પડે તે ઉછાગે' એવી એવી દુનિયાદારીના ઉદાપણતા તથા વ્યવહાર કુશળતાના નમુના તરીકે-કેટલીક નામ દોનીની શીખામણો મળે છે તે શીખામણો પ્રતિ તો ધરડા ઉપર પૂજ્યભાવ રાખવા છતાં પણ દુર્લેક્ષ કરવું ઘટે છે નથી મેળવવું અમ્હારે એવું દુનિયાદારીનું ઉદાપણ અને નથી પ્રાપ્ત કરવી અમ્હારે એવી વ્યવહારકુશળતા કે જે અમ્હને અમ્હારા સમાજ પ્રતિના કર્તવ્યોથી પરાક્રમ્ય કરે છે

સાતમું, હાલમાં પ્રત્યેક જ્ઞાતિની ઉન્નતિને માટે ભિન્ન ભિન્ન મ'ડલો અસ્તિત્વમાં આવે

છે. આ મંડળોનો ઉદ્દેશ પોતાની શાંતિની સુધારણા અને ઉન્નતિ કરવાનો હોય છે. આવાં મંડળોની વિરૂદ્ધ મ્હારે કાંઈ કહેવાનું નથી. સમસ્ત હિન્દી પ્રજાની ઉન્નતિને અર્થે આવા ઉદ્દેશ-વાળાં અનેક મંડળો સ્થાપવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ આ સર્વ મંડળોએ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે અમ્હે' સર્વ હિન્દી પ્રજાનાં અંગો છીએ. તેથી પ્રત્યેક મંડળે હું ખીજનું હરીફ છું એ ભાવ સેવવાનો નથી, પરંતુ અમ્હે' સર્વ એક પ્રજાનાં અંગો છીએ એવો ભાવ સેવી પરસ્પર પ્રેમ વધારવાનો છે. પ્રત્યેક મંડળે એમ સમજવું જોઈએ છે કે અમ્હે' અમ્હારી ઉન્નતિ સાધીએ છીએ તે અન્ય શાંતિઓને હલકી પાડવાને માટે નહિ, પરંતુ અમ્હારી ઉન્નતિથી હિન્દી પ્રજાની ઉન્નતિ થાય છે માટે. આમ હોવાથી, દરેક મંડળે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની છે એટલું નહિ, પરંતુ તેની સાથે અન્ય આવાં મંડળો પ્રતિબાત્-ભાવ સેવી તેમને સહાયક થવાનું છે-એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

ઉપસંહાર.

આ પ્રમાણે આપણે 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવનાનું સ્વરૂપ અંગી અને અંગનાં ઉદાહરણો લઈ જોયું. પછી એ ભાવનાની સત્યતા યુક્તિથી અને પ્રમાણોથી યથાશક્તિ સિદ્ધ કરી, આધુનિક સમયમાં તે ભાવનાની આવશ્યકતા જોઈ. પછી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેનું નિરીક્ષણ કરી, હાલના સમયમાં તે ભાવનાને આચારમાં મૂકવાને કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કરી. અતે મ્હારે આપ સર્વને પ્રાર્થના એ કરવાની છે કે સર્વ મહાન બાબતોમાં જોમ સત્યશીલ અને એકનિષ્ઠ થવાની જરૂર છે તેમ આ બાબતમાં પણ છે. આપ એવા નથી એમ હું આશ્વેષ નથી કરતો પણ આવા ગુણની આવશ્યકતાનું સ્મરણ કરાવું છું. આ પ્રશ્ન એક ગંભીર પ્રશ્ન છે; અને 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવનાની સત્યતા આપણને પ્રતીત થઈ હોય, તો પછી તેને આચારમાં ઉતારવાને માટે કટિ કસવાનું જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજે રસ્તો નથી. પરમાત્મા મ્હારા દેશખાંધેવાને કર્તવ્યબુદ્ધિ અને પરમ શક્તિ આપે. જેથી તેઓ પોતાનાં સમાજ પ્રતિનાં કર્તવ્યો બાળવવા સદા તત્પર રહે. અસ્તુ.

બહેચરલાલ નંદવરણ ત્રિવેદી.

સૂર્યની લગની.

પદ.

(રાગ આશાવેદી)

લગની કાં સૂર્યની લાગીં સૂર્યમુખી !

લગનીં સૂર્યની કાં લાગી ? ધ્રુવ પદ.

તું રહિ સ્થાવર એ ચળ પાળ્ય ફેરવે દૃષ્ટિ ચુહાગી ! સૂર્યમુખી ૦ ૧

શું એ દિલું એવું એ અતિ ઉષ્ણમાં કે તું રહી અનુરાગી ! ? સૂર્યમુખી ૦ ૨

કમલિની એ મલિને સ્થળ જળમાં તપમા કયેં એ અભાગી ! સૂર્યમુખી ૦ ૩

હાય હૃદય સંકુચાય બિણચે જતાંય એણે એને ત્યાગી ! સૂર્યમુખી ૦ ૪

અવગુણુ અન્ય બરે દેખો અતિશય હરિ મુજ પ્રેમ પરાગી ! !

તેથી આ લગની છે લાગી !

લાગી હો લાગી છે લાગી—

તેથી તેથી લગની આ મુજને છે લાગી ! !

૫

* તા. ૧૮-૯-૯૫. } હરિલાલ હરિશય ધ્રુવ.

“ લેઇક વિક્ટોરીઆ ન્યાંઝા. ”

ઉગ્યો લાલ પ્રકાશ રમ્ય કરતો બાતું દિશા પૂર્વમાં,

ને રંગું જલ લેકનું^૧ ઉછળતું રાતા પીળા રંગથી;

હરેં એ વિક્ટરી રહ્યાં અવનવાં એતોલપયો ફરતા,

ઝાંખાં ચંદ્રક તારલા, ઉડી ઉપા, નીચી નમી પેલપ્લી.

સિખીલ^૨ કઠિ કરતી તયારી,જવા યુગાન્ડા^૩ રટીમને^૪ ભરીને;બોં બોં કરી ફલેંગ^૫ ઉડાવતી એ,

દેખાવતી એ પ્રભુની પ્રભાને.

* સમ્પાદક શ. સ. મુખનસ હરિલાલ ધ્રુવ.

(૧) લેક Lake=સરોવર.

(૨) સિખીલ=રટીમનું નામ.

(૩) યુગાન્ડા ઇસ્ટ આફ્રીકનો ભાગ.

(૪) રટીમ=વરાળ.

(૫) ફલેંગ=વાવટો.

આવે પશ્ચિમથી કુદી જળ પરે લાંબી વિનીફ્રેડ^(૧) આ,
 બેઠે આગળ મોતીયાં સમં રૂડે વારિ-કુવારે ઉચે;
 આનન્દે ધખખી રહ્યું ઉછળતું સાંચાસમું કાળજી,
 જાણ્યે મસ્ત મદે પિયુ ધર જતી કે સુન્દરી સ્વર્ગની.

આવે દૂરે રમતું એક જહાજ નાનું,
 દેખાય ને ઘડીકમાં નજરે ન આવે;
 અકે મૂઢી નયવતા જનની સમાન,
 ઉઝા ઉડે વૌચિથી એ જળરાશિમાંથી.

નાગા કેવળ લોકતું દળ પછે નાનાં હલેસાં વડે,
 હોડીને હંકારતું ઝડપથી પાલી ખૂમે જોરથી;
 જાવા હર્ષ ન ગાય જાળ ધરવા ઘેટા તરન્તા^(૨) જહાં,
 મચ્છીને પકડી અને દૂર પછી કાચી ઉતું ખાય છે.

બીજે ખેતર પુરથી મિસરના^(૩) વર્ષાદની ના રજા,
 ધોધોધો કરતી જતી દિન અને રાત્રિ બધી જનીલ આ;
 જાણ્યે ખે ત્રણ દિનમાં વહી વહી ખાલી થશે લેક હા,
 દીપું એક ઘટે નહિ અખુટ છે કાલાન્તરે છે ગયા.

ઓહો જંગલી લોકના સુખ સટે મીઠા જળે આ ભયોં,
 ગજન્તો ગમીકું ઉતું ઉદધિ આ વિસ્તારથી છે પડ્યો;
 આપી આ મધુરી કૃતિ નિરખતાં ઉદ્દગાર આ નીકળે—
 શી ખુદ્ધિ જગનાથની : અકસિતા, ન્યાયીપણું : છે બધે.

નૈરોબી,

બ્રિટિશ ઇસ્ટ આફ્રિકા.

૧૯૧૪-૧૫

(૧) વિનીફ્રેડ=રૂડીમરનું નામ.

(૨) Floating islands.

(૩) Egypt.

(૪) The River Nile.

યમુનાનો ઉપકંઠ. ???

(A SONNET,)

(યસંતતિલકા.)

ત્યાં બોમ રેલી રવિરાજ અતુલ તેજ,
મંજુ સરિત યમુના પ્રતિબિમ્બ રેરે;
તુષારબાપ્પઃ કુસુમે રસ રેલી જામ્યા,
ગુંજર ગાન કંઠાં જમરે ભરાયા. ૪

વારે વૌચિર્થો વિલમી હસતાં મરીચિ,
ભાં હેંચાં ગજતરૂ શિપને નમાતી,
ત્યાં ઉપકંઠ વહતો મૃદુ મધવાહ,
રેલી રસેર્થો હસતો કંઠે મંજુ ગાન. ૮

વિહંગ વારિર્થો રમે ઉર્ધ્વે બોમ અકે,
મીઠો ધ્વનિ વિલસીને વૌચિવારિ ગ્રેરે;
વિપુલ વિષ્ણુપદનું પડી સઘ વ્યૂહ,
આશુ મહિત રમતુ યમુના સલિલ. ૧૨

ત્યાં શૈલ અદ્રિ પરથી સરતી યમુના,
મંજુવૈમિત ધરીને વહતી ઉપામાં. ૧૪

બંધુમંડલ. }
લાડી. } નર્મદાશંકર હરગોવિંદ શુક્લ.
તા. ૨૨-૧૧-૦૮ }

એક ચિત્ર.

ભગવાન્ સર્વનારાયણના ઉચ્ચ તેજને નહિ ગણકારતાં નીલમ વૃક્ષો પરસ્પર આશિર્વાદ કરી ઉભાં હતાં. આશ્ર, મોગરો, બદામ છત્વાદિની મધ્યમાં શુદ્ધ સ્ફટિકનો એક ઉચ્ચો ઓટસો હતો. વૃક્ષોની પાછળ વિશાળ મેદાનમાં આશ્રમમાં અભયદાન પામેલાં હરિણો આનંદથી વાગોળતાં હતાં. આશ્રમની ગાયો તાપથી વિશ્રાંતિ લેવા જાડો નીચે સુખપૂર્વક સૂતી હતી. વૃક્ષોના મંડપથી થોડે દૂર એક ન્હાનું સરોવર હતું; કાંઠા ઉપર એ ત્રણ રત્નગરિત શિલાઓ પડી હતી. સ્વચ્છ જલમાં પ્રતિબિંબિત થતું આકાશ સરોવરનાં ઉદરમાં અનંતતાનું ભાન કરાવતું હતું. સરોવર ઉપરથી વહી જતી મંદવાયુની લહરી શુદ્ધ જલને હસાવતી હતી. પક્ષીઓ રડ્યાં ખડ્યાં નજરે પડતાં હતાં. સમગ્ર વિશ્વ ભગવાન્ ઉષ્ણરશ્મિના પ્રચંડ તાપથી કંટાળી શાંતિમાં ઝૂકતું હતું.

આવી સંધિની શાંતિ દાણવાદ જ ટંકી. એ વૃક્ષો વચ્ચે એક તરૂણી હાથમાં બાલક લઈ ઉભી દેખાઈ; પછવાડે કોઈ અસાધારણ કંઠનો પુરુષ હતો. પેલી રામા સ્ફટિકના ઓટલા તરફ આવતી જણાઈ. એ જાડ વચ્ચે થઈને લાવણ્યની નદી વહેતી હોય તેમ તે રામાનું ગમન મોહક હતું. તે આ પૃથ્વી ઉપરની ન હતી; તે તો કલ્પવૃક્ષની મંજરી હતી, આપ્સરાઓમાં શિરોમણિ હતી. તેના હાથમાં આર પાંચેક માસતું એક બાલ હતું. તેના મનોહર ક્રમળા અવયવો ઉગતા નવપક્ષવેાનું ભાન કરાવતા હતા. તેની પાંદડ્યેક આમડી નીચે લોહીનું વહન સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. પોતાની માતાને અને સમગ્ર વિશ્વને હસતું હોય તેમ તેના સુખ પર રિમત ફરકતું હતું.

તરૂણી સમગ્ર બ્રહ્માંડને લેખતી ન હોય તેમ હંસગતિથી તે ઓટલા પાસે આવી. શુદ્ધ સ્ફટિકમાં પથુ રાગ પૂરતી તે યુવતિ ઉપર ચડી અને તાપમાંથી વિશ્રાંતિ લેવા વનદેવી આવી હોય તેમ શીતળ શિલા ઉપર હસતી હસતી બેઠી. પેલો યુવાન તો આ બધો વખત તેની સાથે જ હતો. પિર્જ્જરાથી અને રમશ્રૂથી તેની આકૃતિ સૌમ્ય જણાતી નહતી. તેની ત્વષ્ઠો તીવ્ર અને વેધક હતી. તેના અવયવો સુસ્થિત અને દૃઢ હતા. આ ઉપવનને તે આજ અન્ય દૃષ્ટિથી જોતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં પથુ તેની દૃષ્ટિ તે રામાની ગતિ ઉપરજ હતી. એ લલિત ગતિમાં અને ચેટાઓમાં તે બ્રહ્માનેદ પીતાં શીખ્યો હતો.

બન્ને ઓટલા પર સ્વસ્થ થયાં. પેહું કુદરતનું રમકડું તો આ સર્વ નાટક જોઈ હસતું હતું. એ હૃદય વિમલતાને જ ઓળખતું હતું. એ નિર્દોષ આનંદ ઝીલનારાં ત્યાં જ હતાં.

‘આ બાલાના અવતારથી’ તરૂણી બોલી ‘મહારા સુખમાં થઈ થઈ છે.’ અનાદત નાદથી પરિચિત કણેો ચમક્યા અને વૈખરીને વધાવવા મંડ્યા.

‘પ્રિયે’ તરૂણ બોલ્યો ‘આ બાલક આપણી સ્નેહમંથિ છે, આપણા આત્માનો વત્તન અવતાર છે.’

શીત વસ્ત્રકણુ વહેતી મંદ લહરી તેમના મુખ પર છવાઈ. શીર્ષ પાંદડાં ખડખડ્યાં, શાખાઓ પણ હલી ન હલી થઈ.

‘સ્નેહનું કળ અત્યંત મિઠ્ઠ હોય છે. બાવક એ અમ અબળાઓનું જીવન છે—પ્રાણનો આધાર છે.’ રૂપાની ઘંટડી વાગતી બંધ થઈ.

‘તારા નદન વનમાં પણ આવાં કંજો ફૂંચે છે’ મુનિથી બોલી જવાયું.

મેનકાના મુખ ઉપર શોકની છાયા પથરાઈ. તેને નદન વન માઠ આવ્યું. અર્ધ ઉધડેલ છીપ વચ્ચે મોતી જણાય તેમ તેની આંખમાં આંસુ ચળક્યું.

‘કેમ, વહાણિ ?’

તરુણી એ લી શકી નહિ, નિર્દોષ બાનકની લવાટ મેખા પર આંસુ ખરી પડ્યું હૃદય યટકવા લાગ્યું.

‘ધિયે, આ શું ?’

રામા ગદ્ગદ કંઠે બોલી ‘આ બાલકને મ્હારે છોડવું—’ રૂઝે ફૂલો મરેળે. ગોઠ-માગર ઉછળ્યો અને માઝા મૂકી.

‘વહાણિ મેનકા, તારું કહેવું હું મધાર્થ મમજી શકતો નથી.’

તરુણી ગેતી ગેતી બોલી ‘અમ અમરાઓને આ બાલકને સ્વર્ગમાં લઈ જવા અધિકાર નથી.’

મુનિગજ અમંકયા. પૂર્વ સ્થિતિ આખ આગળ તરી આવી. અભ્યામના પગપાકથી એકામ થયેલુ મન રાગ અને ત્યાગ વચ્ચે ઝૂંબવો લાગ્યું.

મેનકાએ ચલાવ્યું ‘કારણ કે અમે દેવનગરની નારિકાઓ છઈએ.’

મુનિના કંઈ તો અંતરમાં ઉતર્યા હતા. મગાવિટ થઈ આ શું કંઈ એ વિચાર રગે રગે વ્યાપી રહ્યો. મેનકાનું સ્વરૂપ એક ધરીમાં તણવત જણાયું, કોપથી પૂર્યું, ‘તું અહીં કેમ આવી હતી ?’

મુનિની હૃદયરાણી બોલી ‘સ્વામીના આદેશથી.’

‘દેવતાઓ એવો આદેશ શા માટે કરે ?’

‘તમાગ તપની પરીક્ષા કરવા માટે.’

મુનિનું મમાધાન ન થયું. ‘એ સાર્વિક મરવોમાં આવો દુષ્કાંડાવ સંભવે ?’

‘તેઓ તો નિમિત્ત માત્ર છે. અત્યંત પવિત્ર હૃદયવાળાઓને જ પ્રભુના સ્થાનમાં સ્થાન મળે છે. પ્રભુને મારે અડનારાઓ બધાં સુધી સર્વસ્વ ત્યાગ કરતા નથી ત્યાં સુધી તેઓને એ પદ હુલ્લભ છે. આવા ત્યાગની પરીક્ષા દેવો અમુક સમયે કરે છે.’ નંદનવનની કોકિલા ટહુકી તે ટહુકી.

ઉછળતું લોહી શમ્યું. અપ્સરા નિર્દોષ જણાઈ. માત્ર પોતાનાં તપમાં જ ખામી લાગી.

રવિભિંબ પશ્ચિમમાં લટક્યું. પવનનો સુસવારો વધ્યો. જલતરંગો ઉછળી ઉછળી મુનિનાં દર્શન કરવા લાગ્યા.

આંતરગાન ચાલ્યું ‘ત્રિશંકુને સશરીર સ્વર્ગમાં મોકલનાર મારી આ દશા ?!’ હૃદયનો વેરાળ્ય જમણા બેસથી ઉછળ્યો.

આ તન્દ્ર મેનકા શોકાતુર હતી. શાપની પીકથી તેનું નૂર ઉડી ગયું. એ જીભ ક્ષમા સરખી પણ યાત્રી શકી નહિ. આ સ્થિતિ લાંબી ટકી નહિ. સૂર્યાસ્ત થયો અને સંધ્યા સમય વિશ્વમાં વ્યાપી રહી. કુંભેમાં, વાટિકાઓમાં, જલમાં, ઉપવનોમાં અને વિશાળ આકાશમાં સાક્ષાત પ્રસરી ગઈ રાગની પાછળ અધકાર તો સમય જ શોધે!

મેનકાથી રહેવાયું નહિ. ત્રાપિને ચરણે ખાળકને મૂકી પ્રણામ કર્યા. ‘ક્ષ.....મા——’ વધારે શું બોલાય ?

ક્ષમા મળી ચૂકી. ‘તારો શો દોષ ? જે થયું છે તે ચોક્કસ જ છે. તું તો મારી શુરુ થઈ. વિપત્તિઓની શિક્ષા ધણી મોંથી છે.’ બાળક હંચકી પાછું આપ્યું, મુખ ઉપર હાથ હવરાધા અને વિગુણ થઈ મુનિએ ચાલવા માંડ્યું.

નંદનવનની મોહિની બાલક ધરી રહી. ગાત્રો શિથિલ થયાં, હૃદય શેવા લાગ્યું, અને ચક્રવાકીનો વિલાપ સમગ્રતાં શીંડ્યું. થોડાં એક મોતી પણ ખર્ચાં ન ખર્ચાં.

અધકાર વ્યાપી રહ્યો. સમગ્ર નખમંડળ બેઈ રહ્યું. શકન્તો માળામાં મુખે સ્તર્તાં હતં.

તથાપિ, પૂર્વ દિશામાં. શાંત તેજનાં કિરણો સ્ફુર્ચાં.*

તા. ૬-૮-૧૯૦૮
ગામળદાસ કોલેજ
બાવનગર.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બાદ.

* આ લઘુ લેખ ચારેક વર્ષ ઉપર લખ્યો હતો. તેમાં અત્યારે ઘણા ફેરફાર થઈ શકે તેમ છે અને કરવા ચોક્કસ પણ બાકે. છતાં, મારા એ સમયના વિચારો અસલ સ્વરૂપે રહે તે જ વધારે સારું લાગવાથી આમાં ફેરફાર કર્યો નથી. ફેરફાર જુઓ પણ ચુંદર હોય છે.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બાદ.

કવિ નરસિંહ મહેતા કૃત ગરબા.

આપણી શુન્નરાત્રી ભાવામા કવિ વચન બટના રચેના ગરબા ઘણા પ્રસિદ્ધ છે, તે ઉપ-
રથી કેટલાક માણસનું એમ ધારણ છે, કે શુન્નરાત્રી ભાવામા પહેલ વહેવો ગરબાનો રાગ
આ જ કવિએ દાખન કર્યો હશે પણ આ નીચે આપેલી નરસિંહ મહેતાની કવિતાના ગગ
ઉપરથી જણાશે, કે આણું માનવું એ બરાબર નથી મહેતાના સમયમા પણ ગ-બાનો રાગ
આપણા પ્રાન્તમા જાણીતો હશે, ને તેથી જ તેમણે આ કવિતા ગરબાના નગમાં બનાવી હશે.

જે કે, પાછળથી કેટલાક કવિઓની રચેલી કવિતા મહેતાના નામ ઉપર ચઢી છે ખરી,
પણ મહેતાની પોતાની રચેલી અને આવી નામ ઉપર ચઢી ગયેલી કવિતામા એવો બધો
તફાવત છે, કે તે સ્પષ્ટ જણાયા વગર નહેતો નથી મહેતાની કવિતાની બાધા, મન્ય, મધુરી
અને કેટલાક મૂની ભાવાના સમ્બોધી રચાયેલી છે.

આની નામ ઉપર ચઢેલી કવિતામાથી થોડીક કવિતા આપવાનો વિચાર છે, તે બનશે
તો આગળ ઉપર આપવામા આવશે

જે હસ્તલિખિત પુસ્તકમાંથી નીચે લખેલી કવિતા આપવામા આવી છે, તે પુસ્તકના
અક્ષરો કાના માત્ર સાચેના છે, તેમ જોણી પણ ઘણે ભાગે શુદ્ધ છે તો પણ હાલના નગ-
યને અનુમરીને જોણીમા મહજ ફેરફાર કરવામા આવ્યો છે અનિયમિત વર્તમાનકાળના
ક્રિયાપદને ભૂતકાળમા મૂકવા પડ્યા છે, કેમકે તેમ કર્યા વિના ચારે તેમ ન હતું.

હાંચ ચાલતા ગરબાના ગગના દરેક ચ છુને છેડે ' હોન ' શબ્દ મૂકવામા આવે છે,
તેને ઠેકાણે આ ગરબામા શકત ' યો ' એક જ અક્ષર છે દરેક ચરણના અંત ભાગમા આ
' હો ' અક્ષર હોવાથી તે જૂનથી નહિ, પણ તે વખતે તેમ બોનાતો હશે, તેમ જાણી અહીં
તે જ રીત ઝાલમ નાખી છે, વખતે તે સમયમા તેની ગીતે ગાવામા આવતું એ હોય.

ગરબો ૧ હો.

(ગરમાના ગરબાનો રાગ)

શરદ નીશાએ શ્રી માહાનજ, કે વનમા આવીઆ રે હો,
મધ નીશાએ વગડી વેણ, કે ગોપીકા ચાલીઓ રે હો
શ્રવણે મુણી મોલીનો નાદ, કે મે'બાકુજ ધયા રે હો,
જે જામ હુતુ પોતાને ધામ, કે તે તમ નિસર્થા રે હો.
જોયો પૂરણ નદ પરિબલ, કે સુધ યુધ સન ટળા રે હો,
શુએ નયણા ભરી ભરી નાગ, કે ગોપીકા મહુ મળા રે હો,

વચન યોગ્યા શ્રી મહારાજ, કે કહો કેમ આવીયાં રે લો;
 વળતી યોગી વ્રજની નાર, કે તમ આસરે આવીયાં રે લો.
 રંગભર રાસ રમાડો નાથ, કે શરદ સોહામણો રે લો;
 ઉગ્યો સોલ કળાનો ચંદ્ર, કે અતિ રણીઆમણો રે લો.
 પુરણુ પ્રીત જોઈ પરિશ્રમ, કે રૂઢીઆ લીડીઆં રે લો;
 રંગભર રમવા માંડ્યો રાસ, કે કારજ સીધીઆં રે લો.
 વાજે તાલ પખાવ ને ઝાંઝ, કે વેણુ વાંસળી રે લો;
 નાચે નરહરિ નંદકુમાર, કે ગોપીકા સહુ મળી રે લો.
 ચોકમાં ફરતી વ્રજની નાર, કે વચે રાધા હરિ રે લો;
 નવ સત સજ કે શણુગાર, કે પાવલ ધુધરી રે લો.
 હમચી લે હરજની સાથ, કે તાલી લે હાથમાં રે લો;
 નાચે નટવર મદન ગોપાળ, કે જીવતીના સાથમાં રે લો.
 અત્રીક દેવતા રહીને જોએ, કે પુષ્પ વધાવતારે લો;
 ફો ફો નરસંઆનો નાથ, કે મનમાં બાવતા રે લો.

પદ ૨ ગરબો.

(રાગ કપરે પ્રમાણે.)

વા'લા મારા વૃંદાવનને ચોક કે, વે'લા પધારજો રે લો;
 વા'લા મારા ગોકુલની વ્રજનાર કે, વેહુંએ બોલાવજો રે લો.
 અમને રમવાના છે કોડ કે, વા'લા સંગ બેઝડી રે લો;
 લેવા મુખડોનો મકરંદ કે, મળી તેવ તેવડી રે લો.
 સારી શરદ પુનમની રાત કે, સુંદર સોહામણી રે લો;
 અમને રાસ રમવાના કોડ કે, રંગભર બામની રે લો.
 વા'લા મારા ગોકુલીએ પધાર્યા તે, અમને તારવા રે લો;
 વા'લા મારા લાકલડી સાહી તેડ ધેન ચારવા રે લો.
 ફડું જમનાજીતું નીર કે, ત્રટ રણીઆમણું રે લો;
 રૂઢી બંસી બટની હાંદ કે, સુંદર સોહામણી રે લો.
 ફરતું ગાન કરે વ્રજનાર કે, વચમાં વા'લજો રે લો;
 મળીયો વ્રજવીનતાનો સાથ કે, તાલી લે હાથમાં રે લો.
 પ્રગટ્યું પૂરવ જનમનું ધુણ કે, ત્રેડે તાપ હણો રે લો;
 નાચે નરસંઆ આનંદ કે, રાસ વાધ્યો ધણો રે લો.

પદ ૩. ગરબો.

(રાગ ગરબાનો)

કે સમીક્ષા જાળને પોત્યા કે, નાંચાળના કાનમા રે લો,
મધાણ કુજ બુવનને હાર કે, ઠમા હેરવા રે લો.
વાલે મારે લીધો દુલો હાથ કે, માંચો ફેરવા રે લો;
ગમીએ ઉછાળીને નાખ્યો કે, રાંધાળના ઉગ્મા રે લો.
મધાણએ મંતાડ્યો કાંચવડી માહે કે, સુખના પૂનમાં રે લો,
ત્યાં હરિએ નાખ્યો હાથ કે, વળગા ઝૂમ થઇ રે લો.
રાંધા રોળી વજની નાર કે, આંગની સુધ ગઈ રે લો;
વાલે મારે રોળી વજની નાર કે, ગંગની રેલ વહી રે લો.
રસીએ લીધા નથના મોતી કે, કોતડ ખેવવા રે લો,
નેતા નાક થઈ તપાસ કે, મધા નાનને રે લો.
રસીઆ આપો નથનાં મોતી કે, નાક પેહેરીએ રે લો,
સહીએ જાણશે એવી વાત કે, ઘેગ જઈ સોપરો રે લો.
પગ્ગયો જાણશે એવી વાત કે, ગદા થાપશે રે લો,
પરણ્યો પોકશે મારી રાત કે, આખ નતી થશે રે લો.
ચોટી ખણશે ગોરે ગાલ કે, મીઠી લાગશે રે લો,
નણદલ જાણશે એવી વાત કે, જાણે ગઈ ગામની રે લો.
જુઓ જોડાણીના ઢંગ કે, ઘેગ ઘેગ આડશે રે લો;
જોક મારો શ્રી મહાગજ કે, જઈ કેશે માતને રે લો.
ખાપને લાડકડી હાડ નાગ કે, ખીજ કા નહી રે લો,
લાવો લાવો પારીજાતકના ફૂલ કે, નાથને વધાવીએ રે લો.
નાથે નગમૈઓ સુખ દાસ કે, લીધા જોઈ નાથની રે લો,
સદા રમે છે રામ કે, લીલા પ્રકાશની રે લો.

છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.*

બંગાળામાં સાહિત્યપરિષદો.

સંવત ૧૯૬૪ ના વૈશાખ માસના વસંતના અંકમાં મહારા મિત્ર રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે ' મરાઠી લેખકોનું એથું સંમેલન ' એ નામનો એક લેખ લખ્યો હતો. ત્હેમાં બંગસાહિત્યપરિષદ માટે ત્હેમને તે વખતે કાંઈ હકિકત મળી નહિ શકવાથી એ સંબન્ધે તેઓ કાંઈ લખી શક્યા નહોતા. હાલમાં મ્હને એ સંબન્ધે જે હકિકત મળી છે તે ગુજરાતી સાહિત્યસંવેદને ઉપયોગી થઈ પડશે એવા હેતુથી એની સંક્ષિપ્ત નોંધ અત્રે રજુ કરું છું.

બંગાળી સાહિત્ય અન્ય દેશી ભાષાઓના સાહિત્ય કરતાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે છતાં તે ભાષાનું સાહિત્ય હજુ પણ બની શકે એટલું વિશાળ અને સર્વ પ્રકારે ખામી વગરનું બનાવવા માટે ત્યાંના વિદ્વાનો તન મન અને ધનથી જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છે તે ખરેખર ધન્યવાદ્યોગ્ય અને અનુકરણીય છે. ત્યાંનું સાહિત્યક્ષેત્ર કેવી રીતે ખેડાય છે તે હમણાં ત્યાં મળેલી બે સાહિત્યપરિષદોમાં થયેલા કામકાજ નીચે આપેલી સંક્ષિપ્ત નોંધ ઉપરથી સહજમાં જણાઈ આવશે.

ફેબ્રુવારીની શરૂઆતમાં બંગાળામાં રાજશાહી મુકામે બંગસાહિત્યસંમેલન (All Bengal Literary Conference) અને બોગરા મુકામે ઉત્તરબંગસાહિત્યસંમેલન (North Bengal Literary Assemblage) થયાં હતાં. બન્ને સભાનું કામકાજ બેતાં મુખ્ય હેતુ બનેલો એક જ હતો. વધતા જતા બંગાળી સાહિત્યને હરેક જાતના બની શકે તેટલા વ્યાવહારિક ઉપાયોથી શાસ્ત્રીય શોધ અને વિજ્ઞાનથી વિભૂષિત કરવું અને ત્હેને માટે જે જુરસો જોઈએ તે વિદ્વાનોમાં ઉત્પન્ન કરવો. આ શુભ હેતુ પાર પાડવા બંગાળી વિદ્વાનો, રાજાઓ, ધનાઢ્યો અને જમીનદારો એક સરખી રીતે મદદ કરવા આગળ પડ્યા છે. કલકત્તામાં બંગસાહિત્યસભાએ હમણાં પોતાના માટે એક મુંદર ભવન બંધાવ્યું છે અને થોડા વખત ઉપર એની વાસ્તુક્રિયા ઘણી ધામધુમથી કરવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે બંગાળાના વિદ્વાનોએ હાજરી આપી એતાજનોને જ્ઞાનામૃતનો સ્વાદ અપાડ્યો હતો. પ્રખ્યાત નવલકથાકાર બંકિમચન્દ્રની છબીની પથરામણી સભારથાનના મુખ્ય ખંડમાં યોગ્યરીતે કરવામાં આવી હતી. આ શિવાય બીજું ઘણું વ્યાવહારિક અને ઉપયોગી કામકાજ થયું હતું.

રાજશાહી મુકામે બંગસાહિત્યસંમેલનના પ્રમુખસ્થાને ડા. પી. સી. રૉય બીરાબ્દો હતા. ડા. રૉય એ એક પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે. એમના ભાષણમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ બંગાળી સાહિત્યનું હવે વિજ્ઞાન તરફ વલણ કરાવવું એ હતો. દેશની સ્થિતિમાં આ પચાસ વર્ષમાં અદ્ભુત ફેરફારો થયા છે ત્હેને લીધે તથા દેશની આર્થિક ઉન્નતિને લીધે વિજ્ઞાનનો વિષય બધા વિદ્વાનોએ પ્રથમ હાથમાં લેવો જોઈએ એમ એમનું ફરી ફરીને કહેવું થયું હતું.

અધ્યક્ષના ભાષણ પછી વિવિધ પ્રકારના નિબંધો વંચાયા હતા. તે બધાની સંક્ષિપ્ત નોંધ આપતાં પણ વિસ્તાર થઈ જાય એ ભયને લીધે ફક્ત જે જે વિષયો ચર્ચાયા હતા તેમાંના મુખ્ય વિષયોનાં ફક્ત નામ આપીને જ સંતોષ માનીશું. એથનોલોજી (Ethnology)

ધ્યાવહારિક રસાયનશાસ્ત્ર (Practical Chemistry) વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) બગાણ વિદ્યા (Astronomy) અને ખીજ એવા જ વિષયો ઉપર ઘણા નિબંધો વંચ્યા હતા. અને તેના ઉપર સારી રીતે બહાષોદ થયો હતો. સ્વાભાવિક રીતે આ વિષયો શ્રાતાજ્ઞોના કાનને નીન્સ અને સ્વાદમા શુષ્ક લાગે પણ સભામા શ્રાતાજ્ઞોએ એક ચિત્તથી અને આનંદથી સાંભળ્યા હતા જે બંગાળી સાહિત્યનું સારૂ ભવિષ્ય બતાવી આપે છે બગવદ્ ગીતા મિત્ર સભ્યે સંબંધ ધરાવતા એક ગૃહસ્થે રંગના હુજ્જ ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને જાતે જાતના રંગોથી રંગેલા કપડા તથા સુતરના નમુનાઓ શ્રાતાજ્ઞોને તથા સભાસદોને બતાવી તેની પુરેપુરી સમજ આપી હતી કલકત્તેથી એક વૃદ્ધ બંગાળી પડિતે ‘અમથના ઘટિકા યત્રો’ ઉપર એક નિબંધ લેખના ચિત્રો માથે મોકલ્યો હતો અને વિકાસનોતો એ વિષય ઉપર સારી રીતે બહાષોદ થયો હતો.

બોગન મુકામે હતું બંગ સાહિત્ય મમેથન તામિષ ૩૧ મી જાનેવારીને રાત્ર મળ્યું હતું બોગન શિષ્યકાળમા અને ઐતિહાસિક બનાવો માટે એટલા બગાણના નિધિ પણ મુધરેલી દુનિયાના વિદ્યાર્થીઓ અને શોધબોગ કન્નારાઓને પુરેનો જોનાર આપે એવું મ્યાન છે. એવા સ્થાનમા મળેલી આ સાહિત્યપંચિદનું પ્રમુખમ્યાન ગણુના તમ્બલ પડિત જગદીશ્વર કે જેઓ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્યાથી વિભરિત છે તેઓને આપવામા આન્ય હતું.

આ સમેલને ઘણા ઉપયોગી અને વ્યાવહારિક હાલો સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે કર્યા છે. બંગાળી સાહિત્યને દેશની આર્થિક અને હુજ્જ વાગની મિત્રિ સુધારવામા ઉપયોગી થઈ પડે એવું હરેક નકાગી મહેનત લઈ કલકત્તે એમ આ સમેલને હરાવ કર્યો અને આ હેતુ પાગ પાડવા માટે એક ન્હાનું પણ મળ્યુત મળળ મબાસદોમાથી ચુકી કાઢવામા આવ્યું અને તેના કાર્યક્રમના નિયમો નક્કી કર્યા.

શાન પગી વિવિધ વિષયો ઉપરના નિમંધો વંચ્યામા એક પ્રખ્યાત ગ્રંથકારે ઇટા ઉપર ધાતુનો ઢોળ ચઢાવવાનો હુજ્જ મુમલમાની નાજ્ય થયું તે દેલના દેશીઓ જાણતા હતા એમ દાખમા આપી સાબીત કરી આપ્યું હતું માદગમા બવાવમેનના મહેનમાથી આની ઘેટા મળે છે તે જણાવી આ ગૃહસ્થે એનો એક નમુનો સભામા બતાવ્યો હતો. ખીજ એવી પણ નાના પ્રકારના ધાતુના રંગોથી ગેલી બોગરામા મહારથાન ગઠના ખડિયેરમાથી ખોદી કાઢેલી કેટલીક ઇંટોના નમુના આ ગૃહસ્થે ગ્લુ કર્યા હતા.

બોગરામા મળેલી આ પંચિદ જે જે હરાવો સાહિત્ય વૃદ્ધિ માટે પસાર કર્યા છે તે બંધા એટલા મહત્વના છે કે તે તમામ આ મ્યાને આપ્યા વગર આ લેખનો હેતુ પાગ પડે એમ નથી તેથી વિસ્તાગનો ભય બાબુએ મુકી નીચે મુજબ લેખી નોંધ આપવામા આવે છે. આ હરાવોને સાત વિભાગમા વહેંચી નાખી પ્રત્યેક માટે નીચે મુજબ કાવો કરવામા આવ્યા હતા.

૧ બંગાળી સાહિત્યની વૃદ્ધિ.

બંગાળી સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે એક ચોક્કસ ન્તો લેવા સમેલને મબાસદોમાથી એક

ન્હાનું સરખું મંડળ નિમ્ન અને તે મંડળને ચાલુ વર્ષમાં ઉત્તર બંગાળના અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાંનાં એકાદ બે પુસ્તકો કે જે ઐતિહાસિક બનાવો માટે ઉપયોગી હકીકત આપતા હોય એવાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ સોંપ્યું.

બીજું એક મંડળ નિમી પરિપદે લેને માટે એવું દરાવ્યું કે આ મંડળના સભાસદોએ બની શકે એટલા અસાધારણ ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સી અને અરેબીક ગ્રંથોના બંગાળી ભાષામાં તર્જુમા કરી દર વર્ષે પ્રસિદ્ધ કરવા.

સભામાંના ત્રણ બંગાળી ગૃહસ્થોને ઉત્તર બંગાળના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન બંગાળી ગ્રંથકારોના નામનું લેખના લખેલા પુસ્તકોની યાદી સાથે એક પત્રક તૈયાર કરવાનું કામ સોંપ્યું.

ત્રણ બંગાળી અને એક મુસલમાન ગૃહસ્થ મળી ચાર ગ્રહસ્થોનું એક મંડળ સ્થાપી લેને ઉત્તર બંગાળના સંસ્કૃત, ફ્રાન્સી અને અરેબીક ગ્રંથકારોનું લેખના પુસ્તકોની યાદી સાથે સંપૂર્ણ ટિપ્પણ કરવાનું સોંપ્યું.

બે બંગાળી અને એક મુસલમાન મળી ત્રણ ગ્રહસ્થોને વાતચીતમાં વપરાતા ધરગથ્ય શબ્દોનો બંગાળી ભાષામાં એક કોષ તૈયાર કરી પરિપદના મંત્રિ તરફ રજુ કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું.

૨ પ્રાચીન શોધખોળ.

ઉત્તર બંગાળમાં આવેલી પ્રાચીન જગ્યાઓ જે ઐતિહાસિક, પ્રાર્થિક અને શિષ્યકળાની શોધખોળ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી હોય તેવી જગ્યાઓનું એક પત્રક કરવા માટે સાત ગૃહસ્થોનું એક મંડળ નક્કી કર્યું.

૩ અસલી રમરણચિહ્નોનો સંરક્ષણ.

પ્રાચીન રમરણચિહ્નોના રક્ષણ માટે છ ગૃહસ્થો અને એક મંત્રિની નિમનોઈ કરી અને ચાલુ વર્ષમાં આ મંડળે નિચે મુજબ કામ કર્યું એમ પરિપદે દરાવ્યું.

દિનાજપુરમાં મંગળ બરીના બગલ સ્તંભનો અને દિનાજપુરના મહારામની જમીન; હારીમાં બોગરામાં આવેલા અર્જશ્વરી દેવીના પ્રાચીન દેવાલયના છાંયોદ્ધારનાં કામો હાથમાં લેવાં.

૪ પ્રાચીન શોધખોળનું સંગ્રહસ્થાન.

એન્નાસોલ, એન્થોપોસોલની શોધખોળ માટે પ્રાચીન નમુનાઓ ઉત્તર બંગાળના પ્રગબાઓમાંથી મળે તેટલાં એકઠાં કરવા સાડ પરિપદે પ્રગણાવાર ન્હાનાં ન્હાનાં મંડળો નિમ્યાં. આ નમુના માટે એક કામનું સંગ્રહસ્થાન રાખવાનો દરાવ કર્યો અને લેને 'ઉત્તર બંગ સારસ્વત બવન' એવું નામ આપવાનું નક્કી કર્યું.

૫ આર્થિક સુધારા માટેની તજવીજ.

ઉત્તર બંગાળના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઉદ્યોગ દુનર અને વ્યાપારની સ્થિતિની સંપૂર્ણ

તપાસ કરવા માટે જરૂર પડે તે પ્રમાણે ખર્ચ કરવા અથવા પારિતોષિક આપવાના ફાવે તથા નિયમો પરિપક્વે પસાર કર્યા.

૬ શિષ્યામણુ.

સર્વાનુમતે એક એવો દશમ આ પરિપક્વે કર્યો કે પુસ્તકો, કાવ્યો, નાટકો અને વર્તમાનપત્રોમાં લખનારાઓએ ભવિષ્યમાં કોઈ વ્યક્તિને દુઃખ લાગે અને જાતિ જાતિમાં કસેશ ઉત્પન્ન થાય એવી અંગત દીકાઓ જોને માટે ઐતિહાસિક સાખીતિ રજુ થઈ શકે એમ ના હોય તેવી પોતાના લખાણમાં કરવી નહીં.

૭ શાળાઓ માટે પુસ્તકો.

છોકરા છોકરીઓની પ્રાથમિક કેળવણી વારં વારં સરળ બંગાળી ભાષામાં ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન અને ખીજ સાહિત્યના વિષયો માટે પાઠ્યપાઠ્યો તૈયાર કરવી અને હેતુ પાર પાડવા સારું વિદ્વાનોને વિનંતિપત્રો મોકલવા એમ કરાવ્યું.

૮. પારિભાષિક શબ્દકોષ.

આ પ્રમાણે આ બે સભાએ દેશના ઉત્કર્ષ માટે જે શુભ કાર્યની શરૂઆત કરી છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. આ શિવાય ખીજ 'નેશનલ કાઉન્સીલ ઓફ એડ્યુકેશન' જેવી હમણાંની હતી ચચેલી સંસ્થાએ પણ સાહિત્યવૃદ્ધિ માટે ઘણા ચોખ્ખા પ્રયાસો કરવા માંડ્યા છે તેમાંના એકાદ બે પ્રયાસની નોંધ લઈશું તો તે અત્યંત ચર્ચાસ્પદ નહીં. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોના મથાર્થે શબ્દો બંગાળી ભાષામાં ઉત્પન્ન કરવા માટે બંગાળના કેટલાક વિદ્વાનો એ શરૂઆત કરી છે. પણ જેટલી જોડાએ તેટલી ત્વરાથી એ કામ ચાલવું નહિ હોવાથી હાલમાં આ સંસ્થાએ એ કામ કરવાનું પોતાના હાથમાં લીધું છે. ઘણાંકનું એવું કહેવું છે કે આવો કોય બંગાળી ભાષામાં કરવા કરતાં સંસ્કૃત ભાષાની છુટ્ટી મદદ લઈ દિંદી ભાષામાં કરવામાં આવે તો હિંદુસ્થાનના તમામ લોકો એનો લાભ લે. આ માટે આ મંડળને સૂચના કરવામાં આવી છે પણ પરિણામ હજી જણાવું નથી. યોગ્ય સમયમાં વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દોનો બંગાળી ભાષામાં એકાદ કોય બહાર પડ્યાની વાત સાંભળીશું તો એ માટે આશ્ચર્ય થશે નહિ.

આપણા શુભચાતી વિદ્વાનો હવે પછીની સાહિત્યપરિપક્વમાં આ વિષય સંબંધી ચર્ચા કરી પાંચ સાત વિદ્વાનોનું એક મંડળ નક્કી કરી તે મંડળને આ કામ સોંપે અને તે મંડળ પ્રેમ અને ઉત્સાહથી તે સ્વીકારી એ કામની એકદમ શરૂઆત કરે તો બે ત્રણ વર્ષમાં આવો એક કોય જોની હાલના સમયમાં ખુબ અગત્ય છે તે તૈયાર થઈ જશે અને તેથી દેશના ઉપર દેશનો કાયમનો ઉપકાર થશે.

સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે વિદ્વાનોમાં સંપ અને પ્રેમની આવશ્યકતા છે. સાહિત્યસેત્ર ખેડવા માટે એક નહિ પણ અનેક સાધનોની જરૂર છે અને જે આ સાધનો પૂરી એકાદ

સાધન જોઈએ તેડું મજબુત નહિ હોય તો ખેતીના કામમાં વિશેષ આત્મા વગર રહેશે નહિ અને જરા વિશેષ પડ્યો કે કરેલી ખીજ બધી મહેનત નકામી થઈ પડે છે એટલા ખેડવામાં મળેલી સાહિત્યપરિપક્વ વિદ્વાનોને એક ખીજના લખાણ ઉપર અંગત ટીકા નહિ કરવા જ શિખામણ આપી છે તે ઘણી જ યોગ્ય છે અને તે સરખી રીતે મારા ગુર્જર વિદ્વાનોને પણ લાગુ પડે છે.*

નાગપુર,
મધ્ય પ્રોત.
૧-૩-૦૯

મન્વન્તરાય મણિરાય હુરકાળ,

૫૫

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.

(અનુલેખ.)

(પ્રયોજન.)

એ સંબંધમાં આ લેખકે લખેલું ગચ્છાપત્ર મુદ્રાલયમાં ગયા પછી રા. રા. નરસિંહરાવનો લેખ ૨ જો (માર્ગશીર્ષના અંકમાં) જોવામાં આવ્યો.

પરંતુ, એ 'કંટાળા બરેલા' સંખ લેખથી પણ તેઓની પૂર્વોક્ત રિયતિ બહુ 'મુખ-ત્રી' ન હોવાથી કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પુનઃ જેમ પૂર્વે રા. નવલરામે કહ્યોલા અને રા. રમણભાઈએ મોટલા 'સ્વાતુભવ-સિક્ક' અને 'સર્વાતુભવસિક્ક' એ શબ્દોને દ્રવિત કરાવી રા. નરસિંહરાવે 'આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી' એ શબ્દો યોગેલા (વસંત. વ. ૪. અં. ૭. પૃ. ૨૫૯), પરંતુ 'તે સચ-નાનો સ્વીકાર' અજી મુધી બહુ લેખકાએ ક્યો જાણાતો નથી, તેમ પણ તેથી વિપરીત પ્રકારે, પ્રસ્તુત નવીન લેખમાં વધારે પ્રાધાન્ય અપાયલા 'અધ્યાદાર' ના સંબંધમાં, ફક્ત ન થાય અર્થાત્ પ્રાન્તિગાનથી સ્વીકાર ન થાય તેથી પણ કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પુનઃ પ્રથમ લેખમાં ન્યાય વ્યાકરણાદિ તત્ત્વદર્શિ શાસ્ત્રોની સ્વમતને પુષ્ટિ હોય એમ દર્શન

* રાજકોટમાં આવતી પરિવહ બરવાની દિલચાસ સાથે છે તે પ્રસંગે ઉપરનો લેખ અમારા કાઠીઆવાડી બન્નુએને કેટલીક વિચારવા યોગ્ય સચના આપી ઉપયોગી થશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

તત્રી.

નવી, નવીન લેખમા, તેઓની પણ 'બુદ્ધિના સાધનથી પરીક્ષા' રૂપ અસતા મિત્રણથી, તેઓના શુદ્ધરૂપમા શિથિનતા અને મક્કતા આહવા જે પ્રયત્ન થયો છે તેથી પણ કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

પુનઃ 'લુપ્ત' ન્યાયથી તે પણ ઉપેક્ષતા, 'આત્મ ગ્રન્થોના તત્ત્વો બુદ્ધિના સાધનથી પરીક્ષા કરીને ઉપયોગમા' લેતા તેમાથી વિરુદ્ધ નિષ્કર્ષો ખેલાઈ જાય તેવે પ્રમત્તે પણ કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

જેમકે—'અધ્યાહાર'ના નિર્ગર્થ વિસ્તાનયમા પ્રસંગના આદિમા જ લક્ષણમા 'કથામાથી' 'અન્ય સ્થાનમાથી' એ શબ્દો (૫ ૭) આકાશા વિના, પણ 'પૂર્વોક્ત' રૂપ છદ્દાશની મ્વાર્થ સિદ્ધિ સાથે આણેના છે (૫ ૧૨)

અને જેમકે—પ્રથમ લેખમા અવિશિષ્ટ 'અનુત' માત્રની જ વાત હતી, તેની બુદ્ધિમા 'નિતાત' અને 'કેવલનિતાત' એમ અપૂર્વ અધિક નિવેશોરૂપ વ્યર્થ જમનો અગીકાર કરાયો છે

અને જેમકે—પ્રથમ લેખમા માત્ર 'પૂર્વોક્તનો જ અધ્યાહાર' માત્રી લઈ 'પ' દોરાનું સધાન પ્રતિષ્ઠિ હતી, તે સ્થિતિમધ્યાન 'મિશ્રિતથી બદલી' આ બીજા લેખમા 'પૂર્વોક્ત' ને પણ અધ્યાહારના તત્ત્વમા પ્રવેશ કરાવ્યો છે

અને જેમકે—તેમ કરતા—અધ્યાહારના લક્ષણના ભાગજૂત 'અનુમધાન' નો 'ખડ' કરી, 'સધાન' નો વિનક્ષણ રીતિએ ઉપયોગ કર્યો છે (૫ ૮), અને 'અનુ-મધાન' શબ્દના 'અનુ' ભાગમા 'વ'ન અપ્રમિદ્ધાર્થ 'પૂર્વોક્ત' નું અનુમધાન કર્યું છે (૫ ૧૨)

અને જેમકે—પ્રથમ લેખમા 'અર્થાધ્યાહાર' ની વાત જ ન હતી તે 'પૂર્વોક્ત' વ્યર્થ 'નું' આ બીજા લેખમા 'મધાન' કર્યું છે

અને જેમકે—તેમ કરતા—'અર્થાધ્યાહાર' ઉપર બુદ્ધિથી કપિતાર્થનો અધ્યારોપ કરી દેવામા આયો છે

એ છતાં જ અને નિષ્પ્રયોગિકા અને અચાલા ન પનાઓ ના ન મિદાવતા ના લેખમા 'ખેચી અણુધ' છે તે દર્શાવવા પણ કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

શબ્દાર્થની 'ખેચતાણુ' વાદીઓ પ્રકટિપત અર્થને મનાવવા કે પગેકત અર્થને મિથ્યા દનાવવા કરે છે. અર્થનિર્ણયમાત્ર તેમ કરવું એ અપ્રશસ્ત છે

(અધ્યાહાર.)

આ બીજા નબળા લેખમા મૂળ વિષયથી 'દૂર-દૂર-સુદૂર' બાઈ ના ન-સિંહરાવે અગત્ય (૧૮) પૃષ્ઠના લેખમા અગીઆર (૧૧) પૃષ્ઠ જોડેથી ચિત્ત-આધામ અધ્યાહારના રૂપનું દર્શન કરાવવા કર્યો છે, તેથી 'હેમના ચાર મુદ્દાઓમાથી' એ વિષય પ્રથમ વિચારણે

અંત 'સુસર્ગ' ને ઉપક્રમ ઉપસંહાર બેતાં અનાયાસ જણાઈ આવશે-કે આ અંકાં-પદ્ધતિનું બીજા બે મૂલ્ય સુખ્ય 'વાતો' (૧) પૂર્વાકિતની પુનઃ અનુક્રિત હોય ત્યાં અધ્યા-હારને પ્રસંગ છે, (૨) નિતાંત અનુક્રિતમાં અધ્યાહારના તરવને પ્રવેશ આપ્યો છે તે વાજબી નથી—એ બેને 'પ્રમાણુબાધિત' નથી એમ સ્વીકારાવવામાં છે, અને બીજા લેખમાં (૩) 'અર્ધાધ્યાહાર' રૂપ એક નવી વાતને પ્રવેશ આપ્યો છે તે છે.

અત્રના પૂર્વના લેખમાં જે એક પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ઉદાહરણ આપ્યું છે, તે એક જ આ ત્રણે વાતોને 'પ્રમાણુબાધિત' અને નિર્મૂલ કરવા પૂર્ણગણ છે, એ સુસર્ગને આપાતતઃ જ જણાય તેમ છે, તથાપિ કેટલાએકથી જે 'આસવાક્યની અન્ધ પૂજા' રૂપ નામને પામે તેવી વાત એક દોરે રાખી, 'બુદ્ધિના સાધનથી પરીક્ષા' નામક પદ્ધતિને જે વાત ધારણ કરી હે તેની પરીક્ષા તે જ ધોરણે કરવી અપ્રાસંગિક નહિ કલ્પાય.

ઉપરની પહેલી વાતના સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવના તેરમા પૃષ્ઠમાં અમુક વાચકને વધારે શુભચારમાં નામે એવો "આ કારણથી—" આરંભાતો સંગ્રહાતક 'ગેરેઆદ' છે. એના પ્રથમ વાક્યમાં રા. નરસિંહરાવ ચોતાનું મૂલ્ય વચન વિશિષ્ટ કરવા 'સોમ્ય કારણ' બેતા નથી. છતાં બીજા વાક્યમાં અમુક અંશે તેને વિશિષ્ટ કરે છે. અને તુરંત જ ત્રીજા વાક્યમાં 'દ્વં તૃતીયં' ઉપરિચિત કરાય છે, જેમાં પહેલી વાતને 'એક' બીજી વાતનો એક ખાઈ જતાં ટેકવવાનો હતો એમ મૂઠ તાતપર્ય જતાવે છે; જે બીજી વાત એ રીતિએ વિપયનું મૂલ્ય પીક સિદ્ધ થાય છે, અને જે પૂર્વ લેખમાં દર્શાવ્યું છે તેમ અને પશ્ચાત્ લેખમાં દર્શાવાશે તેમ સર્વથા નિપ્રયોજન અને તેથી અચાલ્ય છે.

એસર્વપૂર્ણપીઠ અનન્યસખ્ય "નિતાંત નુક્રિત" એ શબ્દો અને તેનો અર્થ રા. નરસિંહરાવના જ શાસનથી અનુગમ્યમાન છે. એનાં પ્રકાશક ઉદાહરણો તેઓ જે આપે છે તેમાં કોઈ એક વિલક્ષણ તર્કશૈલીથી 'ગાણ' અધ્યાહાર તો સ્વીકારે છે. અનુક્રિત એ અભાવાત્મિક હોતાં જેમ નિતાંત આદિ ન્યૂનાધિકત્વબોધક કોઈ વિશેષણથી વિશિષ્ટ કરી સકાય નહિ તેમ અધ્યાહારના પણ સુખ્ય-ગાણ એવા બેદો તર્કવિરુદ્ધ જ છે, કારણ તેમાં મૂલ્યભૂત જે આકાંક્ષા તે ન્યૂનાધિકત્વના હોઈ શકતી જ નથી જેથી સુખ્ય-ગાણ એવા બેદોની કલ્પના કરવી પડે. આ અને અન્યત્ર સર્વ સ્થલે માત્ર એક 'પદાધ્યાહાર' થી જ શુદ્ધ નિર્વાદ થાય છે ત્યાં આવી આવી એક એકથી અમંબલ બિન્ન કલ્પનાઓ કોઈ એક સ્થલે અસ્થિર-તાની સ્થાય છે.

રા. નરસિંહરાવના આ બીજા નવા લેખમાં બીજી નવી વાત "અર્ધાધ્યાહાર" છે. એ સંબંધમાં તેઓ 'ધોપણ કરે છે કે'—"નૈવાયિક અને મીમાંસિક બંને મતનો સંશ્લેષ આ ચારે વિભાગમાં થાય છે...અને મીમાંસિક મત પ્રમાણેના (૧) વિભાગને પણ શુદ્ધ અધ્યાહાર-તરીકે મ્હેં સ્વીકાર્યો છે." (પૃ. ૧૫)

એ સંબંધમાં નિતાંત દિગ્ગીરી સાથે વડતવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે અત્ર 'આસ મન્યોનાં

તરવેને' 'સમગ્રવામા ખામી' નિમ્નદેહ છે, અને તેવી 'બુદ્ધિના સાવનથી પરીક્ષા કરી ઉત્તર યોગમા' લેવાયેલ અર્થાધ્યાહાર પ્રમાણુમાધિતથી પણ અધિક છે

અર્થાધ્યાહાર - અધ્યાહારની શુદ્ધ તરવના પ્રદણ સાગ 'વાક્યાર્થમોધ' ની પ્રક્રિયા સમગ્રવી આવશ્યક છે આ પાક્ષરમા તે આમ છે કે—વાક્ય એ શબ્દોના સમૂહાત્મક છે જે શબ્દ વા પદ ઉત્ત - શ્રુત થાય છે તેના ઉત્તન્કાવમા જ તેના અર્થની સ્ફૂર્તિ ઓતાને થાય છે, અને પછી સમગ્ર વાક્યના અર્થનો મોધ થાય છે, જે શાબ્દમોધ પણ કહેવાય છે અત્ર આ લક્ષવા યોગ્ય છે કે પ્રથમ પદમોધ અને પછી અર્થમોધ, અને અતે વાક્યમોધ કે શાબ્દમોધ અવે એક વાક્યમા પૂર્ણ કિવા યથાર્થ શાબ્દમોધ થવા કોઈ પદની આપદક્ષા હોય, અને અનુક્રિતના અને કારણોમાથી માર્ગ એક કાણુથી તે ઉત્ત ન હોય, તો શાબ્દમોધની સિદ્ધિસાગ તેનો અધ્યાહાર કવો પ્રાપ્ત થાય છે પૂર્વ રોખમા કહ્યું છે તેમ અને અત્ર પણ કહેવાયુ તેમ અધ્યાહારમા ખીજ આકાક્ષા અને અનુક્રિતનો સમુચ્ચય છે અને તે ઉભયમા કોઈ ન્વતિતા ઉચ્ચાવચ બેદો નથી નેથી તજ્જન્ય પ્રેધિલિભાગની મપનના ગૌરવમા ઉત્તરુ પડે ઉપગ જે શાબ્દમોધનો ક્રમ કહ્યો તે લક્ષમા તખ્તતા ત્વરિત જ અવગત ઘશે કે ન્યા અધ્યાહારની પ્રાપ્તિ થાય ત્યા પ્રથમ પદનો જ અધ્યાહાર થાય અને તે અધ્યાહાર પદથી અર્થનો મોધ યદિ શાબ્દમોધ નિષ્પન્ન થાય છે એમ નૈયાયિગે 'તુ મત છે " મીમાસકે' પદાધ્યાહારને નથી ગણુતા, પણ પદજન્ય જે અર્થ તેનો જ અધ્યાહાર, આદિથી જ પદાધ્યાહારની અપેક્ષા વિના, માની લે છે, અને તેને 'અર્થાધ્યાહાર' કહે છે

એ રીતિએ નેઓ પદાધ્યાહાર માતે તેઓને અર્થાધ્યાહાર માનવા જરૂર રહેતી નથી, અને નેઓ અર્થાધ્યાહાર સ્વીકારે છે તેઓને પદાધ્યાહાર માનવા અપેક્ષા જ રહેતી નથી

સુગ્ર વાયકને એથી સપ્રમાણ જણારો કે ગ નગસિહારાને 'અર્થાધ્યાહાર' 'અત્યાર સદ્ધી ના જાણેરો' છે, પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહાર એમ બે જુદા માનવામા 'બુન ખવાઈ' ગઈ છે અને તન્મલક જે ચતુષ્પા વિભાગની કચ્પના કરાઈ છે તે મિથ્યાગુર્વા છે

(અધ્યાહારનો યૌગિકાર્થ.)

(૧) જ નરસિંહનર 'યૌગિકાર્થ' ને બદલે 'યોગાર્થ' વાગે છે ભાગ્ય-શુદ્ધિ આગે પોક્ષાર કરનારતા મુખમા એ આશ્ચર્યર છે (૨) ન કમલાશ કરનો દોન ઝડકતા ન ન સિદ્ધતાવ લખે છે કે—'પોતામા જ પૂરો સમાયતો અન્ય સસર્ગનો ગન્ધ ના પામેલો (અર્થ) પ્રથમ બતાવવો' ઇત્યાદિ (૫ ૬) પરતુ પોતે તે ઉપદેશ ન પાનતા એમ્મ આરભમા જ (૫ ૭) 'યોગાર્થમાથી ઉપજની કાઢેરો અર્થ' આપ્યો છે, અને 'પ્રથમ' ને બદલે અતમા (૫ ૧૨) 'અધ્યાહારનો યોગાર્થ' 'અન્ય સ્થળેથી ખેચી લાવવું' એમ આપ્યો છે (૩) અહી દશ અક્ષરોમાથી પ્રથમના સાત અક્ષરોને યૌગિકાર્થ સાથે કઈ પણ સખધ નથી અધ્યાહાર એ અખિન્નઆન્હ ઉપગથી નામ છે હ નો અર્થ લઈ જવુ આહ-એટને લાવવુ આણુવુ મધિ ઉપમર્ગનો અર્થ પ્રસ્તુતમા, એથી 'અધ્યાહાર' નો યૌગિક અર્થ 'પ્રસ્તુતમા આણુવું' એટલો જ થાય.

(અધ્યાહારનું લક્ષણ.)

યૌગિકાર્થ સિદ્ધ થયા પ્રહી તેમાં એ આકાંક્ષા ઉપસ્થિત થાય કે—‘પ્રસ્તુતમાં આણેલું’ પણ તે શું ? અને ક્યાંથી ? આમાં પહેલી આકાંક્ષા યથાર્થ છે કાસ્તુ તે સંબંધમાં અનેકોની સંપ્રાપ્તિનો સંભવ છે. તેથી તે આકાંક્ષાના નિરાસાર્થ અને અનાકાંક્ષિત અન્ય સર્વ પદોની વ્યાવૃત્તિસાર લક્ષણકારોએ ‘આકાંક્ષિતપદ’ ને એક પ્રકારે ‘અશ્રુતપદ’ છે તેનો નિવેશ લક્ષણમાં કર્યો છે.

(૪) પરંતુ ‘ક્યાંથી ?’ એ આકાંક્ષા યથાર્થ નથી, કારણ વાક્યમાં અન્ય ઉક્ત પદો ન્યાંથી લાવવામાં આવ્યા હોય છે સાંધી જ અનુક્રમ પણ આકાંક્ષિત પદો લાવાય છે. અને તે સ્થાન રા. નરસિંહરાવનું પૂજસ્થાન ‘શન્યકાર કે અનાકાર’ (પૃ. ૧૦; ૧૨) નહિ પરંતુ શબ્દાર્થ—જ્ઞાનરૂપ ભાંડાર છે, એ નિર્વિવાદ તેમ જ સુપ્રસિદ્ધ છે. અને ને અતિપ્રસિદ્ધ હોય તે સંબંધમાં આકાંક્ષાને અવકાશ નથી હોતો.

(૫) એથી લક્ષણકારોએ લક્ષણમાં ‘આકાંક્ષિતપદ’ ને શબ્દો રા. નરસિંહરાવના લક્ષણમાં અદ્વચ્ચપદને પામ્યા છે તે—એ શબ્દોનો નિવેશ કર્યો છે, અને તેઓએ કે તેઓના વિમર્શકાર દોષ ટીકકારોએ પણ રા. નરસિંહરાવના પરમ કદ ‘અન્ય સ્થલે’ ‘કશામાંથી’ ‘અન્ય સ્થાનમાંથી’—ને શબ્દો રા. નરસિંહરાવની દૃષ્ટિ આગળ તરી રહેલ પૂર્વોક્તિરૂપ સ્વાર્થના (પૃ. ૧૨) સાધનસાર અનુસંધાયલા પ્રતીત થાય છે તે—એ વાસ્તવિક અનપેક્ષિત શબ્દોને લક્ષણપંક્તિમાં પ્રવેશ આપવા અદ્ય પણ અગત્ય ધારી નથી.

અધ્યાહારલક્ષણસ્થાપન સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવની ક્રિયા ‘કરવાનું ન કરે, અને ન કરવાનું કરે’ એવા પુરુષવત્ત ધર્મ ગર્ભ છે.

(ન્યાયકોશનાં લક્ષણ.)

(૧) (પૃ. ૧૪-૧૫) ન્યાયકોશમાં મ. મ. ભીમાચાર્યે મોટે ભાગે પરમ્યોગત વાક્યોનો સંગ્રહ કર્યો છે. પ્રસ્તુતમાં, તેઓએ એ ભિન્ન અંયોમાં ભિન્ન શબ્દોમાં લક્ષણ પ્રાપ્ત થતાં તે ઉભય આધ્યાં છે. અધ્યાહારમાં એ અંશો અનુક્રિત અને આકાંક્ષા; તેમાં પ્રથમને ઉદેશી અશ્રુતપદાનુસંધાન અને દ્વિતીયને ઉદેશી આકાંક્ષિતપદાનુસંધાન એમ ભિન્ન લક્ષણોની રચના થઈ છે એ સ્પષ્ટ છે. અધ્યાહાર પદ ને એક દૃષ્ટિથી અશ્રુત કહેવાય છે તે જ બીજી દૃષ્ટિથી આકાંક્ષિત કહેવાય છે. એમ વસ્તુતઃ હોતાં, ‘એ એ એક જ એમ ભીમાચાર્યનો આશય જણાતો નથી’ (પૃ. ૧૫) ‘અકાંક્ષિતપદાનુસંધાન’ તે હેના પેટામાં અન્તર્ગત એક પ્રકાર છે’ દત્તાદિ સમજ અને વચનો ‘ક્ષતિપુન્ન’ છે. ઉભય પદાધ્યાહારનાં જ લક્ષણ છે, અને ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ તેના વિભાગ નથી.

(અધ્યાહારના વિભાગ.)

(૭) આ પ્રસંગમાં અર્થાધ્યાહારના કલ્પિત અર્થને મનમાં રાખી, તથા અનાકાંક્ષિત

‘અન્ય સ્થાનમાંથી’ને પ્રાધાન્ય આપી વિભાગોનો જનતાબંધવત્ નિર્દેશ વ્યાપાર કર્યો છે અને તે કલ્પિત વિભાગો ઉપરથી ઉપમહાગ્રા (૫ ૧૨) ‘ખેચી આણવાનો શબ્દ . પૂર્વોક્ત હોવો જોઇએ પૂર્વે અનુમતનો અધ્યાહાર એ વચ્ચે જ અન્તર્વિરોધવાળું છે’ આદિથી આદિના કલ્પિત અર્થને સત્ય દેખાવ્યો છે એ અન્યોન્માત્રપ-દોષમરત હોવાથી ‘પ્રમાણબાધિત’ છે.

(૮) ન નરસિંહગવ સ્વમ્વિપત અધ્યાહારવિભાગોમાં જ તથા ઘ પ્રમારોને અધ્યાહારા બાસ તો અતે કહે છે (૫ ૧૨) તે રીતિએ તો તેઓને વિભાગમાં અધ્યનજ ન મળતું જોઇએ, કા જુ આભાસો વિભાગા તર્જત કરાતા નથી વસ્તુતરત્તુ એ પ્રમારોના જે જાહ રણો અપાયા છે તે પદાધ્યાહારા ॥ જ છે, અને તેમને આભાસ એકે મિધ્યાજન કહેવા એ જ અયોગ્ય છે

(૯) પુન સર્વ તરોમાં પ્રસિદ્ધ ૮ કે વિભાગ રાખુની પ્રયોજનતા અને પ્રવૃત્તિ ત્યાજ થાય છે - જ્યારે પગરપ મા કોઈ મત્ય વિભાજક ધમ્મની મત્તા હોય અને વિભાગોથી કઈ વિશેષ ફતની સિદ્ધિ થતી કેય

રા નરસિંહગવ કૃત અધ્યાહારના વિભજનમાં પ્રથમ તો પૂર્વે દર્શાવુ તેમ ‘અર્થાધ્યાહાર’ એ વિભાગ તેના અર્થના ભ્રમજનક છે અને પુન અધ્યાહાર તુ ફત જે મધ્યાર્થ શામ્દમોધ તેમાં તે અધ્યાહાર—પદ કે પદો પૂર્વ ઉત્ત હોય કે અનુત્ત હોય—તે પદ હોય કે તેથી ઉત્પન્ન થતો અર્થ હોય—ગમે તે કે ગમે તેમ હોય—તો પણ તેમાં કઈ પણ ફત પડતો નથી અથવા તે માનતુ વિશેષાધાયક થતું નથી. તેથી અધ્યાહાર નસગમાં વિભાગ કલ્પના’ પૂર્વગાથોએ ઢી નથી અને તેથી ની પીતા ચિક ॥ નીતા ૨ ॥ અગત્યા છે

(અનુસધાન.)

(૧૦) ન નરસિંહગવ અધ્યાહારના લક્ષણમાં આ પ્રધાનજૂત શબ્દના સંબંધમાં જોવાયે છે, કે—“અતુ ઉપસર્ગ અનુસધાનમાં છે તેથી ફતિત થાય છે કે એ ખેચી આણવાનો શબ્દ કે અર્થ પ્રસ્તુત વાક્યની પૂર્વે આવી ગયો હોવો જોઇએ, (૫ ૧૨) અર્થાત્ અનુ’નો અર્થ પૂર્વોક્ત છે

પગતુ ‘અનુ’નો અર્થ પૂર્વ થતો જ નથી, પણ તેથી કેવલ વિપરીત ‘પશ્ચાત્’ એમ થાય છે ‘સધાન’નો અર્થ જોડતુ એમ છે, ‘અનુસધાન’ એટલે પાછળથી જોવા પામ્યામાં આકાશિત અધ્યાહાર પદ નિયમેકરી ‘પાછળથી જોવાથી લક્ષણમાં ‘આકાશિત પદ—અનુસધાન’ એમ ગ્યના છે

એથી ન. નરસિંહરાવે અનુસધાનના સ્વમ્વિપત વા બાતિપ્રયુક્ત અર્થ ઉપગ્રથી અકિત અધ્યાહારનું સ્વરૂપમિત્ત અભિત્તિક છે

(૧૧-૧૨) ગ નરસિંહરાવે કલ્પિત ‘અતુ’ના વિભાગમાં જે વાત મેદનુ પાછળધાન

એએ એવી છે તે એ કે—અધ્યાદારમાં પોતે માની લીધેલા ‘પૂર્વ’ ના અંશને અવકાશ આપવા ચારેમાં ‘પૂર્વ’ નો નિવેશ કર્યો છે, અને ‘અનુક્રિતનું અનુસંધાન’ એવા વિલક્ષણ પ્રયોગની ભીતિથી જાણે કે લક્ષણગત ‘અનુસંધાન’ પદનો ‘અંડ’ કરવા ‘ધૃષ્ટતા’ કરી કેટલેક પ્રસંગે ‘સંધાન’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. શાસ્ત્રમાં અને વિશેષેકરી અગ્રાનીઓને યથાર્થ બોધ આપવામાં આવી યુક્તિઓના ઉપયોગો ભયંકર છે.

(ઉદાહરણપરીક્ષા.)

(૧૩) કના ઉદાહરણના ‘ખુલાસા’ ઉપરથી (પૃ. ૮) રા. નરસિંહરાવ એમ માનતા જણાય છે કે—પાછલા વાક્યમાં સંભળાયેલો જે શબ્દ છે, તે જ એવીને પ્રસ્તુત વાક્યમાં આણાય છે,

એ વાત ચિંતનીય છે. પ્રથમ વાક્યમાં જે શબ્દ પ્રયોજાયો હોય છે તેનું પ્રયોજન—તેની શક્તિ તે જ વાક્યમાં ક્ષીણ થઈ જાય છે. તેથી અન્યમાં અધ્યાહત શબ્દ ‘પૂર્વોક્ત’ એવી આણાયેલો હોતો જ નથી, પરંતુ નવીન જ હોય છે. તે પૂર્વવત્ કદાપિ હોય, પરંતુ તે જ છે એમ કહેવાઈ શકાય નહિ.

જેને રા. નરસિંહરાવ નિતાંત અનુક્રિત સમજે છે, અને જેનો અધ્યાદાર તેઓ અસંભવી માને છે, તેવા પદનો પણ અધ્યાદાર એ જ કારણથી યથાર્થ થાય છે, અને તેવાં ઉદાહરણો પણ પ્રસિદ્ધ છે.

અત્ર આંત્રિ થવાનું કારણ ‘અનુસંધાન’ પદના અર્થની ભ્રાંતિ કદગાય છે.

(૧૪) એના પેટામાં કર્તાના અધ્યાદારનું જે ઉદાહરણ છે તે (જ) વર્ગીય ઉદાહરણથી ભિન્ન નથી. ભિન્નવત્ ભાસવાનું કારણ માત્ર છિન્નભિન્ન વાક્યો છે તે છે.

(૧૫) જી વિભાગને રા. નરસિંહરાવ પોતે જ આભાસ કહે છે (પૃ. ૧૨). એટલે એ સંબંધમાં વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી, તો પણ જી નું ઉદાહરણ ગુજરાતી ભાષા સંબંધમાં વિષમ છે. કારણ, સંસ્કૃત ભાષામાં તો પ્રત્યયમાં માત્ર કર્તૃત્વનું જ નહિ પરંતુ કર્તા-કર્મ-સંખ્યા અને કાલ એ ચારેનું ઘોતક્ત્વ માનેલું છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં તેમ ચાલે તેમ નથી. કારણ ‘ગયો’ એ પ્રયોગમાં હું, તું, તે, ત્રણેનો સંભવ છે. તેથી પ્રત્યયાર્થમાં ત્વમાદિનો અર્થ સંગ્રહીત છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. (૧૬) વસ્તુતઃ વૈયાકરણો પ્રત્યયમાં કર્તૃત્વની ઘોતક્તા સમજે છે, નહિ કે પ્રત્યયાર્થમાં જ સમજે. (પૃ. ૯.) રા. નરસિંહરાવ પોતે જ અગાઉ જતાં તે સંબંધમાં ‘વાદઅસ્ત ગણી સકાશે’ (પૃ. ૧૭) દત્ત્યાદિ લખી એ મતને ‘લંગડું’ કરી નાખે છે, છતાં સ્થાનિષ્ટ ‘પૂર્વાનુક્રા’ને અવકાશ આપવા એટલે કે પોતે પણ નિતાંત અસ્વીકાર નથી કર્યો એવા ઉત્તરનો અવકાશ રાખવા બેઠે સ્વીકાર્યો લાગે છે. (૧૭) ધ્રુવઃ એ પ્રકારને ‘અનાકાંક્ષિતપદસંધાન’ એવી એક નૂતન સંજ્ઞા આપી છે. પરંતુ તે ‘સ્વ-

વિકૃદ્ધ' જણાય છે. જો પદ અનાકોક્ષિત હોય તો તેનું મંધાન કેવું? એ સર્વ તો 'પોતાના જ અર્થને પોતે જ આલોપવિધેય કરે એવી પદ્ધતિનું' (૫. ૧૯) પરમોદાહરણ છે.

(૧૮) ગ વિભાગના ઉદાહરણનું વિવરણ કરતાં રા. નરસિંહરાવ 'ખાશો કે નહિ? અથવા શું કરશો? હેવો ભાવ' અધ્યાહત થયાનું કહે છે. અત્ર 'શું કરશો' એવો ભાવ અધ્યાહત થતો હોય તો તે અર્થ પૂર્વોક્ત નથી. પૂર્વોક્ત તો માત્ર 'આવા'નો જ અર્થ છે. અર્થાત્ અત્ર પણ સ્વાકિર્તિવિરોધ પ્રત્યક્ષ જ છે. (૧૯) વળી એ ઉદાહરણમાં 'તહમે' એ બહુવચન માનાર્થ છે, વ્યક્તિ એક છે; તેથી 'તહમે'ને બદલે વસ્તુવૃત્ત 'તું' મુકવામાં આવે તો અધ્યાહત પદ 'ખાશો' જ થશે. અર્થાત્ વ્યક્તિઓ, ક્રિયા આદિ સર્વ તે જ હોતાં મતાં પણ તે રા. નરસિંહરાવના ગ વિભાગને બદલે ક વિભાગમાં જ જશે. અર્થાધ્યાહરના ભ્રાંતિજ્ઞાનમૂલિક આ વિભાગની કલ્પના છે, એ પૂર્વે કહ્યું છે, અને કર્તૃભેદ-બલ્લથી વા કાલાદિભેદબલ્લથી ક્રિયાપદના રૂપના ભેદ ઉપરથી ક્રિયા-અર્થનો ભેદ ન હોતાં પણ તેને અર્થાધ્યાહર માનવો એ સમીચીન નથી.

(૨૦) ઘ ભેદના ખુલાસામાં એક તરી વાત 'ઝડિના બજને' ખેંચી આણી છે. તેનો અન્વય ક્યાં થાય છે એ સ્પષ્ટ મમગતનું નથી. (૨૧) એના ઉદાહરણો પદાધ્યાહરનાં ગણવામાં કઈ પણ બાધક પ્રમાણ નથી અને પોતે પણ આ વિભાગને અતે આભામ જ કહ્યો છે, એટલે તે સંબંધમાં વિસ્તારવા અગત્ય નથી.

(અપૂર્ણ.)

નવીવાદ,

તનમુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી.

૮-૨-૦૯.

દિગ્-દર્શન.

ગુજરાત બંદનાંક્યુલર સોસાયટીને આ વર્ષે સાઠ વર્ષ પૂરાં થયાં તેની ખુશાલીમાં ગંધ તા. ૮ માર્ચથી આરંભીને ચાર દિવસ એની 'ડાયમન્ડ જ્યુબિલિ' ગુજરાત બંદનાંક્યુલર અર્થાત્ મણિમહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

સોસાયટીનો
મણિમહોત્સવ.

૪૫

સોસાયટીના આંતરેરિ સેક્રેટરિ ડા. રા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર—જેમની સોસાયટી પ્રત્યેની મમતા અને તે પ્રત્યે કરેલી દીર્ઘ સેવા સુપ્રસિદ્ધ છે—તેઓએ એક ટુંકા પણ સમયોચિત બાપણમાં સોસાયટીની વર્તમાન સ્થિતિ નીચે મુજબ જણાવી:—

“સોસાયટીના લાઠી મેમ્બર ૫૭૦ થયા છે, ૧૦૧ લાઇબ્રેરીઓ ૨૯૨૨૨ થઈ છે, સોસાયટીનું રૈફ્ટ ૬૬ લગભગ રૂ. ૯૦૬૦૦ છે. સ્થાવર મિલકત રૂ. ૨૦૮૯૮ ની છે. જંગમ મિલકત રૂ. ૪૯૦૦૦ ની છે. કુલ સોસાયટીનું ભંડોળ ગઈ તા. ૧ લી જાન્યુઆરીએ ૧૬૦૦૦૦ રૂ. ના સુમારે છે. આ સિવાય જૂઠા જૂઠા હેતુઓ પાર પાડવાને સાડા સોસાયટીને ટ્રસ્ટફંડો મળેલાં છે તે રૂ. ૨૨૪૫૦૮ નાં છે. તેમાંથી તેના હેતુઓ પ્રમાણે કામ થાય છે. સોસાયટીએ સાઠ વર્ષમાં આ પ્રમાણે શક્તિ મેળવી છે. એ શક્તિનો ઉપયોગ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી જનસમાજની નીતિ વધારવા, જ્ઞાન ભંડોળ વધારવા, બાપાની અભિવૃદ્ધિ કરવા તથા સાહિત્ય વધારવામાં કરવામાં આવ્યો છે. આજ સુધીમાં સોસાયટીએ ૨૫૧ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે.”

આટલું કહી ડા. રા. લાલશંકરબાબાએ જે વિચાર—બહુ મહત્વના—ઓતાઓ આજનાં મુકામ : બાપા એ વિચાર દર્શાવવાનું સાધન છે અને તેથી જે પ્રમાણમાં વિચારમાં વધારો થતો જાય તે જ પ્રમાણમાં બાપા પણ વધારે સમૃદ્ધ અને એ સ્વાભાવિક છે. અને તે કારણથી આજ પર્વન્ત સોસાયટીએ કોય રચવાનું કામ કેમ ન કર્યું તેનો ખુલાસો થશે. “પ્રીત્વું ગુજરાતી બાપાની સ્થિતિ અન્ય પ્રાન્તની બાપાઓ કરતાં જુદી તરેહની છે અને તેથી એના વિકાસમાં કેટલીક અગત્યનાં નડે છે: દાખલા તરીકે, હિન્દુ પારસી બોબલ વગેરે વિવિધ કોમનાં માણસો એનો ઉપયોગ કરતા હોઈ એના ધણીક પ્રશ્નોનું સર્વમાન્ય સમાધાન કરવું કઠણ પડે છે. “હિન્દુઓ સંસ્કૃત શબ્દોનું બરણું કરવા માગે છે, પર્શિયન શીખેલા પર્શિયન શબ્દોનું બરણું કરવા માગે છે—વગેરે.” છેવટે, પોતાનો મત જણાવી કહ્યું કે—“રાજ્ય, વિચાર, રીતમાત એ બધા ઉપર આધાર રાખીને બાપા બધાય છે. મારા વિચાર પ્રમાણે બાપાનું બધારણ જનસમૂહના અપમાં આવે તેવું થવું જોઈએ. જોઈણી માટે પણ તેમ થવું જોઈએ.”

* સોસાયટીનું અધિકારિમંડળ એને ‘હીરકમહોત્સવ’ કહે છે, પણ એ ‘તરજુ-મિયો’-શબ્દ અમને ઓછો કર્મપ્રિય લાગવાથી અમે એને મણિમહોત્સવ કહ્યા છે.

સોસાહટિ સામે જે ત્રણ ચાર મોટા આશ્રેષ કરવામાં આવે છે કે—તેણે આજ પર્યન્ત એક પણ કોપ બહાર પાડ્યો નથી, જોડણી મંબન્ધી સર્વમાન્ય નિયમે ઘડ્યા નથી, ‘તળપદી’ શૈલીને જ ઉત્તેજન આપ્યા કરીને ભાષાને સંસ્કારવતી બનાવી નથી—એનો રા. ગ. લાલ-શંકરભાઈએ ઉપરના શબ્દોમાં બેશક એક વિચારવા લાયક ઉત્તર વાળ્યો છે. વળી, તેઓ સોસાહટિની નાણાં સંબન્ધી સ્થિતિ વિષે માત્ર આંકડા આપીને જ આત્મસ્તુતિથી દૂર રહ્યા છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં સોસાહટિ સાહિત્યસેવાના નવા માર્ગો બિઝાડશે તો તેમાં પણ રા. ગ. લાલ-શંકરે સંપાદન કરેલી ઉત્તમ આર્થિક સ્થિતિ સાધનભૂત યશો એ વાત ભૂલવા જેવી નથી.

પ્રમુખ તરીકે દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ ભાષણ આપ્યું. એ દેશહિતૈષી વિદ્વાનનાં ભાષણો હરકોઈ શ્રોતા જિજ્ઞાસા અને માન પૂર્વક સાંભળે છે, અને સાંભળી વિચારવંત થઈ ઘેર જાય છે. ભાષાના અલંકારની એ વિદ્વાને કદી દરકાર રાખી નથી: પણ સર્વ અલંકારનો અલંકાર—૬૬ આત્મનિશ્ચય—તે એમની વાણીને સમર્થ બનાવે છે, અને પ્રત્યેક વાક્ય પાછળ દીર્ઘ અનુભવ અને ગંભીર મનન રહેલાં છે એમ પગલે પગલે પ્રતીતિ થાય છે. સોસાહટિની શરૂઆત શી રીતે થઈ ઇલાહિ જણાવીને, એના કામની તુલના કરવાની આબ-તમાં એમણે એક ઉત્તમ—અંતિદાસિક—દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કર્યું. તેમણે જણાવ્યું કે—

“જૂદા જૂદા કાળ પ્રમાણે સોસાહટિનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. પ્રથમ કાળ અનુભવ અને વહેમોને દૂર કરી જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાનો હતો અને તેથી તે વખતે જૂત જૂદા વગેરેને લગતાં પુસ્તકો પ્રકટ થયાં અને વધારાને માટે બુદ્ધિપ્રકાશ શરૂ કર્યું. પ્રથમ વીશ વર્ષ આ પ્રમાણે ક્રમ આવ્યો.....

તે પછી યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો ફેલાવો થતા અંગ્રેજીનાં ભાષાંતરો માટે પ્રયત્ન થવા લાગ્યો અને હાલ હજુ તે દિશા ચાલે છે. મરાઠી, બંગાળી અને સંસ્કૃતમાંથી પણ ભાષાંતરો થયાં છે. હુત્તર કળા માટે પણ પુસ્તકો થવા લાગ્યાં છે. આ પ્રમાણે વખત પ્રમાણે કામ થતું આવ્યું છે.”

ઇલાહિ કહીને સોસાહટિએ કરેલા કામ માટે સન્નોય જાહેર કર્યો. એમના જ ગંભીર શબ્દો અત્રે ઉતારીએ તો—

“આ લાંબા વખતમાં કરવાનાં કામો રહી ગયાં હશે અથવા વહેલાં કરવાનાં કામો મોડાં પણ થયાં હશે; પણ મંડળીના કામની તુલના તેની પરિસ્થિતિ ઉપરથી કરવી જોઈએ. પોતે એ સ્થિતિમાં આવીને તેનો તોલ કરવો જોઈએ. તે પ્રમાણે મિત્રદૃષ્ટિ તુલના કરતાં અપૂર્ણતાઓ રહેવા છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે સોસાહટિનું કામ અમંતોપકારક નથી.”

શાન્તિથી વિચાર કરી જોતાં દિ. બહાદુરના ઉપલા અભિપ્રાય સાથે મળ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. ઘણી વાર એમ પૂછવામાં આવે છે કે ગુજરાતના ગદ્ય અને પદ્યનો ઉત્તમ ભાગ સોસાહટિની બહાર જ રચાયો છે એ શું? અમને આ આશ્રેષમાં જે આશ્ચર્ય સમાચર્યું છે તે બિલકુલ અસર કરતું નથી: અમારી સમજણ તો એવી છે કે જગતની પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ આસાધારણજનો માટે હોતી જ નથી: જેમ ધર્મના વિષયમાં સન્તો તે વર્ણશ્રમઅવસ્થાની ભંડાર જ વિલસે છે, તેમ નિબંધ

કે ઇનામી કવિતા લખીને કાર્ત્તવ્ય કે મોર્ચા નર્મદ કે મણિલાલ જેવા ગદ્યલેખક યજ્ઞાતું નથી અને જે ગદ્યને લાગુ પડે છે તે જ સવિશેષ રીતે પદ્યને પણ લાગુ પડે છે. શુ. વ. મોસા-યટિ જેવી સંસ્થાનું કર્તવ્ય તે વિવિધ માર્ગે સ્વયં ઉપજેલી અને પરિણામે વિજયવંતી નીવડેલી પ્રવૃત્તિઓને સુપ્રતિષ્ઠિત કરવાનું છે—દ્રવ્યની મદદથી એવું કામ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવાનું નથી, પણ સિદ્ધ વિદ્વાનોને દુસ્સહ સાધી આપીને નવી શોધખોળ કરવામાં તેઓનો ઉપયોગ કરવાનું છે; અને આપણી દેશની ખાસ સ્થિતિ વિચારતાં એની એક વિશેષ ફરજ એ છે કે સસ્તાં, સરળ, અને મનોહર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરીને સર્વત્ર સાહિત્ય અને કૃત્યવણીનો પ્રચાર કરવો અને એ રીતે આપણાં પશુતુલ્ય બન્યુંજનોને મનુષ્ય બતાવવાં.

આગળ ચાલતાં, દેશી ભાષાની હાલની સ્થિતિ શાથી કંગાળ છે એ વિશે દિ. બ. અંબાલાલબાઈએ ઊંઘ મર્મગ્રાહી વિચારો દર્શાવ્યા, અને આને અંગે—

‘મૂળ મન્યો કેમ થતા નથી?’

—એ વિશે એમણે જે કારણોનિરૂપણ કર્યું તે ભાગે તેા એમની ભાષા અને વિચારના નમૂના તરીકે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં ચિરકાળ ટકશે.

જ્ઞાનની બાબતમાં આપણી સ્થિતિ આપણા વેપારની સ્થિતિના જેવી જ માત્ર ‘દુકાનદારી’ ની છે એમ ખેદ દર્શાવીને, દિવાન બહાદુર કહે છે કે—

“ભાષા ને સાહિત્ય તે લોક સમસ્તની વાણી છે. વિચારો, તર્કો અને લાગણીઓ પ્રમાણે શબ્દને રૂપ મળે છે. જેવી લાગણી તેવી છાપ આવે છે તથા મનની દૃષ્ટિ પ્રમાણે વિષય વિસ્તૃત થાય છે. રૂપિયાના રણકારાની પેઠે ખરી લાગણીના વિચાર ખરા આવે છે. સસની ભૂમિમાં સાહિત્ય પૂર્ણ પાકે છે; સ્વતંત્રતાનો તેને વાયુ મળવો જોઈએ, અદ્યતિત અંકુશની છાયાથી તેને દૂર રાખવું જોઈએ. દેશની ઉન્નતિની જોડે સાહિત્યની ઉન્નતિનો સંબંધ છે. રાજકીય, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક તથા શિક્ષણ વગેરેની સ્થિતિ સુધરે તેની જોડે સાહિત્યમાં પણ સુધારો થાય.”

મૂળ મન્યોના અભાવ માટે દિ. બ. અંબાલાલબાઈએ બતાવેલા ખેદમાં અમે પણ ભાગ લઈએ છીએ; પણ અમને લાગે છે કે દેશની આર્થિક ઉન્નતિના ક્રમમાં ‘દુકાનદારી’ એ એક આવશ્યક પગથીઈ છે અને તે જ રીતે સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે પણ ભાષાન્તરોની જરૂર છે.

અમને તો હજી આ દિશામાં એટલું બધું કર્તવ્ય નજરે પડે છે કે એ ક્યાં વિના મૂળ મન્યોની વાત કરવી તે બવિધ્યના કાલ્પનિક તેજથી અંબાઈ રહી વર્તમાનનું સાચું પગલું ચૂકવા જેવું છે. હજી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ જગતના મહાન કવિઓ નવલ-કથાકારો તત્ત્વજ્ઞો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પ્રવાસીઓ વગેરેના મન્યોનું ગુજરાતી વાચકને શું બાન કરાવ્યું છે ? એણે આજ સુધી પદ્ધતિસર એક પણ ભાષાન્તરમાળા ક્યાં રચી છે ? ભાષાન્તરોનું કામ સાહિત્યની ઉન્નતિ-અર્થે તમને નહયું લાગતું હોય તો લેટિન-ગ્રીક-ઇટાલિયન

વગેરે ભાષાના અભ્યાસે ઈંગ્લેન્ડના સાહિત્યને કેટલો ઉપકાર કર્યો છે, લૅન્ક અને ચેકસપિ-
યરના તરજુમાથી ક્રાન્સ અને જર્મનિ કેવા નવાં થયાં છે ઇત્યાદિ વિચારે. ખૂંદ અધર્મના
પરદેશી સાંચાનો ઉપયોગ કરીને કાપડ વણતાં આપણે શરમાતા નથી, બગ્ડે કાપડ વણવાની
પાત્રાત્ય પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામાં 'સ્વદેશી'નો વિકલ્પ માનીએ છીએ, તો સાહિત્યના વિષયમાં
એ જ પ્રમાણે હજી કેટલોક વખત અનુકરણ કરવું પડે તો એમાં શું ખોટું છે ?

છેવટે, પ્રમુખશ્રીએ મમરત હિન્દુસ્થાનની એક ભાષા કહી પણ યર્ષા શકે એ આશા
સ્વમતુલ્ય જણાવીને ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર બતાવી અને તે
માટે ભવિષ્યમાં શું શું કર્તવ્ય છે તે વિષે કેટલીક સૂચનાઓ કરી.

- (૧) ઊંચી કેળવણી અને સર્વ જાતનું જ્ઞાન દેશી ભાષામાં મળે તેમ થવું જોઈએ.
- (૨) જનસમાજમાંના મર્વને સામાન્ય જ્ઞાન મળવું જોઈએ: મંરેકાગ વગરનું એક પણ
મનુષ્ય ન મેલેવું જોઈએ.
- (૩) શ્રીકેળવણી શ્રીઆની ધિતિને અનુસાર આપવાની જરૂર છે. કાલની કેળવણી
છાંછી મળે છે. અંગ્રેજીની જરૂર નથી. અવકાશ દોષ તો બસે તેનો ઉપયોગ કરે.
- (૪) સાહિત્યનો અર્થ નાટક કે કવિતા જ નથી, માણુમના મર્વ જાતના ક્ષિપિત
વિચારોનો તેમાં મમાવેશ થાય છે. સાહિત્યના પ્રવાહને દેશકલ્યાણને રસ્તે વાળ-
વાની હવે જરૂર છે.
- (૫) ગુજરાતી ભાષાનાં મર્વ પુસ્તકોનો સંગ્રહ આ સોસાઈટીમાં થવો જોઈએ.
- (૬) ગુજરાતી જૂનું સાહિત્ય ઉધર્ષ ખાપ છે તે હસ્તગત હવામાં કીક યાય તેટલી
ગુજરાતી સાહિત્યને હાનિ છે. ગુજરાતી જૂના શિક્ષા, તાત્રપત્રો વગેરેનો પણ
સંગ્રહ થવો જોઈએ.

ઉપલી સૂચનાઓ પૈકી છેકી એ તો મર્વમાન્ય છે અને તે ગુજરાત જ્ઞનાંકિયુલર સો-
સાઈટી માયે લઈ શકે એમ છે એટલું જ નહિ પણ એ મગ્યાલું જ એ પરમ કર્તવ્ય
છે; અને ભવિષ્યમાં એ તરફ વિશેષ લક્ષ અપારો એમ સંપૂર્ણ આશા મે છે. હિવાન બકાકુરે
દશવિલી સાહિત્યના સ્વરૂપની વિશાળતા પણ હવે સર્વત્ર સ્વીકારાય છે, અને યદ્યપિ તે કરતાં
પણ એને વિશેષ વિશાળ માનીને મનુષ્યનું મનુષ્યવ્ય વધારે રક્ટ અને ઉજત કરવાનો સાહિ-
ત્યનો ઉદ્દેશ છે એમ કહીએ તો પણ—ગુજરાત જ્ઞનાંકિયુલર સોસાઈટી જેવી મંરેકા તો
દેશકલ્યાણ કરતાં વધારે ઊંચી અને વ્યવહારસાધ્ય ઉદ્દેશ બાગ્યે જ રાખી શકે એ ખુસ્તું છે.
તથાપિ આ સ્થળે એટલું કહા વિના ચાવતું નથી કે સાહિત્ય તે માત્ર કવિતા કે નાટક જ
નથી એમ ભવિષ્ય માટે સૂચના કે સ્મરણ આપતું તે ગ. વ. સોસાઈટીએ આજ પર્વત
કરેલું કાર્ય જેતાં જરા અરથાને દીમે છે. ગ. વ. મો.એ તેમ માનવાની જુવ કરી નથી એટલું
જ નહિ પણ નાટક કે કવિતાનો સાહિત્યમાં સમાવેશ એને માન્ય દરો કે કેમ એ વિશે પણ
એણે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો જેતાં રાંકા ઉપજે છે ! દિ. બ. અખાસાલબાદના શ્રીકેળવણી
વિષેના વિચાર પરવે મતમેદનો અવકાશ છે. તથાપિ વ્યક્તિના પ્રમ્ન તરીકે આ પ્રમ્ને ન

વિચારતાં સંસ્કૃત દેશના પ્રશ્ન તરીકે એને વિચારીએ તો દિવાન બહાદુરનો નિર્ણય મધ્યસ્થ અને સંગીન છે એમ કબૂલ કર્યા વિના ચાલશે નહિ. દેશમાં કેળવણી વિસ્તારવાની દિ. બહાદુરે જરૂર બતાવી તે પણ સર્વમાન્ય છે, પરંતુ સાક્ષાત્ નિરાજો ઉધાણીને એ કામ કરવું તે સોસાયટિના કર્તવ્યપ્રદેશની ગોઠિ છે કે કેમ એ વિષે શંકા રહેશે. દિવાન બહાદુરની પહેલી સૂચના—ઉચ્ચ કેળવણી પણ દેશી ભાષાદ્વારા જ આપવી જોઈએ—એ અતિ મહત્વની તેમ જ અત્યારે સર્વ દેશમાં સ્વીકારાતી કેળવણીની પદ્ધતિને અનુસરતી છે: તથાપિ અંગ્રેજીદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની ચાલતી રૂઢિ એવી ઉઠી જડ ધાલી બેઠી છે કે એને ફેરવવી સર્વથા અશક્ય છે. પણ ‘અશક્ય શા માટે છે?’ એમ બ્યારે અમે અમારા મનને વિશેષ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ ત્યારે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિએ હજી આપણા જનસમાજમાં તેમ જ અધિકારિમંડળ સમક્ષ જોઈએ તેટલું વજન પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવો ખેદજનક ઉત્તર સિવાય બીજો ખુલાસો મળતો નથી.

બીજો દિવસે ‘ભાષાશુદ્ધિ’ ઉપર ગુજરાત મેઈલ ટ્રેડિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રા. રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી—એએએ ફેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા. વિષય અપૂર્વ હતો, અને રા. રા. કમળાશંકરભાઈએ એ ઉપર બહુ જીવંતથી દૃઢતાથી અને નિઃશંકપણે ભાષણ કર્યું. એમણે શુદ્ધ ભાષા વાપરવાની આવશ્યકતા બતાવી, મમ્મટનું દોષનું લક્ષણ તથા દોષના વિશેષ પ્રકારો લઈ એનાં ઉદાહરણો આપ્યાં. એ ઉદાહરણો, આજકાલ પ્રસિદ્ધ થતી અનેક ચોપડીઓ સરકારી રાહે પોતા પાસે અભિપ્રાય માટે આવે છે તેમાંથી લીધેલાં હતાં; અને તેથી તે તે દોષો માત્ર કલ્પિત નથી પણ હાલ લખાતી ગુજરાતી ભાષામાં અરેખર નજરે પડે છે એમ જણાવ્યું. બુકકમિટિ સમક્ષ આવતાં પુસ્તકોના મોટા ભાગ અર્ધશિક્ષિત લેખકોને હાથે લખાએલા હોય છે એ જોતાં, રા. કમળાશંકરભાઈએ બતાવેલી ભૂલોમાંની ઘણીખરી વિદ્વજ્જનોને સ્વયં પ્રકાશ લાગે અને તેથી રા. કમળાશંકરભાઈએ ઉઠાવેલો શ્રમ નિરર્થક જણાય; પરંતુ વિદ્વાનો કરતાં અર્ધશિક્ષિત લેખકો જ—દ્રવ્ય કીર્તિ વગેરે વિવિધ લાલસાઓથી પ્રેરાઈ—ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકોમાં દિનપરદિન ઉમેરો કરતા આવે છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં ફેટલાક હજી પ્રયોગને રૂઢ બતાવતા જાય છે એ જોતાં રા. કમળાશંકરભાઈનું ભાષણ આપણી ભાષાને બહુ ઉપયોગી સેવા બજાવશે એમ અમને લાગે છે.

આરંભમાં તેઓ દોષનું લક્ષણ આપવા જતાં પ્રસંગોપાત્ત ‘લક્ષણ’ શબ્દના પ્રયોગ વિષે ફેટલુંક બોલ્યા અને શાળાપયોગી પુસ્તકોમાં લક્ષણને બદલે ‘વ્યાખ્યા’ શબ્દ પ્રયોજાય છે તે સામે ટીકા કરી. રા. કમળાશંકરભાઈ માટે પૂર્ણ માન સાથે અમારે એટલું કહેવું જોઈએ કે આપણા વડીલ ગુજરાતી લેખકોએ Definition માટે ‘વ્યાખ્યા’ શબ્દ કેવળ અકારણ યોજ્યો નહતો. અત્યંત નૈયાયિકોના ‘લક્ષણ’-શબ્દ અને અંગ્રેજી ‘Definition’—Logical definition—તે સર્વથા સામાનાર્થક નથી. મિલ પરિપૂર્ણ સન્તોષકારક Definitionમાં એક નહિ, પણ એ શબ્દના અર્થમાં સમાતા બધા અસાધારણ ધર્મોનું પ્રકટીકરણ આવશ્યક માને છે; અને સંસ્કૃત નૈયાયિકોના ‘લક્ષણ’માં તો એક જ અસાધારણ ધર્મ આવે તો બસ એટલું જ નહિ પણ જોઈએ તે કરતાં અધિક વ્યાવર્તક—એક

ધર્મો હોય તો તેટલો અંશ મદકૃતવિચારના નિષ્પ્રયોગન ગણાઈ આશ્વેપને પાત્ર થાય છે આ કારણથી પ્રાચીનોએ 'વ્યાખ્યા' શબ્દ વાપર્યો હોય તો આશ્ચર્ય નહિ *

વસ્તુત આપણા નૈયાયિએની 'લક્ષણ' ની સમજણ બરાબર છે કે મિલની 'Definition' ની બરાબર છે કે મિલની Definitionને મળતા અર્થમાં પણ અન્ય સરકૃત તત્ત્વ જોએ લક્ષણ શબ્દ વાપર્યો છે. ઇત્યાદિ વિચાર બાપાશુક્લિના વિષયની બહાર જાય છે, અને તેથી આપણી પૂર્વના લેખમાંએ વસ્તુવિચારમાં ગમે તે જૂલ કરી હોય પણ બાપાશુક્લિની જૂન તો તેઓએ કરી જણાતી નથી

મદકૃત અને ક્ષામીમાંથી ગુન્ગતીમાં આવેલા તત્ત્વમ શબ્દો મૂળ રૂપમાં લખવા જો-
ઈએ એ નિયમ વિચારમાં મારો છે, પણ આચારમાં ઉત્તરતા પ્રશ્ન રાય છે કે આ બનેલા
ધાનુ પુત્ર જ્ઞાન વિદ્યાનેમાં દુર્લભ છે તો સામાન્ય વર્ગના લેખકોમાં તો એની આશા કેમ
રાખી શકાય? આ ઉપરાંત, સરકૃત શબ્દો પત્રવે પણ દિ બ. અજ્ઞાનાનબાંએ પ્રમુખ તરીકે
જેણું હતું તે સ્ત્રીમાં રાખવા જેવું છે કે ગુન્ગતી બાપા તે નમકૃત બાપાની કન્યા ખરી
પણ તે હવે આગળાં છોડીને છગી ચાનતા શીખી છે નાખના તરીકે 'પ્રજ્ઞાદાન' 'વિન્ધ્યા-
ચગ પર્વત' ઇત્યાદિ પ્રયોગ સ્થાપેતો ન મળાશ કન્યા વાંધો આ વસ્તુસ્થિતિના વિગ્મ-
જ્ઞામાંથી ઉત્પત્ત થએલો અમે માનીએ છીએ બાપાના અનેક કેન્દ્રમાં મમામતુ અમ
(ઉદા. 'દાગ') પ્રત્યયરૂપે લેખાવા મડિ છે અને આ વનણ આપણે છે પાણિ-
તિમાં પણ નેહએ છીએ વળી, બે કહિને લઈ 'સત્ત સત્તર્વ' અને 'વક્ષ વક્ષજના')
એવા પ્રયોગો નભાની વેવાય છે તો 'વિન્ધ્યાચગ પર્વત' કરેતા જ્ઞમ અગ્રકાવવાતુ કાઈ જ
કાણુ નથી એ રીતે તો 'કોન્સ્ટન્ટિનોપોલ' 'વિન્ડર્મિચ' 'કેમ્બ્રિજ' ન કહેતા 'કોન્સ્ટ-
ન્ટાઈન-શહેર' વિન્ડરૂ સરેવર' કે રૂકિવો' એમ પ્રયોગો જ કરેલા પડે! બાપા
શુક્લિના આવા જેટલા અભાસદ બાદ કરતા—ના કમળાશક બાહના દોસરો અને એના
આકૃતિમય શાળાપત્રમાં નમિદ્ધ થમે ત્યાગે ગુન્ગતી લેખકોને તેથી લાભ થયા વિના નહેશે નહિ

ત્રીજે દિવસે ના રમણબાઈ મહીપતરામ નીવકર—એઓએ ગુન્ગતી નાટકે અને તવ
લકથાઓ ઉપર એક રસિક અને ગુન્ગતી સાહિત્યના પગિયથી ભરપૂર એવો નિબંધ વાંચ્યો.
નવલકથાના કારણચિન્તનમાં, ઇંગ્લેન્ડમાં ખૂરિટન લોકોએ નાટકશાળા બંધ કરી અને તેથી

* The only adequate definition of a name is as already remarked, one which declares the fact and the whole of the facts, which the name involves in its signification . . . Differentia being seldom taken to mean the whole of the peculiarities constitutive of the species, but some one of those peculiarities only, a complete definition would be *per genus et differentias*, rather than *differentiam*. It would include with the name of the superior genus, not merely some attribute which distinguishes the species intended to be defined . but all the attributes implied in the name of the species —Mill's Logic

નાટકને સ્થાને નવલ-કથા ઉત્પન્ન થઈ—મનુજહૃદયના સમારાધનનું એક દાર બધ થતા ખીણું બિધકથું—એટલી એક ન્હાની સરખી વાત ઉમેરવા ઉપરાંત એ નિબંધ ઉપર કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથાઓનું એમાં કરેલું ઐતિહાસિક અને સહ્યતાભર્યું અવલોકન સમગ્ર વાંચવા જેતું હોવાથી એ નિબંધ વસન્તમાં અંમે હવે પછી પૂરેપૂરો આપીશું.

એથે દિવસે સાક્ષર જનોનો એક મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં નીચેનાં કાવ્યો ફાનોગ્રાફમાં ગાવામાં આવ્યાં હતાં.

૧. ઇશ્વર પ્રાર્થના.	ભોળાનાથ.
૨. અભિનંદન.	નરસિંહરાવ.
૩ વસન્ત. (આવો આવો વસન્ત વધાવો.)	કવિ દક્ષપતરામ.
૪. ગુર્જરીગિરા.	કવિ પ્રેમાનંદ.
૫. જય જય ગરવી ગુજરાત.	કવિ નર્મદાસંકર.
૬. શુભવંતી ગુજરાત.	ખખરદાર.
૭. ગુજરાતની સુસાદરી.	નવલરામ.
૮. કાશી. (ગગને આજ૦)	મણિલાલ.
૯. વસન્ત રતુ ખીણ્યો વનમાં—ગરબી.	કવિ દક્ષપતરામ.
૧૦. વીરની વિદાય.	પ્રેમભક્તિ.
૧૧. મહેમાનોને પ્રાર્થના.	કાન્ત.

“કાંઈ એટલે શું. ?”

(જુઓ શાસ્ત્રનનો અંક.)

[રા. કેશવલાલભાઈએ ચર્ચા ઉઠાવ્યા પછી તે ઉપર ગ. ગ. મહાનન્દ ભટ્ટ, રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ, તથા રા. ગ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ એ ત્રણ ગૃહસ્થોએ કેટલુંક પોતાના વિચાર જણાવ્યા, તથા છેવટે પ્રમુખ રા. રા. કમળાશંકરભાઈએ ઉપસહારરૂપે કહ્યું. તે સર્વ બે ત્રણ ખંડમાં અત્રે આપીશું. રા. મહાનન્દભાઈ સભામાં તો ગદ્યમાં જ બોલ્યા હતા પણ પાછળથી તેઓએ નીચેના પદ્યમાં પોતાના વિચાર સમાવવાનું ઉચિત ધાર્યું છે તે ખુશીથી અત્રે સ્વીકારીએ છીએ.]

કવિનાં લક્ષણ.

(સંવેચાળી રેશી)

કૃતિ.

લેખક માન લક્ષ દહને, સાબગ તુ લક્ષણ કવિના.
શીતળતા છે ચંદ્ર તણી, પણ તેજની ફિગ્ગો સચિતા. ૧
એની કૃતિની અદ્ભુત બાળા, જગજ્ઞને મોહ પમાડે;
એની નજરે પડતા જનને, કાષ્ઠપુતળી પેઠે ગમાડે. ૨
હૃદયકમળથી ઉદ્ભવ ધરતી, સુખકમળથી વેશ ધરતી;
હસ્તકમળથી વિરમતિ પળભગ, ચણુકમળથી નૃત્ય કરતી ૩
નેત્રકમળમાં વિક્રમતી બાળા, હૃદયબાવને દર્શાવતી:
ચતુર ચિત્ત ચોરતી ચતુર, સ્રોતાના ઉગ્ર હર્ષાવતી. ૪
એનાં અંગો સર્વ અતુલ્ય, કવિની કન્યા કોમળ સ્વરતી,
એના સરખું રૂપ ઉપગમવા, હું નવ સમજી શકિત અવગતી. ૫
સુખકમળ રેખીને રાગે, કોઈકે હસ્તકમળથી,
હૃદય કમળથી કોઈકે ગાયે, કોઈકે ચણુકમળથી. ૬
નખ કે વેણી દત્ત નાસિકા, ચક્ષુ ચાર ચિત્તુક કદાપી,
નજરે પડતા નેહ ઉપજશે, એક અંગ પણ બન્યું તથાપી. ૭
જે કંઈ જોની નજરે પડિયુ, વખાણુ તેણે તેનાં કરિયાં;
એક અંગના મોહનશક્તિ, વિસ્મૃત કરીને પાતા બરિયાં. ૮
કવિ શિરોમણિ કાળીદાસે, વિમલા રૂપે એને પરખી;
કોઈએ એનો ભાવ વખાણ્યો, કોઈએ એની કાયા ન રાખી. ૯

કોણ ખરું ને કોણ ખોટું છે, મમ્મટ પણ મનગમતું બોલે;
 હું તો સમજું એક ખરો જ, સર્વે અગી સરખાં તોલે. ૧૦
 કરીસતું કાવ્ય કરીને કોણ કહોને સ્વાદ બતાવે ?
 એના જોણે અનુભવ છાધો, મજા માનીને મુખ મલકાવે. ૧૧
 કવિના રસની કવિને સમજણ, પંડિત ખીજ પાણી વલોવે;
 ખાળક મૂઝું રહું રહે નહિ, કોઈ ન કહેશે કયમ એ રાવે ? ૧૨
 એ જ પ્રમાણે કાવ્ય કયું ને કવિ કયો તે અન્ય ન જાણે;
 અનુભવીનો અનુભવ સાચો, એનું કથનું સર્વ પ્રમાણે. ૧૩
 એક સ્વરૂપે રહેશે તેનું, સ્વરૂપ બતાવા સૌ મથશે;
 ઘડિયે ઘડિયે રૂપ બદલતા, કવિનાં રૂપને કો કથશે. ૧૪
 કવિ ઘડિમાં અર્ભક બનશે, ઘડિમાં ખાળક આંગણુ રમતું;
 કાહું બોલી લોક હસાવે, નાચી કૂદી સૌને ગમતું. ૧૫
 વળી ઘડિમાં વીર બનીને, શૌર્ય ધરે વાસવ કેડે;
 સ્વરૂપ દેખીને રામા રાચે, નૃત્ય કરે બની મસ્ત એનેડે. ૧૬
 ધર્મમાં સુધ્યા ચૈદ વર્ધની, બનીને યુવકોનાં મન લોભે;
 ધર્મમાં એના હાવભાવથી, સ્વર્ગ અપ્સરાસમ એ શોભે. ૧૭
 ધર્મમાં જ્ઞાની ધર્મગુણવંતો, અગમ નિગમનો મર્મ જણાવે;
 ધર્મમાં રસિક બની નવરંગી. રમા રાગનો બેદ જણાવે. ૧૮
 ધર્મમાં અદ્ભુત રૂપ ધરીને, સ્વર્ગ મૃદુ પાતાળ હલાવે;
 ધર્મમાં એના ચમત્કારથી, ગિરિ સરોવર વૃક્ષ ચલાવે. ૧૯
 વિધિની સૃષ્ટિ તણો એ દ્રષ્ટા, દેખે તેનું સ્વરૂપ સજીવે.
 આતાને તદ્દપ બનાવી, કિમિયાગરનું કર્મ બજાવે. ૨૦
 કવિતા રૂપી મંત્ર વંશીથી, મનગમતું એ જગત જગાવે;
 વૈકલને પણ વીર બતાવી, શર અરિરણુમાંથી ભગાવે. ૨૧
 સંન્યાસી શૃંગારી બતાવી, શ્લેષધને સંન્યસ્ત ધરાવે;
 બોળા જનને કંઈકે ભમાવે, કપટીને કલ્પાન્ત કરાવે. ૨૨
 પાછા હઠતાને પડકારી, શરાને નહું શર ચડાવે;
 બાળકનાં મન રંજન કરીને, નીતિ રીતિથી પાઠ પઢાવે. ૨૩
 હંધણુસીની ઉંધ ભગાડે, આન્ત જનોને નિદ્રા લાવે;
 કવિતાવંશીનાદ સજીને, અગાની પણ શીર્ષે હલાવે. ૨૪
 બાળક સુણશે, મૂવક સુણશે, સુણશે વૃદ્ધ જનો પણ બીતે;
 કોમળ અગી યુવતી સુણશે, સુણશે માત બનેલી પ્રીતે. ૨૫

કાયર શરૂ જાનથી પૂરા, અંબાગા પણ એહ વખાણે;
કવિતાવંશીનાદમન્ત્રમાં, સર્વે સરખી મોજ પ્રમાણે; ૨૬
કવિહૃદયના દર્પણમાં સૌ, પ્રતિબિમ્બ પડશે ને ફરશે;
જોનારા જન દિશ્-મુઠ યદને, નિજ હૃદયનાં દર્શન કરશે. ૨૭
દરેક બાવનાં બિમ્બ સ્વરૂપો, વાણી રૂપે વેશ ધરે છે;
ઓતા ઓત્ર પ્રવંશ થયેથી, ચક્ષુને એ દર્શન દે છે. ૨૮
દર્શનથી પછે મોહ પામીને, તદ્દપ યદને વૃત્ત કરે છે;
કારણુ કાર્ય સફળ થાતાં પછિ, ઉત્તમ કવિનું જીર ફરે છે. ૨૯

ભક્ત પણ કવિ છે.

ભક્તિ રસથી ભીના કવિ કો, પ્રેમમૂર્તિનું બાન કરાવે;
'દામોહ' ના 'સોહ' બનીને, આત્મસ્વરૂપ મુખ આગળ લાવે. ૩૦
આખ્યો રસ તે કદિ ન ભૂલે, ભક્તકવિપદવી એ રાગે,
ચાન્ત સરોવર લહરી એતી, જગત જનોના હિતને કાળે. ૩૧
રસિંહ, આપુ, ધીરાનાં પદ, ભોગ્ય ભક્ત તણી ચાત્રકથી;
નારાયણના ભક્ત કવિએ, ઉદ્ધાર્યા ફૂટિલ કુપયથી. ૩૨
એને કવિમાં કેમ ન ગણિયે, ક્ષેમ જગતનુ એના ઉરમાં;
કવિનું કાર્ય યથાર્થ બગ્ગવી, શ્રીલાલે ભક્તિ રણપૂરમાં. ૩૩
મોહક વાણી દોષ વગરના, અર્થભરી રસિકા રમણી;
શૃંગારી કવિયોની કૃતિથી, મોજ જણાવે છે બમણી. ૩૪
એની કૃતિને કાવ્ય ગણીને, કવિપદવીમાં એને પરખું;
કવિના 'તરંગ' નથી એ 'જવાળા,' શીતળ પાણી સરોવર સરખું. ૩૫
વળા કુધારા વે'મ જગતના, આર્થ પ્રદેશે બહુ દ્રાવ્યા,
મૃદુ હૃદયના કવિના ઉરમાં, આવળ રાગ પ્રમાણે સાધ્યા. ૩૬
તેને નિર્મૂળ કરવા અવની, ગુજર દેશ તણીમાં ગળ્યા;
નર્મદને કવિ દલપત તેને, વે'મ યવન દેખીને ભાગ્યા. ૩૭
એકે ધીમા વળા ત્વરાથી, બીજાએ બહુ બાણ ચલાવ્યાં;
વે'મ કુધારા શીર્ષ કપાતાં, ધન્ય સહુએ શીર્ષ હલાવ્યાં. ૩૮
અહ્લુત કાર્ય કરીને પોતે, સ્વર્ગ થકી નજરે મ્થાળે;
ગોવર્ધન, ને બાળ, કલાખી, દૃષ્ટિ સમીપ આગ્યા બારે. ૩૯
દિલગીર થાતા તો પણ આશા, ઉર વિષે સખળી ધારે;
છે કંઈ હજીએ, તેને દેખી, દર્દ દિલનું વીસારે. ૪૦

નિર્ભળ હૃદય કવિનું દરપણુ, સુખનું તેમાં સર્વ નિહાળે;
 વરરાજા બનવાને હત્સુક, કાળો ડાઘ જીવે છે ગાલે. ૪૧
 શ્યામ ડાઘ તો ચન્દ્ર વિષે છે, તો પણ શીતળ તેહ સુધાકર,
 ક્ષાર-પણુ, અર્ધવમાં છે પણ, ભોલ કહે એને રતનાકર. ૪૨
 માટે મારા લેખક, બન્ધુ, લક્ષણ કવિનાં આમ વિચારે,
 સારાસાર વિચાર કરીને, કવિની પદિતમાં પગ ધારે. ૪૩
 હું છું વાચક, નથી કંઈ લેખક, સેવક લેખક ત્રણે તથો;
 ઉચર વાણી નિર્ભળ પાણી, પ્રક્ષાલક હું પાપ તથો. ૪૪

ઉપસંહાર.

દંભીથી નહિ કાવ્ય બને કદિ, રિપટ બની કવિતા ન કરાયે;
 તે કવિતા લેખાય એવી જ્યમ, ગુણીમાં ખટ ખટ કંઈ થાયે. ૪૫
 કવિનું મન અતિ સરળ હોય છે, બાળક સાથે બાળક જેવું;
 ધરણ સાથે ધરણ જેવું, તરણ સાથે તરણ જન તેવું. ૪૬
 મર્વદેશો કવિ જ્ઞાન હોય છે, ગૃહગ્ન્ય ગૃહવ્યવહાર સુખણે;
 અન્યાસશ્રમ કેમ હોય છે, તે પણ પોતે પૂર્ણ પ્રમાણે. ૪૭
 રૂંક ગૃહોની રીત સુરીતે, જે પરિપૂરણ આપ પિછાણે,
 લાંઠે લઈગા કેમ હોય છે, એથી કદિ ન રહે અજ્ઞણે. ૪૮
 આમ રોઈ પ્રતિભા પાડે તે, ઉરમા ઉર્મી પ્રગટે તેની,
 રસપવાહમા મનને ખેંચે, અદ્ભુત શક્તિ જોતાં એની. ૪૯
 માત્ર શબ્દનો આડંબર કરી, શ્રોતાને ગમ ન પડે તેવી;
 વાણી ન કદિ કવિ ઉચ્ચારે, અકળામણુ ઉપજાવે એવી. ૫૦

[૧૧. ૧૧. મહાનન્દ લક્ષ્—વસન્ત ઓફિસ.]

“નાતલાકાઓની એક બીજા પ્રતિ ફરજે” એમાં રહી ગયેલી એકી
બૂલોતું શુદ્ધિપત્રક.

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૯	૩૩	લિયાણા	મિયાણા
૭૧	૯	ચાણુગણ	ચાણુપણ
૭૧	૨૯	કરતાં જેમ શહેરીબાઈઓ કરતાં, જેમ પેતાના લ- તામાં વસતા બાઈઓ વ- ધારે, તે પ્રમાણે	કરતાં જેમ શહેરીબાઈઓ વધારે, મુંબાઈ જેવાં લા- ખેલી વસતીના શહેરમાં શહેરી બાઈઓ કરતાં જેમ પેતાના લતામાં વસતાં બાઈઓ વધારે, તે પ્રમાણે.
૯૩	૩	અમે, તેટલો	બમે, કે તેટલો
૭૩	૧૭	અપ્રમાણિકપણું	અપ્રમાણિકપણું
૭૪	૧	પુરૂપના	પુરૂપોના
૭૪	૧૧	હાઈસ્કૂલમાં	હાઈસ્કૂલનાં
૭૫	૨૦	લતા મુકરર	લતામાં મુકરર
૭૫	૨૮	નકામો ખર્ચ	બરે ખર્ચ
૭૭	૧૭	પડતી	પકડતી
૭૭	૨૨	કારણ નથી	કારણ એ નથી
૭૭	૨૯	લેવાવા	લેવાના
૭૭	૩૫	મગજને	મગજ અને
૭૮	૩	નીતિ જે	નીતિ,—જે
૮૪	૪	બાગ છે,	બાગ છે,—
૭૮	૩૬	સામાન્યોને	સામાન્યોને
૭૯	૧	તેમનામાં ન	તેમનામાં જ ન
૭૯	૧૪	આકાશગનક	આકાશગનક
૭૯	૧૬	પુરૂપનો	પૈરૂપનો
૭૯	૨૧	પાણ	પાટો

તૈયાર છે બાળસ્વભાવની નવીન આવૃત્તિ.

મુજબ અને ગોપરા કે. આ. તરફથી મંજુર

મળવાનું કેશાલ—કર્તા. છ. એમ. વૈજ્ઞવ. બી. એ. બી. એસ. સી.

પ્રે. ગ. કે. કૌશલ, અમદાવાદ.

આ પુસ્તક બી પુરૂષ શિક્ષક અને માતાપોતે ખાસ ઉપયોગી છે. કિ. ૦-૮-૦.

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો.

દરેકની કીંમત આઠ આના.

થોડા વખતમાં છપાશે.

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મળવાનું છેકાણું.

છવનલાલ અમરશી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,

અમદાવાદ.

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

શૃહલદમ્ભી—કર્તા મી. જી. ના. મેશી. આ પુસ્તક એક દિંદુ સંસારી વાર્તા છે.

પ્રેમ અને નીતિના તત્વોને અચ્છી રીતે ગ્રથેલ છે. નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાકષ્મીચી માટે મંજૂર કરેલ છે. કપડાની શોભીતી બધા સાથે છી રૂ. ૧-૧૨-૦.

બે મુદ્રિકા—આ દિંદુ સંસારી વાર્તા “પોપટ સાદજ”માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તેમાં હીરાગૌરીનું અખંડ પ્રેમ તેમજ પુરંદરનું પરિવ્રત તેમજ “કર્મગતિની સદનતા” નો ચિતારો છે. કપડાની બધા ધી. રૂ. ૦-૭-૦.

દુશમન દારાબ—ખારમાં દારેલો ગુળધનો શેરીઓ, પારસી સંસારી અતી રસીલી વાર્તા, પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં હાલમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. કપડાની બધા સોનેરી નામો ધી રૂ. ૧-૮-૦.

આ શિવાય અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી શકે છે. સચીપત્ર મંગાવતાં મોકલી આપીશું.

ડી. લક્ષ્મીદાસની કું.

પારસીબજાર કોટ, ગુળધ.

पुसन्त

इह सत्य सर्वथा भूताना मयस्य मयस्य ज्ञयोषि भूतानि मनु यद्य-
यमस्मिन्मये तेजोमयोऽवृत्तमयं पुरुषो यथायमवृत्तम मात्स्वेजोमयोऽवृत्तमयं
पुरुषोऽयमयं न योऽयतात्मेदममृतामिदं प्रहोदं सर्वम् । अथिदं

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । कुशलाग्र प्रमदितव्यम् ।
मूर्ध्नाग्र प्रमदितव्यम् । राज्याग्र प्रमदितव्यम् । अथिदं

पृथ ८, अ३ ४.

[भाष्यम्]

देवाग्र, अथिदं १२३।

લવાજમ.

(૧) લાઇસેન્સીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્થા, (૬) તાલુકાઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇસેન્સીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચનાથી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દગની) મળ્યાના આશ્રય વિનાની લાઇસેન્સીઓને એકા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલનામાં આવશે માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલના કૃપા કરવી ખીજ વર્ષ મા, રૂ. ૦-૧૨-૦ નીમમા રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના

રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક અકના

રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની મહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ 'વસન્ત-ઓફિસ' ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ 'વસન્ત મા દાખલ કરવાનો' મા કચો, કાચ કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અમે બધાત્ત નથી.

વ્યવસ્થાપક.

ગ્રન્થાકારો માટે ખાસ સલાહ.

વસન્ત-પત્રનો સંપાદકશ્રેયી જનોના બદલો પ્રચાર છે પરન્તુ અત્યાર સુધી પ્રકાશ જમા ન હોવાથી છૂટથી પુસ્તકોની જાહેર ખજારો લઈ દેખાતી નહોતી પોસ્ટલ દરમાં ફેરફાર થવાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી સકાયો છે અને તેથી બે નવા પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખજારો દાખલ કરવાનું અમે સ્વીકાર્યું છે આ અગુજ્જતાને લાભ લેવા અન્યકારો ચૂકવે નહિ એમ આશા છે

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

ઇદં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાના મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યથા-
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં દ્રઢેદં સર્વમ્ । ઉપનિષદ્.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂતૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાખ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૮, અંક ૪.

[ભાષિક.]

વૈશાખ, સંવત્ ૧૯૬૫.

કર્મયોગ-૧.

ધર્મ અને તત્ત્વગાન—નાં પરમ સ્વરૂપો જેવાં આપણાં શાસ્ત્રમાં શોધાયાં છે તેવાં બીજાં
કોઈ પણ દેશનાં શાસ્ત્રોમાં શોધાયાં નથી એમ આપણે મહાત્મ્ય અભિમાનથી માનીએ છીએ;
આપણાં શાસ્ત્રોમાં પણ—

“ ગીતા સુર્ગીતા કર્તવ્યા કિમન્યેઃ શાસ્ત્રચિત્તરઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુલ્લપદ્માદિનિઃસૃતા ॥ * ”

—એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સર્વ મત્યેભુ સન્દોહન થયેલ કહેવાય છે, અને એ મહાન
અન્યનો મહાન ઉપદેશ તે કર્મયોગ છે એમ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. આ
દૃષ્ટિએ વિચારતાં, આજનો વિષય એવો વિશાળ ગંભીર અને સ્વચ્છાત્મ લાગે છે કે
એનું નિરૂપણ કરવા વર્તાં મન અને વાણી કષ્ટે એ વ્યાભાવિક છે. પણ બીજી દૃષ્ટિએ
વિચારતાં—આજના વિષય કરતાં વધારે નિકટ પડેલો, મહેલો, અને મરણ બીજો વિષય
જ નથી. જેમ પરમાત્મા ‘અણોત્પાદ્યન્ મહત્તો મહીયાન્’ ‘મહોદાથી પણ મહોદા અને
ન્દાનાથી પણ ન્દાનો છે,’ તેમ આપણે આજનો વિષય—જે પરમાત્માને જ લક્ષે
છે અને એની જ પ્રાપ્તિનો રાજમાર્ગ છે—તે પણ એના જેવો જ મહોદામાં મહોદા
અને ન્દાનામાં ન્દાનો, કંઈમાં કંઈ અને મહેલામાં મહેલો છે. પરમાત્મા કોઈ વિ-

* ભાષાર્થ:—ગીતા કે જે સાક્ષાત્ વિષ્ણુભગવાનના નુપ્પકમગમાંથી નીકળી છે તેને
સારી પેઠે આત્મામાં ગાંધી લેવી—બીજાં સાંખ્યાં સાંખ્યાં શાસ્ત્રોનું કોઈ જ પ્રયોગન નથી.

દાનોનો જ નથી—વિદાનોનો છે તેમ બાળકોનો પણ છે; તેમ કર્મયોગ તે પણ પંડિતોએ જ સંચવાનો વિષય નથી; સામાન્ય જનોનો પણ એ વિષે વિચાર કરવાનો અધિકાર છે—બધે કર્તવ્ય છે. આ બાબત ઉપર હું આપનું ખાસ લક્ષ ‘બેસવા માણ’ છું કારણ કે ઘણાં માણસો આવા વિષયો તો માત્ર વિદાનો માટે જ છે એમ સમજી એનાથી બહીને આધાર રહે છે; પણ વસ્તુતઃ આ વિષય તો આપણા ‘જીવનનો રોડલો’ છે; આધાર વિના ચાલે તો આ વિષય વિના ચાલે. આપણા જીવનને ટકાવવા કાંઈ ને કાંઈ કર્મરૂપી અન્ન તો આપણા શરીરમાં આપણે નાખતા જ રહીએ છીએ; ઉધમાં કોળીઆ બરીએ છીએ એટલે શું ખાઈએ છીએ—કાચું કે પાકું, ચોખ્ખું કે ધૂળભર્યું—તેનું આપણને ભાન રહેતું નથી. માટે જરા નમ્રત થઈ જોઈએ કે—આપણે ખાઈએ છીએ તે આપણા શરીરને માદક આવે એવું છે કે કેમ, એથી શરીર પોષાશે કે ક્ષીણ થશે ?

આ જ્ઞાન-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને—પરમાત્માએ આપણુ સર્વને—આપ્યું છે; એનો આપણે લાભ લઈએ.

મેં હમણાં જ કહ્યું તેમ—આપણે આજના વિષયને કદાચ માની બેસવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. ‘કર્મયોગ’—આ મોટો જણાતો શબ્દ કર્મ અને યોગ એ બે શબ્દો મળીને થયેલો છે; અને બંનેનો અર્થ બહુ સહેલો છે. કર્મ—એટલે ક્રિયા—એ આપણે રાત-દિવસ ક્યાં જ કરીએ છીએ, એટલે એ તો આપણને સુપરિચિત છે. માત્ર યોગ શબ્દના અર્થમાં થોડુંક નજીવાનું રહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ‘યોગ’ શબ્દ, સામાન્ય લોકો હાથમાં એ શબ્દનો જેવો અર્થ—પ્રાણની અમુક અમુક ક્રિયાઓ—સમજે છે તેવા અર્થમાં વપરાયેલો નથી; ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં યોગ-શબ્દ તે તે શબ્દો સાથે જોડાઈ તેમાં અમુક વિશિષ્ટતા પૂરે છે,—જેમકે ‘ભક્તિયોગ,’ ‘જ્ઞાનયોગ,’ ‘ધ્યાનયોગ,’ ‘કર્મયોગ.’

સ્ત્રી પુત્ર દ્રવ્ય સ્વર્ગ આદિ અનેક વિષયોને આપણે ભજીએ છીએ, તે ઉપર પ્રીતિ બાંધીએ છીએ—તે ભજનને, તે પ્રીતિને પ્રભુ સાથે જોડવી તે ‘ભક્તિયોગ’ છે. આપણા જ્ઞાનના વિષય પણ અસંખ્ય પદાર્થો છે પણ તે સર્વનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે એમ સમજી આપણા જ્ઞાનનો પ્રભુ સાથે સંબંધ કરવો એનું નામ ‘જ્ઞાનયોગ’. આપણે બહુ બહુ પદાર્થોનું ‘ધ્યાન’ અર્થાત્ એકાગ્ર ચિન્તન કરીએ છીએ, અને એ રીતે એ પદાર્થોના આત્મા સાથે આપણા આત્માની એકતા અનુભવીએ છીએ—પરંતુ એ જ એકાગ્ર ચિન્તન પરમાત્માનું કંટું—મનની યત્નિ વિષયમાંથી રોકી પરમાત્મામાં જોડવી—એ ‘ધ્યાનયોગ’; અને તે જ રીતે, આપણે પ્રતિજ્ઞા જ કરી ક્યાં કરીએ છીએ તેને પ્રભુ સાથે જોડવાં તેનું નામ ‘કર્મયોગ’ છે.

પણ તમે પૂછશો કે—આપણાં કર્મોને પ્રભુ સાથે શી રીતે જોડવાં ? એનો ઉત્તર કે એના આદિ અન્ત અને મધ્ય ત્રણેમાં. પ્રભુ સ્થાપીને. આપણાં કર્મો પ્રભુમાંથી જ નીકળે છે અર્થાત્ હું-તું-ત્રી ગોમુખમાંથી બહાર આવતી કર્મરૂપી ગંગા એ ગોમુખમાં ઉત્પન્ન થતી નથી પણ વિષ્ણુના ચરણકમળમાંથી વહે છે—એ એક દૃઢ સમજણ રહેવી જોઈએ. બીજું,

કર્મ પોતે પણ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે, ગંગા પોતે પણ ભગવતી જ છે એ દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ. વળી, એ મર્વ કર્મો મ્હાગ સ્વાર્થ માટે કરવાનાં નથી—એમ કરવાનો યત્ન તે તો ગોમુખમાંથી નીકળતી ગંગાને પાછી ગોમુખમાં જ પૂરવા જેવો મિથ્યા યત્ન કહેવાય—પણ પરમાત્મા અર્થે કરવાનાં છે, આમનું રૂપક વાપરીએ તો, કર્મગંગાએ વિશ્વમહાસમુદ્રમાં બળી પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન બનવાનું છે એ ત્રીજી સમજણ હોવી જોઈએ.

આમ ત્રિવિધ રીતે કર્મનો પ્રભુ સાથે યોગ કરવો એ ભગવદ્ગીતાનો મહાન ઉપદેશ છે અને રખેને કોઈ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તીને મારી બાપા દૈતવાદથી અંકાએથી લાગે, તે માટે મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આ કર્મયોગ તે ખરે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત—જેને આપણે તત્ત્વજ્ઞાનનો શિરોમણિ માનીએ છીએ—નેનો વિરોધી નથી, પણ અનુગ્રેષી છે.

‘પ્રકૃતિ’ અને ‘પુરુષ’—એ દૈત; એનો અદ્વૈતભાવ ત્રણ રીતે બની શકે એક તો પ્રકૃતિનો કક્ત નિષેધ કરીને. આ રીતે કેવળ અક્તો દ્રષ્ટા પૂરુષ જ રહે, અને કર્મ માત્ર બધ અર્થ જાય. બીજી રીત તે ‘પૂરુષ’ નો નિષેધ કરીને આ રીતે કક્ત જડ દિવાળની પ્રકૃતિ જ રહે, અને તે પણ ચૈતન્યના તેજને અભાવે અન્યદ્રાશી છવાઈ જાય. આમનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત તે આયમ્ય અને નિર્વેદમાં પરિણમે, અને બીજો સિદ્ધાન્ત અદિક્ત છવનમાં કૃતકૃતતા માનનાર નાસ્તિકના મતનું રૂપ લે. પણ આ બંને રીતથી જુદી જ ત્રીજી રીત અદ્વૈતમિદ્ધિની એ છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયનું પરમાત્મા અદ્વૈત સાધવું. અર્થાત્, એક રીતે બોલીએ તો, પ્રકૃતિનો નિષેધ ન કરવો, પુરુષનો પણ ન કરવો—અને કરવો ત્યારે બંનેનો કરવો. ઉભયગ્રામ્યક અને ઉભયબાધક એક તત્ત્વ-પરમાત્મા-મા કરવો. આપણા કર્મના વિણયમાં આ મિદ્ધાન્ત ઉતારીએ તો—કહેવાનું કે પ્રકૃતિનો નિષેધ ન કરવો, નિર્ગતિનો પણ ન કરવો, અને પ્રકૃતિમાં નિરુત્તિ સાધવી, અને નિરુત્તિમાં પ્રકૃતિ સાધવી, અર્થાત્ જોડી. શ્રી-મદ્ભગવદ્ગીતા કહે છે તેમ—

“ કર્મણ્યકર્મ યઃ પર્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્ મનવ્યેષુ સ યુક્તઃ ક્લૃસ્તકર્મજન્ ॥ ”

જે પુરુષ કર્મમાં અકર્મ જુલે અને અકર્મમાં કર્મ જુલે તે જ પુરુષ સર્વ મનુષ્યોનાં બુદ્ધિમાન્-જ્ઞાની—છે, અને અખિય કર્મનો કરનાર કર્મયોગી પણ તે જ છે.

આમ અદ્વૈતદૃષ્ટિથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ કર્મ અને જ્ઞાનનો, પ્રકૃતિ અને નિરુત્તિનો, અવિરોધ સ્થાપ્યો છે.

હજી એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે—કર્મ પ્રભુ સાથે જોડવાં, પણ તે કેવા જોડવાં? સારાં ખોટાં સર્વ? ઉત્તર કે—ખોટાં કર્મો તો પ્રભુ સાથે જોડી શકાતાં જ નથી. અન્યકારને તેજ માથે શી રીતે જોડાય? ત્યારે ખોટાં કર્મો માટે જવાબદારી કોની? મ્હારી પોતાની જ. ત્યારે આનો અર્થ શું એવો કે ખોટાં કર્મ તેટલાં મ્હાનં, અને સાગં નેટલાં પ્રભુનાં? બેસક એમ જ. પણ આ પ્રશ્નના અને નિન્દાના વિભાગ માટે તમે કાન્ય

માગશે. તમે પૂછશો કે—આ વિભાગ તે માત્ર ભક્તનો વિનય જ છે કે એની ઉપપત્તિ થઈ શકે—એનું કારણ બતાવી શકાય—એમ છે ? કારણ સ્પષ્ટ છે કે જે કોઈ ખોટા કર્મ થાય છે તે ‘હું’માંથી જ—અહંતામાંથી જ થાય છે.

તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે—

“ દયા ધર્મનો મૂલ હૈ પાપમૂલ અભિમાન ”—

અર્થાત્ ‘દયા’—આત્મભાવ—એ ધર્મનું મૂળ છે, અને ‘અભિમાન’ હુંબુદ્ધિ એ પાપનું મૂળ છે. અત્રે ‘દયા’—શબ્દનો અર્થ નેત્રનાં અશ્રુ જ નથી, પણ એ અશ્રુમાં અને અશ્રુની પાછળ ઝળકતો આત્મભાવ છે; અને ‘અભિમાન’—શબ્દ જે દયાના પ્રતિયોગિરૂપે—એટલે કે ‘દયા’થી ઉલટા અર્થમાં વપરાયો છે તેનો અર્થ ‘ગર્વ’ નથી, પણ ગર્વ આદિ સઘળી દુષ્ટ વૃત્તિઓનું ખીજબૂત જે હુંપણું—અહંતા—તે છે. આ આત્મભાવ અને અહંતા વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં રાખવાનો છે. જે સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્ય મહારા તમારા સર્વમાં—પ્રકૃતિ સુદાંતમાં—રહેલું છે અને જેને ઘટપટાદિની માફક વિપય ન કરી શકવાથી, છતાં સ્વયંપ્રકાશ અનુભવવાથી, આપણે ‘આત્મા’ કહીએ છીએ તેનું સર્વત્ર પ્રત્યભિગ્રાહ કરવું એને સર્વત્ર ઝોળખવો—‘ચીનવો’—એના સ્વીકારમય થવું—અર્થાત્ એના ગુણને શોભતાં મન વાણી અને કર્મ કરવાં, એનું નામ આત્મભાવ. એથી ઉલટી રીતે—તમારા સહામી મહારી જ્વતને સ્થાપવી, વિશ્વ સહામે મહારા પિંડને મૂકવો, એક અખંડ ચૈતન્યને અજ્ઞાનથી ખરિત કરવું, અને તદનુસાર મન વાણી અને કર્મને સ્વાર્થપરાયણ કરવાં એનું નામ અહંતા.

અહંતા કેમ ટળે, અને આત્મભાવ કેમ ઉદય થાય ? આ પ્રશ્ન ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો મહિમા આપણને પૂરેપૂરો દેખાય છે. એમાં એક સાધન ન બતાવતાં અસંખ્ય સાધનો બતાવ્યાં છે, જેમાંનું કોઇને એક તો કોઇને ખીજું તો કોઇને ત્રીજું એમ વિવિધ મનુષ્યોને પોત પોતાના સ્વભાવાનુસાર વિવિધ સાધનો ઉપયોગી થઈ પડે છે. દરેક મનુષ્યે પોતપોતાની ખામી અને સ્વભાવનો વિચાર કરીને તે તે સાધનો શ્રદ્ધાથી મહણ કરવાં, એટલો વિચાર કરવાની પણ શક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો પરમ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ મનુષ્ય માત્રને ઉપદેશોલા કર્મયોગના ધોરી માર્ગે ચડવું, અનેક સત્કર્મો કરતાં કરતાં ઉત્તમ શીલ જન્મે છે, પણ તે જન્મતા પહેલાં પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવાનો લોભ રાખવો વૃથા છે. જેને આ વિપયની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ જેને અંગ્રેજીમાં ‘conscience’ કહેવામાં આવે છે એના નિર્ણય ત્યારે જ પ્રામાણિક બને છે કે ન્યારે એ બુદ્ધિ રાગદોષાદિ દોષ ધરી મુક્ત થાય છે, અને સંસારના અનુભવથી પરિપક્વ બને છે. આ રિયતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ વર્ણાશ્રમના ધર્મો રચી મૂક્યા છે. એ વર્ણાશ્રમધર્મોનું સેવન કરવું અને તે નિષ્કામ વૃત્તિથી પરમાત્મા ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને કરવું એ કર્મયોગનું રહસ્ય છે. એ ધર્મોના આચરણમાં કોઈ વહેમી કે જુલમી વ્યવસ્થાને અધીન થવા જેવું નથી. મનુષ્યસ્વભાવના અને સંસારતંત્રના પૂર્ણ અનુભવી, પ્રતિભાશાલી, અને પરોપકારી મહાત્માઓએ જગતના કલ્યાણાર્થે એ માર્ગો બનાવ્યા છે. તે કેટલીક વખત લાંબા અને વિકટ લાગતા હશે ખરા, પણ ધણીએક હુંકા અને સુગમ દેખાતા માર્ગો જ વસ્તુતઃ જુલસૂક્ષ્મણી ભરેલા નીવડે છે.

ત્યારે શું ગીતાનું તાત્પર્ય ચાલતી રૂઢિએ ચાલ્યા કરવું એમ ઉપદેશવાનું છે ? નહિ ન. કર્મબંધનો નિર્ણય કેવલ સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કરવો કેવો કઠણ છે એ જણાવવા, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને

“ કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્ય ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ”

—એમ કર્મ-વિકર્મ-અને અકર્મ ત્રણેની બાબતમા ચેતતા ગેહવાનું કહ્યું છે, અને

“....શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ” —

—એમ શાસ્ત્રનો વિધિ અનુમંજવાની આજ્ઞા કરી છે. તે જ માથે કાર્યાકાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે પણ આત્મૌપચારી (પોતાની જાત જેવી મદામાની જાતને મળુરી વગેરે—) ધોષણ બતાવ્યાં છે. દરેક કૃત્યની માગસાન્તાના વિવેક માટે પ્રકૃતિના ગુણોનું પ્રયક્ષણ કર્યું છે, અને એ ગુણો-મત્વ જગત્ અને તમસુ-એનાં સ્વરૂપો પણ મુદ્ધમતાથી વર્ણવ્યાં છે. વળી દૈવી મંપત્ અને આસુરી મંપત્ એમ આપણી વૃત્તિઓના વિભાગ પાડ્યા છે તે પણ અમુક કૃત્ય આપણી દૈવી સંપત્તને પોષે છે કે આસુરી સંપત્તને એ વિચારવા માટે છે.

૩૬ થઈ ગયેલા વર્ણાશ્રમ ધર્મોમાં કેટલાક એવા પણ જણાશે કે જે દૈવી સંપત્તને બદલે આસુરી મંપત્તને ઉપકારક થાય છે. એવા ધર્મોને મેવ મમજને કુ કુગ; અને શુદ્ધ ભાગને તારવી કાઢો એની મળ ઉજ્જવળતાને તમાગ આચરણમાં પ્રતિફલિત કરી અધિક ઉજ્જવળ બનાવો, અને મિથ્યા વાદવિવાદ ન કરતા તમાગ જીવનના દર્યાન્ટથી જ બતાવી આપો કે આપણા પ્રાચીન ધર્મમાં કેવી ખૂબી છે! અધિક શુ કહું ? *

* એક ન્હાની શાસ્ત્રીઓની અને વિદ્યાર્થીઓની સભા સમક્ષ પ્રમુખ તરીકે “ કર્મયોગ ” ના વિષય ઉપર હું યોડુંક બોલેલો, તેનો અર્થ યોડોક વિસ્તાર કર્યો છે.

“ ગુજરાતી છાપો. ”

“ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની શરૂઆત મુંબઈમાં ૧૮૨૨ ના વર્ષમાં થઈ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પેહેલું દેશી પત્ર બંગાળના સીરામપોર શહેરના એક મિશનરી ડૉક્ટર માર્શમેન અને મી. વૉટ્ટે તા. ૨૧ મી મે ૧૮૧૮ ને દિને કાઢાડ્યું હતું, અને તે બંગાળી ભાષામાં પ્રગટ કરાવ્યું હતું, તે પછી આ દેશમાં બીજું દેશીપત્ર “ મુંબઈ સમાચાર ” ઉત્તું કરનાર મરહુમ મેળેદ ફરદુનજી મરઝખાનજી હત, જેઓ સુરતના પેહેલા કદમી થયેલા દસ્તુર કાર્ડસ ફરેદુન મુનજમીના નર્મીદા થતા હતા. તેઓ ૧૮૦૦ ના વર્ષને આસરે મુંબઈમાં મુકાં શ્રીરાજ પાસે એલમ શિખવાને આવ્યા હતા. મેળેદ ફરદુનજી સાક્ષક જેહનના તથા ચપળ બુદ્ધિના હોવાથી તેઓએ મુકાં શ્રીરાજ પાસે શરસી અને અરબી ભાષાઓનું પુષ્ટ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. ઉપરાંત બીજા ધંધાગ્રામાં પડવાને લીધે તેમનો બાહેરનો અનુભવ પણ સારો હતો. તેઓએ એક ગુજરાતી છાપખાનું કહાડવા પોતાનું ધ્યાન દોડવ્યું, અને તે વખત પ્રમાણે તેના સંબંધમાં સારી કોશેશ અને મહેનત કરવામાં આવી. ધનિસાફને ખાતર જણાવવું જોઈએ કે, ગુજરાતી છાપખાનું, ગુજરાતી પંચાંગ તથા ગુજરાતી વર્તમાનપત્રનો પાયો નાખનાર મેળેદ ફરદુનજી મરઝખાનજી હતા, પણ તેઓ આગમજ તેમના એક હમવતની મેળેદ જીજીભાઈ બેદેશમજી છાપગર પાસે “ બૉરમે ફરિયર ” પત્રના માલેક મી. લ્યુક ઍક્મર્નરે ગુજરાતી ટાઈપ ઓટાવી પોતાના વર્તમાનપત્રમાં ગુજરાતી જાહેર ખબર આવે તેને માટે તે કામે લગાડવા હતા. ૧૭૯૭ ના વર્ષના “ ફરિયર ” પત્રમાં ગુજરાતી ભાષામાં જાહેર ખબરો પ્રગટ થયેલી મેં જોઈ છે. ૧૮૧૨ માં મેળેદ ફરદુનજીએ ઉપલું ગુજરાતી છાપખાનું સ્થાપ્યા પછી બીજો વર્ષ એટલે ૧૮૧૪ ના વર્ષની દીવાળીથી તેમાંથી રામચંદર નામના એક પ્રખ્યાત જોશીની મદદથી ગુજરાતી પંચાંગ* કહાડવા માંડ્યું હતું, અને તેની કીમત રૂપીઆ બેની રાખી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં ગુજરાતી ભાષામાં મુંબઈ સમાચાર પત્ર દર અઠવાડિયે એ છાપખાનામાંથી નિકળવા માંડ્યું હતું. તે કહાડવા આગમજ મુંબઈ સરકાર તેમ જ અહીંની દેશી પ્રજાની મદદ માગવામાં આવી. તે વેળાના મુંબઈના ગવર્નર માર્કેટરડુઅર્ટ ઍલિફિન્સ્ટને તેની ૫૦ નકલ લેતી કૌધી, અને મુંબઈ મધે તે વખતે વસતા પેહેલે વાધેના ચાદ ભંજિ-જેએ અઢેક નકલ માટે તેના ધરાક થઈ આ ધંધાકા મધેના પેહેલા દેશી સુધારાના આ નવાં સાધનને ઉત્તેજન આપ્યું. દેશી પ્રજામાંથી હિંદુઓ; મોહોમેદનો અને પારસીઓએ તેને આશરો આપ્યો. આ સઘળી ગોઠવણ થયા પછી મેળેદ ફરદુનજીએ તા. ૫ મી જુન ૧૮૨૨ ને દિને મુંબઈ ગેઝેટ પત્રમાં પોને કહાડવા ધારેલાં વર્તમાનપત્રને લગતી મદદનજર અંગ્રેજ તેમ જ ગુજરાતીમાં લખાણથી ઉપાવી હતી. મુંબઈ સમાચાર પત્ર પોતાનો પેહલો દેખાવ તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૮૨૨ ને મુબારક દિને આપ્યો હતો. એ દિવસ ગુજરાતી છાપાની મુંબઈમાં શરૂઆત થયાના દિવસ તરીકે તોંષ રાખવા જોગ છે. મુંબઈ સમાચાર દર અઠવાડિયે સોમવારે સહવારે નિકળવા માંડ્યું હતું. પ્રથમ યોડીક જાહેર ખબરો તથા અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રો ઉપરથી ઉતરી લીધેલી બાજતો આપવામાં આવી હતી. બાદ તેના માલેકની

* હાલ પણ આ પંચાંગ હયાતી બોગવે છે ને તેની ૩૦,૦૦૦ નકલો નીકળે છે.

નજર વધુ ઉપડતો શુભરાત મધેના પોતાના મિત્રો મારરતે તેણે ત્યાંની ખખરો મગાવવા માંડી. એથી અગ્રેજ પત્રોને પણ મુંબઈ સમાચારમાંથી નવી ખખરો મગવા લાગી, અને અવાર નવાર તેના તરજુમા કરી તેઓ ઉતારે કરવા લાગ્યા. આસતે આસતે સમાચારમાં ખખર અંતર આવવા ઉપરાંત ગામ ખાતાંની અને મુખ્ય કઠીને પારસીઓને લગતી જાહેર ખખરો ઉપર અધિપતિએ ચર્ચા ચલાવવા માંડી. પેહલી ચર્ચા મરણ પછવાડેના મોટા તથા નકામા ખર્ચોને લગતી હતી. તે પછી મુંબઈ સમાચાર વળત પામવા લાગ્યું. બાદ પારસીઓની સખાવતો, ધર્મનાં કામો, જાણીતા આસામીઓના મૃત્યુ, દેશ પરદેશની ખખરો વગેરે પ્રગટ થવા માંડ્યાં.

મુંબઈ સમાચાર નિકળ્યા પછી કંપીસાંને લગતી તકરાર ઉભી થઈ. સને ૧૮૨૬ ના જુલાઈ મહિનામાં બરચના દરતુર અસપંદયારજી કામદીને “કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર” એટલે કંપીસો-જરયોસ્તી દીનમાં જા્ય જ છે તે માટે એક કેતાબ સુરતમાં છપાવી. એ તકરારને. દરથો આપવા મુશ્કાં શીરોજે મુંબઈ સમાચારના અધિપતિ મોખેદ ફરફુનજી પણ તેઓના શાગિદ હોવાથી એ બન્ને સાહેબોએ તકરાર ઓરતવાર રીતે ચલાવી એ તકરારને લીધે દર અઠવાળીયે સમાચારનું કદ વધીને બેવડું થવા માંડ્યું.

શેહેનશાહીઓ તરફથી દરતુર ફરફુનજી હોરાખજી જામારખ આસાના, કે જેઓ દરતુર અસપંદયારના મુંબઈના આડત્યા હતા, તેઓએ મુશ્કાં ફીરોજ સાથે તકરાર ચલાવવા “અખ-બારે કંપીસે” નું શિક્ષાછાપનું વર્તમાનપત્ર કહાડવા માંડ્યું. કદમીઓ તરફથી એ જ મતજ-બાધી “એખતાલે કંપીસે” નામે ખીજું પત્ર કહાડવામાં આવ્યું.

તકરાર હોડાડ વર્ષે એટલે ૧૮૨૭ ના વર્ષની આખરીએ બંધ પડી અને તે સાથે આ બે પત્રો પણ બંધ થયાં.

શુભરાતી વાંચવાનો પારસીઓનો શાખ

—એ તકરારે પેદા કરથો હતો. દશ વર્ષ સુધી દર અઠવાળીએ મુંબઈ સમાચાર નિકળતું રહ્યું હતું. બાદ તા. ૨ જી જાનેવારી ૧૮૩૨ થી તે દરરોજ એકેકા શીટ ઉપર છપાઈ બાહેર પડવા લાગ્યું. પણ એક જ વર્ષ તેમ ચાલુ રહ્યું. ૧૮૩૩ ના વર્ષની શરૂઆતથી તે અઠવા-ળીયામાં બે વાર નિકળવા લાગ્યું. મોખેદ ફરફુનજી મરજખાનજીએ દશ વર્ષ સુધી મુંબઈ સમા-ચાર ચલાવ્યું હતું. જે અરસામાં તેમને ઘણી ખોટ અને નુકસાન આવ્યાથી તા. ૧ લી અક્ટોબર ૩૮૩૨ ને દિને તેઓએ તે શેકો ખરશેદજી મેહેરજીબાઈ અને હોરમજી મેહેર-જીને વેચ્યું હતું. તેઓના વંશમાં ચોત્રીસ વર્ષ સુધી તે રહ્યું. જે દરમ્યાન તા. ૧ લી નવે-મ્બર ૧૮૬૦ થી તેના કદમાં વધારો કરી તે દરરોજનું કરવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૭ મી જુન ૧૮૬૬ થી તે હાલના માલેકના હાથમાં આવ્યું છે, અને પુરતા ટેકા તથા વજન સાથે એ પત્રે પોતાનું પોણી સદીનું પુરાતણપણું જાળવી રાખ્યું છે.

મરહુમ મોખેદ ફરફુનજી મરજખાનજીના એક શાગિદ મોખેદ નવરોજજી હોરાખજી માન હાથે પોતાના એ ઉસતાદના હાથ હેઠળ સારો અનુભવ મેળવ્યો હતો, અને તા. ૧ લી

સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૦ થી “મુંબઈ વર્તમાન” નામનું એક અઠવાડિક ગુજરાતી પત્ર કાઢાવવા માંડી ૧૩ માસ રહી તેનું નામ ફેરવી “મુંબઈના હલકાર અને વર્તમાન” કરી રાખ્યું હતું. જે પાછળથી અઠવાડિયામાં જે વારનું પત્ર ૬યું હતું.

૧૮૩૩ ના નવમ્બર માસમાં તેનું નામ ફેરવી ‘મુંબઈના ચાલુક’ કરી રાખ્યું હતું, જે અઠવાડિયામાં જે વાર પ્રગટ થતું હતું. એ પત્રમાં કેટલુંક સુધી પુર દિનમતથી સ્વતંત્ર લખાણ થતું હતું. એના લખનારે ગુજરાતી બાપાની ઝમકે વધારવામાં બહુ સારો હિસ્સો આપ્યો હતો. તેમ જ તેની પાસે વિશેષણો તો સુમાર વિનાનાં હતાં, જેનો ખ્યાલ ‘ચાલુક’ ના આગલા અકામાંથી લેખકદ્વારા અલંકારીક લખાણના માત્ર ચાર શ્લોકોમાં વાંચી સંભળાવ્યાથી તમે બાલુઓ અને ગૃહસ્થોના મનમાં ઝટ આવી જશે. મી. નવરોજી દોરાબજી ચાનદાજીએ એ “ચાલુક” પત્ર પોતાની હયાતીની આખેરી સુધી, ચલાવ્યું હતું. પણ પાછળથી તેની સ્થિતિ તથા વિચારોમાં કેટલોક ફેરફાર થયો હતો. “ચાલુક” નિકળ્યું તે જ દરમ્યાનમાં “અને જમશેદ” નિકળવા માંડ્યું હતું. મરહુમ મી. પેશતનજી માણેકજી ચોતીવાળાએ દર સોમવારે તા. ૧૨ મી માર્ચ ૧૮૩૨ થી એ પત્ર શિળા છાપમાં પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું. જે ૬ વર્ષ રહી બીજામાં છપાવા લાગ્યું અને તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સને ૧૮૫૩ થી તે દરરોજનું ન્યુસપેપર થયું. તેના માણેક મુંબઈની પારસી પંચાયતના સેક્રેટરી હોવાથી પારસીઓને લગતી સવળી ખબરો તથા જરૂરોસ્તી ધર્મને લગતી ધણીક સુનોચરા એ પત્રમાં શરૂઆતના જ આવતી હતી. તેના અધિપતિઓ તરીકે મરહુમ દસ્તુર એલજી દોરાબજી સંજના, મરહુમ મી. ડોસાભાઈ ડરામજી કરાકા મરહુમ મી. નવરોજી ફરદુનજી વગેરે એ લાંબી સુદત સુધી કામ ચલાવ્યું હતું.

એ શરૂઆતથી જુના વિચારવાળા પારસીઓની લાગણીનું પત્ર ગણાય છે. “અને જમશેદ” છાપખાનામાંથી સને ૧૮૩૮ થી “મુંબઈ દુરખીન” નામનું એક અઠવાડિક પત્ર મી. નરવાનજી ટેમ્બલજી તરફથી ચાલતું હતું, જે ૮ વર્ષ ચાલી બંધ પડ્યું હતું. તા. ૧લી ઑગસ્ટ ૧૮૪૯ થી “સમાચાર દરપણ” નામનું દરરોજનું પત્ર મરહુમ મી. ખુરશેદજી નોશરવાનજી કામાની મદદથી મી. નવરોજી ગાય તથા દસ્તુરો કેકાબાદ મીનેચેલેર મુલ્કાં શીરાજ અને અસપદ્યાર ફગમજી રબાડીએ પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું. જે લગભગ ૨૦ વર્ષ ચાલી સને ૧૮૬૮ માં “અખબારે સોદાગર” સાથે જોડાઈ ગયું હતું. હવે “ચિત્તાન દરપણ” તથા “પારસી રીફોર્મર” ની માત્ર નોંધ લઈ, આપણે “રાસતગોષ્ઠતાર” પત્રની તવારીખ જોઈએ. એ પત્ર તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૫૧ ને દિને પખવાડિયાનાં પત્ર તરીકે અને બીજે વર્ષથી અઠવાડિક પત્ર તરીકે મરહુમ મી. ખુરશેદજી નોશરવાનજી કામાની સહાયતા હેઠળ આસિરદાઈ પ્રેક્ષકર ઋણભાઈ નવરોજીની કલમથી લખાતું નિકળવા માંડ્યું હતું ૧૦ વર્ષ સુધી તેની માણેકી શોડા ખુરશેદજી નોશરવાનજી કામા, ખરોદજી રસ્તમજી કામા, ડોસાભાઈ ફરામજી કામા, શોરાબજી ચાપુરજી બંગાળી, નવરોજી ફરદુનજી અને

• ફકરાઓ બાપજીમાં આપ્યા નથી.

x હાલના આપણા દિવંદના દાદા.

પેશતનજી રતનજી કોશાહને હસ્તક હતી, જેઓએ ૧૦ વર્ષના અરસામા રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની ખોટ ખમી હતી મરહુમ મી. કરસનદાસે મુગજવાળું “સત્ય પ્રકાશ” નામનું હિંદુ પત્ર એ પત્ર સાથે સને ૧૮૬૧ માં જોડાયું હતું અને છેવટે તા ૮ મી માર્ચ ૧૮૬૮ ને દિને એ પત્રની માલેકી મેસર્સ બેદગમજી કુન્ડનજીની કંપનીના હાથમા ગઈ હતી, જે હજી સુધી છે. એ પત્રે પાગસીઓમા હિંમતથી લખવાની પહેલ કાઢી, તથા ગુજરાતીમા લખાણ કરવાની એક નવી જ ઢબ તથા રીત એ પાઠથી જન્મ પામી “અખબારે સોદાગર” તા ૧ લી જુન ૧૮૫૨ થી અઠવાડિયામા ૩ વાર વેપારી ખબર અંતર પ્રગટ કરવા માટે મરહુમ મી. દાદાભાઈ કાવસજીએ પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું, જે તા ૧ લી જાનેવારી ૧૮૬૦ થી દરરોજનું પત્ર થયું હતું અને તે જ કુટુંબમા હજી ચાલુ છે

મુખર્મિમાં રમુજ પત્ર તરીકે “પારસી પત્ર” તા. ૧ લી જાનેવારી ૧૮૫૪ થી દેખાવ આપ્યો હતો, અને તે મી. દાદાભાઈ અરદેશર શેહેરીએ કાઢાડવા માંડ્યું હતું. એ પત્રની મતલબ જેઓ પોતાની જાહેર જાણે બરાબર અદા નહિ કરે તેઓના સોગ કઢાડી ચિતાવવાની અને તે રીતે બીજાઓમા દાખલો બેમાડવાની હતી એ પત્ર દશ મહિના સુધી ચાલી બંધ પડ્યું હતું ૧૮૫૭ માં તે પાણુ સંજવન કન્વામા આવ્યું હતું અને ૧૮૫૮ ના વર્ષના નવેબર મહિનાથી મી. નરસરાવનજી દોનાબજી આપ અખબારે પોતાને હસ્તક તે લીધું હતાં તે “હિંદી પત્ર” ને નામે તેના રૂબરૂ તરફથી જ ચલાવવામા આવે છે. “૫૪ માં “આપ અખબાર” નામે અઠવાડિક પત્ર એમણે કાઢાડ્યું હતું. ૧૮૬૨ માં મેસર્સ કરસનદાસ મુગજ અને નાનાભાઈ ઉમૈતમજી ગણીનાએ “મત્સ્ય દીપક” નામનું અઠવાડિક પત્ર કાઢ્યું. જે ચાર વર્ષ ચાલ્યું હતું એ પછી “બાગે નવીનહત, ‘દોરને પાગસી’ બાનુઆન, “પારસી મિત્ર,” “સૂર્ય પ્રકાશ,” અને દોગ્તે હિંદ, પત્રો નિકળ્યા હતા

૧૮૬૫ માં મુંબઈ સમાચારનાથી મુધાનવાળાઓ સામે ‘સૂર્યોદય’ નામે પત્ર ગૌ મનચેગજી હોરમજી કામાની સહાયતા દેઈ જાડવામા આવ્યું

પણ તે ત્રણ વર્ષમા બંધ પડ્યું ૧૮૬૮ માં “લોકમીન” પત્ર એ જ ધાપખાનાનાથી અઠવાડિયામા એકવાર પ્રગટ થયા બાદ ૧૮૮૬ થી તે એ વાર પ્રગટ થાય છે એ પછી સન્ડે રીવ્યુ, યજ્ઞદાપગસ્ત અને બોમ્બે ફ્રોન્ટીયર પત્રો નિકળ્યાં, જે પણ યોગ ધણા વરસ ચાલી બંધ પડ્યા

૧૮૭૧ માં “આરિયમિત્ર” નામનું અઠવાડિક હિંદુ પત્ર નિકળવા માંડ્યું હતું જે બંધ પડવા પછી, સને ૧૮૮૦ થી “ગુજરાતી” નામે પત્ર નિકળવા લાગ્યું, જે હાલ ઘણું આગળ વધી બોહોળા આહકી સાથે ચાલે છે સને ૧૮૭૪ માં “સત્યમિત્ર” નામનું અઠવાડિક પત્ર નીકળવા લાગ્યું જે બીજા હાથ બદલાઈ હજી સુધી ચાલુ છે છેડે સને ૧૮૮૨ ની શરૂઆતમા મી. શ્રામજી કાવસજી મહેતાએ “કમસરેહિંદ” પત્ર કાઢાડ્યું, જેમા યોગુક પછી ઈંગ્લેન્ડ આર્ટિકલો દાખલ થવા લાગી અને એ પત્ર હાલ મોટી આહકી સાથે ચાલે છે.

મુંબઈમાં આજ સુધીમાં ૩૨ હોટેલ અને ૪૧ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થયેલાં જણાય છે, જેઓનો મોટો ભાગ બન્ને સ્વાર વર્ગની કારકીર્દી પછી બંધ પડ્યો હતો, એ સંપત્તિ ૪૨ પત્રો કાંઈ સારે હાથે લખાતાં નહિ હતાં. ધણી ખરા તો બેવકુલ હાથે લખાતા હતા. તારી મારી, ગાગગસોચ અને લોકોની નીચ નિંદા એટલી દદ મુખી છપાતી હતી કે આજે તે વાંચતાં આપણને કમકમાટ છુટે. આજે વખત તેના લખનારાઓને કાંઈ એવું પડતું. તો સાગ માણ્યોને “મરથી ચોર” પોદરા, કાઝાકકઈ, બટકીબલા, લંબારીકા, બેકું દોષી, વગેરે વગેરે વિશેષજો લગાડવામાં આવતાં હતાં કેટલાક આગલા લખનારાઓની ઉત્તરતી પંક્તીનો ખ્યાલ તમને આ ઉપરથી આવશે કે સને ૧૮૫૬ ના નવેમ્બર માસમાં એક પારસી અધિપતિએ રસ્તે બેઠેલા એક બલાજી મીસાઈ વેચનારના ખુમચામાંથી બેલેવડી ઉગ્રહી ખટપટ થતાં તે મીસાઈવાગાને મારવાથી તેને ૩. ૨ નો દંડ થયો હતો. બીજા બે અધિપતિઓને રસ્તે ધાંધળ કરવા માટે દંડ થયા હતા. ૪૧ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાંથી ૩૨ ની દયાની ખનમ થઈ છે અને દાલ ૯ દયાતી ભાગ્યે છે. જેઓ સારે હાથે ચાલનારા પત્રો છે. દલદી પકિતના પત્રોને બાદ કરીએ તો હું ખાતરીથી કહું છું કે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોએ આપણી દેશી ક્રેમમાં ધણી ફાયદા, સુધારા તથા વધારા કીધા છે જે સંપત્તિ ફાયદા તથા સુધારા સંપત્તિ લોકોને આપનાની મારફત ફેલાય છે. હું હવે એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે, દેશના સુધારા તથા અગત્ય વધવાનાં મજાનુન દધિવાર વર્તમાનપત્રોનો જન્મ થાઓ. ”

નાગપુર,
મધ્ય પ્રાન્ત.
તા. ૨૨-૩-૧૯૦૯.

મન્યન્તરાય મજિરાય દુરકાળ.

પ્રાસંગિક નોંધ.

મુંબાઈના 'નિલ એનર્મ એસોસિએશન'ના પ્રમુખ તરીકે, આપણું સત્તર કારખાનાં કારખાનાં વિષે બોલતાં, મિ. શાન્લભાઈએ નીચે પ્રમાણે આંકડા ટાંચ્યા હતા:

૧૮૭૮ માં આપણા દેશમાં ૫૮ કારખાનાં હતાં;
 ૧૮૯૨ માં ,, ૧૩૦ ,, થયાં;
 ૧૯૦૮ માં ,, ૨૨૪ ,, થયાં: તેમાં ૧૭,૯૨૦ ત્રાકો, અને ૫૭,૧૪,૩૪૬ ફિરકીઓ હતી.

છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં મેંકડે ૧૫૦ ટકા ત્રાકમાં અને ૭૨ ટકા સાગમાં વધારો થયો છે. આખા દેશની ત્રાકો પૈકી મેંકડે ૭૨ ટકા, અને સાગ પૈકી ૩૦ ટકા મુંબાઈમાં છે. કુલ ૧,૦૨૦,૦૦૦ આ ધન્યામાં કામ કરતા તેને બદલે—૧૯૦૭-૦૮ માં આ ધન્યા ઉપર સવા બે કરોડ માણસોનું ગુજરાન ચાલ્યું છે અને તે ઉપરાંત, લોડવાના અને ગાંસડી બાંધવાનાં કારખાનાંમાં એક લાખ માણસ કામે લાગ્યાં છે.

ગયે વર્ષે આ કારખાનાંઓમાં મવા મત્તર કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાએલી હતી (બ્યાન જુદી થાપણુ એ ઉપરાંત જુદી એમ એકપત્રકાર તરફથી બતાવવામાં આવ્યું છે.)—જે પદર વર્ષે ઉપરના આંકડામાં મેંકડે ૫૬ ટકા વધારો દર્શાવે છે. આટલું છતાં હજી આપણે ૨૬ કરોડ રૂપિયાનું વગરકાંથું રૂ. પરદેશ ચડાવીએ હીએ, અને ૪૮ કરોડનું કાપડ પરદેશથી બહારીએ હીએ.

x x x x x x

'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'—પત્રમાં એક આગળ પડતા મિત્રભાણેકે સુતર-કાપડનાં કારખાનાંઓની હાલની સ્થિતિ વિષે એક લેખ લખ્યો છે. તેમાં એ શુદ્ધરૂપે રૂની મેંધવારી, પરદેશી માલનો જ્યો, ચાંદી અને ચીનની ટુંડીની કિંમતમાં ઘટાડો, હિન્દુસ્થાનના કેટલાક ભાગમાં પડેલો દુકાળ, અને અનાજની મેંધવારીને લીધે મજૂરીના દરમાં વધારો—એ મુખ્ય કારણોને પરિણામે એ ધન્યાની મુંબાઈની મિલોના નશામાં નીચે પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ઘટ બતાવી છે:

૧૯૦૫ માં નફો	૩૪૭	કરોડ
૧૯૦૬ માં ,,	૩૧૪	,,
૧૯૦૭ માં ,,	૧૮૫	,,
૧૯૦૮ માં ,,	૧૩૧	,, (રૂ. કરોડ એન'ટના દમિસન સુદાં)

અનાજનો ભાવ ૪૦ ટકા વધી ગયો છે તેના કારણની તપાસ કરવાનું સરકારે કબ્જા રૂપે છે, મિ. ગોખલેએ એવો મત દર્શાવ્યો હતો કે સરકાર વધારે રૂપિયા પાડે છે તેથી ભાવ વધ્યા

છે. કરાંચીવાળા મિ. વેબે અને ઇકોનોમિક જર્નલમાં મિ. કીન્સે આ મતને ટેકા આપ્યો છે. પરંતુ હિન્દુસ્થાનના ખ્યાનચીએ પોતાનો અભિપ્રાય એવો જાહેર કર્યો છે કે પૃથ્વીના બધા દેશોમાં ચીનોના ભાવ વધ્યા છે, અને હિન્દુસ્થાને પણ હવે સોના નાણું સ્વીકાર્યું છે એટલે તે દેશોને અનુસરીને જ એના ભાવ રહેવાના. મિ. કીન્સે ખતાવે છે કે આ અનુમાન ખરું નથી: કારણ કે ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૭ સુધીમાં ઈંગ્લંડમાં અનાજનો ભાવ ૧૬ ટકા વધ્યો છે, અને હિન્દુસ્થાનમાં ૪૩ ટકા વધ્યો છે. સરકાર રૂપિયા પાડવા બંધ કરે તો ભાવ નમે ખરા; પણ આથી એક મુશ્કેલી એ ઉત્પન્ન થાય કે રૂપિયા પાડવાથી સરકારને ટંકશાળમાં જે નફા થાય છે—જેનું સોનું લઇને બરી મૂકવામાં આવે છે—તે બંધ થઈ જાય; અને ખીજું ચાંદોનો ભાવ ખેશી જાય, એટલે ચીન સાથેના વેપારને બારે ધક્કો પહોંચે—અર્થાત્ મિલોનો ખીસતો ઉદ્યોગ—જે આત્યારે કફોડી સ્થિતિમાં છે તે આ કરતાં પણ વધારે બારે નુકસાનમાં આવી પડે. સરકાર દેશી કાપડ ઉપર લેવાતી જઠાત કાટી નાંખે અને પરદેશી કાપડ ઉપર દસ ટકા જઠાત નાંખે એમ મિલવાળા માગણી કરે છે.

હજી આ ધન્ધો પડી બાગ્યો ન કહેવાય કારણકે ‘રેટરસમન’ પત્ર વિલાપતી કાપડની આયાતમાં ૮૪૬ કરોડનો ઘટાડો અને પરદેશથી અત્રે વણાટ માટે આવતા સત્તરમાં ૧૦૩૭ લાખનો વધારો, તથા સાંચાઓની આયાતમાં ૧૯૦૬-૦૭ કરતાં ૭૮ લાખ અને ૧૯૦૭-૮ કરતાં ૧૦ લાખ રા. નો વધારો ખતાવે છે.

x x x x x x

ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાના એક અખરપત્રીએ જાપાનથી પત્ર લખ્યો છે તે વાંચતાં જણાય છે કે—જાપાનમાં આપણી જેડે જ સગાં સંબંધીઓને શુભદાન ચલાવવામાં મદદ કરવાની રીત છે અને તેથી બટકતા બિખારીઓ થોડા જેવામાં આવે છે, અને તેઓને કામે લગાડવા માટે કાયદો રચવાની જરૂર જણાઈ નથી. વળી, પ્રજાના સેંકડે ૬૫ ટકા ખેતીના ધન્ધામાં રોકાએલા છે. પરંતુ આપણી અને એની વચ્ચે કટલોક તફાવત છે: ત્યાંના લોકો એક ધન્ધામાંથી ખીજા ધન્ધામાં સહેલાઈથી જઈ શકે છે; તથા ખેતીમાં રોકાએલા ૬૫ ટકામાંના ૨૦ ટકા ખેતી સાથે ખીજા ન્હાના ન્હાના ધન્ધા પણ કરે છે, અને ખેતીની પદ્ધતિ પણ સુધરેલી; અને શાસ્ત્રીય છે.

* * * * * *

કલકત્તાની આર્ટ રફલવાળા મિ. હેવેલે હિન્દુસ્થાન રિન્ધૂમાં એક લેખ લખ્યો છે, તેમાં એમણે હાથે ચલાવવાની શાળાની મજબૂત હિમાયત કરી છે. આ જાતની શાળામાં થોડા સુધારો કરી એનું સંરક્ષણ કરવું કે જતે, દહાડે વરાળ યન્ત્રની દરીદ્રામાં એ મરી જશે એમ ધારી એવા સાંચાઓનાં કારખાનાં તરફ જ સધણું લક્ષ આપવું—આ એક મોટો પ્રશ્ન છે. મિ.

હવેલતુ એમ કહેવું છે કે હાથે ચલાવવાની શાળા હજી દેશમાં પુષ્કળ છે અને એનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ જિ. હેવેલ કારખાનાં કાગળ કૌટુંબિક ઉદ્યોગ સ્વતંત્રતા વગેરે કારણસર વધારે પસંદ કરે છે. એ કહે છે કે વીજળીની મદદથી દરેક કુટુંબ છોટા છોટા માલ પણ કિશિયત બાવે નીપજારી શકશે અને મોટાં કારખાના સહામે ટકી શકશે એમ મારી રીતે આશા પડે છે. ઑસ્ટ્રિયા વગેરે દેશોમાં દરેક કુટુંબ પોતપોતાને હાથે ચલાવી શકે એવી શાળા છે અને તે શ્વેતમન્દીથી કામ કરે છે. ત્યાંનાં ઘણા કુટુંબો કૃત્રિમ જ્વાલીર બનાવવાના હુજગનો બહોળા ધન્ય કરે છે

*

*

*

*

કચકત્તામાં ગ્લેટા અમેરિકાના કૉન્સલ જનરલે હિન્દુસ્થાનમાં કપાશીઆના ધીનો ધન્ધો કરવા પોતાના દેશી બાઈઓને સલાહ આપી છે.

એના લેખમાં આપણને દિવગીરી ઉપજાવે એવી મોટી હકીકત એ છે કે હવે બે વર્ષમાં હિન્દુસ્થાનમાં દૂધના ધીની કિંમત એકરૂ ૧૨૫ ટકા વધી ગઈ છે અને તેથી ઘણા ખગ ગરીબ લોકોને તો એ પૌષ્ટિક ખોનાક મળતો જ નથી પહેલા ધી મોલુ હતુ એટલુ જ નહિ પણ વિશેષમાં પરદેશ પણ તે મોકલી શકાતુ ૧૮૭૬-૭૭ ની સાલ સુધી એશિયાના પૂર્વ અને દક્ષિણ કાંઠે અત્રેથી વર્ષ દહાડે ૫૦૦ ટન ધી ચડતુ, અને ૧૮૭૯-૮૦ માં ૧,૨૩૬,૪૩૩ રતન ધી ચડવાની નોંધ છે. તેને બદલે ૧૯૦૭-૮ માં હિન્દુસ્થાને ૪,૦૬,૫૫૫ રતન ધી આયાત કર્યુ છે. આ મોટા ફેરફારનુ કારણ દોની અડત જણાય છે

આ ધન્ધાનો લાભ આપણા પ્રાન્તમાં પણ કેટલાક ગૃહસ્થોને જણાયો છે અને તેઓ તે માટે કંપની ઉભી કરે છે અમેરિકાના કૉન્સલ જનરલની સલાહ અમલમાં આવે તે પહેલા આપણા લોકો શ્વેતમન્દ ધાય એમ અમે ધમ્મીએ છાએ.

પણ આ હકીકત વાચતા અમારૂં હૈયું જનાર્ધ આગ્યુ કે દેશમાંથી કેટલાક બધા ધન્ધા દિનપરદિન નાશ પામતા આવે છે! આર્થિક જાગૃતિની ઘણી જરૂર છે.

[વસન્ત-ઑફિસ.]

સરિતા.

(દરિગીત.)

મીઠી ઉપા છે વહી ગઈ, હજી રક્ત યોડાં વાદળાં;
 પ્રતિબિમ્બ નાખે પાણીમાં, કરી મિશ્ર રંગો અવનવા.
 ઉત્સાહોં પથુ ગાંભીર્યધારી મુન્દરી સરિતા જતી;
 અવલોકોં લીલા સૃષ્ટિની, મન મગ કાંઈ થતી થતી.
 કુમળા સમીરના સ્પર્શથી, પક્ષી મુદિત થઈ કલરવે;
 ઝાકળ થકી લીલાં બનેલાં, જૂઠાના ઓળા પડે.
 તણુ, પત્ર તુજ તન પર તરે, તેથી વધુ તું શોભતી;
 નિશિ સ્થામતા મુયેં ધુએલી અધિક તેથી ઓપતી.
 થઈ સ્વચ્છ ને આનન્દભીની, નિજ તરંગ ઉછાળતી;
 ખગ ખગ થતા ધીમા અવાજે, ચળકતી ચાલી જતી.
 વિશ્રાંતિ લેવાને મસે, બહુ બગ કોનારે તરવરે;
 ચુણ્ણલીન થઈ તુજ સંતતિનો ભક્ષ હવેં તે કરે.
 પૃથ્વી તણા રસકસ સુસી પૃથ્વીસમા ગુણુ ધારતી;
 નિજ ઉદર માંહિં અમંખ્ય પ્રાણી પોપતી ઔદાર્યથી.
 કે મેલ તુજ જલમાં ધુએ, કદિ કોધ તેથી નવ કરે;
 કરો પંક નીચે હારી દે કે, છોળથી હાંકી દીએ.
 નિશ્ચય કરી જે નીમરી, તેમાં કદી નવ ચૂકતી;
 નિયમિત રહી તુજ કમ મહિં ઉત્સાહથી આગળ જતી.
 બની આગ્રહી તું પ્રતાપ વાળી ટેક ધારી શોભતી;
 તુજ શૌર્ય ને દાક્ષિણ્ય બાળી, અવનિ આ સહુ શોભતી.
 સિંધુપતિ ને જઈ મળા, આનન્દથી બહુ કંપતી;
 ગુણના નિધી ! અનુગુણ કીધી, છે ધન્ય બેઉ દંપતી !
 નિધી મહા તન્મય થતી, સહુ નિજ સ્થિતિનાં કંપતી;
 પુરવાસિનો યોધાટ સુષ્ટી, મમ મમ થતી જતી.

(માતિની.)

નહિં નહિં ખુશ થા તું, હર્ષપેલી સરિતા !
 નયોં જન સહુ એવાં, તેયોં ધારી જરી થા.
 જનનો તપ હરી જે, હોય સંતી હમારી;
 તું સમ ગુણ મલ્લાના, દિવ્યતા ના સ્વીકારી.

નથી નથી ઉર રહૈનાં નિર્ભયાં તું જો જોવાં;
 નથી નથી રમ બીનાં, શુષ્ક છે વેણુ જોવાં.
 નિયમિત નહીં રહેતાં, શૌર્ય ધારે ન અંગે,
 નથી નથી જ સ્વધર્મી છે ન ઉત્સાહ અંગે.
 પણ નગર કરી જો ! બ્યોમમાં રેખ પેલી !
 કંઈ ધન વૌખરાયુ, રમતતા છે ઠરેલી.
 દિનકર પુર પ્રકાશે, ધોરતા જાય જ્યારે;
 અગણ્ય શુભ સંરિતા, મમ યાજે તુ ત્યારે !

બહેન હિંધા.

રોહિણી-ચંદ્ર.

ગઝલ.

જ્ઞાત્રા, મુંને પૂજે છે સુ રોજ “ સુ દીહુ તેં મુજમાં ” !
 કહોને આપ જ પ્રિય પ્રાણ, તમે શું દીહુ છે મુજમાં ? જ્ઞાત્રા ૧
 હું તો ઘેરાઈ, બંધાઈ ચોપામ, નિરાધાર એકલી અહિં !
 હું તો બ્હીત્રાઈ, છેદાઈ, બેદાઈ, હવે રહું સુ મુજમાં જ્ઞાત્રા ૨
 તમે સ્વજન ખીજે ! મેંજે દુર્ગન, દુભાવિ દેખી !
 સદા બંધા આમુ ! આ શું લુખી ? મમ દેખો, કો' મુજમાં જ્ઞાત્રા ૩
 નહિ' કંઈ શુભ, સુવામ, ન રંગોલી હમીલી હું જરી !
 જોયો મોહ યાપ, ઉપજે પ્રેમ એવું બામે સુ મુજમાં ? જ્ઞાત્રા ૪
 બ્હાવા, નથી વનસ્પતિ અન્ય, હમતી તમને નેઈ—
 કહિ કહિ કુમુદા, ચંદ્ર ! ચહો શું, લોભાઈ મુજમાં ? જ્ઞાત્રા ૫

* હરિલાલ હર્ષદરાય મુવ.

—ને.*

(હરિગીત.)

સુખ પર ધરીને પ્રેમ તું શું સ્મિત મધુર કરતી હતી ।
 “ બહાણા ! મ્હને ના વિસરશો ” એવાં વચન વદતી હતી.
 “ હબિને હૃદયની સાથ ગંખી સ્મરણ કરું હું આપનું
 રે ! આપનો વિયોગ એ કારણ મહા સંતાપનું. ” ૧

એ સ્મિત થકી, એ વચનથી, એ પ્રેમના ઉદ્ગારથી;
 ત્હેં છેતર્યો, હું છેતરાયો, ને રહ્યો સુખમાં રમી.
 ત્હેં જે કયું, ત્હેં જે કહ્યું, ત્હેં લખ્યું, તું જે હસી;
 તે સર્વ માન્યું સત્ય, ને ત્હારી હાથી ઉરમાં વસી. ૨

સાચો સુકોમળ રનેહ ત્હારા અન્તરે પ્રકટયો નથી,
 મ્હારો વિયોગ જરાય ત્હારા હૃદયમાં ખટકયો નથી;
 તો પણ દુઃખો હું, દુઃખો ત્હેં પ્રેમનાં વચનો થકી,
 દુઃખી ! ફરી દુઃખ એક વેળા, એક વેળા ફરી ! ફરી ! ૩

મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે.

* સેન્ડોરના એક કાવ્યના સ્મરણથી આ લખાયું છે. “ હું દુઃખી હતો, છતાં જ્યાં
 સુધી મ્હને ત્હારા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો ત્યાં સુધી હું કેવો સુખી હતો; એ સુખ ગયું
 તે ગયું જ. ફરી એ આવશે નહીં. ” એટલો જ આ કાવ્યનો ભાવાર્થ છે. એથી વધારે
 હો! અર્થ શોધવાનો નથી.
 મો., પા. ૬.

જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી.

‘મર્ટન પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાન્ સુ વિશ્વમ દરર A Brief History of the Indian peopleમાં જૈન માર્ગ વિશે લખે છે કે —

“ હિંદુઆથી પણ બૌદ્ધ માર્ગ છે જતો જોવા નથી. તેના ઉત્તમ મતોમાના ધણા મત હજી ટિંકુ ધર્મમા સંચરત છે. વળી જૈન નામે એક વિશેષ પથ તેણે પાળ્યો મૂક્યો છે ”

ઉપરના લખાણુ ઉપરથી જણાવે કે મગ વિશ્વમ જૈન ધર્મને બૌદ્ધ ધર્મની શાખા માને છે. જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ માર્ગની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર પથ છે અને બૌદ્ધ માર્ગની પહેલાંનો છે એમ હવે યુરોપીયન વિદ્વાનો પ્રેરેસર હર્મન જેકાબી, લોપમેન વગેરે અદ્યત્તણે જણાવે છે તથાપિ આપણે તે મબધમા શિક્ષણની જાણુ માટે કેટલીક હકીકત અન્વાગમાં લાવવાની જરૂર છે. યુરોપીયન ઇતિહાસકારોને હાથે, આર્ય ધર્મના પન્ન મદગિયક વચનોનો આશય નહિ સમજવાથી, ઇતિહાસ લખવામા કેટલીકવાર ગેન્મમજુતી ઉભી થવાનો મનન છે. યુરોપીયન ઇતિહાસકારો જાણી જોઈને કહી પણ વિગેધકારક હકીકત લખે નહિ એ સ્વીકાર્યા હતા જરૂરવાની સંજિમાં ઉઠેલા એ વિદ્વાનો પોતાના આશય સાથે અન્યના આશયને અજાણતા મેળબેગ કરી કે એ સુ ખનવા જોગ નથી ?

વિદેશીય વિદ્વાનો કેટલીકવાર જન ખાઈ જાય છે પણ આપણે હમણા ખનારી સકીશુ કે જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર અને પ્રાચીન પથ છે

બૌદ્ધ ધર્મના અને જૈન ધર્મના વિશેષ મિદ્ધતિ મળતા આવતા હોવાથી, બને અદિન્ના ધર્મને પ્રગપતા હોવાથી, ઈંદ્રજિત (ગાતમ) ગનુન- અને ગાતમ જુદના નામો એક મગુ-વાથી, શ્રાવક, શ્રમણ, અર્હત, જુદ, સર્વજ, તીર્થંકર, તપાગત વગેરે શબ્દો બને ધર્મમા સામાન્ય રીતે વપાળેના હોવાથી, બનેએ કર્મનો નિયમ સ્વીકારી જ્ઞાતયુની મોસ લાઠ જવાની મધ્યસ્થ સત્તાનો નાશ કરવાને પુર જોઈથી પ્રયત્ન કરેતો હોવાથી, બને કાન્નિય વીની લગત તે વખતના ધર્મ સાથે એક સન્ખી હોવાથી, ધર્મ પ્રચારને માટે બનેને લગમગ એક જ ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી—એ બને ધર્મને એક માની લેવાની કેટલાક વિદ્વાનોએ જૂઝ કરી છે. પ્રમાણજૂન પ્રાચીન શોધકોએ હાનમાં સ્પષ્ટ બનાવી આપ્યું છે કે જૈન માર્ગ એ બૌદ્ધ માર્ગ કરતાં પ્રાચીન અને સ્વતંત્ર પથ છે આ વિગતોમા ઉતરેના પટ્ટેયાં બૌદ્ધ ઋષોમાં આપેલી જુદના જન્મચન્નિની કેટલીક હકીકત મણેપમા આપણે જોઈ જઈએ

જુદ એ કપિવવસ્તુ નામે નેપાળની દક્ષિણમા આવેલા નગ-મા ઈન્દ્રિવાકુ કુળમા જન્મ્યા હતા (એ ગામને હાન નગર ખાસ કહે છે ને તે ગોખપુર પાસે કોદાના નદી ઉપર આવી પડેલું છે) જુદના પિતા રાજા મુરોહન સામ્ય કાન્નિ અન્વન ગાન્ની મહામાયા અને પ્રજાવની નામે બે કન્યાને પરણ્યા હતા તે ૪૫ વર્ષની ઉમરે મહામાયાને ગર્ભ જોઈ તે ગરે તેને સ્વપ્નુ આન્નુ કે સ્વર્ગના મારે જ્ઞોતો તેની ગજગથ્યા ઉપાડી મયા અને હિમાવચના કિખર

ઉપર એ શય્યાને મૂકી ત્યાં દિવ્ય સરોવરના પાણીથી સ્નાન કરાવી દિવ્ય વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં અને રૂપેરી પર્વતના સોનેરી મહેલમાં સ્વર્ગીય શય્યામાં તેને સુવાડી. તે સતી હતી તેવામાં એક ઉત્તમ શ્વેત હાથી ત્રણ વાર મરતક નમાવી તેના ગર્ભમાં પેડો. આટલું સ્વપ્નું આવ્યા પછી મહામાયા જાગી ઊઠી. તેણે રાજાને સ્વપ્નનું વૃત્તાંત કહ્યું. તેણે ૬૪ જ્ઞેશીઓને સ્વપ્નનો અર્થ સમજાવ્યા માટે બોલાવ્યા. તેમણે તેમનો અર્થ એ કહી બતાવ્યો કે રાણીને મહા ધર્મધુરંધર પુત્ર થશે. અતે સવાનવ મહિને વનમાં ફરવા ગયેલી મહામાયાને સાલ વૃક્ષની નીચે ઉભાં ઉભાં વસંત રૂતુની પુનમને દિવસે પુત્ર બુદ્ધનો પ્રસવ થયો અને ત્યાર પછી સાતમે દિવસે એ મહામાયા શુભરી ઊઠી. તેથી તે કુમારનું લાલન પાલન તેની ઓરમાન મા ગૌતમીએ કર્યું. બુદ્ધનો જન્મ થવાથી રાજાની સર્વ આશા સિદ્ધ થવાથી તેનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું. બુદ્ધના જન્મ વખતે દેવતાઓએ આવી તેને વંદણા કરી અને કાલ દેવલક્ષ્મી જમીને સ્વર્ગમાં ગયેલા ત્યાં દેવતાઓ આ જન્મ વખતે જે આનંદ કરી રહ્યા હતા તે જોયો અને તે વાત પૃથ્વી પર આવી શુદ્ધોદનને કહી. બુદ્ધના જન્મ વખતે કપિલવસ્તુમાં કોઈ દરીદ્રી રહ્યું નહિ, જેને જોઈએ તે મળ્યું. બુદ્ધને નાનપણથી જ વૈરાગ્ય કિપ્ત થઈ ધીમે ધીમે તે વૈરાગ્ય કેમ વૃદ્ધિ પામ્યો તે સર્વ વાત બુદ્ધઅંધોમાં વિરતારથી લખી છે.

બુદ્ધને યુવાવસ્થામાં દંડપાણિની કન્યા ગોપા સાથે પરણાવ્યા. દંડપાણિ તેનો મામે થતો હતો. તેને એક રાહુલ નામે પુત્ર થયો. જરા, મરણ અને વ્યાધિનાં સંકટો જોવાથી રાજકુમાર બુદ્ધનો વૈરાગ્ય પ્રદીપ્ત થયો. તેણે લાગી થવાની પિતા પાસે રજા માગી પિતાને પાર વગરનું દુઃખ થયું. સાર પછી પિતાએ કુમાર નાશી ન જાય તેવી કંઈક તજવીજ કરી. નાનપણથી જ બુદ્ધને માટે તેના પિતાને લાગી યઈ જશે એવી શ્રીકર પેદા થઈ હતી; તેની એ ચિંતા ખરી પડે એવું લાગવાથી તેના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. છંદકને લઈ ઘોડા પર ખેસી બુદ્ધ અરધી રાતે કપિલ વસ્તુમાંથી નાશી ગયા. શાક્ય રાજ્ય છોડીને વૈશાલી નગર ગયા ને લાંબી તે મહા રાજ્યમાં પેદા. લગભગ ૪૫ ગાઉ સુધી ઘોડાપર ખેસી અનોખા નદીને તીરે ઘોડેથી નીચે ઉતર્યા. અને છંદકને ઘોડો સ્વાધીન કરી કપિલવસ્તુમાં પાછા જવા ફરમાવ્યું. આ બનાવથી રાજા શુદ્ધોદન, માતા ગૌતમી, પતિપ્રાણા ગોપા, અને સગાં સ્નેહીએ વિલાપ કરવામાં બાકી રાખી નહિ. ગોપાએ તે દિવસથી લાગિનીનો વેશ ધારણ કર્યો.

બુદ્ધ સાત દિવસ અનોખાને તીરે એક વનમાં રહ્યા. પછી કેટલેક દિવસે તે વૈશાલી નગરમાં ગયા ત્યાં કેટલોક વખત રહી પછી તે મગધની રાજધાની રાજગૃહમાં ગયા. ત્યાં હાલમાં જેને રત્નગિરિ કહે છે તેને આગળ પાંડવ શૈલ કહેતા હતા ત્યાં એક ગુફામાં બુદ્ધ રહ્યા. રાજા બિંબિસારને રક્ષકોએ ખબર આપવાથી તેણે બુદ્ધ કોણ છે તે જાણવા માટે અનુચરો મોકલ્યા ને બીજું કેટલુંક કહેવાની સાથે અનુચરોને કહ્યું કે જો તે ભૂતિ અતરિક્ષમાં ઉડી જાય તો જાણજો કે તે જિન ભૂતિ છે. રક્ષકોએ શોધી કહાડેલી તેની ગુફામાં રાજા ગયો. ત્યાં વાતચીતમાં જણાઈ આવ્યું કે આ તો મારા મિત્ર શુદ્ધોદનનો પુત્ર છે. શુદ્ધોદન પાસે પાછો જવાને તેણે બુદ્ધને ધણી વિનંતી કરી પણ બુદ્ધે તેનું માન્યું નહિ. બિંબિસારે તેને રાજાનો અર્થ લાગ મહણ કરવા કહ્યું તે પણ તેણે માન્યું નહિ. બિંબિસારે

(શ્રેણીકે) કહ્યું કે જ્યારે આપ પરમ જ્ઞાન મેળવા સારે રાજઝહીમા પધારી મને કૃતાર્થ કરાવે આમ કહીને રાજા પાછો નગરમા ગયો. બુદ્ધ પોતાના છ વરસમા બીજાની પાસેથી તથા જાત મહેનતથી ધણુ જ્ઞાન મેળવ્યુ ઉચ્ચિત્વમા તેને તેના બાગી ગયેલા પાત્ર બ્રાહ્મણુ શિષ્યો આવી મળ્યા છ વરસ સુધી તે તેમણે ઉપસર્ગ સહન કરવામા અને ધ્યાનાવસ્થામા ગાળી નોખ્યા છ વરસમા એક દિવસ પશુ ઉધ્યા નથી પશુ છ વરસ પછી તેમને ધર્મતાધન માટે શરીરની રક્ષા કરવાનુ સૂઝયુ છે તે વખતે તેમણે અશનમા પડેલી મૃત સ્ત્રી પાલુ એક તરફ પડેલુ વસ્ત્ર લઈ પહેર્યું બુદ્ધને સ્વપ્ન આવેલુ કે દેવરાજ ધંત્ર ત્રણ તારની વીણુ લઈ આયા છે પહેના તા માથી કર્કશ શબ્દ નીમ્બ્યો બીજે તાર ન મ હોવાથી સ્વર જ નીમ્બ્યો નહિ ને ત્રીજામાથી ઘણો સારો સ્વર નીમ્બ્યો આ સ્વરનુ શુ ફળ છે તે વિચારતા તેની નિગશા ઉગી ગઈ તે ફરી ઉત્સાહી થયા અને જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયામ કેવા માડયો સાથી નીકળી તેને પ્રથમ સુખતાને લા બી ભોજનથી પાગણુ કર્યુ પછી તે નિર્જન જગ્યામા દુર્વાસન ઉપર પકાસન વાળીને બેઠા, એમ ધ્યાનસમાધિમા છેડે તેને વ ના જાડ નીચે અરુણોદય વખતે કેવળ જ્ઞાન ઉપજ્યુ

મૃગદાવમા તેને આજીવન બ્રાહ્મણુ દીન વદને મળ્યો (જેણે ગયાજીને મરતે મુદ્દનો તિરમ્ગ કર્યો હતો) તે બીજમ ગામમા એક વાવરીની મ્ન્યા માથે લપટાયો તેથી તેને એક પુત્ર થયો પશુ આ આગમુ સાધુથી વાવરીની મ્ન્યા અમતુટ હતી અને વારવાર તેને માગતી તેથી તે બાગીને મુદ્ધ પામે આયો મુદ્ધે તેને પોતાનો શિષ્ય ગ્રાપ્યો પ્રથમના ત્રણ વરસ મુદ્ધે રાજઝહીમા ગાળ્યા વારવારના ઉપદેશથી તેનુ નવીનત્વ જતુ રહ્યુ તેથી લોકોએ તેના શિષ્યોને વારવાર અપમાનિત કરવા માડયા તેથી બુદ્ધ રાજઝહી છોગીને બીજે ગયા પિતાને મળવા મનિવન્તુ તરફ જતા માર્ગમા તે મલ રાજ્યમા યોગ દિનસ રહ્યા અને તેમને મુદ્ધ પથમા મેળવ્યા મનિવન્તુમા નદ, રટુન વગેરે બધાઓએ તેની પામે દીપ્ત લીધી આથી શુદ્ધોદનના દુખમા બાકી રહી નહિ શુદ્ધોદને લા થી મુદ્ધ પામે નિયમ કેળવ્યો કે પોઈના છોરોને પિતા માતાની અનુમતિ વગર તારા સધમા તુ દાખન મરીશ નહિ પ્રસેનજીતના શાવરિત નગર તરફ જતા માર્ગમા તે વૈશાલીમા યોડા વખત ન્હો અને પછી રાજઝહીમા આવ્યો. સાથી વૈશાલીના મહાવનમા આવ્યો લા શામ્ય અને કળીઆ ન્યના કછઆની વાત સામળી તેમને બુઝવવા ગયા રાજઝહીમા તેણે બિબિસારની પટરાણી ક્ષેમા રાણીને આરજ કરી સ્ત્રીને મોહકની લાચક ઠરાવી ત્યાર પછી બુદ્ધ તીર્થંર નામના હિંદુ દાસમેત્રી સાથે ધર્મ સબંધી વિચારોમા પ્રગટ થયા અને તેના નેતા પૂર્ણ નામે બ્રાહ્મણુને હરાવ્યો જેત વનમા તેના શત્રુ બ્રાહ્મણુ તીર્થંકરોએ તેને અપમાન પહોચાડવાને બારે તદબીર કરી હતી

બુદ્ધ પાસેથી જતા રહેલા તેના દેવદત્ત શિષ્ય અને બિબિસારના પુત્ર અજાતશત્રુને બહુ બનતું તેથી એ અજાતશત્રુ (કોણિક) બુદ્ધની વિરુદ્ધ થયો હતો તેણે તેના પિતા બિબિસારનું પુત્ર કર્યુ બિબિસાર બુદ્ધનો પ મ બકત હતો દેવદત્તે અજાતશત્રુની મદદથી બીજે પથ સ્થાપ્યો પશુ દેવદત્ત થો વખતમા ગુજરી જવાથી અજાતશત્રુ બુદ્ધને માનવા

લાગ્યો અને બૌદ્ધ ધર્મની કૃદ્ધિ કરવાં લાગ્યો. પણ તેણે રાજ્યસોભથી યુદ્ધના મૃત્યુની એક વરસ પહેલાં યુદ્ધનું વિહારક્ષેત્ર આવસ્તી છતી લીધું અને યુદ્ધના નૃન્મર્યાત કપિલવસ્તુનો તથા તેના વંશજોનો નાશ કર્યો. ત્યાર પછી રાજ્યસોભથી અગતશત્રુએ ઉગ્ગિજ્ય લોકોનો નાશ કરવાને તૈયારી કરી પણ તેમાં તેઓનું એક્ય તોડયા શિવાય તે કશુંયે નહિ. પછી તેણે રાજ્યઅહને ખદ્દલે ઉગ્ગિજ્યોને છતી લેવામાં ખાંધેલા કિશ્કા પાટલીપુત્ર કે પાટ-ણામાં પોતાની રાજ્યધાની કરી. યુદ્ધ એક વાર પાટલીપુત્રથી ગંગા પાર થઈ કોટીઆમ ગયા હતા. પછી વૈશાલીના લીક્ષવિશ-વંશી રાજાએ યુદ્ધને જમવા નોતર્યો હતો તે તેણે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું નહોતું કેમકે તે પહેલાં તે અંખપાલી વેશ્યાને સાં ભોજન કરવાને વચન આપી ચુક્યા હતા. ૮૦ મા વર્ષની ઉંમરે તે વૈશાલીના પર્વતની તળેટીમાં બેઠુર ગામમાં ગયા હતા. યુદ્ધે અંતકાળ સમે લાંબો વખત બોધ કર્યો. એ વખતે મલરાજાઓ તેને જોવા આવ્યા હતા. યુદ્ધે પોતાના બોધમાં શિષ્યોને એક ઠેકાણે કહ્યું હતું કે તમને ઠીક લાગે તેમ મેં ધરી કાઢેલા કેટલાક નાના નાના નિયમો કાળને અનુસરી કાઢી નાંખવા પડે તો કાઢી નાંખજો. તેના મૃત્યુ પછી સાતમે દિવસે મલરાજાઓ સુગંધી કાષ્ઠથી તેના રાજ્યને બાળ્યું અને તેની રાખ રાજ્યહી, વૈશાલી, કપિલવસ્તુ, અલકાપુરી, રામગ્રામ, ઉત્પલ્લીપ, પાવાપુરી, કુશીનગર વગેરે સ્થળના શિષ્યો લઈ ગયા. તેના ઉપર આનંદ નામના શિષ્યનો અત્યંત રાગ હતો, તેને મૃત્યુ વખતે યુદ્ધે સારા ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ વખતે વૈશાલી નગરમાં સાધારણ રાજતંત્ર (સ્થાનિક સ્વરાજ્ય જેવું) ચાલતું હતું એમ યુદ્ધ અંધોમાં લખ્યું છે. યુદ્ધે વારંવાર રાજ્યહીમાં ચોમાસાં કર્યાં હતાં. કોંડાન્ય, આનંદ, અનિરુદ્ધ, દેવદત્ત, સારી-પુત્ર, મોદ્ગલાયન, વગેરે તેના શિષ્યો હતા. સારીપુત્રે દ્વીક્ષા લીધા પછી એક બિશ્નુક સમાજ સ્થપાઈ હતી તેને સંધ કહેતા. સંધની પવિત્રતા માટે જે સભામાં નિયમો ઘડવામાં આવ્યા હતા તે સભાનું નામ બૌદ્ધ અંધોમાં “આવક સન્નિપાત” લખ્યું છે. ને એ નિયમોને “પ્રતિ-મેક્ક” કહ્યા છે.

જૈનોના ૨૪ મા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર જે શ્રી યુદ્ધનાં સમકાલીન હતા તેમની સાધારણ હકીકત જૈન માર્ગે શુદ્ધરાતમાં પ્રચલિત હોવાથી ઘણાઓના જાણવામાં હશે તેથી આદિ તેમનું ચરિત્ર આપી વિષય લખાવવાની જરૂર જોઈ નથી.

હવે આપણે શ્રી મહાવીર અને શ્રી યુદ્ધની કેટલીક વાતો એકઠી તપાસીએ. મહાવીર કુંડ પર કુંડ આમકે ક્ષત્રિય કુંડનગરમાં સિદ્ધાર્થ રાજાને સાં વિશલદે ક્ષત્રિયાણીને પેટ અવતર્યા હતા. આચારંગ સૂત્રમાં કુંડ આમને એક સન્નિવેશ કહેવામાં આવેલ છે. (સન્નિવેશ એટલે મોટી મોટી વજુજરો કે સંધને વિશ્રામ માટે ઉતરવાની જગ્યા.) સિદ્ધાર્થ રાજા વૈશાલી નગરના એટક (એક) રાજતા બનેલી હોવાથી વધારે વજનદાર થઈ પડ્યા હતા. વાંદરા જેમ મુંબાઈનું પર્વ છે તેમ કુંડ આમ એ વૈશાલીનું એક પર્વ હશે. આ વૈશાલી નગરી વિદેહ દેશમાં હતી. યુદ્ધ જે કોટીન આમમાં ગયેલા તે જ સિદ્ધાર્થનું કુંડ આમ. કોટીન આમથી યુદ્ધ વૈશાલી ગયા અને સાત ક્ષત્રિય કે જોઓ નિર્ગંધ ધર્મ (જૈન ધર્મ) પાળતા હતા તેના મુખીને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યો. વૈશાલીના સાધારણ રાજતંત્ર સંબંધે યુદ્ધ અને મહાવીર બંનેના

અયોમાં લખાયું છે. પણ એક રાજા વિષે બુદ્ધ પુસ્તકમાં કાંઈ વૃત્તાત પુરૂં પાડવામાં આવ્યું નથી એકા ગળ મહાવીર ભગવાનનો મામો થતો હોવાથી વૈશાલીના રાજ્યમાં જૈન ધર્મ સારો ફેલાવો કર્યો હતો મહાવીર અને બુદ્ધે પોતપોતાના કુટુંબીઓને બોધ પમાડવા માટે સારી મહેનત લીધી હતી. શ્રેષ્ઠિક રાજાના બૌદ્ધ અને જૈન બંને અયોમાં યોગ્ય વખાણ કરવામાં આવ્યા છે એલણને પીઅરમાં જૈન ધર્મનો પરિચય હોવાથી તેને બુદ્ધ ધર્મ માનનાર પોતાના દીકરા અન્નતશનુ (કોણિક) ઉપર ખાર નહોતો બાપને મારી ગાદી ઉપર બેઠેલા અન્નતશનુએ એકાસજ સાથે લડાઈ કરી તેનો દેશ મગધ સાથે જોડી દીધા પછી જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મને એ એક મોટું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું હતું

વિદેહ મગધ અને અગ દેશમાં મહાવીર સ્વામીએ પોતાની જીવગીતો ઘણા વખત ગાળ્યો છે એ દેશના રાજાઓ એમના બક્ષત હતા ઉત્તરમાં ઠેક હિમાવચની તમેગી સુધી તેમણે મુસાફરી કરી હતી, જૈન ધર્મના બંને પયો (ચેતાબરી ને દિગબગી) તેમને એક સરખા ભાવથી પોતાના છેલ્લા તીર્થંદર માને છે તેમણે મળેલી પુત્ર ગોશાલો (બુદ્ધને મળેલો આજીવક બ્રાહ્મણ) કે જેણે આજીવક પથ રચાવ્યો હતો તેના ઉપર વિનય મેળવ્યો હતો

યુરોપીયન વિદ્વાનો, જૈન અને બૌદ્ધ બંને ધર્મમાં મુખ્ય મૂળ તરવ અહિંસા પ્રથમ ધર્મ છે તેથી, તથા કેટલાક નામો લગભગ એકના એક હોવાથી, એ બંને ધર્મો એક હોવાનું અથવા બુદ્ધની શાખા જૈન છે એમ માની લેવાને લલચાય છે બુદ્ધ ઇસ્લામ કુળમાં જન્મ્યા હતા તેમ મહાવીર પણ ઇસ્લામ કુળમાં જન્મ્યા હતા બુદ્ધને જે માતા હતી ત્યારે મહાવીરને પણ દેવાનંદા ને ત્રિશના જે માતા હતી બુદ્ધની માને શ્વેત હાથીનું સ્વપ્ન આ યુ હતું, તેમ મહાવીરની માને ૧૪ સ્વપ્નાનામાંના ૧ લા સ્વપ્નામાં શ્વેત હાથીનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું મહાવીરના સ્વપ્નપાકમાં મુખ્ય ૮ જોશી હતા ત્યારે બુદ્ધના સ્વપ્ન પાકમાં ૬૪ જોશી હતા બુદ્ધના તથા મહાવીરના બંનેના જન્મમાં પછી દેવતાઓએ વંજ્ણા કરી હતી ને ઉત્સવ કર્યો હતો બંનેના જન્મ વખતે નગરનું કોઈ દરિદ્રી નહોતું મુદ્ધની સ્ત્રીનું નામ યશો ધરા હતું ને મહાવીરની સ્ત્રીનું નામ યશોદા હતું બુદ્ધના ઓરમાન બાહનું નામ ના હતું ત્યારે મહાવીરના મોગ બાહનું નામ નદીવર્દન હતું મહાવીરના બાપનું તથા બુદ્ધનું બંનેનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું બુદ્ધ મામાની દીકરી પરણ્યો હતો, ત્યારે મહાવીરને બાણેજ જમાલી મહાવીરની દીકરીને વરણ્યો હતો. બુદ્ધનો આનંદ ને મહાવીરનો મૌલમ મને સરખા સગી હતા. બુદ્ધને તપસ્યામાં જેમ સુદર સ્વપ્ન આવેલું તેમ જ મહાવીરને પણ કેટલાક સ્વપ્ન તેરી અવસ્થામાં આવેલા વગેરે કેટલીક વાતો લગભગ મળતી આવે છે

આનો પુવાસો એટલો જ છે કે હિંદુઓમાં આજે પણ ઘણા કુટુંબમાં એક મરખા નામો પાડવામાં આવે છે સમકાલીન ધર્માચાર્યોના સાસારિક રીત રીવાજો એક જ શાંતિમાં લગભગ સરખા હોય તેમાં નવાઈ નથી આવું મળતાપણ બ્યારે ઘણું થોડું છે ત્યારે જુદા-પણ વધારે છે વળી બુદ્ધના અથવા નિઅથ સાધુઓ (જૈન સાધુઓ) ની હકીકત આવે છે એ જ બતાવી આપે છે કે બુદ્ધની પછી આ જૈન ધર્મ ઉત્પન્ન થયો નથી

યુદ્ધ ઇક્ષ્વાકુ વંશના શાક્ય કુળમાં જન્મ્યા હતા ત્યારે મહાવીર જ્ઞાત કે નાધકુળમાં જન્મ્યા હતા. યુદ્ધ કરતાં મહાવીરે સખત ક્રિયા પાળી હતી. યુદ્ધના શિષ્યો અને મહાવીરના શિષ્યોનાં નામ એક સરખાં નથી. યુદ્ધ એ કપિલવસ્તુમાં જન્મ્યા હતા ને મહાવીર કુંડ આમમાં જન્મ્યા હતા. યુદ્ધનો જન્મ થયા પછી તેની મા મરી ગયાં હતાં ત્યારે મહાવીરની બર સુવાની સુધી તેની મા છવતાં હતાં. યુદ્ધે પોતાના પિતાની ઇચ્છા ઉપરાંત દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી ત્યારે મહાવીરે પોતાના માખાપની ઇચ્છાને માન આપી તેઓ ગુજરી ગયા પછી દીક્ષા લીધી હતી. યુદ્ધે પાછળથી શરીર સાચવવા વસ્ત્ર પહેરવા માંડ્યાં હતાં ત્યારે મહાવીરે દીક્ષા લીધા પછી ફરી કદી પણ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં નહોતાં. યુદ્ધે તપશ્ચર્યામાં છ વરસ ગાળ્યાં હતાં ત્યારે મહાવીરે સાડાખાર વરસ ગાળ્યાં હતાં. યુદ્ધે વસ્ત્ર પહેરવાં માંડ્યાં હતાં, ત્યારે મહાવીરે વસ્ત્રનો પરિચાગ કર્યો હતો. યુદ્ધ કુશીનગરમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા ને મહાવીર પાવાપુરીમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા. યુદ્ધની પહેલાં મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા. યુદ્ધે એક રાહુલ નામે પુત્ર થયા પછી દીક્ષા લીધી હતી અને મહાવીરે એક પ્રિયદર્શના નામે પુત્રી થયા પછી દીક્ષા લીધી હતી. એકનું ખર્ડ નામ શાક્ય મુનિ હતું ત્યારે બીજાનું વર્ધમાન હતું. પાછળથી એક યુદ્ધના મુખ્ય નામે અને બીજા મહાવીરના મુખ્ય નામે ઓળખાયા હતા. બાકી જિન, અર્હત, સર્વજ્ઞ. સિદ્ધ, યુદ્ધ, મુક્ત વગેરે સામાન્ય નામે એ બંને ધરાવતા હતા.

યુદ્ધે કાળના ચાર મુખ્ય ને નાના આઠ ભાગ પાડ્યા છે ત્યારે મહાવીરે દેવે કાળના બે મુખ્ય ભાગ ને છ નાના ભાગ પાડ્યા છે. યુદ્ધે બ્રાહ્મણોએ ચાર યુગની ગોડવેલી પદ્ધતિ ન્યારે કાળવિભાગમાં દાખલ કરી છે ત્યારે મહાવીર પ્રભુએ રાત્રિ દિવસના સ્વાભાવિક ક્રમ ઉપરથી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બે મુખ્ય ભાગ પાડ્યા છે. યુદ્ધના સાધુઓ બિખારીનાં વસ્ત્રો પહેરતા ત્યારે મહાવીરના સાધુઓ નહિ જેવાં અલ્પ વસ્ત્ર પણ પહેરતા અને દિગંબરી પણ રહેતા. જિનકલ્પી સાધુઓનો તો એ મુખ્ય આચાર હતો. યુદ્ધના યતિઓ બ્રુખરા લાલ રંગનાં કપડાં પહેરતાં ત્યારે શ્રી મહાવીરના યતિઓ ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરતા. યુદ્ધના યતિઓ બની શકે ત્યાં સુધી વનસ્પતિના ખોરાક ઉપર રહે છે, ત્યારે જૈનના યતિઓ તો હંમેશાં વનસ્પતિના ખોરાક ઉપર જ રહે છે. યુદ્ધના યતિઓ માથે વાળ રાખે છે ત્યારે જૈન યતિઓ તો હાથે લોચ કરી મુંઝા કરે છે. નાનાં પ્રાણીઓની દયા માટે યુદ્ધ કરતાં શ્રી મહાવીરે ઘણું કર્યું છે.

જનેનો વિચાર બ્રાહ્મણ કરતાં ક્ષત્રીઓને ઉચ્ચ ગણવાનો હતો અને તેમાં યુદ્ધ કરતાં શ્રી મહાવીરે કાંઈક વિશેષ કર્યું છે. આ બંને પંથોની બ્રાહ્મણ ધર્મ સામેની લડાઈ એ જૂતા અને નવા જમાનાના લોકોની લડાઈ જેવી હતી. બ્રાહ્મણ ધર્મે ન્યારે પોતાની જાતને જ ઉચ્ચ ગણી હતી ત્યારે શ્રી યુદ્ધ અને મહાવીરે તો સર્વ જાતીને ધર્મમાં ભેળવવા માટે એક સરખી ગણી છે અને જે સળવળાટ બ્રાહ્મણ ધર્મમાં કેટલાંક વર્ષ થયાં ચાલતો હતો તેનો લાભ બંનેએ લીધો હતો.

બોદ્ધ ગ્રંથોમાં ત્રિગંધ (જૈન) ધર્મનું નામ આવે છે પણ તેના સ્થાપનાર તરિકે જ્ઞાત

પુત્ર (મહાવીર દેવ) હતા એમ લખ્યું નથી. તેનું કારણ એ જણાય છે કે યુદ્ધની પહેલાં જૈન ધર્મ ચાલતો હતો. (શ્રી મહાવીર પહેલાં ૨૩ તીર્થંકર થઈ ગયા હતા) એ ચાલતા આવેલા ધર્મમાંથી શ્રી મહાવીરે સુધારો કરી અન્ય ધર્મના અભ્યાસને સખત ૪૮કો માર્યો. જૈનો ૨૪ તીર્થંકરને માને છે ત્યારે જૈનો ૨૫ તીર્થંકરને માને છે. જૈન મત વધારે ઉત્સાહી અને કાર્યસાધક હતો અને જૈન મતનું વલણ તત્વચિંતન તરફ વધારે હતું. આથી જૈન યુગ્મોએ એ ધર્મને આખા એશિયામાં ફેલાવ્યો અને જૈન માર્ગ કોઈ પણ ધોંવાટ કર્યા વગર હિંદની હદમાં જ ટકી રહ્યા. જૈન મતમાં સાધુ સિવાય સંસારની ગોઠવણ નથી એમ સંસારીની યોજના નહિ રાખવાથી એ ધર્મ હિંદમાં એક વાર પડ્યા પછી ઉભો થઈ શક્યો નહિ. પણ જૈન ધર્મનાં સર્વ સ્થાનકો તો ચતુર્વિધ સંધ (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા) ની ગોઠવણથી આવે પણ આખા દેશમાં વિતરણમાં છે. બ્રહ્મ દેશનો જૈનધર્મી માછી માછલી પકડતી વખત મનમાં એમ જોયે છે કે હું કોઈ માછલી મારતો નથી. હું તો તેને માત્ર પાણીની બહાર કાઢું છું, પછી તે તેના કુદરતી મોતે મરી જાય છે. હું જાતે માંસ તો પાપ લાગે. આમ જૈન ધર્મમાં દયા ઉતરી ગઈ છે. ચીનના જૈનો માંસ બ્રહ્મણ કરે છે. જૈનોની દયા અનુપમ છે.

શ્રી મહાવીરે ૪૨ વર્ષ ચારિત્ર પાળી ૭૨ વર્ષ પુરાં કરી ૭૩ મે વર્ષે નિર્વાણ પદ મેળવ્યું; ત્યારે યુદ્ધે ૫૦ વર્ષ ચારિત્ર પાળી ૮૦ વરસની ઉંમરે એ પદ મેળવ્યું છે.

આમ સરખામણી કર્યા પછી વિદ્વાનોના આ વિષય સંબંધે કેટલાંક અનુમાન તપાસી ખોળા વિદ્વાનોએ તેના આપેલા રહીઆનો સાર તપાસીએ. આથી કદાચ કોઈ કોઈ સ્થળે ચર્ચિતચર્ચણ જેવું થશે તો પણ એક ધર કરી ગયેલી માન્યતા દૂર કરવા તેમ કરવું જરૂરનું છે.

જેઓ શ્રી મહાવીરને જ જૈન ધર્મના સ્થાપક ગણે છે તેઓ ભૂલ કરે છે. શ્રી મહાવીર એ ધર્મસ્થાપક નથી પણ ધર્મ સુધારક છે. જૈનના ૨૩ મા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથના સંતાનીઆલું વર્ણન જૈન ધર્મમાં પણ છે.

જૈન અને જૈન ધર્મના વિરુદ્ધમાં ગોશાળાએ આશ્ચર્યક પંથ સ્થાપ્યો હતો. શ્રી મહાવીર અને યુદ્ધ સમકાલીન હતા એમ ન માનીએ તો અથવા એ બંને એક જ હતા એમ માનીએ તો પછી ગોશાળો જે શ્રી મહાવીરનો મુખ્ય શિષ્ય હતો તે સમકાલીન માની ન શકાય. પરંતુ ગોશાળાની વાત બંને ધર્મનાં પુસ્તકોમાં આવે છે. બંને ધર્મ તે કાળે એટલે યુદ્ધના વખતમાં જો એક જ હોત તો ગોશાળાને એક જ ધર્મની વિરુદ્ધમાં લડત ચલાવવાનું રહેતું પણ ગોશાળાએ તો બંને ધર્મ વિરુદ્ધ પોતાની લડત ચલાવી છે.

યુદ્ધ અને મહાવીર એક જ હતા તે વાત હવે ઉભી રહેતી નથી. મહાવીર થયા જ નહોતા એમ માની લેવું એ તો યુદ્ધના અને હિંદમાંના અન્ય લખાણોથી વિપરીત છે. મહાવીરના અસ્તિત્વનો ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી. ઉલટું યુદ્ધના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કેટલેક સ્થળે કરવામાં આવ્યો છે, વળી કેટલાક એવી ફસીસ કરે છે કે મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમ,

બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક બુદ્ધ હતા. આપણે એ દાવાની તકરારમાં ઉત્તરવા માગતા નથી. અહીં કહેવાનું માત્ર એટલું જ છે કે જાને એક જ પુરૂષ નહિ પણ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા (સમકાલીન) ધર્મપ્રચારક હતા. બુદ્ધ ન્યારે બૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના કરવામાં રોકાયેલ ત્યારે શ્રી મહાવીરે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ જોઈ પ્રાચીન જૈન ધર્મને નવું રૂપ આપ્યું.

હવે આપણે શ્રી બુદ્ધ અને મહાવીરનાં જન્મ-નિર્વાણનાં વર્ષો ઉપર આવીએ. શ્રી મહાવીરનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૮ માં અને નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૬ માં થયાનું જૈન ગ્રંથો કબૂલ કરે છે. પણ બુદ્ધના જન્મ-નિર્વાણનાં વર્ષો નક્કી કરવાને તેમાં સ્પષ્ટ સાધન નથી. કેમકે હિંદમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આપવાનો જૂના કાળમાં રિવાજ જોઈ લેવાય છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્થાપકોનાં જીવન લખાયેલાં જરૂરી નથી.

આઈલેન્ડર્સની પાલી ડીકસનેરીમાં બુદ્ધના જન્મની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૨ અને નિર્વાણની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ ની આપેલી છે. પણ યુરોપના વિદ્વાનોએ જે નવી શોધ કરી છે તેમાં જણાવે છે કે આ સાલોમાં લગભગ સો વરસ ઓછાં કરવાં જોઈએ. તેઓ જન્મ-મરણની સાલો ૫૫૭ અને ૪૭૭ આપે છે. પરંતુ ડોક્ટર કનિંગહામ સીલોન અને બરમાના બુદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી બહુ બારીક તપાસ કરીને બુદ્ધના જન્મ નિર્વાણની સાલ ૫૪૪ થી ૪૧૮ ની આપે છે. ચંદ્રગુપ્તની નક્કી થયેલી સાલો સાથે આ સાલો મળતી આવે છે અને આપણે હાલ બીજાઓની પેઠે એ સાલને ખરી માનીશું. આથી જણાશે કે મહાવીરના સમકાલીન બુદ્ધ, શ્રી મહાવીરની પહેલાં થયેલ નથી; તો બૌદ્ધ ધર્મની શાખા જૈન ધર્મ શી રીતે હોઈ શકે ? શ્રી મહાવીરની પહેલાં પણ જૈન ધર્મ આલ્પતો હતો તે હવે આપણે બુદ્ધના ગ્રંથો પરથી જોઈએ.

બુદ્ધનાં પુરતકા વારંવાર મહાવીરને માતૃપુત્ર કહી નિગ્રંથોના વડા તરીકે ઓળખાવે છે. નિગ્રંથ એ જૈનોના સાધુઓનું જીતું નામ છે. શ્રી મહાવીરના સમય પછી પણ એ નામ જૈનોના અર્ધમાં વપરાતું રહ્યો પુરાવો અશોકનો ઈ. સ. પૂર્વેના ૨૪૩ ની સાલનો લેખ પુરો પાડે છે. શ્રી મહાવીર પહેલાં ૨૫૦ વર્ષ ઉપર જૈનોના ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ થયા હતા તેમનો પરિવાર શ્રી મહાવીરે સુધારેલા જૈન ધર્મમાં દાખલ થયાનું ઉત્તરાધ્યયન સુત્રમાં જણાવ્યું છે. બુદ્ધના અંગુતર નિકાય નામે ધર્મગ્રંથમાં નિગ્રંથના કર્મ સિદ્ધાંત વિશે લખ્યું છે. કર્મની હકીકત, ક્રિયાવાદ, આ ક્રિયાવાદની હકીકત, દંડ, આત્માની નિરંજનતા, જીવદયા, પોષધ કરનાર આવકો વગેરે જે હકીકત નિગ્રંથ સંખ્યા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં લખાયેલી છે તે સર્વ જૈન ધર્મને લાગુ પડે છે. વળી ચાર વ્રતને બદલે શ્રી મહાવીરે પાંચમા વ્રતની યોજના કરી. એ બધું એમ બતાવે છે કે બુદ્ધ પહેલાં નિર્વાણ પામેલા મહાવીરે જૈન ધર્મની સ્થાપના કરી નથી પણ જે જૈન ધર્મ અગાઉથી આશ્યો આવતો હતો તેમાં દેશકાળ મુજબ યોગ્ય સુધારો કર્યો છે.

તપશ્ચર્યાને જડવાદીઓ માત્ર કાયાકષ્ટ માને છે અને કહે છે કે બુદ્ધ એવું કાયાકષ્ટનું પ્રારણ છોડી દીધું હતું. પણ એ વાત ખોટી છે. એટલું ખરૂં છે કે ન્યારે બુદ્ધે તપશ્ચર્યાને

ગૌણપદ આપ્યું હતું ત્યારે મહાવીરે તપશ્ચર્યાને વધારે ઉત્તમ ગણી તેની જરૂરીઆત બાર ઘંટે સ્વીકારી છે.

જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી પણ તે ત્યાર પછી નીકળેલો એક નવો પથ છે એમ જોઈ શકનારાઓને જે વિદ્વાનોએ યોગ્ય દલીલથી ઉત્તર આપ્યો છે તે તપાસી આ વિષય બધ કરીશું.

જૈનોએ વૈશેષિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરથી પોતાનો ધર્મ રચી કહાડ્યો છે એવી તેમની દલીલનો ઉત્તર એ છે કે જૈનોએ ન્યાય, માંખ્ય અને પૂર્વ મીમાંસાવાળી વૈશેષિક શ્રીકૃષ્ણરીને અભ્યાસ તો કેટલે હરિભદ્ર સુરિના વખતમાં એટલે છટ્ટા મૈકામા કરવા માંડ્યો હતો. ક્રિયાવાદ અક્રિયાવાદ, સત્કાર્ય, અસત્કાર્ય ઇત્યાદિ બાબતો મેળવવાથી જણાશે કે જૈન અને વૈશેષિકના સિદ્ધાંતોમાં મોટો ફેરફાર છે. વૈશેષિકનું તત્ત્વજ્ઞાન એ બાબતમાં જે કંઈ કહે છે તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કણ્ઠ રાખતું નથી.

બૌદ્ધ પુસ્તકો પાલીમાં લખાયાં છે ત્યારે જૈન પુસ્તકો પાલી પઠીની પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયાં છે તેથી તે ધર્મ પાછળથી ઉત્પન્ન થયો એમ જોયો દલીલ કરે છે તેમને હવે ઉત્તર આપીએ. જે ટોઈ એવું સમજતા હોય કે જૈન શાસ્ત્રો જ્યારે લખાયા ત્યારે જ રચાયાં તો તેમણે તે માન્યતા દૂર કરવી. કેમકે જૈન સિદ્ધાંતો ઘણા કાળ પહેલાં ગ્યાયા હતાં અને મુખપાઠથી યાદ પણ રાખવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ એ સિદ્ધાંતો જ્યારે પુસ્તકોમાં લખવામાં આવ્યાં ત્યારે જૈનોએ હમેશની રીત મુજબ તે વખતની પ્રચલિત ભાષામાં એ સિદ્ધાંતો લખી કહાડ્યા તેથી કંઈ એમ દરુ નથી કે જૈનો પ્રાચીન નથી. દટાત તરીકે સંસ્કૃત ભાષા સાક્ષર વર્ગ પાછળથી તૈયાર કરી તેથી તે ભાષામાં લખાયેલા અયોમાના સિદ્ધાંતો શુ તે પહેલાં તે તે ધર્મમાં પ્રચલિત નહોતા? જૈનોએ કયા કાળમાં શાસ્ત્રો લખ્યા અને શા કાળથી લખ્યાં તે એક જૂઠા વિષય તરીકે લખી રાકાય તેવું છે.

જૈન ધર્મ અને બુદ્ધ ધર્મના અર્થો વાંચનારાઓ, તે બેમાં મોટામાં મોટો તફાવત તપશ્ચર્યા વિષેનો જોઈ શકશે. બુદ્ધે જ્યારે માત્ર નીતિનો ઉપદેશ કરી તેમાં જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માની છે ત્યારે મહાવીરે નીતિ ઉપરાંત કર્મનાં દળીયા કાપી નાખી નિઃકર્મ થવા માટે સખન તપશ્ચર્યા કરાવી આત્મિક શક્તિને ઘણી મારી રીતે ખીલવી છે. એક વિદ્વાન મંથાગ વિષે લખતાં સખત ક્રિયામાં જૈનો અને બૌદ્ધ વચ્ચેનો ભેદ બતાવી આપે છે. વળી બીજા એક વિદ્વાન પણ તપશ્ચર્યા અંગે જૈન બૌદ્ધની સ્થિતિ સરખાવી જૈનના પ્રાચીનત્વની પ્રશંસા કરે છે.

બુદ્ધે સખત તપશ્ચર્યાથી પગમજાન મેળવ્યું હતું તેણે પાછળથી એવી મખત તપશ્ચર્યાને ગૌણ પદ આપી નીતિને પ્રધાન પદ આપ્યું છે. જૈનોમાં પણ નીતિ પાળવા વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ એ પગથીએથી આગળ વધી તપશ્ચર્યાને પણ વખાણવામાં આવી રાખ્યું નથી. શ્રી મહાવીરે ભગવાને કેવલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી તે સખત તપશ્ચર્યાનો જ પ્રભાવ છે. તપશ્ચર્યાનું સેવન એ દેહોદ્રિયના દમન માટે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે, ને આત્મિક શક્તિની ખીલવણી માટે અવશ્ય જરૂરનું છે. દેહાદિ દમવાથી એટલે જડ વસ્તુ-અણુ ઉપર વૈરાગ્ય દાવી એતન છવને ઓળખી સર્વે જીવ પર સમભાવ રાખવાથી ચૈતન્યનું ખરું જ્ઞાન થાય છે

એમ જૈનો સારી રીતે સમજે છે. જે જે જૈનો પ્રબળ પુરુષાર્થથી આત્મજ્ઞાન પામવાને અર્જાદિ ઉદ્યોગમાં મગી રહ્યા હતા, તેઓએ કેવલ પદના પ્રાપ્તિ કરી છે અને બીજાઓ પણ મથાકળે તેવે જ રસ્તે કેવલની પ્રાપ્તિ કરશે. વિવિધ તપશ્ચર્યા વડે ધન ધાતી કર્મોનો નાશ કરી કેવલની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ તીર્થંકરોએ જગતના હૃદયને હિતકારક બોધ આપ્યો છે. સંસારમાં તેઓ નીતિવાન હતા એટલું જ નહિ પણ સંસાર ઉપરથી ત્યારે ભાવ ઉઠી જઈ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે જ સંસાર છોડી આત્મ-અભ્યાસ માટે વનોપવન સેવવા ચાલ્યા ગયેલા. સંસાર છોડવો એટલે શું તે તેઓ બહુ સારી રીતે સમજતા હતા. એટલું કહી હવે વિરમીશું. ઇતિશમ.

પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૩ થી.)

(અધ્યાહારવિભાગકલ્પનોપસંહાર.)

(૨૨) અર્થાધ્યાહારના જ ખંડનથી જ અને જ બેદો ખંડિત થઈ જાય છે. રા. નરસિંહરાવના જ કથનથી જ અને જ બેદો આભાસાત્મક હોતાં (પૃ. ૧૨) મિથ્યા જ છે. એટલે પરિશેષથી જ રહે તે એકલ હોતાં વિભાગ કહેવાઈ શકાય નહિ. (૨૩) પુનઃ જ અને જ બેદને ' ખરા અધ્યાહાર ' ગણવામાં કારણ રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે કે—“ પ્રસ્તુત વાક્યમાં હાજર ન હોવાને લીધે પૂર્વગત વાક્યમાંથી સજ્ઞ અથવા અર્થ આણવાથી પ્રસ્તુત વાક્યના અર્થબોધની પૂર્તિ થાય છે, તે (ક) અને (ગ) માં. ” (પૃ. ૧૨)

એ મત જે વાસ્તવિક ગણવામાં આવે તો—સંસ્કૃતમાં જે પાણિનિઆદિપ્રણીત સૂત્રાત્મક લેખો છે, અને ઇંદ્રેશમાં કથાઓમાં પ્રકરણોનાં, અને ગુજરાતીમાં રા. નરસિંહરાવ આદિની કવિતાના આરંભમાં જે મથાળાં હોય છે, જેથી શાબ્દબોધ ઉત્પન્ન થતો મનાય છે, અને જેસારૂં ‘ પૂર્વગત નહિ એવા ’ અનેક પદોના અધ્યાહાર કરવા પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વને તિલાંજલિ જ પ્રાપ્ત થાય.

આથી વાચક વર્ગને પ્રતીત થશે કે વસ્તુતઃ પદ કે અર્થ પૂર્વાકત હોય કે ન હોય તો પણ શુદ્ધ અધ્યાહાર થઈ શકે છે. રા. નરસિંહરાવે મીમાંસકોના અર્થાધ્યાહારને અન્યથા સમગ્રી અનપેક્ષિત નવીન વિભાગોમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે; અને પોતે પ્રથમ લેખમાં પૂર્વાકિતમાં જ અધ્યાહારના પ્રસંગને સંકુચિત કરેલો, તે સુધારી પૂર્વાકિતનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણોને અવકાશ આપવા નવીન વિભાગોની કલ્પના કરી, પુનઃ ‘ પોતાના અર્થને પોતે જ આલેખ વિષય કયો છે ’ એમ દર્શાવે ન કરી શકે તેસારૂં પોતે જ તેને આભાસ જણાવી દીધા છે.

(અન્ય પ્રયોગો.)

(૨૪) “હાય ! હાય” (પૃ. ૧૧) માંથી ‘હું હુઃખી છું’ એ અર્થને વ્યંજનાનો વિષય ગણ્યો છે. પરંતુ “હા इति खेदे” એ કાશવાક્યથી જ ‘હા’ ની ખેદાર્થતા અભિધા શક્તિથી જ આજ્ઞ થાય છે. એથી અત્ર અર્થગ્રહણ વ્યંજનારૂપ દ્રાવિડપ્રાણીયામનો અમ વ્યર્થ છે. (૨૫) “મોતીલાલ” (પૃ. ૧૦) રૂપ સંબોધનમા સંબોધન વિભક્તિનો જ વાચ્યાર્થ અભિયુજીકરણ થાય છે. ત્યાં પણ અભિધા શક્તિગમ્ય જ અર્થ છે. એ સંબંધમાં, રા. નર સિંહરાવની કલ્પનાશક્તિ ‘મુદર’ ગઈ છે.

(અનુક્રિસ્તરૂપ.)

(૨૬) પૂર્વે કહ્યું છે તેમ ‘અનુક્રિત’ અભાવરૂપ હોવાથી તેને નિતાંત કે કેવલ નિતાંત એવાં પદોથી વિશિષ્ટ કરવી એ અસાચીય છે. કોઈ પણ જાતિની અનુક્રિત હોય પણ તે અનુક્રંત પદની આકાંક્ષા મદ્દજ પણ થાય તો તે અધ્યાહારવિષય થાય છે એટલે અનુક્રિતને વિશિષ્ટ કરવામાં કંઈ પણ લાભ નથી.

(૨૭) ઘટમાનય એ ઉદાહરણમાં ત્વં કૃત્રી રીતે અનુક્રિત છે એ સંબંધમાં વિવાદ છે તો તેવાને મધ્યખિંદુ કરી નિતાંતાદિ બેદમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી.

(૨૮) પુન કેવળ નિતાંત અનુક્રિતના ઉદાહરણમાં ‘નામ માત્ર’ થી વસ્તુસિદ્ધિ થતી નથી. ‘ઘોડો તો—’ એ અર્થોક્તિમાં રામાને-વસ્તાને-તો સંપૂર્ણ શાબ્દબોધ છે. પરંતુ શ્રીતાને અર્થોક્તિના કારણથી પૂર્ણ શાબ્દબોધોદય ન થતાં તે શ્રીતા શેઠ તુરંત જ ‘શું ?’ ઇત્યાદિથી સ્વ-આકાંક્ષાનું ઉત્થાપન કરે છે. તેના ઉત્તરમાં સેવક ગમાએ આકાંક્ષાની પૂર્તિ કરી જ હશે —અવાચક નહિ જ રહ્યો હોય—પરંતુ તે ભાગની રા. નરમિહરાવે ‘અનુક્રિત’ કરી એ ઉદાહરણ ‘કેવળ નિતાંત અનુક્રિત’ નું કરી ‘ઢોકી બેસાડ્યું છે.’ પ્રકૃત ઉદાહરણ માત્ર અર્થોક્તિનું જ ગણાશે. અત્ર કેવળ નિતાંત અનુક્રિત કોઈને ઇષ્ટ હોય તો તે રા. નરમિહરાવને જ હશે; શેઠ અને રામાને તો હોવી જ ન વ્નેધએ, નહિ તો આટલી પણ ઉક્તિ-પ્રત્યુક્તિ ન થાત. અર્થોક્તિના પ્રસંગને ‘કેવલ નિતાંત અનુક્રિત’ રૂપે સમજણમાં ઉતારવું કઠિન પડે છે.

(૨૯) અંતિમ ઉદાહરણ રાજ-વિદ્વપકના સંવાદનું છે. (પૃ. ૧૭) તેમાં કર્તા અનુક્રંત છે. રામા-શેઠના સંવાદમાં ક્રિયા અનુક્રંતા હતી. (પૃ. ૧૨) એથી એ સંબંધમાં જે કહેવાયું છે તે પ્રસ્તુતમાં પણ લાગુ પડે છે. સંક્ષેપમાં, આ પણ અર્થોક્તિનું ઉદાહરણ છે.

અત્ર પ્રથમ પંક્તિમાં કર્તૃપદના અધ્યાહારની આવશ્યકતા કોઈ નિર્વિકલ્પક કે સંશયાત્મક અર્થના નિર્દેશક પદનો અધ્યાહાર કરી પૂરાશે. જે એવા સ્થલોએ નિતાંત અનુક્રિતનો જ આગ્રહ હોય તો વસ્તાને જે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન આદિમાં થાય છે તેના અભાવનો અનિષ્ઠ પ્રસંગ ગણેપતિત થશે.

(૩૦) એક પાસ ઘ નાં ઉદાહરણોમા ‘નિતાંત અનુક્રિત’ બતાવાય છે (પૃ ૧૧

ખીજી પાસ નિતાંત અનુક્રિતમાં અધ્યાહારના પ્રવેશને 'વાળખી નથી' કહેવાય છે (૫. ૧૮)
ત્રીજી પાસ ઘ ના ઉદાહરણોમાં અધ્યાહાર માનાય છે (૫. ૧૦.)

રા. નરસિંહરાવ જ લખે છે કે—“ ઉક્ત કે અધ્યાહત ક્રિયા વિના, નિતાંત અનુક્રિત ક્રિયાનું વાક્ય બને જ નહિ.....અનુક્રિત ક્રિયા હોય તો વાક્ય લગડું રહે—એટલું જ ખરું છે.” (૫. ૧૮.)

અત્ર ઘના ઉદાહરણોમાં વાક્યત્વ છે તેની કાષ્ઠથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. રા. નરસિંહરાવના કથન પ્રમાણે તે 'લગડું' ન રહે વારતે ક્રિયાધ્યાહાર પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેઓના મત પ્રમાણે તે ક્રિયાઓ 'નિતાંત અનુક્રિતનો પ્રકાર' છે. (૫. ૧૧.)

આ વાક્યોના સમન્વયથી એક જ તાત્પર્યાર્થ નિર્ગમિત થાય તેમ છે તે એ કે “ નિતાંત અનુક્રિતમાં પણ અધ્યાહારને પ્રવેશ છે.”

રા. નરસિંહરાવ સ્વોક્તિવિરોધ વા સ્વપ્રતિગાહાનિના બચથી, તેને 'આભાસ' કહે તો તેથી સત્યવાક્યને અવાક્યત્વપ્રાપ્તિ રૂપ દોષ આવે છે, અને 'આભાસ ન' કહે તો તેમને દષ્ટ નિતાંત અનુક્રિતમાં તેમને અનિષ્ટ અધ્યાહારના બલાત પ્રવેશથી અનિષ્ટપ્રાપ્તિસંગ આવે છે. એમ આ પ્રસંગમાં રા. નરસિંહરાવને ગયે ઉભયતઃપાશારબળ પતિત થાય છે.

(અન્ય ભાષાઓમાંથી પ્રમાણ.)

(૩૧) રા. નરસિંહરાવે અત્ર (૫. ૧૩) જે ઇંગ્લિશ ભાષામાંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે એકદેશી છે. નીચેનાં ઉદાહરણો પણ અધ્યાહાર (ellipses) નાં સ્વીકૃત છે, અને તેમાં પૂર્વોક્તિનો અંશ પણ નથી. એથી રા. નરસિંહરાવનું ' પોષક પ્રમાણ ' સત્યતિપક્ષિત છે.

Prythee, peace=I pray thee, hold thy peace અત્ર I, hold અને thy ત્રણ અધ્યાહત છે. અને તે પદો-શબ્દો-પૂર્વાનુક્રિત જ છે.

Give you good night (Hamlet. 1. 1.) અહિં God એ અત્યુપયોગી અને રા. નરસિંહરાવના મતે નિતાંત અનુક્રિત એવો શબ્દ અધ્યાહત છે.

સભાન્ય વપરાતા Thanks એમાં I offer you my એટલાં બધાં ' પૂર્વ ' અનુક્રિત પદો અધ્યાહત રહે છે.

(૩૨) આ પ્રસંગમાં પ્રથમ Psychology શબ્દનો પ્રયોગ કરી તેનો અર્થ માનસ-શાસ્ત્ર આપ્યો છે. એ ઉભય શબ્દોનો રહાર્થ અને પ્રસિદ્ધાર્થ મનરૂપ પદાર્થના જ સ્વરૂપ, ધર્મો, નિયમો આદિનું નિરૂપણ જે શાસ્ત્ર કરે છે તે છે. એથી એ શબ્દનો અત્ર ઉપયોગ અધ્યાર્થક છે. એ નામ ઉપરથી ઉત્પન્ન વિરોધણના અર્થની વાત જુદી છે.

સર્વ ભાષામાં અધ્યાહારની વિધમાનતા સ્થ-ભાવથી જ છે. અને તે વ્યાપકજનો અ-શ્વય શબ્દબોધનો વિષય મનાયો છે. અધ્યાહારવિષયમાં 'મનની ક્રિયા' થાય છે તે ઉપરથી

એમ કહેવાયું હોય તો ભૂમિતિશાસ્ત્ર (Geometry) અક્ષરગણિત (Algebra,) આદિ પણ Psychologyમાં ગણાશે, જેમ થતું અગત છે.

(અધ્યાહારની ઉત્પત્તિનું સૂક્ષ્મ કારણ.)

(૩૩) અવે વળી 'કેવળ નિર્તાત' વિલક્ષણ ઉક્તિ આવે છે કે—'ખરા અધ્યાહારની ઉત્પત્તિનું સૂક્ષ્મ કારણ વાક્યમાં અમુક શબ્દ ઉપર ભાર છે.' (પૃ. ૧૩)

વસ્તુતઃ અમુક શબ્દ ઉપર ભાર એ વિધેયતા કિંવા મુખ્યપદતા દર્શાવવા મુકાય છે. રા. નરસિંહરાવના ઉદાહરણમાં (પૃ. ૧૪) 'લાડુ' એ પદ અત્યાહત-ઉક્તિ-રહે ને 'કેટલા' એ ઉપર ભાર મૂકી બોલવામાં આવે તો પણ સમાન જ અર્થ સરે છે. તેથી 'અધ્યાહાર' અને 'ભાર' ની વચ્ચે 'સગાઈ' ની કલ્પના અનાધાર છે.

અધ્યાહારમાં વાસ્તવિક સૂક્ષ્મ કારણ 'ભાર' છે. અને તન્મલક સાધારણ કારણો પુનઃકિત્તુ નિવારણ (પૃ. ૧૪,) મંડેપપ્રિયતા (સૂત્રાદિમા,) ભયાદિ (રા. નરસિંહરાવનાં ઉદાહરણો-ઘોડો તો-ઈં,) અતિપ્રમિદતા (આતા-વસ્તુ ઉભય સંમતા,) અને કવચિત્ અગાન પણ (ન્યૂનપદાદિમાં) યથાસંભવ હોય છે.

('ખાડીના સુદ્ધાઓ.')

(૧) ઉદેશ્ય અને વિધેય એ શબ્દો ગુજગતીમાં વાપરવાની પ્રથમ મૂચના પોતે કરી હતી એ દર્શાવતું એ રા. નરસિંહરાવના પ્રથમ લેખની પ્રવૃત્તિનું પ્રધાન પ્રયોજન હતું, એ 'અપૂર્વતાનો હક' રા. નવલરામને સોંપાયો એટલે તે પ્રયોજન શાત થઈ ગયું.

(૨) 'ઉદેશ્ય' શબ્દની મેહેતાજીએને ઉદેશી રા કમલાશંકરે આપેલી સમજણ—એ સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવ આવે જણાવે છે કે તેના 'ફલિતાર્થને સંબંધે મતમેદ હમારા ખેમા છે જ નહિ.' (પૃ. ૬) અર્થાત્ ખીજ સુદા સંબંધમાં પણ 'ઝગડો' શાત થયો.

'એ ફલિતાર્થ પ્રાપ્ત કરવાના ક્રમમાં ખેદ' રા. નરસિંહરાવ માને છે. યૌગિકાર્થ ઉપ-રથી ફલિતાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ શાસ્ત્રીય છે. પણ સામાન્ય પાત્રોની યોગ્યતા દૃષ્ટિમાં રાખી રા. કમલાશંકરે પ્રવૃત્તિ કરેલી એ તથા પોતે એ શાસ્ત્રીય ક્રમને સંલગ્ન રહી પ્રવૃત્તિ કરી છે એમ કહેતા નથી તેથી, સેઓના લેખમાં 'શિથિલતા' આવી હોય તો તે અરુચ્ચીદર્શન-ન્યાયથી વાંધા લેવા યોગ્ય ન ગણાય—તે અપરાધ ક્ષમ્ય જ છે.

મદીય પૂર્વલેખમાં ઉદેશ્યના અર્થ 'વિચારવા યોગ્ય' સંબંધમાં જે લખાયું છે તે સંબંધમાં કોઈ કદાપિ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ ઇચ્છશે. તે સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવ 'એ જાણે પ્રાથમિક અર્થ, યોગાર્થ હોય એમ લાસ થાય છે' એમ લખી, 'એમ પ્રાથમિક અર્થ તો કોણે જાણ્યો નથી' કહ્યાદિ લખે છે. એ પણ 'ખેચતાણું' જ છે. ગ. કમલાશંકરે તે

અર્થ 'યોગિકાર્ય' રૂપે આપ્યો હોય એમ માનવા કોઈ કારણ નથી. આરોપ કરવામાં કોઈ પ્રતિબંધ કરે તેમ નથી.

ટેલર વ્યાકરણમાંથી જે અવતરણ અપાયું છે તે 'વાચ્યવિન્યાસ' (જે Analysis સ્થાનીય છે તે) પ્રકરણમાં છે. એટલે તે અત્ર સંગત જ છે. ઉદેશ્યના અર્થક્રમદર્શનમાં અધિકારિપરત્વે તે 'વિચારવા યોગ્ય' એ એક પદ ગણી શકાય તેમ છે. કારણ, 'સર્વ બાબને સમાન હેવા 'માનસશાસ્ત્ર' પ્રમાણે પણ, 'વિચાર' એ કોઈ પણ ઉક્તિ-ઉદેશ્યની કે વિધિયની ઉક્તિ-થવામાં પૂર્વગત છે. જે 'વિચારવા લાયક' છે તે ઉદેશ્ય અને 'જે વિચારાયું' તે વિધિય, એમ અર્થબોધ થવામાં મુલાયમશક્તિકર કોઈ પણ જાતિનો બોધ થતો નથી. જે વિચારાયું તે કહેવાયું, એટલે જેને વિષે ક'ઈ કહેવાયું તે ઉદેશ્ય એમ અર્થ દ્વિતિ થઈ શકે છે.

૨. નરસિંહરાવનો આ અર્થ ઉપર આલેખ, 'વિચારવાયોગ્ય' એ સામાન્ય સમજણ નહિ પણ યૌગિક અર્થ રૂપ આપ્યો છે એમ માની લઈ આરોપ કરવાથી, તથા સામાન્ય પાત્રોને ઉદેશી જે કથનો હતાં તે ઉપર અસામાન્ય શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિનો પાત કરવાથી, થયો હોય એમ બાસ થાય છે.

(૩) ઉદેશ્ય શબ્દનો ૨. નરસિંહરાવે સુ-ધારેલો અર્થ—'સામાન્ય સમજણ' માં તેા શિથિલતા ક્ષમ્ય છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય ક્રમથી અર્થનિર્દેશમાં સ્વરૂપ પણ રખણન બાંતિગ્રાનને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી, તેવાં રખણનો પ્રતિ 'આખ્ય મીચી' રાખવી યોગ્ય નથી.

(૪) ૨. નરસિંહરાવ ઉપદેશે છે કે—'કોઈ પણ વિષયમાં અત્યંત દૃઢ સિદ્ધાંત કરી નાખનારાં વચનો વાપરવામાં બેખમ છે.' (પૃ. ૬) પરંતુ તે ઉપર 'ક્રિયા પ્રાધાન્ય' સંબંધમાં લખતાં સ્વચ્છ રહ્યું જણાતુ નથી, એ પૂર્વના લેખમાં દર્શાવ્યું છે.

એ વિષય સંબંધમાં આ નવીન લેખમાં વળી એક નવીન પ્રમાણ 'મહારા સમાન્ય શુરુ' રામરામ શાસ્ત્રી બોડસે અમુક શીખવ્યું હતું એમ આપ્યું છે. અહીં પણ મહાભાષ્યાન્તપાદક પ્રસિદ્ધ પૈચાકરણના સંબંધમાં 'એ શાસ્ત્રીનું અગ્રાન હોય.' (પૃ. ૬) એમ કદપના પ્રકાશ કરવામાં 'મૂલતા' એક વાર અટકી નથી. 'વખતે મહારા સમજવામાં ખામી હશે' એ જે 'મોડો મોડો પણ સંશય' થયો છે એ જ આ વિષય સંબંધમાં નિશ્ચયાર્થ જણાય છે. વ્યાકરણના જ સંબંધમાં 'શબ્દવ્યુત્પત્તિકૌમુદી' જેવા ગંભીર નિબંધના લેખક મ. મ. રામરામ શાસ્ત્રી વાચ્યમાં ક્રિયા પ્રધાન છે એવું કોઈ મત શીખવવા બૂલ કરે એ સર્વથા કદપનાને અગોચર છે.

(સિદ્ધાંતદર્શક ઉપસંહાર)

૨. નરસિંહરાવના લેખમાં. જે અનેક ભાંતિપ્રયુક્ત અને વિરુદ્ધાર્થ પ્રતિપાદક અંશે

જાણાય છે તેમના બહુને અધરપર્યંત, અન્યોને ભાતિનિવારણ સાથે નિર્દેશ કરી, જેઓ વા-
દવિવાદના નહિ પણ માત્ર સિદ્ધાંતના જ નિરાસુઓ છે તેઓ અર્થ, સંસ્કૃત શાસ્ત્રકારોએ બહુ
અર્થ પછી જે સામાન્યતઃ સ્વીકાર કર્યા છે તે લક્ષ્યમાં રાખી પ્રસ્તુત વિષયને મળક કયાય છે

અર્થાત્ મૂલ ઉદ્દેશ્ય-વિધેય સંજ્ઞાઓ હતી ત્યાંથી આગળતા, વાંચકપ્રયત્નરહિત
વિષયમાં અન્ય ગેર સંજ્ઞાઓ કરતાં એ પદો વિશેષ ઉચિત છે જેમ એક જ પુરુષ સમ્બ-
લેદથી કાકો, મામો, માસો, આદિ પૃથક્ નામોથી વ્યવહારાય છે, તેમ જ સમ્બલેદથી
વ્યાકરણમાં કર્તા ક્રિયાપદ આદિ સંજ્ઞાઓ, વાંચકપ્રયત્નરહુ, શાબ્દબોધ આદિમાં ઉદ્દેશ્ય વિધેય
કર્તાદિ, કોઈ સ્થલોએ લક્ષ્ય લક્ષણ આદિ તે તે સાઝ પ્રવર્તે છે

‘વાંચકપ્રયત્નરહુ’ (Analysis) એ સંસ્કૃત મરણિમાં પ્રવેશનરે જ્ઞાત જ હતું,
અને અપૂર્વ નરીન વિષય નથી, એ સંસ્કૃત શ્લોકોના અર્થ સીખવતા જે અન્યાદિ કરવાની
પ્રાચીન શૈલી છે તેથી અને ‘કથમૂર્તી’-ગીતાઓમાં જે પ્રખરે અર્થલાપનિ । ઉત્પાદ્ય આ
જ્ઞાતના જ્ઞાનામાં આને છે તેથી પગિચિતોને મિલક કરી આપુ પડે તેમ નથી

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એ સંજ્ઞાઓ પ્રતિયોગિ-સંજ્ઞાઓ હોવાથી તેઓના યથાર્થ સ્વાર્થ
માઝ પ સ્પરની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી નિર્દુટ લક્ષણ કિલટ થાય એ અવાધિક છે તેથી
મામાન્ય વ્યક્તિઓને ઇષ્ટ અર્થ અવગત થાય તેમ કરવા જતા લેખમાં ‘શિધિનતા’ આની
જન્ય તો તે સંજ્ઞાનોથી દૂરપણીયા નથી

(૨) વાંચકમાં કર્તા ક્રિયાપદ આદિમાં પ્રાધાન્ય કાઢને નથી કારણ સ્વરૂપથી જ તેઓ
પ સ્પરની આકાશા નમે છે તેની ક્રિયાપદ અને ક્રિયાના આશ્રયભૂત કર્તા અને વિષયભૂત કર્મ
એ ત્રણમાંથી શાબ્દબોધ સાઝ એકની ઉક્તિ થાય તો શે । અન્યની આકાશા રહે છે જ
અને તેમાંથી જે અનુકેત હોય તેની શાબ્દબોધ સાથે અધ્યાહારથી પૂર્તિ કરની પડે છે એમ
યથાર્થજન, કર્તા કર્મ કે ક્રિયાપદ કાઢનો પણ અધ્યાહાર થઈ શકે છે.

પૂર્વે કહ્યું છે તેમ અધ્યાહારમાં બીજા અનુકિત અને આકાશાનો સમુચ્ચય છે એથી
ગમે તે પનો અધ્યાહાર કરી લેવાતો નથી પરંતુ જેથી આપ્રાક્ષાપૂર્તિપૂર્વક યથાર્થ શાબ્દ-
બોધ થાય તેવો જ શબ્દ જે અનુકેત હોય તો તે અધ્યાહાર કરવો પડે છે

શાબ્દબોધ જોતા વર્તતા ઉભયની બુદ્ધિને અધીન હોય છે એથી બહુ વાર સ્પષ્ટાર્થમાં
અમુક પદ અથવા બહુ પદો અધ્યાહાર રહ્યા જાય છે કોઈ સ્થલે વર્તતા બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પદ કે
પદો ‘અનુકેત’ રાખે (જેમકે રા નરસિંહરાવના ધોડા અને વાધના ઉદાહરણોમાં) તો ત્યા
નિતાત અનુકિતના બ્રમશબ્દના પડવા જેવું નથી કારણ વર્તુસિદ્ધ શાબ્દબોધ જોતાને મોડો
વહેલો મેષોક્તિથી વા અધ્યાહાર વિધિથી સાત ઘરો જ નહિ તો શાબ્દબોધ જ નહિ બને,
અથવા જોતાને સંશયાત્મક કે બ્રમશબ્દક શાબ્દબોધ યશે.

અધ્યાહત પદની પૂર્વાકિત કે પૂર્વાનુકિત (સ્વરૂપે કે રૂપાન્તરથી) અધ્યાહારના સ્વરૂપમાં કંઈ પણ વિશેષાધાધિકા કે ન્યૂનતાપાદિકા ન હોવાથી લક્ષણમાં તેને પ્રવેશ આપવો કે તન્મૂલક બેદ કરવા એ અશાસ્ત્રીય પંથા છે.

જેને વિભક્ત્યાદિ લાગ્યાં નથી તે ‘શબ્દ’ કહેવાય છે. તે વિભક્ત્યાદિયુત થતાં ‘પદ’ કહેવાય છે. પદના સમૂહથી વાક્ય થાય છે. વાક્યથી અર્થબોધ એ ફલ છે. અર્થબોધ યથાર્થ અને અમથાર્થ હોય છે. વાક્યનાં અંગો અયથાર્થ વા દ્વિપિત હોય તો અયથાર્થ બોધ થાય છે.

વાક્યનાં પદોથી પદાર્થબોધ અને અનંતર સમુચ્ચયાત્મક શાબ્દબોધ થાય છે. તેથી શાબ્દ-બોધમાં ન્યૂનતા રહેતી હોય ત્યાં અમુક પદ-અર્થબોધની અપેક્ષા રહે છે. અર્થબોધની ન્યૂનતા તદ્વાચક પદોની ન્યૂનતાથી થાય. તેથી ‘શાબ્દબોધ સાદું ન્યાં આંકાંક્ષા રહે ત્યાં પદાધ્યાહાર આવશ્યક થાય છે. તે અધ્યાહત પદના અર્થબોધથી શાબ્દબોધ નિષ્પન્ન થાય છે. કેટલાએકો તેને બદલે અર્થને જ આદિથી અધ્યાહત માની લે છે. એમ પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહારનું અંતર છે, પરંતુ તેમાંનું કોઈ એક જ સ્વીકારવાથી ઇત્તસિદ્ધિ થાય છે.

એમ હોવાથી અધ્યાહારમાં પૂર્વે ઉક્તિ કે અનુકિત મૂલક, શબ્દ કે અર્થ મૂલક, લક્ષણ કે વિભાગોની કલ્પના નિષ્પ્રયોજના નિષ્ફળા અને અગ્રાહ્યા છે.

નડીયાદ,
૮-૨-૦૯.

}

તત્સુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી.

ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથા.

મુંબાઈની યુનિવર્સિટીનો પહેલવહેલો “કોનવેન્શન” સને ૧૮૬૨ ની ૨૮ મી એપ્રિલે બરાલો અને સહુથી પહેલી બી. એ. ની પદવી મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે, રામકૃષ્ણ ગોપાળ બાંડારકર અને તેમના બીજા છ સહાધ્યાયીઓને આપવામાં આવી તે વખતે તે યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ અને મુંબાઈના ગવર્નર સર બાર્ટલ ફ્રેયરે મુંબાઈની યુનિવર્સિટીનો આરંભ તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૮૫૭ ના રોજ થયો ત્યારથી થયેલા શિક્ષણક્રમનો વૃત્તાન્ત દર્શાવતાં કહ્યું હતું કે ૧૮૫૯ માં પહેલવહેલી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા થઈ તેમાં હાજર થયેલા ૧૩૨ ઉમેદવારોમાંથી ફક્ત ૨૨ ફતેહમંદ થયા, અને એ પ્રમાણે ધણી ઓછી સંખ્યા લાયક જણાવાનું કારણ મુખ્યત્વે એ હતું કે ધણી ઉમેદવારો બીજા વિષયોમાં પ્રવીણ જણાયા છતાં તેમની માતૃભાષાનું તેમનું જ્ઞાન ધણું અધુરું માત્રમ પડ્યું હતું. અને, યુનિવર્સિટીમાં ઘાખત્ર થવા છત્તનાર વિદ્યાર્થીને સ્વભાષાનું જ્ઞાન અવશ્ય હોતું જોઈએ એવો આગ્રહ દર્શાવી તેમણે એ નવીન પદવીધારીઓને સંબોધન કરી કહ્યું હતું કે

“But while I trust that we may henceforward look for profound scholars among the educated Hindus and Parsees, I trust, that one of your great objects will always be to enrich your own vernacular literature with the learning which you acquire in this University.”

“પરંતુ હવે શિક્ષણ પામેલા હિંદુ અને પારસીઓમાં પરમ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થશે એવી હું આશા રાખું છું તે સાથે હું એવી પણ આશા રાખું છું કે તમારું એક મહોદ્દું લક્ષ્ય એ રહેશે કે આ યુનિવર્સિટીમાં તમે જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરો છો તે વડે તમારી સ્વભાષાના સહિત્યને સમૃદ્ધિમાન કરવું.”

ત્યારબાદ એ યુનિવર્સિટીના મકાનનો પાયો તા. ૨૯ મી ડીસેમ્બર ૧૮૬૮ ના રોજ નાંખવામાં આવ્યો ત્યારે તે વખતના પ્રમુખ અને ગવર્નર સર સીમર ક્રિસ્ટમસે પણ આ જ પ્રકારની આશા દર્શાવેલી કે.

“For many years this University may fulfil its high mission—enable the youths of Western India to cultivate the great gifts of mind with which God has blessed them—enable them to take part not only in the Government of their country, but enable them to take part in adorning the literature of their country, and thus furnish another evidence of the vast benefits that always accrue from a liberal and enlightened Government.”

“ ધણું વર્ષો સુધી આ યુનિવર્સિટી પોતાનો ઉચ્ચ હેશ સફલ કરે-પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના યુવકો પોતાને ધર્મિયે કૃષા કરી આપેલી મહોદી માનસિક શક્તિઓ કેળવે, અને પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રમાં સામીલ થાય એટલું જ નહિ, પણ પોતાના દેશના સાહિત્યને શોભાયમાન કરે અને એ રીતે ઉદાર શુદ્ધિના તથા ગાનેાદીપનવાળા રાજ્યમાં કેવા વિશાળ લાભ થાય છે તેનું એવું વિશેષ પ્રમાણ દર્શાવે, આનું સામર્થ્ય યુનિવર્સિટી એ યુવકોને આપે.”

આ પ્રમાણે, આ દેશના સાહિત્યનો વિકાસ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય એ હેશ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણના આરંભથી લક્ષમાં રહેલો છે. વળી એટલું જ નહિ પણ આ દેશમાં યુનિવર્સિટીઓ રચવાયા પહેલાં પણ કેળવણીની વ્યવસ્થામાં એ હેતુ ઉદ્દિષ્ટ હતો. ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના (Court of Directors) અનુશાસક મંડળે તા. ૧૯ જુલાઈ ૧૮૫૪ ના રોજ હિંદુસ્તાનની કેળવણી વિશે મોકલેલા આજ્ઞાલેખમાં લખ્યું હતું કે

“ As the importance of the vernacular languages becomes more appreciated, the vernacular literatures of India will be gradually enriched by translations of European books or by the original compositions of men whose minds have been imbued with the spirit of European advancement, so that European knowledge may gradually be placed in this manner within the reach of all classes of the people.”

“ આ દેશની ભાષાઓનું મહત્ત્વ વધારે સમગ્રતું જશે તેમ હિંદુસ્તાનની ભાષાઓનાં સાહિત્યમાં યુરોપનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરોથી વૃદ્ધિ થશે અથવા તો યુરોપના ઉત્કર્ષની ભાષાનાથી પૂર્ણ થયેલા ચિત્તવાળા પુરુષોના રવતઃ કલ્પિત ગ્રન્થોથી આ દેશના સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ થશે, અને એ રીતે યુરોપીય જ્ઞાન ધીમે ધીમે બધી જાતના લોકોથી પ્રાપ્ય થઈ શકશે.”

ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણના આરંભમાંની આ હકીકતને યાજ્ઞના વિષય સાથે સંબંધ એ છે કે ગુજરાતનાં નાટકોનું અને નવલકથાઓનું સાહિત્ય ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણ દાખલ થયા પછી જ ઉત્પત્ત થયેલું છે અને ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણને પરિણામે જ થયેલું છે. ગુજરાતી ભાષામાં નાટક અને નવલકથાના લેખનની રિયતિ ઉપર દષ્ટિ કરતાં ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણથી ગુજરાતી સાહિત્યની વિવૃદ્ધિ થવાની જ આશા રખાઈ હતી તે કેટલે દરજ્જે પરિપૂર્ણ થઈ છે એ પણ જોઈ શકાશે.

આપણી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની રચાપના યુનિવર્સિટીના પણ પહેલાં સને ૧૮૪૮ માં થયેલી છે અને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને ખીલવવાનો જ તેનો હેતુ છે, પરન્તુ, નિસર્ગશક્તિવાળી કલ્પનામય કૃતિઓ ધનામતી દરિદ્રાધથી કે કરારથી બદ્ધતા રચાતી નથી તેથી સોસાયટીએ રચાવેલાં કે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોમાં નાટકો અને નવલકથાઓનું દર્શન થતું નથી. અને, સાહિત્યવૃદ્ધિનાં સામાન્ય બળો ઉપરથી એવી રચનાઓનું જ રૂપ બંધાયું છે તે યાજ્ઞ તપાસવાનું છે.

નાટકો અને નવલકથાઓને આ ઐતિહાસિક દર્શનમાં એકઠાં કરવામાં એક બીજી પણ અનુજ્ઞતા રહેલી છે. એ બંને પ્રકારની રચનામાં મનુષ્યોનાં કલ્પિત જીવનવૃત્તાન્ત આપવામાં

આવે છે બન્નેમા પાત્રો દ્વારા મનુષ્યોના લક્ષણ (character) ના બધારણનું દર્શન કરાવવામા આવે છે આ રીતે બન્નેમા વાર્તામય વસ્તુ (plot) હોય છે અને બન્નેમા જનસ્વભાવના ચિત્ર હોય છે આમ છતાં પ્રાચીન સાહિત્યમા નાટકો ઘણા લખાયા અને નવનિધાઓ બીજાન લખાઈ નહિ એવું શુ કારણ?—એ પ્રશ્ન ઘણી વાર ચર્ચાઓ છે અને તેના ઉત્તર પણ અનેક રીતે અપાયા છે ક્રીસના તેમ જ હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યમા આ રિચિત જોવામા આવે છે એ બન્નેમા નાટકોની રચનાનો ઘણો પ્રચાર તથા વિકાસ થયો છે અને તેમના સૂત્રો અને નિરૂપો પણ બહુ વિસ્તારથી તથા વિગતથી રચાયા છે પણ, નવલકથાની રચનાનો ઉપયોગ થયો નથી અને તેથી તેના સૂત્રો કે નિયમોનો પણ વિચાર થયો નથી. આતુ એક મારણ એ ધારવામા આવે છે કે નવલકથાના પુસ્તકો ખપા વવાનું પ્રાચીનકાળમા સાધન નહોતું સાધારણ લોકસમૂહને વાચતા આવડતુ નહોતું અને છાપવાની કળા ન હોવાથી પુસ્તકો સખ્યાબધ પનાઈ શકે તેમ નહોતું પરંતુ નાટકો તો બજારી ખતાવવામા આવતા અને તેથી બજોલા અને નહિ બજોલા સર્વ કાઢને તેનો લાભ મળી શકેતો, સર્વ ટાઈ તેને હોતેજન આપી શકતા, અને એ કારણથી જનસ્વભાવનો ચિત્ર નાટકના આમ મા આપવાનું અન્યમરોતું વળણુ થતુ પ્રાચીન સમયમા નાટ્ય લોકપ્રિય થવાનું એ કાણુ ખરૂ છે, પણ નવલકથાઓના અભાવનો એ ખુલાસો સતોષકારક લાગતો નથી પ્રાચીન સમયમા પુસ્તકો અપાવનાના માધન નહોતા છાપવાની કળા નહોતી સાધારણ લોકને વાચતા આવડતું નહોતું તે છતાં નાટક સિવાય બીજી જાતના પણ પુસ્તકો લખાયા અને નવલકથાને એ અંતરાય શાથી નડ્યો એ સમજાતું નથી વધારે પ્રબળ કારણ તો એ જણાય છે કે સર્વ દેશોના સાહિત્યમા ગદ્ય પદ્ય પદ્ય ઘણું વહેલું ગયાયુ છે, અને પદ્ય મટોટો ખપવાની મુકરતાને લીધે મંવિત્વ વગતના વિષયો પણ પ્રથમ પદ્યમા રચાતા અને લીધે ગદ્ય સાહિત્યના ઉદ્ભવને પ્રાચીન સાહિત્યમા પદ્યના પ્રમાણમા થોડું ઉત્તેજન મળતું નાટ્યમા ગદ્ય અને પદ્ય બનેનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ, યોગ સાર તે સર્વ પાંડે કે વાતુ હોવાથી નાટકને બીજા ગદ્ય સાહિત્યની મુશ્કેલી નડતી નહોતી વળી કા પેમા પદ્યમય કથાઓમા અને આખ્યાનોમા વાર્તાઓ પ્રકટ થઈ શકતી તેથી કેવળ વાતારસ ઉપજવવા માટે કેઈ નવીન પ્રકારની રચનાની જરૂર જણાવેની નહિ બાણમટે પોતાના અર્ધ જુદિપ્રભાવથી વાર્તા મટે નવુ રૂપ ઘડ્યું હતું તેની ' મદગબરી એ' વિશિષ્ટ પ્રકારની નવલકથા જ છે પરંતુ તેના સમય પછી સર્જન સાહિત્યની અવનતિ થઈ અને એ નમુનો અનુકરણ થયા વિનાનો રહ્યો

અર્વાચીન યુરોપમા નાટકોનું રચાન નવલકથાએ લીધું તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આચારવિચારના આધુનિક સુધારાને લીધે રીતમાતો બદલાઈ અને લાગણીઓના બાદ આવી ભાવ બદલાયા મનુષ્યનલક્ષણની સાધા જુ પણ ઝીણી ઝીણી અને જાતજાતની વિગતો નાટ્ય પ્રયોગ કે કવિતાને સાર અયોગ્ય થઈ પડી તેના વિસ્તાર અને તેની સાધારણતા માટે પદ્ય જ ઉચિત જણાયુ નિયના વ્યવહારમા અનેક પ્રસંગોની વિવિધતા દાખન થઈ હતી વેપારી, કુશરથી સંલિપિતાનની શોધોથી અને પ્રવાસથી જીવનવ્યાપારનમુનાના અમુક વર્ગોથી બનેલો હોવા કરતા છુટક છુટક વિગતોના બરાવવાનો વિશેષતાથી દેખાવા લાગ્યો હતો, અને

એ વર્તમાન સ્થિતિ મોહનો વિષય થઈ પડી હતી તેથી તેના વર્ણન માટે એક નવા પ્રકારની ગદ્યમય રચના નવલકથારૂપે ઉત્પન્ન થઈ. નાટ્ય મિશ્રસ્વચ્છેદનરૂપ વહુધાપ્યેક સમારંધનમ્ । 'મિત્ર રચિઓવાળા માણસોનું એક સરખું સમારંધન કરનાર (બધાને એક સરખી રીતે પ્રસન્ન કરનાર) તે નાટક છે, એ વસ્તુસ્થિતિ આવ્ય કવિતા સંબંધે નાટકની હતી. જુદી જુદી જાતનાં કાવ્ય પસંદ કરનાર સહુ કોઈને નાટકમાં પ્રસન્નતાનું કારણ મળતું. પરંતુ જીવનની મિત્રતા બહુ વધી જતાં મિત્ર મિત્ર રચિઓના સામારંધન માટે અનેક પ્રકારની નવલકથાઓ જરૂરની થઈ પડી. અલબત્ત, એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે નાટકની ઘટના કરવી એ બહુ કુશળ કવિનું કામ છે. માત્ર વાર્તાનું વસ્તુ લીધાથી નાટક થતું નથી; સમસ્ત કાર્યની એકરૂપ કલ્પના કરી તેનું બીજા રચાપણું અને પછી તેનો ઉદ્બોધ કરવો, અનેક અંગેની સંધિ કરવી, જનસ્વભાવનું આલેખન કરવું, અને રસનિષ્પત્તિ કરવી; એ સર્વ સિદ્ધિ મહાશક્તિમાન કવિથી જ થઈ શકે છે. અને એ જ કારણથી, પ્રથમ જેઓ વાર્તાઓ રચવા સાદે કાવ્યના મંદ અનુકરણરૂપ કથાઓ અને આખ્યાનો લખતા હતા અથવા નાટકના મંદ અનુકરણરૂપ સંભાષણો લખતા હતા તેઓ નવલકથાના યુગમાં નવલકથાકાર થઈ ગયા છે. સામાન્ય શક્તિના લેખકો સહેલા માર્ગ તરફ ઝટ વળી જાય છે. નાટકનું કવિત્વ વિરલ છે અને દરેક જમાનામાં પ્રકાશમાન થતું નથી, એ પણ નાટકોનો જ્યો પ્રમણમાં નાનો હોવાનું કારણ છે. જર્મનો એમ માને છે કે તેમની પ્રજામાં શેક્સપિયર હજી અવિષ્યમાં થવાનો છે.

ઉપર કહ્યું કે ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો અને નવલકથાનું સાહિત્ય ઈંગ્રેજ શિક્ષણના આરંભ પછીનું જ છે. એ સંબંધે ચંકા થશે કે 'પ્રાચીન' ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમાનન્દનાં નાટકો મળી આવ્યાં છે. પ્રેમાનંદે અગીઆર નાટકો લખેલાં કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાંના ત્રણ જ હાલમાં હાથ લાગ્યાં છે: 'રોપદર્શિકાસત્યભામાર્ષ્યાન', 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' અને 'તપત્યાખ્યાન'. પ્રેમાનંદે એ અન્યોને 'આખ્યાન'નું જ નામ આપ્યું છે. પરંતુ તે સંસ્કૃત સાહિત્યઅન્યોના નિયમાનુસાર થયેલાં નાટકો છે. વિનયથી પ્રેમાનંદ પોતાને 'કવિ' નહિ પણ 'મટ' કહે છે અને પોતાની કૃતિઓને 'કાવ્ય' કે 'નાટક' નહિ પણ 'આખ્યાન' કહે છે. પ્રેમાનંદનાં આ નાટકોથી ગુજરાતી ભાષામાં નાટકનું સાહિત્ય થયું નથી અથવા સાહિત્ય પર ખીજી અસર થઈ નથી એ સુવિદિત છે. આ ત્રણ નાટકો વડોદરામાં હાથ લાગ્યાં ત્યાં સુધી પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં છે એ વાત પણ જાણુવામાં નહોતી. તેનાં બાકી રહેલાં નાટકોનાં નામ પણ હજી જાણુવામાં નથી. પ્રેમાનંદના ઘણા શિષ્યો હતા, છતાં તેમાંથી કોઈએ નાટક લખવા પ્રયાસ કર્યો નથી અને પ્રેમાનંદ પછી બીજા કોઈ પ્રાચીન કવિઓએ પણ એ દિશામાં કલમ ચલાવી નથી. એ રીતે પ્રેમાનંદે વાવેલો છોડ ગુજરાતી ભાષામાં ઉઘો નહિ. પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો બહુ લોકપ્રિય થયાં છે. સાધારણ વ્યવહારની વાતચિતમાં તેમાંથી ઉદાહરણ લેવાય છે. જુના લેખકોએ તેનાં કાવ્યોનાં અનુકરણ કર્યાં છે અને અર્વાચીન લેખકોએ તેમાંથી ઉતારા કર્યાં છે. પરંતુ તેનાં નાટકોની એવી છાપ લેવા ઉપર કે સાહિત્ય ઉપર બીલકુલ પડી નથી. પ્રેમાનંદના પહેલાં પણ ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ નાટક.

કાર થયા નથી. ગુજરાતી ભાષામાં અન્યો થવા માંગ્યા તે પહેલાં પંડિતોનો શોખ મજબા-
વાના સાહિત્ય તરફ હતો, પણ, તે સમયમાં તે ભાષામાં નાટકો થયેલાં જાણવામાં નથી.
આ કારણથી પ્રેમાનન્દનાં તથા નાટકોથી ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો સાહિત્ય થયેલું ગણી
રાકાતું નથી. તેની કાંઈ પણ છાયા કે અસર વિના હાલતું નાટકસાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે.

હાલનાં નાટકો રચ્યાં તે પહેલાં આ પ્રાંતમાં ભવાઈની સંસ્થા હતી, પણ તેવું કાંઈ
સાહિત્ય નહોતું. ‘ભવાઈ સંગ્રહ’નું પુસ્તક લખાયું ત્યાં સુધી ભવાઈના બધા વેશ ભવેયાઓને
મહોડે જ રહેલા હતા. એ રચનાઓમાં કવિત્વની કે કલાની કંઈ પણ ખુબી નથી. તેની
શૈલી સંસ્કાર વગરની છે અને ભાષા ગુજરાતી, મારવાડી અને દિંદુસ્તાનીના અશિષ્ટ મિશ્ર-
ણની બનેલી છે ભવાઈઓ કોણે રચી તે પણ જાણવામાં નથી, પરંતુ તેમાંનાં પદ જુદા
જુદા કવિઓની કૃતિઓમાંથી સંગ્રહ કરી લીધેલાં છે એમ જણાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં
સૂત્રધારને તેના નટો માનાયે ‘ભાવ’ કહેતા તે પ્રયોગ ઉપરથી ‘ભવાઈ’ અને ‘ભવેયો’
શબ્દ થયા છે એમ મહુમ હરિલાલ હર્ષદેવ ધ્રુવનું માનવું હતું. પરંતુ, એ મિવાય સંસ્કૃત
નાટકોની રચનાને અને ભવાઈઓને કાંઈ બીજો સંબંધ જણાતો નથી, અને હાલનાં નાટકોને
અને ભવાઈઓને પણ કાંઈ સંબંધ નથી.

નાટકનું સાહિત્ય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રુછિ પામ્યું નથી એમ પ્રથમ
કહ્યું છે. પરંતુ, એક વિચિત્ર દૃષ્ટિકોણ એ છે કે, ગુજરાતી ભાષામાં હાલનું સદુષી પહેલું
નાટક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની કરમાયથી લખાયું અને તે મંગળ તરફથી પ્રસિદ્ધ
થયું હતું. એ પુસ્તકનું નામ “લક્ષ્મી નાટક” છે અને તે સને ૧૮૫૧ માં કવિ
દલપતરામને રૂ. ૫૦ નું ધનનામ આપી રચાયું હતું. ઝીક નાટકકાર એરિસ્ટોફેનિસના
“પ્લુટસ” નામે નાટકના અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઉપરથી મિ. ક્રામ્સની સહયોગથી
એ રચેલું છે. ઝીક પુણેમાંના ધનપતિ “પ્લુટસ”ને ટેકાણે ગુજરાતીમાં “લક્ષ્મી” ને
આપ્યું છે. પણ પ્લુટસ પેઠે લક્ષ્મીને આંધળી કલ્પવામાં પ્રસિદ્ધિવિરોધનો દોષ રહેલો છે.
સમગ્ર નાટક નીતિબોધક અને તત્ત્વની મર્તિઓરૂપ પાત્રોવાળું રૂપક (allegory) છે,
અને તેનો સાર એ છે કે ન્યાયથી ધન પેદા થાય છે પણ અન્યાયથી ધનનો નાશ થાય
છે. નાટક સર્વ ગદ્યમય છે અને ફક્ત છેવટે એક ગીત છે. એ પુસ્તક સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિ
પામ્યું નથી અને હાલ વિસારે પડેલું છે. આ પછી કવિ દલપતરામે એક જ નાટક લખ્યું
છે, તે ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’ છે. તે સને ૧૮૭૯ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એ પુસ્તક ગુજ-
રાતી ભાષામાં સારી પેઠે જાણીતું છે. રતાંધળાપણું નાકબૂલ કરતા જીવરામ ભટ્ટના મિથ્યા-
ભિમાનથી ચંતો હાર્યરમ કોઈ વાચકથી અત્તણ્યો નથી, પરંતુ એ પુસ્તકમાં ધાર્મી ઉપ-
રાંત નાટકની વિશેષતા નથી. નાટકકાર તરીકે કવિ દલપતરામ ગુજરાતને જાણીતા નથી.
નાટકમાં ગમે તે રચણે અને ગમે તે પ્રસંગે રંગભેા (વિદ્વષક) આવે અને પાત્રોનો ઉપ-
હાસ કરે એ પદ્ધતિ કવિ દલપતરામે ભવાઈમાંના ‘રંગભા’ ઉપરથી લીધે આ નાટકમાં
દાખલ કરી જણાવ્યું છે એ પદ્ધતિ પાછળથી ગુજરાતી નાટકોમાં દાખલ થઈ તે આના
અનુકરણ પરથી થઈ એમ લાગે છે. પરંતુ, વિદ્વષકને રચણ તથા કાલનું અન્તર કુદી ચક-

નાર સર્વવ્યાપી પુરુષ કદિ દલપતરામે ખનાવ્યો નથી. તેમનું અનુકરણ કરનારાઓએ વિદ્વપ-
કને એવો ખનાવ્યો છે. દલપતરામે તેને 'વિદ્વપક' નહિં પણ 'રંગલો' જ કહ્યો છે.

આ પછી સોસાઈટીએ 'વેણીસંહાર' અને 'પુર્નાવિવાહ' પક્ષની પૂરેપૂરી સોજ-
સોજ આના ફજેતી અથવા રૂઢિદિગ્વિન્યસ' એ બે નાટકોનું મરાઠીમાંથી ભાષાંતર કરાવ્યું
છે અને 'ભાતિસંહાર' નામે નાટક રચાવ્યું છે. એ સિવાય બીજાં નાટકો સોસાઈટી તર-
ફથી પ્રસિદ્ધ થયાં નથી.

ગુજરાતી નાટકનો આરંભ કરનાર તો રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ જ છે.
'જયકુમારીના જય' એ નામે નાટક તેમણે સને ૧૮૬૧ માં લખવા માંડ્યું અને સને
૧૮૯૨ માં ખુદ્દિપ્રકાશમાં તે કકડે કકડે પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું તથા ૧૮૬૫ માં તે આખા
પુસ્તકના આકારમાં 'જયકુમારી વિજય નાટક' ને નામે બહાર પાડ્યું. એ પુસ્તકની પ્રસ્તા-
વનામાં તેઓ લખે છે કે " બવાઈ ઉપર અભાવ ઉપજવાથી પ્રથમ માફ લક્ષ નાટક ઉપર
ગયું અને મનમાં એમ આવ્યું કે નાટકવિષય પણ ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાવો જોઈએ. આ
વિષય ઘણો અધરો છે, તેથી સામાન્ય સમજણવાળા લોકોનું મુખ તેમાં થયું કઠિણ છે;
માત્ર પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોનાં નાટક આપણી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થવા માંડે, તેના
અગાઉ ઉપરના પ્રકારના લોકોનો તેમાં કાંઈ પણ પ્રવેશ થવાને સાધન મળે એટલા માટે
મેં આ પુસ્તક લખવાનું આરંભ્યું. " અને આ કારણથી તેઓ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે
કુચળતાથી લખાયેલા નાટક સરખી વસ્તુ. નાયક અને રસભેદની રચના ન કરતાં સામાન્ય
લોકોને મમજણુ પડે એવો વિસ્તાર તેમણે એ પુસ્તકમાં કર્યો છે. એ પુસ્તકમાં નાંદી,
સૂતધાર અને નટીનાં ભાષણ વગેરેથી સંસ્કૃત નાટકો સરખો આરંભ કર્યો છે. પણ, તે પછી
સંસ્કૃત નાટકોનો નમુનો લીધો નથી. એ નમુનો લેવાય કે સંસ્કૃત (કે ગ્રીક) નાટકોના
નિયમો સચવાય તો જ નાટક રચાય એમ નથી; પરંતુ રસ, વસ્તુસંકલ્પના અને પાત્રભેદ,
એ નાટકમાં આવરયક છે અને તે કેમ જાળવવાં એ નિયમો ધકનારનું લક્ષ્ય હોય છે. નાટ-
કની સંધિઓનાં અંગ ગણાવી સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ કહે છે,

રસવ્યક્તિમપેક્ષૈયૈપામજ્ઞાનાં સન્નિવેશનમ્ ।

ન તુ કેવલયા શાસ્ત્રસ્થિતિસમ્પાદનેચ્છયા ॥

" રસવ્યક્તિ ખાતર આ અંગોનો સંનિવેશ કરવાનો છે; પણ ફક્ત શાસ્ત્રમાં કહેલી
રિયતિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી કરવાનો નથી."

ઉપર કહ્યા તે અંશો સિદ્ધ થયા માટે નાટકોમાં બીજાનો કમચ: ઉદ્ભેદ હોવો જો-
ઈએ અને નાટક તે કાવ્ય પણ હોઈ જોઈએ, એમ સંક્ષેપમાં કહીએ તો આતે. ' જયકુમા-
રી વિજય' માં બીજાના આવા ઉદ્ભેદને બદલે સંભાષણરૂપ વાર્તા છે અને તે ગદ્યજ છે.
કેટલીક ભાષામાં નાટકમાંનાં બધાં સંભાષણ પદમાં હોય છે; સંસ્કૃતમાં નાટક ગદ્યપદમય
હોય છે પણ સારા નાટકકારની કૃતિમાં ગદ્ય કવિત્વવાળું હોય છે અને જ્યાં ગાય એમ-
નો એકો યદ જાય છે, જ્યાં વધતો વધતો રસ સમગ્ર થાય છે, ત્યાં તે પદમાં-કવિ-

તામા નિકળી આવે છે 'જયકુમારી વિજય' ના મધ્ય ભાગમાં આ પ્રમારના કાન્ય મુખવાને પ્રયત્ન છે, તે સિવાય જ્યાં પદ છે તે માત્ર સમાવણરૂપ છે નાયક નાયિકાના લાભ પત્રો તેમની પાસે વચાવ્યા છે અને તે પણ ગદ્યમાં છે જયકુમારી ગરીબ કુટુંબની પણ સુશિક્ષિત કન્યા છે અને તેના શુશ્રુષી આકર્ષાર્થે પ્રાણલાય નામે ધનવાન અને કેળવણેથી પુરુષ કેટલીક મુરેલીઓ છતાં આખરે તેની સાથે લગ્ન કરે છે એ કથાનો સાર છે આ પુસ્તકથી રા ન રણછોડભાઈની નાટકકાર તરીકે ખ્યાતિ થઈ એટલું જ નહિ, પણ, કેટલાક કાળ સુધીને માટે એ પુસ્તકથી ગુજરાતના નાટ્યની રચનાનો આકાર રચાયો. પ્રેમવશ થયેલા નાયકનાયિકાઓ પાતા વચ્ચે ઘણું અંતર છતાં અનેક વિદ્વેષ તરીકે જાણ આખરે લગ્ન કરી શુખી થાય — એ જ વાર્તા આ પછી રચાયેલા અને ભજવાયેલા નાટકોમાં સમાઈ હતી, અને, નાયકનાયિકા વચ્ચેના અંતરની કલ્પનામાં અને તેમને નડેલા વિદ્વેષોની કલ્પનામાં જ એ સર્વ નાટ્યોની એક ખીજાથી ભિન્નતા હતી આ સર્વ પ્રવાહને વહેતો મરવાતું માન ગ ગ. રણછોડભાઈને ધર છે આરભમાં સૂત્રધાર પાત્રી વિદ્યુત પ્રવેશ કરે અને નાટકનો સમારંભ સમગ્ર ન શકવાથી મૂર્ખાઈ બરેલા પ્રતો કરે એ પદ્ધતિ પણ આ નાટકમાં મુકેલા એના પ્રમંગના અનુભૂતિ થઈ છે પણ નાટકના સાહિત્યમાં ૧ ન રણછોડભાઈની સહુથી વધારે ખ્યાતિ આ પછી સને ૧૮૬૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલા 'લલિતા દુ ખદશક નાટક' માટે છે. એ તેમની પ્રથમ રૂતિ પેઠે મુખ્યમય પરિણામવાળું નથી, પણ દુ ખમય પરિણામવાળું કરુણરસ નાટક (tragedy) છે. બાળનસથી અને વરમાં શુણને બદલે કુળ જ્નેયાથી કેવા માગ પરિણામ થાય છે, એ દર્શાવવાનો એ નાટકનો હેતુ છે એમાં આરભમાં સૂત્રધાર નગી વગેરે આવતા નથી અને સરકૃત નાટકોનો નમુનો નાટકની રચનામાં લીધો નથી. 'મધુરેણ સમાપયેત્' — 'મધુરથી સમાપ્તિ કરવી,' એ સૂત્ર અનુસાર સરકૃત નાટકોમાં અતે કરુણરસ આવતો નથી, તેથી આ નવો માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં રા રા રણછોડભાઈએ યોગ્ય હિમત ધારણ કરી છે દુ ખમય અંતવાળું નાટક ગ્વી તેમાં કરુણરસ જાગવનો એ અનરૂપ છે, અને આ હિમત અને રસિકતાના અભાવથી તેમનું અનુકરણ કરનારાઓ આ માર્ગ બુધ્ધા ગ્રહણ કરી શક્યા નથી 'લલિતા દુ ખદશક' પ્રસિદ્ધ થતા જ બુ લોકત્રિય થઈ પડ્યું મુખાઈની "ગુજરાતી નાટ્ય મડગી" એ લાખા વખત સુધી એ ખેન ભજવ્યો, અને તેમાં દરેક પ્રસંગે શ્રોતાઓની મહોની દઢ ભરાતી, એ સર્વ સુવિદત છે એના નામ 'નંદનકુમાર' ની કુખાજતા એટલી લોકપ્રસિદ્ધ થઈ કે 'નંદન' એ મુખાઈની પ્રાકૃત બાપામાં મૂર્ખતાવાચક અને અધમતાવાચક શબ્દ થઈ પડ્યો હતો એક વેળા એ ખેલ જોઈ એક ડોસી પડ એવી મજાલુત અસર થઈ હતી કે તેની પોતાની છોકરીનો વિવાહ જેની સાથે કરેતો તે નંદનકુમાર જેવો જ છે અને તેની સાથે છોકરીનું લગ્ન કરતા તે લલિતા જેવી જ દુ ખી થશે એમ તેને લાગ્યું અને તેણે ઘેર જાઈ વિવાહ તરત તોડી નાખ્યો આ રીતે 'લલિતા દુ ખદશક' જનવિચારમાં પ્રમંગ અસર કરાવનાર થયું અને નાટકસાહિત્યમાં પણ પત્નીની દુ ખી રિયતિ ચિતરવાનો નમુનો અનુકરણ કરનારાઓને એ નાટકથી મળ્યો અવજત, ઉપર કહ્યું તેમ તેમણે બુધ્ધા એવી દુ ખી રિયતિનો મુખ્યમય અંત કર્યો અને કરુણરસમય અંતની ધગના તેઓ કરી શક્યા નહો.

ખીજના ઉદ્ભેદમાં, પાત્રોની કલ્પનામાં અને કાવ્યવર્ણમાં 'લલિતા દુ ખદશક' 'જયકુ

મારી વિજય' કૃત્તાં ઘણું ચઢિયાતું છે. લાંબાં ગદ્ય બાપણોની શૈલી એમાં પણ કાયમ છે અને તે સાથે લાંબાં પદ્ય વર્ણનોની શૈલી દાખલ થઈ છે. નાટકની રચનાને આવો વિસ્તાર ઉચિત નથી. નાટકસાહિત્યની દોરી એ રીતે રા. રા. રણછોડભાઈના હાથમાં આવી તે પછી તેમણે સંસ્કૃત નાટકોનાં બાપાન્તરરૂપ 'ભાલવિકાસિ મિત્ર', 'વિક્રમોર્વશી', 'રત્ના-વલ્લિ' વગેરે ગુજરાતી નાટક રચ્યાં તેમ જ સંસ્કૃત પુરાણો પરથી 'નળ દમયંતી', 'હરિશ્ચંદ્ર', 'બાણાસુર મદમદન' વગેરે નવીન નાટકો લખ્યાં અને ગુજરાતી નાટકસાહિત્યને વિવૃદ્ધ કર્યું. નાટકોની રચનામાં તેમનો એક દૃઢ આગ્રહ હતો કે પ્રાકૃત વર્ગની અધમ રચિત આતર નાટકમાં અધમતા આણવી નહિ, પણ, લોકસમાજ ઉન્નતિ અદ્યક્ષ કરી શકે તે માટે ઉલ-તિસાધક અંશો નાટકમાં દાખલ કરવા. આ નિયમ ઘણો સ્તુત્ય હતો, અને, પાછળથી થયેલા બીજા લેખકોએ તે જાળવ્યો નહિ, તથા નાટકમંડળીઓએ એ પ્રયોગ માટે રચા-વેલાં નાટકોમાં તેનો કેવળ અનાદર જ થયો એ બહુ શોચનીય છે. ગુજરાતી નાટકસાહિત્યની વૃદ્ધિ થઈ નહિ, તેમાં ઉચ્ચતા આવી નહિ, એનું આ એક મહોટું કારણ છે.

આ રીતે ગુજરાતી નાટકસાહિત્યનો આરંભ હિંદુ સંસારમાં સુધારો કરવાની બાવ-નાથી થયો, અને બીજા બળો પણ આવી મળ્યાં.

દક્ષિણની નાટક મંડળીઓ ગુજરાતમાં આવીને ખેલ ભજવતી હતી તેની અસર નાટકમંડળીઓ ઉપર અને નાટકના લેખકો ઉપર થઈ હતી. ઉપર કલા પ્રભાણે રા. રા. રણછોડભાઈનાં નાટકોની બળતર અસરને લીધે દક્ષિણી નાટકોની ઝાંઝી છાપ સાહિત્ય પર પડી નહિ. દક્ષિણી કંપનીઓ ગુજરાતમાં ખેલ કરતાં એવી રીતે રાખતી કે પાત્રો ગદ્યમાં મરાડીને બદલે દિંદીમાં બોલે, પણ, પદ્ય એ પ્રમાણે સહેલાઈથી બદલાય તેમ ન હોવાથી તેમનાં ગાયન મરાડીમાં જ ગવાતાં. આ શૈલીની અસર ગુજરાતની નાટક મંડળીઓ પર થઈ હતી. મોરબી નાટક મંડળીનાં નાટકોમાં આરંભમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી પાત્રોની ગદ્ય બાપા હિંદો હતી અને ગાયનો ગુજરાતીમાં હતાં. અલખત, હવે એ શૈલી જતી રહી છે.

ઈંગ્લેન્ડ અને સંસ્કૃત નાટકોનો અભ્યાસ અને તેમની છાયા ગુજરાતીમાં આગવાની ધ્વજ એ કારણે તો પ્રથમથી પ્રવર્તતું હતું જ. અને, નાટક મંડળીઓએ નાટકના વિષયોની શોધમાં પુરાણ કથાઓ તથા રજપુત, સુસલમાન અને મરાઠા રાજ્યના સમયનાં વૃત્તાન્ત લેવા માંડ્યાં તેથી ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ મળી, અને અભ્યાસથી પણ નાટક સાહિત્યને ત્રેર-કમળ મળ્યું.

સંસ્કૃત નાટકોનાં બાપાન્તર ઉપર કલાં તે સિવાય રા. રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાસંકરે ગાંધિક કૃત અને રા. રા. દલપતરામ પ્રાણીજીવન અખખર કૃત "શાકુંતલ" નાં બાપાન્તરો, મહેમ મણિલાલ નજીભાઈ કૃત "ભાલતી માધવ" અને "ઉત્તરરામ ચરિત" નાં બાપાન્તર, અને રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદાસ દુવ કૃત 'સુદાસસ' નું બાપાન્તર એ વિશેષ વિદ્વતા વાળાં છે.

પુરાણ કથાઓ પરથી કરેલાં નાટકોમાં કવિ નર્મદાસંકર કૃત "દ્રૌપદી દર્શન," "રામ જનકી દર્શન" અને "બાલકૃષ્ણ વિજય" એ વગેરે નાટક થયાં. પરંતુ કવિ નર્મદાસંકર-નું એ પ્રકારનું કવિત્વ ન દોવાયો તે તેમની બીજી કવિતા જેટલી પ્રસિદ્ધ પામ્યાં નહિ.

ઐતિહાસિક નાટકોમાં રા. રા. ગણપતરામ રામરામનું “પ્રતાપ નાટક” મુખ્ય છે. મહેમુદ દરિલાલ હર્ષદરાય કુવ રચિત ‘આર્થિકકર્મ’ નાટક રાષ્ટ્રીય ભાવનાની નિશ્ચયિત્વ બળ દર્શાવે છે. તે નાટકમાં તેમ જ તેમના ‘વિક્રમોદય’માં કેટલાંક સારાં કાવ્ય છે, પણ નાટકની ખીજ વિશેષતા નથી.

‘મોટા માધવરાવ પેસવા’નું નાટક મરાઠી પરથી ગુજરાતીમાં રા. રા. ગણપતરામ વેણીરામ ઝોઝાએ સને ૧૮૭૧ માં પ્રસિદ્ધ કરેલું. પણ, અસલ મરાઠી નાટકોનાં ભાષાન્તર તે પછી થયાં નથી. મરાઠી સાહિત્યની છાપ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર બહુ ઝોઝી બેઠી છે.

મુંબાઈની ‘પારસી નાટક મંડળી’ માટે મહેમુદ કેમ્પશર નવરોજી કાજરાજીએ સને ૧૮૬૯ માં ‘બેનન અને મનીજેહ’નું નાટક રચ્યું હતું, અને સને ૧૮૮૩ માં શેરિકનના “સ્કુલ ફોર સ્કેન્ડલ” પરથી તેમણે “નિન્દાખાતું” નામે નાટક રચ્યું હતું. આ પ્રમાણે તેમણે કેટલાંક નાટકો રચ્યાં પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્ય પર તેની કાંઈ અસર યર્થ નહિ. હાલના પારસી લેખકોનો જોસ ‘નવલકથા’ ઉપર છે, નાટક ઉપર નથી.

મહેમુદ નવલરામ લક્ષ્મીરામના “વીરમતિ” નાટકમાં કેટલાંક સારાં બાપણુ અને સારાં કાવ્ય છે, પરંતુ સમગ્ર નાટકનું વસ્તુ સંકલિત થાય અને રસમય બને એવી રચના તેમાં નથી. મોલીપરના “મોક ડોક્ટર” ઉપરથી તેમણે રચેલું ‘બટનું બોખાતું’ હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ બહુ સારી રીતે કરે છે.

સમાજની અને વ્યક્તિની નીતિનો બોધ કરનારા કેટલાંક નાટકો પણ થયાં, પરંતુ તે કાં તો ઉપદેશના બાપણુ રૂપ અને વસ્તુસંકલનાની તથા રસની યુક્તિ વિનાનાં થયાં છે, અથવા એ નીતિને ત્યાજ્ય દર્શાવવાનો હેતુ નાટકમાં સફળ કરવા સારૂ જે કવિદૃષ્ટાંતની જરૂર છે તેને અબાવે અગમ્યતાં અનીતિની ધુણિ કરનારાં થયાં છે. મરહુમ પાનાચદ આનંદજીએ રચેલા ‘વ્યભિચાર ખંડન’ નાટકનો હેતુ સારો છતાં એક પ્રવેશમાં નિર્લક્ષ્ય અનીતિનો પ્રસંગ અને તે પછી ખીમ પ્રવેશમાં ‘જ્ઞાનચર્ચાગિમ’નું તેવો અનીતિની કુટલા દર્શાવનારું બાપણુ-એવી રચનાથી અનીતિનું વાંચન ફેલાય એટલું જ પરિણામ થયું છે મતિ નતા દર્શાવનારું ચિત્ર પોતે પ્રકટ રીતે મલિન હોતું જોઈએ નહિ, માત્ર સ્વચાચી મલિનતા દર્શાવાય અને તેનાં કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આપેરે થાય છે એ કુશળ વસ્તુસંકલનાથી દર્શાવાય તો જ નાટકથી નીતિબોધ યર્થ થકે.

આટલાં પ્રેરકબળો છતાં ગુજરાતી નાટકસાહિત્ય ઉત્તતિ પામ્યું નથી એ કપ્પુલ કરવું જોઈએ. એનું એક કારણ ઉપર કહ્યું તેમ એ છે કે નાટકનું કવિત્વ બહુ વિરલ છે અને તેમાં કુશલતા સંપાદન કરવી એ બહુ દુર્લભ છે. ખીજું કારણ એ છે કે ભજવાતાં નાટકોમાં છેક પ્રાકૃત વર્ગની રુચિ સંપાદન કરવાનો હેતુ હોવાથી જગી ભાવના કક્ષવામાં આવી નહિ. સંભાષણના રૂપમાં કદાચી લખી તેમાં વિષયવાસનાને ઉદીપ કરવી, જે તે રીતે હાસ્ય ઉપજાવવું કે દોષ પાત્રને ઉપદેશક બનાવી તેની પાસે રહાપણુનાં ઘહેલાં કરાવવાં એ નાટકનો ઉદ્દેશ યથા પડે છે. સત્યદર્શન કદી બતાવવું નહિ અને ઉપદેશ કોષ પ્રસંગે સ્પષ્ટ ન મુકતાં સમજનારને આખા નાટક પરથી પોતાની મેળે કાઢી લેવા દેવો-એ રીતિ અધરી ન મુકતાં સમજનારને આખા નાટક પરથી પોતાની મેળે કાઢી લેવા દેવો-એ રીતિ અધરી હુઃખદર્શક ચંદ્રમુખી નાટક” માં મધપાન નિષેધનું જસે પાનાતુ બાપણુ છે તે કેવી રીતે ભજવાય એનો ખ્યાલ પણ આવી શકતો નથી. ભજવવા માટે નાટકો રચવાનાં ન હોય

તો નાટક અને નિબંધમાં શો ફેર રહ્યો ? વળી નાટક તે કેવળ વાર્તા જ નથી, વાર્તા કરતાં નાટક બહુ વધારે સુંકુલ અને બહુ વધારે ગાઢ રસવાળું છે. વાત કહેનાર કરતાં નાટકકારની પદ્ધતિ ધણી ઉંચી છે. એ જુલો જવાબથી નાટકની કલાની અવગણના થઈ છે. સંભાષણમાં વાર્તા મુખ્યાં અને ગદ્ય બાષણ કરતાં પાત્ર ચાકે ત્યાં તેને ગાવા માટે પદ્ય મુકવાથી નાટક થાય છે, એ સહેલો માર્ગ જડયાથી ઉચ્ચ લક્ષ્ય વિસરાઈ ગયું અને ઉંચી પ્રતિનાં નાટક માટે અભિલાષા થઈ જ નહિ. બીજું કાંઈ લખી શકે નહિ તે નાટક લખે એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. એથી પણ સહેલો નવનકથા લખવાનો માર્ગ નિકળ્યો ત્યારે જ અંચકર્તૃત્વપદના આ ઉપાસકોએ નાટકનો કેટલો મુકો.

આ દશામાં એક જ આશ્વાસનસ્થાન ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થયું છે. કુશળતાથી કરેલી સંકલના, જનસ્વભાવનું રસિક ચિત્ર અને કવિત્વમય ભાવનો અનુપ્રવેશ મહુમ વિહાન મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી દ્વારા “કાન્તા” નાટકમાં જ જોવામાં આવે છે. ખરેખરી સર્વાનુભવરસિક કવિતા એ નાટકમાં જ જોવામાં આવે છે; કવિના હૃદયની વિશેષતા ટંકાયેલી રહે એવી રીતે પાત્રોનાં હૃદયનાં ભાવપૂર્ણ ચિત્ર આપવાની શક્તિ એ નાટકમાં દક્ષિણેશ્વર થાય છે અલ્પજ્ઞ, એ કવિનો એ પહેલો પ્રયાસ હતો અને તેમાં આરંભની કૃતિના દોષ હતા, પરંતુ નાટકકારનો વિશેષ શુદ્ધિપ્રભાવ તેમાં અસંદિગ્ધ હતો. “સુંદર કલ્પનાનો વિલાસ, સર્વ ઈંદ્રિયોના સુખનો ઉત્કટ અભિલાષ, સર્વાનુભવનો કૌશલથી સ્વીકાર, સૃષ્ટિલીલનું અનેક રૂપે દર્શન, રુચિથી વર્ણન તરફ વલણ, એ સર્વ મહાસર્વાનુભવ રસિકતાનાં લક્ષણ એ કૃતિમાં હતાં. શોચનીય એ હતું કે એ નાટક સને ૧૮૮૪ માં લખ્યા પછી રા. મણિલાલે નાટકલેખન મુકી દીધું અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા સૂર્યને અસ્ત પમાડી દીધો.

વિશેષ ગુણવાળું બીજું એક નાટક તે પછી પ્રસિદ્ધ થયું. બાળુ જ્યોતિરિન્દ્રનાથ ટાગોર દ્વારા “અશ્વમતિ” નાટક પરથી મહુમ નારાયણ હેમચન્દ્રે ગુજરાતીમાં બાપાન્તર કરેલું તે રા. રા. નરસિંહરાવ જોગાનાયે સુધારી કવિત્વમય રૂપમાં મુક્યું છે. એમાં પણ ઉંચું સર્વાનુભવરસિકકવિત્વ છે. પરંતુ એ પુસ્તક માત્ર બાપાન્તર હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્ય તે માટે વિશેષ દાવો કરી શકે નહિ. એજ અન્ધકારના ‘પુરવિદ્ય’ નાટકનો પણ મહુમ નારાયણ હેમચન્દ્રે ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો છે.

રોકસપિથરનાં નાટકોનાં પણ બાપાન્તર કે પ્રતિકૃતિઓ ગુજરાતીમાં થયાં છે. રા. રા. મગનલાલ દરિલાલ પરીખે સને ૧૮૯૨ માં Comedy of Errors ઉપરથી વસ્તુ લઈ ‘આશ્ચર્યકારક બૂલવણી’ નામે નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે અને “હાડીઆવાડી” ના ઉપનામથી લખનાર રા. રા. નરસિંહકર પ્રાણચંદ્ર દવેએ ‘લુલિયસ સીઝર’ અને ‘ઓયેલો’ એ બેનાં બાપાન્તર કર્યાં છે અને All's well that ends well ના વસ્તુ ઉપરથી “અંદ-રમણ” નામે પ્રતિકૃતિરૂપ નાટક રચ્યું છે.

રેમજીમિ ઉપર બજાવાતાં નાટકો વિશે પ્રથમ કહ્યું છે એ નાટકોમાં ઉચ્ચ આદર્શ મદદ થાય તો પ્રેક્ષકોની રચિ પણ ઉંચી આવે અને લેખકોની ઉચ્ચ માર્ગ તરફ દષ્ટિ પણ થાય એમાં શક નથી. આ સંબંધ કહેવું જોઈએ કે બજાવાતાં નાટકોમાં કેટલીક કૃતિઓ સારા અંદાવાગી થઈ છે. મહુમ ડાહ્યાભાઈ ધોળશાનો નાટકના સાહિત્યની ઉત્પત્તિ કરવાનો પ્રયાસ સુવિરિત છે. ‘હાડીઆવાડી નાટક મંડળી’ ના બ્યવસ્થાપક રા. રા. વિશ્વનાથ જોશી

એટલુએટ છે તેમનો પણ એ ખાસ ઉદ્દેશ છે, અને એ આચાર્યનક ચિહ્ન છે ' મોરખી નાટક મંડળી ' ના અને ' ગુજરાતી નાટક મંડળી ' ના ખેલના કેટલાક મનો સુરસ છે અલખત, જે ગાયનો દસ દસ વાર " વન્સ મોર " ના પોકારને લીધે ફરી ફરી ગાવામા આવે છે તે તો બહુધા જુદાં જ છે તેમા માત્ર પ્રાકૃત રચિની તુલિ હોય છે. નાટકોની રિયતિ સુધારવા માટે " વન્સ મોર " ની વ્યવસ્થા નાજુદ કરવાની જરૂર છે એથી મલક્ષેપ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ, નાટકનુ રસરૂપ રચાવામા ભારે ક્ષતિ થાય છે પ્રેમ કે ક્રોધના એનાએ વચ્ચેના ઘડી ઘડી ખેલાવાથી, આવેશથી આત્યા જના પાત્રે ફરી ફરી એનો એ અભિનય કરવાથી, રંગભૂમિ ઉપર કેવળ કૃત્રિમતા પ્રવર્તી રહે છે મનુષ્યના પ્રસંગ પણ ' વન્સ મોર ' થવાથી ' મરવાનું નો એક જ વાર હોય છે ' એ સાધારણ સત્ય પણ ખોડુ હરે છે પાત્રના કુશળ અભિનય કે સંગીતથી પ્રસન્નતા થતા ' વન્સ મોર ' નો ઉદ્દગાર થાય ત્યારે પાત્ર ડોકુ નમાવી ઉપકારમાને અને નાટક અગાડી ચાલે એ જ યોગ્ય રીતિ છે

રંગભૂમિ ઉપર કદી મદી સારા મ ય મુકાય છે એ ઉપર કહું. પરંતુ એકલા છુટક કાચેથી નટકનું સમગ્ર રૂપ થતું નથી બધી મક્યતા કવિત્વપૂર્ણ હેવી જામએ નીરસ અને પ્રાકૃત અંગેનો સર્વથા પહિાગ થવો જોઈએ પ્રયોગની પણ નાખે મા બહુ ખામી છે, અને ને જામકામધ પહાડોથી કે - ગભૂમિની શોમથી પુતી નથી પરંતુ એ વિષયમા અત્યારે ઉતરીશું નહિ

નાટકમંડળીઓના નાટકોમા કવિત્વ નહિ અને લેખકોના નાટકોમા નાટ્યત્વ નહિ એવી જે હાન બહુધા રિયતિ છે તે દૂર થઈ ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમા અવતવી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે, અને વિશેષ બુદ્ધિશક્તિવાળા નાટકકર્તા ગુજરાતી ભાષામા લિપ્ત થશે એ આશામા જ હાન તો સતોય આનવાનો છે

૨.

હવે નવન્યા તરફ નજર મરીએ નવલકથાઓનુ સાહિત્ય પણ ઇંગ્રેજ શિક્ષણ પત્રી ગુજરાતી ભાષામા લિપ્ત થયું છે, અને ઇંગ્રેજ નવન્યાઓની આકૃતિ લઈને જ ગુજરાતી નવલકથાઓ ન્યાઈ છે " પ્રાચીન " ગુજરાતી સાહિત્યના સમયમા એ પ્રકારની કથાગ્યના મણવામા નહોતી સરકૃત સાહિત્યમા પણ નવલકથાનો નમુનો નથી અને નવલકથાના નિયમે નથી. ગદ્યમા એના કલ્પનામય લેખેનુ રચાન સરકૃત સાહિત્યમા હતું ખરૂં, પણ, તે લેખો નવલકથાના નમુનાના નહોતા. સાહિત્યદર્પણકારે " શ્રવ્ય " કાવ્યની વ્યાખ્યા કરતા કહું છે કે —

શ્રવ્ય શ્રોતવ્યમાત્ર તત્પદ્યગયમય દ્વિવા ।

' જ (કાવ્ય) માત્ર સાંખજવાનું (નાટક પેડે દષ્ય — જોવાનું નહિ) હોય છે તે શ્રવ્ય તે પદ્યમય અને ગદ્યમય બે રીતનું હોય છે '

અને ગદ્ય કાવ્યની વિશેષ વ્યાખ્યા કરતાં કહું છે કે —

વૃત્તચન્દોઞ્જિત ગદ્ય મુક્તક વૃત્તગન્ધિ ચ ।

મવેદુત્કલિકાપ્રાય ચૂર્ણક ચ ચતુર્થિયમ્ ॥

આદ્ય સમાસરાહિત વૃત્તમાગયુત પરમ્ ।

અપદ્ધર્ધસમાસાદ્ય તુર્ધ ચાત્પસમામકમ્ ॥

“ગદ્ય વૃત્તબંધ વગરનું હોય છે, તે “મુક્તક,” “વૃત્તગન્ધિ,” “ઉત્કલિકાપ્રાય” અને “ચૂર્ણક” (એ) ચાર પ્રકારનું હોય છે. (તેમાંથી) પહેલું સમાસ વગરનું (‘સાદું’), બીજું વૃત્તરચનાના થોડા ભાગવાળું, ત્રીજું ધણા સમાસવાળું (દૃઢ અક્ષરવાળું) અને ચોથું થોડા સમાસવાળું (કઠોર અક્ષરવાળું)’,

કથાયાં સરસં વસ્તુ ગદ્યૈરેવ વિનિર્મિતમ્ ।

કાચિદત્ર ભવેદાર્યા કાચિદ્વક્ત્રાપવક્ત્રકો ॥

આદૌ પૈર્વૈર્નમસ્કારઃ શ્લોકાદેર્વૃત્તકીર્તનમ્ ।

આહ્યાયિકા કથાવત્સ્પાત્કવૈર્વેશાદિકીર્તનમ્ ॥

અસ્યામન્યકવીનાં ચ વૃત્તં પદ્યં કાચિત્કાચિત્ ।

કથાંશાનાં વ્યવચ્છેદ આશ્વાસ ઇત વ્યવતે ॥

આર્યા વક્ત્રાપવક્ત્રાણાં છન્દસા યેન કેનચિત્ ।

અન્યાપદેશેનાશ્વાસમુલ્લે માઘ્યર્થસૂચનમ્ ॥

“કથા”માં વસ્તુ (plot) રસવાળું અને ગદ્યમાં રચેલું હોય. કોઇ ઠેકાણે આપ્યાં હોય, કોઇ ઠેકાણે વક્ત્ર કે અપવક્ત્ર (નામના છંદ) હોય, શરૂઆતમાં પદ્યમાં નમસ્કાર હોય અને ખસ (શક પુરુષ) વગેરેનું ચરિત્ર આપેલું હોય. “આખ્યાયિકા” કથા જેવી હોય, તેમાં કવિના વંશ વગેરેનું વર્ણન હોય, અને તેમાં બીજા કવિઓનું ચરિત્ર હોય અને કોઇ કોઇ ઠેકાણે પદ્ય હોય. કથાના અંશોનો ભાગ “આશ્વાસ” નામે રચાય છે. આશ્વાસના આરંભમાં આપ્યાં, વક્ત્ર કે અપવક્ત્રમાંના કોઈ છન્દથી બીજા ગમે તે બહાને બાવી અર્થનું સૂચન કરવામાં આવે છે. ‘સાહિત્યદર્પણ’માં ‘કાદમ્બરી’ ને ‘કથા’ કહી છે અને ‘દર્પચરિત’ ને આખ્યાયિકા કહી છે. દંડીના મત પ્રમાણે કથા અને આખ્યાયિકામાં કંઈ ભેદ નથી.

આ રીતે આ ‘ગદ્ય કાવ્યો’માં પદ્યની છાપ ધણી રહેલી છે. તેમની વાક્યરચનામાં પદ્યના ઝોલા વધતા અંશ હોય છે. દાત્રની નવલકથાના જેવી પદ્યથી કેવળ શુદ્ધી જતની બાધાની રચનાઓ ‘ગદ્ય કાવ્યો’માં નહોતી; કેમકે વૃત્તબંધ સિવાય કાવ્યના બીજા અંશ તેમાં વિદ્યમાન હતો. નાટક કે કાવ્યમાં કથાનો નાયક (hero) ધીરોદાત્ત, ધીરોદત્ત, ધીરશક્તિ કે ધીરપ્રશાન્ત હોવો જોઈએ એ નિયમ કથા અને આખ્યાયિકામાં શિથિલ થયો છે, અને ખસ પણ કદાચ નાયક (villain) તરીકે તેમાં આવી શકે છે. કાવ્ય અને કથા કે આખ્યાયિકા વચ્ચે આ કરતાં વધારે અંતર કદાચ નહોતું. નવલકથામાં કાવ્યરસ બહુ ઓછો હોય છે પણ કથા અને આખ્યાયિકા કાવ્ય સરખાં ગદ્ય રસવાળાં હતાં.

આ પ્રકારની સંસ્કૃત સાહિત્યની કથા કે આખ્યાયિકાના નમુના વર્તમાન યુગની નવલ-કથાની ઉત્પત્તિના કારણભૂત થયા નથી. ‘પ્રાચીન’ યુગરાત્રી સાહિત્યમાં કથાના એ પ્રકાર ઉદ્ભવ પામ્યા હતા: ‘આખ્યાન’ અને ‘વાર્તા.’ પ્રેમાનંદનાં ‘આખ્યાનો’માં દેવકથાના પ્રસંગ હતા; પુરાણોમાં કહેલી અદ્ભુતતાના અંશવાળી કથાઓ એ આખ્યાનોમાં વર્ણવી છે; મનુષ્યોના વ્યવહારોમાં દેવોના પ્રભાવવડે અઢોલકિ વૃત્તાંત બને, એવી તેમાં રચના છે. સામળ-બટની ‘વાર્તાઓ’ માં એવી દેવકથાને બદલે માનવકથા છે અને પુરાણોમાંના પ્રમંગ તેમાં નથી. આખ્યાનો અને વાર્તાઓ એ બંને શાખાઓ પદ્યમાં હતી, અને કથા વર્ણવવી એ બંનેનો ઉદ્દેશ હતો. સામળબટના પહેલાં ઇસવી સનના સોળમા સદ્દમાં જન્મસરનાવહરાજ

નામે કપીરપથી લેખકે 'રસમંજરી'ની 'વાર્તા' પદ્યમાં લખી દત્તી અને તે એ રીતે પહેલા વાર્તા લખનાર છે. પ્રેમાનંદના પહેલા પશુ વસ્તો, તુલસી, એમણે દેવકથા લખેલી. પગ્લુ, 'આખ્યાન' અને વાર્તા'ની સામાના પ્રવર્તવિનાર તો પ્રેમાનંદ અને સામગ્ર ભટ્ટ જ છે.

યુરોપની મ્યાઓમાં 'રોમેન્સ' અને 'નોવેલ' એવા જ એ પ્રકાર છે તે વચ્ચેના કેટલોક ભેદ આ 'આખ્યાન' અને 'વાર્તા' વચ્ચે છે. 'રોમેન્સ' માં પાત્ર અમાનુષ કે ઐતિહાસિક હોય છે અને તેમાં અતીતિક કથાકથાવાળો અદ્ભુત જ્વાલિત હોય છે. 'નોવેલ' માં વર્તમાન સમયના સામાજિક મનુષ્યોની લૌકિક જીવનકથા હોય છે. સામગ્રભટ્ટની વાર્તામાં 'દેવ' ની નહિ પણ 'ભૂત પિશાચ'ની અમાનુષ મ્યા કદી કદી આવે છે ખરી, પરંતુ, એકદરે તેની 'વાર્તા', 'રોમેન્સ' કરતા 'નોવેલ' ને વધારે મળતી છે. પ્રેમાનંદના આખ્યાનમાં સામાન્ય સામાજિક પાત્રો નથી અને તે 'રોમેન્સ' ને વધારે મળતા છે.

વર્તમાન ગુજરાતી નવલકથા આ 'આખ્યાન' કે 'વાર્તા'ના નમુનાને આધારે પણ રચાય નથી. 'રોમેન્સ' અને 'નોવેલ' ના મિશ્રણથી શરૂ થઈ દાનની ગુજરાતી નવલકથા 'નોવેલ' નું રૂપ મેળવી જાય છે. 'નવલકથા' માં 'નવલ' એ પદ ઇંગ્રેજી 'નોવેલ' ઉપરથી ઉપજાવેલું છે અને સંસ્કૃત નામ 'નવલ' નો આગમ તેને આપી દેવામાં આવે છે. અનન્ય, 'નવલ' એ સંસ્કૃત શબ્દોમાં 'નવલકથા' નો કાષ્ઠાનિર્માણ અર્થ થતો નથી અને સંસ્કૃત ભાષામાં 'નવલકથા' એવો શબ્દ પણ નથી, પરંતુ એ શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં હવે 'નોવેલ' ના અર્થમાં રૂઢ થયો છે, અને તે સામે વાંધો લેવાનું કાષ્ઠાનિર્માણ નથી. ઇંગ્રેજી novel (નોવેલ) શબ્દ છતાંનિયમ novel (વાત-જ્વાલિત) ઉપરથી થયો છે અને તે ઉપરથી ઇંગ્રેજી ભાષામાં 'નોવેલ' નો જ લક્ષણિય અર્થ થયો છે તે જ 'નવલકથા' નો ગુજરાતીમાં સંગ્રહવાનો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલવહેલી લખાયેલી નવલકથા તે 'કરણધેતો' છે તેના કર્તા મહેમુદ શાહ નદશકર તુલગજીકરે તે પ્રસિદ્ધ કરતા પ્રવર્તાવનામાં લખ્યું હતું કે, 'આ પ્રાતના ઘણા ખરા લોકોને ગુજરાતી દલિનામાં લખેલી વાર્તાઓ વાંચવાનો ધણો શોખ છે પણ હજી સુધી એની વાર્તાઓ પદ્યમાં લખાયેલી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણીજ યોડી છે, આ છે તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નથી આ ખોટા પૂરી પાડવાને તથા અગ્રજી ગાયા તથા વાર્તાના જેવા ગુજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાને આ પ્રાતના માં જ એન્યુકેશનલ હાઈવેજ મેદેસાન રસત સાહેમે મારી અગ્રજી પોતાની મરજી જણાવી તથા એવી એક વાર્તા જનાવવાને તે સાહેમે મને કહ્યું, તે ઉપરથી આ પુસ્તક મે રચ્યું' આ પુસ્તક સને ૧૮૯૮ માં પ્રસિદ્ધ થયું, અને તે આ રીતે ઇંગ્રેજી નમુના ગુજરાતી ભાષામાં લખાય કરવાના ખાસ ઉદ્દેશથી લખાયું હતું. અગ્રજીના વિશેષ શુદ્ધિપ્રભાવને લીધે એ પુસ્તક ધણું સ્થિર અને ચિત્તાકર્ષક બન્યું છે. અલબત્ત, ગુજરાતી ભાષામાં એ પ્રકારની એ પહેલી રચના હતી અને અગ્રજીનો એ પ્રથમ પ્રયાસ હતો, તેથી તેમાં કેટલીક ખામી હતી. મહેમુદ નવલકથાને દર્શાવ્યું છે તેમ એમાં કેટલાક વર્ણન 'તાલમેલીયા' અર્થાત્ કૃત્રિમ છે, તેપણ અગ્રજીની પ્રથમ વર્ણનશક્તિ એ પુસ્તકમાં જણાઈ આવે છે. એમાં શક નથી રચનાના વર્ણન પછે ઠેકાને માત્ર પુસ્તકમાં વાંચેલી હકીકતપરથી લખેલા હોવા છતાં આભેદજ છે અને વસ્તુચિત્રિતન જણનાર કદી શકે નહિ કે અગ્રજીએ આ રચના જોયું નહિ હોય એ અગ્રજીએ કરેલું રામની સ્વામીનું વર્ણન વાંચ્યા પછી તે લખતા સુધી અગ્રજીએ કદી સ્વામી જોયેલી હતી નહિ એ વાત માનવી અધરી પડશે. અગ્રજીની રચના કોઈ નવાળી છે, તેમાં વાર્તા મ સારો જગવાનો છે એકને એક મનુષ્ય જુદે જુદે નામે દેખા દેતો નથી, પણ, પાત્રભેદ જગવાય એવી રીતે

જુદા જુદા મનુષ્યોના સ્વભાવ ચીતરવામાં આવ્યા છે; એમાંનાં વર્ણનો સચિત્ર છે; બાપા સાદી પણ અર્થવાહક છે, અને શૈલી સખળ તથા અસરકારક છે એ અન્યમાં 'રોમેન્સ' અને 'નવલકથા' બંનેના અંશનું મિશ્રણ છે. આ પછી અન્યકર્તાએ બીજી કોઈ પુસ્તક રચ્યું નહિ એ શોચનીય છે. ઇંગ્લાંડમાં હેમિલ્ટન નામે વક્તાએ આખી જીંદગીમાં એક જ ભાષણ કરેલું પણ તે બહુ સાફ કરેલું તે વખતથી તેને 'single-speech orator' (એક જ ભાષણવાળા વક્તા) નું ઉપપદ આપેલું. તે પ્રમાણે રા. બ. નંદશંકરને 'single-novel novelist' (એક જ નવલકથાવાળા નવલકથાકાર) નું ઉપપદ આપી શકાય. 'રાણકદેવી' ની કથા આ જ પ્રકારની લખવાનો તેમનો ઇરાદો હતો, પણ, રાણકદેવીની કથા બીજા લેખક તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમણે એ વિચાર મુકી દીધો હતો.

આ નમુના પ્રમાણે રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ કૃત 'વનરાજ આવડો' અને 'સપ્તરાજેસંગ' ની તથા રા. રા. અનંતપ્રસાદ ત્રિકમલાલ કૃત 'રાણકદેવી' ની કથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ. પણ તે સિવાય એ પ્રકારની ઐતિહાસિક જ્ઞાતાન્તરા પાયા ઉપરની બીજી કથાઓ રચાઈ નથી. ઇતિહાસના પાયા વગર પણ તેના આભાસવાળી કથા રા. બ. દરગોવિંદલાલ દારકાદાસે 'અંબેરી નગરીનો ગર્ધવસેન' એ નામે લખી છે તે આ અંશ સિવાય બીજી કેટલીક રીતે આ કથાઓને મળતી છે.

ઐતિહાસિક જ્ઞાતાન્તરો ઉપરથી થયેલી આ કથાઓ પહેલાં ભાટ ચારણોને મહોડે રહેલી કથાઓના બંડાર મોજુદ હતો અને 'શુજરાત તથા કાઠીઆવાડ દેશની વાર્તાઓ' અને 'શુજરાતની જુની વાર્તાઓ' નામનાં ઉપયોગી પુસ્તકોમાં એ વાર્તાઓનો સંગ્રહ થયેલો છે. પરંતુ એ સાધનો નવલકથાઓ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં નથી.

'કરણધેલો' પ્રસિદ્ધ થયો તેજ અરસામાં રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામે 'સાસુ વહુની લડાઈ' નામે ગ્રંથસંસારની કથા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. સાંસારિક જ્ઞાતાન્તરની એ પહેલી જ નવલકથા છે. તેમાં સામાન્ય હિંદુ કુટુંબમાં રહેતાં જી પુરુષના સ્વભાવ અને લાગણીઓનું આલેખન છે.

ઉપર કહ્યું તેમ નવલકથાની રચનાનો આરંભ થતાં નાટકરચના તરફ વલણ જોઈ શકાય અને નવલકથાની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ તથા વધતી જાય છે. શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના અન્યાલયમાં ૯૫ નાટકો છે અને ૨૧૨ વાર્તાઓ છે. એકંદરે સંખ્યા લેવામાં આવે તો નવલકથાઓનું પ્રમાણ એથી પણ બહુ વધારે નિકળે. નવલકથાને ઉદ્ભૂત કરનારાં ઘણાં બહોળાં પ્રવર્તિત યવાથી શુજરાતી ભાષામાં નવલકથાના સાહિત્યની આવી અતિથય વૃદ્ધિ થઈ છે. આ સર્વમાં પ્રથમ બળ તે ઇંગ્રેજ નવલકથાઓનાં પરિચયરૂપ હવું. એને પરિચયે ઇંગ્રેજ નવલકથાઓનાં શુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયાં, પ્રતિકૃતિઓ (adaptations) થઈ, અને તેમના નમુનાની નવી કથાઓ થઈ. આ રીતે મેડોઝ ટેલરની સીતા, તારા, પાંડુ-રંગ હરિ, વગેરે કથાઓના, અને સ્કૉટની ડેવનટીન ડરવાડ વગેરે કથાનાં ભાષાન્તર થયાં. મિ. જહાંગીરચાહ તાલેયારખાંએ મેડોઝ ટેલરની કથાઓનો કાંઈક નમુનો લઈ 'મુદ્રા અને કુલીન', રતનલક્ષ્મી વગેરે કથાઓ લખી. એ પુસ્તકો દર્શાવે છે કે પારસીઓ પણ શુદ્ધ શુજરાતી ભાષા લખવા ઇચ્છા કરે તો લખી શકે છે. રેવનોલ્ડસની કથાઓ ઉપરથી 'જનાનખાનાની બીબીઓ' વગેરે લખાયાં છે. ઇંગ્રેજ નવલકથાઓનાં ભાષાન્તર કરવામાં અને તે કથાઓ ઉપરથી વસ્તુ લઈ પ્રતિકૃતિરૂપ કથાઓ રચવામાં સફળતા વધારે પ્રવાસ પારસી

લેખકોએ કર્યા છે. મહુંમ મિ. કેખરાઈ નવરોજી કામરાજ, મિ. બમનજી નવરોજી કામરાજ અને ખીજા ધણા પારસી લેખકોએ આ પ્રકારની કથાઓ રચી છે. અમખત, આ પ્રકારની કથાઓમાં ભાષા કે શૈલીના કંઈ પણ ગુણ નથી અને નૈસર્ગિક ઉત્પાદક ચર્મિ દર્શન નથી; માત્ર વાર્તા તરીકે જ તે વચ્ચાય છે અને વખણાય છે. જ્યાં ભાષાન્તર નથી હોતું ત્યાં તેમાં પારસી સંસારનું ચિત્ર હોય છે અને યુરોપીય સંસારનાં ચિત્રપરથી મૂળ લીધેલું હોવાથી તેમાં કૃત્રિમતાના ધણા અંશ હોય છે. પારસી વાચકોમાં આ વાર્તાઓને ધણો પ્રસાર છે અને આ વાર્તાસાહિત્યને વહેતું રાખવા જેટલી સેવા આ લેખકો બમને છે એમાં શક નથી. બંગાળી નવલકથાઓ ઉપરથી પણ કેટલાક લેખકોએ ભાષાન્તર કર્યા છે અને એ ભાષાન્તરકર્તાઓમાં સુખ્ય મહુંમ નારાયણ હેમચન્દ્ર છે. રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ, રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ અવેરી, મહુંમ કૃપારાંકર દોલતરામ એ વગેરે લેખકોએ પણ બંગાળીપરથી ભાષાન્તર કર્યા છે. બંગાળી નવલકથાની છાપ આ ભાષાન્તરો દ્વારા ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્ય ઉપર પડી છે. રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથે લખેલા 'મુકુલમર્દન' નામે સ્વતંત્ર કલ્પનાની નવીન કથામાં તેમ જ ખીજી નવીન કથાઓમાં આ છાપ જણાઈ આવે છે. મરાઠી નવલકથાઓની કાંઈ પણ છાપ ગુજરાતી ભાષામાં પડી નથી. ભાષાન્તર સિવાય ખીજું પ્રવર્તક બળ તે સંસાર સુધારાની ભાવનારૂપ હતું. મહુંમ કરસનદાસ મુગજી, મહુંમ કેશવલાલ મોતીલાલ, રા. રા. ભવાનીશંકર નરસિંહરામ વગેરેએ એ ઉદ્દેશથી કેટલીક કથાઓ લખી છે. ત્રીજું બળ તે રાષ્ટ્રીય ભાવનાના ઉદ્વેગરૂપ હતું અને તેને પરિણામે થયેલી કૃતિઓમાં પ્રથમ તે રા. રા. હનુમારામ સૂર્યરામ દેસાઈદત્ત 'દિંદ અને ચિટાનિયા' છે. રા. રા. હનનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ પ્રસિદ્ધ કરેલું છે 'કાદમ્બરી'નું ભાષાન્તર પણ પ્રેરકબળ યદ્યપડ્યું અને તેની અસરથી એ નમુનાની કેટલીક કથાઓ રચાઈ. રા. રા. દોલતરામ કિરપારામકૃત 'કુસુમાવલી' ને આ વર્ગમાં સુધી સહાય.

પરંતુ, ગુજરાતી ભાષાના નવલકથા સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ પદવીએ પહેંચેલી અને એ સાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટ કીર્તિસ્તંભરૂપ થયેલી કૃતિ તે મહુંમ જીવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી રચિત 'સરસ્વતીચંદ્ર' છે. ચોતા જોનેને તેની ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી. એ પુસ્તકની રચના સર્વેને સુવિદિત છે. એ પુસ્તકથી નવલકથાસાહિત્યમાં વિશેષ સમૃદ્ધિ પામ્યાનો દાવો કરવાનો ગુજરાતી ભાષાને આધાર મળ્યો છે, એ વાર્તાના ચાર ભાગમાં નવલકથાનું કુશલતાચક્રુ સ્વરૂપ પ્રથમ ભાગમાં છે. ખીજા ભાગમાં સામાન્ય દિંદુ સંસારનું ચિત્ર છે, પણ તેમાં ભાવના કરતાં વારતાવિકતા વધારે છે. ત્રીજા ભાગમાં દેશી રાખ્યોના રાષ્ટ્રીય ઉદ્વેગ સાથેના સંબંધનું નિરૂપણ વિશેષ અને કથાભાગ યોગ્ય છે. ચોથા ભાગમાં નવલકથાનું સ્વરૂપ બદ્ધતા લુપ્ત થઈ ગયું છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેમાં અન્યકર્તાના અનેક વિષય ઉપરના મહાન વિચારોનો સંમંદ વિશેષે કરીને છે. નવલકથા ભાષામાં અને સાહિત્યમાં કેટલું બધું બળ પ્રવર્તાવે છે તે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ની પ્રસિદ્ધિથી આપણ સર્વેને દૃષ્ટિગ્રાસર થયું છે. કર્તાને એ પુસ્તકથી સાહિત્યમાં મહાન પદવી મળી છે એટલું જ નહિ પણ સરસ્વતીચંદ્ર, કુસુમુંદરી, કુસુમસુંદરી, ગુણસુંદરી, વિદ્યાચતુર, બુદ્ધિધન, ચન્દ્રાન્ત, વગેરે પાત્રોનાં ચિત્ર વર્નમાન જામાનામાં વિચાર અને ભાવનાના બધારણનાં, ચર્ચાનાં, તથા ઉદાહરણનાં સાધનરૂપ થયાં છે. આ પુસ્તકથી નવલકથાસાહિત્યને કેટું નવું પ્રેરક મળ્યું છે તે અનેક અનુભવોનાં તેની છાપ પડેલી જોતાં જણાઈ આવે છે. 'સુંદર અને વિદ્યાનંદ', 'વિક્રમની વીસમી સદી' વગેરે કથાઓમાં આ પુસ્તકની છાપ દૃષ્ટિગ્રાસર થાય છે. એ અસર હજી પ્રવર્તમાન રહેશે એવો સંભવ છે.

માસિકોમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં કથાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે અને એ વ્યવસ્થા તરફથી બેઠનાં પુસ્તકરૂપ નવલકથાઓ બહાર પડે છે એ પણ એક પ્રેરક બળ થઈ પડ્યું છે. 'ગુજરાતી' પત્ર તરફથી બહાર પડેલી વાર્તાઓ આ પ્રકારની નવલકથાઓમાં સુખ્ય છે.

'દુષ્ટી પોલીસ'ની (Detective) વાર્તાઓનું સાહિત્ય પણ ઇંગ્લેન્ડ કથાઓને આધારે થવા માંડ્યું છે. માસિકોમાં 'તેવી' વાર્તાઓ લખાય છે તેમ જુદા પુસ્તકો પણ તે પ્રકારનાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

મુસલમાન અને પારસી લેખકો ઇંગ્લેન્ડ પરથી માત્ર બાબાનતર ઠરવાને બદલે નવીન કથાઓ રચવાના પ્રયાસમાં લખલ-થયા છે એ શુભ ચિન્ન છે. મી. કરીમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણીનું 'દુનિયા દર્પણ' અને મી. મહેરજીભાઈ માણેકજી રતુરાનું (નાટકરૂપ) 'વાનપ્રસ્થ' શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં છે, અને કથાસાહિત્યમાં આ પ્રકારના અંશથી એક નવી પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે. મુસલમાન લેખકો તો ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ સ્વરૂપે લખવાની કદી વિરુદ્ધ હતા જ નહિ, અને પારસી લેખકોએ પણ 'પારસી ગુજરાતી'નો આગ્રહ હવે મુકી દેવા માંડ્યો છે અને જોડણીની શુદ્ધતા તથા વ્યાકરણના નિયમોની આવશ્યકતા સ્વીકારવા માંડી છે. પારસી લેખકોની નવલકથા કેળવવાની વૃત્તિ આ રીતે સાહિત્યને બહુ સહાયતા કરશે એમ આશા રહે છે.

આપણા સંસારજીવનમાં romantic (કૌતુકભરેલી વિચિત્રતામય) અંશ ઓછા છે તેથી લાગણીની તીવ્રતા થોડી છે અને જીવનવ્યવહારની સાધારણતા વધારે છે, એ સ્થિતિ નવલકથાસાહિત્યના ઉત્કર્ષનો અવરોધ કરનારી છે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. બાળસમય વગર સંસ્થાઓ પ્રેમપ્રસંગનાં ચિત્રને ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી. નાતની વ્યવસ્થા પ્રવાસને રોકે છે, અને પ્રેમ પેડે પ્રવાસ પણ નવલકથાના સાહિત્ય માટે આવશ્યક છે. આપણી પ્રજાની મરીબાઈ જીવનમાં અદ્ભુતતાનો ઉદ્ભવ થવા દેતી નથી. રૂઢિની અસિધિલતાથી જીવનમાં એકમાર્ગિયણું (monotony) વ્યાપે છે અને વિવિધતા આવતી નથી. આપણા જીવનમાં આ સર્વે વિષયો સંબંધે વિકાસ થશે તેમ અલબત્ત નાટક અને નવલકથાના એ અનંતરૂપ પણ દૂર થશે અને એ સાહિત્યની વૃદ્ધિને વધારે અનુકૂળતા મળશે. પ્રજાજીવનના સર્વે અંશો એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. આપણા માનવતા પ્રમુખ દી. બ. અબાલાબાઈએ આરંભના આપણાં કલ્પે હવે તેમ પ્રજાજીવનના અનેક અંશોનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ (inter-dependence) લક્ષમાં લઈ રાષ્ટ્રીય, સાંસારિક, નીતિવિષયક, ઉદ્યોગવિષયક, સાહિત્યવિષયક, સર્વે ભાવનાઓનો સાથે ઉદ્ધાસ થવો જોઈએ. અને તે પ્રમાણે આપણું પ્રજાજીવન જેમ ઉદ્ધાસ પામશે, જેમ વિસ્તાર પામશે, તેમ આપણું સાહિત્ય પણ એ નવી વૃદ્ધિ અનુભવશે. નાટક અને નવલકથાની રચના માટે નૈસર્ગિક ઉપાદેક શક્તિ (originality) ની જરૂર છે અને તે આપણે આપણા પ્રયાસથી ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. પણ જ્યાં એવી શક્તિ હોય ત્યાં તે ઉગી નિકળે એવી અનુકૂળતા આપણે કરી શકીએ છીએ. અંકુર અનેક સ્થળે છે, અને વૃદ્ધિ થતાં જેમ સંદિ પ્રકુલ થાય છે તેમ આપણા પ્રજાજીવનમાં વિવિધ અંશોનું ચોપણ થતાં આપણી પ્રજાના હૃદયનો પણ વિકાસ થશે અને વિશિષ્ટ શક્તિઓ ખિલી નિકળશે. પ્રજા એ કૃપા સત્વર કરે એવી યાચનાથી સમાપ્તિ કરીશું.

રમજીભાઈ માહીપતરામ નીલકંઠ

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

શુદ્ધલક્ષ્મી—કર્તા મી. જી. ના. મેઘી આ પુસ્તકે એક હિંદુ સંસારી વાંતા છે.

• પ્રેમ અને નિતિના તત્વોને અચ્છી રીતે યુક્તિથી નામદાર ગાયકવાડ સરદારના કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા સાધુઓએ મારે મંજુર કરેલ છે. કપડાની શેઠીતીબવાઇ સાથે કી. રૂ. ૧-૧૨-૦

બે મુદ્રિકા—આ હિંદુ સંસારી વાંતા 'પોપ્ટ સાહજ'માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તેમાં હીરાગૌરીનું અખડ પ્રેમ તેજસ્વર પુરંદરનું પરિવ્રજન તેમજ "કુર્મગનિની રક્ષણતા" નાં ચિત્રાંત છે. કપડાની બધાઇ કી. રૂ. ૨ ૮-૭-૦

દુગમન દાગબ—આત્મા હારેશે સુમધનો શેઠીઓ, પારસી સંસારી અતી રસીવી વાંતા પહેલી આરતિ ખત્રાસ થતા હાલમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. કપડાની બધાઇ એનેરી નામો કી. રૂ. ૧-૮-૦

આ શિશુ અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી શકે છે સચીપત્ર મળાવતા એકલી આપીશું

શ્રી લક્ષ્મીદાગની કુ.
પારસીબજાર કોટ, મુબઇ

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિના

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨ વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨.જો.

દરેકની કૌમત આઠ આના.

ઘાઠા વખતનાં છપાશે

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મળવાનું કેટલું

છવતલાલ અમરશી મહેતા,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.
અમદાવાદ -

સ્ત્રી ઉપયોગી અત્યુત્તમ ગ્રંથ. સૌભાગ્ય-શિક્ષાબિંધ.

આ પુસ્તકને રા. રા. રમણભાઈ મંદિપતરામ નિલકંઠ, બી. એ. એલએસ. બી. (અમદાવાદ) રા. રા. કેશવલાલ જોશી કરે ધોળકિયા, એલ એમ. એન્ડ એસ. (રામપૂર-રોહિલખંડ) સેં. વિદ્યાગોરી રમણભાઈ, બી. એ. (અમદાવાદ) રા. રા. અનંતરાય નાનાલાલ ખુચ, બી. એ. એલએસ. બી. (જુનાગઢ) રા. રા. શીવજી રા. નજી દલાલ, બી. એ. એલએસ. બી. ન્યાયધીશ (ભાણવર રોડ) વગેરે અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપેલા છે.

‘સૌભાગ્ય-શિક્ષાબિંધ’ પુસ્તકમાં આવતાં પ્રકરણો

(૧) સ્ત્રીની શ્રેયતા. (૨) પુત્રીપર રાખવો જોઈતો પ્રેમ, અને તેઓને કામ કેળવણી સુખરૂપ થાય. (૩) પાતળી પત્નીપ્રત્યે કરજ. (૪) બાલકમાંથી નિષ્ફળતા બોટાં પારખામ. (૫) કન્યાવિકલપથી થતું પાપ. (૬) લગ્નની ઉત્તમ સ્થિતિ. (૭) સાસરમાંએ વહુ તરફ રાખતું જોઈતું ઉમા વર્તન (૮) ‘કાન્તા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૯) તરુણીઓની સાસરે કેવી શરૂઆત સુખરૂપ થાય (૧૦) તરુણીઓએ સાસરમાં તરફ રાખતું જોઈતું ઉમદાવર્તન. (૧૧) પિયર પ્રત્યે રાખવો જોઈતો ઉચ્ચભાવ. (૧૨) સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનું ખરું તપ અને વન શું છે. (૧૩) તરુણીઓની ઓરમાન હોકારો પ્રત્યેની કરજ. (૧૪) ‘પૂણ’ (બોધદાયક વાર્તા). (૧૫) તરુણીઓની આદર પ્રત્યેની વર્તણુક કેવી જોઈએ. (૧૬) તરુણીઓમાં ચઢા, પાન, તમાકુ વગેરે વપતું જતું વ્યસન અને તેથી ભોગવતી પડતી પરાધીનતા. (૧૭) તરુણીઓએ રમણવાળી થતા ગેરફાયદા; અર્થાદા કેમ ભળવવી. (૧૮) નાપસંદ કરવા જેવા ચાચો. (૧૯) સખારીઓની સભાથી ભગતા લાભો. (૨૦) સારી નકારી સોખત તેની વ્યસન અને પરિણામ. (૨૧) તરુણીઓએ શું વાંચવું, વાંચનની મનપર થતી વ્યસન. (૨૨) પરીણામ સ્તર. (૨૩) સ્વચ્છતા અથવા સુધડતાના ફાયદા. (૨૪) આરોગ્યતા જળવવા રાખવી જોઈતી ખાસ સંભાળ; ખોટી શરમના ગેરફાયદા. (૨૫) અટકાવ (રમેદ્યેન્સી). (૨૬) પતિને તસ કરવાની વિધા. (૨૭) પત્નીની પતિ પ્રત્યે કરજ, ‘પત્ની ધર્મ’ (૨૮) સમપદી. (૨૯) ‘સુ નન્દા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૩૦) તરુણીઓની પરપુરજ પ્રત્યે વર્તણુક કેવી જોઈએ; શ્રેષ્ઠ ચાચી થવાય. (૩૧) તરુણીઓએ પાકઠાઓમાં પ્રવીણ થવાની જરૂર; તેપર ફેરું જોઈતું પાન અને ખોરાક માટે રાખવી જોઈતી સંભાળ. (૩૨) અદારવિદારમાં નિષ્ક્રિયપણું ભળવવાની જરૂર. (૩૩) તરુણીઓએ ઉઘમી થવાથી થતો લાભ, આગસું થવાથી થતો ગેરલાભ; અવગણને વખતે શું કરવું જોઈએ. (૩૪) તરુણીઓએ રાખવી જોઈતી ઉમદા ગુદામયસાં. (૩૫) તરુણીઓએ કરકસરથી રહેવાથી થતો લાભ, રેખાદેખીથી દૂર રહેવું; ‘સંતોષ એજ ખરું સુખ.’ (૩૬) ‘નર્મદા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૩૭) તરુણીઓએ સદાચારમાં વહેણા ઉકાળી થતો લાભ. (૩૮) અનુગ્રાહ (દયા), પરીપક્ષર કરવા એજ ‘પુણ્ય’ અને અવરતે દુઃખદેવું એજ પાપ. (૩૯) નારી નિત્ય પાઠ ૧ લો. (૪૦) નારી નિત્ય પાઠ ૨ બીજો. (૪૧) ‘સુલક્ષણ’ (એક પતિ પ્રેમી બાળાનું અદ્ભૂત પ્રેમ અરિત)

આ સુખ્ય વિષયો ઉપરાંત અનેક નાની નાની સ્ત્રી ઉપયોગી બોધક બાબતોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થઈ ગય છે. જેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને, પુત્રીઓને, બમિનીઓને, પવિત્ર સહીય, શ્રેષ્ઠ, કર્તવ્ય પરાયણ જવા મુશ્કેલી દોષ; સંસારનું સર્વોત્તમ સુખ-સ્ત્રીમતી-નહે-મતો ઉપયોગ ચઢાતા દોષ, સંસાર દુઃખ અને સુખ પૂર્ણ જીવનો શુભ હેતુ પરાવર્તા દોષ, સ્ત્રીઓને નીતિનું, ધરસંસાર ચલાવવાની રીતીનું અને બચ્ચાઓને કેળવણી આપવાનું પૂર્ણ જ્ઞાન આપવા મુશ્કેલી દોષ, તેવા દરેક સમજને આ પુસ્તક ધરમાં રાખવાની આ વર્યોક્તા છે. કિંમતે રૂપિયો સગા, પોસ્ટેજ મુદ્દા.

ભણવર-કાકિયાવડ. }

એન. કે વજ્યવ, ટાપગીસ્ડ,

કાપૂર ઓરીમ.

કાવ્ય મંજરી.

‘ઝ ઝ ગૂની કાગે નો સારો મંદ્રદ યો હોવ તો આ જ છે x x’

ગ્રાં ૮૦ કે ૦ ગાજર

x x પમદગી મહુ જ સારી કરી છે x x’

ગ્રાં ૦

‘x x ગુજાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સજધી દિપ્તિયુ વાંચકો ને આ જામકોને પહેલું સદા જૂનું યથા પડશે, x’

રમણભાઈ મં નીલકંઠ

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિગતુર વિવરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો સમઠ

કિમત રૂ. ૧

જેન દાદરકુન,

મુમક નાં ૩ }

જીવાસાઇ અમીચંદ પટેલ

ઊપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જો વિશે નિહાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આવ્યા છે સરમ ગુજરાતી જાણના લખ્ય પેની છે લગભગ ૩૦૦ પાના

કર્તા—ભોગીન્દ્રગવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ

બન્ધુ સમાજ

ઉપા કાગળની પાકા પુસ્તકી કિમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુસ્તકી ને હલકા કાગળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-12-0

મળેવાનું ઠેકાણું.

ભોગીન્દ્રગવ રતનલાલ દિવેદીયા.

મેળનાં કોણીસ અમદાવાદ

બી એ બસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી

નામર ” ૩૩

સેવાગદન-નિરમામ બેકરોડ—મુબાઇ

સુતરી મુબેય ” ૨૧

કૃદ્ય રંગ.

(દ્વિતિય કિરણ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને પાર્શ્વિક કાવ્યો કાપડતું પુરું. ગાયકવાડ મરહારના કેળવણી ખાતાએ
લાઈબ્રેરી માટે મળુર કરેલ છે. :કિ ચાર આના, પો એક આનો

૩. રચનાર—

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

મોરબી નીવારી સુ. વેંગવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—શુકસેતસં મુંબઈ.

વૈરાગ્યશતક અને વ્રહ્મજ્ઞાન.

પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. ૧ હરજીવન ત્રિભુવન ત્રિપાઠી.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

આ ગ્રંથમાં શ્રી બૃહદરિ કૃત વૈરાગ્યશતકના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક, તેમજ પંજમના
પ્રસિદ્ધ કવિ હરિદયજી દ્વિંદી બાપામાં કરેલું પદ્યાત્મક બાધાનર, તેના ઉપરથી ગુજરાતી
બાધામાં વિવિધ છંદોમાં પ્રસિદ્ધ કૃતોએ કરેલું ગાવાંતર, તથા અતના બાગમાં વૈરાગ્ય
અને વ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી અનેક શાંત રસ પ્રધાન પદ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
મુશુશુઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે.

તેજ કૃતો તરફથી તૈયાર છે છપાવનાર સખી ગ્રંથરથ જોષએ છીએ.

૧. રવામી શ્રીમીહધનાનંદની દીકાવાળી ગીતા દીકા માયે ગુજરાતી બાધાનર.

૨. પારસ બાગતું ગુજરાતી બાધાનર.

સખો વ્યવસ્થાપક “ વસન્ત ”

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આયુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

❖ **અગ્રેસર છે.** ❖

❖ આ ગોળીઓ:- ❖

- (૧) પાચન શક્તિની નિષ્ક્રિયતા દૂર કરે છે
- (૨) નવળા પડના શ્વાન તણુઓને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ઘટતી જતી રક્તજ્વા શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) લોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તાપત વધારે છે
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે
- (૭) રક્તનાશ થતા ધાતુપાતને અટકાવે છે
- (૮) અમાસેલ પુરુષાત્વને પાછું બાંધે છે

૩૨ ગોળીની કબી એકનો ૩ ૧

સમગ્રી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લાયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મહેત્વનાની કસી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

નામદુ.

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દોહત અને આત્મદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આયુષ્ક્રિઓમાં બહાર પડી આજ મુધીમા તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે મુક્ત પ્રતો વહેચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક,

ઇંગ્રેજ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (ગુજરાતી નિષ્ક્રિયા) બાબલી અને તામિલ
ભાષામાં તૈયાર છે તે લગુ ભાષામાં છપાય છે

વિના મૂલ્યે.

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે

વધશાસ્ત્રી

1-12-08

આંચ, કાલબાદેવી રોડ

મુંબઈ.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

THE NOVEL

'Every novel which is a true picture of any part, however humble, of humanity, should be so instructive and inspiring. "Tell me a story," says the child, and listens rapt in attention, unconscious that while the story teller carries on the tale his own mind is being widened by new thoughts and charged with new ideas. We are all children when we sit with the open novel and go off into the land of the other folk. We come back, when we close the book, with a wider experience of humanity, with new friends, new loves, and new enemies. I think that the strongest defence of fiction should be the fact that the true presentation of humanity from any point of view must tend to the inculcation of certain virtues—sympathy, pity, and an ardour inextinguishable when once it has seized the soul, for justice. This is a great claim for fiction, yet I advance it in favour not only of the great works which move a whole nation, but of the humble stories whose only merit is their plain unvarnished truth. What made *The Vicar of Wakefield* popular? What preserves it? It is not a great work, it deals not with ambitious and great passions, it treats simply of a single family undistinguished, one of the crowd, yet so truthfully and naturally that we cannot resist it to be forgotten.

In these days the most important teacher—the most widespread, the most eagerly heard—whether for good or evil is the novelist. Between Russia the East and California in the West, it is the novelist who teaches. He is the fount of inspiration: he gives the world ideas, he makes them intelligible; sometimes, in rare cases, he so touches the very depths of a people that his words reverberate and echo as from rock to rock and from valley to valley far beyond the ear of him who listens. In these cases he makes history, because he causes history to be made.

—Sir Walter Besant

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાતીઓ, (૬) ગામના માસ્તરો, (૭) તળાટીઓ તથા (૮) માસિક રૂ. ૨૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુરૂપ) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાઠ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. ખાન વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
છૂટક નકલ એક અંકના	રૂ. ૦-૬-૦

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો ના કર્યો, એકે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમો અધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

ગ્રન્થકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્યપ્રેમી જનોમાં ગરોળો પ્રચાર છે પરંતુ આત્માર સુધી પૂંછમાં અજા ન હોવાથી જુદી જુદી યુક્તિઓની જાહેર અમરો સર્જ કરાતી નહોતી. પોસ્ટેજ દરમાં ફેરફાર થતાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી શકાયો છે. અને તેથી બે નવા પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર અમરો દાખલ કરવાનું અમે સ્વીકાર્યું છે. આ અનુકૂળતાનો લાભ લેનાર અન્યકારો ચૂકરો નહિ એમ આશા છે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मत्स्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव म योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૯, અંક ૫.

[માસિક.]

જ્યેષ્ઠ, સંવત્ ૧૯૬૫.

કર્મયોગ:-૨.

આપણે ગયા અંકમાં કર્મયોગનું તત્ત્વ એના સાદા અને મગ્ન સ્વરૂપમાં મધાસકિ વિચાર્યું. એમાં આપણે જોયું કે—પરમાત્મામાં દષ્ટિ સ્થાપી કર્મનિષ્ઠ રહેવું, અને પોતપોતાની પ્રકૃતિનો વિચાર કરી અધિકાર જોઈ કર્તવ્યનિર્ણય કરવો એ એ મહાન ઉપદેશનું સ્વરૂપ છે. એ ઉપદેશની મહત્તા એ છે કે મનુષ્યજાતિના અમુક જ વર્ગને—ગમને કે રંકને, વિદ્વાનને કે અજ્ઞને, સ્ત્રીને કે પુરુષને જ તે લાગુ પડે છે નથી. મનુષ્ય માત્રને—અને તે પણ મર્વ દેશમાં અને મર્વ કાળમાં લાગુ પડે છે એ ઉપદેશ છે. અને એમ છે નો—એમાંથી વર્તમાન કાળમાં આપણે—દિનનિવાસી આર્યજનોએ—શો માગ પ્રદાન કરવાનો છે એ વિચારનું સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

આલસ્ય-વિપાદ-ચિન્તા શંકા આદિ આત્મશોષક વૃત્તિઓને દૂર કરી, લગ્ન-ઉત્સાહ-આનન્દ આદિ આત્મશોષક વૃત્તિઓ પ્રમાણમાં દાઢાં કરવી—એ એક મુલ્ય વોધ છે.

ગઈ ઔચોગિક પરિવર્તના પ્રમુખ મિ. મુધોગકરે મન્યામની બાવના ઉપર નો એકદેશી આલોપ કર્યો હતો* તેમાં તો આપણે નહિ સંમત થઈએ, પરંતુ તે માથે એ પણ સમ-જમાં સંખીર્યું કે—

*“The ascetic ideal, which holds in contempt this world and its interest, has exercised for centuries past a dominating influence on the Indian mind.....

The downfall of our industries, arts and trade, is as much due to this cause, as to the heavy disabilities and restrictions imposed upon them by the economic and fiscal policy of England and other countries.”

“ન કર્મણામનારમ્ભાનૈઃકર્મ્યં પુરુષોઽશ્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ” મ. ગો.

—“ માત્ર કર્મ કરવાં માંડી વાજવાથી માણસ નિષ્કર્મદશા પ્રાપ્ત કરતો નથી, તથા સંન્યાસ —કર્મત્યાગ—એટલાથી જ એ સિદ્ધિ પામતો નથી. ”—એવું બગવદ્વચન છે. અને જો એ વચન માત્ર ઉચ્ચારીને બેસી ન રહેતાં આપણા સમસ્ત દેશના જીવનમાં એનું સતત સ્મરણ રાખવા—રખાવવાનું આપણું કર્તવ્ય છે, તો એટલું સ્પષ્ટ છે કે કહેવાતા ‘ બાવાઓ ’ અને ‘ ફકીરો ’—જેઓ વસ્તુતઃ નિઃસ્વેચ્છક છે સર્વગુણની દશાએ પહોંચેલા નથી પણ નિદ્રા આલસ્ય અને પ્રમાદથી ઉપજતી તમોગુણની જ દશા ભોગવે છે—તેઓની સંખ્યામાં જેમ અને તેમ ઘટાડો કરવો. આપણા અજ્ઞાન દરિદ્ર અને વિવિધ ધન્યા વગરના દેશમાં, એ જાતના લોકને ‘ બાવા ! મનુરો કરો. ’ એમ તિરસ્કાર કરીને બારણેથી કાઢવા—એટલાથી કાર્યસિદ્ધિ નથી. અત્યન્ન વર્ગ (Depressed Classes) નો ઉદ્ધાર કરવાનો આજ કાલ જો યત્ન થાય છે તેવો જ, બધકે તે કરતાં પણ વિશેષ મહત્ત્વનો, યત્ન આ બાવાઓના અને ફકીરોના ઉદ્ધાર માટે કરવો જોઈએ. નાશ પામેલી અને નાશ પામતી જતી ગ્રામસંસ્થાઓને સજીવન કરવા તથા પરસ્પર-સહાયક નાણાં ધીરનારી પેઢીઓ સ્થાપવા આપણે સરકારને વારંવાર કહીએ છીએ; પરંતુ તે જ પ્રમાણે, બાવાઓની અને ફકીરોની જન્માતોમાંથી જો ધાર્મિક જીવન બીડી ગયું છે તે ફરી લાવવાનું અને તેઓના ધાર્મિક જીવનમાં ઉપકારક થાય એવી કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉભી કરવાનું કામ આપણે માથે નથી ? તન્દુરસ્ત શરીરમાં શહેલા ભાગને બહાર ફેંકી દેવાનું સ્વાભાવિક વલણ હોય છે; તદ્વતુસાર, જ્યારે એ જન્માતોમાં ખૂંધે ધાર્મિક જીવન આવશે ત્યારે એના દુષ્ટ અંશો એની મેજે જ સંધ બહાર થઈ જશે—અને એ રીતે, અતિશય બારે થઈ પડેલી એ વર્ગની સંખ્યા ધીમે ધીમે ઘટતી જશે. એ જીવન શરી જાગ્રત કરવા માટે તે તે જન્માતોને હાથમાં લઈ તેઓમાં સંસ્કૃત અને અન્ય દેશી ભાષાઓની કેળવણીની સંસ્થાઓ દાખલ કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઔદ્યોગિક જાગૃતિને અંગે, તેઓ આગળ દ્રવ્ય અને કુટુંબઅસુખની લાલચો ધરીને તેઓને આલસ્ય અને પ્રમાદ ત્યાગવી ઉદ્યોગી કરીએ એ છેક ખરાબ નથી, કારણ કે એટલે અંશે આપણે તેઓને તમોગુણમાંથી કાઢી એથી ચઢીઆતા એવા રજોગુણમાં પ્રવેશ કરાવીશું; પરંતુ ખૂંધે કર્તવ્ય તો એ જ છે કે આપણા દેશનું સંન્યાસાશ્રમનું માહાત્મ્ય આપણે તદ્વત વીસરી ન જતાં એ મહાસંધ આગળ જ્ઞાન ત્યાગ અને પરાપકારની સર્વગુણી બાવના સદા કાયમ રાખીને જનસમાજને એ વર્ગનો લાભ અપાવવો.

વળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ નિન્દેશો ‘ કર્મ-અનાદંબ ’ નો દોષ તે માત્ર બાવાઓમાં અને ફકીરોમાં જ છે એમ નથી. કેળવાએલા વર્ગને કેળવાએલી—સામાન્ય કરતાં ચઢીઆતી—કમોડીએ તપાસીએ તો એની પણ મ્હોટી સંખ્યા ‘ હું મ્હારા દેશનો શાટલો દેશને યોગ્ય બડો આપીને ખાઈ છું કે કેમ ? ’ એ પ્રશ્નનો સતોપકારક ઉત્તર આપી શકે એમ નથી. હિન્દુસ્થાનની તીન્દેરીનાં નાણાં બહુ જ મ્હોટે ભાગે આપણા અબજુ દેશબંધુઓના પરસેવાનાં બનેલાં હોય છે; અને એમાંથી જ આપણી કાલેજને અને કચેરીઓનાં ખર્ચ માટે

છે * આ ધ્યાનમાં મળીએ તો આપણા કેળવણીએ વર્ગનો મોટો ભાગ અમલુ વર્ગ પ્રત્યેનું પોતાનું દેવ બનાવવા લાગે છે એમ કહેવું કઠણ પડે.

આવશ્ય જોવાનું આત્માને ખાઈ જતાના ખીજ દોષો તે વિનાશ ચિન્તા શંકા આદિ છે. આપણા કેળવણીએ જનોમાંના ધણાએને દેશ પ્રત્યે લાગણી તો હોય છે, પણ તેઓ એની વર્તમાન સ્થિતિ જોઈને એવા વિપાદમા-ખેદમા-રૂખી જાય છે કે તેઓને કાર્ક પણ કર્તવ્ય કંવા જોવું લાગતું નથી. દેશનું અજ્ઞાન, એનું દાનિય, એનો કુસંપ-આદિ, પ્રતિબંધ-પ્રતોદય જેઈ તેઓના માત્ર શિધિય ધર્મ જાય છે, અને તેમા પણ વ્યભાગે પરિભ્રમતા દેશો માથે પોતાના દેશને મરખાવે છે સાચે તો એ એ વચ્ચેનું અંતર જોઈ, એક પગલું બચવાની પણ તેઓમાં હાથ નેતી નથી વળા, દેશમાં ડોઈ ડોઈ સ્થળે અનિદ પ્રવૃત્તિઓ થતી જોઈ એના બલિધ્ય માટે ચિન્તા કરનારો વર્ગ પણ છે. પણ ચિન્તા એ મેગતો પ્રતીકાર નથી એ એ આ વિચારે છે? વળા એક વર્ગ એવો પણ છે કે જે કાર્યકાર્યતા મંદયમા ન હોય-હે છે-દાખલા તરીકે, મમાગ્રુધાનાના પ્રજામા-ગાતિમંધારણનો લાભ વર્ધ સ્ત્રી-પ્રવણી વગેરે તે તે મુધાન કંવા, કે બચે એ મુધાન મોગ થાય પણ પ્રથમ તો ગાતિનો નાશ કંવા? એક નીતે ક તા, ગાતિબંધનો દદ થાય છે ખીજ નીતે ક-તા, મુધાન થતો નથી ખીજે દાખલો લઈએ-શાગામાં જુના જુના ધર્મનું શિનાળું આપના જતા ધર્મોન્ધપાડ વચે છે ન આપવાથી ધર્મશ યતા થાય છે. આ પન્થ વિગેધી દલીલો વચ્ચે કર્નેઅમદ ધર્મ ઉભો નેનારો એક વર્ગ છે.

આ સર્વ દોષનો પ્રતીકાર એના વિગેધી મુળમા નેતો છે આગમ ખખેની ઉદય કટે-દામ ક્યાંતો આનંદ જુદો ન છે, જેના ગ્વાનુ આગરુ માણુમને જ્ઞાન ન નથી. વિપાદ ત્યજ ઉત્સાહી બનો-અવેશનો ઉદાર કદી પણ અશમ્ય નથી. ઉત્સાદથી જાપાને

* "The influence of higher education is expected to elevate the national life proportionately to its height and depth. The writer in *East and West* to whom I have referred estimates Rs. 4 per head as the annual cost of primary education. That of collegiate education ranges from over Rs. 250 per head in Government institutions to, perhaps, a third of that sum in private colleges—say, an average of Rs. 100 per head. That is to say, 25 pupils can be educated in a primary school for what it takes one young man to undergo University education. The State cannot spend so much on one person except in the belief that the influence of the one man will more than compensate for the loss of opportunity of primary education of 25 children. In other words, State's support of higher education rests on the condition that higher education has an essential altruistic foundation as its basis and as its outcome. On the portals of a University and in the hearts of every University man should be engraved the motto "Freely you have received, freely give." Original research, altruistic service, and the always selfless work of teaching—these are the ends to which Universities exist, and their claim to the support of the state depends on their due fulfilment"—K. Narayana.

દુંક. સમયમાં કેટલું. સાધ્યું છે એ તમે જાણો છો નર. જમીની આજથી ત્રીસ આગીસ વર્ષ ઉપર ફરીયાદી યુદ્ધમાં કામ લાગે એવી એક પણ તો કા બાંધી શકતું નહતું: આજ ઇંગ્લાંડને એ કામમાં જમીનીની ફરીયાદી કરવી પણ સુરકેસ થઈ પડી છે. આપણે જૂતકાગમાં જગતને વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભયમાં ઉપયોગી થતું પુષ્કળ જ્ઞાન આપ્યું છે તો ભવિષ્યમાં એ જ મહત્ત્વ ફરી કેમ નહિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ ? કદાચ કોઈને આ આશા મિથ્યા લાગતી હશે. પણ વર્તમાનમાં દૃષ્ટિ ઈધી રાખીને પોતાની શક્તિના સ્વરૂપનો ખ્યાલ બાંધવો એ બહુ જ બ્રમજનક વિચારપદ્ધતિ છે: જૂત અને ભવિષ્ય ઉભય પરત્વે એ ખોટી છે. સર વિશ્વમ જોન્સને સંસ્કૃતમાં નાટકો છે એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એ માની પણ શક્યો નહતો કે એ નાટકો શેક્સપિયરનાં નાટકો જેવી રચનાનાં હશે; અને માત્ર ભવાઈનો જ પરિચય ધરાવનાર એ ત્રણ પેઢી ઉપરના આપણા પૂર્વજોને કાલિદાસ કે ભવજૂતિનો કશો જ ખ્યાલ નહતો. તે જ પ્રમાણે ૧૮૫૬ ના બળવા પહેલાંના લોકોને વર્તમાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાત કરી હોત તો તે કોઈક બીજી જ દુનીઆની વાત જેવી સમજત. જગતની વિવિધ પ્રજાનો દત્તિકાસ આપણને કોઈ પણ સત્ય સુખ્યત્વે કરી શીખવતો હોય તો તે એ છે કે મનુષ્યની ઉત્તમતા અને અધમતાની શક્યતાને સીમા નથી. જો કાંઈ પગ જોડી એવી રીતે દિનપરદિન અધિક ને અધિક અધમતા પ્રાપ્ત કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય છે, તો તે જ રીતે કમ્પર કસી કર્તવ્યપરાયણ થઈ દિનપરદિન અધિક ને અધિક ઉત્તમતા મેળવવાનું સામર્થ્ય પણ આપણામાં કેમ ન હોય ? આમ વિચારો, ઉત્સાહી થવું—એ અર્થ કામ કર્યા બરાબર છે.

ચિન્તા એ મનુષ્યના આત્માનો એક ગીજો રાગ છે—અને તે ગયા અંકમાં બતાવેલી અહંતાનું જ ચોખ્ખું પરિણામ છે. કર્તવ્ય કર્યા પછી, હિન્દુસ્થાનનું શું થશે, એ ફિકર આપણને શાની ? જે માણસ કર્તવ્યપરાયણ છે તેને તો એવી ફિકર સૂઝતી જ નથી. એ તો વર્ડસ્વર્થના ‘Solitary Reaper’ ના જેવો પોતાના કર્તવ્યમાં એવો મસ્ગૂલ છે કે એને તો બીજો શું કરે છે તે જોવાની પણ કુરસદ નથી. આપણું કર્તવ્ય જૂલો પ્રભુની ફિકર આપણે પોતાને માથે બેસાડીએ એ મિથ્યાભિમાન છે. સતત સ્મરણમાં રાખવું કે આપણા દેશની ફિકર પ્રભુને છે: બારવર્ષના કલ્યાણ માટે નરનારાયણ તપશર્પા કરે છે.

ચોથો દોષ—શંકા—તે પણ કર્તવ્ય ચૂકવનાર એક શક્તિ છે અને એનો પ્રતીકાર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્તવ્ય કર્યા જતું એ બતાવ્યો છે. વિચારની ખરી કસોટી આચાર છે, અને તેથી કર્મકાર્યના વિચારમાં શુભાઈ ન પડતાં અનુભવી મહાત્માઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તેઓને બતાવેલે માર્ગે પ્રયાણ કરવું, અનુભવ લેતા ચાલવું, અને એ અનુભવથી પોતાની જુલો સુધારતા જવું; અર્થાત્ વિચારને એકલાને મહત્ત્વ ન આપતાં, આચારથી વિચારને શુદ્ધ કરતા રહેવું—આ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશોલા કર્મયોગનું મુખ્ય તાત્પર્ય છે.

આમ, આલસ્ય વિપાદ ચિન્તા શંકા આદિ દોષો ત્યજી ઉદ્યમ ઉત્સાહ આનન્દ શ્રદ્ધા

આદિ ગુણો ઉપજવવાનો બોધ વર્તમાન સમયે આપણને કેવો ઉપયોગી છે એ આપણે જોયું. પણ એ ઉપરાંત એક બીજું મહત્ત્વનું તાત્પર્ય પણ હાવના સમયમાં આપણે ખાસ યાદ રાખવાનું છે. અર્જુનના હૃદયમાં જોયા વિચારો આવવા માંડ્યા હતા ‘અધિરે ખરડયા ભોગ’ ભોગવવા એને ગમતા નહોતા, એના સગાં સંબંધીઓ માટે એને દયા ઉપજી હતી. પણ હજી એ વિચારો, વસ્તુતઃ એના આત્માથી—અને તેથી એના અધિકારથી—કેટલા દૂર હતા તેનું એને ભાન ન હતું. કર્તવ્ય કરતાં કરતા જ આગળ વધાય છે એ જૂની જાણ વચનું કર્તવ્ય ઓળંગી જઈ, સહસા બ્રાહ્મણની ભાવના સિદ્ધ કરવાનું એને મન થયું હતું. એવે પ્રસંગે, શ્રીકૃષ્ણે એને ઉપદેશ કર્યો તેનો સાગ એ નીકળે છે કે એક સારી અને એક ખોટી એની બે ભાવના વચ્ચે વિરોધ આવી પડ્યો હોય ત્યારે તો નિર્ણય કવો સહેલો છે, પણ બ્યાગે બને મારી ભાવના વચ્ચે પમંદગી કરવાની દોષ ત્યારે જ વિકટ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવે પ્રસંગે અધિકાર ઉપર દૃષ્ટિ ગમવી—અર્થાત્ ભવિષ્યથી ખેંચાઈ જઈ વર્તમાન કર્તવ્ય બૂધનું નહિ હવે, આ જ ઉપદેશ આપણી હાવની દશાને લાગુ પાડીએ તો તે એ છે કે સ્વદેશમેવાના મોટા નામથી અંતર્ગત જઈ, આપણી નિવૃત્ત પડેલા હમેશના કર્તવ્ય ચૂનવા નહિ સ્વદેશમેવાની ભાવના દૃષ્ટિ આગળ ગમવાની ના નથી કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ખરી સ્વદેશમેવા તે આપણા નિત્ય કર્મ કરનાથી જ સંધાય છે જે ગત દિવસ ‘સ્વદેશ’ ‘સ્વદેશ’ એમ નામ ઉચ્ચાર્યા કરે છે તે જ ખરો સ્વદેશમેવક નથી પણ જે એક પિતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, બાઈ તરીકે, મિત્ર તરીકે, પાડોશી તરીકે, મુસાદર તરીકે, દુકાનદાર તરીકે, અમલદાર તરીકે, એમ વિધિ વિધિ રૂપે કુટુંબમાં શ્રેયીમાં બ્રહ્મના કચેરીમાં પોતાનું કર્તવ્ય યથાર્થ બજાવે છે એ જ ખરો સ્વદેશમેવક છે આપણી અને આપણી ભાવનાની વચ્ચે અન્ય મરુદેશ પડેલો નથી વચવો પંથ ન્હાના મોટા અસંખ્ય સુન્દર કર્તવ્યથી છવાએલો છે, તેમાં યદને જ આપણે આપણા હૃદયે ધ્યાન તરફ પ્રયાણ કરવાનું છે. આ સત્ય મન-જન્ય તો વિદ્યાર્થીઓ, ગૃહસ્થ અને પ્રજ્ઞાનન બનતા પહેલા, નજીકીય કર્તવ્ય પોતાને ગાયે ખેતી લેવાની લાવમા કંઈ છે તે ન કરે. તેમ જ સામાન્ય પ્રજ્ઞાનન કેટલીકવાર, પોતાનું ખરું કર્તવ્ય વિસારે નાખી સ્વદેશમેવાને નામે મિથ્યા શક્તિનો વ્યય કરે છે તેમ ન કરતાં પોતાના અદ્યપ સ્વદેશમાં કર્તવ્ય બજાવી દેશને વધારે ઉપયોગી થાય આ જાતની સંગીન કર્તવ્યભાવના દેશમાં ઉપજાવવાની અત્યારે ઘણી જરૂર છે—કારણ કે અત્યાગનો સમય એવો છે કે રાત્રિ ગઈ છે, અને પ્રભાત થયું છે.

બ્રિટિશ ગમ્ય એ આપણા દેશના કલ્યાણનો નવો ઉપકાર છે. આપણા જળહળતા તેજોમય દિવસો તો પ્રાચીન કાળમાં ગયા, પણ મધ્યકાળની ધોર રાત્રિ વ્યતીત યદને દેશમાં પ્રાત કાળનાં કિરણો ફરી ફૂટતા અત્યારે જ દેખાય છે. માગ આ વિચારમાં કોઈને સ્વદેશ-ભક્તિની ખામી લાગતી દોષ તો એને મારો આટલો જ નમ્ર ઉત્તર છે કે—સ્વદેશ સૌને વ્હાવો છે: પણ સ્વદેશભક્તિને નામે અસત્ય વ્હાલું નથી. બ્રિટિશ રાજ્યના આગમન પહેલાં ‘દેશનું ભવિષ્ય’ એ વિચાર પણ કોઈને સૂઝતો હતો? પગ તળેની ભૂમિ ઉપરાંત બે ટાંગણાં પણ કોઈની દૃષ્ટિ દૂર જઈ શકતી? અરે! જે ભગવદ્ગીતા માટે અત્યારે આપણે આટલું બધું અભિમાન ધગવીએ છીએ તેનું જ્ઞાન પણ કેટલા યોગને હતું! અને તેથી કહેવું જોઈએ કે

ચોતરફ વ્યાપી રહેલો અન્ધકાર દૂર થઈ કર્તવ્યના માર્ગ ઉઘડતા હવે જ આપણને નજરે પડે છે: એક અન્ધારી રાત્રિએ લૂટારૂ-આને દિવસ પ્રાણીઆથી ભરેલા જંગલમાં ફસાઈ પડેલા વટેમાર્ગને પોતાના જન મહાતા રક્ષણ ઉપરાંત ભાગ્યે જ કાંઈ પણ કર્તવ્ય હોય છે: એને સર્વોદય થતાં, માર્ગ સૂત્રીને જે આનન્દ થાય છે તેવો જ આનન્દ અત્યારે ખરા દેશસેવકને થવો જોઈએ.

પ્રભાતના ધંટાનાદ દૂર દૂરથી શ્રવણે પડે છે, અને

“ મિત્રો જનાન્ યાતપાતિ મુવાળઃ ”—ક્ર. સં.

—અર્થાત્ પ્રભુ પોતે આપણને, આનન્દ અને હિસાહથી સજ્જ થઈ, હજી લઈ, પોતપોતાને સોંપેલા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં શ્રમ કરવા, ખીજ રોપવા, અને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવા ખોલાવે છે,

“ કાવ્ય એટલે શું ? ”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી.)

રા. રા. કેશવલાલે કાવ્યના સ્વરૂપ વિશે જે વિદ્વતાભરેલું નિરૂપણ કર્યું છે તે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે એકંદરે સંમતિને યોગ્ય છે. તેમણે કરેલી વ્યાખ્યાનો સાર એ છે કે ‘ ભાવનો સતત વાણીમય પ્રવાહ તે કાવ્ય. ’ રા. રા. કેશવલાલના બાપણ પછી જે ચર્ચા થઈ છે તેમાં કાવ્યના એ લક્ષણ સામે વાંધો લેવામાં આવ્યો નથી પણ એ લક્ષણ પરથી જે અનુમાન કરવામાં આવ્યાં અને ફટલાંક ઉદાહરણો લઈ એ લક્ષણને આધારે જે રીકા કરવામાં આવી તે સામે વાંધો લેવામાં આવ્યો છે. આ રીતે રા. રા. કેશવલાલે કરેલી વ્યાખ્યા વિશે કંઈ ગેરસમજુત થઈ લાગે છે અને સંક્ષેપમાં ફરી અવલોકન કરવાથી કદાચ ગેરસમજુત દૂર થઈ શકશે.

પ્રથમ તો કાવ્ય માટે ભાવ આવશ્યક છે. જ્યાં ભાવનું અસ્તિત્વ ન હોય ત્યાં કાવ્યત્વ હોઈ શકતું નથી. માત્ર કાવ્યના ખાસ આકારથી, પદ્યમય રચનાથી, કાવ્ય થતું નથી, એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાની કોઈ ના પાડતું નથી, પણ તે સિદ્ધાન્ત મથાર્થ રીતે લાગુ નહિ પાડવાથી જ જે કાવ્ય નથી તેને કાવ્ય કહેવાની ભૂલ થાય છે. જે કાંઈ વાક્ય પદ્યમાં ગોઠવેલું હોય,—બાપણ કર્તાએ મોજેલા શબ્દમાં કહેતાં, જે કાંઈ કવિતા હોય,—તે કાવ્ય જ હોય એવો આગ્રહ કરવાથી આ વિષયમાં વિવેક રહેતો નથી. આ માટે, ભાવનું મહત્ત્વ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. ભાવ તે વિચારવિષયક વ્યાપારથી ભિન્ન છે. મનના વિચારવિષયક વ્યાપાર પણ આપણને આશ્ચર્ય પમાડે તેવા હોય છે, પણ તેટલા પરથી તે કાવ્યયોગ્ય ભાવ હોતા નથી. મુકેશિંહ સરખાની ગણિત વિદ્યા, સંકેતચાર્ય સરખાનું તત્ત્વચિંતન, ન્યુટન સરખાનું પદાર્થવિ-

જ્ઞાન આશ્વર્યજનક છે એમા શક નથી, પણ, તે કારણથી તેમના લેખ કાવ્ય કહેવાતા નથી. અને એ લેખને ગદ્યને બદલે પદ્યમા મુક્યા હોય તો પણ તે કાવ્ય કહેવાય નહિ. કારણ એ છે કે ભાવમય વ્યાપારના એ લેખ નથી ભાવમય વ્યાપાર વિચાર-વિષયક નહિ પણ વિચાર-વિષયક હોય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો કાવ્ય તે શુદ્ધિની નહિ પણ હૃદયની કૃતિ છે મનના વ્યાપારોમા આ ભેદ ક્યા પડે છે તે આપણે નક્કી કરી શકતા નથી, શરીરવિજ્ઞાનથી તે ગમ્ય નથી, પણ તેટલા પરથી એ ભેદ નથી એમ ઠરતુ નથી યુરોપમા જડવાદ પ્રબળ હતો તે જમાનામા એક ખગોળ વેત્તાએ કહેલું કે મેં આકાશમા બધે દુરખીન ફેગવી જોયું છે પણ કોઈ ઢેકાણે ધ્વજ દેખાયો નથી, માટે ધ્વજર છે નહિ. ભાવની ઉત્પત્તિનું સ્થૂળ સ્થાન નક્કી થઈ શકે નહિ માટે તે ઉત્પત્તિ થતી જ નથી એમ કહેવું એ આના જેવી જ ભ્રાન્તિ છે. ભાવ એ વિચારથી જુદા પ્રકારનો અનુભવ છે એ આપણે વાસ્તવિક રીતે જાણીએ છીએ. અને તે મામે આપણે એમ પણ જાણીએ છીએ કે બધા મનુષ્યોમા તે એકસરખી ગાંઠતા વાગેા હોતો નથી ટાઈ મનુષ્યો આજ ભાવપગયણ અને ટાઈ મનુષ્યો વધારે ભાવપગ-યણ હોય છે જેઓ ભાવપગયણ ન હોય તેઓ આપણા ગમે તેટલા માનને પાત્ર હોય તો પણ તેમને ભાવપગયણ કહેવા, ને કાવ્યત્વ વગળી તેમની કૃતિને કાવ્યનું નામ આપવું એ યથાર્થ નથી તેમના શુદ્ધિવ્યાપાર મહાન હોય તો તેમની શુદ્ધિની મહત્તા સ્વીકારી જોઈએ અને એ તેમને માન આપવાનો ખરો માર્ગ છે, પણ, તે કાવ્યથી તેમને કવિ કહી શકાય નહિ અને તેમને કવિ કહેવામા તેમને ખરૂં માન આપવું નથી એજ પ્રમાણે કોઈ વિચારો પદ્યમા જણાવેલા હોય તે આપણને ગમે તેટલા સાન, ગમે તેટલા ખન, ગમે તેટલા ઉંડા લાગતા હોય તો પણ તેટલા પગથી તે પદ્ય તે કાવ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. તે વિચાર ભાવમય છે કે નહિ, એ મુખ્યત્વે જોવાનું છે. કાવ્યત્વ મળ્યે વિચારનું મૂલ્ય જોવાનું નથી પણ ભાવની ખુબી જોવાની છે બાણ્ય કર્તાએ

૪૧ તણા ચાન્ડોગ વાગ્યા
ઉવોર્ગી લોમે જન સર્વ જગ્યા,
જાણે શ્રુતી ચાન્ડોગ ઉચારે,
મુમુક્ષુ અજ્ઞાનપણ ઉતારે

એ વગેરે પદ્ય ઉદાહરણાર્થે કહ્યા હતા અને તેની ભાવહીનતા દર્શાવી હતી. બાણ્ય પછીની ચર્ચામા એક ગૃહસ્થે આગ્રહ કર્યો હતો કે આ પદ્યમા શ્રુતિ મોક્ષ અને જ્ઞાનની વાનો છે તે જતા તે કાવ્ય ન કહેવાય તો ધણુ અચાનક થાય પગલું અમુક રચના કાવ્ય છે કે નહિ તે જોવા માટે તો તેમા ભાવ છે કે નહિ એ જ મહેતી કરોટી છે. 'ચાર શ્રુતિના ઉચ્ચારથી મુમુક્ષુ જનો પોતાના અજ્ઞાનપણનો ત્યાગ કરે છે' એ વાક્યના અર્થનું ધર્મજ્ઞાન મળ્યે ગમે તેટલું મૂલ્ય હોય પગલું એ વાક્યાર્થમા કોઈ ભાવ મમાપેલો નથી એ વાક્યાર્થ માત્ર શુદ્ધિનો વિષય છે. 'ધડીયાલના ચાર ટકોરા વાઝ્યા એટલે બધા ઉવોર્ગી લોકો જગ્યા' એમા પ્રાત કાળે બનતી સામાન્ય હકીકત કહી છે, એ હકીકતના કથનમા કોઈ ભાવ છે કે કાવ્યત્વ છે એમ કોઈ ધડી ભગ પણ કહેશે નહિ. આ એ વાક્યાર્થને 'જાણું' શબ્દથી જોડી ઉત્પ્રેક્ષા અવકાર આપ્યો છે, પણ બાણ્યકર્તાએ કહ્યું છે તેમ અર્ધો અવકારનું કોઈ સ્થાન

નથી, અલંકાર વડે શોભાવવા જેવો કાંઈ ભાવ નથી તેમ જ અલંકારમાં કાંઈ ચમત્કાર નથી, બીજા વાક્યાર્થનું પ્રથમ વાક્યાર્થ સાથે સરખાપણું કલ્પવામાં કાંઈ સચિરતા રહેલી નથી. આ પદવાળા વર્ણનમાં આ પ્રકારના ઘણા અલંકારની રચના છે તેમાં પણ આ જ પ્રમાણે અકેક પ્રસંગની હકીકત કહી તેને અકેક અલંકારની ચીટ્ટી ચઢાડી છે. આવા અલંકારના સંગ્રહમાં કાંઈ કાવ્યત્વ રહેલું નથી. અલંકારનો કોપ બનાવવામાં આવે, અને અનેક વસ્તુઓ તથા પ્રસંગોને કોતું કોતું સામ્ય આપવું એ તેમાં દર્શાવવામાં આવે, મુખને કમળ સાર્યે સરખાવવું, હોઠને પરવાળા સાથે સરખાવવા, હાથને દંડ સાથે સરખાવવા, દાંતને મોતી સાથે સરખાવવા, ગતિને સિંહના જેવી કહેવી, કીર્તિને ઘોળા કહેવી, વર્ષાખિન્દુને આકાશનાં આંસુ કહેવાં—એ વગેરે અલંકારની તૈયાર સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવામાં આવે, તો તે કોપ તે કાવ્ય બને નહિ. ભાવનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ હોય અને ભાવમંદતાથી રંગાયેલી દૃષ્ટિએ અમુક અલંકારની કલ્પના થાય ત્યારે અલંકારની યથાર્થતા હોય છે તે બિના કેવળ કૃત્રિમ અલંકાર કહી કહાડવાથી કાવ્યત્વ આવતું નથી.

ભાવની વાસ્તવિકતા કાવ્યમાં હોવી જોઈએ, અર્થાત્ કાવ્ય રચનાર કવિને ભાવનો અનુભવ થયો હોવો જોઈએ, એ પ્રધાન અંશ લક્ષમાં નહિ. રાખ્યાથી ભાવ વગર માત્ર સભા રંજન ખાતર, ચતુરાઈ ખાતર, અમુક જાતની શબ્દરચના આણવા ખાતર, અમુક જાતના અલંકાર આણવા ખાતર, અમુક જાતના બુદ્ધિવિષયક વિચારો દર્શાવવા ખાતર અથવા એવા કોઈ ભાવહીન હેતુ ખાતર કરેલા પદ્યને કાવ્ય કહેવાની ભૂલ થાય છે. રસનું સ્વરૂપ જોઈશું તો પણ આ જ વાંત શકિત થાય છે. હવતમાં વિવિધ અનુભવથી મનુષ્યના ચિત્તમાં જે સહૃદયતાવાળી ઇતિઓ બંધાય છે તેને સ્થાયી ભાવ કહે છે. કવિ પોતે અનુભવેલા ભાવનું એવું ચિત્ર આપે છે કે જેથી એ સ્થાયી ભાવનો સાક્ષાત્કાર થાય, એ સ્થાયી ભાવ જંગમ થઈ સહૃદયતાનો ઉદ્ઘાસ થાય ત્યારે રસની નિષ્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે રસ તે હૃદયના ભાવનો જ વિગ્રહ છે, અને કવિને પ્રથમ ભાવનો અનુભવ થયો હોય ત્યાર પછી કાવ્ય રચતાં રસનો પ્રસંગ આવે છે. માત્ર ચતુરાઈ વાપરી કે યુક્તિ કરી શબ્દો કે વાક્યો ગોઠવવામાં આવે એમાં ભાવનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. ભાવનો અનુભવ આપોઆપ થાય છે, તે ઉપજન-વાતો નથી. કવિને પોતાને ભાવ અનુભવ થયા વગર સભાને રંજન કરવાને પદ્ય ગોઠવી કહાડે તેમાં રસ હોય નહિ, કેમકે ત્યાં મનમાં કવિનો ભાવ જ હોતો નથી. અલંકાર વગેરેની કલ્પના તે માત્ર ભાવને પ્રકાશિત કરવાનું અને શોભાવવાનું સાધન છે. ભાવ ન હોય ત્યાં એવાં એકલાં સાધનથી કાવ્ય થતું નથી.

ભાવના વાણીમય પ્રવાહથી કાવ્ય થાય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભાવ બીજી રીતે પણ પ્રકટ થાય છે, ચિત્રમાં રંગ અને રેખાની રચનાથી ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે, શિલ્પ કૃતિમાં આકૃતિઘટનાથી ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે, સંગીતમાં સ્વરસંવાદથી ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે, પણ કાવ્યમાં વાણીના વિલાસથી ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે. કવિના હૃદયમાં ઉદ્ભૂત થયેલા ભાવ અમૂર્ત હોય છે તેને મૂર્ત રૂપ આપવા સારું કવિ વાણીનો આશ્રય લે છે. ભાવથી પ્રેરિત થયેલો કવિ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા સારું સદ્ધિમાંથી નમુના લઈ ભાવમય મૂર્ત રૂપ વાણીમાં રૂપે છે. ચિત્રકાર, શિલ્પકાર કે સંગીતવિધાયક પણ ભાવ પ્રદર્શિત થાય એવાં મૂર્ત રૂપ રૂપે છે.

પણ તે વાણીમય નથી હોતા કવિના મૂર્ત રૂપો વાણીમય હોય છે આ કારણથી કાવ્યનું લક્ષણ દર્શાવતા કહેવામાં આવે છે કે કાવ્ય તે અમુક વિશિષ્ટતાવાળો શબ્દ છે. શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય ૮ શબ્દવાળો અર્થ તે કાવ્ય એ વિગે સરૂત વિવેચનમાં મતભેદ છે શબ્દનો અર્થ તે પણ શબ્દની પેઠે રમતો વાહ- જે, પરંતુ કાવ્યના મૂર્ત રૂપમાં અર્થની પાલી શબ્દની બરાબરીની ગણવી કે તેથી ઉતરતી ગણવી એ નક્કી કરવું કઠણ છે તેથી આ મતભેદ થયો છે પરંતુ ગમે તે પ્રકારના શબ્દની ન્યતાથી અથવા ગમે તે પ્રકારના અર્થના મૂંઝવણથી કાવ્ય થતું નથી રસવડે આનંદ આપે એવા શબ્દ અને અર્થથી કાવ્ય થાય છે નસ ન હોય એવી શબ્દરચના રમુજી હોય તેથી વિનોદ થાય અથવા અર્થસંગ્રહ વિચારવત હોય તેથી જ્ઞાન મળે પણ તે કાવ્ય કહેવાય નહિ આ રીતે શબ્દથી કાવ્ય થાય છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ એવો નથી કે શબ્દના ઝડકમકથી કે ઊભા અવળા અને આડા વચા્ય એ રીતે શબ્દો ગોઠવ્યાથી કાવ્ય થાય કાવ્યનો ચમત્કાર ભાવમાં છે મસત્યકિતમાં છે, શબ્દ ગોઠવવાની ચતુરાઈમાં નથી વાક્યનો અર્થ પસંદ પડતો છે કે એમ એ કાવ્યની કસોટી નથી પણ અલૌકિક ભાવવાળો છે કે કેમ એ કસોટી છે રસગંગાધરમાં જુલું છે તેમ ' તાજે પેઠે પુનઃ જન્મ્યો ' ને ધન આપીશ ' એના વાચ્ય સાંભળી માણસનો હર્ષ થાય પણ તે માટે એ વાક્યો કાવ્યમય ન કહેવાય કાવ્યનો આનંદ એથી જુદા જ પ્રકારનો છે

ચિત્ર વગેરે ડળાઓના વિધાનમાં ભાવનું દર્શન માત્ર એક અમુક પ્રસંગનું જ આની શરૂ છે, એક ચિત્રનો ખીજ ચિત્ર માથે સખધ થઈ શકતો નથી, પરંતુ કાવ્યમાં તો ભાવનો સતત પ્રવાહ ચાતુર્ય રહે છે, એક પ્રસંગ પુરો થઈ રહે એન્ડે કાવ્ય પુરું કરવું પડતું નથી પણ ખીજે પ્રસંગ દ્વેતી નેડે માધી શકાય છે વાણીના પ્રભાવથી કાવ્યમાં આવું સાતત્ય જળવી શકાય છે

કાવ્યમાં ભાવ વહે છે એમ કહેવાથી તેમાં ઉચ્ચારનું આન્દોનન હોય છે અર્થાત્ હ્રદ સરખી શબ્દરચના હોય છે એ અંશનો પણ કાવ્યની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થાય છે એમ કદાચ કહી શકાય ભાવ અને લાગણીઓની પાપા ઉછળીને વહેતા પ્રવાહ પેઠે કે ઊર્મિમાના પેઠે એક પછી એક ન્યતાધિક પ્રાપ્ત્ય ક્રમમાં અનુભવગમ્ય થાય છે, તેમ જ ભાવ અને લાગણીઓના આવેશથી શરીર કંપાયમાન અને દોનામમાન થાય છે તે આપણે જાણીએ છીએ હૃદયગમ ભાવણ કરતા વક્તાઓના શરીર આમથી તેમ દિગ્ગે છે, રસમય કાવ્ય વાચતા આવેગપૂર્ણ થઈ આપણે ઉડીને રવા માડીએ છીએ, સંગીતથી મસમઝ થતાં પુરૂષો સર્વ ધૂણાવે છે આ સર્વ દર્શાવે છે કે ભાવ સાથે આદોનન સકળાયેલું છે. ભાવ શબ્દમાં પ્રકટ થતા શબ્દરચના પણ એ આન્દોલન ગ્રહણ કરી લે છે અને હ્રદ જેવી રચનામાં ગોઠવાય છે, અવખત ભાવની ગાદતા ન હોય ત્યાં આન્દોનન જુગ હોય છે અને આછા ભાવ વાગ્યાં કાવ્ય ગદ્યમાં હોઈ શકે છે, પરંતુ તે ગદ્યમાં પણ કાઈ તાત્પર્ય હોય છે એવા ગદ્ય કાવ્ય કવિતાની સીમા ઉપર હોય છે.

હ્રદ આ રીતે ભાવનું આન્દોલન જળવે છે તે સાથે કવિતાની વાણીની અપૌકિકતા પણ જળવે છે, હ્રદ કવિતામાં હ્રદ સાધારણ ગસહીન વાસ્તવિકતાનો પ્રવેશ યનો અટકાવ-

નારી આડ (' a perpetual barrier against reality '), રૂપ બને છે. છન્દની રચના પ્રાકૃત વાસ્તવિકતાનું અકાન્થત્વ તરત પ્રકટ કરી આપે છે અને એવી વાસ્તવિકતાને કાવ્યથી દૂર રાખે છે. જેટલું વાસ્તવિક હોય તેટલા બધાનું કવિત્વમાં સ્થાન નથી.

નિત્યના જીવન વ્યવહારની સાધારણ ક્રિયાઓ ગમે તેવી આબેહુબ ખતાવવામાં આવે તો પણ કાવ્યમાં કે ચિત્રમાં શોભે નહિ. વાસ્તવિકતામાંથી જે ભાવનું ઉદ્દીપન કરે છે તે જ કવિતામાં અને ચિત્રાદિ કળાઓમાં અવકાશ પામી શકે છે.

કાવ્યના સ્વરૂપ વિશે આનું વિચારપૂર્ણ વિવેચન આપણા વિદ્વાન બાપણકર્તાએ કર્યું અને આવી મનનયોગ્ય અર્થો ઉદ્દ્યુત કરી તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

[રાં. રા. રંમણલાલ મહીપતરામ.—વસન્ત-આદિસ.]

પ્રમાદી નાવિક.

મનોહર તરંગ આ ઉપર ચન્દ્રિકા વિસ્તરે,
સુધાધવલ અન્તથી અગ્ર સાથ વિદ્યુત સરે;
વહી પવન મન્દ મન્દ જડ અંગ. જાગૃત કરે,
નહી વિધુર અન્તરે તદ્દપિ કાંઈ આશા કરે !

x x x

હતો ચરસ મૂલથી સરતનો જરાએ નહીં,
નહીં સફરલાભની પ્રગટતી સ્પૃહાએ મહીં;
સદૈવ સુખનાવમાં સ્વજનસંગ માટે જતો,
કૃતાર્થ સહચારથી પ્રણયથી હમેશાં હતો !

દૂરથી સકલ ખંડના નવનવે કિનારે અમે,
હવાઇ ફરિયાદ કેક નિરખ્યા ચમત્કારને;
શશી સહિત રાત્રિઓ મહિં અનેક ગોઠી કરી,
ગયા દિવસ તે બધા ! નહિં જ આવવાના ફરી !

ગયા, વખત આવેતાં સ્વજન સર્વ છૂટા થયા,
ધણા સપ્તમાં અને સરત જીતવાને ગયા;
રહી પ્રિયતા સખી નિકટ માત્ર નૌકા પરે,
ગણી ઉભય અર્થ સર્વ ભટક્યાં મહાસાગરે !

ભર્યાં દિલ વિલાસથી, મધુર કૈંક ગાનો કર્યાં,
તર્યાં જલધિમાં અને વિરલ ટાપુઓમાં રૂપ્યાં;
જતાં નિકટ બન્દરો નિરખતાં હલેસે વહી,
“ ન હોય સુખનાવની કદર બન્દરોને, ” કહી ।

ધણી વખત યાકતાં નિજ કરે સુવાડી મને,
પ્રિયા ઉભય નાવને ચલવતી ધરીને કને;
કદી ગહન અન્ધકાર પ્રસર્યા પછી જાગતો,
તથાપિ ગણતો નહીં, સદયની ક્ષમા માગતો ।

અહો હૃદયહીનતા ! અવધિ છોક કાઢિન્યતી ।
વ્યથા ન મમજી શક્યો પ્રિયતમાસુખે દૈન્યની ।
દાપિ લઈ આંકમાં રસિક કૈં કથાઓ કહ્યું,
ગણી પગિસમાપ્તિ ચિત્ત કૃતકૃત્ય માની લઈ ।

કહે કરણ એકદા, “ નવ જગ” કિનારે સખે ।
ગરા જનસમાજમાં? જડ જલે ઘવાશે રખે । ”
હતાં સંજલ નેત્ર એ, મુજ ભરેલ નિદ્રાલસે
પડ્યો તરત જીધમાં । સ્મરણુ તે નહાવાં ખસે ।

× × ×

કગલ રજની મહી ગગનગર્ભમાં ફૂંખતી,
દગે દગ ઉડાડતાં ચડી અનેક તારાસતી,
હતી સિથિલ નાવલી સ્થિર, જગ ન દીગી ક્રિયા,
પડ્યો તરત જલપતો જલધિમા પ્રિયા । હા પ્રિયા ।

મખેલું, ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં ૩

કાન્ત,

શાશ્વત્વેવી કાવ્ય.

પ્રથમ ખંડ.

પ્રાસ્તાવિક.

હમણાં એક ઉત્સાહી ને વિદ્વાન લેખકગણ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા યત્ન કરી રહ્યા છે. આ સમુદ્ગમનમાંથી જ કોઈ કવિવર ઉદ્ભવશે એવી આશા રસિકજનો રાખે છે. જો કે હાલ તો કોઈ સમર્થ કવિ દૃષ્ટિભર્યાદામાં દેખાતો નથી છતાં હાલ જે અનેકાનેક છૂટા છવાયા પ્રયત્નો કાવ્યક્ષેત્રમાં ચાલે છે તે જ મહાકવિની ઉત્પત્તિનું પ્રારંભચિન્હ છે. ધૂમાડો સારી પેઠે થયા પછી જ ભડકો ચાલે છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ ધૂમાડા ને ભડકા વચ્ચે સામ્ય નથી દેખાતું છતાં એ બન્ને એક જ પિતાનાં બાળક છે, એક પીઞ્જનાં પ્રતિસ્પર્ધી દેખાવા છતાં અન્યોન્ય સહાયક છે. અગ્નિને પ્રારંભે ને અંતે ધૂમાડો હોય જ છે. જ્યારે અગ્નિ પ્રગ્વલિત થઈ ખીલી નીકળે છે ત્યારે એ જ ધૂમાડાની રજકણો સૂક્ષ્મ તનખા રૂપે અવસ્થાંતર પામે છે.

એક વખત એવો હતો કે જ્યારે મહારી બાળકપુદ્ધિને એમ લાગતું હતું કે આ લેખકો જે કવિતા કરવાના હાસ્યાસ્પદ પ્રયત્નો કરે છે તે માત્ર મિથ્યા કીર્તિશોધક પામર જીવો હશે. નવીન કિશોરાવસ્થામાં (૧૪ થી ૧૭ સુધીની ઉમરમાં) પદ્ય લખવાના મહેન પ્રયાસ કરેલા અને માત્ર વિનાની હજારેક લીટી જુદા જુદા વિષયો પર ચીતરી કાઢેલી. પરંતુ વધતા જતા અભ્યાસને લીધે, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી મહાકવિઓનાં કાવ્યો જાણવા વાંચવાથી મદને મહારા હ્રુદ પ્રયાસ પ્રત્યે ઘણો જ અભાવ થયો. એમ ખાતરી થઈ કે મહારી પદ્ય રચના કવિતા નથી અને ગમે તેટલો વિકાસ થયા પછી પણ એ કવિત્વના ઉત્તમ ગુણયુક્ત થનારી નથી. આવી ખાતરી થવાથી એ પ્રયાસ લગભગ છોડી દીધો અને ત્યાર પછી ઘણો વખત સુધી હાલના નવીન પદ્યલેખકો પ્રત્યે મહારી દૃષ્ટિ બહુ માનભરી નહોતી.

હમણાં કેટલોક વખત થયાં આ માનસિક અવસ્થાનો અંત આવ્યો છે. હમણાં હમણાં એવી વૃત્તિ થઈ છે, કેટલેક સુસ્થળેથી એવો બોધ મળ્યો છે કે માતૃભાષાની સમૃદ્ધિ વધારવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો એ ધર્મ્ય કાર્ય છે. એ ધર્મ્ય કાર્યમાં કીર્તિની અપેક્ષા કે ઉપેક્ષાનો પ્રસંગ જ નથી. ગુર્જરીમાતાનું નવું સાહિત્યમંદિર ચણાય છે તેમાં યથાશક્તિ ઉદ્યમ કરી સહાય આપવી એ પ્રત્યેક ગુર્જર પુત્રનો ધર્મ છે. કીર્તિની લલુતા રાખવી, એ મંદિરમાં વદ્ય કારીગર થવાની આશા બાંધવી એ મૂર્ખતા છે. આપણાથી વધારે ન બને તો બે ઈંટ પણ ચૂકવી એ જ ધર્મ છે. કંઈ ન બને તોયે માટીના ટોપલા હંચકી કારીગર કને લઈ જવામાં પણ ધર્મ છે. ઉત્તમ કાર્ય આપણાથી ન બને માટે કંઈ પણ ન કરવું એ બાલિશતા છે, મૂર્ખતા છે, અધમતા પણ છે.

આવો માર્ગ સુઝતાં તે પ્રમાણે અનુસરવા આપદ ઉત્પન્ન થયો. દબાઈ ગયેલી હૃદય-વૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ. સાહિત્યસેવકા પ્રત્યે પ્રીતિ થઈ, મમતા થઈ, અને માનની વૃત્તિ ઘણી જ

વધી. આમ થતાં પધરચતાનું મૂકી દીધેલું કાર્ય ફરી હાથમાં લેવા મનોરુચિ થઈ અને તે રોકવી તે યોગ્ય લાગ્યું નહિ.

આવી પવિત્ર ભાવનામાંથી રાણકદેવી કાવ્યનો જન્મ થયો છે. એ બાળક વધીને મોટું થાય એ અદશ્યાધીન છે. એ કાવ્ય રતુતિપાત્ર થશે કે નિંદાપાત્ર થશે એવો વિચાર કરવા જરૂર જણાઈ નથી. રતુતિ નિન્દાની એ પત્તે ઉપેક્ષા જ છે. અદ્યપશકિત પ્રમાણે સાહિત્ય-મંદિરમાં બે ઈંટ મૂકવા જેવો જ આ પ્રયાસ છે. કવિ ઉપકવિમાં લેખાવાની વૃત્તિનો છોટો પલ્લુ નથી, માત્ર ધર્મ્ય કાર્ય સમગ્ર આ કાવ્યનો આરંભ કર્યો છે.*

ઉપોદ્ધાત.

મૈદંધ્ય, લાવણ્ય, મતીલ અને અદ્ભુત જીવનવૃત્તાંત એ સર્વ કાવ્યને જોઈતાં સાધન સતી રાણકદેવીનું ચરિત પુરાં પાડે છે. આખા ગુજરાતમાં એના જેવી રૂપવતી, ગુણવતી, ભાગ્યવતી, ભાગ્યહીન. સ્ત્રી ખીલુ કોઈ થઈ નથી. થઈ હશે તો તે પ્રસિદ્ધિમાં આવી નથી. આ કારણથી રાણકદેવી સંબંધી કાવ્ય લખવાનું સુઝયું. વળી ઘણી નાની વયમાં મેં ગણકદેવીનો મોરખી કંપનીનો નાટક જોયલો ને પ્રથમ નાટક મેં એ જ જોયલો તેથી એ મતી સ્ત્રીના સરકાર હૃદયમાં જડ ધાલી બેઠા છે.

કલ્પિત દરતાં ઐતિહાસિક વસ્તુ હમેશાં વધારે અસંગ્રામક હોય છે અને ગણકદેવીને નાયિકા કરવાનું એ પણ એક કાગળ છે. રાણકદેવીનો મથાર્ય દતિહામ કંઈ છે નહિ પણ જે છે તેમાં પ્રસંગોપાત્ત આ કાવ્યના ઉદ્દેશને અનુકૂળ ફેરફારો કરવા પડે. એ ફેરફારો કવિ-તામાં દોષ રૂપ નથી.

આ કાવ્યના કેટલાક ભાગ પાડી ખંડ કરવા ધાર્યું છે. ને દરેક ખંડમાં દસવીશ દર્શન આવશે. મેજક લેન્ટર્નની પ્લેટો માફક એકેક દર્શન એકેક ચિત્ર આપશે. આ ચિત્ર ઘણાં જ ટૂંક હોવાથી અને ચોડાં ઘણાં એક ખીજથી સ્વતંત્ર હોવાથી વાચકનો કંટાળો દૂર કરવામાં સહાયજીત થશે.

દર્શન—૧.

પ્રસંગ—

(ગિરનારની ટળેટીમાં એક ન્હાના મકાનમાં રાણકદેવી હુડમત કુંભારને ત્યાં શાંત જીવન ગાળે છે તેનું ચિત્ર છે. રાણકદેવીની ઉમર આશરે ૧૧ થી ૧૩ મુધીમાં કલ્પેલી છે. માટીનાં વાસણ તથા જાત જાતનાં સુંદર રમકડાં ને પુતળાં બનાવી આ રંક કુટુંબ પ્રજાપતિ

* આ લાંબી પ્રસ્તાવના લખવાનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે મ્હને સુઝેલો માર્ય ખીજને પણ સુઝાડવો. હાલ કેટલાક યુવકો જેઓમાં માતૃભાવાની સેવા કરવાની કેંક શક્તિ છે તેમનું તે પ્રતિ ખીલકુલ લક્ષ નથી. એવા કેટલાકનો મ્હને સમાગમ પણ થયો છે. હમણાં હમણાં વધેલાં જ્ઞાનથી કવિતાનો તેમ જ અન્ય સાહિત્યનો આદર્શ એટલો બધો ઉચ્ચ થઈ ગયો છે કે ઉત્સાહી લેખકોમાં તેથી કેંક કાયરતા આવી જાય છે, આવી નિર્બળ ચિત્ત-વૃત્તિને રોકવા ને મથાશકિત પ્રપલ્લ કરવા સર્વ કોષ્ટને ઉત્તેજવાને અર્થે જ આ પ્રસ્તાવના લખાઈ છે. આશા રહે છે કે ઉદ્દેશ મશળ થશે.

નામ સાર્થક કરે છે. રાણકદેવીની વૃદ્ધ, બલી, માં આવી સુંદર કન્યાને આવું મેલું કામ કરતાં વારે છે તેનો આ બાળા મથાર્થ ઉત્તર આપે છે.)

(વસન્તતિલકા.)

સૌરાષ્ટ્ર સુંદર રસાળ પ્રદેશ મધ્યે,
ઉત્તમ સુંદર ગિરિ ગિરનાર રણે;
શા શાંત મોહક મનોહર ભવ્ય લાગે,
શું તેથી રમ્યગિરિ આ ગિરિનાર* કાવે ?

(અનુકૃપ.)

સૃષ્ટિસૌંદર્યની શોભા, દીસે અદ્ભુત આ રથળે;
વિશ્વતું* વધ્યું સૌંદર્ય, સંચ્યું+ હાં વિધિયે હશે.

(માલિની.)

ગિરિવર ચરણે કો, કૃપકું રમ્ય દીસે;
હૃડમત કરી કો ત્યાં, કુંભકર્તા વસે છે.
શુષ્ણિપલ બલી બાયાં, દિવ્ય કન્યાની સંગે;
સરલ મુખ રચીને, દિન કે નિર્ગમે છે.

(શિખરિણી.)

બલી બોળી બાયાં, રૂપવતી આતિ દિવ્ય હુલિતા;
મૃતિકાની નિત્યે, વિધિ વિધિ નવી વસ્તુ રચતાં.
મૃતિકાની સર્વે, બની સકળ આ સૃષ્ટિરચના;
શું કન્યાને માતા, વિધિકૃતિતલું હારખ કરતાં !

(અનુકૃપ)

બાળાને વારતી માતા, માટીમાં હાથ રંગતાં;
માતા—“ રહેવા દે ! મીઠી મ્હારી ! કામ આ કરવાં ભુંડાં.”
રાણકદેવી—“ વૃદ્ધ તું માવડી લ્હારો, છૂલું દેહ દમે થયે;
“ રહું જોઈ યુવા હું તો, ધિક્ક મ્હે* ધરી કાપને.

“ માટીના હાથ માટીમાં, અંતે તો બળા આ જશે;
“ બસે તો મિત્રતા બાવિ, આજથી વધતી રહે.
“ મ્હને માંતા ! ગમે આવી, માટીની સૃષ્ટિ માંડવી;
“ નિઃસત્ત્વ સત્ત્વ* યોજને, કલ્પનાને રમાડવી.”

* ગિરિઓમાં નારીરૂપ. સુંદરતા મોહકતાં વિગેરે ‘શુષ્ણિને’ લીધે.

+ વિધિ રચતાં વધેલાં સૌંદર્યનો ટગલો જલ્દાએ આ રથળે કર્યો હશે અને એ સૌંદર્યનો ટગલો એ જ ગિરિનાર પર્વત એવી ઉત્પ્રેક્ષા.

x પુતળાં રમકડાં બનાવીને વિધિકૃતિનું અનુકરણ કરવાથી.

દર્શન—૨.

પ્રસંગ—

(રાણુકદેવી પોતાના મકાનથી થોડે છેટે પ્રાતઃકાળની લીલા નિહાળતી હતી છે તેવામાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનો માનીતો વૃદ્ધ ખારોટ ત્યાં આવી પહોંચે છે. રાણુકદેવીનું અલૌકિક રૂપ જોઈ તે અકિત થાય છે અને તે કુંભારની છોકરી છે જાણી વિસ્મય પામે છે. મહારાજા સિદ્ધરાજને યોગ્ય આ કન્યા છે એવો મનમાં નિશ્ચય કરી રાણુકદેવી સાથે તેના પિતાને મળવા જાય છે.)

(દ્રુતવિશ્લેષિત છંદ.)

લલિત રંગલીલા નભમંડળે,
નિરખતી હભી બાળ ઉપા સમે;
પદપ્રહારથી રેણુ ઉરાડતો,
તુગ્ગ એક દીડો ધસી આવતો.

(અનુષ્ટુપ.)

પડ્યો અર્ધધડ્યો હસ, સમીપે શ્વેત માટીનો;
કુંળી અંગુલિથી બાળા, આરંભે પ્રિય કાર્ય તે.
ચંભાવી અશ્વ એવે તો, વૃદ્ધ કેા ઉતર્યો નીચે,
દેખી અદ્ભુત લાવણ્ય, બની સ્તબ્ધ હભો રહ્યો.

(ઉપજતિ.)

અહો ! દીસે અદ્ભુત બાળકી આ,
હશે વિધાતાની સ્વયંકૃતિ એડું
શું સ્વર્ગથી ઉતરી આજ આવી ?
સર્વેશની શક્તિપ્રમાણુભૂતા.^૧

(અનુષ્ટુપ.)

ખારોટ વચન—“ પ્રભુની લાડકી કન્યા ! બાળા ! બોલ તું કોણુ છે ?
“ તાતને માત ક્યાં ત્હારાં ? એકલી રંક વેપ છે.”

(ઉપજતિ.)

રાણુકદેવી—“ દીસે પ્હણે સુંદર વામ ન્હાનો,
“ વસું હું ત્યાં માતપિતાની સંગે;
“ પ્રજાપતિ આ સ્થળમાં પ્રસિદ્ધ,
“ છે તાત મ્હારો નથી રંક છેક.”

* જીવ વગરનાં પ્રાણીઓ અર્થાત્ રમકડાં.

૧ બીજા સાધારણ મનુષ્યો અલ્લાના સેવક વર્ગને હાથે ધડાતાં હશે એવી ઉત્પ્રેક્ષા.

૧ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર આવું પણ રૂપ ધરી શકે છે તેના પ્રમાણુ, સામિતી રૂપ, સર્વ શક્તિમાન છે માટે જ આવું ધરી શકે.

(ખંડ નારાય.)^૧

“ દિવ્ય દેહધારિણી,

“ શું કન્યકા કુંભારની ?

“ ન માનું વાત બાળની.

“ હશે જ શુભ ભેદ કે.”

(ઉત્પત્તિ.)

“ પણ દીસે પંકે જ પંકમાં આ,

“ શું સંભળ્યું પંકેજ પંકમાં આ ?”

“ વિરોધિતા વિશ્વ વિષે વિધાતા,

“ રચી હશે શા ગૂઢ હેતુથી તહે ? ”

(દ્રુતવિક્ષિપ્ત.)

ચકિત ચાલ્યું ગુર્જરનાથનો,

ધટીકે લુપ્ત વિચાર વિગે રહ્યો;

હરખથી હસતે વદને વદો^૩

“ લઈ જશે મીઠી ! તાત કેને મહેને ? ”

(અનુષ્ટુપ.)

હા ! કહીને, પુરોગામી બની એ મુગ્ધ બાલિકા;

શોકમિશ્રિત નિઃવાસા, કન્યકા હદ્યે દ્રવે.

(દ્રુતવિક્ષિપ્ત.)

કુતુહલે વળી શોકની છાંય શી ?

સમજી શું પત્તડાતી દશા હશે ?”

રવિ કરે જડ ચેતન^૪ જાગનું,યુગલ આલ્યું વિચિત્ર^૫ વિશેષનું.

નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલ.

૧ નારાયની એક લીટીના એ સરખા ભાગ કરી પહેલો આક્ષર દરેક આમ બનેલી લીટીનો અનુક્રમતા પ્રમાણે છોડી દધને કે રહેવા દધને.

૨ કમળ સરખી સુંદર આ કન્યા કુંભારના ધરના કાદવયાં પડી છે તો ખરી પણ શું એ ત્યાં જ ઉત્પલ થઈ હશે ?

૩ આવી કન્યા સિદ્ધરાજને મેળવી આપવાથી મ્હને મોટા લાભ થશે તેથી હર્ષ.

૪ રાણકદેવીનું ભવિષ્ય સુખરૂપ નથી અને તેવાં ભવિષ્યની સરઆતનું આ પ્રથમ પ્રકરણ છે.

૫ ચુવિકિરણ વટે જેમ ચેતનવાળાં પ્રાણીઓ જાગે છે તેમ જડ સહિ પણ જાગીને પ્રકટ થાય છે.

૬ વિચિત્ર યુગલ-૪૬ નારોટ ને સુંદરબાળા.

ધર્મવિચાર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૯૬ થી)

નરી સ્થન દૃષ્ટિએ સૃષ્ટિની સ્થિતિ જોવામા આવે છે તે ઉપરથી પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે સૃષ્ટિ શી રીતે તથા ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ, કેવી રીતે તથા કયા લગણુ માયાવાદ સૃષ્ટિ નહેશે તથા નાશ પામશે આ પ્રશ્નો પુરાતન કાળથી મનુષ્ય જાતિને મુઝા છે તથા તેનું સમાધાનદરેક ધર્મમા કરવામા આવ્યું છે આરથા અથવા શ્રદ્ધા બાજુ પર સુદી કયા ધર્મમા ઉપવા નૈતિનું ખરેખર સમાધાન છે એ યુદ્ધિથી વિચારતા સંકટ આવે છે. એક ઈશ્વરે પોતાની ઇચ્છાનુસાર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી એ શ્રદ્ધાથી માન્ય કરે તો ઠીક, નહિતર યુદ્ધિ કમુલ કમ્તી નથી ને દૈતપણુ આવે છે સૃષ્ટિ પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થઈ એમ કહીએ તો અકર્તૃત્વ દોષ આવે છે ઇશ્વરને અનંત મર્વ શક્તિમાન કહ્યો તો ટ્રેવીડ શંકાનું સમાધાન થઈ શકે છે પણુ સર્વ શકાઓનું સમાધાન થતુ નથી આ પ્રશ્ન વિશે વેદાત્તા સિદ્ધાન્તો તપાસીશુ તો સમાધાન ઘશે પન્માત્મા અથવા પરબ્રહ્માની સ્ફુરણાથી વિવર્તે રૂપ આ મર્વ દૃશ્ય મૃગિતો આવિર્ભાવ તથા લય થાય છે ને પન્બ્રહ્મા અતર્ધાન થઈ જાય ૭ તમાન અથવા નદીમા પથ્થર નાખવાથી પાણીના ડુગળા થાય છે ને પછી જેટલી શક્તિથી પથ્થર નાખ્યો હોય તેટલી શક્તિનું પ્રાપ્ત્ય ક્ષીણ થાય એટલે પાણીમા જે ડુગળા થયા હોય તે ધીમે ધીમે ઓઝા થતા લય પામે ૭ ને પાણી અસવ શાત ગ્થિતિમા આની જાય છે તે જ પ્રમાણે પન્બ્રહ્મ અથવા અદૃશની સ્ફુરણાથી દૃશ્ય સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ અથવા ભાસ થાય છે ને અતે લય થાય ૭ જડ ચેતન સૃષ્ટિ પાણીના ડુગળા પડેમ એક રીતે ચવાયમાન થઈ દેખાય છે પણુ એ ગ્થિતિ વાસ્તવિક નથી વ્યવહાર દૃષ્ટિએ આ ભામમાન જડ ચેતન જગત ખરૂં લાગે છે આ જગત આપણુ જોઈએ છીએ તે સત્ય નથી તથા અસ્તિત્વમા નથી એમ કમ કહી શકાય ? ૭ પણુ ખરૂં ને નથી પણુ ખરૂં વ્યવહાર દૃષ્ટિએ છે, પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ નથી એટલા જ માત્ર જગતને માયારૂપ કહ્યું છે માયા એટલે બાન્તિ (Illusion) ચ્વમ અથવા બાજગરના ખન (છદ્મજા) પર્મ છે સ્વપ્ન દશામા ક્કી નહિ જોએથી, અનુભવેની વ્યવહારકામિ જોવામા આવે છે, અનુભવાય ૭ પણુ જગત દશા પ્રાપ્ત થઈ કે સ્વપ્નામા જોએલી સૃષ્ટિ મિથ્યા હતી તે ૭ એ ખાની થાય છે. બાજગરનો તમાસો ચાવતો હોય ૭ તે વખત તો સત્ય લાગવાનો પણુ ખેન પુગે થયા પછી શાત વિચાર કરતા દરેક ખેવ હાથચાલાગીનો હતો એ નિશ્ચય થાય છે, તે જ પ્રમાણે વ્યવહાર પ્રસંગ વ્યવહારમા ક્ષીન હોઈએ ત્યા લગણુ ખન વાગે છે ને વ્યવહારમાથી વિરક્ત થઈ વિચાર કરીશુ તો સર્વ મિથ્યા પ્રપચરૂપ સ્વત સિદ્ધ ઘશે માયાવાદમા સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ નથી એમ કલ્પના નથી. પણુ પગમાર્થ દૃષ્ટિએ જગતની માયા મિથ્યા તથા જમણા રૂપ છે એ કલ્પના છે આ વાતના પ્રતિપાદનથી ડુનિઆના નીતિમય જીવન પર ઘણી અમન થાય છે. પગમાત્મામા ક્ષીન થતુ, મોક્ષ પામવો, નિર્વાણ મેળવવું એ માત્ર દૃશ્ય પન્મીકારી સૃષ્ટિ માયારૂપ મિથ્યા આભાસ ૭ એ કલ્પના અથવા સિદ્ધાન્ત દઢ ઘશે તો વ્યવહારમા મનુષ્યોનું જીવન નીતિમય તથા ઉચ્ચ થયા વિના મહેરો નહિ. જગત મિથ્યા ૭ એ સિદ્ધાન્ત જે મનુ-

ધ્યને થયો તેને લોભ મોહ મદ મત્સર ધર્મો ગર્વ વગેરે નડવાનાં નહિં. ધીમે ધીમે નટ થશે તથા ક્ષમા, દયા, મૃદુતા, સંતોષ વગેરે સફળતા દદ થશે. વ્યવહારમાં માફ તાફ, અસત્ય, પાપ કર્મો તરફ અધ્યતિ તિરસ્કાર એવા પુરૂષને થવાનો. એવા સત્પુરૂષનું ઔદિક જીવન વ્યવહાર દૃષ્ટિએ વિચિત્ર લાગવાનું પણ અતે એવા પુરૂષનો વ્યવહારમાં પણ જળ થવાનો. એવા પુરૂષને જે પરમાનંદ થાય છે તેની સાધારણ વ્યવહાર લીન પુરૂષને તો કલ્પના પણ થઈ શકશે નહિં.

પુનર્જન્મ કલ્પના જ છે કે સત્ય વાદ છે ? મનુષ્યનો પુનર્જન્મ હોવો જોઈએ કે નહિ ?

પુનર્જન્મ થાય છે કે નહિ ? દુનિઆના કેટલાક ધર્મો પુનર્જન્મમાં માનતાં

[પુનર્જન્મ] નથી. હોંદુ ધર્મમાં પુનર્જન્મની કલ્પના માનવામાં આવે છે. આત્માના

અસ્તિત્વમાં માનીએ ને પુનર્જન્મમાં ન માનીએ તો સૃષ્ટિના આરમ્ભ

કાળથી અસંખ્ય આત્માઓ થયા તથા સૃષ્ટિના અંતકાળ લગણુ અસંખ્ય આત્માઓ થશે એમ માનવું પડશે. મનુષ્યની જીંદગી એક જ હોય તો આ બધો વ્યવહારનો પ્રપંચ યોજવાની શી જરૂર ? મનુષ્યનું આયુષ્ય ૬૦ થી સો વર્ષ લગણું ગણીએ તો તેટલા વર્ષનો નકમો કરી દરેક મનુષ્ય તે પ્રમાણે જીવન કેમ નથી યોજતા ? આયુષ્યની પણ નિશ્ચયતા ક્યાં છે ? દુનિઆના વ્યવહારમાં લીન થઈ અનેક આશાઓ, તર્કોના કિશ્કાઓ, દગા પ્રપંચથી સ્વાર્થ સાધવા તથા લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા અનેક યુક્તિઓ યોજતી એ શા માટે ? એમ નિર્માણ હોય કે મનુષ્ય જન્મ્યો કે અમુક વર્ષ લગણુ જીવવાનો તો વ્યવહાર પ્રપંચ સમજી શકાય પણ જીંદગી અનિશ્ચિત છે. જન્મતાં બાળક મૃત્યુ પામે છે અથવા થોડા વર્ષનું થઈ દુનિઆનો સ્વાદ ચાખ્યા વિના મરણ પામે છે અથવા પૂર યૌવનમાં સગાં સંબંધીને મુકી મૃત્યુ પામે છે. તો આ દુનિઆમાં જન્મનું પ્રયોજન શું ? ને એક જ જન્મનું પ્રયોજન તથા સાબ શું ? ચત્તાંડ સૃષ્ટિ તથા પરબ્રહ્મ દૃષ્ટિથી વિચારતાં સદજ કલ્પના ઉદ્ભવે છે કે મનુષ્ય દેહનો એક જન્મ હોઈ શકે નહિ.

આકર્ષિત થઈ છે:—

" Truly there needs another life to come !
If this be all and other life await us not for one
I say it is a poor cheat, a stupid bungle
A wretched failure. I, for one, protest
Against it, and I hurl it back with scorn. "

[ખરેખર અન્ય જીંદગી હોવી જોઈએ: દુક્ત આ એક જ જીંદગી હોય ને બીજી જીંદગી રાદ જોતી નહિં હોય તો, હું મારે માટે કહું છું કે આ જીંદગી વંચના છે, મુર્ખાખ ખરેશો ઘોટાળો છે, કંગાલ નિરાશા છે. હું એનો નિર્ગેધ કહું છું ને ધિ:કારથી પાછી ફેંકી દઉં છું.] એક જન્મના હુંક વખતમાં આત્મા તથા પરમાત્માનું પૂરું જ્ઞાન તથા અનુભવ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિં. બાળકને જ્ઞાન આપતાં વખત લાગે છે. કમપૂર્વક જ્ઞાન અપાય છે, એકી વખતે સર્વ વ્યવહાર યોગ્ય બાપા જ્ઞાન અપાતું નથી. જેમ જેમ બાળક ઉમરે મોટું થતું

જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામા યોગ્યતા વધતી જાય છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્યને એક જીવંતીમા વ્યાવહારિક અથવા પારમાર્થિક જ્ઞાન બધું મળી શકતું નથી પુરાણોમા ચોર્યાસી લક્ષ (અસંખ્ય) જન્મ મનુષ્યના માન્યા છે ક્રિયામાણુ કર્મ પ્રમાણે એમાથી ઓછાવધતા મનુષ્યને ભોગવવા પડે છે પ્રારબ્ધ કર્મ ગ્રેહ હોય તો યે । જન્મમા મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે દુનિઆના મહાન અદ્ભુત શક્તિ ધરાવનારા બાળકના દાખના જુઓ મ્હં અતૈકિકતા લાગશે પાંચ છ વર્ષના બાળકને ગાયનનું અપૂર્વ ગાયન તથા નહિ શીખેલી બાપામા આવડે એ ગત જન્મમાં ગાયનની પૂર્ણતા મેળવેલી એ સિદ્ધ કરી નથી આપતું ? કઈ ન્યૂનતા રહી હશે તે પ્રાપ્ત કરવાને આ જન્મ ધયા હશે એમ કેમ નહિ માનવું ? શ્રીમત્ શકરાચાર્યના જીવનનો વૃત્તાંત શું સચવે છે ? મધ્ય વયમા આટલું અગાધ જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત થયું । ઇશ્વરી અશ પણુ ખરો ને પૂર્વ જન્મમા ધર્મ તથા શાસ્ત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું એ પણુ ખરૂં બીજા અદ્ભુત શક્તિ ધરાવના । પુરૂષના દાખમાઓ પણુ પુનર્જન્મ સિદ્ધ કરે છે.

આત્માનું અમરત્વ તથા પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ માન્ય થયું તો કર્મવાદમા માન્યા વિના

છુટકે થતો નથી એક જ માઆપથી જન્મેના પુત્ર પુત્રીનું સ્વરૂપ

[કર્મવાદ] સ્વભાવનું મળતાપણુ અથવા ભિન્નતા, ભૌતિક કાંજોથી સમજાવી શક

પણુ એ જ જાતના સંયોગોમા મુકાએના ઉઠરેલા તથા કેળવાએના

પુત્રોની વ્યાવહારિક સ્થિતિમા ધનપ્રતિષ્ઠા, ધર્મવૃત્તિ આચરણુમા ભિન્નતા શી રીતે હોઈ શકે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમોથી થઈ શકતો નથી એ જ માઆપના પુત્રોમા એક વિદ્વાન ને બીજો મૂર્ખ, એ ધનવાન અને બીજો રૂક એક ધાર્મિક ને બીજો નારાતિક, એ દયાળુ અને બીજો ક્રૂર એવા અનેક દૃશ્ય-અંતો જોવામા આવે છે આ ભિન્નતાનું સમાધાન ક્ષત વિજ્ઞાન અથવા શરીરવિધાથી થઈ શકતું નથી જરૂવાદી મ્હેશે કે એના મગજનું બધારણુ સાફ હોવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકે છે ને તેથી ધન મેળવી શકે છે તે બીજાના મગજનો પદાર્થ મજબૂત નહિ હોવાથી બુદ્ધિ તીન હોતી નથી ને તેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી ને દ્રવ્ય મળતું નથી આ નિર્ણય ખરૂં શકાતું સમાધાન નથી આ સમાધાન માટે કર્મવાદની આવશ્યકતા છે કર્મની કલ્પના માનવાથી શકાઓનું સમાધાન થાય છે -તેટલા માટે કર્મ કેવા પ્રકારના છે તે જાણવાની જરૂર છે કર્મ ત્રણ મુખ્ય પ્રકારના મનાયલા છે.

(૧) પ્રારબ્ધ (૨) સચિત્ત (૩) ક્રિયામાણુ પ્રારબ્ધ એટલે દરેક મનુષ્યે સહિઓમા અનેક જન્મોમા કરેલા કમા જે દળ આપવાને પ્રવૃત્ત થાય છે તથા જેને લીધે પુનર્જન્મ લેવો પડે છે તેનો સમુદ્ધ તે મનુષ્યનું પ્રથમ કર્મ મ્યારે શરૂ થયું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય એમ નથી એટલો તો સ્વેચ્છાપરિગ્રહ (Assumption) કરવો જોઈશે સચિત્ત એટલે ગત જન્મોમા પાપ પુણ્ય કર્મો દરેક મનુષ્યે કર્યા હોય તથા ભોગવ્યા વિના વા હોય તેનો સમુદ્ધ-ક્રિયામાણુ એટલે આનું જીવનમા જે નિત્ય નૈમિત્તિક પાપ પુણ્ય કમા કરીએ છીએ તે પ્રારબ્ધ કર્મનું ફળ ભોગ યા વિના છુટકે થતો નથી સચિત્ત તથા ક્રિયામાણુ કર્મની પન્મા તમાના જ્ઞાનથી નિગતિ થાય છે પ્રારબ્ધ કર્મની ખતમ અમર ક્રિયામાણુ શુભ માનો જાય

અતિ પ્રબળ હોય તો ઓછી થઈ શકે છે. એને પુરુષાર્થ કહે છે. વ્યવહારમાં પુરુષાર્થનું મહત્વ અતિશય છે. પુરુષ પ્રયત્ન તથા પુરુષાર્થ વિના ચલન, ગમન વગેરે શરીરની ક્રિયાઓ થઈ શકતી નથી. વેદાન્તમાં પુરુષાર્થને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. ધાર્મિક પુરુષાર્થ કર્યાથી પ્રારબ્ધને પણ ફેરવી શકાય છે. પુરુષાર્થ એટલે ધર્મ તથા નીતિ નિયમો પાળવા તનમનધન અર્પણ કરી શુભ પ્રયાસ કરવો તે. તેટલા જ માટે સર્વ ધર્મોમાં નીતિને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. જોઈએ તો સ્વતંત્રેચ્છામત (Doctrine of free will) કહેા અથવા પુરુષાર્થ કહેા. ગમે તે નામ આપો પણ ભાવાર્થ એક છે. સ્વતંત્રેચ્છામતનું સ્વતંત્ર ચલન નથી.

ટેનીસન કવિએ કહ્યું છે:—

"Man can half control his doom"

(મનુષ્ય પોતાનું નિર્માણ અર્ધ ભાગે કાશુમાં રાખી શકે) ટેનીસન કવિ પણ કહેતો નથી કે મનુષ્ય પોતાનું સર્વ ભવિષ્ય પોતાની મેજે ધરી શકે છે. સ્વેચ્છામતની કંઈ દહ સ્વીકાર્યા વિના છુટકો થતો નથી. કેટલીક અવધિ સુધી સ્વેચ્છામતનું સ્વતંત્રપણું સ્વીકારાય પણ ત્યાર પછી સ્વેચ્છાની જગ્યા રહેતી નથી. કંઈ અદૃષ્ટ અનિર્વચનીય યોગનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે. વેદાન્તમાં નસીબ, કીસમતમાં શ્રદ્ધા રાખી હાથપગ જોડી બેસી રહેવું એ માન્ય નથી. ભગવદ્ગીતા, યોગવાસિષ્ઠમાં પુરુષાર્થ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તથા નસીબ પર આધાર નહિ રાખવા સખત વચનોના પ્રહાર કરવામાં આવ્યા છે. વેદાન્તનું પુરુષાર્થ તે વ્યાવહારિક પુરુષાર્થ એકલું સમજવાનું નથી પણ પારમાર્થિક પુરુષાર્થ પ્રધાનપણે સમજવાનું છે તથા ગૌણપણે વ્યાવહારિક સમજવાનું છે.

નસીબ અથવા કીસમત પર શ્રદ્ધા રાખી કંઈ પણ કર્મ કર્યા વિના બેસી રહેો તો શરીર શી રીતે ચાલી શકે તથા શી રીતે વ્યવહાર કરી શકે? ક્રિયાના [નસીબ; કીસમત] નિયમ પ્રમાણે કર્મ તો એની મેજે થયાં જ જાય છે. હાથપગ જોડી બેસી રહેવામાં પણ કર્મ ને ક્રિયા સમાવલાં છે.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

"नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।"

(કોઈ પણ મનુષ્ય ક્ષણ માત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના રહેતો નથી.) શારીરિક કર્મ ક્રિયા ચલન, આક્રમ્યન વગેરે થયા કરે છે. કર્મેન્દ્રિયો, યાનેન્દ્રિયો કર્મ કર્યાં કરે છે. નિદ્રામાં, સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં પણ કર્મેનો પ્રવાહ સહોદિત ચાલ્યાં કરે છે. વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક પુરુષાર્થથી મનુષ્ય પોતાની જીંદગીનો નૈસર્ગિક અથવા પ્રસંગાધીન પ્રવાહ કેટલીક દહ સુધી જીવી દિશામાં ફેરવી શકે છે. પુરુષાર્થનું પ્રાપ્ત્ય માનવામાં નહિ આવે ને નસીબમાં જ આસ્થા રાખવામાં આવે તો દરેક મનુષ્ય પોતાનાં કરેલાં કુકર્મો માટે જવાબદાર નથી એમ બચાવ કરી શકે.

પણ આવા જવાબ જનસમાજ અથવા ન્યાયતા કયુલ કરતા નથી, નીતિનિયમો ભગ માટે સમાજ શિક્ષા કે છે તથા કાયદાનુ ઉલ્લંઘન કરવા માટે સજા તરફથી સજા કનવામા આવે છે. જનસમહના રક્ષણ માટે યોગ્યતા નિયમો પ્રમાણે દરેક મનુષ્યને વર્તવાની ફરજ છે જ્યારે વ્યવહારમા નસીબ પ્રમાણે મનુષ્યના કમા ચાય છે એમ માન્ય કરનામા આવતુ નથી તો પરમાર્થ દિગ્ગે મનુષ્ય કર્મ નસીમાધીન છે એમ કેમ કયુન થાય ? ગમે તેવા નીચ કુળમા જન્મ હોય, હુદ સયોગોથી મનુષ્ય ઘેગયનો હોય, સગતિ પણ ખગળ હોય તો પણ પુરુષાર્થથી (એટલે સદ્વર્તનથી) નીતિનિયમ પાળવાથી, ધાર્મિક આચરણથી, ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસ, મનન તથા નિદિધ્યાસનથી વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક નમીજસુધારી શકે છે

નસીબવાદનો વિચાર કરતા જ્યોતિષશાસ્ત્ર મત્ય છે કે મ ? મનુષ્યનુ આયુષ્ય નિર્માણ થયેલુ હોય છે શી રીતે ? ગ્રહોની અમર મન ય પ હોઈ શકે ને [જ્યોતિષશાસ્ત્ર] થાય છે - શી રીતે ? એ વિચારેનુ ચોકુ મનન કુ યોગ્ય છે જ્યો તિસશાસ્ત્રનો પાયો ગણિતશાસ્ત્ર પ ચાયનો છે તથા જો છતા ત આ છે તે આવનોમન તથા અનુભવથી બનેલી છે મહાન સ્મરિઓ તથા શાસ્ત્રીગો હમરો વર્ પૂવ થઈ ગયા તેમના અનુભવ તથા અવલોમનથી ન્યાયના જ્યોતિષના અનુ પ્રયો છે પશ્ચિમ તથા પૂર્વના જડવાદોએ જ્યોતિષો વલેમ ગણે પણ ગિરિસાસુ એને વહેમ તરીકે કાગી નાખતો નથી. પૃથ્વી સૂર્યમંડળ તથા ગ્રહોનો અસખ્ય ગાઉનો અ તર છે એ ખર પણ બે પશ્ચિ મના ખગોળશાસ્ત્રમા માનવામા આવે છે કે દરિયાની બરતી તથા ઓર સૂર્ય તથા ચંદ્રાધીન છે વર્ષદ સૂર્યના ટિ જોની શક્તિથી સમુદ્રનુ પાણી ઉચ્ચે આકર્ષાઈ ત્રીમ પાણી રૂપ આવે છે વનસ્પતિ જ એતન પ્રાણિઓનું જીવન સૂર્ય પર આધાર ગણે છે તો સૂર્ય તથા અન્ય ગ્રહો મનુષ્યના શરીર તથા જીવન પ અસર રે તથા મનુષ્ય રે તથા જીવન ગ્રહાધીન હોય એ અમભવિત મ કહી શકાય ? મનુષ્યના જન્મમાગ નખત ગ્રહોની ગ્થિતિ હોય છે તે પ્રમાણે મનુ યનું આયુષ્ય, શરી નપતિ તથા વ્યાવહારિ તથા પારમાર્થિક સુખ દુ ખ કળી શકાય એમા અસભવિત શુ છે ? જન્મ કાગ બતાખર ગોધ્યો હોય ને ગણિતમા ભુન નહિ હોય તો જ્યોતિષના ફળાદેશમા ભુન પડવાનો સભવ ધણો ઓછો છે બનકે નથી એમ કહી શકાય ગ્રહકુડળી પરથી જીવનનો નકસો કહી શકાય આયુષ્ય પણ અચૂક કહી શકાય ગ્રહોની સ્થિતિ મનુષ્યોના વલણો અચ્ચે છે પુરુષાર્થથી તથા ધર્મ તથા નીતિ પ્રમાણે ક્રિયમાણુ કર્મોથી કેટલીક આખતમા જીવનમા ફેર અઈ શકે છે આયુષ્ય વધી શકે છે તથા વ્યાવહારિક જીવન પણ બદલાય છે તે જ પ્રમાણે ખરાખ વર્તનથી માઠી અમર થાય છે તેટલે જ અશે જ્યોતિષના ફળાદેશમા ક્રિયમાણુ કર્મોથી ઓછો વધતો ફેર પડે છે ને તેથી ફળાદેશના વર્ત મા ફર પડવાથી જ્યોતિષ અસત્ય છે એમ કહેવામા આવે છે શાસ્ત્ર તો સત્ય છે. જ્યોતિષીનું જ્ઞા તથા અવનોમન શક્તિ ખરાખર નહિ તેથી ફર પડે છે પ્રશ્ન પુછનાર કયા દેશ તથા કુટુંબમા જન્મ્યો છે તે પ્રથમ જાણુ હોય તો પરિણામમા બીન કુવ ફેર આવે નહિ ગ્રહો પરથી મનુષ્યના શરીરાકૃતિ સ્વભાવ, આયુષ્ય, વ્યાવહારિક સુખ દુ ખ, ધર્મવૃત્તિ વગેરે સુખ્ય બાળતો અચૂક કહી શકાય છે આ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી દરેક મનુષ્ય પોતાની ખાત્રી કરી શકે એમ છે

ધર્મજ્ઞાન તથા અધ્યાત્મજ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તત્ત્વશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્રના અધોના અધ્યયનથી ધર્મજ્ઞાન મેળવી શકાય. આત્મજ્ઞાન માટે પ્રથમ [ધર્મજ્ઞાન તથા અ. ધર્મજ્ઞાન થવું જોઈએ ને પછી રાગદ્વેષ અથવા હાસ્યોગનું જ્ઞાન તથા અધ્યાત્મજ્ઞાન શી રીતે અનુભવ થાય અથવા દૃઢ ભક્તિ ભાવમાં લીન થાય તો એની મેળે મેળવાય.] પરમ ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

• અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तंमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥

(આત્મજ્ઞાન પર નિત્ય નિષ્ઠા રાખવાથી તથા તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શનથી અર્થ જ્ઞાન મળે છે આથી ઉચ્છેદ હોય તે અજ્ઞાન છે.]

મુંડકોપનિષદમાં વિદ્યા બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે.

“શૌનકો હવે મહાશાલોડકિરસં વિધિવદુપસન્નઃ પપ્રચ્છ ।

કાસ્મિન્નુ ભગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતીતિ । તસ્મૈસ હોવાચ ।

દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે इति हास्य यदब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥

તત્રાપરા આત્મવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદો ડધર્થવેદાઃ શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દો યોતિષમિતિ । અથ પરા યયા તદક્ષરમગ્નિગમ્પતે”

(મહાન શાનક ઋષિએ આગિરસ ઋષિ સમીપ વિધિપૂર્વક આવીને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ દે ભગવન શું જાણવાથી આ અર્થ જાણવામાં આવે છે । તેને કૃતર આપ્યો. ‘ બે વિદ્યા જાણવાની છે, જેને બ્રહ્મ જાણનારા પરા તથા અપરા કહે છે; અપરા એટલે આત્મવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અધર્થવેદ, શિક્ષા (શબ્દોચ્ચાર,) કલ્પ (કર્મવિધિ) વ્યાકરણ, નિરુક્ત (શબ્દાર્થ જ્ઞાન,) છન્દ તથા યોતિષ; પરા એટલે જેથી તે અદાર (આત્મજ્ઞાન) જાણવામાં આવે છે.)

મુંડકોપનિષદમાં કહેલી અપરા વિદ્યા એટલે આપણે વ્યવહારમાં ધર્મશાસ્ત્ર તથા વિદ્યા-જ્ઞાન કહીએ છીએ તે. પરા વિદ્યા એટલે આપણે યોગજ્ઞાન કહીએ છીએ તે. પરા વિદ્યા કેમ પ્રાપ્ત થાય તે વિશે એ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે:—

“ન चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानप्रसादन विमुक्तसत्त्वः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः ॥” -

(આત્મજ્ઞાન અક્ષુથી વાચાથી અન્ય દન્દ્રિયોથી તપથી અથવા અભિહેત્તાદિ કર્મથી પ્રાપ્ત થવું નથી; જ્ઞાન પ્રસાદથી વિશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો યોગ્ય પુરુષ એકાગ્ર મન ધ્યાન કરવાથી આત્માને જોઈ શકે છે.) તેટલા જ માટે મનન તથા નિદિધ્યાસનને મુખ્ય સાધન ગણવામાં આવ્યાં છે. આનું નામ જ રાગદ્વેષ અથવા ભક્તિયોગ.

ગીતામાં કહ્યું છે —

“શ્રેયો हि ज्ञानमभासां ज्ञानाद्ज्ञानं विशिष्यते ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્વાગસ્ત્વાગાચ્છાતિરનન્તરમ્ ॥”

(અભ્યાસથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાન કરતાં કર્મફળત્વાગ શ્રેષ્ઠ છે, કાંઈ ત્યાગથી શાંતિ થાય છે) હૃદયોગની ક્રિયાથી શરીર, કમન્દ્રિયો તથા મન સ્થિર થઈ ધ્યાન કરવાને અનુકૂળ ગ્રિથિતિ આવે છે ધ્યાન તથા સમાધિ કરવાને હૃદયોગ સાધન છે મન્યાસી અથવા આરાઓ હૃદયોગની સાધનાથી શરીરને કામુખા ગાંધી શકે પણ મન શુદ્ધ નહિ થયું તેમ તથા ક્રોધ મોહ વગેરે નાશ થયા નહિ હોય તો તેવાને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી

૫ મ દશા પ્રાપ્ત કરવાને શરીર સુખ, શુદ્ધિ વિગમ અને ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાન તથા મુદ્ધેષ નિરત્તા કહેલી ૫ । વિદ્યા જ્ઞાન આવશ્યક છે આ મરે સામગ્રી મ્હિ દશામાં ઉત્તમ પ્રમાણે મળી શકે ? ચાર આશ્રમધર્મ ક્રમવાગ પાઠનાથી કે એકમ જાગરપણાથી મન્યામ મદણ નથી ? હાંદુ ધર્મમાં આગળ આશ્રમો મનુષ્ય માટે યોગ્યતા છે (૧) બ્રહ્મચર્ય, વિદ્યાભ્યાસ શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અનુકૂળ આશ્રમ (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ ન્યવદાના પડી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી સ્ત્રી પુત્ર સુખ ભોગની ઉત્તર દશામાં જ્ઞાન મળે તથા પરમાર્થ કામ્ય તેની મામગ્રી એમની કરવા અનુકૂળ (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ ન્યવદાર છોડી હૃદય એકાત્મતામાં રહી મનન કરવાની દશા (૪) સન્યાસ સાધાણુ ગીતે આ ક્રમ પ્રમાણે આશ્રમ ભોગન્યાથી મનુષ્યના જીવનનું માર્ગ થાય છે તથા અન્ય જન્મમાં આગળ વધવાને યોગ્ય જ્ઞાન તથા અનુભવ મળે છે જાગરપણાથી મન્યામ મદણ કરી ઉચ્ચ ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ તો મહાત્મા અધિમત્રી હોય ત્યાર જ બની શકે દુનિઆમાં જન્મતા અજ્ઞાની તથા માન નામના સન્યાસી તો દેશને ભોગ રૂપ છે પોતાનું - પાગમું કન્યાણ મરી શમતા નથી વાનપ્રસ્થ તથા સન્યાસ આશ્રમ દરેક મનુષ્યથી પાળી શકતો નથી બ્રહ્મચર્ય તથા ગૃહસ્થાશ્રમ યોગ્ય મળે પાળી શકાય તો મનુષ્ય આત્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય દશામાં આવી શકે છે મૂઠત સ્થો છે —

શેશવે ડમ્વસ્ત્રિય સ્વાયૌરને ધનસપ્રહા ।

વાર્ધકે નિર્મૂર્તિ પ્રાપ્ય ગૃહં એવ હરિ મજેન્ ॥

(જાગરપણામાં વિદ્યાભ્યાસ કરવો, યુવાવસ્થામાં ધનમમદ કરવો, દૃઢાવસ્થામાં નિવૃત્ત થઈ ગૃહની અદર જ હરિનું ભજન કરવું) બ્યાનકારિક જીવિના દુખના તથા કમોડીના અને પ્રમગથી તરેહ તરેહના અનુભવ મળે છે તથા ઇન્દ્રિયશક્તિ દૃઢ થાય છે દુનિઆનો ત્યાગ કરી જન્મમાં કે એકાન્તમાં જતા રહેવાથી કઈ લાભ નથી એ તો એક જાતની મન નિર્બંધતા છે કુટુંબને ત્યજ દેવું જીવિના કર્તવ્યોથી દૂર નહેવું દુનિઆની પ્રગતિ પર તિ રક્ષા થી જોતું તથા પ્રાણી માનના દિત માટે કઈ પ્રયામ કરવો નહિ એ હટ માર્ગ નથી. આવા વર્તનથી સ્વાયંવનુતા વધે છે તે ૫ માર્ગ જુદિને જાહેર મદુચિત્ત ચાત્રમતામ્બિદુમાં નર્વ

વિચાર પ્રવેશ કરે છે. હુનિઆમાં રહેવું પણ હુનિઆને વગગવું નહિ, સર્વ જગત્ પ્રતિ પ્રેમ દૃષ્ટિથી જોવું તથા વર્તવું, સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થને વધારે એપરકર ગણવો. આતું નામ જ સ્વાર્થત્યાગ. આ જ ઉચ્ચ માર્ગ છે. હિંદી કવિત પ્રમાણે

“ધ્યેમેસે ધ્યાન લગાવે, સોઈ પ્રભુકા બંદા”

વ્યવહારમાં રહી ધ્યાન કરી શકે તે જ પ્રભુનો બંદા છે.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

“યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યામિધીયતે”

(જે પુરુષ નિત્ય કર્મ કરે છે પણ તેના ફળનો ત્યાગ કરે છે તે જ ખરો ત્યાગી છે.)
આવા ત્યાગીને હુનિઆમાંથી જઈ એકાંતવાસ કરવાની જરૂર નથી. વ્યવહારમાં રહીને ત્યાગ કરી શકે છે.

અર્વાચીન અંગ્રેજ કવિ કહે છે:—

Stand not aloof nor apart,
Plunge in the thick of the fight;
There in the street and the mart,
That is the place to do right;
Not in home cloister or cave,
Not in some kingdom above;
Here on this side of the grave,
Here we should labour and love.

(તરસ્ય તથા આધ્યા કિલા રહો નહિ, ઝડપીના વચમાં મહોલા અને ખજારમાં ઝપલાં, પરમાર્થ કરવાની એ જગ્યા છે; નહિ કોઈ મઠ તથા ગુફામાં કે ઉપરના કોઈ રાજ્યમાં પણ આ હુનિઆમાં અર્ધાઆ આ છંદગીમાં પ્રેમથી કામ કરવું જોઈએ.)

(અપૂર્ણ.)

મુંબાઈ, ગીરગામ. }
તા. ૧૫-૧૧-૧૯૦૮ }
દિવસાર.

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

રસાયનશાસ્ત્રનો ખેતીમાં ઉપયોગ:

ખેતી અને ઉદ્યોગ એ બને એક જ માળખામાં—સંતાન છે અને પ્રજના કલ્યાણમાં તે બંને ટેકા રૂપ છે તો પણ—તેમની વચ્ચે ઘણા લાખા વખતથી વિરોધ જોવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન અને વ્યાવહારિક જ્ઞાન એ બન્ને જો યોગ્ય વખતે વચ્ચે પડ્યાં ન હોત તો ખેતી અને ઉદ્યોગનો વિરોધ, ઉદ્યોગના પ્રવાહ અડધથી ચાલતા હોવાથી વધી જત. આ વિરોધ શમાવવાના મંગળ કાર્યમાં રસાયણશાસ્ત્રે ઘણું આગળ પડતો ભાગ લીધો છે.

રાસાયણિક શોધખોળ અને ખેતી એ બે વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવામાં જર્મનીનો પ્રોફેસર લિબિગ પહેલ વહેલો હતો. તેણે ૧૮૪૦ માં બે પુસ્તક પ્રગટ કર્યાં જેમાં,—અર્વાચીન ખેતીની પરિપક્વતા કેવી રીતે થઈ છે, અને અમુક ક્ષેત્રજળવાળી જમીનમાં વધતી જતી વસ્તીને પુરતો ખોરાક કેવી રીતે મળે છે એ તેણે સારી રીતે સમજાવ્યું છે.

લિબિગે કૃષિશાસ્ત્ર સંબંધી પોતાના નવા વિચાર જણાવ્યા એટલુંજ નહિ પણ તેણે કૃત્રિમ ખાતર બનાવવાની તદ્દન નવી નવી રીતો પણ યોજી અને ન્યારે આ બાબત રાસાયણિક ઉદ્યોગમાં હાથ ધરવામાં આવી ત્યારે જોઈતાં સાધનો તૈયાર હતાં અને ફક્ત તે યોજનાનો અમલ કરવાનું બાકી રહ્યું હતું. લિબિગે જણાવેલા સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે —

૧. લીઝા છોડના પોષણને માટે Inorganic (ઇનોર્ગેનિક—નિરિન્દ્રિય) અને ખનિજ પદાર્થોની જરૂર છે.

૨. છોડને, કાર્બોનિક એસીડ, એમોનીઆ, નાઇટ્રીક એસીડ, પાણી,—મૅગ્નેશીઆ, પોટાશ, સોડા, ફૅસ્ફૅરીક એસીડ, ગંધકનો તેજળ, સીલીસીક એસીડ, સુનો અને લોદું; એ પદાર્થોની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક છોડને મીઠું જોઈએ છીએ.

૩. જમીન, પાણી અને હવાનાં જે તત્ત્વો છોડના જીવનને સાર જરૂરનાં છે તે વચ્ચે તેમ જ પ્રાણીઓ અને છોડનાં પોતાનાં તત્ત્વો વચ્ચે એવી જાતનો સંબંધ છે કે તેમની આંતર શક્તિને ટેકો મળે તે સાર તે વખતે ખનિજ પદાર્થોનું રૂપાંતર જે રાસાયણિક ક્રિયાથી થાય છે તેમાંની એક પણ ન થાય તો તે છોડ કે તે પ્રાણી વધી શકે નહિ.

૪. મનુષ્ય અને જનાવરનાં મળમૂત્ર ખાતર તરીકે વપરાય છે તેમાં જે Organic (ઓર્ગેનિક—સેન્દ્રિય) તત્ત્વો રહેલાં છે તેમને લીધે વનસ્પતિના જીવન ઉપર કંઈ પણ અસર થતી નથી. પણ તે ખાતરમાંના કાર્બનનું કાર્બોનિક એસીડ, અને નાઇટ્રોજનનું એમોનીઆમાં રૂપાંતર થવાને લીધે છોડનાં તત્ત્વોમાં આડકતરી રીતે ફેરફાર થાય છે. છોડ અથવા પ્રાણીના અવશેષનું ઓર્ગેનિક ખાતર બને છે. તેને બદલે જમીનમાં તે ખાતરના જે ઇનોર્ગેનિક સં-યુક્ત પદાર્થો થાય છે તે વાપરી શકાય.

સારી રીતે ઉછેરેલા છોડની રાખનું પ્રયક્ષરણ કર્યા પછી તે છોડને ક્યા ક્યા ખનિજ પદાર્થોની જરૂર છે તે લિખિતે જણાવ્યું, અને કેટલાક છોડને અનુકૂળ જમીનમાં, તે શોષી શકે એવા સર્વ પદાર્થો છે એમ નક્કી થયું ત્યારે છેવટ એવું અનુમાન નીકળ્યું કે ખેડાયેલી જમીન સંતોષકારક પાક આપી શકતી નથી, અથવા તો હમેશની હવાપાણીની સ્થિતિમાં પણ પાક ઓછો ઉતરતો જાય છે એ બધાનું કારણ છોડને પોષણ કરે એવા ખનિજ પદાર્થો ઓછા છે એ હોતું જોઈએ. આ હકીકત ઉપરથી, ખાતરનો, ફરતા ફરતી પાકનો તથા જમીન પડતર રાખવાનો ખરો ઉપયોગ સમજવાનું ઘણું સહેલું થઈ પડ્યું. જમીન પડતર રહેવાથી અદ્રાવ્ય (ગળી ન જાય એવો) ખનિજ પદાર્થોનાં તરેલા છુટા પડવાનો જમીનને વખત મળે છે અને અતે પાક સારો ઉતરે છે. પરંતુ આ ત્રણે ઉપાયો પુરતા માલૂમ પડ્યા નહિ અને તે ઉપરથી એમ સાબીત થયું કે જુના વખતથી ચાલી આવેલી રીતોથી જે ખનિજ પદાર્થો પુરા પડતા હતા તેના કરતાં પાકને લીધે વધારે ખનિજ પદાર્થો ઓછા થતા હતા એટલે જમીન નબળી પડી જતી હતી. નાનાં ખેતરોમાં પાકનો બધો અવશેષ ખાતર રૂપે જમીનમાં પાછો જાય છે કારણ કે બધો પાક તે ખેતરનો ધણી ખાય છે; અને તે કારણથી સ્વાભાવિક રીતે વિભક્ત થવાની ક્રિયાને લીધે તે ખેતરોની જળદ્રુપતા સચવાય છે: પરંતુ જ્યારે ઘણા મજાનૂત વગેરે ખીજ કામમાં વપરાય છે અને તેમને બદલે તેમની ગરજ સારે એવા ખીજ પદાર્થો જમીનમાં પાછા જતા નથી ત્યારે જમીનની જળદ્રુપતા ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. પહેલાં જે દેશોમાંથી રોમમાં આનાજ આવતું તે દેશો હાલ ઉજ્જડ થઈ ગયા છે એ દાખલા આપીને લિખિતે પોતાનો વાદ ખરો છે એ સાબીત કરી આપ્યું. વળી ખેતીની હાલની પદ્ધતિ—જેથી છોડને પોષણ કરે એવા ઘણા અગત્યના પદાર્થો જમીનમાંથી હમેશને માટે ઓછા થતા જાય છે—તે બતાવીને પણ તેણે સાબીત કર્યું કે ઉપર બતાવેલાં માઠાં પરિણામ હવે પછી પણ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ આપણા વ્યાપારી જીવનની ખીલવણી એટલી બધી થઈ છે કે ખેતી-વાડીની અસહની પદ્ધતિ પર હવે પછી આપણાથી કામ કરી શકાશે નહિ; તેટલા માટે ખરો રસ્તો એ રહ્યો છે કે પહેલાં વનસ્પતિ કે પ્રાણીઓ મારફતે જમીનને જે ખાતર મળતું હતું તે જ ખાતર, નવાં સાધનો ઉપજાવી કાઢી, ફરતી કે કૃત્રિમ રીતે તૈયાર કરવું. યુનો અને સીલીસીક ઍસીડ, એવા પદાર્થો દરેક પ્રદેશમાં મળી શકે છે; પણ ખીજ જે પદાર્થો વિશે તેમ નથી તેમ જ જેમની ખરેખરી ખોટ માલૂમ પડે છે તેવા પદાર્થો બાડા વગેરે લીધે મેંધા પડતા હોય તો પણ છોડને કામમાં આવતા હોવાથી તે બનાવવાનું કામ આપણે હાય ધરવું જોઈએ. લિખિત અને તેના અનુયાયીઓની શોધખોળ—પરથી એમ માલૂમ પડ્યું છે કે પાકને લીધે જે પદાર્થો જમીનમાંથી ઓછા થાય છે તે પુરા પાડવા સારૂ જમીનમાં જે રાસાયણિક ક્રિયાઓ થાય છે તેથી ફાસ્ફોરિક ઍસીડ અને પોટાશ એ બે પદાર્થો—જે છોડને ખાસ જરૂરના છે—તે જલદીથી મળતા નથી. આ ઉપરાંત ઍમોનીઆ અને નાઇટ્રિક ઍસીડ જેવાં નાઇટ્રોજનનાળાં ખાતર પણ ઘણાં જરૂરનાં છે.

જમીન નબળી પડી જાય છે અને તેને લીધે ખેતીનો પાક ઘણો ઓછો થઈ જાય છે એવું લિખિતે પુરવાર કર્યું તે ઉપરથી ઉપજેલા ગભરાટને લીધે, નવા સિદ્ધાંતવાળા બેદ ઉમંગી પુરુષોએ આપણી સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર થાય એવાં અનુ-

માન કાઢવા અને સુચનાઓ કરી. છોડને પોષણ કરે એવા, શહેરના ગદીશાનાં મળમૂત્રના જે પદાર્થો—ખેતીવાડીના કામમાથી હમેશાં ઓછા થતા ગયા તેમની કીમત ગણી કાઢીને તે પુરવોએ છેવટ એમ અનુમાન કર્યું કે મળમૂત્રનો સમૃદ્ધ કચવામાં ને ચીના ભેંકા જેવી જ સાવચેતી રાખવામાં આવે તો જ બચવાનો માર્ગ ગ્રહે. આ ઉપગ્રંથી સ્ટેરના કચરાનું અને એવા પદાર્થોનું ખાનગર બનાવવાની અમુક યોજનાઓ તૈયાર થઈ અને આ યોજનાઓને અમલમાં લાવવાને ઘણા પૈસાનો બચ થયેલ પણ વધારે હોશિયાર માણસોએ સિખિંગના સિદ્ધાંતોની શાન્ત મને પરીક્ષા કરી અને યોગ્ય વખતમાં બોળી કાઢ્યું કે પૃથ્વીના અમુક ભાગમાં એકલા થયતા કોનમાં જેવા ખનિજ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી, છોડને પોષણ કરનારા પદાર્થો, ધાતુ ઓછી સુચવજીવાળા સાધનો, તૈયાર કરી શકાય. ફૉસ્ફેટ, મોડીમ નાઇટ્રેટ, અને પોપાશના ખાદ્ય ટેકાએ ટેકાએ નીકળવાથી તેમ જ દવામાંના અખુટ નાઇટ્રોજનને જુદો પાડી તેનો ઉપયોગ કરવાની ગોવખોળથી ઉપગ્રંજાવેલા વિચારનું મમર્થન થયું.

આવી રીતે પૃથ્વીમાંથી નીકળતા કાચા પદાર્થોનું જોડતા રૂપમાં રૂપાંતર કરી તેને ઉપયોગમાં આણવું એ ગમાવણીક ઉદ્યોગની એમ ઘણી અગત્યની શાખા છે અને શ્રેષ્ઠ સિદ્ધનમાં પડેલ વહેવા ફૉસ્ફેટનો ઉપયોગ રથપાવાથી તેની બનાવટ વિશે દ્વ પ્રથમ વિવેચન કરે છું.

દાઝકાના ખાતગ્રંથી ખેતીમાં લાભ થાય છે એ વાન લાખા વખતથી શ્રેષ્ઠ સિદ્ધનમાં જાણીતી છે. આમ હોવાથી ખીન્ન દેશોમાંથી શ્રેષ્ઠ સિદ્ધનમાં ઘણા દાઝકા આયાત થાય છે. સિખિંગના મિદાનોની પુરેપુરી કદર કરવામાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધન પડેલ વહેવાનું હતું અને દાઝકાનું ખાતર આટલું બધું ઉપયોગી કેમ થઈ પડે છે તેનું કારણ સિખિંગે એમ જાણ્યું કે જેવી રીતે ગ્વાનો નામના ખાતગ્રંમાં જનદીથી પિંગણે તેવો ફૉસ્ફેટ છે તેવી જ રીતે દાઝકાના ખાતગ્રંમાં પણ આવા ફૉસ્ફેટ છે. નૉર્ફોલ્ક અને સ્કોટ્લેન્ડની જમીનમાંથી નીકળતા કૉરપોન્કાઈ નામના ખનિજ ફૉસ્ફેટને કામમાં લેવા સાથે તેમાં તેજળ નાખી, તેના દ્રાવ્ય ઓનોફૉસ્ફેટમાં રૂપાંતર કરવાની સિખિંગે બવામણુ કીધી હતી આ રીત ખેતગ્રંમાં અખનન કરવાથી, ફોલ્ડમંદ નીવડી હતી અને તેથી તે સુધાર ફૉસ્ફેટના ઉદ્યોગનો પાયો થઈ પડી હતી. આને લીધે મધકને તેજળ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં પણ ઘણા વધારો થયો હતો. આવી રીતે શ્રેષ્ઠ સિદ્ધનમાં સુધાર ફૉસ્ફેટનો ઉદ્યોગ ઉભો થયો અને તે અપારાબધ સર્વ સુધરેલા દેશોમાં પ્રસર્યો. પુરેપુરે અને અમેરિકામાંના કારખાનાને જોઈતા કાચા પદાર્થો માટે તે વખતની ખજો ઘણી ઓછી મળતી હતી અને તેથી આખી દુનિયામાં ફૉસ્ફેટ માટે ખોળ થવા માગી. આ ખોળ કેટલી બધી ગંદકારી કરવામાં આવી તે, દુનિયામાં કેટલો ખનિજ ફૉસ્ફેટ કાઢવામાં આવ્યો તેના આકાશ પગથી સમજારો

૨૮. મુનાસ્ટરિઃ ગ્રેટસને વિશે નીચે પ્રમાણેની દહીકત છે —

સને ૧૯૦૦ માં ૨,૮૦૦,૦૦૦ } ૧,૫૧૫,૦૦ ૨૮.

સને ૧૯૦૫ માં ૩,૮૦૦,૦૦૦ } ૨,૦૦૦,૦૦ „

આ પૈકી નીચે પ્રમાણે ફૅરફેટ ખરદેશ ખાતે ચઢવો હતો:—

ધુનાઈટ્ઝ રેટલસમાંથી	આલ્યુમીના અને રયુનીસમાંથી
સને ૧૯૦૦ માં ૬૨૦,૦૦૦ ટન.	૪૪૦,૦૦૦
સને ૧૯૦૫ માં ૯૩૫,૦૦૦૦ ટન.	૮૦૦,૦૦૦

ઉપર જણાવેલા ખનિજ ફૅરફેટનું સુપરફૅરફેટમાં રૂપાંતર કરવાને, ૩,૦૦૦,૦૦૦ ટન ગંધકના તેજાખની જરૂર પડી હતી. આ આંકડા ઉપરાંત ટોમસ અથવા તો બેઝીક સ્લેગમાં જે ધણો ફૅરફેટ નીકળે છે, તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જવો છે.

વધારે ટકા ફૅરફેટવાળા પિગ જાતના લોહામાંથી બેસેમર કન્વર્ટરમાં (Bessemer Converter) ટોમસ અને ગીલ્ક્રાઈસ્ટે શેધી કાઢેલી રીતથી પોલાદ બનાવવાનું સહેલું થઈ પડ્યું. લોહાની કાચી ધાતુમાં જે ફૅરફેટ હોય છે તેનું આ રીતથી ફૅરફેટીક એસીડમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે અને ધાતુના રસમાં જે ચુનો નાખવામાં આવે છે તેની નેડે આ એસીડ મળી જઈ બેઝીક ક્વોર્ટ્રાફોસ્ફેટ (Basic Quadruphosphate) બને છે. ઘણું ખર્ચ જમીનમાંથી નીકળતાં બધાં ફૅરફેટ ટ્રાઇફૅરફેટના રૂપમાં હોય છે અને તે પાણીમાં ધીમળી થકતા નથી: પરંતુ આ ક્વાર્ટ્રાફોસ્ફેટ, સાઈટ્રીક એસીડ જેવા નરમ (weak) ઓર્ગેનિક એસીડમાં દ્રાવ્ય છે એટલું જ નહિ પણ જમીનની અંદર થતા ધણા જ ધીમા રાસાયણિક ફેરફારોમાં ખતતા વધારે નરમ એસીડમાં પણ દ્રાવ્ય છે. આમ હોવાથી જો ક્વાર્ટ્રાફોસ્ફેટનો—ખાતર તરીકે ઉપયોગ થાય તો પાક ધણો સારો ઉતરે.

જુની બેસીમરની રીતમાં ફક્ત જે લોખંડની કાચી ધાતુમાં ફૅરફેટ નહોતો તે જ કામ આવતી અને તેથી જર્મનીમાં જે કાચી ધાતુઓ ઘણા પ્રમાણમાં નીકળતી તેમાં ફૅરફેટ વધારે ટકા જેટલો હોવાથી તેની કીમત ઘણી ઓછી ઉપજતી. આ કારણને લીધે ટોમસ અને ગીલ્ક્રાઈસ્ટની રીત જર્મન લોહાએ એકદમ પ્રબલ્ય કરી અને તેમાં જર્મન ધાતુશોષક શાસ્ત્રીઓએ ગોચર સુધારા કર્યા.

આને લીધે, ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં જર્મનીમાં ૭,૨૪૦,૦૦૦ ટન કાચી ધાતુ કાઢવામાં આવી અને ૨,૭૩૦,૦૦૦ ટન પિગ જાતનું લોહું તૈયાર કરવામાં આવ્યું. પણ ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં આ ધધો વધવાથી ૨૬,૭૦૦,૦૦૦ ટન કાચી ધાતુ કાઢવામાં આવી. (આમાંની ૨૧,૦૦૦,૦૦૦ ટન ધાતુમાં ફૅરફેટ હતા) અને ૧૨,૪૭૮,૦૦૦ ટન પિગ જાતનું લોહું બનાવવામાં આવ્યું. આ પૈકી ૮,૦૦૦,૦૦૦ ટન ધાતુ ટોમસ અને ગીલ્ક્રાઈસ્ટની રીતે બનાવવામાં આવી હતી. આ રીતથી કારખાનામાં ૧,૫૦૦,૦૦૦ ટન જેટલો બેઝીક સ્લેગ નીકળ્યો. તેમાંના જ્યાં ૧૮ કે ૨૦ ટકા ફૅરફેટીક એસીડ હતા તે સસ્તા અને ઉપયોગી ફૅરફેટીક ખાતર તરીકે જર્મનીમાં વપરાયો. આ ખાતરનો મુખ્ય ઉપયોગ પોલાશના ક્ષાર સાથે મિશ્રણ કરવામાં થયો. જર્મનીના પોલાદ બનાવનારાઓને આ સ્લેગમાંથી ઘણી ઉપજ થઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં આખી દુનિયામાં ૨,૭૦૦,૦૦૦ ટન જેટલો ટોમસ ફૅરફેટ બન્યો હતો. એવી ગણતરી કરવામાં આવે

છે કે એક સાલ યહુનો પાક ૨૫ એકર જમીનમાંથી ઉતારીએ તો જેટલો ફોસ્ફરસ ઓછો થાય તેટલો ફોસ્ફરસ ૪૦૦ કીલો/ટોન સફાઈમાંથી મળે

ફોસ્ફેટ વિષે ઉપર પ્રમાણે વિવેચન કર્યા પછી હવે હું છોડને જોઈતા ખીજ અગત્યના પોટાશ નામના પદાર્થના ઉત્પન્ન વિષે વિવેચન કરું છું. લિબિગના સમય પહેલાં પણ લોકોની રાખના ખાતરથી મળતા કાયદા અનુસારથી જાણવામાં હતા, પણ જગલ ઓછા થઈ જવાથી, તેમજ ઉદ્યોગમાં પોટાશનો ખર્ચ વધી જવાથી ખેતી માટે જોઈએ તેટલો પોટાશ મેળવવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું. ફોસ્ફારમાંથી પોટાશ મેળવવાને ગ્રેટબ્રિટનમાં વોર્ડ જે અજમાયેશ કરી તે વેપારી રીતે જેતા ફોસફમ નીવડી નહિ. આયોડીન અને આયોડાઈટ વખતે સીવીડ અથવા કેપમાંથી જે નકામો પ્રવાહીપદાર્થ નીકળે છે તેમાંથી ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં પોટેસીયમ ક્લોરાઈડ અને પોટેસીયમ શેફ્ટ મળી સમ્યા ખરા પણ ઘણા થોડા પ્રમાણમાં જે બ્રીટિશ જમીનમાંથી ઘણો પોટાશ શોરી લે છે તે પોટાશ મેળવવાનું એક મોટું સાધન છે આ પોટાશ શુગર મેલાસીસમાં પાછો આવે છે આ મેલાસીસમાં ઘણી ખાડ હોય છે પણ તેનો સ્વાદ ખારો હોવાથી તે ખાવાના કામમાં આવતો નથી પણ તેનો પ્રેમન્ટેસનથી આકોહણ બનાવવામાં આવે છે અને આકોહણ ગાળી લીધા પછી તેમાંથી બાકી રહેલા પ્રવાહી પદાર્થનું બાષ્પીકરણ કરવાથી અને તેને બાળી નાખવાથી પોટાશ મળી આવે છે સાગ બ્રીટિશના પાકથી જમીનમાંથી દર એકરે ૧૦૦ કીલોગ્રામ પોટાશ ઓછો થાય છે માટે બ્રીટિશ ઉદ્યોગમાં આપણને જાણવું પોટાશ મળી શકે એ દેખીતું છે માટે બ્રીટિશ બ્રીટિશવાળા જલમાં ૧૦ વરસમાં દરવર્ષે ૪૫૦૦ ટન જેટલો પોટાશ નીકળ્યો હતો પણ આ દેખીતા અને ઝટ મળેલા કામને અગ્રે ધણું નુકશાન થયું, કારણકે બ્રીટિશ ઉગે તે સાગ જરૂરના પોટાશના ક્ષાર જમીનમાંથી ઓછા થવાથી ગ્વાનો અને સુપરફોસ્ફેટ ધણું નાખતા હતા પણ તે જમીનની ફળદ્રુપતા એટલી બધી ધનિ ગઈ કે અતે ખાડ બનાવવાના ઉદ્યોગને જમરો ધોસો લાગ્યો. લિબિગના સિદ્ધાંતો ખરા છે એવું ખેડુતને પણ સ્પષ્ટ માલૂમ પડ્યું સૌંદર્ય ગાર્ડનમાં મધર લિકર્સ (નકામો પ્રવાહી પદાર્થ) માંથી પોટાશના ક્ષાર વિષે બ્યાર્ડ અને મલ પોતાનો લાખો અભ્યાસ પુરો કર્યો તે અરસામાં એટલે સને ૧૮૫૭ માં સ્વેડેનમાં આગળ પોટાશના ક્ષારની ખાણો નીકળી સિંધવની ખાણો ખોદતા સને ૧૮૫૨ માં ખગ સિંધવ ઉપર ખીજ મીથેનના મોટા થઈ વળેલા હતા, આ થઈ પોટાશ ક્લોરાઈડ, મેગ્નેશિયમ ક્લોરાઈડ અને પોટેશિયમ સલ્ફેટ હતા આ પૂરા સ્વાદવાળા અને રંગવાળા ક્ષારો સિંધવ તરીકે વાપરી શકાય તેવા ન હોવાથી તેને નકામો ક્ષાર તરીકે ગણી કાઢ્યા અને સિંધવ માટે જેટલો જાગ કાઢવો પડતો તે બાગ કચરા તરીકેનાખી દેવો પડતો

આ વખતે હું સ્વેડેનની બ્રીટિશ ફેક્ટરીમાં રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે કામ કરતો હતો લિબિગનો ઉમગી આનુયાયી હોવાથી તે વખતે બ્રીટિશના પાકની પ્રતિપત્તિ તેના જાણમાં જે બારે ઘટાડો થયો, હવે તે વિષેના વિચારોથી માફ જમજ તર હતું તે કારણથી આ નકામો ક્ષારનો અભ્યાસ કરવાનું મેં શરૂ કર્યું આ ક્ષારમાં કયા કયા રસાયણિક તત્વો છે તે જીનરીય રીઝ, અને માસેડ નકી કર્યું હતું મારા અભ્યાસમાં મને માલૂમ પડ્યું કે ઉદ્યોગ

અને ખેતીમાં આ ક્ષાર કામ આવે તેવા છે. ધણી મુશ્કેલીઓ અને વિધો વેઠ્યા પછી સને ૧૮૬૧ માં મેં દરરોજ ૫ ટન નકામો ક્ષારનું કામ કરી શકે એવી પોટાશના ક્ષારની ફેક્ટરી સ્થાપી. આ કારખાનામાં પોટેશમ ક્ષોરાઈ ઉપરાંત પોટેશમ નાઇટ્રેટ બનાવવામાં કામ આવે એવું પોટાશનું ખાતર પણ તૈયાર થતું. મારી યોજનાઓ વ્યાવહારિક અમલમાં આવી તે પહેલાં મને કંઈ પણ આશ્રય મળ્યો નહોતો; પરંતુ મારા કારખાનાની ફતેહ સર્વ ઠેકાણે જણાયા પછી બીજાં ઘણાં કારખાનાં સ્થાપ્યાં તેથી મારી આખરે મારા ધાર્મા કરતાં વધારે વધી. સને ૧૮૬૨ની આખરે સ્ટ્રાસ્ટર્ટમાં ચાર પોટાશની ફેક્ટરીઓ હતી, અને સુરો-ખાર તથા પોટાશ બનાવવામાં વોસ્ટર અને યુનીબર્ગ તથા લીસલર-ટાઇન્સેન્ડવાગાઓ વધારે અનુભવી હોવાથી તેમજ તેમની પાસે મુડી પણ વધારે હોવાથી આ ઉદ્યોગનો ધણો વિસ્તાર થયો. આ ચાર કારખાના વધીને ૧૮૬૪ માં ૧૮ થયાં તેમાં ૧૩૯,૦૦૦ ટન નકામો ક્ષાર વપરાતો હતો. આજ વર્ષમાં ડ્યુક ઓફ ઓન્ડાલ્ટની લીમિટેડ કંપની પોટાશની ખાણ પણ જડી. સને ૧૮૭૨ માં આવી ૩૩ ફેક્ટરીઓ હતી તેમાં ૫૦૦,૦૦૦ ટન નકામો ક્ષાર વપરાતો.

ખાણમાંથી ક્ષાર કાઢવાનો ઉદ્યોગ પહેલાં ફક્ત સરકારના હાથમાં હતો; પણ ઈ. સ. ૧૮૬૫ ના માધ્યસે એક્ટની રૂઢિએ ખાનગી ગૃહસ્થો પણ આ ધંધો કરવા લાગ્યા; તેમાં ખાનગી મુડી પણ રોકાવા લાગી અને આરંભમાં ધણી ફતેહ અને ધણો નફો મળવાથી ખાણો ખોદવાના અખતરાનો પ્રચાર વધતો ગયો, અને નવા ક્ષારનાં ઘર શોધાવા લાગ્યા. પહેલાં એમ ધારવામાં આવતું હતું કે પોટાશના ક્ષારનાં ઘર ફક્ત માગ્નેશિયમ-હાઇડ્રોક્સાઇડની ખીણના નાના પ્રદેશમાં જ માલૂમ પડે છે; પછીથી એમ માલૂમ પડ્યું કે હાનોવર, મેક્લેન બર્ગ અને સુરીન્બીયા પ્રદેશ સુધી પણ તે ઘરો પથરાયેલાં છે, દક્ષિણમાં પણ આ ઘરો જડે છે એવું જ્યારે ખાત્રીપૂર્વક માલૂમ પડ્યું ત્યારે બીજા દેશોમાં જેમ સોનાની ખાણો ખોદવાની ધૂન ભરાઈ ગઈ હતી તેમ જર્મનીન પણ સદા કરવાના અને નવી કંપનીઓ ઉભી કરવાના પ્રસંગો આવ્યા. હવે ઉપરાંત સદા થવાના પરિણામે અને નુકશાનકારક અને હવે ઉપરાંતના ઉત્પન્નને દાખી દેવાને સારૂ ગયે વર્ષે પ્રશીયામાં પોટાશના ક્ષારોની ખાણ ખોદવાનો હક સરકારે ખાનગી વેપારીઓ પાસેથી છીનવી લીધો અને પ્રશીયન સરકારે જે સઘળા ક્ષારની ઘરો ખાનગી ગૃહસ્થોના હાથમાં ગયા નથી તે સર્વ પોતાને કબજે કરી લીધા છે તેમજ વળી તે વખત સુધીમાં જે કોલસાની ખાણો ન માલૂમ પડેલી હોય તે સર્વે લઈ લીધી છે. સને ૧૮૭૨ થી ૧૯૦૭ ના સુધીના વરસમાં ખાનગી પોટાશની ખાણોનાં સંખ્યા ૫૦ સુધીની થઈ છે. વળી બીજા ૨૬ કારખાનાવાળાઓએ સુરંગો કોઢવાનું કામ શરૂ કર્યું છે. અને ૫૦૦ નવી પોટાશની કંપનીઓએ પાણું ખરે ફતેહમંદ રીતે પ્રયોગનું કામ કર્યું છે.

કાચા પોટાશના ક્ષારનું ઉત્પન્ન અને વેચાણ સને ૧૮૭૨ માં ૫૧૪,૦૦૦ ટનનું હતું તે વધીને સને ૧૯૦૫ માં ૫,૧૨૯,૦૦૦ ટનનું થયું હતું. આની કીમતનો આંકડો ૪,૨૫૦,૦૦૦ પાઉન્ડ થયો. આ ક્ષારના બે ઉપયોગ થાય છે:—તેમાંથી ખાણો પાસેની ફેક્ટરીઓમાં પોટેશમ ક્ષોરાઈ, સલ્ફેટ અને કાબોનેટ, મેગ્નેશમના ક્ષાર, સાબીન, વગેરે ગુદા પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવે છે. અંધવાતો તે ક્ષારને કુદરતી રીતિમાં જ ખાતર તરીકે

વાપરવામાં આવે છે, પોટાશની સર્વે ખાણ વાળાઓએ એકત્ર થઇને એક સીન્ડીકેટ કર્યું છે. જે ઉત્પન્નની હદ નક્કી કરે છે, મેગ્નેશિયમ ભાગની વહેંચણી કરે છે, જુદા જુદા તૈયાર થયેલા પદાર્થોની કીમત આક્રિ છે, અને પોટાશનાં ખાતર દાખલ કરવાનું તથા જુદાજુદા દેશોમાં ખાતાઓ સ્થાપી અને રાસાયણિક શોધખોળને ઉત્તેજન આપી આ ખાતરની ખપત વધારવાનું ત્રત'આદરી 'તેમાં કામ કરે છે.

પોટાશના ક્ષારના કુલ ઉત્પન્નમાંથી ૧૬ ટકા જેટલો ભાગ રાસાયણિક ઉદ્યોગમાં અને આખરો ૮૪ ટકા જેટલો ભાગ ખેતીમાં વપરાય છે, આખરો સૌથી મોટા ભાગ જર્મન ખેડુતો વાપરે છે. પોટાશના ક્ષારના ખાતરની ખપત ૧૮૭૯ માં ૪૩,૦૦૦ ટન, ૧૮૯૯ માં ૮૦૩,૦૦૦ ટન અને ૧૯૦૫ માં ૧,૬૮૫,૦૦૦ ટનની હતી. બ્રિટીશના પાકને લીધે પોટાશના ક્ષારનો ઉપયોગ ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં શરૂ થયેલો હોવાથી, શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી ખાતર નાખવાથી શો શયદો થાય તે નીચેના મને ૧૮૬૨ અને મને ૧૯૦૭ ની સાલના આંકડા પરથી જણાશે —

મને ૧૮૬૨ માં કારખાનામાં ૧,૫૮૦,૦૦૦ ટન બ્રિટીશ વપરાયો હતો તેમાંથી ૧૨૫,૦૦૦ ટન ખાંડ નીકળી હતી. (આ લેખે ૧૦૦ ટન બ્રિટીશ એક ટન ખાંડ નીકળે) આ વર્ષે ખાંડ પરદેશ જતી નહોતી; પણ ઉલટું ૯૦૦૦ ટન જેટલી ખાંડની આયાત કરવામાં આવી હતી.

મને ૧૯૦૭ માં ૧૪,૧૮૬,૦૦૦ બ્રિટીશ વપરાયો તેમાંથી ૨૨,૪૨૦૦૦ ટન ખાંડ નીકળી (આ લેખે ૬૩ ટન બ્રિટીશમાંથી એક ટન ખાંડ નીકળે) આ વર્ષે ૧૧,૪૩૦૦૦ ટન જેટલી પરદેશ ખાતે ચઢાવવામાં આવી હતી.

જર્મની શિવાય જે બીજા દેશોમાં પોટાશનું ખાતર મોટા પાયાઉપર વપરાય છે તેમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પહેલે નબરે છે. ઐરલેન્ડમાં પણ આ ખાતર મોટા જથ્થામાં વપરાય છે અને આયર્લેન્ડમાં આની ખપત વધવાનો સંભવ છે કારણકે સહુ ઉગાડવામાં અને તે દેશની મોટી ખીણોને ખેડવા લાયક બનાવવામાં આ ખાતર ઘણું કામ આવે એમ છે. વળી સિંદ-લદ્દીપના આ અને કોકોના વાવેતરમાં તથા ઑસ્ટ્રેલીયાના શેરડીના ખેતરોમાં પણ પોટાશનાં ખાતર વપરાય છે.

જર્મન પોટાશના થરોના વિસ્તારના સંબંધમાં અને જે ઘણી ખાણો હજી પણ ચાલે છે તે ખાખતના ઉપરના આંકડાપરથી જણાશે કે પૃથ્વીના બીજા કોઇપણ ભાગમાં આવા મોટા થરો ન મળી આવે તો પણ આખી પૃથ્વીને પુરો પડે એટલો પોટાશ જર્મનીમાંથી જ મળી શકે.

સાંકળ્યાંક જેઠાસાલ રાહ,

“ગુજરાતી છાપો.”

(અનુસન્ધાન ૫૯ ૧૫૪ થી.)

મી. બદમનજી બહેરામજી પટેલ. એએએ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી તરફથી સને ૧૮૯૪-૯૫ ની મોસમમાં તા. ૨-૭ અપ્રેલ ૧૮૯૫ ને દિને આપેલું ભાષણ ૫ મું.

વિષય:—મુખર્જીના ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતી છાપાની સરખાત, અને તેની તવારીખ—
એ મેં ગયા આઠમાં ઊતાવું. હવે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ માટેના આ એક અગત્યના પ્રકરણ સંબંધી એ શબ્દો કહી આ લેખ સમાપ્ત કરીશ:—

પ્રજામાં વાંચનની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરનાર અને જ્ઞાનનો પ્રસાર કરનાર સાધનોમાં વર્તમાનપત્રો અગ્રસ્થાને આવે છે. જળી જીવનની જરૂરીયાત મીજોમાં પણ વર્તમાનપત્રો પ્રજામાં અદૃશ્ય એક અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. હાલમાં એકપણ સુશિક્ષિત ઘર એકાદ એ વર્તમાનપત્રો વગર જોવામાં આવશે નહિં. સમાજમાં વર્તમાનપત્રોએ આટલું બધું ઉચ્ચસ્થાન શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું? તેનાં કારણો તપાસતાં જણાય છે કે વર્તમાનપત્રોએ પ્રજાની ઘણી અગત્યની શેવાઓ બજાવી છે, દેશની આર્થિક સંસારિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવનાર વર્તમાનપત્રો છે. દેશમાં તથા પરદેશમાં બનતા વિવિધ પ્રકારના પ્રસંગોની દર-રોજ ખબરો આપણને વર્તમાનપત્રોથી મળે છે. વર્તમાનપત્રોએ આપણને ખોટું રસ્તે જતા અટકાવ્યા છે, સાહસિક બનાવ્યા છે, ધર્મ તરફ લક્ષ દોરાવ્યું છે. એ સિવાય વર્તમાનપત્રોએ પ્રજાની તથા દેશની ઘણી જાલની ઘણી શેવા કરી છે છતાં તેના ઇતિહાસ તરફ આંખ ડેટલું બધું દુર્લભ છે! આજથી ૬૦, ૭૦ વર્ષ ઉપર વર્તમાનપત્રોનું નામ નહોતું તે વખતે આપણી તથા આપણા સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી હતી તે તો જ્યારે સાહિત્યનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે જણાશે. વર્તમાનપત્રોની ઉત્પત્તિ ક્યારથી; કોનાથી કેવા સંજોગોમાં થઈ તથા તેની સરખાત કરનાર મહત્ત્વે કોણ હતા, તેમણે તેમના આ સાહસમાં શી શી વિ-પત્તિઓ વેડી હતી એ શું સાહિત્યના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ નથી?

મદારા એક બંગાળી મિત્ર શ્રીયુત એસ. સી. સન્યાલ, એમ, એ હાલમાં હિંદુસ્થાનના ઇંગ્રેજી તથા દેશીવર્તમાનપત્રોની સરખાતનો ઇતિહાસ લખે છે. આ પુસ્તકના કેટલાક પ્રકરણો કલકત્તા રિયુમાં આપી ગયા છે. તેઓએ ઘણી મહેનતથી એ સબંધી ઘણી રસીક અને જાણવાનેજ હકિકત મેળવી છે તેમનું એ પુસ્તક બહાર પડશે તેમાં મુખર્જી ઈલાકાના વર્તમાનપત્રો સંબંધી હકિકત અપાઈ છે તેથી વિશેષ હકિકત માલમ પડશે. હાલ તો મદને મુખર્જીમાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની સરખાત થઈ તે વખતની જ હકિકત મળી છે તે સાહિત્ય શેવકોને, તેમાં વિશેષ કરીને સાહિત્યના ઇતિહાસ લખનાર મહત્ત્વને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી આપી છે. સને ૧૮૯૫ની ૨-૭ એપ્રિલે મુખર્જીની જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી આગળ મી. બદમનજી બહેરામજી પટેલે “મુખર્જીના ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતી છાપાની સરખાત અને તેની તવારીખ” ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું. આ ભાષણની એક નકલ પ્રસંગાતુસાર મદારી પાસે

આબ્યાથી ત્હેમાંથી ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો સંબંધી આપેલી હકીકતનો ઉતારો ઉપર કહી ગયા તે હેતુથી આપેલ છે. મી. બદમનજીના આ બાપણમાં માસિકો સંબંધી કંઈ પણ હકીકત નથી. વર્તમાનપત્રોના ઇતિહાસ સાથે માસિકોની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ લખાવવાની જરૂર છે હમણાં થોડાક વખત ઉપર સ્ત્રીઓ માસિક જે જુનામાં જુનું માસિક છે તેની ૫૦ વર્ષની જ્યુબીલીનો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો તે વખતે જે કંઈ આ સંબંધે બોલાયું વંચાયું હોય તો તે ઉપયોગી થઈ પડશે અને તે ઉપરથી એકાદ વિદ્વાન એ સંબંધેની વિશેષ હકીકત એકઠી કરી વખતસર પ્રગટ કરશે તો આપણાં સાહિત્ય તરફ એક અગત્યની ધ્રુવ બન-વેલી ગણાશે. મી. બદમનજી શીવાય ખીજા એક પારસી ગૃહસ્થ મી. ડાસાભાઈ શરામજી કાકાએ સને ૧૮૪૫ માં Bombay 'Students Library and Scientific Society' આગળ "History of the Bombay Press" ના વિષય ઉપર એક અગત્યનું બાપણ આપ્યું હતું, આ બાપણ સોસાયટીના કામકાજના વાર્ષિક અહેવાલમાં અથવા કાર્યક્રમની નોંધના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયું હશે પણ પ્રયાસ કરતાં પણ ત્હેની નકલ મળતી નથી તે જે કોઈ મહેનત લઈ મેળવશે અને ત્હેમાંની હકીકત પ્રસિદ્ધ કરશે તો કંઈ વિશેષ હકીકત મળી શકવાનો સંભવ છે. કમનશીએ મી. બદમનજી પટેલ હમણાં જે વર્ષ ઉપર (૧૯૦૭ માં) સ્વર્ગસ્થ થયા છે એટલે એ તરફથી આ સંબંધે કંઈ વિશેષ હકીકત મળી શકે એમ નથી. વળી મરહુમ મી. પટેલે ક્રૂત મુબઈના જ વર્તમાનપત્રોનો ઇતિહાસ આપેલો છે. મુબઈ શીવાય ગુજરાતના ખીજા જગ્યાં કે અમદાવાદ, મુસ્ત વિગેરે સ્થળોમાં તે અરસામાં કે તે પછી નીકળેલા વર્તમાનપત્રો અને માસિકો સંબંધીની હકીકત જે મેળવી શકાય તો તે પણ ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં શંકા નથી.

મનવન્તરાય મહિરાય દુરકાળ.

આપણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિની તુલના.

(અગ્રેજી ઉપરથી.)

આપણી પ્રાચીન અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિની તુલના કરી જોતાં આપણને સદજ માનુષ પડી આવશે કે આપણા પૂર્વજેએ તે વખતને અનુસરીને પર્વત કરેલી કેળવણીની પદ્ધતિ કોઈ પણ રીતે ખામી ભરેલી નહોતી. પાશ્વિમાલ વિચારો પ્રમાણે દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર પોતાનો મનુષ્ય તરીકેનો ધર્મ બજાવવા ખાતર જ નહીં પરંતુ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા અને પોતાની જીંદગીને સુખરૂપ બનાવવા ખાસ અગત્યનું છે. પણ આપણા ભારતવર્ષમાં અસલ અનાજ જ્યાંબંધ પાકતું અને તેથી આપણા દેશમાં કેળવણી માત્ર પોતાના બંજી પોપણને માટે જ નહીં પણ મનુષ્ય તરીકેની પોતાની દુરજ બજાવવામાં મંદદૃષ્ટ થઈ પડે તે માટે જ જરૂરની ગણવામાં આવતી હતી. એ તો નિર્વિવાદ છે કે હાલ અસહના કરતાં ભોંકાની મોટી સંખ્યા કેળવણીનો લાભ લે છે, પરંતુ કેળવણી લેવાનો આશય અને કેળવ-ણીનું સ્વરૂપ બંને ઉતરતી પંક્તિનાં થઈ ગયાં છે. શું આપણે હાલની કેળવણીથી પરિપક્વ યજ્ઞેશ વિદ્વાનોને આગળના ઉચ્ચતમ અને જ્ઞાનનિધિ મહાત્માઓ કે જ્ઞેમનાં યશોગાન મુધારા અને કેળવણીને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સિમરે પહોંચેલા દેશો પણ કરે છે, તેમની સાથે

સરખાવી શકીશું ? આશ્ચર્યવર્ધમાંથી કંઠાવાની ચિંતા ઉત્પન્ન થવાથી આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિનો આશય નિરૂપાયે હલકો થઈ ગયો છે.

કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે બ્રાહ્મણોની કેળવણીની અસલ રીતિથી માત્ર યાદશક્તિ જ ખીલે છે અને આધુનિક રીતિ તો વિચારશક્તિનો વિકાસ કરે છે. બ્રાહ્મણોએ યાદશક્તિને જ કેળવવામાં બહુ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હોય એમ લાગે છે કારણ કે તે વખતે હાલના જેવાં છાપખાનાં નહોતાં જૂતકાગળું જે ચોક્કસ જ્ઞાન આપણને હાથ ઉપલબ્ધ થાય છે તેને માટે આપણે તેમનો પૂરું આભાર જાનવો ઘટે છે. તે જ્ઞાનાની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં માત્ર યાદશક્તિનો જ વિકાસ કરવો તે યોગ્ય હતું એટલું જ નહીં પણ છાપખાનાંને અભાવે જે સુરક્ષી ઉભી થાય તે દૂર કરવાનું સુખ્ય સાધન પણ તેજ હતું.

જો આપણે આ પદ્ધતિને જૂલ ભરેલી કંઠીશું તો તેજ દોષ આપણી હાલની રીતિમાં પણ દષ્ટિગોચર થશે, કારણ કે માણસની વિચારશક્તિને કેળવણી મળે તે પહેલાં તેની યાદશક્તિ પૂરું રીતે ખીલવી જોઈએ એ સિદ્ધાંતની સત્યતા માટે બે મંત થશે નહીં. વળી બ્રાહ્મણોની અસંજની પદ્ધતિ જો કે યાદશક્તિને જ કેળવતી તોપણ તેનાં પરિણામરૂપે બહાર પડેલા અંશે વિચારશક્તિથી પરિપૂર્ણ જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે તપાસતાં દિવં જેવા દેશમાં નાનપણમાંથી વિચારશક્તિનો વિકાસ કરવાથી કોઇ પણ પ્રકારનો લાભ થયો નથી. આપણા દેશમાં માળાપો કેળવણી પામેલાં હોતાં નથી. આપણું નૈતિક વાતાવરણ ધીમેધીમે હલકા પ્રકારનું થતું જાય છે અને આવા પ્રસંગો વચ્ચે આપણા બાળકોનાં કોમળ મનપર વિચાર શક્તિની અસર અકાળે દૃઢ થવાથી વૃદ્ધ અને ઘડાએલા માણસો તરફની માનની પૂજ્ય લાગણીનો સર્વત્ર અભાવ જોવામાં આવે તો આશ્ચર્ય જેવું નથી. આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિ લોકોના મોટા ભાગની યાદશક્તિનો વિકાસ કરતી અને ઉંચા ઉતરી શકે એવા મહાપુરુષોની વિચાર શક્તિ પણ ખીલવતી. મતલબ કે હાલની પદ્ધતિ દરેક માણસની વિચારશક્તિ ખીલવવાનો પ્રયાસ કરે છે તે આપણા દેશને જરા પણ લાભપ્રદ નથી જ વસ્તુ પોતે નજરે પણ જોઈને હોય અથવા જે બાબતપર પોતે સ્વતંત્ર વિચાર ચલાવ્યો ન હોય તે વિષે એક ન્હાના બાળકને વાદવિવાદ કરતો જોઈને કોને હસવું નહીં આવે ? તે બીચારો પોતાની આગળ હમેશાં વારંવાર બોલાતી બાબત એકદમ બાહ્યસ્વભાવ પ્રમાણે એકદમ મદણ કરી શકે છે અને આને વિચારશક્તિનો વિકાસ થએલો ગણવામાં આવે છે ! !

આપણા પૂર્વજોએ હદાપણ વાપરીને ગુરૂએ શિખવેલી દરેક બાબતપર પૂરું શ્રદ્ધા રાખવાની આદા કરી હતી કારણ કે જ્ઞાનની પૂરું સ્થિતિએ પહોંચ્યા પહેલાં ગુરૂના ઉપદેશ પર સંશય થાય તે અયોગ્ય જ ગણાય. ગુરૂએ કહેલી જે કેટલીક બાબતો પ્રથમ આપણને સમજાતી ન હોય અથવા કેવળ અસંભવિત જ લાગતી હોય તે આત્રેજ ચાલતાં આપણી બારે અજ્ઞાનથી વચ્ચે આપણા મગજમાં કેવી રીતે ઉતરી જાય છે તેનો દરેક માણસને અનુભવ હશે જ.

બ્રાહ્મણોની અસંજની પદ્ધતિ પ્રમાંજે વિદ્યાર્થીઓનાં માળાપો તરફથી ગુરૂનું માત્ર ગુરૂજ્ઞાન માત્રે એવો અંદોજરત કરવામાં આવતો હતો. શિખવવાને માટે શી શેવામાં આવતી નહીં

અને ગુરૂને પગાર પણ મળતો નહીં. આધુનિક રીતિ પ્રમાણે ઉપરની બંને બાબતો હાલ પ્રચલિત છે. આ ઉપરથી વિચાર કરતાં પ્રાચીન પદ્ધતિ આપણને યોગ્ય અને સંતોષકારક લાગે છે. હાલમાં થીમંત અને ગરીબને એક સરખી શી આપવી પડે છે અને નિયમિત પગાર મળવાથી ઘણા ખરા શિક્ષકોના મનમાં “પાંચ દસાક શિખવવા માટે પગાર મળે ને વધારે વખત કામ શા માટે કરીએ ?” એ વિચાર દૈન્ય થઈ ગયો છે. જ્યારે અસલના શુદ્ધો પોતાનાથી બને તેટલો વખત વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવામાં વ્યતીત કરતા.

હાલની સુધરેલી શિક્ષણપદ્ધતિમાં ધાર્મિક શિક્ષણને પાણીચું આપવામાં આવ્યું છે, જ્યારે પૂર્વે શિક્ષક અને ધર્મોપદેશક એ બંનેની ગરજ બ્રાહ્મણો સારતા દતા આથી ઉભય પક્ષને લાભ થતો. બ્રાહ્મણોને પોતાના નિર્વાહને માટે જોઈતાં સાધન પુરાં પડતાં અને વિદ્યાર્થીઓને એક જ ગુરૂ પાસેથી બે પ્રકારનું જ્ઞાન મળી શકતું. આથી વખત અને પૈસાનો વ્યર્થ વ્યય થતો અટકતો.

હાલના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષકની શિખવવાની રીતિમાં દોષ કારવામાં કુશળ માનુષ્ય પડે છે અને તેનું કારણ શિક્ષકો જાણી હોવાથી તેમની વચ્ચે સરખામણી કરવાનો તેમને પ્રસંગ મળે છે એ જ છે. બ્રાહ્મણોની અસલની રીતિ પ્રમાણે ગુરૂ તરીકે એક જ જણ દતો અને તે સર્વશુભસંપન્ન ગણાતો. એક જ શાળામાં અનેક શિક્ષકો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શિક્ષક માટેનો પૂજ્યભાવ રહેતો નથી. તેમનાં મન છાલકાં થઈ જાય છે. એકના એક વિદ્યાર્થીની જૂદા જૂદા શિક્ષક તરફ જૂદી જૂદી વર્તણૂક જોવાથી આ બાબતની સત્યતા જણાઈ આવે છે.

ગુરૂને જ ઘેર રહી વિધિપુરઃસર બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા સંપાદન કરેલા યુવકનું ચારીરિક બંધારણ કેવું હોય તેનો મિત્યાર માત્ર કરતાં જ આપણું હૃદય આનંદથી કેટલું ઉત્તરાઈ જાય છે ? પોતાને ઘેર રહી અસંખ્ય વિદ્યો વચ્ચે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીની શોચનીય સ્થિતિ સહુ કોઈને વિદિત છે. ગુરૂની પરિચર્યામાં નિશ્ચિન અવિભક્ત ચિત્તે રહેનાર, હરેક વખતે છુટી હવામાં ફરનાર અસલના વિદ્યાર્થીને હાલની કસરતશાળા ક્રીકેટ, હોકી, ફુટ બોલ વિગેરેની જગ્યા પણ જરૂર દેખાતી નહીં. આ ઉપરથી એ માનવાનું નથી કે તે વખતે ચારીરિક કેળવણી તરફ ધ્યાન લઈ આપવામાં આવતું નહોતું. જો કે વિદ્યાર્થીને ફરજિયાત કસરત કરવા અથવા ક્રીકેટ રમવા જવાનું નહોતું તો પણ હાલના વિદ્યાર્થીની જે શોચનીય ચારીરિક અવનતિ થઈ ગઈ છે અને તેથી તેને દવા વિના એક દિવસ પણ ચાલતું નથી તે અસલ જોવામાં આવતી નહીં.

હાલમાં (professionsના શિક્ષકશક્તિના) શિક્ષકો મળી રાખ્યા નથી એમ કહેવામાં આવે છે. આ મુશ્કેલી અસલ પણ આપણા પૂર્વજોને જણાઈ હતી અને તેનો નોંધે પ્રમાણે ઉપાય મોજવામાં આવ્યો હતો. સર્વે કોઠોના ચાર વર્ગ પાઠવામાં આવ્યા હતા. પહેલો વર્ગ બળૂનાર અને બળૂવાનાર બ્રાહ્મણોનો, બીજો યુદ્ધ કરનાર અને સર્વેનું રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિયોનો, ત્રીજો વેપારી વૈશ્યોનો અને ચોથો ચાકર તરીકે કામ કરનાર શૂદ્રોનો હતો. આ ઉપરથી એમ નથી ધારવાનું કે પક્ષપાતી અને સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોએ હેરા અથવા ચોથા વર્ગને માત્ર શુભામંત્રીનાં

રાખવાનો વિચાર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણો વિદ્યામાં અને ધાર્મિક જ્ઞાનમાં એટલા બધા આગળ વધ્યા હતા કે પોતાના સ્વાર્થને ખાતર તેમની તરફ આવી રીતે વર્તે એ અસંભવિત જ હતું. છેલ્લા વર્ગના શૂદ્રોને જાહેરી પર્વેત ચાકર તરીકેની હલકી પંક્તિએ ઉતારી પાડવા માટે કેટલાક પ્રાચીન પદ્ધતિને દોષિત ગણે છે પરંતુ આધુનિક પદ્ધતિ તો દરેક જાણુને—બસે તેનો પગાર મોટા હોય વા ટૂંકા પણ તેને—નોકરીની પરાધીન સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે.

અસલ ચારે વર્ગના અભ્યાસ માટે હાલના જેવી શાળાઓ હોય એમ જણાતું નથી. દરેક જાતનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું અને તે ખીજીઓને શિખવવું તે માત્ર બ્રાહ્મણોનો જ ધર્મ અને હક હતો. શુદ્ર બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓને તેમના બલને માટે જ માત્ર નહીં પણ જનસંભાળના લાભ ખાતર અભ્યાસ કરાવતા. અને આ પ્રમાણે શિક્ષકો પણ તૈયાર થતા. આ શિક્ષકો શુદ્ર તરીકે કામ કરતા નહીં પણ કથાવાર્તા વાંચીને લોકોમાં વિદ્યાનો પ્રસાર કરતા. આથી હલકા વર્ણના લોકો કે જેમને લખતાં કે વાંચતાં આવડતું નહોતું તેમને પણ જ્ઞાન અને ઉપદેશની પ્રાપ્તિ થતી અને તેઓ સાધારણ ધાર્મિક અને નૈતિક સિદ્ધાંતો જાણવાને સક્તિમાન થતા. તે વખતના મોટા મોટા કવિઓમાં કેટલાક હલકા વર્ણના પણ હતા કે જેમને બ્રાહ્મણોની માફક કોઈ પણ શુદ્રએ અભ્યાસ કરાવ્યો નહોતો. તત્વજ્ઞાનના કેટલાક ઉત્તમ વિચારો કે જે પાશ્ચાત્ય તત્વવેત્તાઓએ માત્ર યોદ્ધા વખત ઉપર જ માન્ય રાખ્યા છે તે અસલના હિન્દવાસીઓ સાધારણ ગણતા. જ્ઞાનનો આટલો બધો પ્રસાર કાણે કર્યો હતો ? બ્રાહ્મણોએ જ, અને તે માટેનું સંધર્મ માન તેમને જ ધટે છે. પાછળથી આ પદ્ધતિની ધીમે ધીમે અધોગતિ થઈ અને ભરણુ પોપણુના સાધન તરીકે ગણાવા લાગી. પાછળથી યર્ષગએકા બ્રાહ્મણોએ કેટલાક બહેનો લોકોમાં દાખલ કરી દીધા એ ખરું, પણ એટલું તો આપણે સર્વે માન્ય રાખવું પડશે કે નિયમિત રીતે શાળાઓ ચલાવ્યા વિના અસલના બ્રાહ્મણોએ જ પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે હાલની પદ્ધતિ કરતાં ઓછે બધે લોકોના મોટા ભાગમાં કેળવણીનો પ્રસાર કર્યો હતો.

હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ્યાં નિશાળો હોય ત્યાં જ માત્ર લોકોના યોગ્ય ભાગને કેળવણી મળે છે અને હલકા વર્ણના લોકોમાં ધાર્મિક અને નૈતિક વિચારો ફેલાવવાને માટે કોઈ પણ ગોઠવણુ થએલી નથી. તદ્દન ન્દાનાં ન્દાનાં ગામડાંઓમાં ‘અજ્ઞવાણી’ રાત્રે કથા અને ભજનીવાંચી લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરતી મંડળીઓનો હાલની પદ્ધતિમાં અંશ પણ જેવામાં આવતો નથી. આપણા પ્રખ્યાત લોકપ્રિય મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે આધુનિક પદ્ધતિની આ ખામી જોઈ છે અને તે દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે જે માણસો ગરીબ લોકોમાં જઈ બાપણો કરી જ્ઞાનનો ફેલાવો કરે તેમને ઉત્તેજન આપવા માટે મોટી બક્ષીસો આપવાની ગોઠવણુ કરી છે. પરંતુ આ પ્રમાણેનાં બાપણો આગળની કથાઓનાં જેટલી ટકી અસર સાંભળનારાંઓનાં મન પર કરતાં નથી. વળી આવાં બાપણુ સાંભળનારાંઓમાં યોડી ધણી કેળવણી તો હોવી જોઈએ જ અને તે ગામડાંનાં લોકોમાં હોવી અશક્ય છે. હાલની સામાજિક સ્થિતિ જોતાં આપણને એમ પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સ્ત્રીઓ અને મનુર વર્ગના ઘણા માણસો આ બાપણોનો લાભ લઈ શકતા નથી. બ્રાહ્મણોની પ્રાચીન પદ્ધતિમાં આ દોષનો કેવળ અભાવ જ હતો.

છેવટે આપણા દેશના હાલના સંજોગો ધ્યાનમાં લેતાં પ્રાચીન પદ્ધતિ આપણામાં પાછી દાખલ કરી શકાય એમ નથી. તો પણ કેળવણી પામેલા વર્ગને તે પદ્ધતિમાંથી ઘણો જ સાર મહત્ત્વ કરવાનો છે. આપણી પોતાની સંસ્થાઓના લાભો આપણા શિવાય અન્ય માણસો ખરી રીતે કળી શકે નહીં. આ આપણી સંસ્થાઓને વગર વિચાર્યે હસી કાઢવામાં આવે અથવા તેની અયોગ્ય ટીકા કરવામાં આવે અને આપણે મૌન્ય ધારણ કરી સાંભળ્યા કરીએ તો આપણો ધર્મ બગ્ગવવામાં આપણે ઘણા જ પછાત કહેવાઈએ. અંગ્રેજ કેળવણી અને તેના પરના ચળકતા ઓપથી અંગ્રહી જમને આપણે એમ માનવાનું નથી કે અત્યાર સુધી આપણે બ્યર્થ જીવગી ગાળી છે. ઉડો વિચાર કરી જેતાં આપણા જૂતકાળ માટેની માનભરી લાગણીથી આપણામાં સ્વદેશભક્તિનો જુસ્સો જગૃત થાય છે અને આપણા જૂતકાળના સાહિત્યના બહેળા ખજાનામાંથી જે કોઈ પણ બધું શોધ કરી આપણા જૂતકાળને માટે પૂન્ય લાગણી ઉત્પન્ન કરે એવી કેટલીક બાબતો પ્રકાશમાં લાવશે તો તેજે દેશની એક મહાન મેવા બગ્ગવતી ગણાશે.

કાશીરામ અંબાશંકર જાની.

બગીચામાં.

(ગઝલ.)

- બગીચો આ હમારો શો, સુભગ સૌન્દર્ય વાળો છે ।
 સુગન્ધીદારને સારો, મદને અન્યન્ત બ્હાવો છે. ૧
- પદ્મજે શાં રમ્ય વૃક્ષો તે, ફૂલે પુલે ઝુકી રહે છે ।
 શીળી છાયા પ્રસારીને, મદને શી શાન્તિ એ દે છે । ૨
- ધીરો ધીરો પવન વાતો, મગજને તર બનાવે છે;
 કળીને પુષ્પને સુખી, મધુર સંસ્કાર લાવે છે. ૩
- બમર શો આ પદ્મજે બેસી લવે છે પ્રેમની વાતો ।
 મધૂરું ગુંગતો શું એ? અલૌકિક પ્રેમી છે આ તો. ૪
- જવા દે પ્રેમની વાતો, સહુ એ તો દગ્ગઈ છે;
 જગતમાં સર્વે સ્થળમાં હા । દગ્ગબાજ બિછાઈ છે. ૫
- જશે આ ભુંગ પણ લડી, અને એ પ્રેમ પણ જશે;
 અવર પુષ્પો સુસીને એ, બ્યભિચારી સુખી યારો. ૬
- અરે ! એ સુખ તે શાનું ? બટકતો બામટો એ છે,
 મધૂરો ગુંગનો કરતો, પછી એ સામટો દે છેદ. ૭
- બળા એ ભુંગની રીતિ, બળા કાણ વારની પ્રીતિ;
 સુનિશ્ચય પ્રેમ જેનો છે, ન તેને છે કંઈ શીતિ. ૮

- તરને વેલડી ખાઝે, અને શી પ્રેમથી રાચે । ૧૦
- નહીં છોડે કદો એને, અવરનો સ્નેહ ના માચે । ૧૧
- બુઝો આ સારસી કેવી, સરળને શુદ્ધ છે સ્નેહી । ૧૨
- પતિવ્રતધર્મ એ પાળે, અને સન્માર્ગ ના છોડે । ૧૩
- અહા ! શાં પંખીઓ પેલાં, ઉડે છે હર્વથી ઘેલાં । ૧૪
- કરે ક્ષોભ એ દેવાં । ન ચિન્તાથી દુખાયાં છે । ૧૫
- અરે ! આ આપણે દેવા, અનળ અન્ધારમાં રહેતા । ૧૬
- પ્રીતિને દર્પ સ્વાતંત્ર્યે, સહુ બલિદાનમાં દેતા । ૧૭
- દુસાયા સ્વાર્થના દરે, કપટ કારિક્યમાં મોહ્યા; ૧૮
- અદૃશ્ય ચિન્તા તણે ચાકે; દુઃખ્યાં અન્યને રેખા । ૧૯
- તદમે જર જોડને કહોછો, અરે ! છે તે ઘણાં સાચાં; ૨૦
- નહીં તે સ્વાર્થવાળાં છે, કપટ કુકર્મથી કાળાં । ૨૧
- હૃદય તેનાં કુળાં શાં છે, નથી જર એ તદમે જોવા; ૨૨
- રમે છે શાં ! દસે છે શાં ! સુપુષ્પો પંખીઓ કેવાં । ૨૩
- અરે ઓ પંખીઓ મહારાં ! મેહને લાગો ઘણાં બહાલાં; ૨૪
- રમાડું પ્રેમથી તદમને સુણું વેણો વઢો કાલાં । ૨૫
- નહીં હું બન્ધમાં નાંખું, નહીં હું સાંકળે બાંધું; ૨૬
- તદમોને ખેલતાં જોઈ, તદમારો આત્મ આરાધું । ૨૭
- સુખે ફરજો, સુખે હરજો, સુખે સહુ સાચ સંચરજો; ૨૮
- સુખે સ્વાતંત્ર્યમાં રહેજો, સદુપદેશો સુખે કરજો । ૨૯
- પ્રહણે પેલા યુવારાતું, સલિલ સું-વેગથી ફરતું । ૩૦
- સ્ત્રીને શસ રૂડો શો, બળી નીચે સુખે સરતું । ૩૧
- અહા ! શું મિટ છે પાણી, સુધાની શી મૃતી લ્હાણી । ૩૨
- જીવનના જેવડી ઝેરી, જરી ખારાશ નહીં ત્યાંહી । ૩૩
- પિતા માતા તણી પ્રીતિ, બગિનીની બલી માયા; ૩૪
- સતી સ્નેહાળ ને સાચી, સરળ સન્માર્ગિણી બધા । ૩૫
- સહુના સ્નેહને સંચી, ઝરણ બ્યારે જશે વહેતું; ૩૬
- અહા ! મીઠાશ તેની શી ! હૃદય આનંદશે કેવું ? ૩૭
- પરન્તુ આ ક્ષણિક વિષે, ક્ષણિક સુખો બિઝાયાં છે; ૩૮
- અને દુઃખો તણા વેરા; બધાં કર મેઘ છાયા છે । ૩૯
- ક્ષણિક છે સર્વની પ્રીતિ, ક્ષણિક છે સર્વની માયા; ૪૦
- સહુ સંસારનાં સત્ત્વો, ઉપર છે મૃત્યુની છાયા । ૪૧
- ખિલેલાં પુષ્પ; કદમારો, અને પંક્તી મરી બસ; ૪૨
- સગાં સ્નેહી ટળાં જશે, તદને છોડી ખસી જશે । ૪૩

- ૧) ચિરાશે ત્યાં હેંદય તહાઈ, હેંવન તહોઈ થંશે ખોડે; ૧૧
અને આ આત્મ આખામા, હવારો ઘોર અન્ધાઈ. ૨૬
જગત વેરાન ત્યાં યાશે, હેવન નિષ્કળ બધુ જાશે,
વિષમ અગ્નિની જ્વાળામાં, જળીને ખાખ તું યાશે. ૨૭
જુડી સંસારની માયા, જુડી આ આપણી કાયા;
જુડી જગજળ લોકોની, જુડાં છે રંકને રાયા. ૨૮
સમજ સૌ સ્વપ્નનાં જોતું, સમજ મૃતપ્રિયુકા જોતું;
હિંસે પહેલાં ઘણું સાઈ, પછી ખોડુ પડે ક્રોતું! ૨૯
ત્યજ દે નિન્દ એ ગાદી, ત્યજ દે એ વિષમ ઝાડી,
અને ત્યજ સ્નેહ સંસારી, બધી જમણા હિંસે ખાલી. ૩૦
સહુ સ્નેહી થકી ઘેંયા, હશે તો તુ ભવે હોળે!
પગ્તુ સ્નેહીના સ્નેહી, તરફ તુ જાગીને જો! જો! ૩૧
નહીં એ સ્નેહ ચળવાનો, નહીં એ સ્નેહ ટળવાનો,
ભજે જે ભક્તિથી તેને, ભજ તેને જ મળવાનો. ૩૨
નહીં ત્યાં રાય કે રંક, નહીં નર-નારીના બેદો;
નહીં ત્યાં કારમાં કૃત્યો, નહીં ત્યાં મર્મના હેદો. ૩૩
પ્રભુ આગ્યો તહો પાસે, ત્રિવિધ તાપો ટળી જાશે;
કરીશ કર્તવ્ય મહાગં ને, પછી હું-તુ ભળી જાશે. ૩૪

‘મોહનલાલ પાર્વતીશંકર ઢવે.

“શું”ની વ્યુત્પત્તિ.

(અર્થાપન.)

૧. શ. નગસિંહરાવ “કીદૃશ” એ પદને ‘શું’ તુ મૂલ દર્શાવી એ ઉત્પત્તિમાં બે ઉત્સર્ગ બતાવે છે. (વસન્ત વ. ૮. અ. ૨.) ‘પગ્તુ’ તે ઉભયમાનો એક પણ પ્રકૃતમાં સંભવતો નથી, તેનાં નીચે, લખેલાં કારણો, એ સંબંધમાં નિર્ણય કરતા પહેલાં, લક્ષમાં લેવા જોવા છે,

૧. કીદૃશ ઉપરથી “શું”ની ઉત્પત્તિમાં, અસ્વગિત અવયવ-સ્વર કે સસ્વર વ્યંજનનો લોપ ઉત્સર્ગ રૂપે મનાય, તો મંસકૃતમાં તત્સમાન કીદૃશ, ચાદૃશ, તાદૃશ એ શબ્દો છે, જે ઉપરથી પણ, એ ઉત્સર્ગ મત્ત હોય તો, તુલ્ય ન્યાયથી પરિણામે “શું” જ ઉત્પન્ન થતું જોઈએ. પરંતુ, તેમ અન્યત્ર ચર્ચુ નથી.

૨. જે બીજો ઉત્સર્ગ બતાવ્યો છે તેમાં ઉત્સર્ગ માની લઈ તેની સમર્થના સારૂ ઉદા-

હરણો શોધી કાઢ્યાં છે કે ઉઘાહરણો ઉપરથી ઉત્સર્ગ 'ખનાઓ' છે, તે નિશ્ચયાત્મક સમ-
ભવું નથી, પરંતુ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે—પાંચ ઉઘાહરણોમાંના ચાર તો 'દૃષ્ટાન્તવૈ-
પમ્ય-દોષ' થી હુષ્ટ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમાંના કેટલાએકોની વ્યુત્પત્તિ પણ ભૂલ
બરેલી છે.

(૧) ડાહ્યા—દાક્ષિણ ઉપરથી ડાહ્યા એમ રા. નરસિંહરાવે લખ્યું છે પરંતુ ખલુ કરી તે
દક્ષ ઉપરથી છે.

ઉત્સર્ગમાલા અનુસાર દાક્ષિણ ઉપરથી માત્ર દકખની એટલો જ અપભ્રંશ થાય.

(૨) સખણો—એ મુલક્ષણ કરતાં સક્ષણ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો હોય એમ બાસે છે.

મુલક્ષણ ઉપરથી ગુર્જરાતીમાં સલખણ થયાનું શાસ્ત્રી મંજલાલ જણાવે છે (ઉ. મા.
૧. આ. પૃ. ૧૦૪.)

(૩) ઉઘાસ (સ)—એ તો સાક્ષાત્ તત્સમ છે. એથી માત્ર સ્વપ્રકટિત ઉત્સર્ગને 'ટેકા'
સાર 'ઉઘાસીન' એ શબ્દ પ્રતિ દમ્ભિવલન થયું અતુમાનાય છે.

(૪) નોતડું—એ રા. નરસિંહરાવના મત પ્રમાણે સાક્ષાત્ તદ્ભવ હોય તો ક્રોધ-
ત્તિના ઉત્સર્ગમાં ઉઘાહરણ રૂપે કેવી તર્કપ્રણાલીથી તે આકર્ષી અણાયો છે એ અતર્ક્ય છે.

એ રીતિએ 'શું' ની વ્યુત્પત્તિમાં ખીન્ને ઉત્સર્ગ પણ સંભવતો નથી.

*

*

*

ગુર્જરાતીમાં 'શું' એ પૃચ્છાવિષયના અર્થમાં સર્વનામ રૂપે (૨) કેવાના અર્થમાં
વિશેષણ રૂપે અને (૩) કેવલ પ્રશ્નાર્થમાં અન્યથા રૂપે પ્રવર્તે છે.

સંસ્કૃતમાં એ ત્રણે અર્થમાં વર્તેલો એવો કોઈ એક શબ્દ નથી, તેથી એ ત્રણભિનાર્થ
શબ્દોનું મૂલ પણ ભિન્ન સંભવે છે.

રા. નરસિંહરાવે 'શું' નું મૂલ કૌટુંબ દર્શાવ્યું છે, એ માત્ર વિશેષણ 'શું' નું છે.
અવ્યયરૂપ 'શું' ને તે સહ સંબદ્ધ કરવા જે કલ્પના, વિશેષણના અવ્યયરૂપે ઉપયોગમાં
સંસ્કૃત ઉઘાહરણો આપી, કરી છે (વસન્ત વ. ૪. અ. ૧૦. પૃ. ૩૯૯-૪૦૦.) તે કિલ્લ
અને હુધંટા છે, કારણ ગુર્જરાતીમાં 'શું' એ વિશેષણ રૂપે અને અન્યથા રૂપે આતિ
ભિન્નાર્થક છે.

કિં એવું સંસ્કૃતમાં પ્રત્યાર્થક અવ્યય છે. ગુર્જરભાષાતત્ત્વનું શાસ્ત્રી મંજલાલ ઉક્તિસં-
ગ્રહમાં કિં ઉપરથી ગુર્જર અપભ્રંશ 'શું' થયાનું લખે છે. તેઓએ તત્ત્વ ક્રમ દર્શાવ્યો નથી,
પરંતુ એક સુર વિદ્વાન તે કિં-ક્યમ-અ્યમ-અ્યમ-શું એમ હોવાનું મત્યવે છે, તે પણ
'વિદ્વાન મિત્રોએ' વિચારણીય છે.

મુબાર્ક,
સંવત ૧૯૬૫.
વૈશાખ શુદ્ધ ૧૩.

}

તત્ત્વમુખરમ મનઃમુખરમ ત્રિપાઠી.

શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૬૩ થી.)

(ચ) છેવટે આમ વ્યવસ્થાના ધોરણુમા પણ એ જ રીતનુ પરિણામ આવેછે. આપણા મંગીતમાં ત્રણ આમ સ્વીકારાયાછે, પૃજ, મધ્યમ, અને ગાન્ધાર—બીજા અનેક મળવે, પરંતુ બહુધા આ ત્રણ આમોમા શ્રુતિયોના સ્થાનમાં અત્યંતમ ફક્ક આવશે એ વગેરે કારણોથી એ ત્રણ જ આમ વ્યવહારપાત્ર ગણાયાછે, એમ લાગેછે. પૃજથી મક્ક શરૂ કરવાને બદલે મ થી અથવા ગ થી શરૂ કરિયે અને જે મક્ક સ્વર કલિત થાય તે યથાક્રમ મધ્યમ અને ગાન્ધાર આમ,—એમ આમનુ સૂચ સ્વરૂપ છે. મક્ક સ્વરો વચ્ચે અન્તરો બધો મન્ખા નથી, તેથી આમ બદલાતા નવા મક્કના સ્વરોના સ્થાન બદલાય એ કેવળ આભાવિક જ છે. છતાં ગ. બવ હેને ૨૨ શ્રુતિની વ્યવસ્થાના એક ખાસ દૂપણ તરીકે ગણેછે એ મમઝી મકાનુ નથી. ઉદાહરણ લખ્યે. મ $\frac{૬}{૬}$ છે તે સ મ્થાને મૂકીશું તો હેના મ ને મ્થાને $\frac{૬}{૬} \times \frac{૬}{૬} = \frac{૬}{૬}$ આવશે, તેમ જ હેના ઘ ને મ્થાને $\frac{૬}{૬} \times \frac{૬}{૬} = \frac{૬}{૬}$ આવશે આ $\frac{૬}{૬}$ ને નિઃશ્વ કરતા $\frac{૬}{૬}$ ઊંચ, અને $\frac{૬}{૬}$ તે રિઃશ્વ કરતાં $\frac{૬}{૬}$ ઊંચ. અર્થાત્ મધ્યમ આમમા પૃજ આમના નિ કરતા $\frac{૬}{૬}$ જેટલા ઓછા સ્થાને મ વાગશે, અને તાગ મક્કના રિ કરતા $\frac{૬}{૬}$ ઓછે સ્થાને ઘ વાગશે. આ પરિણામ સ્વર સમકના સ્વરૂપથી જ મિદ્ધ છે એટલે એ માટે ઉપાય જ નથી. રા. બવે એમ હકક કહેછે કે પોતાની ૨૪ શ્રુતિમા આમવ્યવસ્થામા આ પ્રકારનુ દૂપણ નથી આવતું પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એમ છે ખરી ? આ માટે હેમની ૨૨ શ્રુતિમાળા તથા ૨૪ શ્રુતિમાળા, અને મ્હારી ૨૨ શ્રુતિમાળા સરખાવતા, આમ બદલાતા જે પરિણામ આવે-છે તેનો સાર, બધી ગણતરી કરી જોતાં, નીચે પ્રમાણે આવેછે—

(૧) રા. બવેની ૨૨ શ્રુતિમાં—

મધ્યમ આમમાં—યાગ સ્વરોને હેમના શ્રુતિમણમા સ્થાન જડતુ નથી;

ગાન્ધાર આમમાં—(તીન ગ ને પૃજ લેતા) પાત્ર સ્વરોને સ્થાન જડતા નથી,

ગાન્ધાર આમમાં—(શુદ્ધ ગ વાળામા) ત્રણ સ્વરોને સ્થાન જડતા નથી,

(સ્થાનચ્યુત તો પાત્ર સ્વરો થાય છે),

અને કંઠગો પ્રમાણે તથા ફક્કે પણ કંઠગા આવેછે તે તો વળી જુદાં જ.

(૨) રા. બવેની ૨૪ શ્રુતિમાં—

મધ્યમ આમમાં—ત્રણ સ્વરો હેમની ૨૪ શ્રુતિમા નથી જડતા, અને હેમા ફક્ક કંઠગા છે.

ગાન્ધાર આમમાં—પાંચ સ્વરો હેમના શ્રુતિમંડળમાં જડતા નથી; અને હેમાંના બે સ્વરો વિચિત્ર કરકવાળા છે.

અને (૩) ગદ્દે બતાવેલા ૨૨ શ્રુતિમંડળમાં—

મધ્યમ આમમાં—બે સ્વરો જ (૩૬ અને ૩૬) સ્થાન ન જડનારા છે. (પણ હેમના કરક દેડે જોડલા જ છે. તે શાસ્ત્રીય અને અલ્પાલ્પ-તમ હોઈ મૂળ સ્વરો ઉપર જઈ સકારો અને આમ સચવાશે.)

ગાન્ધાર આમ (૫ ગ વાળા) માં—માત્ર એક જ સ્વર ૩૬૫ ને સ્થાન જડતું નથી.

ગાન્ધાર આમ (૬ ગ વાળા) માં—બે સ્વરોને જ (૩૬ અને ૬૬ એ બેને જ) સ્થાન જડતું નથી, પણ આ બંને પણ પોતપોતાના સંભવનીય સ્વરો જોડે દેડે ના જ કરકવાળા છે તેથી ઉપર કહ્યું તેમ તે સ્વરો લઈને આમ સ્વી સકાય.

આ રીતે આમવ્યવસ્થાના ધોરણમાં પણ રા. બંદેની શ્રુતિમાળાએ વિનયિની નથી નીવડતી; મહારી શ્રુતિમાળા જ અલ્પતમ કરકવાળા હોવાથી દષ્ટ ગણાય એમ છે.

પરંતુ રા. બંદેને પૂર્ણ ન્યાય આપિયે. હેમણે આમવ્યવસ્થા ૨૪ શ્રુતિમંડળમાં શ્રુતિની સંખ્યાનાં અંતરોને ધોરણે બતાવી છે, તે રીતે હેમની આમવ્યવસ્થા હિંદ હરી અને આ આન્દોલનપ્રમાણની ગણતરીના ધોરણે નહિ હોય-એમ માનિયે. પ્રાચીનોએ સંગીત ગ્રંથોમાં આમવ્યવસ્થા બતાવતાં અમુકસ્વર અમુકશ્રુતિમાં જઈને બેસેછે એમ લક્ષણ આમનાં બતાવ્યાં છે, એ ખરું. પરંતુ એ વિશે પૂર્ણ ખુલાસો મળતા સુધી સંશયની દષ્ટિ રાખવી પડે છે. રા. બંદેએ સંગીતગ્રંથોની આમવ્યવસ્થા બતાવી છે ત્હેમાં હેવાં સંશયનાં સ્થળ કેટલાંક છે. ખરી વાત એ છે કે પ્રાચીનોએ પોતાની તીક્ષ્ણ શ્રવણશક્તિને આધારે જ વાદના ઉપર સ્થાન સ્થાપિને શ્રુતિયો દરાવીને, શ્રુતિયોની સંખ્યાના તદ્દશવેતોથી જ ગણના આમ માટે કરેલી જણાય છે; નાદશાસ્ત્રધારે આન્દોલનપ્રમાણનું ધોરણ ઉપયોગમાં આવ્યું નથી. તેથી આ બે માર્ગ વચ્ચે બેદ આવે છે.

પરંતુ નાદશાસ્ત્રના ધોરણનો માર્ગ જ ખરો છે એ નિર્વિવાદ છે. છતાં રા. બંદેએ શ્રુતિ-સંખ્યાના અંતરવેદે આમવ્યવસ્થા બતાવી છે તે જોતાં ત્હેમાં પણ આમ બદલાતાં સ્વરોનાં સ્થાન બદલાયા વિના રહેતાં નથી. લંબાણ થાય તેથી બધી ગણતરી આપી નથી. પરંતુ હેમણે નિબંધના ૫૪ ૮૦-૮૧ મે જે નિયમો દોહરામાં બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે શ્રુતિયો માંડી આમ બનાવી જોતાં જણાય છે કે—

ગાન્ધાર આમમાં—માત્ર છ અને નિ સ્વસ્થાને રહે છે, બાકીના ચાર સ્વરોનાં સ્થાન બન્ને શ્રુતિ જોડલાં વધી ગય છે;

મધ્યમઆમમાં—એક સ્વરનું સ્થાન એ શ્રુતિ નેટલું ફરે છે.

પરંતુ આ ફરક તે બસ નથી. વિશેષ ફપણુ તો સ્વરપ્રમાણની કસેટીથી નડેછે. તે એ રીતે કે રા. બવેના નિયમે રચાયલા આમના સ્વરેનું સમક તે આમના મેરુથાને રહેલા સ્વરને યથાક્રમે રિ ગ મ પ વગેરેનાં પ્રમાણોથી શુભૂતા ને સમક ફળે છે તેથી બિન્ન જ જાપજેછે. અર્થાત્ ખરા આમથી બિન્ન સમક આ શ્રુતિમંજ્ઞાના અંતરના ધોરણથી પ્રાપ્ત થયેલું સમક જણાયછે એટલે એ નિયમ સ્થૂલ છે એમ પણ નહિ કહેવાય; એ નિયમમાં સંસાંશ જ નથી જડતો. તેથી એ નિયમની અચલતાનો કસ્પિત મહિમા રા. બવે ગાયછે તે મહારી અરૂપ મતિને તો અયોગ્ય લાગેછે.

આ સર્વ પરીક્ષાથી જણાશે કે રા. બવે પોતાની ૨૪ શ્રુતિની વ્યવસ્થા માટે—

(૧) વાદી, અનુવાદી, સંવાદી, અને વિવાદી વ્યવસ્થામાં બંધ બેસતાપણું;

(૨) આમરચનામાં સુવ્યવસ્થા;

(૩) પ્રાચીન શ્રુતિ વ્યવસ્થા કાયમ રહી તેમાં સુધારણા;

અને

(૪) પાશ્વાલ નાદચાત્ર સાથે મેળ;

એમ અદ્ભુત દાવા કરેછે ત્હને પુષ્ટિ મળતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રત્યેક બાબતમાં હેમની વ્યવસ્થા દૂષિત જ જણાઈ આવીછે. માટે “આજ સુધી હિન્દુસ્તાનમાં શ્રુતિસિદ્ધાન્ત વિશે નેટલાં મતો પ્રચલિત હતાં અને હાલ છે તે બધાં મતોથી પૃથક્ વ્યાવૃત્તિ થઈ શકે, અને બધાં મતો કરતાં આ મતમાં કેટલું લાભ છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તે માટે” પોતાના મતનું “જ્યાં સુધી શાસ્ત્રીય રીત્યા યોગ્ય ખડન નહિ થાય ત્યાં સુધી બધા મતરૂપી ગણોનો ઇશ છે—ગણેશ છે—” એમ વિશ્વક્ષણ આડમ્બરથી પોતાના મતના “ગણેશ મત” નામનો ખુલાસો આપેછે, ત્હમાં આડમ્બર શિવાય બીજું નજરે પડતું નથી.

એ દાવામાં—અહ, અંશ, અને ન્યાસની બાબતમાં પણ પોતાની વ્યવસ્થાની શ્રેષ્ઠતા કહીછે. તે વિશે પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાયછે. કેમકે—

મ્રદ્ધ—એટલે ને સ્વરથી કોઇ રાગનો આરમ્ભ થાય તે સ્વર.

ન્યાસ—એટલે ને સ્વર ઉપર કોઇ રાગની સમાપ્તિ થાય તે સ્વર;

અને

મંદ્રાસ્વર—એટલે કોઇ રાગમાં ને મધુર (અર્થાત્ કોમલ) સ્વર ઉપર કાંઈક વિશેષ કાળ યોગાય, અથવા હેમાં ને સ્વર વારંવાર લેવાય, તે સ્વર;

આમ લક્ષણ છે. તો રા. ખવેની ૨૪ શ્રુતિમાં હેતુઃશું નતુઃ આયુઃ કે નથી પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિમાં નહોતું તે હેમાં પ્રવિષ્ટ થયું? જાણી ૨૨ શ્રુતિમાં સ્થાન કાયમ રાખીને એ નથી ઉમેરી ૨૪ નથી બતાવી; પણ ધણી ખરી બધીનાં સ્થાન ફેરવી નાંખીને ૨૪ શ્રુતિ રચાંછે; તો તે ઉપરથી તો એમ થાય કે ૨૨ શ્રુતિમાં જે ગ્રહ, અંશ, ન્યાસ, આવે તે તદ્દન ખોટા હોઈ ૨૪ શ્રુતિમાંથી ઉપજે તે જ ખરા. પરંતુ પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં આટલું ખડું દુષણ જોવાની હિમ્મત તો રા. ખવે પણ નહિ કરે. રા. ખવેએ આલાપની અંદરના ગ્રહ, અંશ, ન્યાસની વાત કરીછે તે ખરું. પણ આલાપ તે રાગની અંદરનો જ ભાગ છે, રાગના સ્વરૂપની ખજાર આલાપ જઈ ના સકે; તેથી આલાપના ગ્રહ, અંશ, ન્યાસ કહેવામાં વિશેષ બેઠ કે સાર્થક્ય નથી. રા. ખવેના આ ગ્રહાદિક સંબંધના અપૂર્વ હક ઉપર અગ્રહાની દૃષ્ટિ રાખિયે તો ક્ષમ્ય ગણાશે.

હવે પ્રાચીન ગ-નિ વિશેનો રા. ખવેનો સિદ્ધાન્ત જોઈયે. એ સિદ્ધાન્ત એમ છે કે પ્રાચીન શુદ્ધ ગ-નિ તે હાલના કોમળ ગ-નિ છે; અને પ્રાચીન તીવ્ર ગ અને તીવ્ર નિ તે હાલના શુદ્ધ ગ-નિ છે. આ સિદ્ધાન્ત બહુ અંશે ખરા જણાયછે. સંગીતપારિજ્ઞતાના સ્વરસ્થાપન પ્રકરણ ઉપરથી જે સ્વરો આપણે ઉપજાવ્યા તે જોતાં જણાશે કે પ્રાચીન શુદ્ધ ગ તું વીણામાં સ્થાન ૩૦ ઇંચ ઉપર, અને શુદ્ધ નિ તું સ્થાન ૨૦ ઇંચ ઉપર છે. (રા. ખવેએ પણ તેમ જ અર્થ લેઈ સ્થાન આ બેને આપ્યાંછે.) અર્થાત્ ગ=૬ અને નિ=૬ એમ પ્રમાણ છે. તે હાલના કોમળ ગ-નિ જ છે. એટલે એ સિદ્ધાન્તનો આ ભાગ તો પૂર્ણાંશે ખરા જણાયછે.

હવે ખીજે ભાગ-હાલના ગ-નિ શુદ્ધ તે પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં ક્રિયા? તે પ્રશ્નના ઉત્તર-નો છે. પ્રાચીન તીવ્ર ગ-નિ એમ સામાન્યરૂપે કહેલું ખરોબર છે. પણ પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિ-માંના ક્રિયા સ્વર આ છે તે તપાસતાં રા. ખવેના સિદ્ધાન્તમાં જરાક સફકાને સ્થાન મળે-છે. કેમકે હાલના ગ-નિ (શુદ્ધ) તે તો રા. ખવેને મતે પણ ૬ અને ૩૫૫ યથાક્રમ છે, (હેમના નિખન્ધનું પરિશિષ્ટ ૧ અંક ૩ ખાતું ૨૭ જુવો; ત્યાં ગ ના ઇંચ ૭૬ અને નિ ના ૧૯૬ આપ્યાંછે; એટલે સ્વર પ્રમાણ ઉપર કહેલાં આવેછે). અને રા. ખવેએ પારિ-જ્ઞતાના સ્વરસ્થાપનમાંથી તો—

તીવ્ર ગ (૭૫ ઇંચ-એટલે ૨૮૫ ઇંચ)=૩૬ અને તીવ્ર નિ (૧૭ ઇંચ-એટલે ૧૯ ઇંચ)=૩૬ એમ પ્રમાણ ફક્ત યાચ એમ કયુંછે. તો આ અસંગતિનું સમાધાન કાંઈ જડતું નથી. આ વિરોધ ઉપરાંત-પોતાની ૨૨ શ્રુતિમાં રા. ખવે આ ગ-નિ (હાલના શુદ્ધ) તે પ્રાચીન અંતર ગ તથા કાકલી નિ એમ બતાવેછે તે વિરો સફકા ઉત્પન્ન થાયછે. કેમકે રા. ખવેએ આપેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે પ્રાચીન સ્વરોમાં તીવ્ર પ્રમાણે રિયતિ છે:—

સ્વરોનાં પ્રાચીન નામ	તીવ્રદિ સંશ્લેષ- ધીપ્રાચીનનામ	સ્થાપેલી રર શ્રુતિમાં સ્થાન	તેનાં આન્દોલ- નપ્રમાણ	ટીપ	
શુદ્ધ ગ	ગ શુદ્ધ	ગ શુદ્ધ	૬		
સાધારણ ગ	તીવ્ર ગ	મ ની ૧ લી શ્રુતિ	૫ —	— હાલનો શુદ્ધ ગ	
અંતર ગ	તીવ્રતર ગ	મ ની ૨ છ શ્રુતિ	X $\frac{૧૨૫}{૬૬}$		}
મૃદુ મ	તીવ્રતમ ગ	મ ની ૩ છ શ્રુતિ			
શુદ્ધ મ	મ શુદ્ધ	મ શુદ્ધ	૪		
શુદ્ધ નિ	નિ શુદ્ધ	નિ શુદ્ધ	૬		
કૃશિક નિ	તીવ્ર નિ	સ ની ૧ લી શ્રુતિ	૫	— હાલનો શુદ્ધ નિ	
કાકલી નિ	તીવ્રતર નિ	સ ની ૨ છ શ્રુતિ	X $\frac{૧૨૫}{૬૬}$		}
મૃદુ સ	તીવ્રતમ નિ	સ ની ૩ છ શ્રુતિ			
સ	સ	સ	૭		

x આ પ્રમાણેનો વ્યુત્ક્રમ કરવાનો છે; કેમકે $\frac{૩૩}{૬૬}$ તે $\frac{૧૨૫}{૬૬}$ થી ઊતરતા પ્રમાણમાં છે. (પાછળ મ્હારી રર શ્રુતિ માળાની ચર્ચા જુવો.)

ડ આ પ્રમાણેનો પણ વ્યુત્ક્રમ કરવાનો છે, કેમકે $\frac{૩૩}{૬૬}$ તે $\frac{૧૨૫}{૬૬}$ કરતાં ઊતરતા પ્રમાણમાં છે. (પાછળ મ્હારી રર શ્રુતિ માળાની ચર્ચા જુવો.)

* આ વ્યુત્ક્રમ વિશે પાછળ (વસન્ત સં. ૧૯૬૫ પૃષ્ઠ ૫૬૮ પેરા ૩ માં) હશારો કર્યો ન છે. વ્યુત્ક્રમ સ્વીકારવો કે કેમ એમ ત્યાં સંશિષ્ય વચન છે. પરંતુ વ્યુત્ક્રમ સ્વીકારવો ન જોઈએ, તે આ પ્રમાણેની ઇચ્છાજનના મૂકીને બતાવ્યાથી સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ થશે—

અંગ્રેજી ૨૧ શ્રુતિમંડળમાં—

E sharp (ગ તીવ્ર) નું પ્રમાણ $\frac{૧૨૫}{૬૬}$ અર્થાત્ ઘોડીથી અંતર $૩૬ - \frac{૧૨૫}{૬૬} = ૨૭\frac{૫}{૬૬}$ ઇચ;

F flat (મ કોમળ) નું પ્રમાણ $\frac{૩૩}{૬૬}$ અર્થાત્ ઘોડીથી અંતર $૩૬ - \frac{૩૩}{૬૬} = ૨૮\frac{૩}{૬૬}$ ઇચ;

એટલે ૩૬ ઇચની ઢાંડીની વીજામાં આ પ્રમાણે સ્થિતિ આવે:—

સ
ઇચ ૧૮ ૨૭ $\frac{૫}{૬૬}$ ૨૮ $\frac{૩}{૬૬}$ સ
૩૬
એટલે કે પ્રથમ F flat અને પછી E sharp એમ યાપ; ઇચનું છેડું કાંઈ ઉલટું

ઉત્તરમાં કહી સકાશે કે સમસ્વર મંડળમાં કોમળ ગ—નિ ને શુદ્ધ સ્થાને મૂકવાથી major triad નો ખરો સંવાદ અસાધ્ય થશે, અને minor triad પ્રાપ્ત થશે; તે પછી સ ગ પ અને પ નિ રિ માં minor triad નો સંવાદ આવશે અને મ ધ સ માં major triad નો સંવાદ આવશે. આમ ધોરણોનો સંકર થશે.

પછી આ સ્દામે વળી ઉત્તર દેઈ સકાશે કે સમસ્વરમાં પ્રાચીનોએ હાલના શુદ્ધ ગ—નિ નથી લીધા, પરંતુ ૧૨ સ્વરના મંડળમાં તો એ પછી આવશે એટલે એ ૧૨ સ્વરમંડળમાં major triad તેમ minor triad બંનેને પ્રવેશ મળશે; તેથી સમસ્વરમાં કોમળ ગ—નિ રાખ્યા તો બહુ બાધ નહિ આવે.

કોમળ ગ—નિ ને શુદ્ધ સ્થાને ગણવાથી બીજો લાભ એ છે કે ૨૨ શ્રુતિમંડળમાં બહેચણી ખરોખર થઈ સકે છે. શુદ્ધ હાલના ગ—નિ લઈએ તો તે ગ અને મ વચ્ચે તેમ જ નિ અને સ વચ્ચે અવકાશ $\frac{1}{2}$ હોવાથી એ અદ્યાવકાશમાં ચાર શ્રુતિયોનો સમાસ અસંભવનીય બને છે; (આ વિશે રા. ખવેંએ ચોગ્ય ચર્ચા કરી છે); તેથી કોમળ ગ—નિ ને શુદ્ધસ્થાને લેતાં એ અવકાશ $\frac{1}{2}$ નો એટલે વચલાવડનો મોટો બને છે; તેથી હેમાં ચાર ચાર શ્રુતિયો ગોઠવી સકાય.

તેમ વળી હાલના ગ—નિ શુદ્ધને જ લઈશું તો પછી સ, રિ, ગ, મ, ધ, નિ એ ૭ સ્વરની ત્રણ ત્રણ શ્રુતિયો અને પ ની ૪ એમ વ્યવસ્થા થઈ જશે, અને ઉદાતાદિક વર્ગને અંજે આવેલા સમશ્રુતિકના નિયમનો ભંગ થશે. આ કારણથી પછી પ્રાચીન ગ—નિ તે હાલના કોમળ એમ વ્યવસ્થા ઠીક લાગે છે.

આમ વ્યવસ્થા થવાથી રા. ખવેં બતાવે છે કે સ—રિ—ગ—મ—પ—ધ—નિ એ હાલનો કાફીનો કાઠ છે તે પ્રાચીન શુદ્ધ કાઠ હતો એમ જણાય છે.

આ વિશે એક પ્રાસંગિક સૂચકા પૂછું—

રા. ખવેંને મતે પ્રાચીન રિ—ધ પછી હાલનાથી જુદા છે (જો કે તેમ નથી એ હું હવે તરત બતાવવાનો છું). તો પછી સ—રિ—ગ—મ—પ—ધ—નિ—એ પ્રાચીન શુદ્ધ સપ્રક હાલનો કાફીનો કાઠ કેમ બનશે? તેમ જ હાલનો શુદ્ધ કાઠ તે પ્રાચીન ચંકરામરણનો કાઠ એમ કહેવામાં પછી રિ—ધ ને હાલનાથી જુદા કદપવાંની સાથે વિરોધ આવે છે.

પરંતુ આ રિ—ધ હાલના અને પ્રાચીન ભિન્ન ભિન્ન નથી.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

નહાનાલાલ દલીપતરામ કવિના

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જે.

દરેકની કૌંમલ આંધ આના.

થોડા વખતમાં છપાશે

૧ ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂલ માથે.

મગધાનું કેશવ

અવનવાલ અમરશી મહેતા,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

અમદાવાદ

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો

ગૃહલક્ષ્મી—કર્તા મી. જી. ના. મેથી આ પુસ્તક એક હિંદુ સસારી વાર્તા છે.

પ્રેમ અને નીતિના તત્ત્વોને અચ્છી રીતે સુચેષ્ણે નામગર આપકવાડ સરમ
રના કેશવજી ખાતાએ ધનામ તથા લાઈબ્રેરીઓ માટે મજૂર કરેલ છે ૪૫૬

ની ગોળીતીજાખાણ સાથે કી ૨ ૧-૧૨-૦

ખે મુદ્રિકા—આ હિંદુ સસારી વાર્તા “પોકેટ સાયન્સ માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે,

તેમાં હીનાગૌરીનું અખંડ પ્રેમ તેમજ પુરંદરનું પરિવર્તન તેમજ “કર્મગતિની
સદ્વર્તતા” નો ચિતારો છે ૪૫૬ની ખાણ કી ક્રમાંક ૩ ૦-૭-૦

દુઃખમન દાગળ—ધારમા દારેનો ગુણમનો શોધીએ, પારખી સંસારી અતી

રસીલી વાર્તા. પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થતા હાલમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

૪૫૬ની ખાણ સોનેરી નામો કો. ૨. ૧-૮-૦

આ સિવાય અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી શકે છે સુચીપત્ર મમાવના

મોકલી આપીશું

ડી લક્ષ્મીદાશની કુ.

પારસીબજાર ફોટ, મુબમ

કુદ્ય રંગ.

(દ્વિતીય કિરણ—કાવ્ય :)

પ્રાસાદીક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાવ્યનું પુરું. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલ છે. રૂ. ચાર આના. પો. એક આના

કે. રચનાર—

લાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

ચારણી નીનાશી યુ. વેરાવળ.

અથવા એન એમ ત્રિપાઠી—બુકસેલર્સ મુંબઈ.

કાવ્ય મંજરી.

‘ x x જૂના કાવ્યોનો સારો સંગ્રહ થયો હોય તો આ જ છે. x x ’

પ્રેમ દી. કે. મળ્લર.

‘ x x પસંદગી બહુ જ સારી કરી છે. x x ’

પ્રેમ જી.

‘ x x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સંબંધી દિપ્તિયુગ વાંચકો ને આ વ્યાસકોને ધણું સહાયક થઈ પડશે, x ’

રમણભાઈ મં. નીલકંઠ.

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિસ્તૃત વિવરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓની ઉલ્લેખ કાવ્યોનો સંગ્રહ.

કિમત રૂ. ૧.

જેન હાઈરકુસ.

મુંબઈ નાં ૩ }

છવાણાઈ અમોચક પટેલ.

ઉપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આપ્યા છે સરસ ગુજરાતી બાળમાં લખા મેલી છે. લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બન્ડ સમાજ.

ઉચ્ચ કાગળની પાકા પુઠાની કિમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુઠાની ને હલકા કાગળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes.—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-12-0.

મળવાનું દેકાણું.

લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

મેળનાદ કોપીસ અમદાવાદ.

પી. એ. આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી.

નાગર

સેવાસકન-ગિરગામ બેકરોડ—મુંબઈ.

સુન્દરી સુખાધ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

❀ અગ્રેસર છે. ❀

❀ આ ગોળીઓ:- ❀

- (૧) પાચન શક્તિની નિષ્ક્રિયતા દૂર કરે છે
- (૨) નવળાં પડતાં જ્ઞાન તત્ત્વોને પ્રુષ્ટિ આપે છે
- (૩) ઘટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) દોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તાકાત વધારે છે
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે
- (૭) સ્વપ્નામાં થતાં ધાતુપાતને અટકાવે છે
- (૮) ગુમાવેલ પુરુષત્વને પાછું બક્ષે છે

૩૨ ગોળીની ડબ્બી એકના રૂ ૧

સંઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મહેરબાની કરી “ કામ શાસ્ત્ર. ” નામનું.

અમારૂં પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દોહાત અને આગ્રહીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમા તેની

યાંય લાભ કરતાં વધારે મુક્ત પ્રતો વહેચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક.

છેજેજી* મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દુ, ઉર્દુ, (ગુજરાતી તિપ્પણ) મ મ વી અને તામિલ
ભાષામાં તૈયાર છે તે લઘુ ભાષામાં છપાય છે

વિના મૂલ્યે.

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી

1-12-08

આંચ, કાલબાદવી રેડ

સુઅર્ધ

મણિશ કર ગોવિંદજી.

ભાનનગર—કાઠિયાવાડ

INDIAN INDUSTRIALISM.

"If he (the workman) requires education in moral earnestness, believe me the representatives of capital require it in an equal or greater degree. I am not referring merely to the necessity for the technical training of foremen and managers, which must be taken as an elementary axiom in any scheme of industrial organisation." I refer to the moral training which will make joint-stock enterprises an honest success instead of a sham—an opportunity for the collective production and distribution of wealth, instead of a shelter for the perpetration of swindles of all kinds. If industrialism is to be a selfish game of grab, or the ascendancy of the most unprincipled men in the population, we shall be much better without it. The worship of wealth in itself is not ennobling, but all the noblest qualities of mankind may be developed and exercised in building up a code of honour, probity, and justice in its acquisition. Wealth stands as a token for all the advantages of our material life and some of the opportunities for higher culture and self advancement. In the acquisition of wealth, therefore, there is a common motive and the possibilities of a common standard of high conduct. There are opportunities for the development of stability of character, of grit and self restraint, and incomparable means for the reconciliation of clashing interests and the exercise of a true and benevolent charity. Such charity springs from heartfelt sympathy and works for ultimate and lasting good rather than a temporary alleviation of evil. The hard facts of business make you realise the real difficulties of others in dealing with men, and the insight and self discipline which they give must operate to dispel the mists of unreality in which our aspirations are wrapped in so many directions. We are compelled by the sheer force of circumstances to search out facts and not idly dream away actual advantages in a vain search for the unattainable."

—Mr A Yusuf Ali, I.C.S.

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાપીઠો, (૪) ઓફીસો, (૫) ગ્રંથસભાઓ
જાના માસતરે, (૬) તળાઈઓ તથા (૭) માસિક રૂા. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારે
માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચવાતી (એટલે કે એક વર્ષ અગતીના
શબ્દના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પ
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી બીજા વર્ષનાં, રૂા. ૦-૧૨-૦, ત્રીજા મા ૨. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના ૩ ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક અંકના ૩ ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની મહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અમલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો બા કર્યો, હેતુ
કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અમો બધાના નથી.

વ્યવસ્થાપક.

ગ્રંથાકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્યપ્રેમી જનોમાં બહોળો પ્રચાર છે. પરન્તુ અત્યાર સુધી, પૂછામ
જમા ન હોવાથી છૂટથી પુસ્તકોની જાહેર ખર્ચ સહાતી નહોતી. પોસ્ટલ દરમ
ફરકાર ચત્રાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી શકાયો છે. અને તેથી એ નવા
પૃથક ઉમેરી જાહેર ખર્ચ દાખલ કરવાનું અમે સ્વીકાર્યું છે. આ અનુકૂળતાનો લાભ લેવ
ગ્રંથકારો ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

ઈદં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વોણિ ભૂતાનિ મધુ ઘચ્છા-
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યઽધ્યાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ ચોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં પ્રક્ષેદં સર્વમ્ । વર્ણનિષદ્.

સત્યાન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાખ્યાં ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૮, અંક ૬.

[માસિક.]

આપાઠ, સંવત્ ૧૯૬૫.

રસપ્રભુતા.

(૫૬.)*

ધુંદા બરી બરી પીઓ કો, રસનાં સરોવરો છલકાય !
રસનાં સરોવરો છલકાય, નસિકતું મન દેખી મલકાય !—ધુંદા

આભ ભર્યું ધુમે આતન્દ્રે, બોલે ચંચુ તિલ,
બડી બડી રસખિન્દુ હલખમા, અમકાવે સહ ચિત્ત
અતર બરી બરી સીઓ કો, આત્મા હાડી ઝળે ઝળકાય !—ધુંદા

હુંજે હુંજે કુલકાં ડોલે, ચૂમે લગ્નિત વમન્ત,
પનવન પવન વહે રસ બરતો, લીલા હસે અનન્ત
બોલે બરી બરીને હોયો કો, હંમે નહું નવું દિવ્યકાવ્ય !—ધુંદા

હોપે હોપે મોતી દોપે સાગરને બંદાડ;
નયને તયને તેજ નયવતાં, વસી હોડે અન્ધાર.
હુબકી બરી બરી કાઠો કો, તેજે નયન નયન રંગાય !—ધુંદા

કણ કંણમાં મણિ મણિ વિલમે છે, બિન્દુ બિન્દુ અભાંડ;
રસઆંહક રજ રજમાં નિરખે ભર્યો દિવ્ય ગમકાંડ;
નયનો બરી બરી નિરખો કો, રસ રસ ચળે થળે નિવસાય !—ધુંદા

* “ મજા દેને હંમે કયા યાર તેરે ખાજ ધુપરવાસે ” એ ગઝલી ધુનમાં.

સરોવરો છલકે છલકાતાં રસજીવનને અર્થઃ
 ધન્ય જીલે રસ રાજહંસ કો, બગ બીભા રૂહે વ્યર્થ ।
 આત્મા ભરી ભરી જીલો કો, પ્રભુની રસપ્રભુતા પથરાય ।—
 કુટલ ભરી ભરી પીઓ કો, રસનાં સરોવરો છલકાય ।

મદ્રાસ:

૯-૬-૧૯૦૯.

અરદેશર ક. ખખરદાર.

અનાજની મોંઘવારી

હાલ દેશમાં સર્વત્ર અનાજની મોંઘવારી ચાલે છે. અનાજના ભાવમાં સેંકડે ૪૦ ટકાનો વધારો થયો છે. લોકનાં મન અત્યવસ્થિત થયાં છે. લોકનિયુક્ત સભાસદોએ ઇખીરી-યલ ધારાસભામાં સરકારનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન તરફ ખેંચ્યું છે અને સરકારે તેની તપાસ કરવાનું કમુલ કર્યું છે એ સર્વ ઠીક છે; પરંતુ તપાસને પરિણામે એકાદ ન્હાના વર્ગના લાભાર્થે, ખેડૂતો જાઓ આ દેશની વસ્તીને સેંકડે ૮૦ ટકા જેટલો ભાગ છે તેમના હિતને ગેરવ્યાજબી નુકસાન ન થાય તે તરફ સરકારે અને વિશેષે લોકનિયુક્ત સભાસદોએ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ છીએ.

ના. ગોખલે મોંઘવારીનું કારણ સરકારે રૂપિયા વધારે પાડવાથી રૂપિયાની કિંમત ઘટી જવાનું જણાવી, ગર્ભિત રીતે સરકારને વધુ રૂપિયા નહિ પાડી રૂપિયાની કિંમત વધારવાનું સૂચન કરે છે. દેશની વધતી જતી જરૂરીયાત કરતાં સરકાર વધુ રૂપિયા પાડે છે કે કેમ તે શંકાભરેલું છે. ટંકશાળો બંધ કરી સોનાનાણું દાખલ કરતી વખતે, સરકારે રૂપિયાની જે કિંમત, સોનાના ચલણમાં આંકી છે તેમાં આજ સુધી ફેરફાર થયો નથી. રૂપિયાની છત વધારે હોવાથી જો તેની કિંમત ઘટી ગઈ હોત તો તેમાં ફેરફાર થયા સિવાય રહે નહિ. ગઈ સાલ જે જુજ ફેરફાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો તે એકંદરે રૂપિયાની છત વધારે હોવાથી આવ્યો હતો કે સ્ટેટ સેક્રેટરી અને ઇંગ્લાંડના વેપારીઓ પાસે રૂપિયાની દુર્ગીઓ વધારે હોવાથી આવ્યો હતો તેનો નિર્ણય થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રક્ટિ તેટલા જ ઉપરથી સરકારે વધારે રૂપિયા પાડ્યા છે એમ કહી શકાય નહિ. તેમ જ અનાજના ભાવ વધવાથી જ તેવા અનુમાન પર આવી શકાય નહિ. ટંકશાળાઓ બંધ કરતા પહેલાં રૂપિયાની જે કિંમત હતી તેના કરતાં હાલ વિશેષ છે. પરંતુ ટંકશાળાઓ બંધ કરી રૂપિયાની કિંમત વધાર્યા પછી અનાજના ભાવ ઘટવાને બદલે દિનપ્રતિદિન વધ્યા જાય છે. એટલે રૂપિયાની

કિંમત ઘટવાને લીધે નહિ પણ અન્ય કારણોને લીધે અનાજના ભાવ વધ્યા હોવા જોઈએ. ગત દશ વર્ષથી દેશના એક અથવા અન્ય ભાગમાં હમેશા દુષ્કાળ હોય છે જે ભાગમાં દુષ્કાળ નથી હોતો ત્યાં પણ વર્ષાદ માફકસર નહિ વર્ષવાથી અને જમીનનો કસ ચૂસાઈ ગયેલા હોવાથી અનાજની નિપજ ઘટી ગઈ છે ઘણી જગ્યાએ ખેતીમાં તુકસાન હોવાથી ખેડુતો ખેતીનો ધંધો પડી મુકી અન્ય ધંધાઓમાં લાગ્યા છે અફીણ તબાકુ, શણ, કપાસ, સન્સવ વિગેરેનું વાવેતર અનાજ કરતા વધારે ફાયદાકારક હોવાથી, તેની ખેતી વધી છે એટલું જ નહિ પણ ખેડુતો પોતાનું સંઘળું ધ્યાન મુખ્યત્વે કરીને તેવા પ્રકારની ખેતીમાં જ રોકે છે અનાજની ખેતી કરે પણ તે નામની જ આ અને આવા પ્રકારના અન્ય કારણોને લીધે જ અનાજના ભાવ વધેલા હોવા જોઈએ, રૂપિયાની કિંમત ઘટવાથી નહિ

રૂપિયા વધારે પાડવાથી રૂપિયાની કિંમત ઘટી છે એમ વાદ અર્થે કબુલ કરીએ તો પણ શું તેથી કરીને રૂપિયા પાડવાના બધ કરી રૂપિયાની કિંમત વધુ વધાવાનો માર્ગ ચીકારવા યોગ્ય છે? વસ્તીનો મોગે ભાગ ખેડુતનો છે કરતા અસલ યોગ્યથી તેમની સ્થિતિ દયાજનક તો હતી જ તેમાં ગત દશ વર્ષથી વારંવાર દુષ્કાળ પ વાથી તેઓ તદ્દન પાપ માન થઈ ગયા છે ટંકશાળાઓ બધ થવાથી તેમના ઉપરના કા અને દેવામાં લગભગ ૪૫ ટકાનો વધારો થયો છે પ્લેગ જનિત અવિશ્વાસ અને જમીન મળધી કાયદાથી તેમની આજ ઘટી ગઈ છે દુષ્કાળ અને પ્લેગને લીધે મજુરીઆત વર્ગ ઘટી જવાથી ખેતીનું ખર્ચ વધ્યું છે આવી સ્થિતિમાં રૂપિયાની કિંમત વધુ વધાવાથી ખેડુતોઉપરના ક મા અને તેમના દેવામાં વધારો થશે અને તેઓ તદ્દન પાપમાન થઈ જશે

રૂપિયાની કિંમત વધારવામાં સરકાર, સંગમરી નોકર વગેરે શાહુકારો અને વિદેશીય કારખાનાવાળાઓનું જ હિત સમાયલું છે તેમના સિવાય અન્ય વર્ગોને રૂપિયાની કિંમત વધવાથી કાયદો નથી આપણી મિતો અને અન્ય કારખાનાવાળાઓને તો તેથી નુકસાન જ છે જે વેપારીઓ કમ્પત માનના વિનિમયમાં જ રોકાયેલા છે તેમના હિતને રૂપિયાની કિંમત અસર કરતી નથી છુટકે મજુરી કરી આજીવિમ મેળવનારના સખધમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે સરકારી નોકર વર્ગ અને શાહુકારોની સખ્યા જુલ છે. ખેડુતો કરતા તેમની સ્થિતિ મારી છે, જુલ પગાંના સરકારી નોકરોને મોઢવારી બચ્ચુ આપી તેમને થતું નુકસાન અટકાવી શકાય તેમ છે સરકાર નવીન કર લઈ પોતાની ખોટ પુરી કરવાને શક્તિવાન છે અને જે નવીન કરનો બોલે ખમવાને લોકો અશક્ત હોય અથવા તો સરકાર નવાન કા નાખી શકે તેમ ન હોય તો, સૌથી ઉત્તમ માર્ગ એ જ છે કે સરકારે પોતાનું ખર્ચ ઓછું કરવું પરત્તુ રૂપિયાની કિંમત વધારી આડકતરી રીતે ખેડુતો ઉપરના ક-માં વધારો કરવો એટલું જ નહિ પણ તેમના દેવામાં પણ વધારો કરવો એ કાઈ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં કરનો બોલે એકલા ખેડુતો ઉપર જ પડે છે શાહુકારો, નોકરો અને અન્ય વેપારીઓ તેમના સાધન અને પ્રાપ્તિના પ્રમાણમાં નામનો જ કર આપે છે કાઈ પણ કા આપતા નથી એમ કહીએ તો પણ ચાલે, ન્યારે સુગન્ધથી થતા સરંગા શયદ મોટે ભાગે શહેરના લોખે શાહુકારો અને વેપારીઓ જ બોગવે છે આવી એક ત-રી ગમ્યવ્યવસ્થા

અને ખેડુતોની નિર્ધન, લાચાર સ્થિતિથી માત હોવા છતાં, રૂપીઆની કિંમત વધારવાને ગર્ભિત રીતે સરકારને સૂચના કરવામાં ના. ગોખલેનો શું ઉદ્દેશ હશે તે સમજી શકાતું નથી. આપણા ખેડુતો સાધનહીન, અવાક છે. પોતાના લાભ સંભાળી શકે તેવી તેમની સ્થિતિ નથી. તેમની સ્થિતિ અને દુઃખોથી વાકેફ થવું અને તેમનું હિત સંભાળવું એ આપણા રાજકીય નેતાઓનો ધર્મ છે. આ ધર્મનો ત્યાગ અથવા તે તરફ તેમનું દુર્લક્ષ્ય અક્ષમ્ય છે. પોતાના હિત, અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને વાસ્તે પણ તેમણે આ ધર્મનું પાલન કરવામાં શિથિલતા બતાવવી જોઈતી નથી. અન્ય વર્ગોની આબાદીનો આધાર ખેડુતોની આબાદી ઉપર રહેલો છે. આપણા રાજકીય નેતાઓ જનસમૂહના હિત તરફ દુર્લક્ષ્ય રાખે છે એવો સરકાર તથા દેશના અન્ય વિરોધીઓ તરફથી તેમના ઉપર આરોપ મુકવામાં આવે છે. વડી ધારા સભાના સભાસદો ના. ગોખલે અને ના. દાદાભાઈએ અનાજની મોંઘવારીના સંબંધમાં જે ઉપાયો સૂચવ્યા છે તે આ આરોપ સત્ય કરાવવાને સાધનભૂત થવા સંભવ છે.

વિદેશીય વેપારીઓ પણ રૂપીઆની કિંમત વધારવા પગભેર થઈ રહ્યા છે. ઈંગ્લેંડના કારખાનાવાળાઓ તરફથી રૂપીઆ પાડવાના બંધ કરી રૂપીઆની કિંમત વધારવાની માગણી થઈ ચૂકી છે. હિંદુસ્તાન સરકાર ઉપર હાલમાં જ મોકલી આપેલા ખરિતામાં શી બલામણુ કરવામાં આવી છે તે જણાવું નથી. પણ રૂપીઆ પાડવાનું બંધ કરી રૂપીઆની કિંમત વધારવાની બલામણુ કરવામાં આવી હોય તો અત્યંત વિકટ સંયોગોમાં આપણાં વર્તમાનપત્રો અને આપણા રાજકીય આગેવાનો ખેડુતો અને દેશના ઉગતા ઉદ્યોગો પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ ચૂકશે નહિ એવી આશા છે.

ના. દાદાભાઈ અનાજની મોંઘવારીનું કારણ અનાજ પુરુકળ જરૂયામાં પરદેશ જતું હોવાનું જણાવી અનાજની નિકાસ ઉપર જરૂર નાંખવાની સૂચના કરે છે. આ સૂચના અમલમાં મુકવામાં આવે તો તેથી પણ ખેડુતોને નુકસાન જ છે. પ્રથમના કરતાં હાલ અનાજ પરદેશ વધારે જતું નથી એમ સરકાર તરફથી બતાવી આપવામાં આવ્યું છે. અનાજ પરદેશ જવાથી અત્રે મોંઘવારી થઈ છે એમ માનીએ તો પણ તે પરદેશ જતું અટકાવી ખેડુતોને તેમના માલના પુરા પૈસા ઉપજાવવા ન દેવા એ અન્યાય જ કહેવાય. ના. દાદાભાઈની સૂચના સરકાર અમલમાં મુકે એમ લાગતું નથી. તેમ તે ના. ગોખલેની સૂચના જરૂરી ખેડુતોને નુકસાનકર્તા નથી. એટલે તે સંબંધી વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં અત્રેથી જ વિરમવું ઇષ્ટ ધાર્જી છું.

અંબાઈદાસ કાલીદાસ પટેલ,

જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

જિન ભગવાનને માનના । તે જૈનો કહેવાય છે જિન શબ્દમા જિધાતુ છે િ (To conquer) એટલે જીતવું નામ છે, મોહ હયાદિ અતગ્ગ ધનુઓને જીતના । પરમાત્મા તે જિન એવા વીતરાગી જિનોએ ખતાવેના અદ્વિસાદિ મતને અથવા સયમાદિ માર્ગને જૈન ધર્મ કહે છે

જગતને અભાવસિદ્ધ અનાદિ માનનાર જૈનો જૈન ધર્મ પાણુ અનાદિ માગથી આશ્યો આવતો માને છે વિવમ સન્નિના સ્વાભાવિક ક્રમ ઉપ થી તેમણે એ આખા દાગવહના બે મુખ્ય ભાગ પાયા છે ઉત્તરપર્વણી અને અવસર્પિણી જે માગમા ઉત્તરોત્તમ મર્વે વસ્તુઓ ઉત્તર રિયતિ પ્રાપ્ત થય જાય છે, તે અ ત્રીના માગને ઉત્તરપર્વણી મ્હે છે અને જે દાગમાં ઉત્તરોત્ત મર્વે વસ્તુઓ ઉતરતી રિયતિમા આગ્યે જાય છે તે માગને અવસર્પિણી કાગ મ્હે છે એ દેગ મુખ્ય દાગના છઠ વિભાગ પાયા છે અને તેને માગવહના આ । મ્દેવામા આવે છે આજે ૫૦ નામની અવસર્પિણીનો પાયમો દુરમ નામનો દુષ્ટ આગ નાતેછ એ આ ના આજે લગભગ ૨૪૩૩ વરમ પતાગ થયા છે એ મારો ૨૫ ૨૧૦૦૦ વ મનો છે

આ અવસર્પિણી કાગના ચોથા આ ને છે હાતના જૈન ધર્મના પ્રવર્તન અમા બગ વત મહાવીર થયા હતા એ વર્તમાન ચોવીસીના ચોવીસમા તીર્થંત્ર ગણાય છે તેમની પહેલા બીજા ત્રીસમ તીર્થંત્રે થઈ ગયા હતા અતીન માગમા પણ એવી ચોવીસીઓ થઈ ગઈ છે, અને અનાગત માગમાં પણ એવી ચોવીસીઓ થવાની છે એમ જૈનોનું માનુ છે એ તીર્થંત્રે ખતાવેતો માર્ગ લામો વખત આવ્યા મ્હે છે વળી કોઈવા મ્દર્ધ તીર્થંત્ર ને દેશમાગ નુજમ તેમા સુધારો વસારો મ્દવાની વરુ લાગે તો સુધારો વધારો પાડુ થયા મ્હે છે પ ; જૈનો પોતાના જૈન માર્ગને અનાદિ કાગથી આશ્યો આવતો માને છે

જૈનોની આખી દુનિયામા માત્ર વીમ લાખ માણમની મખ્યા નેવાથી પૃથ્વીના મ્દર્ધ કોઈ ભાગમા તો જૈન ધર્મનું નામ પડુ નોકો જાણુતા નહિ હોય કેટલાક ભાગના લોગ જોઓ જૈન ધર્મનું નામ જાણે છે, તેઓમાના ધણા ખ । બૌદ્ધ પથની માત્ર જૈનપથ એ સાખા છે, એમ માની જૈન એ એ સ્વતંત્ર પથ છે એમ માનતા નથી મ્દર્ધ મ્હે છે કે દિદુદ્દેશ નની રિયતિમાથી કેલોમ મ્દરો કાઢી નાખી તેમાથી જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ ઉપજાવી કદાવામા આવ્યુ છે એમ જોને જેમ હીક પડે તેમ અનુમાન બાધી લે છે

અર્વાચીન માગના દતિદાસમરો લેથમીજ, વેબર વીનસન, એટ્લીન્સ્ટન વગેરે એ જૈન ધર્મને બૌદ્ધ ધર્મની સાખા ગણી છે પણ પ્રોફેસર બાયે Religions of India મા સ્વપ જણાવી દીધુ છે કે એ વિષયમા મને મ્દર્ધ પણ જ્ઞાન નથી પ્રોફેસર વેબરે History of Indian Literature નામના ગ્રંથમા એમ મતવમે જણાવ્યુ છે કે જૈન ધર્મ નવથી અમાઈ જે કઈ જ્ઞાન છે તે અન્ય દા । જાણુવામા આવ્યુ છે આમ મ ગ બાવથી આ વિષયમાં પોતાની અજમાદિતી કસુ ન કરના । વિજ્ઞાનોના મતોને છેવાની વરુ નથી હાતના

પૂરોપીય વિદ્વાનો પ્રેક્ષકર હરમન જોડાથી લોયમેન વગેરેએ હવે જૂદા જૂદા પ્રમાણોથી સાબીત કર્યું છે કે, જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ પહેલાનો છે.

હિંદમાં ચાલતા જુદા જુદા દર્શનોમાંથી એક દર્શનવાળા જૈન ધર્મ કે બૌદ્ધ ધર્મની શાખા હોય એમ જણાવતા નથી. પરંતુ એ બંને જુદા જુદા ધર્મ હોય એમ વિવેચન કરે છે. માધવ સર્વદર્શનસંગ્રહ, શંકરદિગ્વિજય, બાદરાયણના વેદાંતસૂત્રનું ભાષ્ય, રામાનુજ શારીરકમીમાંસા, વરામિહિરની બૃહત્ સંહિતા, હનુમાન નાટક, મહાભારત, રામાયણ વગેરેમાં જૈન ધર્મ સંબંધી જુદા જુદા ઇસારાઓ નજરે પડે છે. ઈ. સ. ની પહેલાં ૨૭૦ વરસ ઉપર પતેન્દ્રિય થયા અને તે પહેલાં સમયે વૈયાકરણ પાણિનિ થયા. તેમણે શાકટાયન વ્યાકરણનો આધાર અષ્ટાધ્યાયીમાં લીધો છે. એ શાકટાયન દિગંબર જૈનોના મત મુજબ તેમના આચાર્ય હતા. ખુદના ધર્મ ગ્રંથો મહાવગ્ગ, મહાપરિનિવાન સૂત્ર, દીર્ઘનિકાય, માધનિકાય વગેરે ધર્મપુસ્તકો ઉપરથી પણ જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા સાબીત થાય છે.

“ જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી ” એ મથાળાનો વિષય વૈશાખ માસના “ વસંત ” માં પ્રગટ થઈ ગયેલ હોવાથી તે વિષે અહીં વિશેષ કહેવાની જરૂર રહી નથી.

આજે ચાલતા જૈન શાસનના નાયક મહાવીર ભગવાન ગણાય છે. તેઓ ઈ. સ. પૂ. ૫૮૮ ના વસંત (ચૈત્ર) માસના શુક્રવરના ત્રયોદશી અંગલવારે ધડી પપ ને ૧૧ પળે, ઉત્તરા દ્રાવ્યુણી નક્ષત્રના બીજા પાયામાં ચંદ્રયોગ હતો ત્યારે જંબુ દ્વીપના ભરતખંડમાં ઇક્ષ્વાકુ વંશની માતૃકુળ શાખાના ક્ષત્રિય વર્ણમાં, સિદ્ધાર્થ રાજાનાં રાણી ત્રિશલાની કુખે ક્ષત્રિય કુંડ ગામમાં જન્મ્યા. ગત ભવોના અત્યંત ઉત્તમ કર્મોને લીધે જન્મ વખતનો સઘળો જોગ ધણો સુંદર હતો. જન્મસમયે સર્વ જીવોને શાતા ઉપજી. દેવતાઓએ મોટા મહોત્સવ કર્યો અને સર્વત્ર આનંદવરતાઈ રહ્યા. વિદેહ દેશના મહારાજા એટલેના મહાવીરદેવ બાણેજ થતા હતા. ગર્ભે આવ્યા પછી સર્વે રીતે રાજ્યમાં તેમજ પ્રજામાં ધન ધાન્ય અને સુખસાંતિની વૃદ્ધિ થતાં પ્રથમ નામ વર્ધમાન પાડવામાં આવ્યું હતું. પણ પાછળથી તેમનું પરાક્રમ જોઈ દિવ્ય પુરુષોએ તેમનું નામ મહાવીર (Mighty Hero) આપ્યું હતું.

શ્રી મહાવીર ભગવાનના પાછલા સત્યાવીર્ય ભવેતું જૈન શાસ્ત્રોમાં સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. જેની સંખ્યા ન આપી શકાય એટલાં બધાં વર્ષો પહેલાં વર્તમાન એશિયાના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ ભગવાન (જેમને હિંદુઓ પણ માને છે તેમ) ના પુત્ર ભરત, ચક્રવર્તીને ત્યાં મહાવીર ભગવાનનો જીવ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો હતો. તે વખતે તેમનું નામ મરીચિ કુમાર હતું. તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનો સંસારની અસારતા વિષેનો અને મોક્ષનાં શાશ્વત સુખો સંબંધી ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્યભાવ આવવાથી મરીચિ કુમારે દીક્ષા લીધી. સાધુની ક્રિયા તથા સદ્વર્તન પાળવાનું કામ અત્યંત દુષ્કર છે. જીખ, તરસ, તાપ, દાદ વગેરે અનેક દુઃખો સહન કરવાં પડે છે; અણવાણું પગે ચાલવું પડે છે; સુઝંતો આહાર મળે તો જ ભોજન લેવાય છે; એક રાત્રી પાઈ તો ઠીક, પણ એક સોય પણ પોતાની પાસે રાખી શકાતી નથી; રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ઇત્યાદિ અંતરંગ શત્રુઓને જીતવાની જરૂર

પડે છે, ઈદ્રિય ઇત યર્ષ મનને વશ કરવાને અત્યત થમ તેવો પડે છે, ચિત્તને જ્ઞાન ધ્યાનમાં તથીન કરવું પડે છે માધુપણમાં ત્યા ધગ્યા - બાઈડી છોકરા હોતા નથી કે રોગ કે ભય આવી પડતા કાઈ ચાકરી બરદાસ થાય એમાં જાન માન ભલીદા ખાતાનું ક નુખસથામાં સામારિક સુખો ભોગવવાનું મળતું નથી વેશધારી માધુઓએ કહ્યું આત્મા પાળી શકતા નથી મહાપુરુષના વેશધારી દાબિજો પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં જે સટેલું હોય તેટલું જ સિદ્ધ કરી શકે છે વેશના ગેળીઆ બરવા કે લોદાના ચણા નાવવા જેવો સખત સાધ્વાત્મા પાળવાનું મનચિથી બની શક્ય નહિ સખત આચાર પગાવનારો માધુમાર્ગ છોડી દઈ મન કન્પિત નવો વેશ ધારણ કર્યો. પણ પોતાનો ભક્તિભાવ તો દાદા નરપત્તનાથ પ્રતિ ચાતુ નાખ્યો. કાળને અવસરે કાળ કરી જીવન કટવાક ભવ કરી તે દેવતા થયા ત્રણ લોકમાંના ઉર્ધ્વ લોકમાં બાર દેવ પોક નવ ઐવ્યક અને પાત્ર અનુત્તર વિમાન છે, એમ દેવતાઓ નિવાસ કરીને ગુડે કે તેમાંના દશમાં પ્રાણુત નામે દેવતામાં દેવતાઈ સુખ ભોગવી આયુષ્ય પુરૂ થયે મનુષ્ય લો મા મહાવીર દેવ ઉત્પન્ન થયા

કવની ચાન ગતિ છે મનુષ્ય, દેવતા, તિયય અને નાન્ધી આ ચાન ગનિમાંની માત્ર એક મનુષ્યની નતિમાંથી જ મોક્ષ મળી શકે છે દેવતાના મુખે મનુષ્યે તો ધણા વડી-આતા હોવા છતાં તેઓ મોક્ષ મેળવી શક્યા નથી અતઃ મનુષ્યનું જ દેવતા બધો ઉપયોગી છે।

મહાવીર ગ્વામી યથામણે યુવાન થતા યશોદા નામની નન્ધમાં નાનની દીમરી સાથે તેમનું લક્ષ થયું યશોદા મળી ને દયાળુ, અતિથિનો સત્કાર કરવાવાળી, ધાર્મિક વૃત્તિવાળી, પતિમાં જ પરિનિબ, મધુર બારિણી માક્ષાત્ સતી હતી તેને ત્રિયર્ચના નામે એક પુત્રી યર્ષ હતી.

આ અમાન મમાનમાં સાગ મેળવવા માટે મમ્મરી મનુષ્યોનું મન યેની અગાધ તૃષ્ણા નામે છે। માતપિતાની અપૂર્વ પ્રીતિ, યશોદા જેવી સુદન સ્ત્રીની પતિપાલણતા અને નાન્ય વૈભવ, એ મરણ સુખ હોવા છતાં પૂર્વ સરખારોને લીધે ભગવાન મહાવીરનું મન શાશ્વત નુખ મેળવના તરફ ખેંચાતું હતું આ અસાર સસાન, આ અસાન અધિકાર, આ અમાર લક્ષ્મી ઈત્યાદિ વિચારો જ્યારે તેમના હૃદયના ઉગાણમાં પાંખિમણ કરતા ત્યાગ મોહનું કંઈ આચ્છાદન છેદાઈ જતું અને ત્રણ જ્ઞાનને જોરે તેમનો આત્મા પોતાના આ અતિમ ભવના કટવાક વિચારોમાં ઉડેા ઉતરતો તે વખતે તે આત્મા મહાવિદેહી દશા ભોગવતો, પન્તુ માત પિતાને દુખ થાય એવું ટાઈ પણ કામ તેની હયાતી સુધી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તેમને માખાપની હયાતી સુધી સસારમાં મહેવાની ફજ પામતી હતી. જૈન ધર્મમાં વિનય-નુજાના બુદ્ધ વખાણ કર્યા છે કેટલેક ઠેકાણે જોમ અહિસાને ધર્મનું ચૂળ કહ્યું છે તેમ વિનયને પણ ધર્મનું ચૂળ કહેવ છે માખાપની સેવાનું શન એ બતાવ્યું છે કે ૧૪૦૦૦ વરસ સુધી દેવતાઈ સુખ ભોગવે તેમણે માતપિતા મરી ગયા પછી વડીન બાઈ નંદીવર્ધનની આજ્ઞા લઈ ૩૦ વરસની ઉમરે સસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી કર્મ ખપાવવા સાગ્યાન વસ સુધી ઉમ તપ કર્યું તેમાં તેમને પાર વગરના પન્સિહ સહન કરવા પાયા.

જ્યારે જમલતા પશુઓ રીતકાળમાં દાદ સહન નહિ થવાથી શુદ્ધમાં પેશી જતા હતા,

ત્યારે આ રાજકુમાર ક્ષત્રિય વીર ખુલે શરીરે શીત પરિસદ્ધ સદન કરતા. જ્યારે મનુષ્યો અત્યંત તાપથી અકળાઈ જઈ શરીરસુખ માટે શીતોપચાર કરતા ત્યારે પ્રગટ તાપમાં તપેલી નદીની વેળુમાં આ મહાવીર દેવ ધ્યાનારૂઢ થતા. બમરા, માખી, ડાંસ, મચ્છરાદિના ડાંસથી જંગલના પશુઓ જ્યારે આમતેમ આરડતાં હતાં અને નદી, નાળાનાં શીતોદક શોષતા ધરતાં ત્યારે મહાવીર દેવ એ ડાંસોની કશી પરવા ન કરતાં એ બમરાઓને પોતાના શરીરમાં ધર કરવા દેતા હતા. આવા ધીર મહાત્મા બાર વરસમાં કદિ પણ સૂતા નહોતા.

આંતે રાગ દોષની પરિણતિનો તદ્દન નાશ થતાં, આત્મસ્વરૂપને સંપૂર્ણતાએ ઓળખતાં, સાદજ્ઞાનંદ સ્વરૂપમાં કેવલ-જ્ઞાનની સાક્ષાત્કાર વરસે મહાવીર દેવને પ્રાપ્તિ થઈ. કેવલ એટલે એક, સંપૂર્ણ જ્ઞાન. સર્વ જાતનો બેઠ ટળી જઈ એકાત્મબાવથી અબેદાનંદ નિજ સ્વરૂપમાં લીન-તાવાળું જે અનંત જ્ઞાન થાય તે કેવલ જ્ઞાન કહેવાય છે.

અમણુ બગવંત મહાવીર પ્રભુ સર્વેષુ થયા, જિન થયા, યુદ્ધ થયા, સર્વ વાતના જાણુ થયા. ત્યાર પછી તેમણે જન હિતાયે દેશોદેશ ફરી ધર્મોપદેશ આપવા માંડ્યો અને પોતાના મત તરફ ધણુ મનુષ્યોને વાળ્યાં. આજની સાયન્સને લગતી પદાર્થવિજ્ઞાનની તેમણે ધણી વાતો કરી છે, જે કે પાછળથી દેશદાણ જોઈ સાધુપણાની સાગવણી ખાતર અગર સ્મરણ શક્તિના કમળેરથી કેટલીક હકીકત આગામીએ શાસ્ત્રોમાંથી કઢાડી નાંખી છે. શ્રી મહાવીર દેવે ૧૫ દ્રવ્યની હકીકત કહી હંમેશાં ચાલતી વિશ્વરચના બતાવી છે. તેમાં ધર્મોસ્તિકાય તથા અધર્મોસ્તિકાયની હકીકત કહી ગતિ અને આકર્ષણનો નિમગ્ન મર્મમાં કહી બતાવ્યો છે. શબ્દનો વેગ ઠેક લેકના છેડા સુધી છે અને જે વચમાંથી અડગળો દૂર કરવામાં આવે તો લોકને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી અવાજ સાંભળવામાં હરકત ન આવે, એમ કહી મર્મમાં હાલની ટેલીઆઈ પ્રદર્શિત કરી છે. જાડો પેશાબાદિ ચાંદ પ્રકારની ગોળને જે બે ધડીમાં ડેકાણે ન પડી જાય તો પછી ગણિતપ્રમાણુ એટીએ નહિ પણ બુદ્ધિપ્રમાણુ એટીએ તેમાં પાર વગરના જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ, દુનિયાને રોગ ઝરત કરી મુકશે અને મરકી ફેલાશે. એમ ચાંદ સ્થાનિકિયા સમૃદ્ધિજન શ્રવેણી એટલે રોગપ્રસારક જંતુઓની (germs) હકીકત પ્રદર્શિત કરી, બંદકી અને રોગથી બચવાનો બોધ કર્યો છે, કે જોવો બોધ હાલ ચારે તરફ પ્લેગ ફાટવાથી ડાકટરો કરવા માંડ્યા છે. અપવાસ, રાત્રિજોગનત્યાગ, ઉપજુ જળપાન વગેરે બાબ-તોની જરૂર બતાવી ધર્મ સાથે તંદુરસ્તીને લગતી કેટલોક હકીકત તેમણે પ્રકાશિત કરી છે. નવ તત્ત્વોનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરી જૈન દીલસુકીને તેમણે હંમેશાં દરજ્જે અપાવ્યો છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં શ્રવ છે, એમ જે હમણાં જ દુનિયાના વિદ્વાનોના જાણવામાં આવ્યું છે; તે વાત અઢી હજાર વર્ષ ઉપર તેમણે પ્રગટ કરી તે શ્રવેણી પણ ક્યા પાળવા ફરમાવ્યું છે.

સર્વેથી ઉત્તમ અને સુદર બાબત તો એ છે કે (Universal brotherhood) વિશ્વવ્યાપક બાતબાવને ફેલાવવાને તેમણે આખી જીંદગીમાં બાકી રાખ્યું નથી. સર્વે શ્રવેણે પોતાના સમાન મણી સર્વે ઉપર સમાન બાવ રાખ્યો, કોઈ પણ પ્રાણીને હાણુશો માં, હાણુશો તો હાણુનું પડશે, છેલ્લો તો છેલ્લું પડશે, સર્વે શ્રવેણે સાતા બહાલી છે અને અસાતા અજા-

ખામણી છે, સુખ વ્હાણુ દુઃખ અજખામણું છે, માટે સર્વે જીવને સમાન ગણી બધા સાથે પ્રીતિભાવ ગમવો કોઈ સાથે વેર બાધવું નહિ, ત મામે સપસપીને રહેવું એમ બ્રાતૃભાવ વધારવાનો ઉપદેશ આપ્યો, અને એ રીતે અદિસા ધર્મની સ્થાપના કરી અહિંસા એ જૈનોનો મુદ્દાલેખ (Motto) છે મોક્ષ મેળવવા માટે એક નાનામા નાના જીવથી તે મોટામા મોટા સર્વે જીવ સુધીની દયા પાળવી ને કોઈને દુઃખ દેવું નહિ એમ ક્રન્ધાવી તેમણે માત્ર મનુષ્યોને નહિ પણ પશુ પક્ષી, વનસ્પતિ સર્વ જીવને જૈનો તરફથી શાંતિ સપતું સ્વશાન્ત્ય બદલુ છે તેમના બતાવેલા માર્ગે જો ચાનવામા આવે તો મિત્રતાના અવરૂપમા યુરોપમા જે અગણિત સૈન્ય રાખવામા આનુષ્ઠ છે તે રાખવાની જરૂર પડે નહિ ગત ભવથી જ તેમને એવું મન થયું હતું કે જગતના જીવોમા સર્પૂણું બ્રાતૃભાવનો વધારો કરવા માટે શ્રમ લેવો આવા શુદ્ધ અતંત કરણના સુદર ધરિદાથી તેમણે તીર્થંકર નામ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું હતું “ સરી જીવ કરે શાસન રસી, ઇસી ભાવ દયા મન હુલમી એ પદ એ મહાવીર ભગવાનના ઉદાર ધરિદાના સ્મરણમા જૈનો આજે લલારે છે

સમાન ભાવથી તેમણે પ્રગટ કર્યું હતું કે યથાયોગ્ય વર્તન ખખનાર ગમે તે વર્ણનો મનુષ્ય કે સ્ત્રી મોક્ષ મેળવી શકે, ગમે તે ધર્મ પાળનારો બ ય સાધુ કે ગૃહ્ય પશુ મેખ મેળવી શકે, એમ તેણે જૈન ધર્મમા સ્થળે સ્થળે ઉદા ભાવનાવાળું ઉત્તમ ધોગણું દેખાડી આપ્યું છે

આજસુ પ્રમાદી કે નિરૂધમીને ધિક્કારી ઉદ્યોગીને ઉત્સાહીતા શ્રી મહાવીરે વખાણુ કર્યો છે ભવ્ય જીવો જો પ્રબળ પુરુષાર્થ દેરવે તો યથામજે મોક્ષ મેળવી શકે એવા પુષ્કળ ઉદા દંણો જૈન સત્રોમા છે હાનમા જૈનોમા શાખામતોમા ઉદ્યોગ અને સપતો કઈક અભાવ હોવાથી અગાઉની પેઢે વણી વિશેષ જાતો જૈન ધર્મ પાળતી પશુ નથી પ્રથમ જૈનોમાં કનિચોનો ઘણો જથ્થો હતો જૈનોના આ ચોરીસીતા બધા તીર્થંકરો કનિચ હુમા જ ઉત્પન્ન થએના છે પરંતુ હાનમા જૈનોમા વૈશ્યસમુદાય વાણિયા, પાટીદાર ભાવસાર વગેરે વર્ણ છે ચારે વર્ણમાથી ગમે તે વર્ણવાળા હાલ એ ધર્મ પાળતા જોવામા આવતા નથી ઉત્તર અધ્યયન સત્રમા શ્વપાક-અમારની હુળમા અવતરેલા હરિકેશી મુનિનું વૃત્તાત આપવામા આનુષ્ઠ છે

શ્રમણ ભગવત મહાવીર દેવે કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી સ્પષ્ટ રીતે તેનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ કર્મનું રૂળ આપનાર અન્ય મતની પેઢે સંદિગ્ધા કર્તોને માનેલ નથી. કેમકે જૈન મત સંદિગ્ધા કર્તોનો સ્વીકાર કરતો નથી તે કહે છે કે કર્મનું રૂળ પોતાની મેળે સ્વયં સિદ્ધ અદણુ કરાય છે સામાન્ય રીતે મનુષ્યશરીરના મુખ્ય ત્રણ ભેદ માન્યા છે, તેજસ, કાર્મણુ ને ઔદારિક અન્ય સખધને લઈને આહાર અને વૈકલ્ય શરીરની પણ વ્યાખ્યા આપી છે મનુષ્ય ઔદારિક શરીરને છોડે છે એટલે વ્યવહારભાષામા બોલીએ તો મરણુ પામે છે ત્યારે તેજસ અને કાર્મણુ શરીર બે આત્મા સાથે હોય છે કરેલા કર્મોથી એટલે કર્મવર્ગ જીથી બનેનો કાર્મણુ શરીરનો ભાગ, આત્માને કરેલા કર્મોને ચોખ ઠેકાણું કમડી જાય છે ને ત્યાં તેજસ શરીર આહાર લઈ નવો દેહ ધારણ કરે છે એ નવા ઔદારિક શરીરમા કાર્મણુ શરીર અને તેજસ શરીર વાસ કરે છે, પછી કમે કમે પૂર્વ સસ્કાન સગતિ અને શ્રમ

મુજબ તેમની રચના રચાયે જાય છે. કર્મના ત્રણ પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે; સત્તા, મંધ અને ઉદય. આ પ્રકારે સંચિત, ક્રિયામણને પ્રારબ્ધ ને મળતા છે.

જ્યારે સકળ કર્મથી આત્મા મુક્ત થાય છે ત્યારે ઉર્ધ્વ સ્થાને જ્યાં સિદ્ધાલયની રચના રચાયેલી છે ત્યાં સ્થિત થાય છે. ચૈદ રાજલોકની અગ્ર ભાગ ઉપર એક સિદ્ધાલય આવેલું છે. ચૈદ રાજલોક મનુષ્યાકારે કહેલ છે.

જ્યારે દેવલોક ઉપરનો ભાગ ગ્રીવા એટલે ડોકને આકારે કહી ત્યાં નવ ઐવેશકમાં વસતા દેવોની વાત કરવામાં આવી છે. તે ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાન કહેવામાં આવ્યાં છે ને છેલ્લો બરાબર મરતકના ઉપલા પૃષ્ઠને આકારે તે સ્થાને સિદ્ધાલય કહેવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધાત્મા જન્મ મરણથી છુટી જાય છે. કોઈ પણ જાતની વાસના તેને રહેતી નથી ને તે અવલ્લે, અગ્નિ, અરસે, અદ્વાસે, અમૃતે અનંત અનંત આત્મિક સુખની લહેરમાં આનંદમય સ્થિતિ ભોગવે છે. જિન ભગવાને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને-એ શાશ્વત સુખ શોધવાને મહેનત કરવી એ જૈનોનું પરમ કર્તવ્ય ઠરાવ્યું છે.

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ રત્ન ત્રયનું પાલન કરનારા જીવો મોક્ષ મેળવી શકે છે. દયા મૂળ ધર્મ હોવા છતાં મહાવીર દેવે જૈન ધર્મમાં જ્ઞાનની ઉત્તમતા ઠરાવી ફરમાવ્યું છે કે, પદ્મ નાળં તત્રો દયા, પહેલું જ્ઞાન ને પછી દયા. જીવને અનંત કાળથી ભવ ભ્રમણ કરાવનાર જો કોઈ હોય તો ને અજ્ઞાન છે. માટે પ્રથમ અજ્ઞાનનો (માયા અથવા અવિદ્યાનો) નાશ કરવાને બાર દઈને ભક્તિમણુ કરી છે.

(અપૂર્ણ)

રાજકોટ

તા. ૧૭-૫-૦૮.

પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.

લિપિ.

મહારાજ જ્યેષ્ઠ ૧૯૬૪ ના અંકમાં પ્રકટ થયેલા લેખ ઉપર આવણી ૧૯૬૪ અને કાર્તિક ૧૯૬૫ ના અંકોમાં અનુક્રમે રા. નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ અને રા. સુનીલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ તરફથી ચર્ચા પ્રકટ થઈ છે. બન્ને યે દેવનાગરીનો પક્ષ લીધો છે. વળી સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવનો આર્યધર્મપ્રકાશ, વૈશાખ ૧૯૬૪ નો અપૂર્ણ લેખ જ્યેષ્ઠ અને આપા-ડમાં પૂર્ણ થયો છે.

રા. નરસિંહભાઈ કહે છે કે “બંગાળના મુસલમાન લેખકો હિન્દુ લેખકોમાં ભળી ગયા છે. આમ બાપાના ઇષ્ટ અને શક્તિ વલણને તે બંધુઓએ માન આપ્યું છે, તો લિપિના વલણને માન નહિ આપે ? દેવનાગરી શક્ય છે માટે તે ઇષ્ટ છે.” બંગાળના મુસલમાન લેખકોએ સાંતા હિન્દુ લેખકો સાથે ભળી જઈ બંગાળી બાપા સ્વીકારી છે, નો તે અભિનંદનીય છે; પણ તેમ કરતાં ત્હેમણે બંગાળી લિપિ જ સ્વીકારી હોવી જોઈએ. બપે, બંગાળી લિપિ દેવનાગરીને મળતી* આવતી હોય, પણ તે ઉપરથી એમ સાર ખેંચવો કે ત્હેમણે દેવનાગરી લિપિ સ્વીકારી છે એ તો તર્કશક્તિનો વ્યુત્ક્રમ નહિ તો બીજું શું ? દેવનાગરી લિપિ હું વાંચી લખી શકું એટલી જાણું છું; છતાં બંગાળી બાળપોથી પણ હું ઉકેલી શકતો નથી.

વળી રા. નરસિંહભાઈ ઉમેરે છે કે “હું શમ્ય હોત તો તેને ગ્રહણ કરવી એ હિન્દુ-ઓનું હું કર્તવ્ય માનત. બધુઓ, આ હક્કનો પ્રશ્ન નથી, માત્ર કર્તવ્યનો છે.” મહે* મહાગ લેખમાં, ગુજરાતી લિપિ છે તે જ સારી છે, અને ત્હેને જ ચાલુ ગખવા, સચવ્યું છે. હું લિપિનો પક્ષ લીધો જ નથી. છતાં હક્ક અને કર્તવ્યનો પ્રગટો મ. નરસિંહભાઈ ધ્યાંથી ઉપસ્થિત કરે છે તે તો અગમ્ય રહે છે.

હું લિપિ શક્ય છે એવી એક ગૃહસ્થ તરફથી સૂચના થઈ છે. રા. વિનાયક નંદશંકર મહેતા,* આઈ. સી. એસ., “મોડર્ન રિવ્યુ”ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ ના અંકમાં નાગરી અથવા અરબી લિપિની બલામણુ કરે છે. સાથે ઉમેરે છે કે જે લિપિનો સ્વીકાર કરવો હોય તે લિપિ આખા હિન્દની દરેક શાળામાં ફરજિયાત બીજી બાપા તરીકે શિખવવી જોઈએ. ખરે-ખર ! કેળવણીખાતું જ્યાં સુધી આ પ્રશ્ન હાથમાં લે નહિ ત્યાં સુધી આપણી ચર્ચા એ કંઈક અંશે પરિણામશૂન્ય બાસે છે.

સરકારને મન દેશી લિપિઓમાંથી હું લિપિ જ શક્ય છે; સરકારી સ્ટેમ્પના કાગળ ઉપર અંગ્રેજી લિપિ ઉપરાંત માત્ર હુંદેનો જ ઉપયોગ થયો છે. આ પ્રમાણુ શક્યતા કઈ દિશામાં છે એ જ દર્શાવવા અર્થે છે-ત્હેનો પક્ષ લેવા અર્થે નથી.

* બંગાળી અને ગુજરાતી લિપિઓ દેવનાગરી સાથે સરખાવીએ તો ગુજરાતીનું સરખાપણું વધારે જણાશે.

એ જ રીતે રા. નરસિંહભાઈ ખીજે માર્ગે ફાટાઈ, ગુજરાતી લિપિ સંરણ છે એવી મહારી દલીલના ઉત્તરમાં કહે છે કે “ રા. કરીમ મહમદ માસ્તરને હિસાબે તો દેશી કારી-ગરીને ઉત્તેજન આપવું નિરર્થક છે. આપણે લાખી દક્ષિણી કામ લેવાવું છે, તુરતના લાભને ધાવાવું નથી, એ આપણે ભુલી જવું જોઈતું નથી. ” ‘ લિપિ ’ અને ‘ સ્વદેશી ’ અસંબંધ પ્રત્યેનો સંબોધ કેવી રીતે બન્યો એ કંઈક અંશે ચમત્કાર બાસે છે.

આવાં પ્રમાણો અંગ્રેજીમાં argumentum ad hominem કહેવાય છે. ફાટામાં વધીલો કંઈ જ દલીલ ન જરૂર ત્યારે એનો ઉપયોગ કરે છે. પક્ષકાર અને સામાન્ય પ્રેક્ષકવર્ગ પક્ષ-વાદીના વાક્યાતુર્પથી સંતુષ્ટ થાય છે; પણ ત્હેની કંઈ પણ અસર જડજ ઉપર થાય ખરી કે ?

તર્કશાસ્ત્રના આ પ્રવાહમાં આગળ તથાતાં રા. નરસિંહભાઈ, જાણે કે પ્રસક્ત પ્રમાણ (axiom) ઉચ્ચારતા હોય તેમ, કહે છે કે દેવનાગરી ‘ હષ્ટ ’ ‘ શક્ય ’ છે. હષ્ટતા તો અમુક વ્યક્તિઓ માની બેસા છે. દેવનાગરી એ સંસ્કૃત લિપિ છે; હિન્દમાં આવેલા આર્ય સમૂહોની એ લિપિ છે. આ આર્ય પ્રજા પ્રથમ ઉત્તર હિન્દમાં જ વસી હતી. માત્ર ઐતિ-હાસિક યુગ પંચી જ ત્હેણે વિધ્યાચળ ઝોળાંગો હતો. દક્ષિણની પ્રજાઓ, પ્રાચીન સમયમાં ચીનની ઉત્તરે તુરાનિયાન પ્રજામાંથી બ્રહ્મદેશ, આસામ અને વિધ્યા અને પૂર્વ ધાટના વચ્ચેના પ્રદેશ માર્ગે ઉતરી આવેલી છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દની જેમ પ્રજાઓ ભિન્ન છે, તેમ ત્હેમની લિપિઓ પણ ભિન્ન છે. “ નાગરી પ્રચારિણી સભા ” ની તા. ૨૪-૧૨-૦૫ ની મીટિંગના પ્રમુખ મિ. રમેશ ચંદ્ર દત્તે પણ એ જ મત સ્વીકાર્યું છે:-

“ One common alphabet for the whole of Northern India and those portions of Western India which are in touch with the Sanskrit Language. ”

આ પ્રમાણે આર્ય અને દ્રાવિડ પ્રજા ઉપરાંત દશમા શતકથી મુસલમાનો ઉમેરાયા છે. તેઓ વળી મનુષ્ય જાતિની મૂળ પ્રજાઓનો ત્રીજેજ વિભાગ છે. હિન્દમાં આવેલા મૂળ મુસલમાનોમાંના ઘણા સેમિટિક (Semitic) પ્રજામાંથી હતા. ત્હેમણે અરબી લિપિને હિન્દમાં આણી ઉઠું તરીકે જન્મ આપ્યો છે. લિપિઓના આ શંભુમેળામાં દેવના-ગરીનું પ્રમાણ કેટલું અલ્પ છે ! ત્યારે એ કેવી રીતે ‘ હષ્ટ ’ થાય ? ‘ શક્ય ’ તો નથી જ. અશક્યતા માટે અસાર ! મુઘી ચાલુ આવેલા રાજકીય વિરોધો નડશે; તે ઉપરાંત ધાર્મિક વિરોધ ધારીએ તે કરતાં વિરોધ મહત્ત્વનો છે. કુરાનનો ઉઠું તરજુઓ મુસલ-માનો કચવાતે મને વાંચે છે; પણ ગુજરાતી તરજુઓ તો માત્ર એક જ મહારા સાંભળવામાં આવ્યો છે. ધર્મનું કોઈ પણ પુરતક-અને આ વ્યાખ્યા મુસલમાનોની નજરમાં અતિ અતિ વિશાળ છે-ઉઠું સિવાય ખીજી લિપિમાં હાવવું એ અધર્મ લેખાય છે. ઉઠું બાધા અને ગુજ-રાતી લિપિ કેટલીક વખતે જોઈએ છીએ પણ ઘણા ધર્મચુસ્ત મુસલમાનોને તે પસંદ નથી. વળી મુસલમાનોના મોટા ભાગ ધર્મનાં પુસ્તકો સિવાય ખીજું નહિ જોવું જ વાંચે છે.

દેવનાગરીની હષ્ટતા અને શક્યતા જરૂર પ્રમાણમાં છે તે નીચેના કાષ્ઠ ઉપરથી કંઈક વધારે પ્રસક્ત થશે:-

*૧. હિન્દમાં વસતી પ્રજાઓ અને તેમના પ્રદેશ:-

પ્રજા.	પ્રદેશ.
૧. કૉલિરિયન (જંગલી)	} પશ્ચિમ બંગાળા અને ખ્દાડી મુલક.
૧. સેન્ટલ.	
૨. કૉલ.	
૨. દ્રાવીડિયન.	દક્ષિણ હિન્દ.
૩. આર્યન.	ઉત્તર હિન્દ.
૪. ઇન્ડો-આઇનીઝ	પૂર્વ બંગાળા.
(મૉન્ગોલિયન.)	

૫. મુસલમાન.	} થોડાં જણા પ્રમાણમાં આખા હિન્દમાં
૬. પારસી.	
૭. યુરેજિયન.	
૮. માલદી.	
૯. સીરિયન ક્રિશ્ચિયન	

સિપિ,	પ્રદેશ, અને	વસતી.
સિપિ.	પ્રદેશ.	વસતી.
૧. હિન્દી.	ગંગા નદીની આગ્રુબાણુ.	૮,૬૦,૦૦૦૦૦.
૨. બંગાળી.	બંગાળાના ઉપસાગરની ઉત્તરે.	૪,૨૦,૦૦૦૦૦.
૩. ઉરિયા.	બંગાળાના વાઘ્ય ખુણામાં.	૮૦,૦૦૦૦૦.
૪. આસામિઝ.	આસામ.	૧૫,૦૦૦૦૦.
(બંગાળી, ઉરિયા, અને આસામિઝ હિન્દીને ધણી મળતી આવે છે.)		
૫. મરાઠી	દક્ષિણના પશ્ચિમ ભાગમાં.	૧,૮૦,૦૦૦૦૦.
૬. ગુજરાતી	ગુજરાત.	૧,૧૦,૦૦૦૦૦.
૭. પંજાબી.	સિન્ધુનદીના ઉત્તરના ભાગમાં.	૧,૮૦,૦૦૦૦૦.
૮. સીન્ધી.	સીન્ધ.	૨૫,૦૦૦૦૦.

(સીન્ધી સિપિ ઉર્દુનું જ અંગ છે; પંજાબી તેા કૉણુ જાયે.)

૯. પુસ્ત (કાશ્મીરનો વિભાગ.) પંજાબના ઉત્તર ભાગમાં

૧૦. કાશ્મીરી. કાશ્મીર.

* અને કૉષ્ઠક સાગાઓમાં ચાલતી Manual Geographyને આધારે છે.

૧૧. નેપાળી.	નેપાળી.	
૧૨. ઉર્દૂ.	ઉત્તર હિન્દ અને સધળા મુસલમાનોની સામાન્ય લિપિ તરીકે.	
૧૩. તામીલ.	હિન્દના આંધ્રિ ખુણામાં.	૧,૬૦,૦૦૦૦૦
૧૪. મલાયલમ.	" નૈરૂત્ય "	૫૫,૦૦૦૦૦.
૧૫. કેનેરીઝ.	મૈસુર અને આબુબાલુના પ્રદેશમાં.	૧,૦૦,૦૦૦૦૦.
૧૬. તેલુગુ.	તામીલ અને ઉરિયાના પ્રદેશની વચ્ચે.	૨,૦૦,૦૦૦૦૦.
૧૭. બર્મીઝ.	હિન્દના ઈશાન ખુણામાં.	૬૦,૦૦૦૦૦

(૧૯૦૧ ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે)

૨૯,૪૦,૦૦૦૦૦.

* હિન્દની આ પ્રમાણે લગભગ ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાં આશરે સો બાબાઓ (languages) અને તેના વિભાગો (dialects) પ્રચરિત છે. દ્રાવીડિયન સંમૂહમાં ૫,૫૦,૦૦૦૦૦ અને બર્મીઝ સંમૂહમાં ૧,૩૦,૦૦૦૦૦ ની વસ્તી છે. વળી દરેક પાંચ બાબાએ એક મુસલમાન છે. પારસી, ચાહુદી, ક્રિશ્ચિયન વિશેષમાં. આમ બાદબાકી કરતાં શુદ્ધ નાગરીનું પ્રમાણ અતિ અલ્પ છે. નાગરીને મળતી લિપિઓને નાગરીમાં સમાવવી જોઈએ નહિ.

આ પ્રમાણે નાગરી હિન્દની એક લિપિ તરીકે માન્ય થાય એ અસંભવિત છે. તો પણ દેશમાં જો એક લિપિ હોય તો લાભ ઘણો છે. આ સ્થાન અત્યારની વસ્તુ સ્થિતિ તપાસતાં અંગ્રેજી લિપિ લે તેમ લાગે છે. રા. નરસિંહભાઈ કહે છે કે “ અંગ્રેજી બાબા તો થોડા અંગ્રેજી જાણનારાની સામાન્ય બાબા છે, પણ બૈરાં હોકરાનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ; મોટો ભાગ તે બાબા જાણતો નથી.” આ મત વિરુદ્ધ એ મત અને ટાંકી શકશે: આ અવતરણ સા. શ્રી નરસિંહરાવના લેખમાંથી લીધાં છે:—

ઝૉન. મિ. જરિટસ સંકરન નાયર મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના કોનવોકેશનમાં, માર્ચ ૧૯૦૮ માં આપેલા બાણમાં કહે છે કે:—

“ In the existing conditions of the country, fellowship and co operation in the interests of progress must come through English education which alone is potent to create solidarity.”

મિ. એચ. નારાયણરાવ, બી. એ., બી. એલ., “ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, ઇસ્ટર્રેટેડ વીકલી ” ના તા. ૧-૨-૦૭ ના અંકમાં લખે છે કે:—

“ Our wealth of words is often redundant, and it also pertains to the affairs of the unseen world. The English Language economises its synonyms and developes its power of differentiating between nice shades of meaning. It adapts itself to the growing complexity of progressive thought, while our languages have been content to provide more words than the ideas demand.”

* સંખ્યાઓ Manual of Geographyને આધારે છે.

અંગ્રેજીમાંથી પદ વા ગદ્યના બાપાનું ક તા નડતી મુશ્કેલીઓ જેણે અનુભવી હશે તેને આ સત્ય તાદૃશ થશે

અંગ્રેજીએ હિન્દની એક બાપા તરીકે જાણ્યે અજાણ્યે મ્યારનુંએ મ્યાન લઈ લીધું છે કોન્ગ્રેસ, અસંખ્ય કોન્ફ્રન્સ, ઈત્યાદિ હિન્દની મમત સરથાઓએ એ બાપા વાપરી સ પતા કર્ષ દિશામાં છે એ પ્રત્યક્ષ દર્શાં યુ છે જ્ઞેતા પ્રવાહમાં વગવું એ લાભકારી છે અંગ્રેજી હિન્દની એક બાપા થઈ છે, અને યોગ્ય સમય થયે એક નિપિ પણ થાય, તો શી હકત ? જે ગુજરાતી છોડી, નાગરીનો અીકાર કરવો હોય તો અંગ્રેજી શી ખોટી ? આધુનિક 'સ્વદેશી' ચળવળને તે નહિ બાવે, પણ—

‘ઓળખુ અવધિ જરી ધ્રોત તણી, શાને નહિ સામટી ?’

જે તેમ થાય, તો અંગ્રેજના વિશાળ સાહિત્યનો ઉપયોગ કરી સમીચ નાગરી નિપિમાં તે વાળ મળશે ?

રા સુનીલાલ શાહના વિસ્તીર્ણ ચર્ચાપત્રમાંથી માત્ર એ- દલીલ જડ છે ‘દેવનાગરી નિપિથી પરિચિત ગુજરાતી વર્ગ (મરાઠી) વર્તમાનપત્રો વાચતા માત્રમ પડે છે, જ્યારે મરાઠી વર્ગમાંથી તો ઘણા જ થોડા માણસો ગુજરાતી પત્રો વાચતા હશે જેમ ધારી સકાય ” આ શકનો ખુનાસો શ્રીયુત ન-સિદ્ધનવે ક્યાગનોયે આપી દીધો છે “દેવનાગરી જાણનારા મહારાષ્ટ્રના લોકોને ગુજરાતી અક્ષરો વાચતેજુ અમ કે બ્રમ ઉત્પન્ન થતો નથી ’ ગ. સુનિલાલ કન્તા ન ન-મિહંગવનો મનહી બારાનો અભ્યાસ નિ મશય વધાએ છે વળી ગ સુનિલાલે મુખાર્ધના ગુજરાતીઓને મ હી પેપરો વાચતા જોયા હશે. ગુજરાતમાં તો તેવું કર્ષ જણાતું નથી મુખાર્ધમાં વિપિને લીધે નહિ પણ બારાના પગિચાને લીધે આ પરિણામ આવે છે.

ખુ મુખાર્ધમાં જ, ઘણી ખરી જાહેરખબરો તથા નામના પાટિયા, વળી દક્ષિણી લક્ષાઓમાં પણ, ગુજરાતીમાં જ છે એ મ્હારી પ્હેના લેખમાં જણાવેલી વ્યવહારિક દલીલ ન સુનીલાલ સુકી ગયા લાગે છે

ઘડી ભગ આપણા સઘળા વાધાઓ ખેચી લઈ દેવનાગરી માટે અનુમતિ આપીએ. તો પણ શંકા રહે છે કે હિન્દના ખીજ પ્રાતો તેમ કરમે ? આપણે એ લિપિથી જ્ઞાત છીએ, અને આપણો ઉછરતો શિશુવર્ગ શાળાઓમાં ત્હેનો અભ્યાસ કરે છે પણ તેણુ, તામીલ, અને ઉર્દૂ નિપિવાળાં શુ ? “લેવા ગઈ પૂત ઔર ખોઈ આવી ખસમ આપણુ છે તે આપણે ગુમાનીશુ, અને ખીજનુ છે તે આપણુ કરી સમીચ નહિ.

પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રના વિકાસનું સામ્ય કંઈક કામ લાગશે: ઈંગ્લેન્ડે, અઢારમા સૈકાના મધ્યમાં, અપ્રતિબંધ વ્યાપાર (Free Trade) નો એડમ સ્મિથનો બોધ ચઢણ કીધો અને લગભગ એક સદીની પાર્લામેન્ટમાં લડત ચલાવી વ્યાપારીતિમાં ત્હેનો સ્વીકાર કરાવ્યા છતાં યુરોપ અને અમેરિકાએ ગણકાર્યું નથી; જર્મની અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એટલો પ્રત્યાઘાત થયો કે આખરે ઈંગ્લેન્ડે પણ ૧૯૦૫ માં ન્યુકેસલના કોલસાની નિકાસ ઉપર જગત નાંખી પાછું પગલું ભર્યું છે. હવે ઈંગ્લેન્ડમાં મનાવા લાગ્યું છે કે આખી દુનિયા અપ્રતિબંધ વ્યાપારીતિ સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી તે શક્ય નથી—અશક્ય છે, હાનિકારક છે.

જો અર્થશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે અનુભવસિદ્ધાંત હોય તો સાહિત્યશાસ્ત્રમાં અપવાદ કેમ થાય? દેવનાગરીને આપણે હિન્દની એકે લિપિ કરવા મથીએ છીએ; અને તેથી સર્વહિન્દ ત્હેનો અંગીકાર કરે નહિ ત્યાં સુધી આપણો એકલાનો જ સ્વીકાર અકારણ છે.

દેવનાગરીની સંભવતા, આ પ્રમાણે સૂચવતાં, એ ‘શક્ય છે,’ ‘માન્ય છે,’ ‘છટ છે,’ છત્યાદિ, છત્યાદિ માત્ર અમણા જ છે. ગુજરાતી જ માન્ય છે; એ જ છટ છે. આપણા ઉચ્ચરતા સાહિત્યને વિકસાવે; મરાઠી, બંગાળીના પ્રમાણમાં નહિ જેવું છે. ઉત્સાહી ગૃહસ્થોને અન્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવા દો: માતૃભાષામાં ઉમેરવા દો. ત્હેમના કર્તવ્ય જ્ઞાન માટે આપણે ત્હેમને સહાય અભિનંદીશું. સામાન્ય વર્ગ માટે ગુજરાતી જ રહેવા દો. દેવનાગરીની અભિલાષા મૃગજાળવત છે. એ મનહર સરોવર કરતાં આપણું જેવું તેવું તળાવ બસ છે. એને જ મુધારો—વિકસાવો. અસ્તુ.

એલિશન્ટન હાઇસ્કૂલ.

મુબાઈ.

1
}

કરીમ મહમદ.

કુમારિકાઓનો વિનોદ.

(ઉપનતિ)

“ ચાલો સખી મૌ, સગને કિનારે,
“ વિનોદ ગોષ્ઠી કરીશુ વધારે,
“ આ પર્વદિને ગીત ગાઈ રૂઝ,
“ વિતાડીશુ મોદ વિશે સુસન્ધ્યા ”

(શાર્દૂલ)

આવા ક્રોડિય પક્ષીના સ્વગસમા રાન્દો મધુન અતિ,—
વાયું સાથ મળી જઈ, વટતરનીચે સુણાતા હતા,
શાખાભારથકી લચી પડી અને ગર્ભીરતા ધારતા,
એવા દુમનીચે હતી સરકતી ગેયી સાડી ઘણી
અંકગે નુપુરો તણા અતિ વણા, કંણું હતા આવતા,
પાવેના મુપ્રહાર મન્દ, ભૂમિથી થાતા જણાતા હતા,
કિન્તુ પાદપ એ તણી ગર્ભીરતા જોના ન દેતી મુખો,
સન્ધ્યાના શુભ દર્શ માન કરવા, જતો હતો સર્વે ત્યા
ધેતુંઓ તણુ વૃન્દ પાત થઈને આશુ જણુ આમમા,
પાળી સાડી ધરી હતી પૃથિવીએ સર્વશક્તી લાજમા,
ધારી રૂહેતું હતુ સર્વિલ સરનું રંગો સુનેરી-પીળા,
વાયું મન્દ અતીવ ઉદ્દ્યુત કરે કાસાગ માહિ વીચિ

(શિખરિણી)

અને આવી સવ બહિર લઈને તે તરૂઘટા,
કુમારી કન્યાઓ વય ઉપગથી ભાસતી હતી,
• જોધી તાળી એકે, રમત મહિ બીજી સખી પ્રતિ,
મડુ એ કન્યાઓ, અર્તાવ રિમત ફેલાવતી હતી.
હતી એકા કન્યા ચતુર અતિ તે મંડલો વિશે,
જણાવુંતું કે-એ સખીજન તણા નેત્રપદમા,—
સડુ મધ્યે ચાએ, અતિ ગર્ભીરતા ધારી વદને,
કદા દસ્યાદસ્ય રિમત હતું જણાવું મુખ વિશે.

(સગધરા)

સાડી ઝોઢી ગુલાબી નુપુર પદ્મયે ધારિયાતા રૂપાળા,
હસ્તે ધારેલ રૂઝ વલયદય હતા, રંગ સારો સુનેરી,
ગોળાકારી જણાવું વદન રચિત તેવું, હતા ફેશ ગુન્ધ્યા,
મધ્યે સેથી ગુલાબી પરવતદયમા બીજી જેવી જણાતી.

ચાહી રાતો ક્યોંતો ખીણ મુખ નિકટે, ધારતો ચાહતા તે,
 ને બાલામુખ કેરી વદન ગભીરતા તે વધારી રહ્યોંતો;
 કિન્તું ચાંચલ્ય તેમાં અતીવ હતું જણાતું સમાયું મુગ્ધ,
 આવી કાસારકંઠે રમતોં ગમતોં એ મંડલી સૌ સખીની.

(વસન્તતિલકા.)

ગોળાકૃતિ કરોં ઉભોં રહોં મંડલી તે,
 લાગી પસંદગી થવા ગીત ચાહ કેરી;
 ગાવા વિવિધ ગરબા ધરતોં સ્વછન્દ,
 સંવાદ કાંઈ કરવા વર્ગો કાંઈ ઇચ્છે.
 ઇચ્છા વળી ધરત દાદશ માસ ગાવા,
 ને વાર સાત, તિથિ પંદર કાંઈ ઇચ્છે;
 શૃંગારોં ગીત પતિપત્ની તણી પ્રીતિનું,
 ગાવા અભિલષિત કાંઈ સખી જ થાય.

(અનુબંધ.)

ઘણી ચર્ચા રીતે એવી, પસંદગી વિશે થતી,
 હસીને ફૂદતી સર્વે મોહનિમમ બાલિકા;
 વદી ત્યાં નેત્રોં સર્વેની પેલી સુંદર બાલિકા,
 આશ્ચર્યા જ હતું જોતું નવલું નામ શોભતું.

“ રસણું રાધિકા કેરું ચાલે ગાઈ, સહુ સખી । ”
 હસી બોલી સખી સર્વે-“ ગમે એવું સદા તને । ”
 “ રીસાજે એવી રીતે તું ભલે તારા પતિ થકી,
 “ સંયુક્તા તો થયા પહેલાં, ધન્ય ! ઇચ્છા બહુ ભલી । ”

આશ્ચર્યા થઈ લજ્જતા, નીચું જોઈ જરા હસી,
 વળી બોલી સખી પ્રત્યે-“ કહો, શું લમ તે હશે ? ”
 હસી બોલી સખી એકા-“ વાઃ વાઃ ધન્ય ! સખી તને,
 “ લમની વાત કહેવામાં શું તું ના શરમા જરા ? ”

કહે ઉચ્છૃંખલા એકા-“ કહેવા દો મને જ તે, ”
 રહી ધીમે વદી તે ત્યાં-“ જાણજે તે અનુભવે;
 “ નહોં વણાય મુખેથી, એવી તો વાત લમની,
 “ હર્ષ-શોક થતો હોશે જણે તે તો અનુભવી । ”
 હસી સર્વે મુણી આવું, લાગી પાછી ક્રોડ વિશે,
 અસ્તંગતે દિવાનાયે, ગૃહે ચાલી ગઈ સહુ.

તા. ૧૪-૧-૧૯૦૯

અમદાવાદ.

સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

ધર્મવિચાર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૯૬ થી.)

મૂર્તિપૂજા ધણા જીના કાળથી દરેક ધર્મમાં માન્ય થયેલી છે. વેદકાળમાં તથા વેદના મંત્રમાં મૂર્તિપૂજનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે એમ આધુનિક (મૂર્તિપૂજન.) મૂર્તિપૂજકો કહે છે. આર્યસમાજવાળા કહે છે કે વેદમાં મૂર્તિપૂજન પ્રતિપાદન કરેલું નથી. એ તકરાર ધણે ભાગે શાબ્દિક છે. વેદકાળમાં વરુણ, અગ્નિ, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, સૂર્યને દેવ તરીકે માની આરાધના કરવામાં આવેલી નેહએ હીએ, ભૌદ્ર, જૈન, એસીરીઅન, કાલડીઅન ધર્મમાં મૂર્તિપૂજ સ્વીકાર્ય છે. જે મનુષ્યની બુદ્ધિ વિકાસ પામી નથી તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં ઉડા ઉતરી અભ્યાસ તથા મનન કર્યું નથી એવા મનુષ્યને મન સ્થિર કરવાને કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ, પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાની જરૂર છે. પાપાણુ, સુવર્ણ, રજત કે અન્ય ધાતુની પ્રતિમા કે ઈશ્વરી અંશવાળા અવતારની અથવા દેવી શક્તિ (માતા) ની, અથવા કલ્પિત દેવ અથવા દેવીની આરાધના કરી પુણ્ય વડે પૂજા કરી ધણા મનુષ્ય સંતોષ પામે છે. આ પ્રતિમાપૂજનથી કંઈ હાની થતી નથી. પ્રતિમા પદ્માત્માના બોધ માટે માધન કે છે. સ્થૂળાદિધૃતિકાન્યાયે અગ્નિનીઓને કાંઈક અવલમ્બન માટે મૂર્તિપૂજા પ્રથમ પગથીઆ રૂપ આવશ્યક છે. પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મૂર્તિપૂજા મુકી દેવી નેહએ એ એક માર્ગ છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે:—

મૃત્તિલાઘાતુદાર્વાદિ મૂર્તિર્વાશ્વરવૃદ્ધયઃ ।

ક્લિદંવંતિ તવસા મૂઢાઃ પરાં શાન્તિ ન યાતિ તે ॥

(જે મૂર્તિ લોકો મૂર્તિકા, ધાતુ, પાપાણુ કે કાલની મૂર્તિઓને જ ઈશ્વર રૂપ જાણે છે તે કપેશ પામે છે ને શાન્તિને પામતા નથી.) વિકસિત દૃષ્ટિએ જોતાં મૂર્તિપૂજા એ બાળ-કીડા અથવા એકા લાગે છે.

મનુષ્યને ઈશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવ્યો તો તેની આરાધના તથા પૂજા થાય એ સ્વાભાવિક છે. રામ, કૃષ્ણ, ગીતામયુદ્ધ, કાઈરિટ, ઝોરોએસ્ટર, આ- (અવતાર) દીશ્વરને ઈશ્વરી અવતાર અથવા પેગમ્બર તરીકે પૂજવામાં આવે છે. બીજા પણ અન્ય અવતારો ધણા ધર્મમાં માન્ય થયેલા છે. ઈશ્વરી શક્તિની પણ પૂજા થાય છે. જેવા કે શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, માતા, મહાત્મા ભક્તો તથા ધર્મરથાપકો પણ ઈશ્વરી અંશવાળા પુરુષો તરીકે પૂજાય છે, જેવા કે રામદાસ, તુકાગમ, એકનાથ, નરસહી મહેતા, કબીર, નાનક, શંકરાચાર્ય, વજ્રનાથ, સદાજનંદ. મનુષ્ય રૂપ ઈશ્વરી અવતારના અપૂર્વ જ્ઞાન, સદગુણ, શુદ્ધ વ્યાવહારિક જીવન માટે અનહદ પૂજ્યભાવ આવે એ સ્વાભાવિક છે. એ નિયમાનુસાર દુનિઆના મહાત્મા પુરુષાવતાર જેવા કે રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, કાઈરિટ, મહામદ ઈશ્વરંશ રૂપ પૂજાય છે. એ ચોખ્ખું છે. પણ ઈશ્વરગતના રમાં પૂજ્યભાવ રાખી એસી નહિ રહેતાં તેમના એવા મહાત્મા અંશેના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને તથા તેમણે રથાપેલા નીતિનિયમો પ્રમાણે વર્તન કરવાને પ્રયત્ન કરવો નેહએ,

અવતારોમાં મનુષ્યભાવ કદાપી વ્યવહારમાં મનુષ્ય નિત્ય કર્મ કરે છે, ભોગ ભોગવે છે, હાથ છે, સ્નાન કરે છે, જાત જાતના પોશાક તથા આભુષણ પહેરે છે, ખોરાક ખાય છે એ બધી ક્રિયાઓ અવતાર માનેલા પુરૂષની ભૂતિ પ્રતિ કરવી તથા ભૂતિ પાસે કરાવવી એને મનુષ્ય-સ્વાભાવરોપણ (Anthropomorphy) કહે છે. આ આરોપણનું કારણ ભક્તિભાવ છે. ઉચ્ચ ધાર્મિક ગિરૂધી જ્ઞાની પુરૂષને આ ભક્તિમાર્ગ આજ્ઞ નથી. વ્યવહારક્ષીન સાધારણ બુદ્ધિના પુરૂષો માટે ભક્તિમાર્ગ સહેલો તથા સમજી શકાય એવો છે. શાસ્ત્રના જોડા અગમ્ય સિદ્ધાન્તો સમજવાની આ માર્ગમાં આવશ્યકતા નથી. તેટલા જ માટે દુનિયામાં જ્યાં જોશો ત્યાં ઇશ્વર અથવા ઇશ્વરના અવતારમાં માન્યતા રાખી ભક્તિ કરવી એ સાધારણ ધર્મ છે.

ઇશ્વરની અનેક શક્તિને પણ દેવાંશ માની આરોધના કરો. તેમાં બાધ નથી. દરેકની પ્રકૃતિને અનુકૂળ લાગે તે દેવ અથવા દેવીનું પૂજન કરો; એથી મન શુદ્ધ થવાનું તથા પારમાર્થિક લાભ થવાનો; પણ ભૂતિપૂજકની સ્થિતિમાં સ્થાયીભાવે બેસી નહિ રહેતાં ઉચ્ચ જ્ઞાનમાર્ગ સમજવા પ્રયાસ કરવો એ ઉચ્ચ પક્ષ છે. જ્ઞાની ભક્તો તથા ધર્મસ્થાપક મહાન ગુરૂ પ્રતિ પૂજ્યભાવ રાખવો એ તો દરેક મનુષ્યનો ધર્મ છે. ભક્તોનાં ભજનો તથા ધર્મ સંબંધી બોધવચનો તથા ગુરૂઓના સિદ્ધાન્તો તથા વચનો મનન કરવાં તથા તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ પણ ઉચિત છે.

વ્યવહારમાં કંઈ જડ વસ્તુ કે ચેતન પ્રાણી આપણને ગમ્યું તે માટે લાગણી થાય છે તો ઇશ્વરનો અંશ જેમાં માનવામાં આવ્યો તે પ્રતિમાની પૂજા કરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક માનવામાં આવ્યો તો :ભૂતિમાં પણ શા માટે ન આવી શકે? આમાં આસ્થાને સ્થાન છે, કેવા અત્યંત પ્રેમ તથા પૂજ્યભાવથી મનુષ્યો ભૂતિના દર્શન કરવા આતુરતાથી દોડે છે. હજારો ગાઉની મુસાફરી કરે છે તથા પૂજ્યભાવથી વિધિ-પૂર્વક પૂજા કરે છે! જેનું મન તથા બુદ્ધિ વિકાસ પામ્યાં હોય તે ભૂતિ વિના ઇશ્વર કહો કે પરબ્રહ્મ કહો તેની માનસિક કલ્પના, યજ્ઞન, તથા ધ્યાન કરી શકતો હોય તેને જ ભૂતિની જરૂર નથી. બલે તે નિરંજન નિરાકાર પરમાત્માનું માનસિક દૃષ્ટિથી દર્શન કરી માનસિક પૂજન મનન તથા નિદિધ્યાસન કરે પણ ભૂતિપૂજક પ્રતિ ધિક્કારથી જેવું બેધએ નહિ. કુવાના દેડકાને કુવાના પાણી શિવાય વિશાળ તળાવ નદીની કલ્પના આવી શકે નહિ. નદીમાં રહેલા દેડકાને કુવામાં પૂરવામાં આવે તો સંકોચ લાગે છે. તેમ બુદ્ધિ તથા જ્ઞાન સંકુચિત હોય તેને ભૂતિપૂજા બસ છે. વિદ્વાન બુદ્ધિશાળી લોકો ભૂતિપૂજકની સ્થિતિમાં જ રહી આગળ વધતા નથી એ નવાઈ છે. જ્ઞાનીને ભૂતિ કલ્પનાની જરૂર રહેતી નથી.

વિદ્યાભ્યાસ માટે જેમ ગુરૂની જરૂર પડે છે તેવી જ રીતે ધર્મ જ્ઞાન માટે ગુરૂ વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. અંધો વાંચી એક જાતનું જ્ઞાન મળી શકે પણ (ગુરૂની આવશ્યકતા.) ધર્મનાં ઉદાં રહસ્યો જે અનુભવ વિના સમજી શકાતાં નથી તે જ્ઞાન પણ ગુરૂ જોઈએ.

મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે:—

“તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સં ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્વાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્”

(આત્મજ્ઞાન માટે વિદ્વાન બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જ જવું જોઈએ.)

એના પર ટીકા છે:—

“શાસ્ત્રજ્ઞોપિ સ્વાતન્ત્ર્યેણ બ્રહ્મજ્ઞાનાન્વેષણં ન કુર્વાત્ ૧”

(શાસ્ત્રજ્ઞ હોય તો પણ સ્વતન્ત્રપણે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પલ કરવો નહિ.)

ગુરુ કેવો જોઈએ તથા કેટલી જાતના ગુરુ હોય છે એનું અખ્યા, ધીરા તથા નીચેત બંનેમાં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. કેટલાક ધર્મમાં ગુરુપરંપરા જન્મથી આવી આવે છે. બાલક હોય તો પણ ગુરુ તરીકે પૂજ્ય માનવામાં આવે છે. કેટલાક ધર્મમાં શિષ્યપરંપરાથી ગુરુ પદ આવે છે. કેટલાક ધર્મમાં પમંદગીથી ગુરુ નીમવામાં આવે છે. જ્ઞાની, શુદ્ધ આચરણવાળો, દયાળુ ગુરુ હોય તે પોતાના શુભ વડે માનને પાત્ર છે. ગુરુના પુત્ર પ્રતિ એક જાતનું સ્વાભાવિક માન આવે છે પણ પુત્ર બાલક હોય તેને ગુરુની ગાદી અથવા પદવી પર બેસાડી ધર્મ જ્ઞાન હોય કે નહિ હોય તો પણ ગુરુ તરીકે પૂજા કરવી એ ધર્મજ્ઞાનના વિષયમાં હાસ્યજનક લાગે છે. રાજા બાલક હોય તો મત્તા પ્રબળથી માન આપવાની ફરજ પડે છે પણ ધર્મના વિષયમાં વિદ્યા તથા જ્ઞાન નહિ હોય એવા બાલકની પૂજા કેમ થાય? એ તો અધ આસ્થા તથા શુદ્ધાભગીરી કહેવાય. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્યો વક્ષસ્પરંપરાથી આચાર્યો તરીકે પૂજાય છે. શંકરાચાર્યો મન્યાસી હોવા જોઈએ એ નિયમને લીધે શિષ્યપરંપરાથી આચાર્ય તરીકે માન્ય થાય છે. રોમમાં કેપોલીક પંથના મુખ્ય ગુરુ પોપ (Pope) ની કાર્ડિનલોના મન પ્રમાણે પમંદગી થાય છે.

હોમ, યજુ, હવન, અગ્નિહોત્ર, સંધ્યા, પૂજા, નિત્ય કર્મ વગેરે કર્મકાંડ પાળવાથી નિય-

મિતપણું, દૃઢતા, એકાગ્રતા, મન ગિરતા, પૂજ્યભાવ આવે છે. કર્મકાં-

(કર્મકાંડ.) ડથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. સાધારણ બુદ્ધિવાળા વ્યવહારમાં લીન

પુરૂષ માટે કર્મકાંડની વિધિ ઠીક છે. જ્ઞાન મેળવવા માટે પગથીઆ

રૂપ સાધન છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા મન તથા શરીરની અનુકૂળ શાંત સ્થિર રિયતિ જોઈએ તે લાવવા કર્મકાંડ કર્યા શિવાય જ્ઞાન મળી શકે જ નહિ એ વિચાર ખરો નથી. બામ્પરાણી પુરૂષને કર્મની આવશ્યકતા નથી. વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યો પછી શુદ્ધ આચરણ પ્રમાણે જીવન ગાળવાથી તથા ધર્મજ્ઞાન મેળવ્યાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનો વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, ઉપરંતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન, તથા મોક્ષેચ્છા છે. આ સાધનો સિદ્ધ થયાં તેને જ્ઞાન થતાં મુશકેલી નથી. જ્ઞાનીને કર્મકાંડનું બંધન રહેતું નથી. ઈચ્છા થાય તો નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરે, નહિંતર ધ્યાન તથા યોગ આચરણ કરે.

પુષ્પથી પૂજા કરવી તથા મંત્રજાપથી પ્રાર્થના કરવી એનું પ્રયોજન શું? શું દેવ,

મૂર્તિ અથવા ઈશ્વરને પુજામત પમંદ છે? સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર

(પલ તથા પ્રાર્થના.) છે એમ માનો તો ઈશ્વરને પુષ્પ મળી શકતાં નથી કે મનુષ્યે

અર્પણ જોઈએ? ઈશ્વર સર્વજ છે તો આપણે પાપ કરીએ છીએ

તે ઈશ્વરને જાહેર કરવાની જરૂર શું છે? તમે પાપ કરો તો તેના ફળ શા માટે તમારે જોગવવાં નહિં જોઈએ! શું પ્રાર્થના કરે તેને ઈશ્વર માફી આપે છે? મનુષ્યના ગુણો ઈશ્વરમાં કદાપી ઈશ્વર પક્ષપાતી-હોઈ શકે એ કલ્પના કરવી હાસ્યજનક તથા સ્વર્ગચ્યના નથી? ઐહિક સ્વાર્થ માટે પ્રાર્થના કરવી એ એક જાતનો મનનો રોગ છે. ઉચ્ચ જ્ઞાની ઐહિક સ્વાર્થ સાધવા પ્રાર્થના કરતો નથી. પરમાત્માના દર્શન તથા અતુલવર્થી સ્વાભાવિક નિકળતા મનના પ્રેમાળ ઉદ્ધારો એ ખરી પ્રાર્થના છે. દૈત્યમાં માનો તો પ્રાર્થના કરવી ઉચિત છે. જોજો અદૈત્ય ગ્રહણ કર્યું તે પુરૂષ યાચના કરશે નહિં. એવા પુરૂષને સર્વ કાર્યમાં પ્રાર્થના દેખાશે. ખરી પ્રાર્થના એટલે સ્વાર્થત્યાગ, સ્વાર્થ મુકી દઈ ઉચ્ચ પારમાર્થિક કૃત્યો કરવાં.

મેક્સમ્યુલર એક પત્રમાં લખે છે:—

"It is not enough to believe and pray, we must work and try to make ourselves useful"

(શ્રદ્ધા રાખવી અને પ્રાર્થના કરવી એ બસ નથી. આપણે કામ કરવું જોઈએ ને ઉપ-યોગી થવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.)

એમર્સન, કારલાઇલ તથા આલ્ફિંગ્ટોન અભિપ્રાય પણ આવો જ છે.

પદ્યમાં મન્ત્ર અથવા જાજનો બિન્ન રાગમાં ગાવાથી ખરી પ્રાર્થના થતી નથી. શુદ્ધ અંતઃકરણથી સદ્વર્તન કરી પરમાર્થનાં કૃત્યો કરવાં એ ખરી પ્રાર્થના છે. જ્યાંલગણ મન શુદ્ધ થયું નથી ને વ્યવહાર તથા પરમાર્થમાં સત્કર્મ કરવાને બદલે પાપ કર્મ કરે છે ત્યાં લગણુ ગમે તેટલી પ્રાર્થના કરે તે બિઘ્યા દમ્બ તથા સ્વર્ગચ્યના છે.

એડવીન આરનોલ્ડ બુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તોત્તુ પદ્યમાં કથન કરતાં કહે છે:—

Seek

Bought from the helpless gods by gift and human,
Nor bribe with blood, nor found with fruits and cakes;
Within yourselves deliverance must be sought.

Light of Asia—

(દાન ને યાચનાથી નિરૂપાય દેવો પાસે કંઈ યાચો નહિ, રક્ત (યત્) રૂપ લાંચ આપો નહિ, ધન ને ખોરાક આરોગાવો નહિ, તમારા અંતરમાં સ્વતઃ મુક્તિ મેળવો.)

પૂર્તિના દર્શન કરવા દેવાલય તથા મંદિરમાં નિયમિત વખતે દરરોજ જવું એ મનનો નિશ્ચય બતાવે છે. એવા પવિત્ર સ્થાનોમાં ગયાથી પવિત્ર વિચાર આવે (દેવદર્શન તથા છે. વ્યવહારમાં ગુંથાયેલા મનુષ્યને આ દુનિઆ શિવાય અન્ય દુનિઆ બક્ષિતમાર્ગ.) તથા સર્વનિયામક પરમાત્માની શક્તિતુ જ્ઞાન કરાવવા દેવાલયો સાધન રૂપ છે. એવા પવિત્ર સ્થળોમાં કથા કીર્તન થતાં હોય તે શ્રવણુ કર્યાથી જ્ઞાન લાભ થાય છે. એક દેવ પડી હોય તેમ દર્શન કરવા જવું ને ત્યાં પણ વ્યવહાર વિષ-

યના વિચારો તથા વાતો કરવી એથી પારમાર્થિક લાભ મળતો નથી રોહરના દેવાનયો જ્ઞાતા એકાંત સ્થાનમા પર્વત પર અથવા નદીકિનારે પ્રાચીન દેવાનયો આવેલા છે તે ઈશ્વર અથવા પરમાત્માની પ્રાપ્તતા, અગાધ શક્તિ, જગતનું મિથ્યાત્વ, વૈગમ્ય, શાંતિ, એકાગ્રતા વગેરે શુભ વિચારો મનુષ્યના મનમા લાવે છે જગતના પ્રખ્યાત પ્રાચીન દેવાનયો જોઈને મર્વ આનંદાશ્ચર્ય પામે છે ઇજિપ્તના પુરાતન પિરમીડો, હોય તથા પેરેટાઈનના દેવાનયો, હિંદુ-ગ્રામના બ્રાહ્મણ, બુદ્ધ તથા જૈન ધર્મના પુરાતન દેવાનયો તથા ખડીએરો, પર્વતમા પ્રતરી કાંઠેલી ગુફાઓ, તેમા પ્રતજેલી મૂર્તિઓ તથા લેખો જોઈને જ્ઞાનામા પૂજ્યભાવ આવતો નથી ૨ આવા પવિત્ર સ્થાનોના દર્શન કરવા યાત્રા કરવી ઉચિત છે ૨કંત દર્શન, પૂજન, તથા ભક્તિ માર્ગમા મતો પામી અટકતું એ ઉચ્ચ માર્ગ નથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યથામતિ પ્રયાસ કરવો જોઈએ જ્ઞાની એટલેથી વિરામ પામતો નથી પણ આત્મા પરમાત્માનું અભિન્નત્વ પ્રસક્ત અનુભવવા પ્રયાસ કરતો રહે છે, સતકર્મો કર્યા હોય છે, પ્રેમ ભાવથી જગત તથા મર્વ જગત એતન સૃષ્ટિને નિહાળે છે ને પ્રેમાગ દૃષ્ટિથી પરમાત્માના બિંદુરૂપ બ્રાહ્મ તંત્રિકે માની તેવા જ ભાવથી મર્વ પ્રતિ વર્તન કરે છે, પરમ પર પ્રાપ્ત કરવાને નિર્વિઠ્ઠપ ધ્યાન ધરી માધન મેળવવા સદા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે

ધર્મ જોડે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર નીતિશાસ્ત્ર છે જગતના ધર્મના સિદ્ધાન્તોમા મતફેર માયમ પરશે પણ નીતિશાસ્ત્રના નિયમો સર્વમાન્ય છે ધર્મગ્રંથોમા (ધર્મ તથા નીતિનો નૈતિક સિદ્ધાન્તો જણાવેલા છે તે સર્વ ધર્મમા સમાન છે ચોરી કરની શંકા) નહિ, અસત્ય બોલનું નહિ, જનર કર્મ કરવું નહિ, પ્રેમભાવ રાખવો વગેરે નિયમો મર્વમાન્ય છે બ્રહ્મક ધર્માના વિશેષ નિયમો છે પણ મુખ્ય નિયમો તો સામાન્ય છે હિંસા કરવી નહિ એ મુદ્દ તથા જૈન ધર્મનો વિશેષ સિદ્ધાન્ત છે, હિંદુ ધર્મમા પણ હવે એ સિદ્ધાન્ત માન્ય થયો છે

ધર્મનો વિષય વિશાળ છે અગાધ સમુદ્રમાથી ચંચૂપાત કરી પાણીનું ટીપુ લઈ સત્ત્વ તથા રહસ્ય જતાવવા અ પર્યાસ છે સમુદ્રમાથી મોતી તાંક (diver) (સમાપ્તિ) ની મદદ વિના મળી શકે નહિ તેમ ધર્મ વિષયમા ગુરૂ વિના સત્ય મળી શકતું નથી આ લેખમાં વૂટક વિચારો પ્રદર્શન કર્યા છે તે સમુદ્રમાથી ભરતીના જોરને લીધે કિનારા પર ધસડાઈ આવેલા કચરામા સીપ, મીઠી, તથા ખાગળ વીણી કાઢી સમઢ કરવા જેવું છે લેખમાના વિચારો નવીન કંઈ નથી મોગ અધોમા આ સર્વ વિચારો વિસ્તારથી ચર્ચાએના છે આ વિષયમાં મતફેર હોય તે ટાળી સત્ય શોધન કરવા પ્રયાસ કરવાની દરેક મનુષ્યની ફરજ છે ઉપર કેટલાક વિષયોનું દિગ્દર્શન માત્ર કર્યું છે, કેટલીકે શકાઓનું સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે લેખ પૂર્ણ નથી દોરો આદર દશે હાન આટલેથી અટકીયું

ટેનીસન કહે છે તેમ —

" This life of mingled pains and joys to me
Despite of every faith and creed, remains the mystery "

(દુઃખ અને આનન્દ મિશ્ર આ જીવન આટલા પન્થ અને મત છતાં મારા મનને શુભ રહે છે.) કે સમાધાન થાય છે એ દરેક મનુષ્યના મનની સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે.

આહર્નિગિના શ્લોકોઃ—

I shall be glad
If all my labours, failing of aught else,
Suffice to make such in road and procure
A wider range for thought.

(મારી સર્વ મહેનતથી, કંઈ નહિ' તો પણ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ તથા વિચારનો વધારે વિકાસ થાય તો હું આનન્દ પામીશ.)

મુંબાઈ, ગીરગામ.
તા. ૧૫-૧૧-૧૯૦૮
રવિવાર.

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

કાવ્ય એટલે શું ?

અર્થાં.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૦૧ થી.)

આપણા દેશમાંજ કાવ્યનાં અનેક લક્ષણ બધાં છે એ ઉપરથી સમજાય છે કે કાવ્યના લક્ષણનો આધાર તે તે કાળની વિદ્યાએ આપેલી દૃષ્ટિના ઉપર રહે છે. આ સર્વ જૂદાં લક્ષણો છતાં એક વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે એ સર્વ કાળમાં કવિનું જનમંડળમાં મહાન સ્થાન હતું. તત્વવેત્તાના કરતાં પણ કવિનું પૂજન વધારે પ્રિય હતું.

દલપતરામ નર્મદાશંકરાદિનો કાળ હાલ નથી, એટલે તેમના વખતમાં કાવ્યનું લક્ષણ ને બધાં હતું તેનો આ વખતમાં વખતે સ્વીકાર ન થાય તો તે ઉપરથી એ જાણનાના એ કવિ નહોતા એમ કહેવું ઠીક નથી. અત્યારની દૃષ્ટિએ એમનામાં અધિક ન્યૂનતા લાગે તેથી એમના સમયમાં એમની પ્રતિષ્ઠાને કોઈ રીતે વાંધો નથી.

અત્યારની ઉચ્ચ સ્થિતિ અનુસાર કાવ્યના લક્ષણની પરીક્ષા કરવાની છે અને કાવ્યનું 'લક્ષણ' "બાવતું નિરૂપણ" એમ બાપણકર્તા તરફથી આપવામાં આવ્યું છે અને એ લક્ષણ તે આજની આપણી દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ લાગે છે કે કેમ તેટલો જ પ્રશ્ન છે. મને લાગે છે કે આ લક્ષણ ધણે અંશે ટોપવાળું છે. ક્યાં ક્યાં આ લક્ષણની આપણને ખામી જણાશે તે બતાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. મારું પોતાનું લક્ષણ બાંધવાનો આ પ્રયત્ન નથી કારણ કે આ પ્રસંગે એમ કરવું અનુકૂળ નથી. મારા લક્ષણનું માત્ર સૂચન જેવું જ આપને જણાશે.

પ્રથમ તો બાપણુ કૃતિને પોતાને જ આ લક્ષણ અધિકૃત જણાવે હતું અને તેમાં એમને વધારો કઠવાની જરૂર પડી હતી. કારણ કે બાવ તે કાવ્યિક પદ્ય હોય છે. તેવા બાવને કાવ્યમાં ગદ્યના નહીં આપવા મતન પ્રવાહવાળા બાવ એમ ટીકામાં એમને ઉમેંગ કરવો પડ્યો હતો. પણ જે મતન પ્રવાહવાળો બાવ કાવ્યમાં એમના જ કહેવા પ્રમાણે જોએ તો પછી ગદ્યમાં અને બાપણુકૃતિનાં એવા બાવમાં કશો ભેદ નથી. એટલે ગદ્યનું નિરૂપણ તે કાવ્ય એવું લક્ષણ વધારે મમજી શકાય તેમ થયે. ગદ્યનો માણસની જ નાથે સંબંધ હોવાનું કાઠી કાઠણુ નથી. ગદ્યનો મયાર્થ અને મજા અર્થ પ્રવાહ છે.

આટલા સુધારાથી પણ એ લક્ષણ મંપૂર્ણ થતુ નથી. કારણ કે સર્વ ગદ્યને કાવ્ય કહી શકાય નહીં. નીચા બાવના પ્રવાહવાળા જીવન આપણે જોયા છે સતત છતાં અને કોપથી મહિન દર્શિવાળા, માણુઓનો પશ્ચિમ આપણને થયો છે તેમજ કેવળ સ્વમગ્નના તન્નગીતરી તેમાં ગદ્યનાં અને પોતાને ધન્ય માનતાં જીવન પણ આપણાથી અગત નથી અને આવા બાવમય ગદ્યનું જીવન છે તેમના વેળને જે કાવ્ય કહીશુ તો કવિતા તરફની જે પૂજ્યશ્રદ્ધિ આપણે મર્વ કાગમાં જોઈ છે તે રહેલી સુખ્ય છે, અને મર્વ જ આપણી કવિ-બાવનાને ક્યક લાગે છે. માટે એ ગદ્ય સર્વ રમ નહીં પણ ઉચ્ચ ગદ્ય કહેવા પડે અને આ દોર એટલો ગદ્ય છે કે રમણુબાઈને પણ 'સાતમક' કાવ્ય તરફ ખોલતા ટીકામાં ઉચ્ચ ગદ્યના આત્મચાતુ' કાવ્ય એવું કહેતુ પડ્યું.

આટલું લક્ષણ પણ મયાર્થિય નથી કાવ્ય કે લગણને સુસ્થિત કઠવા તેને કાર્વના ઉપ-નર્દા મુકતાં કારણના ઉપર મુકેવુ વધારે યોગ્ય છે નહીંતો અમુક માનુનના સાગ વિચારની ચોરી કરી વર્ધ કોઈએ લખી દારેતો ઉચ્ચ વિચાર કવિતામાં મણુરો. લેખના ૪૫ રૂપે વિચાર તો આપણને મગગે પણ એથી એના લેખકના ઉપર આપણો પૂજ્યભાવ કવળ અગદાને જ થશે અર્દા રમણુબાઈના એક વિચાર માથે હું મમત થાઉં છું કે કવિ કોણુ એનો જે પ્રથમ નિશ્ચય થાય તો પછી એનો લેખ તે અવસ્થા કરિતા જ હોવી જોઈએ એ ગદ્ય છે. માટે કાવ્યનું લક્ષણ કવિ આત્મા ઉપર જ આશ્રિત કન્યામાં તેની દરતા છે. ઉચ્ચ આત્માનો આવિર્ભાવ તે સગ કાવ્યમાન થાય છે. બાપણુકૃતિનો " કવિતા " અને " કાવ્ય "ના ભેદ સંકાશીત છે.

બાપણુકૃતિનું બાવનું નિરૂપણ એ કાવ્યનું લક્ષણ સ્વીકારવામાં અનેક પ્રશ્ન ઉડે છે. પ્રથમ તો બાવ કોનો ? વાચકના મનમાં જે ઉદ્ભવ્યો તે કે લેખકના મનમાં જે ઉડેલો તે ? વાચકના અધિકાર ઉપર કાવ્યનું લક્ષણ મુકવામાં બાપણુકૃતિએ જ પોને વાધો લીધો છે, કાવ્ય કે એ સારી રીતે સમજે છે કે દરેક લેખ સર્વને સગો આનંદ આપી શકેતો નથી. પણ જે બાવ તે વાચકનો એમ કહેવામાં હોય છે તો તે લેખકનો એમ કહેવામાં પણ એટલો જ હોય છે કાવ્ય કે ધણુક પોતાની ગિથિત મયાર્થ સમજી શકતા નથી તે પણ એમ કહે છે કે ગદ્ય તો ઉચ્ચબાવ—અતિ ઉચ્ચભાવ—ગીતરો છે પણ કોઈ મમજી શકતું નથી તે તો આત્મારો હોય નથી ! જે વાચકના સ્વચ્છંદી બાવ ઉપર આપણે વિશ્વાસ મૂકી કાવ્યનું લક્ષણ બાધી શકીએ નહીં તો લેખકના પણ સ્વચ્છંદી તર્ક અને સ્વમ જગ ઉપર આપણે કાવ્યનું લક્ષણ બાધી શકીએ નહીં.

આવી વિચિત્ર સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો એક જ ઉપાય છે. જો લેખક પોતે જ સ્થિતિમાં છે તેજ સ્થિતિનો આળેહુળ ચિતાર આપે તો તે અવશ્ય વાચકના મન ઉપર પણ પોતાની સ્થિતિના જેવી જ છાપ પાડે છે.

આવા કવિના ભાવ સરળ અને સ્પષ્ટ હોય છે. તે ભાવ ગમે તેવો ઉચ્ચ હોય છતાં તે કવિનો યથાર્થ સ્થિતિનો ચિતાર હોઈ સરળ અને ભવ્યતાવાળો હોય છે. કવિનો ભાવ તે સત્ય સ્વરૂપ છે કારણ કે તે મૂર્તિમાન છે એના ચિતારના રંગ યુદ્ધિ પુરતી નથી કારણ કે હોય તેવી રંગિત મૂર્તિના ચિતારમાં યુદ્ધિને અવકાશ નથી પણ સરળ આંદી ઓગળવા વિનાના હૃદયનો જ એ ભાવ છે, જ્યાં યુદ્ધિ અડપણું કરવા જાય છે ત્યાં મૂર્તિને ઘેરોળ કરે છે. આવો ચિતાર તે વાચકના મનમાં એવો જ જ્વલિત ભાવ ઉપજાવે છે. પણ આ વિચારની સાથે કાવ્યનું લક્ષણ ભાવ કે રસના નિરૂપણનું બદલાઈ જઈ કવિ આત્માના આવિર્ભાવનું થાય છે અને તેથી લક્ષણને ઉપર સૂચ્ય પ્રમાણે કારણના ઉપર મૂકવામાં હેતુ રહ્યો છે.

અમુક લખાણ તે ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવનું ક્ષણ છે કે કેમ એની કસોટી સામાન્ય યુદ્ધિના ઉપર પણ મૂકી શકાશે અને યુદ્ધિ નિયમથી દારવી શકાય છે તેથી સહૃદય જવા અસ્થિર, અમર્યાદ અને ધણે અંશે વિવાદસ્પત કસોટીના દોષથી તેને યુક્ત કરી શકાશે. આપણામાં કોને સહૃદય ન કહેવો? જો આખા યુગસતમાં માત્ર લેખક અને એનું ભક્તમંડળ એટલાજ સહૃદયની કોટિમાં આવે તો એવા કવિનું આપણને કામ પણ શું છે? પોતાના વિશુદ્ધ પ્રેમની દૃષ્ટિએ આખા જગતને આત્મામાં સમાવી દેતા મહાત્માની ઉચ્ચતા તો સર્વમાન્ય છે અને એ પ્રેમ જ એની કસોટી છે. આ પ્રેમનો સતત વહેતો પ્રવાહ શૃંગારમાં દર્શન દે છે. આ શૃંગારમાં વિપદાસક્તિને અવકાશ નથી અને શૃંગારની જ અગાધાવશ્યામાં અધોગતિ થઈ છે તે શોચનીય છે. એ જ પ્રેમ કશુંનું રૂપાન્તર ધારણ કરે છે, અને તેથી જરા વિરળતામાં પ્રસરતો પ્રેમ વીરરસ રૂપે વહે છે. વીરરસનું મૂળ તો પ્રેમમાં જ છે. એ શત્રુના નાશમાં આનંદ માનતો નથી પણ પ્રેમ વસ્તુના રક્ષણમાં જ એની દૃષ્ટિ છે. શત્રુનો પરાભવ થતાં એના ઉપર પ્રેમ અને ક્ષમાથી એ જીવે છે. પ્રેમ વસ્તુનું રક્ષણ થયું કે તરત જ એનો વિનાશક ભાવ અટકી જાય છે. આ ત્રણ રસજ પ્રેમના આવિર્ભાવ છે અને બીજા રસો એના પોષક નહીં હોઈ ઉચ્ચ આત્માના ભાવ બની શકતા નથી. માટે કવિતાં આ ત્રણમાંથી ગમે તે એક ભાવવાળી જ હોવી જોઈએ. બીજા રસ છે તે સ્વતઃ કાવ્યત્વવાળા યદ્ય શક્તા નથી, વખતે મુખ્ય ત્રણ ઉચ્ચ આવિર્ભાવના પોષક બને. પણ આ સર્વ આવિર્ભાવનું શરીર વિચાર રૂપે જ બંધાય છે એટલે લેખકના વિચાર શૃંગાર, કશું કે વીર રસ પોષક છે કે કેમ એ જ પ્રશ્ન ઉપર કાવ્યની કસોટી રચાય છે. પણ એ વિચાર નિરૂપણમાં ઉચ્ચ આત્માનો જ આવિર્ભાવ છે કે પછી પારકાના કોષક સારા વિચારને યુદ્ધિયાતુર્વધી પોતાનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે અનેક રીતે ખોળી કાઢવામાં આવે છે. પ્રથમ તો જો તે આત્માનો જ આવિર્ભાવ હશે તો તે સ્વાભાવિક અને પોતાની ઉચ્ચતા સાથે સંકલિત હોવાથી તેમાં ભાવની વિરૂદ્ધતા હોતી નથી. વળી એવા આવિર્ભાવનો લેખ કાંઈક એવી સરળ ભવ્યતા વાળી કળાનો સ્વભાવે જ સ્વીકાર કરે છે. તેમાં ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા રચવાની ઉત્કંઠાથી કેટલાક કહે છે તેમ બ્યંગ ઉપજાવી કાઢવાનો પ્રયાસ જ હોતો નથી.

ધણી હોડી કાઢી હાથના ઉપર છાપ પડી હોય અને તે છાપ બ્લાઝે લેખનું સ્વરૂપ ધાગ્યુ કે ત્યાં કવિએ નવી સૃષ્ટિ ગ્રાહી કરેલાય છે; માધારણુ માણુમના મન ઉપર પડેલી વિગલ છાપ એ સ્વરૂપ ધાગ્યુ કરી શકતી નથી, માટે એવી ગાઢ અને હોડી છાપના પદ્ધિ-જ્ઞાને લખેલો લેખ તે કાવ્ય એ લક્ષણુ પણ ઉપરની જ દીકાને પાત્ર છે. દરેક ભાવની છાપ એ કાવ્ય નથી. તેમજ હોડી છાપજ ઉપરથી કાવ્યની ગ્યના થાય છે એ વાત પણ સત્ય નથી. ઉત્તમ આત્માનો ભાવ જ ઉત્તમ હોય છે. સૃષ્ટિમાં બધા બધાં એવી દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાંની સર્વ ઉચ્ચતા એના આત્માની ઉચ્ચતાના તાલબધમા જ મમાઈ ગ્દે છે અને બધાં એનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યાં ઉચ્ચતાનું જ ચિત્ર દોગાય છે.

ધ્વનિ વગરનો સ્પષ્ટ અર્થવાળો લેખ તે કાવ્ય કહેવાય નહીં કાવ્યુ કે એમાં ચમત્કાર હોતો નથી માટે હોડી ભાવ તે ધ્વનિમાં ચિત્રાવો જોઈએ—કવિતા જરા જરા સ્પષ્ટ જરા કંઈક અસ્પષ્ટ ધ્વનિવાળી જોઈએ એમ કહેવું પણ ઘણુ ખૂબ બરેલું છે. ધ્વનિનો અર્થ સૂચન છે. એ ધ્વનિને કાવ્યના જીવનની સાથે કળા સંબધ નથી. ધ્વનિ એ તો કળાનો ભાગ છે. ધ્વનિ હોવાથી જ લેખ કાવ્ય નથી તે તેટલા જ ઉપગ્રી કાવ્ય બની જતું નથી. તેમજ જો કાવ્ય હોય તેમાં ધ્વનિ ન હોય તો તે કદિ તેથી હલકુ બનતું નથી જો ધ્વનિથી જ કાવ્ય બનતું હોય તો માગ માણુમોની બીજલસ ગાગો સદા ધ્વનિ હારા જ દેવાય છે અને તેથી એમનો એવો નીચ આવિર્ભાવ તે ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય જ ગણાશે ધ્વનિમાં ચમત્કાર નથી પણ કવિના પ્રસ્તુત દર્શનમાં જ—વિચારમાં જ—ચમત્કાર છે. ચમત્કારનો અર્થ વિરમય પ્રમાટે અને કોઈએ ન કહ્યું હોય તેવું નથી પણ પગ્મ આત્માદ માથે વાયકને શાન્તિ આપે તેવું છે. એ દર્શન જો સ્પષ્ટ અર્થમાં અને સૂચન વગર કરી શકાય તો અવશ્ય તે કાવ્ય ઘણુ જ ઉત્તમ છે પણ એવી રીતે સરળતાથી સ્પષ્ટ દર્શન કંઠવી શકતું હોય ત્યાં પણ આડકતરાતી રીત વાપરી ધ્વનિના પડયા આકાશમાં પાડવાથી તે કદિ ઉચ્ચ કાવ્ય બનતું નથી એવા ગગને તો કાવ્ય અને કળા ઉભયની હાની જ થાય છે. સાગ કહીએ એવા માણુમો પણ આવે જ પ્રભાદ કરે છે. સાહિત્યકારોનો અર્થ આપણને અવગોજન સમનયો જણાય છે. ચમત્કાર એ પણ એવી જ રીતે અવિવેકથી વપરાય છે.

પણ ધ્વનિ, ચમત્કાર, પ્રતિભા, પ્રસાદ ઇત્યાદિ કળાના અંગ છે અને એ કવિતામાં આવશ્યક છે પણ એ સંબધે બોલવાને વખત નથી.

[રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ.—વસન્ત—એપ્રિલ.]

૧ લે દિવસે દર્શાવેલા વિચારો સંક્ષેપમાં—

૧ રા. મહાનન્દની આક્ષેપયુક્ત ચર્ચા પર ટીકા.

૨ ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકો નથી; પરંતુ સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો રચાયા છે અને એ વિષય બહુ સારો ચર્ચાયા છે. મમ્મટનો ‘કાવ્યપ્રકાશ’ એ પ્રૌઢ ગ્રંથ છે અને મમ્મટે કાવ્યનું લક્ષણ આપ્યું છે તે અમને ઇષ્ટ છે. ‘તદ્વૈવૈ શબ્દાર્થો સગુણા-વનલંકૃતો પુનઃ કાવિ’ એ એમનું લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થ બંને દોષરહિત, ગુણયુક્ત અને બહુધા સાલંકાર હોય તો કાવ્ય થાય; કવચિત્ સ્ફુટ અલંકાર ન હોય તો ચાલે. દોષની નિન્દા ધણા આલંકારિકોએ કરી છે. દણ્ડીએ કહ્યું છે કે ‘તદત્પ્રમોષ નૈવેક્ષ્યં કાવ્યે દુષ્ટં કવ્યંચન । સ્યાદ્વપુઃ સુન્દરમપિ શ્ચિત્રેણૈકૈન દુર્મગમ્ ॥’ અર્થાત્, અદ્ય પણ દોષનો અનાદર કરવો નહિ; કેમકે ગમે તેવું સુંદર શરીર હોય તે પણ કોઠના એક પણ ડાઘાથી કદમું થાય છે. ભામહ ધણો પ્રાચીન આલંકારિક છે અને એના ગ્રંથમાંથી ઊતારા મમ્મટ જેવાએ પણ પોતાના ગ્રંથમાં કર્યા છે, તે પણ દોષ વિષે એવા જ વિચાર દર્શાવે છે. તે કહે છે કે ‘સર્વથા પદમપ્યેકં ન નિગાયમવચચત । ચિલક્ષ્મણા હિ કાવ્યેન દુઃસુતેનેવ નિવ્યન્તે’ ॥ એટલે એક પણ અવધ-દોષયુક્ત પદ કવચિત્ પણ પ્રયોજવું નહિ; જેમ કુલ પુત્રથી પિતા નિન્દાય છે, તેવી રીતે કુલ પદથી કવિ નિન્દાય છે. મમ્મટ પછીનો પંડિત જગન્નાથ પણ કહે છે કે રમણીયાર્થપ્રતિષાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ અર્થાત્, કાવ્યમાં શબ્દ અને અર્થ બંને સમ-ત્કારજનક હોવા જોઈએ. મમ્મટે સગુણો એ વિશેષણ વાપરી કાવ્યમાં રસ હોવો જોઈએ એમ સૂચવ્યું છે; કેમકે ગુણ એ રસના ધર્મ છે. કાવ્યનો આત્મા રસ છે, શબ્દ અને અર્થ એનું શરીર છે. જેમ આત્મા વગરનું શરીર-શબ્દ વળ્યું છે, તેમ રસ વિનાના શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્ય નથી એમ મમ્મટનો આશય છે. રસાત્મક વાક્ય એ કાવ્ય એ વિશ્વનાથના લક્ષણ કરતાં મમ્મટનું લક્ષણ વિશેષગ્રાહી છે આ પ્રમાણે કાવ્યમાં રસ હોવો જ જોઈએ અને શબ્દ અને અર્થ દોષરહિત અને ગુણયુક્ત હોવા જોઈએ; બહુધા અલંકાર પણ હોવા જોઈએ. અંગ્રેજીમાં પણ એક લક્ષણ એ જ પ્રકારનું છે કે ‘Poetry is the over-flow of powerful feelings’—કાવ્યમાં પ્રબળ મનોભાવનો ઉત્સાર જોતો થવાડ હોવો જોઈએ. કાવ્યકર્તામાં કેવા ગુણો આવશ્યક છે તે વિષે વિચાર કરીશું તોપણ લક્ષણ સમ-જશે. ‘શક્તિર્નિપુણતા લોકસાચકાવ્યાયવેક્ષણાત્ । કાવ્યજ્ઞશિક્ષયામ્યાસ દત્તિ દેવુસ્તદુદ્ભવે ॥’ એટલે કાવ્ય બનાવનારમાં ત્રણ ગુણ હોવા જોઈએ. ૧ શક્તિ એટલે પ્રતિભા. પ્રતિભા એટલે અપૂર્વ બુદ્ધિ. ‘પ્રજ્ઞા નવનયોન્મેષશાલિનો પ્રતિમા મતા’ (નવા નવા ઉન્મેષ-અંકુરથી-સ્ફુર-ણથી હમેશ શોભતી પ્રજ્ઞા તેને વિદ્વાનો પ્રતિભા માને, છે.) ૨ લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્યના પરિશીલનથી ઉત્પન્ન થતી નિપુણતા. કવિએ સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કરવું જોઈએ, બહુશ્રુત હોવું જોઈએ અને કાવ્યોત્ત્ત અધ્યયન કરવું જોઈએ. ૩ કાવ્ય કરી કે સમજી જાણતા હોય તેના ઉપદેશથી કાવ્યનો અભ્યાસ. અર્થાત્, ઉત્તમ કવિઓ અને સહકવ્ય પુરુષોનો સમાગમ. આ ત્રણ ગુણો હોવા જોઈએ, એકનો પણ અભાવ ન જોઈએ એ દર્શાવવા મમ્મટે

દેશુઃ પદ વાપર્યું છે, હેતુવ' કહ્યું નથી. એ બધા એકલા મળીને કાવ્યને ઉત્પન્ન કરવાનું એક કારણ થાય છે, જુદાં જુદાં કારણો નથી. ત્રણ ગુણોનો સમુદાય હેતુ છે એમ સમજવાનું છે. કેટલાક આય'કારિકો એકલી પ્રતિભાજ વર્ણવે છે, અન્ય બે ગુણો વર્ણવતા નથી. સર્વના મત પ્રમાણે પ્રતિભા તો આવશ્યકજ છે કવિની કલ્પના ધણા ઉંચા પ્રકારની હોવી જોઈએ. બધા કંઈ કવિ થઈ શકતા નથી. નહાડ કાવ્ય કરવા કંતા ન કરવું એ ધણુ સાર છે બામહ કહે છે કે 'નાકવિત્તમધર્માય વ્યાપ્તેય દળ્હનાય જ્ઞા'કુરવિત્ત્વ પુન સાક્ષાન્મૃતિમાહુર્મનોષિણ ॥' એટલે કાવ્ય ન કરવાથી કંઈ અધર્મ થતો નથી, કે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતો નથી કે ઠંડ થતો નથી, પગ્તુ કુકાવ્યને તો વિદ્વાનો માઠાત્ મરણુ કહે છે. અર્થાત્, કુકાવ્યથી યશસ્વ શરીરનુ મરણુ થાય છે.

બીજે દિવસે દર્શાવેલા વિચારો.

હાલમા બે 'સ્કૂયો' છે, બે પ્રકારના વિચારો ચાતે છે. કેટલાકને બહુ સગા કવિતા રચે છે, કેટલાકને અર્થચમત્કૃતિ વગરની કવિતા રચતી નથી. આગવે પ્રસંગે કહ્યું હતું તેમ શબ્દ અને અર્થમા ચમત્કાર ન હોય, રસની જમાવટ થઈ ન હોય તો તે કાવ્ય કાવ્યપદને યુક્ત નથીજ. રસ હમેશા વ્યગ્ય હોય છે અને એ વ્યગ્ય અર્થ વાચ્ય અર્થના કરતા વધારે ચમત્કારવાળો હોય તો તે કાવ્ય ધ્વનિકાવ્ય કહેવાય છે અને તે ઉત્તમ કાવ્ય છે આનો અર્થ એમ નથી કે વ્યગ્ય અર્થ કોઇથી સમજાય નહિ એવો જે કાવ્યમા હોય તે કાવ્ય ઉત્તમ. જે સમજાતું નથી તે કાવ્ય જ નથી. હાલ કેટલાક એવા છન્દોબદ્ધ લખાણો જોવામા આવે છે કે તેનો અર્થ સમજવો અધરો થઈ પડે છે. એવા પદો તેમના બનાવનારને ગમે તેવા ચમત્કારવાળા લાગે તો પણ તે કાવ્ય નથીજ. પ્રસાદ અને મધુનુ ગુણુ જેમા હોય તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે. પ્રમાદ્યુક્ત કાવ્યનુ લક્ષણુ બામહ એવુ આપે છે કે 'આવિદ્વ્યરહનાવાલ્પ્રતોતાર્ય પ્રસાદપલ્' અર્થાત્, જે કાવ્યને વિદ્વાનથી માકીને સ્ત્રી અને બાળકો સુધી ગ્ચટ મનજે તેજ પ્રસાદગુણુયુક્ત કાવ્ય છે ને તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે જે કાવ્યમાથી બાળક અને સ્ત્રીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અર્થ કાઢે છે અને વિદ્વાનુ આજે જ્યારે વાચે છે ત્યારે ત્યારે તેમા નનીન ચમત્કૃતિ જુએ છે તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે. કાવિતાસના કાવ્ય આજ કારણથી નૈપધ અને માન કરતા વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે. કાવ્ય કંઈ શાસ્ત્ર નથી કે તેના પર ટીકા થાય તોજ સમજાય. પ્રહેલિકા જેવા કાવ્યો જે ટીકા વિના સમજાતા નથી તેને બામહ એટલાજ માટે નિન્દે છે કે કાવ્યાન્યવિ યદીમાનિ વ્યાખ્યાનમ્યાનિ શાસ્ત્રવત્ । ઉત્તર સુધિયમિષ્વ હન્ત દુમ્મહસો હતા ॥ અર્થાત્ વ્યાખ્યાનમ્-ટીકાથી સમજાય એવાજ કાવ્ય કંઈ ઉત્તમ કાવ્ય નથી. આ ઉપરથી સમજશે કે વાચ્યાર્થ તો તરત સમજાવો જ જોઈએ, વ્યગ્ય અર્થ વાચક પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સોધી કાઢે. જુદી જુદી વખતે વાંચવાથી જેમા કંઈ નવીજ ખુબી જણાય તેજ ઉત્તમ કાવ્ય હાવના કેટલાક કાવ્યો તો ધણા કિંચલ છે. એવા પદ્યકારો એમ માનતા હોય કે અમે તો અમારા પોતાના આનન્દને અર્થે આવા કાવ્યો બનાવીએ છીએ તો બન્ને. તેમના કાવ્યો તેઓ પોતે વાચી હર્ષ પામે. લોકોને તો તે કદી પ્રિય થના નથી જ. જો તેઓ લોકોને માટે લખતા હોય તો તેઓ સમજી પણ ન શકે એવા પદો રચવાથી કંઈ અર્થ સરવાનો નથી.

[રા. રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.—વસન્ત-એદિસ.]

વીરપૂજા.*

દરેક મનુષ્યની માનસિક વા નૈતિક સમૃદ્ધિ જન્મથી એકસરખી હોય છે કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની, તેઓની પ્રકૃતિમાં સમાનતા હોય છે કે વિશિષ્ટતા, સમાનતા હોય તો દરેકનું કુદરતી વલણ નીતિ તરફ હોય છે કે અનીતિ તરફ, તે વલણ તેવા પ્રકારનું હોવાનાં કારણો ક્રીયાં ક્રીયાં છે, નીતિ તરફનું જે વલણ હોય તો તેને પોષવાના, અનીતિ તરફનું હોય તો તેને રોકવાના ઉપાયો શા શા છે, મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં સમાનતાને બદલે જે ભિન્નતા હોય તો તેવા વિશિષ્ટ સ્વભાવનાં પૂર્વગામી કારણો ક્રીયાં ક્રીયાં છે, એ કારણોની પ્રવૃત્તિને આપણે દોરવી શકીએ કે નહીં,—એ પ્રશ્નો ઘણા ગંભીર અને મનન કરવા યોગ્ય છે, પણ એ ઉડી ચર્ચામાં ઉતરવું અત્યારે જરૂરનું નથી. એટલું તો નક્કી છે કે આ ભૂમિનો પ્રકાશ જોવા પછી અમુક કાળે મનુષ્યનો સ્વભાવ અમુક અમુક પ્રકારનો ઘડાપણો આપણા જોવામાં આવે છે; તે સ્વભાવમાં કંઈક વિશિષ્ટતા હોય છે જેને લીધે તે બ્યક્તિ બીજી બ્યક્તિઓ કરતાં જૂદી પડે છે; એ સ્વભાવ નાના પ્રકારના ગુણોનો અનેસો હોય છે; ક્રોધનામાં નિરૂપણું, સત્ય, શાન્તિ, અક્રોધ, દયા—એ સારિવક ગુણો વધારે જોવામાં આવે છે, તો ક્રોધનામાં દંભ, કાપ-રૂપણું, અહંકાર, ક્રૂરતા આદિ તામસ ગુણો ખાસ નજરે પડે છે; જેનામાં સારિવક ગુણોનું બાહુલ્ય દેખાય તેને આપણે સદ્ગુણી કહીએ છીએ, જેનામાં તામસ ગુણો વિશેષ દીકામાં આવે તેને દુર્ગુણી કહીએ છીએ. ભગવદ્ગીતામાં એ એ પ્રકારના ગુણ-સંપત્તે માટે દેવીસંપત્ત અને આસુરી સંપત્ત એવાં નામ આપ્યાં છે. દેવીસંપત્તના ગુણોની વિભૂતિ જ્યારે જનહિતના માર્ગમાં વા દેશકલ્યાણને અર્થે સદ્ગુણ રીતે પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે તેવા વીરનરોની જે કદર થાય છે, તેને જે માન આપવામાં આવે છે, ઉદ્ધારક અને તારક તરીકે તેનો જે સત્કાર થાય છે તેનું નામ વીરપૂજા.

એ વીરપૂજા માનવ હૃદયને સ્વાભાવિક છે. દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં વીરનરની પૂજા એાછી કે વત્તી પણ થાય છે. અનારયાના કાળમાં પણ ફ્રેંચ લોકોએ પોતાના વૉલ્ટરને અપૂર્વ આવકાર દીધો હતો, અદારમાં શતકની નાસ્તિકતામાં પણ બોરેલેલ જોવાએ ‘નેન્સ-નની વીરપૂજા કીધી હતી. આ સંસારના વિવિધ માર્ગમાં, સુખ દુઃખના પળે પળે બદલાતા રંગમાં, અસ્તોદયનાં અહોનિશ ફરતાં ચક્રમાં, મનુષ્યના હૃદયમાં ઉડી અને સચોટ રહેલી વીરપૂજા એ જ એક મહત્વનું અવલંબન છે. મનુષ્યના પોતાનામાં વીરત્વના હંચા ગુણો જેટલે અંશે હોય, તે ગુણોની કદર તેને જેટલે અંશે હોય, તેના પ્રમાણમાં તે ગુણો જેનામાં વધારે સ્પુટ થયા હોય, વધારે પરિપાક પામ્યા હોય, સરળ કાર્યને માટે વધારે અનુકૂળ બન્યા હોય તેવા વીરનરને યોગ્ય સન્માન આપી શકે છે.

સાહિત્યરસિક ઇંગ્લાંડમાં શેક્સપીયર જોવા વીરનરની કવિ તરીકે—કુદરત અને મનુષ્યના છૂપા ભેદો ખોલનાર તરીકે—હદ બહારની પૂજા થાય છે. ‘હોમર અને ‘ટેન્ડી જોવા કવિઓને

* આ લેખ લખાયાને ઘણો વખત થયો. એમાં કાલોઈલના સિદ્ધાન્તો સંક્ષેપમાં આવી જાય છે. મો. પા. ૬.

હીંધે ગ્રીસ અને ઈટાલી પડતીમા આખ્યા ત્તા વાણીનુ બગ ધનવે છે,—ખોલી શકે છે, ત્યાં રશિયાનો દેશ વૈભવ, સત્તા, મૈનિક બગ, એ મંચુ હોવા છતા કવિઓને અભાવે મુગા નક્ષત્ર જેવો લાગે છે, —એમ જે દેશને માટે વીરપૂજક કાર્યાધને કલ્પે હતુ તે જ દેશનો વીર પુરુષ કાકિન્ટ લીયો ટૉલ્સ્ટોય અહારે તેની ક્રાન્સ અને ઈંગ્લાન્ડની કૃતિઓને ટક્ક મારે એવી અનુપમ નવલકથાઓથી જ નહીં, પણ એક મનિ-પત્ની વ્રત પાળવાના કે શત્રુ તન્દ્ર પણ ક્ષમા રાખવાના તથા ઉપકાર કરવાના વગેરે અત્યુત્તમ ભોધ માત્રથી જ નહીં, પણ વિગલ સાહુતાને હીંધે અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગને હીંધે, વિચાર, વાણી, અને વર્તનનુ સામ્ય જાગવી રાખવાની અદ્દશુત શક્તિને વીરે ૮૦ વર્ષની જૂદ વયે પણ આખા યુરોપનુ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે, અને અન્ય જનોના અનુકરણને માટે ઉત્તમ દાખતો આપી રહ્યો છે ।

વીર જનોના ઉદાર ચરિતોનુ અનુકરણ એમા જ વીરપૂજનની સફળતા છે. વીગતના યુ-લોનુ ખીજ ઉપે અસ્તિત્વ હોય ત્યાં જ વીરપૂજન મંભવે છે, એ ગુણોનો વિકાસ થાય ત્યાં જ વીરપૂજનની દિવ્ય ખાવના આપણા ઉડા અન્તરૂમા વમે છે એમ કહી શકાય. વીગતને અનુકૂળ પ્રમતો આપણે મરી જવા દેએ, આપણી ઉદાત્ત ભાવનાઓને એના પ્રમતોએ આપણે કૃતિમા ન ઉતારીએ ત્યાં એ ભાવનાઓને ખરી યોગ્ય કહે ।

‘ પુખ્ત કર્મો મન ધર્મો,

“ કૃતિ વિગે નવ તે ક્યાં,

“ સુપ્રસંગો જે મર્મો,

“ આ જીવને ધર્મો શુ ને ? ’

વીરપૂજનની આપણા દેશમા ખોટ નથી આપણા મૃત્યુ પામેલા સમ્યન્ધીઓને શ્રાદ્ધ-તર્પણાદિથી આપણે મનુષ્ય કરીએ છીએ, એટલુ જ નહીં પણ તેમને પગને-પગને આવવા, તેમની ઉદાર કૃતિઓને સ્મરણમા રાખવા, તેમના અધુન ન્દેના કામોને પૂરા કરવા, તેમના જીવનની ઉચ્ચ આશાઓ અને ઉમેદોને બગ લાનવા આપણે ટ્લુક છીએ, તેવી જ રીતે આપણા દેશના વીર પુરુષોને માટે આપણે અભિમાન નખીએ છીએ, અને તેમનુ અનુકરણ કરવાનો આપણો ધર્મ સમજીએ છીએ. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ નજર કરીએ તો નમચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણ જેવા વીરગણે બ્યામ, વામ્બીકિ આદિના વીરચરિત કાવ્યો વડે ઈન્દ્રિયના અનતાર તરીકે પૂજાયા છે, અને યાતમચુદ્ધ, શકગચાર્ય વગેરેને પણ તેનુ જ માન મળ્યું છે, મનુ, યાતુવલ્લ્ય જેવા ઋષિ મુનિઓને આપણે મહાત્માઓ તરીકે-પ્રભુના દિવ્ય સદેશા લાવનાર તરીકે-પૂજીએ છીએ, અને તેમના ગ્રેવા નિવમોયી આશ્ચર્યચકિત યદ્યએ છીએ, કવિદાસ, ભવશ્રુતિ જેવા કવિઓ તન્દ્ર પણ આપણે અપૂર્વ ભક્તિભાવથી નિહાળીએ છીએ, અને તેમની કૃતિઓમાં દોષ મંભવે જ નહીં એવુ માનીએ છીએ.

તો પણ એ વીરપૂજનો જેરસો વર્તમાનકાળમા કઈક મન્દ પડ્યો છે. આપણા પૂર્વ-જોની આશાઓ આ કાળમા આખ મીચીને પાળવાને બદલે આપણે તેની યોગ્યતા વિષે વિચાર કરીએ છીએ. કૃતિ રમ્પતિઓનો આધાર ગખવા કરતા આપણી ટુકી બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખવો આપણને વધારે ગમે છે, શાસ્ત્રથી પ્રસિદ્ધ થતી ઈશિશાસ કરતા મૃતિના સાથે

નિયમોથી સ્પષ્ટ જણાતી ઇશ્વરાત્મા વધારે બરોસાપાત્ર અને વજનદાર છે, એ દલીલ ને કે વિધવાવિવાહ જેવા વિષયમાં સ્વીકારવા યોગ્ય આપણી ધર્મની અને ન્યાયની બુદ્ધિને જણાતી નથી, એ સ્વીકારથી લક્ષ્મીનો ઉચ્ચો આદર્શ નહીં સચવાય એવી બહીક આપણને રહે છે, તો પણ બાળલક્ષ્મ જેવા વિષયમાં એ જ દલીલ આપણે ખુશીથી સ્વીકારીએ છીએ. આ પ્રમાણે ભૂતકાળના વીરનરોનાં વચનો ઉપરની શ્રદ્ધા જેમ અમુક હદમાં નિયમિત થયલી છે, તેવી જ રીતે વર્તમાનકાળના વીરનરોની પૂર્ણ પણે આપણે અમુક મર્યાદામાં રહીને જ કરીએ છીએ. એ વીરનરોને આપણે હવે ઇશ્વરના અવતાર તરીકે, અથવા ઇશ્વરી પ્રેરણાવાળા મહાત્મા તરીકે, અથવા પ્રભુના દિવ્ય સંદેશ લાવનાર તરીકે પૂજતા નથી, પણ તેમને સાક્ષરો, સુધારકો, દેશભક્તો-એવાં એવાં નામ આપીને જ સંતોષ માનીએ છીએ. તો પણ નરસિંહમહેતો અને તુકારામ, પ્રેમાનન્દ અને દયારામ, નર્મદાશંકર અને નવલરામ, નંદશંકર અને ગોવર્ધનરામ જેવા લેખકો તરફ, કબીર, નાનક અને ચૈતન્ય, દયાનંદસરસ્વતી, કેશવચંદ્રસેન, અને રાજરામમોહનરાય જેવા ધર્મ-અને સમાજસુધારકો-તરફ, શરવીર શિવાજી અને પ્રતાપસિંહ જેવા પરાક્રમી પુરુષો તરફ, મહાદેવ ગોવિન્દ રાનાડે અને દાદાભાઈ નવરોજી જેવા દેશહિતંવીઓ તરફ આપણે જે લાગણી ધરાવીએ છીએ તે વીરપૂજનો જ એક પ્રકાર છે તેની કોણ ના પારી શકે? સ્વાર્થત્યાગના સંભવ વિશે આપણા હૃદયની શ્રદ્ધા જ્યાં સુધી નષ્ટ થઈ નથી, સ્વાર્થજુતા ઉત્તમ નમુનામાં પણ કંઈક સ્વાર્થ બુદ્ધિ શોધી કાઢવા જટલી “ઝીણી ન જર” જ્યાં સુધી આપણી યર્ષા નથી ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારની અવનતિ પ્રાપ્ત થયલી હોવા છતાં દેશના ઉદયની આપણે આશા રાખીએ તો તે વ્યર્થ કોણ કહેશે ?

એ વીરપૂજ અત્યારે અનેક રીતે મર્યાદિત થયલી આપણા જોવામાં આવે છે ત્યારે પૂર્વકાળમાં એનો વેગ અનહદ હતો એનું કારણ શું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે પૂર્વકાળમાં આપણા લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી તે વિશે કંઈક વિચાર કરવો જરૂરનો થઈ પડે છે. અનેક વર્ષ સુધી એક માણસને ભોંયરામાં રાખી મૂકેલો હોય અને પછી તેને એકાએક આ વિશ્વના પ્રકારમાં લાવવામાં આવે તો તે વખતે તેની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થાય તેનો ખ્યાલ કરો ! તેનું હૃદય બાળકના જેવું ખુલ્લું, નિર્વિકારી, અને શુદ્ધ છે; તેની બુદ્ધિ પુષ્પ ઉમરનાં માણસ જેવી કરેલ અને પ્રાંટ છે. આ વિશ્વની વિવિધ વસ્તુઓ જોતાં તેમાં તેને અર્થાત્મિક ચમત્કાર લાગે છે, તે દરેકમાં દિવ્યતાનો અંશ તેના જોવામાં આવે છે, આશ્ચર્યથી ચકિત થઈને તે તે વસ્તુઓને તે અકલ્પ્ય ભક્તિભાવથી નમન કરે છે. પ્રાચીન આર્ય લોકોની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. અનન્ત આકાશ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારાઓ, નદી, સાગર, સરોવર, વૃક્ષ, લતા, પુષ્પ, પ્રભાત, સન્ધ્યા, વર્ષા, એ સમગ્ર જોતાં તેઓને અનહદ આશ્ચર્ય ઉપજતું, એ દરેક વસ્તુઓમાં તેઓને દિવ્યતા જણાતી, દરેકનો દેવ હોવો જોઈએ એમ તેઓને લાગતું. ઇન્દ્ર, અગ્નિ, પૂષ્પ, વરુણ, મિત્ર, પર્જન્ય, ઉષા, અશ્વિન-એ નામથી તે તે દેવોની તેઓ સ્તુતિ કરતા, કામ્તે જણાવેલી ત્રણ સ્થિતિમાંની જે અનેકૃષ્ણવાદ (polytheism) ની સ્થિતિ તે તેઓની હતી.

દરેક વસ્તુમાં તેઓએ દિવ્યતા જોઈ તે શું ખોટું હતું ? આ સંસાર ચમત્કારભર્યો જ છે. અનેક વિદ્વાનની શોધ ખોળ થયા પછી વર્તમાન કાળમાં પણ શું એ ચમત્કાર નહ થયો

છે ? કાલોઈલના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણે માત્ર વિજ્ઞાનનાં ઉપરચોટીયા ગાનથી “ વિજ્ઞાની, ” “ વરાળ, ” “ ગુરૂત્વાકર્ષણ શક્તિ ” એવાં એવાં નામો આપીને એ દિવ્ય વસ્તુઓના વિચાર કરવાનું, તેઓનો ચમત્કાર જોવાનું સામર્થ્ય ખોઈ ખેડા છીએ, આવા શબ્દ માત્રથી આપણે કંઈ મોટું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમ માની લઈએ છીએ, અને સુદ્ર વિજ્ઞાનની અસ્પ શોધોથી તેની પછાડી અજ્ઞાન અને અવિદ્યાનો જે ગાઢ અન્ધકાર વ્યાપી રહ્યા છે તે ભૂલી જઈને વિદ્વાતાની ખોટી ખુમારી આપણે રાખીએ છીએ. “ વિજ્ઞાની ” ને “ વરાળ, ” આ શક્તિ ને તે શક્તિ, એવાં એવાં નામ આપણે આપ્યાં, અને તેટલાથી સંતોષ માનીને તે તે વસ્તુઓની દિવ્યતા તરફ આપણી આંખો મીંચી. પણ એ નામનો અર્થ શું, એ શક્તિઓ એટલે શું, એ ક્યાંથી આવી, એનું મૂળ કારણ શું, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિજ્ઞાન શું આપી શકે છે ? પ્રકૃતિના નિયમો અમુક પ્રકારના છે એટલું કહીને વિજ્ઞાન અટકે છે, અમુક પદાર્થોનાં આ લક્ષણો છે એટલું બતાવીને એ થભે છે, પણ એ નિયમો એ જ પ્રમાણે હોવાનું કારણ શું, પદાર્થોનાં અમુક પ્રકારના જ ગુણ શાથી અને ક્યાંથી આવીને વસ્યા; તેના જવાબ બિચાઈ વિજ્ઞાન તે ક્યાંથી આપી શકે ? અને એ જવાબ તત્ત્વજ્ઞાનથી પણ ક્યારે અપાયો છે ? વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની ખોટી ધમપછાડથી વસ્તુનું મૂળનું દિવ્ય સ્વરૂપ કદાપિ નષ્ટ થયું નથી. એ દિવ્યતા જોનારને આપણા આ “ સુધરેલા જમાના ” માં પણ આપણે માન આપીએ છીએ, અને તેને “ કવિ ” કહીને તેનાં કાન્તદર્શિત્વની આપણે કદર કરીએ છીએ.

પ્રકૃતિની દરેક વસ્તુમાં આવો પ્રભાવ જોવામાં આવે તો પછી મનુષ્યનું તો પૂછવું જ શું ? અને તે મનુષ્ય જ્યારે તેઓનો અગ્રણી હોય, વીરનરના ઉદાત્ત ગુણો તેનામાં જોવામાં આવતા હોય, જે જે ગુણો તરફ તેઓનો ખાસ પ્રેમ છે તે તે એ પુરુષમાં પરાકાષ્ઠા પામ્યા હોય ત્યારે તેના તરફ તેઓનો ભક્તિભાવ અપૂર્વ હોય તેમા શી નવાઈ ? એ ઉપરાંત, કાળ-ખજનો વિચાર કરો. જે મનુષ્ય પોતાની જીંદગીમાં મોટામા મોટા ગણાયો હોય તે તેના મરણ પછી દશ ગણો મોટો થાય છે, તેની મોટાઈ માપી શકાતી નથી, ઇતિહાસ કે નોંધ પોથીને અભાવે એ મોટાઈનો ખરો ખ્યાલ આણવાને માટે લોકની સ્વચ્છન્દ ધૂમતી કદપ-નાશકિત એ જ એકલું સાધન રહે છે, અને ત્રીસ કે ચાળીસ વર્ષમાં તો તે મનુષ્ય ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજાય છે.

પ્રાચીન કાળની એ હદ બહારની વીરપૂજા સાથે વર્તમાન સમયની ખાંધી હદમાં રહેલી વીરપૂજા સરખાવતાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એ ઉદાત્ત ભાવના આપણામાંથી શું ધીરે ધીરે નષ્ટ થવા માંડી છે ? જો એમ હોય તો કદાચ એક સમય એવો પણ આવે કે જ્યારે એ વીરપૂજા આપણામાંથી તદ્દન નષ્ટ થઈ હોય ! પણ એવો ભય રાખવાનું કઈ કારણ નથી. હાલના સમયમાં આપણા વીરનરોને આપણે ઈશ્વર તરીકે પૂજતા નથી તેનું કારણ આપણી વીરપૂજાની ભાવના મન્દ પડી છે એમ નહીં, પણ આપણો આદર્શ વધારે ઉંચો થયો છે, સદગુણોની પરાકાષ્ઠાનું આપણું ધોરણ વધારે સખ્ત થયું છે, ઈશ્વર સમ્મનની આપણા વિચાર વધારે પ્રૌઢ થયા છે એ છે.

પૂર્વ કાળમાં ખાલણેને આપણે જેટલા ભાવથી પૂજતા, આચાર્યોને અને મહારાજોને

જેટલું માંમ આપતા તેટલું હવે નથી આપતા તેનું કારણ પણ કંઈક એવું જ છે. ખોટા વીરો ન્યારે ઉધાડા પડે ત્યારે જ ખરા વીરનરનો ચોખ્ખ સત્કાર થઈ શકે. દક્ષિણા કે મોજાની લાલસાવાળા, ઉત્તતિ અટકાવનારા, પરસ્પરના વિરોધમાં મમ્ રહેનારા ભૂદેવોને ઝોળખી શકીએ ત્યારે જ ખરા ભૂદેવોનું ચોખ્ખ સન્માન કરી શકાય. વિધાને જેણે કારે મૂઝી હોય એવા, અનીતિમાં પ્રવૃત્ત થયલા; પરધન અને પરસ્ત્રીથી ચિત્તમાં વ્યથ થનારા પાપી મહાત્માઓનો તિરસ્કાર થાય ત્યારે જ ખરા મહાત્માઓની વીરપૂજા શક્ય થાય. ખાળલમના તથા લાંબ કાઢવાના, રોવા કૂટવાના, મરણ પરણનો ખોટા ખરચ કરવાના વગેરે અનિષ્ટ રીવાજોને દૂર થયલા જોવાનું ઇચ્છીએ તો તે એટલા જ માટે કે સારા રીવાજોની આપણે વધારે સારી રીતે કંદર કરી શકીએ, અને તેને વધારે દૃઢ અને મજબુત બનાવી શકીએ.

“The history of the world is nothing but the history of the great men who have lived and worked in it,”—જગતનાં મોટાં માણસો, તેનાં જીવન અને વર્તનનો ઇતિહાસ તે જ જગતનો ઇતિહાસ છે,—એમ આપણે કમુલ ન કરીએ, વીરનરોની પ્રવૃત્તિ શીવાય સામાજિક ઉત્તતિને અર્થે ખીન્ન અનેક બળોની અપેક્ષા રહે છે એમ આપણે માનીએ, તો પણ વીર પુરુષોનાં જીવનચરિત્રની ઇતિહાસ ઉપર ધણી હદી અસર થાય છે તેની આપણાથી ના પાડી શકાશે નહીં. કાળની જરૂરીયાત પ્રમાણે એવાં માણસોની ઉત્પત્તિ આપોઆપ થઈ આવે છે એમ ધારવું ભૂલ ભરેલું છે. કાળને તો ધણીએ જરૂર હોય, કાળ તો ધણીએ બોલાવ બોલાવ કરે, તે છતાં વીરપુરુષ ન જ આવે એવા દાખલા પણ જગતના ઇતિહાસમાં ધણી વાર બન્યા છે. અમુક વખતે—અમુક પ્રકારના સંજોગો,—અને વીરનર, એ બેનો સમ્બન્ધ ઇન્ધન અને અગ્નિ જેવો છે. અગ્નિના સ્પર્શ વિના એ ઇન્ધન કદી પણ સળગી શકતું નથી. અગ્નિ હોય છતાં ઇન્ધન ન હોય એવું પણ બને છે. વીરત્વના ગુણવાળા પ્રજા વિના વીરનરની વીરતા નકામી બન્ય છે. લોકો કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રબલિત થતાં વાર લાગે છે, તેમ જ મંદવીરત્વવાળા પ્રજામાં વીરનરની વીરતા એકદમ ભભુકી રહેતી નથી. કાષ્ઠ સુકાં હોય પણ અગ્નિ ન હોય, પ્રજા—સૈન્ય તૈયાર હોય પણ તેના સેનાપતિ તરીકે કોઈ વીરનરનો ઉદ્ભવ ન થયો હોય એવી સ્થિતિ પણ સંભવિત છે, અને તેવે કાળે કાળની સળગવાની શક્તિ નકામી બન્ય છે.

ચોડા સમય ઉપર જ એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાને કહ્યું હતું તેમ આપણા પૂર્વનો સુધારો ગ્રીસ અને રોમ થઇને ઇંગ્લાંડદિ દેશોમાં, ત્યાંથી અમેરીકામાં, અને ત્યાંથી જાપાનમાં જઈ વસેભો છે તે ધણા ટુંકા વખતમાં આપણા દેશમાં પાછો આવશે એવું અનુમાન કંઈક ખરૂં લાગે છે. હિંદુસ્થાનમાંથી પશ્ચિમ તરફ દોરાયેલા સુધારાનો પ્રવાહ પાછો એશિયા તરફ વળવા લાગ્યો છે, અને આપણા દેશ તરફ એ આવી પહેચે એ દેશની વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં સંભવિત લાગે છે. તે સમયનો પુરેપુરો લાભ લેવાને માટે પ્રજામાં જોઈએ તેટલું વીરત્વ હોય તો પણ તેને દોરવવા માટે નેતા તરીકે વીરનરની જરૂર પડશે. એ વીરનર એની મેજે મળી આવશે એ ધારણા ધણી પ્રિય લાગે એવી છે, પણ તે વાસ્તવિક છે ખરી !

એવા વીરનરમાં અનેક ગુણો હોવા જોઈએ. વિમલાત્મતા—શુદ્ધ હૃદય—હોવું જોઈએ. સૈન્ય

શું છે તે શોધવા અને તપાસવા જેટલી નિરીક્ષણશક્તિ હોવી જોઈએ, તે સત્યને વળગી રહેવા જેટલી હીમત અને સ્વાર્થત્યાગ હોવાં જોઈએ, અનેક અતરાયો તોડી પાડીને હાથમાં લીધેલું કામ પાર પાડવા જેટલી ખંત હોવી જોઈએ, ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે:—

“ વિઘ્નેઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

મારમ્વમુક્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥ ”

(“ વિઘ્નો વારંવાર નડવા છતાં ઉત્તમ જનો શરૂ થીધેલું કામ છોડી દેતા નથી. ”)
ધર્મસેને લખ્યું છે કે “ The characteristic of heroism is its persistency ”
(અભિનિવેશ-દૃઢ આગ્રહ, ખંત, એજ વીરત્વનું ખાસ લક્ષણ છે.)

બુદ્ધિબળ તેનામાં હોવું જોઈએ, કાર્યાધિના મત પ્રમાણે બુદ્ધિ એ કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે તેના કશ્પનાશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, વિચારશક્તિ એવા જૂઠા જૂઠા ભાગ પાડી શકાય. એક જ વસ્તુ જૂઠા જૂઠા વ્યાપારમાં રોકાતા તેને જૂઠાં જૂઠાં નામ ઘટતા હોય તે જૂઠી વાત છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જેતાં એ વિભાગ ખગ નથી. વળી, એ માને છે કે માનસિક બળ અને નૈતિક બળ એ એક પણ સ્વતંત્ર વસ્તુઓ નથી, પણ એક જ શક્તિ જૂદી જૂદી રીતે આવિર્ભાવ પામે છે. એ વિષયમાં ખરૂં શું તે નિર્ણય કન્વાવું કામ માનસ શાસ્ત્રનું અને તત્ત્વ જ્ઞાનનું છે.

સદસદ્ વિચારશક્તિ પણ ઘણી જરૂરી છે. કાર્યાધિના મત પ્રમાણે પાપ પુણ્ય એ એવી વસ્તુ નથી કે એ-ચામ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ (pathologists) માને છે તેમ તેથી ઉદ્ભવતાં સુખ દુઃખને બળરમાં શાક તોળાવતા હોઈએ તેવી રીતે તોળાવીને તેના વળન પ્રમાણે તેની કીમત કરીએ. પાપ તે પાપ જ છે, અને કદી પણ ન કરવું જોઈએ; પુણ્ય તે પુણ્ય જ છે, અને સર્વથા કરવું જ જોઈએ. સ્વર્ગની ઉજળી અને અનન્ત ભૂમિ તે પુણ્યનું ફળ સ્વયં છે, ત્યાં અનેક અસલ્ય દુષ્ટોની નરકની ભૂમિ તે પાપનું ફળ સ્વયં છે.

નિર્ગભિમાન એ ગુણ પણ અત્યંત આવશ્યક છે. હું કંઈક મ્હોટો છું, મ્હારી સંપત્તિએ સ્તુતિ કરવી જોઈએ એવો વિચાર વીરનરના હૃદયમાં કદી પણ ઉદ્ભવતો નથી. વીર પુરુષ પોતાનાં મહત્ત્વનો શંકો કદી પણ રાખતો નથી. આસપાસના સંજોગોની બાંધી હદમાં પૂરાઈ રહ્યો રહ્યો પણ એનો વિશાળ આત્મા નિરભિમાનપણે પોતાના કર્તવ્યમાં મગ્ન રહે છે.

વર્તમાન સમયમાં દાદાભાઈ નવરોજી, સર ફીરોઝશાહ મહેતા, અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા, દેશભક્તોની પૂજામાં દેશના ભાવી ઉદયનાં ચિહ્ન કો'ને નહીં જણાય ? એ વીરપૂજા એક ઉચા પ્રકારની મનોભાવના તરીકે જ ન રહેતાં આપણી કૃતિઓમાં પણ ઉપર જણાવેલી વીરનરની ગુણસમૃદ્ધિના બળ વડે મજળ રીતે ઉતરે એટલું જ આપણે ઇચ્છીશું. તથાસ્તુ !

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

રેતીનું ધર.

વિશાલ વિસ્તીર્ણ કાલસાગરનો પલવંટ, દૂર દૂર લહરતો,
 ઊડો ઘેર ઊછળતો,
 ગગનની કોરને ઝૂમતો,
 મહામોજ, અને ન્હાની, ન્હાની લહરી, લહરીમાં,
 હિરાકણિના તણુખા ઊડતાં,
 ' તારામણિના તેજ રેલતા,
 બ્રહ્માણ્ડના ભેદ ઊકલતા,
 સંસાર સમન્તતો,
 જૂત ભેદાતો, ને ભવિષ્યને જગાડતો,
 મહોદધિને આરે, વાલુમાં રમતાં
 રેતીનાં રાજ્ય રમતાં,
 ગૃહસ્વામી સામ્રાજ્યનો અધિપતિ
 હું થતો.
 તે થતી સત્રાપી.
 વાલુના મણ્ડપમાં પણ, તે અમી રેલતી,
 સુગન્ધ બરતી, સામ્રાજ્ય સ્થાપતી.
 પવન વાય તે સુગન્ધ લેથી લેવા.
 એક ઝપાટો આળ્યો,
 ' ફૂટ્યું મોતી ને રજ વિખરાણીજી,
 સ્નેહ અમ્હારો મૂનો મૂકી. '
 વાવાઝોડે વેરાન કરી મૂક્યું.
 દેવનન્દિનીને આડે કરી લીધી.
 વનઝાડને ઓશીંગાણુ સોંપી,
 દેવ દેવ મહાદેવ ! ફૂલને રસબર, સૌરભ બર કરજે ?*

સુખ્યાઈ.

અરવિન્દ.

* સ્વ. નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવનું આ કાવ્ય તેમજના બાઈ રા. રા. સુમનસ તરફથી આદિ પ્રસિદ્ધિ માટે મળ્યું છે.

“કવિતાપ્રવેશ.”

‘કાવ્યમાધુર્ય’ ના સંગ્રહકર્તા શ. અંબરિયાનો ઉદ્દેશ એ પુસ્તકને સામાન્ય સાક્ષર-ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવા હિત્તુનાર સર્વ કાવ્યરસિકો માટે સામગ્રી ઉપરિચિત કરવાનો હતો. આ નવીન સંગ્રહ-હેમણે હેમના સહકારી મિત્ર મિ. કરીમ મદમદની જોડે મળીને—તૈયાર કરવામાં પુનરુક્તિનો દોષ નથી તે આ પુસ્તકના હેતુપ્રદર્શનમાં બતાવાયું જ છે. અને તે દૃષ્ટિથી આ સંગ્રહ સર્વથા અભિનન્દન આપવા લાયક જ છે. આ સંગ્રહની રચનાના ધોરણની પરીક્ષા કરવામાં કાલક્ષેપ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. હેમાં સંગ્રહ કરેલાં કાવ્યોની પસંદગીમાં પણ દૂષણ કાઢનારને માર્ગ જણશે. પણ એ વિષય કાર્યમાં એકદર પરિણામ ઉપર લક્ષ આપવું વાજબી છે. તે આપે કહેવાને અડચણ નથી કે આ એ જવાન માક્ષગે વિજયી જ નીવડ્યા છે.

આરંભમાં ‘ગુજરાતી કવિતાનું ટૂંકું ઇતિહાસ દર્શન’ (ટૂંક ટૂંક પણ ૪૫ પૃષ્ઠ), અને અન્તમાં ‘કવિયોની જીવનનોંધ’ વડે, તેમ જ શબ્દકોશ, કાવ્યોની બે તરેહની અનુ-ક્રમણિકા,—ઇત્યાદિ વડે આ સંગ્રહને સ્ત્રાનપ્રદ તેમ જ ઉપયોગી કર્યો છે. શ. અંબરિયા ગુજર પ્રજામાં સાક્ષરવર્ગમાં હવે જાણીતા થયા છે,—અને યોગ્યતા સાથે જ. મિ. કરીમ મદમદ જરાક હજી સૂધી સંતાપકા હતા તે હાલહાલ માસિકોની બાગિચામાં સ્વવિનય ડોકિયાં કરે છે. હેમની યોગ્યતા એટલામાંથી પણ જણાઈ ગઈ છે. હેમને વિગે દોષ એક કાઢ્યા વિના રૂઢે-વાનું નથી. તે એ કે ‘ઇતિહાસ દર્શન’ ને પૃ. ૩૯ મે લખ્યું છે કે સુમલમાનોમાં મિ. નાન-નિયાણી શિવાય બીજા કોઈ ગુજર સાહિત્ય તન્ન લક્ષ આપતા જણાતા નથી, એ વચનને પોતે પોતાની સાહિત્ય તરફની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિથી અને અત્યાર સૂધીની કૃતિથી ખોડ પાડે છે, એ જ દોષ જણાય છે. પરંતુ મિ. કરીમ મદમદ ધર્મ મુસલમાન છે, પણ બાકી મર્વ રીતે ગુજરાતી સંસ્કારવાળા જ હોવાથી ગુજરાતી એ હેમની માતૃભાષા જ છે એટલે આ બાબતમાં હેમને મારી આપી મકારો.

પુસ્તકની એકદર યોજના વિશે કશું કહેવાનું બાકી રહેતું નથી. માત્ર એક જિનતા જણાય છે. શબ્દકોશથી જે કાર્ય ના થાય તે કનારી ટૂંકી ટીકા સ્થળે યથે ખુલાસા માટે આપી હોત તો વિદ્યાર્થીઓને ખાસ લાભકારક વાન બનત. ઉદાહરણ તરીકે કાવ્ય ૧૦૨

‡ પ્રાચીન અર્વાચીન કવિયોમાંથી હાલપ્રકૃલો માટે ચૂરી કાઢાયેલો સંગ્રહ. તૈયાર કરનાર હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરિયા એમ. એ. અને કરીમ મદમદ એમ. એ., એસ. ટી. સી. ડી. ઈ. સ. ૧૯૦૮.

× શબ્દકોશ કાંઈક ઉતાવળમાં થયો જણાય છે. તેમ કેટલાક શબ્દોના અર્થો વિશે જરાક શક રૂઢે હેતું જોવામાં આવે છે.

ઉદા—ક્ષીરાબ્ધિ—(ક્ષીર=પાણી) + અબ્ધિ (=દરિયો) =એ નામનો દરિયો. ‘ક્ષાર’ ને બદલે ‘ક્ષીર’ ભૂત્યમાં હશે એમ હોય, તો ‘એ નામનો દરિયો’ એ અર્થ ‘ક્ષાગ-બ્ધિ’ ને વિશે મંભવતો નથી.

“રાણકદેવીનો વિલાપ”,* હેનો અર્થ સમજવો વિદ્યાર્થીને તો શું પણ ખીજને પણ વિષમ છે. હેમાંના પ્રાચીન રાષ્ટ્રો કોશમાં પણ નથી ખતાવ્યા.

કાવ્યોનો સંગ્રહ વગેરે ગુજરાતી લિપિમાં રાખી ઉપોદ્ધાત તથા ઇતિહાસદર્શન દેવનાગરીમાં છાપીને લિપિ સંબન્ધે આ પુસ્તકને ગંગાજમની ખનાવ્યું છે તે પણ એક આકર્ષણ જ ગણવાને અડચણ નથી. વખતે ચન્દ્રપ્રવેશેનુશલપ્રવેશઃ એ ન્યાયે આ માર્ગે દેવનાગરી લિપિ ગુર્જર સાહિત્યમાં સર્વવ્યાપિની થાય એમ રા. અન્નરિયાનું જીવનનું સ્વપ્ન કાલાન્તરે ફલીભૂત થઈ પ્રત્યક્ષ દશામાં આવીર્ભાવ પામે એ મહાઆકાંક્ષાએ આ પ્રવૃત્તિ કરાવી હશે તો અસંભવનીય નથી. પરંતુ આશ્ચર્ય જરાક એ લાગે છે કે મિ. કરીમ મહમદ અને રા. અન્નરિયા એ એની વચ્ચે લિપિ સંબન્ધે મત અને રચિતો ભેદ છતાં, આ ટેકાણે એકસંશય-હુલ્લેખ હોવો ‘મિયાં મહાદેવનો’ સંયોગ થયો છે. સાહિત્યસેવાને અર્થે ન્હાની વાતમાં મત-ભેદને કોરાણે મૂકવામાં એક પ્રકારનું ઔદાર્ય આપી સૂચવાય છે.

અસ્તુ. હવે ‘ઇતિહાસદર્શન’ ના અતિ ઉપયોગી, રસિક, અને મહત્વના ભાગ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. આરંભમાં લખ્યું છે:—

“ઉત્તર હિન્દમાં વસતા આર્યોનો એક સમુદાય મારવાડનું રણ ઝોળાંગી કચ્છના રણ અને ખંભાતના અખાતની તરફ ઊતરી આવ્યો. ભદ્રાંદ ગુર્જર નામના પુરુષની સરદારી હેઠળ તેઓ આ નવા મુલકમાં આવ્યા હતા. તે હેમનો અહિં પ્રથમ રાજા થયો. હેના નામ ઉપરથી આ હેમનો નવો વસાવેલો દેશ ગુર્જરાત કહેવાયો. આ બનાવ છઠ્ઠી સૈકાની શરૂઆત (ઈ. સ. ૫૦૯) માં બન્યો. ગુર્જરાતનું અપભ્રંશ ગુજરાત થઈ ગયું.”

આ વ્યુત્પત્તિદર્શન તથા ઇતિહાસદર્શન વિશે કાંઈક અદ્ધા શિથિલ રહે તો અકારણ નથી. “કચ્છના રણ અને ખંભાતના અખાતની તરફ” એ દેશવર્ણનમાં સ્પષ્ટ મર્યાદાના અભાવે દેશના સ્થાનનો નિર્ણય થતો નથી; “આ નવા મુલકમાં” એ પણ તેટલું જ મોંઘમ છે. “તે હેમનો ‘અહિં’ પ્રથમ રાજા થયો.” ‘અહિં’ એટલે ક્યાં? અને એ રાજાની રાજધાની ક્યાં હતી? રાજ્યની વિસ્તાર સીમાઓ શી હતી? એ સર્વ શિથિલ વર્ણન છે. અને એ દેશને “નવો વસાવેલો” કહેવાથી તો જાણે તે પૂર્વે ગુજરાતના મુલકમાં જંગલ જ હોય, વસતિ પણ કાંઈ ના હોય હોવો બાસ થાય છે;—જે ઇતિહાસની વિરુદ્ધ જ સંભવે છે. હાના પછાતમાં અન્ય સ્થળે વધારે સુચિત વર્ણન મળે છે. ‘ગુર્જરાત’ નહિ પણ ‘ગુર્જરા’ એમ નામ મૂળમાં હતું; એ ગુર્જરાનો પ્રદેશ હાલના ગુજરાતની પહાર પ્રથમ હતો, અને

* આ ટુકડા જાણે એક જ વ્યક્ત કાવ્ય હોય એમ આપ્યા છે તે વસ્તુ સ્થિતિથી વિરુદ્ધ હોઈ અર્થબોધમાં ક્ષતિ કરે એમ થાય છે. રાણકદેવીને જૂતાગઢમાંથી લઈ ગયા ને તે વઢવાણ પહેચી ત્યાં સૂધીમાં જુદા જુદા ક્રમમાં બોલાવલાં એ વચનો છે તે રીતે ખતાવવું જોઈતું હતું.

x સં. ૧૯૫૪ ના જ્યેષ્ઠના ‘વસન્ત’માં મિ. કરીમ મહમદનો લિપિ વિશેનો લેખ હેમનો મત સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે. રા. અન્નરિયાની દેવનાગરી મારેની ભક્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે.

પાઞ્ચથી હાનના ગુજરાતનો સમગ્ર હેમા થયો, અને હાનના ગુજરાતનું નામ ગુર્જરા અથવા ગુર્જરદેશ ઈ સ ના દસમા સૈકાથી વધારે પ્રાચીન કાળ સુધી જાય એમ નથી, તે પૂર્વે તો હાલના ગુજરાતનું નામ લાટ દેશ હતું, જે દેશ છેક ઉત્તરમાં આનંતપુર અથવા આનંદપુર (હાનના વનગ) સુધી ગણાતો હતો. વગેરે વાતો ના દેવદત્ત ગમધૃષ્ટ લાપડાગર એમ એ. એ. સમગ્ર દલીલો સાથે સ્થાપિત કરીછે, તેના પ્રકાશમાં ઉપરની વાત ગમે જિતગે જનક વાર લાગેછે ઉપરના મત માટે આવાગ શોછે અને તેમાં સમગ્રતા કેટલીકે તે જણાયા વગર આ વિશે વધારે કહેવું અશક્ય છે ના દેવદત્તે નીચે પ્રમાણે વાતો સ્થાપિત કરીકે —

(૧) ગુજરાતનું મૂળ નામ ‘ગુર્જરા’ હતું, (ગુર્જરાનું જન્મકાળ યજ્ઞ, જન્મ એ લોભ કામ રથપાયા તે દેશ), ગુર્જર મળ, ગુર્જરજીમિ, ગુર્જરદેશ વગેરે નામ પશુ હતા

(૨) ગુર્જર જાત્ય તે અર્ધ નદિ પશુ સીચિયન ઉત્પત્તિની હતી

(૩) એ ગુર્જર જાત્ય હિન્દુસ્તાનમાં (ગુજરાતમાં નદિ પશુ લ તખામાં) પ્રથમ હજી સૈકાના આરંભમાં દાખલ થઈ

(૪) હાલનું રૂઝદરખાત તે મૂળનું ગુર્જરા અથવા ગુર્જર મળ હતું, એટલું જ નહિ પશુ એ ગુર્જરાનો પ્રદેશ તે કચ્છા વિસ્તીર્ણ હતો, અને એકવાર કનોજ મા હેમની રાજધાની હતી, ઈ સ ના ૧૦ મા સૈકાના આરંભમાં આ પ્રદેશમાં તે પૂર્ણ સત્તા ધારણ કરતા હતા મહોદય વંશનો મહીપાન નજન ઈ સ ૮૧૪-૧૭ ના અરસામાં થયો તે ગુર્જર રાજ હતો તેના સમયમાં કાઠિયાવાડ ઉપર હેની આણુ વર્તેલી હતી (જે કે તે ગુર્જર દેશમાં દાખલ નહોતો)

(૫) આનંદ વંશના રાજાઓ હાલના ગુજરાતમાં પ્રવિષ્ટ થયા તેવાર પછી હાનના ગુજરાતનું નામ ગુર્જરા તરીકે જણાયકે તેના સુધી ગુજરાત તે લાટ દેશ તરીકે જ ઓળખાયલોકે—જે છેક ઉત્તરમાં આનંતપુર આનંદપુર—(વનગ) સુધી ફેલાયતો હતો અને આનંદવંશના વખતમાં પશુ દક્ષિણ ગુજરાત તો કેટલોક વખત સુધી લાટ દેશને નામે જ ઓળખાતો હતો

આ સર્વ સાબીત કરવા માટે એટલા બધા પ્રમાણો સમગ્ર રીતે ચર્ચાને ગ દેવદત્તે ખતાવ્યા છે કે અહિં તેની રેખા પશુ આપતે અતિ વિસ્તાર ચર્ચા જાય એમ છે માટે આ વિષયમાં ‘કવિતાપ્રવેશ’ ના કર્તાઓ તત્કાલી પ્રમાણ ઉપરિચિત થાય અને તે પછી પ્રાચીન શોધના પ્રવીણ સાક્ષરની પરીક્ષા નીચે આ પ્રથમ જિતરે તેવારે જ ઉપરના એ શ્રદ્ધાસ્થાના મતની છાનના થઈ સકે હાય તો ગ. દેવદત્તના સ્થાપના નિર્ણયો સ્વીકાર્ય જણાયકે

આ વિશે આટલો ઇશારો કરી, હવે એક બીજા પ્રથમ વિશે ખોનવાની જરૂર ઉત્પન્ન

× તા ૧૩ મી નોવેમ્બર ૧૯૦૨ ને દિવસે (જાણ્યામાં રૈયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુખાઈની સાખા આગળ) ‘ગુર્જરા’ વિશે વાચેલો નિબંધ વ્યુવો.

થાય છે; ‘હતિહાસદર્શન’ માં કવિતામાં વપરાતા છન્દના પ્રસંગમાં પૃ. ૪૧ એ નીચે પ્રમાણે અગમ્ય વચન જોવામાં આવે છે:—

“બાળાશંકર અને મણિલાલે x x x ગુજરાતીમાં ગઝલો લખવા માંડી. અત્યાર સધી માત્ર એ ગઝલો લોકપ્રિય થઈ સકી છે; ભૈરવી અને સોહિની. હામાંની બીજી તો ઘણું ભાગે હરિગીતને મળતી આવે છે. ફક્ત ગાતો વખતે જ ફેર જણાય છે. ભૈરવીની લાંબી સાધારણ એ ચરણની હોવા છતાં કેટલીક વખતે ત્રણ અને ચાર ચરણ પછી જોવામાં આવે છે. વળી એ સાથે વારાફરતી સાખીને મિશ્ર કરી. સંગીતની ખૂબીમાં વધારો થઈ સકે છે. આ ગઝલનું ભૈરવી નામ ગુજરાતી છે. અસલ ફારસીમાં હેનું નામ જુદું છે.”

આ સાથે પુસ્તકને અંતે આપેલી છવનનોંધોમાંથી ધીરાની નોંધમાંનું નીચેનું વાક્ય પણ ધ્યાન ખેંચે છે:—

“હેણે કાફીનો નવો રાગ ગુજરાતીમાં દાખલ કીધો.” (પૃ. ૧૪૧)

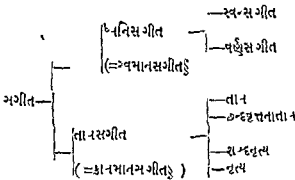
આ ઉતારેલાં વચનોમાં પદ્યરચના અને સંગીત એ બેનાં ઉપાદાન કારણો કેવળ ભિન્ન છે એ વાતનું ખેદકારક વિસ્મરણ થયેલું જોઈ આશ્ચર્ય લાગે છે. છન્દ અને રાગ એ બે તત્ત્વતઃ ભિન્ન વસ્તુઓનો અભેદ કરવામાં કેટલી મૂલગત અસમ્યક્તા સમાવલી છે તે સુમનનો પણ અનેકવાર ભૂલી જતા જોઈ હસવા જેવા પ્રકાર જોવામાં આવે છે. બીજી સાહિત્ય પરિપક્વ વખત રા. ધર્મજી ભાવણ આરમ્ભતાં એક શ્લોક અમુક રાગમાં ગાયો. તે વખત મહારી પાસે બેઠેલા એક વિદ્વાન મિત્રને મ્હેં પૂછ્યું—“આ કિયો રાગ ગાય છે, ખખર પડે છે?” તો તરત ઉત્તર મળ્યો:—“શાદૂલવિકીરિત”! કાંઈક હાંવો જ પ્રકાર ઉપરનાં વચનોમાં જણાઈ આવે છે. જે ગઝલ ભૈરવીમાં ગવાય, તે જ ગઝલ સોરઠમાં એ ગવાશે અને કાફીમાં એ ગવાશે, અને બીજા અનેક રાગમાં ગાઈ સકાશે; તેમ જ હરિગીતના માપને મળતી ગઝલ કાંઈ સોહિની રાગમાં જ ગવાય એમ નથી—ગમે તે જુદા જુદા રાગમાં ગાઈ સકાય.

આ સંગ્રહ કર્તાઓ કહે છે કે અમુક ગઝલ “હરિગીતને મળતી આવે છે ફક્ત ગાતી વખતે ફેર જણાય છે.” એ મળતાપણું અને એ ફેર શાથી? તે પરીક્ષા કરી જિંશે તો જણાશે કે મળતાપણું પદ્યરચનાનું છે,—છન્દનું છે, અને ફેર છે તે હરિગીત જે પરિચિત રીતે ગવાતો સાંભળ્યો હશે તે ગાનરૂપ અને સોહિનીમાં ગાય તો સોહિની રાગ એ બેમાં ફેર. તેમ જ અમુક ગઝલનું “ભૈરવી નામ ગુજરાતી છે, અસલ ફારસીમાં હેનું નામ જુદું છે”—એમ જે કહ્યું છે તે પણ શું સૂચવે છે? એ જ. કે ફારસીમાં જે નામ છે તે હેના પદ્યબન્ધનું—છન્દનું—છે; અને “ભૈરવી નામ ગુજરાતી છે”—એ તો આજ જ જાણ્યું. ગુજરાતીમાં એ ગઝલનો ઉપયોગ કરનારા કોઈ લેખકોએ હેને મથાળે ‘ભૈરવી’ એમ લખેલું તે એટલા જ માટે કે ભૈરવીમાં ગાઈ સકાય; છન્દ એ સંભવે જ નહિ; પછી અગાનથી હેનું ભૈરવી નામ છન્દ તરીકે કોઈ લઈ પડ્યા હોય તો ઉપાય નહિ; છન્દ અને રાગનાં સ્વરૂપ તેથી બદલાશે નહિ—માત્ર આમ બોલનારની હાંસી જ થશે.

આ પ્રકારના જ્રમનું ઉદ્દાહરણ મ્હેં આગળથી ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર રા. ન્હાનાલાલ

દલપતરામ કવિનો “ગુજરાતી કવિતા અને મગીત” એ મથાળાનો લેખકશ્રી તથા ચૈન સ. ૧૯૬૦ ના ‘વસન્ત’ માં આપેલો તે ઉપર ઈ સ ૧૯૦૪ ના જૂન-જુલાઈના ગુમારમાં ચર્ચા લખી હતી તેમાં પ્રસંગવશાત્ કહ્યું હતું * ના નહિનાવાલે પણ ‘માર’, ‘નમેરી’, ‘શમશી’ વગેરે ‘રાગ’ ને ‘રૂત’ કહેવાની જૂઠી કરેલી હતી તે પ્રસંગે મેં આ પ્રશ્નનો સ્પર્શ કર્યો હતો પરંતુ હેતુ સન્નિવૃત્ત સ્વરૂપદર્શન તો ઈ સ ૧૯૮૮-૮૯ માં ‘કવિતા અને સંગીત’ એ વિષયના નિબંધમાં મેં કર્યું છે (સુદર્શન પુ ૧૪ અંક ૫ જુલો) ના નહિનાવાલો ‘વસન્તોત્સવ’ કાન્ય ઉપર ઈ સ ૧૯૮૮ ના જાન્યુઆરીના અંક ૧-૩ માં મેં ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું તેમાં આ પ્રશ્ન વિશે માત્ર સહજ ઇશારો કર્યો હતો સુદર્શન ૧૯૮૮-૮૯ માં કરેલી ચર્ચામાં કાંઈક વિશેષ સુચવવા ઉમેરીને ૧૯૦૪-૫ માં ‘વસન્ત’ માં ઉપર કહેલા મારા લેખમાં આ પ્રશ્નનો ખુલાસો કર્યો છે તેનો કાંઈ ખ્યાલ આવવા માટે તે ચર્ચામાંથી ટૂંક જ ઉતારો આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય.—

સંગીતના ભેદ તથા પેટાભેદ નીચે પ્રમાણે છે —

* ‘વસન્ત’ માં ૧૯૬૦ ના આપાઠ માસનો અંક ૫૫૬ ૨૧૩ જુલો.

જે સ્વમાન અને કાલમાન એ બે વચ્ચેનો સ્વરૂપભેદ જુલો જવાને લીધે જ કાગેક, harmony (સ્વરસંવાદ) ના અર્થમાં ‘તાનબંધ’ એમ શબ્દ વ. ગોવર્ધનભાઈએ યોજ્યો હોય તે તાનના મવાદમાં જે બંધ બેસતાપણાનો સંતોષ થાય છે તે જુદી વસ્તુ છે તે જ સંવાદ ઉદ્દિષ્ટ હોઈને ‘તાનબંધ’ શબ્દ યોજ્યો હોય તો જુદી વાત છે પરંતુ harmony (સ્વરસંવાદ) ના અર્થમાં હોય તો તે ઉપર કહેના ભ્રમનુશ્ચય ગણવું પડશે ‘તાનબંધ’ ને બદલે ‘સ્વબંધ’, અને ‘તાલભંગ’ ને બદલે ‘સ્વરભંગ’ કહ્યું હોત તો માનત, અથવા જે સ્વ- એક ખીજાને મળતા આવે તે સ્વરોના તાન=tension સમાન હોય, માટે તે અર્થમાં ‘તાન’ લેઈ ‘તાનબંધ’ કહ્યું હોય તો પણ ચાલે

આ માત્ર પ્રસંગવશાત્ અહિં નોંધ કરી છે ઈ સ ૧૯૦૫ માં માહિત્યપરિવહન વાગેલા નિબંધમાં ગોવર્ધનભાઈએ ‘તાનબંધ’ શબ્દ પ્રથમ ઉપયોગિત કર્યો જણાય છે મેં એ શબ્દ ‘જેણી’ (ઈ સ ૧૯૦૫) ની પ્રસ્તાવનામાં માત્ર ગોવર્ધનભાઈનો કરીને તે પ્રસંગ માટે વાપર્યો હતો

આદિ સ્વરસંગીત, તે જ શુદ્ધ સંગીત છે, જેને લૌકિક વ્યવહારમાં સંગીત કહેવાય છે. સ રિ ગ મ પ ઘ નિ એ સહ સ્વરના (તથા હેના પેટાભેદ કોમલ તીવ્રાદિના) અનુક્રમ, સંખ્યા, વગેરેને લઈને રચનાન્તરથી થતું મધુર સ્વરૂપ તે જ સ્વરસંગીત.

વર્ણસંગીત—એટલે વર્ણાનુપ્રાસ (અક્ષરસંગાઈ, અથવા પદલાલિત્ય, તથા ચમક (rhyme); તાલ—આપણી ગીતકલામાં સ્વીકારાયેલા સર્વ તાલ—એકતાલ, ત્રિતાલ, ઝંપા, વગેરે; તેમ જ પાશ્ચાત્ય ગીતકલાના તાલ;

છન્દ, વૃત્તના તાલ—માત્રામેળ છન્દોના તાલ, તેમ જ અક્ષરમેળ વૃત્તોના સ્વતઃસિદ્ધ શબ્દ નૃત્યમાં સમાયેલા તાલ;

શબ્દ નૃત્ય—rhythm, ગદ્યમાં તેમજ પદ્યમાં આવતું;

નૃત્ય—નૃત્ય કલાનું નૃત્ય.

આ ઉપરથી જણાશે કે છન્દ તથા વૃત્તમાં સમાયેલા તાલ તે જ સંગીતના વિશાળ અર્થમાં પણ સમાસ પામશે; પણ છન્દ તથા વૃત્ત તે તો સ્વરૂપતઃ તેથી પણ બહારની વસ્તુ છે. હેમાં તો માત્ર સ્વરોના લઘુચુરુત્વમૂલક માત્રાસ્વરૂપ ઉપર જ આધાર છે. અને શુદ્ધ સંગીત (જેમાં જ ભૈરવી, સોહિની આદિક રાગિણી તથા રાગો આવે) તે તો સ્વરોના ધ્વનિ-નાદ-ના પ્રમાણસ્વરૂપ ઉપર-સ રિ ગ મ પ ઘ નિ એ સ્વરઘટના ઉપર બધાયેલું છે.* દ્રંકમાં રાગોનું ઉપાદાનકારણ નાદશ્રુતિ છે, અને છન્દનું ઉપાદાનકારણ વર્ણશ્રુતિ છે.

વર્ણશ્રુતિ અને નાદશ્રુતિ બંનેમાં માપનું આધારભૂત પાત્ર તો સ્વર જ શક્ય છે; બંન્નન જાતે સ્વરવિના ઉચ્ચારણો અશક્ય છે, તેથી છન્દને માટે માત્રાનું માપ તે જ સ્વરની જ લઘુચુરુતાનું છે, તેમ જ રાગમાં સરિગમ વગેરે સુરોમાં રહેલી નાદશ્રુતિનું માપ પણ સ્વરમાં જ સંભવે. પરંતુ છન્દના સંબન્ધમાં સ્વરના ઉચ્ચારણમાં કેટલો કાળ રોકાયે છે તે મપાય છે, ત્યારે રાગના સંબન્ધમાં તે તે સ્વરના ધ્વનનમાં નાદનાં આન્દોલનો (vibrations) ની સંખ્યાને આધારે રચાયેલાં પ્રમાણ મપાય છે.

આ વસ્તુગત ભેદ કાંઈક વધારે પ્રત્યક્ષવત્ થવાને માટે એક કાલ્પનિક દૃષ્ટાન્ત લઈએ. એમ ધારો કે એકેક ઇંચની લંબાઈના અને તેટલી પહોળાઈના ચોરસનું એક માપ, અને

* આટલે સુધીનો ભાગ મ્હારા ઈ. સ. ૧૯૦૪-૫ ના લખાણમાંથી સાર છે. તે પછી આવનારું વિષયસંદેહન હાલ નવું ઉમેરું છે.

જુ આ શબ્દોનો વિશેષ ખુલાસો “શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત” નું અવલોકન ‘વસન્ત’ માં આવે છે ત્યાં જુવો. ‘વસન્ત’ સંવત ૧૯૬૫ ના કાર્તિકનો અંક, પૃ. ૪૪૯. વર્ણશ્રુતિ= syllable; નાદશ્રુતિ=નાદની અલ્પતમ મધુર પરિમિતિ (unit).

તેથી બમણી લ'આઈ. પણ તેટલીજ પહેળાઈનું બીજું માપ; હેવા કડકાઓની જુદી જુદી રચનાઓને જાણે જુદા જુદા બન્ધ ગણી જુદાં જુદાં નામ આપિયે.

ઉદાહરણ:—

૬૪ લ'આઈ—૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨
(ક) □ □ □ □ □ □ □ □

(છ) □ □ □ □ □ □ □ □

૬૪ લ'આઈ—૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨

હામાંના (ક) ને ગમક બન્ધ એમ નામ આપિયે અને (છ) ને વિલાસબન્ધ એમ નામ આપિયે. આ દષ્ટાન્ત તે જન્દનું પ્રતિબિમ્બ ગણી સકાય.

હવે એ જ ચોરસ કડકાઓમાં લાલ, લીલા, પીળા વગેરે રંગ જુદા જુદા ક્રમ, વ્યુત્ક્રમ, વગેરે દેગદારની ગોઠવણમાં પૂરિયે, અને તે ગોઠવણોને જુદાં જુદાં નામ આપિયે;

(ગ) લાલ, લીલો, પીળો, લીલો, પીળો, લાલ, જૂરો, કાળો;

(ઘ) લીલો, લીલો, પીળો, લાલ, લાલ, લીલો, કાળો, જૂરો.

હામાંની (ગ) રચનાનું નામ મોહક લહરી, અને (ઘ) નું નામ ચંચલલહરી; એમ પાડિયે; તે આ લહરીરચના તે રાગનું પ્રતિબિમ્બ ગણી સકાય.

હાવાં બે જુદાં જુદાં શાસ્ત્ર જાણે હોય, તે જ ગમક, વિલાસ વગેરે બન્ધનો વિષય તે અને મોહક, ચંચલ વગેરે લહરીનો વિષય તે પરસ્પરથી ભિન્ન જ થાય એ સ્પષ્ટ જણાશે. ગમક બન્ધમાં મોહક લહરી પૂરિયે માટે હેને મોહક બન્ધ નહિ* કહેવાય, બન્ધ તો ગમક જ રહેશે. હેમાં બીજી લહરી પણ મૂકી મકાશે. એક જ બન્ધમાં જુદી જુદી લહરી મૂકી સકાયે, માટે કાંઈ બન્ધ તે લહરીથી નહિ* જોળાયાય, અને લહરી તે બન્ધથી નહિ* જોળાયાય; તે જ રીતે એક જ જન્દમાં જુદા જુદા રાગ પૂરી સકાય* માટે કાંઈ રાગ તે જન્દ ના કહેવાય, અને જન્દ તે રાગ ના કહેવાય.

આ ઉદાહરણમાં કલ્પિત જ ચોળનાઓ લેવી પડીછે અને તેથી કાંઈક શ્રમથી સમ-

* દરેક જન્દ બધા રાગમાં ગાઈ સકાય એમ વખતે નથી સંભવતું. તેનાં કારણો રાગોનાં કેટલાંક સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં છે; જેમકે અચુક રાગમાં અચુક સ્વર અચુક રીતે આવેછે, બહુ વાર તે સ્વર ઉપર ઠરાતું નથી અથવા વધારે વાર ઠરતું પડે છે;—ઉત્પાદિ; જે કોઈક જન્દના બન્ધમાં સ્વરોની માનાના નિયમને લીધે સધાતું કઠણ પડેછે; ઉત્પાદિ. આ ઝીણી વાત વધારે ચર્ચવાની જરૂર નથી. આ કેવળ આકસ્મિક સ્થિતિ છે; તે ઉપરના સામાન્ય તત્ત્વને બાધ આણે એમ નથી.

આમ એમ વખતે હશે. પરંતુ આ સ્થળે દર્શાવવાના બેઠને માટે હેમાં સામર્થ્ય પૂરું છે. અ. ઉદાહરણમાં જે પ્રકારનો પરસ્પર બેઠ બન્ધ અને લહરી વચ્ચેનો સંબંધ છે, તે પ્રકારનો (તે જ સ્વરૂપનો નહિ, પણ ત્હેને મળતો કાંઈક) બેઠ છન્દ અને રાગની વચ્ચે છે.

માટે જેમ 'ભુજંગી રાગ' એ વચન હાસ્ય ઊપગમે એમ છે, તે જ પ્રમાણે વિ. પરીતકમમાં "ભૈરવી ગઝલ" અને "સોહિની ગઝલ" એ વચનો પણ અર્થહીન, બંધકે અનર્થભય જણાય છે. * તેમજ ધીરાએ 'કાફી' નો નવો રાગ દાખલ કર્યો એમ નહિ પણ કાફી રાગમાં ગાઈ સકાય હેવી એક નવી ચાલતું પદ દાખલ કર્યું, એટલું જ કહેવામાં સાર છે. * કાફી રાગ તો ધીરાની પૂર્વે ધણી કાળથી વ્યવહારમાં હતો.

આ પ્રશ્ન ચર્ચવામાં વખતે કાંઈ દૃઢ વચનો બોલાયાં હશે તો તે માટે રા. અમ્બરિયા તથા મિ. કરીમ મહમદ ક્ષમા કરશે એમ આશા છે; કેમકે આ જોવા જઈએ તો અતિ સરલ વિષય-સંગીત અને છન્દના સ્વરૂપના કક્ષા ખખખા જેવા વિષય-માં શિક્ષિત જનો પણ પુનઃ પુનઃ જોયાં ખાય છે તે જરાક અસહ્ય લાગે હેતું છે. અને આટલું જરાક અપ્રિય વચનોનું જોખમ જે લીધું છે તે એટલા જ માટે કે જે વિદ્યાર્થીવર્ગને માટે આ પુસ્તક રચાયું છે તે વર્ગમાં આ મૂલતરવો વિશે કેવળ પાયાથી જ જૂલ્ય ભરેલા વિચાર બધાઈ જાય તે સંવેદ્યા અનિષ્ટ છે, અને બને તો તે પરિણામ થતું રોકવું એ કલ્પવ્ય છે. એ વર્ગની દૃષ્ટિએ કદાચ આ ચર્ચા બાગ્યે પડશે. પરંતુ રા. અમ્બરિયા તથા મિ. કરીમ મહમદનીચાન વિષયમાં જાણીતી ઉદારતા અને સત્ય સ્વીકારક વૃત્તિના ઉપર એટલો વિશ્વાસ રાખી સંકારો કે બીજી આરતિ વખત આ મહત્વની જૂલ્યનો ધટતો સુધારો દાખલ કરશે, એ રીતે તેમ જ પોતાના સંપર્કમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં આ વિશેનો ભ્રમ પેસવા નહિ* દે અથવા પેટેલો કાફી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરીને, સુદૃઢ આણુશે; એ આશા વ્યર્થ નહિ* ગણાય.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ જોશનાથ.

* ગઝલ હોઈ ભૈરવીમાં ગવાય, અથવા સોહિનીમાં ગવાય, એમ ઇચ્છાથી વાતનું નિર્દર્શન હોય, તે વાત જુદી છે. અને ત્હેમાં વિશેષ મુદ્દો પણ નથી જણાતો. ઉપરનાં વચનો-માં તો છન્દને જ રાગનું નામ આપવાનો હેતુ હોય છે.

* ધીરાનાં પદ જે ચાલમાં ગવાય છે ત્હેમાં રાગ કાફી છે કે કેમ તે પણ સંશયની વાત છે. કેટલોક ભાગ તો ગાડસારંગની ઊંચાવાળો જણાય છે, પરંતુ કાફીનો ભાગ પ્રધાન છે એ ખરું.

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ-વિષયોની યાદી.

[ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ ગાજકોટમાં આવતા ભાદ્રપદ-આશ્વિન માસમાં મેળવવાનો હરાવ કરવામાં આવ્યો છે. એ પરિષદ મેળવવા માટે નીચેલી કારોબારી કમિટિના મેમ્બરોનીઓ તરફથી સૂચના રૂપે વિષયોની નીચેની યાદી બહાર પાડવામાં આવી છે. તન્ની.]

વિષયોની યાદી.

આ યાદી સૂચના રૂપ ન છે, એમાં ગણાવેલા દરેક વિષય ઉપર લેખ આવશે ન એમ માનવાનું નથી. એથી ઉલટું એ ઉપરાંતના પણ ગુજરાતી વાંદમયતા ગમે તે વિષય લખવાની સૌ દોષને છૂટ છે, માત્ર એવી આશા ગણવામાં આવે છે કે જે દોષ વિષય મોકલવામાં આવે, તે જેમ અને તેમ સંગીન અને ચ્દુરતી પદ્ધતિના કરવા તન્ન લેખકો ધ્યાન આપશે, કેમકે પરિષદના ઉદ્દેશોની સિદ્ધિના આધાર લેખોની મંથ્યા અને વિષયોની વિવિધતાના ક્રતાં તેમના ગુણ અને વિદ્વતા ઉપર વધારે છે.

૧. ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્ર:

ક. મામાન્ય: આ વિભાગમાં ગુજરાતી વ્યાકરણ (લિપિ, ભેદભેદ, વ્યુત્પત્તિ, વાક્યગતિ, સમાસ વિચાર વગેરે) ની હાલની સ્થિતિ કે તેના કોઈ પણ અંશના દત્તિદાસનું સામીપ વિષેન.

ખ. પ્રાંતિક અને કોમ કોમની ભોલીઓ —

પ્રાતિક ભોલીઓ—જેવી કે જાણવાડી.

કોમ કોમની ભોલીઓ—જેવી કે કાઠી, ચાગણી, બીલી.

સગદ ઉપરની ભોલીઓ—જેવી કે ગુજરાતી, માગણી, કન્હી.

અને તેઓના ગુજરાતી માથે મળધ.

ગ. ડાકટર ગ્રીયમૈન, બીન્સ, હર્નેલ, આદિ નિદેશી ભાષાશાસ્ત્રીઓના ગુજરાતી ભાષા અને તેના દત્તિદાસ વિષેના વિચારોની ચર્ચા.

ઘ. અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્ય.

ડ. ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રીઓ—જેના કે હેમચંદ.

ચ. નરસિંહ મહેતાની કે અન્ય કોઈ પ્રાચીન ગુજરાતી લેખકની ભાષાનું ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ.

છ. દ્રાવિડ, પર્શિયા, આદિ.

જ. ભારતવર્ષ સાર એક ભાષા અને એક લિપિ.

૨. સાહિત્ય:

ક. દત્તિદાસ દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

સૌંદર્ય દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

ધર્મ અને ફિલસુફીની દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ કે અંતુ વિવેચન.

ખ. છંદઃશાસ્ત્ર. (મેટ્રિક્સ) ઉદાહરણ. ઢાળ, દેશીઓ, વગેરે જુના પ્રયોગો તેમ જ હાલ વપરાશમાં આવતા નવા છંદસ પ્રયોગોની ચર્ચા.

ગ. અલંકાર શાસ્ત્ર—સંસ્કૃત.

„—પાશ્ચાત્ય.

ધ. સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો, વગેરેનાં ભાષાંતરોની સાહિત્ય ચર્ચા.

ક. દેશજ્ઞ સાહિત્ય: લોકગીત, લોકકથા, ભજનો.

ચ. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી આદિ સાહિત્યની ગુજરાતી ઉપર અસર.

છ. બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, તામિલ, આદિ ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિનો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિ સાથે મુકાબલો.

૩. કલા:

- ક. સંગીત
- ખ. ચિત્રકલા
- ગ. શિલ્પ
- ધ. સ્થાપત્ય
- ક. નૃત્ય અને નાટ્ય
- ચ. ગૃહ કલાઓ.

૧. એક કે વધારે કલાનું વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ.
૨. એક કે વધારે કલાનો સાહિત્ય સાથે સંબંધ.
૩. એક કે વધારે કલાનો પ્રભુત્વ સાથે સંબંધ.
૪. પાશ્ચાત્ય કલાઓની આપણી કલાઓ ઉપર અસર.

૪. વિજ્ઞાન:

- ક. ભૌતિકશાસ્ત્રો.
- (નેચરલ સાયન્સ.)
- ખ. માનસ શાસ્ત્રો.
- (મેન્ટલ અને મોરલ સાયન્સ.)

૧. એક કે વધારે શાસ્ત્ર (કે તેના અમુક અંગ, પ્રદેશ આદિ) નું વિવેચન. ઇતિહાસ, આદિ
૨. આપણું કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્ર અને તેવાં પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર વચ્ચે મુકાબલો.
૩. ખોટની (હૃદયબિજ્ઞ.) આયોરોહ, ફીઝિયોલોજી (ઈન્દ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર,) માનસશાસ્ત્ર (સાઇકોલોજી,) નીતિ, રાજ્યનીતિ, વ્યવહારશાસ્ત્ર (જુરીસ્પ્રુડન્સ,) આદિ ગુજરાતી વાક્યમયમાં કેટલા ખેડાયાં છે, અને કેમ વધારે ખેડાય વગેરે વિષયોની ચર્ચા.

૫ કેળવણી -

ક. મામાન્ય ચર્ચા.

ખ પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, ઓ, અત્યંત, ઔદ્યોગિક, ખેતીની અને ગામની, ઇકતરી અને આરોગ્ય વિષયક, ઇજનેરી, વેપારી, નાવિક, નીતિ અને ધર્મની-વગેરે કેળવણીના વિવિધ વિભાગોની ચર્ચા.

ગ કેળવણીમા ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ વધારવાની ચર્ચા.

૬. ઇતિહાસ.

ક. પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્ર-જેવાં કે નિષ્કશાસ્ત્ર, ઉન્નિરોધન વગેરે.

ખ રાજકીય ઇતિહાસ અને ભૂગોળ.

ગ સામાજિક ઇતિહાસ નાનો, પથો, ધર્મો, સ્થાવરો વગેરેના ઇતિહાસ.

૭ ધર્મ અને ફિલસૂફી

ક. હિંદના ધર્મા, દર્શનો, ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક, સંસ્કૃતિ, એનું મામાન્ય કે એના કોઈ પણ એક અથર્નું નિરીક્ષણ.

ખ, પાશ્ચાત્ય ધર્મ અને ફિલસૂફીની આપણા ઉપર થતી અસર

ગ ગુજરાતના ધર્મા પથો, સપ્રદયો, આદિના સિદ્ધાંતો, કર્મકાંડ, સાહિત્ય આદિનું નિરીક્ષણ.

ધ આચાર્યો, સાધુઓ, ગોરજીઓ, પીરો, ફકીરો વગેરેના જીવન અને વચનામૃત.

૮ ગુજરાતી વાઙમયની પ્રગતિને અને પરિપદના ઉદ્દેશને લગતા વ્યવહાર પ્રશ્નો

પરિશિષ્ટ.

કાઠીઆવાડને લગતા વિષયોની ખાસ યાદી

ક

૧. શ્રીકૃષ્ણ અને હારિકા.

૨. જેતોના મંદિરો, ગિરનાર, રાત્રુજ્ય અદિ.

૩. કાઠીઆવાડના સાધુઓ, ભગતો, પીરો, આચાર્યો વગેરે.

૪. સદ્ગુણનંદ સ્વામી.

૫. દયાનંદ સરસ્વતી.

૬. કાઠીઆવાડનું અદ્વિત (રોમાન્ટિક) સાહિત્ય.

વાર્તાઓ, દુહા, મેરઘા, કવિત, બજનો, વગેરે.

કાઠીઆવાડી કહેવતો.

૭. કાઠી, ચારણી, હાલારી, ઝાલાવાડી, વગેરે બ્રાધઓ અને બેલીઓ

૮. કાઠીઆવાડમા થયેલા સંસ્કૃત, ફારસી, લેખકોના ચરિત્રો, લખાણો વગેરે.

૯. નરસિંહ મેહતા, ભોજા ભજત, કાળીદાસ (વસાવડ), વગેરે.

૧૦. કાઠીઆવાડના રાજ્યશી પ્રયત્નો.

૧. અશોક, શ્રદ્ધામા વગેરેનાં લેખો.
૨. વલ્લભી સામ્રાજ્ય.
૩. માંગરોળ આદિ પ્રાચીન સ્થળોની ધર્માસ્તો અને ખંડિયરો
૪. મહમદ ગઝનવી અને સોમનાથ પદ્ય.
૫. કાઠીઆવાડનો રજપુત સમયનો, મુસલમાની સમયનો, મરાઠી સમયનો ઇતિહાસ.
૬. કર્નેલ વોકરના જમાનાનું કાઠીઆવાડ.
૭. કાઠીઆવાડના મોટા રાજાઓ, કારબારીઓ, સેનાપતિઓ.
૮. કાઠીઆવાડના બારવટીઆ.
૯. કાઠીઆવાડીઓની સફરો, તેમણે સ્થાપેલાં મંદિરો.
- કાઠીઆવાડ અને જંગબાર, જાવા વગેરે.
૧૦. કાઠીઆવાડમાં આવી વસેલા પરદેશીઓ.
૧૧. કાઠી, રખારી, આહીર, મીયાણા, મેર, મેયા આદિ કોમોના ઇતિહાસ, રીત રીવાજ વગેરે.
૧૨. ખોજ, મેમણ આદિ કાઠીઆવાડની મુસલમાન કોમોના ઇતિહાસ, રીતરીવાજ વગેરે.
૧૩. કાઠીઆવાડના ઇતિહાસ અને વેપાર નાગરો, શાહજો, વાણીઆ, ભાટીઆ, હુવાણા આદિ કોમોનું સ્થાન.
૧૪. કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતની પરસ્પર અસર.
૧૫. કાઠીઆવાડની રમતો, જાહેર વિનોદો, તેહવારો વગેરે.

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
લાલુમુખરામ નિર્મળુરામ મહેતા,
બળવંતરાય વળેશંકર છાયા,
મંત્રીઓ.

દલપતરામ ભગવાણ શુક્લ,
પ્રમુખ.
અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી,
વિપ્રમુખ.

[વસન્ત-ઓફિસ.]

નહોનાલાલ દલપતરામ કવિના

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો

૨ વસન્તોત્સવ

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો.

દરેકની કીમત આઠ આના.

થોડા વખતમા છપાશે

૧ ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂળ સાથે.

મળવાનું કેટલું

જીવનવાચ અમરશી મહેતા

ગુજરાત વર્તમાન્યુવર સોસાયટી.

અમદાવાદ

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો

હૃદયફળી—કર્તા મી છ ના મેશી આ પુસ્તક એક દિવસ સમારી વતા છે
પ્રેમ અને નીતિના તત્વોને અમ્મી રીતે ગ્રથેલ છે નામદાર ગાયકવાડ સરમ
રના પ્રેમથી ખાતાએ દનામ તથા લાઠીએ માટે મળુર કૃત્રેન છે કપડ
ની શેલીતીબધાઇ સાથે ખી ૩ ૧-૧૨-૦

બે શુદ્ધિકા—આ દિવસ સમારી વાર્તા પોકેટ સાઇઝ મા છપાવી પ્રસિદ્ધ પુસ્તક
તેમા હીમગૌરીનું અખુડ પ્રેમ તેમજ પુરુષનું પતિનશ્વર તેમજ કમગતિની
સહનત ના ચિતારો છે કપડાની બધાઇ કી કૃત ૩ ૦-૭-૦

—હુમમન દારાબ—ખારમા હાગેલો મુનઇને શેહીએ પારખી સંસારી જી
રસીલી માર્તા પહેલી જાણતી અલાસ થતા હાતમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે
કપડાની બધાઇ મોનેરી નામો કી ૩ ૧-૮-૦

આ ચિતાર અમારે ત્યા તમામ પુસ્તકો મળી શકે છે સુચીપત્ર મંગાવવા
મોકલી આપીશું

ડી ૧-મીદાશનો કુ

પારસીબાગર મેદ, મુબઇ

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિસ્સો-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાવ્યકર્તા પુરુષ. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ
લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલ છે. િકિ. ચાર આના. પો. એક આના

રૂ. રચનાર—

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

મોરબી નીવાસી મુ. વેરાવળ.

અથવા એમ એમ ત્રિપાઠિ—બુકસેલર્સ મુંબઈ.

કાવ્ય મંજરી.

'x x બૂના કાવ્યોને સરે સમઢ યયો હોવ તો આ જ છે. 'x x'

પ્રી. ટી. કે. ગજાર.

'x x પસંદગી મુજબ જ સારી કરી છે. x x'

પ્રી. બ.

'x x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સંબંધી દિપ્તિવાળા વાંચકો ને આ
ગ્રંથકોને ધણું સહાયક થઈ પડશે. x'

આજીભાઈ મં. નીલકંઠ.

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિવિધ વિષય સાથે પ્રાચીન કવિઓના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો સંગ્રહ
કિમત રૂ. ૧

જેન હાઈસ્ક્રીક.

મુંબઈ નાં ૩ }

છવાસાઇ અમીચંદ પટેલ

ઊર્ધ્વ કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

નવે વિશે વિદ્યાનોના હાસ્ય અભિપ્રાયો આગળ છે સરલ ગુજરાતી ભાષામાં લખા
યેલી છે. લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

મનુ સમાજ.

ઉચ્ચ કાગળની પાકા પુસ્તકની કિમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુસ્તકની ને હલકા કાગળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS

With Notes—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-12-0.

મળવાનું છેકાણુ.

ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી. એ. અમિરટ્ટ સેક્રેટરી

સેવાસહન-ગિરગામ બેરોડા—મુંબઈ

સેવાસહ જોશી અમલવાલ

નાગર

મુંબઈ મુંબઈ.

આતંક નેત્રી ગોળીઓ.

આકુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઓપરેશનોમાં

❖ અગ્રેસર છે. ❖

❖ આ ગોળીઓ:- ❖

- (૧) પાવન સક્રિયતા નિશ્ચિત દર કરે છે.
- (૨) નમણાં પડતાં ગાન તત્તુઓને પ્રુગ્લિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્મરણ સક્રિય સતેજ કરે છે
- (૪) લોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મરથાનોની સક્રિય ઉત્તેજિત કરે છે

૩૨ ગોળીની કબી એકનો ૩ ૧

સંઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

અહેરણાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

નામકું.

અમારું પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, રોગત અને આજીવનના ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે મુદ્રત પ્રતો વહેંચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક.

કમ્પેલ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ. (ગુજરાતી ત્રિપિમાં) બ ગ્રાહી અને તામિલ
ભાષામાં તૈયાર છે તેલગુ બાપામાં છપાય છે

વિના મૂલ્યે.

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી ૧-12-08

ગ્રાંથ, કાલબાદેવી રોડ.

મુંબઈ

મણિરાંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

THE PERFECTION OF HUMANITY.

The origin of the individual is divine, the origin of the human race is divine. The progress of the individual is eternal, the progress of the race is eternal. The perfection of both is in the Divine Life of God. That is our faith. And the work men of good will have to do—between these two points of origin and end—is to organise themselves into collective labour for the good of the whole through love of the whole and with faith in this divine beginning and in this divine end. Therefore we do not bid men look only to the past for inspiration of life as many do, nor only to the future for the inspiration of life as others do. We bid men look at the present humanity where no vain struggle is going on but where God and man are labouring together. There is not a single event, not a single piece of work now doing, not a single thought now thinking which is not part of God's work for the endless and perfect life of the whole of Humanity. Throw yourself into the present with that faith burning in your heart, and be sure you will then cease to complain, cease to be hopeless, cease to be so self-tormented.

—Rev. St. J. Ford A. Brown

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) મિથાઈઓ, (૪) ઓઓ, (૫) ગ્રન્થાલોના ગાના માસતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉપરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ બાદની) ગણના આશય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી બીજા વર્ષના, રૂ. ૦-૬-૦, ત્રીજા મા. રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક અઠના રૂ. ૦-૬-૦

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની મહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને બ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના ઠીકા જવાબદાર છે
- ૩ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો થાક્યો, હોય કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અમે જાણતા નથી.

બ્યવસ્થાપક.

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બનતી સાધારણ ઉપયોગની દવાઓ.

ફીવર ડાસ્—જ્વરબિન્દુ દરેક જાતના તાવ ઉપર લાગુ પડે છે
૧ ફીજ સસ્તી અને અમરદાગક દવા છે રૂ. ૦-૪-૦

જર્મીસાઇડ—જીવિપનાયક ચેપી કે ઝેરી જંતુના વિષને
ઠાપી નાંખે છે રૂ. ૦-૮-૦

બ્લેક ષ્યુરિકાઇંગ સોલ્યુશન—ક્રાંતશોષક, શોષી વિકાર ઉપર
બહુજી અસરકારક દવા રૂ. ૧-૦-૦

લીવર સોલ્યુશન—ઝાડાની કબજાઆત વગેરે દુર કરે છે પેટ
સાફ આણે છે અને લુખ લાગે છે રૂ. ૧-૦-૦

એન્ટિસેપ્ટિક મલમ—ચાંમડીના દરેક રોગ ઉપર કહોતું અટકાવી
જલદી રૂઝ આણે છે રૂ. ૦-૮-૦

એ ઉપરાંત દવાઓ મલમ, ખીંગનો મલમ, ઝલેર પ્લેમ વગેરે સધળી જાતની,
અકસીર દવાઓ બનાવવામાં આવે છે

વધુ ખજાર માટે તથા નમુના માટે લખો —

(ડૉ. મજબૂતી) આયોનિક ફાર્મસી

ગીરગામ—મુબઇ

વસન્ત.

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

સત્યાષ્ટ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માષ્ટ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાષ્ટ પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂર્ત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાખ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્

વર્ષ ૮, અંક ૭.

[આસિક.]

અધિક આવક, સવત્ ૧૯૬૫.

લિપિ અને ૨૧૦ નરસિંહરાવ

કેટલાક વખત ઉપર ૧૦ નરસિંહરાવે નિપિ મળે એ વિગત જોખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે
એ સમગ્ર લેખનો આશય એવો છે કે દેશમાં એક નિપિ કન્વી ઈષ્ટ પણ નથી, શમ્ય પણ નથી.
કેટલાક અંગો ખગ છે, પણ કેટલાક અશોભા શંકા છે તેથી તે ખગ ચર્ચા કરવો યોગ્ય લાગે છે

કાશીનાગરીપ્રચારણી મળા ઉર્દૂના વિરોધને માટે ઉભી થઈ હતી એ ખગ, તથાપિ
અમુક કાર્ય અમુક હેતુ સિદ્ધ કરવાનેમાટે કરવામાં આવે છે, તે હેતુ સિદ્ધ થતા, વળી આ-
ગળ પગલુ ભરી ખીન્ને લેખોનો હેતુ સિદ્ધ કરના કલ્પનાય એ ઈષ્ટ નથી એમ તો કહી શકાય
નહિ. દેશમાં એક નિપિ કરવાનો હવે તહેનો હેતુ છે ને તે બાંધણીથી કલકત્તાની 'એક
નિપિવિસ્તારપત્રિકા' ગ્રંથપાઈ છે મૂળનો હેતુ સિદ્ધ થયે આગળ ન જ જવું એમ કહી
શકાય નહિ

'સરસ્વતી તે એક દેશ નહિ', પણ એક ખગ છે', તે કારણથી 'તહેમાંની ભિન્ન ભિન્ન
બાપાઓમાંથી કોઈ નવી એક મહાન બાપા ઉત્પન્ન થવી, અથવા તો સર્વમાધારણુ બાપા
એમાંની એકાદ પણ થવી એ બહુધા અસંભવનીય લાગે છે,' એમ ૨૧૦ ન-મિહરાવ માને
છે. ધાર્મીન કાળમાં આટલા સાધનો ન હોવા છતાં જો દેશમાં એક સરસ્વતી બાપા પ્રચલિત
હતી અને પછી સાહિત્યની સેવાને અભાવે ખગવિખગ થઈ ગઈ તે દેશમાં જો યોગ્ય પ્રયત્ન
કરવામાં આવે તો હજી શું દેશમાં એક બાપા ન થઈ શકે? વિચાર-સાધનને માટે દેશમાં
અગ્રેજી બાપા પ્રવર્તમાન થશે એ જોટલું ૨૧૦ ન-મિહરાવને શમ્ય લાગે છે તહેના કરતા કોઈ
ઉર્દૂ જેવી નવીન બાપા કાળે કરીને ભાગ્યમાં ઉત્પન્ન થશે એ મને વધારે શક્ય લાગે છે
માનવી ચોતાની માતૃબાપા સદગતમાં છોડી શકશે નહિ, વધુ ધીમે ધીમે એની મેજે બહાજાગે.

સિન્ધમાં અંગ્રેજ અમલદારને હિન્દી જાણનાર પદાવાળો ન મળ્યો. માટે તે હમેશાં નહિ મળે ને અંગ્રેજ જાણનાર જલદી જ મળશે એમ માનવાનું કારણ નથી. વળી હિન્દી જાણનાર જ મળવો જોઈએ એમ નથી પણ ધીમે ધીમે ફેરફાર થતી નવી ભાષાનો જાણનારો પદાવાળો તો ગમે ત્યાં ને ગમે ત્યારે મળશે.

“ પરિણામ એ આવે કે અન્તે દેશની ભાષા એક થાય—ભારતમાતાનાં સર્વે સંતાન એક શબ્દે માનો જાય જોલાવતાં થાય, એવા મહારા શબ્દોને અસંભવિત માની લેખક જણાવે છે, કે: ‘ એ પરિણામ શું આપણી પ્રત્યેક સ્વતંત્ર ભાષાના—ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ભાષાઓના—જીવનને માટે સર્વથા ઈષ્ટ છે? એ જ ભાષાઓનાં આત્મવિલક્ષણ સાહિત્યનો લોપ શાન્ત મને જોવામાં એ ભાષા તરફ ત્હેના જોલનારાઓની ભક્તિને લાઘવ નથી પહોંચતું? ” જો એ ભાષાઓ પોતપોતાની આત્મવિલક્ષણ પ્રુખીઓ લેઈને નવીન ઉદભવતી ભાષામાં બળી જાય તો મ્હને લાગે છે કે એવું જોલનારાની ભક્તિને લાઘવ નથી જ પહોંચતું. અને કહેવું જોઈએ કે દેશકાર્ય જો તેથી શક્ય હોય તો કંઈક કંઈક સમર્પણ કરવું પડે અને વિચાર કરીશું તો જણાશે કે સર્વ સ્થળે એ પ્રમાણે થતું આવે છે. ઉત્તરે પર ચડેલા સર્વ દેશોને પોતપોતાને ભક્તિની અને અભિમાનની સામગ્રીનો કંઈક કંઈક ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. આમાં આપણે તો લિપિ લગવાની છે, ભાષા નહિ. એટલે ભાષાભક્તિના લાઘવનો પ્રશ્ન જ આવતો નથી.

આપણે ૨૦ નવસિંહરાવની સાથે એકમત થઈ માનીશું કે “ ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ, સહૃદયતાનો ઉત્કર્ષ વગેરેની સિદ્ધિ ” આદિ “ સ્વદેશાભિમાનને અનુકૂળ બીજાં ધણાંએ સાધવો છે.” પણ ભાષા એક હોય તો એ સાધવો સાધતાં સરળતા થાય કે હાલના જેવી સ્થિતિમાં?

તેઓ લખે છે, કે: ‘ બિન્ન બિન્ન પ્રદેશની ભાષાઓ પરસ્પર સમજાવાની સરલતા ’ ‘ એક લિપિથી ઘણે એમ માનતે મ્હને બહુ આંચકો લાગે છે. માત્ર લિપિથી અર્થબોધ શી રીતે થાય? ભાષાનું સ્વરૂપ અચ્છાતવત્ હોય ત્હાં સુગમતાને પ્રવેશ, મળવાનો? ક્યાં બંગાળી ભાષા દેવનાગરીમાં લખી હોય તેથી હું ગુજરાતીમાં લખેલા લેખ જોઈતી તો ન સમજી શકું, પરંતુ બંગાળી લિપિમાં લખ્યા હોય ને દેવનાગરીમાં લખ્યો હોય એ બેમાં કંઈ જ ફેર ન પડે એમ માનવાને હું તો સ્પષ્ટ ના પાડીશ. ઉદાહરણ તરીકે ત્રિવિનાય બુદ્ધોપાધ્યાયની એક બંગાળી કવિતા ગુજરાતી લિપિમાં નીચે મુકું છું:

યમુનાકુલે.

વેલા જાય સખિ સંધ્યા આસિ છે,

ધરતે ચલ.

યમુનાર કુલે એકલો બસિયા

કિ હવે ફલ.

નિષ્કુર સે સ્થામ દિરિવે કિ આર?—

જ્યા પથપાને એથે વારવાર
નિશિદિનમાત્ર દેવિસુ ના, એગો !

નયનજન.

દિન ચલે જાય, સંધ્યા આસિ છે,

શહેરે ચલ,

તોગ બાલવાસા પાપાણુ બિને કે

બૂલિતે પારે ?

ગ્રામન કુસુમ નિહુર બિને કે

દમિતે પારે ?

હેરિ' તોગ મખિ ડાહ્ય બયાન,

મનિન નેવ, કદિ જે પનાણુ

ગ્રામ બૂનિયા આ છે મે, હલ્ય

દિપાછે જારે !

તોગ બાલવાસા પાપાણુ બિને કે

બૂલિતે પારે ?

તોગ દુખે સખિ આકુલ પવન,

કાદિછે કુલ !

નામે ના મધુન, નીતવ વિપારે

ગ્રાહિલકુલ !

કાદિ છે ધસુના, કારે દેહગુનિ,

ધેરે આમે જેન સવે બાલુતુરિ'

મુછાકતે તોગ મયિન બયાને,

બામાથે કુલ

તોગ દુખે મખિ આકુલ પવન,

કાદિછે કુલ !

મે ત હો ગિયા છે બૂલિયા સકલ

અજેર કયા,

નિહર સે ચોર, પાનાણુ પનાણુ

બાજે ના બયા.

પ્રથમ એ તવે દિવસમનિની

કાદિયા કાગસ એલો વિશાદિની,

વિરહ-અનસે મનમે જે જાવિ

હતાનું સેવન કર્યાથી સત્ત્વ તત્ત્વોનો હોપ નથી થતો એમ બતાવવાને રાં નરસિંહરાવ લખે છે, કે: “દેવનાગરી લિપિમાં લખ્યાથી ખરા શબ્દો લખાશે અને ગુજરાતી લિપિમાં લખ્યાથી શબ્દોનું સત્ત્વ બદલાઈ જશે કે બગડી જશે એમ કંઈ અન્તર્ગત મહત્ત્વનું તત્ત્વ ઉપરિચિત્ત થતું નથી.” શું બધાને એક જ પ્રકારનાં સત્ત્વ અને મહત્ત્વનાં તત્ત્વો હોતાં હશે કે? જો-હણીમાં શુદ્ધ વાંચન અને અર્થબોધ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તેથી જુદા જુદા પ્રકારની જોડણીથી જુદા જુદા પ્રકારનું વાંચન અને અર્થબોધ થાય છે. માટે શું લિપિ ફેરવવાનો ઉદ્દેશ માત્ર વાંચન ને અર્થબોધ છે? બંને લિપિમાં એક જ તરેહનું શુદ્ધ વાંચન અને અર્થબોધ શકી શકે છે, છતાં શુદ્ધ વાંચનને અને અર્થબોધને માટે જ જાણે દેવનાગરી લિપિ કરવાનો આ પ્રયત્ન ન હોય તેમ તેજા બોલતા જણાય છે. જે હેતુ સાધવા આ પ્રયત્ન થાય છે તે તે ગુજરાતી લિપિથી શક્તિભૂત નથી જ મવાનો. સમર્થ નૈયાયિકો પણ કેવે ત્યાગે આશે છે તે આપણને આથી રીક જાણવાનું મળે છે!

હવે રાં નરસિંહરાવ ગુજરાતી લિપિની સુંદરતા પર આવે છે. ‘આખાને બાવે તે મનને બાવે’ એ ખરૂં છે, તથાપિ આભિમાનિકી વૃત્તિને લીધે પોતાનું હોય તે ગુરત બાવે. હબશીને પોતાનું છોકરૂં બાવે કે ગોરાનું? ગુજરાતી લિપિ હબશીનું છોકરૂં છે એમ કહેવાનો આશય જ નહિ, પણ પોતાનું તો બાવે જ. સંસ્કૃત વાંચતાં દેવનાગરી બાવે ને ગુજરાતી વાંચતાં ગુજરાતી લિપિ બાવે ત્યારે એ બે લિપિમાં સુંદર કયી? અને આનો જ્યાં સુધી સંતોષકારક નિર્ણય લાવી ન શકાય ત્યાં સુધી “આ સુંદરતાના રસિક ખાંસને દાવાની લિપિ-પ્રચારની ચર્ચામાં સ્થાન જ મળતું જણાતું નથી” એથી રા. નરસિંહરાવને ખેદ કરવાનો નથી. વળી ખરેખર સુંદર હોય તોપણ કેટલીક વખત હોનો ત્યાગ કરવો પડે છે. ગઈ સાલમાં જ ખંભાળાને સુંદર લાગતા પોશાકને ત્યજવાની એક લેખકે સૂચના કરી હતી ને હોમાં હોમળે જણાવ્યું હતું કે સુંદર લાગતા પણ વસ્તુતઃ offatantatle (સ્ત્રીઓને શોભા આપે એવા) પોશાક ત્યજતી વખતે હોની સુંદરતા તરફ નજર કરવાની નથી, ને આપણાં કેટલાંક ગુજરાતી કુટુંબોએ સુંદર ગુજરાતી પોશાક ત્યજ્યો છે ત્યારે સુંદરતાનો વિચાર મારે મરો છે!

કંઈકે કંઈકે સુંદર ને પ્રિય લાગતું હોય ને પણ ત્યાગ કરતું પડશે એવો આ પ્રશ્ન છે. જાતીય ગદનના ઘણા પ્રશ્નો આવા જ છે. ને હું તો એમ માનું છું કે આ પ્રશ્ન પણ જાતીય ગદનનો છે.

અંતે એમ ફરી જણાવું છું કે એક લિપિ યવાથી સધાઈ ગયું એમ માનવાનું નથી. એથી તો માત્ર એક વિશ્વ દૂર થાય ને તેથી કંઈકે સરલતા થાય; પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એક બાપાનું વલણ પકડે. પ્રથમ પ્રયત્ન લિપિનો ને તે પ્રયત્નમાં સફલ થયા પછી બીજો.

રા. કરીમ મહમદે જણાવેલું, કે “ત્યારે રહેજ સવાલ થાય છે કે સરળ લિપિ કઈ? જનસમાજ આપોઆપ સમજે તે કે આપણે માયાકુટ કરી સમજવીએ તે?” મહેં તુરત જ કબુલ કરેલું કે ‘આપોઆપ સમજે તે લિપિ સરળ.’ અને તુરત જ પાછળ ઉમેરેલું, કે “પણ ત્યારે શું આ બધો પ્રયત્ન સરળ લિપિને માટે છે કે ઇષ્ટ લિપિને માટે?” આ હકીકતની પુષ્ટિમાં મહેં દલાન્ત આપ્યું, કે “બજારમાં અંગ્રેજી માલ કદાચ સસ્તો મળે, પણ આપણે સસ્તો માલ લેવાનો છે કે જે માલ અન્તે દેશને લાભ કરે તે? રા. કરીમ મહમદ ખાસ્તરને હિસાબે તો દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું નિરર્થક છે.” લોકો સરળ લિપિ આપોઆપ સમજે ને સસ્તો માલ આપોઆપ ખરીદે, પણ ઇષ્ટ લિપિ અને ઇષ્ટ માલ લેવા માટે તો લોકના વલણને વાળવું પડે છે. હકીકત મહેં દલાન્તથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ને લોકના પર લિપિનું કામ છોડી દેખ્યે, તો તે હિસાબે બજાર માલના સમ્બન્ધમાં પણ લોકના વલણને માન આપવું જોઈએ ને તેથી જ મહેં કહેલું, કે “રા. કરીમ મહમદ ખાસ્તરને હિસાબે તો દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું નિરર્થક છે.” આમ કહેવામાં હજીયે માનું છું કે મહેં “બોલે મારે ફટાઈ” ફલીલ કરી નથી. રા. કરીમ મહમદે વિચાર કર્યો હત, તો સમજત: હજીયે કરશે તો સમજશે. એ પ્રમાણુ *garhamenham ad hominem* નથી. ‘પક્ષકાર અને સામાન્ય પ્રેક્ષકવર્ગ પક્ષવાદીના વાદ્યાતુર્યથી સન્તુષ્ટ’ થતો હોય તો પોતાને જાડજ માની એડેલો પ્રતિપક્ષ પક્ષવાદીના તર્કોને રદ કરે; અન્તરાય નથી.

દેવનાગરી શક્ય છે, એમ હું માનું છું તે સમ્બન્ધમાં રા. કરીમ મહમદ બહુ આંકડા આપી જણાવે છે કે તે લિપિ શક્ય નથી. ભારતમાં જુદી જુદી ભાષાઓ બોલતા લોકના આંકડા આપ્યા છે, પણ તે પરથી તો હવે મ્હને જ મ્હારો હકીકત સમજાવતાં સરળતા થઈ છે. ભારતની આશરે ત્રીસ કરોડ, વસતિમાં હિન્દી અને મરાઠી બે ભાષાઓ તો દેવનાગરીમાં વંચાય છે જ, એ બે ભાષા બોલનારા લોકની સંખ્યા ૧૦,૫૦,૦૦૦૦૦ છે; વળી એ લિપિમાં, પ્રયત્ન થાય તો, બંગાળી, ઉરિયા, આસામિઝ,* ગુજરાતી અને પંજાબી રહેલથી મળી શકે ને ત્યારે એ લિપિ વાંચનાર લોક સંખ્યા ૧૮,૬૫,૦૦૦૦૦ થઈ શકે. બીજી કોઈ લિપિ આટલા લોકો સરળતાથી વાંચી શકે એવી નથી. ઉર્દુને જણનાર લોકસંખ્યા રા. કરીમ મહમદે આપી નથી, અને દ્રાવિડિયન કુળની બધી ભાષાઓ બોલનારની સંખ્યા ૫,૫૦,૦૦૦૦૦ જણાવે છે. હિન્દમાં સો ઉપરાંત ભાષાઓ છે, પણ એક લિપિ ઇષ્ટ હોય તો તો દેવનાગરી જ ઇષ્ટ છે, કારણુ કે તે જ શક્ય છે.

અંગ્રેજી ભાષા દેશભાષા થશે એમ હું માનતો નથી; રા. કરીમ મહમદ માને છે? મ્હને લાગે છે કે ના. ત્યારે મ્હારો અને કદાચ ત્હમનો પોતાનો મત તોડવા શા માટે બ્યર્થ વ્યય કરતા હશે? અને તે પણ નિષ્ફળ?

જો. મી. જરિસ શંકર નાયરનો અભિપ્રાય પોતાની પુષ્ટિમાં ટાંકે છે, પણ તે ઝોં-

* બંગાળી, ઉરિયા, અને આસામિઝ હિન્દીને ઘણી મળતી આવે છે.

(રા. કરીમ મહમદ.)

નરેખ્ય તો એમ જ કહે છે કે અંગ્રેજ કેળવણીદ્વારા ભારતની ઉન્નતિ થઈ શકશે. તેઓ નથી કહેતા કે દેશભાષા અંગ્રેજી થવી જોઈએ ને નથી એમ પણ કહેતા કે દેશલિપિ રોમન થવી જોઈએ.

વળી મી એચ. નારાયણરાવનો અભિપ્રાય પણ પોતાની પુષ્ટિમાં ટાકે છે મી નાન-યણુગવે એમ તો કહ્યું જ નથી કે અંગ્રેજી ભાષા કે રોમન લિપિ દેશમાં પ્રચલિત કરવી જોઈએ એ તો માત્ર એમ જ જણાવે છે કે અંગ્રેજી ભાષા જોઈએ એટલા સંખ્ધે વાળી, જોઈએ તેવા ભાષા દર્શાવનારી છે, ને દેશી ભાષાઓ ખામીવાળી છે અંગ્રેજીના જેટલી ખેડાશે, ત્યારે દેશી ભાષાઓ પણ તેવી થશે, નિનશાનુ કંઈ કારણ નથી.

“ અંગ્રેજી ભાષા તો થોડા અંગ્રેજી જાણનારાની સામાન્ય ભાષા છે, પણ બેંગાલોક-ગનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ, મહોટા ભાગ તે ભાષા જાણતો નથી. ’ એ મદારા કથન પર ૨૦ કરીમ મહમદે આ બધી સહાયતાઓ આણી છે, પણ તેઓ કંઈ અન્યથા મિદ્ધ કરી શકે છે ?

૨૦ કરીમ મહમદ જણાવે છે, કે ‘ અંગ્રેજીએ હિન્દની એક ભાષા તરીકે જાણ્યે અજાણ્યે ક્યારનું સ્થાન લીધું છે ’ ક્યાં કંગ્રેસો, કોન્ગ્રેસોને બાંહે ના થોડાઓમાં કે જનસમૂહમાં ?

૨૦ કરીમ મહમદના પ્રયાસથી પણ મદને સમાધાન નથી થતું ને હજી માની શકું છું કે દેવનાગરી લિપિ જ ભારતમાં ઈષ્ટ છે, કારણ કે તે જ સત્ય છે

રૂઝમહેય
તા ૨૫-૭-૦૮.

}

ન. ઇ. પ.

ડૉ. કુવના જીવન

અને

કવનની રેખા.

માનનીય સમાપતિ,

અને માહિત્ય પ્રિય બન્ધુજન,

કવીશ્વર દયપતરામભાઈના પુત્ર રા નાનાલાલ કવે છે, કે

“ નયન ઉડયુ પેહુ ઓજસ્વી નવય પ્રભાતનુ,
જગત્ ભરતું, બહાલા ! જે તેજ જિતરે તાતનુ !
નવ વમન્તાનિલના પમરે પનાગ અનૌકિક,
વિરલ વિભૂતિ વયે મુરનાથ આધિર્નવિક !

સમગ્ર જગતમાં, બન્ધુઓ, ઓજસ્ પ્રકાશી નિકળવા માંડ્યું છે, દેશે દેશ અને ગામે ગામ ચલવગાટ ચાલી ગયો છે. કાઈ નવીનજ તેજ મર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે, આ મદારો દેશ, આ મદારી

ભૂમિ એવી જાતીય ભાવના ઉદ્દીપી છે, અને પોતાને ઉત્તમ સુસ્થિત અને સુંદર બનાવવા સર્વત્ર પ્રયાસો આદરણ રહ્યા છે. ‘ગૂજરાત સાહિત્ય સભા’ એ ‘ગુર્જર સાક્ષર જ્યન્તી’ નો આ ક્રમ યોજી, ગૂજરાતના સાહિત્ય સેવકોના રત્ન ચરિત્રની નિરીક્ષા કરવાનો, લેખનું મૂલ્ય સમજાવવાનો અવસર આપ્યો છે. સર્વ દેશમાં મહા પુરુષની જ્યન્તીઓ પ્રતિવર્ષ ઉજવાય છે. આદિ પછી તેવો પ્રયાસ આરંભાયો છે. ગૂજરાતીના વધતા જતા અભ્યાસને અને તે પ્રતિ લોકરુચિ વૃદ્ધિ પામતી જવાને આધારે ‘કાવ્ય માધુર્ય’, ‘સાહિત્ય રત્ન’, અને ‘કવિતા પ્રવેશ’, તથા ‘કાવ્ય મંજરી’ આદિ અનેક કાવ્યસંગ્રહો પ્રસિદ્ધિ પામતા જાય છે. કાવ્યોના અને કાવ્યોના કર્તારીની, આમ ધીમે ધીમે, પીછાન જનસમાજને અપાતી જાય છે. અસ્તુ.

આજે આપણે, સામાન્ય વર્ગમાં સુરતના એક પ્રસિદ્ધ વકીલ, અને ગાયકવાડ સરકારના એક મોટા અધિકારી તરીકે, સારી પેઢે ઝાગખાતા, વર્તમાનપત્રના વાચકો અને રાજકીય વિષયોમાં ચિત્ત રાખનારાઓમાં ‘ગૂજરાત દર્પણ’ ના એક વજનદાર લેખક તરીકે અને આપણી રાજદ્વારી હીલચાલોમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેનારા તરીકે સુપરિચિત, પર ખણ્ણના વિદ્વાનોમાં ‘રેડાઈટોમ’ માં ભરાયલી આઠમી ઓરિયન્ટલ કોન્ગ્રેસમાં ગાયકવાડ સરકારના ઉપસ્થિત પ્રતિનિધિ તરીકે અને બાપાશાસ્ત્રમાં પ્રાચીન ઇતિહાસના શોધક તરીકે એમહતી પ્રવીણતા અને વિદ્વતાથી સન્માન પામેલા, અને ગૂર્જર સાક્ષર વર્ગમાં આર્યોત્કર્ષક વ્યાયોગ, પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય રત્નમાલા, વસન્ત વિલાસિકા તથા કુંજવિહાર આદિના કર્તા અને ‘ચન્દ્ર’ માસિકના તન્ત્રી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ, સ્વદેશભિમાની સદ્ગત સાક્ષર શ્રી હરિલાલના જીવનની રેખા અવલોકવા બેગા થયા છિયે.

એકા આપણા માનનીય સમર્થ સાક્ષર વિવેચક સદ્ગત નવલરામભાઈએ એક મિત્રના હરિલાલ ધ્રુવ વિષયક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું હતું, કે

“ સર્વ સામગ્રીથી ભરેલા વહાણુ જેવી, ધ્રુવની માનસિક સમૃદ્ધિની સ્થિતિ છે; તેથી તે જે બા’રે ઊતરશે ત્યાં યશ દાખવશે અને રિજ્યી પ્રકાશશે; અને જે જે રંગમાં આપણે આ ખડુશ્રુત, ખડુરૂપી, ખડુવ્યવસાયી ને જોઈએ છિયે તે તે રંગમાં તે ખીલી નિકળેલ જોઈએ છિયે. ”

કોઈકે કહેશે, બન્ધુઓ, કે નવલરામભાઈએ પક્ષપાતમાં આમ કહ્યું હશે. પરન્તુ આ પક્ષપાતમાં નથી, આ પરિહાસની ઉક્તિ નથી, પણ આ એક ગમ્ભીર વચન છે તેમ્હેનું, એને નિરીક્ષી, સાશ્વર્ય લેની સત્યતા અનુભવીશું.

આ સ્વદેશપ્રેમીનો જન્મ આપણી “ગૂજરાત”ના એક સ્વદેશભક્ત, સ્વરાજ્યભક્ત, અને સ્વધર્મકુટુમ્બમાં, શુભ ગ્રહોમાં મેષ રાશિના સર્વમાં, અને કર્ક રાશિના ચન્દ્રમાં પુષ્ય નક્ષત્રમાં, કવિ નર્મદની પેઢે સર્વોદય પછી પન્દર ઘડિયે અને બત્રીસ પળે વિ. સં. ૧૯૧૨ ના.

* ગુજરાતસાહિત્યસભા તરફથી યોજાયેલા ‘ગુર્જર સાક્ષર જ્યન્તી’ ના ક્રમાનુસાર તા. ૨૯-૬-૦૯ ને મંગળવારે રહાંજના છ માગે, પ્રેમાભાઈ હોલમાં, સ્વં સાક્ષર હરિલાલ દર્પણાય ધ્રુવની જ્યન્તી ઉજવવામાં આવી હતી : તે પ્રસંગે આ લેખ રા. રા. સુમનસ હરિલાલ ધ્રુવે રા. રા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ ખી. એ., એલ. એલ. ખી., એઓના પ્રમુખપણા નીચે વાંચ્યો હતો.

તન્ત્રી.

વૈશાખ માસમા, શુક્ર પક્ષમા પંદી અને શનિવારે ઈ સ ૧૮૫૬ ના મે માસની તા ૧૦ મી એ ગાયકવાડી રાજ્યના ઉત્તર પ્રાન્તમા દહેગામ પ્રગણાના, અમદાવાદની બાદશાહતવાળા સુલતાનો સામ્રેટ ટકર લેનારા શર ૨૦૫૭નો બીહોલ અથવા બહિયન ગામમા, તેમ્હના મોસાળમા થયો તેમ્હના માતૃપક્ષી જે કે આવા ગામમા અથવા કસબાના વતની હતો*, છતા તેઓ છોટા વડોદરા અથવા બડોદરાથી મૂળ આન્યા હતા, અને આપણી જીવનકથા વિષયના માતામહ પરસદરાય પરશુરામના એક બીજી ત્રીજી પેઢીના વડીલે, સ્થાનિક ૧૦૫ કલહનમગમા શર ભાગ બળવેલો હતો એવી કુળઆખ્યાયિકા છે આ કુટુંબની બહિયનમા તથા બીજા ગામોમા દાલ પશુબંદોળી ખેતી છે, અને તેઓ આખરદાર રિયતિ ભોગવે છે

યજ્ઞાજ્ઞ થોડાં કુટુંબો પોતાની કુલપરમ્પરા લાળા કાળ સૂધી જાણી શકે છે પરન્તુ આ ચરિત્રનાયકના અો તેમ્હના પિતાશ્રીના પરિશ્રમના પ્રયાસને લઈ આપણે સર્વે તેમ્હના પૂર્વજોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણી શકીએ છિયે વર્તમાન સન્તતિ સૂધી ગણતા અઠાવીસ પેઢી થાય છે તેમા સાત પેઢીમા તો, વિ સ ૧૫૮ થી તે કુટુંબ 'ગોધરાના દુ' (મ દ્રુવ) નામથી, એ જુળ ઓગખાતુ અને લખાતું આવ્યાના લેખી દાખના જાણુવામા આવ્યા છે તે પૂર્વતા દાખના ઉજ્જયિનીના તીર્થ ઉપાધ્યાયને ત્યાની વહીમા વિ મ ૧૭૫ અને ૧૭૬૮ ના જુવ હદેરામ ઇન્દ્રજના છે તેમ્હણે તેમા પોતાના સ્વદરેત્ર લેખ શરસી બારામા તેમજ સ્વભારામા, સુન્દરાતીમા, પ્રસસ્તાદારે, લખેલા છે ત્યાર પછી આ હદેગમના પુત્રી બાઈ લાડકોરના વિ સ ૧૭૮૭ મા અને અન્ય કુટુંબીઓના વિ સ ૧૭૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૧૮૦૦ ના નામિન્ના તીર્થ ઉપાધ્યાયની વહીમા દાખના મળે છે તે ઉપરથી, આ સમયમા, આ 'ગોધરાના દુ' કુટુંબનો વિસ્તાર એક તરફ ગોવરા, બીજી તરફ નદિયાદ-અમદાવાદ અને ત્રીજી તરફ ઐગ્ગાબાદ (દક્ષિણ) મા માનમ પૃ આપે છે અને ત્યાર પછી પાછા વિ સ ૧૮૧૦ મા ઉપર કથિત હદેરામ (વિ મ ૧૭૫-૧૮) ના એક બાઈ આત્મા મ, જે પોતે વાત્રાએ ગયેલા ત્યારનો વિ સ ૧૭૮૭ ના શ્રાવણ સુદ ૧૧ નો લેખ પશુ મળી આવે છે તેમના ચિરંજીવી અમે મ અને તેમના ત્રણ પુત્રો અને બીજા બાઈ દયારામના ચિરંજીવી હજીવનદાસ (આપણા ચરિત્રનાયકની શાખાના વલિલ,) અને તેમ્હના પાંચ પુત્રો, અવન્તી-ઉજ્જયિનીની શાખાએ ગયેલા ઉપાધ્યાયની વહીમા લેખ લખતા જાણુાય છે, અને તેમા હજીવનદાસબાઈ લખે છે, કે 'અવતીમપુરી તીરે આ ખાન શ્રી બાબુખાનજી સાથે જત્રા કીધી' આ પ્રમાણે આ કુટુંબની વિધ વિધ રચાનમા

* એ પેહેલા, તેઓ નડિયાદ પાસે ઉત્તરમણના વતની હતા આ બડોદા તે આમ જિયારા પાસે મેહેવાસી છે તે પરસદરાયના બાપ બાપુજી અને તેમ્હના દાદા ગડુજીની પત્નીના બાઈ કેવળરામ, આમજિયારાના કાર્યભારી હતા તે ત્યા ઉપર સત્યવેલા પ્રમગમા મરણા, અને તેમ્હના બહેનને, પોતાના પુત્ર દયાગજ વગેરે સાથે સ્થલાન્તર કરવું પડતા—બાપુજી અન્યે વિ સ ૧૮૪૬ મા આવી બહિયેલમા વસ્યા તે વખતે પરશુરામની ઉમર ૨૦-૨૨ વરસની હતી, અને અ સૌ શ્રી રેવાબાઈ (હલિલાનના માતૃશ્રી) વિ સ ૧૮૨૬ ના શ્રાવણ વદ સાતમે, ત્રીસ વર્ષની વયે ચૂકરી ગયા એટલે તેમ્હનો જન્મ વિ સ ૧૮૮૬ મા અર્થાત ઉપ રના બનાવ પછી પચાસ વર્ષ થયો હતો (ચન્દ્ર—પુ ૪, અમ ૭)

વિસ્તૃત ઘઈ ગયેલી શાખાઓએ, એક સરખી રીતે, આવાં તીર્થોની યાત્રા ઉપરની પ્રીતિથી, પોતાની ધર્મભક્તિ પ્રથિત કીધી છે.

આ લેખોથી વળી આ કુટુંબના વિસ્તારમાં તેમ્હનું સાહસ, તેમ્હના સ્થાન અને કુટુંબનું નામ જાળવી—જેડી રાખવામાં, તેમ્હનો સ્વભૂમિ, અને સ્વકુળનો પ્રેમ, અને ગર્વ, તેમ્હના સ્વભાષા ઉપરાન્ત શરસીના પરિચયમાં તેમ્હનું શિક્ષણ, તેમ્હના શરસી જ્ઞાન અને બાળી કુટુંબના સમ્બન્ધથી તેમ્હનો. સુસ્તરી દરજ્જે આદિ સમજી શકાય છે. પણ આ કુટુંબની ધર્મભક્તિ અને તેમ્હનો રાજકીય સમ્બન્ધ અધિકાર આટલેથીજ આટપતો નથી.

ઉપર કથિત યાત્રિક બન્ધુઓ આત્મારામ, તથા હરેરામ ધ્રુવના પિતા ઇન્દ્રજીથી વડીલ પન્દરમા પુરુષ, છબીલદાસજીના ભાઈ, નાગજીભાઈ કરીને હતા. શ્રી વલ્લભાચાર્ય સમ્પ્રદાયના સ્થપાતા ધર્મ-મહા-મન્દિરના ધુરન્ધર ભક્ત રત્નમ્હો ચોર્યાશી વૈષ્ણવો અને ખસો ખાવન વૈષ્ણવો, પોતાના ધર્મનિષ્ઠ ચરિત્રોથી પંકાઈ ગયા છે. તેમાંના ખસો ખાવન વૈષ્ણવોમાંના આ નાગજીભાઈ છે—અને તે વૈષ્ણવોની કથામાં, એમ્હની પણ અદ્ભુત કથા છે. તે કથાનો આદિ વિસ્તાર ન કરતાં, એટલુંજ કહેવું ખસ છે, કે અઘાપિ પણ આ વૈષ્ણવ રાજની ગાદી, અને તેમ્હનું મકાન ગોધરા (પંચમહાલ) માં મોળૂદ છે—અને તેનું એટલું માન છે, કે કોઈ પણ ગોસાંઈજીનું બાળ પધારે છે, તેનાથી, તે ગાદીને પૂજા, આર્તિ, નિવેદન ક્રીધા વિના નૈવેદ્ય લેવાય નહિ. આ કુટુંબે પણ તે વડિલની ગાદીને માત્ર આપી આપણા ચરિત્રનાયકના પિતા રા. સા. હર્ષદરાય મહેતાપ્રસાદે પોતાના વડિલોથી પ્રાપ્ત થયેલાં ઘર, જમીન, ખેતર, પાદર, વાડી, વજ્રા વિ. ની દશપન્દર હજારની ઇસ્તિયામત, તે ખાતે અર્પણ કીધી છે; અને તેમ્હનો દાખલો લેઇને બીજા કુટુંબીઓએ પણ તેમ કીધું છે. એટલે ગોધરામાંની તો ધ્રુવકુલની તમામ મિલકત, તે ગાદી ખાતેજ, પડે છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય સમ્પ્રદાયના સ્થાપન કરનારનો સમય વિ. સં. ૧૫૫૪ થી ૧૫૮૭ નો છે—અર્થાત્ લગભગ તે જ સમય પરમ વૈષ્ણવ શ્રી નાગજીભાઈ અને તેમ્હના ભાઈ છબીલદાસજીનો પ્રાપ્ત થાય છે. આ વૈષ્ણવ ધર્મ, તે કાળથી, આ કુળમાં ઉતરી આવ્યો છે; અને તેમ્હની ધર્મનિષ્ઠા અવિચ્છિન્ન પરમ્પરાથી અબાધિત જણાઈ છે. શ્રી નાગજીભાઈની કથામાં તેમ્હને ભટ અને દેસાઈ કરીને વર્ણવેલા છે. પણ તેમાં તેમ્હનું ધ્રુવ પદ જણાતું નથી. તથાપિ સાક્ષર બાળાશંકર ઉગ્રાસરામ કન્યાશિયાના શોધમાં એક “ ધ્રુવ ચાલિસા ” નામે યજ્ઞ બાપાનું વૈષ્ણવ કાવ્ય મળી આવ્યું છે. તે વૈષ્ણવ ભક્ત આજ ધ્રુવ હતા તો તેમ્હનું હોવું જોઇએ એમ કલ્પના લેવામાં આવે છે; તો ‘ ધ્રુવ ’ ઉપનામની શરૂઆત ગઈ સાત પેઢીથી બીજી પન્દર પેઢી ઉપર ચડી વિ. સં. ૧૭૫૯ થી વિ. સં. ૧૫૫૪ એ જઈ પહોંચે છે. પણ આ આગળના સમયમાં તેની સાથે દેસાઈ પદ પણ જણવામાં આવે છે. કુળાધ્યાયિકા એવી જણવામાં આવી છે, કે આ કુટુંબ પ્રથમ ધ્રુવ, દેશાઈ અને મજનુન્દાર એ ત્રણ વતનનું બોક્તા હતું. ગુજરાતના વલ્લભી વંશના રાજાઓનાં તાત્રપટોમાં બીજા અધિકારિયોની સાથે આધિકારણિક (ન્યાયાધીશ) ના નામને જોડીને ‘ ધ્રુવ ’ પણ નામ આપે છે. (મહારાજ શ્રીધરસેનનાં વિ. સં. ૨૫૨ (ઈ. સ. ૫૭૦-૭૨ વિ. સં. ૧૨૯ નાં તાત્રપટોમાં આ નામ જણાય છે.) અને બરુચના ગુજનર અને સુરત નવસારી તરફના રાષ્ટ્રકૂટ આદિ વંશના, રાજના તાત્રપટોમાં ‘ રાષ્ટ્રપતિ વિવચપતિ ’ નામ આપવામાં આવ્યાં છે, તેનાજ પર્યાય વાચક “ દેશપતિ ” દેસાઈ, વંશી નામ

છે. (ગૂજર્ ૩૬, ૨, અથવા પ્રશાન્ત રાગ ૧ નું શક સ ૪૧૫ ઈ. સ. ૪૯૩ વિ મં. ૫૫૦ નું તામ્ર પટ, દીકા સહિત, ઇન્ડિય એન્ટિક્વરી પુ. ૧૭ સને ૧૮૮૮ ના પૃ ૧૮૩ થી ૨૦૦ મા પ્રકટ થયેલ છે.) આ જૂના સ્થાનિક અધિકારવાચક પદો પૈકી ધ્રુવ અને દેશ-પતિ પદ આમ આ કુટુંબમા કઈ નહિ તો આજથી ચાર શતક ઉપર ૨૫૮ જણાય છે. આ બે પદો પ્રાચીન સ્વરાજ્યના છતાં 'મજસુન્દાર' પદ સુસંધમાની સમ્બન્ધ દાખવે છે, અને તે તે વારાનું છે.

આ કુટુંબનો પ્રારંભ શ્રી નાગજીભાઈ ઉપર પાંચમા પુરુષ ધ્રુવ ચતુર્થજ્ઞાસથી જ છે,—એટલે લગભગ વીસ પેઢીએ ચાર શતક જણાય છે, તો પાંચ પેઢી માટે એક શતક ગણતા, આ એકન્દ્ર સત્તાવીસ પેઢીઓને પાંચ શતક માનતા આપણા ચરિત્રનાયકના કુટુંબના મૂળ પુરુષનો ઉદ્ભવ વિ સ. ૧૪૫૧ લગભગ આવે છે તો એ વેળાએ આપણા દેશના અતિ પ્રાચીન રાજ્યો તો લય વિવય થઈ જ ગયા હતા, પણ વાયવ્ય દિશાએથી પ્રવેશ પામેલા મહા-મ્હિધન નબંધિવિવય કાનિયોના વાત્સલ્ય રજપુતસ્થાનના રાજ્યસ્તંભો દોદગા કરીને ગૂજ-રાત, માળવા, અને દેવગિરિના, અનુક્રમે મેળાકા, પગમાર અને યાદવોના નાજ્ય અમ્ત-ન્યસ્ત કીધા—ને લગભગ એક શતાબ્દી થવા આવી હતી હતી અમદાવાદમા બાદશાહાત ખી થઈ ન હતી હતી વડોદરામા ગાયકવાડીનો અસર ન હતો અને ભરૂચ સુતની નવાખીના સ્વમા પણ ન હતો. માત્ર આવડા વનગજ અને તેના પ્રધાન જળ અથવા ચાપાના વિ મ ૮૦૦ મા સ્થાપેના બે નગર, અણહિલપુર પાટણ અને ચાપાને તે વેળાએ રાજસત્તાના કેન્દ્ર હતા તે બે ગળ્યસત્તાઓ કરી કામની વિરોધી, અને લડીને જુદી પડેલી છતાં પાંડી (સોળંકી અને ચોહાણ) લગીને જુદી પડતા, પાછી બને નાથ પામવાની હતી પાટણમા દિલ્હીની બાદશાહતના મુખાઓનો તે વેળાએ અમલ હતો, અને ચાપાનેરમા એજ દિલ્હીના એક વખતે મહાનગર, પણ તે દિલ્હી લેનાર સુસનમાન સત્તાથી નજ થયેના અહિં ચાપાનેરમા આવી વસેલા ચોહાણો રાજ્ય કર્યા હતા, અને આ ચાપાનેર આ કુળનું ગોધન પટેલા મળ સ્થાન છે, તે તે મ્યાન પડતા સુધી તેમ્હનું તે સ્થાન રહ્યું, અને ત્યાર પછી ગોધરા નજીક હતા, તે ગોધરા થયું વચમા કદાચ લુણાવાડા, વાડાંસીનાર થયા હોય તો કાણ જાણે! પણ આ અતિ પ્રાચીનકાળથી, પછી કાતો ચાપાનેરથી, કે ગોધરાથી, પણ આ ધ્રુવ, દેમાઈ, અને મજ-સુન્દારી વતન આ કુટુંબમા હોવાની કુળાખ્યાયિકા છે ખાસ કરીને સુસલમાની વાનમા ન્યારે મહાસો ઇન્દ્રે અપાતા હતા ત્યારે તે ઇન્દ્રગવાગાઓને કુમાવિસદાગ વિગેરે નામથી ઓળખતા હતા તે પ્રસંગે રૈયતના રક્ષણ માટે અને સરકારના હક્કની દેખરેખ આટે, આગળના નિયમને અનુસરીને, સ્થાનિક પ્રતિષ્ઠિત અઘણીઓને ગામો માટે પટેલ, અમીન, અને મહાતો માટે દેસાઈ, મજસુન્દાર એવા અધિકારિયો નિમતા હતા. દેસાઈઓને રૈયતની અને રાજ્યની આ-બાદની જોવાની હતી, તથા લાવણી, મહેસૂલની વ્યવસ્થા સંભાળવાની હતી, અને મજસુન્દારોને આ સમ્બન્ધિ હિસાબની ચોક્કસી રાખવાની હતી આમ આ બંને હોદા મહત્વના અને વિશ્વાસના હતા. એ જ મુજબ આપાતી નિકાસી, વેપારી, રાહદારી, જકાતનો બન્દોબસ્ત 'ધ્રુવ' નામના અધિકારીનો હતો ત્યારે આ ત્રણે અધિકાર આપણા ચરિત્રનાયકના કુટુંબના પુરુષો તરફ દશે ત્યારે મહેસૂલી, હિસાબી, અને જકાતી કાબજાર તમામ તેમના તરફ હતાં, તેમનો કેવો મોભો દશે તે સહજ જાણી શકાય તેમ છે.

પરન્તુ મિત્યામાન, અને સ્વધર્મને બાધક વ્યવસાયના બહુ લોભી નહિ એવા આ કુટુંબને દેસાઈ મળ્લમુન્દારી સંવેળા જ છોડી દીધાની કુળ આખ્યાયિકા છે. તે આખ્યાયિકા આપણને જણાવે છે કે તેમ્હણે પોતાના મિત્રો, આશ્રિતો તરફ જવા દીધી, તે ત્યાં હાલ તે તરફ છે. પ્રથમ પુરુષ ચતુર્ભુજદાસ પછી એક શતક પછી છઠ્ઠા પુરુષ છબીલદાસજીના વખતમાં માત્ર દેસાઈ પદ છતાં, મળ્લમુન્દાર પદ નથી—તો તે સમ્બન્ધ તે સમયે છૂટી ગયેલો અટકળી શકાય છે, અને ત્યાર પછી બે શતક પછી, યાત્રિક 'ધ્રુવો' માત્ર પોતાનું તે જ નામ કુટુંબના બાવીસમા અને પછીના પુરુષાદિકો રાખી રહ્યા છે. તો પરમ વૈષ્ણવ શ્રી નાગજીભાઈના કુળનાઓને ધર્મવ્યવસાય વિશેષ રચિકર હોઈ, રાજદારી વ્યવસાય, દેસાઈ બાગનો તેમ્હણે આ બસો વર્ષમાં જતો કર્યો લાગે છે. એટલે આ કુટુંબને હાલના અંગ્રેજી અમલમાં, ખીજાં વતનો બન્ધ થઈ ગયાં તેમ ધ્રુવ વતન પણ હવે આ ચાલતા જમાનામાં બન્ધ થઈ ગયું છે. તો પણ, તેમ્હણે અવિચ્છિન્ન સંઘઠી, સ્ત્રીકારી, પકડી રાખેલું, અતિ પ્રાચીન ધ્રુવ નામ-જ તેમનામાં કાયમ જોઈ આનન્દ પામવા જેવું છે.

જે ધર્મનિષ્ઠા અથવા ધર્મભક્તિ પરમ વૈષ્ણવ નાગજીભાઈના ચરિત્રમાં આપણે વાંચીએ છઈયે, અથવા દેસાઈ મળ્લમુન્દારનાં વતનના ત્યાગમાં, કે તીર્થયાત્રાના અતુરાગમાં જોઈયે છઈયે—તે જ નિષ્ઠા અને તેજ ભક્તિ આપણા ચરિત્રનાયકના પિતા રા. સા. હર્ષદરાયમાં પૂર્ણ પ્રકાશી નિકળેલી જણી છે. ઘણી જ આત્માવસ્થાથી કથા વાર્તા ઉપર પ્રેમ, યોગી અને સાધુઓ ઉપર પ્રીતિ, ભક્તિ, અને તેમ્હની સેવા કરવાની ઉત્કટ ઈચ્છા, અને જગન્નાથ બદ્રિ-કેદાર આદિ પવિત્રસ્થાનોની યાત્રાઓ તેનું પૂર્ણ દર્શન કરાવી રહ્યાં છે. પરમ વૈષ્ણવ છતાં, વેદાન્તગાનમાં નિજ્ઞાતતાથી, તેમને જનકાદિક પ્રમાણે એત સંન્યાસી લોકો ગણુતા હતા. અવિચ્છળે પ્રમાણિકપણા, અને અખંડિત સત્યની તેઓ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ મનાતા હતા. નિરન્તર પ્રસન્ન વદન, સૌમ્ય, શાન્ત, મધુરવાણી અને ધીર, ગમ્ભીર સ્વભાવ, વિગેરે ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને લીધે, રાજ્ય અને પ્રજા, સમસ્ત જન સમાજની પ્રીતિ અને માન તેમ્હણે સમ્પાદન કર્યાં હતાં. અકલુપિત રાજ્યભક્તિયે અને નિડર, સ્વતન્ત્ર વર્તને, પ્રજાનું હિત કરતાં પણ, તેમ્હણે પોતાના રાજ્યની સેવા કરતાં, તેમનાથી માન, પ્રતિષ્ઠા, અને અધિકાર મેળવ્યાં હતાં. રા. સા. હર્ષદરાયનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૭૩ ના જ્યેષ્ઠ વદી આઠમ ને શનિવાર, તા. ૭ મી જૂન સંને ૧૮૧૭ ને દિને તેમ્હના મોસાજના ગામ અલિણામાં થયો હતો. તે વખતે તેમનું વતનનું સ્થાન ગોધરા હતું, પણ તેમ્હના વડીલને રાજકીય કારણોને લીધે તે છોડવું પડ્યું હતું. તેમ્હના પિતાશ્રી મેહેતાબરાયજીના તીર્થરૂપ તે ઉપર કહેલા વિ. સં. ૧૮૧૦ માં અવન્તિયાત્રાએ બાબીથી બાબુખાનજીની સાથે ગયા હતા તે શ્રી હરજીવનદાસભાઈના એક પુત્ર બાઈચિન્દભાઈના પુત્ર હતા. જેવા શ્રી નાગજીભાઈ પ્રથમ પરમ વૈષ્ણવ થઈ ગયા હતા તેવા આ શ્રી બાઈચિન્દભાઈ પરમ રાજદારી અને સુદ્ધવીર થઈ ગયા છે. વિ. સં. ૧૭૫૯ વાળા હૃદેરામજીના શરસી લેખથી અને વિ. સં. ૧૮૧૦ વાળા તેમ્હના ભત્રીજા હરજીવનદાસથી, તેમ્હનો બાબી ખાનદાનથી નિકટનો સમ્બન્ધ જણવામાં આવ્યો છે, અને આ સમ્બન્ધથી વધારે કસોટી આ બાઈચિન્દભાઈના સમયમાં થઈ હતી, અને તેનાં પરમ્પરા પરિણામે આ કુટુંબ અમદાવાદના ઉત્સર્ગે આવી પડ્યું છે તે જોવું જોઈશે.

વિ. સં. ૧૮૨૯ માં કુટુંબ જુદોથી મેળવેલી ગાદિતીની નોંધથી જણવામાં આવે છે,

કે સદરહુ શ્રી ભાઈચિન્દભાઈ શરીરે કદાવર, અને દમામવાગા, તેજસ્વી, પ્રતાપવાન, સ્વતન્ત્ર અને નિસ્પૃહી મહા પુરુષ હતા અમદાવાદમા પેશવાઈ વિ. સ ૧૭૮૭ માં શરૂ થયી હતી ગુજરાતના સુબા સર ચુવન્દખાન સાથે ચિત્રાજી આપાએ, પેશવાની પાસે સુબાઓની મદદની માગણી કરવાથી, મહોટી ફોજ સાથે આવી તદ્દ કરી દરાવ કર્યો, અને તરત જ ત્યાર પછી બીનુપુત્રની લદાઈમા બાજુતાવ પેશવાની મહોટી ફતેહ થયી હતી પરન્તુ દિલ્હી સરકારના અમદાવાદના સુબાઓ, ગાયકવાડો સેનાપતિ દાબાડે અને બીજા મરાઠાઓ અને પેશ્વા વચ્ચેની પરસ્પર ન્દાની મહોટી લદાઈમા અને ફેરફારિયોમા હજી મુવક થાણે પડ્યો ન હતો. આ કુટુંબ સાથે સમ્બન્ધ ધનવતા બાબીઓ પણ આ સમયના ઇતિહાસમા ઉપયોગી ભાગ ધરાવતા હતા વિ. સં ૧૭૦૯ માં પિલાજીતાવ ગાયકવાડના ઇષ્ટ મિત્ર પાદરાના દેસાઈએ તેમ્હના ભાઈ માનોજીરાવને તેગવી વડોદરા લીધું હતું તે શેરખાન બાબી પાસેથી જ અને વિ સ ૧૮૧૧-૧૨ માં દામાજીરાવ ગાયકવાડ અને રઘુનાથરાવ પેશવાની સ્વારીમા અમદાવાદ શહેર જેના તાબામા હતું, અને જે તે સમયે પાનણુપુર તન્દ છતાં જે જવામદખાન સાથે પ્રતિષ્ઠિત કંગર થયો, તે પણ એક બાબી જ હતો આ બાબીઓ અને વિ સ ૧૮૧૦ વાગા ઉન્નયિની ગંગેના શ્રી હરજીવનદાસજી તે રા ભાઈચિન્દભાઈના પિતાવાગા બાબુખાનજી શા મગબંધિ હતા તે જાણવામા નથી પણ આ બધી માનમાર આપાનેર, ડોહાઈ, બીનુપુર, વડોદરા લગભગ થતી હતી, તે આપણા ચરિત્રનાયકના કુટુંબનો પ્રદેશ હતો પણ આ અરમામા બાબીઓની સત્તા બહુ અમર્યાદિત થયેલી લાગે છે, અને ગોધરા પગમદાલ સિન્ધિયા મરકાંગેનો પ્રદેશ થયેલો હતો, તેમા આ કુટુંબ બાબીઓનું મિત્ર હોવાથી, તેમને અને ગોધરામા નિભાવવા પડિતને જમાવટ થાય જ નહિ માટે વિ. સ ૧૮૧૦ પછી, ઘણું કરીને આ પડિતને અને રા ભાઈચિન્દભાઈને વિરોધ થવાથી, તેઓ તેનો તિરસ્કાર કરીને ગોધરાનો ત્યાગ કરી ત્યાથી ચાલી નિકળે છે, તે વાડાસિનોરના બાબીની બાહેધરીથી લુણાવાડાના દિવાન થાય છે પણ રાજનો અને તેમ્હનો વિચ્છેદ થવાથી રાજ તેમ્હને લુગી લઈ ઝેદ કરે છે આ પ્રસંગ ગુજરાત પેહેલા રાજ્યએ આ ‘ક્રુવરાજ’ ને કહ્યું કહેવાય છે, કે હું તમ્હને ઝેદ કર તો તમ્હાણે કોણ? ત્યારે તેમ્હણે એવો જવાબ દીધો જણાય છે કે હું તો લશ્કર મારા શુઝામા લેખને ફર છઉં અને થયું પણ તેમ જ “ગોધરિયા રાજ” ભાઈચિન્દભાઈના ઉપર પ્રભાણેના હાવ થવાની સાથે જ, બાબીના સાતમે ઘોડેસ્વારેના લશ્કરે આવી લુણાવાડાને ઘેરા લાલ્યો અને પોતાના મિત્રને છોડાવી તેમ્હનો લુટેલો સામાન પાછો લીધો આ રાજ્યએ ત્યાર બાદ ઘણાંએ અનુનય કર્યો પણ આ વીર દુરયતેનો અનાદર કરી ચાલી નિકળ્યા. અને પોતાની જગાએ પોતાની માતિના બાપુભાઈ મુનશીને સ્થાપ્યા આ રાજ્ય તરફથી મળેલી પાનખી કુટુંબમા છેક ૧૯૦૪-૫ સુધી કાયમ હતી, તે પછી, ગોધરાની મહોટી આગમા, આ કુટુંબના બીજા લશ્કરી, મદદારી, અને દખારી સામાન વિગેરે સર્વે નાશ પામ્યું! ભાઈચિન્દભાઈને બાબીનું લશ્કર પોતાની સાથે જ તેડવું ગયું. ત્યાં તેઓ બાબી પાસે કેટલાક વર્ષ રહ્યા, અને બાદ વડોદરાના ગાયકવાડને અને કડીના મદદારરાવને વિરોધ પડવા પ્રસંગે, તેઓ પોતાની સિપાહસાતારી મદદ કડીવાગાને આપવા ગયા હતા પણ મદદારરાવના અનિશ્ચિત સ્વભાવને લીધે તેમ્હનો બન્દોબસ્ત ન થતા, તેઓ ત્યાંથી ચાલી આ-ત્યા, અને પછી તેના પગજમ માથે મદદારરાવ પડ્યા (વિ સં. ૧૮૫૮). શ્રીયુત ભાઈચિન્દભાઈ

પાછા વાઝાસિનેાર ગયા, ત્યાં કંઈ મુદત રહ્યા, અને પછી જંબુઆના દિવાન થયા. બીજી આ-
ખ્યાયિકા એવી છે, કે તેઓ સિન્ધિયા સરકાર તરફથી પંચમહાલના કુમાવિસદાર થયા. કોઈ
કહે છે, કે તેઓ મોત આવ્યે, પોતાની ૭૦-૭૨ વર્ષની વયે શુન્દરી ગયા અને કોઈ કહે
છે, કે જંબુઆના દેસાઈઓ સાથે અદાવત થવાથી તેમ્હને મારી નાંખ્યા અને બીજી કુલ
ગાથા છે, કે પંચમહાલના અટપટિયા લોકોએ તેમ્હના પ્રતાપથી ત્રાસ માની, તેમ્હને ભોજ-
નને માટે બોલાવી, વિપ દઈ મારી નાંખ્યા અને તે બનાવ બનતાં, થોડી મુદતે, તેમ્હના
પુત્ર મેહેતાબરાયને, પોતાના બે પુત્રો, એક આ ચરિત્રનાયકના પિતા, તેમ્હના પુત્ર રા. સા.
હર્ષદરાય, અને તેમ્હના મ્હોટા બાઈ જીજીબાઈ અને તેમ્હનાં બેહેન બાઈ ઈચ્છા સાથે ગોધરા
હમેશને માટે છોડવું પડે છે. આ બનાવ ક્યારે બન્યો તેની ચોક્કસ સાલ નક્કી નથી થતી; પણ એવી
એક કુળગાથા છે ખરી કે શ્રી મેહેતાબરાયજીનાં પત્ની બાઈ યમુના (કોઈ મૂળીબાઈ પણ નામ આપે છે.)
ને સિન્ધિયાના ભયથી ગોધરાથી પોતાના બાઈ સાથે નાસેડે (?) આવવું પડ્યું હતું, અને
તેમણે અલીજી આવી પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર રા. સા. હર્ષદરાયને જન્મ આપ્યો હતો. આ જન્મ
ઉપર વિ. સં. ૧૮૭૩ માં જાણવામાં આવ્યો છે. તેમને જો પાંચ સાત વર્ષના લેઈ આવ્યા
હોય તો આ કુટુંબ વખાનું માર્યું વિ. સં. ૧૮૭૮ કે ૧૮૮૦ માં અમદાવાદમાં આવી વસ્યું
હોય-અર્થાત્ ઈન્દ્રેજી રાજ્યના અમદાવાદમાં દાખલ થયા ને તરત જ થોડે વર્ષે મેહેતાબરાયજી
પોતાની ૬૫ પાંસઠ વર્ષની વયે, વિ. સં. ૧૯૦૫ માં લગભગ ગત થયાનું કહેવાય છે. અને તેમને
૧૦-૧૨ વર્ષના મુકી રા. બાઈચિન્દબાઈ દેવલોક પામ્યા છે તો તેમનો તે સમય વિ. સં.
૧૮૫૦-૫૨ આવે. પણ ઉપર કહીના મહારાવવાળો પ્રસંગ વિ. સં. ૧૮૫૮ નો છે. અને
ત્યાર પછી તેમના વાઝાસિનેાર વિગેરેની કારકીર્દીનાં એકાદ બે વર્ષની વયે દેવલોક પામ્યાની
પણ આખ્યાયિકા છે.) ગણતાં તે સમય વિ. સં. ૧૮૬૦ નો આવે તો તેમાં આઠ દશ વર્ષની
બૂલ લાગે. તો પણ રા. બાઈચિન્દબાઈબાળા બનાવની આ બીજી સાલ ખરી લાગતાં, તે વખતે
કાંતો મેહેતાબરાય ૧૦-૧૨ ને બદલે ૨૦-૨૨ વર્ષના હોય, અગર તો તેઓ ૬૫ ને બદલે
૫૫ વર્ષે શુન્દરી ગયા હોય. આ બીજા પ્રકારને, તેમના બીજા પુત્રના વિ. સં. ૧૮૭૨, અને
તેમના વિ. સં. ૧૯૦૬ માં માત્ર ૩૭ વર્ષની વયે શુન્દરી ગયેલા મ્હોટા પુત્રના વિ. સં. ૧૮૬૮
માં જન્મથી બાધ આવતો નથી. પણ એકદમ પાછો એક શતકમાં વિ. સં. ૧૭૫૯ માંના
હંદેશમ વિગેરે ધ્રુવે અને તેમના પુત્ર પૌત્રોની જીજીબાલીથી વિ. સં. ૧૮૫૯ માં મેહેતા-
બરાયની કંગાલીમાં અસ્ત થાય છે. જે બાળીઓ માટે તેમ્હના પિતા અને પિતામહ લડેયાં હશે,
અને જે બાળીઓએ તેમ્હની પણ સખી હતી, તેઓ આ મેહેતાબરાયના યત્તા નથી! મેહે-
તાબરાયમાં તેમના વડીલોનું તેજ ન હતું. તેથી તેમને અને તેમનાં પત્નીને પોતાના વતનથી
નાસી છુટવું પડ્યું અને પાછા તેમના આ પ્રસંગમાં જ જન્મેલા પુત્રદારા, તે જ અરસામાં
સ્થપાતી નવીન રાજ્યસત્તાના રાજ્યછત્ર નીચે, પાછા પુનઃ સતેજ થવાનો વખત આવ્યો!
આ સત્તા તે વિ. સં. ૧૮૭૪ ના બદના કિલ્લામાં દાખલ થયેલા ઈન્દ્રેજી લસ્કરની રાજ્યસત્તા
હતી, અને આ પુત્ર તે આપણા ચરિત્રનાયકના પિતા રા. સા. હર્ષદરાય હતા.

(અપૂર્ણ.)

મુનસ હરિલાલ ધ્રુવ.

સૌન્દર્યની દેવીને.

૭(ઘોળ)

આ શો અદ્ભુત દિવ્ય પ્રકાશ આ !

દેવી ! રેલાવતી ચોપાસ,

નિગ્નત ગસ

રમે દેવી ! વિશ્વમા

૧

દેવી ! સૌન્દર્યની અધિદેવતા !

સર્વ સૃષ્ટિ વિશે તુજ ગૂઠ-

તાણું વહે પૂર

અસૌકિક વેગથી.

૨

ગ્નતા ગગડી અનન્તતા-આગણે

ગોળ અહ્લાદના અનાધાર,

મનુ લેની પાર

ગાળે પૂર બિજળું.

૩

અણુરેણુ અનન્ત આકાશમા,*

મર્વ વિશ્વ વિશે, તરે લેહ,

તરિ પણુ તેહ

વહે પૂર ઉજળું.

૪

સ્વામ ગ્નની તણા આવામને

ધોળે ટૌમુદીથી પૂર્ણચન્દ્ર

ગાળે ત્હાં મન્દ

અસૌકિક પૂર એ.

૫

તારાચમકિત તિમિરદુહ્લને

ધારી વિશ્વ જે શાન્તિ-ઉછગ

પણુ, ત્હાં અભંગ

વહે ગૂઠ પૂર એ.

૬

* 'શમ લક્ષમણુ વનમાં સીધાવતા'—એ પ્રમાણે ચાલ.

x આકાશ=ether.

જ્યહાં રજનીતણો વાસ ના વસે
હેવા બન્ધ જ જે સૂર્યલોક
ત્યાહાં વહે ઓધ
અમલ એહ પૂરનો. ૭

સૃષ્ટિ પૂર્વે નિબિડ અન્ધકારનું
વ્યાપ્તું દશદિશ ગાદું પૂર,
તહિં પણ નર
વહે દેવી ! તાહરું. ૮

દેવી ! તું તો જીવનનું જીવન સાચું;
તુજ તેજ વહે વિશ્વતેજ;
પ્રગટ સત્ય એ જ
નિરખ્યું તુજ નરમાં. ૯

ઊડે ગરુડ ઊડા નીલ વ્યોમમાં,
રવિકિરણો કરતો ભક્ષ,
રોપે નિજ લક્ષ
સંતત તુજ નરમાં. ૧૦

ધન્ય જીવન, જો દીનદાસ હું
અર્ધ એહ ગરુડ-આરુહ
નિરખ્યું અતિ ગૂઢ
નિરન્તર પૂર એ. ૧૧

રત્નાગિરિ.
તા. ૨૮-૬-૦૯.

}

નરસિંહરાવ લોળાનાથ

વિધુરકુરંગ.

શશી નિરખતો, અને ગગન મધ્ય ઊડી કરી
સુદૂર દગથી કુટુમ્બરત તારલાઓ ફરી;
સુધા વરસતી બધે, નહિ જ ભગ્ન હૈયા પરે:
ફરે, તંતરફેડે, ફરે નહિ જ, દેહ શાથી ધરે !

પ્રિયા, પ્રિયતમા ગતા ! જગત સર્વે આંખું થયું:
ગયું સુખઃ ગયું બધું: ન પણ જીવવાનું ગયું !
તજ ગઈ વિલાસિની નિજ કુરંગને, શાવને,
સુતો મૃદુલ બાલ તાતચરજી, ન માતા કને !

હતી દહિન ભૂમિ શૃંગખનને સુવાળી જરા,
મહેલ રસનાથથી શયન પાસના કાંકરા,
દિમે રજકણો શમ્યા રખલિત બાષ્પથી પાસમા,
ફરે તદપિ શૈત્યનું હરણુ ઉજ્જુ નિ શ્વાસમાં !

નહીં હૃદયની બણી હૃદય એહ હાવાં વળે
નહીં નયનને ફરી નયન તે પ્રિયાના મળે:
કુરંગ હતભાગ્યને બવચ્ચરણયાત્રા રહી
કર્યાં કગવી એકલાં વિવશ જીર્ણ અંગો વહી !

દિશા કંઈ ભાવિષ્યની ન કંઈ ભૂત તે સૂચવે :
પડી વિકટ વર્તમાન કૃદ્ધરે રહેવું હવે.
પડી ઉચરવું રડી ઉચરવું કયું સર્વદા:
પ્રિયા ! હૃદયદેવતા ! પ્રિયતમા ! સખી નર્મદા !

કદી સ્મરણુ આવતાં રુધિરનીર નેને ઝરે:
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન તે, સખી ! સ્વજન એકલી વૃં હતી :
સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી થતી !

કાન્ત,

નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ,

(હરિભી.)

પ્રકટી ગગને સત્રી દેવી પુરોજ ખીલ્યો શશી
જગતની મહી શાન્તી દેવી રહી સધળે વશી
જનસમુદ્ધ તે નિદ્રાદેવી-વશે બનીને રહો
તર ઉપરથી કોઢીલાએ મૃદુસ્વર છે કર્યો— ૧

(અનુષ્ટુપ.)

શાન્તી માંહી રકુચું સર્વે બન્યું જે કંઈ આજ તે
વિચારોએ કુખી જાતાં સ્મરણાં ભૂત કાજ ને— ૨

(તોટક.)

સહુ સ્વાર્થ થકી પ્રભુ આ જગમાં
વસતાં શુચી પ્રેમ ન કો સ્થળમાં
ધસા સ્વાર્થ વિના પ્રિતિ તું કરતો
તવ કાં નવ એ જગ ફેલવતો— ૩

(અનુષ્ટુપ.)

આર્તિ વિચાર વેગેથી પડ્યો જે શ્રમ ચિત્તને
તેથી તંદ્રા જરા લાગી અણુ સ્વપ્નેજ ચિત્તને— ૪

(વસન્ત તિલકા.)

દીઠી ઉભી મધુર ચાર કુમારિ એક
હસ્તે ઝાંઘી કુસુમ માળ સુવાસ તેજ
પાસે રમે વિવિધ જોડી કુટુંબીઓની
ત્યાં અર્પવા કુસુમ માળ ચહે કુમારી— ૫

(હરિગીત.)

ગર્ભ પ્રથમ ઉત્તું પરિ પતિનું જોડહું ત્યાં “ બાલિકા—
નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની દેવી ” દેખી સ્થંભી ઉભી ત્યાં જરા
નિઃસ્વાર્થ કે નિર્દોષ પ્રીતિ દંપતીની ગણાય ના
એવું નિહાળી દેવી ખસી ત્યાં પુષ્પ એ આરખ્યા વિના— ૬

(વસન્તતિલકા.)

ત્યાંથી ગર્ભ ભગિની બાંધવ જોડી માંહે
બન્ધુથી ખ્હેન બહુધા કંઈ સ્વાર્થ ચાહે
તેવુંજ કાંઈ વીર ખ્હેની થકી ચહે છે
તે સ્વાર્થ દેખી મૃદુલા ગર્ભ ન્હાથી ખીજે— ૭

(હરિગીત)

ત્યાં પુત્ર માતા સંગમાં ફરતા હતાં આનંદમાં
પણ પ્રશ્ન કરતાં સમજી ગઈ કે સ્વાર્થ છે તે મંગળા
માતા અહિં નિજ પુત્રને શ્રીમંત બનવા સુખ કરી
ને પુત્ર પણ માતાથી સેવા સ્વાર્થો બનીને નિત્ય લે— ૮

(અનુશ્લેષ)

સહુમા સ્વાર્થને દેખી નિરાશા થઈ દેવીને
જતીતી પાત્રી ત્યા સ્થળી એક જોડું દેખીને— ૯

(હરિણી)

સમીપ શરૂતા આવ્યાં છે એ પિતા સહ પુત્રી તે
નિગ્ધી યુવતિ સ્થબ્ધાંએઉ પુછ્યું પિતૃ કોણએ
પિતૃ બદલ તે દેવી બોલી નહિં અહિની હુ છુ
નહુ પ્રભુ ગ્રહે છુ નિ સ્વાર્થા પ્રીતી તણી દેવી હુ— ૧૦

(હરિગીત)

જોયા મનુષ્ય બહુ છતાં ના કોઈ સ્વાર્થ વિના દીહુ
કિન્તુ તમોને દેખી આશા આવી તે લાગે મીહુ
પુત્રી । નહિં નિ સ્વાર્થ પ્રીતિ તાત ઉપર તહારી છે
પણ તાતના પુત્રી પ્રતિના પ્રેમની બસિહારી છે— ૧૧

(સિખરિણી)

અતિ પ્રેમે અર્પે કુમુમ સમી બાળા કર થકી
પિતૃને-પુત્રીના કુમુમ તણી માળા હનખથી
કરી તે કર્તવ્યે ઉડી ગઈજ દેવી નબ પરે
પિતા પુત્રી દેખી સમજી મધળું તે ઉર ધરે— ૧૨

(અનુશ્લેષ)

યતાં પુરૂ મીહુ સ્વમ ગઈ તદા ઉડી અને
સ્મર્યુ સર્વે પ્રભુ પચ્ચો પ્રશ્નનોજ થયો મદને— ૧૩

તા ૮-૫-૧૯૦૯ } સૌ. સુમતિ.
વાગ રાની

પ્રભાત.

સખી જોતે કે'લું દિસે આકાશમાં રે

રમ્ય પ્રભાતમાં રે—સખી.

કીલ કીલ કરતાં ઉડતાં પક્ષી

આનંદ તણી મન તેને ભર્મી

શાં શોભે નવપક્ષવ તરૂં આં રે—રમ્યં સખી.

અરુણ તણો ઉદય થયો છે

નભ રાતું કે'લું શોભે છે

ગાયો ડોલે આનંદની મધુ દહેરમાં રે—રમ્યં સખી.

નદીનું જળ પૂર વહે છે

નારીઓ ત્યાં નીર બરે છે

સરોજ પ્રજ્વલિત દીસે છે સોહામણાં રે—રમ્યં સખી.

મયૂર સર્વે કળા કરે છે

મેઘ તણી મન આશ ધરે છે

ભાતુદર્શન થાએ હાવે આભમાં રે—રમ્યં સખી.

કાચલનો ટહુકાર શું આવે ?

દેવ તણું શું સંગીત થાએ ?

ઉર ઉભરાએ મુણી એ આનંદમાં રે—રમ્યં સખી.

સૃષ્ટિ કેરી શોભા કે'વી

પ્રભાતની છે ઝોર જ ખુખી

લીલા વર્ણી, નહીં જાએ વિશ્વમાં રે—રમ્યં સખી.

સૌ. મૃદુલા.

એક મિત્રને જન્મ દિવસે.

(તોર)

કઈ વર્ષ ગયા કઈ વર્ષ જશે, તવ જીવન આપુ વ્યતીત થશે,
કઈ કાર્ય કર્યા કઈ કાર્ય રહ્યા, પણ ધર્મપગથણું તું ન બન્યો. ૧

શિશુકાળ વિષે હમતા રમતા, અતિ રનેદથી માતપિતા રોજબ્યા,
નિજ બાઈ અને ભગિની ગણુમા, નવ રાખી વિનોદની કાઈ સૌમા. ૨

રમતા જમતા ખટુ કલેશ કર્યા, પણ અન્તમા નહિ રેત ધર્યા.
વધુ કાળ જતે બહુ ખેદ થયા, દુઃખા વગગી જ નિરાગ તણી. ૩

વડોસો વદતા રોખ પ્રેમગમે, ગણુતો વિષ તુલ્ય તુ ઉગ વિષે,
પણ કાળતણા બગનો મહિમા । વિષ પીયૂષ એ સમજ્યો ગણુતા. ૪

(દુતવિવશ્ચિત)

સુખી મનોહર જીવન ગાળતો,
શિશુ જનો સદુ બનુ વિચારતો,
શુભ પિતાસમ નિત્ય તુ ધારતો,
વડોલવાક્ય કદી ન ઉઘાપતો ૫

(ઉપજાતિ)

ઉદાનમા ને નદીતીર પામે, દક્ષે મહો મયગતો વિનામે,
ગાયોતણા યુથ નિહાળી પ્રેમે, બાવો અતિ ધાર્મિક શુદ્ધ સૂઝે ૬
જોતો ગણો પશ્ચિતણા તુ વ્યોમે, કંઠોનમા જે ઉડતા તુંગે,
• ને ખેનતો ખેન ઋતુ પ્રમાણે, સુખે સુતો નિત્રિ વિષે વિરામે ૭

(ખાતિની)

જટ-જટ જટ ચાલી આ ગયો કાળ તારો,
ખટ પટ નવો જાગી જ્યા પરીક્ષા પીડાતી,
નવન નવય જોવા પુત્રકે ત્યા પડ્યા ને,
સ્મરણ-ભરણ કીડા ખામ મેટ્રીક કાગરે. ૮

(તોર)

અતિ કાન્ત થયે અતિ હર્ષ થયો, મનમા જર્જો ગર્વ વળી ઉપજ્યો,
મમજ્યો નહિ કે તવ જ્ઞાન હતું, ઉદ્ધિ મહો બિન્દુમયુ તરતું. ૯

મુનિવર્સિટિ-ઉત્તમ-કેળવણી વધુ પ્રેમ, ઉમંગ, ખુશીયો લોધી;
પણ જ્ઞાન વિશેષ જ પ્રાપ્ત થયે, નવ ભાવ સ્ફુર્પા ચિત્તમાંથી ધીમે. ૧૦

ગયું શૈશવનું હસવું રમવું, ગયું જોર શરીરનું સર્વ નવું;
ગયું સર્વ કુતૂહલ સ્થિતિનું, ગયું પ્રાર્થનનું તવ માન ઘણું. ૧૧

ગયું ત્યાં યુરુનું વર્ણો પૂજ્યપણું, ગયું હેત સુખનું જુના પરનું;
ગયું શુદ્ધ પ્રજ્ઞકૌંય આર્યપણું, ગયું મંદિર દેવનું ભાન બધું. ૧૨

પણ ગૌરવ ને ગર્ભારાધિ વધ્યાં, વર્ણો નૂતન કાંઈ વિચાર થયા;
નવજ્ઞાન ઝરામૃત પાન થતાં, તવ કલ્પિત બ્રાન્ત કુન્દેમ શમ્યા. ૧૩

અહસોસ ! ગયો ગુરુપ્રેમ, ખરે ! પણ બુદ્ધિ વધી સ્વવિચાર થયે;
કઈ આર્યપણું ગયું હાય અરે !-પણ-વસુધૈવ કુટુમ્બ થયો ગણતાં. ૧૪

(અનુક્રુપ.)

ઉપાકાળ ગયો તારો, આર્વાયો સર્વ મધ્યમાં;
તારા જ્ઞાન-પ્રકાશથી, દીપ્તિ આપતું આ દેશમાં. ૧૫

(હરિગીત.)

જન્મદિવસે આ જ તુંને વીનતું હું હેતથી,
નિશ્ચિંત થઈ ને દેશહિતનાં કાર્ય કર ઉદ્ધાસથી;
તુજ માર્ગમાં કંટક નહે, તુજ શત્રુઓ સામા પડે,
તો એ અનેરી આશા મારી આટલી ન વિસારતો. ૧૬

કહ્યો મોટી પદવીએ ચડે તો બૂલતો મિત્રો નહીં,
અતિ ગર્વમાં ન તણાઈ જતાં નમ્રતા તું મેલજે;
દેશોંઓ પર પ્રેમ રાખી દેશવત્સલ તું થજે,
શ્રીકૃષ્ણ ને શ્રી રામના આ દેશને દીપાવજે. ૧૭

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

વીરાંગના કર્મદેવી.*

(ખંડ હરિગીત.)

૧.

અંગના !

વીરાંગના !

કર્મદેવી વૌરાંગના !

સ્ત્રીધર્મદેવી વૌરાંગના ! *

લાવણ્યમયી રમણી બની શુ આજ માણ્યો વૌરાંગના ?

ક્યા કુસુદની

કોમળ બની,

ક્યા થુનર તે કાઠાભર્યો ?

આ રંગ શો ન્યારો ધર્યો,

ઓ રંગપૂતાણી વૌરાંગના !

ચંદા તપે નિશું અરે વીરાંગના ?

ઉકળે આમીસરિતા ખરે વીરાંગના ?

ક્યા ચાલી ઓ વીરાંગના ! કંઠ ઝાલી આ તરવાને ?

શુ રસિક બચના યુદ્ધ ઝૂંઝે કાજ દેશોદારને ?

૨.

અંગના !

વીરાંગના !

કર્મદેવી વૌરાંગના !

ત્રિપુકાળ જોવી વૌરાંગના !

મધુરી, સ્ત્રીવી, શાત કાતા આજ એવી વૌરાંગના ?

* પૃથુરાજને હરાની શાહાશુલિ ઘેરી દિલીપતિ થયા પછી તેણે રંગપૂતાણા તરફ પોતાની દષ્ટિ ફેરવી અને પૃથુરાજની સાથે યુદ્ધમાં અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવી માર્યા ગયયા તેના ઇષ્ટ મિત્ર મેવાડના રાણા સમરસિંહના ગમ્ય ઉપર હુમલો લઈ જવા તેણે પોતાના પ્રિય અનુચર કુલુશુદિનને એક મ્હોડુ સૈન્ય આપીને મોકલ્યો. એ વેળાએ મૃત સમરસિંહની વિધવા ગણી કર્મદેવી અપૂર્વ વીર્ય ધારણ કરી યુદ્ધમાં જાતે પડી અને કુલુશુદિનને આંખેર આગળ ઘેરીને તેને પગજય પમાડી તેણે નહસાડી મૂકી દેશનુ સ્વાતંત્ર્ય અખંડ રાખ્યું એ અદ્ભુત બનાવને ઉદ્દેશી આ કાવ્યની પ્રેરણા થઈ છે.

રંગ મ્હેલ સુખાસને
 યુવતિ રસમાં ખેલતી,
 તણ સર્વ વિદ્યાસને
 તે યુદ્ધક્ષેત્રે રેલતી
 આ ચાલી કૈવી વીરાંગના !

ક્યાં કંકણો આભૂષણો વીરાંગના ?
 ક્યાં સાજા આ યોદ્ધાતણો વીરાંગના ?

તે ગાન મધુર આજ આ બદલાય શું વીરહાકમાં ?
 વીરાંગના ! તુજ હૃદય શું જે રિપુદમનના રાગમાં ?

૨.

અંગના !
 વીરાંગના !
 કમ્ભેવૌ વીરાંગના !
 દલ દુર્ગ જેવૌ વીરાંગના !
 શૌર્યસંહવિતી, ઉગ્ર, પ્રભાવિશાલ વીરાંગના !

ઉન્મત્ત સરિત ધસી
 જળ પૂર્ણવેગ ધુમાવતી,
 નિજ બળ પ્રચંડ કરી
 સાગર ગગન ઉછળાવતી:
 એવૌ કરાલ વીરાંગના !
 મેવાડ શું પરતંત્ર થાય, વીરાંગના ?
 શું વીરભૂમિકળી ખુંદાય, વીરાંગના ?
 શું યવનકિંકર કુટુમ્બિન ન્યધ્વજ ઉડાવશે,
 જ્યાં સમરસિંહતણી ફેરી સિંહણ સમર ધૂળવશે ?

૪.

અંગના !
 વીરાંગના !
 કમ્ભેવૌ વીરાંગના !
 એ વિરજપ્રતિમા વીર્યગગ વીરાંગના !
 રણમાં ચઢશે
 શ્વેરો પડશે
 પૃથુ સાથ પતિ મેવાડનો;

પુણ્યભૂમિ
ધૂળ ચૂમી
ખમે કંઈ કંઈ તાડનો,
ત્યાં શો નવલ ઉત્સાહનો
તું ભરે રંગ વીરાંગના !—

શું દેશનો સૌભાગ્યભાનુ ડૂબી જશે ?
વીરાંગના ! શું અધઃપાત ઊભી થશે?—
ના, રજપૂતાણી નહિ ડરે !

ગો ઝાટનો તે નૌરવ માગર ઉછળતો ઉછટે અરે !
વીરાંગના ! આંખેરમાં તુજ કીર્તિકેતુ જ દગ્ધરે !

૫.

અંગના !
વીરાંગના !
કંઈદેવી વીરાંગના !
શુભિધકંઈદેવી વીરાંગના !
મહાશક્તિપ્રકાશિની વીરાંગના !
દેશ પ્રેમ વિકાસિની વીરાંગના !
બળવંત રિપુ રગદોળનારી મહાભાવ વીરાંગના !

રણુમાં જઈ
વિજયિની થઈ,
તેરમી સદૌ ઉજ્જવલી:
સૌભાગ્યરવિ ત્યાં નીકળી
લે હાસ્યલ્હાવ વીરાંગના !

સાગર બલે ભૂમિને ગળે વીરાંગના !
તુજ કીર્તિ અક્ષય ના અળે વીરાંગના !
અમ ભૂતશૌર્ય તુંમાં મળે વીરાંગના !
રે તુજ પરાક્રમની ગીતા ધરધર ગવાશે ભારતે !
વીરાંગના ! તુજ પ્રાણમંત્ર જ ધૂમશે ભર ક્યાર તે ?

મદ્રાસ }
૧-૭-૧૯૦૯ } અરદેશર ફ. ખબરદાર.

જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૫૦ થી.)

જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ સતતત્રયનું પાલન કરનારા જીવો મોક્ષ મેળવી શકે છે. દયા મૂળ ધર્મ હોવા છતાં મહાવીર દેવે જૈન ધર્મમાં જ્ઞાનની ઉત્તમતા કરાવી ફરમાવ્યું છે કે પદ્મ નાથ તમો દયા, પહેલું જ્ઞાન ને પછી દયા. જીવને અનંત કાળથી ભવભ્રમણ કરાવનાર જે કોઈ હોય તો તે અજ્ઞાન છે. માટે પ્રથમ અજ્ઞાનનો (માયા અથવા અવિદ્યાનો) નાશ કરવાને બાર દહને ભલામણ કરી છે.

ખરેખર તત્ત્વોનું યથાર્થ જાણપણું તેનું નામ જ્ઞાન. તત્ત્વો નવ છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિજરા, બંધ ને મોક્ષ.

જેનું લક્ષણ ચૈતન્ય છે ને જે પ્રાણને ધારણ કરનારો છે તે જીવ. પાંચ ઈન્દ્રિય, મન-બળ, વચનબળ, કાયબળ, આસોશ્વાસ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ કહ્યા છે. પૃથ્વી, પાણી આદિ એન્ડ્રિયને સૌથી ઓછા ચાર પ્રાણ છે અને સંઝી પંચેન્દ્રિયને સૌથી વધારે દશ પ્રાણ છે.

જીવોના સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એવા બે ભાગ પાડ્યા છે તેમ જ એન્ડ્રિયમાં એન્ડ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધી પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પર્યાપ્ત છે. આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, આસોશ્વાસ, બાપા ને મન. એન્ડ્રિયને પહેલી ચારે, પંચેન્દ્રિયને છને બાકીનાઓને પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે. સંઝી પંચેન્દ્રિય ને મન હોય છે ને અસંઝીને મન હોતું નથી. ઝાડો, પેશાબ, ખાળ, ગરર વગેરેમાં જે રોગપ્રસારક જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે ને અસંઝી સમૂહિમને મન હોતું નથી છતાં તે આઠ પ્રાણના ધણી છે. તેથી જે તેવા જીવોની ઉત્પત્તિ થાય તેવો વખત જે મનુષ્યની ગદ્ગલતથી આવે તે મનુષ્યને સમૂહિમ મનુષ્યોની હત્યાનું પાપ લાગે એટલે સુધી ધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

અજીવનું લક્ષણ અચેતન છે તેના ૧૪ ભેદ છે: ધર્માસ્તિકાય (Motion ?) અધ-ર્માસ્તિકાય (Attraction) આકાશસ્તિકાય (Space) પુદ્ગલાસ્તિકાય (Matter) અને કાલ (Time) એ પાંચ અજીવ દ્રવ્ય અને છું જીવ (Living) દ્રવ્ય એ છ સંસ્થિતિ બંધારણમાં જરૂરનાં દ્રવ્યો છે. પહેલા ત્રણના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ (Atom) એમ ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે.

જે શુભપ્રકૃતિરૂપ કર્મથી જીવને સુખ મળે છે તે પુણ્ય કહેવાય છે. અજ્ઞાન, જ્ઞાન, વજ્ઞાન, મનશુભસંકલ્પરૂપી દાન, શુભવચનરૂપી દાન, કાયાસેવારૂપી દાન અને નમસ્કાર વંદનાથી થતું દાન એમ નવ પ્રકારે પુણ્ય બંધાય છે. ને ૪૨ ભેદ બોગંવી શકાય છે.

જે અશુભપ્રકૃતિરૂપ કર્મથી જીવ દુઃખ બોગવે છે તે પાપ કહેવાય છે. પાપનાં ૧૮ સ્થાનક છે. જીવહિંસા, અસત્ય, ચોરીકરવી, અપહ્રાયર્થ, પરિમદ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દેવ, ક્રોધ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, પરપ્રવાદ, રતિ, અરતિ, માયા મૃત્યુ અને મિથ્યા દર્શન સત્ય એ પાપ ૮૨ પ્રકારે બોગવાય છે.

જેના વડે જીવેઆ પાપ આવે છે તે આશ્રવ, પાપ આવવાના રસ્તા તે નાળા-ગંગાના, ને આશ્રવ તે તળાવ રૂપ જાણી લેવું કુકામા શુભાશુભકર્મકારકરૂપ આશ્રવ

જેનાથી આવતા કર્મ અટકે તે સંવર. મોક્ષના અભિલાષી જીવો આ તત્ત્વને વધારે સારી રીતે સમજી તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયાસ કરે છે પાપ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, બાવીશ પરિસદ, દશ પ્રકાગ્ના યતિધર્મ, આર ભાવના અને પાપ પ્રકારનું ચાગ્નિ એ પાંચ બેદ સવરના છે

ધર્મોસમિતિ એટલે ટ્રાઈ ઝીણા જીવની પણ વિરોધના ન થાય એમ જોઈને યત્ન પૂર્વક નાનવું બાનાસમિતિ એટલે વિચારીને જોનાવું એમણા સમિતિ એટલે પાટ પાટ-લાદિ પ્રમાણેને લેવા મૂકવા પશ્ચિચાલનિકા મમિતિ એટલે દોષવાળી વસ્તુને નિર્જીવ સ્થાને પગથી આવવી અને આદાનનિક્ષેપણસમિતિ

કલ્પના તજી, મમતા સજી, મનના સર્વ દ્રવ્યોનો નિગ્રોધ કરવો તેમનો ગુપ્તિ જોવાનો નિયમ કરવો જેમ અને તેમ થોડું જોવાવું તે વચન ગુપ્તિ, શરી-ની ચેષ્ટાનો ત્યાગ અથવા આવી પડતા ઉપસર્ગ કે કુ જોથી દગમગી નહિ જતા અચળ રહેવું તે કાયગુપ્તિ

જૂખ, તન્સ ટાઢ તાપ દશ, વજ, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્ચા, નૈપિધિકી, શય્યા, આક્રોશ, વધ, યાત્રા, અગાભ ગેગ, તૃણરૂપ્ય, મેલ, સત્કાર, પ્રજા, અગ્નિ, સમ્યક્ત્વ વગેરે સબંધી યતા પશ્ચિમો મમતાભાવથી સહન કરવા

કોષ, માન માયા, લોભ, એ ચાર કપાયને પાતળા પાતી ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, અને નિર્ભયતા ધારણ કરવી બાગ પ્રકારે તપસાધના કરવી અને પ્રથમના પાપ મહાનત પામવા તે દશ પ્રકારે યતિધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે

સ સાન ઉપનથી મોહ ઉતારી ધ્યાન મમાધિમા ચિત્તને તથીન કરવા માટે અનિસતા, અશન્જીતા, મ મારજાનના, એત્વભાવના, અન્યત્વભાવના, આશ્રવ, મંવર, નિર્જરાનોડ, જોધિ ખીજ અને ધર્મભાવના ભાવવી

જે વડે કર્મદેશ થકી વિશેષ ક્ષય પામે તે નિર્જરા નિર્જરા તપથી થાય છે અને તપના છ બાજબ અને છ આખ્યતર બે છે અનશન, ઉણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ, કાયકરોશ, રસત્યાગ, સંલીનતા એ બાજબ તપ છે અને પ્રાયશ્ચિત વિનય, વૈયાટ્ય, વ્યાધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોતસર્ગ (કાઉસગ) એ છ આખ્યતર તપ છે

જે વડે જીવની માથે લાગેલા કર્મનો લોહ-અગ્નિ કે ક્ષીર-નીગની પેડે સબંધ થાય છે તે બધ કહેવાય છે

સર્વથા કર્મનો ક્ષય તેનું નામ મોક્ષ છે જૈન મતની ઉદારતા એટલે સુધી છે કે સ્ત્રી પણ મોક્ષ મેળવી શકે છે, ગૃહસ્થતા વેશમાં પણ મોક્ષ મળે ને અન્ય ધર્મીઓના વેશમાં પણ મોક્ષ મળે છે. (જે કરુણી ભગવાને કહ્યા મુજબ ઉત્તમોત્તમ હોય તો)

આમ નવ તત્ત્વ વગેરે બાબતમાં જે જાણપણ કરવું અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન (માયા અવિદ્યા) ને બરાબર જોગખવા તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે એ જાણપણ કર્યા પછી તે

વાત પર પ્રીતિ થવી એટલે જિનતરવોમાં રૂચિ થવી તેનું નામ દર્શન અથવા સમ્યક્ શ્રદ્ધા કહેવાય છે; અને પાપકારી યોગનો ત્યાગ તે આરિય કહેવાય છે આરિયના મુખ્ય પાંચ ભેદ છે, અને તે પાંચ મહાવ્રત કહેવાય છે.

બ્રહ્મી જોધને તો નહિ પણ પ્રમાદથી એ સર્વથા ત્રસ કે સ્થાવર કોઈ પણ જીવની દિ'સા ન કરવી તેને અદિ'સાવ્રત કહે છે. સર્વથા સત્ય બોલવાને સત્યત્ર એટલે સત્યવ્રત કહે છે. કોઈ પણ પ્રકારનું સર્વથા અદત્તાદાન ન લેવું એટલે ચોરી ન કરવી તેને અસ્તેયવ્રત કહે છે. દિવ્ય અને ઔદારિક શરીર સંબંધી કામના સર્વથા ત્યાગને બ્રહ્મચર્યવ્રત કહે છે. સર્વથા સર્વ પદાર્થો પરથી મૂર્ચ્છા-મમતા-મોહનો ત્યાગ કરવો તેને અપરિગ્રહવ્રત કહે છે.

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુમિત્તી અદિ'સા વ્રતનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. હારમ, સોબ, ભમ, કોપાદિના ત્યાગથી સત્યવ્રતનું રક્ષણ કરાય છે. ઉપાશ્રયાદિ વસ્તુ પણ આશ્રા વિના વાપરવી નહિ, તૃણ પણ આશ્રા વિના લેવું નહિ, મળેલી વસ્તુના સમાન ખર્ચો માટે સંવિભાગ કરવા ઇત્યાદિથી અસ્તેય વ્રતનું રક્ષણ કરવું. સ્ત્રી નપુંસક કે પશુનો વાસ હોય કે ભીંતને આંતરે પણ તેમનો વાસ હોય ત્યાં સાધુઓએ રહેવું કે ઉતરવું નહિ, રાગથી સ્ત્રીની કથા કરવી નહિ કે સ્ત્રીઓનાં અગોપાંગ પણ નીરખવાં નહિ, પૂર્વના કામ ભોગને સંભારવા નહિ, અતિ આહાર કે સ્નિગ્ધ આહાર લેવો નહિ, કે શરીરને શણગારવું નહિ, માત્ર કાયા ટકે ને સંજ્ઞા ભાર વહન થઈ શકે એટલા જ માટે આહાર લેવાની જરૂર છે, તે સિવાય કાયા નિભાવવાનું બીજું પ્રયોજન નથી, એમ સમજી નવવાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું; પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ) માં મનને જતું અટકાવવા પ્રયાસ કરી મનોરુ કે અગનોરુ સ્ત્રીએ ઉપર રાગકેય ન રાખવાથી પાંચમા અપરિગ્રહ વ્રતનું રક્ષણ કરવું.

કર્મની પરિણતિનો નાશ થયા વગર મોક્ષ મળવાનો નથી. તેમાં જો કર્મ શિયિય છે તે પ્રબળ પુરુષાર્થથી તેનો ઉદય થયાં પહેલાં સત્તામાં જ (એ કર્મના દળાઓ) નાશ કરી શકાય છે; માટે પુરુષાર્થની પુરેપુરી જરૂર છે. કર્મ પ્રમાણે થયાં કરે છે એમ માની બેસી રહેવાનું નથી.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર ને અંતરાય એ આઠ કર્મ છે. સ્થૂલ દષ્ટાંત લખએ તો આંખ જેમ પાટો બાંધ્યો હોય ને બીજી ન દેખાય તેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તેના જ્ઞેર મુજબ જ્ઞાન થવા દે નહિ. દર્શનાવરણીય કર્મ રાગના પોળા-યાની પેડે શુદ્ધ દર્શન થવામાં અટકાયત કરે. દર્શન થવામાં અટકાયત કરે. દર્શન એટલે શ્રદ્ધા. પાછળના વખતમાં શ્રદ્ધાના બે પ્રકાર ગણવામાં આવ્યા છે. ઓછ શ્રદ્ધા અને તત્ત્વ શ્રદ્ધા. જ્યારે અન્ય ધર્મીઓ તરફથી તરવાર, જીવન, બપ વગેરેનો ઉપયોગ કરી ધર્મ મનાવવામાં આવતો હતો ત્યારે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા (દર્શન) નાં તત્ત્વોનાં ઉડા મૂળ નાંખનારાઓને જૈન ધર્મની દયાતી કેટલેક અંશે આભારી છે. કણ્ઠાટક તથા દક્ષિણમાં ભક્તિ ને શ્રદ્ધાના તત્ત્વોના ઉડા મૂળ નહિ બેસવાથી જ જૈન ધર્મનો તે ભાગમાંથી લગભગ નાશ થયો. ઓછ શ્રદ્ધા પરથી કેટલીક વાર અધ શ્રદ્ધા પર જો જતું રહેવાય છે તો દુરામદી થવાય છે. સામાન્ય રીતે જ સિંધોને ફરમાવે છે કે ધર્મ એ આવી સ્ત્રી જ છે; તેમાં શંકા કરનાર અને ભક્તિ-

બાન નહિ નાખના નર-જન્ય છે, ધર્મગુણોએ ટેલી દડીકતને વગ-શકાએ માની
 વેલી અને તેમા કશો તકવિતક પ્રશ્નોત્તર ન્વો નહીં—એવા ક્ર-માનથી થતી શકા તે
 એવ શકા કરેવાય પણ ખામ તત્વો વિચારીને, કરેલી દડીકત સળધી તકવિતક કરી
 પ્રશ્નોત્તર કરી ધર્મ ઉપર શકા કરવી તેનું નામ તત્ત્વશકા છે જ્ઞાનના શાંતિ અને મુનેદના
 તેમ જ વિચાર-સ્વતંત્રતા અને ઉચ્ચ-સ્વતંત્રતાના કાળમા તત્ત્વશકા વિશેષ જરૂરની છે.
 મધ અને અરીસો ખંડેલા ખાગ મમાન મુખ દુખ દેવાનાઈ વેદનીય કર્મ કર્યું છે. મોહ-
 નીય કર્મથી મનુષ્ય મોહદશામા પેનર્જ જન્ય છે વિચાર, કપાય, સ્ત્રી, બાળમે ધર્મિયમા
 જીવની મમતા એટલી બધી વધી જન્ય છે કે મનુષ્યજન્મની દુર્નિબતાનું સંદેહ પણ બાન
 રહેતુ નથી મહિરપાનથી છાકી ગએના જીવના જેની મોહનીય કર્મથી મનુષ્યની દશા થાય
 છે આપુય કર્મ દેહ રૂપી બધન માટે એ-એકી સમાન છે નામ-કર્મ ચાગે ગતિમા અ-
 વતાન લેવનાર છે. ગોત્ર-કર્મ ઉચ નીચ કુળમા અવતાન લેવનાર છે અતનાય-કર્મ દાન,
 ભોગ ઉપભોગ કે લાભમા હિત લેના દેતુ નથી આ આરે કર્મનો નાશ થયા વગર મોક્ષ
 મળે નહિ જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ ચાગ બાબતો આ કર્મોને નાશ કરે છે

સાધુઓએ સર્વથા સપૂર્ણ ચાન્ત્ર પાગવાનુ છે શુદ્ધ્યોએ ચાન્ત્ર દેશથી પાગે છે
 શુદ્ધ્યોએ પ્રથમ તો શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ અને શુદ્ધ ધર્મનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઈએ જોઈ
 રાગ દ્વેષને જીતી લીધા છે, જે ત્રણ લોકમા પૂજનીય ગણાય છે, અને જે યથાસ્થિત તત્ત્વાદ્ય
 વાદી છે, તેવા અર્હત બાવાન તે શુદ્ધ દેવ છે પાચ મહાનતને પાગનાત, નિર્નય બિદ્યા-
 ચરીથી કાયાનો નિર્વાદ ચનાવનાન, સમતાના પરિણામનાગા, શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા
 અને પતિસદ કાય કરેલાદિ ધીન્થી સદન કરનારા ધીગ પુરુષા તે શુદ્ધ ગુરુ છે દુર્ગતિમા
 પડતા પ્રાણીને બચાવનાર કામા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્ભયતા, તપ, મયમ, સત્ય, ક્ષામ, આ-
 કિચન, બ્રહ્મચર્યાદિ શુભો ધાન્ય કરનાર ધર્મ તે શુદ્ધ ધર્મ છે એ ત્રણ બાબતોને બરાબર
 ઓગળી ભક્તિ કરનારે સમકિતના સમ, મયેગ, નિર્વેદ અનુષ્ઠાને આગ્રહાએ પાચ સશુભ
 ધ્યાનમા ગમવાના છે.

સમકિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી શુદ્ધ્યોએ બા-નત જાણવા-આદ વાની જરૂર છે

બે ઇન્દ્રિયથી માડીને પચેન્દ્રિય નુધીમાના નિ-પાધી જીવોને તેમ જ બાન વગરના
 અપતધી જીવોને પણ જાણી જોઈને કદી હજુવા નહિ, એ આ ત્રતનો મુખ્ય માર છે દિ-સાનો
 પગમાર્ગથી અર્થ કરીએ તો ગગાદિક કપાય બાબતુ ઉત્પન્ન થવુ તેનુ નામ દિ-સા છે જે
 પુરુષ બાહ્ય દિ-સા યોડી કરે છે પણ અંત-ગ પરિણામો દિ-સા બાવમા વિષ્ણુ ગમે છે તે
 તીવ કર્મ બધનો બાગી થશે જે બે પુરુષ મગીને દિ-સા કરે તેમાથી જેના પન્જિયામ (મ-
 નના બાન) તીવ કપાય રૂપ થયા દશે તેને દિ-સાનુ દ્રગ અધિક ભોગવતુ પડે શુદ્ધ્યોએ
 બની શકતી રચાવ જીવોની પણ ન્યા કરી જોઈએ. યજમા પશુઓ હોમવા એ દિ-સા જ
 છે અન્નાદિકના આદારમા અનેક જીવ મરે છે તેથી તેને બદલે એક ભોગ બારે જીવને
 મારી ખાવો એ હીક છે એવો કુતર્ક કદી કરવો નહિ જો કે બધા જીવ મરખા છે તથાપિ
 એકેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અન્ય પ્રાણીના ધાતમા અધિક દિ-સા છે એકેન્દ્રિય કરતા અનત ગળી
 પુષ્પાદિના ધણી અને વધારે પ્રાણુના ધણી બીજા પચેન્દ્રિયાદિ જીવો છે તો તેવા જીવો માર-

વામાં ઘણું પાપ છે. રોગ કે દારિદ્રાદિ દુઃખોથી અતિશય દુઃખી થવને જે મારી નાંખવામાં આવે તો તત્કાલ તે દુઃખથી છુટી જશે એમ કદી માનવું નહિ, કેમકે એક તો કોઈ જીવ શરીરત્યાગથી છુટી શકતો નથી. વળી અત્યંત દુઃખથી પીડાતો જીવ પણ કેટલીક વાર સાંભળે થઈ જાય છે. મરી ગયા જેવા દેખાતા જીવો પાછા સાંભળ થયાનું જોવામાં આવે છે; તો પછી જેનું ભવિષ્ય જે જીવ જાણતો નથી તે તેને દુઃખથી છોડાવવાને બદલે મારી નાંખે એ દીક નથી. હિંસા હમેશાં તેનું રજા આપ્યા વિના રહેતી નથી. આ તેમ જ બીજાં વ્રતો પાળવામાં સમજણ માટે ચાર દરજ્જા પાડવામાં આવ્યા છે. અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર ને અનાચાર. કાયદાશાસ્ત્રીઓના શબ્દમાં આ ચાર પાયરીને ગોઠવવા ધારીએ તો Intention (ધરિદા), Preparation (તૈયારી), Attempt (ચત્ત), અને Complete crime (સંપૂર્ણ ગુનો) એમ ગોઠવી શકાય. આ ક્રિયામાંની એકે ક્રિયા વ્રતધારી આવકોને તે તે વ્રત સંબંધે કરવાની ના પાડી છે.

બીજું વ્રત જૂઠું નહિ બોલવા વિષેનું છે. વર કન્યા સંબંધી, દોર દાંખર સંબંધી, જમીન વૃક્ષ સંબંધી, થાપણ સંબંધી વગેરે જૂઠી જૂઠી બાબતોના સંબંધમાં જૂઠું બોલવું નહિ. કદિ પણ ખોટી સાક્ષી પુરવી નહિ. કોઇને પ્રાસકો પડે એવું કહ્યું સત્ય એકદમ નહિ બોલતાં હજીવે હજીવે તેને કહેવું. કોઈના મન પ્રકાશવા નહિ. કોઇને વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ. ખોટી સલાહ અને ખોટા ઉપદેશ દેવો નહિ. અસત્ય બાપણથી કપાય થાય છે ને તેથી તેમાં હિંસા રહેલી છે.

ત્રીજું વ્રત ચોરીત્યાગનું છે. ધન, ધાન્ય, પશુ, દાસ, દાસી, ઘરખાર, જમીન વગેરે જૂઠા જૂઠા પદાર્થોમાંના કોઈની ચોરી કરવી નહિ. દાટેલું, પડી ગએલું, લુલાઈ ગયેલું કે તેનું બીજા પ્રકારનું કશું લેવું નહિ. ચોરને ઉત્તેજન આપવું નહિ. ચોરાઈ માલ રાખવો નહિ ખોટાં તોલનાં માપાં રાખવાં નહિ. સારી વસ્તુ દેખાડી નરસી આપવી નહિ. લાંચ લેવી નહિ. હુંદકાટ કરવી નહિ.

સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો એ ગૃહસ્થીઓનું બ્રહ્મચર્ય વ્રત છે. અશ્વસ્ત્રચર્યનાં બધાં સ્થાનોમાં હિંસાનો સહભાવ છે. કામરૂપ પરિણામથી પુરૂષ સ્ત્રી બંનેના ભાવપ્રાણનો ઘાત થાય છે. પરસ્ત્રી કે વેશ્યાગમનથી શ્રાવકે દૂર રહેવું જ જોઈએ. સુદિક્ષ વિરહ મૈથુન, કામ-ભોગમાં સ્વસ્ત્રીસંબંધે પણ ત્રીવ અભિજ્ઞાપા, અન્ય સાથે કામચેષ્ટાશુકલ વાર્તાલાપ, દાસ્ય, એકાંત ઇત્યાદિ અતિચારોથી દૂર રહેવું.

મોહના ઉદયથી ભાવોનું મમત્વરૂપ પરિણમવું તે મૂર્છા છે. ને મૂર્છા એ પરિમિદ છે. જે કોઈ પુરૂષ સર્વદા નમ્ર એટલે પરિમિદોથી રહિત હોય, પરંતુ અંતરંગમાં મૂર્છાનો સહભાવ હોય તો એ પરિમિદવાત કહેવાય. ક્ષેત્ર, સુવર્ણાદિ ધાતુ, નાણું, ધાન્ય, પશુ, દાસ, દાસી ઇત્યાદિ વસ્તુઓમાં મમતા રાખવી એ પરિમિદ છે. અસંતોષ, અવિશ્વાસ, આરંભ ઇત્યાદિથી દૂર રહેવું. રાત્રિભોજનથી દ્રવ્યને ભાવે લાભ હોવાથી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવો.

દ્વેષ દિશામાં નિર્ણય કરેલી સીમાનું ઉક્ષધન ન કરવું એ દિગ્વિરતિવ્રત કહેવાય છે.

ગૃહસ્થોએ દરરોજ શક્તિપૂર્વક ભોગ ઉપભોગ વસ્તુનું માન (બજેટ) કરવું દાતણ, દુવાલ કુંદ, વિશેષતઃ, સ્નાન, વસ્ત્ર, ધુપ, કાવા, કવાથ, સુખી, અન્ન, શાક, દૂધ, ધી સુખવાસ, શય્યા ઇત્યાદિ વસ્તુની જરૂરીઆત નક્કી કરવી જરૂરીઆત વધારી દેવી નહિ દુકામા ઉપજ ખર્ચેનો તેમ જ આસપાસનો સર્વ વાતનો વિચાર કરી બજેટ કરી ઇચ્છાનો પ્રદેશ દુકો કરવો એ ઉપભોગ પરિભાણનત કહેવાય છે વગર લેવે દેન નાહત પાપ કર્મનો ઉપદેશ કરવો, હિસક અધિકરણો એકઠા કરવા, ટ્રેડનું ખુર ઇચ્છુ, ગીસ કરવી, ઇચ્છા અને આનિષ્ટની કલ્પનાઓમા કે ચિતામા મુઝાઈ રહેવું એ અનર્થદડ છે તેનો ત્યાગ કરવો તે અનર્થ દડવિમરણ નત કહેવાય

આર્ત રોદ ધ્યાન છોડી સસારની ચિતા મૂઝી પાપકારી કર્મો છોડી એક મુહુર્ત કે અમુક વખત સુધી સમતા ધાણુ કરવી તે સામાયિક નત છે સામ્યભાવ વગર એટલે રાગ બેપના ત્યાગ વગર નિજ સ્વરૂપમા મઝ થવાનું નથી, અને નિજ સ્વરૂપમા તટ્પીનતાના પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય તો તે સામાયિક વ્રત અમૂય છે દિગ્ગતમા જે પગિમાણુ ક્યું છે તેનો દિન રાત્રિ સખધે મક્ષેપ કરવો તે દેશવકાશિકનત છે પાક્ષિકાદિ દિવસોમા ઉપવામ ુની બધા વખત આત્માને ધર્મકરણીમા તટ્પીન કરવો તે પોષધનત છે અતિથિને નિર્ગેર આહાર, પાત્ર વસ્ત્રાદિ દાન દેવુ, અનાથ નિગધાર છવોને બચાવવા એ બાગમુ અતિથિમવિભાગ નત છે દાન, શીન, તપ ને ભાવના એ ચાર બાબતો જૈનોમા વિશેષ અગત્યતા ધનવે છે

ઉપેખના ધર્મ ગૃહસ્થ અને સાધુ બનેનો છે મહાખનાનો અર્થ સમાધિમળુ કે સંન્યાસમળુ પણ થાય છે જ્યારે શરીર કોઈ અસાખ્ય રોગથી કે વૃદ્ધાવસ્થાથી અસમર્થ થઈ જાય, દેવમતુખ્યાદિકૃત દુર્નિવાર ઉપસર્ગ આવી પડે કોઈ પણ દુકામથી ધાન્યાદિ ભોજ્ય પદાર્થ મળવા મુશ્કેલ થઈ જાય, અથવા ધર્મનો વિનાશ કરનાર કોઈ વિશેષ કારણ આવી મળે, ત્યારે પોતાના શરીરને પાકા પાન સમાન કે તેન વિનાના દિવા મમાન જાણી પોતાની મેળે જ વિનાશની સંમુખ જઈ મન્યામ ધાણુ કરવો જે મળુમા ઇર્ષ પ્રકાગ્નેા મદેહ હોય તો અમુક મર્યાદાપૂર્વક ત્રિતણ કરી મતનબ ં ગુબ બાવને ગુબ લેસ્યામા મળુ સાધી લેવું નતી શ્રાવક બાગ્રતથી ચડતી શ્રેણીમા આવકની ૧૧ ત્રિતમા ધાણુ કરી શકે એમાની ૧૧ મી ત્રિતમા એ શ્રમણુશ્રૂત ત્રિતમા છે પહેલી ત્રિતમામા જ તેમને જુગાર, માસભક્ષણુ, મદિરાપાન, વેસ્યા મળુ ચિકાર, ચોરી અને પન્ત્રીગમન એ સાત વ્યસનનો ત્યાગ કરવાનો છે

તપની બાબત સાધુઓને વિશેષ આદગ્વાની છે ને શ્રાવકને પર્વ, આહમપાખી, ઉપવાસ, એકાશનાદિ કરવાના છે મહિનામા છ પોષધોપવાસ કરનારા શ્રાવક ઉત્તમ શ્રાવક ગણાય છે.

(અપૂર્ણ.)

પોષધલાલ કેવળચંદ શાહ.

“ ઉદ્દેશ્ય ” અને “ વિધેય ”.

સંવત ૧૯૧૫ ના પૌષના ‘ વસન્ત ’ માં રા. તનસુખરામનું ચર્ચાપત્ર વાંચી ક્ષણવાર એમ થયું કે મૌન રાખવું. પરંતુ અન્તે એક બે વાતો વિશે બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો; મૌનતા છાંડવું કારણ દર્શાવતાં એઓને અપમાન લાગી જાય માટે તે વિશે મૌન ન રાખું.

રા. તનસુખરામના એ ચર્ચાપત્રમાંની બહુ એક દલીલોનો ઉત્તર માર્ગશીર્ષ સં. ૧૯૧૫ ના ‘ વસન્ત ’ માં મહારા લાંબા લેખમાં આવી જાય છે. માટે તે વાતોની પુનરુક્તિ નહિ કરું.

(૧) રા. તનસુખરામ મહારા લખાણમાં એક પૂર્વાપરવિરોધનો મહાગમ્બીર દોષ ઉઘાડે પાડવાની ઉત્સુકતાથી કહે છે:—

“ ઉપક્રમમાં પોતે analysis સારું ‘ વાક્યપૃથક્કરણ ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, અને ઉપસંહારમાં તે જ ઈંગ્લિશ શબ્દ સારું ‘ વાક્યરચના ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, એ વિરુદ્ધ છે. ”

આ અર્થસત્યથી લોકોના મન ઉપર ખોટો ભાસ થવાનો ભય છે. વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે જેમ ઉપક્રમમાં રા. કમળાશંકરનો હાલ યોજ્યો શબ્દ ‘ વાક્યપૃથક્કરણ ’, મહે સ્વીકાર્યો છે, તેમ ઉપસંહારમાં ‘ વાક્યરચના ’ શબ્દ મહે મૂક્યો છે તે મહારો કરીને નહિ, પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ માં શાળાપત્રમાં મરહૂમ માધવલાલભાઈએ એ શબ્દ વાપર્યો હતો ત્યેને અનુલક્ષીને તે વખતના ‘ સુદર્શન ’ માંથી કરેલા ઉતારામાં (મહારા લખાણના ઉતારામાં) એ શબ્દ આવ્યો છે. ‘ સુદર્શન ’ ના મહારા લેખમાંથી ઉતારો ઉપક્રમમાં પણ મહે આપ્યો છે ત્યાં પણ એ રીતે જ ‘ વાક્યરચના ’ શબ્દ મૂક્યો છે. ‘ વાક્યરચના ’ એમ મયાળાથી તે વખતના શાળાપત્રમાં માધવલાલભાઈના લેખ આવતા હતા. આટલી હદીકત જણાવ્યા પછી વધારે બોલવાની જરૂર જ રહેતી નથી.

માત્ર એક વાત ઉપર લક્ષ્ય ખેંચવા જેવું છે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ નો મહારો ‘ સુદર્શન ’ માંનો લેખ ના જોયો હોવાને લીધે વખતે એમ સંભવે કે માધવલાલભાઈનો શબ્દ—‘ વાક્યરચના ’—હેમનો કરીને મહે કાખડ કર્યો હતો તે ઇતિહાસ રા. તનસુખરામના જાણવામાં નહિ હોય; (જો કે ન્યાયપુરઃસર વાદમાં ઉતારનારનું સત્યશોધનને અર્થ કર્તવ્ય તો એ જ કહેવાય કે જે લેખમાંથી ઉતારો આપ્યો હોય તે મૂળ લેખ પૂર્વાપરસંબંધ ઇત્યાદિનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે જેઈ લેવો જોઈએ). તો બહુ તો એમ દોષ ખતાવાત કે ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં ‘ વાક્યરચના ’ શબ્દ વાપર્યો હતો અને નવ વર્ષ પછી ‘ વાક્યપૃથક્કરણ ’ એમ પ્રયોગ કર્યો; પણ એમ કરવાને બદલે રા. તનસુખરામના આક્ષેપથી તો એમ ભાસ થાય છે કે એક જ વખતના, એક જ, લેખમાં આરંભમાં એક શબ્દ યોજ્યો છે અને અન્તમાં બુદ્ધો યોજ્યો છે. આ વાદપદ્ધતિમાં યોગ્ય સંબાળથી નિરીક્ષણની અથવા તો પ્રમાણિકપણાને પૂજ્ય ગણનારી ન્યાયવૃત્તિની શિથિલતાની કલ્પના કરિયે તો ક્ષમ્ય ગણાશે.

(૨) એક બીજા અર્થસત્ય વિશે હવે બોલું છું. રા. તનસુખરામ પોતાના ચર્ચાપત્રના અન્તિમ વાક્યમાં કટાક્ષકારા મહારા વર્તનમાં દોષ ખતાવવા જાય છે; અને શાળાપત્રના લેખ

સખન્ધી સૂચનાપત્ર (ઉદ્દેશ્ય વિધેય બાબતનું) ૧૮૮૪ માં શાળાપત્રને ના મોકલ્યતા ‘સુદર્શન’ ને મહે’ મોકલ્યું—એ મહારા મમત વ્યવહારનિયમનો ભગ સૂચવેછે, એમ દેખાડવાનું કરેછે.

અહિં પણ વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ હતી એ મહારૂ સૂચનાપત્ર-ઉદ્દેશ્ય વિધેય બાબતનું—કાંઈ છૂટક એક જ ન્હાનું લખાણ ન્હોતું, પરંતુ “શુજરાતી ભાષા” એ સર્વસાક્ષક મથાળા નીચે અનેક પ્રશ્નોની છૂટક છૂટક ચર્ચાનો સતત લેખ ‘સુદર્શન’ માં અકે અકે ચાલૂ રીતે આવતો હતો ત્હેમા અગમ્યૂત હતુ એ લાખો લેખ શાળાપત્રમા આવી સંદે જ નહિ’ એ લેખમા ચચના બધા પ્રશ્નો શાળાપત્રની ચર્ચામાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા હતા

અર્ધમત્યોનો આશ્રય કરવામા કેટલો અન્યાય છે તે વાતનું વિસ્મરણ વખીસોને થાય, પરંતુ ન્યાયાસન ઉપર મેશી નિર્ણય આપનારને હાથે આમ થાય એ ગોચનીય વાત છે

(૩) ઉદ્દેશ્ય=વિચારવા યોગ્ય—એ ન કુમળાશકન્ના અર્થદર્શનને ટેકવી રાખવાને ન તનસુખનામ ટેનરકૂત શુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણમાથી ઉતારો આપેછે ત્હેમા ‘વિચાર’ એ શબ્દ છે તે ઉપનાત આ ઉદ્દેશ્યના અર્થદર્શનને મદદ મળે હેવુ કશુ જણ્યાનું નથી એ ઉતારા મા ઉદ્દેશ્યને મખન્ધે ‘વિચા વા લાયક’ એમ ફલિત કરનારુ એક પણ વચન જણ્યાનું નથી તેથી ઉલટુ ‘ક્રિયા વિશેના વિચાર’ મનમા હોયછે એમ પણ કહી ક્રિયાનો સખન્ધ પણ વિચાર જોડે એ ઉતારાના વચનમા જણ્યાવ્યોછે. તો પછી ઉદ્દેશ્ય=‘વિચારવા યોગ્ય’ એ અર્થને શી પુઠિ આ ‘પ્રકાશક અવતરણુ’ થી મળી મકેડે તે અગમ્ય જ વાત છે.

(૪) ગ તનસુખનામ કહેડ—

‘અત્ર પોતાના રૂઢાર્થમા ‘ઉદ્દેશ’ અને ‘નિર્દેશ’ તથા ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘લક્ષ્ય’ બુ બિન્ન છે. જેમ ઉદ્દેશ્યની પ્રતિયોગિ-સગા વિધેય છે તેમ ‘લક્ષ્ય’ ની ‘વિધેય’ નહિ’ પણ લક્ષણ છે ”

ક્રિયાપદ ઉપરથી થતા નામોના અર્થ વિશિષ્ટ થઈ જાયછે, અને તેથી નામના રૂઢાર્થ મૂળ ક્રિયાના અર્થથી જુગ હોયછે,—એ તત્વનો આધાર આ વચન માટે એઓ બતાવેછે, અને “ઉદ્દેશ્ય—જે પદાર્થ તરફ ઉદ્દેશ નિર્દેશ, બતાવવાની ક્રિયા થાય છે તે’—એમ મહે’ જે સરન અર્થ બતાવ્યોછે ત્હેના ઉપર આ હેમની ટીકા છે

તો એટલુ જ કહુંકુ કે આ સગ અર્થ બતાવતા ‘જે પદાર્થ તરફ ઉદ્દેશ, નિર્દેશ થાય છે’ એમ કહ્યુંછે ત્હા ‘ઉદ્દેશ’ અને ‘નિર્દેશ’ એ શબ્દો આકારમા નામ જેવા છે, પરંતુ અર્થમા ઉદ્દેશન નિર્દેશન—ના વ્યાપાર એમ ક્રિયાસૂચક ધાત્વર્થવાચક,—જ છે માત્રે ઘમ્ પ્રત્યય છે તે રા તનસુખનામને પરિચિત જ હોવો જોઇયે એટલે અહિ રૂઢાર્થમા બધાર્થ મયેના અર્થમા ‘ઉદ્દેશ’ ‘નિર્દેશ’ એમ પ્રયોગ છે જ નહિ તેથી આ સર્વ ાકાનો પ્રહાર વ્યર્થ જાય છે “બતાવવાની ક્રિયા” એ વચનની સાથે આ શબ્દો આવ્યાછે તે ઉપરથી ‘ઉદ્દેશ’—‘નિર્દેશ’ નો અર્થ પણ ધાત્વર્થ જેવો ફલિત થાયછે એ સ્પષ્ટ છે ‘સહચરિત પગિભાત’ ને મળતું જ બીજ આ અર્થગ્રહણમા પ્રવર્તેછે તે રા તનસુખનામ જેવા વિદ્વાને બૂલી ના જવુ જોઇયે

‘લક્ષ્ય’ નો પ્રતિયોગી ‘વિધેય’ એમ મહેં કોઇ રીતે કહ્યું કે સચચું પણ નથી, તેથી એ વિશેનો રા. તનસુખભાઇનો નિષેધ અકારણ્ય છે.

“પર્યાય શબ્દો રૂઢ અર્થમાં લેવાયછે, નહિં કે યૌગિક” —એ પ્રસિદ્ધ તત્ત્વનો આશ્રય રા. તનસુખરામ કરેછે. પરંતુ રૂઢાર્થનું મૂળ યૌગિક પણ હોયછે, યોગશ્ચિ હેવો પદાર્થ પણ છે, એ વાત યાદ રાખીશું, તો આ પ્રસંગે ‘ઉદ્દેશ’ ના અર્થના પ્રદર્શનમાં યૌગિક અર્થનો ક્રમ દર્શાવવામાં કોઇ જાત્યનું મહાપાતક તો નહિં ગણાય.

(૫) રા. તનસુખરામ કહેછે:—

“પુનઃ ‘જે તરફ લક્ષ છે તે પદાર્થ’ એ ઉક્તિ પણ સંદિગ્ધ છે. કારણ ઉદ્દેશ્ય-વિધેયભાવસ્થાએ વિધેય આકાંક્ષાપૂર્તિ કરતું હોવાથી વિધેય પ્રતિ જ લક્ષ અધિક હોયછે.”

વિધાન કરનારનું લક્ષ વિધેય તરફ વધારે હોયછે તે ખરું; પરંતુ તે લક્ષ સ્થપાયા પછી વિધાન કરવા માટે શા પદાર્થ તરફ લક્ષ હોયછે તે પ્રશ્નને સ્પર્શીને મહારું વચન પ્રવર્તેછે; એ જો વિચારાય તો આ ટીકાને પ્રયોજન રહે નહિં.

(૬) ‘વાક્યમાં જેને લક્ષીને ક્રિયામાં સમાવણા અર્થનું વિધાન થાયછે’ તે ઉદ્દેશ્ય —એ મહારા વચનમાં અભ્યાસિ દોષ છે, કેમકે ‘તે કોધી છે’ એ પ્રકરનાં વાક્યનો સંગ્રહ નહિં થાય, એમ રા. તનસુખરામે જણાવ્યુંછે, તે:વાજબી છે એમ સ્વીકારવાને મદને સંકોચ નથી. ક્રિયાર્થ જ વિધેય હોય હેવા વાક્યોનો પ્રસંગ હોવાને લીધે આ છતર વિધેયનો સંગ્રહ કરવાનો આ વચનમાં રહી ગયો એ જાનતા જ ગણવી.

“ક્રિયામાં સમાવણા અથવા વિશેષણાદિક છતર પદના અર્થનું વિધાન થાયછે” —એમ પૂર્તિ કરવાને હું તૈયાર છું. આ પ્રાસંગિક જાનતા મૂળ પ્રશ્નને કોઇ રીતે બાધક બનતી નથી એટલું યાદ રાખવું જોઇયે.

(૭) વાક્યમાં પ્રાધાન્ય કર્તાને કે:ક્રિયાને—આ પ્રશ્નને અંગે રા. તનસુખરામ ત્રણ વાતો કહેછે:—

(ક) આ પ્રશ્નનો જીહ્વાપોહ કોઈ સ્થાને નથી, કારણ વાક્યનાં સર્વ અંગ તુલ્યબલ છે;

(ઘ) શાસ્ત્રકારોમાં જે એ મત છે તે વાક્યસંબન્ધમાં નહિં, પણ ‘આખ્યાત’ ની શક્તિ સંબન્ધ છે;

અને (ગ) વાક્યાર્થમાં શાબ્દબોધના આકાર વિશે મહારું વચન વૈવાકરણ્ય મત વિશેનું ખરુંછે; પણ તેનું ખીજ ‘વાક્યમાં ક્રિયાના પ્રાધાન્ય’ થી અન્ય જ છે.

(ક) વિશે એટલું જ કહીશું કે આ પ્રશ્નનો જીહ્વાપોહ કોઈ સ્થાને નથી, એમ છે તો ‘વાક્યનાં સર્વ અંગ તુલ્યબલ છે’ એ મત રા. તનસુખરામે કોઇ પ્રમાણને આધારે નહિં, પણ પોતાના બુદ્ધિબળથી જ ઉત્પન્ન કર્યો દરો, એમ માનવું. એ મતમાં તથાંશ એટલો જ છે કે એકંદર વાક્યાર્થ માટે સર્વ અંગ આવશ્યક છે, —પૂર્ણ અર્થ માટે. પરંતુ તેમાં પણ

કર્તા અને ક્રિયા એ બે વસ્તુતઃ મુખ્ય પાત્ર છે, અને તે બે વચ્ચે પ્રાધાન્યગૌણતાનો પ્રશ્ન છે જ તે હું મ્હારા સંમાન્ય ગુરુ રાજનરામ શાસ્ત્રી બેદાસ કનેથી શીખેલું બૂલી જવાને તૈયાર નથી. વધારે શું કામ ? રા. તનમુખગમે જ કહ્યું છે કે ઉદેશ્ય કરતાં વિધેય પ્રતિ લક્ષ અધિક હોય છે,—તો જ્યાં ક્રિયા વિવેચ સ્થાને છે ત્યાં અર્થાત્ જ ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય આવશે.

મનુષ્યના શરીરનાં બધાં અંગો હોય નો પૂર્ણ શરીર થાય, પરંતુ તે ઉપરથી એમ નહિં કહેવાય કે સર્વે અંગો સગળા મદત્વનાં છે, અથવા કોઇ યન્ત્ર હોય ત્હેમાં ન્હાનામાં ન્હાનો ખીયો પણ જરૂરનો હોય છે,—માટે એ યન્ત્રનાં સર્વે અંગ તુલ્યબલ છે એમ કહેવું યથાર્થ નહિં બને.

(જ) ‘આપ્ત્યાત’ સંબન્ધે વાત કાંઈક અપ્રામાણિક જ લાગે છે. ચૈતસ્તજ્જલપચતિ ઇત્યાદિ-મા તિષ્ ઇત્યાદિ પ્રત્યયોથી કર્તૃત્વ, ક્રિયા, અથવા કૃતિ દર્શાવાય છે એ જુદા જુદા મતોનો અર્થ બિયકુચ સંબન્ધ જણાતો નથી. એ પ્રશ્નનો પ્રમંગ ન છતાં મ્હેં એ સંબન્ધી “વૈયાકરણોત્ત મત પ્રકાશ્યુ” નથી એ દ્વાયુ તો નહિં જ ગણાય. ડું વિશેષ, આ શાસ્ત્રીય વિષયમાં મ્હાગ કરતાં વધારે ચોખ્ખતાવાળા વિદ્વાનોનું જ અર્થિં કામ છે

(ગ) કુમ્મકારોઘટકરોતિ એ વાચ્યમાથી—કુમ્મકારકર્તૃકો ઘટકર્મકોવ્યાપાર. એમ બોધ થાય છે, કે ઘટકર્મકાન્નિયાવાન કુમ્મકારઃ એમ બોધ થાય છે એ બે પ્રશ્ન જુદા છે; એ બે મત ભેદ છે, અને તેથી એકમા ક્રિયાનું અને બીજામા કર્તાનું પ્રાધાન્ય આપોઆપ પ્રક્ષિત થાય છે એ સ્પષ્ટ છે પછી હેનું બીજા અન્ય જ છે—એટલું જા. તનમુખગમ કહીને એથી રૂંદે છે તેથી રાજનરામ શાસ્ત્રી બેદાસ કનેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરેલું અને શુદ્ધિમાં પણ બેતરત્વ તત્ત્વ સદમા માત્ર જા. તનમુખરામની આગાથી જ છોડી દેવાશે નહિં. અલબત્ત કાંઈ ચોખ્ખ પ્રમાણ બતાવાય તો જુદી વાત છે. બાકી નૈયાયિક અને મીમાંસક મત આ પ્રમાણે જુદા જુદા છે અને વૈયાકરણોએ મીમાંસક મત ખીકાર્યો છે—એ વાતને જા. તનમુખગમ નિગ્રહાર તો કહી મક્તા નથી.

રા. તનમુખરામ અન્ય બીજાનું પ્રદર્શન કરશે અને તેથી મમાધાન થશે તો જુદી વાત છે.

(ઠ) અધ્યાહારમાં પૂર્વોક્તતા તત્ત્વને પ્રવેશ આપવા વગેરેથી બ્રમ યર્થ ગયો છે એમ રા. તનમુખગમનું કહેલું છે. આ સંબન્ધની હેમતી ચર્ચાનું નિરાકરણ માર્ગશીર્ષતા ‘વમન્ત’ માંના મ્હાગ લાખા લેખમાંની મવિસ્તર ચર્ચાથી થઈ જાય છે. માટે પુનરુક્તિ નહિં કરુ. પૂર્વોક્તનો

ડું આમ જ્ઞાદે ‘આપ્ત્યાત’ નો વિષય મ્હે ચર્ચો જ નથી એમ રા. તનમુખરામ જણે છે, તો પછી—“આપ્ત્યાતની શક્તિ ‘કર્તા’ માં છે એમ વૈયાકરણો (નહિં કે નૈયાયિકો) માને છે”—એમ કહી ‘નહિં કે નૈયાયિકો’ એમ મ્હારા વચન ઉપર આક્ષેપ મુકવાનું પ્રયોજન જ જણાતું નથી. નૈયાયિકો કર્તાનું પ્રાધાન્ય માને છે—એમ જ મ્હે કહેલું છે. તે અને આપ્ત્યાતનો પ્રશ્ન જુદા છે એ તો પોતે જ સ્વીકારે છે, તો “નહિં કે નૈયાયિકો” એ નિરેષ અર્થ જ બને છે. માત્ર ‘કર્તા’ શબ્દ આપ્યો એટલે આક્ષેપનું કારણ ઉત્પન્ન થયું એમ કહી લીધું જણાય છે. પરંતુ એ આત્મધાની પ્રવૃત્તિ જ યર્થ છે.

અર્થ અનુસંધાન અને આકાંક્ષા એ બે પદાર્થોમાંથી (ખાસ અતુ ઉપસર્ગમાંથી) આપો-આપ આવેછે; ખરા અધ્યાહાર તે પૂર્વોક્તના જ છે, બાકીના અધ્યાહારભાસ છે; વગેરે ચોજના મહે સંકારણ એ લેખમાં બતાવીછે તે તરફ લક્ષ બેંચવું બસ છે.

માત્ર એટલું કહેવું જરૂરું છે કે અલક્ષ્યકારણમાં ઉપમાલક્ષ્યકારમાંનાં અંગોમાંથી કોઈ અનુકત હોય તો તેનો અધ્યાહાર થાયછે એમ રા. તનસુખરામ કહેછે તે તો અધ્યાહારની વાચકતાને અતિ દૂર બેંચી લઈ જવા જેવું થાયછે. ખરું જોતાં એ વ્યજ્જના વ્યાપારનો વિષય છે,—અધ્યાહારનો નહિં.

કિં પશ્યાસિ મુદ્ધુઃ સોતે—ઇત્યાદિ શ્લોક ઉતારીને રા. તનસુખરામ હેમાં સ્પૃહયતિ એ અનુકત પદનો અધ્યાહાર સ્વીકૃત છે એમ કહેછે; પરંતુ આ હેમના વચનનો અર્થ જ સમગ્રી સદાય એમ નથી. જરા વિશેષ પ્રકાશ આપનારું શિક્ષણ આપશે તો તે જ્ઞાન સેવાને હું તૈયાર છું.

(૯) અન્ય લેખકનાં વચન ઉતારવામાં જોડણી ફેરવવાની પદ્ધતિ બાબત મહે મરહૂમ હ. હ. ધ્રુવના પુત્રે જોડણી ફેરવ્યા બાબત બોલતાં ‘ પિત્રદ્રોહ ’ વચન કેવી રીતે વાપર્યું છે તે સહજ સમજાય એમ છે. મહે હેમાં દ્રોહનો સ્વીકાર કર્યો એમ કોઈને પણ લાગે નહિં. પરંતુ જોડણી ફેરવવાની કૃતિને અપરાધરૂપ ગણનાર વર્ગના દૃષ્ટિબિન્દુથી જ એ દ્રોહ શબ્દ વપરાયો હતો એ કહેવાની જરૂર હવે તો જણાયછે. કેમકે રા. તનસુખરામ હેમાં દ્રોહનો સ્વીકાર મહે કર્યો એમ સરલ ખુદિથી માની લેતા જણાય છે! વ્યજ્જ્યાર્થનું ગ્રહણ કરવાની અનિચ્છા અથવા અસંકિતમાં જ આ વૃત્તિનું નિદાન હશે કે કેમ તે વિશે શોધ કરવામાં લાભ નથી તેમ એ મ્હારું કર્તવ્ય પણ નથી. સાહિત્યસેવાની મર્યાદાની બહારની એ વાત છે.

(૧૦) “ હ. હ. ધ્રુવના આત્માના ક્ષોભ સંબન્ધમાં લખી તેઓને કિશ્કિન્ધન મતાનુસાર જીર્ધ્વગતિ પ્રાપ્ત થયાનું ધારી લીધુંછે. ચાન્તં પાવં (? પાવમ) ”.

રા. તનસુખરામનું આ વચન જોઈને પ્રથમ તો રમૂજ જ ઊપજી હતી. પરંતુ એ દીકા જે વિશે છે તે મ્હારું વચન તપાસતાં પછીથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું કે ‘ જીર્ધ્વગતિ ’ વિશેનું અનુમાન શા આધારે એઓએ કરી લીધું હશે. મ્હારું વાક્ય આટલું જ છે:—

“ તે પિત્ર દ્રોહથી હું નથી ધારતો કે હ. હ. ધ્રુવનો આત્મા—રા. કમળાશંકરની પેટે-ક્ષુબ્ધ થશે. ”

આ વાક્યમાં ‘ જીર્ધ્વગતિ ’ ક્યાં સંતાઈ છે તે જણતું નથી. રા. તનસુખરામની તીવ્ર ગૃહશોધનશક્તિને જ એ જડે એમ છે. અને જશ્વા પછી તે કલ્પનાને કિશ્કિન્ધન મતની માની લીધીછે તે માટે યોગ્ય આધાર કશો પણ નથી. આ પ્રશ્ન વિશે વધારે ચર્ચા કરતાં વિષયાન્તરતા થાય અને કેટલીક અસચિકર દીકા કરવી પડે એમ છે, તેથી મૌન રાખું છું. દૃષ્ટિપત અર્થ સ્થાપી તેમાં વળી આમડછેટ જોડેલો દોષ જોનાર માણસ પોતાના જ પડખાયાથી અકારણ બડકનારનું કાર્ય કરેછે.

‘જીર્ણગતિ’ શબ્દ ના તત્ત્વસુખરામે શા અર્થમાં અર્થિ વાપર્યાછે તે બહુ અપ્રત્યક્ષ નથી જ પણ મન્સોત્તર અધોગતિને દષ્ટ ગણના કિયો ધર્મમત છે તે પ્રશ્ન કન્વાની પ્રેરણા કરનારુ પ્રસ્તુત વચન છે એમ કહેવુ પડે છે

અગ્રેષ્ઠ એટલુ સર્વ અસ્પૃશ્ય એ વૃત્તિ ના તત્ત્વસુખરામની આ અર્થમાં અન્યરૂપે એક એ સ્થળે પ્રગટ થાય છે પણ જ્ઞાનના નાન્યમાં સ્પર્શસ્પર્શની છોછને પ્રવેશ આપવો એ અતિ મંકુચિત દષ્ટિનુ પગિણામ કહેવાય અગ્રેજ અમનદારને અડકીને ઘેર જઈ માથા-બોળ સ્નાન કરનારાઓની આચાર-નિર્દા માટે ખુનામો મળી સકશે પણ આ જાનાના જ્ઞાનના વિષયમાં આ પ્રકારની દષ્ટિ નખનાગને તો પોતાના એકલા સ્વરૂપમાં જ સંકોચાઈ રહેવુ પડશે, અને એ વૃત્તિનુ નિદાન તો અગમ્ય જ ગણાશે આ વૃત્તિને પૂર્ણ વિમલ આપે તો તો ના તત્ત્વસુખરામે વાક્યપૃથક્ક-ણનો વિષય પણ ત્યાજ્ય ગણવો જોઈએ, કેમકે તે વિષય જે રૂપે જોઈએ ઊંચે તે તો કેવળ અગ્રેષ્ઠ જ છે

હવે કશુ લખવા લાયક બાકી રહ્યું જણાવુ નથી આત્મસ્ત્રાનાદિક આગેપ મહારા ઉપર મૂકવાનુ જે સૌન્દર્ય અતાવાયુ છે તે વિશે મૌન જ ઉચિત છે

આ ગ્રંથેક માસથી ચાલતી અર્થો જે વાચતા હશે તે પણ હવે કટાણશે માટે હેમની ક્ષમા માગી મંપૂર્ણ કરુછુ

નાગિનિ નિર્ધે 1 }
તા. ૮-૨-૦૮ } નરસિંહરાવ લોળાનાથત

—પૂરવણી—

અ લેખ લખીને મોકલી દીધા પછી ગ તત્ત્વસુખરામનો દ્વિતીય લેખ ચૈત્ર અને વૈશાખ (સં. ૧૮૯૫) ના ‘વસન્ત’ ના અક્રિમાં આવેલો દોરો હેમા અનેક વૃથા આલેખો છે તેહનો પરિહાર કરવા એસુ તો વ્યર્થ શ્રમ તથા કાલક્ષેપ થઈ વાચકનો કંટાળો વધારવાનુ થાય એમ છે હેમાની એક મહત્વની વાત અને એક બે ગૌણ પ્રશ્નો વિશે ટંકામાં અવ-બોકન કરીને ૬ સંતોષ માનીશ

(૧૦)

અધ્યાહારનુ સ્વરૂપ જતાવતા ના તત્ત્વસુખરામ જતાવેછે કે પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહાર એ બે ભિન્ન વિભાગ નથી, એક જ વસ્તુનાં ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિથી જોયેલા સ્વરૂપો છે,--“ અ-ધ્યાહારની પ્રાપ્તિ થાય ત્હા પ્રથમ પદનો જ અધ્યાહાર થાય, અને તે અધ્યાહાર પદથી અર્થનો બોધ થઈ શાન્દમોધ નિષ્પન્ન થાયતે એમ નૈયાયિકોનુ મત છે. મીમામકો પદાધ્યાહારને નથી

ગણતા, પણ પદજન્ય જે અર્થ હોતો ન અધ્યાહાર, આદિથી ન પદાધ્યાહારની અપેક્ષા વિના, માની લે છે, અને હોને અર્થાધ્યાહાર કહે છે.”

આ સ્વરૂપરીક્ષા બહુ સંભવનીય, ચાતુર્યયુક્ત અને ચર્ચાર્થ બાંધે છે. અને આ નવીન પ્રકાર માટે રા. તનસુખરામનો બહુ ઉપકાર માનવો જોઈએ. માટે આ પ્રસંગે એક શ્રીષ્ઠી શરૂકા પૂછું તો તે દોષદર્શન માટે નહિ પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે મૂકું છું એમ કહેવાની જરૂર નહિ રહે. એ શરૂકા એટલી ન છે કે જે આ રીતે અધ્યાહારનાં બિન બિન દૃષ્ટિયાં જોયેલાં સ્વરૂપ તે ન પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહાર છે, બે વિભાગ નથી, તો—

અધ્યાહારો દ્વિવિધઃ । શબ્દાધ્યાહારઃ । અર્થાધ્યાહારઃ । એમ શાસ્ત્રી ભીમાચાર્યે શા માટે વિભાગ પાડનારું વચન કહ્યું હશે ? દ્વિવિધઃ, એ શબ્દ રા. તનસુખરામ બતાવે છે તે સ્વરૂપને અનુકૂળ જણાતો નથી.

તેમ ન અશ્રુતપદાનુસંધાનમ એમ લક્ષણ અધ્યાહારનું આરંભમાં આપીને પછી અધ્યાહારનો વિભાગ શબ્દાધ્યાહાર કહ્યો તે દેકાણે ટીપનો અંક મૂકી સચાકાદ્વિસતપદાનુસંધાનમ એમ ખુલાસાની ટીપ ભીમાચાર્યે આપેલી છે તેથી—“અધ્યાહારમાં બે અંશો—અનુક્રિત અને આકાશિક; હેમાં પ્રથમને ઉદ્દેશી અશ્રુતપદાનુસંધાન અને ક્રિતીયને ઉદ્દેશી આકાશિકત-પદાનુસંધાન, એમ બિન લક્ષણોની રચના થઈ છે” એ રા. તનસુખરામનું સ્વરૂપનિર્દેશન પણ વાસ્તવિક હોવા બાબત સંશય રહે છે.

(૨.)

Prythee, peace=I pray thee, hold thy peace; ઇત્યાદિ ઉદાહરણો રા. તનસુખરામે આપ્યાં છે તે ખરા અધ્યાહારનાં નથી, પરંતુ રૂઢિના બળે પ્રાપ્ત થયેલાં એ ઉદાહરણો ‘મ્હે’ બતાવેલા અધ્યાહારના (ઘ) વિભાગવાળા અધ્યાહારાભાસનાં ઉદાહરણો જેવાં પણ તેથી પણ ઉત્કટ પ્રકારનાં છે. આપણી બાપામાં હેવાં અનેક ઉદાહરણો નરશે. જેમકે—

(૧) “ પારકી ત્હારે શિર પડી છે ? ત્હારી તું સંભાળ્ય ને. ”

(૨) ‘ત્હારે શી પડી છે ।

અહિં ‘ ચિન્તા ’ ‘ દિકર ’ વગેરે શબ્દો રૂઢિબળે પ્રયોગમાંથી લુપ્ત થયેલા રૂઢિબળે ન બોધવિધાય થાય છે.

હું આ પ્રકારનાં ઉદાહરણોથી જણાવે છે કે અમુક શબ્દ ન અધ્યાહાર માટે આવશ્યક નથી—તે અર્થની પૂર્તિ એ અર્થના કોઈ પણ શબ્દથી થાય છે. તેથી પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહાર તે એક ન એમ રા. તનસુખરામ બતાવે છે તે સંશયવિધાય થાય છે. જેમણે બતાવેલું સ્વરૂપ મૂળ દર્શનોમાં હશે; પરંતુ હેનો વિસ્તાર અને ફેરફાર આ રીતે ઇત્દ છે.

(૩) ત્હારુ કાઠું થાય !

(૪) જા ! અહિથી કાઠું કર્યું !

આ ઉદાહરણોમા ઉપર પ્રમાણે 'મ્હો' એ શબ્દ રૂઢિબળે હુમ્મ થઈ તે જ બગે સમઝી લેવાયછે

(૫) હેણે એ વચન સાંભળી નીચુ ધા યુ

અહિ 'માયું' એ શબ્દ એ જ પ્રમાણે હુમ્મ છે પૂર્વોક્ત શબ્દો આ નથી પરંતુ 'કાઠું મ્હો' 'નીચુ માયુ', ઇત્યાદિ પ્રયોગ અને વાગ્ બાપામા પ્રથમ બોનાઈ રૂઢિબળે પગિચિત એટલા થઈ ગયેલા કે પૂર્વકાળમા બોનાયના તે જ પૂર્વોક્તતા એમ માધક ગણતા અધ્યાહારના આભામ તરીકે (૬) વર્ગમા નવેશ આ પ્રમુખે મળી સકે

આ પ્રકારના ઉદાહરણુ રા કેશવલાલ ધ્રુવે અધ્યાહાર ની વાત કરતા નહિ પણ અન્ય પ્રમુખે, બતાવ્યાછે, તે નોંધવા લાયક છે ગાયત્રી ત્રિષ્ટુપ વગેરે હન્દોના નામ નારી જાતિ ના છે ત્હનુ જાણુ એઓ બતાવેછે કે 'ગાયત્રી વાર ત્રિષ્ટુપ વાર એમ અસા હતુ તે દૂકામા 'વાડ્' શબ્દ, 'અધ્યાહાર રહેતો એમ ના કેશવલાલ રહેછે (પદ્યગચનાના પ્રકાશ-સુદ્ધિપ્રકાશ જન્યુઆરી ૧૯૦૮ પૃ ૧૭ પેરેગ્રાફ ૨) આ પૂર્વોક્ત ન હતા અધ્યાહાર એ વાતનુ મમથન ઉપર કહ્યુ તેમ એમ્હુ જ કે રૂઢિબળે 'વાડ્' શબ્દ અનુક્ત રાખ્યો, હતા એ જાણુ ત્હા છે જ એમ લાગે છે ગાયત્રી વાડ્ એ અત્યંત સાહચર્યને લીધે એ વચનના સરકાર પૂર્વોક્તને સ્થાને રહેછે ખીજા ઉદાહરણુ પણ આપેનાછે ભૈરવી રાગિણી, ભૈરવ રાગ, વગેરેના બોલતા ભૈરવી ભૈરવ, એમ જ બોનાયછે આ પ્રકારેના અધ્યાહારના પ્રકાર કહેવાને બદલે એકબેપના પ્રમુખે એમ પણ કહેવુ ઉચિત ઘણે પૂર્વોક્તનો અધ્યાહાર થાય, તેમ અહિ પગિચિત રૂઢ અગતો લોપ થઈ અનુક્ત થાયછે અધ્યાહારમા ઉત્તર વાચ્યમા અનુક્તને ઉત્તરવત્ મનાયછે, તો હામા એક જ વાચ્યમા ઉક્તને અનુક્ત કરી નખાય છે પરંતુ તે અનુક્તનો બોધ થવા માટે શો વ્યાપાર પ્રવર્તેછે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે અધ્યાહારાભામ એમ કહીને ખુલામો આપવો પડશે અથવા તો રૂઢિબળે વ્યજનાનો જ વિષય છે એમ વધારે ઉચિત જણાશે રા તત્સમુખરતમ દ્રવમાદિ પ્રસંગે અનુક્ત ગહેલા ઉપમાના દિક્તો અધ્યાહાર કહેછે ત્હા તો વ્યજના જ પ્રવર્તેછે, અધ્યાહાર નહિ એમ સંકેત નહિ કદાચ કે અધ્યાહાર કાર્વ જુદી શબ્દ શક્તિ નથી, માટે અધ્યાહારના પ્રકાર તે વ્યજનાના જ વિષય છે, અભિધા લક્ષણાની ખહાર દોષને કેમકે તારતમ્ય એ છે કે ઉક્ત શબ્દોમા વ્યજના શક્તિ રહીછે, અનુક્તમા નહિ. અને અધ્યાહારનો વ્યાપાર તો શમ્યાર્થની પૂર્તિનો જ પ્રથમ પગનાનોછે અર્થ વ્યજ્ય દોષ શબ્દ નહિ માટે શબ્દાધ્યાહારમા તો વ્યજના નહિ જ પ્રવત પણ અર્થાધ્યાહારમા પણ અસુક અર્થના શબ્દનો અધ્યાહાર થઈ વાચ્યની સુપૂર્તિ થાયછે. એટલે ત્હા પણ વ્યજના ના દોષ વાચ્યનુ બધારણુ એ અધ્યાહારનો વિષય છે

(૩.)

Analysis (વાચ્યપૃથક્કણ) એ વિષય સરકૃત મરણિમા પ્રગતિન્ટરે સાત જ હતો

વગેરે થીંગડાં મારવાનાં ફાંફાં રા. તનસુખરામ વ્યર્થે મારેછે. શ્લેષ્મોદાના અન્વયાદિક કરવાની શૈલી,—વગેરેથી કદી એમ સાબીત નહિં થાય કે એ વિષય સ્વતન્ત્રરૂપે આપણાં શાસ્ત્રોમાં અર્થાથો હોતો. આટલા લલા પુરાવા ઉપર જ રા. તનસુખરામનું આ પ્રશ્ન માટે બળ છે તે ઉપરથી જ જણાઈ આવેછે કે એ વિષય નવીન જ છે. આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં બધું હતું એમ વૃથા અભિમાન કરવામાં શો લાભ ?

(૪.)

વાક્યમાં કર્તા, ક્રિયાપદ આદિમાં પ્રાધાન્ય કોઇને નથી વગેરે વચનો કહી રા. તનસુખરામ કહેછે—

“યથાસંભવ કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ કોઇનો પણ અધ્યાહાર થઈ શકેછે.”—આ ઉપરથી જણાયછે કે અધ્યાહાર કર્તાનો થઈ શકે, ક્રિયાનો નહિં—એ રા. કમળાશંકરની કલ્પના તો રા. તનસુખરામને પણ સ્વીકાર્ય નથી જ. એ ઉપરથી એ પણ જણાઈ આવેછે કે રા. કમળાશંકરે એ વચનમાં અધ્યાહાર અને અનુક્રિત વચ્ચે ભ્રમ કરી નાંખ્યો હોતો.

રત્નાગિરિ

તા. ૧૩-૬-૦૯.

}

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો.

ખેડૂતને ખાતર માટે જોઈતા પદાર્થો પૈકી ફૉસ્ફેટ અને પૉટાશ વિશે આપણે ઉપર કહી ગયા; હવે ત્રીજી જાતના પદાર્થો—એટલે કે નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો—વિશે કહીએ. નાઇટ્રોજનવાળા ખાતરનાં અત્યાર સુધી હાથ આવેલાં બે સાધનો પૈકી એક ઍમ્મોનીઅમ સલ્ફેટ છે, અને તે કોલસાનો કોક. અથવા તો ગ્લાસ, બનાવતી વખતે વધારાના પદાર્થ તરીકે મળે છે, ઍમ્મોનીઅમ સલ્ફેટ ઉપરાંત આ જાતના ખાતરોનું બીજું સાધન સીલીના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં મળી આવતું સોડીયમ નાઇટ્રેટ છે.

ગ્લાસ લીકર (ગ્લાસ બનાવતી વખતે મળતા પ્રવાહી પદાર્થ) માંથી ઍમ્મોનીઅમ સલ્ફેટ બનાવવાની રીત ઐટાલીટનમાં સને ૧૮૫૦ ની સાલથી અમલમાં મૂકવામાં આવી અને આ રીતે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં ૯૭૦૦ ટન ઍમ્મોનીઅમ સલ્ફેટ તૈયાર કરવામાં આજ્યો હતો. ત્યાર પછી શેલ (shale) નું Dry distillation કરતી વખતે, તથા ધાતુ ગાળવાની બઠ્ઠીઓ, કોલસાના ચુલાઓ, અને ગ્લાસ બનાવવાના સંચાઓ (generators) એ સર્વેમાંથી નીકળતા નકામા ગ્લાસ પાછા મેળવવાની રાસાયણિક ક્રિયા કરતી વખતે વધારાના પદાર્થ તરીકે ઍમ્મોનીઆ તૈયાર થવા માંડ્યો. આ કારણથી ઐટાલીટનમાં સને ૧૯૦૬ માં બધું

મળી ૨૯૩,૦૦૦ ટન ઑમોનીયમ સલ્ફેટ બન્યો. આ બાબતમાં જર્મની, ગ્રેટ બ્રિટનથી ફક્ત બીજો નંબરે હતું. ત્યાં કોલસાની ભૂઠીઓમાંથી સને ૧૯૦૬ માં ૨૩૫,૦૦૦ ટન ઑમોનીયમ સલ્ફેટ બન્યો હતો. તે જ સાલમાં આ બે સિવાયના બીજા બધા દેશોમાં કુલ ૧૯૦,૦૦૦ ટન ઑમોનીયમ સલ્ફેટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. મોન્ડની રીતથી એકી વખતે પાવર ગ્રાસ અને ઑમોનીયા બને છે, અને જો કે બધે ટેકાણે મોન્ડની રીતનો ઉપયોગ વધતો જાય છે તો પણ ઑમોનીયા એ બીજા પદાર્થો તૈયાર કરતી વખતે ફક્ત એક વધારાના પદાર્થ તરીકે મળે છે એ વાત આપણે ભૂલી જવી જોઈએ નહીં. આમ હોવાથી ગયા વર્ષે જેવા ઉદ્ભવે તો ઑમોનીયા વેપારમાં નુકસાન થાય એવા સંજોગોનું ઉત્પન્ન ખરેખર ઘણું જ ઘટી જાય; આમ હોવાથી ખેતીના કામ માટે પુરતા જથ્થામાં ઑમોનીયા મળી શકશે એમ ખાતરી રાખી શકાય નહિ.

ઑમોનીયમના ક્ષારના ઉત્પન્નમાંથી મળી શકે તે કરતાં વધારે જથ્થામાં નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો તૈયાર કરવાની જરૂર જણાયાથી સોડીઅમ નાઇટ્રેટના વિસ્તીર્ણ પડતો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. (સને ૧૮૩૦ ની સાલથી જ દક્ષિણ અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારામાં આવેલા ચિલીના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં સોડીઅમ નાઇટ્રેટ ઘણો મળી આવતો હતો; પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૬૦ ની સાલ સુધી તો તેમાંથી ફક્ત રસાયણ શાસ્ત્રમાં કામ આવે એવા પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવતા હતા (એટલે કે આ નાઇટ્રેટ ખેતીમાં વપરાતો નહોતો). આ જ વર્ષમાં ચિલીમાંથી ૬૮,૦૦૦ ટન સોડીઅમ નાઇટ્રેટ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે આ પદાર્થ ખેતીના કામમાં લેવામાં આવ્યો. સને ૧૯૦૬ માં ચિલીમાંથી ૧,૬૦૦,૦૦૦ ટન સોડીઅમ નાઇટ્રેટની નિકાસ થઈ. આ પૈકી ૧,૨૦૦,૦૦૦ ટન નાઇટ્રેટની યુરોપમાં આયાત થઈ. આનો પંચમો ભાગ દારૂગોળો રસાયણને લગતા તથા સજીવી ઉંડે એવા પદાર્થો તૈયાર કરવામાં વપરાયો અને બાકીના સેંકડે ૮૦ ટકા જોટલો ભાગ ખેતીમાં કામ આવ્યો. જર્મનીમાં હવા પાણીની અમુક સ્થિતિને લીધે તથા ત્યાં બીટરૂટનો પાક ઘણો થવાને લીધે ત્યાં સૌથી વધારે સોડીઅમ નાઇટ્રેટ વપરાયો. આ દેશમાં સને ૧૯૦૬ માં ૫૯૦,૦૦૦ ટન નાઇટ્રેટની આયાત થઈ. ફ્રાન્સ આ બાબતમાં બીજો નંબરે છે. અને ગ્રેટ બ્રિટનમાં સૌથી ઓછો નાઇટ્રેટ વપરાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં નાઇટ્રેટની ખપત ઝપાટાબંધ વધતી જાય છે તે નીચેના આંકડા પરથી જણાશે:—

વર્ષ	નાઇટ્રેટની આયાત.
૧૯૦૧	૧૭૭,૦૦૦ ટન.
૧૯૦૬	૩૬૪,૦૦૦ ટન.

યુરોપમાં સને ૧૯૦૧ માં સોડીઅમ નાઇટ્રેટનો ભાવ દર ટને ૭ કે ૮ પાઉન્ડનો હતો તે વધીને હાલ ૧૦ પાઉન્ડનો થયો છે; કારણ કે તે તૈયાર કરવાનું ખર્ચ વધ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તે બનાવનારાઓનું એક મંડળ બન્યું છે. આ પ્રમાણે યુરોપમાં ઉધોગો અને ખેતી માટે સોડીઅમ નાઇટ્રેટની આયાત કરવા સાદે દર વર્ષે ૧૨,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ખર્ચવા પડે છે. ચિલીનો સોડીઅમ નાઇટ્રેટ એ નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો બનાવવામાં પાયા તરીકે ગણ્યો હોવાથી, ઑમોનીયમના ક્ષારની કીમત પણ દર ટને ૧૦ પાઉન્ડથી વધીને ૧૨૥

પાઉન્ડ થઈ છે. ખેતીમાં સોડીઅમ નાઈટ્રેટનો ઉપયોગ વધતો જવાને લીધે ઉપરજણાવેલી ભારે રકમમાં પણ વધારો થવાનો સંભવ છે અને તેથી ખેતીનું કામ ઘણું ખર્ચાળ અને ખોજા રૂપે જણાયા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ આ ઉપરાંત, જેમ પેડમાંના ગ્વાનોનાં પટખૂટી ગયાં તેવી જ રીતે આ નાઈટ્રેટનાં થર પણ ખૂટી પડવાનો ભય તો ઉભો જ છે. ચિકીમાંના નાઈટ્રેટના થરના વિસ્તાર સંબંધી જુદા જુદા અનુભવીઓ જુદો જુદો મતધરાવે છે; તેમ છતાં ભાવમાં વધારો થતો જાય છે તેની સાથે સાથે આ થર ૩૦ કે ૫૦ વર્ષમાં ખૂટી જશે એ હકીકત પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આવા થર ખીજે ઠંડાણથી જડશે એ ઘણું અંશે સંભવિત નથી; કારણ કે જે પ્રકારની હવા અને ભૂતળ રચનાને લીધે ચિકીમાં આ મોટા થર બંધાયેલા છે તે પ્રકારની હવા અને ભૂતળ રચના આખી દુનિયામાં ખીજે કાંઈ પણ ઠંડાણે હોય એમ જણાતું નથી.

લિબિજે જેમ પોતાના વખતમાં ચેતવણી આપી હતી તેવી જ રીતે જર્મીનની ફળદ્રુપતા સાચવવાને ઘણાં જ આવશ્યક જણાતાં નાઈટ્રોજન વાળાં ખાતર નહીં મળવાથી સમસ્ત મનુષ્ય જાતને નુકશાન થવાનો ભય છે એવી હાલના વખતમાં આપણા પ્રમાણ રૂપ અને બાહોશ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સર ઉવિલિયમ કુકસે જે ચેતવણી આપી છે તે ખરી છે એમ ઉપર જણાવેલી હકીકતથી સારી રીતે સમજાશે. આ વિદ્વાને સને ૧૮૯૭ ની સાલમાં ઘડુંના વેચાણપરથી ગણતરી કરીને બતાવી આપ્યું કે હાલ જે પ્રમાણે ખોરાકની ખપત વધે છે તે પ્રમાણે જો ૩૦ કે ૪૦ વર્ષ સુધી ચાલુ રહે અને જર્મીનની ફળદ્રુપતામાં તે પ્રમાણમાં વધારો ન થાય તો આ સમયને અંતે જોઈએ તેટલો ખોરાક ભાગ્યે જ મળી શકશે. જર્મીનની ફળદ્રુપતા વધારવા સાથે નાઈટ્રોજન વાળાં ખાતરોનો મોટો જથ્થો વાપરવાની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાની જરૂર સર ઉવિલિયમ કુકસે બતાવ્યા પહેલાંથી જ ઉપર દર્શાવેલા ભયને દૂર કરવાના ઉપાયો ખોળી કાઢવાનું કામ ઘણું શોધ ખોળ કરનારાઓ ચલાવતા હતા.

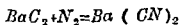
વાતાવરણમાં નાઈટ્રોજન ઘણા પ્રમાણમાં છે એવું રૂઝરૂઝ ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં નક્કી કર્યું ત્યારથી જ આ નાઈટ્રોજનને જુદો પાડી તેને ઉપયોગમાં લેવાના પ્રયત્નો જારી છે. ફર એકર પરની હવાનું વજન ૪૦,૦૦૦ ટન હોય તો હવામાંથી કુલ ૪ ટ્રીલીયન ટન નાઈટ્રોજન મળી શકે એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે. વિદ્યુત્પ્રવાહના તણખા વખતે હવામાંના નાઈટ્રોજન, ઑક્સીજન જોડે મળે છે અને તેનો નાઈટ્રીક ઑસીડ અને છે એવું પ્રીસ્ટલીએ સને ૧૭૭૫ માં બતાવી આપ્યું. તેમજ પછીથી વીજળીના ઝળકારા થતા હોય તે વખતે વાતાવરણમાં નાઈટ્રીક ઑસીડનું પ્રમાણ વધે છે તે પણ તેણે પુરવાર કર્યું. વળી એસેડીલીન અને નાઈટ્રોજનના સાદા મિશ્રણમાં વિજળીનો તણખો પસાર કરીએ તો હાઈડ્રોસાઈએનીક ઑસીડ અને છે એવું ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં બર્થેલોટને માલૂમ પડ્યું. ત્યાર પછી શાઉન્સ અને વેગ, તથા યુન્સન અને પ્લેકરે બતાવી આપ્યું કે કાલસા અને આલખીના સાદા મિશ્રણને ખૂબ ગરમ કરી તેમાં નાઈટ્રોજન પસાર કરીએ તો સાઈએનોજન અને આમોનીઆ બને છે. આ રાસાયણિક ક્રિયાને હુજર ઉદ્યોગમાં મોટા માપાપર કામમાં લેવા સાથે મારએરાઈટ અને સુરડીવસે, પછીથી સોફ્ટવેએ અને સુખ્યત્વે કરીને લુડવીગ મોન્ડે, બેરીટા (બેરીયમ ઑક્સાઈડ) અને કાલસાના મિશ્રણમાં નાઈટ્રોજન પસાર કરી મોટા અખંતરા કર્યા; પણ

બારે ઉખમાનમા ટકી શકે એવાં સાધનો તૈયાર કરવાતુ કામ અશક્ય હોવાથી આ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા ગયા સૈકામા થયેલા વિદ્યુત્પ્રવાહ સળધીના મોટા સુધારા આ મુશ્કેલી દુર કરવામાં સહાયબૂત થયા છે. વાતાવરણમા ઘટતા મોટા વિજળીના અબકારાનાં જોવાજ અસરકારક વિજળીના તાર ડીનેમોની મદદથી તૈયાર થાય છે, અને પહેલા નહિ મળેલા એવા બારે ઉખમાન મેળવવામા વર્નર સીમન્સ અને સર ઉવીલીઅમ સીમન્સની વીજળીની ભઠ્ઠીઓ કામ આવે છે. જુદી જુદી જાતના વિદ્યુતના તણખાથી વાતાવરણના ઓક્સીજન અને નાઈટ્રોજનને એકઠા કરી નાઈટ્રીક એસીડ બનાવવાના પ્રયત્નો કરવામા આન્યા હતા, પરંતુ ઔદ્યોગિક રેફરીક પ્રોડક્ટસ કંપની (હવાના તરવો જુદા પાડનાર મળ) એ નાઈટ્રોગારાના ધોધ આગ કરેલા તથા એવા ખીજ જાતના અખતરાથી જે મોટી આશાઓ રાખવામા આવી હતી તે હજુ શૂણ્યૂત થઈ નથી પણ સીમન્સ અને હાર્ટ્રે પહેલા કરેલા અખતરાઓ અને બેડીથી એનીલીન અન્ડ સોડાફેશીકની માથે સાથે શોન્હૅ કરેલા તે અખતરના વધારાને અંગે બર્કેનન્ડ અને આઈડે પાચ વર્ષ ઉપર શોધી કાઢેની રીતને લીધે જ આ પ્રશ્નનુ નિગકરણ કરવાનો વ્યવહાર નસો હાથ લાગ્યો કે પરંતુ તમાજીશાસ્ત્રના પ્રદેશમા વાસ્તવ એવી સ્થિતિ આવે છે કે સહેલી રીતો કન્તા દેખીતી લાગ્યા અને કટાણા બરેલી રીતો આખરે વધારે ફોલ્દમદ ઉતરે છે

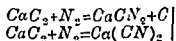
ઈ સ ૧૮૮૪ મા મોઈસા અને વીસને એક નવી જાતની શોધ કરી આ રીતને લીધે વીજળીની ભઠ્ઠીની મદદથી બારે જથ્થામા કૅશમ કારબાઈડ તૈયાર થવા માડ્યો આવી રીતે તૈયાર થયેલા કૅશમ કા બાઈડનુ ત્યાગ પછી અંત્રીલીન બનાવવામા આવતુ મોઈસાનુ પુસ્તક પ્રગટ થયા પછી મે આ બાબતનો સભાગ પૂર્વે અભ્યાસ કર્યો ત્યારે મને માન્યમ પડ્યુ કે કૅશમ કારબાઈડ અને બેરીઅમ કા બાઈડ એ બને પદાર્થો ફક્ત દીવા કરવામા નહી પણ ખીજ કામમા પણ વાપની શકાય મારગવેરાઈડ અને મુગીવલે તથા મુખ્યત્વે કઠીને માંડે કરેલા પહેલાના અખતરા તપારી જોવાથી મને માન્યમ પડ્યુ કે આલ્કનીમા પણ નાઈટ્રોજન પસાર કરીને સાઈએનોજન અને ખીજ સચુકત પદાર્થો તૈયાર કરતા પરોલો જ આલ્કલીનો કાર્બાઈડ તૈયાર કરી શકાય મોઈસાએ જણા મુ હતું કે કાર્બાઈડમા નાઈટ્રોજન બળી શકતો નથી પણ તેથી ઉવડુ ઈ સ ૧૮૮૫ મા વેરીન ફ્ર ગ્યુઅર બિહલીસના પ્રેમી-ડિંગમા પ્રસિદ્ધ થયેલા એક લેખમા મેં જાતની આખ્યુ કે કારબાઈડમા નાઈટ્રોજન પસાર કરવાથી સાઈએનાઈડ, અંમાઈડ અને એવા ખીજ વધારે કદજ નાઈટ્રોજનના સચુકત પદાર્થો એક પછી એક તૈયાર કરી શકાય છે. તે જ વર્ષની શરૂઆતમા ડાક્ટર ઍન, કરોની સાથે કરેલા કૅશમ કારબાઈડ અને બેરીઅમ કારબાઈડ સળધીના અખતરાઓ એટલા બધા ફોલ્દમદ ઉતર્યા કે માર્થે મહિનાની આખરે આલ્કબી અને આલ્કબાઈન અર્થેના વર્ગની ધાતુના કા-બાઈડની સાથે વાતાવરણમા નાઈટ્રોજનનો, સયોગ કરવાના “પેટન્ટ” મેળવવાની હમે અરજી કરી. પરંતુ પહેલાના પ્રયત્નોમા જેમ ઝડપથી અને સતોપકાગ્ર રીતે ફોલ્દ મળી હતી તેમ આગળ પર ચાલુ રહ્યું નહી પણ તે અખતરની ખીતવણી કન્તા ઘણી અડચણ પડી ઉદોગમા કામ આવે એવા મોટા પાયા પર આ રસાયણિક ક્રિયાઓ કરવા સાફ હમે સીમન્સ અને હાર્ટ્રેની જાણીતી પેટીની સાથે બન્યા. આ પેટીએ યોગ વખત પર નાઈટ્રોજનનું

Fixation કરવા તરફ પોતાનું ધ્યાનદોરવ્યું હતું. આ કામ માટે જોષ્ઠીભાઈ મુકીએકડી કરવા સાફ ત્રાહિત માણસોની મદદ લેઈ એક નવું મંડળ ઉભું કર્યું. આ મંડળનું નામ ‘સાઈએનાઈડ જીસલશાહી’ રાખ્યું અને આ કામને અંગે પહેલાં મળેલા સર્વ પેટંટો આ મંડળને નામે “ટ્રન્સર” કર્યા.

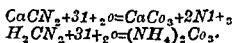
એકાદર્શ શૌરેટની સોનું કાઢવા સંબંધીની “સાઈએનાઈડ” રીત દાખલ થવાને લીધે સને ૧૮૯૫ ની સાલના અરસામાં પોટેશમ સાઈએનાઈડની, અપ અને કીમત ઘણી જ વધી ગઈ. આમ હોવાથી હમે સાઈએનાઈડ અને ફેરો સાઈએનાઈડ જે નાઈટ્રોજનના ઘણા ઉપયોગી સંયુક્ત પદાર્થો છે એવા બનાવાનું લક્ષમાં રાખ્યું. બેરીઅમ કારબાઈડમાં નાઈટ્રોજન ઘણી સહેલાઈથી નીચે પ્રમાણે મળી જાય છે:—

માટે બેરીઅમ કારબાઈડ હમને આ કામ માટે બરોબર લાયક જણાયો. વળી, ઉપર પ્રમાણે મલતા બેરીઅમ સાઈએનાઈડનું ઘણી સહેલાઈથી પોટેશમ ફેરોસાઈએનાઈડ અને સાઈએનાઈડમાં રૂપાંતરે પણ કરી શકાતું હતું. આની સરખામણીમાં પહેલાં તો કેદશમ કારબાઈડ ઘણા ઓછા કામ લાગે એમ જણાયો કારણ કે તેમાં નાઈટ્રોજન ઘણા એકઠો થઈ શકતો પણ સાઈએનાઈડો ઘણા થોડા જથ્થામાં તૈયાર થતાં પરંતુ તે વખતે યતી ક્રિયાનું વધારે બારીક નિરીક્ષણ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે કેદશમ સાઈએનાઈડ ઘણા જ થોડો તૈયાર થતો હતો એ ખરું પણ તેની સાથે સાથે કેદશમ સાઈએનેમાઈડ પણ બનતો હતો; જેમકે

હવે કેદશમ સાઈએનેમાઈડનું ઘણું સહેલાઈથી કેદશમ સાઈએનાઈડ બને છે અને તે હમે પણ તૈયાર કરીએ છીએ પરંતુ બેરીઅમ કરતાં કેદશમનો Atomic Weight ઘણા ઓછા હોવાને લીધે કેદશમમાસાઈએનેમાઈડ (અણુભાર) ની મદદથી વાતાવરણમાંના નાઈટ્રોજનમાંથી આરોબાર એમોનીયા જેવા નાઈટ્રોજનના સંયુક્ત પદાર્થો ઘણા ઓછે ખર્ચે તૈયાર કરી શકાય, અને આ સંયુક્ત પદાર્થો ઘણી સારી રીતે ખાતર તરીકે વપરાય. વધારે અખતરા કરવાથી હમારા આ અનુમાનને ટેકો મળ્યો કારણ કે કેદશમ સાઈએનેમાઈડમાં તથા તેમાંથી તૈયાર થતા એકલા સાઈએને માઈડમાં પાણીનાખી ભારે દબાણ (High pressure) માં આ મિશ્રણને ગરમ કરીએ તો બધા નાઈટ્રોજનનો એમોનીયા બને છે. આ ક્રિયા માટે નીચેના સમીકરણ બતાવી શકાય:—

આવી રીતે વાતાવરણમાંના નાઈટ્રોજનમાંથી એમોનીયા અને એમોનીયમના કાર બનાવવાની ઘણા વખતથી જોળવામાં આવતી રીત હાથ આવી છે? ઉપર જણાવેલી સાદી રાસાયણિક ક્રિયાનો વિચાર કરતી વખતે મારા પુત્ર, ડાક્ટર આલ્બર્ટ ફ્રેન્કને માત્રમ પડ્યું કે અનુકૂળ સ્થિતિમાં એખ્યા કેદશમ સાઈએનેમાઈડને છોડના પોપણ માટે ખાતર તરીકે વાપરી શકાય. આ અનુમાન ખરું છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે વ્યવહાર પ્રયોગો કરવાની

૧૮૩૨ જણાઈ. અને તે સંખ્યાથી ગ્રામસ્ટેડનના પ્રોફેસર વાગનરે અને પોસનના પ્રોફેસર ગરલેશે સને ૧૮૦૧-૨ માં અખતરા કર્યા. બંધ વાસણમાં તેમ જ ખેતરમાં જુદી જુદી રીતે ઘણા નિકપ પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા ત્યારે એમ માલૂમ પડ્યું કે જે કેશમ સાધ્ય-નેમાઈમાં ૨૦ ટકા જેટલો નાઇટ્રોજન હોય તે ખાતર તરીકે એમોનીયમ સલ્ફેટ જેટલું જ કામ આવે અને તેથી જે ખરી જગાએ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો છોડને તે ઘણું જ પોષણ કરતા થઈ પડે. ત્યાર પછી ખીજે વર્ષે પણ જુદા જુદા ખેતીના કાર્મ અને મથ-કોમાં વ્યાવહારિક રીતે આ પ્રયોગો ફરી કરવામાં આવ્યા અને તે ફેલ્ડમૅન્ડ ઉતર્યા; તેથી જેને હમે “કાલ્કરટીકરોટા” અથવા “નાઇટ્રોલાઇમ” નામ આપ્યું હતું તેને એમોનીયમ સલ્ફેટ અને ચિલીના મુરાખાર સાથે ખાતર તરીકેની હરીફાઈમાં ઉતરી શકે એવા હેતુથી હમે તેના ઉત્પન્નની ખીલવણી અને સુધારા કરવાનું કામ હાથપર લીધું. આને માટે જોઈતા કાચા પદાર્થો—ચુનો, કોલસા અને વાતાવરણમાંનો નાઇટ્રોજન—એ તે જગાએ સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે; પરંતુ આટલા મોટા જથ્થામાં શુદ્ધ નાઇટ્રોજન મેળવવાને વધારે તપાસ કરવાની ૧૮૩૨ જણાઈ. ગરમ કરેલા તાબાના ભૂકા પર હવા પસાર કરીને તેમાંના નાઇટ્રોજન અને ઓક્સીજનને જુદાં પાડવાની રીત હમે પહેલાં મદલું કરી હતી પરંતુ તેમાં ઘણા વાંધા જણાયા, કારણ કે તે રીતે બનેલા “ક્રાપર આક્ષા-ઈડ” ના તે વખતના વધારે ઉબમાનમાં થતા Reductionને લીધે આ રાસાયણિક ક્રિયા વચ્ચે વચ્ચે બંધ પડી જતી; આમ હોવાથી હમે લીકવીફિકેશન (ઓગળવું) અને ફેકેશનલ ડીસ્ટીલેશનની મદદથી લીન્ડેની રીતે હવાના તરવો જુદાં પાડવાનું શરૂ કર્યું. આ રીતમાં પણ પહેલ વહેલાં ઘણી અડચણો નડી; કારણ કે દર કલાકે ૩૦૦ કંચુખીક મીટર જેટલો નાઇટ્રોજન પુરો પડે તે સાડે હમારે ઘણાં કામતી સાહિત્યો તૈયાર કરવાં પડ્યાં.

છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં હવાના તરવો જુદાં પાડી મોટા જથ્થામાં નાઇટ્રોજન મેળવવાની બન્ને રીતો હમે ઘણી ખીલવણી કરી છે; બન્ને રીતથી આ કામ સારી રીતે થાય છે. ફક્ત આ બેમાંથી કઈ રીતે કામ કરવું તેનો આધાર સ્થાનિક સ્થિતિ પર રહે છે.

કેશમ સાધ્યનેમાઈડ બનાવવા સાડે જેટલો ખીજો કાચો પદાર્થ કેશમ કાર્બાઈડ છે. ૮૦ ટકા શુદ્ધ હોય એવા બગ્ગર—કેશમ કાર્બાઈડના ૧૦૦ કીલોમાં ૩૫ કીલો નાઇટ્રોજન બળી શકે છે. પણ વ્યાવહારિક તો ફક્ત ૨૫ કીલો જ બળી શકે; એટલે કુલ ૧૨૫ કીલો “નાઇટ્રોલાઇમ” તૈયાર થાય તેમાં ૫ મો ભાગ નાઇટ્રોજન હોય છે. આવી રીતે એક ટન નાઇટ્રોજન માટે ચાર ટન કેશમ કાર્બાઈડ જોઈએ છીએ. આટલો કેશમ કાર્બાઈડ બનાવવાના ખર્ચે ઉપર ત્યાર પછીની બધી ક્રિયાઓનો આધાર રહેલો છે. દર કીલોવોટ ઈચ્છિરે કાર્બાઈડ ફેક્ટરીમાં બે ટન કેશમ કાર્બાઈડ બને છે; આ લેખે ૪ ટન કેશમ કાર્બાઈડ માટે ૨ કીલોવોટ ઈચ્છિર શક્તિ જોઈએ. ૨ કીલોવોટ ઈચ્છિર તે ૨-૬૬ હોર્સપાવર ઈચ્છિરની બરોબર છે. બીજા કામ માટે. ૩૬ હોર્સ પાવર ઈચ્છિર ઉમેરતાં કુલ ૩ હોર્સ પાવર ઈચ્છિર જેટલી શક્તિ આપણને જોઈએ. માટે એમોનીયા અને મુરોખાર એ બે જુદાં નાઇટ્રોજનવાળાં ખા-તર સાથેની કેશમ સાધ્યનેમાઈડની હરીફાઈમાં બીજાની શક્તિનો ખર્ચ ઘણો અગત્યનો ભાગ બળવે છે. સફળ થઈએ એવી રીતે ખેતીના વ્યવહાર કામમાં “નાઇટ્રોજન” દાખલ

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિસ્સો-કાવ્ય)

પ્રાસાંગિક અને પાર્શ્વિક કાવ્યો કાવ્યનું પુરું. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ
લાઇબ્રેરી માટે મજૂર કરેલ છે, કે ચાર આના પેટ એક આનો

કે રચનાર—

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

ગ્રાંથી નીવારી મુ વેરાવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—બુકસેલર્સ મુબઈ

૨

કાવ્ય મંજરી.

' x x જૂનાં કાવ્યોનો સારો સંપ્રદાય થયો હોય તો આ જ છે x x

પ્રો. ટી. કે. ગંગર

' x x પસંદગી બહુ જ મારી કરી છે x x '

પ્રો. બ

' x x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સળખી દિપ્તિશ્રી વાયકા ને આ
બ્લાસકોને ઘણું સહાયતા થઈ પડશે. x '

રમણભાઈ મં. નીલકંઠ

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિવિધ રિવિઝન સાથે પ્રાચીન કવિઓનાં કૃત્ત્વ કાવ્યોનો સંગ્રહ

' કિંમત રૂ. ૧

એન હાઇરકલ.

મુબઈ નાં ૩ }

છવાસાઈ અમીચંદ પટેલ

ઊપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના હૃદય અભિપ્રાયો આપ્યા છે સગલ ગુજરાતી ભાષામાં લખા
યેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના

કર્તા—ભોળીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

બન્ડ સમાજ

ઉચ્ચ કાગળની પાકા પુઠાની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુઠાની ને હલકા કાગળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-1'-0

મળવાનું ઠેકાણું.

ભોળીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

મેમનદ ઝોડીસ અમદાવાદ

બી. એ. અમિરટ્ટ સેક્રેટરી

નગર

સેવામદન-મિરગામ એકાદશ—મુબઈ

સુદરી મુબઈ

"

કરવા સારૂ એમોનીયા અને સુરંખારમાં જેટલો નાઇટ્રોજન છે તેટલો જ નાઇટ્રોજન તેટલો જ ખર્ચ અને બને તો તેથી ઓછે ખર્ચે પુરો પાડવાની જરૂર છે.

ઓછે ખર્ચે કાર્ય શક્તિ મળી શકે તે માટે જોઈતી પાણીની શક્તિ જમનીમાં નથી અને તેથી ત્યાં તે ઘણી ખર્ચાળ પડે છે માટે ઇટાલીમાંના સૌથી મોટા કારખાંડોનાં કારખાના જોડે “સાઇએનેમાઈડ કેસલસાઈટ” કંપની એકમ થઈ. તે આખા મંડળનું નામ “સોસાએટા જનરલ પર લા સાઇએનેમાઈડ” રાખ્યું અને બંધા પેટન્ટ આ નવા નામે જાહેર કર્યા. મોટા જગ્યામાં કેશમ સાઇએનેમાઈડ તૈયાર કરવા સારૂ ઈ. સ. ૧૯૦૫ ની આખરે જ્યાં આગળ પેરકારા નદીની જળરી પાણીની શક્તિ મળી શકતી હતી એવા પોર્થોનોલી ઓર્ટા શહેરમાં પહેલ વહેલું કારખાતું કાઢ્યું. ત્યાં પહેલાં દર વર્ષે ૪૦૦૦ ટનનું ઉત્પન્ન થતું તે હાલ સાધનો વધારી દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ટન પાકો પદાર્થ તૈયાર થાય એવી રીતે કર્યું છે. વળી ત્યાર પછી ટર્ની આગળના કારખાંડોના કારખાનાની સાથે તથા એઓસ્ટાની ખીણમાં આવેલા સાન મીશેલ આગળ પણ કેશમ સાઇએનેમાઈડ બનાવવાનાં કારખાનાં સ્થપાયાં છે. આગ્રીઆટીક સમુદ્રની ખીણ બાજુએ દાલ્માશીઆમાં આવેલા સોમ્પીનીકા શહેરમાં, ફીડિમમાં અને યુખ્યત્વે ઠરીને આલમીસામાં—જ્યાં ૫૦,૦૦ હોર્સ પાવર જેટલી પાણીની કાર્ય શક્તિ મળી શકે તેમ છે ત્યાં કેટલાંક કારખાનાં બંધાય છે અને બીજાં કામ કરે છે. ક્રાન્સમાં “નોટ ડેમ ડી બ્રેન્દાઈન આગળ” સોસાઈટી, ક્રાન્કાઈઝ ડી પ્રોડ્યુક્ટસ એજેન્ટસે ૪,૦૦૦ ટન કેશમ સાઇએનેમાઈડ તૈયાર થાય એવી ફેક્ટરી બાંધી છે અને આ મંડળને ક્રાન્સની સરકારે પરવાનગી પણ આપી છે. સ્વીટઝર્લેન્ડમાં પણ હોન વેલી આગળના કારખાનામાં “સોસાઈટી સ્વીસ ડી પ્રોડ્યુક્ટ એજેન્ટસે” આ પદાર્થ બનાવવાનું શરૂ કર્યું છે. વળી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં નાયગારાના ધોધની કેનેડા તરફની બાજુએ ૫૦૦૦ કે ૬૦૦૦ ટન પદાર્થ દર વર્ષે બને એવી એક ફેક્ટરી બંધાય છે અને આ કામ પુરૂ થશે ત્યારે દર વર્ષે દસ હજાર ટન કેશમ સાઇએનેમાઈડ તૈયાર થાય એવી રીતે તેમાં વધારો કરવાનો છે. વળી જાપાનમાં કીયુસ્કુઝીપમાં એક કારખાતું બંધાય છે. તેમાં દર વર્ષે ૪૦૦૦ ટન કેશમ સાઇએનેમાઈડ બને એવી ગોઠવણ કરી છે. ગ્રેટ બ્રિટનમાં પણ ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં “નોર્થ વેસ્ટર્ન સાઇએનેમાઈડ કંપની” સ્થપાઈ હતી. તેણે એક લેન્ડ-આઈડ કંપની પાસેથી હાઉન્ડર ફોર્ડ પર આવેલા ઓગ્રી શહેર આગળ ૫૦,૦૦૦ હોર્સ પાવર જેટલી કાર્ય શક્તિ લીધી છે અને ત્યાં ૧૨,૫૦૦ ટનથી શરૂ કરી તે ૫૦,૦૦૦ ટન સુધી વધી શકે એવી એક મોટી ફેક્ટરી બંધાય છે. જર્મનીમાં પાણીની કાર્ય શક્તિ મળી શકતી નથી તો પણ ત્યાં દર વર્ષે ૨૦૦ ટન અને ૬૦૦૦ ટન કેશમ સાઇએનેમાઈડ બનાવી શકાય એવાં કારખાનાં સ્થપાયાં છે; અને આલ્ઝ નદીની પાણીની કાર્ય શક્તિ કામમાં લેવાય એવી રીતે બાવેરિઆમાં દર વર્ષે ૧૫,૦૦૦ ટન સાઇએનેમાઈડ બને એવું કારખાતું પણ બંધાય છે. જ્યારે ઉપર જણાવેલાં સર્વે કારખાનામાં ધમધોકાર કામ ચાલશે, ત્યારે બધું મળી ૨૫૦,૦૦ ટન ચિલીના સુરંખારમાં જેટલો નાઇટ્રોજન મળે તેટલો નાઇટ્રોજન આપણને કેશમ સાઇએનેમાઈડમાંથી જ મળશે.

(અપૂર્ણ.)

સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.

હૃદય રંગ

(દ્વિતીય દિરલ્પ-કાવ્ય)

પ્રાસાંગિક અને પાર્શ્વિક કાવ્યો કાવ્યનું પુરું ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ
લાઈબ્રેરી માટે મળુર કરેલ છે કે આર આના પો એક આનો

કે રચનાર—

લાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

ગોગળી નીવાશી મુ વેરાવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—બુધસેલર્સ મુબઈ

કાવ્ય મંજરી.

૧૨ જૂનો કાવ્યોનો સાગ મંથન થયો હોય તો આ જ છે x x

પ્રેમ દીન કેમ ગજાર

x x પુસ્તકગી ખલુ જ સારી કરી છે x x

પ્રેમ જ

૧૨ x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સજધી દિપણ વાચકો ને ગ
બ્યાસકોને બહુ સહાયબૂત થઈ પડશે, x

રમણભાઈ મં નીલકંઠ

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિવિધ વિવિધ સાથે પ્રાચીન ધર્મોના ઉત્કૃષ્ટ મંથનો મંથન

કિમત રૂ. ૧

જન કાલિકામ,

મુબઈ નાં ૩

છવાસાં અમોચક પટેલ

શિખા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આ થા છે સરલ ગુજરાતી ભાષામાં લખા
યેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, જી એ
બન્હુ સમાજ

ઉચ્ચ કાગળની પાકા પુઠાની કિમત રૂ

કાચા પુઠાની ને ફલકા કાગળની

SELECTIONS FROM ENGLISH.

With Notes—Nearly 300

Beautiful poems of various

1-12-08

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

ભોગીન્દ્રરાવ રૂ

બી એ આ

સેવામહેન-મિરમ

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

✽ આ ગોળીઓ:- ✽

- (૧) પાચન શક્તિની રિક્તિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં શાન તત્ત્વોને પ્રુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ઘટતી જતી રક્તરચ્ચ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) શોષીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે

હર ગોળીની કબી એકનો રૂ ૧

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક ભયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.
મહેરબાની કરી “ કામ શાસ્ત્ર. ”

૯.

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દૌલત અને આત્માદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમા તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે મુક્ત પ્રતો વહેચાઈ ચુકી છે.
તે પુસ્તક.

ઈએચ મગદી, સુજરાતી, દિ દી, ઉડ, ઉડું, (ગુજરાતી લિપિમા) મ ગાલી અને તામિ ૧
આપામા તૈરા છે તેણુ આપામાં ૧૭ નંબ છે

વિના મૂલ્યે.

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી

1-12-08

બ્રાંચ, કાલબાદેવી રોડ
સુ બઈ

મણિશ કર ગોવિંદજી.
જામનગર—કાઠિયાવાડ

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये, तेजामयोऽनृतमयः पुरुषो यश्चावमध्यस्थं सत्यस्तोजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स यावदयमात्मदममृतमिदं ब्रह्मैव सत्यम् । उपनिषद्

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्माश्च प्रमादितव्यम् । दुःखान् प्रमदितव्यम् ।
भूतैः न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्

वर्ष ८, अंक ८.

[भासिनः]

आ-१५, स-१७ १८६५

तन्नी—त्रैलोक्यं अनन्तरं आपुनार्धं तुव जेम मे मे१ मे१ पी	
विषय विनिर्णय	३३३
(स र नरसिंहराज को जानाय पी मे सी जेन)	
दिनस्थिति	३३६
आशुभासि	३४५
(स ग द गाय मनी १२५ जोडा)	
शु अन्ये मरधि	३५३
(स र रतनवाट १ दिनमात्र कारवाग)	
शरत रम १	३५४
(स र दृष्टिवाव दृष्टिवाव तुव पी मे मे१ मे १ (नव ग)	
सीन	३५५
(सी सु३५)	
सीन धनतु सामा य स्वस्थ	३५६
(स र योव नाव १२५५ द साद)	
त्रिभुवनेसिद्धा त	३५९
(स र नरसिंहराज को जानाय पी मे सी जेन)	
दिनस्थिति को सुस्तर धर्मासि	३
(स ग निलयवाव कनेयावाव धुव पी मे मे१ सी)	
कुनी व्यपत्ति	३६०
(स र नरसिंहराज को जानाय पी मे सी जेन)	
सु३५ ३५९ मेवेयननी अस्तर	३६१
(स र द सा १२५५ प. ५)	

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાચાર, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) ગ્રન્થાલોકા-
જાના માસિક, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુઘીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પૌરોજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પૌરોજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૧૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા માં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય મર્ચ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પૌરોજ સાથે)

શૂટક નકલ એક અંકના રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની મહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની મહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે. અન્ય મર્ચ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ એ લેખ "વસન્ત" માં દાખલ કરવાનો પાકર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બાધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બનતી સાધારણ ઉપયોગની દવાઓ.

ડીવર ડ્રેગ્સ—જ્વરખિન્દુ દરેક જાતના તાવ ઉપર લાયક પડે છે
ધણીજ સસ્તી અને અસરકારક દવા છે. રૂ. ૦-૪-૦

જર્મીસાઇડ—જીવિપનાયક. મેપી કે ગ્રેસ જીવન વિષને
શાપી નાખે છે. રૂ. ૦-૮-૦

ખલ્લક ચ્યુરિફાઇંગ સોલ્યુશન—રક્તશોષક, લોહી વિકાર ઉપર
ધણીજ અસરકારક દવા. રૂ. ૧-૦-૦

લીવર સોલ્યુશન—ઝાડની કબજીઆત વગેરે દુર કરે છે. પેટ
સાફ આણે છે. અને લુપ લાગે છે. રૂ. ૧-૦-૦

એન્ટિસેપ્ટિક માલમ—ચાંમડીના દરેક રોગ ઉપર કહેાતું અટકાવી
બલદી રૂઝ આણે છે. રૂ. ૦-૮-૦

એ ઉપરાંત દવાઓ મલમ, ખીલનો મલમ, કોલેરા ધોગ, વગેરે સધળી જાતની
અકબીર દવાઓ બનાવવામાં આવે છે.

વધુ ખબર માટે તથા નમુના માટે લખો:—

(પ્રો. ગજજરની) આયોનિક ફાર્મસી
મીરમમ—મુંબઈ.

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतामित्रं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

સત્યાષ્ટ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોક્ત પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાષ્ટ પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ધૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ.

પૃષ્ઠે ૮, અંક ૮.

[માસિક.]

બીજો શ્રાવણ, સેપ્ટે ૧૯૬૫.

દિવ્ય યોગિની.*

(ઉપનિષદ.)

હિમાદ્રિના ચેત અમૃત્ય શુદ્ધો
યરે દુહા દન્દધનુષ્યરજો,
એ નગમનાંતી આતિ ઉચ્ચ શામે
કો કન્યકા દિવ્ય બોલા સૌં સોહો । ૧

અનન્ત આકાશ, દિગન્ત સવ
ભરી પ્રભાતી નહોં એક ગરે
લાવણ ના દાકર્તી અગદેનુ
દિવ્યપ્રભા એ ન દુકંડા હેનુ. ૨

બેલી હોંએ એ અનિમેષ નેને,
સુદર કો ગૂઢ ન તરવ, તહેને,
તથાપિ દરથો સદુ હામ કેન
પ્રત્યક્ષ કન્યાનયને પડેલા. ૩

એ સુન્દરી અદ્ભુત દર્શનોએ
તપીત રહેલી કંઈ ગૂઢ બેએ,
ઉડાણ બેડી ન અનન્તતાનાં
ગૂંથે અમોવાં કંઈ રત્ન બનાં. ૪

* 'સત્ય' ના તરવની મૂર્તિના રૂપકની આ કથપના કરી છે.

અન્તઃ સ્વરૂપે નિજ દષ્ટિ પ્રેરી
જોતી રહી આત્મછબિ અનેરી;
અદસ્ય કો દર્પણ મોહિં રૂપી
પ્રત્યક્ષ જોતી નિજબિમ્બખૂબી; ૫

જો બિમ્બ કો અદ્ભુતશક્તિયોગે
અન્તર્ગુહાથી લઈ ખેચીં પોતે
સુરપદ મુકે નિજ સંમુખે એ,
તે જોતીં રૂહેતી સ્મિતથી મુખે એ. ૬

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

અલબ દર્શન સુન્દરો એ તણું
મયોં રહ્યાં-કરવાનુજો ધણું;
ગિરિતટે ચદતા શ્રમ કષ્ટથી,
તદપિ દર્શન દિવ્ય થતું નથી. ૭

(હપમતિ.)

અઢી પ્રયાસે વિરલા જનો ત્યાં
શૂઝોનો નીચે રહોં નેન પ્રેરે;
તે સુન્દરીનાં સહુ અંગ મોંધાં
મુવણુરંગી ધુમસો જ ઘેરે. ૮

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

ધુમસમાં પડોં છિદ્ર કદી કદી
નગર આવતોં તેજતણી નદી;
વિકૃતરૂપ થતી તહિં કન્યાકા,
પ્રગટ અર્ધ જ એમ થતી પ્રલા. ૯

(ધન્દ્રવન્ત.)

માની લિયે દર્શન પૂર્ણ હેને,
માને મનુષ્યો દોહોં સુન્દરીને;
વાંકાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બ ધૂમે,
કન્યા જ એ એમ ગણી શું ધૂમે. ૧૦

એ ધૂમથી સુન્દરતા અનેરી
કન્યા તણાં અંગ વિશે બરેલી
જોઈ સકે ધન્ય મનુષ્ય કોઈ,
જો મોતી ૧૧

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

કવિતદેવી કદી પ્રિય ભક્તને,
નિજ વિમાન ચઢાવો, લઈ કને,
ઊંડો જઈ ગિરિશૃંગ જ મૂકતા,
અલભ દર્શન સુન્દરીનાં થતાં. ૧૨

(ધન્દ્રવલ્લ.)

એ દિવ્ય બાલા તણું પૂરું તેજે,
દીપંત સૌન્દર્ય ત્યહાં જ રહેજે
પ્રત્યક્ષ થાતું અચલસ્વરૂપે,
ને ધન્ય ભક્તો રમમાંદિં રૂબે. ૧૩

ને દિવ્ય એ સુન્દરીની છબિને,
આ મર્ત્યલોકે લઈ આવો ધીમે,
આછાં જ આછાં પ્રતિબિમ્બ પાડે,—
તે જોઈ હું થાઉં કૃતાર્થ કંહારે ? ૧૪

રત્નાગિરિ, } નરસિંહરાવ જોખાનાથ.
તા. ૧૨-૭-૦૯

દિગ્-દર્શન.

એક જણના દ્રવ્યથી જે કામ ન થઈ શકે તે અનેક જણનું દ્રવ્ય એકઠું કરીને કરી શકાય—આ હેતુથી અર્વાચીન કાળમાં એકા અને કંપનીઓ બની આવતી સાહિત્ય-કરવામાં આવે છે. એક જણના દાનથી જે લોકોપકાર ન બની શકે પરિષદ. તે અનેક જણનાં દાન એકઠાં કરીને કરી શકાય—આ સમજણથી વિવિધ પ્રકારનાં ધર્મોદ્દાર કાર્યો સ્થપાય છે. રાજ્યકાર્યમાં પણ ધણાં મગજોનો ઉપયોગ લેવાના હેતુથી લોકલ જોડો અને મ્યુનિસિપલ કૌરપોરેશનોથી માંડીને પાર્લમેન્ટ અને મન્ત્રિમંડળ પર્યન્તની રચના એ જ ધોરણે બનેલી છે. પણ આ સંઘબળનો મહિમા જે આત્મારે પશ્ચિમ દેશોમાંથી અત્રે ઊતરી આવતો દેખાય છે તે વસ્તુતઃ આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોને અજ્ઞપણે નહોતો. આત્માના ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક એવ માટે કેવળ વ્યક્તિના પરાક્રમ ઉપર આધાર ન રાખતાં, તેઓએ એની સિદ્ધિ માટે વર્ણશ્રમની સંસ્થાઓ રચી તે. તેઓની આ જાડી દૃષ્ટિનું જ પરિણામ હતું. એ સંસ્થાઓના અવાન્તર વિશેષ રૂપે યજ્ઞસમારંભો અને તે પ્રસંગે મળતા વિદ્વત્સમાજો, માધુ-સંન્યાસીઓના મઠો અને ગચ્છો, યાત્રાનાં તીર્થો અને પર્વો, વશિષ્ઠ-કારીગરોનાં સાર્થો અને શ્રેણીઓ, ગામ અને શહેરનાં પંચો અને મહાજનો—હત્યાદિ અનેક સંસાધાઓ અસ્તિત્વમાં આવી; પરંતુ કાલક્રમે એમાંની ઘણી ખરી

અને અન્ય કાળના સાહિત્યને પણ એ એ જ રીતે પોતામાં ગ્રહે છે, અને રૂપાન્તર પમાડે છે. પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યના અભ્યાસે તેરથી સોળ-સત્તરમા શૈક્ષણીક વચ્ચે યુરોપના વગેરે દેશોમાં ઉજ્જવળ સાહિત્ય ઉપજાવ્યું તેમાં આ ગ્રહણ અને રૂપાન્તર ઉભય અંશો પ્રતીત થાય છે; અને તે જ પ્રમાણે, આપણા પોતાના પ્રાન્તમાં મહા કવિ પ્રેમાનન્દે પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉપયોગ કરીને જે આખ્યાનો અને નાટકોની વાડી ખીલાવી છે તેમાં પણ એક પાસથી એ સાહિત્યનું પુષ્કળ પાન જણાઈ આવે છે અને બીજી પાસ, રંગે રંગે ગુજર, અને ગુજરી વાણીનું અભિમાન ધરાવનાર, આ કવિના અન્તરૂમાં પ્રવેશ થતાની સાથે, પ્રાચીન કાળ રૂપાન્તર પામી ગયો છે, અને તેથી મહાભારતાદિકનાં પાત્રોને એણે પોતાના સમયનાં સ્ત્રી પુરુષો જેવાં કર્યાં છે—જે એનું દૂપણ નથી પણ બૂપણ છે.

ત્યારે હવે, આ મનનને પરિણામે આપણા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનાં મુખ્ય સાધનો શાં શાં હશે અને તે સાહિત્યપરિપદ્ધતિ દ્વારા કેટલે અંશે પ્રાપ્ત કરી શકાય એવાં છે એ જોઈએ.—

(૧) પ્રથમ તો જનસમાજની વાસનાઓ વધારે વિવિધ વિશાળ હોડી અને ઉદાત્ત બનવી જોઈએ. તે માટે અત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે તે આપણા પ્રાન્તમાં જીલાવી જોઈએ, અને એનાં બહેણ અહીં તહીં મન્દ મન્દ બહેતાં જણાય છે તે વધારે વિપુલ અને પ્રબલ થવાં જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે આપણા રાજકીય સાંસારિક ઔદ્યોગિક મેળાવડાઓમાં ચર્ચાતા વિષયો ઉપાડી લઇને તે ઉપર જે લેખો લખાય તે જ ખર્ચ સાહિત્ય; પરંતુ એ અને બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓદ્વારા જનસમાજની વાસનાઓ ખીલે છે અને એમાં જ્યારે કવિની પ્રતિભાનું કિરણ પડે છે ત્યારે એનાં અસંખ્ય ચિત્રો બંધાઈ એનાં નેત્ર આગળ તે ખડાં થાય છે. આ ચિત્રો ખડાં કરવાનું તો સાહિત્યપરિપદ્ધતિ દ્વારા નથી, પણ આ વાસનાઓ તરવરતી કરવા માટે તે તે વિષયો ઉપર પ્રબળ અને પ્રતિષ્ઠિત લેખો ઉત્પન્ન કરાવી જનસમાજમાં એ લેખો રમતા કરવા એટલું કાર્ય તો સાહિત્યપરિપદ્ધતિ પ્રદેશમાં છે જ. પરંતુ હજી એ પરિપદ્ધતિ સંસ્થા એટલી પ્રૌઢ થઈ નથી કે એટલે સુધી એ પોતાનો હાથ લંબાવી શકે. માટે અત્યારે તો તે તે પ્રવૃત્તિઓને અંગે જે પરચુરણ લેખો બાપણો તથા વર્તમાનપત્રોના આર્ટિકલો પ્રકટ થાય છે એટલાથી જ આપણે સંતોષ માનવો પડશે.

(૨) આપણા સાહિત્યનું બીજું પોષકબળ આપણા દેશનું પ્રાચીન સાહિત્ય અને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. પ્રેમાનન્દના સમય કરતાં આપણા સમયમાં પ્રાચીન સાહિત્યનું જ્ઞાન ઘણું વધ્યું છે, છતાં એ જ્ઞાન જોઈએ તેવું ફલદ્રુપ નીવડ્યું નથી, એનું કારણ આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય પરત્વે આપણી મમત્વભુજિની મન્દતા હોય એમ જણાય છે. જેમ જેમ પ્રાચીન વધારે શોધાતો જાય અને ગુજરાતીમાં ઉતારાતો જાય તેમ તેમ આપણી બાપાનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય વધતું જાય એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્ય શબ્દનો વિશેષ અર્થમાં પણ આપણો જૂનો ઇતિહાસ આપણા સાહિત્ય ઉપર કેવી અસર કરે એનો ખ્યાલ દ્રૌપદી રાસમાલા અને ટાંડક-રાજસ્થાન જેવા ગ્રંથોએ ગુજરાતી તેમજ અન્ય ભાષામાં પ્રેરેલા સાહિત્ય ઉપરથી આવી શકે છે. અને સંસ્કૃત ગ્રંથો પરત્વે જે સાચું છે તે જ દ્વારસી તવારીખ માટે પણ ઘણીક રીતે ખર્ચે છે. વળી કચ્છ કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતની વિવિધ જૂની દન્તકથાઓ વાર્તાઓ, ગીતો, કહેવતો, તેમજ જુદી જુદી ગ્રાંથોની ઉત્પત્તિ પરાક્રમ વગેરેના ખરા ખોટા પૌરાણિક અને સાંપ્રદાયિક હેવાલો—જે સંસારસુધારાસમાજનો ઉદ્દેશ સુધારાનો હોવાથી એના કાર્યપ્રદેશમાં નથી આવતા, પણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં તો ખેશક આવે છે જ—તે સર્વે એકઠાં કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની ઘણી જરૂર છે.

(૩) આપણા સાહિત્યનું ત્રીજું પોષક બળ પશ્ચિમ દેશોના મહાન ગ્રન્થોના આધાર-રેખાથી લાવવાનું છે. ગ્રીસ ગ્રેક ઇંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સ જર્મની સ્પેઇન ઇટલિ વગેરે ભૂમિનાં સાહિત્યો (આ સાહિત્ય શબ્દના અર્થમાં ઇતિહાસ યાત્રિ તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનો પણ અમે સમાવેશ કરીએ છીએ) —એની ઉપેક્ષા એ વર્તમાન મમયમાં કોઈ પણ જીવંત પ્રગ્નને લાભકારી નથી. અને તેથી મંસારસુધાગમમાળમાં પરદેશગમનના કનવની જેટલી મદત્તા છે તેટલી જ મદત્તા અંગે સાહિત્યપરિપક્વ આ વિષયની માનીએ છીએ. કોઈ પણ પ્રગ્ન અન્ય પ્રગ્નથી અવગત્વી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકે જ નહિ એમ અમે ઉપર જણાવ્યું છે, પરંતુ વિરોધમાં એટલું ઉમેરીએ છીએ કે એવું જીવન શક્ય હોય તથાપિ તે ઇષ્ટ નથી—કારણ કે એમાં વિકાસ નથી. જેમ કોઈ પણ પ્રગ્નની પ્રગ્ન તરીકેની વિશિષ્ટતા હુમ થાય એ ફીક નથી, તેમ એના સાહિત્યમાં પણ કોઈક વિવશજ્ઞતા જોઈએ જ, પરંતુ મર્વ પ્રગ્નઓના અન્તરૂપા જે મનુષ્યત્વ રહેલું છે તેનો વિકાસ તો સર્વ પ્રગ્નઓમાં એક સંગ્રે જ માર્ગ જ આવે, અને તેથી જેમ બિન્ન પ્રગ્નઓ એક ખીજાનું મનુષ્યત્વ સ્વીકારીને પરસ્પર વર્તન કરે એ ઇષ્ટ છે, તેમ એમનાં સાહિત્યો પણ પરસ્પર વાત કન્ટા હોય તેમાં જ તેઓની આપકતા અને એકાકાર મનુષ્ય-આત્મા સાથેનો મંબન્ધ પ્રકટ થાય છે. મારે જે કૃષ્ણમંડુકતા આપણે આપણી અન્ય પ્રતિભા ત્યજવા લાગ્યા છીએ તે સાહિત્યમાંથી પણ ફર કન્ટવી—અન્ય પ્રગ્નઓના મહાન ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં ઉત્તરાવવા પ્રથમ જે અનુકન્થુ દેખાશે તે જતે દ્વાડે અર્ધાનું ૩૫ લેશે—મેઘ મર્જશે તેથી ખીજામાં માત્ર પડશે પડીને જ નહેશે નહિ, કોઈક સ્થળેથી મિંદ નીકળી આવી રહ્યો ત્રાડકશે.

(૪) જનમમાળની કેળવણી અને ઉચ્ચ વર્ગનો સાહિત્યવિષયક પ્રેમ એ પણ સાહિત્યને પોષનારા મહાન સાધનો છે. બહોળો વાયક વર્ગ એ ગ્રન્થકારને ઉત્તેજનરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ કેળવાએલું જનમમાળનું હૃદય સાહિત્ય પ્રત્યે તૃપ્તાથી ઉછળે છે ત્યારે સાહિત્ય પોતે પોતાની મેળે રૂપ ધરી લે છે. જેમ બાળકને સ્નેહથી કોણ આવતું જોઈ માતા એને આસિંગવા ધસે, તેમ સરસ્વતીદેવી પોતે જનસમાજના ઉત્સુક હૃદયને જોઈ એને પ્રેમથી મળના ધસે છે. વળી જેમ એક પાસ જનસમાજના કેળવણીનો નિસ્તાર વધવાની જરૂર છે, તેમ ખીજી પાસ ઉચ્ચ કેળવણી સેતા નિઘાર્યાઓમાં પણ ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ વધારવાની આવશ્યકતા છે.

હવે, આ ઉપર જણાવેલી બાબતોમાંની કેટલી સાહિત્યપરિપક્વ સાધી શકે એમ છે એનો વિચાર કરીએ છીએ તો એમાંની પડેલી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ સાહિત્યપરિપક્વના કાર્યપ્રદેશની બહાર જ છે. ખીજી બે પણ સાહિત્યપરિપક્વ જતે સાધી શકે એમ નથી, કારણ કે સાહિત્યપરિપક્વ એ એક આગન્તુક મેળાવડો છે, સ્થાયી સરંથા નથી. તથાપિ ગુન્ગત વર્નાક્યુલર સોસાઈટિ જેવી સરંથાને ઉક્ત કાર્યમાં પ્રેરિને આગત્તરીની એ બહુ ઉપકાર કરી શકે. સોસાઈટિ આ કામ કેટલેક અંગે કરે છે જ, પરંતુ સાહિત્યપરિપક્વ ગુન્ગતતા સર્વ માણસોના અભિપ્રાયરૂપે એ કાર્યની સવિશેષ ઇષ્ટતા જણાવે તો સોસાઈટિનેપોતાના કામમાં અનુમોદન મળવાથી આનન્દ થાય, અને લોકમત અનુકૂળ છે એટલી હુદ્દિ થતાની સાથે અત્યારે એ જેટલા ઉત્સાહથી પોતાનું કામ કરે છે તેથી દસગણા ઉત્સાહથી કરે. જૂનાં રોડાથી અત્યારે નિર્વાહ આવે છે, તેમાં સાહિત્યવિષયક સોકોલ્લાહ વધી અમુક અમુક કાર્ય મારે નવાં ફરો ઉમેરવામાં આવે તો પ્રાચીન પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો, શિક્ષાલેખો, તાત્ત્વપટ્ટા,

સિક્કાઓ વગેરેનું સંગ્રહસ્થાન કરવાનું, તેમજ જૂનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસ બહાર લાવવાનું, તથા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યને અરે ઉત્તરવાનો વિશાળ પ્રયત્ન આદરવાનું બહુ સારી રીતે બને. છેલ્લી બાબત જનસમાજની ફેળવણી વધારવાની તે તો સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રદેશથી સર્વથા બહાર છે, તથાપિ ઉચ્ચ ફેળવણીમાં ગુજરાતીને યોગ્ય સ્થાન અપાવવાનો શ્રમ તો એ સંસ્થા જ કરી શકે એમ છે. સર્વ ફેળવણી માતૃભાષાદ્વારા જ આપવી જોઈએ એ સત્ય સર્વાનુભવે સ્વીકારાયા છતાં એનો વ્યવહારમાં અમલ થાય એ સંભવ તો અમને અમારા હિં. નકાળમાં નજરે જ પડતો નથી, તથાપિ અત્યારે ગુજરાતીના અભ્યાસનો મેટ્રિક્યુલેશન અને એમ. એ. વચ્ચેનો ગાળો પૂરાવવા સાહિત્યપરિપક્વ જેવું મંડળ આગ્રહ ધરે તો પાંચે દસે વર્ષે પણ એ લડત સફળ થયા વિના રહે નહિ. સરકાર લોકમતનો મહિમા વધારવા માટે અનેક સંસ્થાઓમાં પ્રજ્ઞતા પ્રતિનિધિઓ મારે છે અને તદનુસાર યુનિવર્સિટીના ફેલોની કેટલીક સંખ્યા પસંદ કરવાની આપણને સત્તા આપી છે. તો ભવિષ્યમાં એવી પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે-ઈંગ્લંડમાં જેમ તે તે સમયના મહાન પ્રજ્ઞો ઉદા. ટૅરિશ રિફોર્મ-હોમરૂલ વગેરેને આગળ લાવીને એ કસોટીએ પ્રતિનિધિઓની પસંદગી કરવામાં આવે છે, તેમ અત્રે પણ સામાન્ય વિદ્વાતા કે મૈત્રી કે એવા જ બીજા નિરાકાર અને અપ્રામાણિક ધોરણે ફેલોનું નિયોજન ન કરતાં ગુજરાતી ભાષાને મેટ્રિક્યુલેશન અને એમ. એના વચ્ચે ગાળામાં દાખલ કરાવવાનો ખરા હૃદયથી શ્રમ કરે એવી આખ્ખી શરતે જ ફેલોની પસંદગી થવી જોઈએ. આમ સખળ અને જવાબદાર લોકમત ઉત્પન્ન કરવાની દરજ સાહિત્યપરિપક્વતા છે.

અમારે મતે સાહિત્યપરિપક્વતા ભાષા ઉપરાંત ભાષાના આત્મા પરત્વે શાં શાં મુખ્ય કર્તવ્યો છે એ બતાવ્યાં. અમને આશા છે કે દિ. બ. અ. બાલાલ સાકરલાલ જેવા પુખ્ત કરેલ વજનદાર અને વિચારશીલ સ્વદેશહિતચિન્તકના પ્રમુખપણા નીચે આવતી પરિપક્વ ઉપલી દિશામાં કાંઈક સંગીન કાર્ય સિદ્ધ કરી શકશે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ અને રા. કેશવલાલ દ્રુવ પછી એ વર્ગમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રા. નરસિંહરાવનું નામ સ્ફુરે છે— તથાપિ જ્યાં સુધી દિ. બ. અ. બાલાલ સાકરલાલ રા. રા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર રા. ગ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ વગેરે વડીલ જનોની શાન્ત અને અનુભવી વિચારશક્તિનો લાભ મળી શકતો હોય ત્યાં સુધી તે લેવો એમાં આર્થતા છે એટલું જ નહિ પણ જનસમાજની સમગ્ર શક્તિનો સદુપયોગ છે. પ્રથમ ઉત્સાહી યુવકવર્ગના મગજમાં જન્મ પીમેલી આ સંસ્થા પાસેના મધ્યમ વયના વિદ્વાનોમાં પ્રસરી અને હવે એ અનુભવી જુદજુદોને પણ પોતામાં સંગ્રહે છે એ જોઈ જનસમાજની અખંડતાનો મહિમા જાણનાર તેમજ દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ વિદ્વાતા અને હતાપણની ત્રિપુટી મેળવવાની જરૂર સમજનાર કોઈ પણ માણસ આનંદ પામ્યા વિના રહેશે નહિ. આ વિષય ઉપર આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં ઘણો ખેદકારક વિવાદ ચલ્યો છે: એ બેશી ગએલી ધૂળ ફરી ઉરાડવાની, એ ફૂગેન્ધી પંક ફરી ઉછળતો જોવાની અમારી ખિલકુલ ઇચ્છા નથી. છતાં એટલું તો કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે રા. નરસિંહરાવે એમના પત્રમાં દાખવેલાં સામાન્ય ગુરુભક્તિ અને આર્થતા આપણે ધણાંએ શીખવા જેવાં છે—અને આટલા ખેદકારક વિવાદને અંતે પણ જો એ શુભોની છાપ આપણા નવીન ગુજરાત ઉપર પડશે તો એ લાભ થોડો નથી.

આટલાન્ટિસ અથવા કુશદ્વીપ.

આર્યન પ્રજાનો ઉદ્ભવ થયો તે પહેલાં આ પૃથ્વીના જે વિભાગોમાં જમીન હતી અને જેમાં તે સમયની મનુષ્ય જાતિ વસતી હતી તે સંબંધી કેટલુંક જ્ઞાન ધિઓસૌદામીના લેખો ઉપરથી તથા તેને સહાયભૂત થાય એવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના શોધથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું છે તે જાણવાથી કેટલીક પુરાણની કથાઓ પણ વિસ્પષ્ટ થાય છે એટલે તે દેશ અથવા જૂમિ ક્યાં હતી તથા તેમાં નિવાસ કરનારાં કેવાં મનુષ્યો હતાં તે જાણવા માટે આ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની શોધ પ્રમાણે એવી માન્યતા છે કે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ લીમુરીઆ કરીને દક્ષિણ મહાસાગરમાં પાસિફિક તથા હિન્દિ તથા આટલાન્ટિક મહાસાગરોનાં જળ હાલમાં જ્યાં ઉછાળા મારે છે ત્યાં એક કાળમાં જૂમિ હતી અને તેના છેડાએ ઉત્તર દિશામાં છેક ઝીનલેન્ડ અને કામર્યાટકા સુધી પોહોચેલા હતા તેમા થઈ છે. તે દેશ કાળના ક્રમમાં નાશ પામ્યો અને ત્યાર પછી નવી જૂમિ જળમાંથી નીકળી તેને તેઓ આટલાન્ટિસ કહે છે. નાશ પામેલી જૂમિમાંથી બચી ગયેલાં મનુષ્યો આ નવા પ્રદેશમાં વસ્યાં અને તેનો પણ જ્યારે નાશ થયો ત્યારે તે ઉપર વસનારાં મનુષ્યો વળી નવીન પ્રદેશમા વસવા ગયાં, જે કે આપણી પૃથ્વીનો વર્તમાન જૂમિભાગ છે. આતું ટુક વર્ષેન માત્ર હવે જે વાત વર્ણવવાની છે તેની સમજ માટે આપવાનું ઉચિત ધારેલું છે. કારણ કે આ નામો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ પાડેલાં છે તેમાં કાંઈક કલ્પના છે અને કાંઈક પ્રાચીન ઇજીપ્ટ તથા ગ્રીસના લેખોનો આધાર પણ છે.

આંહી એટલું કહેવાની જરૂર છે કે ધિઓસૌદામીના લોકોએ આ નામો જનમંડળને સરલતાથી સમજી શકાય એટલા માટે ગ્રંથ લખી કરેલાં છે, પરંતુ ગુપ્ત વિધાના ગ્રન્થોમાં તેવાં નામો નથી. તે નામો આપવાથી વાંચનારાઓને ગુચવારો થાય માટે આ પ્રચલિત નામો જ આપવામાં આવેલાં છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ મનુષ્યનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન લીમુરીઆમાં માને છે એ વાત એક અંશે ગુપ્ત વિધાને પણ માન્ય છે કેમકે તે વિધાના ગ્રન્થોમાં મનુષ્યની અમુક સ્થિતિ એ જૂમિ ઉપર ચયેલી છે એમ જણાવેલું છે. મનુષ્ય જેવું અત્યારે જોવામાં આવે છે તેવું શરીર તેમ જ માનસિક બંધારણવાળું પ્રથમથી નહતું. લીમુરીઆની પણ પહેલાંના સમયમાં મનુષ્ય માત્ર વરાળના ગોટા જેવા પદાર્થનું હતું એટલું જ નહિ પણ તેનું કદ પણ ઘણું મોટો હતું. વળી તેની બુદ્ધિ પણ ઘણી યોડી હતી પણ તેનામાં આંતર શક્તિઓ જન્યત્ર હોવાથી તે ઘણું કાર્ય કરતી. શંકરને ગ્રીજીનું નેત્ર શસ્ત્રોમાં અર્પેલું છે અને તેમાં જે શક્તિઓ આરોપેલી છે તેવું નેત્ર તેને અનુકૂળ શક્તિ સહિત આ મનુષ્યોમાં હતું એટલે તેઓને વિચારશક્તિ તથા તર્કશક્તિ હજી પ્રાપ્ત થઈ નહતી. પણ એવાં શરીરધારીઓને મનુષ્ય કહેવા કેટલાક લોકો આનાકાની કરે તો લીમુરીઆવાસીઓને કહેવામાં એટલી આનાકાની કરવા જેવું નથી. તેઓનાં શરીર વિશેષ સ્થૂલ થયાં હતાં અને પૃથ્વી ઉપર પગ ધરી ચાલે, દોડે, એવી સ્થિતિમાં આવ્યાં હતાં. અમુક કાળ તેઓનાં શરીર અર્ધનારી હતાં પણ

હીમુરીઆમાં તેઓ વસતા હતા તેટલામાં, જ સ્ત્રી અને પુરુષ એવાં બિન શરીરચવા લાગ્યાં હતાં અને પ્રજાની ઉત્પત્તિ પણ સ્ત્રી પુરુષના વ્યવહારથી થવા લાગી હતી. અગર જો કે હજી મનશક્તિ ખીલી નહિ હતી તો પણ જે કાંઈ તેઓમાં પ્રદર્શિત થઈ હતી તેથી ચોતાનો વ્યવહાર ચલાવતાં હતાં એટલે મનુષ્યની મૂળ ઉત્પત્તિ એ દેશમાં થઈ એમ કહેવું એટલે અંશે ખોટું ગણાશે નહિ. આંહી એક અગત્યની વાત જણાવવી જોઈએ કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે મનુષ્યનું મૂળ વાનર છે અને વાનરમાંથી ક્રમે ક્રમે સુધરતાં સુધરતાં વર્તમાન કાળમાં જોવામાં આવે છે તેવાં મનુષ્યો થયાં છે એ સિદ્ધાન્ત ગુપ્તવિદ્યાના મતથી કેવળ વિરુદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ ગુપ્ત વિદ્યાના મત પ્રમાણે તો વાનર મનુષ્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. આ વાત હાલમાં જર્મનીના એક એ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ પણ પ્રતિપાદન કરેલી છે અને ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થશે એમ આશા છે.

હીમુરીઆનો કેટલેક કાળે નાશ થયો તેવામાં તેના ઉત્તર ભાગના મહાસાગરમાંથી કેટલાક ભાગમાં જમીન ઉપર નીકળી આવી હતી અને તે એક નવો ખંડ થયો હતો. “એશ્મલ પીરીઅડ” માં બરફ જથ્થાખંડ ઉત્તરના પ્રદેશમાંથી દક્ષિણમાં ધસી આવી તે દેશને પાચમાસ કરી નાખે છે અને તેમાં વસતાં મનુષ્યોને અન્ય પ્રદેશમાં જઈ નિવાસ કરવો પડે છે; એવા બનાવ બનેલા છે એવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ સિદ્ધ કરેલું છે અને તદનુસાર વર્તમાન કાળનાં મનુષ્યો વખતો વખત ઉત્તર એશિયા તથા ઉત્તર યુરોપમાંથી દક્ષિણ તરફ આવેલાં છે અને ત્યાર પછી પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમ તરફ ફેલાયા છે એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ પૂર્વે મોહોટો કોઈ ખંડ હતો અને તેનો જળપ્રલય થવાથી હાલ જે જમીનનો ભાગ જોવામાં આવે છે તે વસેલો છે એવું ધણા કાળ સુધી માનવામાં આવતું નહતું. પછી જેમ જેમ વનસ્પતિ તથા પ્રાણી વિદ્યાનો અભ્યાસ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો અને અમેરિકાની હાલની શોધ પછી યુરોપીઅન લોકો જઈ વસ્યા અને તેઓમાંના વિદ્વાનોએ ત્યાંની રચાતિક સ્થિતિ જોઈ શોધ કરવા લાગ્યા ત્યારે કેટલાક ખુલાસા થઈ શકે નહિ એવી વાતો તેઓના જોવા તથા જાણવામાં આવી. કેટલીક પ્રકારની વનસ્પતિ જે યુરોપ તથા આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠાના પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે તેવી જ અમેરિકાના પૂર્વ કાંઠાના પ્રદેશમાં હતી તેમ જ કેટલાંક પ્રાણીઓ પણ પક્ષી આદિ-પણ તેવી જ રીતે મળતાં આવતાં જોવામાં આવ્યાં, એટલું જ નહિ પણ ધર્મ સંબંધી માન્યતા, ઈમારતોની બાંધણી, ધર્મની કેટલીક ક્રિયાઓ વગેરે એવાં સમાન જોવામાં આવ્યાં કે તેનું કારણ શોધવાની આકાંક્ષા થઈ. આ શોધકોની માન્યતા તો એવી જ હતી કે કોઈબંધે અમેરિકાનો માર્ગ શોધ્યો ત્યાં સુધી એ દેશની કાંઈને ખબર પણ નહતી, તેમ તેઓના જોવામાં જે ત્યાંના વતનીઓ આવ્યા તે એવી જગલી સ્થિતિમાં હતા કે તેઓની પાસે કોઈ વહાણ અથવા સમુદ્ર પાર જવાનું એવું સાધન જણાતું નહિ હતું કે જે વડે તેઓ આ કાંઠા સુધી પોહોંચી પાછા જઈ શકે અને તે ઉપરથી આ વનસ્પતિ પ્રાણી વગેરેનું એ દેશમાં જવાનું કારણ નિશ્ચય કરી શકાય. આ વાતનો ખુલાસો માત્ર એક રીતે થઈ શકે એમ હતું, કે જો કોઈ પણ સમયે આદ્યાત્મિક મહાસાગરમાં જમીનનો મોહોટો ભાગ પ્રાણી ઉપર હતો, એમ સિદ્ધ થઈ શકે તો જમીન માર્ગે આવવા જવાનો વ્યવહાર થયો હોય એમ માની શકાય. આ વાતની માન્યતા કરવા માટે કોઈ સાફ પ્રમાણ જોઈએ

અને તે અગર જો કે પ્રાચીન ભાષાના અભ્યાસીઓના જણવામાં હતું, પણ તે પુરાણી કથાની ગપ ગણી તે વાત ઉપર કોઈનું બહુ લક્ષ રહ્યું નહતું.

શ્રીસ દેશનો મહાન તત્ત્વવેત્તા પ્લેટો હતો તેણે એવું લખેલું છે “ પીલર્સ ઓફ હરક્યુલીસ ” એટલે જીબરાલ્ટરની સામુદ્રધુનિની પેલી પાર મહાસાગરમાં પોસાઇડોનીસ નામનો એક વિસ્તારવાળો દ્વીપ હતો તે તેના સમય પૂર્વે સુમારે દશ હજાર વર્ષ ઉપર જળ પ્રલય થવાથી સમુદ્રમાં ખેસી ગયો હતો અને ત્યાંના લોકો સારાં મુધરેલાં હતાં આ લખાણ ધણાના વાંચવામાં આવેલું પણ તેના ઉપર વજન નહિ રાખતાં જુના લેખકો એવી ઘણી વાતો માની નહિ શકાય તેવી લખી ગયા છે તેમાંની આ પણ એક છે એમ ગણી દસી કહાડતા. પરંતુ ગુપ્ત વિદ્યામાં એક નિયમ એવો સિદ્ધ છે કે તેવી વાતને મત્ત માનવાનું એ વિદ્વાનોને કયુક્ત કરવું પડે એવાં પ્રમાણો સમયાનુસાર તેઓની પાસે આવી પડે છે અને અતે તેની ખાત્રી કરવા તેઓને મયન કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે અને અતે જે વાત દસી કહાડતા હોય છે તે સત્ય માનવી પડે છે. * એસિઆ માઈનર, ઇજીપ્ટ, પીર, યોલીવીઆ, એક્સીડા, મધ્ય એસીઆ ઇલાદિ દેશોમાં હાલમાં તાજેતર જે જે નવીન શોધો થઈ છે તેની હકીકત જણવાથી આ વાત ખરી છે એમ જણાઈ આવશે. એ પ્રકારની આ આટલાન્ટિસની પણ હકીકત બની. ઘણી ચર્ચા થયા પછી ગ્રેટબ્રિટન, જર્મની, તથા યુનાઇટેડસ્ટેટસની સરકારે નિશ્ચય કર્યો કે આટલાન્ટિક મહાસાગરની ઊંડાઈ સંબંધી શોધ કરાવવી અને તે સમુદ્રમાં જમીનની સ્થિતિ કેવી છે તે જણી તે ઉપગ્રી વિદ્વાનોને નિર્ણય કરવાનું સોંપવું. તેઓનાં વહાણો આ કાર્ય કરવા માટે આખા મહાસાગરમાં ફર્યા અને તેઓએ જે શોધ કરી તે ઉપરથી એવું જણાયું કે બ્રિટિશ ટાપુઓની દક્ષિણ દિશામાં દક્ષિણ અમેરિકા સુધી અને ત્યાંથી અગ્નિ કોણમાં આફ્રીકાના પશ્ચિમ કાંઠા તરફ બીજા આસપાસના સમુદ્રના તળીઆ કરતાં જમીન ઘણી જ ઊંચી છે તેની ઊંચાઈ નવ હજાર ફુટ જેવામાં આવી અને તે જમીનને લગતા કેટલાક ભાગ જે એઝોર્સ, સેન્ટ પૉલસરોક્સ, ઍસેનશન અને ત્રિસ્ટાન કુન્હાના ટાપુઓની પાસે આવે છે ત્યાં છેક સમુદ્રના પાણીની સપાટી સુધી ઉપર આવેલા છે. વળી તે સંબંધી ભૂસ્તરવેત્તાઓએ વિશેષ એવો પણ નિર્ણય કર્યો કે એ જમીનની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ જોતાં તેમાં પર્વતો, ગાળાઓ અને પાથર મેદાન જણાય છે અને તેવી રીતનું જમીનનું બંધારણ ભૂસ્તરવિદ્યાના નિયમ પ્રમાણે બની શકે નહિ એટલે એ જમીન કોઈ સમયે સમુદ્ર ઉપર હોવી જોઈએ અને પાછળથી ડુબી ગયેલી હોવી જોઈએ. મી. ગાર્ડનર નામના એક અગ્રજ ભૂસ્તરવેત્તાએ બ્રિટિશ ટાપુની સ્થિતિને આ વહાણમાં ગયેલા વિદ્વાનશાસ્ત્રીઓના શોધ સાથે મેળવી એવું સિદ્ધ કર્યું કે અત્યારે જે કૉન્ટિનૅન્ટ, સ્કીલીના ટાપુ, આનલ ટાપુઓ, આયર્લેન્ડ અને બ્રિટની છે તે પૂર્વે કોઈ જમીન ઉપર પર્વતો હશે તેના શિખરો રહેલાં છે. વળી એ જાયા ભાગની જમીન ઉપર જે માટી છે તે કાઢાડી તપાસતાં જણાયું કે એ જમીનમાં કોઈ સમયે જ્વાળામુખી પર્વત ફાટયો હશે અને તેમાંથી નીકળેલ રસ, માટી ઇલાદિ ત્યાં જમી ગયેલ છે. આ વાત પ્લેટોના લખવાને ટેકા આપ-

* આ વિષય સંબંધે જેઓને ખાત્રી કરવાની ઇચ્છા હોય તેઓએ “ સાયન્ટિફિક ફોરોબરેસન એન્ડ ધ સીક્રેટકોઝીન ” તથા “ ઍક્ટ ઓફ ક્રીસ્ટી ” ના લેખો અગ્રજીમાં છે તે વાંચવા.

નારી મળી આવી. પ્લેટો લખે છે કે પોસાઇટોનીસનો ટાપુ ભૂકંપ જેવા સહિના બનાવોથી ખેસી ગયો અને તેની માટી વગેરે એટલાં ઉપર છે કે કોઈ વહાણ એ સમુદ્રમાં હંકારી શકતાં નથી. વર્તમાન કાળના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, પછી આ વાતને એટલી બધી વજનદાર ગણવા લાગ્યા કે તેઓ એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે જે વખતે એ પ્રદેશ સમુદ્રમાં ખેસી ગયો હશે ત્યારે અત્યારે જેટલો તે ઊંડો ગયો છે તેટલો નહિ હોય પણ સમુદ્રની સપાટીની નજીક હોવો જોઈએ માટે પ્લેટોનું લખવું ચર્ચા છે કારણ કે એવી જમીન પાછળથી ક્રમે ક્રમે તીવ્રે ઉતરતી જાય છે એવું બનવાનો સંભવ છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા દેશના વિદ્વાનોએ સ્વતંત્ર શોધો કરી એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આટલાન્ટિક મહાસાગર અનાદિ કાળથી સમુદ્ર જ છે એમ નથી, પણ ત્યાં કોઈ સમયે જમીન હતી અને તે ઉપર પૂર્ણ વસતી તથા મુખ્ય રેલાં મનુષ્યોથી ભરપૂર શહેર, ગામો વગેરે હતાં.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના શોધોની ગતિ બહુ મંદ હોય છે તેનાં મુખ્ય બે કારણો છે, એક તો એ કે કોઈ વિદ્વાનના મનમાં એક અનુમાન સિદ્ધ વાત લાગે તો પણ તેની પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ માટે જોઈતાં સાધનો તત્કાળ મળી આવવાની મુશ્કેલી હોય છે એટલે એવી શોધ કરવામાં વિલંબ થાય છે; અને બીજું એ છે કે કોઈ પણ સ્થાપિત થયેલી માન્યતાની વિરુદ્ધ માન્યતા કરાવવી એમાં ઘણી અડચણો આડી આવી પડે છે. પૂર્વની માન્યતા રાખનારા વિદ્વાનો પોતાનો મત એકાએક ફેરવવા ખુશી હોતા નથી અને કેટલીક વાર તો કાંઈક સમય પર્વત હરી પણ કહાડે છે. આવી પરિસ્થિતિને લીધે ગ્રુમ વિધાના ગ્રંથોમાં આવી પ્રલંચ પામેલી ભૂમિતું જે વર્ણન છે તેને મળતું યથાસ્થિત સિદ્ધ થવામાં કેટલોક કાળ વ્યતીત થશે એ સ્વાભાવિક છે; તો પણ અત્યાર સુધી જેટલી શોધ થઈ છે તે એ ગ્રંથોની સત્યતા દર્શાવવા પૂરતી છે માટે એ ગ્રંથોમાં તે પ્રદેશ ક્યાં અને કેવો હતો તે લખવામાં આંચકો આવતું કારણ નથી.

લીમુરીઆ ખંડ જે સમયે નીકળી આવ્યો તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે વર્તમાનકાળમાં જે ભાગમાં ગેામીનું રણ છે ત્યાં તથા ટીબેટ અને મોંગોલીઆના દેશો છે ત્યાં તેમ જ તેની દક્ષિણ દિશામાં મહાન સમુદ્ર હતો તેમાંથી હિમાલય પર્વતો ઉપર નીકળી આવ્યા અને તેની દક્ષિણમાં સીલોન, સુમાત્રા તથા ત્યાંથી માંડીને પૂર્વમાં દૂર જણાતા ઑસ્ટ્રેલીઆ અને તાસામેનીઆ તથા ઇન્ડોનેશિયા ટાપુ સુધી તેમ જ પશ્ચિમમાં મલગાસ્કર અને આફ્રિકા ખંડનો કેટલોક ભાગ તેમ જ આગળ જતાં બન્ને બાજુએ ઉત્તરમાં નોર્વે સ્વીડન તથા સૈબીરીઆને કામસ્ચાટકા એટલી બધી જમીન એક ખંડની બહાર આવી તેને આ ગ્રંથોમાં શાલમલી કહેવામાં આવે છે. આ ભૂમિ ઉપર વસનારી મનુષ્ય જાતિ વિશે આંહી કાંઈ જણાવવાનું નથી તેથી એટલું જ જણાવવાથી બસ થશે કે એ સમયનાં મનુષ્યો જેને રાક્ષસ કહેવામાં આવે છે તેવા કદના હતા, તેમ આકૃતિમાં પણ રૂપવાન નહોતા, પણ જેવી રાક્ષસની શક્તિ આપણા જાણુવામાં છે તેવા હજી તે થયા નહતા, કારણ કે તેઓની મનઃશક્તિ ખીલતી આવતી હતી અને તેની ખોટ પુરી પાડવા સહિના નિયામકોએ તેમનામાં દિવ્ય દષ્ટિ ખુટી કરી હતી. જ્યારે મનનું બળ વધ્યું અને તેને લીધે એ દિવ્ય દષ્ટિથી દસ્તગત

થયેલી શક્તિઓનો દુરપયોગ કરવા લાગ્યાં ત્યારે તે મનુષ્યો આપણે જે રાક્ષસોની કથા સાંભળીએ છીએ તેવાં થયાં. તો પણ એટલી વાત કહેવી જોઈએ કે તેઓનાં શરીરના કદનાં જે વર્ણન આપેલાં છે તે ઉપરથી રામાયણમાં કુંભકર્ણ ઇત્યાદિ રાક્ષસોનું તથા હનુમાનાદિક દિવ્ય વાનરોનું જે વર્ણન આપેલું છે તેમાં બહુ અતિશયોક્તિ છે એમ કહેવાપણું રહે તેમ નથી. પૃથ્વીની સ્થિતિ બદલાતી ગઈ તેમ મનુષ્યનાં શરીરમાં પણ ફેરફાર થતો ગયો. એમ કરતાં લાખો વર્ષો ગયાં ત્યારે તે દેશનો પ્રલય કાળ થવાનો સમય આવ્યો. આ દેશોનો વારાફરતી અગ્નિ તથા જળથી પ્રલય થાય છે એવો સૃષ્ટિનો અનિવાર્ય નિયમ છે તે પ્રમાણે લીમુરીઓની પહેલાંની ભૂમિ જળથી લય પામી હતી એટલે આ વખતે અગ્નિનો પ્રદાપ થવા લાગ્યો. છુટા છુટા ભાગમાં જ્વાળામુખી ફાટી નીકળવાથી અને ધરતીકંપ થવાથી એ મહાન ખંડના પ્રથમ તો કટકા કટકા થવા લાગ્યા અને ત્યાર પછી કોઈ કોઈ ભાગમાં એ જ કારણથી સમુદ્રનાં પાણી વધી આવવાથી જમીન ઉપર પાણી ફરી વળ્યું અને હાલમાં જે છુટા છુટા ટાપુઓ રહ્યા છે તેમાંના મલાયેસિઆ, પોલીનેસિયા, ઑસ્ટ્રેલેસિઆ, ઇન્ડો, આફગાનિસ્તાન, ચીનલેન્ડ, એસ્ટ્રેલિયા વગેરે ટાપુઓ અને કાંઈકે ચુરોપ એસીઆ ખંડનો ભાગ છે.

લીમુરીઓનો ભગ થયો તેવામાં આટલાન્ટિસ બહાર નીકળવા લાગ્યો હતો. તેનો એકંદર વિસ્તાર એશિઆ ખંડનો ઉત્તર ભાગ જે ધણું કરી કાયમ ટકી રહ્યો હતો તે ત્યાંથી પૂર્વમાં ચીન તથા જાપાન છેક અમેરિકાના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી ઉત્તર પાસીરીક મહાસાગરમાં ફેલાયેલા હતા. દક્ષિણમાં હિંદુસ્તાન, સીબોન, મલાયાનો દ્વીપકલ્પ, બ્રહ્મદેશ સુધી, અને પશ્ચિમમાં ઇરાન, અરબસ્તાન, ગ્રેટો સમુદ્ર, ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને આફ્રિકાની ઉત્તરનો ભાગ મળી છેક આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં થઈ ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાનો કેટલોક ભાગ અંદર આવી જાય, એટલા વિસ્તારવાળો આ ભૂમિ હતી. તેને એ પ્રાચીન ગ્રંથમાં કુશદ્વીપ નામ આપેલું છે.

આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં કરાવેલી માપણી ઉપરથી એ સ્થાને કોઈ સમયે સુકી જમીન હતી એ વાત નિશ્ચય કરવામાં આવી, અને તેને વિશેષ ચોક્કસ કરવા માટે જૂસ્તર-વેત્તા, પ્રાણી વિધાના અભ્યાસ કરનારા અને વનસ્પતિ વિધાના અભ્યાસ કરનારાઓ પ્રમાણે શોધવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે તો હતાં જ પરંતુ તેની યથાર્થ સમજ પડતી નહિ હતી. કારણ કે અમેરિકાના પૂર્વ કાંઠાના અને ચુરોપ તથા આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર કેટલીક જાતની જમીનનું બંધારણ તથા જીવતાં અને વર્તમાન કાળમાં નાશ પામેલાં પ્રાણીઓ તેમજ વૃક્ષો તથા વનસ્પતિ એવાં મળતાં આવતાં હતાં કે તેનો ખુલાસો કરી શકતો નહતો. તે જ્યારે પેલી માપણીથી આટલાન્ટિક ભૂમિનું અસ્તિત્વ સપ્રમાણ થયું ત્યારે સર્વ વાત હસ્તામલકવંત રખેલ થઈ આવી. એથી કરી એમ જણાયાં કે કોઈ પ્રાચીન સમયમાં આફ્રિકા, આટલાન્ટિસ અને અમેરિકા એવા જોડાયેલા હતા કે પગરસ્તે તે ઉપર આવ જઈ શકતી એટલે એક સરખાં પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિ તેમાં થતાં હોવાં જોઈએ, પણ જ્યારે વચમાંની જમીન જળમય થઈ ગઈ ત્યારે બે બાજુની જમીન ઉપર એક જ જાતનાં પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિ છુટાં પડી રહી ગયાં તેને લીધે અત્યારે જે સમાનતા જણાય છે તે સમજ શકાય છે.

આટલાન્ટિસની ઉપર હકી તેવી સ્થિતિ સ્થાપિત થઈ એટલે તે ખેડોના લેખ પ્રમાણે માત્ર એક દ્વીપ હતો અને જે વાત લોકો હસી-કાઠાડતા હતા તે ચર્ચા છે એમ મનાઈ એટલું જ નહિ પણ તેથી વિશેષ માનવા લાગ્યો કે યુરોપ, આફ્રિકા અને અમેરિકા જોડાયેલા હતા. વળી ભૂમધ્ય સમુદ્ર પણ તે સમયે નહતો પણ ત્યાં સુકી જમીન હતી તેથી તે જમીનના સંબંધથી એસિઆ પણ જોડાયો હતો એમ મનાવા લાગ્યું. ખાદ્દીઆ, આબી-લૉન, નીનીવેહ ઇત્યાદિ પ્રાચીન સ્થળોના સ્થાનમાંથી ખોદી કઢાડેલા પ્રાચીન લેખો જે પાછી ઈટ જેવી પાટલીઓ ઉપર લખાયેલા છે તેને વાંચવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી ઘણી હકીકત મળી આવે છે. એમાં મુખ્ય વાત એ છે કે પશ્ચિમમાં એક મોહોટી વિસ્તારવાળી ભૂમિ હતી તેનો જળપ્રલય થયો અને તેમાંથી તેઓના મૂળ પુરુષને ઈથિરે બચાવી લીધો. આવી જ હકીકત ચીનના લોકોના પ્રાચીન લેખોમાં છે. આવી જ કથા આર્યન લોકોમાં છે; આવી જ કથા સેમેટીક લોકોમાં છે. આવી દંતકથાનું મૂળ આધુનિક શોધકો ખ્રિસ્ત ધર્મના અનુયાયી હોવાથી તેના ધર્મપુસ્તક બાઈબલમાં જેનીસીસ નામનો જે વિભાગ છે તેમાં આપેલી કથા સાથે બેસતી કરવા બનતો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ સ્કૅપ્ટ-એલીયટ નામનો એક લેખક જેણે “આટલાન્ટિસની કથા” એ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તે જણાવે છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં આર્યન પ્રજાના પ્રથમ ભાગનાં લોકો પોતાનું મધ્ય એસિઆમાંનું વતન છોડી દક્ષિણમાં ગયા ત્યારથી તે છેક ગ્રીક અને રોમન લોકો-જેઓ આ આર્યન પ્રજાના ચોથા વિભાગના પણ પેટા વિભાગનાં લોકો હતા તેઓનો ઇતિહાસ જણાવવામાં આવે છે. તે દરમ્યાનની લાખો વર્ષોની હકીકત અને તેટલા સમયમાં મહાન સુધારા ઉદ્ભવી નાશ પામ્યા તેનો ઇતિહાસ આપણા જણાવવામાં કિંચિત્ માત્ર આવેલો છે. તો પછી તેની પૂર્વે થઈ ગયેલાં લોકો તથા તેના નિવાસ સ્થાનની હકીકત વિશે આપણે અગાઉ હોઈએ તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

શુભ વિદ્યાના લેખો આ હકીકત પુરી પાડે છે અને તેનાં લખાણ સ્પષ્ટ જણાવે છે. અત્યારે આ પૃથ્વીનો જે ભાગ સુકી જમીન છે તે કાલાન્તરમાં વખતો વખત ફેરફાર થતાં થતાં આ સ્થિતિએ પોહિંચેલો છે. આર્યન લોકોની પૂર્વે મહાન સુધરેલી અને વિદ્યાકળામાં નિપુણ પ્રજા થઈ ગયેલી છે, પરંતુ તેઓનાં પાપ કર્મને લીધે તેઓનો દેશ જળપ્રલયમાં ડુબી ગયો તે સમયે તે જ પ્રજામાંના જે ધાર્મિક સદાયરણી લોકો હતા તેઓ તેમાંથી બચી જવાથી અત્યારની પ્રજા થયેલી છે અને આ બધો વિસ્તાર આટલાન્ટિસના શેષ ભાગનો છે. તેઓ પોતાના પૂર્વજોની વિદ્યાકળા પુરેપુરી લાવી શમ્યા નહિ કારણ કે વિકાસક્રમના નિયમાનુસાર આ પ્રજાની મનશક્તિ ખીલવાની હતી એટલે તેઓની આંતર શક્તિ ક્રમે ક્રમે મંદ પડતી જતી હતી. આટલાન્ટિસના લોકોના કળા હુન્નરમાં તેવી આંતર શક્તિનો ઉપયોગ થાય એવી યોગ્યતા હતી જેના દાખલા આપણે આપણાં શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં મુખ્ય કરી એક એવી શક્તિ તેમણે પોતાને સ્વાધીન કરી હતી કે જેનો ઉપયોગ કરી તેઓ પોતાનાં નિત્યના વ્યવહારનાં કાર્યો કરતા હતા. રામાયણમાં લખેલું છે તેવી રીતે વિમાન ચલાવવામાં તેમ જ રાવણ પોતાની લંકા નગરીમાં અગ્નિ, વરણ, ઇત્યાદિ દેવોને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરાવવામાં જે શક્તિનો ઉપયોગ કરતો હતો તે આ હતી. લંકામાં જે સુવર્ણની છત જણાવેલી છે તે પણ આ દેશમાં હતી. મી. ડૉનેલી લખે છે કે ચીર તથા

મેક્સીકોમાં અને બીજી તરફ આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠાના સુલકમાં સુવર્ણ છે તેથી, એ વાત માની શકાય છે કે આટલાન્ટિસમાં પણ સુવર્ણ સારી પેઢે મળતું હશે અને અમેરિકાના દેશોમાં દેવાલયો સુવર્ણથી મહેલાં હતાં તેમ આ દેશમાં પણ હોવાં જોઈએ. આ વાતના ટેકામાં ગુપ્ત વિદ્યાના ગ્રંથ ઉપરથી લીધેલી હકીકત જોતાં જણાય છે કે આ દેશના લોકોને જેને આજે આપણે કિમીયો કહીએ છીએ તેવી વિદ્યા સુવિદિત હતી અને તેથી તેઓ જ્યાંજ્યાં સુવર્ણ તૈયાર કરી શકતાં તેઓની દૃષ્ટિમાં તે ધાતુ બહુ મૂલ્યવાન નહતી, પણ તેના સૌંદર્યને લીધે ઇમારતો, દેવાલયો, મેહેલો વગેરેના સુંગાર માટે તેનો ઉપયોગ કરતા. સ્થંભો, કીનારીઓ, દીવાલો વગેરેને શોભાયમાન કરવા તેના ઉપર સુવર્ણ ચઢાવતા; અને તેની સાથે બીજી ધાતુની મેળવણી કરી વર્ણ બીજી પણ ઘણી સુંદર દેખાવવાળી ધાતુઓ બનાવતા. આ વાતનાં પ્રમાણ પુરાણોમાંથી પણ મળી શકે છે. કારણ કે ઘણી જાતનાં સુવર્ણનાં નામો રાજાઓના મેહેલની શોભાના વર્ણનમાં મળી આવે છે, અને તેવી ધાતુઓનું અસ્તિત્વ અત્યારે નહિ હોવાથી પુરાણીઓ સર્વ પ્રકારને સુવર્ણના નામથી ઓળખાવે છે.

ઉપર જણાવેલ ડોનેલી નામનો ગ્રંથકાર આ વિષયની વિગતશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી શોધ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે તે પણ એમ માને છે કે વર્તમાન કાળમાં જે શોધો થઈ છે તે ઉપરથી ઇજીપ્ટમાં, મેક્સીકોમાં, પીરમાં અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠાના વસનારા લોકોમાં જે કાંઈ પ્રાચીન મનુષ્યોના નમુના મળી આવ્યા છે તે મેળવતાં સર્વ કોઈ સમયે એક જ જાતના લોકોમાંથી છુટા પડેલા હોય એમ જણાય છે. તેઓની મુખ મુદ્રા એક બીજાને ઘણે ભાગે મળતી આવે છે અને તેઓનાં શરીર અંકિત કરવાની રીતિ મેળવતાં એક સરખી જણાય છે. તેઓની ધર્મની માન્યતા, ઇમારતો બાંધવાની શૈલી, દેવાલયની બાંધણી, પીરામીડના આકારની ઇમારતો, તળાવો વગેરે બાંધ કામોમાં પણ ઘણું મળતાપણું છે. એ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વે આટલાન્ટિસનો ખંડ હતો. ગુપ્ત વિદ્યાના ગ્રંથમાં વિશેષ કહેવામાં એવું આવે છે કે આટલાન્ટિસ ખંડ તેઓ માને છે એટલો જ નહિ પણ આગળ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવો વિસ્તારવાળો હતો અને અત્યારે જે આફ્રિકા, અમેરિકા, યુરોપના દેશો છે તેમાંના કેટલાક તો તે સમયે હજી પાણીમાં હતા. પરંતુ જ્યારે આ પૃથ્વીના જળ સ્થળના ભાગોમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો અને જુની સુકી જમીન જળમય થઈ તથા નવી સુકી જમીન નીકળી આવવા લાગી ત્યારે આ લોકો જેઓને જે જે દિશામાં જવાનું અનુકૂળ પડ્યું તે તે દિશામાં નીકળી ગયા અને એક કુટુંબનાં મનુષ્યો જેમ આપત્તિકાળમાં છુટાં છુટાં વિખેરાઈ જાય છે તેમ આ લોકની સ્થિતિ થઈ. વળી એવી પણ હકીકત જણાવેલી છે કે આખો ખંડ કાંઈ એક દિવસે પાણીમાં બેસી ગયો નહતો પણ ધીમે ધીમે તેના છુટા છુટા ભાગોનો નાશ થયો હતો અને આખા દેશનો નાશ થવા લાગ્યો તેના આરંભથી અંત સુધી કાળ ગણીએ તો લગભગ દસ લાખ વર્ષ થયાં હતાં. તેમાંનો સર્વથી છેવટ રહેલો ભાગ એ પ્લેટોએ જણાવેલો પેસાઇડોનીસ હતો, જે આજથી લગભગ અગાઆર હજાર વર્ષ ઉપર નાશ પામ્યો. આ ટાપુનો ભાગ હાલના આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં ઘણો જિલો પાણીની અંદર છે અને તેમાં થઈ રટીમરો ચાલી શકતી નથી કારણ કે કેટલીક વનસ્પતિ તેમાં ઉગેલી

છે તે સ્ત્રીમરેના સ્કુના પડદામાં ભરાઈ તેને ચાલતાં ચટકાવે છે. આ વાત વહાણુવટીઓના અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી છે.

એ દેશમાં વિદ્યા, કળા, હુન્નર ઇત્યાદિ બહુ સારી સ્થિતિયે પોહોંચેલાં હતાં એવું તો અત્યારના શોધથી પણ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ ગુપ્ત વિદ્યાના અન્ય ઉપરથી તો એટલે દરજે કહેવામાં આવે છે કે તેની સ્થિતિએ આપણો હાલનો સુધારો પોહોંચવાને હજી ઘણો લાંબો કાળ જશે. તેઓની અને વર્તમાન સ્થિતિમાં જે ભેદ છે તે સુખ્યત્વે કરી મનશક્તિનો છે. તેઓને આંતર શક્તિ હતી એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે; તેથી કરી તેઓને કાંઈ પણ જાતના સંદેહના નિયમોની શોધ કરવા માટે અત્યારે જેમ અનેક પ્રયોગો કરી સિદ્ધાન્તો સ્થાપિત કરવા પડે છે તેવી જરૂર પડતી નહિ. સંદેહના નિયમ તેમને જાણે સ્વાભાવિક જ્ઞાત હોય તેમ જાણાયેલા હતા અને માત્ર તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેની જ યોજના કરવાની હતી. અત્યારે મનશક્તિ ખીલવાથી તકે કરી સંદેહના નિયમોની પૃથક પૃથક શોધ થાય છે અને તેને ઉપયોગમાં લેવા માટે ફરી વિશેષ પ્રયોગો કરવા પડે છે. વરાળ, વિદ્યુત, મારકોનીયે શોધેલ ઇથરના તરંગો, રેન્ડોને શોધેલાં “એક્સ” કિરણો, રેડીયમ, “એન” કિરણો ઇત્યાદિ શોધોને લોકોપયોગી કરવા ઘણી બુદ્ધિ ચલાવવી પડે છે. હાલ થોડા સમયથી વાયુરથ કરવા તથા તેને ચલાવવા જે શ્રમ શરીરનો તેમ જ બુદ્ધિનો લેવાય છે તે આપણે જાણીયે છીએ. આ સર્વ વાત તેઓને બહુ સરળ હતી, કેમકે તેઓની આંતર શક્તિથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરી શકતા હોઈ લિટને “કર્મીંગ રેસ” નામની એક નવલકથામાં “ત્રિલ” નામની એક શક્તિનું વર્ણન આપેલું છે તેવી શક્તિ આ લોકોને સહજ સાધ્ય હતી અને તેના બજારી પોતાનાં ઘણાં કાર્યો તેઓ કરી શકતા હતા. એ લોકોના શુદ્ધ વંશજોમાં ચીનના કેટલાક મધ્ય ભાગના લોકો છે અને જાપાનના લોકો છે. તેઓની હુન્નરકળામાં દક્ષતા પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેઓ ધીમે ધીમે તેમની પછી જે પ્રજા થઈ તેમાં બળતા જાય છે, અને તેમ થવાથી તેઓમાં મનશક્તિ પણ ખીલતી જાય છે. બન્ને મળવાથી જે પ્રજા થશે તેનો નમુનો અત્યારના જાપાનીસ લોકો છે. ચીનાઓનો વારો ધીમે ધીમે આવતો જશે.

(અપૂર્ણ.)

હલેરાય મહીપતરાય ઝોઝા.

“ શુક અને પારધિ. ”

સાગીને નમ બિબ આ રવિતણુ મિન્દુ મહો જાય છે,
તાનઓ મુખ કાદતા ગગનમા કે મદ દેખાય છે,
પક્ષીઓ વગતા વને ક્યરવે ગભીર ગાણ ઉડે,
લીવા છે પ્રભુની, અહો ! અમીભરી રેની બરે જંગવે. ૧

જોડું, અહો ! શુકતણુ લીલી આમગણે,
ખેસી મથુર ચણુ કંઈ મોગ કુંણા,
આપે લીધે નમણી નાજુક ચંચળી એ,
આવી કંગતું નમતો મમમા જીને છે. ૨

કો વેગ તો શુક ઉગી જગી દર જાતો,
જાતી ઉગી જડપથી તડી મીઠી મેના,
લેતી જુગવા પતિચંચુથી મોગ પ્રેમે,
આ ન્વાદથી ચણુતી એ જની પ્રેમશિક્ષા ૩

પગતુ વિષે ક્યા કદીય મગતુ મુખ જ નરુ,
મીઠા પ્યાનામા એ અંગ ! વિપબિન્દુ બળા ન્હા,
અહો ! હરે ક્યારે જાન ઉગ વિકાસે મુદિત ચે,
કદુ અશુ ઉન્હા કુપર્ષ મગતા પાપણુમહો. ૪

આરે કૃતાન્ત સગ્ગિઓ ફૂગ પાનધિ ત્યા,
લેઈ કમાન શને ટિકતો ઉભો છે,
આનદ આ શુન્તઓ નવ પીગગાવે,
પાનાણુ શા કમિ એ ઉન્ને, અરેરે ! ૫

અરેરે ! સ્વાર્થાને હૃદય નવ કોદી પ્રીતિ વમી,
મદા તેને લેયે જાતી ધીકતી સ્વાર્થશરડી,
મરો, કાગે, ફૂટો પગી નવ અને કાઈ પ વા,
મને કાંઈ સિદ્ધિ જમ જમ દીતે એ જ બમણુ. ૬

પ્રપંચી પાપી, ઝો ! કુદરત મીઠી, ઝેર કરતા,
ખીજના લોહીથી ક્યમ ઉર હશે તૃપ્ત જાનતા !
કહી મ્હાઈ મ્હાઈ જગત સારો બાય બરતા,
ધીના મ્હેમાનો ! તમ નહિ મ્હે કે જગતમા. ૭

એવી કમાન કચી લીધી કણુ સુધી
છોડુ ચઢાવી શરને ફેર પારધિએ,
વાગુ અરે ! સર્ગમા મુદુ પખિજીના,
અવી નીચે તડજતી પડી, હાથ ! મેના. ૮

પડેલી પંખિણીના એ, ઉપાડી મૃત દેહને;
કુલાતો હર્ષથી હૈયે, પારાધિ તો ગયો ગૃહે. ૯

ત્યાં એકસો શુક રહ્યો તરનીજ ડાળે,
આંસુ ભર્યાં નયનથી હુસકી રૂવે છે;
પારાધિને પ્રિયતમા ગૃહ તો જુવે છે,
દષ્ટિ પડે તહીં સુધી સ્થિર તાકી રે છે. ૧૦

રતનલાલ ગોવર્ધનદાસ ચારવાળા.

*ભરત—રમણી.

(૧૮૮: મન્દ કાન્તા.)

—શાને ? સ્યાણી ! વિશદવયણી ! તું થયી આમ સૂતી !
દેખું દષ્ટે કરજુનવણી ! દીન નિશ્વાસ—ગિન્દી ! !
ના ઉત્સાહે લલિત પદ તે રૂપી સૌભાગ્ય દાખે !
ક્યાં શુંગારે મધુર ઝળકે ! આંસુડાં છાની નાંખે ! !

૨.

રૌતું, સો'તું મુખ ગરીબડું, આ ઉજું તરતું સા'મું !
કે'તું રે'તું અણિ રસિકડું પંખિડું પીડ રામું !
હું એ શું એ થર થર કરે, ચિત્ર આલેખું હૈયે
ચીરાતેરે, રુધિર ગળ તે, રૂસકાંથી ફાળેએ ! ! ?

૩.

મા'રી મા'રી ભરતરમણી ! તું પડી.....!
હું એ બાંધ્યો કંઈ કંઈ પડ્યો બન્ધનેરે અસાધ્ય !
પાછો થાઉં પુરુષ રણમાં ધૂમતો વીર વેગે—
તારા ધ્યાઉં પદ સુમધુરા આત્મ ઉત્તેજતાં જે ! !

હરિલાલ હર્ષદરાય દુવ.

* સંપાદક રા. સુભનસ. હ. દુવ. સ્વ. ડૉ. હરિલાલ દુવનું આ કાવ્ય તેમજના પુત્ર રા. રા. સુભનસ તરફથી અહિં પ્રસિદ્ધિ માટે મળ્યું છે. ગાયકવાડ સરકારની સેવામાંથી અપાસત થયી, સુરતમાં તેમજના મરણ પૂર્વે ત્રણેક માસ પર વકિલાત કરવા આવ્યા હતા તે સમયે આ કાવ્ય રચાયું હોય એમ તેની તારીખ અને વસ્તુ ઉપરથી સમજાય છે. બન્ધને=રાજકીય સેવા. અર્થ સુગમ છે.

સાંજ.

સાંજની શામા તે રૂડી દીસતી રે લોલ
પશ્ચીમો વળે છે નિજ ધામ
જન વીરામીઆ રે લોન
આનો બહેની પ્રભુ ગુણ ગાધએ રે લોલ.

વૃક્ષ વેલી દિસે અતી શાતીમા રે લોન
પોયણી થાએ છે મન મમ
અન્દ આવશે રે લોલ આતો

અમેરીશુ નાયતી આનદમા રે લોન
વાટડી જુએ છે નિજ નાથ
ઝટ પધા મે રે લોન આતો

વાટ ઘાટ બાગ નથી ગુન્યતા રે લોન
જન ત્યા બમે છે બગપૂર
શાન્ત જે થયા રે લોન આતો

વીરગ ગગ થાય અતિ આબમા રે લોન
મય દરી સૂર્ય થાય અસ્ત
કૃતી અનુપ છે રે લોલ આતો

મુદ લિમે છે વળી વાટીમા રે લોન
લીના લીવા તર ટેગ મુજ
શાન્ત તન મે રે લોન આતો

પૂર્ણ ચન્દ્ર આજ છે પ્રકાશીઓ રે લોન
ઉડુમળે છાસુ છે આગમ
જગ દીપાવીયુ રે લોન આતો

ઉપકાર પ્રભુનો અમાપ છે રે લોલ
લીના છે પ્રસારી જગ માલી
આમી ના જડે રે લોલ આતો

સૌ. મૃદુલા.

જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

(અનુસન્ધાન ૫૯ ૩૨૧ થી)

વિભાગ—ત્રમણ ભગવંત મહાવીરના વખતમાં જૈન મતમાં કશા વિભાગ પડ્યા ન હોતા. અવિભક્તપણે એક સમય જૈન તરિકે તે વખતે જૈનોએ પોતાનું નામ જળવી રાખ્યું હતું. હવે પછી જૈનોએ એ હકીકત લક્ષે લઈ એકત્ર થાય તો જૈનોની જહોજલાલીમાં કાંઈ બાકી રહે નહિ. મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા પછી કેટલેક કાળે દિગંબરી અને શ્વેતાંબરી એ મુખ્ય બે વિભાગ પડ્યા. હાલ ગુજરાત કાઠીઆવાડ, મુંબઈ, રજપુતાના, માળવા ને પંજાબમાં જૈનોનો ઘણો ભાગ વસે છે, તેમાં મુખ્ય ત્રણ ભાગ ગણાય છે. દિગંબરી, શ્વેતાંબરી ને દુંદીઆ કે સ્થાનકવાસી: જો કે આ ત્રણે વર્ગ અન્ય ધર્મ પાળનારી પોતાની નાતમાં બોજન તેમ જ કન્યા વહેવાર પણ રાખે છે. તેમાં વાંધો લેતા નથી તેનું કારણ માત્ર એ જ છે કે જૈન ધર્મનું ઉદાર ધોરણ એવું છે કે જેમ અને તેમ કલેશ, કંકાસ કે કુસંપથી દૂર રહેવું. જો કે હાલમાં કેટલેક સ્થળે કેટલાક વિદ્વસંતોથી પોતાને ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાથી માની કેટલોક કલેશ ઉભો કરવા મંડ્યા છે. આ ત્રણે વિભાગો પોતપોતાને એક ખીજથી પ્રથમ મનાવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ એવા પ્રયત્નમાં વખત ગાળવા કરતાં થી મહાવીર પ્રભુનાં જનહિતનાં તથા આત્મહિતનાં દુરમાનો અમલમાં મૂકવાને વખત તથા શક્તિ વ્યય કરે એ વધારે સાફ ને ઘણું જરૂરનું છે. એ ત્રણે વિભાગો આવી શટકુટ પડવાનું કારણ મહાવીર ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા પછી કેટલીક મુદતે ભયંકર દુકાળ પડ્યો તેને માને છે. શ્વેતાંબરી વિભાગના સ્થાનકવાસી જૈનો ૩૨ સૂત્ર માને છે, સારે બાકીના ૪૫ માને છે. દિગંબરીઓ અંગ ઉપાંગને માન આપે છે. પરંતુ તેઓએ ઇતિહાસ પુરાણ અને ગ્રંથો રચી તે ઉપર પોતાની વિશેષ માન્યતા દર્શાવી છે. તેઓનાં પુરાણ, ઇતિહાસ અને તત્ત્વવિવેચક ગ્રંથો બેશક વાંચવા જેવા છે. દિગંબર જૈન સંપ્રદાયની એક બે શાખાઓ સ્ત્રીઓનો મોક્ષ માનતી નથી. તેમ કેવળ જ્ઞાન થયા પછી કેવળી આહાર કરે એ વાત પણ માનતી નથી. શ્વેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાયમાંથી ખીજ કેટલાક ઉપસંપ્રદાયો નીકળ્યા છે. ન્યા બધાં વિભાગોમાં મૂળ તરવોનાં સંબંધમાં મતભેદ નથી. તેઓ સંધળા સાત કે નવ તત્ત્વ માને છે. ૨૪ તીર્થંકરને માને છે, અહિંસા ધર્મ એકે અવાજે કબુલ કરે છે, સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર અને તપને સ્વીકારે છે—વગેરે લગભગ ઘણી બાબતમાં મળતા છે. મતભેદ માત્ર મૂર્તિ પૂજામાં અને સાધુની કિયાની નાની નાની બાબતોમાં જોવામાં આવે છે. દિગંબરીઓ મૂર્તિને આખોથી શણગારતા નથી ને સાધુઓને નમ્ર રિયતિમાં જ રહેવું એમ માને છે. શ્વેતાંબરીઓ મૂર્તિને આખોથી શણગારે છે. અને સાધુઓને નમ્ર રહેવાની ના પાડે છે. અને દુંદીઆ તો મૂર્તિને ખીલકુલ માનતા નથી.

મહાવીર સ્વામીના વખતમાં સાધુના આચાર સંબંધને લઈને જિનકલ્પી અને થીવર-કલ્પી એ બે ભાગ હતા. જૈન સાધુઓનો આચાર ઘણો સખત છે. તેમાં પણ જિનકલ્પીના આચારથી તો અવધિ છે. જિનકલ્પી સાધુઓ વસ્ત્રપાત્ર રાખતા નથી. પગમાં કોટા વાગ્યો

કે આંખમાં કાંઈ પડ્યું તો તે કાઢતા નથી. ગમે તે રોગમાં દવા કરાવતા નથી. ગમે તેવી આપત્તિમાં પણ ડગતા નથી. દેહ સંબંધી સદગ પણુ જ્ઞાન તેમને ટોલું નથી ને તે વિદેહી દશા ભોગવે છે.

શાસ્ત્રસંક્ષેપ—બાળ દુકાળીમાં મગધમાંથી કેટલાક સાધુ કહ્યુંકે ને દક્ષિણમાં ગયા. તેમણે દક્ષિણમાં જૈન ધર્મ ફેલાવ્યો. દક્ષિણમાં જૈનધર્મની જાહેરાતના સ્થિતિ પહેલા સૈકાથી દશમા સૈકા મુધી ન્હી મદુગ ત્રિચિનાપોલી વગેરે ધણા અગ્રતા ગામઓ જૈની-ઓએ જ નીમેલા હતા. આખું દક્ષિણ હિંદુ એ કાંઈ જૈન ધર્મી હતું એમ કહેવું એ અતિ-શયેકલિ જેવું નથી. આજના પિંગાવતો મૂળે જૈન હતા. દક્ષિણમાં આજે એક એવી જાત છે કે જે પોતાને જૈન કયાવ તરીકે ઓળખાવે છે જો કે કાંઈ જૈન કદી પણ કયાવનો ધધો કરી શકે નહિ પન્તુ આ તો ધણી પેઢી ઉપર તેના આપદા જૈન હશે તેથી તેઓ પોતાને જૈન કયાવ કહેવડાવે છે. ધંતર, મંતર, જાદુ, બક્ષિત, ઉપામનાદિ સાધનોથી અન્ય ધર્મીઓએ દક્ષિણના જૈનો પોતાના મતમાં આપડા શ્રવણ બેલમુલા નામે રધગ આગળની જૈન જાહેરાતની નિષિદ્ધિમાં આજે દક્ષિણમાં દયાત છે.

ચંદ્રમુખ નામના વખતમાં બાળ દુકાળીને સ્તમ્ભે પ્રથમ સંવ પાટલીપુત્ર કે પટણામાં મળ્યો હતો. પાટલીપુત્રમાં મળેલા સથે તે કાળની જરૂર મુજબ જે શાસ્ત્રમિદાન તારવી નક્કી કર્યા હતા તે અગાડની પેઠે મુખ પાડે રાખવામાં આવતા હતા. જાહણો પણ વેદ મુખપાડે ગાખતા કેટલેક કાંઈ રમ-ચુકલિ કમને જે ચતા વજીબીપુરમાં દેવદિગ્દિશમાં અમણના ઉપરીપણા નીમે એક સમા બોલાવવામાં આવી અને જરૂર જેટલું અને સમાજ-દેએ રવીકારેલુ જ્ઞાન પુસ્તકારૂંદ કરવામાં આવ્યું આ બનાવ મદાવીર મવત એવે ઈ. સ. ૪૬૭ માં બન્યો. તે વરસ એ કામ ચાલ્યું. જે અગાડ હતું તેમાંનું દેશકાળ મુજબ જરૂર જેટલું પુસ્તકમાં લખી દેહાલ્યું જે શાસ્ત્રો દાખ પ્રચલિત છે તે તે વખતે પુસ્તકારૂંદ થયેલાની નકલો છે એમ જાનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રો પુસ્તકારૂંદ કરનારને મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

શ્રમણ બમવંત મદાવીરપ્રમુખે બાર અંગ (ચાંદ પૂર્વ સુદા) નું જે જ્ઞાન તેમના શિષ્યોને, આખું હતું તેની ગણધરોએ બાળ અંગમાં ચોખ્ય ચુંચણી કરી. એ રીતે ગાંધારીની ન્યનાવાળા શાસ્ત્રોનો પાટલીપુત્રમાં મળેલી પહેલી મહાએ તે કાળે અનુમરી થઈ શકેતા સંશ્લેષ કર્યો. કેટલેક આજ તે સમયે બોલો હતો તે મુખપાડના સંશ્લેષમાંથી જરૂર જેટલું થીયુત દેવદિગ્દિશમાં અમણે પુસ્તકારૂંદ કર્યું આચાર્ય, સૂત્રકૃતાંગ, શાશુંગ, સમવ.વાંગ, ઈતિદિ બાર અંગ મુખ્ય છે. જેમાંનું દક્ષિવાદ નામે અંગ આજે મળતું નથી.

જૈન શાસ્ત્રોનો બોધ ચાર પ્રકારે થયો છે. એ દરેક પ્રકારને અનુયોગ કહે છે. ૧ અનુ-જ્ઞાનુયોગ એમાં આચાર્યદિ બાજતોનો મુખાવેશ થાય છે. આચાર્યગાદિ સૂત્ર એનું દર્શન છે. ગણિતાનુયોગ એમાં ગણિત ને જ્યોતિષનો મુખાવેશ થાય છે. ચંદ્રપ્રગતિ આદિ સૂત્રો એનું દર્શન છે. ધર્મ કથાનુયોગ એમાં મદાન પુરૂષોના જીવનચરિત્રોને કથાઓનો મુખાવેશ થાય છે. પ્રથમ જુગિકાના બાળ જીવેના દિલ અર્થે આવી કથાઓ ઉપયોગી છે. તત્ત્વ, અંતમગાદિ સૂત્રો આ અનુયોગનું દર્શન છે દ્રવ્યનુયોગ એમાં દ્રવ્યગાદિ મિદાનિનો મુખાવેશ થાય છે.

પદાર્થ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ અનુયોગમાં વિશેષ છે. સૂત્રકૃતાંગાદિ સત્રો આ અનુયોગનાં દર્શનો છે. દ્રવ્યઅનુયોગે લક્ષ્યાભેલા કેટલાક ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા લાયક છે.

જૈન સત્રો છુપા રાખવાની કે છપાવીને પ્રસિદ્ધ નહિ કરવાની પ્રથા શા કારણસર પડી હશે તે સમજાતું નથી. એક એક સૂત્રની ઘણી નકલો જૈન ધર્મથી અજાણુ અન્યધર્મી લઢીઆઓ પાસે લખાવવામાં આવે છે ને તેમાં કેટલી વાર ઘણી ભૂલો રહી જાય છે. તે શોધન કરી સૂત્રાદિ ગ્રંથો દેશકાળને ઉપયોગી થાય તેમ જ અન્ય જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનને પણ ઉપયોગી થાય એવી રીતે પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. આ કાળ જુદા પ્રકારનો છે. જે બૌદ્ધ અને વેદ ધર્મની હરિશ્ચંદ્રિમાં કેટલાક કાળ સુધી જૈન ધર્મે શ્વેત મેળવી હતી, તે બૌદ્ધ અને વેદ ધર્મના પંરિતો પોતાના ધર્મનો પ્રકાશ દૂર દેશાવરમાં કરે છે અને થીઓસોફી, ક્રીમેશનરી, વગેરે મંડળો બ્રાત્વભાવ વધારવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે ત્યારે સંપૂર્ણ બ્રાત્વભાવ ફેલાવનારા શ્રી મહાવીરના સિદ્ધાંતોનો પ્રસાર કરવાને જૈનો લાલ કશો પ્રયત્ન કરતા જણાતા નથી એ અદ્વિસાસની વાત છે.

જૈનો માત્ર અદ્વિસાસના ઉપદેશથી જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા નથી પણ ખીજી ઘણી બાબતો એવી છે કે જેથી જૈનીઓની કીર્તિ મશહુર છે. ઐશ્વિક, કોણિક, કૃષ્ણ, રામચંદ્ર, સંપ્રતિ, કુમાળપાળ, જેવા ઉદારચરિત રાજામહારાજાઓ, જગજુહાસ, દયાલશાહ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, સંઘામ, સોની ઇત્યાદિ ધનવાન અને સખાવતે બહાદુર શેઠીઆઓ ભદ્રબાહુ, રથૂળી-ભદ્ર, સિદ્ધસેન દિવાકર, જીનપ્રભુસુરિ, હરીભદ્રસુરિ, હેમચંદ્રચાર્ય, યશોવિજયજી, ઉમારવા-તિજી, કુંદકુંદાચાર્યજી, સંભતભદ્રજી, ધર્મસિંહજી, ધર્મદાસજી, વગેરે મુનિ મહારાજાથી જૈન સંઘની શોભામાં યોગ્ય વધારો થયો છે.

જૈનોએ વિદ્યાના વિષયમાં પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે. અમરકોષ, સિદ્ધહંમ, પ્રાકૃત બાણાનું વ્યાકરણ, યોગશાસ્ત્ર-ઈત્યાદિ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો અન્ય વિદ્વાનોમાં પણ સારી રીતે વખ-લ્યામાં છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ જૈન સાધનોથી તૈયાર થઈ શક્યો છે. તામિલ અને ઉર્જીટકી બાણાઓનું વ્યાકરણ અને સાહિત્ય જૈનોએ તૈયાર કર્યું છે. ૧ લા સૈકાથી ૧૨ મા સૈકા સુધીનું કેનેરી સાહિત્ય જૈનોએ જ તૈયાર કર્યું છે. વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, હંદ, અલંકાર, નીતિ, ન્યાય, ઇતિહાસ, જ્યોતિષ, વૈદ્યક, વગેરે વિષયોમાં ઉંચા ગ્રંથો લખી જૈનોએ અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. જૈન ધર્મસ્થાનકો નગરે જોનારાઓ શિક્ષણાસ્ત્રનાં એકે અવાજે વખાણુ કરે છે. જૈનોએ મહા મહેનતે લખેલા ને જાળવી રાખેલાં ઉત્તમ પુસ્તકોના બંદારો પાટણ, ખંભાત, જસલમીર, લાંબડી, વગેરે જુદે જુદે સ્થળે જોવામાં આવે છે. જૈનો શાંત વર્તણૂકવાળા છે ને સરકારને ખીજી કોમ કરતાં તે ઘણી ઝોઘી તસ્દી આપે છે તેનું કારણ તેમના ઉત્તમ ધર્મસિદ્ધાંતો છે. સને ૧૮૯૧ ના મુંબઈ ઈલાકાના જેલ રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે ૧૫૦૯ દિંદુએ, ૬૦૪ મુસલમાને, ૪૭૭ ખ્રીસ્તિએ, ૨૪૫૯ પારસીએ, ૪૮૧ જ્યુએ બ્યારે તે તે વર્ષના એક કેદીનું પ્રમાણુ આવે છે, ત્યારે ૬૬૧૫ જૈનોએ માત્ર એક જૈન કેદીનું પ્રમાણુ આવે છે. સને ૧૯૦૧ ના મુંબઈ ઈલાકાના જેલ રીપોર્ટમાં ૭૩૫૫ જૈનો માત્ર એક કેદીનું પ્રમાણુ આવે છે. જૈનોનાં વ્રતો તપાસવાથી જણ્યઈ આવશે કે આ વ્રતો તથા પ્રાયશ્ચિતો તેના પીનલકોઃ દોષ તન મન ધનની ચડતી કરનારા છે અને એવા નિયમોથી ' જ ' અને જ

મૈત્રાણા મદાગણા જેવા દિંદુપતિ નૃપશિરોમણિએ અને અકબર જેવા મદાન મોગલ પાદશાહેએ ડવડયા મંબધે તથા ધર્મગ્રામકાંતી ન્તા મંબધે ઉદાર પગવાના ઢેત્રોને બચ્ચા હતા.

ઢેત્રો દમ્બેશ સવારે ને ગ્રાંએ એ વાર પ્રતિક્રમણ ક્રન્તા ખાસ બાવના બાવે છે કે —

સમ્મામિ સન્ન જીવાણં, સન્ને જીવા સમન્તું મે ।

મિત્તાં મે સન્ન મૂણ્ણુ, ઢેર મજ્જા ન કેળાવિ ॥

બવા છવેને હું કામા કડ છું અને એ બધા ડવે માન પર કામા કરો. માટે બધા પ્રાણીઓ માથે મિત્રતા છે. કોઈ પણ ડવ સાથે મારે વેગ બાવ નથી

આદા ! આ કેવી ઉત્તમ બાવના છે ! એવુ શ્રાવમે અને જગત્તા બીજા છવેનું વર્તન થતાં એ વર્તન જગત્તે કેટલુ બધુ વાજકર્તા થાય ! હાલમા ઢેત્રો જૈન ધર્મ સંનંધી ગૌણ બામનેને અધિક મહત્વની મમ્બને અને માધનમા આગ્રહ ગખી, સાધ્ય વચ્ચુ કે મુખ્ય બામતો ઉપર વશ આપવામાં કાર્ક કમઝાગડવાગા બનવા લાગ્યા છે. તેથી જુદા જુદા મંપ્રાયો વચ્ચે કદાગ્રદ વધે છે, એક જૈન પ્રજા તન્કિ તે વંચુ દાન કરે છે છનાં માધનમાં દદ આગ્રહ ગખી માધ્ય વચ્ચુ અને ધર્મને ઉદેશ કંકે વિમગ્વા લાગ્યા છે તેથી એક અવિમક્રા સમગ્ર જૈન પ્રજા તન્કિ તે દુનિયાની પ્રજને પોતાના પરમ પવિત્ર ઉત્તમ ધર્મને પ્રકાશ પાડવાનો ઉદ્ધાગ કરી શકતી નથી ધર્મ એ એક નેસન-એક પ્રજા બતાવવામા ધણી ઉપયોગી ચીજ છે અને તેમાં પણ સંપૂર્ણ જાતુબાવ દેવાવનારા સિદ્ધાંતો ધગવનારો જૈન ધર્મ માગ નમ્ર મત મુજબ ધારે તો પ્રજાકીય છંદગી (National Life) ના બધાંજીનું બીજનઓ કન્તાં થણું ઉત્તમ કામ કરી શકે તેમ છે. પણ અફગેસ કે જૈન ધર્મના ચારે તીર્થેનુ સક્ષ તે તન્દ જતું નથી. ધર્મની ક્રતેદનો આધાર એકત્રતા ઉપર છે. અંદર અંદર મત મતાંતર અને શાખાઓ વધવાથી ધર્મને, ગન્નને, દેશને, આમાને લાભ નથી. સમ-બાવી સમકીતી જન શુદ્ધ ધર્મનુ સ્વરૂપ મારી રીતે સમજ શકે તેમ છે.

થી મહાવીર ભગવાને ગ્યાપન કરેલા અદિમામતની ક્રતેદ કેટલી બધી યર્ષ છે તે હું પંડિતપ્રવર તિવકના શબ્દોમાં જ કહીશ. પૂતાના એ પ્રસિદ્ધ કતિદાસજ પંડિતે વડોદરા જૈન કોન્ફરન્સના મંડપમા કહ્યું હતું કે “ જૈન અને વૈદિક એ બન્ને ધર્મ જો કે પ્રાચીન છે; પરંતુ અદિમા ધર્મને પ્રજેના જૈન ધર્મ છે. જૈન ધર્મ પોતાની પ્રમગતાથી વૈદિક ધર્મ ઉપર અદિમા ધર્મની નહિ બૂમાય એવી ઉત્તમ હાલ મારી છે. વૈદિક ધર્મમા અદિમાને જે સ્થાન મચ્ચુ છે તે જૈનીઓના સસર્ગને લીધે જ છે. અદિમાધર્મના સંપૂર્ણ શ્રેયના દકદાર જૈનીઓ જ છે. ચારી દગ્ગર વર્ષ પહેલાં વેદવિધાયક યજ્ઞોમા દગ્ગરો પશુઓનો વધ થતો હતો. પંતુ ચોવીશ સો વર્ષ પડેયા જૈનોના છેઘાં તીર્થેક થી મદાનોસ્વામીએ જ્યારે જૈન ધર્મને પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેના ઉપદેશથી સોકના ચિત્ત આ ધોગ નિર્દય કર્મથી વિરક્ત થવાં માંડ્યાં અને ધીમે ધીમે શેખના ચિત્તમા અદિમાએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કર્યો. આ સમયના વિચારશીલ વૈદિક વિદ્વાનેએ ધર્મની ન્શાને લીરે પશુદિસા મર્વે બધ કરી અને પોતાના ધર્મમાં અદિમાને આદરપૂર્વક સ્થાન આપ્ચુ ” વગેરે કહી અદિમા પ્રજેના જૈન ધર્મને બતાવ્યો છે.

જૈન સિવાય અન્ય ધર્મોમાં પણ અદિ'સા ને પુણ્ય અને દિ'સાને પોષિતોય છે. સંવત્સરમાં કહેવામાં આવ્યું છે ત્યારે જૈન ધર્મમાં તો રથજે રથજે અદિ'સાને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. ધર્મનું ખર્ચ અને શુદ્ધ અંગ અદિ'સાને જ માન્યું છે ને સર્વાંગ સંપૂર્ણતાથી એ બાબત આગળ ધરવામાં આવી છે. બીજા ધર્મો દિ'સા ન કરવી એમ કહે છે પણ દિ'સા કોને કહેવી તે યથાર્થતાથી જાણતા નથી અને તેથી જ તે ધર્મમાં કાંઈને કાંઈ રૂપમાં દિ'સા થાય છે. અને તે તે ધર્મના ઉપાસકો જીભની ગુપ્તિ માટે કે કામકોષાદિ વિષયોના પોષણ માટે ગુપ્ત અથવા પ્રગટ રૂપે દિ'સા કરે છે. દાખલા તરીકે, ખ્રીસ્તી લોકો દિ'સાનો અર્થ મનુષ્યનું ખુન એટલો જ કરે છે અને પોતાના નશ્વર શરીરને અર્થે ગાય કે બગદા જેવા શત હજાર રીતે પરેશપકારી પશુઓના ધાત કરવામાં ખુફ માનતા નથી. એ જ પ્રકારે બૌદ્ધ, મુસલમાન, આદિ અનેક ધર્મ છે કે જે દિ'સાને ખુરી સમજે છે છતાં પણ દિ'સાથી અલિપ્ત નથી. વર્તમાન સમયમાં વિદ્યાની ઉન્નતિ થવાને લીધે લોકોનાં ચિત્ત દિનપ્રતિદિન પદ્મપાતરદિત્ત અને યથાર્થ મર્મ સમજવામાં ઉત્સાહી થવા લાગ્યાં છે. ધર્મનો ખોટો પદ્મપાત ધીમે ધીમે અંત-ધાન થવા લાગ્યો છે. એવા સમયમાં એવા જિજ્ઞાસુ જીવોને જે દિ'સાનો મર્મ સમજવામાં થતી જૂલ યુક્તિપ્રમાણ્યદ્વારા ખતાવવાનો જૈનોતરફથી પ્રયત્ન થાય તો સંભવ છે કે તેઓ દિ'સાનું લક્ષણ જાણી અદિ'સા તત્વના મર્મજ થાય.

અહીં હજાર વર્ષનો એક દિ'સાના વિષય સંબંધીનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો આપણને તત્ત દેખાઈ આવશે કે શ્રીમદાવીરના સિદ્ધાંતોનો છે તે રૂપે અગર બીજો રૂપે વિનય થયો છે. આજે અદિ'સાની વિનયપતાકા ચારે તરફ રૂઢપાટ કરતી ઉડી રહી છે. કોઈને કોઈ રૂપે દરેક વર્ણમાં દયા, દાન, અને અદિ'સાની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે.

અદિ'સા ધર્મનો આટલો બધો વિનય થવાનું કારણ એ છે કે મદાવીરપ્રભુએ આપ્યા જગતનું બહુ શી રીતે થાય તે દેખાડવા સાથે લોકોને આત્મોદ્ધારનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડ્યો. મોદામાર્ગ માત્ર અમુક હંચ વર્ણને માટે જ ખુલ્લો છે અને તે માર્ગ પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ મધ્યસ્થ વ્યક્તિની જરૂર પડે છે એવા સિદ્ધાંતને તેમણે તર્ક યુક્તિ અને પ્રમાણ્યદ્વારા તોડી નાંખ્યો.

સપગાં કર્મોનો નાશ થશે ત્યારે જ ખર્ચ મોક્ષમુખ મળશે એમ ખરો જૈન માને છે. ખરા સાધુ સંસારની સર્વ લપન છપન છોડી દઈ પવિત્ર ધ્યાનની ચિયતિએ પહોંચી આત્મ-ક્યાણ સાધે છે. અને ખરો જૈન મુદરથ નીતિનિયમથી પરમાર્થસદિત અર્થ સાધી સમ-બાવથી સાચત મુખની આશા રાખે છે. x

સમકોટ,

તા. ૨૩-૬-૦૮.

પેપરલાલ કેવળચંદ શાહ.

x ૧૯૦૬ ના નવેમ્બરમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાની એની બિસાંટ બાવનગર પંચાયતમાં ત્યારે ત્યાં યાઓશીકલ સોસાયટીની મુજરાતની બધી શાખાઓના નો મેળાવડો થયો હતો તેમાં આ બાબત આપવામાં આવ્યું હતું.

મેવાડના મહાર
દશાહેર

શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૪૦ થી)

આમ હવે ગ બવના રિ—ઘ ના સિદ્ધાન્ત ઉપર મહત્ત્વ રીતે અવાયછે. હેમને મતે—
હાસના ‘ નેચન્સ ’ રિ કગ્તા પ્રાચીન રિ ધણો ઝોછો છે, અને હાનના ‘ નેચરસ ’
ઘ કગ્તા પ્રાચીન ઘ થોડો વધારે છે.

ગ બવેએ પાગિજતના સ્વસ્થાપન પ્રકરણનો અર્થ કરવામા સ્ખલન કર્યાછે, ત્હેને
પરિણામે જ આ હેમનો સિદ્ધાન્ત આગ્યોછે, અને તેથી ત્હેમા પણ સ્ખલન આગ્યુછે. એ
પ્રકરણમા રિ નુ સ્થાન સપયો પૂર્વમાને એમ કહ્યુ છે હેનો અર્થ સ્પષ્ટ એ જ છે
કે સ—પ વચ્ચે પૂર્વ, મધ્ય, અને ઉત્તર એમ ત્રણ સગ્ગા ભાગ થાય ત્હેમાના પૂર્વ ભાગે
એટલે પ્રથમ $\frac{૩}{૪}$ ભાગને અતે રિ મૂકવો. એટલે સ ૩૬ ઇચે અને પ ૨૪ ઇચે, તેથી રિ
૩૨ ઇચે આવશે એટલે હેનું પ્રમાણ $\frac{૩૬}{૨૪} = \frac{૩}{૨}$ થશે, હાલના રિ નુ જ સ્થાન પ્રમાણ આવશે

અને ઘ નુ સ્થાન સ—પયોર્મધ્યદેશે કહ્યુછે તો સ ૧૮ ઇચે પ ૨૪ ઇચે, તો
તે બેની વચ્ચે—એટલે વચ્ચોવચ ગણિયે તો ૨૧ ઇચે આવે, (રા બવેએ તેમ જ માની
ઘ= $\frac{૩}{૪}$ લીધોછે) પરંતુ રિ નો $\frac{૩}{૪}$ સવાદ જ્ઞા થાય તે સ્થળે (મધ્ય દેશના તે શુભાગમા)
ઘ મૂકવાનોછે, એ સવાદ તે સ—પ ભાવનો સખન્ધછે,—પહ્લજપચ્ચમમાવેન પહ્લજે જ્ઞેયા
સ્વરા વુધે એમ આ પ્રકરણમા મામાન્ય સત્ર છે તેથી અર્થાત્ ઘ ને ૨૧ ને બદલે ૨૧ $\frac{૩}{૪}$
ઇચે મૂકીશુ તો ૩૬-૨૧ $\frac{૩}{૪}$ = $\frac{૩}{૪}$ પ્રમાણ હાલના ઘ નુ છે તે મધાગે, અને રિ ($\frac{૩}{૪}$) અને
ઘ ($\frac{૩}{૪}$) વચ્ચે $\frac{૩}{૪}$ કન્તા $\frac{૩}{૪}$ જેટલો જ સૂક્ષ્મ ફરક આણનારો સવાદ આવશે
major triad ઘ= $\frac{૩}{૪}$ લેવાથી સચવાયછે, વગેરે કારણથી આ $\frac{૩}{૪}$ જેટલા ફરકને ઉપેક્ષ
ગણી સકાશે કહ્યુંમવાદ $\frac{૩}{૪}$ થી મતોપ આપી સંકશે

સ્વસ્થાપન પ્રકરણમા સ્વરોનો અનુક્રમ આરોહક્રમ ફરવીને આડો અવગો લીધોછે, તે
ઉપગ્રી જણાયછે કે નિશ્ચિત સ્વગે પ્રથમ બતાવી ત્હેને આધારે જ્ઞેયા અનિશ્ચિત સ્વરો
સ્થાપવા—એ હેતુ હોવો જોઇયે આ હેતુ રા બવેએ પણ સ્વીકાર્યો જણાયછે, માત્ર હેનો
ઉપયોગ કગ્તામા એ આડા ગયાછે હવે રિ પ્રથમ અને ઘ પછી બતાવ્યોછે, અને રિ નું
સ્થાન અસંદિગ્ધ ૩૨ ઇચેછે, તો ઘ નુ મ્થાન રિ ના કહ્યુંમવાદને આધારે કરવાનું છે,
એટલે મધ્યદેશે જ્ઞા ઘ સબળાય ત્હાં—એમ અર્થ લેઈ ૨૧ $\frac{૩}{૪}$ ઇચે ઘ સ્થાપવો
જોઇયે રા બવેએ ઉપટો ક્રમ લઈ ઘ ૨૧ ઇચે—‘ મધ્યદેશે ’ એ શબ્દનો અનિશ્ચિત અર્થ છે
તે ભૂલી જઈ, નિશ્ચિત અર્થોઅર્થ એમ અર્થ લેઈ ૨૧ ઇચે—સ્થાપી, પછી ઘ ઉપરથી
સ’વાદ વડે રિ સ્થાપવો એમ ઠરાવ્યુછે તે ઉપગ્તા ધોન્સો ભૂલ્ય ભરેલુ છે અને ઘ ના સવાદ
ઉપરથી રિ સ્થાપવાનું ઠરાવ્યા છતા પોતે રિ ને મૂકેછે તો એ સ’વાદ કદગો તૂટે હેવે સ્થાને!
(ઘ= $\frac{૩}{૪}$ છે તો રિ— $\frac{૩}{૪}$ = $\frac{૩}{૪}$ થાય, પણ હેમણે તો રિ=૨૧ મૂક્યોછે.)

વળી ઘ ના સ્થાન ઉપર અવલમ્બીને ખીજા ઘણા સ્વરો રહ્યાછે;—

મેરુ અને ઘ વચ્ચે તીવ્ર ગ,

ઘ અને સ વચ્ચે તીવ્ર નિ,

અને તીવ્ર ગ ઘ ઉપર આધાર રાખનાર છે, તે તીવ્ર ગ ઉપર મ તીવ્રતર (°તમ) નો આધાર છે, તીવ્ર ગ અને સ વચ્ચેના પ્રથમ ડું ને અન્તે મ તીવ્રતર (°તમ) છે; એટલે તીવ્ર ગ દ્વારા તીવ્રતર (°તમ) મ નો આધાર પણ ઘ ઉપર છે.

આમ સ્થિતિ હોઈ, ઘ=૨૧ ઈંચ રા. ખવેં પ્રમાણે લેતાં

(૧) ઘ ૨૧ ઈંચે—૧૩ પ્રમાણ;

(૨) તીવ્ર ગ—૨૮૬ ઈંચે—૩૪ પ્રમાણ;

અને (૩) તીવ્ર નિ—૧૮ ઈંચે—૩૬ પ્રમાણ;

એમ ત્રણ ખોટાં સ્થાનપ્રમાણો પ્રાપ્ત થાયછે—નાદશાસ્ત્રવિરુદ્ધ;

અને માત્ર તીવ્રતર (°તમ) મ તું સ્થાન ખડું આવેછે; ૨૫ ઈંચે—૩૬ પ્રમાણ.

અને મહેં કલા પ્રમાણે ઘ ૨૧૬ ઈંચે લેવાથી

(૧) ઘ—૨૧૬ ઈંચે—૫ પ્રમાણ;

(૨) તીવ્ર ગ—૨૮૬ ઈંચે—૫ પ્રમાણ;

(૩) તીવ્ર નિ—૧૮૬ ઈંચે—૬ પ્રમાણ;

આવી ત્રણ ખરાં સ્થાન પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાયછે; અને માત્ર તીવ્રતમ મ તું સ્થાન ૨૫૬ ઈંચે આવતાં ૫ પ્રમાણ મળીને ભૂલ્ય આવેછે, તેથી ૨૫ ઈંચ લઈ ૩૬ પ્રમાણ સાધવું પડેછે.

આમ આ બે માર્ગમાંથી મ્હારા માર્ગમાં જ ઝોઝી ભૂલ્ય અને વધારે લાઘવ આવેછે. આમ એકંદરે જોતાં ઘ=૩૬ અને રિ=૬૬ એ જ ખરાં સ્થાન પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં છે એમ જણાયછે.

રા. ખવેંએ મૂળ પાયામાં જ ચૂક કરીછે તેહનું કારણ આ પ્રમાણે લાગેછે. શુદ્ધ રિ તું સ્થાન સપયોઃ પૂર્વમાગે એમ પારિભ્રમત બતાવેછે, ત્યાં પૂર્વમાગેનો અર્થ મહેં પાછળ કહેલો ‘પ્રથમ ડું પૂર્ણ થતે’ એમ છે તે ભૂલી જઈને ‘પૂર્વભાગમાં’ એમ કેવળ મોઢમ અર્થ રા. ખવેંએ લીધોછે. પરંતુ આમ કરીને (પારિભ્રમતની કારિકામાં સ્વરોનો ક્રમ ફેરવ્યોછે તેહનું સહસ્ય પણ ભૂલી જઈને) ઘ સિદ્ધ મળી તે ઉપરથી રિ તું સ્થાન સ્થાપવા ગયાછે; “સ્થાપવા ગયાછે” કહેવાનું કારણ એ જ કે તેમ કરીને પણ ડું નો સંબન્ધ રિ-ઘ વચ્ચે એ સાધી સમ્પા નથી. ભલે; આમ કરીને ૩૩ ઈંચ ઉપર રિ સ્થાપ્યોછે, તો ૩૩ ઈંચ તે તો સ-પ વચ્ચેના અન્તર (૩૬-૨૪=૧૨ ઈંચ) ના બરાબર પ્રથમ ચતુર્થાંશે આવશે. આ સ્થાન જો પારિભ્રમતને સંમત હોત તો તો સ-પયોઃ પૂર્વમાગે એમ કહેવાને બદલે પ્રથમ ચતુર્થભાગ

પૂર્ણ થતે એમ જ શા માટે ના કહેત ? સ્વ-પયોસ્તુર્યમાનેષ્વ એમ લખત તો હેની મેળે આ ૩૩ ઇંચનું નિશ્ચિત સ્થાન બતાવાત. આટલા ઉપરથી જણાશે કે રા. ખર્વેનું અર્થ-ગ્રહણ દ્વિપિત છે.

સ્વરસ્થાપનકારિકાઓનો અર્થ કરવામાં નીચેનાં ધોરણ વાપર્યાથી ખરું પરિણામ આવેછે:—

(ક) ° ઉત્તરમ, ° ऊर्ध्वम्, ° मध्ये,—એ શબ્દો જ્યાં જ્યાં એ કારિકાઓમાં છે ત્યાં ત્યાં “તે તે ભાગ પૂર્ણ થતે” અને “તે તે સ્વરોની વચ્ચેવચ” એમ યથાક્રમ અર્થ લેવાનાછે;

(જ) मध्यदेशे, पूर्वभागे એમ જ્યાં જ્યાં શબ્દો છે ત્યાં ત્યાં એ સામાન્ય ભાવના શબ્દોનો અર્થ સ્થાનના મોઢમ વર્ણન તરીકે લેઈ, કર્ણસંવાદથી સધાતા યોગ્ય સ્થાને, એમ અર્થ કરવાનોછે.

આ નિયમને એ અપવાદ છે—

(૧) રિ શુદ્ધને વિશે પૂર્વમાગેનો અર્થ ચોક્કસ (‘પૂર્ણ ભાગ પૂર્ણ થતે’ એમ) લેવાથી ખરું સ્થાન મળેછે. તો આ ઠેકાણે ચોક્કસ અર્થ લેવો. (ખરું જોતાં આ અપવાદ નથી,—કેમકે પૂર્વભાગના જ્યાં રિ નું શ્રવણ કર્યુંને લાગે ત્યાં—એમ સામાન્યરૂપે અર્થ લેઈને શ્રવણ પૂર્વભાગ પૂર્ણ થતે થાયછે તેથી ત્યાં—એમ વ્યવસ્થા બંધ બેસેછે.)

ખરો અપવાદ તો આ છે—

(૨) મ તીવ્રતર (°તમ) ને વિશે પૂર્વમાગોત્તર છે, ત્યાં ઉત્તરનો અર્થ ચોક્કસ લેતાં ખીજી અવ્યવસ્થાઓ આવેછે, તેથી ત્યાં શ્રવણના આધારે રપક ઇંચને બદલે રપ ઇંચે એ સ્વર સ્થાપવાનો છે. (આ વિશે કારણો વિસ્તારને બધે અહિં આપ્યાં નથી.)

અર્ધગ્રહણનાં આ યોગ્ય ધોરણો ના સાચવ્યાથી રા. ખર્વેની દ્વિદશ સ્વરમાળા કંઠગી બનીછે, જેમાં રિ-ધ (શુદ્ધ તેમ જ ક્રોમળ)નાં પ્રમાણો તો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારાં છે. હેમની સ્થાપના પ્રમાણે—

$$\text{ધ}=\frac{1}{2}-\text{રિ}=\frac{1}{2}$$

$$\text{°ધ}=\frac{1}{4}-\text{°રિ}=\frac{1}{4}$$

આમછે. આ વ્યવસ્થામાં અનેક દ્વિપણોને પ્રવેશ મળેછે:—

(૧) xરા. ખર્વેને મતે ધ સિદ્ધ હોઈ હેના સંવાદ ઉપરથી રિ ઉપજવાયછે; અને °રિ સિદ્ધ હોઈ તે ઉપરથી (સંવાદ સંબંધથી) °ધ ઉપજવાયછે. (આ મતમાં બૂલ્યો છે તે તો સ્વર સ્થાપન પ્રકરણ સવિસ્તર ચર્ચાય તો જ બતાવી સકાય). અર્ધાત-ધ=1/4, તો રિ=1/2÷1/4=1/2 આવવો જોઈયે.

x નિબંધ ૫૪ ૪૦ છેલ્લા પેરેગ્રાફ જુવો.

તેમજ,

રિ=૩૬, તો ઘ=૩૬×૩=૧૦૮ આવવો જોઈયે.

પરંતુ હેમનો રિ તો ૩૩ છે, અને ઘ ૩૬ છે; એટલે કે પ્રમાણમાં આવનાર રિ અને હેમના રિ વચ્ચે, ૬+૩૩=૩૬ નો ફરક આવશે; અને ૩ પ્રમાણપ્રાપ્ત ઘ અને હેમના ઘ વચ્ચે ૩૬÷૩=૧૨ નો ફરક આવશે.

આ ફરકનાં પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ રીતે કદ'માં અને અશાસ્ત્રીય છે. અને મહે' સ્વીકારેલી વ્યવસ્થામાં તો રિ-ઘ ત્રણે પ્રકારના (ફલેટ, નેચરલ, શાર્પ) વચ્ચે ફરક આવે છે તે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ નું અન્તર આવે છે. અને મુખ્ય રિ-ઘ માં હોય એટલે બાકીના બે રિ-ઘ માં એમ હોય જ, કેમકે નેચરલ રિ-ઘની જોડે ૩૬ અને ૩૬ ના સંબંધે આસપાસના સ્વરોશાર્પ તથા ફલેટ રહેલા છે:—

$$\begin{aligned} \text{રિ} &= ૩૬, \text{ ઘ} = ૧૦૮; & ૩૬ \times ૩ &= ૧૦૮; \\ & & ૧૦૮ \div ૩ &= ૩૬; \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{રિ ફલેટ} &= ૩૬; \text{ ઘ ફલેટ} = ૬; & ૩૬ \times ૬ &= ૨૧૬; \\ & & ૨૧૬ \div ૬ &= ૩૬; \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{રિ શાર્પ} &= ૧૦૮, \text{ ઘ શાર્પ} = ૩૨૪; & ૧૦૮ \times ૩ &= ૩૨૪; \\ & & ૩૨૪ \div ૩ &= ૧૦૮. \end{aligned}$$

રા. બવેનો શુદ્ધ રિ અને કોમળ ઘ એ બે વચ્ચે સંબંધ—જે શુદ્ધ ઘ જોડે હોવો જોઈયે તે ૩ સંબંધ છે. (રિ=૩૩; ઘ=૧૬).

આમ ગૂંચવણ અકારણ કરી નાંખી છે.

(૨) સ-પ સંબંધ સાચવવા માટે ઘ=૧૦૮ ઉપરથી રિ=૬ ઉપજાવવો તો પડે; પણ તેમ કરવાથી ૬ ના ઇચ ૩૧ જે આવશે (૩૬+૩૧=૬૬); એટલે તે તો પ અને સ વચ્ચેના પ્રથમ ૬ એટલે ૩૨ ઇચની બહાર જશે, અને પારિ-જાત તો એ ૬ (પૂર્વભાગ)ની અંદર સ્થાન રિનું કહે છે; (અર્થાત્ પૂર્વભાગ પૂર્ણ થતે; રા. બવેના અર્થગ્રહણ પ્રમાણે તો ૬ ની અંદર કહિંક). આમ વિપરીત પરિણામ આવશે. તે ટાળવાને રા. બવે વિના કારણ છેક ૩૨ થી એક ઇચ અંદર જઈને ૩૩ ઇચે રિ ને બેસાડે છે.

રા. બવેનો શુદ્ધ રિ-ઘ વિશેનો નિર્ણય જેમ અયોગ્ય છે તેમ જ કોમળ રિ-ઘ વિશેનો પણ છે તે આ સર્વ ચર્ચાથી જણાશે. પણ આથી પણ વિશેષ, રા. બવેનું કોમળ રિ-ઘ વિશેનું એક વચન છે. નિબંધનાં પૃષ્ઠ ૬૪ માંના છેલ્લા વાક્યમાં શુદ્ધ રિ-ઘ નાં સ્થાન પ્રાચીન અર્વાચીન વ્યવસ્થામાં ભિન્ન છે એ ખોટો નિર્ણય બતાવીને પછી એઆ ઉમેરે છે—

“ બાકી પ્રાચીન રિ-ઘ કોમલ તે અર્વાચીન રિ-ઘ કોમલની સમાન છે.” ,
પરંતુ હેમને જ હિસાબે વસ્તુસ્થિતિ કેવળ જુદી છે:—

હેમની વ્યવસ્થા પ્રમાણે—

	પ્રાચીન	અર્વાચીન.
રિ કોમલ	૧૬	૧૬
ઘ કોમલ	૧૬	૬ છે.

(૨. ધ્રુવેના પરિશિષ્ટ ૧ અંક ૩ નાં કોષક ૨૬ તથા ૨૭ માં બતાવેલાં સ્થાનના ઈય ઉપરથી આ ગણતરી ઊપજે છે.)

આમ પ્રાચીન અર્વાચીન કોમળ રિ-ઘ માં:સમાનતા તો જતી રહે છે. તો હેમનું ઉપરનું સમાન હોવાનું વચન અગમ્ય જ રહેશે.

ત્હારે આ સમગ્ર અવલોકનનો ઉપસંહાર કરીને કહીશુ કે—

(૧.) પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિયોનાં સ્થાન ૨૧ ધ્રુવેનાં ગ્રાપેલાં સ્વીકારવાથી અનેક અવ્યવ-સ્થાઓ અને નાદશાસ્ત્રનાં ધોરણો સાથે પ્રતિકૂલતા આવે છે;

(૨.) હેમની ૨૪ શ્રુતિયો સ્વીકારતાં પણ તે જ ફળ થાય છે, અને તેથી હેમણે એ ‘વ્યવસ્થા’ માટે જે વિલક્ષણ દાવા કર્યા છે તે ખરું જોતાં સાચા નથી નીવડ્યા, એટલું જ નહિ પણ એથી વિરુદ્ધ જ પરિણામો નજરે પડે છે;

(૩.) નાદશાસ્ત્રના ધોરણે પ્રાપ્ત થયેલી, ૩૫ ના અન્તરથી સપ્ત સ્વરોમાંથી ઊપજાવેલી, ૨૧ શ્રુતિના મંડળમાં વચમાં એક શ્રુતિ ૩૫ ના પ્રમાણની ઉમેરીને જે ૨૨ શ્રુતિનું મંડળ થાય તે જ પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિયોનું મુદ્ધટિત પ્રતિબિમ્બ બતાવે છે; અને એ વ્યવસ્થામાં ગ્રામાદિક સર્વ પ્રકારો બહુધા દ્વયચરહિત મધાય છે;

(૪.) ઉપર નંબર (૧)–(૨) માં કહેલાં વિપદગામી પરિણામોનું મૂળ કારણ એ છે કે સંગીતપારિજાતમાંની સ્વરસ્થાપનની કારિકાઓનો અર્થ ૨૧ ધ્રુવેએ જુદો જ કર્યો છે, અને તેથી સ્વરોનાં સ્થાન ખોટાં આવ્યાં છે. હેના ખરા અર્થ—યોગ્ય ધોરણો વાપરીને—કર્ષાથી નાદશાસ્ત્રમાં સ્વીકૃત પ્રમાણોવાળાં સ્થાન ૧૨ સ્વરોનાં સંધાય છે.

આ મૂલકૃતિ ઉપરાંત બાકીની ૧૦ શ્રુતિયોનાં સ્થાન મૂકવામાં પણ અદ્યતન અન્તરને અવિભાજ્ય રાખવાનું ધોરણ હોડી દેવાઈ, અયોગ્ય રીતે વિભાગ થયા છે, તે બીજું કારણ છે. (જો કે એ અન્તરને વિભાજ્ય બનાવવા માટે કાંઈક વિચારલતા આપવાની કૃત્રિમવત્ કૃતિ થઈ છે ખરી; એ ઉદ્દેશથી જ એ કૃતિ યદ્યપિ એમ વખતે નહિ કહેવાય, કેમકે મૂળ ૧૨ સ્વરોનાં સ્થાન જ ખોટાં આવવાથી અન્તરો પણ બદલાયાં છે.)

નીશાનીઓ ઉપરથી નક્કી કરેલા કાળ ઉપર બહુશઃ પૂર્ણ આધાર મુકી શકાય છે, પછી થર ગમે તે ખનિજનો ખનેલો હોય.

જે સ્થિતિમાં થરો બધાયા હતા તેની તે સ્થિતિમાં જ જો તે થરો રહ્યા હોત એટલે કે જો એ થરો પૃથ્વીના તલ ઉપર સાવ સપાટ પ્રસરેલાં હોત તો પછી આપણે માત્ર છેક ઉપરના એટલે છેક અર્વાચીન થરનું જ અવલોકન કરી શકત અને તેની નીચેના થરો કેવા પ્રકારના છે તે જાણવાને કંઈ પણ સાધન આપણી પાસે રહેત નહિ. જે કંઈ કરી શકત તે માત્ર ઉંડા કુવા ખોદીને જોઈ શકત તેટલું જ. પણ ઉંડામાં ઉડી ખોદાયેલી ખાણ ત્રણ કે ચાર હજાર ફુટથી ઉડી નથી અને વળી આટલા જાડા થરનું કંઈ પણ અવલોકન કોઈ કોઈ જ સ્થળે થઈ શકત. પણ સ્થિતિ તેવી નથી. પૃથ્વીના થરો સપાટ પ્રસરાએલાં નથી અને તેમ પ્રસારાઈ શકે તો પછી અનેક થરો થવાનો સંભવ રહેતો નથી. કારણ કે જો ઉંચા પ્રદેશોમાંથી ધસડાઈ આવેલો કાંપ સપાટ થરમાં સતત બધાતો જાય અને તેમાં કંઈ ફેરફાર થાય નહિ તો પછી સમુદ્રના પ્રવાહી આચ્છાદનની બહાર નીકળતો ઉચ્ચ ભૂમિપ્રદેશ સમુદ્રને તળાવે સપાટ થરમાં પ્રસારાઈ જવાથી ભૂતળ ઉપર ચારે મેર જલપ્રસય થઈ સમુદ્ર પ્રસારાઈ જાય અને નવા થરોને થવાનો અવકાશ રહે જ નહિ પણ પૃથ્વીના ગર્ભમાંની ઉષ્ણતાથી ઉત્પન્ન થતા ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખીઓથી અને પૃથ્વીના ઉંડાં થળાં અને તેને લાઇને સતત સંક્રાંતિ આણ પડને લાઇને સપાટ પ્રસારતા થરો ઠેકાણે ઠેકાણે ઉંચા નીચા થઈ જાય છે જેથી સમુદ્ર અને સ્થળ વચ્ચેનો ભેદ કાયમ જળવાઈ રહે છે.

આ પ્રમાણે ભુસ્તર વળી જવાથી અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ટૂટ પડવાથી નીચેના થરો ક્રેટલેક ઠેકાણે બહાર ધસી આવે છે અને તે ઉપરના થરો લગભગ ઉભા થઈ જઈ જુના થરો ઉપર નમેલા રહે છે. જેથી કરી તેમની ઉંચી થયેલી સપાટીના ખુણા ઉપર આપણે કરી શકીયે છીયે અને તે થરોની સવિગત તપાસ કરી શકીયે છીયે. આમ થવાથી માત્ર ત્રણ કે ચાર હજાર ફૂટની ઉંડાઈના ભુસ્તરનું જ્ઞાન મેળવવાને બદલે આપણે હજારો ફૂટનું અવલોકન સહેલાઈથી કરી શકીએ છીયે. આમ જીવની નીશાનીઓવાળા થરોની જાડાઈ લગભગ ૭૫૦૦૦ ફીટ એટલે લગભગ ૧૪ માઈલ જેટલી મપાઈ છે.

ભુસ્તરના આ થરના ખનેલા દરતરના એટલે ભુસ્તરકાળના પાંચ મુખ્ય ભાગ કરવામાં આવેલા છે:—

- (૧) અતિ પ્રાચીન યુગ, એટલે જે યુગ બહુ જ જુના પત્થરોનો ખનેલો છે કે જેમાં બહુ જ યોગી બદકે જીવપદાર્થોની કંઈ જ નામ નીશાની માલૂમ પડતી નથી.
- (૨) પ્રાથમિક યુગ કે જે યુગમાં બહુ જ પ્રાથમિક અવસ્થાના જીવો મળી આવે છે.
- (૩) દ્વિતીય યુગ કે જે યુગમાં જીવની અવસ્થા જરા આગળ વધેલી હોય છે.
- (૪) તૃતીય યુગ કે જે યુગમાં મનુષ્ય શીવાયના હાલના બીજા સર્વ પ્રાણી-વનસ્પતિઓ માલૂમ પડે છે.

(૫) ચતુર્થ યુગ જે અર્વાચીન કાળની સાથે સંબંધ રાખે છે અને જે કાળ મનુષ્યના પ્રવેશ પછીનો છે

આ મુખ્ય વિભાગના પ્રત્યેકના ક્રમવાર પેટાવિભાગ કરવામાં આવ્યા છે અને આ ક્રમોના વળી થરોની રચના પ્રમાણે પેટા વિભાગ કરાયેલા છે

પ્રત્યેક દેશમાં મળી આવતા થરોનું અને તેમાં મળી આવતી જીવની નીશાનીઓનું અવલોકન કરી તે થરોને ઉપરના દર્શાવેલા મુખ્ય વિભાગમાં ક્રમવાર અને ચ્ચના પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવે છે અને જુદા જુદા દેશની નિશાની ઉપરથી જણાઈ આવતા સમકાલીન થરોની તુલના કરવામાં આવે છે ભુસ્તરશાસ્ત્રનો મંપૂર્ણ વિજ્ઞાનરીતે અભ્યાસ પ્રથમ યુરોપમાં અને મુખ્યત્વે કરી ઈંગ્લંડમાં કરવામાં આવ્યો છે અને ઈંગ્લંડમાં સ્વાભાવિક રીતે અતિ પ્રાચીન કાળથી મારીને ચતુર્થ યુગના છેક અર્વાચીન કાળ સુધીના સર્વ કાળના થરો મળી આવવાથી ઈંગ્લંડના કરેલા વિભાગો ભુસ્તરશાસ્ત્રમાં ઘણું ખરૂં પ્રચલિત છે

પ્રત્યેક દેશના થરોને ઈંગ્લંડ અને યુરોપના થરોની સાથે સગખાવવા ટ્રટલીકવા બહુ મુશ્કેલી આવી પડે છે પરંતુ તે દેશના થરો ઉપરથી તે દેશનો ભૂસ્તર ઇતિહાસ ઉપરચોટીયો આલેખી શકાય છે અને તે દેશની ભૂસ્તર સ્થિતિ જુદા જુદા કાળમાં કેવી હતી એવે જાણ સ્થગ કેવી રીતે વહેંચાયેલા હતા, મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો મ્યારે બહાર પડી આવ્યા અને તે દેશના આધુનિક ભૂતળના મુખ્ય મુખ્ય સ્વરૂપો કીયા કાળમાં પૃથ્વીના કીયા ફેરફારોથી બની આવ્યા તે વિશે કંઈક હુક હેવાન લઈ શકાય છે

તો આજના લેખનો ઉદ્દેશ હિન્દુસ્તાનના ભૂપૃષ્ઠની આધુનિક સ્થિતિ ભૂસ્તરના જુદે જુદે કાળે કેવા કેવા ફેરફારોથી પ્રાપ્ત થઈ તે બતાવવાનો છે

હિન્દુસ્તાનના ભૂસ્તરનો વિચાર કરતા સ્વાભાવિક રીતે તેના ત્રણ મુખ્ય ભાગ થઈ શકે છે અર્વાચીન કાળના મોટાડાના જાગ થરથી છનાયેલો ગંગા અને યિધુ વચ્ચેનો પ્રદેશ હિન્દુસ્તાનનો મધ્ય વિભાગ છે આ મધ્ય પ્રદેશની દક્ષિણનો વિભાગ દ્વીપક'પ વિભાગ તરીકે ઓળખાય છે અને ઉત્તરનો વિભાગ બાલ દ્વીપકેષ્પ વિભાગ તરીકે ઓળખાય છે હિન્દુસ્તાનનો મોટો ભાગ દ્વીપકેષ્પ વિભાગમાં સમાઈ જાય છે આ વિભાગમાં પશ્ચિમ તરફ સમુદ્રમાં બેસેલી મુખ્ય નદીઓ ઋષદા અને રાપી છે અને પૂર્વ તરફ બંગાળના ઉપસાગરમાં બેસેલી કૃષ્ણા, મહા નદી, કાવેરી અને ગોદાવરી છે સહ્યાદ્રિ પર્વતની હાર ઉત્તરમાં મુગતથી માડીને દક્ષિણમાં ઠેક રૂપ કોમગૈન સુધી પ્રસરેલી છે અને સાતપુરાની હાર પૂર્વ પશ્ચિમ નર્મદાને દક્ષિણ કીનારે આવી રહી છે અને ગંગાપુતાનામાં અવલી પર્વતો આવ્યા છે

દ્વીપકેષ્પ વિભાગનું ભૂસ્તર ઘણું ખરૂં અતિ પ્રાચીન કાળના પથરોનું અનેલું છે અને તેથી તેનો મુખ્ય પ્રદેશ અતિ પ્રાચીન છે અને ફક્ત વચ્ચે વચ્ચે જ કોઈ કોઈકે ઠેકાણે તેનું ભૂસ્તર પ્રાચીન કાળ પછી સમુદ્રતળીયે આવેલું હતું હવે જે આ પ્રદેશના ભૂસ્તર થરોનું એક પછી એક નિરીક્ષણ કરીએ તો ભુસ્તર ઇતિહાસની પ્રાથમિક સ્થિતિ બીજા સર્વ

દેશોના-ધતિદાસની જેમ ધણે અંશે તમોમય છે. આ પ્રાચીન જુસ્તર હીપકલ્પમાં સર્વત્ર પ્રસરેલું હોતું નેહએ અને તેના ધોવાયેલા ભાગોથી થયેલો ધારવાડનો ક્રમ જે જે ઠેકાણે હાલ પ્રસરાયેલો છે ત્યાં તે વખતે સમુદ્ર હોવો નેહએ અને આ પ્રાચીન સમુદ્રના થરોનો હાલનો ધારવાડ-ક્રમ થયેલો છે. આ સમુદ્રમાં વારંવાર જ્વાળામુખીઓ ફાટેલા હોવા નેહએ કારણ કે જ્વાળારસના પત્થરો ધણા આ ક્રમમાંથી માલૂમ પડી આવે છે. આ થરોમાં જીવની નીચાનીઓ માલૂમ પડતી નથી. આ થરો પાછળથી સંક્રાયાઈ દબાયેલા છે અને આ થરોના ધોવાવાથી હાલનો કડાપાનો ક્રમ બનેલો છે. પરંતુ આટલા ઉપરથી ધારવાર ક્રમ વખતના પ્રાચીન કાળમાં જળ અને સ્થળની વહેંચણી કેવી રીતની હતી તેનું બરોબર અનુમાન થઈ શકતું નથી. ધારવાડ ક્રમની ખાસ કિમત તેમાં રહેલા ખનિજોને લાઇને છે. મધ્ય પ્રાન્ત અને બેલારીમાં આવેલી કીમતી અને ચોખી લોઢાની ખાણો, સીંગ ભૂમિની તાંબાની ખાણ અને કોલારની ક્વૉર્ટઝની રેખાઓમાંથી મળી આવતી સોનાની ખાણો માટે આ ક્રમ નામીયો છે.

કડાપા ક્રમના પેટા વિભાગો બીજાવર, ગ્વાલીયરના તળેના અને કલાગડી કૃષ્ણાના ઉપ-રના થરો છે. કડાપા ક્રમ વખતે જળ સ્થળનું કંઈક અનુમાન થઈ શકે છે. કડાપા અને કલાગડીના પ્રદેશની દક્ષિણ પશ્ચિમનો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ભાગ ઉંચી જમીન હતો અને સમુદ્ર હાલ જ્યાં બંગાળનો ઉપસાગર છે તેના પૂર્વ છેડાથી માંડીને ઠેક ઉત્તરમાં નીચામના રાજ્ય અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરેલો હતો. આ સમુદ્રની મર્યાદા બરોબર શી હતી તે બાબતી શકાતું નથી પણ પશ્ચિમ બંગાળા અને છોટા નાગપુરમાં જમીન હોય એમ લાગે છે. અને આ ભૂમીપ્રદેશ ઠેક ગંગાના પ્રદેશથી પ્રસરેલો હોવો નેહએ. બુદેલખંડમાં પણ જમીન હોય એમ લાગે છે. અને બીજાવરનો સમુદ્ર તેની દક્ષિણે આવેલો હોવો નેહએ. આ સમુદ્ર નર્મદા અને સોન નદીની ખીણોમાં અને પાછળથી બુદેલખંડના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં ગયેલો હતો અને આ ઠેકાણે ગ્વાલીયરના થરો જન્મ્યા હતા.

દિમાલયનો પ્રદેશ પાછળથી ઉંચો આવવાને લાઇને અને ગંગા સિંધુનો પ્રદેશ બહુ જ જડા મટેડાનો હોવાને લાઇને અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગમાં દ્વિતીય યુગને અંતે ટ્રેપના થરના થર પ્રસરાવાથી આ જગ્યાઓમાં પ્રાચીન કાળમાં શી સ્થિતિ હતી તે કહેવું સાવ અશક્ય છે. એટલે આપણા ઉપરના અનુમાનોથી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ વિષે ધણો જ ઝાંખો ખ્યાલ આવી શકે છે. કડાપા ક્રમને અંતે એટલે વિંધ્યા ક્રમની શરૂઆતમાં પૃથ્વીતલમાં મોટા ફેરફાર થયા હતા. આ વખતે અરવલ્લીના પર્વતોની દાર ઉંચી આવી હતી, આ દાર ઠેક ગંગાના પ્રદેશમાં થઈ દિમાલય સુધી પહોંચી હતી. તેના શેષ નામ રૂપ હાલની અરવલ્લીની ટેકરીઓ છે. આ દારની એક શાખા સોન અને નર્મદાની દક્ષિણે ઉભી થઈ હતી. આ મોટા ફેરફાર પછી હીપકલ્પમાં અત્યાર સુધી બીજાં એવો મોટો કંઈ ફેરફાર થયો નથી અને જે કંઈ ફેરફાર થયો છે તે માત્ર પૃથ્વીની ધીમે ધીમે ઉંચે નીચે જવાની ગતિથી થયેલો છે.

આ પ્રમાણે અરવલ્લી પર્વતો હીપકલ્પની ઉત્તરની સીમા થઈ રહ્યા હતા. આ પર્વતોની

પશ્ચિમે આવેલો રજપુતાનાનો પ્રદેશ જમીન અને સમુદ્રમાં વારે વારે બદલાયા કરતો હતો પણ તેની પૂર્વ બાજુએ કોઈ દિવસ સમુદ્ર આવી શક્યો નહોતો.

આ પ્રમાણે જ દ્વીપકલ્પનો દક્ષિણ પૂર્વનો કિનારો આ કાળથી ઠેઠ અત્યાર સુધી લગભગ સ્થિર રહ્યો છે આ પછીના મધ્ય કાળમાં દ્વીપકલ્પની અંદર જમીન ઊંચી નીચી થઈ હતી. વખતે સમુદ્ર અંદર આવી જતો અને વખતે જમીન સમુદ્રમાં ધસી જતી પણ જે કંઈ સામુદ્રિક જીવોની નીશાનીઓ દ્વીપકલ્પમાં માલૂમ પડી આવે છે તે સર્વ હાલના દરિયા કીનારે અને તે વળી આધી આધી હોવાથી એમ સહજ અનુમાન થાય છે કે સમુદ્ર અને જમીનની મર્યાદામાં બહુ ફેરફાર દ્વીપકલ્પમાં થયો નથી.

અરવલ્લી પર્વતો અને પૂર્વ કિનારાની હદ આ પ્રમાણે વિંધ્યા ક્રમના કાળમાં થઈ છે એમ નક્કી કરી શકાય છે. પણ આ કાળ યુરોપના ક્રમોના કયા સાથે સંબંધ રાખે છે તે ખરોખર નક્કી કરી શકાતું નથી.

વિંધ્ય-ક્રમના ઉપરના થરો એટલે ભંડાર, કૈમોર અને રેવાના થરો યુરોપના પ્રાથમિક યુગના ડેવોનીયન ક્રમ સાથે મળતા હોય એમ લાગે છે. આ પ્રમાણે વિંધ્ય ક્રમ પ્રાથમિક યુગના વચલા કાળમાં લગભગ હોય એવું અનુમાન થઈ શકે છે. ડેવોનીયન પહેલાના સૈનુરીયન ક્રમની નીશાનીઓ પંજાબની ઉત્તર પશ્ચિમે અને મધ્ય હિમાલયની ઉત્તર પશ્ચિમે અને ઇરાવતીની પૂર્વની ટેકરીઓમાં મળી આવતા હોઈ ત્યાં તે વેળા સમુદ્ર હોય એમ ધારી શકાય છે અને પૂર્વ-હિમાલયમાં અને આસામમાં આ સૈનુરીયનની નીશાનીઓ ખીલકુલ નહિ હોવાથી દ્વીપકલ્પ આ સમયમાં ઠેઠ ઉત્તર પૂર્વમાં ત્યાં સુધી વધેલો હોવો જોઈએ.

વિંધ્ય ક્રમના થરો વિંધ્ય પર્વતની હારમાં બહુ મળી આવતા હોવાથી નેમનું નામ પડેલું છે. આ વખતના પત્થરો બહુશઃ રેતીના બનેલા છે અને તેમાં વચ્ચે ચુનાના પત્થરો મળી આવે છે. તેના ઉપરના થરો ભંડાર રેવા, અને કૈમોરના નામથી ઓળખાય છે અને નીચેના કાર્બોન, ભીમા, સોન સનેરી, વિગેરેથી ઓળખાય છે. આ ક્રમના થરોમાંથી હીરા મળી આવે છે પનાની ખાણ રેવાના થરોમાંથી નીકળે છે. આ ક્રમમાંથી બાંધકામના ઘણી ઊંચી જાતના પત્થરો મળે છે.

(અપૂર્ણ.)

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ.

રા. તનસુખરામનું ચર્યાપત્ર આ વિષય ઉપર સંવત ૧૯૧૫ ના જ્યેષ્ઠના ‘વસન્ત’ માં આવેલું જોઈ થોડુંક ખોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

કૌદરું ઉપરથી ‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ સ્થાને એઓ વાંધા એ કાઢે છે કે કૌદરુંમાંથી અન્તર રૂપો થતાં પ્રથમ અવયવનો લોપ (‘કશું’ માંથી કનો લોપ) થાય છે એમ માનીશું તો ‘તુલ્ય ન્યાયથી’ રૂદરું, ઘાદરું, તાદરું એ શબ્દોને પરિણામે પણ ‘શું’ જ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. પરંતુ ભાષાના સંબંધમાં હાવાં હિસાબી ધોરણો વાપરવાં, તુલ્ય ન્યાય પ્રવર્તાવવો, એ કેવળ અથોગ્ય અને વસ્તુસ્થિતિ—ભાષાના બંધારણના વિલક્ષણ વિષયોની વસ્તુસ્થિતિ—થી કેવળ વિરુદ્ધ છે. હેવાં ધોરણ વાપરિયે તો તો ભાષામાં નિયમ, અપવાદ, પ્રતિપ્રસવ વગેરેને સ્થાન જ નહિ મળે. ભાષાનાં રૂપો તે કાંઈ સંચારામાં—એક ધારા સંચારામાં—ધડી કાઢેલી આકૃતિયો નથી, એ વાતનું સ્મરણ કરાવવાની જરૂર પડે છે એ ખેદની વાત છે. અમુક ઉત્સર્ગ અનેક રૂપોને સંબંધે પ્રવર્તે તો દોડા માટે તે તે પ્રસંગ સ્થાનમાં તે પ્રવર્તે જ એમ નિયમ ના ફરી સકે. ઉદાહરણ તરીકે અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ એ ઉત્સર્ગ જ સમજાયે. ઠચ્છટં ઉપરથી શુન્નરાતીમાં એ ઉત્સર્ગ ન પ્રવર્તે તો ‘અછડું’ થયું, અને હિન્દીમાં એ ઉત્સર્ગ પ્રવર્તી જૂઠા થયું. આ પ્રકારનાં અનેક ઉદાહરણ આ વિષયના નિરીક્ષકોને જરૂરી.

વ્યંજન—સ્વર રહિત અથવા સ્વર વ્યંજન—નો નાશ; એ ઉત્સર્ગ વિશે ‘દધાન્ત-વૈપમ્ય’ નો લોપ રા. તનસુખરામ બતાવવા મળે છે. મહે’ આપેલાં પાંચમાંથી ચાર ઉદાહરણો એ લોપથી દૂષિત છે એમ એઓ કહ્યે છે. અને એ માટે આધાર એઓની પાસે સખળ જણાતો નથી;

‘કાલો’ શબ્દ દક્ષિણ ઉપરથી નહિ પણ દક્ષ ઉપરથી “ખડુ કરી” છે એમ એઓ કહે છે; ‘સખણો’ એ મુલક્ષણ કરતાં સક્ષણ ઉપરથી થયો હોય “એમ બાસે છે,” આમ એઓનું વચન છે;

અને ‘નોતરું’ શબ્દનો નિમજ્જનમાંથી ઉત્પત્તિક્રમ એઓને જણાતો નથી એટલે જ આપે છે;—આ રીતે ‘ખડુ કરી,’ ‘બાસે છે,’ ઇત્યાદિ વચનોથી જે ઉદાહરણોને પોતે સંદિગ્ધ રીતે વાંધાજરેલાં કરાવે છે તે સામગ્રીને દધાન્તવૈપમ્ય લોપના આરોપમાં વાપરવી એ અધટિત છે. તે ઉપરાંત આશ્ચિન ઉપરથી ‘આસો’ થયો તે વિશે આ વ્યંજન લોપની પ્રવૃત્તિ વિશે હેમનાથી વાંધો લેવાતો નથી. તો બીજા ઉદાહરણો ઉપર કહ્યાં તેમાં પણ મહારી વ્યુત્પત્તિને વિશેષ સખળ આધાર હોય તો અર્થાત્ જ તે સર્વમાં પ્રવર્તે તો એ ઉત્સર્ગ જ હોઈ એ ઉદાહરણો અદૂષિત જ ગણવાં જોઈએ. માટે એ ચાર ઉદાહરણો વિશે કાંઈક સંભવપરીક્ષા બતાવું છું:—

દક્ષિણ ઉપરથી રા. તનસુખરામ ‘ઉત્સર્ગમાલા અનુસાર’ દક્ષિણી (? દક્ષિણ) લોપ-જાવે છે. રા. તનસુખરામને આ વિષયમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણોની અવગણના કરી, (તે વ્યાકર-

લોને આધારે જ, પણ કાંઈક શિથિલ રીતે રચાયેલી) ઉત્સર્ગમાળાનો જ આશ્રય કરવો પડ્યો છે તે આશ્રયની વાત છે. આમ કરવામાં વળી એઓની નિયમોને સંચારૂપ ગણવાની શૈલી આવે છે. કેમકે દક્ષિણ ઉપરથી દાહિણ રૂપ પ્રાકૃતમાં સુવિદિત છે. સિદ્ધહેમચન્દ્રના ૮-૨-૭૨ માં સ્પષ્ટ પ્રમાણે દાહિણ અને દક્ષિણ એમ વૈકલ્પિક રૂપ છે. હિન્દમાં દહેના એ શબ્દ ‘જમણું’ એ અર્થમાં પ્રચલિત છે, તે પણ સૂચવે છે કે દાહિણ રૂપ પ્રાકૃત પછીની ભાષાઓમાં બિતરતું આવ્યું છે. માટે દક્ષિણ જ રૂપ સંભવે એ સંકુચિત દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરવો પડશે.

દક્ષ ઉપરથી તો દક્ષો જ થાય; હકાર તો દક્ષિણમાં જ ફનો થાય છે. એટલે દક્ષ ઉપરથી ‘ડાહો’ એમ કહવામાં હકાર માટે ખુલાસો જડતો નથી. આ કારણથી દક્ષિણનો જ આશ્રય કરવો પડશે. દાહિણ—જ લોપ થઈ, દાહિઓ—ડાહો (દ નો ડ થઈ) એમ ક્રમ લેવામાં સ્પષ્ટ સુસંભવ જ જણાશે.

‘સખણો’—એ શબ્દ સુલક્ષણ ઉપરથી નહિ પણ સજ્ઞ ઉપરથી થયેલો રા. તનસુખરામને બાસે છે. પણ એ બાસ નિરાધાર છે. સજ્ઞનો અર્થ પ્રથમ તો અતિ અપ્રમિદ્ધ અને કૂટ રીતે પ્રાપ્ત થાય એમ છે; સજ્ઞ=‘કુરસદવાળો,’ અથવા ‘તાબામાં રહેલો’ એમ કદી કરાય. (આપ્ટેના કોશમાં સજ્ઞ=being at leisure, અને ક્ષણ=leisure; dependence, servitude; એમ અર્થો આપ્યા છે તે શિવાય બીજા અર્થો કામ આવે એમ નથી.) આ અર્થ ઉપરથી ‘સખણો’=શાન્ત રીતે રહેલો, અડપલાં કર્યા વિનાનો,—એ અર્થ આવ્યો એ બહુ જ ક્ષિપ્ત માર્ગ છે. આ ઉપરાંત મુરત તરફ હજી પણ ‘સખણો’ ને બદલે ‘સલખણો’ એ શબ્દ બોલાય છે, તે વિચારીશું તો સુલક્ષણ એ જ વ્યુત્પત્તિ ખરી જણાશે. સજ્ઞ ઉપરથી બિપજનવવામાં માત્ર શબ્દનાં બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી મૂળ શોધવાની અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ જ સૂચવાય છે.

ઉદાસ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત છે તે રા. તનસુખરામના કહેવાથી આજ મહારા જાણ્યામાં આવ્યું તે સ્વીકારવાને સંકોચ નથી. એ ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે મહાગ ઉત્સર્ગને ટેકા સારું ઉદાસીન શબ્દ તરફ મહારું ‘દલિવલન’ થયું એ રા. તનસુખરામનું અનુમાન નિરાધાર છે. હવે ઉદાસ એ ઉદાસીન કરતાં સરખામણીમાં એણે પ્રસિદ્ધ શબ્દ છે, તો સંભવ વધારે એ જ છે કે ઉદાસીન ઉપરથી ‘ઉદાસ’ શબ્દ આવ્યો હોવો જોઈએ. શકારતું તાલવ્ય પણ પણ ‘સીન’માંના સીના ધકારને પરિણામે થયું હોઈ આ અનુમાનને વધારે પુષ્ટિ મળે છે.

નિમન્ત્રણનો જ લુપ્ત થતાં—અવાન્તર ક્રમ નિમન્ત્ર, નમન્ત્ર, નમન્તર, નવન્તર, નોતરુ આમ કોઈ પણ આ વિષયના અન્વેષકને જડે એમ છે; અને પ્રાકૃતદ્વારા નિમન્ત્ર થાય તેથી સાક્ષાત્ તદ્ભવ મહે’ કહેલો છે. રા. તનસુખરામને જે અતર્ક્ય છે તે ક્રમ હવે ખતાવ્યા પછી વધારે પ્રકાશની જરૂર નથી.

આમ ઉપરનાં ચારે ઉદાહરણો દૃષ્ટાન્તવૈષમ્ય દોષથી દૂષિત નથી, એ જણાવ્યા પછી, ફરજક કરડિયો—કડિયો, પરિવિષ્ પરીશવું પીરસવું, પીસવું, વગેરે બીજાં પણ ઉદાહરણોના

નિર્દેશ કરીશું તો—ઉત્સર્ગ માની લઈ ઉદાહરણો નથી સોધી કદાચાં, પણ ઉદાહરણોમાંથી ઉત્સર્ગ દર્શિત થતો નોચોછે, એ સદજ જણાઈ આવશે.

‘શું’ વિશેષણ તે અવ્યયરૂપ ‘શું’ અનેછે તે માટે મન્દં મન્દં વાયો વિચલતિ ઇત્યાદિ ઉદાહરણોનું સામ્ય મહેં બતાવ્યુંછે તે રા. તનસુખરામને “કિલ્લણ, દુર્ઘટા, કલ્પના” લાગેછે. ગુજરાતીમાં ‘શું’ વિશેષણ રૂપે અને અવ્યયરૂપે અતિભિન્નાર્થ છે—એમ એઓ કહેછે. પરંતુ એઓ કાંઈ કારણ બતાવતા નથી કે ઉદાહરણથી પ્રતિપાદત કરતા નથી. “શું? એમ ચાપ કે?”—ઇત્યાદિમાં અવ્યય રૂપનાં ઉદાહરણ મહેં આપ્યાંછે તે ઉપરથી એ જણાશે કે વિશેષણરૂપ ‘શું’ ઉપરથી જ અવ્યયરૂપ ‘શું’ થયુંછે. તે ઉપરાંત અવ્યયરૂપ ‘શું’ માટે ‘શું ધારોછો?’ ‘શું કહોછો?’ ઇત્યાદિ અર્થ હ્રિષ્ટ હોઈ અન્ય ભાગનો લોપ થઈ ‘શું’ એટલું જ કહી અવ્યય થયો હોય એમ મહેં વૈકલ્પિક કલ્પના બતાવીછે, તે વાત લક્ષમાંથી કહી નાંખવી ના જોઈએ. ગમે તે રીતે પણ અવ્યય ‘શું’ અને વિશેષણ ‘શું’ એ બંનેની ઉત્પત્તિ એક જ મૂળમાંથી છે હેમાં સંશય નથી. અને તે કીદશ ઉપરથી સંબંધિત બહુ રીતે જણાયછે, તે માટે હવે વધારે પ્રમાણની જરૂર નથી જણાતી.

પણ હવે ‘એક સુઘ વિદ્યાન’ બીજી વ્યુત્પત્તિ સૂચવેછે એમ રા. તનસુખરામ બતાવે-
છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

કિં—ક્યમ્—અમ્—અમ્—શું. આ વ્યુત્પત્તિક્રમમાં ‘અમ્’ એ ચાલૂ ગ્રામ્યરૂપનો આશ્રય લઈ તે દ્વારા પરિણામી રૂપ બતાવવામાં ઐતિહાસિક અસંભવ ઉધાડો જ છે. પ્રાકૃત-માંથી ગુજરાતીમાં આવતાં આ પ્રકારનો ક્રમ અત્યાર સૂધી પરિચયમાં આવ્યો નથી. સંસ્કૃત પ્રાકૃત,—પછી હાલનું ગ્રામ્ય—અને પછી હાલનો સર્વલોકપ્રચરિત પ્રયોગ—એ ક્રમમાં રહેલા અસંભવને વધારે ઉધાડો પાડવાની જરૂર જ નથી. તે ઉપરાંત આ વ્યુત્પત્તિ પ્રથમ દર્શને જ કૃત્રિમતાની છાયાવાળી છે એ વ્યુત્પત્તિ રસિકજનોને સદજ જણાઈ આવે એમ છે. વળી શો, શી, શું વિશેષણ માટે કિમ્ ઉપરથી આ અવ્યયાકાર વ્યુત્પત્તિ નિરુપયોગી થશે. અને કીદશ ઉપરથી બતાવેલા સર્વ સાધારક્રમે તથા એ માટેનાં પ્રમાણો વિચારતાં, તેમ જ તે માટેના રા. તનસુખરામના વાંધાનો ઉપર બતાવેલો નિદેશ જોતાં આખર કીદશ ઉપરથી જ વ્યુત્પત્તિ સુધારિત સ્થાપવાને બાંધ જણાતો નથી.

રત્નાગિરિ,
તા. ૨૦-૬-૦૯.

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

સાહિત્ય ઉપર વિવેચનની અસર.*

રા. બળવંતરાય કેસાણુરાય ઠાકરે, માહિત્યસભામાં અપાયલા એક બાપણુ સમયે, જણાવ્યું હતું કે ઋણાથી ઉત્પન્ન થતો અસંતોષ આદરણીય છે, સન્માનપાત્ર છે. ગુજર્જર ભાષાના સાહિત્યની જે હાલ સ્થિતિ છે, બગાળી, મરાઠી આદિ ભાષાઓના સાહિત્યની સમૃદ્ધિ જોતા ગુજર્જર સાહિત્યની જે અવદશા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેથી સર્વ સાહિત્યસેવકને ઋણા સાથે અસંતોષ થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. મારા ધારવા મુજબ આ અસંતોષ સર્વત્ર પ્રસરતો જાય છે પરંતુ તેનો ઉદ્ભવ સાહિત્ય ઉપરની પ્રીતિને લીધે છે એટલે તેનું પગિણામ, સાહિત્ય સખન્ધની નબતિમાં, સાહિત્યની સેવામાં, સાહિત્યની ઉન્નતિમાં, સાહિત્યના લાભમાં આવવાનું એ નિઃસંશય છે.

અસંતોષ થવાના કારણ છે અર્વાચીન ગુજર્જર સાહિત્ય કાર્તિમાન દશામાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની હાલની સ્થિતિ વિષે એક સામાન્ય અભિપ્રાય બાધીએ તો તેજ અભિપ્રાય બાધી શકાય કે સામાન્ય રીતે, બુધ્ધા, મધ્યમપક્ષિતા પુસ્તકો, મધ્યમ પ્રકારના લેખો પ્રકટ થાય છે. લેખકો ઘણા છે, મહાનુ અથકારોની સખ્યા સ્વરૂપ છે, સાહિત્યમાં કામ કરનાર કદાચ મળી આવે છે પરંતુ કળાકુશળ તો ભાગ્યેજ મળી આવે છે. સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે પરંતુ સાહિત્યમાં બગ દખ્ખમાન થતું નથી ચલ્લ થાય છે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટતા જોવામાં આવતી નથી એક ઉચ્ચ આશયને, ઉચ્ચ પ્રયત્નને વળગી રહેવા કરતા લેખકો પ્રસિદ્ધિને વધારે પસંદ કરે છે પ્રસિદ્ધિની લેખકો ઉપેક્ષા કરતા નથી, પ્રસિદ્ધિને માટે તેઓ શકા મારે છે. અસર કેમ થાય એજ તેમની અપેક્ષા હોય છે. વિચારનો વિકાસ થાય, પ્રમાર થાય, સાહિત્યસમાજને લાભ થાય એજ કાર્તિ છે એમ માનવાને બદલે લેખકો માત્ર પ્રસિદ્ધિ, મિથ્યા કાર્તિ મેળવવાને માટે પ્રયાસ કરે છે.

સામાન્ય પ્રકારના જ લેખો જે પ્રકટ થાય છે તો, તેની, જનસમાજની અભિરુચિ, જનસમાજના અભિપ્રાય ઉપર ખરાબ અસર થાય છે અભિરુચિની ઉત્કૃષ્ટતાને આથી હાનિ પહોંચે છે ઉત્તમ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી, ઉત્તમ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એટલે ઉત્તમની અપેક્ષા, ઉત્તમની માગણી થતી પણ બધ પડે છે ઉત્તમ સાહિત્ય જ ઘણું ભારે પ્રસિદ્ધ થતું નથી કારણ કે ઉત્તમની કોઈને ગણના કે અપેક્ષા રહેતી નથી લેખકની વાચક ઉપર અસર રહે છે તેમ વાચકની ભવિષ્યના લેખકપર પણ સામાન્ય રીતે અસર રહે છે.

આવી મુશ્કેલ, આવી શોકજનક સ્થિતિમાં, લેખક તેમ વાચક બન્નેને માર્ગદર્શક થઈ પડે, સાહિત્યને ઉન્નત કરે, સાહિત્યનું બળ વધારે તેવા વિવેચનની, સગીન નિર્ણયની જરૂર રહે છે.

કાયદાઓમાં જેમ એક ખાસ નક્કી નિયમ હોય છે તેમ સાહિત્યમાં ખરૂ વિવેચન અને

* ગુજરાત સાહિત્યસભામાં રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બિ. એ એલ-એન. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે વચ્ચાયેલો.

કહેવું, ખરો નિર્ણય કયો, તેના સંબંધમાં કશું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ. કોઈ પણ પુસ્તકની ઉત્કૃષ્ટતાની પરીક્ષા માત્ર વ્યાકરણના નિયમના પાલન અને શૈલીની શુદ્ધિ, અશુદ્ધિથી થઈ શકે નહિ, શૈલીની ઉત્તમતા સાથે લેખની ઉત્તમતા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ છીએ. શુદ્ધ, પ્રાદ, સંસ્કારી શૈલીમાં ઉચ્ચ પ્રકારના લેખ લખાય એ તો સર્વથી ઉત્તમ જ છે પણ એવું ઘણીવાર બને છે કે ઘણાં પુસ્તકો જેમાં વ્યાકરણાદિ દોષો ન આવે તેને માટે માત્ર, ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હોય છે તેમાં કેટલીકવાર ખરી મહત્તા હોતી નથી. આવાં પુસ્તકો ઘણાં પ્રકટ થાય તો પણ સાહિત્યને તેથી લાભ થતો નથી. ઘણીવાર એમ પણ બને છે કે વ્યાકરણાદિની શુદ્ધિ થોડી જળવાઈ હોય તેવા લેખોમાં મહત્તા જોવામાં આવે છે.

ત્યારે ખરું સાહિત્ય કોને કહેવું? તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી, પ્રતિભા એ કેવી વસ્તુ છે અને સૌન્દર્ય એ શું છે અગર ક્યાં છે તે કોણ કહી શકે? આ બાબતમાં મતભેદ પડશે. સાહિત્યમાં પણ કેટલાકને જે સુંદર લાગે છે, તે બીજાને શુષ્ક લાગે છે, બીજા ઉપર તેની કાંઈ પણ અસર થતી નથી. કેટલાકને અસુક લેખમાં પ્રતિભાનાં ચિહ્ન દેખાય છે તો કેટલાકને તેજ લેખમાં કાંઈ પણ પ્રશંસાપાત્ર માલમ પડતું નથી. એકજ પુસ્તક ઉપરનાં જૂદાં જૂદાં અવલોકન આપણે જોઈએ છીએ, આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને આ બાબતનું સત્ય માલમ પડે છે.

જનસમાજ સમગ્રની ઉન્નતિ માટે ચર્ચાની, હીલચાલની આવશ્યકતા છે. ચર્ચાની, હીલચાલની ખામી, એ જનસમાજની સુરતી, જનસમાજની અધોગતિ સૂચવે છે તેમ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ વિવેચનની ન્યૂનતા એ સાહિત્યની પણ અવનતિ સૂચવે છે એમ માફ માનવું છે. જીવનના દરેક વિભાગમાં, દરેક વિભાગના આરોગ્યપૂર્ણ જીવન માટે વિશિષ્ટ વિવેચનની હમેશાં આવશ્યકતા રહે છે. ધરનાં દરેક કામકાજ ઉપર, સાંસારિક, રાજદારી તેમ ધાર્મિક બાબતો ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. સુંદર ગૃહકલાઓ, ધર્મને લગતી મતભેદની બાબતો, રાજદારી વિષય ઉપર વિવેચન થાય છે, ચોગ્યાચોગ્યનું દોહન કરવામાં આવે છે, સત્યમાર્ગનાં સંશોધન થાય છે તે મુજબ સાહિત્યમાં પણ ચર્ચાની આવશ્યકતા છે.

વિવેચનના સંબંધમાં, નિરીક્ષણના સંબંધમાં એક વખત સાહિત્યસભામાં રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે જે વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા તે સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી. ગુજરાતસાહિત્યસભામાં રા. મહાનંદ ભટ્ટે, ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું ત્યારે પ્રમુખપદેથી રા. કેશવલાલે જણાવ્યું હતું કે સાહિત્યમાં નિરીક્ષણનું, વિવેચનનું પદ ગૌણ છે અને હાલ, આ દેશના અનેક પ્રકારની ભિન્નતાના, કુસંપના સમયમાં વિવેચન ન હોય તો પણ હરકત જેવું નથી. સાહિત્યમાં વિવેચનનું પદ ગૌણ છે એ હું સ્વીકારું છું. ગ્રંથ લખવા અને ગ્રંથ આદિનાં વિવેચન લખવાં એમાં વિવેચનનું પદ ગૌણ છે છતાં ઉત્તમ વિવેચન સાહિત્યજીવનને, લોકોની અભિરુચિને ઉચ્ચગામી કરે છે. જાગૃતિ, ચર્ચા, હીલચાલ વગરનું સાહિત્યજીવન મૃતપ્રાય છે એમાં કશો પણ શક નથી. ભિન્નતા, કુસંપ વિષેના

ગ. કેશવલાનના વિચારમા કરુણાનો, અનુકંપાનો, એકતાની સિદ્ધિ માટેની લાગણીનો ગમે તેવો સ્તુત્ય આધારોવા હોય તો પણ તે ઈષ્ટ હોય એમ હું ધારતો નથી. જીવનના દરેક વિભાગમા, દરેક કામ ઉપર વિવાદ, ચર્ચા, વિવેચન થાય છે પતિપત્ની, પિતાપુત્ર, ધરના કામકાજમા, સગા હાલા કુટુંબના કામકાજમા, ગણકર્તા અને ગ્રામ રાજપ્રકરણમા, તત્ત્વ-વેત્તાઓ પરસ્પર તત્ત્વજ્ઞાનમા, વિદ્વાનો, નિધા, સાહિત્ય, કલા, કૌશલ, ધર્મ આદિના વિષયમા, અમલદાર અને નોકર પોતાના કામકાજમા, ઈન્સાફ કરનાર અને વકીલ કોર્ટમા, એમ ધર્મા, કુટુંબમા, કચેરીઓમા, દંપારામા, સભાઓમા, પરિવહોમા, ધર્મમંદિરોમાં વિવાદ, ચર્ચા, વિવેચન થાય છે અને દરેક વિષયમા યોગ્ય, પ્રામાણિક, સત્યપૂર્ણ, નિર્ભય, સમ્યક્તાપૂર્વક વિવેચન થાય છે તો તથી જનમમાજને લાભ થયો છે અને થાય છે એ નિર્વિવાદ છે ઘર, કુટુંબ, કચેરીઓ, સભાઓમા તેમ રાજમંદિરો અને ધર્માનયોમા પ્રામાણિક ચર્ચા, વિવેચન, બંધ થાય તો આપણે ધરના, કુટુંબના નિયમિત વ્યવહાર એકદમ બંધ કરવા પડે, સભાઓ, પરિવહો, કચેરીઓ, દરબારો આદિ એકદમ બંધ કરવાની આપણને ફગ્ગર પડે.

સંશોધનમા, લેખનમા, જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમા મનુષ્યને પરસ્પર વિચાર પ્રદર્શિત કરવા પડે છે અને ઘણીવાર મતભેદ થાય છે આ મતભેદ, મતભેદથી ઉત્પન્ન થતી ચર્ચા ઘણી અગત્યની છે કારણ કે મનુષ્ય માત્ર અપૂર્ણ છે અને જોડેલે અંગે, ચર્ચાથી, વિવેચનથી એક બીજાના વિચાર જાણી તેઓ અપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ વધારે પ્રશસાપાત્ર છે. સપૂર્ણ તાત્ત્વ સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે સપૂર્ણતા ક્યા રહેલી છે, સપૂર્ણતા કેની રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય, સંશોધન તેમ લેખનમા શું ન્યૂન છે, સંશોધન, લેખન, સાહિત્ય તેમ યોગેશી વાચનની અભિરુચિનો વિકાસ, તેની ઉન્નતિ, તેની અભિવૃદ્ધિ કેની રીતે થાય તે વિવેચનદ્વારા દર્શાવવામા આવે તેમા અનિષ્ટ શું છે એ સમજી શકતો નથી

બ્યાગે કોઈ પણ મનુષ્ય લેખન તરીકે, શિક્ષક તરીકે, પોતાના વિચાર જનસમાજ ઉપર દર્શાવવા માગે ત્યારે તેમા આજી અમાજી પ્રેરણ છે, સ્વીકારવા જેવું તેમ ફેંકી દેવા જેવું કેટલું છે, તેણે લખેલું સર્વ રીતે સપૂર્ણ છે કે ન્યૂનતાવાળું છે તે તેણે, તેમ જન સમાજના સંસાધાનથી જ્ઞાનવાળા તેમ અજ્ઞાન મનુષ્યોએ જાણવાની જગત્ જહે છે આ બાબ તની જે વિદ્વાનો, લોધાને સમજ આપે, સાહિત્યને લગતી, લેખન અને વાચનને લગતી લોધાની અભિરુચિને સત્યે ચકાવે, સંભાર્ગ દર્શાવે તેઓ જનસમાજની એક રીતે ઉત્તમ સેવા ઉઠાવે છે * નિરીક્ષણ, વિવેચન એ આ મુજબ જનસમાજની, સાહિત્યની એક ઉત્તમ પ્રકારની સેવા છે

સાહિત્ય ચર્ચામા, સાહિત્યના વિવેચનમા, ઘણું શીખવા જેવું, ઘણું અદ્ય કરવા લાયક

* Every critic who can discern between good and bad, between true and false, between literature and merely printed stuff, can direct popular taste, and every person with brain to think with, reason to judge with, and speech to express his opinions with, is a critic if he wills to criticise —Jean Roberts

હોવા છતાં સાહિત્યમાં વિવેચકના પદને ઉતારી પાડવામાં આવે છે તેને માટે કેટલાંક ખીન્ન કારણો પણ દર્શાવે પરન્તુ તેનું એક કારણ મનુષ્યસ્વભાવ છે. માનવ સ્વભાવ, રીઝા, ચર્ચા, વિવેચનનો શું પણ શીખામણ, સભ્ય બોધ પણ સહન કરી શકતો નથી, મનુષ્યસ્વભાવમાં કાંઈક વક્તા, કાંઈક આગ્રાહ રહેલી છે. ધણું મનુષ્ય એવાં હોય છે જેઓ, ખતાવ્યા વિના સૂઝે તો સીધે માર્ગે ચાલ્યાં જાય પણ માર્ગે ખતાવવામાં આવે, તેમને કોઈ પણ પ્રકારની સલાહ આપવામાં આવે તો તેઓ તે માર્ગ, તે સલાહથી હંધું જ પગલું ભરે. સહનશક્તિની આવી ખામી, આવી આગ્રાહ, સામાન્ય મનુષ્યોમાં જોટલી હોય છે તેના કરતાં પોતાને વિદ્વાન, પોતાને પંડિત માની બેઠેલા લોકોમાં વધારે જોવામાં આવે છે એ દિલ્લગીરી ભરેલું છે. હિક મિનિમનું વિવેચક તરીકેનું ચિત્ર આપતાં, ડૉ. જોન્સને વિવેચકની કેટલીક ખામીઓ ઠીક ખતાવી છે પરન્તુ તેમ કરતાં સમસ્ત વિવેચકવર્ગની હાંસી કરવામાં ડૉ. જોન્સન પોતાના પાંડિત્યના અભિમાનને, મનુષ્યસ્વભાવને ધણું અધીન થઈ ગયા છે, અને સાહિત્યમાં વિવેચકનું કામ જાણુ છે, એ વાત તો ખાત્રુપર રહી પરન્તુ તે કામ ધણું હલકું છે એવું હિક મિનિમનું નિરાશાજનક ચિત્ર તેના વાચકો આગળ તેઓએ રજુ કર્યું છે. મિત્રાભિમાની પડિનો જ, કીર્તિલોભી લેખકોજ વિવેચન સહન કરી શકતા નથી. સુઝ લોકો, સુઝ લેખકો, ખરા પંડિતો તો હમેશાં ચર્ચાનો, વિવેચનનો સત્કાર કરે છે. એક રીતે જોઈએ તો એમ પણ ખરું લાગે છે કે જેઓ લેખકો વા વક્તા તરીકે જનસમાજ પર કાંઈ ઇસાવવા માગતા હોય, જેઓ ઉપદેશક તરીકે ખઠાર પડતા હોય, જેઓ કાંઈ કહેવા માગતા હોય તેમણે સાંભળવું પણ જોઈએ, તેઓએ સાંભળવાને, જાણવાને તત્પર રહેવું જોઈએ. જે લોકો, જે પંડિતો, જે વિદ્વાનો પોતાને સર્વજ્ઞ ધારી વિવેચનનો, ચર્ચાનો, સચનાઓનો અનાદર કરે છે તેઓ ગમે તેવા મોટા પંડિત હોય, ગમે તેવા મોટા વિદ્વાન હોય, પરન્તુ આ તેમનો દુર્ગુણ તેમની વિદ્વતાને, તેમના પાંડિત્યને વિદ્વત્કર્તા થઈ પડે છે.

સોક્રેટિસ ગ્રીસનો શાણામાં શાણો દિલસુદ ગણ્યો તો તેનું એક કારણ હતું. તે જાણ્યો અને કહેતો કે હું કશું જાણ્યો નથી. આ જગતની મહાન રચના, જગતના વિવિધ પ્રકારના ચમત્કારો, જગતના જૂઠા જૂઠા સદૃષ્ટ પદાર્થોનું સૌન્દર્ય, એ એટલાં ગૂઢ છે કે તે સર્વ રીતે જાણવાની કોઈ મનુષ્ય પ્રગલ્ભતા કરે તો તેની સુઝજનમાં ગણના થાય નહિ. મનુષ્યે, સુઝજનોએ તો હમેશાં કાંઈક જાણવાને, કાંઈક શીખવાને, કાંઈક સમજવાને તત્પર રહેવું જોઈએ. જે મનુષ્ય ગમે તે સ્થાનથી, ગમે તે વ્યક્તિથી જ્ઞાન મેળવવાને તૈયાર હોય છે તેજ વસ્તવિક જ્ઞાન મેળવી શકે છે. સંસારને લગતી, ધર્મ અને રાજપ્રકરણને લગતી ચર્ચામાંથી, મનુષ્યને જેમ ધણું શીખવાનું મળે છે, તેવી જ રીતે સાહિત્યને લગતી ચર્ચામાંથી, વિવેચનમાંથી, લેખકો, સંશોધકો, તેમ સામાન્ય રીતે જનસમાજને ધણું શીખવાનું, ધણું માર્ગદર્શક જ્ઞાન મળી શકે છે. †

† કવિ વર્ડ્ઝવર્થને પણ વિવેચનની ધણી હલકી કિંમત હતી.

‡ Thus it tends, at last, to make an intellectual situation of which the creative power can profitably avail itself. It tends to establish an order of ideas, if not absolutely true, yet true by comparison with that which it displaces; to make the best ideas prevail. Presently, these new ideas reach society, the touch of

વિવેચનને કનિષ્ઠ પક્ષિએ લાવનાર, અધમ પક્ષિના વિવેચકો છે, આવા વિવેચકોમાં, તેમના પોતાનામાં કંઈ માલ હોતો નથી અને માત્ર, મોટા માણસો, મહાન લેખકો આદિ ઉપર ટીકા કરીને જ તેઓ પોતાનું મહત્વ દર્શાવવા કાંઈક માર્યા કરે છે. ડિઝરાયલીએ “લોથેર”માં આવા વિવેચકો વિષે લખતાં જણાવ્યું છે કે “There is always both in Politics and Literature, the race, the Denises, the Oldmixon, Curles, who flatter themselves, that by systematically libelling, some eminent person of their times, they have a chance of descending to posterity.” આનો ભાવાર્થ એજ છે કે મહાન પુરુષો ઉપર ટીકા કરવાથી આપણે પણ મહાન થઈ જઈશું એમ અધમ પક્ષિના વિવેચકો વિચારે છે. § આવા વિવેચકોને કદી શકાય કે કંઈ, લખાયેલું કે બોલાયેલું હોય તેના ઉપર પોતાની પુદ્ધિ મુજબ અભિપ્રાય આપવો, ટીકા કંઠી એ સહેલી વાત છે, નવું ઉત્પન્ન કરવું અને ઉત્પન્ન થયેલા ઉપર ચર્ચા કરવી એમાં ચર્ચાને ગૌણપદ છે તેનું કાનજી પણ આજ છે. નહિ તો, ઉચ્ચ પ્રકારના વિવેચનોમાથી સામાન્ય વર્ગને તો શું પણ લેખકોને, નવું ઉત્પન્ન કરનારાઓને પણ ધણું શીખવા જેવું હોય છે. કોઈ પણ ગ્રંથો, વા કોઈ પણ સમયે વિવેચનની કિંમત, વિવેચનની અગત્ય ઓછી મનજવામા આવે છે અગર થડી જતી જોવામાં આવે છે તો તેનું કારણ એજ છે કે ખરા વિદ્વાનો, વિવેચક તરીકે, સાહિત્યમેદા બજાવવા બહાર પડતા નથી અને અજ્ઞાન જનો વિવેચક તરીકે બહાર પડે છે.

હવે ત્યારે, વિવેચન શું, તેના ઉદ્દેશ શા છે, વિવેચનનો કેવો દુરુપયોગ થાય છે, વિવેચકના ધર્મ શા તે જાણવા સાથે, સાહિત્યપર તેની કેવી મજબૂત અસર રહે છે તે જાણવાની જરૂર છે. વિવેચક બ્યારે પોતાના ધર્મ મથાસ્થિત રીતે બજાવે ત્યારે તેની સત્તા ધણી લાભકારક થઈ પડે છે. વિવેચન બ્યારે પ્રતિપક્ષ સ્થિતિમા નથી હોતું તેમ બ્યારે તેનો દુરુપયોગ થાય છે ત્યારે તે નુકશાનકારક થઈ પડે છે.

અયોગ્ય, અપ્રમાણિક, અસમ્ય, આક્ષેપપૂર્ણ વિવેચન લાભ કંતાં નુકશાન ધણું કરે છે એમ સર્વ સુચન સ્વીકારે છે. તેવાં વિવેચન પણ મહાન લેખકોની કીર્તિ ઉપર કંઈ પણ અસર કરી શકતાં નથી અને ઉલટાં, આખરે હાર્યાગપદ થાય છે, સબળ તે વિવેચન, મહાન લેખકોના વિચારો, તેમની ઉચ્ચ કલ્પના, તેમના ઉચ્ચ વિચારોનું ઉદ્દ્યન, એ સાથે ટકી શકતાં નથી અને અન્તે ક્ષોભ પામે છે. સાધારણ, સામાન્ય વિષયો, સામાન્ય લેખોની ચર્ચામાં જ સામાન્ય પક્ષિના વિવેચકો ફાવે છે અને પોતાના બે ચાર પ્રિય શબ્દો,

truth is the touch of life, and there is a stir and growth everywhere. Out of this stir and growth come the creative epochs of literature—*Matthew Arnold*.

§ આવા કોઈ વિવેચકપર જ શુરસે યદને ડૉ. જોન્સને પણ કહેલું હોયું જોઈએ કે “He whom nature has made weak and idleness keeps ignorant may yet support his vanity by the name of a critic.”

એ ચાર પ્રિય વાક્યો, એ ચાર પ્રિય વિચારો વડે, વક્તા યા લેખકોનાં, વાંચકો કે ગેરવાંચકો વખાણુ વા નિન્દા કરે છે. આવા વિવેચકોની સાહિત્ય ઉપર સારી અસર થઈ શકતી નથી.

કેટલાકે તો, વિવેચનનો અર્થ જુલ કાઢવી, માત્ર દોષ બતાવવા, બીજાનાં હિત જોવાં, એવો જ હોય એમ સમજે છે. કેટલાકે, વિવેચનમાં કોઈ મધ્યમ માર્ગ જોતા નથી. કોઈ પણ લેખને ચુંચી નાંખવો. કે તેનાં બંને તેટલાં ગુણગાન કરવાં એ અંતિમ માર્ગ તેઓ મઠણુ કરે છે. વિવેચકે વખાણુવાની તેમ દોષ બતાવવાની આવશ્યકતા છે એ ખરી વાત છે પરંતુ વખાણુવા તેમ દોષ બતાવવા સિવાય પણ તેને બીજી અગત્યની અને આરોગ્ય આપતો ઉપર પણ લક્ષ આપવાનું છે. તેણે વિવેચનના વિષય પર જેટલા દર્શાવી શકાય તેટલા વિચાર દર્શાવી તેમાં ઉત્કૃષ્ટ, સામાન્ય, નહિ તો નિકૃષ્ટ કેટલું છે તેનું નિરૂપણુ તેણે કરવું જોઈએ.

જોવામાં આવેલું, સાંભળેલું, અનુભવાયલું, કહેવાયલું, લખાયલું, વગ્યાયલું. એ સમગ્રાનું સ્પષ્ટીકરણુ પુનઃ વિસ્તાર સાથે, વિશેષ પ્રકાશન સાથે કરવું તેમાંનું ઇષ્ટ-અનિષ્ટ-બતાવવું જ જે વડે લોકોની રચિ શિષ્ટ, સંસ્કારી અને, સાહિત્યની ઉન્નતિના માર્ગનું સ્થાપન થાય તેને વિવેચન કહી શકાય. જેમ મુવર્ણુ અમિવડે શુદ્ધ થાય છે, તેની ક્રાન્તિ, તેની કિંમત વધે છે, તેમ સાહિત્ય વિવેચન વડે શુદ્ધ થાય છે, તેની ગણના વધે છે.

વિવેચકનો વિશિષ્ટ ધર્મ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, અમુક વિષયનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણુ કરવું, લેખકના વિચાર વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવવા, સારા લેખકો પ્રત્યે લોકોની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવી, ઉત્તમ લક્ષ્ય અને ઉત્તમ વિચારોનો * પ્રચાર કરવો એ છે પરંતુ તેની સાથે તેનું એક લક્ષણુ ઇન્સાફ કરનારનું પણ છે. તેણે પ્રમાણની તુલના, ચાલવણી, પરીક્ષા, વિવરણુ કરવું જોઈએ છીએ, આ પછી તેની કિંમત કરવી જોઈએ છીએ. આ પછી તેણે ચુકાદો આપવો જોઈએ છીએ. ઇન્સાફ કરનારનું પદ જેમ ગંભીર, અને જવાબદારીવાળું છે તેવી

જ ઉક્તાનુક્ત દુરુક્તાર્થ વ્યક્તકારિત્વ વાર્તિક ।

અર્થ:—કહેલા, ન કહેલા, ખોટી રીતે કહેલા અર્થોને સ્પષ્ટ કરે તે વાર્તિક.

કોઈવાર મતભેદ થયે, એક શાસ્ત્રઉપર અનેક વિચારો પ્રચલિત થયા હોય ત્યારે, જે કોઈ સારાસારવિવેચકવિચક્ષણુ જુદિમાન વિદ્વાન તે પૂર્વ વિદ્યમાન વિચારોની તુલના કરી, તેમાં ઉક્ત શું છે, અનુક્ત શું છે, તથા દિરુક્ત વા દુરુક્ત શું છે, તેની સંગ્રહિત રહિત યથાર્થ અવસ્થા કરે છે, તે યથાર્થ વાર્તિકકાર છે.—મન:શુભરામ.

* In general, its course is determined for it by the idea, which is the law of its being; the idea of a disinterested endeavour to learn and propagate the best that is known and thought in the world and thus to establish a current of fresh and true ideas.—*Matthew Arnold*.

જ રીતે વિવેચકનું પદ તોટકું જ ગંભીર, તેટલું જ જવાબદારીવાળું છે. જનના આગળ જેમ પ્રગ્નને ન્યાય મળવાનો મહત્ત્વ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તેવી જ રીતે વિવેચક આગળ લેખકને ન્યાય મળવાનો પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. પ્રથમમા, મનુષ્યની મિલકત, તેનું જીવન, તેની પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ રહે છે. વિવેચક આગળ લેખકના બુદ્ધિસામર્થ્ય, નિરીક્ષણ, સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ, માહિત્યના અવિષ્ણનો પ્રશ્ન રહે છે. જનનું કામ જેમ મુશ્કેલ છે તેવી જ રીતે વિવેચકનું કામ પણ મુશ્કેલ છે. વિવેચનની અસર લેખકો પર ઘણી રહે છે અને રહેવી નોંધવું.

જે કંઈ લખાય છે કે બોલાય છે તે ઉપર જનસમાજનો સામાન્ય અભિપ્રાય તો બંધાય છે પરંતુ તે અભિપ્રાયના ખરા માર્ગદર્શક વિવેચકો હોય છે અને તે સખબથી વિવેચકનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન બહોળાં હોવાં નોંધવું. તેનું હૃદય કરુણ, વિશાળ હોયું નોંધવું.

વિવેચકનાં મુખ્ય લક્ષણોમાંનું* પ્રથમ લક્ષણ માત્ર ધારવા મુજબ એ છે કે જે

-
- * But you who seek to give and merit fame,
And gently bear a critic's noble name.
Be sure yourself and your own reach to know
How far your genius, taste and learning go,
Launch not beyond your depth but be discreet
And mark that point where sense and dolness meet—Pope
But where's the man who counsel can bestow,
Still pleased to teach and yet not proud to know
Unbias'd or by favour or by spite,
Not duly prepossess'd, not blindly right,
Though learn'd, well-bred, and though well-bred, sincere,
Modestly bold and humanely severe,
Who to a friend his faults can freely show,
And gladly praise the merit of a foe.
Bless'd with a taste exact, yet unconfined,
 - * A knowledge both of books and human kind.
Generous converse; a soul exempt from pride,
And love to praise with reason on his side.
Such once were critics, such the happy few,
Athens and Rome in better ages knew.
The mighty Stagyrte first left the shore,
Spread all his sails, and durst the deep explore,
He steer'd securely, and discover'd far,
Led by the light of the mæonian Star,
Poets a race long unconfined and free,
Still fond and proud of savage Liberty,
Received his laws, and soon convinced 't was fit,
Who conquer'd nature, should preside o'er wit—Pope.

વિષયનું વિવેચન કરવાની કોઈ પણ વિવેચકને ઈચ્છા હોય તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેને હોવું જોઈએ. ઇતિહાસના વિવેચકને ઇતિહાસનો, સાહિત્યના વિવેચકને સાહિત્યનો, ધર્મગ્રંથોના વિવેચકને ધર્મગ્રંથોનો, વિજ્ઞાનના વિવેચકને વિજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાં જોઈએ. કેટલીક વખતે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી કે સામાન્ય રીતે ઘણા વિવેચકો એવા જોવામાં આવે છે કે તેઓ પોતે અમુક વિષયનાં માત્ર મૂળતત્ત્વ જ જાણતા હોય છે, કે કદાચ કયું પણ જાણતા નથી અને તે વિષયનું વધારે સાફ જ્ઞાન ધરાવતા માણસના પુસ્તક, લેખ, વા વિષયમાં માયું મારવા જાય છે, તેપર ચર્ચા, તેપર વિવેચન કરવા લાગે છે. કેટલાક વિવેચકો જેઓએ નરસિંહ મહેતા, ગ્રેમાનન્દ આદિ મહાકવિઓનાં કાવ્ય પૂરી રીતે વાંચ્યાં હોતાં નથી તેઓ તે કાવ્યોની વાતો યા લખાયેલાં વિવેચનો સાંભળી મા વાંચી, તેપરથી જ અને ઘણી વખત ખીજના અભિપ્રાય ઉપરથી જ તે કવિઓ ઉપર ટીકા, વિવેચન કરવા બેસી જાય છે. આવા વિવેચકો, ખરા અભ્યાસી આગળ ખરા વિદ્વાન આગળ કેવા ભોંકા પડે છે તે ઘણી વખત આપણા જોવામાં આવે છે. માણસને બોલવા પહેલાં જાણવાની, વિવેચન કરતાં પહેલાં અભ્યાસની, જ્ઞાનની ઘણી જરૂર છે. અમુક વિષયમાં પોતાનું જ્ઞાન કેટલું છે તે વિવેચકે પ્રથમ તપાસવાની જરૂર છે.

જે વિષય પર, વિવેચકને, વિવેચન કરવાની ઈચ્છા હોય તે વિષયના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન ઉપરાંત, પોતાની માતૃભાષાની કોમળતા, મૃદુતા, કમનીયતા, સુન્દરતા, રસિકતા અને બળનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. જીવનનાં તેમજ શૈલીની સુન્દરતાનાં લક્ષ્ય જાણવાની તેને આવશ્યકતા હોવાથી આ બન્ને જ્ઞાનની તેને અપેક્ષા રહેવી જોઈએ.

ખીજું લક્ષણ એ છે કે, વિવેચક જેનું નિરીક્ષણ કરે, જેવી તે તપાસ કરે તેનું તેણે કહી દેવું જોઈએ. રાત્રાદારી તેમ ખીજી વ્યવહારની બાબતોમાંતો હીક પરન્તુ સાહિત્ય જેવી પરમ ઉચ્ચ, પવિત્ર, દિવ્ય બાબતમાં પણ જેઓ બોલવું જોઈએ તે ન બોલે, ત્યાં પણ ખુશામત, પક્ષપાત, અભિમાન, અન્યાયવૃત્તિ રહે સત્સપરાયણતા, સ્વાતંત્ર્ય ન રહે તે લજ્જાસ્પદ છે. * આપણને જે ખડે લાગે તે, પરાયે, જાહેર હિતને માટે, સભ્યતા સાથે છતાં નિર્ભયપણે કહી દેવું એ સદ્ગુણની આપણા સામાજિક જીવનમાં ખામી માલમ પડે છે. દિ-દુરયાનના લોકોના સંસર્ગમાં આવનાર વિદેશીઓને પણ આ ખામી માલમ પડી આવી છે. કોઈની પુંક પાછળ નિન્દા કરવામાં, ચાકી યુગલી કરવામાં, કોઈનાં પરાક્ષ વખાણુ યતાં સાંભળી, તેનું બુદ્ધિ બોલવામાં આપણે ઓછા કુશળ નથી, તેમાં આપણે ઓછો સમય જતો નથી પરન્તુ જે કાંઈ જાહેરમાં કહેવાની, જાહેરમાં બોલવાની, જાહેરમાં સૂચના કરવાની આપણી ફરજ હોય છે તે ફરજ બજાવવામાં આપણે પાછળ પડી જઈએ છીએ.

* But criticism, real criticism, is essentially the exercise of this very quality; it obeys an instinct, prompting it to try to know the best that is known and thought in the world, irrespective of practice, politics and everything of the kind; and to value knowledge and thought as they approach this best, without the intrusion of any other consideration whatever—*Matthew Arnold*.

આપણે તે દરજ્જા બમ્બવતા જ નથી. આપણા કહેવાતા આગેવાનોમાં પણ આ સદ્ગુણ જોવામાં આવતો નથી તો નવા જમાનામાં તે સદ્ગુણ અનુકરણ રૂપે પણ જોવાની આશા પણ નિરર્થક જ છે. પ્રમાણિકતા, નિખાલસપણું, સ્વાતંત્ર્ય, જીવનના દરેક ઉદ્યોગમાં, દરેક વ્યાપારમાં જરૂરનું છે. સાહિત્યમાં તેની વિશેષ અપેક્ષા, વિશેષ આશા રાખી શકાય છતાં, સાહિત્યમાં પણ મિથ્યાભિમાન, ઈર્ષ્યા, પક્ષપાત, ખુશામત, વ્યાવહારિક કુશળતા (છત્), કપટ, દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ અત્યંત ખેદજનક છે. વિદ્વાનો જ્યાં જોડાવું જોઈએ ત્યાં જોડાતા નથી, ન જોડવાનું હોય ત્યાં જોડે છે, જે કહેવાનું હોય છે તે નથી કહેતા, ન કહેવાનું હોય તે કહે છે, વખાણવા જેવું હોય ત્યાં ચૂપ રહે છે, અથવા નિન્દા કરે છે, ન વખાણવા જેવું હોય ત્યાં વખાણ કરે છે, વખોડવા જેવું હોય છે ત્યાં મૂગા રહે છે.

સત્યથી જ અસત્ય દબાઈ જાય છે, ન્યાયથી જ અનૃતપર અંકુશ રહે છે. અસત્ય તથા અનૃતને એકદમ રોકવામાં આવતાં નથી તો તેનો પ્રચાર વિશેષ થાય છે અને યજ્ઞીએ અન્યન્ત અનિષ્ટકારક થઈ પડે છે. સાહિત્યમાં અસત્ય અને અનૃતના પ્રવેશનો પ્રતિરોધ કરવો એ વિદ્વાન વિવેચકનું કર્તવ્ય છે અને તે તેમણે જૂનવું જોઈતું નથી.

ઉચ્ચ પ્રાપ્ત્યથી જ્યાં કાંઈ જોણું માત્રમ પડે ત્યાં વિદ્વાન વિવેચકોએ તો પોતાનો અસંતોષ નિર્ભયપણે દર્શાવવો જોઈએ. પ્રાપ્ત્યથી ન્યૂન હોય ત્યાં મૂગા રહેવાથી વિવેચક પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ થાય છે. સાક્ષરશ્રી મન મુખતમે રજુ કરેલા ચણકૌશિકનાં વચનોમાં ગુણગ્રાહકતાનું લક્ષણ ગમે તેવું હોય પરંતુ અમે તે વચનોનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી. એ વચનોથી કહેવાયલું છે કે:—

દૃષ્ટાં કિમપિ લોકે સ્મિન્ન નિર્દોષ ન નિર્ગુણમ્ ।

આવૃણુ ધ્વમતો દોષાન્નિવૃણુધ્વ ગુણાન્નુધ્વાઃ ॥

અર્થાત્, આ લોકમાં નિર્દોષ અને નિર્ગુણ એવું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી માટે દોષોને લોકો અને ગુણોને પ્રકટ કરો.

અમારો તો એવો અભિપ્રાય છે કે ગુણને પ્રસિદ્ધ કરવા તે સાથે દોષ અને ન્યૂનતા પણ બતાવવાં અને સાહિત્ય તથા જીવનનાં ઉચ્ચ લક્ષ્ય હમેશાં જનસમાજ આગળ રજુ કરવાં.

નિરીક્ષકમાં, પરીક્ષકમાં, વિવેચકમાં, મિથ્યાભિમાન, ગર્વ એ દુર્ગુણ હોવા જોઈએ નહિ. ઘણા વિદ્વાનો પોતાના જ્ઞાનથી પ્રમત્ત, મસ્ત રહે છે. તેઓ એમ સમજે છે કે અમુક વિષયમાં તો અમારો જ અધિકાર છે, અમે જ અમુક બાબત તો કરી શકીએ. તેઓ કેટલીક બાબતમાં કાંઈક સીમા બાંધી બેસે છે, અમુક વિચાર, અમુક નિર્ણય તેઓ કરી

એક પછી અન્ય કોઈ વિચાર કરતા જ નથી. અન્ય વિદ્વાનો, અન્ય લેખકો પ્રત્યે તેઓ ઈર્ષ્યાની, નિરંકારની દૃષ્ટિથી જુએ છે.

ઉદારચરિત, ન્યાયવૃત્તિપરાયણ વિદ્વાનો પણ જોવામાં આવે છે. ગમે તે પંક્તિના લેખકમાં કોઈ પણ સદ્ગુણ જોઈ તેઓ તેની કદર કરે છે. ગમે ત્યાં પણ સારું જોઈ તેઓ પ્રસન્ન થાય છે. સંકુચિત વિચારના, ક્ષુદ્ર હૃદયના મિથ્યાભિમાની વિદ્વાનો જ અન્ય વિદ્વાનોની ઉન્નતિ જોઈ શકતા નથી, ત્યાં તેમના કરતાં આગળ વધવાનો યત્ન તેઓ જુએ છે, ત્યાં તેઓ ખીજાને ઉતારી પાડવાનો, હલકા પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ વિદ્વાનોએ સમજવાની જરૂર છે કે જ્ઞાનની પરિસીમા એક વ્યક્તિ માત્રમાં આવી જતી નથી. મિથ્યાભિમાની વિવેચક નિષ્પક્ષપાતથી, ન્યાયશુદ્ધિથી વિવેચન કરી શકતો નથી.

ઈન્સાફ કરનારે, ન્યાયાધીશે, પરીક્ષકે, વિવેચકે, કોઈ પણ સંબન્ધથી, કોઈ પણ લાભચંચી દોરવાઈ જવું ન જોઈએ. નિઃસ્વાર્થ અને ન્યાયપરાયણ વિવેચન જ સાહિત્યની સેવા બનવી શકે છે. અત્યન્ત સહેલાઈથી ખુશ થઈ નાપ અગર મહા મુસ્કેલીએ કોઈની કદર કરી શકે—પ્રશંસા કરી શકે, એવા મનુષ્યો પણ વિવેચક તરીકે નિષ્ણ નીવડે છે. વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં હાલ પ્રકટ થતાં વિવેચન, અભિપ્રાય, સત્યશીલ, ન્યાયપરાયણ, વિશ્વસનીય નથી હોતા તેનું કારણ એ છે કે વિવેચકો, મિત્રના, કે અન્ય કોઈના કૃપાકટાક્ષ માટે, અગર કોઈના ઉપર મેહેરબાની કરવા માટે, કોઈ ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ માટે જોટલી દરકાર રાખે છે—જોટલી લેખની સાદાસારતા માટે, સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટતા માટે, સત્ય માટે દરકાર રાખતા નથી.

(અપૂર્ણ.)

ડાહ્યાલાલ લક્ષ્મણ પટેલ.

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિસ્સુ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદિક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાપડનું પુરું માવકવાડ સરકારના કળવણી ખાતાએ
લાકબેરી માટે મજૂર કરેલ છે. કે આર આતા. પો. એક આનો

ટે રચનાર—

લાઈશિંગર કુબેરજી શુક્લ.

મારબી નીવારી મુ વેરાવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—બુકસેલર્સ મુબઈ

કાવ્ય મંજરી.

' x x જૂના કાવ્યોનો સારો સંગ્રહ યથો હોત તો આ જ છે x x '

શ્રી ૦ ટી ૦ કે ૦ ગજવર

' x x પસંદગી બહુ જ સારી કરી છે x x '

શ્રી ૦ જ

' x x મુજબતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સંબંધી દ્રિષ્ટિથી વાંચકો ને આ
બ્યાસકોને બધું સહાયબૂત થઈ પડશે. x '

રમણભાઈ મં ૦ નીલકંઠ

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિસ્તૃત વિવરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો સંગ્રહ

કિંમત રૂ. ૧

જેન હાઈક્રુક. }

મુબઈ નાં ૩ }

છવાસાઇ અમીચંદ પટેલ

ઉપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

નવે વિશે વિકાસોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આપ્યા છે સરલ યુગરસતી ભાષામાં લખ્યા
ચેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાનાં

કર્તા—લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી એ

બન્હુ સમાજ

ઉચ્ચ કામળની પાકા પુઠાની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુઠાની ને હલકા કામળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-12-0

મળીવાનું ટેકાણું.

લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી એ અસિસ્ટેડ સેક્રેટરી
સેનામન-નિરમામ બેકરોડ—મુબઈ

મેથનાં એફેસ અમદાવાદ

નંબર

સુધી સુબોધ

"

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિના

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨.જો.

દરેકની કીંમત આડ આના.

થોડા વખતમાં છપાશે.

૧ ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મુગવાનું કેશનું.

છવનલાલ અમરશી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાધી.

અમદાવાદ.

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

ગૃહવંદની - મતાં મી. જ. ના. મેથી આ પુસ્તક એક હિંદુ સંસારી વતા પ્રેમ અને નીતિના તત્ત્વોને અચ્છી રીતે ગ્રથેલ છે નામદાર ગાયકવાડ સ ૪ રના કેળવણી ખાતાએ નામ તથા લાંબેગીઓ માટે મળુર કરેલ છે. ૪૫૬ પાની શે બીલીખવાઈ મોયે કી ર. ૧-૧૨-૦

જે મુદ્રિકા - આ હિંદુ સંસારી વતા "પોર્ટ સાઈઝ"માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તેમાં હીરગૌડીનું અખડ પ્રેમ તેમજ પ્રવૃદ્ધનું પતિનશ્ચ તેમજ "કુમળાની સહનત" ના ચિતારો છે ૪૫૬ પાની ખવાઈ કી. રૂપ ર. ૦-૭-૦

દુરામન દારાબ - ખા.માં દારોગે મુનમનો શેલીએ, પારની સંસારી અતી રસીકી વાતાં. પહેલી આરતિ ખલામ ચતાં દાલખા બીજી પ્રમિદ્ કરેલ છે ૪૫૬ પાની ખવાઈ સોનેરી નામો કો. ર. ૧-૮-૦

આ શિયામ અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી રૂક છે ચરપત્ર મગાવતાં મોકલી આપીયુ

ડી હરમીદારાનો કું.

પારસીખતર કોટ, મુબમ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આવું જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

❀ અગ્રેસર છે ❀

❀ આ ગોળીઓ:- ❀

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં શાન તત્ત્વોને પ્રુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) શોષીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તામત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે

૩૨ ગોળીની ઠળી એકનો ૩ ૧

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લાયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.
મહેરબાની કરી “ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દૈનંત અને આબાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આયુર્વિદ્યામાં બદ્ધાર પડી આજ સુધીમાં તેની

પાંચ લાભ કરતાં વધારે મુક્તિ પ્રતો વહેવાઈ ચુકી છે.
તે પુસ્તક.

કોમ્પેન્ડ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દુ ઉર્દુ, (ગુજરાતી લિપિમાં) બંગાળી અને તામિલ
• બાષામાં તેણે છે. તેણે બાષામાં છપાય છે

વિના મૂલ્યે.

દયાલુ ખર્ચ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી 1-12-08

કાંચ, કાલેબાદેવી ગેટ.
મુંબઈ

મણિશંકર ગોવિંદભ.
જામનગર—કાઠિયાવાડ

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨. જો.

દરેકની કીંમત આઠ આના.

થોડા વખતમાં છપાશે.

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમજાવોડી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મળવાનું કેશવ.

૪ છવનલાલ અમરશી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર એસાસી.

અમદાવાદ.

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

શુદ્ધવદનો - કવિ મી. જી. ના. મેથી. આ પુસ્તક એક હિંદુ સંસારી વર્તો.

પ્રેમ અને નીતિના તત્વોને અચ્છી રીતે ગ્રથેસજે નામદાર ગાયકવાડ મં. ૩
૨ના કેશવજી ખાતાએ ઇત્યામ તથા હાઈલેંગીઓ માટે મંજુર કરેલ છે. કપડ
ની શોભીતીજવાઈ સામે છી ર. ૧-૧૨-૦૦.

જો મુદ્રિકા - આ હિંદુ સંસારી વર્તો "પોકેટ માસ્ટર"માં છપાવી પ્રમિદ્ કરેલ છે.
તેમાં હીરાગૌરીનું અખંડ પ્રેમ તેમજ પુરંદરનું પતિવ્રત તેમજ "કમગતિની
સહનત" ના ચિતારો છે. કપડાની જવાઈ છી. કલ ર. ૦-૭-૦૦.

દુરાશય દારાબ - ખાસમાં દારેને ગુજામનો શીલો, પારની સંસારી અતી
રસીલી વર્તો. પહેલી આરતિ અલામ થતાં દાસજી બીજી પ્રમિદ્ કરેલ છે
કપડાની જવાઈ સોનેરી નાગો કો. ર. ૧-૮-૦૦.

આ શિશુ અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી રહે છે. સુગીય અમાવનાં
મોજી સાધીય.

ડી હરમીદારાનો કં.

પારસીખતર કેટ, અંખડ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां सर्वस्य सत्यस्य सर्वणि भूतानि मधु ब्रह्मा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यद्ब्रह्माऽऽप्यत्मानं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मैवं सर्वम् । वपनि४२

સત્યાજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાજ્ઞા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । વપનિ૪૬

વર્ષ ૮૬, અંક ૬.

[માસિક.]

ભા.પદ, મનુ ૧૯૬૫.

તાન્ત્રી—પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાબુભાઈ કુન એન એ એલ એન બી

૫ ધિનની સંયમજિ	૩૮૬
(સ ર અરેસર ૨ અખરદાર)	
નાનદ્રાવનવાગા ખાતરો	૩૬૩
(સ ર સાકાચ દ નાકાલ સાદ એમ એ)	
૫.૫નેચિની આગળ	૨૬૬
(સ-સ. ભૈતિમુખરકર કમજાશ ક પ્રિવેરી એ : સ નનન બી)	
પાખાતનન	૩૦૧
(સ ર પુરુષોત્તમ હરિકૃષ્ણ પુરાણી બી એ)	
સાદિય અને તેના આગે	૪૩
(સ ર. મોહનલાલ પાવતીશ ૨ દવે એમ એ ૪૫ બી)	
સાદિય ઉપર વિવેચનની અસર	૪૦૬
(સ ર ડાવાખાઇ હરમલ પટેલ)	
૩૧ મુખના છવન અને કવનની રેખા	૪૧૨
(સ ર સુમનસ હરિલાલ મુખ)	
આકૃષ્ટિ	૪૧૭
(સ ર દુયેશ મહીપતરાય ઓઝા)	
ચિતા-પ્રવેશ (અવસીન)	૪૬૩
(સ ર નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી એન બી એલ)	
કશિખના પ્રવામની કશિખ નોન	૪૨૭
(સ ર મેનોલાલ મોહનલાલ હવેરી)	

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) નિવારણો, (૪) ઓરો (૫) અન્ય સહાયક ગ્રાન્ટો, (૬) તમામ સહાયક ગ્રાન્ટો, (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટલ સાથે)

ઉપરની લાઇબ્રેરીઓને 'આમ બક્ષીસ' નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુદરશી) શબ્દના આશય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલનામાં આવશે માત્ર પોસ્ટલ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦ મોકલવા કૃપા કરવી બીજા વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧-૦ ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટલ સાથે)
છૂટકે નકલ એક એકના રૂ. ૦-૬-૦

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ 'વસન્ત-ઓફિસ' ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને બ્યવસ્થા જવાબદાર છે અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ માર્ક પશુ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો આ કર્તો, કે ન હોય-પશુ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બધાતા નથી બ્યવસ્થાપક.

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બનતી માધારણ ઉપયોગની દવાઓ.

કીવર ફાર્મસી-અરબિન્દુ દરેક જાતના તાવ ઉપર સાચુ પડે છે
બાળીજ સરતી અને અરરકારક દવા છે રૂ. ૦-૪-૦

જર્મીસાઇડ-જલ્મવિનાયક એપી કે ઝેરી જંતુના વિપતે
કાપી નાંખે છે રૂ. ૦-૮-૦

બ્રેડ ગુરુદ્વારા સોલ્યુશન-રક્તશોષક, લોહી વિકાર ઉપર
બાળીજ અસરકારક દવા રૂ. ૧-૦-૦

લીવર સોલ્યુશન-કાનની કમજબીત વગેરે દુર કરે છે ચેટ
સાફી આણે છે અને બુખ સામે છે રૂ. ૧-૦-૦

એન્ટિસેપ્ટિક મધ્યમ-ચામડીના દરેક રોગ ઉપર ક્રોતું અટકાવી
જલદી રૂઝ આણે છે. રૂ. ૦-૮-૦

એ ઉપરાંત દરમનો મલમ, ખીલનો મલમ, કાલેરા પોષ વગેરે સમગ્રી જાતની
માતીર દવાઓ બનાવવા માં આવે છે

વધુ ખબર માટે તથા નમુના માટે લખો -

(પ્રો. અનુભવની) આયોનિક ફાર્મસી

ગીરમામ-સુબ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय. पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્,

પર્થ ૮, અંક ૯.

[આસિક.]

ભા.૨૫૬, સપ્ત ૧૯૬૫.

પુરોહિતની રાજભક્તિ.^૩

(અનુશ્લુપ)

“ રાજપુત્ર હુ છુ ત્યા ગો ચુદનો બધ રાખવો,
બ્રાતા ! અરુચિ ચલાવીને રણપાડિય દાખવો । ” ૧

(વસન્તોષેઢ)

પ્રતાપ ને શુભતઃ સુસંપ ધાર
ગણા ઉદેસિંહતણા મુત બેડ ગગ
કુર્યોંગ એક દિન તે પ્રિયરીર પૂતા
ચઢયા વિવાદે મૃગયાવિહારે. ૨

(મ દાકાના)

તોપે ઉંડુ વન બહુ તપે, અગ્નિજ્વાલા છવાતી,
અગ્નિ સર્વે દિશુરિણુ થતા ત્યાં સહે ભૂમિ તાતી,
આરે પક્ષી સભય ઉડતાં બીડીં બધે બરામ,
ને સ્કેન્ડે ત્યાં બધા કુંવરો વાદ્યા દેં તણાય. ૩

ફુ જેહનશાહ અકબરની સામે અપૂર્વ વીર્ય દેખાડી પોતાની અત્યંતતા અખંડ રાખ-
તે એવાડના અમર ગણા પ્રતાપસિંહ બ્યારે સુવરાજ હતા તે વેળાનો આ હૃદયભેદક વૃત્તાંત છે.

x એ શુક્તના વંશને પાછળથી શુક્તાવત્ નામે પ્રસિદ્ધ છે. જોતી.

(અનુ૭૫)

પ્રતાવ ત્યાં પ્રતાપે તો દન્દ યુદ્ધ તણો કીધોઃ
શુન્તે તે શર શબ્દોથી ઉત્તર બ્રાતને દીધો. ૪

દન્દ યુદ્ધ પડે બને, શસ્ત્ર સૌ ચમકી રહે;
વીરહાકે ધગ ધૂને, સાથીઓ નિરખી રહે. ૫

(શાલિનીમંદા.)

ટહે ટહે ઝેર બાપી ગયું છે,
રોમે રોમે શૌર્ય ધૂમી રહ્યું છે,
બાતા બાતા રોડસંબંધ બૂલેઃ
શસ્ત્રે શસ્ત્રો, નભ ચમકતાં, આધડી હસ્ત ઝૂલે ! ૬

(મંદાધરા x)

ટૂંદી ટૂંદી, ઉછળી ઉછળી, સિંહ થું રંગ રાખે,
રાતા તાતા ઉભય કુંવરો યુદ્ધનૈપુણ્ય દાખેઃ
ઊભા ઊભા અવર જન સૌ ધૂનતા મીટ મડિ,
વહેા ધૂને જીભેલાં, અનિલ ધુધવતો ઘેર ત્યાં ઘોષ પાડે. ૭

ઊઝા બ્યોમે નહિ નહિ કદી યુદ્ધ કો બોલું એવું,
ઘેડું ઘેડું નહિ જ અનિલે ગીત કો ગાયું તેવું;
પાપાણોમાં, વનવન વિશે, ઘોષ એવા ન ધૂમ્યા,
આજે એવાડના શા ઉભય વીર લડે, અંધકોષે ઝૂમ્યા ! ૮

(અનુ૭૬.)

એવાડ રત થું ખોરો, રોડમંત્રો જ શે સર્પો ?
સૂર્યે તે ચંદ્રના જેવા રાજપુત્રો પ્રભાભર્પા !

કોષ છે રોડનો વેરી, અગ્નિમાં બધું બાળતોઃ
કોષ છે નકનો સાથી, પ્રજાને ને પ્રજાળતો.

(કુતવિલંબિત.)

નથી નથી હંકતા કુંવરો જરા,
ઉભય યુદ્ધકલામહિ છે પૂરા;
કુલપુરોહિત આર્ષો જુએ તહીં,
સકલ નારા થવું હિસવું જહીં.

સ્થિતિ વિચિત્ર જથ્થાપ વિલોકતાં,
યુગલ તે અટકે નહિ રોકતાં;
ઉભયને અતિ તીવ્ર જ આજ્ઞે
રામન કાજ પુરોહિત વીનવે. ૧૨

સફલ યત્ન જરાય જથ્થાપ ના,
વિકૃત પુદ્ધિર્થો કાંઈ સુથાપ ના:
કુલપુરોહિત દીન વિભાસતો
હૃદય ના સમજે વિધિપાશ તો: ૧૩

ઉભય બધુવિશેષકો આ સગે
જીવન નિશ્ચય એકતુ આયમે;
ઉભય વા કદિ નાથ જ પામશે:
અરેર ! આ ભૂમિનું પછો શું થશે । ૧૪

(અનુકૃપ.)

તપતું ત્યાં મહાતાપે દીસે છે વન તે વધુ
લાગે છે ધૂમતું હૈયું, વન ને વિશ્વ તો બધુ । ૧૫

(મંદાધરા.)

રાતા તાના ઉભય કુંવરો યુદ્ધથી ના જ ખાંચે,
ગભા ગભા અવર જન સૌ ધૂનતા શાંતિ ભયે:
એવે આવી યુગલવચમાં તે પુરોહિત ગભે,
ભેડીને તે કઠારી ઝટ નિજ ઉરમાં ત્યાપી રાંત દૂબે । ૧૬

(અનુકૃપ.)

લડતા કુંવરો મધ્યે વિપ્રનો દેહ તર્ફે:
ભૂલીને યુદ્ધ પોતાનું શુશ્રૂષા કરવા પડે । ૧૭

પ્રાણ શન્ય પડ્યો દેહ વિપ્રનો પળમાં તર્ફી:
શુશ્રૂષા ત્યાં કરે કાની ? અરેરે ! સમજ્યા નહીં । ૧૮

(મંદાકાંતા.)

ત્રે કેવી આ ઉરજગવતી ભૈરવી રાજભક્તિ !
આહા કેવી પ્રથગ સ્ફુરતી એ મહા પ્રાણ્યુચ્ચિત !
કેવો ઉડો, અડગ, વિરલો, ભવ્ય આ દેશપ્રેમ !
એ આત્મા, એ ગહન પ્રાતના, લેસ બૃહાપ કેમ । ૧૯

છે મેવાડે રુધિર નિરહું સૂમિમાં વીરકેફ,
પાપાણીમાં, કુદર કુદરે, ઉછળે તે અનેક;
ગુજરનેહ રુધિર નિજ દે, હા પુરોહિત સુએ !
જિય તેના હૃદયપદ્મા ત્યાં ધૂમે છે હમૂએ !

૨૦

(અનુક્રમ.)

શોકાર્થે જોબા બને વીર શુક્ત પ્રતાપ ત્યાં;
દગતા બાતુના રક્તિમ જુઝાવે ઉડતાપ ત્યાં.

૨૧

યતાં પ્રતાપની સંગા, શુક્ત તે જામિ ત્યાગતો;
પ્રતાપ પ્રાણનિદ્રાર્થે પ્રતિજ્ઞામયડું જાગતો.

૨૨

(દ્રુતવિશંભિત.)

ગદન શાંતિ વને પ્રસરી રહે,
ગગન રક્તપ્રભા ક્ષિતિએ ઘટે;
કવચિત કોઈકે અશ્વ પુખ્તારતો,
વન અગાધ પ્રતિધ્વનિ ધારતો.

૨૩

મદ્રાસ;

૫-૭-૦૯.

}

અરજેશ્વર ફ. અમરદાર.

+ કોઈમાં પ્રાણની નિદ્રા ન સંભવે. જરા લાગ્યાં આવ્યું બાવું શું બની ગયું તેથી
ખરી રીતે પ્રતાપનો આત્મા હવું સૂધી જાણે અગત્ય ન હતો, અને એ પ્રાણનિદ્રાથી તે
હમણાં ન જાગ્યો.

§ એ મૃત પુરોહિતને વાસ્તે પ્રતાપે પાછળથી અનેક કામો કીધાં હતાં.

નાઈટ્રોજનવાળાં ખાતરો.

(અનુમંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૬ થી)

નાઈટ્રોજનવાળાં ખાતરો જમનીમા સૌથી વધારે વપરાય છે અને તે દેશમા જ જેમ હાલ ચીનીનો સુરોખાર પડેશથી આવે છે તેમ કૌશભ સાઈએનેમાઈડ અને એવા ખીજા ખાતર પણ પરદેશથી લાવવા પડશે એ વિચારને લીધે ત્યા કાર્યશક્તિ મેળવવાના હલ્તુ મુખી પણ નહિ વપાવલા સાધનો ખોળી કાઢવાનું કામ ઘણું જાગર ચાતે છે આર્થિક વિચારે જોતા આ પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર છે, અને જમનીમા ખીજાવાળા પ્રદેશમા એટલી થએલી કાર્ય શક્તિને કામમા લેવાથી આ પ્રશ્નનું હાથ નિરાકરણ થયુ છે આ પ્રદેશમા ‘ મેડો એર ’ (જમવાની કાચી ધાતુ) નીમ્મતી હતી તેનો શો ઉપયોગ મગે તે સખથી જ્યારે હુ સાહિત્યો તૈયાર ક તો હતો ત્યારે, અને જ્યારે હુ આ પ્રદેશમા પોટાશના ખાતરો લખન ક વાના નપત્નો કગતો હતો ત્યારે ત્યાના ગામ પતથો અને તેમા હેલી કાર્યશક્તિ વિરે તપાસ ક વાની મને ઈ સ ૧૮૬૫-૬૬ મા તમ મળી હતી પીગ્મતના મનમાના ત્યા વિસ્તીર્ણ થર છે, તે થ ને સારી રીતે કામમા લેવામા બારે મુસ્લેલીઓ નતી હતી તે મે ધ્યાન પર લીધુ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાના સાહિત્યો તૈયાર મવાના મુવાતને અગે આપખુને મળેલી શક્તિનો ગમે ત્યા લઈ જઈ ઉપયોગ કરી શકાય એવુ ઈ મ ૧૮૮૦-૮૧ મા સખનિત થયુ નાઈટ્રોજન મેળવવા સાર જખરી કાર્યશક્તિની જર પડે છે એમ મો માત્રમ પચુ ક તમ્ત જ, મે ગારી તપાસ કરી શા કરી મા। અનુભવ પચી તેમ જ ખીજા લોગેની ાગીપારી પરથી મને માત્રમ પચુ ક પીટમા વલે બાગે પાણી હોવાથી તેને ખીજા જ તના મનમા ક તા એાછે ખચ ખગતણના ઉપયોગમા લેવા સાર ખીજે કંઠાલો નઈ જ વાતો નથી, આમ હોવાથી વણી એાછી મહેનતે વાગ બતાવવા સાગ પીગ્મો ઉપયોગ થાય એવા તે ખીજાવાળા પ્રદેશમા જ મોગ વીજળીમ ચક્રિતા મ ખા। બાધવાની મે બનામણુ કરી આ બાબતની ગામવણુ કરવામા ગેસ એન્જીનમા થયેલા મુધારા, આ એકી વખતે પાવર ગ્લાસ અને એમોનીઅમના દ્વાર તૈયાર થઈ શકે એવી મોન્ડની રીત મને ધણી સહાયમૂત થઈ પડી જો કાચા પીટનો પહેલા મુકવીને એક વાસજમા ન્યાસ કરી શકાય અને ત્યા પછી તેમાથી એસેલા પાવર ગ્લાસ નહિ પણ તે ઉપરાત તે જ વખતે એમોનીઅમના દ્વા ના રૂપમાં તે પીટમા જો ધણો બાગ નાઈટ્રોજનનો રહેતો છે તે બધો મળી શકે તો ધણે બાગે એાછે ખચ કાર્યશક્તિ મેળવવાના પ્રશ્નનું ઝટ નિાકરણ થઈ જાય મારા બાદખમ ‘ ઓપ્ટર કોરા માયે મ્દેલા તેમ જ ઓક્ટર મોન્ડની સ્ટોકટન અને વીનીંગન આ ગળ ‘ પાવ ગ્લાસ ફરપોરેશન’મા અને ત્યા પછી વેન્ટ્રેલીઆમા આવેતા ‘ ટ્યુશ મોનગેસ ક્લરલ સાપ્ટ ’ મા કૌલા સર્વે પ્રયોગો પરથી મો જખાયુ કે જેમા ૫૦ કે ૫૫ ટકા બાગ પાણી હોય એવા પીગ્મનું ધણી સહેલાઈથી ગ્લાસમા રૂપાન્ત કરી શકાય ઉપર જખુવેતા અખત । મ તી વખતે મને વધારે એ માત્રમ પ ચુ કે દર ક્યુબીક મીટર પીટમાથી ૧૪૦૦ કોગે કેશરી પાવર ગ્લાસ અને તે પીટમાં હે।। નાઈટ્રોજનનો ૭૫ ૮૦ ટમ જેટલો નાઈટ્રોજન હોય તેટલું એમોનીઅમ સફેદ મળે છે ગયા મે માસમા વેન્ટ્રેલીમા આવેલા

સીલિંગન શહેર આગળ જર્મન મોન્ડ ગ્રાસ કમ્પનીના કારખાનામાં કરેલા એક મોટા નિકપ પ્રયોગમાં દરરોજ ૪૦ ટન કાચો પીટ વપરાયો હતો. તે પ્રયોગનું પરિણામ એ આવ્યું કે જેમાં અડધા ભાગ પાણીનો હતો એવા ૨ ટન પીટમાંથી ૨૪૦૦ ક્યુબીક મીટર પાવર ગ્રાસ અને ૩૮ કીલો એમોનીયમ સલ્ફેટ મળ્યો. સુકા પીટમાં ૧૦૦૫ ટકા નેટલો નાઈટ્રોજન હતો તેથી ઉપરની રીતમાં મળેલા એમોનીયામાં કુલ ૭૫ ટકા નેટલો પીટમાંનો નાઈટ્રોજન આપણને મળ્યો. મોટા ડ્યુઝના એન્જનમાં પાવરગ્રાસ વાપરવામાં આવ્યો ત્યારે માલમ પડ્યું કે દર કલાકે એક હોર્સ પાવર શક્તિ માટે ૨.૪ ક્યુબીક મીટર પાવરગ્રાસ જોઈએ છીએ. આ ઉપરથી આ સંચામાં વરાળ બનાવવાને જોઈતી શક્તિ ન ગણીએ તો ૨૪૦૦ ક્યુબીક મીટર પાવરગ્રાસમાંથી ૧૦૦૦ હોર્સ પાવર અવર નેટલી શક્તિ મળી શકે.

આવી રીતે, પર્વતવાળા પ્રદેશોમાં મળતી ધણી જ સસ્તી પાણીની શક્તિને પણ હાંધવી શકે એવી કંદશમ કારખાઈડ અને નાઈટ્રોલાઈમ બનાવવામાં ધણી જ ઉપયોગી શક્તિ હાય આવી છે. જર્મનીમાં ૨૨,૦૦૦ સ્કવેર કીલો મીટર (૮૫,૦૦ ઇંગ્લીશ ચોરસ માઈલ) પ્રદેશ ખીણવાળો છે માટે તેમાંથી ખેતીના કામ સાફ જોઈએ તેટલા જથ્થામાં નાઈટ્રોજનવાળાં ખાતરો તૈયાર કરી શકાય એટલું જ નહિ, પણ રેલવે અને નહેરો મારફતે માલ લઈ જવા લાવવાના, અને એવા બીજા ખેતી અને ઉદ્યોગના કામમાં પણ આવે, એવી શક્તિ પુરી પાડી શકાય. આ ઉપરાંત જેમ હોલેન્ડમાં માલુમ પડ્યું છે તેમ જેમાંથી કોલસા કાઢી લેવામાં આવ્યા હોય એવા ખીણવાળા પ્રદેશમાં પછી ખેતી પણ કરી શકાય. આયર્લેન્ડના ખીણવાળા પ્રદેશમાં પણ આવી જાતની સ્થિતિ છે. ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં આયર્લેન્ડમાં બંધી દુનિયામાં સૌથી પહેલા નંબરે આવે એટલા બધા વિસ્તીર્ણ, એટલે ૪૨૫૦ ચોરસ માઈલ પીટના થર છે. આ પીટ જેવો જ ચડતી પ્રતનો પીટ યુરોપમાં બીજા કોઈ પણ ડેકાણે નીકળતો નથી અને તેમાંથી નાઈટ્રોજન પણ ઘણો વધારે મળે છે. આયર્લેન્ડની ખેતી અને ઉદ્યોગને સારા પાયા પર લાવવાના જે હોંસમર્થા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તે પ્રયત્નોને આ ખીણવાળા પ્રદેશમાં નીકળતા પીટના ઉદ્યોગથી ધણી મદદ મળે.

કંદશમ સાઈએનેમાઈડના રૂપમાં ખેતી માટે નાઈટ્રોજનનું Fixation કરવા કરતાં વાતાવરણમાંના નાઈટ્રોજનમાંથી ખારોખાર વીજળાક દીવા (arc) ની મદદથી નાઈટ્રીક ઍસીડ અને નાઈટ્રેટ મેળવવામાં આ ઝોછે ખર્ચે મળેલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવો એ વધારે કામનું છે. આ કામમાં ઉષ્ણતા (ગરમી) અગત્યનો ભાગ બજાવે છે. નાઈટ્રોજનનો સંયોગ થતી વખતે કંદશમ કારખાઈડ ગરમી બહાર નીકળે છે, પરંતુ નાઈટ્રોજન અને ઓક્સિજનનો સંયોગ થાય એ સાફ ગરમી આપવાની જરૂર પડે છે. આમ હોવાથી પાછળની ક્રિયા કરતી વખતે વધારે કાર્યશક્તિ જોઈએ છીએ. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે અમુક ભાગ નાઈટ્રોજન માટે પહેલી ક્રિયામાં જે ૧ ભાગ કાર્યશક્તિ જોઈએ તો બીજી ક્રિયામાં ૨.૮ ભાગ કાર્યશક્તિ જોઈએ. પણ અવહારમાં તો આ કરતાં પણ વધારે કાર્યશક્તિ જોઈએ છીએ એમ આઈડ જણાવે છે. બર્કેલેન્ડ-આઈડની રીતે મળેલો નાઈટ્રેટ ઑફ લાઈમ ખાતર તરીકે નાઈટ્રેટ ઍસર સોડા નેટલો જ ઉપયોગી છે. પણ nessler (જેમાં હાઈડ્રોક્સાઈડના અણુ ન હોય તે.) નાઈટ્રેટ ઑફ લાઈમમાં બેજ સુગી લેવાની શર્મિ નેટલી હોવાથી તેને ખાતર તરીકે વાપરવામાં અવશ્ય નડે છે. માટે બેજ સુસી લેવાના યાકત જેમાં ધણી ઝોછી હોય એવા (Basic

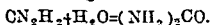
જેમાં હાઇડ્રોફ્સાઇડ હોય તે) ખેત્રીક નાઇટ્રેટ બનાવવાની જરૂર જણાઈ. આ પદાર્થમાં ૧૧ કે ૧૨ ટકા નેટલે નાઇટ્રોજન હોય છે. એમોનીયાને ઓફસિજનમાં બાળવાથી તેનો નાઇટ્રીક એસીડ બનાવવાની રીતોમાં, હાઇડ્રોજન અને ઓફસિજન એ બેના સંયોગને લીધે નેઇઝે તેટલી ગરમી મળી શકે એવી નતના પ્રયોગો લીપક્રીગના પ્રો. ઓસ્ટવૉલ્ટે, મે' તથા ડૉ. ક્રેડેએ કર્યા હતા. ઓસ્ટવૉલ્ટની રીતનો આધાર જલેટીનમાં રહેલા રાસાયણિક ક્રિયાના વેગમાં (catalysing) વધારો કરનાર ગુણ ઉપર હતો અને મે' તથા ડૉ. ક્રેડેએ ઓસરના દ્રાવ્યમાંના સળગતા પદાર્થો—જેવા કે એસીડ અને સીરીઅમ ઓફ્સાઇડ—ના મિશ્રણમાં રહેલા ઉપરના ગુણનો ઉપયોગ કર્યો હતો. અત્યાર સુધીમાં હમે આ બાબતમાં જે ધણા નાના પાયા પર કામ ચલાવ્યું હતું તેમાં તૈયાર થયેલા પદાર્થમાં એમોનીયામાં રહેલા નાઇટ્રોજનનો ૮૫ ટકા નેટલે ભાગ પાછો મળ્યો હતો. ઓસ્ટવૉલ્ટે જણાવેલી રીત પ્રમાણે કામ કરવાનાં મોટાં કારખાનાં બંધાય છે પણ તેમાં થતા કામકાજના રીપોર્ટો દરમિયાન બહાર પડ્યા નથી. નાઇટ્રોલાઇમમાં બારે દબાણમાં (under high pressure) વરાળ પસાર કરવાથી એમોનીયા બને છે એ આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. આ રીતે ૯૮ ટકા નેટલે નાઇટ્રોજન પાછો મળે છે એ બાબતનો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, નાઇટ્રીક એસીડ બનાવવાની હમારી રીત પણ ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ છે. હાલ તો “ પીઆનો ડી ઓર્ટ ” ના કારખાનામાં—એમોનીયમ સલ્ફેટ મેળવવા સાથે નાઇટ્રોલાઇમમાંથી એમોનીયા મોટા જથ્થામાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. ખડું જોતાં તો (હોનીઝ અને પેરોટીએ બતાવી આપ્યું છે કે જે જમીનમાં ધણો Humus (બેજ) હોય તે સર્વ જમીનમાં રહેલા જંતુઓને લીધે “ એમ્બાઇડ ” (જેમકે સાઇએનેમાઇડ) નું નાઇટ્રીક એસીડમાં રૂપાંતર થાય છે અને આ ક્રિયાને અંગે જમીનની રૂઝડપતા વધે છે.

ખેતીના કામ સાથે પુરા પાડવામાં આવતા કેલ્શમ સાઇએનેમાઇડમાં નીચેના પ્રમાણમાં તરવો એકઠાં થયેલાં હોય છે:—

નાઇટ્રોજન	૨૦—૨૬ ટકા.
કેલ્શમ	૪૦—૪૭ ટકા.
કૉસ્ટીક લાઇમ (ચુનો)	૫૬—૬૯ ટકા.
કાર્બન અને બીજા કચરો	૧૭—૧૮ ટકા.

આ કચરામાં પણ નીચે જણાવેલા પદાર્થો હોય છે:—

સીલીસીક એસીડ, માટી, ફૉસ્ફોરીક એસીડ વગેરે વગેરે. આ સર્વ પદાર્થો કેલ્શમ કાર્બાઇડમાં Impurity તરીકે રહેલા હોય છે. જ્યારે કેલ્શમ સાઇએનેમાઇડ જમીનમાં મળી જાય છે ત્યારે જમીનમાંના કાર્બોનીક એસીડ અને બેજ જોડે કેલ્શમ સાઇએનેમાઇડની રાસાયણિક ક્રિયા થઈ અંતે કેલ્શમ કાર્બોનેટ અને free (ચોખ્ખો) સાઇએનેમાઇડ તૈયાર થાય છે. ચોખ્ખો સાઇએનેમાઇડ બેજ ચુસી લે છે અને આ બેનો Urea બને છે:—

આ ચુરીઆમાં નાઇટ્રોજન પસાર કરવાથી એમોનીયા અને નાઇટ્રીક એસીડ મળે છે. આ રીતમાં કેવી તરેહના રાસાયણિક ફેરફારો થાય છે તે બાબત દહા કઈ પણ નક્કી જણાયું નથી, પણ અંતે નાઇટ્રીક એસીડ મળે છે એવું દરેક શોધખોળ ચાત્રીને જ.

ણાયું છે. આવી રીતે છોડને નાઇટ્રેટ ઓફ લાઇમમાંથી ખારાખાર નાઇટ્રીક એસીડ મળે છે તે બીજી બાજુએ જોતાં, એમોનીયમના કારણે, પ્રાણીઓના મળમૂત્રથી થતાં બીજાં નાઇટ્રો-જનવાળાં ખાતરો, તેમ જ નાઇટ્રોલાઇમ, એ સર્વેનું જમીનમાં પહેલ પહેલું નાઇટ્રીક એસીડમાં રૂપાન્તર થાય છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખેતી માટે ભવિષ્યમાં “નાઇટ્રેટ” અને “એમાઇડ” એ બંને જાતનાં નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો સાથે વપરાશે. વસંત ઋતુમાં અને એવા જે પ્રસંગોમાં છોડને ઝટ પોષણ આપવાની જરૂર તે દરેક પ્રસંગે Top-Dressing (ઉપર નાખવા સાડ) સુરોખાર વપરાશે અને બી વાંચ્યા પહેલાં જમીનની અંદર જે અસર એમોનીયમ સલ્ફેટથી થાય છે તે લાવવા સાડ પહેલેથી જ જમીનમાં નાઇટ્રોલાઇમનું ખાતર નાખાશે. આ ઉપરાંત નાઇટ્રોલાઇમનાં જે તત્ત્વો જુદાં પડે છે તે બધાંને જમીન ચુસી લે છે અને અંતે તેઓ જમીનમાં જ રચાયી રહે છે; પરંતુ વરસાદ ધણો થાય ત્યારે નાઇટ્રેટ ધોવાઈ જઈ બહાર ધસી જાય છે. જુદી જુદી જાતની જમીનમાં અને જુદા જુદા છોડ માટે આ નવું ખાતર કઈ રીતિમાં વાપરી શકાય એ બાબતનું નિરાકરણ પ્રકૃત લાંબા વ્યાવહારીક અનુભવથી જ થઈ શકે. પોટાશના ખાતરમાં ઘણે ભાગે ક્લોરીન હોવાથી પહેલાં તેની સફળતા વિષે ઘણી બીક રાખવામાં આવતી હતી અને તેથી પોટાશનાં ખાતર દાખલ કરતી વખતે આવા જ પ્રસંગો આવ્યા હતા.

વાતાવરણમાંના નાઇટ્રોજનનું Fixation કરવાની રીતને અંગે થયેલા બીજા કેટલાક સુધારા વિષે હવે હું એ બોલ કહીશ.

પૌર્ણસીયમ અને સોડીયમ સાઇએનાઇડ બનાવવા સાડ શાંતોટનબર્ગ આગળ હમણું મોટું કારખાનું સ્થપાયેલું છે. વળી હાલના સમયમાં “સાઇએનાઇડની રીત” નો ઉપયોગ વધ્યો છે, કારણ કે રૂપું કાઢવાની પહેલાંની મેક્સિકોની “પાશીઓ” ની રીતને બદલે, જે કાચી ધાતુમાંથી રૂપ કાઢતાં ઘણી મહેનત પડે એવી ધાતુને શુદ્ધ કરવામાં ફક્ત સાઇએનાઇડની રીત વપરાય છે. આ કારણને લીધે સોડીયમ સાઇએનાઇડ બનાવવા તરફ આપણા રસાયણ શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું. નાઇટ્રોલાઇમને મીઠામાં એગાળવાથી સાઇએનેમાઇડનું સાઇએનાઇડ બને છે અને માંદી કાર્બન ભળે છે; આવી રીતે તૈયાર થયેલા પદાર્થમાં આસરે ૨૫ ટકા નેટલો ચોખ્ખો સોડીયમ સાઇએનાઇડ હોય છે, અને ઈંગ્લાંડમાં એ વિષે કરેલા અખતરાથી માલૂમ પડ્યું છે કે સાઇએનાઇડની રીતે સોલું અને રૂપું કાઢવામાં આ પદાર્થ ઘણો કામ આવે છે. ખાણો આગળ વિજ્ઞાનીક શક્તિનું કારખાનું બાંધવાથી આ પદાર્થ બનાવવાનું ઘણું સહેલું થઈ પડે છે. આ પદાર્થનું નામ “સુરોગેટ” પાડ્યું છે. એવી જ રીતે નાઇટ્રોલાઇમમાં “Fluxes” મેળવવાથી પોટેશમ ફ્રોસાઇએનાઇડ જેવો પદાર્થ બને છે. તે લોહ અને પોલાદને Tempering (કઠણ) કરવામાં ઘણો સારો કામ આવે છે. હથિયારો બનાવવાના ઉદ્યોગમાં આ પદાર્થ ઘણો જ વપરાય છે. તેનું નામ “ફ્રોડર” રાખ્યું છે. આ ઉપરાંત, કેશમ સાઇએનેમાઇડથી ઘણા Organic પદાર્થો બનાવી શકાય છે, અને આ પૈકી યુરિઆ (Urea) બનાવવા વિષે ઉપર આપણે કહી ગયા પછી છીએ. મોટા પાયા પર યુરિઆ અને થાયોયુરિઆ (Thiourea) બનાવવામાં ઉપર જણાવેલી રાસાયણિક ક્રિયા પાયા રૂપ છે.

(અપ્રેક્ષ્ય.)

સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.

પાપમોચિની આગળ.

ત્રિપતી બાલાજી—એ નામનું યાત્રાનું મ્થાન યદ્વાદુ હિંદુઓમાં વિખ્યાત છે. વ્યકંટક અથવા બાલાજી, ત્રિપતીથી સાતેક માઈલને અન્તરે વિરાજે છે, ત્યાં જવાનો માર્ગ અતીવ સુંદર છે. ત્યાંથી ચારેક માઈલ દૂર એક નાનકડી પણ ઘણીજ સુદૃઢ નદી વહે છે ને તે ઉંચી શિવાપરથી પડતી હોવાથી ત્યાં એક સુદૃઢ ધોધવેા પડે છે તે જોસામા પડતો હોવાથી તેની નીચે સ્નાનનું મન ઘણુંએ થાય છતાં તે કરવું સુકું નથી, ખામ કરીને એક ખુણા આગળ. તોપણ યાત્રાગુઓની સગવડ માટે શિવા સાથે ત્યાં એક મજામુત માફળ બાધી છે, તે પકડી સ્નાનેચ્છીઓને નિર્ભય સ્નાન કરવાનો અતિઆનંદ મળે છે તેવે મ્થળે એક કાણુ, એક મિનિટ પણ મનોભાવના શુદ્ધ થઈ—અને મ્થળની દિવ્યતાને લીધે શુદ્ધ મનુષ્યોને તેમ થવા મબવ છે—તો તેને માટે લીધેલો થમ મફળ છે સાન સ્થગો ઘણુખડં વસ્તીથી દૂર હોય છે એટલે ત્યાં જવું વિકટ કામ થાય છે. છતાં આ મ્થળે જવાની મગવડ ઘણી છે. યાત્રાગુઓને સુખમાં લઈ જવા મજામુત ડોળીવાળાઓ તૈયાર હોય છે તેમની શક્તિને દૃઢ છે. જતાં કેકાલે કેમલે અધન રસ્તા આવે ત્યાં ‘એહે—ઓહો’, ‘એહે—ઓહો’ એવો મ્પર લનકારતા લનકારતા તેઓ વધારે સ્હેલથી પોતાનું કામ કરી શકે છે ચર્યાલમાં આ સ્પરો જગ વિચિત્ર લાગે છે પણ ઉપરા ઉપરી માભગવાથી એકાન્ત પર્વતમાં જતા કર્ણુપન હીક અમગ કરે છે.

દરિબી —

વિન્દ વિન્વા તાન જ્યોતિર્વિના નભમાં હતા
કવકવ ગણો પક્ષિ સવ કંઈ કરતા હતા
અનિવ મધુરો ધોગે ધોગે હતો પ્રિય લાગતો
ઉદયગિરિને ટોચે પીળો પ્રમથ થતો હતો.

૧

એહે — ઓહો —
, એહે — ઓહો ’ —

દરિબીત —

સ્વગ શ્રવણપથમાં આવતા આનંદ સાં દેતા હતા
પડા ગિર્ગિના અન્તમાંથી દ્વિગુણુ તે કરતા હતા.
જ્યો અનેક નિહાળવા દૃષ્ટિ થતી તત્પર હતી
ખડચ સ્થગ મ્થગ નીરખી તૂર્તિ વિશેષ થતી હતી.

૨

ગિરિરાજ વ્યકટની શિવાઓ સ્થામ શીતન રોબતી
સ્થગ સ્થગ વિષે યાત્રાગુજનનામો હતી દર્શાવતી
લીલોતરી દગ કારતી પ્રેક્ષકમનો દર્શાવતી,
મોદયે શીતવતા મનોહરતા વિષે સ્પર્ધા હતી

૩

‘ એહે — એહો ’ —

‘ એહે — એહો ’ —

ધ્રુવનુ:—

સ્વરો ફરીને ફરી કહ્યું આવ્યા
એકાન્તતામાં રણકાર લાવ્યા
સોપાનની દાર અનેક આવી
ગિરિ પરે માર્ગ વિચિત્ર લાવી.

અનુક્રમ:—

આસોરધ્વાસ થયો બારે સર્વે શ્રમિત ત્યાં થયા
ડોળોવાળા બોંચારા રે ! દુઃસાધ્ય શ્રમ તાલરા !

મન્દાકાન્તા:—

સ્નેહે ન્હાયા, ગિરિહ્રદયમાં ધામ વૈકુંઠ* આવ્યું
આવ્યું આવ્યું અનલદ્ધ રૂંડુ ઉચ્ચ તે સ્થાન આવ્યું.
પંખા નાંખી ઉઠર બરતા બિલુ બાએ જનોને
‘ ગોવિંદા ’ ના સ્વર રટી રટી, ભૂંગ બાણે મધુને.

નીચે પેલું ત્રિપટી દોસતુ ગ્રામ હાથેલોં જોવું
લીલાં વૃક્ષો સરવર મહોં લુપ્ત હા ! શુષ્ક કેવું !
વસ્તુ સર્વે સ્થિર વિમલ ને શાન્ત મોહો સુદ્ધરે
અદ્રિહારો સર્મોપ સ્થળની મેખલા બાંધોંને રે.’

માર્ગે ચાલ્યા; નિરખીં નિરખી વૃષ્ટિના લેશ લાગે,
લાગે બાગે શ્રમ વિહરતા પુષ્પ ને વૃક્ષ વાસે.
વિશ્રાન્તિને સ્થળ, જળ અને તક લે ડોળોવાળા
સંતોષાયે પદ પલુ લઈ બાપડા લોક કાળા.

‘ એ આવ્યું એ ’ સ્થળ નજીક ત્યાં પેલું બાલાછ કેડું
યાડ્યા સુણી ફરી ફરી, થયો જોઈ આનંદ દેડું.
આકર્ષે છે પ્રથમ નયનો સ્થામ ગોપુરનું ઉચ્ચો
દેશ માંહે અગમગોં રહ્યો શું ધ્વજસ્તંભડું પીળા !

x

x

x

* પગથીઆંની ઉચ્ચી દાર પુરી થયા પછી જે સ્થાન આવે છે તેનું નામ.

+ ત્યાં દહેરાના દરવાજાની કમાન પર મોટી ઈમારત હોય છે તે ગોપુરના નામથી ઓળખાય છે.

‡ ત્યાં દહેરાની વચમાં મોટો ઉચ્ચો થાંભલો હોય છે તે.

અનુક્રમ:—

ગામકું શું વસે નાનું ગિરિના ઉદરે અહીં
ગૃહો મંદિર ચોપાસે બે દારે; રથ તે મહી. ૧૦

ધૂમે વાનર સ્વચ્છંદે નિર્ભયે, મુખ લાલનાં
દરે મંદિરચોક ને ગોપુરે, ગૃહ શેર્ગમાં. ૧૧

કુદે જુદે કુદે રસ્તે ને તળાવતટે કુદે
હરે વસો હરે અજ, કદી નાણુકને હરે. ૧૨

ગુણથી વિહરે ક્રોધ ને નાંખે વસ્તુ દૂર લા
અરે વાનર બામે છે, વિકલ્પે નર વિશ્વમાં. ૧૩

ગ્રામમાં મંદિરે જાવું ન્હાવું રોજ તળાવમાં
સેકોને ભક્તિભાવેથી વસવું સુખશાન્તિમાં. ૧૪

તમે જ્યાં ગણો માન, જ્યાં ઉદ્દેગ ને સુખો
નાદો તે માન ઉદ્દેગ ને સુખો લાં ગ્રહે જનો. ૧૫

તમારી ભૂમિને પોપે તે પરે ગૃહ વસ્તીમાં
પર્યંત ભૂમિ લાં પોપે ગૃહ દીનમનુષ્યનાં. ૧૬

તમેને જૂત સામે છે ને છે બીતિ ભવિષ્યની*
નિવૃત્તિ સ્થાન એ મોહું પ્રવૃત્તિ માત્ર ધર્મની. ૧૭

×

×

×

દરિગીત:—

મંદિર વિષે ભૂતિ મહા બાલાજી વ્યકટ-ધૃષ્ટિની
'ઉત્સવ' અને લાં 'બોગ' ભૂતિ પાપમાંડોં વિરાગિની
કુસુમો અનેક સુરમ્ય સાથે દાર મોડો કમળનો
લાવણ્ય અર્પી ભૂતિને હરતો શું ભક્તજનો બનો ૧૮

×

×

×

* ગામડાંમાં જ્યારે જમીન, તે પર વસતાં કુટુંબને ઉત્પન્ન થતી વસ્તુથી પોપણ આપે છે ત્યારે શહેરોમાં ખાસી જમીન નકામી માપે પડે છે, ને જમીનનો અરથ તે પરનાં ઘરનાં બાડાં વગેરેથી પૂરો પાડવામાં આવે છે. આ વિચાર અગ્રેજી પરથી છે.

The ground above the house maintains it there

The house maintains the ground about it here—Abraham Cowley.

દ્રુતવિલખિત:—

વસીં કઈં શ્રમ દૂર કર્યો અહીં
નહીં મનોહર, એક, ગિરિ મહો
હરતી પાપ કહે જનની કઈં
નિરખવા સહુ સજ્જ ગયા થઈ. ૧૯

વિકટ માર્ગ અનેક પુરા કર્યો
ખોળુ મહાન નજીક અમે ગયા
નહીં મનોહર શીતલ આવતાં
અહિમ રસિમ થયો દિમરસિમ સાં. ૨૦

અનુક્રુપ:—

પાપમોચિની આવી ત્યાં મારી આનંદ વ્યર્પીઓ
પરંતુ કાળુ જે માંહી, ત્યાં પુનઃ સ્વર નીકળ્યો. ૨૧

‘ એહે — ઓહો ’ —

‘ એહે — ઓહો ’ —

તે નિરાશ થયા સર્વે પાપમોચિની દૂર છે
આશા બમાશ તો થાતાં ચિત્ત ક્ષોભિત થાય છે. ૨૨

x

x

x

અન્તે ભિક્ષુજનો જોયા, સાધુના સંગ નીરખ્યા
મરડી દેવડી નાનાં, નાના હર્ષ પમાડતાં. ૨૩

x

x

x

સાદૃશ્યવિકીરિત:—

શોભે સુંદર પાપમોચિની, ગિરિ મધ્યે મનોરંજિતી,
શાન્તિ અગ્નિનીં છેદતી, શીતલતા આ સ્થાન વર્ણવતી.
વૃક્ષો ચારુ અનેક પુષ્પ ફળથી રૂકે કઈં સ્નેહથી
ને શી સ્વામ શિલા મહા પરચકી ધારા વહે વેગથી ૨૪

દ્રુતવિલખિત:—

ધવલ નિર્મલ આ જલ ધોધનું
મનુજજીવન શુદ્ધ બનાવતું
ગિરિશિલાપર પાપ પછાડતું
ડરતું પાપ રમે વળગી જતું. ૨૫

મરી જતું અતિ વેગથી શુ હરો ?
નહિ નહો કહો તે કંઈ સબવે.
જનસમાગમથી નહિ હૃદયવે ?
મલિનતા કહો સુરચળને વિષે

૨૬

મનુજપાપવિમોચનધર્મને
મહી, ત્વરાથી સમાપ્તિ રમે તને.
સુજન કાર્ય મહાન નહો મહે
મહો કહો ન વિયમ્મ કરે ખરે.

૨૭

x x x

અતિ ત્વરાથી વહે જલધોધ બ્યા
અતિ ત્વરાથી કરે જન સ્નાન ત્યા
અતિ ત્વરાથી હરે મન સૃષ્ટિ ત્યા
અતિ ત્વરાથી રમરે પરમેશ ત્યા

૨૮

વિવિધ રંગ વિચિત્ર જનો તણા
વિવિધ ગગ સ્વભાવ અનેકના
વિવિધ બ્રાહ્મણ ગો- વિનાજતા
વિવિધ બિંદુ જનો બદ્ધ પીડતા.

૨૯

x x x

કંઈ ત્વગથી જતા અખના મરી
સરી છતા અખયા સખયા ખરી
ખરી બયા થઈ મુદિત મસ્તિષે
થઈ ન તે જર્ગ લેખર્ગ તે પગે.

૩૦

• અનુક્રમ —

કંપારો હપનો પેખી, દુ ખ તે સહો ના સખા
છતા સ્યામા ગઈ ન્હાવા, લોહો નેઈ વિકાસીઆ

૩૧

કાષ્ટકે ધાર્મિક બાવોથી, કાષ્ટકે શક્તિ વિરોધથી
ગિરિ બ્યંકટ લીલામાં હુબ્ધા દુ ખ બૂલી ગઈ.

૩૨

x x x

સિલાહય તણા ખૂણા પાસ ધોધ સુરમ્ય છે
તેના વેગ વિરોધેથી સ્નાન લાભે અશક્ય છે

૩૩

પરંતુ શુંખલાબદ્ધ શિલાઓ સ્થાન તે રૂડી
યાત્રાળુ કાળ કીધી જે ધન્ય હો નર તે સખી. ૩૪

હરિગીત:—

વૃક્ષો તણી ઘટના રૂડી, નહિ સૂર્ય તાપ પ્રચંડ રહે
પુષ્પો સુવાસ હરે અનિલ, નદસ્વર મધુર ગીતિ કરે.
કો'કો' શિલા વેગે 'પડી, કો'કો' સરિત ફોંલુ કાઢતી
તટપર શું પેખુ' પેખુ' ના? સૌંદર્યની સીમા નથી. ૩૫

x

x

x

દ્રુતવિલંબિત:—

કદી જરી અહીં એક સરે શિલા,
કદી વહે જલ રેલ સુવેગમાં,
સમય તે અતિ દુષ્ટ ન શું કરે?
ઈશ કૃપાળુ કાણે કાણુ તું સ્મરે. ૩૬

ભુવનતાપતપેલ મનુષ્યના
મન વિષે અર્થો રેલતું સ્થાન આ
સરિત-ધોધ-સુગાન સ્વરે વદે
“ વિહર દુઃખ મહુ પ્રિય આ સ્થળે. ૩૭

“ નિરખો શાન્તિ અનુપમ અદ્રિની
“ નિરખો મૈત્રી શિલા સરિતા તણી
“ નિરખો સ્નેહ તરવિટપો તણો,
“ નિરખો સાધુ નિવૃત્ત અહીં જનો. ૩૮

“ ત્યજી વિકાર અનેક સુખી તું ચા
“ ત્યજી મનોભ્રમ શાન્ત વિશુદ્ધ થા;
“ ગ્રહોં વિલાસીં વિનોદીપણું સદા
“ ગ્રહોં સુખ્યદિ, સુખે સ્મર સ્થાન આ.” ૩૯

અનુહાસ:—

મધુરાં મધુરાં કાંઈ, હર્ષથી બોધ આપતાં
સુગ્ધનો સુણતાં છૂપાં, સ્નાન સ્થાન જતાં જતાં, ૪૦
સ્મર્યાં સમ્યન્ધીં સ્નેહી ને સ્મર્યાં શ્રી વ્યકટશને
સ્મરતાં, દિવ્ય એ સ્થાને આદર્શ સ્નાનકર્મને, ૪૧

x

x

x

હરિશ્ચત્ર:—

દિવ્ય આ શું સ્થાન દીસે ! દિવ્ય શું સંગિતા મરે !
દિવ્ય આ જલધોધ અપે દિવ્યતા કંઈ કાપને ?
હા ધન્ય છે મમ માતૃભૂમિ ! ધન્ય છે પ્રભુ હો તને !
સૃષ્ટિ વિશે આ સ્વર્ગને નિહાળીને વિકસ્યું ખરે ! ૪૨

અતિસુખશકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

પરમાત્મ-નમન.

ૐ તત્સત્પરમાત્મન, નમન તુમ પદે,
જેની સત્તા સર્વ વિશ્વમા,
રહી અખુટ વ્યાપી,
અસખ નિરંજન, દુહનિકંદન,
બકતને-શાંતિ પ્રદે...ૐ તત્સત્પરં
મહત્ત સૃષ્ટિના-આદ્ય કર્તા,
સર્વાન્તરૂયામી
મુનિજનવંદિત, સુરજનસેવિત,
આત્મતિક સુખ દે...ૐ તત્સત્પરં
તુમ પ્રકાશે સૂર્ય પ્રકાશે,
ગૃહ નક્ષત્રો બાસે,
તેજોરાશિ, તુ અવિનાશી,
ધટ ધટ વ્યાપિ રહે...ૐ તત્સત્પરં
યોગીથી નવ પાઠ પમાએ,
પંડિત શુકવત્ પડે,
તુમ કૃપાએ, માન પમાએ,
અભેદ મુખને લહે...ૐ તત્સત્પરં

સિખરિણી:—

તમે ધાતા વ્રાતા, અખિય જનતાને સુખ કરો,
ઉપાધિ ટાળીને, હૃદય તણી અન્યી ઝટ હરો;
ખુલે અન્ત ચક્ષુ, દહન થઈ જાએ તિમિરનું,
અવિદ્યાને પારે, સ્વર્ગેપ તુમ પામી સિધર ચર્ચ.

માલિની:—

અચલ વિમલ ધામે, પૂર્ણ વિષ્ણુ સ્થિતિ તે,
નહિ મુખ દુઃખ ત્યાં તો, એક શાંતિ વહે છે;
અન્ય અન્ય જ્યોતિ, સર્વ આકાશ ઇએ;
રવિ ચીતકર વર્ણ, તારકા હ્રમ યાએ.

અનુકુપ:—

અહાત્મૈઃ સ્ફુરતાં રે, સંશયો સર્વ નય છે,
સચ્ચિદાનંદરૂપીની, પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્ત ના રહે.

ઉપભતિ:—

હે નાથ મહારો, તુજથી અભેદ,
પ્રભુ તથાપિ, સહનો પિતા તું;
યાત્રું ઉપાસું, હૃદયે રમરૂં હું.
સમાધિકાલે, રસ-ઐઙ્ય પામું.

માયથી સર્વમ મહેશ્વર,
પ્રભવ વેદનો આદિ,
દુઃખનિવારક, ભવભયહારક,
સત્ય બોધ તું દે...ૐ તતસત્પરં

શિખવ શિખવ કર્તવ્ય જગતને,
યમવેદી હૃદયે,
હોમી પ્રીતિ, હોમી ભક્તિ,
અહયમ આચરે
અહયમ આચરે, નર, અભેદ પૂરમાં વહે...ૐ તતસત્પરં

પુરુષોત્તમ હરિકૃષ્ણ પુરાણી.

સાહિત્ય અને તેનાં અંગો.

સાહિત્ય એ જનમમૂલનું જીવન છે જનમંજળમાં ગહેના ગભીર વિચારો અને ઉત્કૃષ્ટ લાગણીઓ, તેમની દૃઢ શ્રદ્ધાઓ અને તેમની ઉડી આશાઓ, તેમની તીવ્ર વેદનાઓ અને તેમના મીઠા મનો થો સાહિત્યમાં. પ્રખટ થાય છે ખીન્ રૂપે નહેના ભાવો સાહિત્યદ્વારા વિકાસ પામે છે અન્યક્ત ગહેવા વિચારો સાહિત્યદ્વારા બહાર નીકળે છે અસ્ફુટ અને નિર્બળ સ્વરૂપમાં દબાયેલી લાગણીઓ સાહિત્યદ્વારા વધારે માઠી વધારે બળવાન અને વધારે જો-રસાદાર બને છે જેવી સમાજની પરિસ્થિતિ તેવું તેવું સાહિત્ય જેવું સમાજનું સાહિત્ય તેની તેની પરિસ્થિતિ ઇંગનાડમાં નાણી ઇનિજાબેચના સમયમાં દેશની આર્થિક, વ્યાવહારિક, મર્વ રીતે ઉન્નતિ થઈ તો તેની સાથે તેજ પ્રાપ્તિ એકસપિચ એન જોન્સન, માર્તો, બોમન્ટ અને ફ્રેસેચ વગેરે અને સમર્થ કવિઓને હાથે ત્યાં પછીના સમયમાં કદી ન લખાયના એના અત્યુત્તમ નાગના પશુ રચાયા યુગિન મતાના કૃત્રિમ બન્ધનોમાં મપાયાની પ્રજા વ્યારે તે બન્ધનોમાંથી છૂટી વર્ધ ત્યાં લોકોની જેણી કણીમાં જે નિન્કુશતા વ્યાપી નહી તેની અમર તેઓના સાહિત્ય ઉપર પણ જણાયા વિના નહી પ્રજાકીય જીવન મન્દ પાંચુ અને બહાગના આડંબરો વધવા માડયા તેની સાથે કવિહૃદયનો વ્યાનાવિક વેગ પણ મન્દ પડ્યો અને અકુશળ કવિઓને હાથે અતિ તર્ક અને કૃત્રિમતાથી દૂરિત થયેલી કવિતાઓ ગ્યાવા માડી પત્તાપક્ષીનો પવન જોઈથી ટુમચો અને મન્ય કોશીદાકસમાં મમય વ્યતીત થવા લાગ્યો તેની સાથે એ ત રૂથી કટાક્ષમય ગ્યના (satire) નો વિકાસ થયો અને કવિતામાં વિચારના કરતા વાણીને વધારે મહત્ત્વ અપાયું મતિવભર્ષા વિચારોને બદલે ગુણક દનીતોને કવિતામાં ગ્યાન મચ્યું—તો ખીજી તન્દૂથી અંડીમન અને સ્ટીન જેવા મર્મર્થ લેખકોએ માઠી, સંગ, અને લોકપ્રિય થાય એવી સુન્દર શૈલીમાં લખીને ગવનો વિમસ કરવા માડ્યો, વર્તમાનપત્રોમાં. પોકાના મનમાં ઉતરી જાય તેની રીતે અનેક મામાજીક પ્રશોની વ્યાવહારિક ચર્ચા કીધી જનમમાજની અનિષ્ટ રૂઝિઓનો મખળ ગીતે ઉન્હેદ કયો, અને આધુનિ નવનમ્યાઓનો પાયો નખાયો એજ પ્રમાણે ફ્રાન્સમાં થયના મદાન નબ્ય-પરિવર્તનની ગ્યસર યુરોપના સર્વ દેશોમાં તેની ઇંગનાડમાં પણ થઈ, અને તેથી થયેનો સક્ષોબ તે વખતના અને કવિઓ અને નવનકથામરોની કૃતિઓ વડે સ્થાપી સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયો એજ ફ્રાન્સનું નન્યપરિવર્તન વોલ્ટેર અને રૂઓ જેવા પ્રિનસુરોના વિચારોને ઇંગ્લુ આભારી હતું એ દતિહાસની જાણીતી વાત છે ઇટાલિની પ્રજામાં પણ જે નવુ બળ આ યુ, સ્વતન્ત્રતાની નાણમાં ટકી ગહેનાનું જે સામર્થ્ય આન્યુ તે મેઝીની જેવા સમર્થ લેખકના વિચારોનું જ પરિણામ હતું એથી ઉનડુ, રૂશિયામાં ખીટક થી ગ્રેટ દાખન કરેના સુધાગઓ બહાગથી એકાએક કૃત્રિમ રીતે દાખન થયેના હોવાથી, સમાજના રિધિ માથે તે બળી ગયેના ન હોવાથી, તેનાથી દેશને મગીન લાભ થવાને બદલે ટટલીક દાનિ પ્લોગી, સાક્ષરો અને સામાન્ય જનસમૂહ વચ્ચેનું અન્તર વધતું જ ગયું, સમાજસ્થિતિની માહિત્ય ઉપર જોઇએ તેની અમર થઈ નહી, માહિત્યનો મર્વાગે વિકાસ થયો નહી, અને રૂશિયાના વિદ્વાનોનું બુદ્ધિચાતુર્ય સુન્દર કૃતિઓ ન્યવાને ક લોકોની રમરતિઓને પોતવાને બદલે માત્ર

ઉપદેશાત્મક વચનો કહેવામાં જ આવી રહ્યું. ઇટાલિમાં જેવો ડેન્ટી થઈ ગયો, જર્મનીમાં જેવો ગેયે થઈ ગયો, ગ્રીસમાં જેવો હોમર થઈ ગયો તેવો એક પણ કવિ રૂઝિયામાં થયો નહીં, અને હાલના સુપ્રસિદ્ધ સાધુચરિત વીરનર અને ઉત્તમ નવલકથાકાર કાઉન્ટ લિયો ટોલ્સ્ટોયની પણ સઘળી કૃતિઓ ઉપર જણાવેલા આખાં રૂઝિયાન સાહિત્યના દોષથી મુક્ત રહી નહીં.

ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, ગ્રીસ, ઇટાલી, રૂઝિયા, જર્મની-એ દરના દેશોને મૂકીને આપણે આપણાં ભારતવર્ષ તરફ વળીશું તો ત્યાં પણ સાહિત્ય અને સમાજની વચ્ચે એવો જ ગાદો અને અનિવાર્ય સંયોગ આપણા જોવામાં આવશે. “નાંખી નજર ના પહોંચે એવા જે પ્રાચીન યુગમાં પ્રકૃતિની વિવિધ વિભૂતિમાં પ્રકાશતા દિવ્ય સત્ત્વનો મહિમા ઋષિઓએ ગાયો, તેજ યુગમાં આર્યોના આધિપત્યે આર્યાવર્તને આર્યાવર્ત બનાવ્યો. જે સમયે ઉપનિષદ સાહિત્યની પરમેશ્વરજ્ઞ બ્રહ્મભાવના પ્રગટી, તે સમયે ગાર્ગી વાયકનવી આદિ મહિલાઓ પૂજાર્થ અને અરૂંધતી સમર્પિતી પંક્તિમાં માન્ય પદ પામી. જે જમાનાએ રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાત વીરસંહિતાઓને જન્મ આપ્યો, તેણે ભારતભૂમિની નૈતિક ને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ જોઈ. જે વખતમાં યુદ્ધ ભગવાનનાં ઉદ્દેશ્યક વચનેનાં ત્રિપિટક ગૂંથાયાં, તે વખતમાં વિશ્વવિજયી સિકંદરના સમર્થ અનુયાયીઓએ સાર્વભૌમ ચંદ્રગુપ્તની અને તેના મહા પ્રતાપી પુત્ર અશોકની મૈત્રી શોધી. જે કાળમાં વિશુદ્ધ દાંપત્યપ્રીતિનું આદર્શ મેઘદૂત ઉદ્ભવ્યું, તે કાળમાં ભરતખંડે સ્વરાજ્ય પાછું મેળવ્યું.”+

એજ પ્રમાણે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ યુગમાં-જૂની ગુજરાતીના સમયમાં-ગુજરાતના અમ્બુદયની સાથે તેના સાહિત્યમાં પણ ઉત્સાહ, પ્રેમ, અને શૌર્ય જળકી રહ્યાં હતાં. ત્યાર પછી એ દેશ પારકા રાજ્યની ધુસરી હેઠળ જોડાયો અને નરસિંહ, બાલણ, અને પદ્મનાભ જેવાં કવિરત્નોમાં આગલા સમયનો વેગ થોડીવાર ટકી રહીને તેઓનાં અવસાન સાથે એ વેગનો પણ અન્ત આવ્યો. ત્યાર પછીના કાળમાં તો સામાન્ય જનસમૂહની ધર્મવૃત્તિને સંતોષ આપવાને માટે કથા પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઇને જુદાં જુદાં આખ્યાનો જ લખાયાં. જે બાપાના પ્રથમ યુગમાં-સાહિત્યના પ્રભાતમાં-નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિનાં પ્રભાતિયાં ગાથ રહ્યાં હતાં તેના મધ્ય યુગમાં-સોળમા અને સત્તરમા શતકમાં-કવિતાનાં સ્વર્ગીય જ્ઞાનનો ધ્વનિ છેક મન્દ પડી ગયો. અરાધમા શતકમાં કવિવર પ્રેમાનંદનાં રસભર્યાં આખ્યાનો વડે, સોમજ બટ્ટની કદ્દિપત કથાઓ વડે, અખાભક્તના જ્ઞાનમય ઉપદેશ વડે કવિતામાં કંઈ નવું બળ આવેલું માત્રમ પડ્યું. પણ ત્યાર પછીના શતકમાં ઘણે ભાગે ભજનિયાં ને વૈરાગ્યનાં જ પદો રચાયાં, અને જે દયારામ જેવો રંગીશો કવિ ન જન્મ્યો હતો તો એ આખા શતકનું સાહિત્ય તદ્દન નિર્બળ અને નિઃસત્ત્વ લેખાત. ધીરા ભક્તની કાંઈ અને ભોમ ભક્તના ચાખખા પણ એજ કાળમાં લખાયા. ત્યાર પછીના સુધારાના સમયમાં નર્મદની “મસ્ત” શૈલીનો અને દલપતની “સભારંજની” શૈલીનો ગુજરાતીઓએ સ્વાદ ચાખ્યો અને તેમાંથી કંઈ નવું જ બળ પ્રાપ્ત કીધું.

+ રા. કેસવલાલ દુર્વેદરાય ટ્રેવનું બીજી સાહિત્યપરિપદમાં પ્રમુખ તરીકેનું બાપણ.

પણ કવિતામાં જ સાહિત્યની પરિસ્થિતિ નથી, અને પ્રેમ-શૌર્યનાં ગીત ગાનાર વીગ્ન-નર્મદે કવિતા રચવા સિવાય બીજી અનેક રીતે સંગીત સાહિત્ય-સેવા બજાવી છે. “ગુજરાતી ભાષામાં ૩૯ ગ્રંથ લખવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરનારને તેમાં અસાધારણ સફળતા મેળવનાર એજ મસ્ત કવિ છે. કવિચરિત્ર લખવાનો રીવાજ પણ એમણે પાડ્યો. ગુજરાતી ભાષાના કોઈને વ્યાકરણ પણ પ્રથમ એમણે જ લખ્યા. પિંગળ ને અલંકારશાસ્ત્રને પણ એમણે જ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત કર્યા. સુધાગનો સખ્ય ઝુંડો પણ એમણે જ ઉપાડ્યો, રાજ્ય રંગમાં વિવિધ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ પણ એમણે જ લખ્યો, દેશાભિમાનની મસ્તી પણ એમણે જ જારી કરી. “દેશાભિમાન” શબ્દ પણ એમણે જ પહેલી વાર ગુજરાતીમાં વાપર્યો ઇતિહાસને જુના શાસ્ત્રના અધ્યયનથી સુધાગની નિષ્ફળતા માત્રમ પડી ત્યાં સુધારા વિરૂદ્ધ લખાણ પણ કવિએ રસભેગ ઉલટભેગ કીધું”x એ પ્રમાણે એ કવિની, પ્રવૃત્તિ મર્વદેશી હતી.

ત્યાર પછીના સમયમાં સાહિત્યના વિકાસ અર્થે જે જુદા જુદા પ્રયત્નો થયા છે, જે નવા નવા પ્રયોગો અજમાવાયા છે, જે નવા નવા સિદ્ધાન્તો ઘડાયા છે, અને જે વિવિધ પ્રકારના સમર્થન થયા છે તે સર્વ કોઈને જાણીતા છે, અને એ સર્વને પરિણામે સાહિત્યને સંગીત લાભ કેટલો થયો તે નિર્ણય કરવાનો વખત હજી આવ્યો નથી, રાષ્ટ્રમાં જે નવુ ચેતન આગ્યું છે તેને પરિણામે દેશાભિમાનના કાવ્યોની જરૂર પણ જણાઈ છે. પણ હાલના સમયમાં આપણા સાહિત્યને દેશાભિમાનના કાવ્યોની ઘણી જરૂર છે, માટે એવા કાવ્યો લખવા એવા વિચાર માત્રથી માગ કાવ્ય લખી શકાય નહીં. ‘સહઅભિંગ તળાવના કામ ઉપરથી પાટણ’ એ કાવ્યમાં ના. નરસિંહગવ પાટણના હાવતા હાલ વિષે ખેદ કરતા કહે છે કે -

“ગુજરાતનો પૂત રહી ડબો આ રથગમાં,
કાણુ એહવો જેહ નયન બીંભ્યા નહીં જળમાં ?”

દેશાભિમાન વધાનના કાવ્યોમાં પ્રાચીન મહાત્માઓના કે પ્રાચીન રથજોના જેમાં વખાણ થયા હોય તેવા કાવ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. એવા કાવ્યોની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશથી જ રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ તન્મયી “ક્ષાત્રપાળ-મહારાણા પ્રતાપ” નામનું કાવ્ય લખાયું છે, જે કે એ પ્રયત્ન કેટલે અંશે સફળ થયો છે એ વિષે મતભેદનો અવકાશ મહે છે. ઉપરુ રા. ન-મિંદરાવનું નાનકડું કાવ્ય કંઈ અમુક ઉદ્દેશથી લખાયું છે એમ લાગતું નથી, તો પણ રા. હિંમતવાય ગણેશજી અબ્જરિયા પોતાના “કાવ્યમાધુર્ય” માં એ કાવ્યની દીકામાં કહે છે તેમ “કાણુ એહવો જેહ ઈ સવાલો જેમ વિગેપ પુછાય તેમ સ્વદેશચિંતવન વધારે થવા સંભવ છે” એ પગથી કોઈ ઉત્સાહી યુવક એમ ધારે કે સ્વદેશચિંતવનની હાલના સમયમાં ઘણી જરૂર છે, માટે મ્હારે પણ એવા પ્રશ્નો પૂછવા તો તેથી કંઈ તે સાડ કાવ્ય બનાવી શકે નહીં. કવિતાને ‘હૃદયનો ઉભરો’ કહો કે ‘આત્માનો આ-વિભાવ’ કહો કે ‘ભાવનો સતત પ્રવાહ’ કહો, પણ એટલું નહીં છે કે સારી કવિતા ગ્યાવાને માટે એ ઉભરો સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ, એ આવિર્ભાવ લાગણીના પ્રબળ વેગને

લીધે થતો હોવો જોઈએ, એ સતત પ્રવાહવાળો બાવ હૃદયના ઉડાંચુ સુધી પહોંચેલો હોવો જોઈએ.

“કવિત્વની વૃત્તિ કવિ વિચાર કરી ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, પણ તે વૃત્તિ પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે કવિતા રચવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ માટે ઈશ્વરદત્ત ધન્ય કણ્ઠમાં કવિતા રચાય છે એમ કહેવામાં આવે છે.”*

દેશાભિમાન જગવનારી કવિતા જે બતાવે તે જ કવિ એવો નિયમ કોઈ પણ સાહિત્યમાં સ્વીકારાયેલો વાંચવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યો નથી. રા. રણછતરામ વાવાભાઈ કહે છે તેમ રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથે એક પણ દેશાભિમાનનું સાદું કાવ્ય ન રચ્યું હોય, તો પણ તેટલા જ પરથી એમની કવિતામાં જે ખીજ અનેક ખુખીઓ છે તે નષ્ટ થતી નથી, અને એમના જોડણી કે ભાષાશુદ્ધિ વિષેના વિચારોમાં જેટલો મતબેદનો અવકાશ રહે છે તેટલો “મધ્ય રાત્રિયે કોયલ,” “ચંદા,” “દિવ્ય સુંદરીઓનો ગરબો” વગેરે કાવ્યોનાં કાવ્યનવ વિષે રહેવાનો સંભવ નથી.

એજ પ્રમાણે, દરેક કવિએ સહિસૈન્દર્ભતાનું-કુદરતની લીલાનાં-ગાન ગાવાં જ જોઈએ એવો પણ નિયમ નથી. રા. નરસિંહરાવનાં અને રવ. કલાપીનાં જેવાં, ગયા મે માસનાં “જ્ઞાનસુધા” માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં રા. ન્હુનાલાલનાં “શરદ્ પુનમ” જેવાં કાવ્ય બતાવવાની સર્વમાં શક્તિ ન હોય. છતાં કોણ કહેશે કે હાલના ઉત્સાહી યુવકોમાંથી કોઈ કવિ પોતાના સાંકડા પ્રદેશમાં એ કવિઓ કરતાં પણ વધારે સુંદર રચના નહીં જ કરી શકે ?

આત્મલક્ષી-સ્વાનુભવરસિક કવિતા સારી કે પરલક્ષી-સર્વાનુભવરસિક કવિતા સારી એ પ્રશ્નનો નિર્ણય પણ કવિતા લખનારને આવશ્યક નથી. ફ્રેંચ સાહિત્યમાં એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે આત્મલક્ષી-કવિતામાં જ કાવ્યત્વ આવી રહ્યું છે એમ ગણાતું અને લોકો નંહેરમાં પોતાનાં રોહણાં રડવામાં જ આનન્દ માનતા. એથી કેટલીક સારી આત્મલક્ષી કવિતાઓ રચાઈ, પણ કવિ થવાનો લોભ એ એવી અજબ વસ્તુ છે અને પોતાના હૃદયની સાચી જુદી વાત કહેવાનું કામ પ્રમાણમાં એટલું રહેલું છે કે ફ્રેંચ બાપામાં કવિઓ ધર્મમાં છીંકાની પેઠે ખદબદવા લાગ્યા અને આપણા આધુનિક સાહિત્યની પેઠે ફ્રેંચ સાહિત્યમાં પણ કવિની છોર્તિ સુલભ થતી અટકાવવાને માટે અનેક સૂક્ષ્મ નિયમો રચાયા. એ નિયમોમાંનો એક એ હતો કે કવિતાના વ્યાપારમાં કવિ-હૃદય પ્રધાન વસ્તુ નથી, પણ ગૌણ વસ્તુ છે. કવિતાનું મુખ્ય સ્થાન હૃદયમાં નથી, પણ શુદ્ધિમાં છે. લાગણીવાળી કવિતા તે ઉત્તમ નહીં, પણ કલ્પનાવાળી કવિતા તેજ પ્રશંસાને પાત્ર છે.

“હૃદયમાં રાગ છે; હૃદયમાં ભક્તિ છે; હૃદયમાં અનીતિ છે; કલ્પનામાં જ કવિતા છે.”

“હૃદયની લાગણી કવિનાં કામને સર્વાંશે અનુકૂળ નથી. લાગણીની તીવ્રતા હૃદયનારની હોય તો તે કવિનાં કામને હાનિકર્તા પણ થઈ પડે. કલ્પનાની તીવ્રતા એથી જુદી જ જાતની

છે. ત્વરાથી, સહજ રીતે, પસંદગી કરવાનું, ન્યાય કરવાનું, તુલના કરવાનું, અમુક વસ્તુને ભજવાનું અને અમુકને ત્યજવાનું એને આવડે છે. ”x

એ નિયમ જે આપણા સાહિત્યમા સ્વીકારાયો હોત તો તો કલાપી જેવા કવિને માટે ‘ એ કવિ છે કે સ્નેહી ? ’ એવો પ્રશ્ન ઉઠત જ નહીં. પણ કમનગીએ એવો નિયમ કોઈ પણ સ્થળે સર્વમાન્ય થયેો જાણ્યામાં આવ્યો નથી, અને ક્રાન્સમા પણ સાહિત્યની સ્થિતિ અમુક પ્રકારની હતી ત્યારે કેટલાક સાહિત્યકારોએ ધરી દહાડેવો એ નિયમ તે સમયની જરૂરિયાત જ પુરી પાડતો હતો, નહીં કે તેમા કંઈ સનાતન સત્ય સમાયલું હતું. પ્રાચીન કાળમા આપણા દેશના કેટલાક સ્મૃતિકારોએ જેમ તે વખતની સ્થિતિને અનુકૂળ એવા બાળવસ વગેરેના નિયમો ઘડ્યા હતા તેમજ ક્રાન્સમા તે વખતની સ્થિતિને અનુકૂળ એવો આ નિયમ ઘડાયો હતો. અનેક સાહિત્યકારોએ સ્થાપેલા અને સર્વમાન્ય થયેલા મતથી એ કેવળ ઉતરેો જ છે એ નિર્સંશય છે.

પણ કલાપી કવિ છે કે સ્નેહી - એ પ્રશ્નની નર્ચા કંવાનુ આપણે હાલ મુતવી રાખીશું. સાહિત્યનો સમાવેશસ્થિતિની સાથે કેવો સૂક્ષ્મ સમ્બન્ધ છે એ યુરોપના સાહિત્યના ઇતિહાસથી તેમ જ આપણા પ્રાચીન અર્વાચીન સાહિત્યોના વિકાસક્રમથી બતાવવાનો જ આપણે ઉદ્દેશ હતો. વર્તમાન કાળમા અત્રે કેળવણીને પગિણામે દેશાભિમાનના, સૃષ્ટિસૌન્દર્યના, કવિતાના આત્મવક્ષી અને પરલક્ષી વિભાગના જે જે વિચારો સમાજમા દાખન થવા માડ્યા છે તે મમાજના અંગમા પુરેપુરુ ઉતર્યા ન હોય, કવિહૃદયમા પણ તે જોઈએ તેવા જન્મ્યા ન હોય ત્યાં પહેલા તે સામાન્ય જનસમૂહમા કવિતાહાગ દાખન કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાનો જ સંભવ છે એ કહેવાનુ આ સ્થળે અપ્રાસંગિક નહોતું. હવે આપણે સાહિત્યના જુદા જુદા અંગ વિષે કંઈક વિવેચન કરીશું એ વિવેચનમા વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના, શાસ્ત્રો અને કળાઓના પુસ્તકોને આપણે બાતવ જ કરીશું

કાવ્ય, નાટકો, સંવાદો, નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, નિબંધો, એ સર્વ સાહિત્યના જુદા જુદા અંગ છે. એ સર્વમા કાવ્ય એ ઉત્તમ કહેવાય છે કાવ્યના પણ જુદા જુદા વિભાગ હોય છે, પણ તે વિષે અત્રે વિસ્તાની જરૂર નથી નાટક તે પણ કાવ્યનુ જ એક સ્વરૂપ છે, અને તે ઉંચામા ઉંચું સ્વરૂપ છે. જેમા ઉંચા પ્રકારનુ કલાવિધાન જેવામા આવે તેવા સંવાદોની પણ નાટકોમા જ ગણત્રી યાય પતું હાવના પ્રસંગને માટે કાવ્યો, નાટકો, અને મવાદોએ ત્રણેને આપણે જુદા જ રાખીશું તો તે વિષે વિવેચન કરવુ વધારે મગવડ બધું થઈ પડશે નવલકથાઓ અને વાર્તાઓમા કથપના હોય છે, વર્ણનો હોય છે, જન સ્વભાવના ચિત્રો હોય છે. પણ તેની કથપના કવિતા કરતા ઓછા ગૌરવવાળી હોય છે, તેમાં કલાવિધાન ઉત્તમતા પ્રકારનુ હોય છે, અને તેમા સંમાગની સૂક્ષ્મ વીગતો પણ અસ્થાને નથી ગણાતી. વાર્તાઓના કરતા નવલકથામા વધારે ઉંચુ કલાવિધાન જેવામા આવે છે. નિબંધોમા કથપના મૌથી થોડી હોય છે, પણ તેથી એ અંગ સૌથી ઓછા મહત્વનું છે એમ સમજવાનુ નથી જેમા ભાવ વધારે ઉત્કટ હોય છે, જેમા કંઈક કર્ણપ્રિય લાગે એવી વાક્ય-ગ્યતા હોય છે તેવા નિબંધો પણ કાવ્યમા ગણાય છે. કથપના વત્તી ઓછી દીક્ષામાં આવે છે તે પ થી આપણે ઉપા જણાવેલા સાહિત્યના અંગોને ત્રણ વિભાગમાં ગોઠવીશું

૧. કાવ્યો, નાટકો, અને સંવાદો.
૨. નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, અને રૂપકો (allegories.)
૩. નિબંધો અને અન્ય પ્રકારના લેખો.

પ્રથમ વિભાગમાં સૌથી ઉંચા પ્રકારનું કલાવિધાન દીકામાં આવે છે, ખીજામાં કલ્પના હોય છે પણ તેનો પ્રભાવ પ્રથમ કરતાં કંઈક ઓછો; ત્રીજામાં કલ્પનાને અવકાશ રહેતો નથી પણ અમુક વસ્તુઓ અથવા અમુક વસ્તુ વિષેના વિચારો સીધી ને સરળ રીતે કહેવાનો જ ઉદ્દેશ હોય છે. આ લેખમાં આપણે ત્રીજાના ક્રમમાં સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગોને વિશેષ કંઈક વિવેચન કરીશું.

૧. નાટકો.
૨. સંવાદો.
૩. નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, અને રૂપકો.
૪. નિબંધો અને અન્ય પ્રકારના લેખો.
૫. કાવ્યો.

‘હિન્દોબ્ધ રચના’ નાં લક્ષણ વડે છેલ્લું અંગ બાકીનાં ચારથી છૂટું પડે છે.

પ્રથમ આપણે નાટકો વિશે બોલીશું.

૧. નાટકો.

નાટકો અને નવલકથાઓ વિશે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ‘લીરક’ મહોત્સવ પ્રસંગે સ. રમણભાઈ અહીપતરામ નીલકંઠે સવિસ્તર વિવેચન કર્યું હતું. એટલે તેમાં ઘણું ઉમેરી ચકાવ એમ નથી. સધળા દેશમાં બને છે તેમ આ દેશમાં પણ કવિતાતો જન્મ પ્રથમ થયો, અને ગદ્યની એક સાહિત્યના ઉપયોગી અંગ તરીકે ખીલવણી અનેક શતકો પછી થઈ. “નાટકો” માં ગદ્ય પણ હોય છે એટલા બેદને લીધે આપણે એને “કાવ્યો” થી જુદાં પાડ્યાં છે, તે પણ સાહિત્યમાં ગદ્યના કરતાં જન્મ કવિતા પ્રથમ લખાઈ, તેમ પ્રથમના ચાર વિભાગોમાંથી નવલકથાઓ કે નિબંધો કે સંવાદો કરતાં નાટકો પ્રથમ લખાયાં. ગ્રીસમાં, ઈંગ્લાંડમાં, તેમજ પ્રાચીન ભારતમાં સાહિત્યનું એ અંગ પ્રથમ કેળવાયું, નાટકો કેવાં હોવાં જોઈએ તે વિશે સૂક્ષ્મ નિયમો રચાયા, અને તે નિયમાનુસાર લખાયેલાં નાટકો જન્મવામાં આવતાં હોવાથી અને તે ધીર કાવ્યોની પેઠે મ્હેંડે કરવામાં આવતાં હોવાથી જનસમાજમાં તેનો ધણો સત્કાર થતો. પણ ગુજરાતી ભાષામાં નાટકના આકારમાં પ્રકટ થયેલું ઉત્તમ સાહિત્ય ઘણું થોડું છે. પ્રાચીન કવિઓમાં તો ગ્રેમાનંદનાં ત્રણ નાટકો જ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં તેને કવિ જાતે “આખ્યાન” નું નામ આપે છે. તે સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ રચેલા નિય-

માનુસાઁ ધડાયા છે તેમા ઉચા પ્રકારનુ કવિત્વ અને જનસ્વભાવનુ ખ્દોડું જ્ઞાન દીવામાં આવે છે પણ તેની કવિતાની શૈલી ઘણી કૃત્રિમ છે અને ત્રિમાનદના બીજાં કાવ્યોમા જે મન્ગતાની ખુબી જોવામા આવે છે તે એ કવિતામા નથી જોવામા આવતી ત્યાં પડી તો નાટક તરફ બીજા ાઈ કવિનુ વક્ષ ગયુ જણાતું નથી આધુનિક મમયમા ગ્યાયના નાટકમા મ્વિ દ્વિપતનમનું ' મિશ્વાભિમાન ' નાટક, ન રણછોડભાઈ ઉદયરામનુ " લલિતા કુબર્શક ' નાટક રા નવનરામનુ ' વીરમતિ ' નાટક તથા " ભટનુ લોપાંગુ," રા ગણપતરામ રાજારામનુ ' પ્રતાપ " નાટક, અ મણિનાથ નજુભાઇનુ " કાન્તા " નાટક વગેરે સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમજ કેટલાક સસ્કૃત, અગ્રેજી નાટકોના ભાષાન્તર પણ વિદ્વાનોને હાથે થયના છે છતા ઉત્તમ નાટકકારોમા જે ઉચ્ચ કલાવિધાન જોવામા આવે છે, જે વસ્તુ સમ્પન્નાની ખુબી જોવામા આવે છે, જે જનસ્વભાવનુ વિશાળ અને ઉંડુ જ્ઞાન જોવામા આવે છે, જે સ્નેહની વિપુલતા, સ્વાભાવિમ્તા, અને સાર્વત્રિકતા જોવામા આવે છે, જે ભાષાનો કાચુ જોવામા આવે છે, જુદી જુદી ણિતિના માણુસોની બોલીઓનુ જે જ્ઞાન જોવામા આવે છે, જે રામ્દોનો બડોગ જોવામા આવે છે, પાન-આલેખનના વ્યાપારમા, બાવના ઉદ્ઘાટનમા, પ્રમગના વિવગ્ણમા જે રુચગતા અને વ્યક્તિત્વનુ વિસ્મરણ જોવામા આવે છે તે આધુનિક નાટકોમા નથી જોવામા આવતા એ નિસશય છે અને જુદી જુદી નાટક કંપનીઓ તરફથી ભજવાતા નાટકો તો એથી પણ ઉત્તરતા છે

એક વિદ્વાન લેખક* કહે છે કે આધુનિક સમાજમા ' નાટકકાર " તે " કુબકાર " કે " શકટકાર " કે બીજા ાઈ ' કા' ના જેટલો જ ઉપયોગી અને પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ છે, અને એના બીજા કારીગર બધુઓ કરતા લોકમતમા એ કોઈ પણ રીતે ઉત્તરતો ગણાવો જોઈએ નહીં છતા લોકો તેના તન્દ્ર જોઈએ તેના માનની નજરથી જોતા નથી તેનુ જે કઈ પણ કારણ હોય તો તે એ જ છે કે કુબકાર અને શકટકાર દેહની જરૂનિયાત પુરી પાડવાને માટે મૃતિકા કે કાઠ ઉપર પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે છે અને બરાબર સગવડ ભરેલું યાય એવુ યન્ત્ર બનાવ છે, ત્યારે નાટકકાર આત્માની જરૂનિયાત પુરી પાડવાને માટે વિચાર ને લાગણી ઉપર પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે છે અને બરાબર સગવડ ભરેલું નહિ એવુ યન્ત્ર બનાવે છે બીજી કોઈ પણ રીતે એ કુબકાર કે શકટકાર કરતા ઉતરનો નથી. કોઈ પણ પ્રામાણિક માણુસ એટલું તો કયુન કન્શે કે એક નાટક બનાવવાને માટે જે ખુદિ જોઈએ છે તેટલી જ ખુદિ એક કુબ કે શકટ જ નહીં, પણ વધારે કારીગરીવાડુ ાઈ યન્ત્ર બનાવવાને બસ યાય છતા એક રીતે જે લોકો તન્દ્રથી નાટકકારોને ગેરલાભ થતો હશે તો બીજી રીતે લાભ પણ થતો હશે અંડમ સ્મિયના કહેવા પ્રમાણે જે ધંધા ઓખા આબરુદાર ગણાય તેમા ઉપજ વધારે એ પ્રમાણે એક ચીજનો બીજી ચીજથી બદલો વળતો હોવાને હાથે નાટકકાર પોતાનું જીવન હજી પણ ટકાવી ગખી શકે, અને તે નખે જ છે એ આપણે જોઈએ છે કારણ કે, નાટકકારો હમેશા ફૂતા, છે, અને હશે. પડી કાળે કરીને આખી મનુષ્ય જાતિ નાટકનો ધંધો જ બધ કરે અથવા તો દરેક નાટક બન્નવનારો પોત

પોતાનું નાટક લખે ને એ પ્રમાણે નાટકકારનો ધંધો નાટક બજવનારના ધંધા સાથે બળા બળ તો કાણ બળે.

એ જ લેખક પોતાની અસલ જગ્યામાં ઇંગ્લાંડના આધુનિક સાહિત્યમાં નાટકોનો અભાવ જણાય છે તે વિષે લખતાં અનેક નાટકોથી ભરપૂર જર્મન સાહિત્ય સાથે એને સરખાવે છે, અને કહે છે કે બ્રિટિશ પ્રજામાં પણ નાટકકારો છે, અને તેમાંના કેટલાક પોતાના દુનિયામાં ઘણા હોશીયાર છે; પણ એમ જણાય છે કે એ દેશમાં એ જાતનું સુધાર કામ બહુ ચાલતું નથી. પ્રજાકીય ઉદ્યોગોની ખીજ શાખાઓમાં જેટલી જગતિ જણાય છે તેટલી એમાં નથી જ જણાતી. ચીની કામ અને સુતરાઉ માલના વેપારમાં, રસાયણિક અને યાન્ટ્રિક ઉદ્યોગોમાં, ઇંગ્લાંડ દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં મહી જાય એવું છે. સાહિત્યવિષયક કારીગરીની કેટલીક શાખાઓમાં પણ એ કોઈથી ઉતરે એમ નથી એવું અભિમાન સાથે કહી શકાય. દાખલા તરીકે, નવલકથાઓની બનાવટમાં, પણ નાટકની બાબતમાં તો એ કંઈ એવું મહી-યાતાપણું સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી, પછી તેમ હોવાનું કારણ ગમે તે હોય. નાટકનો પાક એનો ફ્રાન્સ કરતાં ઘણો ઉતરતો છે, અને જર્મનીથી તો એ ઘણો જ ઉતરતો છે. ૨. ૧ છેલ્લાં વીસ વર્ષ થયાં આપણે એમ નથી સાંભળ્યા કરતા કે નાટકકલા મરણ પામી છે, અથવા બે ભાન અવસ્થામાં પડેલી છે અને શ્વાસ પણ લઈ શકતી નથી? અને એની આસપાસ બેસીને વૈદોને દાકતર લોકો અકવાડીએ અકવાડી, મહીને મહીને, ત્રણ ત્રણ મહીને, જુદાં જુદાં ઔષધ ઉપચાર બતાવી રહ્યા છે, પણ કંઈ શ્રવતા નથી? જર્મનીમાં તો નાટક કલા જીવતી જણાય છે એટલું જ નહીં, પણ જાણે ભર જોખનમાં હોય એવું લાગે છે, જાણે જુવાનીથી દિવાની બની ગઈ હોય! ત્યાંના નાટકકારોની સંખ્યા એટલી તો મહોટી છે કે કદાચ કંઈ યુદ્ધ થાય અને પાયદળની જરૂર પડે તો દરેક શિપાઈએ અને દરેક અમલદારે પોતાનું નાટક અથવા નાટકો લખ્યાં હોય એવું લશ્કરનું લશ્કર તૈયાર થાય.

એવું લશ્કર તો આપણા ગુજરાતમાં પણ મળી આવે. પણ સારે કે માઠે નસીબે આપણે હાલ અંગ્રેજોને કહાડી મુકવાને તૈયાર નથી એટલે એવાં લશ્કરની આપણે જરૂર નથી. ફ્રેનોસિસ કે ખીજ કોઈ નવલકથાકારમાંથી નાટકનું વસ્તુ લઈ, અસુક હાસ્યરસના પ્રયોગો અંદર ધુસાડી, ચાલતી ફેશનનાં ગાયનોથી અને સીન સીનરીના બપોરથી હિમોલ્વ કૃતિને શણગારી રંગજૂમિ ઉપર બજવવામાં આવતાં નાટકોની સંખ્યા કેટલી મહોટી થઈ છે અને નાટક બજવનારાઓ જ નાટક રચે એવા દાખલા પણ અનેક મળી આવે એમ છે. સાહિત્યનાં સર્વ અંગમાં જે પ્રથમ અંગ ગણાય, જેમાં સૌથી વધારે કુશળતા જોઈએ, જેમાં સૌથી ઉંડું ગાન જોઈએ તે જાણે સઘળા રચનાઓ કરતાં વધારે સહેલું હોય તેમ ગણવા લાગ્યું, અને “બીજું કંઈ લખી શકે નહીં તે નાટક લખે એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ.”

(અપૂર્ણ.)

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

સાહિત્ય ઉપર વિવેચનની અસર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૮૪ થી.)

ધર્મીઓ દુર્ગુણ પણ વિવેચકમાં હોવો જોઈએ નહિ. ઘણે ભાગે વિવેચકો પોતે પણ લેખકોજ હોય છે અને તેઓ કોઈ અમુક બાબતમાં પ્રથમ પંક્તિ મેળવી શકતા નથી, સ્પર્ધામાં તેઓ વિજયમાન થતા નથી, તેઓ પાછળ પડી જાય છે, તેઓની સાહિત્યમાં ગણના થતી નથી તો તેઓ પછી વૈરભુદ્ધિથી વિવેચક બને છે. આથીજ રિઝાવણી લોધેરમાં કહે છે કે જેઓ સાહિત્યમાં વા કલામાં નિષ્ફલ જાય છે તેઓ પછી વિવેચક બને છે. + હું એમ પણ કહીશ કે ઘણાં મનુષ્યો જેમને લેખનના ક્ષેત્રમાં નિષ્ફળતા, નિરાશા મળી છે, જેમને યશ મળતો નથી, તેઓ પછી વિવેચકની પદવી ધારણ કરી લે છે. તેઓ મહાન, મહાન લેખકોપર ટીકા કરે છે અને પોતે તેમના કરતાં પણ વધારે મોટા વિદ્વાન છે એવો આડમ્બર, એવો દમ્બ કરે છે. કોઈક વાત નીકળશે, કોઈક વિષય ચર્ચાતો હશે તો જોવા-ધનભાઈ આવું લખતા પણ અમુક તેમનામાં દોષ છે, અમુક લેખકમાં કલ્પનાશક્તિ ખરી, પણ અમુક જ્ઞાન તેમનામાં નહિ, અમુક લેખકમાં કલ્પના છે પણ કલા નથી. અમુકની બાપા પ્રૌઢ ખરી પણ વિચાર પ્રૌઢ નહિ, અમુક મનુષ્ય વિદ્વાન ખરા પણ લખતા નથી, ફલાણું તો પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં લખાયું હોત તો સાફ. એક મહાન પુરુષ, મહાન વિદ્વાનની મારફતે તેઓ ખીજા ઉછરતા, તેમ સામાન્ય રીતે સર્વ વિદ્વાનો, મર્વ લેખકોપર તે માત્ર દોષ-ગ્રાહી દૃષ્ટિથી અભિપ્રાય પસાડ કરે છે.

સાહિત્ય તેમ સર્વ વિષયના વિવેચકમાં ઉત્તેજક વૃત્તિ, સમ્યક્તા તેમ શિષ્ટતા હોવાં જોઈએ. કોઈ ઉદ્દગારો, કોઈ લેખ, વા કોઈ પુસ્તકને હલકાં પાડી દેવાં, તેમને ઝાડી કાઢવાં, તેમનાપર માત્ર આક્ષેપ જ કરવા, બોલનાર કે લખનારને હલકો પાડી દેવો એજ માત્ર વિવેચકનો હેતુ હોવો જોઈએ નહિ. બધુંજ વખોડી કાઢવા જેવું, બધુંજ નિન્દા કરવા જેવું કોઈપણ કૃતિમાં ભાગ્યેજ હોય છે તો લેખકના પ્રયાસમાં સાફ શું છે, લેખક કથી બાબતમાં કથી રીતે વધારે ફતેહમંદ થાય એવા માર્ગ દર્શાવવાની જરૂર છે. ખીજાઓ ગમે તેમ માનતા હોય, પણ મારૂં તો એમ માનવું છે કે સમાજમાં નૈસર્ગિક શક્તિવાળા, પ્રતિભાયુક્ત મનુષ્યો બહુ હોતા નથી અને પ્રતિભાયુક્ત મનુષ્યો, ઘણું સાફ, ઘણું ઉચ્ચ પ્રકારનું, ઘણું કલ્યાણકારક લખી શકતા હોય તો સામાન્ય લેખકો, થોડું સાફ, થોડું દ્વિતકારક પણ લખી શકે છે. તે સિવાય જેમ સામાન્ય મનુષ્યને પણ શિક્ષણની, યમની જરૂર રહેછે તેવીજ રીતે પ્રતિભાયુક્ત મનુષ્યને પણ તેવી જરૂર રહેછે તો માત્ર વિનાશક વિવેચનથી, કોઈ સામાન્ય, કોઈ ઉછરતા લેખકની અભિવૃદ્ધિના, વિકાસના, ઉત્કર્ષના માર્ગ બંધ કરવા યોગ્ય નથી. સહુ કાળિદાસ, સહુ શેકસ્પિયર, સહુ પ્રેમાનંદ બની શકતા નથી છતાં, પોપ, માર્શો કે ફલપતરામ જેવાની અવગણના થવી જોઈતી નથી. તેઓમાં પણ ઘણું શીખવા જેવું, ઘણું અદ્યક્ષ કરવા જેવું, કેટલુંક વખાણવા જેવું હોય છે.

+ તે કહે છે કે "you know who critics are? The men who have failed in literature and art."

વિવેચનનો મુખ્ય ધર્મ માર્ગદર્શન છે. વિવેચનમાં આરા, અંકુશ કે હથોડાની બિલકૂલ આવશ્યકતા નથી. સાહિત્યપર પ્રીતિ, લેખકને ઉન્નત કરવાની, સારા લેખ જોઈ ખુશ થવાની સહૃદયતા, ન્યાયવૃત્તિ, તે સાથે અનુકંપા એ સારા વિવેચકનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. વિવેચકે સત્ય બોલવાની જરૂર છે પણ તે સમ્યક્તા સાથે પ્રિય ધર્મ પડે તેવી રીતે બોલવાની આવશ્યકતા છે* છતાં ગમે તેવું પ્રિય લાગે પણ અસત્ય તો બોલાવું જ ન જોઈએ.

કોઈપણ લેખની પરીક્ષા કરતાં, વિવેચકે, માત્ર, તેના કેટલાક ભાગની તપાસ ઉપરથી, આખા લેખપર અભિપ્રાય આંધવો જોઈએ નહિ. સર્વાંગિ, એ લેખનું સૌન્દર્ય કેટલું છે, તેની ખુબી શું છે, તે લેખ સર્વ રીતે સુંદર છે, અગર તેના અમુક ક્યા ક્યા ભાગ સુંદર છે, તે લેખ સર્વ રીતે તિરસ્કારપાત્ર છે અગર તેના અમુક ક્યા ક્યા ક્યા ભાગ તિરસ્કારપાત્ર છે તે તરફ તેની દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ. કોઈ લેખનો કેટલોક ભાગ ઠીક ન જોતાં, તે લેખ સર્વ રીતે ઠીક નથી એ કહેવું જોઈતું ઉતાવળ ભરેલું છે તેવીજ રીતે ઘણી બાબતો ખોટી હોય પરંતુ એકાદ અથવા વધારે સારી હોય તો તે સારી બાબતો છૂપાવવી એ પણ ઠીક નથી.

એક બીજી અગત્યની બાબત એ છે કે જે વસ્તુપર, જે વિષયપર, વિવેચકે ચર્ચા કરવી હોય તે વિષયનેજ માત્ર પોતાની સન્મુખ રાખી, તે વિષયપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. કનિષ્ઠ પંક્તિના વિવેચકો ઘણી વખત વિવેકબ્રહ્મ યર્ધ, ચર્ચાનો વાસ્તવિક વિષય દૂર રાખી, માત્ર અંગત આક્ષેપો કરેછે અથવા અંગત આક્ષેપ અને ચર્ચાના વિષયને ભેળસેળ કરી દે છે. આવા વિવેચકો તિરસ્કારપાત્ર છે અને તેમના આ અયોગ્ય વર્તનથી તેઓ વિવેચક તરીકે ખીન્નજોને પોતાના વિચાર જણાવવાનો, સંભળાવવાનો હક ખુલ્લો છે. આ સાથે જોણાવવું અનુચિત નહિ ગણાય કે, ટીકાકારે, બોલનારે કે લખનારે, વ્યક્તિપર વિશેષ લક્ષ નહિ આપતાં, તેની મુખ્ય તપાસ નહિ કરતાં, તેના લેખ, તેની કૃતિ ઉપર ધ્યાન આપવાની, તેનાં વચન, તેના લેખની તપાસ કરવાની જરૂર છે. માણસનું ખાનગી જીવન, તેનું ચરિત્ર, જનસમાજમાં તેની પંક્તિ, સાહિત્યની દૃષ્ટિ બહારના વિષયોપર, ખાસ કારણ અગર પ્રસંગ શિવાય, વિવેચકે લક્ષ નહિ આપતાં, લેખક અને લેખન પ્રત્યેજ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

વિવેચકે કોઈ પણ પક્ષ લેવો જોઈએ નહિ. કોઈ પણ વિષયમાં સત્ય શું છે, ઉત્તમ શું છે, ઉત્તમ કેવું હોઈ શકે તે બતાવવું એ જ તેનો હેતુ હોવો જોઈએ. વિવેચનમાં તેણે અમુક વ્યક્તિથી, અમુક પક્ષથી દોરવાઈ જવું જોઈએ નહિ. વિવેચન કરતાં પક્ષ, વકિત જુલો જઈ, માત્ર વિષય પ્રત્યે જ ધ્યાન અપાય ત્યારે જ નિષ્પક્ષતાત વિવેચન યર્ધ શકે છે.

આ રથને, એટલું કહેવું અનુચિત નહિ ગણાય કે કોઈ પણ પ્રકારના અવલોકનમાં, નિર્ણય-માં, ખીજા પર આધાર નહિ રાખતા, વિવેચકે જાતિ-તપાસ પરજ આધાર રાખવો જોઈએ.

શુજ્ઞર સાહિત્યનો જોઈએ તેવો અભ્યાસ મેં કર્યો નથી, છતાં શુજ્ઞર સાહિત્ય મેં જે કાંઈ જોયું છે તે પરથી કહીશ કે, ખીજા લોકો ગમે તેમ કહે પણ વિવેચનની શુજ્ઞર સાહિત્ય પર ઘણી સારી અસર થઈ છે. સદ્ગત અભિયાન નજીબાઈ, નવલરામ લક્ષ્મીનાથ અને રા. રમણભાઈએ શુજ્ઞરાતી સાહિત્યની આ દિશામાં ઉત્તમ સેવા બજાવી છે સાહિત્યના હાલના પ્રવાહોનું દિગ્દર્શન તેમણે જ કરાવ્યું છે. દિવગીરીની વાત છે કે રા. અણિ નાથ નજીબાઈ ગયા, રા. નવલરામ ગયા અને રા. રમણભાઈની ઉચ્ચ પ્રકારની વિદ્વાતાનો, તેમની ઉચ્ચ, ઉત્તમ વિવેચક શક્તિનો, શુજ્ઞર સાહિત્યને ઘણો લાભ મળ્યો છે પરંતુ હાલ જોઈએ તેવો લાભ મળતો નથી. ઉત્તમ વિવેચન, ખરું કહીએ તો, કોઈ પ્રકારના ઉચ્ચ વિવેચનની સ્થાપી પ્રવૃત્તિ હાલ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. ઉત્તમ સાહિત્ય, ઉત્તમ લેખ, ઉત્તમ પુસ્તક કયા, ઉત્તમ માહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગે કયા તે બતાવનાર ભાષાભિમાની મજ્જનોની, તેવા સજ્જનોની, તે દિશાની પ્રવૃત્તિની હાલ ઘણી ન્યૂનતા છે.

કેટલાક ઉછરતા યુવકો અને અન્ય વિદ્વાનો આ કામ કોઈકોઈ વખતે કરે છે પરંતુ રા. રમણભાઈ જેવા વિદ્વાન જેમણે પોતાના જીવનનો ઘણો ભાગ આ પ્રવૃત્તિમાં ગાળ્યો છે, જેમણે આ પ્રવૃત્તિમાં, શુજ્ઞર સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી છે, તેઓની સેવાનો લાભ, શુજ્ઞરાતી ભાષાને, શુજ્ઞરાતી વાચકોને હાલ મળી શકતો નથી એ ખેદજનક છે રા. રમણ ભાઈનું માહિત્યનું ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન, ઉચ્ચ પ્રકારની તેમની વિવેચક શક્તિ, તેમની સાહિત્ય સેવાની જનસમાજને અપેક્ષા, એ સર્વથી આ ઉદ્યોગ પ્રેરાયા છે જેમન તેમ વિવેચન, એ ખરી રીતે જોઈએ તો એક પ્રકારની લોકસેવા છે. જ્યારથી કોઈ પણ પંચાંગકારી મનુષ્ય, કોઈ પણ રીતે, જનસેવાના કોઈ પણ વિભાગમાં પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે ત્યારથી તે, કેટલેક અંશે, જનસમાજ પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારી જાહેર કરે છે. જનસમાજ તેને કોઈ પૂછી શકે છે જનસમાજને તેની પાસે કોઈ માગણી કરવાને, મન્યતાપૂર્વક વિનંતિ કરવાને હકદાર થાય છે. રા. રમણભાઈના સંબંધમાં આપણને આ હક પ્રાપ્ત થયો છે અને તે શુભ જુ જણાવવાની હિમ્મત કરું છું કે શુજ્ઞર સાહિત્ય ને તેમની સેવાની બહુ અપેક્ષા છે શુજ્ઞર સાહિત્ય પ્રત્યે, તે દિશાના યત્નો પ્રત્યે, તેમની લાગણી, તેમનો સમભાવ છે, એ અનેકવાર તેમણે દર્શાવી આપ્યું છે, એમાં બિયંકૂલ શક નથી. પરંતુ સાહિત્યનો હાલનો ઉપાસક વર્ગ તેમના તરફની ત કરતા વધારે અપેક્ષા રાખે છે. રા. રમણભાઈ, લોકસેવાની અન્ય પ્રવૃત્તિ મૂકી દે કે નહિ એ તેમની ઈચ્છાની બાબત છે પરંતુ લોકસેવાનો પોતાનો ઘણો સમય તેઓ સાહિત્યસેવાને અર્પણ કરે એવી સાહિત્યની માગણી ઉપાસકોની ઈચ્છા મેં ઘણા મ્હોંએ સામળી છે.

હિન્દુસ્થાનની અશાન્તિ, રાજદારી હીલચાલ, વિદ્વાનોનું, લેખકોનું મિથ્યાભિમાન, પ્રમાદ કે મિથ્યા કીર્તિના પ્રમાસો, ગમે તે કાળે કહો, પરંતુ હાલ ખરી રીતે શુજ્ઞર જનસમાજમાં, ઉદ્યોગી, આગ્રહી, સાક્ષર જીવન, ખરી સાહિત્યપ્રીતિ જેવામાં આવતા નથી. લેખકો યોગ્ય નથી. માસિક સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓના તત્ત્વો યોગ્ય નથી પરંતુ તેમાં ઘણા કાર્તિને

માટે, દ્રવ્યને માટે, સ્વાર્થને માટે જેટલું કરે છે તેટલું સાહિત્યપ્રીતિને લીધે કરતા નથી. તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારના સાહિત્યની, લેખોની મોટી મોટી વાતો કરે છે પરંતુ ક્યા પ્રકારનું સાહિત્ય લોકોએ વાંચવું જોઈએ, ક્યા પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચવું ન જોઈએ, સાહિત્યમાં ક્યા ક્યા પ્રકારની ન્યૂનતા છે તે બતાવવાને તેઓ તરફી લેતા નથી. ઉચ્ચ સાહિત્ય પ્રકટ થતું નથી એમ તેઓ શરિયા કરે છે, વિવેચન એ પોતાની દુરજ છે એમ તેઓ સમજે છે, તેઓ માર્ગદર્શ છે એમ કહેવામાં આવે છે છતાં બીજાઓને તેઓ માર્ગ બતાવી શકતા નથી, માર્ગ બતાવવાને દરકાર રાખતા નથી, તરફી પણ લેતા નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભકાલમાં, કવિ દલપતરામને, કવિ નર્મદાશંકરને, સાક્ષર શ્રી નવલરામને ગુજર્નર સાહિત્ય ઉપર જે પ્રીતિ હતી, સાહિત્યસેવા બજાવવાનો જે ઉત્સાહ હતો, તેમને સાહિત્યનો જે શોખ હતો, તેમણે સાહિત્યની જે સેવા બજાવી છે તે પ્રીતિ, તે ઉત્સાહ તે શોખ, તે સેવા, તેમનું તે સાક્ષર સાહિત્યમય જીવન, વર્તમાન સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં, સાહિત્યના કહેવાતા ઉપાસકો અને લેખકોમાં જોવામાં આવતાં નથી. તે સમયના કરતાં હાલના લોકો વધારે સુશિક્ષિત, વધારે અભરદાર થવા છતાં, પણ મહાન અંધાર જીવન થતા નથી, ગુજર્નર સાહિત્ય અવનત દશામાં છે તેનું કારણ આ જ છે. હાલ તો ઘણે ભાગે સર્વની નગર લોકપ્રિયતા તરફ છે અને તે પણ અંગ્રેજીમાં જોને “ Cheap popularity ” (ઓછા અમચી, ઓછા ત્યાગથી મળતી લોકપ્રિયતા) કહે છે તે તરફ છે. ઓછા અભ્યાસે, ઓછા શ્રમે, અને ઓછા ત્યાગથી લોકપ્રિયતા મેળવવાનો જ લગભગ સર્વ માસિકકારો, અંધકારો અને લેખકોનો પ્રયાસ હોવાથી, હાલ દશ વીસ વર્ષથી જોઈએ તેનું તેમ જોઈએ તેટલું ઉચ્ચ ગુજર્નર સાહિત્ય પ્રકટ થતું નથી, જોઈએ તેવી સાહિત્યની ઉન્નતિ જોવામાં આવતી નથી. કેટલાક જૂજ સાદા લેખો, સાદા અન્યો પ્રકટ થાય છે પરંતુ તે અપવાદ રૂપે છે. હાલનો જ્ઞાનનો પ્રચાર, સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવાનાં વધેલાં સાધન એ સઘળું જોતાં કહેવું અતિશયોકિત બરેલું નહિ ગણાય કે કવિ નર્મદાશંકર, કવિ દલપતરામ, અને સાક્ષર શ્રી નવલરામે તેમની શક્તિ અને તેમના સાધન સુજળ તેમના સમયના સાહિત્યની સેવા બજાવી છે, તે હાલના વિદ્વાનોએ બજાવી નથી તેમ બજાવતા નથી, તેઓએ ગુજર્નર ભાષા અને સાહિત્યને વ્યવસ્થિત કરવાને, ઉત્તર કરવાને જેટલો યત્ન કર્યો છે તેટલો પ્રયત્ન હાલ જોવામાં આવતો નથી, તેમના જેટલી સાહિત્યપ્રીતિ, સાહિત્યસેવાની પ્રવૃત્તિ, સાહિત્યના માર્ગદર્શક થવા નિઃસ્વાર્થ ઉત્કંઠા, હાલના વિદ્વાનોમાં હોય તો ગુજર્નર સાહિત્યનું હાલનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય, આપણે તેની અધોગતિને બદલે ઉન્નતિ જોવાને બાબચાણી થઈએ એ નિઃશંક છે.

પુશીં થવા જેવું છે કે, ગુજર્નર સાહિત્યની હાલની અવદશા જોઈ, સાહિત્યના સર્વ સુગ ઉપાસકોને અસન્તોષ થવા લાગ્યો છે, ગુજર્નર સાહિત્ય પ્રત્યે કરુણાની લાગણી, કરુણાની દૃષ્ટિ થવા લાગી છે, વિદ્વાનોનું લક્ષ, ગુજર્નર સાહિત્યની ઉન્નતિ, સાહિત્યસેવા પ્રત્યે ખેંચાવા લાગ્યું છે એટલે ગુજર્નર સાહિત્યની દુર્દશા ચિરકાલ રહેશે નહિ એવી આપણે ખાતરી રાખી શકીશું.

ડૉ. ધ્રુવના જીવન.

અને
કવનની રેખા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૦૪ થી.)

આવા વૈષ્ણવ કુટુંબમાં, આવા ધાર્મિક કુટુંબમાં, આવા પ્રતાપી કુટુંબમાં, પણ અસ્તમાં ઘેગણલા કુટુંબમાં ઈશ્વરસત્તા અને નીતિના પ્રાબલ્યનું ગૌરવ અધિક હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? પોતાના પિતાના અપ્રીયના વ્યસન અને નિરુદ્ધમના સાક્ષાત્કાર, અને પોતાના જ્યેષ્ઠ બન્ધુના કડોદરથી અકાળ મરણના આઘાતથી, હૃદય, વર્તન આદિની સુપરિશુદ્ધતા આવે અને તે વધારે નિર્ભજ અને વધારે ધર્મ અને નીતિ, સત્ય અને પુણ્ય માર્ગમાં પ્રવળ થાય એમાં શો અમરકાર ? પોતાના પિતામહના પ્રતાપી પણ ભિન્ન ભિન્ન સત્તાના સંપર્કમાં મળતા અધિકારમાં પણ તેમ્હના પિતાદિથી મરણથી એક જ ગભ્યમેવાને અભિમુખ થવામાં તેમ્હની વૃત્તિ કેમ ના થાય ? થાય જ. માટે આ અસ્તમિત કુટુંબના પાછા હૃદયસાધક તારકે પોતાનો પ્રકાશ એક જ સ્વર્ગીય માર્ગમાં વિસ્તારેલો લાગે છે. તેમ્હનું જીવન પુણ્યમા અને શુભ ધર્મકર્મમાં જ ગયું છે. ગુરુજન અને દેવ દિવ અને સન્ત સાધુ અને યોગી વિરાગીની સેવામાં જ વ્યતીત થયું છે. દોષને પાત્ર તો મનુષ્ય માત્ર છે, તેમ આ કુટુંબ પણ હશે. પણ સ્વાર્થ સાધવા, અને પરાર્થનો ધ્વસ તે તેમ્હનો અબીદ વિષય હતો નહિ જ.

અમદાવાદમાં, ખાડિયામાં, ધોખીની પોળમાં એક ભાડાના ઘરમા આવીને વસતાં, એક સગાના સમ્બન્ધથી વિવાહ્યાસ કરી, નોકરી મેળવી બિનવમીલે પણ પોતાને કામે અને શુદ્ધ નિષ્પાલક વર્તને માત્ર ચાર રૂપિયાના તવાટીના દમ્યાયાથી ફરેટ ક્વાસ મામલદાર અને કુલપાવડ મેજસ્ટ્રેટને હોદ્દે એજ પોતાના નવીન વતનમા, ગૂજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં નોકરી કરી સરકાર પાસેથી, આગળના વારામા વિરલ એવું ગવ સાહેબ પદ પામી શક્યા હતા અને હજુ પણ એક આદર્શમયરૂપ (Ideal) મામલદાર તરીકે ગણના પામે છે. રાજ અને પ્રજા ઉભયે કરેલી કન્ટ, જે બતલાવી આપે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના વિ. સં. ૧૯૧૪ ના સિપાહીઓના બળવાના દિગ્ગામમાં પોતે મામલદાર હતા, તાત્કાલ ટોપીનું લશ્કર આ પ્રાન્તમાં ઊતરે નહિ તહેની નાકા બન્દી માટે જતા સૈન્યમાં સામીપ્ત થવાના હુકમ થતાં, તે સાહેબ પોતાના એકતા એક પુત્ર (શ્રી હરિલાલ) ને અને પત્નીને, પોતાની એક ગત થયેલી બહેનની પુત્રી નિર્વિશેષ ભાણેજીને સ્વસ્થાન મોકલી, ઈશ્વર પાછા લાવશે તો મળીશું કહેતા. ધર્મવીર અને હુદ્દવીરનું ચિત્ર કેને ઉત્સાહક નહિ લાગે ? પોતાની નિપુણતાથી અને પ્રગ્નતા મનરન્જન કરી વશમાં રાખવાની શક્તિથી પોતાનો મહાલ શાન્ત અને ગભ્યમગ્ન રાખવામાં, અને ગભ્યની શિર સદે સેવા કરવાના આ પ્રસંગે હવે યોગ જ છે. આ વિના પણ તેમ્હણે એવા જ ન્હાના ન્હાના દિગ્ગામે શમાવવાના પણ પ્રાણસંકટના પ્રસંગે અનુભવ્યા છે તે બધાનું વર્ણન તેમ્હના જીવનચરિત્રનો ભાગ થાય.

તેમ્હની માતાનું નામ રેવાબાઈ હતું. તેમ્હની પતિપરાયણતા અને ધર્મશ્રદ્ધા અપ્રતિમ હતાં. તેઓ નિરક્ષર ન હતાં ઉભય દમ્પતીનાં રચેલાં કોર્સન હજુ કુટુંબમાં મોજૂદ છે. આ માયાળુ માતાને મુખે કવિ પ્રેમાનન્દની નાગદમણી કરુણારસિક બાનીએ અને મીરાંબાઈની ધર્મશૂંગાર રસિક વાણીએ શ્રીયુત હરિલાલના હૃદય ઉપર જે મધુર મુદ્રા પાડી હતી, તેમાંથી જ 'કુન્ડવિદાર' અને 'પ્રવાસ પુષ્પાન્જલિ' ઉદ્ભવ્યાં હોય એમ શે ના સમજવે ? ધર્મ-

નિષ્ઠ અને કર્મનિષ્ઠ પિતાની શોધક બુદ્ધિમાં અને એ જ માતાની સાથે સમાહ ભાગવત શ્રવણાદિમાં ગ્રામીન વિદ્યા, અને હેનો શોધ કરવાની જગાસા હરિલાલમાં જન્મત થયી હશે એમ પણ સમ્ભવે. વિશેષે, આ જ કુટુંબનું કર્તવ્યપરાયણત્વ, સ્વધર્મગ્રહ, સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશનું અભિમાન તથા આર્યગૌરવ પરમ્પરા સંસ્કાર સાથે, પ્રાપ્ત સંસ્કારથી અધિકાધિક દીપી નિકળ્યું છે. જે સંસ્કારની છાયા તેમ્હની 'ભરતદશા દ્વાદશી' વાંચનારને સહજ સમ્બળશે.

સ્વધર્માચરણી માતાપિતાએ, પોતાના ચુરુ યોગિરાજ વિષ્ણુ સ્વામીની પ્રેરણાથી, પુત્રેષ્ટિક વિષ્ણુયાગ, સાશ્રમતિને તીરે, ઉત્તર કીનારે, પોતે તેમ્હને રચી આપેલા

ખાદ્યાવસ્થા આશ્રમમાં કીધો હતો અને હેના ક્ષણરૂપે હરિલાલ હતા એમ તે

અને માનતાં. બાલ્ય કાલમાં છેક જ કિશોરાવસ્થામાં, એક અવધૂત યોગી

વિદ્યાર્થીજીવન. જેમ્હના ઉપર હર્ષદરાયને અટળ શ્રદ્ધા હતી, તે આ બાળકને હેની માતાના ઉત્સંગમાંથી એકાએક ઉપાડી બધાનાં ભય અને ચિન્તા

વચ્ચે અદૃષ્ટ થયા હતા । તે એ ત્રણ કલાકે પાછા આવ્યા અને શ્રીમતી રેવાબાઈને વિચિત્ર પ્રસંગમાં પુનઃ સમર્પિત કીધો હતો. યોગિરાજને પૂછતાં, તેમ્હણે કહ્યું કે આ બાળકની સ્વસ્થ આયુષ્ય હતી તે આ પરમાત્માએ વધારી દીધી.

બાલ્યકાળમાં તો આરોગ્ય અવ્યવસ્થિત, અને દેહ કૃશ છતાં, આગળ જતાં પ્રકૃતિ સુરક્ષિત અને દેહ જડ અને સ્થૂળ તો નહિ પણ કોમળની સાથે દૃઢ જોવામાં આવ્યો હતો અને હેણે ક્રોધ પણ રીતે સંસ્પર્શકાર્યમાં વ્યત્યય આપ્યો ન હતો. વિ. સં. ૧૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૮૬૧) માં તેમ્હની પાંચ વર્ષની વયે, તેમ્હના પિતા વિરમગામમાં મામલદાર હોવાથી ત્યાં શરુ થયો હતો, અને વિ. સં. ૧૯૨૦ માં ચોરપાડામાં તેમ્હની બદલી થવાથી, ઇન્ડોજોનો અભ્યાસ ત્યાં શરુ થયો હતો. તેમ્હની બહુવાની આતુરતા એટલી તો બધી હતી કે ત્રીજી ચોપડીમાં છતાં, ચોથી આપતાં તે કડકડાટ વાંચતા અને હેને પણ પૂરી કરી બીજીની જગાસા કર્તા. જે કંઈ પુસ્તક હાય આવે તે સહુ તે વાંચતા અને અન્ય મનુષ્યની સહાયતા વિના સ્વયં શીખી લેતા । નોંધ અને નિયમસરપણું તે આજથી જ શરુ થયી ચૂક્યું હતું. બોજન ચૂકાય પણ અભ્યાસ ના ચૂકાય એવી તો તીવ્ર તે પ્રતિ પ્રીતિ બંધાયી હતી. આંકની માયાકૂટે પ્રથમ ગણિત ઉપર અભાવ હતો. પરન્તુ સાહિત્ય તો કપટ પ્રાણ હતું. અમદાવાદમાં તેમ્હનો ઇન્ડોજો અભ્યાસ રા. બા. લાલસંકરભાઈના હાથ નીચે થયો હતો.

વિ. સં. ૧૯૨૩ ના વૈશાખ સુદિ એકાદશી ને મંગળવારે તેમ્હનું લગ્ન મણિલક્ષ્મી નામી નવેક વર્ષની કન્યા સાથે થયું હતું. કન્યાને પણ વિદ્યાના સંસ્કાર થયા હતા. શૃદ્ધ-કાર્યના બ્યવસાયથી વિદ્યા વ્યાપારથી વરકન્યાનું મુક્ત યુગલ થયું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં તેમ્હના પિતા વાનપ્રસ્થ થયા હતા. અને ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં માતાનો સ્વર્ગવાસ થવાથી કુટુંબનો સર્વ ભાર આ બાલ્ય દમ્પતી ઉપર પડ્યો; પરન્તુ સહનશીલતા સાથે ભારનું વહન કરવા લાગ્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં અમદાવાદના જાણીતા જૂના વકીલ સ્વ. મોતીલાલ અને અને રા. બા. લાલસંકર ઉમિમાસંકરે સ્વ. કવિ બુદ્ધાબીરામ ચક્રભાઈ અને કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના પુત્ર કવિ મોહનલાલ દલપતરામ વજોરેએ એક બાળ મણ્ડળની યોજના કીધી હતી અને તેમાં ભાગ લેવા આ ન્દાના હરિલાલને આમન્ત્રણ થયેલું તે સ્વીકારી બાપણ આપનાર પ્રથમ તે પોતે હતા. આ સમાનું નામ 'સત્ય માર્ગ દર્શક સભા' હતું, અને તેમ્હના બાપણનો વિવચ-બણ્યા પણ ગણ્યા નહિ—એ હતો. આટલી બાલ્ય વયે પણ કરેલું આ બાપણ તેમ્હની રનેદ-

શીલતા, મિત્ર ભાવ, ઔદાર્ય, સરલતા, શુદ્ધ અન્ત કન્થુ, પરોપકાન્તિ, સ્વદેશ પ્રીતિ અને ઉત્સાહ તથા જ્ઞાનભીમામા આદિનુ પ્રદર્શન કરે છે આ બાપણુ તા ૨૫ મી ડિસેમ્બર ઈ. મ. ૧૮૭૦ ના રોજ રવિવારે અપાયુ હતુ આ સભા ભોમિયો નામનું પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્તી હતી આ જ સમયે રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી તેમજના સસર્ગમા આવ્યા હતા અને મૈત્રી થયી હતી તેમજની પ્રથમ અકુરિત શક્તિને સ્ફુગવના તેઓ જ હતા, જેહની છાયા તેમજના ‘રજુજીતમિદ’ ના જીવન ચરિત્રમા, ‘સુદ્યુન,’ ‘ચક્રો કૌમુદી,’ અને ‘ચમેલી’ મા પ્રકાશી છે

ઈ. મ. ૧૮૭૨ થી એટલે પન્દર વર્ષના હતા ત્યારથી જ નીતિ વિષયક અને પ્રાર્થનાત્મક મસ્કુત સ્તોત્રના બાપાન્ત કરવા માડયા હતા બાવ્યવધી જ આમ કવિતા સરકાર પૂટવા લાગ્યો હતો

ઈ. સ ૧૮૭૩ મા મેટ્રિક્યુલેશનમા પાસ થયી ઍલિન્સ્ટન કોલેજમા દાખલ થયા હતા.

આ જ સમયે, તેમજે પૂર્વ સ્થાપિત સભાથી કાઠક મ્હોટા પાયા પર ‘જ્ઞાન ચન્દ્રોદય સભા’ સ્થાપી હતી. કોલેજમા દાખલ થયા પછી જ વિદ્યાર્થીઓ વિશેન સમ્બંધતા થાય છે, જ્ઞાનનુ મૂલ્ય પણ ત્યારે જ જાણે છે અને વસ્તુત જ્ઞાન ઉદય પણ તે દરમિયાન જ થવાથી સભાનુ નામ એ પ્રમાણે નાખવા તેમજે વિચાર્યું હશે. આ સભામા દમ સભાસદો હતા તેમા મુખ્ય પોતે, શ્રીચુત નન્સિંહરાવ ભોગલાય, રા ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી અને દાકતર અનુભાઈ મહિપતરામ નીનકણે હતા સાક્ષર શ્રી નન્સિંહનવના સમ્બન્ધમા સભાના રિપોર્ટમા તે લખે છે, કે —

Mr Narsinbrao Bholanath Divatia is a virtuous and a modest man Only he is not an eloquent speaker and he is some what credulous At last, he is quite fit for The Society as long as I am a member of The Society

ના નરસિંરાવ અને હરિવાય મુખ્ય ભાગ લેતા અને પ્રથમ બાણુ પણ હરિવાને જ આપેહું હતું

પ્રાચીન કવિયોની કવિતાના સમ્રદની યોજના પણ આ જ સમયે તેમજનામા થયી હતી. જેહના ક્ષણ રૂપે નરભેગમ કવિની કવિતા અને તેવા બીજા સમ્રદો છે, જેલે આપણી ગૂઝનતી બાપાના (પ્રાચીન) ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પર પુષ્કળ પ્રકાશ નાખ્યો છે

આ સમયે તેમજના જ્ઞાનચન્દ્રનો જ ઉદય થયો હતો એમ નહિ, પરન્તુ ભારત વર્ષમા સર્વ પ્રકૃતિયો ઉદ્ભવવા માડી હતી કવિ નર્મદાશકર અને કવિ દનપતરામના વાચ્યુદ્ધ અને કવિતા કવહ શાન્તિ પામ્યા હતા તેમજના ઉભયનો ગુણ સ્વસ્થપણે, શાન્તિથી અવલોકવાના, અધ્યયન કરવાના હતા. અમદાવાદ અને મુગતનો ભેદ, દક્ષિણી ગૂઝનતીનો ભેદ, ભરતખણડના પ્રાન્ત અને પ્રાન્તનો ભેદ અને જાતિ જાતિનો ભેદ, એમ ધીમે ધીમે અદૃષ્ટ થયી, એમ પ્રતિ પ્રજનુ મન દોગયુ હતુ. સ્વદેશ હિત અને સ્વદેશ પ્રેમ જનસમાજમા જગવા માડયા હતા ગ. બા ગોપાળનવ દેશમુખ સ્વદેશ સેવાનુ ઉદાહરણુ આપતા હતા રા બા મહીપતરામ રૂપરામ જે કે કમ્પનદાસ મૂળજી વગેરે મણડોના મુખ્યાઈના મુધાળના મચ્ચામયી વિરક્ત થયા હતા પણ હજૂ તેવા નિડ, સીધા અને સ્વતન્ત રહી કાર્ય કરતા હતા રા બા ભોગલાય સારાભાઈ તેમજના એ જ પ્રમુખ મિત્ર, અને અન્યને લયી ‘પ્રાર્થના સમાજ’ નો ખુરડો ઉઠાવતા હતા. રા બા મજુગોડલાન છોટાવાય વ્યાવહારિક નીતિમોધ આપતા હતા દિ બા અમ્બાવાન સાકરલાન અમદાવાદ-મુગતની પ્રમુખ શાવાઓમા ઉત્તમ શિક્ષણુ આપી અનેક વિદ્યાર્તનો આપતા હતા, અને હજૂ તેઓ દેશી નોકરીમા દાખલ થયા ન હતા, અને સ્વતન્ત નિયમિતપણુનો જ્વલન્ત દર્શાન્ત પ્રદર્શિત કરતા હતા. ‘આર્ય સમાજ’ ના સ્થાપક

પણિડત શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતી સ્વામીની વિજયધોષણા થવા લાગી હતી, તેમ જ આદ્ય સમાજના વિખ્યાત વક્તા બાપુ કેશવચન્દ્ર સેન, બાપુ પ્રતાપચન્દ્ર મજુન્દાર અને શિવનાથ શાસ્ત્રીના બોધાત્મક બાપણો આપણા દેશમાં અપાવી રહ્યાં હતાં. ‘બાળલક્ષ બત્રીશી’ ના કર્તા આપણા માનનીય વિશિષ્ટ વિવેચક શ્રી નવલરામ લક્ષ્મીરામ તેમજના મિત્રો રા. બા. લાલસંકર ઉમિયાસંકર અને રા. બા. અમ્બાલાલ સાંકરલાલ વગેરે અમદાવાદમાં ‘બાળલક્ષ નિષેધક સભા’ ને ગમવી રહ્યા હતા. કવીન્દ્ર દલપતરામ અને બાપાશાસ્ત્રી શ્રીયુત વૃજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રીઓમાં ગૂજરાતી કવિતા શીખવતા હતા. આ બીજી વિભૂતિ અને સામગ્રી બધાં વિસ્તરી રહી હતી તેવા અનુકૂલ સમયમાં પૂર્વવર્ણિત વિભૂતિવાળા હરિલાલ ને સર્વની અસર થાય, તે સ્વાભાવિક હતું. રા. સા. માણેકલાલ સાંકરલાલ તથા દાંડતર અનુભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠક તેમજના સ્વાભાવિક મિત્ર હતા. તેમજની અને તેમજની સહાની ચર્ચાઓ પણ તે જ હતી. સાર્વજનિક સભાઓમાં માત્ર હાજરી આપતા એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વ ધ્યાનમાં લયી, તેમજના મિત્રોની પૂર્વ કથિત સભામાં ચર્ચતા અને કર્મણા પ્રયોગ કરતા. ‘બાળલક્ષ નિષેધક સભા’ ના, તેમ જ ‘પ્રાર્થના સમાજ’ ના તેઓ સભાસદ થયા હતા અને બીજા મિત્રોને ‘બાળલક્ષ નિષેધક સભા’ ના સભાસદ થવા આમ્રદ કરતા. અસ્તુ.

આજ સમયે, જ્યારે ‘ભારતીય રાષ્ટ્રીય સમાજ’ (Indian National Congress) બંધિષ્ઠમાં ઉદ્ભવશે, અને ત્હેના એક ડગ્ન રૂપ ‘સ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ નો હક આપણને મળશે, એવો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હતો ત્યારે સ્વદેશવત્સલ સોળ સત્તર વર્ષના વિદ્યાર્થી હરિલાલને એક સ્વપ્ન દૃષ્ટિગોચર થયું; જે ‘સ્વદેશ વત્સલનું’ અમરકાર દર્શન’ નામના લેખ રૂપે તા. ૨૦ : ૮ : ૭૩ માં ઇન્ડિયનમાં લિપિબદ્ધ થયું હતું, અને જેનું ગૂજરાત સાહિત્ય સમાજ પ્રમુખ શ્રી રમણભાઈ ગૂજરાતીમાં બાપાન્તર કર્યું હતું. સાથે જ ‘આર્યોત્કર્ષક’ વ્યાયોગ (નાટક) પણ લખાયું હતું. બંગાળની આનન્દમોહન બસુ, સુરેન્દ્રનાથ, અને શિવનાથ શાસ્ત્રીવાળી ‘ભારત સભા’, તેમ જ પૂણાની ‘સાર્વજનિક સભા’ પણ અસ્તિત્વમાં ન હતી, અને ગૂજરાતને તો સ્વદેશહિતનાં સ્વપ્ન પણ ન હતાં, તે સમયે આર્યના ઉત્કર્ષક તે જ હતા અને એ અમરકાર દર્શન પણ તે જ પામી શક્યા હતા તો જે સમયે ‘ભારતીય રાષ્ટ્રીય સમાજ’ નું સંમિલન થયું હશે તે સમયે આ સ્વદેશમતનો આનન્દ અને ઉત્સાહ. શી ગતિમાં અને શી સ્થિતિમાં હશે ? !

ઈ. સ. ૧૮૭૩, માર્ચ તા. ૩૦ ના રોજ ‘બીખનાં દાંડાં શીકે ન મ્હડે’ એ વિષય ઉપર ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે નિબન્ધ લખ્યો હતો જે કવિ દલપતરામે ત્રીજે નમ્બરે ગણ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં તેમજે ‘ધૈર્ય સ્તવન’ નામી એક પદ્યાવળિ રચી તેમજના પૂજ્ય પિતાને સમર્પી હતી. આ ઉપરાન્ત મિત્રોના પત્રોમાં કવિતા ઉછળતી. એક વર્ષ ઉપર ઉર્દૂ કોરસાની ગ્રન્થિકા ‘દત્તીનામા’ નું પણ બાપાન્તર તેમજે કર્યું હતું.

આ પ્રમાણે સ્વદેશસેવાની સાથે જ સાહિત્ય સેવાનાં અંકુર આટલી બાલ્યવયથી જ ફૂટવા માંડ્યાં હતાં તો તેમજના કાન્યોમાં અને તેમજના લેખોમાં સર્વત્ર સ્વદેશ જનતાના-પ્રતિ-બિમ્બ દૃષ્ટિગોચર થાય તો શું આશ્ચર્ય ? ! તેમજનું એકે કાર્ય એવું નહિ હોય કે જેમાં જન-તાપતાના પાંચા માલુમ નહિ પડે.

(ક્રમશઃ).

સુમનસ હરિલાલ કુવ.

આટ્લાન્ટિસ અથવા કુશદ્વીપ.

(અનુસન્ધાન ૧૪ ૩૫ થી.)

આટ્લાન્ટિસનો ભંગ થવા લાગ્યો ત્યારે ત્યાંના નિવાસીઓ ત્યારે દિશામાં વીખરાવા લાગ્યા અને તેઓએ જુદા જુદા મુલકોમાં વસીને પોતાના પૂર્વજોની રીતભાત, સુધારા, આચાર વિચાર વિગેરેનો પ્રચાર કર્યો. આ વાતને ડાકતર મેકોસલેન્ડ પોતાના “ એટલમ એન્ડ એટલાન્ટિસ ” નામના ગ્રન્થમાં અનુમાન પ્રમાણ તરીકે ટેકા આપે છે. તે કહે છે કે પૂર્વે કોઈ સમયે સારી ઉચ્ચ પ્રકારની અને સંસ્કાર પામેલી બાપા બોલનારી પ્રજાના લોકો કોઈ બળવાન કારણસર પોતાના મંડળમાં ભંગ પડવાથી ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાં ચાલ્યા ગયા અને વર્તમાન કાળમાં જે ડૉક્ટરશન પ્રજાથી વસેલા મુલક છે તેમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં નિવાસ કર્યો. તેઓનો મુલક એક તરફ આટ્લાન્ટિક મહાસાગરથી ગંગા નદીના કાંઠા સુધી ફેલાયેલો હતો અને બીજી તરફ આઇસલેન્ડથી સ્પીલેન સુધી હતો. તેઓની ઉત્તર તરફ એસીઆનો મૉન્ગોલીઆનો મુલક હતો અને દક્ષિણમાં મધ્ય આફ્રિકાના હબસીઓનો મુલક હતો. વળી ઉત્તર અમેરિકાના પ્રાચીન શોધ કરનાર મી. શૉર્ટ લખે છે કે દૉલમીએ એસિઆમાઇનરમાં તેના સમયમાં જે શહેરો હતાં તેનાં નામો પોતાની જુગોળવિદ્યામાં ચાપેલાં છે તેમાંનાં ચાર પાંચ નામો મધ્ય અમેરિકાનાં શહેરોનાં જ નામ છે. આ સમાનતા કેવી આશ્ચર્યકારક છે ! અને તેનો ખુલાસો આ બન્ને મુલકના વસનારા એક જ જાતિના હોવા શીવાય બીજા શું હોઈ શકે ? આ ઉપરાંત ધર્મ સંબંધી માન્યતા તથા ઇશ્વરભાવના, જીવની મરણોત્તર સ્થિતિ ઇત્યાદિ વિષયોમાં પણ ઘણી મમાનતા મળી આવે છે, અને એ સર્વ હકીકત ઉપરથી એવું સિદ્ધ થઈ શકે છે કે અત્યારે જે સુધારો જોવામાં આવે છે તેનું બીજા આટ્લાન્ટિસનો સુધારો છે એવી માન્યતા અત્યારના વિદ્વાનોની ધર્મ છે. હવે એ સંબંધી ગુપ્તવિદ્યાના ગ્રન્થો કેટલી વિશેષ હકીકત આપે છે તે જોવાથી જણાશે કે હાલ જે શોધો થયા છે તેમાં હજી ઘણી ખામી છે, અને તે કાળના ક્રમમાં પુરી પડશે.

ગુપ્તવિદ્યાના ગ્રન્થોમાં આટ્લાન્ટિસનના સાત વિભાગ હતા. તેઓ વારા ફરતી સત્તાવાન તથા બળવાન થયા હતા અને તેમાંના અમુક વિભાગના લોકો જ્યારે પોતાની આંતર શક્તિનો દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેઓના દેશમાં અધર્મ પ્રવર્ત્યો અને તેને ક્ષીણે તે દેશનો નાશ થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો. ઉપર કહેલા સાત વિભાગનાં નામ નીચે પ્રમાણે હતાં:—

૧ રેમોહન. ૨ તલ્લવતલી. ૩ તોલતેક. ૪ તુરાનીઅન. ૫. સેમાઈત. ૬ એક્કાદીઅન. ૭ મોંગલ.

આમાંના તુરાનીઅન લોકો પોતાની વૃદ્ધિ થવા લાગી ત્યારથી પરદેશગામી થવા લાગ્યા હતા. સેમાઈત અને એક્કાદીઅન પણ એવા હતા, પરંતુ તુરાનીઅન કરતાં તેઓની વૃત્તિ બહાર જવા માટે ઓછી હતી. પ્રત્યેક પેઢા વિભાગવાળા લોકોમાંથી જે પરદેશ ચાલ્યા ગયા તેઓની હકીકત મેળવતાં તેઓના વંશજો અત્યારે ક્યાં ક્યાં છે તે હકીકત પણ મળી આવે છે.

રમોહન લોકોને તેઓની દક્ષિણે વસનારા તલવતલી લોકોએ હેરાન કરવા માંડ્યા એટલે તેઓ ઉત્તર તરફ અને પૂર્વ તરફ ખસવા લાગ્યાં અને ગ્રીનલેન્ડની ભૂમિ જે ભૂસ્થિતિરીતે હતી ત્યાં જઈ પોહોંચ્યા અને સ્કાન્ડીનેવીઆના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર અને મધ્ય એસિઆના સમુદ્રની ઉત્તરે જે સુકી જમીન હતી ત્યાં સુધી ધીમે ધીમે ગયા. અિટની અને પીકાર્ડ એ સ્કાન્ડીનેવીઆના દ્વીપમાં તે સમયે હતા અને યુરોપખંડની જમીન પાણીમાંથી છુટી છુટી બહાર નીકળવા લાગી હતી. આ લોકોનાં નીશાન ક્રાન્સમાંથી મળી આવે છે અને “કર્વે-રનરી સ્ટ્રાટ” માંથી જે ગોળ મસ્તકવાળાં ‘ફોસીલ્સ’ મળી આવે છે તથા સામાન્ય રીતે જોને “ફરફુઝ” જાતનાં મનુષ્ય કહે છે તેઓ આ પ્રથમ વિભાગના લોકોનો નમુનો છે. લેપલેન્ડના લોકો છે તે તેઓના શુદ્ધ વંશજો તથા તે પછુ યોડા ઘણા મિશ્રણવાળાં એ જાત છે. તલવતલી લોકો તે એમેરિકાના દેશવા હતા, પછુ તેઓમાંના ઘણા ખરા કાલીફોર્નિયા અને આઝીલના કાંઠાના પ્રદેશમાં વસ્યા હતા. વળી કેટલાક પૂર્વ તરફ ગયા તે સ્કાન્ડીનેવીઆના ટાપુમાં જઈ વસ્યા અને કેટલાક તો તે સમયના આફ્રિકાની સમુદ્ર માર્ગે પ્રદક્ષિણ કરી (હાઈસ્ટાન જઈ પોહોંચ્યા. ત્યાં દક્ષિણમાં વસનાર લીમુરીઅન જાતના મૂળ વતનીની સાથે ભળી ગયા અને અત્યારે જે દ્રાવિડીઅન લોકો છે તે તેઓના વંશજો છે, અગર જો કે તેમાં પાછળથી આર્યન લોકો ભળવાથી કેટલોક ફેરફાર થયેલો છે એટલે કીવા લોકો કીવા પ્રકારના છે એ નિશ્ચય કરવું બહુ કઠિણ છે, તો પણ સામાન્ય રીતે એટલું કહી શકાય કે આર્યન જીવો ઉચ્ચ વર્ણમાં અવતરે છે, આદલાન્ટિસના જીવો શદ્રમાં અવતરે છે, અને લીમુરીઅનોના જીવો પાહાડી જાતોમાં અવતરે છે. અમેરિકાના છેક દક્ષિણમાં પણ એ લોકોની વસતી હતી અને હાલના પાટાગોનીઅન લોકો તેના વંશજો છે. તેઓના શુદ્ધ વંશજો તો દક્ષિણ અમેરિકાના ઘઉં વર્ણના ઇન્ડિઅન્સ છે બાકી ઘણા ખરામાં મિશ્રણ થયું છે, તેમાં પણ આર્યન લોકો વિશેષ શેજભેજ થયેલા જોવામાં આવે છે. ઇરમીઝ અને સીઆ મીઝ લોકો આવી મિશ્ર પ્રજા છે. યુરોપમાં “કો-મેગનેલ” જાતનાં માણસનાં હાડપિંજર મળી આવ્યાં છે તે આ લોકોનાં છે અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડના સરોવરમાં રહેનાર લોકો તેઓ પણ આમાંની કોઈ છુટી પડેલી શાખા હતી એમ લાગે છે.

ત્રીજા વિભાગના લોકો જેઓ તોલતેક કહેવાતા તેઓ આ જાતના લોકોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયા. તેઓ ખેતીવાડી તથા કલા કૌશલમાં નિપુણ થયા હતા અને તેઓ તે સમયની પૃથ્વીના ઘણા ભાગમાં પ્રસાર્યા હતા. અમેરિકાના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગમાં તેઓની વસતી બહુ ઘાટી થઈ હતી અને તેઓ ત્યાં પ્રથમ ગયા ત્યાર પછી હજારો વર્ષે મેક્સિકો અને પીરની પાદશાહીઓ આબાદીમાં આવી હતી. તેમાં પીરના લોકો પોતાના અસલ વતનની મહત્તાએ પોહોંચ્યા હતા. તેઓના રાજ્યકર્તા તથા ધર્મગુરુઓ ઇન્કાની જહોઝલાલીની હકીકત ઇતિહાસથી પણ જાણી શકાય તેમ છે, અને તે ઉપરથી ઓટલાન્ટિસમાં કેવી સ્થિતિ હતી તેનું અનુમાન થઈ શકશે. અમેરિકાના “રેડ ઇન્ડિઅન્સ” લોકો આ તોલતેકના વંશજો છે. પરંતુ તેના ઉપરથી એ લોકોની જે સમયે શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ હતી તેનો લેશ પણ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આ જ લોકોમાંના કેટલાક ઇજીપ્ટમાં ગયા અને ત્યાં તેઓના રાજ્યકર્તા કૈવી પુરખો હતા. તેઓએ જ્યારે ઓટલાન્ટિસમાં વસનારા લોકોની વૃત્તિ બ્રહ્મ થતી જોઈ અને તેઓની શક્તિનો દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા એમ જોયું ત્યારે તેમાંના કેટલાક ભાગના લોકો જે

સહૃદયિવાળા હતા તેમને ત્યાંથી દૂર લઈ ગયા અને નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું આ સમયે ગીઝેના પિરામીડ બાધવામાં આવ્યા હતા ત્યાં ધર્મની કેટલીક ગુપ્ત ક્રિયા કરતા તેમ જ રાજ્યને ખજાનો તેમાં રાખતા તે દેશમાં આ રાજ્યની પ્રથમ સ્થાપના થઈ ત્યાર પછી ત્રણ વાર તેઓનો મુનક જળમય થયો હતો અને ત્રણ વાર પાછો બહાર નીકળ્યો હતો ત્યાંના લોકો જેઓ એ સમયે ઍબીસીનીઆના પર્વતો ઉપર નાશી જતા તેઓ બચીજતા અને આખી નાઓનો સહાર થતો ત્રીજી વખત બહાર નીકળ્યા પછી જે સ્થિતિ બધાઈ હતી તેના પ્રાચીન કામો જેવા કે કરનામ્નુ દેવાલય વગેરે અત્યારે બેવામાં આવે છે પ્રથમના રાજ્યની નિશાનીમાં માત્ર પિરામીડો જ રહેલા છે જ્યારે પોસાઇડોનીસનો લય થયો ત્યારે પણ આ દેશનો ટ્રેલોમ ભાગ જળમાં ખેસી ગયો અને ત્યારથી દેવી રાજ્યવંશીઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ત્યાં પછી તેમાં ખીજા વિભાગના લોકો જેવા કે એકેદીઅન ત્યાં જઈ વસ્યા અને તેઓની સાથે મળી ગયા ઇજીપ્ટના મૂળ વતની આ લોકોમાંના છે

શાસ્ત્રોમાં જે અસુર થયાની હકીકત છે તે આ લોકો હતા કારણ કે એ તોલતેક પાસે રિવા તથા શક્તિ હતા અને તેનો ઉપયોગ તેઓએ પાઞ્ચમી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે કરવા લાગ્યા તે એટલે સુધી કે તેમાં જરા પણ વિચાર રાખતા નહતા તેઓના ઉપર દેવી રાજ્યકર્તા અમિશ્વાત વિમિઓમાંથી જ મ ધારણ કરી આન્યા હતા તેની સામે તેઓએ બળનો ુરી તેની રાજ્ય સત્તા તેમજ રાજ્ય પડાની લીધા અને પોતે ઘણી થઈ પોતે ઇશ્વર જ છે એમ મનાતી લોકો પાસે પોતાની મૂર્તિઓ સ્થાપન માંની પૂજન કરાવવા લાગ્યા આ પુરાણના દૈત્યો હતા તેઓમાં અહકાશની પરાકાષ્ઠા આવી હતી અને તેઓ પ્રાચીન લીમુ રીઆના લોખમાંના મમઅકન લોકો રહેલા હતા તેમાંથી ટ્રેલોમ દેખાવમાં સુદર સ્ત્રીઓને પરણ્યા અને તેની જે સતતી થઈ તે ઘણી જ નીચ થઈઅને તેઓ હાત એ લોકો કેટલામ નીચ કર્મો કરાવતા હતા પૂર્વે જ્યાં ધર્મની પવિત્ર અને ગુપ્ત ક્રિયાઓ પવિત્ર ધર્મગુરુઓ ઙ્ગતા ત્યાં આ લોખએ માસ મદિગના હોમ કરવા માડ્યા અને મહિન સત્તેને વૃષ કરી તેઓને પોતાની સહાયતા કરવા મમમાં લેવા લાગ્યા જ્યારે તેઓ કેવળ મદાધ થઈ ગયા ત્યારે તેઓના મુલકનો પ્રલય થવા લાગ્યો અને તેમાંથી છુટા છવાયા નાશી છુટ્યા તે બચી ગયા

એ લોકોના ચોથા વિભાગના મોઝે જે તુરાનીઅનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેઓ આફ્રિકામાં ગયા એટલું જ નહિ પણ પૂર્વમાં આમરન વંશી એસિઆમાં પણ ગયા અને મધ્ય ભાગમાં જ મૂળ ચિનાઓ અત્યારે છે તે આ લોખના વંશજો છે તેમાંની એક ઍઝટેક જાત થઈ તે મહા બાગવાન થઈ અને તેઓએ અમેરિકામાં તોનતેક લોકોએ જે ગળ્ય સ્થાપ્યા હતા તે જીતી લઈ પોતાની સત્તા બેસારી આ તુરાનીઅન લોકો તોલતેક કરતા પણ વધારે દૂર અને અભિમાની હતા અને તેઓ જે આર્યન પ્રજા હજી ઉઠરતી હતી તેઓને સર્વ પ્રકારે દુખ દેવા ઉપાયો યોજતા હતા શામાયણ-મહાભારત તથા પરાણોમાં જે શક્તિસોના યુદ્ધની કથાઓ છે તે આ લોકો હતા પાચમે વિભાગ સેમાઈત લોખનો હતો તેઓમાં પણ અભિમાન અને અહકાર સપૂર્ણ હતા તેઓમાંના કેટલાક અમેરિકાના હાતના ચુતાઇટઝ સ્ટ્રેટસના મુનકમાં વસ્યા અને કેટલાક આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગમાં વસ્યા તેઓમાં હવે આંતર શક્તિ રહી ન હતી અને તેને બદલે તેઓની તર્કશક્તિ ખીલવા માડી હતી

આ લોકોમાંથી યોગ્ય મનુષ્યોને છુટાં પાડી મધ્ય એશિયામાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા; અને તેઓને યોગ્ય કળવણી આપી તેઓનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાંથી આગળ જતાં આર્યન પ્રજા યઈ હતી: શુદ્ધ સૈમેતિક લોકો ગણાય તેવા હાલના યાહુદીઓ તથા ઉત્તર આફ્રિકાના આલજીરીઆના પર્વતમાં કમીલીસ લોકો છે તે છે.

છઠ્ઠો વિભાગ અકેદીઅન લોકો હતા. તેઓ અત્યારે જ્યાં સાર્ડીનીઆનો ટાપુ છે તેની આસપાસના મુલકમાં રહેતા હતા કેમકે ભૂમધ્ય સમુદ્ર તે વખતે સુકી જમીન હતી. ત્યાંથી તેઓ અરબસ્તાન, ધરાન, લીવાન્ત તરફ વસવા ગયા અને ઇજીપ્ટના લોકોમાં પણ ભળવા લાગ્યા. ઈબ્રુસ્કન, ફિનીશ્યન, કાર્થેજનીઅન વગેરે આ લોકોના વંશજો હતા. એટ્રિશ્ચિટનના ટાપુ તે સમયે સ્કાન્ડિનેવીઆ સાથે જોડાયેલા હતા તેના કાંઠા ઉપર આ લોકો જઈ વસ્યા હતા. સ્કોટલેન્ડના જે ખંડેરા છે તે આ લોકોએ બાંધ્યાં હતા. સીથીઅન અને પેલાસીયનન લોકો આ અને તેની પછી થયેલા સાતમા વિભાગના મિશ્ર થયેલા લોકો હતા.

સાતમો વિભાગ મૅંગોલીઅન લોકોનો હતો. આ લોકો જે તુરાનીઅન એસિઆમાં વસવા ગયેલા તેમાંથી થયા હતા અને તેઓને ઘણો વિસ્તાર એસિઆમાં થયો હતો. પરંતુ એક સમયે તેમાંના એક કીતાન જાતના લોકો બેહેરોંગની સામુદ્ર ધુની ઝોળાંગી ઉત્તર અમેરિકામાં દાખલ થયા હતા અને તેના વંશજો અગર જે કે શુદ્ધ તો નહિ પણ મિશ્ર થયેલા હજી પણ ત્યાંના મૂળ વતનીઓમાં જેવામાં આવે છે. મલાયાના લોકો આ મૅંગોલીઅન અને લીમુરીઅનની મિશ્ર પ્રજા છે અને હુગેરીઅન લોકો મૅંગોલીઅન અને આર્યન લોકોની મિશ્ર પ્રજા છે. આ લોકોના સંજ્ઞામાં એક વિશેષ વાત એ છે કે તેઓમાંથી નીકળેલી એક શાખા જેમાં જાપાની તથા કેટલાક ચિના છે તેઓની હજી ઉત્પત્તિ પૂર્ણ થઈ રહી નથી એટલે તે બવિધ્યમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના છે.*

ઉપર પ્રમાણે આટલાન્ટિસની પ્રાચીન ભૂમિમાં વસનારા જુદા જુદા લોકો જુદે જુદે સમયે તે સમયની પૃથ્વિના જુદા જુદા ભાગોમાં જઈ વસ્યા હતા અને આર્યન લોકો પણ એક રીતે જેતાં તેઓમાંથી જ અલગ થયેલા લોકો હતા એટલે અત્યારે આપણી પૃથ્વિના જુદા જુદા દેશોમાં જે લોકો વસે છે તે મૂળ આટલાન્ટિસમાંથી નીકળેલા છે. એ સમયના લોકોમાં કેટલીક કળા એવી હતી કે જેના બરાબરી હજી યઈ નથી તેમ કેટલીક બાબતમાં હાલના લોકોએ જે શોધો કરી છે તેવી તેઓએ કરી નહિ હતી પરંતુ તેઓમાં કેટલીક આંતર શક્તિઓ હતી તેને લીધે તેઓ ઘણાં કાર્ય એવી સહેલાઈથી કરી શકતા કે જેવાં વર્તમાન કાળની યાંત્રિક શક્તિથી કદિ પણ યઈ શકવાનાં નથી. તેનાં મુખ્ય નમુના અમેરિકા તથા આફ્રિકામાં જે પીરામીડ, એક પથ્થરના સ્થંભો, દેવાલયો, તથા એસિઆમાં પર્વતની ગુફાઓમાં કરેલાં દેવમંદિરો છે. અત્યારે પ્રાચીન શોધ કરનારાઓ આ કાર્યો માટે ઘણા પ્રકારનાં અનુમાન કરે છે, પરંતુ તેઓ સત્ય વાત શોધી શકતા નથી કારણ કે તેઓ અમુક

* આંહી એટલું જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે આ ગુપ્ત વિદ્યાના અંથ ઉપરથી લખાયેલી હકીકત ઢીલીઆ અને જાપાનની લડાઈ પહેલાં ઘણા વર્ષ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, એટલે: તેઓનાં પરાક્રમ જોઈ તેનું બવિધ્ય કહ્યું છે એમ માનવાનું નથી.

સમયની આગળ શું સ્થિતિ હતી તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ સર્વ હકીકત તેમ છતાં પ્રસિદ્ધિમાં યોગ્ય પ્રસંગે આવતી જશે એવું મેડેમ બ્રહ્મવાટરડીએ ભવિષ્ય કરેલું છે. અને ત્યારે આ પૃથ્વીનો ખરો ઇતિહાસ લોકો જાણશે.

આર્ટલાન્ટિસના અસ્તિત્વની અને ત્યાંના રહેવાસીઓની તથા તે સમયના સુધારાની વાતો માત્ર કપોલ કલ્પિત ગણી કાઢી ધણા લોકો હસી કહાડે તો તેમાં નવાઈ નથી કારણ કે ગુપ્ત વિદ્યાના અન્યમાંથી લખેલી હકીકતને ન્યાં સુધી વર્તમાન કાળની પદ્ધતિ પ્રમાણે ટેકો મળે નહિ ત્યાં સુધી વર્તમાન કાળની કેળવણી લીધેલા લોકોને તે વાત માન્ય થઈ શકે નહિ પરંતુ અત્યાર સુધી જુદા જુદા દેશોમાં જે પ્રાચીન શોધો થયા છે, તથા જુદી જુદી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરનારા વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓને દૂર રહેલા દેશોમાં દેખાતી સમાનતાનું નિરાકરણ કરતાં જે સિદ્ધાન્ત ઉપર આવ્યા છે તે ન્યારે આપણે આ ગુપ્ત અન્યોની હકીકત સાથે મેળવીએ છીએ ત્યારે એટલે બધા ટેકો મળે છે કે એ વાત માન્ય રાખવામાં કાંઈ અઘરું આચર્યું છે એમ કહેવાય તેમ નથી. આ સંબંધી વર્તમાન કાળમાં થયેલી શોધોનો સમગ્ર સંગ્રહ કરી મી. ડોનેલીએ આર્ટલાન્ટિસ-પ્રલય પૂર્વની પૃથ્વી-નામનો એક ઘણો જ વિદ્વાત બનેલો અન્ય લખેલો છે તેનું અવલોકન કરવાથી ઘણી વાતોનો સંશય દૂર થાય છે એટલું જ નહિ પણ ઘણી નવીન અને નવાઈ જેવી વાતો જાણવામાં આવે છે.

પુરાણોમાં તથા હાલત અને રામાયણમાં ઘણી હકીકત છે, પણ તે એવી રીતે લખાયેલ છે કે તેમાંથી ઐતિહાસિક ભાગ છુટો પાડી તેને યથાર્થિત સ્થાને ગોઠવેલો એ બહુ કઠિણ કામ છે, અને તેટલા કારણથી ઘણી વાર તેમાં લખેલી હકીકત ગપ જેવી અથવા અતિશયોક્તિ વાળી ગણી દૂર મુકવાની ઈચ્છા થાય છે. પણ જે કાંઈ ધીરજથી તેનું સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરે તો તેમાંથી આર્ટલાન્ટિસ તથા તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા દેશો તથા લોકો સંબંધી જે વાતો ગુપ્તવિદ્યાના અન્યોમાં આપેલી છે તેને મળતી નીકળી આવે તેમ છે. પરંતુ તેવો શોધ કરવાને પૂર્વની ઘણી બાબતોનું જ્ઞાન પ્રથમથી પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડે તેમ છે અને તેટલો ચમક કરવા પેહેલાં તે વાત ઉપર શ્રદ્ધા બેસવાની જરૂર છે. એટલે ન્યાં સુધી એ બે બાબત એકી થાય નહિ ત્યાં સુધી આ પ્રાચીન લેખોમાંથી સત્ય શોધવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એ વાત નહિ જ બને એમ માનવાનું નથી. અત્યાર સુધીમાં જેવી રીતે નવા નવા શોધો થતા આવ્યા છે અને તેને આધારે ઉપર વર્ણન કર્યું તેવી પ્રાચીન હકીકતને ટેકો મળેલો છે તો આ શોધો પણ ક્રમે ક્રમે યશે એમ કહી શકાય છે, અને ન્યારે એ શોધોથી આપણાં શાસ્ત્રોની વાતોને યથાર્થ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે ત્યારે એ અન્યોની મહત્તા અને તેમાં આપેલા જ્ઞાનનું સત્ય જ્ઞાન આપણા લોકોને થશે.

“ કવિતા-પ્રવેશ. ”

—અવલોકન—

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૮૪ થી.)

નવીન છન્દોની યોજના વિશે આ ઇતિહાસદર્શનમાં અનુલક્ષણ કરતે, વિષમ હરિગીતની યોજનાનું સર્વ માન ‘ નરસિંહરાવ ’ ને આપ્યું છે તે જરાક મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે. એ યોજના તો મરહુમ મણિલાલ નાથભાઈ દ્વિવેદીની હતી; મહેં માત્ર એ યોજનામાં સુસ્થિતતા આણી હેને ‘ વિષમ હરિગીત ’ એમ નામ આપ્યું એટલું જ વાસ્તવિક છે.

આ પ્રકરણમાં ખીજી ન્યૂનાધિકતા એ છે કે જો ‘ અંગની ગીત ’ જેવા બન્ધને મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં રા. મણિશંકર ભટ્ટે આપ્યું છે તે ગણનાયોગ્ય ધાર્યું છે, તો મરાઠીમાંથી ‘ દિંડી ’ છંદ ગુજરાતીમાં આણવા માટે, તેમ જડું અભંગ માટે, સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈની પણ નામગણના થવાને અવકાશ હતો. હેમના એ પ્રયાસના પરિણામમાં અભંગ તો નહિ પણ દિંડી છંદ તો ગુજરાતીમાં અત્યન્ત પરિચિત અને અનુકરણવિષય થઈ ગયો છે. આ પ્રસંગે એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે—યદ્યપિ છંદ તરીકે દિંડી ગુજરાતી પદ્યમાં સ્વીકારાયેલી, સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈના સમય પહેલાં, જણાઈ નથી, તથાપિ દિંડીના જ માપની રચના દયારામભાઈની એક ગરબીની રાદમાં, પેટા અંગ તરીકે, દૃષ્ટિએ પડે છે, જે તરફ ઘણા લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયલું જણાતું નથી.*

“ ચાલ બહેલોં અલખેલોં પ્યારોં રાધે ’,

—એ સુપ્રસિદ્ધ ગરબીનું એ આરમ્ભનું ચરણ તદ્દન દિંડીના માપનું જ છે, અને તે પછી કેટલોક ભાગ જઈને લાગટ આવતાં ચરણો—

“ નથી તુજ સમા કોઈ અખિલ વિશ્વ વામા;

શયી સાવિત્રી ઉમા રામા. ”

ઈત્યાદિ પણ એ જ માપનાં ચરણો છે.

§ પ્રેમાનંદ કવિએ “ દ્રૌપદી-હરણ ” માં (૮ મા કડવામાં) અભંગ છંદ સ્વીકાર્યો છે એ વાત આ વચનને બાધક જણાશે. પરંતુ એ પ્રેમાનંદના અભંગ વિશે મ્હારી શંકાઓ તથા વિચાર “ પ્રેમાનંદનાં નાટકો ” એ વિષયના નિબન્ધમાં સવિસ્તરે મ્હેં ખતાવ્યાં છે, તે ઉપરથી એ વિશેની મ્હારી અશ્રદ્ધા સંકારણ જણાઈ આવશે.

* રા. કેશવલાલ કુવના ‘ પદ્યરચના ’ વિશેના નિબન્ધમાં આ વિશે ઉલ્લેખ નથી; પ્રસંગ જ ન હોવાને લીધે. દિંડીમાં ઉપાન્ય શ્રુતિ પ્લુત હોય છે તે તરફ હેમણે ધ્યાન ખેંચીને તે પ્લુત દાખલ કરવાનું માન દક્ષિણી બન્ધુઓને ઘટે છે એમ હેમણે કહ્યું છે. દયારામભાઈની ગરબીમાં આજ પ્રકારનો બન્ધ છે એ વાત હેમણે લક્ષમાં રાખી હશે તો પણ, ગરબીઓ વગેરેનો વર્ગ ‘ લયબન્ધ ’ નો ગણી એ નિબન્ધની ચર્ચાના વિષયની ખંહાર હેમણે મૂક્યો છે તેથી સ્પર્ધ નહિં કર્યો હોય એમ લાગે છે.

અંગ્રેજી સોનેટનું અનુકરણ કરવામાં ગ. બ. ક. ઠાકોર વગેરેએ માત્ર હેની પંક્તિની સંખ્યાનું કેવળ ગૌણ અંગ પકડી લઈ ‘સોનેટ’ નો દાવો અયોગ્ય કર્યો છે, પરંતુ મિ. ખખરદારના ‘ધ્વનિત’ માં ડેટલીક નિનતા છતાં ‘સોનેટ’ ની છાયા અને સ્વરૂપ સવિશેષ રીતે પ્રતિબિમ્બિત થયા છે—એમ મહે “વિલાસિકા” ના અવલોકનમાં સચિત્તર રીતે દર્શાવ્યું છે તેથી આ ઇતિહાસદર્શનમાં સ્પષ્ટતા એ પ્રશ્નને અંગે અદિ પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી તેમ જ, મિત્ર હમીત, તોટકમણિ, વગેરે ‘નવીન’ ‘હન્ડે મિ. ખખરદારે ચોખ્ખા છે હેમાં કેટલાકમાં નવીનતા ખરી છે, અને કેટલાકમાં નામની જ છે તે પણ તે સ્થળે ચર્ચ્યું છે x અંગ્રેજી Balladને ગુજરાતીમાં મિ. ખખરદારે જ આપ્યું છે એમ આ ઇતિહાસદર્શનમાં કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એમ કહેવામાં આપણા ગુજરાતી folk-songs (લોક ગીત) માતા balladsની અવગણ થાય છે તે પણ ખતાવવું જોઈએ

ગ. નંહાનાલાલ દ. કવિની “વસન્તોત્સવ” ની શૈલી (બાધણીની શૈલી) વિશે આ ઇતિહાસદર્શનમાં ઉપેખ થયો છે તે ઉપર બે બોલ આવશ્યક છે એ શૈલી તરફ આ સમ્રહકા રોગ અરુચિ નથી ખતાવી તેમ ગચિ પણ નથી ખતાવી, ગદ્યક ઔદાર્યયુક્ત તટસ્થતા જ રાખી છે એ શૈલી-અથવા સમ્રહકારોના શબ્દો પ્રમાણે રા. નંહાનાલાલનો નવીન ‘સુધારો’ (1)—“છેક જ નવો અને સ્વચ્છન્દી નથી” એમ જણાવવા બહુ રા. કેશવલાલ ધ્રુવનો ઉદ્દેશ હશે એમ એઓ તર્ક કરે છે, અને રા. કેશવલાલના અતિશય આતુર્યયુક્ત તથા અપૂર્વ પદ્ધતિની ચર્ચાવાળા ‘પદ્યચર્યા’ વિશેના લેખમાંથી લાભો ઉતારો આપે છે. પરંતુ એ ઉતાવળ ઉપરથી એ પ્રકારનું અનુમાન મર્વણે ફલિત થાય છે કે કેમ તે સંશયની વાત છે ગ. કેશવલાલ ખતાવે છે કે—

“પદ્યચર્યામાં અક્ષરનો, રૂપનો, માત્રાનો, કે પ્રયત્ન (stress, accent) નો નિયમ હોય છે અક્ષરસંવાદથી અક્ષરબંધ રૂપસંવાદથી રૂપબંધ, માત્રાસંવાદથી માત્રાબંધ, ને પ્રયત્નસંવાદથી પ્રયત્નબંધ એમ ચાર પ્રકારની પદ્યચર્યા આપણી ભાષામાં પ્રચારમાં આવી છે”

રા. નંહાનાલાલની ચર્ચાવિષય રચના (૧) આ ચારમાંથી એક પણ વર્ગમાં આવી મકે એમ મહારી અલ્પમતિને લાગતું નથી હેના બે કારણો છે, એક તો એ જ કે રા. નંહાનાલાલ પેતાના એ. બંધનમાં ગદ્યચર્યા (સ્વરિતત્વ, ગ. કેશવલાલનો. શબ્દ લખ્યો. તો, પ્રયત્ન) નું તત્ત્વ મનાય છે એમ કાંઈક દાવો કરે છે અને હેમાં તે ઉપર રહેલું આન્દોલન પણ જુલે છે. આ આન્દોલન મહારી જટિલ શ્રવણશક્તિથી અતીત જ છે, તેમ જ સ્વરિતત્વ (‘પ્રયત્ન’) એ વસ્તુ આપણી ભાષામાંથી લુપ્ત જ થયેલી છે, તો ચન્ન ઉપર આધાર રાખનારી કલ્પના ચન્નવત જ ગણાય રા. કેશવલાલ પણ સ્વીકારે છે કે—“પ્રયત્નબંધ આપણે ત્હા (અર્થાત્ ગુજર પદ્યમાં) બીજાવસ્થામાં દર્શન દેએ”. એ બીજાવસ્થા હાન તો પદ્યબંધને માટે નિરુપયોગી જેવી જ છે, અને રા. નંહાનાલાલની કૃતિને તો તે લાગૂ પડતી નથી. ‘ઇંગ્રેજીમાં તે (પ્રયત્નબંધ) અદ્ભુત વિસ્તાર પામ્યો છે એ પણ આ જળદ્રુપ ભૂમિમાં અનુરૂપ વિકાસ પામેો.”—એમ રા. કેશવલાલ ઇચ્છાસુક્ત ઉદ્દગાર કરે છે.

રા. ન્હાનાલાલની શૈલીમાં તે બીજા જડતું નથી એટલું જ નહિ; પરંતુ પ્રયત્નબન્ધને આવશ્યક પ્રથમ મર્યાદા જે સંવાદ તે રા. ન્હાનાલાલની શૈલીમાં જણાતો જ નથી. રા. કેશવલાલ એ આવશ્યક મર્યાદા આંકવા માટે કહે છે જ કે:—

“પદ્યરચનાનો આત્મા સંવાદ છે. રચના બંધબેસતી આવવો તે સંવાદ. ગદ્યમાં સંવાદ નથી; શાથી જે તેમાં બંધબેસતી રચના છે નહિ; વાક્ય કોઈ પણ જાતના બન્ધન વગર કેવળ વિચારબ્રેણીને અનુસરે છે.”

રા. ન્હાનાલાલની કૃતિમાં આ ગદ્ય જેવી બન્ધનહીન સ્થિતિ છે તે “વસન્તોત્સવ” ઉપર ચર્ચાપત્ર મ્હેં ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં જાન્યુઆરી—માર્ચના શાનસુધામાં લખ્યું હતું તેમાં સંવિસ્તર રીતે બતાવ્યું છે. ગદ્યવાક્યોના અકારણ સ્વૈચ્છિક કકડા પાડી ચરણો જેવી ગાંઠ વણુને પદ્યરચના બનાવવાનું રા. ન્હાનાલાલે તે સ્થળે કહેલું કેવળ સ્વચ્છન્દી જ છે. હું નથી ધારતો કે રા. કેશવલાલ એ શૈલીને પદ્ય તરીકે સ્વીકારી સકે. આ વિષયને અંગે રા. રમણભાઈની “છન્દ અને પ્રાસ” વિશેના નિબંધના ચર્ચા બહુ ઉત્તમ પ્રકાર પાડે એમ છે. હેનો સાર એ જ છે કે પ્રાસવેતાનું સ્વરૂપ જ સસિકકલાનું હોવાથી તે છન્દ—પદ્યરચના આપોઆપ જ જોડે છે; માટે ખરી કવિતાને છન્દ (નિયમયુક્ત પદ્ય સ્વરૂપ) આવશ્યક નથી. સાદે આ તત્વનો રા. ન્હાનાલાલ કે કોઈ પણ અનાદર કરે તો તેની તે કૃતિમાં તે એક જ કલાસ્વરૂપમાં દૂપણ જ ગણાય. આ દૃષ્ટિથી ‘ગદ્યકાવ્ય’ એ વસ્તુ પણ કાંઈ ‘અંતર્વિરોધી’ પ્રકાર જ ગણાય. એમ હેતુ નથી કે હેમાં કવિત્વના અંશ નથી. પરંતુ કલાસ્વરૂપના તત્વને ધોરણે ‘કવિતા’ તરીકે એટલે અંશે ઊનતા જ. આ વિશે વધારે વિસ્તાર કરવાનો અહિં પ્રસંગ નથી.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

* Pitch accent તો ના જ સંભવે, પણ stress accent પણ એ રચનામાં અનુભવજોગ્યર થતો નથી.

§ “કવિતા અને સાહિત્ય”—પૃષ્ઠ ૨૩૭—૩૪૧ જુલો.

ખાસ પૃષ્ઠ ૨૫૮-૯, ૨૬૭, ૨૮૧, ૨૮૩ જુલો; જે ઉપરથી જણાશે કે, કવિતાનું આવશ્યકભાવિ કલાસ્વરૂપ છન્દબન્ધ છે એમ રા. રમણભાઈ સરળ રીતે સ્થાપે છે.

દક્ષિણના પ્રવાસની સંક્ષિપ્ત નોંધ.*

દણ્ડકારણ્ય, પંચવટી, ગોદાવરી, કિષ્કિન્ધા, પંપામરોલ, અમ્બૂક, રામસેતુ, રામેશ્વર, લંકા આદિ રામાવતારનાં સુવિખ્યાત સ્થળ તેમ જ આધુનિક સમયમાં અગત્યનાં ગણાતાં અને જોવા લાયક હિન્દુસ્થાનના દક્ષિણ પ્રદેશનાં બીજાં સ્થળ પણ અને તો સાવકાથ જોવાં એવી ઉત્કંઠા લાંબા દાગથી ઉદભવી હતી, પરંતુ તે અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન અઘાપિ મળ્યો ન હતો. લાંબે પ્રવાસે નીકળવાને કેટલીક અનુકૂળતા શોધવી પડે છે તેમાં પ્રથમ તો સમાનશીલ અને સમાન અભિરૂચિવાળા મિત્ર સાથે હોય એવું બહુધા પ્રત્યેક જન ઇચ્છે છે. ગયા ડિસેમ્બર માસમાં મદ્રાસ શહેરમાં ઇડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ બનવાની હતી તે પ્રસંગે એ અનુકૂળતા મેળવી આપી, અને ગયા નવેમ્બર માસના અંતિમ ભાગમાં

* હિન્દુસ્થાન એક 'દેશ' નથી પણ 'ખંડ'—અર્થાત્ 'અનેક-દેશમય'—છે એ અર્થ અસત્યને સંપૂર્ણ અસત્ય બનાવે દેવા દેશ ઉત્સુક થયો છે, અને એકરાષ્ટ્ર-હિન્દુસ્થાનનાં જૂનાં જૂનાં ભૂ-પ્રદેશો અને ઉદ્યોગ-વ્યાપાર પર જ નહિ બાકે ગૃહ અને સાહિત્ય, ધર્મોપદેશો અને લિપિ મર્મ ઉપર પોતાની અમર વિરેલ, માંડી છે. 'ઈન્ડિયન રીપબ્લિક' એવી આત્મપ્રતિષ્ઠાથી પ્રતિ ઉચ્ચલીને 'રિપબ્લિક', 'ઈન્ડિયન' એવી આત્માભિમુખી પ્રતિ ચોતરફ પ્રસરતી દેખાય છે. આ વર્તમાન પ્રતિષ્ઠાને વધારવાની જરૂરતા અનેક માધનોમાંનું એક મુખ્ય સાધન જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકોના એક બીજા પ્રાંતોમાં પ્રવાસ, એક બીજાની રીતભાતનું અવલોકન, એક બીજાની ખાસિયતોનું ઉદારતાથી જાણવું વગેરે છે. તેથી 'દક્ષિણ યાત્રા' મંબંધી આ સવિસ્તર લેખ પૂર્વોક્ત પ્રતિષ્ઠાને અનુકૂળ થશે એમ ધારી અત્રે કકડે કકડે અમે પ્રસિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આમાં વાચકોને એ પસંદ પડશે, અને હિન્દુસ્થાનના બીજા પ્રાંતો સંબંધી પણ એવા જ લેખ આ પત્રમાં કે અન્ય પત્રોમાં વખતો વખત બહાર પડતા રહેશે.

વળી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા (વીકલી) નાં ચિત્રો તથા દેશપરદેશની મુદ્રાકરિનાં વર્ણનો અમે જોઈએ છીએ ત્યારે એક વિચાર અમને સતત આવ્યાં જ કરે છે અને તે એ કે આ અંગ્રેજ પ્રજાની માથે જ્યાં મુઠ્ઠી આપણા લોક સમસ્ત પૃથ્વીતલને પોતાના આનંદ ઉદ્યોગ અને પરાક્રમનું ક્ષેત્ર નહિ બનાવે ત્યાં મુઠ્ઠી એ પ્રજાની હરીદાર્થ કરવાની સઘળી આશા વ્યર્થ છે. અને તેથી હિન્દુસ્થાન બદલનાં દેશોનાં વર્ણનો પણ ગુજરાતી વાચક આગળ વારંવાર મૂકાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. આટલા જ માટે નાદરોબી (હરદ આફ્રિકા) થી લખાઈ આવેલું 'વિક્ટોરિયા ન્યાન્ઝા' નું પદ્યાત્મક વર્ણન, કાવ્ય તરીકે માધ્યમ પકિતનું હોવા છતાં, તે અમે આ પત્રમાં ખુશીથી પ્રકટ કરું છું.

હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં તેમ જ તેની બહાર વસંત પત્રના ધણી વાચકો છે તેઓને અમારી આદરપૂર્વક વિદ્યાપના છે કે પોતાના સ્થળનાં વર્ણનો (સપ્તસૈન્દર્ભ-શહેર અને ગામડાંની બાધણી-લોકના રીત રિવાજો-તેઓના વ્યાપાર વાણિજ્ય વગેરેનાં વર્ણનો) તેઓ અમને લખી મોકલશે તો તેને અમે વખંતમાં ચોખ્ખા સત્કાર આપીશું. તન્ત્રી.

અમે અમારો પ્રવાસક્રમ નક્કી કરવાનું લઈ બેઠા. ક્યાં ક્યાં જવું, શું શું જોવું, અને કયે સ્થળે કેટલું રહેવું એ સર્વની નોંધ તૈયાર કરવા હિંદુસ્થાનમાં ચારે ધામ, તથા દક્ષિણની યાત્રા એ વિષય ઉપર અમારી પાસે બે પુસ્તક હતાં તે અને નકશા જોઈ જવા ઉપરાંત તે તે પ્રદેશના પરિચિત જે પુરૂષો અમને મળી આવ્યા તેમની પાસેથી માહિતી મેળવી. તે પછી જુદે જુદે સ્થળે ટ્રેનો પહોંચવાનો તથા ઉપડવાનો સમય જમાં દર્શાવેલો હોય છે એવા જુદી જુદી રેલવેના ગાઈડ એકઠા કરી અમે અમારી નોંધ તૈયાર કરી અને બની શકે ત્યાં સુધી તેને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાજસેવાના બંધનથી શુંબંધિત મિત્રની અનુકૂળતા જળવવા માત્ર પરિમિત સમયમાં જ અમારે અમારો પ્રવાસ સંપૂર્ણ કર્યો સિવાય છૂટકો નહતો માટે કાર્યક્રમ દોઢાદોડીનો ગોઠવવો પડ્યો. સંપત પ્રમાણે અમે સુંબઈમાં એકઠા થયા ત્યારે જણાયું કે ધાર્મી કરતાં અમારી સંખ્યા વધી હતી. બીજા કેટલાક મિત્રને ઉત્સાહ થઈ આવવાથી તેઓ અમને આવી મળ્યા એટલે મિત્ર મિત્રે વપનાં સ્ત્રી અને પુરૂષ મળી અમારી સંખ્યા નવની થઈ.

વર્તમાન સંવત્સર ગોદાવરીમાહાત્મ્યનો હોવાથી અહીં બહુ ઓછા નોંધ પ્રમાણે અમારે પ્રથમ નાશિક ર્થઘટ જવાનું હતું, ત્યાંથી નાગપુર પ્રદેશને જોઈ ઉતારાના ઉત્કર્ષને જોવા જવાનું હતું અને તે પછી ઘેંડ મનમાડ રેલવે મારફત બારસી રોડ જંકશને ઉતરી પંદરપુર જવાનું હતું. પરંતુ સુંબઈ આવતાં બપોર મળી કે નાશિકમાં કોલેરાનો રોગ જોવામાં આવે છે અને નિઃશ્વાસ રોટ રેલવેની મુસાફરી શરૂ કરતાં જ કોલેરા-ટાઇનમાં રહેવું પડે છે તેથી ધાર્મી પ્રમાણે ઈલોરા જવાશે નહિ. માટે અસહ્ય યોજના પડતી મૂકી અમે તા. ૧૫ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ ને રોજ સુંબઈથી ઉપડતી મદ્રાસ મેઇલ ટ્રેનમાં સવાર થયા અને તા. ૧૬ મીએ બારસી રોડ રોડને ઉતરી. અમને ટ્રેનમાં જ બપોર મળી કે પંદરપુરમાં પ્લેગ આવે છે તેથી ગામ ઉજડ થઈ ગયું છે, માત્ર પૂનગરી લોકો દિવસના ભાગમાં દેવાચર્ય કરવા ત્યાં જાય છે. અમારી બાવના કેવળ સ્નાન તથા દર્શનની હોવાથી અમે તરત જ “બારસી લાઇટ રેલવે”ની ટ્રેન ત્યાં જવા તૈયાર હતી તેમાં બેસી ગયા. પંદરપુર અમને લગભગ અગીઆર કલાકે પહોંચાડ્યા. સામાન સઘળો આગમોડામાં જ રહેવા દઈ સ્નાન કરી બહારવા જેટલાં કપડાં લઈ ગામમાં ગયા. મધ્યાહનોત્તર બે વાગે ટ્રેન પાછી ઉપડવાની હતી તેથી ચક્રમાળામાં સ્નાન કરી શ્રીવિક્રમનાથજીનાં દર્શન કરી લાગણી પાછા કર્યા. ગામમાં ઘર, રસ્તા, બપોર સઘળું નિર્જન હતું. ટ્રેન નિયમિત સમયે ઉપડી અને અમને સાંધાજો પાંચ કલાકે બારસી રોડ જંકશન રોડને ઉતાર્યા.

તા. ૧૮ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮. આગલી રાત્રે નીકળેલા સવારમાં શોલાપુર પહોંચ્યા. આ બાજુએ શોલાપુર માત્ર પુનાથી ઉતરતું શહેર ગણાય છે. શોલાપુરથી અમારે ભવાની માતાનાં દર્શને તુળજાપુર જવું હતું. પરંતુ ૨૮ માઈલ જઈ અમુક વખતમાં પાછા આવવા માટે ગાડીનું સાધન અમને જોઈએ તેવું તાકીદ મળ્યું નહિ અને વધારે દિવસ અમારાથી ત્યાં રહેવાય તેમ નહતું માટે એક ઠેકાણે સુકામ કરી અમે ગામ જોવા નીકળ્યા. અહીં અમે લિંગાયતની વસ્તી વધારે દીઠી. લિંગાયત લોકો હિંદુ છે અને માંસાહાર કરતા નથી. મનુએ વર્ણવેલા ચારે વર્ણ તેમનામાં છે અને તે સર્વે શિવને માને છે. સ્ત્રી પુરૂષ દરેક

શિવનું એક નાનું લિંગ રૂપાની દાબડીમાં ઢાંકી ગખેલું પોતાના અંગ ઉપર રાત્રિ દિવમ રાખી મૂકે છે: સ્ત્રી પુરુષ બંને તે દાબડી કંદમાં અગર હાથે આબ્રુપણુ સ્થાને રાખે છે. ઉપવીત પહેરનાર ઉપવીતની સાથે ગખે છે. તે દાબડીમાંનું લિંગ પોતાના સંપ્રદાયની બદા-રનાની દૃષ્ટિએ કદિ પણ ન પડે એવી ખાસ કાળજી રાખે છે. તન્મવીત કન્તાં કોષ્ટએ તો એમ પણ કહ્યું કે જીવ જાય તોએ શું અમે એ લિંગ કોષ્ટની દૃષ્ટિએ પડવા દઈએ નહિ. શિવભક્ત છેએ એમ બતાવવા એ લોકો કપાળે તથા હાથે ભસ્મ લગાડે છે. આખા દક્ષિ-ણમાં સિંગાયતની મંખ્યા ૧૪,૨૨,૦૦૦ ની છે એમ ગણતરી થઈ છે. શેલાપુરમાં એ સિંગાયતના પૂજ્ય મિદેશ્વરનું સ્થાન એક વિશાળ અને ગમણીય તળાવ, જેને સિદેશ્વરનું તળાવ કહે છે તેને કિનારે છે. એ સ્થળે યાત્રા ભગવાને સમય નજીક હોવાથી પોતાનો માલ ખપાવવાને આસપાસના શહેરોમાંથી જે વ્યાપારીઓ આવે તેના ઉપયોગ માટે એ તળાવના કિનારાપર આખે રસ્તે નવી દુકાનો ઉભી કરવામાં તથા રમત કરી ગમત કરાવવા જે ખેવાડીઓ આવે તેને સગવડ કરી આપવામાં લોકો પ્રત્યે યથા વ્હા દતા. તેમ જ આજે પણ સિદેશ્વરના અમુક ઉત્સવો દિવમ હોવાથી સિંગાયત માત્રને તે સ્થળે ભોજન સેવાનું આયોજન હવે તેથી તે સંપ્રદાયના આખાજગદ અનુયાયીનાં ટોળેટાળાં મિદેશ્વર જતાં અમને મળ્યાં. સામાન્ય દિવસોમાં પણ મિદેશ્વરની ગોખા સારી હોય છે તેમાં વળી આજના ઉત્તમને લઈને તેને વિશેષ સુશોભિત બનાવ્યું હતું.

શેલાપુરમાં સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે તળાવ કાઢે બગીચો છે અને તેની મધ્યમાં એક સુંદર મકાન બનાવ્યું છે તેને Ripon Hall એવું નામ આપ્યું છે. તેમાં એક Reading Room છે અને જાહેર બાપલો માટે બેઠક વગેરેની ઉત્તમ ગોઠવણવાળો એક વિશાળ ખંડ છે.

શેલાપુરમાં ખજાર થઈ ખડું રાત્રિએ બગતુ હોય એમ જોવામાં આવ્યું. એ સ્થળે સ્તર કાંતવાનાં તથા કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે તેથી લોકોને ઉદ્યોગ સારો મળે છે. બાપા મરાઠી સાથે કાનડી પણ બોલાય છે.

શેલાપુરથી ગડગ જઈએ ત્યાં અમારે હોસ્પેટ રોડને ઉતરવું હતું તેથી તા. ૧૮ મી ડિસેમ્બરે સવારે નીકળી હોટલની જાડે જઈ બદલી અમે દક્ષિણે આત્મા માર્ગમાં ખીજપુર આવ્યું. ‘જીવ્યા કરતાં જોયું બહુ’ એ અમારામાંના એક વિનોદપ્રદ મિત્રનું પ્રતિનિધિવાચક વાક્ય છે અને તે એટલે સુધી પોતે પાળે છે કે રસ્તામાં કોઈ નાનકું ગામ આવે ને ત્યાં દૂરી આવવાની અનુકૂળતા મળી હોય તો તેમ કરવા બાગ્યે જ ચૂકે તો પછી મુસાવમાની અમલમાં એક વાર ખીજ દરજ્જાનું ગણાઈ ગયેલું ખીજપુર જેવું શહેર માર્ગમાં આવે તે એમનું એમ કેમ જવા દેવાય ? ખડું કહીએ તો બસે ત્રણસે વર્ષ ઉપ-રની આશ્ચર્ય પમાડે એવી કારીગરી અને દુતરનો ખ્યાલ આપે એવાં ખંડીએરો ત્યાં છે તે શહેર જોવાની અમને સૌને પણ ઉત્કંઠા હતી જ અને તે પરિપૂર્ણ કરવા અમે અમારો પ્રવાસ અત્રે ખંડિત કર્યો. બાકાની ગાડીવાળાને જ ભોમીઆ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાનો દરાવ કરી રોડનપર બહારોબહાર જ અમે આત્મા જીમખાનિજ, મહેનરમદાવ, અસર

મહોલ, તાજખાવડી, ગગન મહોલ, વગેરે, વગેરે મકાનો જે એકવાર તેની આખા હાલ-
તમાં જોનારને ચકિત કરતાં હતાં તેના અવશેષની ઝાંખીથી પણ અમને તેની ભવ્યતાનો
ખ્યાલ આવ્યા વગર રહ્યો નહિ. બાકી તેની ખરી ખુબીઓ નિરીક્ષવાને, સમજવાને તથા
તેની યોગ્ય પ્રદર્શના કરવાને જે અવકાશ, નિવૃત્તિ અને શિષ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જોઈએ તે અમને
ન હતાં. તેમાં વળી અમારામાંથી જે અદ્યપિ પરાધીનતાના શક્યમાંથી મુક્ત થયા ન હતા
અને તે કારણને લીધે પોતાના સમય ઉપર પોતે પ્રભુતા ભોગવી શકતા ન હતા તેમ બી-
જને ભોગવવા દેવી પણ તેમને પરવડે એમ ન હતું તેથી તે તો “ચાલોઓઓ, ચાલો-
ઓઓ”નો ચાલ્યો ચમકાવતા જ રહેતા. પરિણામ એ આવતું કે કોઈ કોઈને તો મકાન
જોવા પેલા ન પેલા એટલામાં આગળ ચાલવા પાછું ગાડીમાં સવાર થવું પડતું. આ ઠેકાણે
એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે મંડળીની સંખ્યા ધાર્યા કરતાં વધેલી હોવાથી મિત્રદર્શન
હોકા એ સામાન્ય ઉક્તિનો અમને અનુભવ મળે તેમાં પણ નવાઈ નહિ.

છેવટે સુલતાન મહમદની કબરવાળા વિખ્યાત “ગોળ શુબજ” આગળ અમે આવી
પહોંચ્યા. અમારે રેલવે સ્ટેશન ઉપર રાત્રિએ રહેવું હતું અને એ શુબજ સ્ટેશનથી નજીક
હોવાથી કંઈક નિવૃત્તિએ જોઈ શકીએ માટે અમે એ ઠેકાણે છેલ્લું આવવાનું રાખ્યું હતું.
શુબજ જમીનથી લગભગ ૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ હશે અને અમે એ જોવાને ધણી અધીરા
થઈ ગયા હતા તેથી નીચેના મજલા, તેની બાંધણી, તેની કારીગિરી જોઈ ન જોઈ ને અમે
તો એક પછી એક આવતી ગોળ સીડીઓ અદ્ય જ ગયા. છેવટે તે ગોળ શુબજ પહોં-
ચતાં કોઈક શબ્દ ક્યો અને તેનો પ્રતિધ્વનિ દશેક વખત ઉપરા ઉપરી થયા લાગ્યો અને
પછી તો મોટા ધોંધાટ થઈ રહ્યો. તે જોઈ કોઈક તો હર્ષધેલા થઈ ગયા અને કૂદવા લાગ્યા.
તેઓ શાંત થતાં ત્યાં બેઠેલા કેટલાક માણસે એ શુબજની ખરી ખુબી અમને સમજાવી.
એ શુબજનો વ્યાસ ૧૨૫ ફુટ છે અને તેમાં ૧૨ ફુટ પહોળી gallery એટલે આસ-
પાસ ચારે તરફ ફરવાનો રસ્તો છે. તેમાં ચાર ઠેકાણે બરાબર ફર્ણીલીટીએ ચાર બેઠકા છે.
તે અમને બતાવી તે બેઠકાએ કહ્યું કે, બે બાજે વહેંચાઈ જાઓ, તેમાંથી એક બાગવાળા
એક બેઠકે બેસો અને બીજાઓને બરાબર સામી બેઠકે જવા દો. પછી તેમાંથી એક જણ
તે બેઠક પાસેની દીવાલ પાસે મોં લઈ જઈ ધોંધાટ કર્યા સિવાય ધીમે રહીને, કાનમાં વાત
કરતા હો તેમ, કંઈ બોલો. અમે તેમ કર્યું એટલે તે ધીમે અવાજ, જાણે કોઈ મોટા ધોંટા
પાડીને રહેતું હોય તેમ પરંતુ ધણી જ સ્પષ્ટ સામી બેઠકવાળાને સંભળાયો. તે જાણે પાછ-
ળની ભીંતમાંથી જ કોઈ બોલતું હોય એમ લાગ્યું. અમે સામસામે સવાલ જવાબ કર્યા
અને બેઠક આનંદ અનુભવ્યો. આ શુબજ દુનિયામાં મોટામાં મોટા શુબજ છે તેમાંનો
એક ગણાય છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે તો દુનિયામાં આ શુબજ માત્ર એકથી જ
ઉતરતો છે.

¶ અંગ્રેજીમાં Whispering Galleryને નામે ઓળખાય છે. એના બાંધકામનું
તેમ જ બીજાપુરનાં બીજા મકાનોનું શાસ્ત્રીય વર્ણન Fergusson's History of Indian
Architectureમાં આપેલું છે.

ખીજપુ મા કેટલી મોટી મોટી તોપો છે તેમા સૌથી મોટી ને “ મટેક એ. મેલન ’ કું મ્હે છે તેના મુખની પહોળાઈ એવડી છે કે એ મ્માણુમ કુદાદે તેમા બેસી શકે

ખીજપુ થી જમીને નરે ટ્રેનમા મેદા તે સિતિમણિ સ્ટેશને ઉતરી કૃષ્ણા નદીમા સ્નાન કરી તા ૧૮ મીએ પાછા ચા-યા તે ત્રિએ ટેરપેટ સ્ટેશને ઉતવા. ગામમા જઈ મુગમ રોધવાનો વખત ન હતો મા એવે સ્થલે સૂઈ ન્હા કે ન્યા દિવસના ભાગમા બેસવાનું પણ મન ભાગ્યે થાય

પ્હો ફાટતા ધોળગાડીઓ* બાડે કરી સ્ટેશનથી સાત માઈલ દૂર હપી છે ત્યા જવા નીમ્બ્યા તુંગભદ્રાને દક્ષિણ કિનારે હપી એક નટવિભવવાળુ સ્થાન છે પુરાતન કાળનું વિજયનગર તે હપી દક્ષિણ દિશામા જે હિંદુ રાજ્યો એમ્વાગ રાજ્ય કરતા હતા અને જેના વશને તેમ જ ગળ્યને વિજયનગર કહેતા હતા તેની રાજધાની આ સ્થળે હતી જિન બિજા યિતિએ પાંચેના જે ખીજેરે પડેના છે તે નવ ચોગ્સ માઈનના ધેલામા છે એમ મટે છે તેમા મ્મળાપુ ગામ આે આનાણુડી આની જાય છે જે ખીજેરે આ ઘાપિ નજરે પડે છે તેમા ગળનો મટેન ગણીઓનું હમામખાનુ વિડોઆનુ મંદિર દ્વાથી ચાન વગેરે છે હપી પહોળતા રસ્તામા જે ખીજેરે આ-યા તે જોતા અમને ધણો વિસ્મય થયો અને અસનના જાળોની દોનત વેભવ તેમના સમયના શિલ્પશાસ્ત્રીઓની કુશળતા અને તેમના જાળની ગોબાને વખાણતા અમે આગળ ચા-યા હપી પહોચી ઉતરવાની સગવ માટે તપાસ કરતા માનમ પ યુ કે મંદિર મિવાય ખીજે કોઈ ડેમજો ઉતરવુ અને તેમ નથી માટે ત્યાંના નિયમાનુસાર દેવના અભિષેકના ૩ પ આગાઉથી આપી એક ઓરડી લીધી. મંદિર બહાર થોળા ઝુપડા સિવાય ગામમા કંઈ વસ્તી દીધી નહિ મંદિર પાસે જ સીધૂ સામાન વગેરે વેચનારની બે ત્રણ દુકાન છે મ્મળાપુર મ્મિ મોટુ ગામ છે ને ત્યા સગન સારી કહેવાય છે પણ અમે ત્યા ગયા નહતા તે દિવસે તે તુંગભદ્રામા સ્નાન કરી આવી બોજન કર્યા પડી સૂઈદેવે ચારી આપી નહિ તેમ જ થાકી પણ ગયા હતા એ દતે સૂઈ ન્હા

કિર્કિંધા ગામ તુંગભદ્રાને સામે કિનારે છે ત્યા જવા માટે બોમીઓ લઈ સવારમા નીમ્બ્યા નદી ઓળંગવા માટે હોગી કે પનાઇનો ઉપયોગ તેઓ જાણતા નથી ખામ્બુના મોટા ગોળ છાજર ટોપના બનાવી તેને બહારથી ચામડે મઢી લીધેના હોય છે તેમા બેસાડે છે ટોપનાની ડાર તરફ ફેરમા આર માણસ બેસી શકે છે વાસવડે એ મ્માણુસ તે ટોપ લાને ગોળ ફેરવતો ફેરવતો આગળ ચા-વા છે અને સામે પાર લઈ જાય છે એ બે ગામ વચે પ્રતિદિવસ બ્યહાર ચાનુ હોવાથી ઘણું ખર્ સૌ પેતપોતાના ટોપવા રાખે છે તેમ

કું એટલે, સમગંગણુનો રાજ

* દક્ષિણ દેશમા ધોળગાડીઓને “કટકા” અને બગદગાડીઓને “બડી” અથવા વધુ છે અને ગાડીની બનાવટ નવા ધાટમા બનુ દુર હોનો નથી ચાર પાંચ માણસ તેમા બેસી શકે અને બાડુતી છતા ધોળ તથા બગદ બનુ વગથી રસ્તા કાપે છે

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આણે જમાનાની લોકાત આપનારી તમામ આપધિયોમાં

ચાગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન ક્રિયાની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે
- (૨) નનળા પડતાં રાગ તાલુકાને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) પાંતી બતી સ્મરણ ક્રિયાને સતેજ કરે છે.
- (૪) શેલીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મરથાનોની ક્રિયાને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે

ચુ માટેલ પુરુષ વને પાકુ પહે છે.

કર ગોળીની કળી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સંવર્ણી જાતના નૈતિક અને શારીરિક ભયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

ચેદરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

અમારૂં પુસ્તક પાંચા

તે આગેગ્ય, દોષત અને આજ્ઞાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારૂં છે

જરૂર આકૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો મુદ્રત વહેંચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

કચ્છ, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (સુજ્જ્વાલી લિપિમાં), બંગાલી અને તામિલ
ભાષામાં તેનાર છે તેલુગુ ભાષામાં હયાલ છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પેણે લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

WESTERN EDUCATION FOR ORIENTAL PEOPLES

"What I want to say—and all this leads to it—is that although it is far from me to belittle in any way the education of a purely occidental type which is being given in these institutions I would strongly urge upon parents of all boys who are themselves natives of Ceylon to insist upon their children being thoroughly grounded in their own language, that they should be taught to understand their own great history not merely the names and the date and incidence, but the philosophy of all the events of all the happenings of those many hundreds of years of their history during which their race has been in process of formation that they should learn to glory in the high achievements of their race, that they should learn to be proud of its traditions, proud of its history and its vernacular as becomes those who are born in the country, and that they should know above all the people of the country—not the educated people who have received an education such as their own because that acquaintance is easy to make—but to learn to know the people and thoroughly to understand the natives of the country so that they may be able to speak for those natives the uneducated natives—with the voice of authority, which must be recognised as of immense value. It seems to me that this is a very important point in the real broad education of the rising generation in our Colony to-day and very humbly I would commend it to parents as something worth thinking about. Colleges such as this will, I am convinced, do all they can to fulfil their objects and to give to the children of all classes of the Colony the best education according to the best occidental ideas that we are capable of affording. But nobody can give to any son of a native of this Colony an education in his own country in his own history, in his own traditions in his own language, and above all an understanding of his own people except the parents who bore him. They must take care that he shall not forget in the flood of other learning, this most important learning of all a thorough knowledge of his own country, its people, its history and its language. I say again with St Paul that if a man of this Colony speak with the voice of men and angels and hath not love for his Colony he has become as a sounding brass and a tinkling cymbal, and he fails to play his part in the great development of the race which it is the duty of every man in the dominion to play.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वपा भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वोणि भूतानि मधु यद्या-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यद्वायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयं
पुरुषोऽयमेव स योऽयमाभेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્

વર્ષ ૮, અંક ૧૦.

[આસિક.]

આશિન, સપ્ત ૧૯૬૫.

તન્ત્રી—પ્રેક્ષિત આનન્દરામ આપુભાઈ શુ. એમ એ એત્ એત્ બી

અનસન્ધ્યા	૪૩૩
(૨૧ ૨૨ અરહેશર ૨ ખગરદાર)	
નીચ શુભરાત્રી સાહિત્ય પરિષદમાં ૨૧ ૨૨ સાહેબ અ શ્રી નન્દકુવર ૧૧એ ૬૧૫ આપ ન	૪૩૬
શુભરાત્રી સંસ્કૃત સાહિત્ય	૪૪૧
(૨૧ ૨૨ આનન્દરામ આપુભાઈ શુ.)	
વિક્રમતા સત્તમ્માં શ્રી ૧૧ ૧૨ નરાત્રી ભારા	૪૫૭
(૨૧ ૨૨ ૬ ૧૨ રાવળ)	
સાહિત્ય અને તેના અંગે	૪૬૦
(૨૧ ૨૨ મોહનલાલ ૧૨૧૧ ૧૨ હરે એમ એ એત્ એત્ બી)	
મોગત્ પાઠશાળા નિર્ધારણ	૪૬૭
(૨૧ ૨૨ શુભરાત્રી દરિયા ૧૨)	
આપણા દેશી રાજ્યો	૪૭૩
(૨૧ ૨૨ વીડલદાસ આનન્દરામ ૨)	

લવાજમ.

(૧) લાઘણીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિવાહો, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીઓ, (૬) માસ્ટરો, (૭) તળાવીઓ તથા (૮) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઘણીઓને ખાસ બદલી: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અંદરની) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઘણીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર નક્કીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦ મોકલવા ૧૫ કરવી. બીજા વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નક્કી. એક અંદાજ રૂ. ૦-૬-૦

મળવાનું ટેકાણું—વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ.

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બનતી સાધારણ ઉપયોગન

ફીવર ડ્રોગ્સ—જનરલિન્ડ દરેક જાતના તાવ ઉપર હાય પડે છે. રૂ. ૦-૪-૦

બ્લોન્ડ સેસ્ટી અને અસરકારક દવા છે. જર્મિસાઇડ—જનુવિપનાયક. એપી કે ડેરી જનુના ૧૫૫ને ઠાપી નાખે છે. રૂ. ૦-૮-૦

બ્લક રિયુરિફાઇંગ સોલ્યુશન—રક્તશોષક, શોષી વિકાર ઉપર બ્લોન્ડ અસરકારક દવા. રૂ. ૧-૦-૦

લીવર સોલ્યુશન—જાડાની કબજાઆત વગેરે દુર કરે છે. પેટ સાફ આવે છે. અને જીખ લાગે છે. રૂ. ૧-૦-૦

એન્ટિસેપ્ટિક મલમ—ચામડીના દરેક રોગ ઉપર કંટાળું અંટકાવી જલદી રૂઝ આવે છે. રૂ. ૦-૮-૦

એ ઉપરાંત દરાજનો મલમ, ખીલનો મલમ, કાલેરા પ્લેગ વગેરે સમગ્રી જાતની અકસીર દવાઓ જતાવવામાં આવે છે.

વધુ ખર્ચ માટે તથા નમુના માટે લખો:—

(પ્રો. મજનરની) આયોનિક ફાર્મસી
ગીરગામ—સુબહ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ” ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને બવરધાપક જવાબદાર છે, અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો મા કચો, દો કે ૧ દોપ-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બધાના નથી. બધવસ્થાપક.

ઉપકાર.

“ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય” એ લેખ આ પત્રમાં મોકલવામાં આવેલો સાહિત્ય પરિષદના મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ તથા સેક્રેટરી સાહેબ—એઓની મુદ્રા મુદ્રાના કાર્યક્રમમાં દાખલ થઈ શકે છે. હવે તે માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું. આનંદશંકર બા. પ્રવ.

વસન્ત.

દ્વં સત્ય સર્વેષા મૂતાના મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ મૂતાનિ મધુ યશ્ચા-
પમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમય પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મ સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમય
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં બ્રહ્મેદ સર્વમ્ ।

ઉપનિષદ

મત્યાન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલ્લાજ પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચ ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ

પર્થ ૮, અક ૧૦.

[ભાષિક.]

આદ્યિન, સવત્ ૧૯૬૫.

જીવનસન્દ્યા.

(ગરબી *)

મખિ ! બૂમાઈ પ્રાણુની પાખી રે,
અધસડી લાગે શુ વસત જો,
ખાચી ખાચી વત્સે મેઘના રે,
અધુરા અગતવાળા ઉતરત જો
સખિ ! કંઈ ચાની ગયુ જીવન થમી રે । ૧

મીઠા તેજેમય સ્વપ્ના હતાં રે,
ધ શ્મીમા કંઈ દીપતી જ્યોત જો,
હવેદાતી કીરેરી આંખડી રે
સન્દેશા હેતા ખરોત જો
સખિ ! જોયુ જીવનમાં કંઈ હતું રે । ૨

વનલીલામાં પ્રાણુ વસાવતો રે,
પખીડાનો પુરુષ સમીગ જો,
કુળે કુળ મૂળી ખાલી દીસે રે
અધુરું અધુરું લાગે આન જો
સખિ ! જીવનમાં કંઈ જીવુ થયું રે । ૩

* “ જોખવ ! એક વડિ જોડી મયરો રે, —એ ચાપ

ઉપડતા પ્રત્યેક પ્રભાતમાં રે,
કે પુણ્યો શું ખીલતો ફૂલ ને;
રંગો કંઈ આવે ને નય છ રે,
પણ કંઈ ગઈ તે પ્રભા અતૂલ ને.
સખિ ! કંઈ જીવનમાં ધટતું દીસે રે ! ૪

આજે એ જ જાભી તરુવેલડી રે,
એ જ ઉપર છાયું આકાશ ને;
ધૂમતી રવિચંદ્રાની બેલડી રે,
વેરે એ જ અલૌકિક હાસ ને.
સખિ ! પણ કંઈ હડી ગયું રે ! ૫

સખિ ! આ ધરણી તજતી તેજને રે,
કે આ ભૂલતી મ્હારી આંખ ને;
અન્ધારે ગૂંચાતું તેજ કે રે,
તેજતણી ખીડાતી પાંખ ને.
સખિ ! કંઈ એવું અગમ્ય જ શું હશે રે ?

શું સૌન્દર્ય ન ધારે એકતા રે,
કે નવ ધારે માનવહરે ને;
જ્યોત અખંડ અચળ પથ પર દીસે રે,
કે વધતાં ખસતી તે દૂર ને ?
સખિ ! કંઈ એવી સમસ્યા સદિની રે ! ૭

ટહુકા કરતાં જુલજુલ કોકિલા રે,
તે સાથે રસ ઝીલતાં વૃક્ષ ને;
નાચે યનયન મોંઘા મોરલા રે,
તારા ટમકે નયને લક્ષ ને.
સખિ ! એ સર્વ લહું કંઈ અંતરે રે. ૮

પણ આ સાગર જિંદા ધોરતો રે,
ને પીપળ જાભાં સૂઝાઈ ને;
જિંદા કંઈ નિઃશ્વાસ વહાવતાં રે,
કરતાં એ જ કથા મુખ કાંઈ ને.
સખિ ! આં મોંઘેરાં શમણાં ગયાં રે ? ૯

નિદ્રા જેવું જીવન આપણું રે,
એક રત્નનીનો જન્મ જણાય ને;

ફૂટી તારા સંધ્યા, તેજથી રે,
વધતાં અન્ધારે ગૂંથાય ને.

સખિ ! એવા જીવને પડકાર પડે રે । ૧૦

પણુ તે શમણાંની છાયા રહી રે,
અગ્નિને બારેલી રાખ ને;
જીવન વનમાં વધતા પ્રાણને રે,
તિમિરે તેજ તણી રૂઢે ઝાંખ ને.

સખિ ! સ્મરણે કંઈ સત્યો ભગતાં રે । ૧૧

હાડી કાળી છાયા મેઘની રે,
કે અક્ષાંડભર્યાં ભરશોર ને,
નહિ હાંડી, નહિ બૂલાવી શકે રે
એ સ્મરણોના પ્રિય અંકાર ને.

સખિ ! અમીસાગરતીર એ કંઈ ઉગે રે । ૧૨

તો આ અન્ધારે નભગંગને રે,
જોતાં તારકશું જલુ તીર ને
ઉતરતા જીવનના પંથમાં રે,
ધર્મ અને શ્રદ્ધામાં ધીર ને;

સખિ ! કંઈ એ અંતર બળ આપતુ રે । ૧૩

સખિ ! આ વનલીલામાં નાયતાં રે,
પંખીયાં રેશે રસરેલ ને;
ને આ ઝરણાં દોડે ફૂલતાં રે,
એમ હતા મુજ બાલકખેલ ને:

સખિ ! તો એ આજે વધુ વ્હાલીકાં રે । ૧૪

સંધ્યા મેઘી રંગ રમી શર્મે રે,
ને આથમે તેજોનું તેજ ને;
સંકેલાશે તેમ જીવન જગે રે,
અણુની પ્રભુતામાં એ જ ને.

સખિ ! ત્યારે પણ તે કંઈ દોરશે રે । ૧૫

મદ્રાસ:

અરજશર ફ. અબરજાર.

૧૫-૮-૦૯.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં

સ્વાગતમંડળનાં પ્રમુખ ગોંડળનાં રાણી સાહેબ અ. સૌ.

નંદકુંવરબા સી. આઇ. એએએ કરેલું બાપણ.

સાહિત્યપરિષદના સભ્ય પ્રતિનિધિઓ,

આપને અહીં આવકાર દેવાનું કામ સ્વાગતમંડળે મને સોંપ્યું છે. આ કામને માટે મારી ચોખ્ખતા ને શક્તિની ખરી કસોટી એ મંડળે કરી હોત તો બેશક કોઇ ખીલ કુચળ ને વિદ્વાનને એ માનવંતા કામને માટે પસંદ કરત, ને તેથી કરીને આપ લોકના કાનને વધારે રસદાર, સંગીન ને પુષ્ટિકર ખેરાક મળત. પણ માણસ સ્વભાવથી બ્રાંતિને વશ થવા પાત્ર છે. જે ગુણ કે શક્તિ જ્યાં ન હોય ત્યાં તેનો આરોપ કરવો એજ બ્રાંતિ છે. આનું પરિણામ આપ લોકને નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારું થશે એમ માટે તો ચોક્કસ માનવું છે, તોપણ મારે આત્મીયૃષક જણાવવું જોઇએ કે આપને સન્માન આપવામાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે; કેમકે આપ સદુ સાક્ષર છો. ગુણીને આવકાર તેના ગુણને લઇનેજ છે. તેથી આ વિદ્વાન મંડળને સ્વાગત આપવામાં હું સરસ્વતીનુંજ ઉમંગથી આવાહન કરું છું એમ માનું છું.

હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગમાં તેમજ જાવા, શ્યામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાપાન, એડન, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, આફ્રિકા, અમેરિકા, મોરિશ્યસ આદિ દૂર દૂરના દેશોમાં ધંધા રોજગાર કે અભ્યાસના નિમિત્તને લઇને વસતા ગુજરાતી ભાઇઓમાંના કેટલાક તરફથી આજના સમારંભ માટે સદાનુભૂતિના તાર આવ્યા છે. એ તાર મૂકનારા દેશાંતરનિવાસી બહુઓ પોતાના સ્થૂળ શરીરમાં અહીં આવી શક્યા નથી, તોપણ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં રામા યજ્ઞ વંચાય છે ત્યાં હનુમાનજી અદૃશ્યરૂપે રામચરિત્ર સાંભળવા આવે છે, અને જ્યાં બારતનું શ્રવણ થાય છે ત્યાં વીરપરાક્રમ સાંભળવા અશ્વત્થામા સૂક્ષ્મરૂપે હાજર હોય છે, તેમ તાર મૂકનારા બહુઓના સક્ષાત્મા અહીં વિદ્યમાન છે એમ માની તેમને પણ મારી તરફ સ્વાગત અંગીકૃત હો એમ ઇચ્છું છું.

સજારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આ દુનિયામાં લોક નાના પ્રકારનાં ઉદોગ ને કાચીસ કરતા જણાય છે. તેમાં સદુથી વખાણવા જોગ ને જરૂરના ઉદોગમાંનો એક સ્વભાષા ખીલવવાનો ને તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવાનો છે. એજ ખરી માતૃપૂજા છે. માતા વિશેષે કરીને ત્રણ પ્રકારની છે. એક તો જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે તે આપણી ભક્તિ, સેવા ને પ્રેમની સર્વ પ્રકારે દાવાદાર છે. એ વાતને નાનાં મોટાં સદુ સ્વીકારે છે. કેમકે માણસમાં સ્વભાવના ચીલવણાની ઉત્પત્તિ એજ છે, ને એજ આપણા આ લોક પરલોકના સુખનું ખીજ છે, ખીજ માતા જે ભૂમિમાં સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રાણી પદાર્થ

ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થિતિ કરે છે ને લય પામે છે તે. માટેજ આપણી જન્મભૂમિનો આપણા પ્રેમ ને ભક્તિ ઉપર પૂરો દક્ષ છે. સ્વદેશાભિમાનનું બીજ અદો છે. ત્રીજી માતા પોતાની ભાષા છે. કેમકે આપણું જ્ઞાનદાં વાણીયી, અર્થાત્ ભાષાથી, ઉત્પન્ન થયું છે, ને એજ કારણથી આપણા મૂળાક્ષરો 'માતૃકા'ના નામથી ઓળખાય છે એની યથાર્થતા સમજનાં પરમ્-પદ્મોલ્લસન બીજ છે એમ વિચિત્રત્વનો નિર્ણય કરનારા કહે છે. એ રીતે આપણે સદ્ગ વાણી એટલે ભાષાથી ઉત્પન્ન હોઈ ભાષા આપણી માતા છે એમ સહજ સમજી શકીએ.

હવે દુનિયામાં સપૂત થઇને પોતાની માતાને સ્મિયરેહાલ, અડવી જોવાને કાણુ ઇચ્છે? કોઈજ નહીં. ભામિનીભૂષણના સોળ શણગારમાંના પગના શણગારને ઠેકણે ભાષાદેવીનું આભૂષણ ધર્મ છે. ધર્મ એટલે કર્તવ્ય. બાંધી મુદતની આપણી જીવંતી છે, તેમાં આપણે શું કામ કરવાનું છે, એ પ્રથમ જાણવું જોઈએ. એ સવાયનો જવાબ મહાત્મા નારદ મુનિએ એક પ્રસંગે એમ આપ્યો છે કે પોતાના સર્જનદાર માલિકને સતોષવો એ મનુષ્યનું મુખ્ય કામ છે. તે કેમ સંતોષ પામે તેનું સવિસ્તર કથન પોતપોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં કીધું છે. માટે માતૃભાષામાં મુખ્ય સાહિત્ય ધર્મતાનને લગતું જોઈએ. એટલે તેવા પુસ્તકો અનુભવી અને મર્મગ લેખકોને હાથે લખાવવાં જોઈએ. જે ભાષામાં ધર્મતાનનાં સાધન પૂરતા નથી તે ભાષા કેવળ શોભા વિનાની છે. ધર્મને કંઈ નવેસરથી પેદા કરવાનો નથી અનાદિ કાળનો સિદ્ધ છે. માત્ર મૂળ ભંડારમાંથી ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ શુદ્ધિને પોત પોતાના લાયકનું પુષ્ટિદ્રવ્ય મેળવી તેને ફેલાવવાનુંજ કામ કરવાનું છે.

હાથના સૌભાગ્યચિહ્નને ઠેકણે ભાષાદેવીને અર્ચરૂપ પુરુષાર્થનું સાહિત્ય જોઈએ. હાથ એ અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગનું સાધન છે, ને એથી આજીવિકા સધાય છે, માટે જે જે ધંધા રોજગાર દેશમાં પ્રચલિત છે તેનું યત્ન સોકને સુવચ રીતે મળે, તેમજ બીજા દે-શોની આદ્યોગિક સંસ્થાઓ, જેનું પ્રતીન આ દેશની દોલતમાં વધારો કરવાની આશા આપતું હોય તેની આપણા લોકને માહિતગારો મળે એનું સાહિત્ય ભાષામાં બહોળું જોઈએ. આ સધળું અર્થશાસ્ત્રના અગમૂત છે. એમાં ખેતીવાડી, વેપાર રોજગાર, વિવિધ હુનરો, યાંત્રિક કળા, તથા બ્યવહારોપયોગી અનેક શાસ્ત્રોનો સમાસ થાય છે. કેળવણીનો અત્યુત્તમ વિષય પણ એક રીતે અર્થનુંજ અંગ છે. એમાં બાળકને બાળકના લાયકનું, જીવાનને તેના બર્તનું, જુદને જુદ લાયકનું, સ્ત્રીને અનુકૂળ પડતું સ્ત્રીને માટે, ને પુરુષને અનુકૂળ પડતું પુરુષને માટે, એવાં વિવિધ શિક્ષણને લગતું સાહિત્ય ભાષાનું આભરણ છે. કેળવણીના પેટામાં શારીરિક કેળવણી આવી જાય છે. તેથી બાળકો તથા જીવાનોને માટે જાત જાતની કસરત તથા રમતગમતનાં પુસ્તકો તેની રીતિ તથા ચિત્રો સાથે ઠેકઠેકણે પ્રસિદ્ધ થવાં જોઈએ કે જેથી તેઓ શરીરે જળવાન થાય ને જહાદૂરી, દિમ્મત તથા નિઃશતાના ચુલો સંપાદન કરે. સામાન્ય કેળવણી સંબંધી એટલું અવલોકન કરવાની જરૂર છે કે તે સર્વથા પારકાની નકલ ન જોઈએ. આપણા દેશ, કાળ, રીવાજ તથા પરંપરાને માફક આવે એવી કેળવણીની આપણને જરૂર છે. દરેક પ્રકારે આપણું આર્થિક સચવાય ને તેને કોઈ રીતનો વિકાર ન આવે એવાં શિક્ષણરૂપ સાહિત્યની ખેટ પૂરવામાં સાક્ષરોએ ઉદ્યમ કરવો થટે છે. એ પૂરવામાં એ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી એ છે કે આ દુનિયામાં જેવા જાણવાની

પરંતુ એટલી છે કે કોઈ જન્મ તેનો અભ્યાસ કરતાં રહીએ તોપણ તેનો પાર આવે એમ નથી. તેથી જ કેળવણીથી આપણી ખાસ ગરજ સરે તેટલીજ સારી રીતે આપણની વ્યવસ્થા આયોજારાખી છે. જેમાં વખત ને મહેનતનો વ્યય ધણો ને ફળ યેહું તે જાતના શિક્ષણને બદલે જેમાં થોડા શ્રમથી ને થોડા વખતમાં ફળ વધારે થાય એ ઉદ્દેશથી શિક્ષણનું સાહિત્ય યોગ્ય તોજ સુખપ્રદ નિવડે એમ માફ માનવું છે.

બાપાદેવીના હૃદયના હારને સ્થાને ધામરૂપ પુરુષાર્થનું સાહિત્ય શોભવું જોઈએ. હું એ વાસનાનું નિવાસસ્થાન છે. હરેકના હૃદયમાં એવી કામના રહે છે કે મારો સંસાર સુખરૂપ નીવડે; હું યશસ્વી થાઉં; સંભાવિત લોકની પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર ગણાઉં; ગરીબ લોકની દુવા મેળવું; પુત્ર પરિવારનો દહાવો લઉં; સદ્ગુણથી શોભું; જાહેર કામમાં ભાગ લઈ લોકોને અર્થે પ્રયત્ન કરું; આ સઘળા સંસારવ્યવહારને લગતી જાણતો છે. માટે લોકોનો વ્યવહાર હેમકર કેમ થાય; માણસનો પોતાની જાત તરફ, સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર તરફ, ભાઈ-ભાંડુ, સગાં સંબંધી તથા ગાંતિબંધુ તરફ, તેમજ સ્વદેશી તરફ, વિદેશી તરફ, રાજા તરફ, રંક તરફ, શેઠ તરફ, આડર તરફ, મિત્ર તથા શત્રુ તરફ, શો ધર્મ છે, પ્રાણિમાત્ર તરફ પોતાની શી ફરજ છે, એ સઘળા જાણતનાં સાહિત્યો પ્રાચીન અર્વાચીન દર્શનો સહિત જન-મંડળના કલ્યાણનો ઉદ્દેશ રાખીને લખાવવાં જોઈએ. આપણા સંસારી રીતરીવાજો ને હાનિકારક માલમ પડે તેમાં ઘટતા સુધારા કરવાનો વિષય પણ આ પેટા ભાગમાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે આપણી રાષ્ટ્રીય સભાઓ, સામાજિક મંડળો, નીતિશાસ્ત્ર અને રાજ્યપ્રકરણ એ તમામનો એમાંજ સમાસ થાય છે. માટે એ વિષયો નિપુણ ને જ્ઞાનવૃદ્ધ વિદ્વાનોને હાથે લખાયા તો જાણની સારી સેવા થઈ કહેવાય.

બાપાના નાકનું આબૂપણ મુકિત છે. મુકિત એટલે સંસારબંધનથી છૂટી અરોગ દુઃખની નિવૃત્તિ ને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ એક દશા છે. એ સ્થિતિનો અનુભવ એજ મનુષ્ય માત્રનો પરમ પુરુષાર્થ છે. સઘળા પુરુષાર્થનું એ નાક છે. માણસ આકાશ પાતાળના બેઠોની માહેતગારી મેળવે, મહાસાગરની ઉડાઈ માપે, તરેલ તરેલની શોધમેળ કરે, પુસ્તકશાળાના અનેક ગ્રંથોના અભિપ્રાયથી મગજને હસોહસ ભરે, પરંતુ જ્યાં સુધી પોતે કોણ છે તે જાણતો નથી તો તેણે શું જાણ્યું? તમામ ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ અરિધર છે, કાળાધીન છે, તો સ્થિર ને કાળાતીત વસ્તુ કઈ છે તેની શોધ કરવી ધણી જરૂરની છે. પ્રાણી માત્ર સુખની ધંધા રાખે છે. વિષયના ભોગથી સુખ મળતું લાગે છે. પણ પરિણામે તે દુઃખનો હેતુજ સમજ્યામાં આવે છે. જેના યોગથી સુખ, તેના વિયોગથી દુઃખ, એ વાત કોને અજાણી છે? તો એવાં મિશ્રિત સુખને ઠેકાણે કેવળ શુદ્ધ સુખની પ્રાપ્તિની અભિલાષા સફળે હોવી જોઈએ. એ સુખ શાંતિ ત્યારેજ મળે, ત્યારેજ સુખરૂપ થવાય, કે જ્યારે આ જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યામાં આવે. જીવચેતનનો ને ઈશ્વરચેતનનો શો સંબંધ છે; માણસનું સરીર પડ્યા પછી તેના જીવચેતનની શી દશા થાય છે; પુનર્જન્મ છે કે નહિ; અનાદિ કાળથી ચાલતા આવેલા સંસારનો અંત છે કે નહિ; છે તો શી રીતે; એવાં એવા સવાલોનું પુરિ હૃદય કરે એનું સમાધાન જેમાં કીધું હોય એવા બેસશાસ્ત્ર

સંબંધી સાહિત્યથી ભાષા મુખ્યત્વે કરીને સુશોભિત થવી જોઈએ. આ અપૂર્વ ને આધ્યાત્મિક વિષય ઉપર પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ જોઈતું અજવાળું પાડ્યું છે. ભરતખંડની આ ભારતી વિદ્યા આપણને ખાસ વારસામાં મળેલી કીમતી પૂજી છે. માટે ભાષાંતર રૂપે તથા સ્વતંત્ર લેખદ્વારા તેની પ્રસિદ્ધિ બાળાસાહિત્યની ચઢતી કરનારી છે એમ હું માનું છું.

કહેવાનો સારાંશ એ છે કે ભાષાનું સાહિત્ય ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થના પાયા ઉપર રચાયેલું સફળ કહેવાય. સાહિત્ય પરિવર્ધની છેલ્લી બે બેઠકામાં જે જે વિષયો ચર્ચાયા હતા તથા આ પરિવર્ધની કાર્યકારી મંડળીએ ચર્ચાવવાલાયક જે જે વિષયોની સૂચનારૂપે યાદી કીધી છે તે તમામ વિષયો ઉપયોગના છે, ને તેનું વર્ગીકરણ આ ચાર પુરુષાર્થની વ્યવસ્થામાં સુષ્ટ છે. જે ભાષામાં એ ચાર, કે એમાંના કોઈ, પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનાં સાહિત્યનો અભાવ હોય તે ભાષા નથી પણ કેવળ બડબડાટ છે, ને જે શિક્ષણ એ ચાર પુરુષાર્થ કે એમાંના એકાદનું પણ સંપાદક નથી તે શિક્ષણ નથી, પણ જુથા કાળદોષ ને જુથા પરિશ્રમ છે.

ભાષાને કેવા પ્રકારનાં સાહિત્યથી શોભાવવી જોઈએ તે ટુકામાં જણાવ્યા પછી કહેવું જોઈએ કે ભાષાને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અવલોકી તેના બધારણની ખુર્શીઓ પ્રકાશમાં લાવનારાં સાધનની જરૂર ઓછી નથી. એ સંબંધી તજવીજ પણ એક વિનોદી વિષય છે. ભાષાનો આધાર વર્ણ છે. વર્ણનું મુળ શું? વર્ણોના આકાર મનરવી છે કે કંઈ સંકારણ છે? મૂળાક્ષરની દારમાં સંયુક્ત વર્ણ 'ક્ષ', 'ઙ' ને બેસાડવાનો પ્રાચીન સંપ્રદાય કયા હેતુથી પડ્યો છે? એવી એવી બાબતોનો વિચાર પૂર્વકાળના પંડિતોએ કીધો હોય તો તેને પ્રકાશિત કરવાનાં સાહિત્ય તરફ આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓનું આકર્ષણ થવું જોઈએ. શબ્દનો આધાર વર્ણ ઉપર છે, તેમ ભાષાનો આધાર શબ્દ ઉપર છે. માટે ભાષામાં એક સંપૂર્ણ મેટા કોષની અગત્યતા ઘણીજ છે, ને તે આપ સદુએ સ્વીકારી છે એ ઘણા આનંદની વાત છે. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલાય છે ત્યાંના રૂઢ-યૌગિક શબ્દો એકઠા કરી વિદ્વાનોની એક મંડળી આરંભ વ્યુત્પત્તિ સહિત એક મેટા કોષ યાવ તો તેથી ભાષાની ખરી સેવા થઈ કહેવાય, તથા તેથી જોડણી સંબંધી કચ્ચાટ બરેલા સવાલનો પણ ધણે અંશે નિકાલ થઈ શકે. એવા સંગ્રહમાં કાઠિયાવાડ પણ શબ્દનો મેટા હિસ્સો આપી શકશે એમ માફ ધારવું છે. આજકાલ આપણે જોઈએ છીએ કે ચાર ગુજરાતીઓ કોઈ વિષય ઉપર વાત કરતા હોય તો દરેક ત્રીજો શબ્દ ઉમેરેલો સાંભળવામાં આવે છે. કદાચ બોલનારને યોગ્ય ગુજરાતી શબ્દો નહીં જડવાથી આવી સંકરતા કરવી પડતી હોય, તો સારો કોષ ચવાથી આ ખામી દૂર થવાનો સંભવ છે. જાહેરવક્તાઓ અને ઉચ્ચ દરજ્જાનાં વર્તમાનપત્રોના નેતાઓના શ્રમથી પણ આ ખામી ટળી શકે.

આપડી ગુજરાતીની આવી રીતિ છે. હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે બીજી પ્રાકૃત ભાષા કરતાં આપણું ભાષાસાહિત્ય ઉતરતું છે, માટે આપણી ગુજરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવાને દરેક સાક્ષરે ઉમંગથી તૈયાર થવું જોઈએ, અને જેનાથી જોઈતું બને તે કરી તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવો જોઈએ. પશ્ચિમ દિગ્દેશના લોક ઉપર "પ્રારંભશૂરા" નો અપવાદ મૂકાતો આવ્યો છે,

તેને ખોટા ઠરાવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. જ્યારે થવાનું હશે ત્યારે યશ એમ કાળ ઉપર આધાર રાખી સ્વભાષા તરફ બેદરકાર રહેવાથી આપણે ધણા પાછળ પડી ગયા હીએ. કાળ ફક્ત પોતાના ઉત્સાહની રિયતિ છે. સાક્ષર લોક આજસમાં ઉઘે એ કલિયુગ છે; ઉઘમાંથી જાગે એ દ્વાપર છે; જાગીને ઉભા થાય એ ત્રેતા છે, ને હીને પોતાનાં કર્તવ્યમાં ચાલતા થાય એ સતયુગ છે. આપ સહુ ઉલટથી માનુભાષાના સાહિત્યને પોપવાના ઉદ્દેશથી અહીં દૂર દૂરથી આવી એકઠા થયા છો તેથી હું એમ સમજું છું કે આ વેળા સતયુગજ પ્રવર્તે છે. આપ સહુને હું અંતઃકરણ પૂર્વક આવકાર દઉં છું અને ખાતરી કરવા માગું છું કે એ આવકાર કેવળ મારી જાત તરફથીજ નથી, પરંતુ જે દેશને ગીતાના વક્તા જ્ઞાનમૌલિ યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું નિવાસસ્થાન પસંદ કરી ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કીધું છે; જ્યાં ગૌતમ, ચ્યવનાદિ મહર્ષિઓનાં તપોભૂમિનાં સ્થળો છે; જ્યાં આદિ જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યે શારદા એટલે વિદ્યાદેવીની પીઠ સ્થાપી છે; જેની ગુહા કંદરોએ ગોરક્ષાદિ સિદ્ધ જ્ઞાનિઓને એકાંતવાસ પૂરા પાડ્યા છે; જ્યાં દાનશર બળીરાજાએ પોતાના દેહ સહિત સર્વેવ ઇશ્વરાર્પણ કીધું છે; જેના વિદ્યાજ વનને ભારતપ્રસિદ્ધ અદ્ભુત વીર ઘટેશ્વરે પોતાનું કીડાસ્થાન કીધેલું છે; જ્યાંના ભીમક રાજાની કન્યા બ્રહ્મવિદ્યારૂપ રૂમિણીએ પ્રતાપી શ્રીકૃષ્ણની પટરાણીનું માન મેળવ્યું છે; જેના અસંખ્ય રાજાઓનાં મહાન પરાક્રમે બાટ ચારણોના કવનમાં અને રાસડાઓમાં અમરરહ્યા છે; જ્યાંના મુજરાતી આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ પોતાનાં પદોથી લોકને ભક્તિરસમાં ભીંજવી નાખ્યા છે; જ્યાં ભોળે ભગત કંઇ કાળ વસીને પોતાના ચાખખાથી લોકને ચેતવી રહ્યા છે, તેમજ મનહર સ્વામિ, કાળીદાસ, મીડો, કલ્યાણ, તુળસીદાસ, બ્રહ્માનંદ, નિષ્કુળાનંદ આદિ કવિઓ અને અનંત ભક્તરાજો પોતાનાં કાવ્ય અને બજનોથી લોકને સ્વરૂપમાં જગૃત કરે છે; જ્યાંના કેટલાક રાજકર્તાઓએ પણ પટંતરમાં રહી સાહિત્યને સેવ્યું છે; જે ભૂમિમાં મેવાડનાં રજપુતાણી મીરાંબાઈએ પોતાની ઝૂંદમીના છેલ્લા ભાગ પોતાના ઇષ્ટ “પ્રભુ ગિરધર નાગર”ના રસભર્યા પદ-ગરબી રચી પોતે તેમાં લીન થઈ બીજાને લીન કીધાં છે, જ્યાં જન્મીને તાજેતરમાં પ્રભાચંદ્ર ગઢલાલાએ પંડિત કવિ તરીકે પોતાની ખ્યાતિનાં ફિરજો માતેડની પેઠેમ ભારતમાં ફેલાવ્યાં છે; અને તેવીજ રીતે નાના મોટા સર્વને પ્રિય થઇ પડેલા કવિ દલપતરામે પોતાની પ્રાસાદિક કવિતાથી જનમંડળના ચિત્તમાં યુદ્ધિપ્રકાશ વિસ્તારવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કીધો છે; જેના દયાનંદ સરસ્વતિ સરખા એક પુત્રના છટાદાર ભાવણો ને અસરકારક શોષિ સજ્જત આખા પંજાબને સામાજિક તંત્રથી વશ કીધો છે; અને જે સુલકની રસિક સોરઠ રાગણી રાગરંગના રસિકને આનંદથી રંજે છે એવા ઐતિહાસિક આખા સોરાષ્ટ્ર તંત્રથી હું આપસહુને આવકાર આપું છું; અને ઇચ્છું છું કે આપના સ્તુત્ય કામમાં આપ યશ મેળવો, આપનો પ્રિયમ સફળ થાઓ, અને આપનાથી મુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ ગાઠવું રહે.

ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય: એ વિષયનું થોડુંક. રેખાદર્શન.

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને સાક્ષર બન્ધુઓ,

આ ત્રીજી સાહિત્યપરિપક્વ કારોબારી કમિટિના મેકેટરિ—મારા મિત્ર—રા. રા. બળ-વતરાય કલ્યાણુગાય કાકોર અમદાવાદ આવ્યા પછી, ત્યારે અમો—સર્વને નિમન્ત્રણ આપતાં એમણે કહ્યું હતું કે સરસ્વતીદેવીના આ સત્રમાં સર્વ ભક્ત જનોએ આવવું અને બનતાં સુધી ખાલી હાથે ન આવવું. એ મિત્રની આજ્ઞાને, અને “ રિક્તપાણિર્ન ગચ્છેત્ ” એ પ્રાચીન વાક્યને માન આપી, હું આપની સમક્ષ થોડાક ‘શૃણુ તન્દુલ’ ધરૂ છું—તે સ્વીકારવાની આપ કૃપા કરશે. *

ગુજરાત જેવો વૈસ્યવૃત્તિનો દેશ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શો ભાગ લઈ શકે?—એમ પ્રશ્ન થઈ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ મારો લેખ કદાચ કોઈને નિર્વિષય લાગશે. પણ વસ્તુસ્થિતિમાં તેમ નથી. યદ્યપિ ગુજરાતે સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં અન્ય પ્રાન્તો જેટલો ભાગ લીધો નથી, તથાપિ જેટલો લીધો છે તેટલો પરિમાણમાં છેક અલ્પ નથી; અને ગુણમાં તો તે આપણા ગુજરાતીઓના માનને અને અભિમાનને પાત્ર છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાક ગ્રન્થોએ તો અન્ય પ્રાન્તમાં અને પરિણામે આખા હિન્દુસ્થાનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. આમ હોવાથી મને મુશ્કેલી મારા વિષય માટે પૂરતું વસ્તુ મેળવવાની જણાઈ નથી: પણ ઉદ્વેગ, એ વસ્તુનો ટુંકા વખતમાં આપની આગળ કેવી રીતે વિન્યાસ કરવો એ વધારે દુષ્કર થઈ પડ્યું છે. આરંભકાળથી આપણા પ્રાન્તના સંસ્કૃત લેખકો ક્રમવાર લેવા, તેમના જીવન વિષે જે જે દ્રવ્ય-કથાઓ અને પ્રમાણસિદ્ધ વાર્તાઓ મળે છે તે કથવી, તેમના ગ્રન્થોના પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનો સાર સંગ્રહવો, અને તેની સારાસાગતાની પરીક્ષા કરી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનું ક્યાં સ્થાન છે એ બતાવવું—એ પદ્ધતિ આવા વિષય માટે સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ફુરી આવે છે; પણ તે મોટા પુસ્તકમાં ચાલે, ટુંકા સમયમાં આપણે તે તરજ લક્ષ્ય એવવા સાથે તો તે અવગમ્ય શકાય તેવી નથી. તેમ વેદની ઋચાઓનાં ઋષિ-દેવતા-અને છન્દની અનુક્રમણિકા જેવી અત્યલ ગ્રન્થ-કારોનાં નામ ગ્રન્થ અને ગ્રન્થના વિષયની અનુક્રમણિકા આપવી તે પણ ઇષ્ટ નથી; એવી અનુક્રમણિકા તો બ્રિટિશ સરકાર અને ગાયકવાડ સરકારની આજ્ઞાથી ડૉ. બૂલર, ડીલહોર્ન, બાં-

* મેકેટરિ સાહેબોએ પુષ્કળ અનુકૂલતા આપ્યા છતાં, અમુક કૌટુંબિક આપત્તિને લીધે, હું મારો લેખ વખતસર તૈયાર કરી શક્યો નહિ તે માટે દિલગીર છું. પણ દેવનિમિત્તે કરેલું તે દેવને જ અર્પણું એ ન્યાયે, જે થયું તે—જેનું થયું તેવું—સાહિત્યપરિપક્વને અંગે નહિ તો છૂટું પણ—યમવાટમાં નહિ તો દેવધરમાં પણ—ત્વરાથી સરસ્વતી દેવીને અર્પણ કરવું ઉચિત છે એમ સમજી, તે અત્રે ધરૂ છું.

આતનંદરાંકર.

ડાકરકર, પીટર્સન અને રા. મણિલાલ વગેરે વિદ્વાનોએ ગુજરાતના પ્રાચીન ભંડારોની જે યાદીઓ કરેલી છે. તેમાં થોડે ઘણું અંશે વિદ્યમાન છે. નં. માટે આ બંને પદ્ધતિઓનો કાંઈક કાંઈક અંશ લઈ, હું આપને ગુજરાતના સાહિત્યના ફાલના ત્રણ ચાર યુગ પોડી તેનું ટુંકામાં રેખા-દર્શન જ કરાવીશ: વર્તમાન પ્રસંગ અને કાલમર્યાદા ધ્યાનમાં રાખી, હું ઘણુંક છોડી દઈશ, પણ મારા લેખને માત્ર એક દિગ્દર્શક 'Sign-board' જેવો ગણી આપ તે તે ખા-મીઓ દરગુજર કરશે.

‘ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય:’ અત્રે ‘સાહિત્ય’ શબ્દ તો ‘ઉપલક્ષણમેતત્’ એમ કહી શકાશે; અર્થાત્ આપણી નવીન રુઢિને અનુસરી સમસ્ત વાહ્યમયના (લાક્ષણિક) અર્થમાં લેવાશે. પણ ‘ગુજરાત’ માં આપણે કેટલી ભૂમિનો

વિષયમર્યાદા. સમાવેશ કરીશું? એ જરા વિકટ પ્રશ્ન છે. ગુજરાતના રાજ્યની સીમા હાલની ભૂગોળમાં આપણા પ્રાન્તની જે સીમા બાંધી છે તેટલી જ હમેશાં રહી નથી. આ પ્રાન્તના રાજ્યોએ કેટલીક વાર રજપૂતાના અને માળવા ઉપર રાજ્ય વિસ્તાર્યું છે, અને ગુજરાતના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ દક્ષિણના રાજ્યોના તાબામાં ગયો છે. તેમ જ ‘સુરત’ નામ ‘સૌવીર’ ઉપરથી આવ્યું છે એ મત સ્વીકારીએ તો સૌવીર જે હાલનું રજપૂતાના મનાય છે તેનો વિસ્તાર પણ એક વખત દક્ષિણ ગુજરાત મુઘી થએલો હોવો જોઈએ; અને સૌલોમનનું ‘ઓફીર’ (Ophir) તે ‘સૌ (સૌ) વીર’ જ હોય, અને સૌવીરની રાજ્યધાની તે હાલના ખારાઘોડાની સમીપે હતી અને તે વેપારનું મ્હોટું મથક હતું એમ જો આનીએ તો ઉત્તર ગુજરાતનો ધણેખરે ભાગ દક્ષિણ સૌવીરમાં જાય; તે જ પ્રમાણે વળી હાલ આપણે જોને કાઠીઆવાડ કહીએ છીએ તે કેટલીક વાર ખાડીના ગુજરાત સાથે ભળેલું છે અને કેટલીક વાર અળચું રહ્યું છે. વળી પૂર્વે માળવાનો ગુજરાત સાથે બહુ નિકટ સંબંધ હતો અને તેથી મયૂર, સિદ્ધસેન દિવાકર, માનતુ-ક્રૌંચાર્ય આદિ મહાન ગ્રંથકારોને આપણા વિષયમાં લેવા હોય તો લઈ શકાય એમ છે; તેમ જ ગુજરાતના વિદ્વાનો ધારાનગરીના જોગરાજની સભામાં માન પામ્યા હતા એ પણ મુપ્ર-સિદ્ધ છે. તથાપિ, પ્રકૃત લેખને માટે ગુજરાતની કાંઈક પણ મર્યાદા નિશ્ચિતરૂપે રચીકારવી જ પડશે, અને તે સારૂ આપણી વર્તમાન મર્યાદા જેમાં ઉત્તર દક્ષિણ ગુજરાત અને કચ્છ-કા-ઠીઆવાડનો સમાવેશ થાય છે તે સ્વીકારીને આગળ ચાલીશું.

ગુજરાતના જૂલકાળમાં દૃષ્ટિ નાંખતાં, ધર્મ રાજ્ય અને વેપારના વિષયમાં એ દૃષ્ટિ ઈ. સ. નો આરંભકાળ બેદીને એની પાર જઈ શકે છે. પણ સા-હિત્યના વિષયમાં તો એ ઈ. સ. ના છૂટા કે સાંતમા શતકની પાર ગાઢ ધુમ્મસ બહારે અભેદ દિવાલ સિવાય બીજું કાંઈ જ જોતી નથી.

સરસ્વતીને કાઠે આવેલું સિદ્ધપુર ‘આદિવિદ્વાન’ અને સોમ્યશરભના પ્રવર્તક તરીકે મુપ્રસિદ્ધ કપિલમુનિના નામ સાથે જોડાયેલું છે; પણ સરસ્વતીના સ્થાન વિષે અનેક મતભેદ જોવામાં આવે છે તેનો છેવટનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં મુઘી કપિલમુનિ ઉપર આપણા હક સર્વત્ર માન્ય થવો મુશ્કેલ છે.

તે જ પ્રમાણે, નકુલીશદર્શન યાને પાશુપત મત જેનું શંકગચાર્પના શારીરિક બાધ્યમાં ખંડન વાંચીએ છીએ તે મતવાળાઓનું એક પશુપતિનું મંદિર વડોદરાની દક્ષિણે નમંદા પામે આવેલું છે: તથાપિ એ દર્શનના આદ્ય આચાર્યની જ એ ગાદી હશે એમ સિદ્ધ કરનારું કંઈ પ્રમાણ મળતું નથી. અશોકના સમયથી તે ઈ. સ. સાતમી સદી (જે લગભગ સમયથી શુદ્ધશાસ્ત્રના સંસ્કૃત માદિત્યનો દત્તિદામ આપણે ચારુ દરી શકીએ એમ છે) ત્યાં સુધીમાં શિલાલેખ વગેરે પ્રમાણ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે વિશેષે કરી જૈન બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ (વિશેષે કરી શિવ અને આદિત્યની ઉપાસના) ધર્મનું તે વખતે આપણા પ્રાન્તમાં પુષ્કળ જોર હતું, અને તેથી આ અગ્રસામાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા અનેક અન્યો ગ્યાયા હશે, પણ કાલમહેદધિ એમનું ધણું ખડું ખેંચી ગયો છે.

ઈ. મ. પાંચમા સંક્રાન્તા મધ્યમાં વલ્લભીપુરમાં જૈન સઘ મળ્યો અને ત્યાં દેવર્ધિગણિ દામાશ્રમણ નામના આચાર્ય જૈન મિદ્ધાન્તોને પુસ્તકારૂઢ કર્યા, અને તે સર્વત્ર માન્ય થયા તેથી એ આચાર્યશ્રીની વિદ્વતા અને પ્રતિષ્ઠાનું આપણને ખાત યાય છે. પરંતુ એમના કે એમના શિષ્યોનાં રચેલા અન્યો ઉપવચ્ચ થતા નથી.

ઈ. મ. માત્રમા સતક્રાન્તા પૂર્વાર્ધમાં પ્રખ્યાત ચીનો યાત્રાશુ હુએનત્સંગ દિન્દુમ્યાનમાં ફર્યો તે વખતે એણે વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધ ધર્મની દીનયાન સાખાના દર્બારે બિશ્વએ જોયા હતા; અને શુદ્ધશાસ્ત્રના એક દાનવેષથી પણ જણાય છે કે દીનયાનના અગત્ય પ્રભેદ ત્યાં પ્રવર્તતા હતા. વળી, હુએનત્સંગ વલ્લભીપુરમાં રહેતા ગુણમતિ અને સ્થિરમતિ નામના બોધિસત્ત્વો-ઉત્કૃષ્ટ બૌદ્ધ સાધુઓ-નાં નામ દે છે. તેમાંના સ્થિરમતિએ પ્રખ્યાત બૌદ્ધ અન્યકાર વસુવન્ધુના અન્ય ઉપર ટીકા તથા મહાયાન પંથના—યોગાચાર મતના—બીજા સ્વતંત્ર લેખો પણ લખ્યા છે. એમાં પ્રતિપાદન કરેલા મિદ્ધાન્તોમા શાક્યવેદાન્તને એટલું બધું મળતું આવે છે કે બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદનો પગરપર મળ્યો અને તેમનું પૌર્વાપર્ય વધારે સૂક્ષ્મતાથી તપાસવાની જરૂર છે. પરંતુ એ ચર્ચા અત્રે અગ્યાને હોઈ, એટલું જ કહેવું આજના વિષયમાં પ્રાસંગિક છે કે અસદ્, વસુવન્ધુ અને સ્થિરમતિએ યોગાચાર મતના જે નજીક મહોટાં-શિખરો છે તેમાંના એક ઉપર શુદ્ધશાસ્ત્ર મમત્વ કરી શકે છે એ થોડું નથી.

હવે આ સમયનાં કાબો ગણ્યવતા પહેલાં, સામ્પ્રવાયિકા નામના એક મંદિરક કાળ અને કર્તૃત્વવાળા કાવ્ય વિશે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્યની રત્નતિગ્ધે શીકૃષ્ણના પુત્ર સાન્ધે આ કાવ્ય રચેનું કહેવાય છે, અને તે શી કૃષ્ણના પુત્ર સાન્ધે જ ખરેખર રચેનું છે એમ માનીએ તો શુદ્ધશાસ્ત્ર એના ઉપર હક કરી શકે; પણ એ રીતે તો એ કાવ્ય ઈ. સ. ની બન્ધ પૂર્વે મૂકવું પડે, અને એટલી પ્રાચીનતા હામનો કંઈ વિદ્વાન એ અન્યને આપી શકે એમ નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાદિત્યમાં આ ઉપગંત મહાકવિ ગ્લાકગ્ની વજ્રોત્તિવચ્ચારિકા તથા જ્વનિગાગવચ્ચારિકા, મતપાલની રૂપમવચ્ચારિકા અને બિદલણુની વૌરવચ્ચારિકા પ્રસિદ્ધ છે—જે-મતિના પહેલો કવિ ઈ. સ. ૯ મા સતક્રામાં, બીજો ૧૦ મામાં અને ત્રીજો ૧૧ મા સતક્રામાં થયો છે. પરંતુ આ દાખલાઓથી સ્વત્વાય છે તેટલી અર્વાચીનતા પણ સામ્પ્રવાયિકાની જણાવી નથી. વગદપુરાણમાં માન્ધે સૂર્યનું આગાધન કર્યાની વાત છે. પણ તે પુરાણના ઉવેખને આધારે

પાછળથી કાઈ કવિએ એ સ્તોત્ર રચ્યું હોય એ સંભવિત છે, તેમ એ સ્તોત્ર ઉપરથી પુરાણમાં એ ઉલ્લેખ દાખલ થયો હોય એ પણ બનવા બેગ છે. પણ આ કાવ્યની બાપા પ્રતિપાદ વસ્તુ વગેરેનો સમગ્ર વિચાર કરતાં, ધણું કરી ઈ. સ. પાંચમા અને સાતમા સૈકાની વચમાં આ કાવ્ય રચાયું હશે એમ હું અનુમાન કરું છું. એમાં વેદાન્ત અને યોગનાં અતિ ઉત્તમ તત્ત્વો સમાવેલાં છે તથાપિ બાપા પ્રાસાદિક અને સમાસબન્ધ અદ્ધ હોઈ તે મૂરના સૂર્યગતકનું નહિ પણ બવભૂતિના ‘કલયાણાનાં ત્વમસિ મહતાં ભાજનં વિશ્વમૂર્તે ઈત્યાદિ શ્લોકનું સ્મરણ કરાવે છે. સામ્યની સ્તુતિના છેલ્લા શ્લોકમાં જરા કૃત્રિમ રીતે ‘સેતુવન્ધ’નું નામ મૂક્યું છે, અને તેથી સેતુવન્ધના કર્તા પ્રવરસેનનો સમય ઈ. પીટસેનના માનવા પ્રમાણે ઈ. સ. ૪૭૨ નો લઘુએ તો આ કાવ્ય ત્યાર પછીનું સિદ્ધ થાય છે. પણ એના કર્તાના ખરા નામનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી આ કાવ્ય વિષે ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યને અંગે અધિક ચર્ચા કરવી નહીં છે.

પ્રથમયુગ. (ઈ. સ. ૬-૮ શતક.)

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના આદ્ય કવિ તે માઘ છે. એના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, પણ એની ભૂમિ બિહ્નમાલ મા બિન્નમાલ (જેને હુએન્સંગ ‘પિથો મિથો ’ કહે છે તે) હતી એ વિષે સર્વે એકમત છે. આ વખતે ગુજરાતના બે વિભાગ હતા; ઉત્તર અને દક્ષિણ—તેમાં દક્ષિણ ગુજરાતની રાજધાની ભરૂચ હતી અને ઉત્તર ગુજરાતની બિન્નમાળ હતી. બિન્નમાળ એ ભારે જાહોજલાલીનું શહેર હતું, અને માઘ કવિ પણ પુષ્કળ વૈભવવાળા ગૃહસ્થ હતા.

માઘ નામના એક વૈશ્ય શેઠ પાસેથી ધન લઈ એક ગરીબ બ્રાહ્મણે પોતાનું કાવ્ય એ વણીને નામે ચઢાવી દીધું છે એવી એક દંતકથા છે, તેને અન્ય કાઈ પ્રમાણથી પુષ્ટિ મળતી નથી.

બક્ષાલકૃત મોજપ્રવચ્ચ જેમાં ભોજ રાજા અને માઘ પંડિતના અનેક રસિક પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેનું પ્રમાણ સ્વીકારીએ તો માઘ અને ભોજ એ સમકાલીન હતા.

શિશુપાલવધને અન્તે સ્વપ્નશવર્ણનમાં કવિ કહે છે કે—શ્રી વર્મલનામે, રાજાના સર્વાધિકારી સુપ્રભદેવ, તેમના પુત્ર દત્તક, અને દત્તકના પુત્ર પોતે. સુપ્રભદેવ રાજાને હમેશાં સારી અને હિતકારક સલાહ આપતા અને તે રાજા ખુશીથી માનતા—“તદ્વમુદર્કપર્ણ તથાગતસ્યેવ જનઃ સચેતાઃ”—કાલો માણસ તથાગત (બુદ્ધ) નો ઉપદેશ માને છે તેમ. આમ બૌદ્ધ ધર્મ માટે કવિ ઉદાર મન દાખવે છે પણ એમનો સ્વીકૃત ધર્મ બ્રાહ્મણ જ છે એ આ મહાકાવ્યના વિષયથી તથા તેમાંનાં કૃષ્ણાદિકના સ્વરૂપથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. પણ આ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણના અવિરોધકાળનું આ કાવ્ય છે.

અને તે જ પ્રમાણે મેરુતુંગાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૩૦૫) ના પ્રવચ્ચચિંતામણિમાં અને શ્રીપ્રભાચંદ્ર (ઈ. સ. ૧૨૭૮) ના પ્રભાવકચરિતમાં પણ માઘને ભોજરાજાના સમયમાં મૂકે છે. વળી પ્રભાવકચરિતમાં સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તક અને શુભંકર, દત્તકનો માઘ અને શુભંકરનો સિદ્ધર્ષિ એમ ઢગમિતિમવપ્રગ્જના કર્તા સિદ્ધર્ષિને અને માઘને કાકાના હોકરા બાઈ

કલા છે. સિદ્ધિર્ધિનો સમય ઈ. સ. ૯૦૬ ગણાય છે એટલે મ્હોટા ભાઈના પુત્ર માધને ઈ. સ. ના નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધ મૂકવો એમ એક મત છે. પણ પૂર્વોક્ત બોળપ્રબન્ધાદિક અન્યો બહુધા દન્તકથાથી જ ભરેલા છે, અને સ્પષ્ટ રીતે જુદા જુદા સમયના સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા છે અન્યકારને એમાં બોળરાજની સભામાં એકલા કર્યા છે તેથી એનું પ્રમાણ વળનદાર નથી એમ પ્રસિદ્ધ જૈનશાસ્ત્રી ડૉક્ટર જોકોબીનો મત છે.

વામન પંડિતે કાવ્યાલંકારવૃત્તિમાં માધનો શ્લોક ઉતાપ્યો છે અને એ વામન ઈ. સ. નવમા શતકના મધ્ય ભાગમાં થએલા આનન્દવર્ધનના પહેલાં થએલો એ સિદ્ધ છે, એટલે આનન્દવર્ધન પહેલાં વામન, અને વામન પહેલાં માધ એમ પૌર્વાપર્ય ગોઠવતાં માધનો સમય પૂર્વોક્ત પ્રબન્ધોમાં ખતાવેલા સમય કરતાં વધારે જૂનો હરે છે. પણ જોકોબી તો માધને બાણ અને સુબન્ધુની પણ પહેલાં મૂકે છે અને ઈ. સ. છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય કરતાં એને વધારે અર્વાચીન ન માની શકાય એમ કહે છે. જોકોબીના મત રહામે કેટલુંક વિચારવાનું રહે છે પણ તે ચર્ચા અત્રે વધારે પડતી યથો ધારી વિરમું છું. માધના કેટલાક શ્લોક જે સુમાપિતાવલિમાં વસુભદ્રે ઉતાર્યા છે તે જોતાં શિશુપાલવધ ઉપરાંત એના બીજા અન્યો પણ હશે એમ લાગે છે. પણ અત્યારે તો શિશુપાલવધન ઉપસાધ થાય છે. 'શિશુપાલવધ' એ આ યુગનાં અનેક વધવિષયક કાવ્યમાંનું એક છે. પણ આ વર્ગનાં કાવ્યોનાં કોષ્ઠએ પ્રાપ્ત ન કરેલી એવી અસાધારણ પ્રતિક્ષા-પંચમહાકાવ્યની જુદલયીમાં એક મ્હોટું સ્થાન-આ કાવ્યે પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિષય શુનરાતના કવિને શોભતો-હારકામીરા ધી કૃષ્ણના યશોગાનનો-છે, અને એમાં સમુદ્ર પર્વત (રૈવતક-ગિરનાર) વગેરેનાં બહુ ભવ્ય વર્ણનો છે. નીતિબોધ અને તત્ત્વ-જ્ઞાનથી મહાકાવ્યને જે ગાંભીર્ય મળે છે તે પણ અત્રે વિદ્યમાન છે. અને એકાદશ સર્ગમાં ભાલિનીવ્રતમાં જે પ્રભાતવર્ણન કર્યું છે તે અસાધારણ કવિત્વથી અંકાયેલું છે. વળી એક ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું એ છે કે કવિએ કાવ્યના લક્ષણ ગુણ રસ વગેરે સંબંધી પણ પોતાના વિચાર : એકે સ્થળે દાખલ કરી દીધા છે,* અને એ જ આપણે આગળ જતાં વામન અને ગમ્મટ જેઓ માત્રમાંથી ઉદાહરણો લે છે તેમના લેખમાં પણ જોઈએ છીએ.

ઈ. સ. માત્રા સૈકાથી આપણા ઇતિહાસની જૂમિ વધારે દૃઢ થાય છે. આ સમયનું જૂનામાં જૂનું કાવ્ય જૈન વિદ્વાન ધનેશ્વરસુત્રિએ શીલાદિત્ય રાજના વખતમાં રચેલું શુદ્ધજય-માહારમ્ય નામનું છે. પણ એ શતકને દીપાવનાર કૃતિ તો મહાકવિ મદિની છે. એ કવિએ

* તેજઃ ક્ષમા વાનૈકાન્તં કાલજ્ઞસ્ય મહીપતેઃ ।

નૈકમોજઃ પ્રસાદો વા રસભાવવિદઃ કવેઃ ॥

નાલમ્બતે દૈષ્ટિકતાં ન નિષીદતિ પૌરુષ્યે ।

શબ્દાર્થો સત્કવિરિવ દ્વયં વિદ્વાનપેક્ષતે ॥

સ્થાયિનોઽર્યે પ્રવર્તન્તે ભાવાઃ સંચારિણો યથા ।

રસધૈકસ્ય મૂયાંસસ્તથા નેતુર્મહીમૃતઃ ॥

પલબીપુરમાં શ્રી ધરસેન રાજના વખતમાં રાવળવધ નામનું બાવીસ સર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે જે મદિકાવ્યને નામે શુભસિદ્ધ છે. અન્યનો ઉદ્દેશ પાંચુનિનાં સત્રોનાં ઉદાહરણો આપવાનો છે, પણ તે ઉદાહરણો રામાયણની કથામાં ચૂંચી કાઢ્યાના આનન્દ સાથે વ્યાકરણનું શિક્ષણ જોડ્યું છે. અન્યને અન્તે કવિ કહે છે:

“દીપતુલયઃ પ્રવ્રન્ધોડયં શબ્દલક્ષણચક્ષુષામ્ ।

હસ્તાદર્શ (મર્પ) ઇવાન્ધાનાં ભવેદ્ વ્યાકરણાદતે ॥ ”

જેઓને શબ્દશાસ્ત્રની અર્થાત્ વ્યાકરણની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમને આ પ્રખ્યાત દીવા જેવો છે; અને વ્યાકરણ ન જાણવાથી જેઓ આંધળા કહી શકાય તેમને માટે તે ‘આંધળાના હાથમાં આરસી’ આપવા જેવું છે—હસ્તામર્પ (સં) પાઠ લખ્યે તો—હસ્તસ્પર્શથી આંધળાને પદાર્થોનો પરિચય કરાવીએ છીએ, તેમ અત્રે વ્યાકરણના તેજ વિના કાવ્યના સ્પર્શ માત્રથી તે તે પદોનો પરિચય કરવાય છે. * પરંતુ આમ વ્યાકરણશિક્ષાને પ્રધાન ઉદ્દેશ તરીકે જતાવી, કવિ પોતે જ પોતાના કાવ્યને અન્યાય કરે છે: કારણ કે કેટલાક બાગમાં કવિએ રસને બિલકુલ ક્ષતિ પહોંચાડ્યા વિના જાતુ સદજ રીતે વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો ગોઠવી દીધાં છે, અને થોડાક સર્ગો રસ અને અલંકારના ઉદાહરણથી પણ મનોહર અને સુશોભિત કર્યા છે; તેમજ શરદ્ ચન્દ્રોદય વગેરેનાં વર્ણનો તથા નીતિશાસ્ત્રના ઘણા સંવાદો પ્રથમ પંક્તિના સંસ્કૃત કવિઓમાં ભટિની ગણના કરાવે તેવાં છે. છંદા સર્ગમાં રામ અને સીતા અયોધ્યા પાછાં વળે છે એ વર્ણનમાં તેમ જ

‘તત્તેન તત્તસ્ય યથાયસો ન:

માન્ધિ: પરેણાસ્તુ વિમુઞ્ચ સીતામ્ ’

એવી છૂટક પંક્તિઓમાં આપણને કાલિદાસના બહુકારા સંભળાય છે, અને એ ‘કવિકુલથુર’નાં કાવ્યોએ ભટિના સમય સુધીમાં ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો હશે, તથા ભટિના અને પ્રવરસેનના કાવ્યનો વિષય એક છે અને બંનેનું નામ રાવળવધ છે એ જોતાં પ્રવરસેનની કીર્તિ પણ ગુજરાતમાં પહોંચી ચૂકી હશે એમ લાગે છે. આ વાત ઉપર બાર મૂકવામાં માફ તાત્પર્ય એમ બતાવવાનું છે કે ગુજરાત અને પંજાબ અને કાશ્મીર વચ્ચે આ સમયમાં તેથી કાંઈક પહેલાં પુષ્કળ વ્યવહાર ચાલતો; ઉત્તર હિન્દુસ્તાન શુભવંશ રાજાઓની આજુ ગુજરાત ઉપર પણ કુરી વળી હતી, અને ગુજર હોક પંજાબમાંથી અત્રે આઠ્યા કહેવાય છે ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિને ભટિના કાવ્યથી પણ ટેકો મળે છે. વળી આજ અરસામાં (ઈ. સ. ૧૦૩ માં) ગુજરાતનો રાજકુવર જાવામાં જઈ વસ્થાની જાવામાં દંતકથા ચાલે છે, અને ગુજરાત-સિન્ધથી જાવા જાવાનાં વહાણો લંકાદ્વીપ થઈને જતાં એ વિચારીએ છીએ ત્યારે ભટિને રાવણવધનો વિષય પોતાના કાવ્ય માટે કેમ સૂઝ્યો હશે એનો પણ સદજ ખુલાસો થઈ જાય છે.

* ‘હસ્તાદર્શ’ પાઠ ખરે હોય તો આપણી ‘આંધળાના હાથમાં આરસી’ એ કહેવત ગુજરાતમાં જ નહીં પણ જૂની થઈ જાય છે.

ઈ. સ. ૮-૯ સદીમાં વપ્પમદિમ્બિ અને દસમીમાં ડપમિતિભવપ્રવંચના કર્તા સિદ્ધર્ષિ શિવાય ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કોઈ મ્હોટાં નામ સંભળાતાં નથી.

ઈ. સ. ૭ મા સૈકાના ત્રીજા ધરસેન મહારાજના દાનપત્રમાં ‘વપ્પગુપ્તમદિમ્બ’ નું નામ છે, તેથી જણાય છે કે આ સમયમાં ‘ભટ્ટિ’ નામ ગુજરાતમાં ઘણું પ્રચલિત હશે. ‘વપ્પમદિમ્બિ’ માં વપ્પ એ પોતાનું અને મદિ એ પિતાનું નામ છે, અને ભટ્ટિ એ પંચાલ દેશના વતની હતા એમ કહેવાય છે એ કિંવન્દતીમાં સત્ય હોય તો મહાકવિ ભટ્ટિ વિષેના ઉપલા નિરૂપણમાં ગુજરાત અને પંચાલ વચ્ચે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તેને આ પ્રમાણથી અધિક પુષ્ટિ મળે છે. ઉપર જોયું તેમ સિદ્ધર્ષિ અને માય કાકા કાકાના છોકરા કહેવાયા છે પરંતુ માધનો સમય ઈ. સ. ૬ ઠી સદી માનીએ તો સિદ્ધર્ષિ તે માધના પીતરાર્ધ વંશમાં થએલ હશે એટલું જ એમાંથી અનુમાન કાઢી શકાય. ડપમિતિભવપ્રવંચ એ શ્રીપ્રભાચન્દ્ર કહે છે તેમ ખરેખર એક ‘રમ્ય’ ‘સુઓધકવિત્વપૂર્ણ’ અને ‘વિદ્વન્નનોના મસ્તકને હલાવે’ એવી મહાકથા છે. પણ ઈ. સ. ૮-૯-૧૦ બદ્દે ૧૧ મી સદી એટલા આરસે વર્ષના કાળમહોદધિમાં આવી બે ત્રણ જૂજ દીવાદાડી શિવાય આપણને અધિક પ્રકાશ પથરાએલો નજરે પડતો નથી. પરંતુ એમ માનવાને કારણ છે કે આ પ્રદેશમાં એક વખતે તેજથી છવાએલી અનેક દ્વીપોની માળ વિસ્તરેલી હોવી જોઈએ જે આતારે કાળસમુદ્રના પાણીમાં ડુબી ગઈ છે. આ સમયમાં કાઠીઆવાડ અને ઉત્તર ગુજરાત પછી સાહિત્યસેવા માટે દક્ષિણ ગુજરાતનો વારો આવ્યો હશે એમ લાગે છે.

ઈ. સ. છઠ્ઠા સૈકાના મહાકવિ દંડી ‘કાવ્યાદર્શ’ માં વૈદર્ભી અને ગૌડી એ બે રીતિઓ કહે છે. આઠમા સૈકાના અન્તભાગનો વામન વૈદર્ભી ગૌડી અને પાંચાલી એમ ત્રણ ગણાવે છે. અને ઈ. સ. ૧૧ સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થએલા સસ્વતીકઠામરણના કર્તા ભોજરાજ એમાં લાટી અવન્તિકા અને માગધી એમ બીજી ત્રણ ઉમેરે છે. આ લાટી ક્યાંથી આવી? અનુમાન કરવું યોગ્ય છે કે આઠમા અને અગીરમા સૈકાની વચ્ચે લાટ દેશ (દક્ષિણ ગુજરાત) માં ઘણાં કવિરત્નો થયાં હોવાં જોઈએ, નહિ તો “લાટી” એવી વિશિષ્ટ રીતિનું નામ ઉત્પન્ન થયું ન હોત. ૧૧ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ‘કાવ્યપ્રકાશ’ કાર મમ્મટ પોતાના સ્વદેશ બન્ધુ વામનને અનુસરીને રીતિ તો ત્રણ જ ગણાવે છે, પણ ‘લાટાનુપ્રાસ’ નામે અનુપ્રાસ-વિશેષનો ઉલ્લેખ છે.

પાંચ-સાત પદના સમાસવાળી રીતિ તે ‘લાટી’ કહેવાય છે; ગૌડીથી એનો બહુ ભેદ નથી તેથી કટલાક આલંકારિકાએ એને ગૌડીમાં સમાવી લીધી છે, અને ગુજરાતના ૧૨ મા સૈકાનો વિદ્વાન વાગ્બટ-પણ કાવ્યપ્રકાશને પગલે પગલે ચાલી લાટીની અવગણના કરે છે. પરંતુ એ પણ મમ્મટની માફક લાટાનુપ્રાસ તો સ્વીકારે છે.

લાટકવિઓને હાસ્યરસ બહુ પ્રિય હશે એમ લાગે છે કારણ કે હાસ્યરસને અને પાંચ-સાત પદના સમાસને કાંઈ ખાસ સંબંધ દેખાતો નથી છતાં વાગ્બટનો ટીકાકાર સિદ્ધદેવગણિ—

“લાટી હાસ્યરસે પ્રયોગનિપુણે રીતિઃ પ્રબન્ધે કૃતા”

એમ લાઠી રીતિને હાસ્યરસ સાથે જોડે છે. હાલ પણ સુરત-બરચીઓનો વિનોદી સ્વભાવ ક્યાં અજાણ્યો છે ?—

દ્વિતીય યુગ, (ઇ. સ. ૧૧-૧૩ શતક.)

ગુજરાતના સંસ્કૃત વાસ્તવ્યના ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોનો ખીજો યુગ ઈ. સ. અગીઆરમા શૈકષ્ઠી શરૂ થાય છે. આરંભકાળમાં કાવ્યદેવીની વીણા વિરામ લે છે, અને તે અરસામાંના વરહત આનર્તાય વિષ્ણુ વજ્રટ ઉવટ ઘાદિવેદ ઇત્યાદિ પાટણુ અને વડનગરના વિદ્વાન અને ધનસંપન્ન બ્રાહ્મણોના વેદધ્વનિથી ગુજરાત ગાજે છે. સદીની શરૂઆતમાં ડ (ઔ) ઘટ્ટે પ્રતિશાલ્યસૂત્રો ઉપર તથા વાજસનેયિસંહિતા ઉપર ભાષ્ય રચ્યાં. વેદ ભાષ્યકર્તા આ ઉવટ અને પતંજલિમહાભાષ્યના ટીકાકાર કંચટ એ છે કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટના બાઈ હોઈ કાસ્મીરી પડિત હતા એમ કેટલાકનું કહેવું છે, અને આ મતને વે. શા. સં. ઝગડીકર પણ અવલંબે છે. પરંતુ યજુર્વેદભાષ્યમાં ‘ ભોજરાજના વખતમાં આનંદપુર (વડનગર) નાસી વજ્રટના પુત્ર ઉવટે આ મન્ત્રભાષ્ય લખ્યું ’ એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે; અને તેથી ઉવટ એ કંચટના પુત્ર મમ્મટનો ભાઈ હોય એ સંભવતું નથી. કંચટના સંગ્રામ કોઈ વજ્રટનો એ દત્તક પુત્ર હશે—શાસ્ત્રી ઝગડીકરની એ કલ્પનાની અવાસ્તવિકતા તો સ્વયંપ્રકાશ છે. ટકારાન્ત નામ ઉપરથી ઉવટને કાસ્મીરી માનવો જોઈએ એ દલીલ પણ ‘ બિપિનબિહારી ’ અને ‘ રામમોહનરાય ’ આદિ બંગાળી નામના શૈખીન ગુજરાતને જલદી ગ્રાહ્ય થાય એવી નથી. વજ્રટ ઉવટ આદિ નામ સ્વતન્ત્ર રીતે ગુજરાતમાં ઉદ્ભવ્યાં હશે એમ કહેવાતું માર્ફ તાત્પર્ય નથી. ગુજરાતને તે સમયમાં પંજાબ-કાસ્મીર સાથે પુષ્કળ સંબંધ હતો, અને સરસ્વતીના તેજથી જ્ઞાપ્યમાન કાસ્મીર દેશનાં ટાન્ત નામનું અનુકરણ ગુજરાતમાં થતું એ ખીજા એક પ્રમાણથી—

“અધ્યરવિઘૌ પરીયાન્ આમટનામા તતોડમવત્તનયઃ”—

ઇત્યાદિ તે જ સમયના ગુજરાતના એક બ્રાહ્મણકુટુંબની વંશાવળિના “ આમટ ” નામથી આપણે જાણીએ છીએ.

ઉવટનાજ વખતના અને એમના જ ગામના ઘાદિવેદ નામે એક ખીજા વિદ્વાને ‘ નીતિમજ્જરી ’ નામે ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૦૫૪ માં પૂરો કર્યો. આ ગ્રન્થમાં ‘ વેદમાંની પ્રાચીન ઇતિહાસની કથાઓ નીતિ-ધર્મના ઉપદેશ અર્થે ’ શ્લોકબદ્ધ કરીને વર્ણવી છે.* પૂર્વોક્ત ઉવટ અને

* “ ધિલોક્ય સંહિતામયે ઇતિહાસાન્ પુણતનાન્

કૃતા ધર્મસંપુક્તા શ્લોકર્ચદ્વા મુબુદ્ધિદા ।

અવ્યેષા ચાર્થદા વિપ્રેર્ધર્મિષ્ઠૈઃ સત્યવાદિભિઃ

અલ્પજ્ઞેન કૃતા યસ્માન્જોધનીયોરુદ્ધિભિઃ

વેદદષ્ટાન્તરુપેયં ઘાદિવેદકૃતા શુભા ।

નીતિધર્મપરા રમ્યા સેતિહાસકથાત્મિકા ॥”

દ્વાદ્વિવેદ બંને વેદના જગપ્રસિદ્ધ બાબ્યકાર સાયણુચાર્યથી પ્રાચીન છે. અને સાયણુચાર્ય અને દ્વાદ્વિવેદના અન્યોમાં જે સમાન બામ નગરે પડે છે તે દ્વાદ્વિવેદની કીર્તિ ત્રણસો વર્ષમાં ક્યાં સુધી પહોંચી હતી એનો પુગવો છે. (ધણું કરીને આ જ સમયના) વિષ્ણુ નામે શાસ્ત્રાવનપદ્ધતિના કર્તાની વંશવળિમાં એક જણુવા જોગ હકીકત છે. અન્યકર્તા કહે છે કે એના પૂર્વજો ધણા વિદ્વાન હતા, અને એમાંના એક વિદ્વાન વામન નામના તે દેશાન્તરથી ઘેર આવ્યા ત્યારે અદ્વૈતવશાત પોતાનું આખું કુટુંબ નાશ પામી ગયેલું જોયું. પોતે ૬૫ વર્ષના હતા છતાં વિદ્વર્મ નગરથી એક કન્યા પરણી લાવ્યા અને એમનો વેસો સાધ્યો !

ઈ. સ. ૧૧ મા સતકના ઉત્તરાર્ધથી પાછો લૌકિક વાદ્મયનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો 'કલિકાલસર્વમ્' હેમચન્દ્રના તેજથી દેહીખમાન છે. આ જૈન આચાર્યના કોય વ્યાકરણુ અલંકાર ચન્તિ સ્તુતિ આદિ વિષયના અનેક અન્યો સુપ્રસિદ્ધ છે જેનું નિરૂપણુ અવકાશને અભાવે આ રથજે છોડી દેવું પડશે એટલુજ કહેવું જમ છે કે સંસ્કૃત જેવા અન્યો ગુજરાતીમાં રચીને પ્રેમાનન્દે જેમ ગુજરાતી બાપા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રાચાર્યે જૈન શાસ્ત્રોમાં આહાણુ જેવા બાપા અને માહિત્યના અન્યોની જે ખોટ જણાતી હતી તે પૂરી કરવા ચન્દ્રાનુશાસન કાવ્યાનુશાસન વગેરે રચ્યાં. એ અન્યો જો કે અનુક-ણુની અભિજ્ઞાપામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જૈન અન્યોમાં તે ચોખ્ખીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વગાનના પણ બેશક સારા વિદ્વાન હતા, અને તે વિષયના પણ દ્વાર્ચિંશકા વગેરે એમના કેટલાક અન્યો છે, પરંતુ જૈન વાદ્મયને એમની ચિરસ્થાપી સેવા તો આ વિષય કરતા બાપા અને સાહિત્ય વિષયમાં વધારે થઈ છે—એમાં મંથય નથી. સંસ્કૃત બાપા ઉપર એમનો હાથ કેવો મદાદથી અને સરજ-તાથી ફરેતો, એમનું કવિત્વ કેવું મધુર હતું, એ 'ત્રિપટિશ્લોકાકાપુરુષચત્રિ' વગેરે અન્યોની શૈલી અલંકારકલ્પના વગેરે જોતાં જણાય છે. એ વિદ્વાનના કુમારપાળ રાજા સાથેના અને એની મબાના બીજા આહાણુ વિદ્વાનો સાથેના પ્રસંગો સુપ્રમિદ્ધ છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યની સાથે તેમ જ એમની આગળ પાછળ બીજા જૈન વિદ્વાનો પણ થયા છે, અને એમણે જૈન ધર્મશાસ્ત્રમાં સારો શ્રમ કર્યો છે. પરંતુ એ ચન્દ્રના તેજ આગળ તારલાઓનું તેજ જાંખું પડી ગયું છે.

હેમચન્દ્રના વખતમાં શરૂ થયેલી સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ એમના પછી પણ ચાલુ રહી છે. એમના મમાનકાચીન વાગ્બટે અણુહિલપુરપાટણમાં વાગ્મટાલકામ લખ્યો છે. હેમચન્દ્રાચાર્યના કાવ્યાનુશાસન કરતા એ નાનો અન્ય છે, પણ તે પણ બહુધા કાવ્યાનુશાસનની પેઠે કાવ્યપ્રજ્ઞાને પ્રસિદ્ધિ જ અનુમરે છે એ જોતા આ વખતે કાસમીરી વિદ્વાન મમ્મટે ગુજરાતમાં કેટલી અને પ્રતિકા મેળવી હશે એનો પ્રસિદ્ધ ખ્યાલ આવે છે.*

* આ જ સમયના મીમ નામના એક કાસમીરી કવિએ ભટ્ટિની માફક એક વ્યાકરણુ કાવ્ય રચ્યું છે. અન્ધને અન્તે એ કવિનું સ્થાન કાસમીરમાં 'શારદાદેશાન્તર્ગત વલ્લભી' જણાવ્યું છે. કાદીઆવાડમાં પણ શારદાપીઠ અને વલ્લભી છે એ પ્રામ્ય આશ્ચર્યજનક છે.

ઈ. સ. ૧૩ મો સૈફો સોમેશ્વરદેવ, નાનાક પંડિત, સુભટ, અરિસિંહ, અમરચન્દ્રસેરિ વગેરે સમકાલીન કવિઓના તેજથી ઉજ્જ્વળ દીપે છે. આ યુગ સાહિત્યના વિલાસનો હતો. કુમારપાળ, ભીમદેવ લવણપ્રસાદ, વીરધવલ, વીરણદેવ વસ્તુપાળ તેજપાળ વગેરે સાહિત્યના શોખીન ઉત્તેજકો હતા. ભોજ અને વિક્રમરાજની સભામાં જેમ કવિમંડળો મળતાં, તેમ આ સમયમાં શુન્દરાત રાજાઓની સભાઓ પણ વિવિધ દેશના કવિઓની આતુરી ખતાવવાનું સ્થાન હતું. અનેક ન્હાતા મોટા કવિઓ ત્યાં એકઠા થતા, પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા, અને બધાં કવિતા અદ્વળક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતી ત્યાં 'કાવ્યચૌર'નો પણ અભાવ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.* આ મંડળનો પ્રધાન કવિ સોમેશ્વરદેવ પોતાને 'શુન્દરેશ્વર પુરોહિત' એવું વિશેષણ લગાડે છે, અને પોતાના વંશની હકીકત 'સુરયોત્તવ' નામના પોતાના કાવ્યને અન્તે આપે છે.

એમના ઘરમાં શુન્દરાજની પુરોહિત કુટલીક પેઢીઓથી ચાલતી આવતી હતી. વડ-નગરમાં 'શુલેચા' 'કુળમાં સોલશમી નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે પ્રયાગમાં સોમ-યાગ કર્યો હતો અને મૂળરાજે એમને રાજ્યાપુરોહિત સ્થાપ્યા હતા. એમના વંશજોએ વખતોવખત રાજ્યની લડાઈમાં, યજ્ઞમાં, તેમ જ મન્ત્રસ્થાને સેવા બજાવી હતી. સોમેશ્વરના પિતા કુમારે અજયપાળ રાજાને રણુક્ષેત્ર ઉપર મંગેલો હતો ક્યો કહેવાય છે. એ રાજાએ મહણુ વખતે રત્નરાશિનું દાન આપવા માંડ્યું તે તેણે ન લીધું અને મૂળરાજનાં વખતમાં એક ભારે દુકાળ પડેલો તે વખતે રૈયતનો કર એણે માફ કરાવ્યો હતો.** એમનાં પત્નીનું નામ લક્ષ્મી અને ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ તે સોમેશ્વરદેવ. ભીમદેવ વીરધવલ તથા વીસલદેવ રાજાના વખતમાં એ પુરોહિત સ્થાને હતા અને અડધા પ્રહરમાં એમણે તાટક રચી કાઢ્યું હતું એવી એમની શીઘ્રકવિત્વની શક્તિ હતી.

સુરયોત્તવ કાવ્યનો વિષય માર્કંડેયપુરાણાન્તર્ગત પ્રસિદ્ધ ચંડી-આપ્માનમાંથી લીધો છે; સુરજ રાજાએ પોતાનું ખોએકું રાજપાટ દેવીની કૃપાથી કેવું પાણું મેળવ્યું એ એ આપ્માનનો

*રસપ્રધાનઃ કવિતાવિતાનૈર્માન્યા ન માન્યાઃ કવયો વયોભિઃ ।

તેજોવિશેવાન્ મળયોર્હૃન્ગીયા મન્વન્તિ ન પ્રસ્તરવત્ પ્રથિન્ના ॥

પરસ્ય કાવ્યં રશ્મિતિ મુવાણો વિજ્ઞાયતે ધૈરિહ કાવ્યચૌરઃ

વિલોક્ય માણિક્યમયોગ્યહસ્તે પ્રત્યેતિ કો નામ યદેતસ્ય ॥”

૧. નાગરોના લગ્નપ્રસંગે વિદ્યાગીરી વખતે કરવામાં આવતા કુસોમ્યારમાં આજે પણ આ 'શુલેચા' નામ આવે છે એ જાણવા જેવું અને અધિક જિજ્ઞાસા પ્રેરે એવું છે.

૨ “અરુન્ધતીવ કાન્તાસ્ય પત્યુરાજ્ઞામરુન્ધતી

અમ્બુદમિધયા લક્ષ્મીઃ સાક્ષાલ્લક્ષ્મીરિવ ક્ષિતૌ ।

વિલોક્ય દુઃકાલવશેન લોક કલાલશેષં સવિશેષશોકઃ

શ્રીમૂલરાજં દલિતારિગમચીકરસ્તત્કારમોચનં યઃ ।”

વિષય છે, અને તેને અંગે મહાકાવ્યમાં અવશ્ય ગણાતા સર્વ પ્રકૃત વસન્ત-ચન્દ્રોદય પર્વત (હિમાલય) વગેરેનાં વર્ણન પણ દાખલ કર્યા છે. ઉપમા ને ઉપમેશા આદિ અલંકારો મનોહર કર્યા છે, અને માધ ભારવિ વગેરે પૂર્વ કવિઓને અનુસરી શબ્દાલંકારના વિવિધ બન્ધો અને ચમત્કારો પણ દર્શાવ્યા છે.

આરંભમાં કવિ વાલ્મીકિ વ્યાસ ગુણાદય સુખન્ધુ કાલિદાસ માધ અને મુગરિ એટલા પૂર્વ કવિઓની પ્રશંસા કરે કરે છે, તેમાં કાલિદાસ માટે તો કહે છે કે—

“શ્રીકાલિદાસસ્ય વચો વિચાર્ય નૈવાન્યકાવ્યે રમતે મતિર્મે ।

કિ પારિજાતં પરિહસ્ય હન્ત મૃજ્જાલિરાનન્દતિ સિન્ધુવારે”

કાલિદાસની કવિતાની આ કદર એના પ્રસાદના અનુકરણથી સાર્થક બને છે. સોમેશ્વરદેવનું બીજું કાવ્ય ‘કીર્તિમૃદી’ એ એના સમયના ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. એનું ગુજરાતી ભાષાન્તર ગુ. વ. સોસાઈટીએ સાક્ષરશ્રી વલ્લભ હનિષ્ઠ આચાર્ય પામે કરાવ્યું છે એટલે એ સંબંધી અધિક વિસ્તરની જરૂર નથી. માત્ર એના મગધાચરણમાં મુરઘોત્સવમાં જણાવેલા કવિઓ ઉપરાંત ભારવિ બાણ ધનપાલ બિહલણ હેમચરિ નીલકંઠ પ્રહલાદન સુભટ હરિહર અને યશોવીરનાં નામ વિશેષ ગણાવ્યાં છે, અને ગુણાદય સુખન્ધુ અને મુરગિનાં મૂકી દીધાં છે. સોમેશ્વરના પોતાના સમયમા કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ આ યાદી ઉપરથી જણાય છે. જૈન-બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો એક ભૂવાઈ જઈ હેમચન્દ્રની વાણી કેવી લોકપ્રિય થઈ હશે એ પણ એમના વિષેના શ્લોક થકી જણાય છે. વળી જૈન મંત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબંધ હતો.*

આ કાવ્યમાં રથજે રથજે ધણાં મનોહર વર્ણનો છે પરંતુ સૈાથી રસિક અને અપૂર્વ કદરના તો લવણપ્રસાદનું સ્વપ્ન છે—જેમાં શ્વેત ચન્દ્ર જેવા મુખવાળી ગુર્જરાલ્પવક્ત્રી, શ્વેતચન્દન લગાવીને, શ્વેત વસ્ત્ર પહેરીને, શ્વેતમાળા લાધમા ધરીને, ગાનસમીપ આવે છે અને રાજના પ્રશ્નના જવાબમાં—

“હે વાર વૈરિધ્વજિનીગજેન્દ્ર ગળ્ડસ્થલીમળ્ડનલ્ખળ્ડચળ્ડ ।

પ્રલ્યર્થિસાર્થેન કદર્પ્યમાના જાનાંહિ મા મૂર્જરરાગ્મલક્ષ્મીમ્ ॥

દિવં ગતાસ્તે વત મૂર્જરેન્દ્રાસ્તે કુઝ્જરેન્દ્રાશ્વહતાઃ સપત્નૈઃ ।

યેપાં ક્ષમામૃદલનક્ષમેપુ મુજેપુ દન્તેપુ ચ મે નિવાસ. ”

ઇત્યાદિ કરુણ-વીગ આદિ અનેક રસસંભિન્ન ઉત્તર દે છે.

પ્રહલાદનદેવે શ્રી જોજ અને મુંજ સંબંધી એક કરુણરસપ્રધાન કથા ગ્યાનુ સોમેશ્વર

*નાનર્ચ માક્તિમાજેમૌનેમૌ શઙ્કરકેશવૌ ।

જૈનોડપિ યઃ સવેદાનાં દાનામ્મઃ કુરુતે કરે ॥

કહે છે પરંતુ તે કથા કે પ્રહલાદનદેવના ખીજા મૃત્યો હાથ લાગતા નથી. પણ આ પંડિત જે સોમેશ્વરના પિતાના શુરુ થાય તે અત્યન્ત પરાપકારપરાયણ પુરુષ હશે એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે.* સોમેશ્વર જે સુમટ કવિનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમનું રચેલું દૂતાન્નદ નામે એક અતિ લઘુ નાટકક વાંચવા જેવું છે. દેવ શ્રી કુમારપાલદેવના મેળામાં મહારાજાધિરાજ ત્રિભુવનપાલની પરિપક્વની આજ્ઞાથી આ નાટક ભજવાય છે એમ આરંભમાં સૂચાર જાહેર કરે છે. માત્ર એક જ અંકનું આ નાટક છે, અને તેમાં પણ રાજશેખર ભર્તૃહરિ આદિ પૂર્વના કવિઓમાંથી કાંઈકે કાંઈકે લીધું છે—હતાં આ કવિ માટે સોમેશ્વર કહે છે કે—

‘સુમટેન પદન્યાસઃ સ કોઽપિ સમિતૌ કૃતઃ

યેનાધુનાઽપિ ધીરાણાં રોમાઙ્ગો નાવચીયતે’ ।

દૂતાન્નદમાંના કેટલાક શ્લોકને આ પ્રશંસા લાગુ પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અત્રે તેમ જ અન્યત્ર પણ ‘કવિપ્રવર’ માં એમની ગણના થઈ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતાં કાંઈકે વધારે મહત્ત્વની કૃતિ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

તે જ સમયના ખીજા એક શુર્વર સંસ્કૃત કવિ નાનાકવંદિત હતા. વડનગર પાસેના એક ગામમાં કપિહલ ગોત્રના એક કુળમાં એ જન્મ્યા હતા. ઉપર સોમેશ્વરની માતા લક્ષ્મી વિષે જે કહેવામાં આવ્યું તેમ એમના કુળમાં અને કુટુંબમાં અનેક સન્નારીઓ થઈ છે.* એ ‘કવિ પંડિત’ ગાંતિએ નાગર, શ્રીમાન, અને વેદ રામાયણ ભારત નાટક અલંકાર આદિ વિષયોમાં ધણા નિપુણ હતા. એમનું ‘એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી, પણ એમ કહેવાય છે કે વીસલદેવ રાજાની સભામાં જ્યારે અમરચન્દ્રમૂરિ આવ્યા તે વખતે ગૂર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ, વામનચલ્લીના કવિ સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય તથા વીસલનગરના નાનાક-પંડિત બેઠા હતા. તેમાં જુદા જુદા કવિઓએ અમરચન્દ્રને જે સમસ્યા પૂછી તેમાં નાનાક-પંડિતની—ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિશામુની પૂર્તિમાં અમરચન્દ્રે કહ્યું:—

* વેદુષ્યં વિગતાધ્રયં ધ્રિતવાતિ શ્રીહેમચન્દ્રે દિવં

શ્રી પ્રહલાદનમન્તરેણ વિરતં વિશ્વોપકારત્રતમ્

* “પ્રમેય મહસાં પત્યુર્ગોત્તનેવામૃતદીધિતેઃ

તત્પાસોદિતમસ્તાપા સીતેતિ સહચારિણી ॥

સજનીતિગૃહિણી ગૃહામ્બુધેસ્તસ્ય ભૂરિગુણસ્તભૂપણા

સર્વકાલમવલોકતે સ્મ યા ચતુર્વાદમુખદર્પણે મુલમ્ ॥

લક્ષ્મીરમુખ્ય પત્ની દ્વિતીયમર્ગે બહિશ્ચરાઃ પ્રાણાઃ

વિમલકુલદ્વયભૂવા પ્રત્યૂપામ્બોજમન્જુમુલી” ॥

આ સર્વ નાગરી નાતની સન્નારીઓનાં—એમના પતિની સાથે સાથે થતાં,—એમ અને ગુણનાં વખાણ વાંચી આ સર્વ પંડિતો અને કવિઓના ગૃહસંસારના સુખનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

શ્રુત્વા પ્તનેર્મધુરતાં સહસાવર્તીર્ણે મૂમો મૃગે વિગતઙ્ગાઙ્ગુનપ્પ ચન્દ્રઃ ।

માગાન્ મદીયવદનસ્ય સુભામતીવ ગીતં ન ગાયતિત્તરાં યુવતિર્નિશાસુ ।

તાત્પર્ય કે દૃ ગાદ્યશિ તે આ ચન્દ્રમતિા મૃગ તે માંભગવા નીચે ઉતરી આવશે, અને આમ મૃગશાંઠનથી મુકત થઈને ચન્દ્ર ભાગ મુખની બરાબરી કરી ચક્રશે તેથી એ સ્ત્રી ગમે ગાતી નથી ।

આ પ્રસંગે અમરચન્દ્રમૂર્તિએ કૃષ્ણ ૧૦૮ મંમરયા પૂર્ણાનુ કહેવાય છે. એ અણુદિવધુર પાટખુ પામેના વાપટ યા વાપટ ગામના કવિ થી જિનદત્તચુગિ નામે જૈન આચાર્યના શિષ્ય દત્તા એમનો મુખ્ય અન્ય શાલમારત નામે કાશ્મીર કવિ હોમેન્દ્રકૃત—

મારતમાજીની તરફનો અન્ય છે. આ શાલમારતમા મન્દરોખરના એ જ નામના નાટક જેટલી અપૂર્વતા નથી; તેમ હોમેન્દ્રની કૃતિ સાથે બગબરી કરી શકે એટલું તે તેજસ્વી નથી. પણ કાવ્યકક્ષપલતા, હૃદોગ્તાવલી, કલાકલાપ વગેરે અનેક સાહિત્યઅન્યો કરીને એમણે પોતાના મમયમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી જણાય છે. કવિએ સરસ્વતીની ઉપામના કરી દત્તી અને એકવીમ દિવમના પ્રતને અને મધ્ય ગત્રે આકાશમા ચન્દ્રગિમ્મ પ્રકાશનું હતું તેમાંથી બાગતી પોને ઉતરી આવ્યા અને કન્દર્ભંદુમાંથી અમરને જળ પાંચું અને વરદાન આપ્યું કે નું સિદ્ધ કવિ થા અને સર્વ ગુપતિથી માન મેળવ એવી કિંવન્તી છે. બાવબાન્તમાં પ્રભાતવર્ણનના એક શ્લોકમાં વેણુને કૃપાણુ (કામદેવની તન્વાર) સાથે મન્બાવવાથી 'વેણીજાણોડમાઃ' એનું ગિરદ એમને મળ્યું છે. આ કવિ જૈનધર્મી હોઈ એમણે કેટલાક જૈન અન્યો પાંચુ ગમ્યા છે. પન્તુ શ્રાદ્ધાણુ ધર્મ ઉપગ્તો એમનો નૈમર્ગિક બાવ શાલમારતના રૂકે મર્મના આન્ભમાં કહેલી વ્યાસજીની ગુતિમા મ્પપ દીગી આવે છે.*

ઈ. મ. ૧૧૬૦ માં માગિયચન્દ્રે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સજેત નામે ટીકા લખી, અને આ સમયને અન્તે (ઈ. મ. ૧૨૦૪), જયન્ત નામે એક વિદ્વાને જયન્તી નામે ટીકા લખી છે. એ બંને ટીકાની મદના એ છે કે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ચેરે ચેરે ટીકાઓ લખાઈ છે તેમાં સૌથી જૂનામાં જૂની ટીકા સજેત છે, અને સાન્પડીની બીજી છેડીને ત્રીજી તે જયન્તી છે. સારમમુષય નામની ટીકાનો લખનાર રત્નકંઠ મર્મ ટીકાઓમાં આ જયન્તીને મુખ્યપદ આપે છે. વળી તેજ વખતનો બીજો એક પ્રખ્યાત અન્ય અગ્નિચેલુસુત્રીનિ વ્યાદ્વાદમજારી નામની હેમચન્દ્રાચાર્યની અગ્ન્યયોગદ્વાવિરિષ્ટા ઉપર કરેલી ટીકા છે. એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અન્ય અગ્નિચેલુ અનેક શ્રાદ્ધાણુ દર્શનોના અન્યો અવલોકીને લખ્યો છે. અન્ય યુદ્ધિવૈભવથી અંકિત છે.

જૈન અન્યકારોએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે લગભગ પોતાના સમયના બોજ કુમારપાપ જેવા રાગ્યઓ, વસ્તુપાવ તેજપદ્મ જગદ્ગુણ જેવા શ્રીમંતો અને માય વગેરે કવિઓનાં ચરિત્રોમાં તેઓએ સારો સ્થાન લીધા છે—અને હેમચન્દ્રાચાર્યના સમયથી ઉદ્ભવેલી આ પ્રવૃત્તિના ઉદાદરણોમાં આદમા મૈકાના, 'પ્રવચગિન્તામનિ' કાર મેર-તુંગાચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય.

*

ઔકારો યઃ સદાશૈક્વર્ણોવીશ્વધામયઃ ।

વ્યાસનિઃશ્વસિતાન્ વેદાન્ પાવાદ્વાસમુનિઃ સ નઃ ॥

ત્રીજો યુગ (ઇ. સ. ૧૭-૧૮ શતક.)

આ સમય છોડીને ઈ. સ. ૧૭-૧૮ શતકે પહોંચતાં સુધી અચલ દ્વિવેદીના નિર્ણય-
દીપક જેવા કે જૈન ધર્મશાસ્ત્રના છૂટા છવાયા લેખ શિવાય સંસ્કૃત વાસ્તવ્ય વધારવામાં
શુન્નરાતે કાંઈ અમ લીધો જણાતો નથી. ઈ. સ. ૧૭ માં સૈકાના આરંભ પછી થએલા
દેવવિમલગણિ નામે જૈન પંડિતે હોરસામાગ્ય નામે સત્તર સર્ગનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું છે.
એ કાવ્ય હીરવિજયગણિની યાત્રા અને ધર્મપ્રવર્તન સંબન્ધી છે. હીરવિજયગણિએ ઈ. સ.
૧૫૯૫ માં દેહ છોડ્યો એમ લખે છે તેથી ત્યાર પછીનું આ કાવ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે, પણ
એની ચોકસ સાલ અત્યારે નક્કી કરી શકાતી નથી. મહાવીરસ્વામીની પદ્મપરંપરાના
આચાર્યોનું એક સર્ગમાં વર્ણન આપ્યું છે, તથા જૈન ધર્મનાં વ્રત, દહેશં વગેરેને લગતી
બીજી ધણી લકીકત અંદર સમાવી છે. પણ આ જમાનાના સામાન્ય વાચકને રસ ઉપજાવ-
નાર વસ્તુ તો હીરવિજયગણિએ અડખર પાદશાહની સમામાં મેળવેલું માન, એમના ઉપદેશથી
શુન્નરાતમાં જણ્યા વેરાની કરવામાં આવેલી માત્રી, તથા એમની મુસાફરીમાં એમણે જોએલાં
શહેરો-નદીઓ-ડુંગરોનાં વર્ણનો તથા તે તે સ્થળોનાં સંસ્કૃત નામ વગેરે છે. આ જૈન
આચાર્ય ઉત્તરે દિક્ષી અને કંદહાર સુધી, દક્ષિણે ખાનદેશ અને વરાહ સુધી અને કાઠીઆવા-
ડમાં દીવ અને ઊના સુધી કયાં હતા. શુન્નરાતના વર્ણનમાં આ સ્વદેશાભિમાની કવિ કહે છે:—

તદ્વક્ષિણાર્ધે સુરગેહગર્વસર્વેકવો ગૂર્જરનોવૃદાસ્તે ।

શ્રિયેવ રત્નં પુરુષોત્તમેન જગત્કૃતાકારિ ચિલાસવેદમ ॥

અશેપદેશેનુ વિશેષિતશ્રીયો મન્નિજમાન વહતે સ્મ દેશઃ ।

આક્રાન્તકિક્ચક્ર દ્વાણિલેપુ વસુન્ધરાભર્તૃપુ સાર્વભૌમઃ ॥

એમાં ‘આનન્દપુર’ ‘બુદ્ધનગર’=વનગર, તારંગાનો ડુંગર, આદિથી ખાંડીને વર્ણન
ગાત્રે છે. એક સ્થળે ‘ઝંઝવાડ’ના સર્વદેવની પ્રતિમાનો ઉલ્લેખ આવે છે. સાત્રમતી અને એના
કાંઠાની ભૂમિના ડુંગરો, ડાંગરના ક્યારડાઓ, અને એમાં શોભતાં પક્ષીઓ-સારસો-ગાયો
વગેરેનાં બહુ સુંદર વર્ણનો છે. શુન્નર દેશનું ‘અહમ્મદાબાદ’ તે સુખ અને મોહકું પાટણ અને
ખંભાત (‘સંતભતીર્ય’) તે કુંદલ એમ ઉપમા કહી છે.* ‘રાજનગર’ (અમદાવાદ)થી
અણુદિલપુર પાટણ જતાં રસ્તાની ‘કુંજભૂમિ’ વિવિધ છન્દોનાં નામદ્વારા વર્ણવી છે.^૧

* શ્રીસ્તંભતીર્ય પુટમેદનં (બૃહત્પત્તનં) ચ યત્રોભયત્ર સ્ફુરતઃ પુરે દ્વે ।

અહમ્મદાવાદપુરાનનાયાઃ કિં કુણ્ડલે ગૂર્જરદેશલક્ષ્યાઃ ।

૧ કુત્રચિદ્વાણિનાં સ્વગ્વિણી શાલિની યત્ર લોકપૃષ્ઠા કાપિ વાતોર્મિકા ।

હંસમાલ્યા કચિકાપિ કન્યા મૃગી કુત્રચિન્માલતી પુષ્પિત્રા પુનઃ ॥

કાપિ શાર્દૂલવિક્રીડિતં દરપતે કાપિ દૃષ્યદ્રુનંગપ્રવાતં પુનઃ ॥

મૃરિશીતયુતેઃ સર્પતઃ પદ્મતૌ ભન્દસાં જાતિયત્કુન્નભૂમિઃ સમ્ભૂ ॥

સ્ત્રેતાના ઝાડ ઉપર ઉડતા પોપટના ટોળાઓ પણ કવિના લક્ષ બહાર ગયા નથી 'ભિક્ષપક્ષી મા કિ તોતું મઘ (કાન્ધારી) પાત, ભીનગમ અર્જુનજીને કરેલુ જીવદયાનું નિયમદાન વગેરેના વર્ણન પછી આમુ અને એના દહેગ આવે છે અને એમ એક પછી એક સ્થાનમાં થઈ આગળ મુસાફરી ચાલે છે દેવવિમલગણિએ વર્ણવેલાં સ્થળોમાંના યોગાદ્ય બહુવાક્યોના સંસ્કૃત-ગુજરાતી નામો નીચે નોંધુ છું

સંસ્કૃત નામ કવિએ પોતે પોતાની ટીકમાં આપેલુ ભાષાનામ હાન આપણામાં પ્રસિદ્ધ નામ

શ્રારોહિણી	સીંગેલી	શિરોહી
મેદિનીપુર	મેતાખ્યનગ-	મેતા
ચિન્નમનગ	વીકાનેગ	
ગોપાલસીલ	ગ્વાનેરગડ	ગ્વાબિય-
*પાદાલસપુર	પાનીતાલ	
દ્વાપુર	દ્વીપબન્દિ-	દીવબ ૨
ઉત્તતનગ		ના
જ્ઞાન		ખાનદેશ
ચિરામ	વર્ધરા	વરાડ
મહાટૂલ	મરહડ	મરાદા

પ્રાચીન 'તક્ષશિલા' જેને આપણે પેશાવર પાસે હવે એમ બહુએ પીએ તેને આપણા કવિ 'મહા' ધારે છે !—આ બાદ કંઠતા કવિના સંસ્કૃત નામોની યોજના બરાબર આ ઉપરાંત, 'જેઝાયક' (જીજ્યાવેરે), 'કુમાન' (કરમાન) 'હુમાડસુતુ' (હુમાડના છોકરો અકબર) 'મુન્ગલેદ' (મોગન રામ) 'વેરાજ પાતિસાહ' (પીરોજ પાદશાહ), 'ચતુરિકા' ('ચતરી'—ચોરી) આદિ સંદેશ પણ વાચતા નમ્ર આપે છે

આ યુગના ખીજ મહાન ગ્રંથમાં તે યજ્ઞોવિનયજ્ઞ છે તે ખબત વગેરે સ્થળે રહ્યા એમણે ન્યાયરહસ્ય ન્યાયાત્મક સ્વજનસાચ આદિ ઘણા કુશાસનુદ્ધિમતાથી રોબતા ગ્રંથો ગયા છે, અને એમની વિદ્વતાથી ચકિત થઈ દારીના પરિતોએ એમને 'આચાર્ય' પદ આપ્યું હતું એમના ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનો અભ્યાસ પુષ્કળ પ્રતીત થાય છે ન્યાય સ્વજનસાચનું નામ શ્રીહર્યના તેવા જ ગ્રંથનું સ્મરણ કરાવે છે, પરંતુ આ બે ગ્રંથ વચ્ચે નામ સિવાય ખીજુ યોગ્ય જ સામ્ય છે શ્રીહર્ય અનિર્વચનીયતાવાદ રખેત કરવા માટે લક્ષણ માત્રનું ખડન કરે છે, અને યજ્ઞોવિનયજ્ઞ તો આત્માના અસ્તિત્વાદિ સબધી બૌદ્ધ નૈયાયિક વગેરેના સિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા કરીને સ્વાક્રાદનું પ્રતિપાદન કરે છે એ શ્રીહર્ય અને યજ્ઞોવિનય એ બેના ગ્રંથની પદ્ધતિ વચ્ચે ભેદ છે સ્વજનસાચની વાણી રૌદ્ર અને મરકારી છે, અને વિષય બહુ વૈષયથી ઉપસ્થિત કયો છે

* નાગાર્જુન નામના યોગીન્દ્રે પાલિપ્રસરિના નામ ઉપનયી ગામ વસાનું અને નામ પાડ્યું એમ કવિ કહે છે

ત્યારબાદ છેક અર્વાચીન સમયમાં—ઓગણીસમા શતકમાં—પણ વિજયલક્ષ્મીસારિ વગેરે કેટલાક જૈન આચાર્યોએ ઉપદેશપ્રાસાદ વગેરે અન્ય રચ્યા છે, અને અહીં તહીં કાંઈ બ્રાહ્મણ અન્યકાર પણ નજરે પડે છે. પણ આ સમયને એક યુગની પ્રતિષ્ઠા આપી શકાય એમ નથી.

ઉપસંહાર.

સાક્ષરબન્ધુઓ, આટલું નિરૂપણ કરી હું હવે મારો નિબન્ધ સમાપ્ત કરું છું. મેં મારા લેખના નામ સાથે જ જણાવ્યું છે તેમ આ કેવલ રેખાદર્શન છે. દરેક અન્યકાર લેવાનો તથા તે ઉપર ચર્ચા કરવાનો મેં લેખ રાખ્યો નથી, તેમ જ કવિઓ અને વિદ્વાનો લીધા છે તેમના પણ સર્વ અન્યતું કે એક પણ અન્યતું સર્વાંગે વિવેચન કર્યું નથી—કારણ કે એવું વિવેચન સંસ્કૃતસાક્ષરપરિપક્વ આગળ જ ઉચિત ગણાય. મારો ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઈતિહાસમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના જે ત્રણ યુગો મને પ્રતીત થાય છે તે તરફ આપનું લક્ષ ખેંચવાનો, અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગુજરાતે શો ભાગ લીધો છે તે દર્શાવવાનો હતો. આ ભાગ અદ્ય નથી, બહુકે અભિમાન કરવા યોગ્ય છે એ આપને જણાવું જ હશે. બૌદ્ધધર્મની મહાયાનશાખામાં ત્રણ મહોટાં નામ તેમાંનું એક ગુજરાતમાં જ; જૈન વિદ્વાનોમાં ‘કલિકાલસર્વગ’ નું ઉપપદ પામેલા આચાર્યશ્રી તે ગુજરાતના જ; સાયણાચાર્યશ્રી પણ પ્રાચીન વેદવેદાંગપારંગત બાળ્યાદિઅન્યના પ્રણેતા તે ગુજરાતના જ, સંસ્કૃત પંચ મહાકાવ્યમાંના એક મૈત્ર કાવ્યનો કર્તા તે ગુજરાતનો જ, વ્યાકરણ કાવ્યોનો સૌથી પહેલો રચનાર તે ગુજરાતનો જ, અને કાવ્ય પ્રકાશની એક ગુનામાં જૂની ટીકા લખનાર તે પણ ગુજરાતનો જ; ગીર્વાણ વા દેવીની આ સેવા અદ્ય નથી. અને તેથી આપણે પણ દેવવિમલગણિના શબ્દોમાં સદગ કેાર કરીને સાભિમાન આનન્દપૂર્વક કહીશું કે આપણો દેશ તે—

ગીર્વાણવાચઃ પુરુષોત્તમન જગત્કૃતાકારિ વિલાસવેદમ

જગત્કર્તા પરમાત્માએ આ દેશને ગીર્વાણવાગ્દેવીનું વિલાસલવન બનાવ્યો છે.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ શ્રુવ.

વિક્રમના સત્તરમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષા.

(કવિ નાકર કૃત ચંદ્રહાસાખ્યાન.)

મહા કવિ પ્રેમાનન્દભાષિના પહેલાં ચર્ચા ગયેલા કવિઓના કાવ્યની ભાષા જોતાં તે હાલના વખતની ભાષા જેવી માન્ય પડે છે ખરી, પણ કેટલીક બહુ જૂની હસ્તલિખિત પ્રતો જોતાં જણાય છે, કે તેમણે તે વખતની વપરાતી ભાષામાં પોતાનાં કાવ્યો રચ્યાં હતાં. આનું એક ઉદાહરણ નાકર કૃત ચંદ્રહાસાખ્યાન નામના અપ્રસિદ્ધ કાવ્યમાંથી આ નીચે આપવામાં આવે છે.

આ કાવ્યને છેડે કવિએ રચ્યા સાચ આપી નથી, પણ તેમના જુ. કા. મા છઠ્ઠા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાનની રચ્યા સાચ વિ. સં. ૧૫૭૨ ઉપરથી, તેમ ૨૧. ૨૨. કેશવલાલભાઈ ક્રુવના જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ વિ. સં. ૧૬૦૨-૪ માં હયાત હતા તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે, કે આ કાવ્ય પણ તેમણે એ જ અરસામાં રચ્યું હશે.

મહેલી હસ્તલિખિત પ્રતમાંથી ઉતારો કરતાં, મૂળના લખાણમાં કોઈ પણ જાતનો સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો નથી. અસલ નકલ પ્રમાણે નકલ ઉતારવામાં આવી છે.

ચંદ્રહાસ આખ્યાન

કટકું ૨૧ ચું, રાગ ધનાશ્રી

પ્રાણસ કાગે પૂજરું પ્રગટ્યું, કુસુમ ચહન કરી પાણીજ;
આનંદ ભરેલો જાતુ આવું, જઈ પૂજૂ રૂદ્રાણીજ.
હાર ઉઘાડી ને તાં જોડા, આતાઅ કહે કાંચીજ;
પુત્ર પ્રધાન એ મારી નાંખ્યાં, આ વાત કહેલો નવી જાણીજ.
સહી શત્રુએ કહેલો મરાયા, અહાં નાખ્યા છે તાંણીજ;
તાપસ મનાંદાં એમ વ્યભાસે, આવડું શું અણુજાણીજ.
એતાં માદારે માયે ચડસે, મીઠ્યા મુઝ્યાં અનાહાતજ;
ચંડીના દેહેરા મહિ મારી નાંખ્યા પડ્યાં તન ને તાતજ.
સહી નરપલ કો નવું બેઠું છે, કરાવી ઉપધાતજ;
હવે તાં હું રાજનીતિ રાખૂ જઈ સંભલાવું વાતજ.
ધાતુ ધસમશું ભરડક આવ્યું, સાસ ભરચું નહીં સાંનજ;
સભા સંજુકતી સિંહાસને, બેઠું વિષ્ણુ બક્ત રાગનજ.
કર જોડી કરું વિનતિ, સાંભળો સ્વામી કાંનજ;
ચંડીના દેહેરામાંદે મારી નાંખ્યા પડ્યા પુત્ર પ્રધાનજ.
તે માટે હું કહેવા આવ્યો, વેગે દેવરાવું દહનજ;
એકવાં વચન તાં શ્રવણે સાંભળી, અને ઉઠ્યા ચંદ્રહાસજ.

અણુદણુ પગે ને ઉજાએ અને થયા નિરાશજી;
 અરે આઈ એ કાં મારયું, એહવંતું કાં કીધું તારાંજી.
 હું અપરાધી તે સે ન મારયું, મદન તાં શિવનો દાસજી;
 આઈ અંબે જે જગદંબે, એ શં કીધું કાજજી.
 પ્રાણુ આધાર એ તાં માહરું, એહની અદકી લાજજી;
 હું અપરાધી તે સે ન મારયું, મદન કાં મારયું આજજી.
 ધીમ્ય ધીમ્ય તે જીવતબ્ધ માહરું, ધિમ્ય ધિમ્ય માહરું તેનજી;
 દાર ઉઘાડીને તાં જોઈ, પડયા દીદા તાં મદનજી.
 કમળ સરખાં તેહનાં લોચન, અને તાં હસતું વદનજી;
 કનક ખેરખા બારે સોભે, મુગટે જડયાં રતનજી.
 અર્ધા ઉધતાં બેહુ પડયા તાત ને તાં તેનજી;
 પૂજા પાત્રરી સર્વ વીખરાણી, ઢળ્યું બાવનાં ચંદનજી.
 ઉઠ મદન એવડી શી નિદ્રા, હું આબ્યું ચંદ્રહાસજી;
 તું આલિંગન દે અળવેશું, આનંદે ઉહુલાસજી.
 તારા મનમાંકાં એમ આબ્યું, છે મુશ્ક કીધું વિશ્વાસજી;
 મુખામુખે કહેવા આબ્યું, વાંણી કરો પ્રકાશજી.
 જુ મરું તું આત્મહત્યા, કે જાઈ વનવાસજી;
 ઉઠ મદન એવડું શં સુતુ, સાહ કરું નહીં સાંતજી.
 વિષયા તારી બેહેન આવી છે, આલિંગન દે કાંહાનજી;
 દુષ્ટબુદ્ધ્ય લેધ તું કાં પુદયું, તું મોહું પરધાંતજી.
 હું તું તાહારું પૂજ્ય પ્રધાન, તું મુજને દેને માંતજી;
 તનયા તાહારી લાડ કરે છે, માગે કંન્યા દાંતજી.
 એવું કહીને બાહરી પધાર્યા, અને કરાબ્યું કુંડજી;
 મહા મનોહર x x x મુખંડુજી.
 હવે મદનને પૂજ્યા કરી, અને આપ્યું કાયાનું રડજી;
 શરીર આપીને ચાઉં બોશીકલ, જાણે તે બ્રહ્માંડજી.
 એહવું કહીને બાહરી પધાર્યા, અને કરાબ્યું કુંડજી;
 અતિ મનોહર ને મુખંડુ, જાણે તે બ્રહ્માંડજી.
 પાવક તાં પહેલું પધારવું, ઉપરે મેહેલ્યા વારીજી;
 જ્યવ ત્યલ તાં પ્રથમે હોમ્યા, તે ગઈ પાવક આહારીજી.
 પંચામ્રત તાં પછે હોમ્યું, રૂદ્રી બણીને મારીજી;
 હવે માહારું શરીર જ હોમ્યું, આપ ઉપર ઉતારીજી.
 રામ કૃષ્ણ બોલો રે બાઈ, જીવન જગદાધારજી;
 લેઈ x x x હૃતાસનમાં હોમેજી.

કટકા કિંચિત કરીને મુકે, એવડું દુઃખ મ્યંમેજી;
 કરે જોડીને કરે વિનતી, સાંભળો માદરી માયજી.
 મુર, મૂનિવર અંતર જીએ, તેમને આગ્રજ થાયજી;
 ચંદ્રદાસને શરણાંગત રાખે વૈકુંઠ નાયજી.
 પછે તે તાં ચરીર સધળું, હુતાશનમાંમાં હોમ્યાંજી;
 પછે એકલાં અરથી ઉગયો, હુતાશનમાં હોમ્યુંજી.
 લેઈ વસ્ત્ર તાં કમલમાંહે મેલ્યું, કૃષ્ણાર્પણ તાં કહીઉજી;
 લેઈને ખડગ કમલમાંહે મેલ્યું, અને વિનતિ તાંમાં દાખીજી.
 આઈ તું તો શક્તિ વિષ્ણુની, વેદ પુરાણે સાખીજી;
 ભક્ત વચ્છલ તાં ખીરદ ભૂધરનું, ભગતે વિનતિ દાખીજી.
 માદારાં માંસ તાં છે રે મીઠું, ચંડી જો જો ચાખીજી;
 વળી ખડગ કમલમાંમાં મુકે, અને જોલે વાંણીજી.
 આઈ તું તાં રહી રહી જોએ, રંગભેર રૂદ્રાણીજી,
 સુરનર મુનિ જન અંતર જોએ, તે મુખે જોલે વાંણીજી.
 મહાદેવ સાથે ગંગા આવ્યાં, ઇંદ્ર સાથે ઇંદ્રાણીજી;
 તુંખરે ધરીને નારદ આવ્યા, બ્રહ્મા સાથે બ્રહ્માણીજી.
 વિષયા કહે સુણું ચંપક માલીણી, વિનતત્રી હવે ધારુંજી;
 આપણે સ્વામી જોડે ઉધરીએ, જોલે સ્મૃતિ સારુંજી.
 ચરણ કમલ લેઈ પાસે બેસ, નશતા નિરધારજી;
 શિસ સ્વામીતું જોજો લેતાં, મનશ્ચં કરણું વિચારજી.
 જન્મ જન્મનાં સ્વામી કને, મારું ચંદ્રદાસ તાં ભર્તારજી;
 લેઈ ખડગ કમલ માંમાં મૂક્યું, અને વાવણું હાયજી.
 ત્રાહે ત્રાહે ત્રીભોવન નાયક, વાંણી વૈકુંઠ નાયજી;
 હસી હસી હરખે દે તાલી, ઉલટ અંજે કરે વાતજી.
 આપણુ બેહુએ સાંગવાંન, કરણું ઉધરણું આપનો નાયજી;
 અમલ ભાઈ તાં સાહી સાહી રાખે, બીડાડી બીડી બાયજી.
 પછે ચંડી પ્રત્યક્ષ થયાં, આવી સાથા હાયજી;
 માગ માગ્ય હું તુજને તુડી, આપું તાં વરદાનજી.
 જો માગ્યે તે તુજને આપૂ, હું થઈ તુજમાંનજી;
 અરે આઈ તું મૂળને તુડી, મુજને દીધું માંનજી.
 જન્મ જન્મ ભક્ત ભૂધરનો, રહે રહે કમલમાંધ્યાનજી;
 ચંદ્રદાસતણા ચરીરે, ચંડીએ ત્રીથલ ફેર્યું હાયજી.

દીવ્ય દેહ તાં, યદ્ય દેખતાં, અને મુખે ખોલે વાણીછું;
અખીલ અભિધાખ પુરુહારી, પૂરું મનોરથ મનનાછ.
તાહારે માથે સ્વામી મોટો, સમરથ સારથંગ પાણીછ;
વળી આઈ એક ખાળું માગું, પૂરું માહારું લાડછ.
માહારું સસરુ ને સાહુએ બેહુને જીવાડુછ;
કહે ચંડી એહેને નહી જીવાડું, એહના રડવડશે હાડછ.
વાણું જનનો એ તો દેવો, એહેનુ મ ચક્રવેશ પાડછ.

છ. વિ. રાવળ.

સાહિત્ય અને તેનાં અંગો.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૮ થી.)

૨. સંવાદો.

જ્યાં નાટકની રચના તરફ જ દુર્લેક્ષ હોય ત્યાં નાટકના જ એક અંગને ખીલવવા તરફ પ્રવૃત્તિ ક્યાંથી થાય ? છતાં, સંવાદ એ પણ સાહિત્યનું ધણું ઉપયોગી અંગ છે. લેન્ડોર કહે છે તેમ દરેક સમયના ઉત્તમ લેખકોએ સાહિત્યનાં એ અંગનો સ્વીકાર કરીધો છે.*

“ The best parts of Homer and Milton are speeches and replies; the best parts of every great historian are the same; the wisest men of Athens and of Rome converse together in this manner, as they are shown to do by Xenophon by Plato, and by Cicero ”.

હોમર અને મિલ્ટનની કવિતાના જે ઉત્તમ ભાગ તે સંભાષણના રૂપમાં છે; દરેક મહાતા ઇતિહાસકારની કૃતિમાં પણ તેમ જ હોય છે; એનેકિડન, પ્લેટો, અને સિસેરો જેવાએ અથેન્સ અને રોમના સૌથી ટાણા માણસોને વાર્તાલાપ કરતા બતાવ્યા છે.

લેન્ડોરે પોતે પણ એજ રીતે સ્વીકારી હતી, અને અગ્રેજ સાહિત્યમાં એના “ કાલ્પનિક સંવાદો ” (Imaginary Conversations) ગદ્યમાં હોવા છતાં કવિતા જેવાં મધુર અને આકર્ષક ગદ્યામાં છે. સંવાદોની પદ્ધતિમાં એક મહોટો લાભ છે, અને તે એ છે કે કંઈ ચર્ચાનો વિષય હોય તે એ રીતિથી સવિસ્તર ચર્ચાય છે, અને ખાલુની દલીલો વાંચક આગળ મજબુત રીતે મુકી શકાય છે, અને અમુક સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરીને તેનાં સમર્થનને માટે સ્થાપા પક્ષને અન્યાય આપવાની લેખકને જરૂર પડતી નથી. વળી, કોઈ નવીન

* “ Imaginary Conversations, (Scott Library); “ Barrow and Newt ”. પૃષ્ઠ ૨૦૨

વિચાર લેખકના પોતાના તરીકે મુકાતાં તે અચ્ચિકર ઘર્ષ પડવાનો ભય રહે તેના તરફ ઘટતું લક્ષ આપાય નહીં, પણ એક પાત્રને મુખેથી તે વચ્ચે નીકળતાં વેધારે સ્વસ્થ ચિત્તથી તે સાંભળવામાં આવે છે અને ઘણી વાર તેની જોઈતી અસર પણ થાય છે. સાદારે શ્રી ગોવર્ધનરામે આપણાં 'કુટુંબચંદ્રિકા', સ્ત્રીઓનું કૌમાર જીવન, લક્ષ્મીની રીતિ, વૈધવ્યની રિતિ, આપણાં દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ રાજ્યનો સમ્બન્ધ વગેરે મહત્ત્વના સામાજિક અને મનઃકીય પ્રશ્નો ચર્ચવામાં કંઈક આવીજ રીતિનો સ્વીકાર કરેલો જણાય છે; અને એ રીતિ સરળ નથી ઘર્ષ એમ કોણ કહેશે ?

સંભાષણદ્વારા, પત્રો અને તેના પ્રત્યુત્તરદ્વારા, સ્વમત બાષણો અને બે માર્ગમાં કયો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તે વિષે મગજમાં ચાલતા સૂક્ષ્મ વિચારોદ્વારા અનેક અગત્યના પ્રશ્નો સરસ્વતીચંદ્રની નવલકથામાં ચર્ચાયા છે. એ ચર્ચાઓનું સ્વરૂપ ઉત્તર પ્રત્યુત્તરનું હોવાથી જ દરેક દૃષ્ટિથી વિષય ચર્ચા શકાય છે. પુનર્વિવાહનો વિચાર કરતાં એક તરફથી વિધાયતુર પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે:—

"Is it proper in a father to submit to the control and see the child writhing before his eyes, because he is a social-moral-coward". તો ખીજ તરફથી એના જ મનમાં વિચાર આવે છે કે "હજી તો જુદા પિતા અને માતા આયુષ્માન છે—તેમના મત વિના મ્હારાથી શું બનશે ? તેમનાં મત કેણી પાસ પડશે તે જોશીને પુછતું પડે એમ નથી. તેમના વિરુદ્ધ પડી મ્હારે આ કામ કરવા જેવું છે ? શું મને કુમુદ વ્હાલી છે અને તેમને નથી ? જુદા પિતા અત્યારે પૌત્રીને માટે મારું છેટે મુકી તરવાર બાધી નીકળી પડ્યા છે. એ બાળકી મ્હારી ખરી ને તેમની નહીં ?"

એક તરફથી સરસ્વતીચંદ્ર સાચેના સંવાદમા કુમુદસુદરી એમ કહે છે કે "મ્હાઈ સર્વ આયુષ્ય આપની સૂક્ષ્મ પ્રીતિથી તમ યશે ને સ્થૂલ પ્રીતિના સ્થૂલ ભોગની વાસનાને આપના આશ્રયથી હું દૂર રાખી શકીશ। મ્હારા હૃદયમાંથી પ્રીતિનો વૃક્ષ ઉખાડી શકતી નથી ને કોઈ ઉખાડી શકે એમ નથી. આપની છાયા પેડે, ચુકુભોષિની ધર્મપત્ની પેડે, સર્વ પૃથ્વીને રાખે છે તે પૃથ્વીની પેડે, હું આપનો ધર્મ સહચાર કરીશ। સંસાર કહેશે તે સાંભળી રહીશ, પિતામાતાનાં દુઃખ જોઈ રોઈ રહીશ, પણ મ્હારો ધર્મ તો આ દેખું છું તે જ પાળીશ," તો ખીજ તરફથી એક ખીજ મંવાદમાં ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રને પુનર્વિધ એમ મનોમનની મિત્રતા એ બેઉ કલ્પનાની વ્યર્થતા સમજાવે છે અને કહે છે કે:—

"આપણા હાલના આર્થ સંસારમાં એ સર્વ સુંદરતાનું તેજ, તમારા "પુનર્વિધ" દહે-વાતા તમારા નવા લક્ષ્મી છાયાથી, કાળું પડી જશે, તમે શ્વર હો તેમ લોક તમારા સંસર્ગથી દૂર રહેશે, અને તમારી અપકીર્તિને લીધે, પૃથ્વી ઉપર વૃદ્ધિ કરવા નીકળેલાં વાદળોની ધાન્યો ખારા સમુદ્રમાં પડી જાય ને પૃથ્વીને બિન્દુ પણ ન અડકે તે રીતે તમે વરસાવવા ધારેલા કલ્પાજુમેધ લોકને ઉપયોગી ન થતાં નકામે સ્થાને ગળી જશે અથવા જાતે વેરાઈ જશે.

"સ્થૂલ પ્રીતિને દૂર રાખી, તમાગં સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાગમ રાખી, શરીરના સંબંધ

માત્રનો ત્યાગ કરી મનોમનની મિત્રતાથી જ, આ લોક કલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત થવા ઇચ્છતાં હો તો તે પણ તમારી વૃથા કલ્પના જ સમજવી. આપણા લોક કોઈ પણ સ્ત્રી અને પુરુષને સાથે ઉભેલાં દેખે એટલે સ્થૂલ સમાગમ જ માને છે. તેમની તુલામાં ખીજાં કાટલાં નથી. સેંકડો વર્ષના સંસ્કારોથી અને અભ્યાસથી યુરોપનાં સ્ત્રી પુરુષો એકાંતમાં પણ મન મારીને સાથે વસવાની કળાને પામ્યા છે અને તેવી કળા આ સાધુજનોમાં અથવા તમે કહેો છો તેવા પ્રાચીન આર્ય સંસારમાં એક કાળે હશે; પણ આજ તો આ દેશકાળમાં તે અભ્યાસનું સ્વપ્ન પણ નષ્ટ થયું છે ત્યાં જોવો બળિષ્ઠ અભ્યાસ યોગ્ય કાળમાં કેવી રીતે ઉગવાનો કે સમજવાનો? માટે તમે વરણ વિધાનથી વિવાહિત થાવ તેથી જેમ લોકનું કલ્યાણ કરવામાં તમારી લાકેલી બંધુકોના બાર ખાલી જવાના, તેવી જ રીતે વિવાહ વિના કેવળ સદ્ગત સમાગમ રાખી કરવા ધારેલાં બાર પણ ખાલી જ જવાના, અને તમારે ખેને સ્થૂલ સરીનું નિષ્ફળ બ્રહ્મચર્ય-તપ તપનું પડશે તે વધારામાં;” તો ત્રીજી તરફથી ચંદ્રકાંતને પોતાની સ્ત્રીનો પત્ર સરસ્વતીચંદ્રને વંચાવતો આપણે જોઈએ છિયે:—

“એવું પણ સંભળાય છે કે કુમુદસુંદરી જીવતાં નીકળ્યાં છે. પણ હવે તો તે વૃથા નાતરીયા નાત હત તો જુદી વાત હતી, તમે સુધારાવાળા નાતરાં કરાવો તો ના કહેવાય નહીં-પણ, એ નાતના ધોળમાં પડવાની ને છેલ્યાં છોકરાં પરણાવવાની એમ બે વાતો સાથે અને એવી નથી. ઉદ્ધતલાલ કહે છે કે આપણે નાતરીયા નાતનો, વીલાયત જઈ આવનારાનો, નાત બહાર રહેલા લોકનો, ને એવા એવાઓનો સહનો શમ્ભુ મેળો કરી નવી મ્હોટી નાત કરીશું ને તેમાં નાત બહાર મુકવાનો ચાલ કહાડી નાંખી એ નાતમાં આવે તેને માટે સહને સદર પરવાનગીનો પાસ આપી બારણાં ઉઘારાં મુકીશું એટલે આપણી નાત વધ્યાં જ જશે ને જુની નાતોમાં ધરણ ધરણ રહેશે ને નવીમાં નવાં નવાં જુવાનીયાં આવશે. મને તો આ બધી વાત મરકેરીની લાગે છે, પણ તમારું ઠેકાણું નહીં માટે જણાવું છું કે આવું તો કંઈ દીક નહી. એ તો પછી છોકરવાદી નાત થાય ને ગાય ગધેણાં ભેગાં થાય એ કંઈ મને ગમે નહી. મને તો લાગે છે કે એવું થાય તો બાયડાઓ એ નવી નાતમાં જાય પણ કંઈ કંઈ બાયડીઓને તો તેમનાથી જુદાં પડી જુનામાં રહેવાનું ગમશે. એવી વર્ણસંકર નાત થાય તે તો કંઈ સારું નહી. માટે એવો કળજીગ બુદ્ધે મુક્યે ખેસાડશે નહી.”

એમ એકનો એક વિષય અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાયેલો છે, અને લેખકને પોતાનો વિચાર ચોક્કસ શબ્દમાં મુકવાની જરૂર પડી નથી. અવિભક્ત કુટુંબના કંદેશોનું ચિત્ર ચંદ્રકાન્ત ઉપર આવેલા સગા રનેલીઓના પત્રોથી જેવું આખેજૂળ ચીતરાયું છે તેવી જ એ સંસ્થાથી થતી અનેક હાર્દન વિષે ઉદ્ધતલાલ તરફથી શાસ્ત્રીય ચર્ચા છટાદાર ભાષામાં થઈ છે, પણ સાથે જ ચંદ્રકાંતનો પ્રત્યુત્તર છે, જેમાં એ દુર્વ્યવસ્થાનાં ચિત્રની સત્યતા સ્વીકારાઈ છે, પણ તેમાં રહેલી અપૂર્ણતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. એવી જ રીતે કૌમાર જીવન વિષે પણ સવિસ્તર ચર્ચા કુમારિકા કુસુમ અને વિધવા સુન્દરનાં સંવાદથી અને ત્યાર પછીના કુસુમનાં સ્વગત બાપણથી થઈ છે.

કુમુદસુંદરી અને મોહનીમૈયાના સંવાદમાં પણ એ જ રીતિને અનુસરીને હાલની વિવાહ પદ્ધતિ વિષે ચર્ચા ચાલી છે:—

મોહની—ધાર કે નવીનચંદ્ર જોડે ત્હારું વરણુ વિધાન થયું હતું અને તેમાં સ્ત્રી મંડળ બે ચાર ગીત ગાવાં ભુલી ગયાં હતાં-તો તેથી ત્હારો વિવાહ અપૂર્ણ રહેત ?

કુમુદ—ના.

મોહની—તેઓએ વરધોડા ફાડાયો હતો નહીં અથવા શાંતિ બોજન કર્યું હતું નહીં તો ?

કુમુદ—તો પણ કંઈ નહીં. સમપદી એક જ આવશ્યક વિધિ છે.

મોહની—તો નેતિ નેતિ કરી અલખ આત્માનું અભિચાન થાય છે તેમ નેતિ નેતિ કરી અલખ મનમથના અવતારમા જ વિવાહનું તત્ત્વ તને દર્શાવીશ. સમપદીમાં બે પગલાં વાંકાં ચુકાં મુકાયાં હતાં તો ?

કુમુદ—તેનું કંઈ નહીં.

મોહની—તેમાં પ્રતિજ્ઞાના શબ્દો ત્હારે ઠેકાણે ત્હારો ચોર બોલ્યો હોય તો ?

કુમુદ—તે તો નિત્ય થાય છે જ.

મોહની—તો સમજ કે ત્હારો વિવાહ આ વિધાનમાં નથી, પણ સંકલ્પમા અને સંકલ્પની પ્રતિજ્ઞામાં છે.

કુમુદ—હા, પણ પિતાએ મ્હારા દાનનો સંકલ્પ કર્યો અને પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી.

મોહની—હા, પણ સંકલ્પ કરનાર અને પ્રતિજ્ઞા કરનાર એક કે જુદાં ? ત્હારા પિતાએ સંકલ્પ કર્યો પણ પ્રતિજ્ઞા ત્હારી પામે લેવડાવી. સત્ય જોતાં વરકન્યા જ સંકલ્પ કરે અને પ્રતિજ્ઞાઓ લે. પિતાએ બલાતકારે કે આજ્ઞાવડે પુત્રી પાસે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવી એવું કોઈ શાસ્ત્રનું શાસન કે વિધાન નથી. એ તો તમારા મૂર્ખ બ્રહ્મ સસારી જનોનો આચાર છે. પિતા કન્યાદાન દે તે તો શકુન્તલા જેવી આપત્તિમાંથી પુત્રીને ઉગારવાને જ સાક્ષી થાય તે, અને તેની, અને તેને અભાવે ધિર કન્યાદાનના અધિકારીઓ છે તેની આવશ્યકતા તો માત્ર ઘોડે ચઢનારનું પેંગડું ઝાલી રાખવાને માટે જ છે.....

કુમુદ—અષ્ટવર્ષા તે ગૌરી વગેરે વાંકોથી કન્યા વધની મર્યાદાની જે પ્રતિજ્ઞાઓ શાસ્ત્ર તેની પાસે કરાવે છે, અને પિતાએ આપેલું દાન સફળ કરી સ્વામી સેવા કરવા એ પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે, તે નિષ્વજન કરવાનો તમારો પ્રયત્ન અધર્મ્ય છે ને મ્હારી પાસે તો વૃથા છે.

મોહની—વૃથા હો પણ અધર્મ્ય નથી. ત્હોં કહેલાં વાંકો તમ સંસારીજનના કોઈક દેશકાળને ઉદ્દેશી કોઈ શાસ્ત્રકારોએ લખેલા છે તેટલા કાળ માટે તે ઉપયોગી હશે. પણ તેમાં સર્વ દેશકાળનો સનાતન ધર્મ નથી. એવો ધર્મ તો અમે પાળીએ છીએ તે છે. જે શાસ્ત્રો ત્હોં કહેલાં વાંકો ઉચ્ચારે છે તેમાં જ બીજું પણ કહેલું છે તે સાંભળ. સંસારીજન બ્રહ્મ અને દુષ્ટ થઈ ગયા છે તેના વર્તનથી તો એ શાસ્ત્ર પણ વિરુદ્ધ છે. તેમાં તો રન્નેદર્શન પહેલાં જે સ્વામી વધૂનો અભિયોગ કરે તેને શિર અધોગતિ અને બ્રહ્મહત્યા મુકી છે. એ શાસ્ત્ર પણ પ્રસ્તુત વિષયમાં કહે છે તે કહ્યું છે. એ શાસ્ત્રોમાં પણ વરણુકાલે વધૂએ વરને વરમાળા આરોપવી લિહિત છે. જે પિતાની દાનેચ્છાજ વરણુને માટે પર્યાપ્ત હોય તો આ વરમાળાનો વિધિ વ્યર્થ જાય જે તે વ્યર્થ ન હોય તો વરણુમાં કન્યાની ઈચ્છા આવશ્યક છે.

શું તે ઇચ્છાગૌરી રોહિણી આદિ બાલકીઓને હોય છે? શું વરવધૂની પ્રતિજ્ઞાઓ એવી કન્યા બોધ પૂર્વક મહી શકે? કન્યાની વૃત્તિ વિના પિતા કન્યાદાન આપે છે એવું શું તેને દેનાર પિતાએ સમજવાનું છે કે લેનાર વરે સમજવાનું છે? શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો કન્યાદાનને કાળે કામ-સ્તુતિનો પાઠ યોગ્ય છે તેમાં સ્પષ્ટ મંત્ર છે કે આ દાન કરનાર કામ છે, દાન લેનાર કામ છે, અને દાન લેતે પણ કામ છે. વંણી વર ફૂલે છે કે સોમે આ કન્યા ગધર્વને આપી, ગધર્વે અગ્નિને આપી અને અગ્નિએ મને આપી. વળી વર કન્યાને ફૂલે છે કે “હું સામ અને તું ઋદ્ધ, હું ધૌ અને તું પૃથ્વી, તે આપણે એ વિવહન કરીએ, ચાલ!” વિશેષ વહન તે વિવહન-વિવાહ, સંસારમાં એ જણે એક કાર્ય-એક જીવન-સ્ત્રી તેનું વહન કરવું તે વિવાહ. જે વધુ આ વાઝોના શ્રવણને યોગ્ય છે તે શું તમારી રોહિણી દશાવાળી-કે જે પરિશીલનમાં કે કામમાં સમજે જ નહીં? મધુરી, આદિ ઋષિઓ એવું, ગણતા ન હતા. તેઓ તો કન્યા પાસે સમ્પદ ભરાવતાં વર પાસે કન્યાને “સખા” શબ્દથી સંબોધાવે છે. ત્વક્ષ્મસપરા મયસામા મનુવ્રતા મય અને કન્યા પાસે વરને લક્ષ કાળે પગલે પગલે ફૂલે છે કે.....

“જે કન્યાને માથે આવડી અને આટલી પ્રતિજ્ઞાઓનો ભાર મુકાય તે કન્યા શુ આઠ દશ વર્ષની કેવલ બાલા હોવી જોઈએ? તમારા સાંપ્રત સંસારમાં તો કન્યાઓ સ્વમુખે, આટલું બોલી શકતી નથી એટલું તેમનું સદ્ભાગ્ય છે નીકર શુક પેટે તે બોલી જાય તો પણ શું? શાસ્ત્રકરે તો એમ જ જણેલું કે આ વાઝો બોલતી બોલતી કન્યા તે સમજશે અને સ્વીકારશે. તે જ્ઞાન અને તે સ્વીકાર પરિશીલન વિના ચવાનાં નહીં. કારણ “વિષ્ણુ સાક્ષી છે કે આપણી પ્રીતિ જની સુકી છે” એ છદ્મ પગલાનું વાક્ય હવે કરવાની પ્રીતિથી પ્રતિજ્ઞા નથી, પણ વાક્ય બોલાય તે કાળે બનેલી પ્રીતિનું વાક્ય છે. દશબાર વર્ષની અપરિશીલિત અને અપરિશીલક કન્યાના મુખમાં આ વચન મુકાવનાર સંસારીઓ કેવા દુષ્ટ હોવા જોઈએ? ફજ તો સમાપ્ત નથી થતું. આ પછી વર વધૂના ખુબા હોવા મુકી તેના “હૃદય” નું “આલભન” કરે છે અને કન્યા આપણે સ્પષ્ટ નોંધે છે કે મહારા વ્રતમાં ત્હારા આ હૃદયને મુકું છું તે મહારા ચિત્ત એવું હોય છે!.....

જે કન્યાના હૃદયને વર આમ “આલભન” કરે તે કન્યાનું વય પરિશીલન અને સંવનન યોગ્ય હોવું જોઈએ. તે પ્રતિજ્ઞા કરી કન્યા ફૂલે કે આપણી પ્રીતિ યર્ષ ત્યારે વર ફૂલે કે “ત્હારા હૃદયને મહે” આમ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેનું નિત્ય રહેા!” પરિશીલન વિના આ કેમ થાય?.....”

એ જ પ્રમાણે બીજા પણ મહા પ્રશ્નો વિસ્તારથી ચર્ચાયા છે. અહીં જે ઉદાહરણો આપ્યાં તે સઘળાં એક સરખાં નથી. “સંવાદ” નાં એ ઉદાહરણો કહેવાય નહીં કોઈમાં બે કે તેથી વધારે માણસો સાથે વાતચીત ચાલે છે, તો કોઈમાં પત્ર વ્યવહાર જ ચાલેલો દીઠામાં આવે છે, અને ત્રીજામાં સ્વગત બાપણુ સિવાય બીજું કંઈ નથી હોતું, તો ચોથામાં એક જ પ્રશ્નની ચર્ચામાં એક રીતિ બીજી બેઠીની સાથે કે બેમાંથી એકની સાથે મિત્ર થયેલી જોવામાં આવે છે. પણ એ સર્વ રીતિમાં એટલું સરખાપણું છે કે સર્વમાં સવાલ જવાબ થાય છે, (પછી તે બીજા કોઈ માણસ સાથે મહોડેથી થયો હોય કે પત્ર વ્યવહારથી થયો

હોય કે હૃદયની અંદર જ-પોતાનાં મન સાથે જ-થયો હોય), અને સર્વમાં એકનો એક વિષય અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચાય છે. છેલ્લા ઉદાહરણમાં એક બીજી વિશિષ્ટતા છે, અને તે એ છે કે એમાં લેખક મધુરી મંથાના મુખથી પોતાના વિચારો બહાર કઢાડે છે અને કુમુદ-સુન્દરી કેવળ શિષ્ય વૃત્તિથી તે સાંભળે છે. આ પ્રકાર વિષ્ણુદાસ બાવાના ઉપદેશોમાં એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. વળી, કોઈમાં પાત્રના સ્વભાવનું નિરૂપણ વગેરે ખુબીઓ હોય છે ને કોઈમાં તે નથી હોતી.

એથી સહજ સમજાશે કે સંવાદના બે પ્રકાર હોય છે. એકમાં અમુક વિષયથી ચર્ચા કરવાનો જ ઉદ્દેશ હોય છે. તેમાં પણ કેટલાકમાં સંવાદ કરનારા બે પાત્રોમાંનો એક લેખકના પોતાના વિચારો પ્રકટ કરનારો હોય છે અને બીજો માત્ર શિષ્ય ભાવધારીને તેનું શ્રવણ કરનારો હોય છે. ને કોઈ કોઈ વખત શંકા ઉઠાવે છે, પણ વિવાદમાં ઉતરતો નથી અને શંકાના સમાધાનમાં જે કંઈ કહેવામાં આવે તેનાથી તે સંતોષ પામે છે, એટલું તે હૃદયની ખુદ્દિમાં અન્તર હોય છે. આપણા તત્ત્વ જ્ઞાનના સરકૃત ગ્રન્થોમાં પૂર્વ પક્ષી અને સિદ્ધાન્તી જે કામ કરે છે તે આ બે પાત્રો વડે એવા પ્રકારના સંવાદોમાં થાય છે. સિદ્ધાન્તીના વિચારો ને વધારે મજબુત રીતે સુકવાને માટે પૂર્વ પક્ષીના વચનો તે એક સાધન રૂપ બને છે તેનું અહીં પણ થાય છે. પૂર્વ પક્ષીની દલીલો તો કેટલીક વાર ઘણી સખળ લાગે છે, પણ અહીં તેનું ભાગ્યે જ હોય છે. એક પાત્ર બીજાના વિચારનાં સમર્થનને માટે એક જ નેનું સાધન છે. તેનામાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ નહીં જેનું લાગે છે, અને મ્હોટે ભાગે માત્ર “ હાથ દા ” કયાં કરવી એ જ એનો ધંધો છે.

બીજા પ્રકારમાં બેક પાત્રો ખુદ્દિમાન હોય છે, અને જે ચર્ચાનો વિષય હોય તે ઉપર ખરાં ખુદ્દિબળ સાથે અને નિષ્પક્ષપાતપણે હૃદય રમ ભરી ચર્ચા ચલાવે છે. એ સંવાદો આગલા પ્રકારના સંવાદો જેવાં નથી અને જગ્યોગી ગણાય એ સ્વાભાવિક જ છે. એ સંવાદનાં પાત્રો તે દોરી નવા. વર્તાં અને ચાલતીં, જીવતાં અને જગતાં, ખુદ્દિમાન અને સહજ પ્રાણુઓ છે, નજીવ. જ તેઓના વાગ્ધ્યાપારમાં આપણને આનંદ મળે છે.

પણ સંવાદનું એથી જુદું જ એક સ્વરૂપ છે, જે એથી પણ વધારે મનહર અને ચિત્તાકર્ષક છે. ઐતિહાસિક કે કવિ-કલ્પિત પાત્રોને અમુક સક્ષમ પ્રસંગે વાત કરતાં ચીતરીને તે પ્રસંગનું નિરૂપણ કરવામાં, તેઓના શબ્દહારા તેઓનાં હૃદયની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં, તેઓનાં ચારિત્ર્ય આલેખવામાં, ઇતિહાસનું કે કવિ કલ્પનાનું સત્ત્વ પ્રકટ કરવામાં નાટકના જેવું જ ઉચ્ચ પ્રકારનું કલાવિધાન જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં એવાં ઉત્તમ સંભાષણોનો રસ રેલાવનાર એક જ કવિ થયો છે અને તે વાલ્ટર સ્કેલ્સ લૅન્ડોર છે. જે કામ એણે માયે લીધું તેને માટે એનામાં ખાસ યોગ્યતા હતી. જુદા જુદા દેશનો ઇતિહાસ વાંચવાનો એને જ્ઞાનપણથી શોખ હતો. જગતના વીર નરોનાં પરાક્રમ વાંચતાં એનું પીર પૂજક હૃદય અપૂર્વ ભક્તિભાવથી તેઓને નમત કરતું. કાર્લાઈલની પેઠે એ માનતો કે “ જગતના વીર નરોનો ઇતિહાસ તે જ જગતનો ઇતિહાસ છે. ” એવી પૂજની ભાવના સાથે એનું સર્વા-

નુભતે ભાવ રસિકત્વ ઉમેરતાં તેમાંથી એનાં “કાલ્પનિક સંવાદો” નો ઉદ્ભવ થયો. અનેક શતકો પૂર્વે થઈ ગયલાં નરનારીઓ, જેને કંદી જોયલાં નહીં, તેની સાથે ગાઢ પરિચયથી ઉત્પન્ન થાય એવો સ્નેહ એના સ્નેહી હૃદયને લાગ્યો, અને એ ફરવા જતો ત્યારે અનેક વાર તેઓની સાથે કાલ્પનિક સંવાદોમાં એ જોડાતો. કવિઓ અને પાંડિતો, વિજ્ઞાનીઓદાઓ અને અનાથ અખળાઓ.-સર્વ કોઈ તેઓની ખડાદુરી, તેઓની વસ્તુવશકિત, તેઓની સાહસિકતા, તેઓની કામળતા અને સહનશીલતા વડે એનાં હૃદયનું આકર્ષણ કરતાં. એ સ્નેહની લાગણી સાથે કલ્પનાનું તત્ત્વ ઉમેરાયું, અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે વાતચીત કરતાં કલ્પીને તેઓની રીતભાતનું, તેઓનાં વર્તનનું, તેઓના વિચારનું અને વાણિનું એ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરતો. અમુક છુટક છુટક વિચારો તેઓનાં મુખમાંથી નીકળતા એ કલ્પા, અને એ વિચાર વ્યાપારમાં આગળ વધતાં પરસ્પર વિવાદ થતા એની કવિત્વ પૂર્ણ દૃષ્ટિને જણાતા અને એ પ્રમાણે એક ન્હાનું સરખું નાટક એની કલ્પનામય સૃષ્ટિમાં સ્વાભાવિક રીતે બની જતું. પાત્ર-આલેખન, સૂક્ષ્મ પ્રસંગનું નિરૂપણ, ઐતિહાસિક અન્વેષણ, જન સ્વભાવનું વિવરણ વગેરે અનેક ખુબીઓ ઉપરાંત એ સંવાદોમાં લૅન્ડોરની અદ્ભુત શૈલીનું પણ અજબ આકર્ષણ રહેલું છે. ડૉક્ટરિન્સની “અપ્રીણીની કબુલત” Confessions of an Opium eater) માં ભાવમયતાને લીધે જેવી કવિતાની ખુબી આવી છે તેના કરતાં પણ વધારે ખુબી લૅન્ડોરનાં ગદ્યમાં ભાવમયતાની સાથે સમગ્ર સાર રૂપ એક મહત્ત્વના વિચારને અતિ સંક્ષેપમાં કર્ણ પ્રિય લાગે અને સંગીતની ખોટ પુરાય એવો મધુર રીતે મુકવાની છટાને લીધે આવી છે. એનાં ન્હાના ન્હાના સંવાદોમાં એની પ્રતિભા, એની સર્ગ શક્તિ, એની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનાં પ્રમાણ આપણને ડાલે ડાલે નજરે પડે છે. એની શૈલીમાં આડઅર કે વિનાશરણનો વિસ્તાર જરા પણ જોવામાં આવતો નથી. કૌંસમાં કંઈ સચના રૂપે લખવાની કે પૃથ્વીની નીચે લાંબુ ટિપ્પણ આપવાની એ જરૂર ધારતો નથી. છતાં દરેક પાત્રની વાણીનો તેમ જ તેનાં વર્તનનો-તેનાં સમગ્ર સ્વરૂપનો-તેની દરેક દરેક હોલચાલનો આખેહૂખ ચિતાર કવિ નયન આગળ ખડો છે એ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. એ ઉત્તમ રચનાઓ રચતાં લૅન્ડોરનાં કવિ હૃદયમાં જે સંદેશો આવતા અને એને જે કદ ભોગવવું પડતું તે અસાધારણ હતું. હૃદયની તીવ્ર લાગણીમાં ધસડાઈ જતું હૃદય વાંચકની સઘળી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું કામ કોઈક વાર ભૂલી જાય છે, છતાં લગભગ વધારે ધ્યાન આપીને વાંચતા એ સ્નેહી હૃદયની ભૂલ આપણે સુધારી લઈએ છીએ અને ફાલુવારમાં સઘળું ધુમ્મસપટ વેરાઈ જાય છે. સ્ત્રી પાત્રોનાં આલેખનમાં પણ લૅન્ડોરની કલા શેક્સપિયર સિવાય બીજા કોઈ પણ નાટકકાર કરતાં ઉતરતી નથી. લૅન્ડોરમાં કોઈ પણ વિષય ઉપર ખારીખાચી અને વિસ્તારથી શુંખલાખાલ દલીલો સાથે વિવેચન કરવાની કે ઉરફરનારા-ત્વરાથી બનેલા બતાવોનાં આખેહૂખ વર્ણનો આપવાની શક્તિ કે વૃત્તિ નહીં જેવી હતી. એનાં પાત્રો દલીલ કરવામાં કે વાર્તા કહેવામાં ભાગ્યે જ શેકાય છે. છતાં એના ન્હાનકડા સંવાદો રસથી રેલછેલ થઈ રહે છે, અને જેમાં નાટ્યકલાનો અવકાશ નથી એવા વિચારાત્મક વિસ્તૃત સંવાદોમાં પણ નવીનતા, ગંભીરતા, ડહાપણ, બુદ્ધિચાતુર્ય, કલ્પના, અલંકાર વગેરેથી અલંકૃત થયેલા વિચારો જગડી ઉઠે છે. એ વિચારોની સુન્દરતામાં જ એનું સઘળું બળ રહેલું છે. મારા વિચારોને જે મ્હાતો હોય તેને તો એનો એક પણ સંવાદ એવો નહીં લાગે કે જે તેમાં રહેલા કીમતી

રતોને માટે એ ફરી ફરીને નહીં વાગે. જેમ જેમ એના સંવાદો વાંચીએ છિયે તેમ તેમ તે વાંચવાનું વધારે ને વધારે મન થાય છે. કોઈ વખતે કંટાળો આવે એવાં પણ લખાણુ એના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે, પણ કોઈ કોઈ સ્થળે તો એનાં લખાણુમાં એવી અદ્ભુત ખુબીઓ આવે છે, એવું અજ્ઞાન માનર્ય દીક્ષામાં આવે છે, કવિહૃદયનો સ્નેહ એવો ઝળકી રહે છે કે એનાં શુષ્ક લખાણુ વાંચતાં સ્ફુટલા કંટાળાનો બદલો પૂરેપૂરો મળી જાય છે, અને સ્ફુટલા થાક ક્ષણવારમાં ખસી જઈને તેને સટે દશરણો આનંદ થયા વિના રહેતો નથી. એ પોતાના ઉત્તમ વચનોને વિરોધ ભારથી કે બીજાં વચનોથી છુટાં પાડીને મુક્તો નથી, પણ મધળાં ઉત્તમ અને મધ્યમ વચનો એક મરખી શાન્તિથી અને સંપૂર્ણતાથી વાચક સમક્ષ મુકે છે.¹

પણ એક અંગ્રેજ લેખકને માટે જોઈએ તે કરતા વધારે વિસ્તારથી આપણે વિવેચન કીધું એમ કહાય કેહેવાશે. સંવાદ એ સાહિત્યના અગત્યના અંગ ત ૬ ગુગંગતી લેખકોનું ધ્યાન નહીં જરૂં જ હોવાથી એ અંગના ગ્વીકાગતો સુપ્રસિદ્ધ કવિએ અંગ્રેજ સાહિત્યની કેવી કીમતી એવા બઝવી છે તે તરફ વાચકનું લક્ષ દોરતું જરૂરનું હતું. લેન્ડોર આપણા સાક્ષરોને કેવળ અજાણ્યો છે એવું કંઈ નથી, એના અતુપમ વિચારો કેવળ લક્ષ બદાગ રહ્યા છે એવું કંઈ નથી, એની મોહક શૈલીનો ગમતકાર છેક અદસ્ય ન્હોતો છે એવું કંઈ નથી. ગ. કાન્ત અને સ્વ. કલણી જેવા શિષ્ટ લેખકો એ મવાગેનું અનુકરણ કરવાને સ્વાભાવિક રીતે ગ્રેગયા છે, પણ પ્રયત્નોમા મૂળની ખુબી સર્વાંશે નથી આવી અને એવા મંવાદોની સંખ્યા પણ ઘણી ન્હાતી છે એ નિર્વિવાદ છે

(અપૂર્ણ.)

મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે.

મોગલ પાદશાહોનું નિત્યજીવન.

દિલ્હી અને આગ્રાના મોગલશાહીમહેલો, દર સાલ, દર અને નગરીકથી હજારો આદમીઓની, મુલાકાત માટે નગર ખેંચે છે. તેઓની ખુબસુરતીએ અને સૈનિક સારી આલમમાં ખુબ તાજ્જુબી ઉપજાવી છે. તેમ જ અનેક શબ્દચતુર લેખકો અને અનેક પ્રસસક કારીગરોને પણ હેરાત પમાડયા છે. જગપ્રવાસી પોતાની મુસાફરીની પરિપાટીમાં તેમને શીર્ષકથાન આપે છે. 'કોટાઆદસ' અને 'લેન્ટર્ન સાઈડસ' હાન ફુનિયાને ખીજે છેડે રહેનાન અને ગૃહસ્થાની પુરુષોને પણ તે માહિત થયેલા છે.

પણ સામાન્ય મુસાફર. અન્દર જે જોવા તલસાય તે શું હશે ? તે વિરલ, વિચિત્ર, અને વિવિધરંગી જાત્રિ કામ તથા તેમાંનાં વિશ્વામર્યાનો જોવી નયતોતસવ પામે; શુદ્ધ, શ્વેત શિખરોની નીચે શીતલનિવૃત્તિસ્થાનમાં આત્માને પ્રસન્ન કરે; પરન્તુ, અન્તે, તો, જે સર્વે જીવે છે, તે સર્વે જડ પથ્થર જ છે । કદિ તે ખ્યાલ કરે છે, કે આ જાળ મકાનો એક વખત ચૈતન્ય-મય અને રાજપ્રાસાદના જંગમ આરંભરૂપી હતા । અતિ દૂરવર્તી, અસદૃશ, અતીત જગતની ચેતના અનુભવવા શું તે પ્રયત્ન કરે છે કદિ ? પ્રયત્નશીલ હોય તો તેહનું માનસચિત્ર શું હશે ?

અમ્હને ભય રહે છે, કે અનેક યુરોપિયનો, હજૂ પણ મી. મેકડોલે અને રહેના વિશ્વત સામપ્રદાયિકોની આખ્યાયિકાઓથી મન્તણ મુગ્ધ છે । તેઓને મન, પૂર્વના સર્વ પાદશાહો બેરહેમ, બેઅકલ, અને જીલમગાર છે । અગ્નિ અને મદપૂર્ણ છે. વિટ અને ખુશામદ-ખોરથી વિટલાયલા છે । દીન અને મ્હાન ક્ષેત્રિકોને નિષ્પિશી શેષ-પાઈ પણ લેવી લખી, બાહ્ય રમતોમાં, અને વિયથોપભોગમાં અદળક ખળના મુદ્દા કરનાર છે । જનાનખાનામાં સ્ત્રીઓની સાથે વિલાસ કરનારા છે । નિમકુહરામ દરબારીઓની ખાલી ખુશામદમાં મગ્ન માનનારા છે । શરાબુતા ઘેનમાં ચકચૂરે રહી અને પ્રમત્ત બની, પોતાને બેવકૂફ પ્રદર્શિત કરનારા છે । જેમ્હનુ પ્રાણમય અસ્તિત્વ, માનસિક વ્યાયામથી, આત્મધ્યાનથી, રસિકતાના અનુ-શિલનથી, અને કાર્યની નિયમિતતાથી કદિ પણ ઉત્તત નહિ થયું હોય । લોકપ્રિય ઇંગ્રેજ નવલકથાનો મુસ્તાન્ આ પ્રમાણે રતખચિત તાજવાળો, વાંકી આંકડવાળી મૂંઝવાળો, મદી-રાક્ષ, તથા હવામાં ઉડ્યા મ્હડી ગયેલા નાકવાળો અને કમરપટામાં એક ન્હાના હાથીઆર-વાળો હોય છે । પોતાના અન્ધની સિદ્ધિ સાધનાર્થે, સલ્તાનો લોપ કરનાર, લોકપ્રિય લેખક-ગણ, યુરોપની જનસમાજ પર આ ભાવ અંકિત કરે છે । તેમ્હના પૂર્વના ઇતિહાસની અગ્નિની છલના, પશ્ચિમની સર્વ વસ્તુ પ્રત્યેના તેમ્હના અભિમાનની જ સાથે થયી શકે છે ।

કિન્તુ, એક અલ્પ આલોચના જ પ્રતિપાદન કરશે, કે એ અભિપ્રાય કદિય રાસ્ત હોયી શકે નહિ જ । ઐરન્ગઝેબ પૂર્વેન્ત આપણે ચાર મહાન રાજ્યકર્તાઓ જોયિયે છીએ; જેમ્હણે દોડ સૈકા સુધી અખંડિત પરમ્પરાયે અમલ ચલાવ્યો છે અને સત્તા વિસ્તારી છે; સ્વદેશમાં શાન્તિ સામ્રાજ્ય સ્થાપી, પ્રદેશમાં ગૌરવ માન રાખી, શાસન પદ્ધતિને સર્વ શાખાસુ વિસ્તારી છે અને અનેક કલાઓને પૂર્ણતાયે પહોંચાડી છે । નિદ્રાશીલ, વિયથોપભોગી, વિલાસી પાદશાહોથી શું આ મહત્ત્ કાર્ય સાધી શકાયું હત્ કદિ । ? । આલમ પર અમલ ચલાવવો સહેલ નથી. અયોગ્યતા, અને અપ્રબલતા પૂર્વમાં પણ સ્વરૂપ સમય જ નથી શકે છે. મોગલ પાદ-શાહો સમાની સલ્તનત એક નિસ્તેજ, નિઃસાર જડ ઉપકરણ નહિ હોય । શાસન, હુન્નર, અને ધન, તે વખત્ત પરાજિત પામ્યાં છે તેટલી નહિતર નહિ પામ્યાં હત્, જે સેનાના નાથકો અને સલ્તનતના સુસ્તાનો વિલાસી હત્ તો ।

સુભાગ્યે, સામયિક દાર્શી ઇતિહાસ, પાદશાહોના નિત્યજીવનનો કાર્યક્રમ સંપૂર્ણતયા વર્ણવે છે. તેમ્હના દરબારની જિન્દગાનીનું ચિત્ર ચિતરતાં આપણને શક્તિમાન કરે છે. આપણે ત્યારે જોયિયે કે, પાદશાહ શાહજહાન, કેવી રીતે, પોતાના આગ્રાના હજીમખહેલમાં, પોતાનું જીવન ગાળતા હતા.

શાહજહાનના નિત્યજીવનનો કાર્યક્રમ.

પાતઃ કાળ.	{ ૪:—જાગરણ; બન્દગી; વાંચન. ૬-૪૫:—ઝરુખાએ દર્સનમાં દેખાતા; હાથીના યુદ્ધનું, અવલોકન; ઘોડાનું અવલોકન.
પ્રાતઃકાલ	{ ૭-૪૦—દિવાને આમ્; ૮-૪૦—દિવાને ખામ્; ૧૧-૩૦—શાહજુરુર પર ખાનગી મસ્જિદ.
માધ્યાહ્ન	— ૧૨-જનાનખાનામાં; ભોજન; સ્વપન; સ્ત્રીઓને દાન.
માર્યાકાલ	{ ૪-દિવાને આમ્; ઈન્શા. ૬-૩૦—દિવાને ખામ્.
રાત્રિ	{ ૮—શાહજુરુર પર ખાનગી મસ્જિદ ૮-૩૦—જનાનખાનામાં; ગાન તાન, કિતાબ વગાડી સાંભળવી; ૧૦-૩૦—શયન; નિદ્રા.

બન્દગી.

સૂર્યોદય પહેલાં બેઠક કરાકને ઝુમ્બારે પાદશાહ ખાખમાંથી બેઠારૂ થતા. હાથ મ્હોં ધોધી વિશુદ્ધ થયા પછી શેષ સમય ધર્મોપાસનામાં તે વ્યાપારતા. મહમ્મદ પેગમ્બરની હદીસ (લોકકથા) પ્રમાણેની લોકિક બન્દગી કર્યા પછી, મક્કા તરફ મ્હોં કરી બેસતા અને કુગતની સરાહો પઢતા; ખુદાનો ખયાલ કરતા. સૂર્યોદય પહેલાં થોડી જ વારે મહેલની મસ્જિદમાં દિવમની પહેલી ફરજ્યાત નમાઝ પઢતા અને પછી દુનિયાની ફરજોમાં સામીજ થતા.

ઝરુખાએદર્સન.

તેમનું પહેલું કામ રૈયતને દર્સન (સંબંધ દર્શન) દેવાનું હતું. આખાના દિવાની પૂર્વ તરફની દિવાલમાં, જુમતા (નદી યમુના) ના કિનારા ઉપરના એક મ્હોટા મેદાન ઉપર પડતો, એક ઝરુખો હતો. તેને લોકો ઝરુખાએદર્સનના નામથી પીઠાવના. દરૂરોર, સ્વધારે દર્સનની ઉપેક્ષા રાખનાર અનેક મનુષ્યો, ત્હોં પાદશાહના આવવાની રાહ જોવી ખરા મ્હોંતા. સૂર્યોદય પછી અડતાલીસેક મિનીટે પાદશાહ તે ઝરુખામાં આવી બેસતા એટલે રૈયત સલા-

માલેકમ કર્તી, અને પાદશાહ પણ માલેકમ સલામ કર્તા હતા. પાદશાહ ત્રીસચાલીસ મિનીટ્ અહિં ગાળતા; નહિ માત્ર દર્સનમાં પરન્તુ પોતાની ફરજો આદ કરવામાં, તેમ જ મગ્નહ બોગવવામાં પણ.

કિલ્લાની દિવાલની ખંડાર, મેદાન હોવાથી સહ કોઈ-ત્યાં આવી શકતા; અને જેમ્હના ઉપર જીલમ ગુજરૂતો તે પોતે અર્જ કરી, ફર્યાદ પણ કરી શકતા. પાદશાહના દરવાજા અને હજૂરીઆઓના ગોદા અને ગાજો ખાધા વિના તેમ જ તેમ્હનો બજીબજીટ સૂણ્યા વગર, તેમ જ ફર્યાદ નોંધવાનો ખર્ચ કર્યા વગર તથા કંટાળો ખાધા વગર પાદશાહ પાસે રૈયત દાદ માગી શકતી. પાદશાહ, આ પ્રમાણે, દરરોજ, રૈયતના સંસર્ગમાં આવી, તેમ્હનો વિચાર અને અભિપ્રાય જાણી શકતા. ઘણી વાર તો એક દોરી, ઝરુખામાંથી નીચે ટાંગવામાં આવતી; જેને રૈયત પોતાની ફર્યાદો લખી બાંધતી અને ઉપર ખેંચી લીધા પછી પાદશાહ તે વાંચતા. આ અકલમન્દ રીવાજ મહાન અફખરે શરૂ કર્યો હતો. વિશેષ આશ્ચર્યકર એ હતું, કે દર્સનીઆ બ્રાહ્મણો એક વર્ગ જ હતો જે પાદશાહનું મંગલમય દર્સન કર્યા વિના દિવસનું કોઈ કાંઈ કાર્ય આરંભતા નહિ.

રૈયતની સલામી લીધા પછી, અને ફર્યાદો સૂણ્યા પછી મેદાનમાંથી સર્વે લોકોને દૂર કરવામાં આવતા. પછી હાથીઓને લઢાવવામાં આવતા. આ પાદશાહનો ખાસ અધિકાર હતો. શાહનદાઓ પણ, પોતાને માટે તેમ કરાવી ન શકતા. આ ગમ્મતના ખાસ શોખીન પાદશાહ શાહનદાને પોતે હતા. કોઈક વાર તો તે માટે પાંચ પાંચ હાથીની જેટલા વારાણ્તી લઢાવવામાં આવતી. આ દૂર આક્રમને માટે, આ રૂદ્ર સંક્રામને માટે, આ વ્યવસાયને માટે એ મેદાન વિશાલ હોવાથી, સહીસલામત હતું. નહિતર, અન્ય સ્થાને હજારો તમાશો જેતારાઓ રતા પર્વતોથી પીલાથી, છંદાથી, મરી જત!

રૌદ્ર યુદ્ધ ગળે તેમ જ નવા પકડાયેલા અનન્ન હાથીઓ પાદશાહને અહિં દિલ્હિએયર કરવામાં આવતા. બીજા હાથીઓની માફક, કિલ્લામાં, તબેલાની અન્દરુ લઈ જવા તે મુશ્કેલ થયી પડત. યુદ્ધ ગળેને અશ્વદલ સહામે કેમ થવું તે શીખવવામાં આવતું અને ઘોડાનો સ્વાભાવિક ભય આ પ્રમાણે દૂર કરવામાં આવતો. પછી પાદશાહી લસ્કરના ઘોડાઓની કવાયત કરવામાં આવતી; અને ઉમરાવોના ખીન્તમતદારોની પણ પરેડ કરાવવામાં આવતી.

દિવાને આમ.

તે પછી સાડા સાતને સુમારે મ્હોટો દરબાર ભરાતો. તે દિવાને આમ કહેવાતો. કારણ, ઉમરાવો ઉપરાન્ત અન્ય સાધારણ લોક પણ તેમાં ભાગ લેતા. અફખર અને જહાંગીર એક જ મકાનમાં એક જ જગાએ દરબાર ભરતા. દિવાને આમમાં રંગબેરંગી ભૂમકાદાર ચિત્રવિચિત્ર ભરતકામવાળી છત હતી. ઈ. સ. ૧૬૨૮ માં શાહનદાને તે મણકપને વિશેષ ખુશ્નરત અને રૌનદ્દાર બનાવ્યો હતો; પરન્તુ તે મકાન કાજ નિર્માત હતું અને પાદશાહના દરબારીઓના નિવાસ માટે હતું; કિન્તુ ઈ. સ. ૧૬૨૮ થી, દિવાને આમ અહિં

વિરાજતી અને મકાનને લાન કાઢરીઆ પથ્થ થી બાંધવામા આવ્યુ હતુ અને ચૂનેથી ઘોળવામા આવ્યુ હતું મન્યૂત નાનીચથાખનાઓ પર તે બાંધેલુ છે અને ત્રણ બાજુએથી ખુલ્લુ છે પૂર બાંસાદી દમામવાળું છે ચોથી બાજુએ આવેલી દિવાનની મધ્યમા શુદ્ધ ચેત સગેમર્મનુ એક તખત ન્યવામા આવ્યુ છે તે દિવાલ ઉપર સગેમર્મની અન્દર ખુબ સરસ ચિત્રકામ કરવામા આવ્યુ છે તેમા ફૂલ, તથા જાડ પાન કઢાગી ન્હાનો બાગ આકારવામાં આવ્યો છે અહિં પાંસાદ દ બારીઓ ઉપર નગર દેકતા વિરાજતા, અને મોટો દરબાર બરતા યાસીં તવારીખોમા તે વખતના પાદશાહી દરબારનું વર્ણન સપૂર્ણતયા આપેલું નજરે પડે છે. પાદશાહની ડાબી જમણી બાજુ શાહજાદાઓ બેસતા જ્ઞદારે જ્ઞદારે પાદશાહ ખાસ રૂમાવતા ત્યાં જ તેઓ હાજર રહેતા નીચે દિવાખાનામા દરબારીઓ, અમીરો, ઉમનો, અમલદારો વગેરે પરમ્પનામા ઊભા રહેતા તખતની નન્દીકના બે થાખનાઓ સધીમા, ડાબી જમણી બાજુ પાદશાહના અગત સેવકો ઊભા રહેતા તેમ્હની પીઠ બીંત તરફ રહેતી પાદશાહ રહામુ મોટા તખી મજબના સદર અમતારા પંચીતા કમમા ઊભા રહેતા બાંસાદી વાવટો જાનનાઓ, હાથમા મોનેરી વાંદા તથા 'તુમ અને 'ના' જાદી પાદશાહની ડાબી બાજુ નિાન તરફ પીઠ કરી ઊભા રહેતા

આ પ્રમાણે આખો, ૨૧૦ ફીટ લાંબો, અને ૬૭ ફીટ ધોગો મરડપ આઢમીઓથી બરાથી જતો. છતાં, અન્દર દાખલ થવા ઇચ્છતા, તથા દાખલ થવા ચોખ્ખ આંખીઓના પ્રમાણમા તો તે ઘણો જ ન્હાનો હતો મરડપની ત્રણે બાજુ રૂપાના સગીઆને કહેરો જડવામા આવ્યો હતો ત્રણે દિશામા ત્રણ ગરતા મૂંઝવા હતા અગાથામા, થોડક જગા ડગીન લાખડાના કોગથી બાધી લેવામા આવી હતી તેના ઉપર ખુબ ભગત કામનાળો, સોને રૂપે બરેલી મુખમત્તની મૂંઝો મૂંઝવામા આવી હતી હવે પાયરીના નોકરો, અન્દર મજબનાગ, તીંગદાન, અને દરબારમા ઉમતવોના ખીન્મતદારો ત્યા ઊભા રહેતા છેક પાછળ છડીંગ અને 'યુનીફોર્મ ડેસ'મા સિપાહ માનાર ઊભા રહેતા, જે બીજા લોખને અન્દર દાખલ થતા રામતા

દરબારીઓ તેવાગ થયી આસરે કનાક ૭ ને ૪૦ મિનિટ પાદશાહના આવવાની રાહ જોયી ઊભા રહેતા અને પાદશાહ પાછા દગવાજેથી આવી તખત પર વિરાજતા અને તે પછી દરબારનું કામ શરુ થતું

પછી બફી સાહેબ મન્સબદારોની અરજને પાદશાહ આગળ મૂકી કર્તા અને તુર્ક કાઢને બફીસના, કાઢને નવી નોકરી વગેરેના દુકમ મેળવતા બીજા પરગણના અમલદારોને દબામા પછી દાખલ કર્તા નવા નીમાયના માણસોને તેમ્હના ઉપરી સાથે મિલાવતા અને મુલાકાત થતી. પછી મીન્આતાસ અને અહમ્મિસ તેમ્હના માણમેભાથી લાયક માણસો માટે પાદશાહને બયામણ કર્તા તે માણસે પાદશાહને કુર્નીય કરી પાદશાહની મદદરબારી મેળવતા અને અરપ, દરમ, જવાહીર, વગેરેની બફીસ લયી કુર્નીય કરી ચામ્યા જતા

પછી પાદશાહના ખાનગી પગારવા નોકરો અને રાખની જમીનના મહેમુની અમલ

દારે આવતા અને તેઓના ઉપરી મારફત દરખાસ્તો પાદશાહ કર્તા, અને પછી હજૂરના તાકીદ્ હુકમ મેળવતા.

પછી પાદશાહના :વિશ્વાસુ દરબારીઓ તેમ્હની આગળ શાહજહાના, ફૈઝદારોના, દિવાનોના, મોકલેલા કાગળો પાદશાહ આગળ રજૂ કર્તા. વળી નજરાણું આવતાં તો તે પણ રજૂ કર્તા.

શાહજહા અને સદર અલ્લદારોના રુક્કાઓ પાદશાહ પોતે વાંચતા અગર સાંભળતા. બાકીના કાગળોનો તો સાર માત્ર જ તે સાંભળતા. ત્યાં જ ઇન્સાફ આપવા, નહિતર તેમ્હના તરફ મોકલી હેવાલ લખવા ફર્માવતા.

આ પ્રમાણે આગ્રા (તથા દિલ્હી) નું નિયત જીવન હતું. પરન્તુ તેમાં વારંવાર ફરતી સ્વારીથી, ફેરફાર થતો. ઘણું ખર્ચ રહાંજના બાદશાહી જહાજમાં બેસી જુમ્મા પર સફર કરાતી. શિકારે કોઈ કોઈ વાર વાર પાદશાહ જતા. આમ આપણે જોયે છે, કે મોગલ સલ્તનત બરાબર રીતે તે સમયે પણ ફૂલનું બિછાનું ન હતું. પાદશાહોને તેમ્હની ફરજો હતી. વખૂતી તેમ્હની બેઠકથી જ તે સત્યતા સિદ્ધ કરે છે. શાહજહાનનું જીવન સતત ઉદ્યોગશીલ હતું; અને તેમ્હણે રૈયતને સલાહ, આબાદાની, અને સન્તોષ બ રચ્યાં હતાં. લન્ડનની 'ઇન્ડિયા ઓરિસ' ની લાઇબ્રેરીની એક પુરાતન ફાર્સી હસ્ત લિપિ શાહજહાનનો કાર્યક્રમ વર્ણવી નીચે પ્રમાણે તેમ્હને સમજાવે છે:—

ખલક સખક દિલ્લ જે ગિરાન બારિયશ,
ફિલા ગિરાન ખાખજે બિહારિયશ.

હે પાદશાહ! ત્હારી રૈયતનું દિલ હલકું થયું છે. કારણ ત્હો બધો બોળો (શબ્દ ભાર=) ઉચકી લીધો છે. ત્હારા શબ્દમાં, જુલમ પરમ નિદ્રા પામ્યો છે; કારણ ત્હો ત્હારી આંખમાંથી નિદ્રાને કાઢી મૂકી છે.

આ પ્રશંસા તેમ્હને યથાથોગ્ય છે.*

અમદાવાદ,
તા. ૨૩:૧૯:૦૮

સુમનસ હરિલાલ ધ્રુવ.

* આ લેખ માટે પ્રયોજનીય વસ્તુ અખંડુલ હમીદકૃત પાદશાહ નામહમાંથી લીધી છે; અને પ્રો. જહનાથ સરકારના લેખનું બાવાન્તર છે.

નોંધણી: આ લેખ બહુ વખત પહેલાં લખેલો હોવાથી અક્ષરો ખોટા કરી સુધારવાનું હાલ કુસ્ત ધાયું નથી. સુ. હ.

આપણું દેશી રાજ્યો,

તેમનો જૂલકાલ, તેમની આધુનિક સ્થિતિ, અને તેમનો ભવિષ્યમાં
ઈચ્છવા લાયક વિકાસ.

દ્વિન્દુઆનમાં શ્રીકૃષ્ણ સંસ્થાને તાજે જોડાણે મુલક છે તેનો લઘુમત્ત કુ બાગ આ-
પણા દેશી સંસ્થાનેને તાજે છે. અને વસ્તીનું પ્રમાણ વધ્યે તો પણ પ્રમાણ લઘુમત્ત તેજ
છે. શ્રીકૃષ્ણ દ્વિન્દુમાં અત્યારે મામાન્ય ભોગવતી સવતનન રાજકીય સુખરાતા પમળી થીમે
થીમે પણ નિશ્ચિત રીતે આપણા પ્રજાની જલ્પ છે. અને તેમ કરી તે ગાળ્ય વિરેથી છતાં
વિરેથી પ્રજાને પોતાના બીરાંમાં મેલી જલ્પ છે તેવે સમયે આપણું દેશી ગળ્યો સમયમાં
વિચાર કર્યો એ આવશ્યકતા બાજબ છે. તેમનો જૂલકાલ શુ દનો, તેમની આધુનિક સ્થિતિ
શું છે. અને તેમનો ભવિષ્યમાં વિકાસ કરી રીતે ઈચ્છવા લાયક છે તે આજનો વિચાર છે.

ઈતિહાસમાં પૃથક્ પૃથક્ ગળ્યો અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રજાનો વાજો ઈતિહાસ આપણે
અવગણન કરીએ છીએ ત્યારે આપણે એમ જોઈ શકીએ છીએ કે સમાન્ય રીતે દરેક
ગળ્યની ગણનામાં ઈતિહાસિક નરને પોતાની સાથે પોતાના જોવા સાદમિતરોને મુદ
વખને મદદમાં રાખી કરી છે. તે સાદમિતર ગળ્યની રચાવના કરવા માટે છે તે વખને
તેનો દેવ જોઈએ છીએ તેવા દેવનાં અમત ગળ્યસોમ (Aamlatam) નો વિગેરે કરીને
દેવાનું પ્રત્યક્ષ જોવાઈ શકાય છે પૃથ્વી ઉપર મદદ મળેલી, અને અત્યારે અસ્થિત ભોગવતી
પ્રજાઓનો ઈતિહાસ આપણે જોઈએ છીએ તો આપણે આ વાત જોઈએ મર યાવ છે.
આપણું આ દેશમાં આપણે પ્રવેશ, ત્યાં પછી તેમનો વિગસ, તેમનો અંદર અંદરનો
વિગસ આ વાત જોઈએ પ્રતિપાદન કરે છે આપણા સમાજ યથા પડી સુમયમાન પ્રજાનો
આ દેશમાં પ્રવેશ, અને તેમની આપણા વચ્ચેની સ્થિતિ પણ એજ વાત પ્રતિપાદન કરે
છે. દેશ અને શ્રીસોમ ઈતિહાસ વાનો, કે યુગથી રાજ્યોનો ઈતિહાસ કે પ્રચીન ઈતિહાસ
વાનો તો તેમા આપણી દિગ્દિશ પ્રથમ આ મુદકાત જ આવે છે.

આપણા દેશી સંસ્થાનેની ગણનામાં આ મુદકાત જ અમતનો બાગ મળ્યો છે.
અને જેમ મુદકાત બીજા સર્વે ગળ્યોની રચાવના સુધે નિહાળે મળેલ પાછે છે તેમ
આપણું દેશી રાજ્યોનો જન્મ અને ઉદભવ પણ તેમના ઈતિહાસ મધ્યેના મુદકાતને જ
આધારી છે. મુદકાતમાં રાજ્ય સોમ, વિગલઆમાં, પૃથ્વી મેગવતી જે મુપત, અમા-
મિમાન, એ અને એવા મુદ્દો દિગ્દિશ મર યાવ છે પ્રજા કલ્પ જુ, દેશમિતન, દેશમિત, વગેરે
તત્ત્વો મુખ્યત્વે કરીને દિગ્દિશમાં જોવામાં નથી અને કરી અસ્થિતમાં દેવ છે તો તે મેળ
પછે દેવથી પ્રજા થતાં નથી. કેઈ પ્રમદે કેઈ પરગળ્યનો અમત દેશમ પ્રથમ મદ
પરિ, ખમાં સ્વગળ્યની રચાવના યાવ છે ત્યાં રચાવના કરના નર રત્નમાં આ મુદ્દો પ્રગળન
કે મુદ્દો અને છે. અમરેનિ ના મુદ્દો કેટલમની રચાવના આ રાજ્યથી મદ છે. તે
ગળ્યને જન્મ આપનાર સોમિતરન રાજ્ય દેશ, રાજ્યકીર્તી અને પૃથ્વીની આદ્ય કરનાં
સ્વરોધિનિયો આ મદ અમરે દને. એ વાતની મુદ્દો કેટલમને ઈતિહાસ મદી આવે છે.

અવ આધુનિક ગળ્યમાં અને આપણા દિગ્દિશ સિવ વાત મરેમાં ગળ્યની

સ્થાપના આરંભમાં બતાવ્યું તેવા કારણોથી થઈ છે અને તે પ્રમાણે આપણાં દેશી રાજ્યોની સ્થાપના પણ તેવા જ કારણોને આભારી છે.

આપણા દેશી રાજ્યોનો આ યુદ્ધકાળ પસાર કરી આપણે આગળ વધીએ છીએ ત્યારે આપણે દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસના બીજા પગથીઆ ઉપર આવીએ છીએ.

યુદ્ધકાળનું કાર્ય સમાપ્ત થયા બાદ, આબાદીનું કાર્ય (Work of Consolidation) શરૂ થાય છે, અને તે આબાદીના કાળમાં યુદ્ધકાળમાં જે જે પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હોય છે તેની સુદૃઢ વ્યવસ્થા કરવાના કાર્યનો આરંભ થાય છે. જે પ્રદેશો વિજયથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યા હોય છે તે પ્રદેશોને જળવવાના પ્રયત્નો થાય છે. અને તેથી લશ્કરી યોજનાની સાથે રાજ્યકીય (Administrative) યોજનાઓ ઘડાય છે, અને તે યોજનાદ્વારા જીતેલા મુલકોનું સંરક્ષણ, અને વિવૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે. આ આબાદી કાળમાં આપણાં દેશી સંસ્થાનોમાં પણ હાલના અધિષ્ઠાતાઓના પૂર્વજોએ બહાદુરીથી યુદ્ધકાળમાં જે પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેનું સંરક્ષણ અને વિવૃદ્ધિ કર્યાં છે. આપણાં દેશી રાજ્યો યુદ્ધકાળનાં પરાક્રમને જોટલાં આભારી છે તે કરતાં આ આબાદી કાળના કાર્યવાહકોની ખુદ્દિ, ધૈર્ય, અને રાજ્યકીય દુરદેશીને ઓછા આભારી નથી. એક કાલમાં સાદસ, અને બાહુબળે જોટલું કાર્ય કર્યું છે તેટલું જ અથવા તેથી વિશેષ કાર્ય આ બીજા કાલમાં ખુદ્દિ બળ, દીર્ઘદષ્ટિ, અને ધૈર્ય કર્યું છે.

આ બે કાળમાં લોક કલ્યાણનું તત્વ પ્રાધાન્યે જોવામાં આવતું નથી, તે વખતે આરંભમાં બતાવ્યું તેમ વિજ્યઆકાંક્ષા અને ત્યારબાદ જીવન આશા (Desire for survival) પ્રધાનપણે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ત્રીજો કાળ વિવૃદ્ધિનો છે. તે સમયમાં રાજ્ય વ્યવસ્થા સુદૃઢ થાય છે. રાજ્ય બંધારણો બાંધવામાં આવે છે. રાજ્યની સમૃદ્ધિને વધારવાના ઉપાય લેવામાં આવે છે. રાજ્યની નિગૂઢ સંપત્તિ (hidden resources of the State) નો વિકાસ કરવા પ્રયત્નો થાય છે. અને તેમ કરી રાજ્યને સુદૃઢ, સમૃદ્ધિવાન, બનાવવા પ્રયાસો થાય છે. આ સુદૃઢતામાં, આ સમૃદ્ધિમાં રાજ્યનું પોતાનું હિત, પ્રજાના હિત સાથે મિશ્રિત થયેલું હોય છે તેથી રાજ્ય તરફથી પ્રજાને પોતાના પ્રયત્નમાં સહાયજૂત બનાવવા પ્રયાસ થાય છે. અને પ્રજા પણ પોતાનું હિત સમાયેલું હોવાથી તે તે કાર્યોમાં સહાયજૂત થવા રાજ્યના આકર્ષણથી, તેમજ પોતા તરફના પ્રયત્નોથી આગળ આવે છે.

આ વિવૃદ્ધિ સમયમાં અત્યારે આપણે છીએ. અને તે વિવૃદ્ધિ સમયમાં રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે પરિચય વધતો જતો આપણે જોઈએ છીએ. પરિચય પ્રાપ્ત થતાં બે પક્ષ વચ્ચે મતભેદ થાય તો વિરોધ પણ થાય છે, પણ વિરોધના પરિણામે પણ રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય થતું નજરે જોવાઈ શકાય છે. બ્રીટીશ સહતનતના કાર્યદર્શ, ખુદ્દિમાન નેતાઓ બિનબિન મત ધરાવતા રાજ્યદારી પુરુષોનાં અભિપ્રાય કરતાં આગળ વધી વધારે ઉઠાર રાજ્યનીતિ અપત્યાર કરે છે. અને તેને પરિણામે રાજ્યકીય સુધારા જોને લીધે રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વધારે અને વધારે નજીક આવી શકે તેવાં પગલાં લેવાય છે.

આપણાં દેશી સંસ્થાનોના પ્રથમ યુદ્ધકાળ પસાર થયો. ત્યાર બાદ આબાદી કાળ પસાર થયો અને અત્યારે વિવૃદ્ધિકાળ પ્રવર્તે છે. રાજ્યલક્ષ્મીનું માપ બંધાઈ ગયું છે. દિનપ્રતિદિન વિશેષ સુધારા નિમિત્તે વ્યવસ્થાની આવશ્યકતા જોવામાં આવે છે.

અને તેવા વિશેષ વ્યયને પુરા પડવા માટે વિશેષ સાધનો ઉઠાં કરવા માટે રાજ્યપુરા વહન કરનારા કાર્યદક્ષ પુરુષોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. સમૃદ્ધિમાં વધારો થાય તોજ નવીન યોજનાઓ થઈ શકે. નહિ તો જ્યાં રાજ્યલક્ષ્મીની હદ બંધાઈ ગઈ છે ત્યાં નવીન વિકાસક્રમ (process of development.) અટકવોજ નેહ્યો. જે સંસ્થાનોની ઇચ્છા એમ હોય કે તેમનાં રાજ્યો, અને તેમની વસ્તીને આબાદ કરવાની જરૂર છે તો તેમણે નવીન યોજનામાં વસ્તીને બરોસામાં લેવી નેહ્યો. રાજ્યલક્ષ્મી ઉપર દીનપ્રતિદીન નવીન નવીન ખાતાંઓના ખર્ચનો બોલો વધવા સંભવ છે. આવણા ફરેક વ્યક્તિના વ્યવહારમાં પણ નવીન નવીન ખર્ચ વધતો જાય છે તો રાજ્યની વ્યવસ્થા માટે નવીન નવીન ખર્ચની આવશ્યકતા ઉભી થાય તે સ્વાભાવિક છે. આજથી ચાળીશ વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિ ઉપરથી દેશીએ તો રાજ્યને સૈનિક ખર્ચ સિવાય બીજો ખર્ચ બહુ વિશેષ નહોતો. રાજ્યકર્તાઓની પોતાની જરૂરીઆતો બહુ ઓછી હતી. રાજ્યના ન્યાયખાતાં, પોલીસખાતાં, કેળવણી ખાતાં, અને વૈદકખાતાં નિમિત્તનો ખર્ચ નિર્ણય હતો. આ વિરુદ્ધ સમયમાં આવતાં આ તમામ ખર્ચ વધવા લાગ્યો છે.

આપણું દેશી સંસ્થાનોના સંબંધમાં બહારના ઉત્પેક્ષકો એમ કહેવા માંગે કે આપણે આજુબાજુના જમાના સાથે વધ્યા નથી તો તેમના અભિપ્રાયને આ ચર્ચા સારો પ્રત્યુત્તર આપે છે. બ્રીટીશ રાજ્યવ્યવસ્થામાં પ્રજાહિતનું તત્વ બીજક તરીકે હોવાથી તેમણે પ્રજાકીય કાર્યો કરી પ્રજાને રાજ્યલક્ષ્મીનો લાભ આપવા માંગ્યો. તે નેહ્યો દેશી રાજ્યોએ પણ પોતાની સમૃદ્ધિનો મોટો ભાગ આ ચાળીશ વર્ષમાં પ્રજાકીય કાર્યોમાં પાછો આપવા માંગ્યો છે. જ્યારે જ્યારે બાળરાજાને રાજ્યાભિષેક કરવાના પ્રસંગો આવ્યા ત્યારે ત્યારે બ્રીટીશ સહતંત્રતા અમરણી પુરુષોએ બાળ રાજાઓને તેમનો ધર્મ સૂચવ્યો છે. અને તે ધર્મ સૂચવી તેમનાં મનમાં તેમને માટે શું કર્તવ્ય છે તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. આ અમરણી પુરુષો બાળ રાજાઓની સગીર અવસ્થામાં રાજ્યવાહકો બન્યા તે વખતે રાજ્યની શુ શું ફરજો છે તે અદા કરી બાળ રાજા ગાદીનશીન થાય ત્યારે તેમની દૃષ્ટિ આગળ રાજ્ય ધર્મના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ખડાં કર્યાં. બાળ રાજાઓને સારી કેળવણી આપવા પ્રયાસ થયેલો હોવાથી તેમનામાં વિદ્યાના સંસ્કારો બેસવા લાગ્યા અને તે વિદ્યાના સંસ્કાર બ્રીટીશ અમરણી નેતાઓના સદ્વર્તન અને દર્શાતથી મજબૂત થયાં. તે સંસ્કાર મજબૂત થતાં રાજાઓ પોતાનો ધર્મ સમજવા લાગ્યા અને તેથી પ્રતિષ્ઠાને અંકુર તેમનામાં ટુટ્યો. લોકકાર્ય કરવામાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા પોતાની પ્રજા આગળ છે, બ્રીટીશ સહતંત્ર આગળ છે, અને પોતાના પરમેશ્વર આગળ છે એવો ખ્યાલ મજબૂત થતાં પ્રજાકીય કાર્યો થવા લાગ્યાં છે. અને અત્યારે તમામ દેશી સંસ્થાનો પોતાની રાજ્યલક્ષ્મીનો મોટો વ્યય લોકકલ્યાણના કાર્યો પછવાડે કરે છે તે વાત પ્રતિપાદન કરે છે કે દેશી સંસ્થાનો પોતાના કારભારમાં પ્રજાને સામેલ કર્યા સિવાય પણ પ્રજાહિત તરફ પુરતું લક્ષ પહોંચાડી શક્યાં છે.

આ પ્રમાણેના વર્તનથી દેશી રાજાઓ અધ્યેનાં બૂલણરૂપ મનાતા નરરત્નોએ પોતાની પછી આવનાર રાજાઓ માટે, પોતાના સમકાલીન રાજાઓ માટે, એક ઇતિહાસ (tradition) ખડો કર્યો છે. અને તેમ કરી જૂનકાલમાં રાજ્ય બધારણમાં જે તત્વ નહોતું તે તત્વ ઉમેર્યું છે. ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ જે લોકોએ વાંચ્યો છે તે પુરવાર કરે છે કે રાજ્યબધારણ (Constitutions are not made but they grow) બાંધી શકાતાં નથી પણ

રાજ્ય બંધારણો ધીમા ધીમા પ્રવાહથી સ્વતઃ ઉદ્ભવ પામે છે તેનો આ અચ્છેદાખ્ય છે. દેશી રાજ્યોની આ નવીન જમાનાની ખીણ પેદી આસે છે, અને તે બે પેઢીના અધિષ્ઠાતાઓએ પ્રજા હિતાના કાર્યો સ્વેચ્છાથી કરી પોતાના અનુયાયી (successors) માટે બન્ધનો ઉભાં કર્યાં છે. અનુયાયીઓ આ બન્ધનો કબુલ નહિ રાખી સ્વેચ્છાએ વર્તવા પ્રયાસ કરશે તો તેઓ પ્રજાની, તેમજ અંગ્રેજ સરકારની અપ્રીતિને પાત્ર થશે અને પોતાના સમ-કાલીન રાજ્યોની દૃષ્ટિ આગળ નિઃશરપક થશે.

કાયદાના અભ્યાસીઓ અને કાયદાના શાસ્ત્રીઓ જાણે છે કે લેખી કાયદો (written codes) જેટલો માનપાત્ર છે તેટલોજ બલકે તેથી વિશેષ માનને પાત્ર ચાલુ કમમાં ચાલતી આવેલી, વ્યવહારીક પરંપરા (customary tradition) છે. કોઇપણ સવાલનો નિર્ણય કરતી વખતે વ્યવહાર (practice) શું છે તે પણ લેખી કાયદાની કલમ જેટલે જ અંશે જોવાય છે. આપણાં સંસ્થાનોનાં બે પેઢીના રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના અનુયાયીઓ માટે, પોતાના આ સ્વાર્થણ અને ત્યાગથી મજબૂત ગઢ ઉત્પન્ન કર્યો છે. હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજ્યો પોતાની લક્ષ્મીનો વ્યય પોતાના અંગત વૈભવમાં કરે છે એમ કહેવા ધીજીવર પ્રયાસ થાય તો દેશી રાજ્યો પોતાની વાર્ષિક પેદાશનો જે મોટો ભાગ પ્રજાકીય કલ્યાણના કામ માટે પ્રતિવર્ષ રોકે છે તેજ પ્રત્યુત્તર રૂપે ખસે છે.

દેશી રાજ્યો વાર્ષિક વ્યય લોક કલ્યાણ માટે કરે છે એટલુંજ નહિ પણ વાર્ષિક ઉત્પન્નમાંથી પ્રતિ વર્ષ થતી ખચતમાંથી મોટાં વિસ્તાર ઉપરનાં કાર્યો પણ રાજ્યલક્ષ્મીમાંથી કરે છે. ધ્રીટીશ મુલકમાં થતી રેલવેઓ, અને જાહેર બાંધકામો ઘણીવાર બ્યાગ્તુ કાઢેલા નાણાં (Borrowed capital) માંથી કરવામાં આવે છે ત્યારે દેશી સંસ્થાનોએ અપવાદ રહિત આ મહાન કાર્યો પોતાની સમૃદ્ધિમાંથીજ કર્યાં છે.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી હું એમ સમર્થન કરવા માગું છું કે જે કે દેશી સંસ્થાનોએ રીતસરનાં રાજ્યબંધારણો (regular constitutions) હજી પોતાના રાજ્યોને આપ્યાં નથી તોપણ વ્યવહાર (practice) એવો ઉત્પન્ન કર્યો છે કે રાજ્યલક્ષ્મીના વિભાગ સ્વતઃ થઇ ગયા છે. રાજ્યલક્ષ્મીના મોટા ભાગ પ્રજાકીય સુધારા માટે અને રાજ્ય બંધારણ માટે અને રાજ્યલક્ષ્મીના બીજા લઘુ ભાગ અંગત વૈભવ માટે એમ વ્યવહાર થઇ ગયો છે. આટલું આ થયું છે તે આપણા દેશી રાજ્યનું બંધારણ જોતાં જોણું થયું નથી, પણ મેં હમણાંજ ખતાવ્યું તેમ વધારે થયું છે. ચાલુ ઉત્પન્નમાંથી ચાલુ ખર્ચ અને અંગત વૈભવ નિભાવવો અને તે ઉપરાંત એટલી મોટી ખચત પાડવી કે જ્યાંથી મોટાં કાર્યો (Railway) રેલવે અને પ્રજાકીય બાંધકામો થઇ શકે તે કાંઈ જોડો સ્વાર્થલાગ નથી. રાજ્યકર્તાઓના મગજમાં જ્યારે એવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય કે તે પોતે Personal રાજ્ય નથી પણ પોતે પોતાની પ્રજા અને રાજ્યનો રાજ્ય છે ત્યારેજ આ સ્વાર્થલાગ, અને આત્માર્પણ કદંબી શકાય છે. અને આ સ્વાર્થલાગ અને આ આત્માર્પણનાં તરવો આપણાં દેશી સંસ્થાનોના અધિષ્ઠાતાઓમાં દાખલ થયાં છે તે આપણને વધારે સુસાંભિત ભવિષ્યની આશા આપે છે.

ઉપરની ચર્ચામાં એક વખત કહેવામાં આવ્યું છે તેમ રાજ્યબંધારણને એક મીનીટમાં બાંધવા કરતાં તેને સ્વતઃ ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થવા દેવું એ ઇચ્છવા લાયક છે તે પ્રમાણે આપણા સંસ્થાનોમાં આ વ્યવહાર ધીમે ધીમે ઉદ્ભવ પામી, સુદૃઢ બની રાજ્યબંધારણ

(constitution) ની પરંપરાને જન્મ આપતો જ્ય છે તે રાજ્યવાદક પુરૂષોને, દેશી રાજ્યોને પોતાને અને તેમના મંત્રીઓને અભિનંદન આપવાના કારણે આપે છે.

આપણા આ વિવૃદ્ધિના સમયમાં આટલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તો 'તે સ્થિતિ કદી ખડું જોસથી આગળ વધનાર તો કદી મંદગતિવાળી લાગશે તોપણ એ કહ્યા સિવાય છુટકો નથી કે તે ગતિ મંદ હોય તોપણ તે ગતિ છે. અને આપણું દેશી સંસ્થાનેત્રું મહાલખંધારણ, અને તેમની ક્ષીટીય સલતનતના મધ્યમાં જે સ્થિતિ છે તે લક્ષમાં લેતાં કાંઈ લક્ષમાંથી કાઢી નાંખવા લાયકની ગતિ નથી. ક્ષીટીય સલતનત સાથે કોલકરારો આરંભમાં થયા તેથી ક્ષીટીય સલતનત દેશી સંસ્થાનોના આન્તર વ્યવહારમાં દરમ્યાનગીરી કરી શકતી નથી. અને તેથી દરમ્યાનગીરી ધડીબર લાભકારી મનાય તો પણ ધ્યજ્ઞવા જેવી નથી. તે વાત લક્ષમાં લેતાં દેશી રાજ્યોએ સ્વતઃ આજીવ્યાજીવના જમાના અને આજીવ્યાજીવના સુધારાને લક્ષમાં લઈ જે ગતિ કરી છે તે ખડું દૃઢ અને સુરક્ષિત ગતિ થઈ છે એમ કહેવું જ જોઈએ.

હવે આપણે આજના વિષયના ત્રીજા વિભાગ ઉપર આવવું જોઈએ. તે કાલને હું વિકાસનો કાલ કહું છું. કઈ દિશામાં તે વિકાસ થાય તો પ્રજા અને રાજ્યને લાભકારી થાય તે વાત અગત્યની છે.

આપણું દેશી રાજ્યો ક્ષીટીય મુલકની વચ્ચેવચ આલેલાં છે અને દરેક દેશી રાજ્યનો મુલક ખીજા દેશી રાજ્યના 'મુલક સાથે તેમ ક્ષીટીય હકુમતના મુલક સાથે મિશ્રિત થયેલો છે. અને તેથી ક્ષીટીય મુલકમાં વધતી જતી સમૃદ્ધિ, ક્ષીટીય મુલકનો વિકાસ અને ક્ષીટીય રાજ્યનાં દૃષ્ટાંતો દેશી રાજ્યના મુલક અને તેમાં વસતી પ્રજાને અસર કર્યા સિવાય રહેશે નહિ. અને આપણું દેશી રાજ્યના યુદ્ધિવાન નરરત્નો પોતાની યુદ્ધિના પરિપૂર્ણ વિકાસ માટે દેશી રાજ્યમાં અવકાશ નથી એમ સમજી ક્ષીટીય મુલકમાં પોતાના ઉત્સાહનું દાર શોધે છે. ક્ષીટીય રાજ્યમાં યતા સુધારા વધારા જે દેશી રાજ્યના યુદ્ધિવાન નરરત્નોને, અને દેશી રાજ્યની લક્ષ્મીને તે મુલકમાં ખેંચી જાય તો દેશી રાજ્યો યુદ્ધિયજમાં, અને લક્ષ્મીયજમાં પછાત પડે તે સ્વાભાવિક છે. અત્યારે જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણી દેશી રાજ્યની મોટી અને જયત રહેલી લક્ષ્મી ક્ષીટીય મુલકમાં જુદી જુદી જમીન-ગીરીવાળી જોનો, અને શેરો, અને ખેડામાં રોકાઈ છે—આપણું દેશી રાજ્યમાં કરવાનાં કાર્યો કાંઈ ઓછાં નથી કે આપણે આપણું જયત નાણું અને આપણું જૂથજૂથ નરરત્નો ક્ષીટીય મુલકમાં મોકલવા સમર્થ છીએ એમ કહી શકાય. આપણું સંસ્થાનેત્રું મોટા વ્યવહાર ખેતી ઉપર છે. છતાં ખેતીનોજ પુરો વિકાસ કરવા કાંઈ પગલાં લઈ શકાતાં નથી. કોઈપણ દેશી સંસ્થાનની પ્રજા વર્ગનું નાણું (capital) જે ક્ષીટીય મુલકમાં લોનો, અને શેરો, ખેડા અને મોટામાં રોકવામા આવ્યું છે તે ખેતીના વિકાસ માટે રોકવામાં આવે તો ખેતી આખા થાય, અને નાણું ધીરનારા (capitalist) ને બાજનો મોટો ફાયદો થાય—નાણું ધીરનારાને બાજનો ફાયદો થાય અને ખેતીનો વિકાસ થાય તેથી સંસ્થાનની સમૃદ્ધિમાં તેટલો વિશેષ ઉમેરો થાય.

ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિની પણ આપણા દેશી સંસ્થાનેત્રુંમાં તેટલી જ જરૂર છે. આપણા સંસ્થાનેત્રુંમાં કપાસ, ખીયાં વીજેરેનો કાચો માલ યુક્ત થાય છે, પણ આપણે ત્યાં યાંત્રિક જળથી ચાલતી ફેક્ટરીઓ, મીયો વીજેરે ઉદ્યોગનાં સાધન ન હોવાથી તે કાચો માલ ક્ષીટીય

હકુમતનાં મુલકમાં અને પરરાજ્યોમાં મોકલવો પડે છે. આપણાં પોતાનાં ખાલકો, જેઓના શુજ્ઞતાનું સાધન ધીમે ધીમે એકલી બેતી ઉપર આવતું જાય છે તેઓ વર્ષનાં મોટા ભાગમાં નિર્ધારી થઈ જાય છે અને તેથી તેટલું બળ (Energy) નકામું જાય છે. કોઈ ગામડામાં જાઓ તો વર્ષના મહિના અને મહિનાઓ સુધી ચોરે બેસી ગપાટા મારવા સંખ્યા અંધ કામ કરી શકે તેવા મનુષ્યો આપ સર્વે જોઈ શકશો. શું આ આપણા સંસ્થાનની વસ્તીની આબાદી બતાવે છે? દરેક મનુષ્ય જોને ધન્યરે કામ કરવા માટે જ નિર્માણ કર્યું છે તેણે કામને અન્તે વાજખી રીતે અને હકની રીતે મેળવવા લાયકનો આરામ ભોગવેલો જોઈએ તે ઉપરાંતનો બધો વખત પ્રવૃત્તિમાં જ રોકવો જોઈએ. દીવસના ચોવીસ કલાક, અને કલાકની સાઠ મીનીટ અને વર્ષના ૩૬૫ દીવસોમાં વાજખી રીતે, હકની રીતે જેટલો આરામ જરૂરનો છે તેટલો આરામનો વખત ખર્ચ કરતાં બાકીના તમામ વખતમાં પ્રવૃત્તિવાન દરેક મનુષ્યે બનવું જોઈએ. આવી રીતે પ્રવૃત્તિવાન ન બનતો મનુષ્ય પોતાને અંગત તુકડાન દરે છે એટલું જ નહિ પણ આખા દેશના દારિદ્ર્યમાં વધારો કરનાર બને છે. પ્રવૃત્તિ એ કુદરતનો કાયદો છે. નિવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિને અન્તે જ મેળવવા હરકોઈને હક થાય છે. અને તેથી તે કુદરતના કાયદાનો અપવાદ છે. આ ધોરણ હોવું જોઈએ છતાં પ્રવૃત્તિનાં સાધનનો અભાવ છે તેથી તથા પ્રકૃતિમાં જ એક જાતની સાધનને અભાવે શિથિલતા બીજા સ્વભાવની માફક પેસી જાય છે તેથી કામ કરી શકે તેવો મનુષ્યનો જથ્થો આજસુ બની જાય છે. અને જ પ્રમાણમાં આ શિથિલતા વધતી જાય છે તે પ્રમાણમાં દેશનું દારિદ્ર્ય વધતું જાય છે.

હવે આપણે ત્યાંની બચત લક્ષી પર મૂલકની જામીનગીરીઓમાં ન રોકાતાં આપણા મુલકની બેતી અને આપણા મુલકના ઉદ્યોગને વિકસિત કરે તેટલા માટે આપણી પ્રજાના મનમાં આપણા દેશી રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠા (credit) માટે સારો અભિપ્રાય બંધાવો જોઈએ. અને તેવો સારો અભિપ્રાય બંધાવવા માટે પ્રજા, અને રાજ્ય વચ્ચે વિશેષ સંબંધ, વિશેષ પરિચય, અને વિશેષ ભરોસો થવાં જોઈએ. આપણાં દેશી સંસ્થાનોએ આજકાલ પોતાની પ્રતિષ્ઠા (credit) માટે ચિંતાભરી રીતે પ્રયાસ કરી રોકસમુદાયમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી છે. અને સંસ્થાનાની બેંકો, અને સંસ્થાનાનાં 'બોન્ડો' પણ છીટીસ સરકારની બેંક અને 'બોન્ડ' માફક વિશ્વાસ આપનારાં બનતાં જાય છે.

પણ પ્રજા અને રાજ્ય વચ્ચેનો વિશ્વાસ વધારે સુદૃઢ થાય માટે પ્રજા અને રાજ્ય વચ્ચે હજી વિશેષ એકંય (Identity of interest) થવાની જરૂર છે. રાજ્યનું હિત તે જ પ્રજાનું હિત છે. અને પ્રજાનું હિત એ જ રાજ્યનું હિત છે એમ માન્યતા ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે પ્રજાએ પોતાના વર્તનથી (by their character) રાજ્યના અંગીભૂત થવા પાત્ર છે તેમ બતાવી આપવું જોઈએ. તેમજ રાજ્યે પ્રજા ઉપર પોતાનો વિશ્વાસ છે એમ બતાવવો માટે તેમને માત્ર ઉત્તેજક નહિ રાખતાં રાજ્યની જોખમદાર ધુરા વહન કરાવવામાં બાંધીદાર બનાવવા જોઈએ. મુખ્ય મુખ્ય અને અગત્યના કેળવણીલા અને સુધારામાં આગળ વધતા દેશી રાજ્યોએ પોતાની પ્રજાનો આગેવાન અને વિદ્વાન નરોને પોતાની રાજ્ય સેવામાં જોડ્યા છે અને તેમ કરી પોતાની પ્રજાના અગ્રણી વર્ગોને એક રીતે રાજ્યધુરાના વહનની જવાબદારીમાં ઉપયુક્ત કર્યા છે.

આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યો અને તેમના અધિષ્ઠાતાઓ આજ આજીસ પચાસ વર્ષ થયાં

આમ મર્યાદા (limitations) પોતાના અધિકાર ઉપર સ્વતઃ મુક્તા નથી એ અને તેમ કરી તેમણે પોતાની આસપાસ પોને મુકરર કરેલી મર્યાદાનું વર્તુલ બનાવ્યું છે. પોતાના અંગત ખર્ચ માટે પણ વિદ્વાન અને શુદ્ધિવાન નરેશોએ દરમાસા (monthly salaries) મુકરર કરી આ સ્વતઃ મુકરર કરેલી મર્યાદા વધારે દૃઢ કરી છે. પોતાના રાજ્યકુટુંબીનાં વર્ણસેના પણ મુકરર કર્યા છે. અને આમ મર્યાદા ઉપર મર્યાદા મૂકી રાજ્યસદસી ઉપર પોતાના હક્કને સંકુચિત હદમાં લાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. રાજ્યના વાર્ષિક રીપોર્ટો પ્રસિદ્ધિમાં મુકી પ્રજા વર્ગને રાજ્યની સ્થિતિથી માહેત કરવા ઉપાય ચોજી પોતાના ઉપર એક નવીન અંકુશ મૂક્યો છે. આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યમાં રાજ્યપદ્ધતિ (constitution) ઉત્પન્ન થતી નથી. અને તે રાજ્યપદ્ધતિ ધીમે ધીમે મુદ્દ બની રાજ્યબંધારણરૂપે બનતી નથી. આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યમાં મુદ્દાનનો પ્રવાહ મુગો મુગો પણ અસ્પષ્ટિત રીતે આગળ વધતો નથી એ અને આવી રાજ્યપદ્ધતિનું એક કાર્ય બીજા અસંખ્ય કાર્યો માટે દર્શાવરૂપ બનતું નથી એ અને રાજ્યોની ગાદી ઉપર આવવા રાજ્યકર્તાઓ માટે નવીન નવીન બંધન ઉત્પન્ન કરતું નથી.

આ પ્રમાણે રાજ્યબંધારણ ઉત્પન્ન થતું નથી એ તે ખરી વાત છે તોપણ કોઈ સ્વચ્છંદી રાજ્યકર્તા તે તમામ જમાનાની મેહેનતથી, અને અનેક રાજ્યકર્તાઓના સ્વાર્થભાગ, સ્વાર્થ-છુટી થયેલા રાજ્યબંધારણને વીંછી નહી નાંખે તેને માટે પ્રયત્ન, અને દેશી રાજ્યનો દિતેન્ધુ વર્ગ હમેશાં ચિન્તાતુર રહે છે, અને તેથી દેશી રાજ્યના ખગ મિત્રો હવે એમ ઇચ્છવા લાગ્યા છે કે કેળવાયેલા રાજ્યે, એ રાજ્યનીતિના દિતનું એક દિમતવાન પગલું (a bold stroke of policy) બરું લેઈએ અને દેશી રાજ્યો અત્યારે ચોક્કસ ધોરણના અભાવે વખતે પોતાની અસત્થ સ્થિતિમાં પાછો ન જઈ પડે માટે રાજ્યબંધારણનું ધોરણ તેની આસપાસની ચોક્કસ મર્યાદાઓ સાથે સ્વતઃ મુકરર કરવું લેઈએ. આવી મર્યાદાઓ મુકરર કરવાથી રાજ્યની સ્થિતિ ચોક્કસ હોવા ખૂબવાળી (stable) થશે અને રાજ્ય-લક્ષી, અને રાજ્યહિત પ્રસંગે પ્રસંગે કરતા વાતાવરણના હુમલાથી ડોલાયમાન ન થતાં સ્થિર અને ચિન્તરથી થશે.

દેશી રાજ્યો તેમની સ્વતંત્ર સ્થિતિથી ખીટીય સરકાર કરતાં જનસમાજનું બહુ કરવા માટે વધારે શક્તિ ધરાવે છે. દેશી રાજ્યોના માલિકો દેશી રાજ્યો પ્રજાની સમક્ષ દરેક મીનીટ અને દરેક પ્રસંગે દરેક કાર્ય માટે હાજર હોવાથી, દેસ, કાળ અને પાત્ર ઉચિત મુદ્દા કરી શકે છે. એક ચોજના સારી છે તો તે અમલમાં મુકવા માટે રીતસર મંજુરીઓની જરૂર નથી. કાળગ ઉપર લાંબા કારણો અને લેખો તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. દેશી રાજ્યમાં રાજની પોતાની હસ્તિ પ્રજાવર્ગમાં તેમની સિરોમણી તરીકેની હોવાથી ધોરણનાં સખ્ત બંધનો દેશી રાજ્યને નડતાં નથી. કોઈ ધોરણ સખ્ત હોય તે તાત્કાલિક સિધ્ધિ કરવું હોય તો થઈ શકે છે. જે દાહને પામતા ઝાડીયા મુલકમાં કેટલાંએક વર્ષો દાહવાં પડે છે, અને કેટલાંએક ખર્ચ કરવો પડે છે તે દાહ દેશી રાજ્યમાં તરત વિના ખર્ચ મેળવવી એ સહેલ છે. રાજ પોતે રેલત વર્ગને ઓળખવા ધારે તો ઓળખી શકે છે. અમલદાર વર્ગ તો પ્રજા મધ્યેનો જ હોવાથી પ્રજાની હાજતો જાણી શકે તેવો હોય છે. મુલકના અંતરો (Distances) બહુ નથી. અને તે અંતરો ટુંકા છે તેને વધારે ટુંકા બનાવનારાં નાર, ટપાક, રેલવે, ટેલીફોન, અને મોટરનાં સાધનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. માત્ર તેમનો વધારે

વિકાસ અને વધારે બોહોળો ઉપયોગ કરવો એટલું જ ઉદ્દેશ્ય રહ્યું છે. આ અતરો મૂલે ટુંકા હતા તે હવે વધારે ટુંકા થવાથી અમલદારોનો સ્વચ્છંદાયાર ટપી શકે તેમ નથી.

આવા ખાસ સંયોગો દેશી રાજ્યોને લાભકારી છે. અને તે સંયોગોનો લાભ લઈ દેશી રાજ્યોએ હવે પ્રગ્નને પોતાના વિશ્વાસમાં વધારે લેવી જોઈએ. પ્રગ્નવર્ગ વધારે વિશ્વાસમાં આવવાથી પોતાની સમૃદ્ધિના વધારાની સાથે વધારે કરો આપશે અને તેવા વધારે કરો રાજ્યલક્ષ્મીના વિશેષ વધારા માટે સાધનજૂત બનશે. દેશી રાજ્યો ઉપર વધારે વિશ્વાસ એસતાં દેશી રાજ્યની પ્રગ્ન ઉપરાંત બ્રીટીશ મુલકના સખ્ત બંધનોમાંથી આરામ શોધતી પ્રગ્ન દેશી રાજ્યમાં પોતાની સમૃદ્ધિ સાથે વાસ કરશે. અને તેવા વાસ કરી રાજ્યના શ્રમ સાધનોને ખીલવવામાં તેમણે બ્રીટીશ મુલકમાં મેળવેલા ધન, અનુભવ, અને બુદ્ધિબળથી મદદ કરશે. બ્રીટીશ નાગરિકોનું બચત નાણું દેશી રાજ્યની જામીનગીરીઓ શોધશે અને દેશી સંસ્થાનની વૃદ્ધિમાં અનેક રીતે મદદ કરશે.

દેશી રાજ્યોને અસારે પરાયા મુલકોથી બીડવાનું નથી. તેમના ઉપર પરદેશી રાજ્યોની ચણમ્મોનો અવકાશ નથી તો તેમણે તેમની આન્તર બ્યવસ્થા લોકકલ્યાણ અર્થે ખીલવવી જોઈએ. તેઓએ નિયમ તરીકે વિદ્યાર્થીઓની અમુક સંખ્યાને યુરોપ, અમેરિકા, અને જાપાન આદિ દેશોમાં કેળવવાની તક સુમાવવી જોઈએ નહિ અને તેમ કરી પોતાની પ્રગ્નના ઉદ્ધારની સાથે કમશઃ આખી હિન્દની પ્રગ્નના ઉદ્ધારનો આશિરવાદ લેવો જોઈએ. યુરોપ, અમેરિકા આદિ દેશોમાં કેળવાયેલા વિદ્યાર્થી વડના ઝાડની માંદક અનેક નવીન શાખાનું બીજ બનશે. દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને તેમના કાર્યવાહકો પણ હિન્દના જ બાળકો છે અને તેથી હિન્દ દેશી રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના સમૃદ્ધિવાન, પોતાના કેળવાયેલા બાળકો મારફત હિન્દના અબસુદાયમાં આટલો દિરસો ભાગે તો વાજબી છે એમ કહેવામાં જરાએ બાધ નથી.

પણ એ બધાં પરિણામ લાવવા માટે દેશી રાજ્યોની રાજ્યપદ્ધતિ ડોલાયમાન ન રહે તે જોવાનું છે, અને તે પદ્ધતિ ડોલાયમાન ન રહે તેટલા માટે રાજ્યના અધિષ્ઠાતાઓ અને રાજ્યના કાર્યવાહકો ઉપર સુકરર ચોક્કસ પ્રકારનાં અંકુશો હોવાં જોઈએ. અને તે અંકુશો મુકવા માટે આપણાં રાજ્યકર્તાઓએ સ્વાર્થસાગ, સ્વાર્પણ બતાવવાં જોઈએ. જૂતકાલમાં અસાર સુધીમાં ઘણો સ્વાર્થસાગ અને ઘણું સ્વાર્પણ બતાવવામાં આવ્યું છે પણ તે સ્વાર્થસાગ અને સ્વાર્પણનું પરિણામ એક રાજ્ય ફેરફાર સાથે રહે થવા બીતિ રહે છે તેથી હવે એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે રાજ્યબંધારણ હવે એવું અને દૃઢ થયું જોઈએ. અને જે આમ થશે તો જ ઇંગ્લંડનો વૃદ્ધિનો પ્રવાહ જે આજ ૧૦૬૬ થી અત્યારે ઇ. સ. ૧૯૦૬ સુધી સતત વૃદ્ધિમાન રહ્યો છે તેમ દેશી રાજ્યની વૃદ્ધિનો પ્રવાહ પણ વધતો જ રહેશે.

આજનો વિષય રાજ્યકારી હોવાથી દર્શાવતો મેં આપ્યાં નથી. અને દર્શાવતાં અભાવથી કેટલીક કશિષુતા વ્યાખ્યાન સમજાવવામાં લાગશે તે હું સમજું છું પણ મેં પોતે વિષય પસંદ કર્યો ત્યારે જ જણાવવા રજા લીધી હતી કે વિષયને હું વ્યક્તિ તરીકે ચર્ચવા માંગતો નથી. પણ સામાન્યરૂપે ચર્ચવા માગું છું અને તેથી મેં પ્રયાસપૂર્વક વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ દુર રાખ્યો છે.

કુંડલા.

તા. ૫-૬-૦૯

વીરલલાસ ગીરમશાંકર.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

ચાલુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં ચાન તંતુઓને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) સોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગયલા પુરપત્તને પાછું બંધે છે.

૩૨ ગોળીની ડબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

મેહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારૂં પુસ્તક પાંચો.

તે આરોગ્ય, દોષત અને આજ્ઞાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારૂં છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

સર્ગભગ લાખ પ્રતો **મુદ્રત** વહેંચાઈ ચુકી.

તે પુસ્તક.

ઈંગ્લેન્ડ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (અરબી લિપિમાં), બંગાલી અને તામિલ
બાષામાં તૈયાર છે. તેહુચ ખાપામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

FURTHER THE EDUCATION OF OTHERS

‘ As you will thus educate yourselves, so we expect you to be mindful of your duty in forwarding the education of others. You may not be able to do much, some may have it in their power to do more than others, but if you are well satisfied of the pleasures and the profits of knowledge in your own case, you ought to seek to impart the same benefits to your fellows. Every educated man who like you has been stamped by the University may become the centre of a fresh circle of educational activity and action. The scholar who studies merely for himself, pursues but a selfish aim, scarcely worthy even of praise or of approval. nay, it may be that he is but unconsciously wasting his invaluable, irrevocable time in another form of laborious idleness. He is like a fountain, the waters of which fall back unproductive into the basin of its own reservoir; while the scholar who labours for his fellow-men is like an abounding river, which gladdens and fertilises the country through which it runs. The one at best is but as a star upon a cloudy night it shines, but in privacy, and so far as this world is concerned, with ineffectual fire, the other is as the universal Sun, seen and felt through the clear atmosphere at midday, giving out light and warmth to all mankind.”—

J. B. NORTON.

In a Connection Address of the Madras University (1863)

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यथायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્

વર્ષ ૮, અંક ૧૧.

[માસિક.]

કાર્તિક, મવત્ ૧૯૬૬.

તન્ત્રી—પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ દ્રુવ એમ એ એન્ડ એલ્ડર્ની

સન્ધ્યાકાળે સાગર કિનારે	૪૮૧
(રા રા અરુદેશર ક ખજરદાર)	
કવિતા પ્રવેશ	૪૮૪
(રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી એ સી એસ)	
મેવાડના રાણાઓ અને ગુજરાતના નાગરો	૪૮૬
(રા રા દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાગરમ્ એમ એ)	
ગુજરાતની શ્રી કવિઓ	૪૮૯
(શ્રી વિદ્યા બી એ)	
મનુષ્ય સ્વભાવ	૪૯૭
(શ્રી સુમતિ)	
નાઇટ્રોજનવાળા ખાતરો	૪૯૯
(રા રા સંકિર્ણદ બેઠાલાલ શાહ એમ એ)	
સાહિત્ય અને તેના અંગો	૫૧૪
(રા રા મોદનલાલ પાર્વતીરા કર દવે એમ એ એવએવ બી)	
દક્ષિણના પ્રવાસની સંક્ષિપ્ત નોંધ	૫૧૭
(રા રા મોતીલાલ મોદનલાલ)	
રામકૃષ્ણ અને ભરથરી	૫૨૪
(રા રા ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા)	

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતી સાહિત્યના ભાસ્કરો, (૬) તાળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પૌરોહ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અંદરની) ગ્રંથના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીમ તરીકે મોકલવામા આવશે. માત્ર પૌરોહ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા રૂપા કરવી બીજા વર્ષનાં રૂ. ૧-૦-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પૌરોહ સાથે)

છૂટક નકલ એક અંકના રૂ. ૦-૬-૦

મળવાનું ઠેકાણું—વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ.

“વસન્ત” ના ત્રી સાહેબ,

ઈ. સ. ૧૯૦૯ ની સાલમાં પ્રમિદ્ધ યથેશ્વર ગુજરાતી સાહિત્યનું અવલોકન લખવાનું કામ અમદાવાદની ગુજરાત વર્તમાનપત્ર મોસાવટીની વ્યવસ્થાપક ધર્મિષ્ઠિએ મને સોંપવાનું કરાવ્યું, તે મેં મેવાબુદ્ધિથી ઉપાડી લેવાની લિખત કરી છે, તેા એ સંબંધે કર્તાઓ, સોમાવટીઓ, ગ્રંથો, પુસ્તક પ્રસિદ્ધકો, હાપખાનાંઓ, વર્તમાનપત્રો, આદિ ને કાંઈએ ઈ. સ. ૧૯૦૯ ની માલ દરમિયાન ગુજરાતી પુસ્તકો, ચોપાનિયાં, માસિકો, વર્તમાનપત્રો, રિપોર્ટો, આદિ પ્રસિદ્ધ કર્યું હોય, તે સાને આપના પત્ર દ્વારા વિનંતિ કરવા રજા લઉં છું કે તેની એક એક નકલ મને “મિલિસ રટેશન, રાજકોટ” ને સરનામે તા. ૧૫ ફેબ્રુવારી ૧૯૧૦ સુધીમાં મોકલવા રૂપા કરજો; અને વળી તે દરેકમાં “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પુસ્તકાલયને ખેટ” એ મુજબ લખીને મોકલવાની તરફી લેજો, એટલે એ પુસ્તકો આદિ વંચાઈ ગયા પછી મારી પાસે રાખવાને બદલે પરિષદ પુસ્તકાલયને મોંપી દેવામાં આવશે.

ઈ. મ. ૧૯૦૯ માં પ્રમિદ્ધ યથેશ્વર તમામ વસ્તુઓ મળે તો જ મારા અવલોકનમાં પૂર્ણતા આવે એમ હોવાથી ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો તથા મામિંકોને વિનંતિ કરવા રજા લઉં છું કે સાંચે આ કાગળ પ્રકટ કરીને મારી આ માગણી આખા દેશમાં સર્વત્ર જાણીતી કરવાની મદદ કરવા મહેરબાની કરવી. તા ૧૯-૧૨-૦૯, બળવંતરાય કલ્યાણરાય કોકેર

આહકોને વિનંતિ.

વર્ષે આખર સુધી લવાજમ ભરી દેવાનું મુસ્તવી ન ગણતાં, તુરત તે ભરી દેવાની આમ્રા આહકોને વિનંતિ છે. કારણ કે સર્વ પત્રોનેા રિવાજ અગાઉથી જ લવાજમ લેવાનો હોય છે—અને એ રિવાજથી પરિણામે આહકોને જ લાભ થાય છે કેમકે વી. પી. વગેરે કરવામાં રોકાતો વખત તથા મહેનત બચે છે તેમજ ગ્રેસ વગેરેનાં બિઝ વહેલો ચૂકવાય તો ખર્ચ ઓછું આવે છે, અને ઓછું ખર્ચ એ આહકોને જ ફાયદાકારક છે. વ્યવસ્થાપક.

શુદ્ધિપત્રક,

વસન્ત વર્ષ ૮ અંક ૧૦ આશ્વિન ૧૯૧૫

ખાનું.	કડી	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૪૪૩	૨	૩	કળકળતી	કળકળતી.
૪૪૪	૫	૫	કંઈ	કંઈ એમાંથી.
૪૪૫	૧૫	૪	પ્રભુની	પ્રભુજીની.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भृत्ये न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्.

વર્ષ ૮, અંક ૧૧.

[માસિક.]

કાર્તિક, સંવત્ ૧૯૬૬.

સન્ધ્યાકાળે સાગર કિનારે.

(હરિગીત.)

ગભીર સાગર ઉછળતો ધુળવે ધગ ગર્જન કરી,
ને ઘોષ તેના ગગનને ઘૂમ્માવતા ખુબ ધુન ભરી,
એ ઘોષના તરતા તરંગે કિરણ રંગો પ્રોઈને,
નગવેલડીx પાછળ સૂતો રવિ સૌમ્ય સન્ધ્યા મોહોને.+ ૧
ચુમ્મે શિખર આકાશને ત્યાં કનકસન્તા રેલતી
અન્ધારખુબ વહો જાય ધીમે રંગ વ્યોમે ખેલતી,
શિખરો નીચે છાયા ઊંડી લખાતો જાય ધરાપરે,
ને મંદમંદા ચક્રિકા નિજ એહધ્વામે જગ ભરે । ૨
સાગર ફેટે નિજ તાનમાં, ભરતી ભરે, ખાલી કરે,
ને શૂદ્ધ લેખે જગતનો ઇતિહાસ તટ પર ચીતરે:
ફરી એજ સાગરતીર હું આવી પહુ તે વાંચવા,
પણ એક કંઈ સમજું જરા ત્યાં હૃદય લાગે નાચવા । ૩
એ ધન્ય પળમાં હૃદયના તારો, ઝીણા ઝઝણી રહે,
રણુકાર કંઈ ઊઠે દિલે, નવજ્યોતિ કંઈ આખે વહે!
મંસારના અંગારની ત્યાં ઝાળ ના કંઈ લાગતી,
પથુ ભાવિતુ ઉર ચીરતી નવકલ્પના કંઈ જગતી । ૪

x પર્વતોની દાર પાછળ દાર એટલે પર્વતોરૂપી વેલી.

+ મોહિત કરીને.

એ મિષ્ટ પાનમાં અંતરે મૃદુ ભાવ કંઈ જન્મે નવા,
 ઘડી રક્ત સાથે શ્વાસને પણ તે કહે ચંબી જવા;—
 આંખો છતાં દેખે નહીં, કણ્ઠો છતાં સંજો નહીં,
 પણ આત્મ જોડે જર્ગી વધુ દેખે વધુ સંજો તહીં । ૫

એ પણ વિશે પડી રેતીમાં, હું જોઉં જાંચે ને નીચે:
 રજની ધીમે અન્ધારજળ આકાશથી જગપર સિંચે;
 પ્હોડો, મિનારા, વૃક્ષ સૌ—દુનિયા અધી-તેમાં રૂમે,
 એ નિત્યપ્રલય જ નિરખવા તારા નમે નીકળી જોમે । ૬

દુનિયા રૂમે, દુનિયા તરે: એ જોય માનવ સર્વદા;
 આ વિશ્વના પક્ષાંતણી દાંડી રહે નવ રિથર કદા;
 દુનિયા તરે, દુનિયા રૂમે: માનવ જોડે, માનવ સૂએ,
 ને બાર બેસેતા પ્રાણી શું ચાલી જતું સઘળું જુએ । ૭

દુનિયા રૂમે, દુનિયા તરે: તરતાં રૂમે, રૂખતાં તરે:
 રૂખતાં વીણું મોતી અને તરતાં જીલે તારા કરે ।*
 એ વીણતું, એ જીલતું, આ વિશ્વ ચાલ્યું જાય છે,
 અગણિત વર્ષ થયાં ઉભાય પક્ષાં હિંદોળા ખાય છે. ૮

દુનિયા બધે અધુરી દિસે, માનવ બધું સમજે નહીં:
 આ સત્ય શું, આ શુદ્ધિ શું, કરોને પડે શંકામહી !
 અધુરું દિસે નજરે બધું તે પૂર્ણ સર્વ થશે મળી,
 છૂટી પડી લાગે કડી સન્ધાય ત્યારે સાંકળી । ૯

નહિ સત્ય હર્ગમ કો યક્રી, નહિ શુદ્ધિ હર્ધંટ કો દિલે:
 જોતાંx બધા તારા જુએ, કુસુમો સહ કાળે ખીલે;
 જ્યમ મ્હેલથી ત્યમ જૂંપડેથી ધૂમ્ર જ્યોત્સ્ન જાય છે;
 પણ માનવીથી માનવી જૂદો જ કંઈ દેખાય છે । ૧૦

આ દૃશ્યબેદે વિશ્વ પશ્ચુ તો બરાતું ડોળતું,
 કો દૂરદિવ્યપ્રસંગ માટે સહિને હિંચોળતું;
 કર્તવ્ય કરતો માનવી નિજ ભાગ નાંખે તે વિશે,
 શંકા કરે નહિ કે ન બેદાબેદ જાણે કો મિત્રે. ૧૧

* દુનિયા અનેક ચટતીપડતી જોય છે, પણ પડતીમાં કે ચટતીમાં તે તો લાભ જ મેળવે છે. અને પોતાની ઉઠાંતિ કરતી જ જાય છે, એવો અર્થ થવો જોઈ.

x દેખતાં; ને જોઈ શકે તેઓ.

માડી થકી કચન જડે, પતથ વિશે મ્લો મગે,
હા, તેમ માનવદેહમાંથી દેવ આખર ઝળઝળે!
સુખદુઃખ આ વૃક્ષ વધતું મળતી ભર ધારશે,
ફળફૂલથી રૂકી રહી આનન્દ દિવ્ય પ્રસારશે! ૧૨

કંઈ પર્વતો પોંગળી જઈ ઝાકળ સમા બાંધી જશે,
પડશે ધગ સાગરમુખે, સાગર હટી ખાલી થશે,
ખરશે ઉડું, ગ્રવિ શીત થશે, પડશે શયી કાળો ખમાડું
પણ માનવી કર્તવ્યવશ વધતો જશે નિજ તેજમાં! ૧૩

જે તેજ વેરાયુ જશે તે બિન્દુરૂપ મ્હુ બધે,
આ વિશ્વમા તારા સમું નિયમે ન્હી આગળ વધે,
અન્ધારમા ધસાય પણ છે દ્રુટિ દૂર દિશા બધી,
કો મહાતેજ વિશે જઈ મળશે બધી જ્યોતિર્મળી! ૧૪

નીચે પડી આ રેતીમા જોઉં બાંધા આકાશને,
આતુરનયન નિરખુ ગગનમંડળ રમાતા રાસને
અઘાંડ કુલ ઝમકારતું જ તથાપ બાંધી તાનમા,
ને આ ધગ પણ દોડતી લઈ જાય સૌ તે સ્થાનમા! ૧૫

તો હે મહામુખ સાગરા! તુજ ધપ નિત્ય ગમ્મવજે!
એ ઘોષમા અમને સદા કર્તવ્ય અમ સમન્નવજે!
તુજ નિત્યન્નમત હૃદયનુબળ આપજે અમને જતા,
આ પગ સખી કંઈ ધન્ય પગ દેજે ધણી, હે સાગરા! ૧૬

અન્ધારમા આ તારવા નિજ પથમા વાવે કમે,
આકાશભગતા બન્ય તેજે જઈ પ્રભાને સદૃશમે
તમ આ ધરા પગ ધૂમતા, હે સાગર! આપણુ જશુ
તે દ્વરદિવ્યપ્રસંગમા હું, હું, બધા સાથે થશુ! ૧૭

મદ્રાસ } અરદેશર કૃ. ખબરદાર.
૮-૧૧-૦૯.

કવિતાપ્રવેશ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૨૬ થી.)

આ 'ઇતિહાસદર્શન'માં મરહૂમ નવલરામભાઈ તથા હુ. હ. કુવની સહિત્સેવાની નોંધ લેતાં આ સંગ્રહકારો એક અપૂર્વ નિયમ સાક્ષરચર્યાને અંગે દર્શાવેછે. એ નિયમનું પરિણામી રૂપ એજ યાપ છે કે યોગ્યતા-અયોગ્યતાના પ્રશ્નથી નિરપેક્ષ કોઈ પણ ઉછરતા 'કવિ', લેખક વગેરેને ગમે તેમ પણ ઉત્તેજન આપવું. આ બોલવું જરાક સાદસ બરેહું જણાશે. સંગ્રહકારોના શબ્દો આથી વધારે સાવચેતી બરેલા અને સંકુચિત છે; પણ જે મરહૂમ હુ. હ. કુવની ઉત્તેજનકૃતિને વિશે એઓ પ્રશંસાદષ્ટિથી જુવેછે અને જે આધુનિક વિવેચન લખનારાઓમાં ઊનતા એઓ ખતાવેછે, — તે વિચારતાં તો ઉપરનું જ પરિણામ દ્રશ્ય થાયછે. પરંતુ ન્યાયને ખાતર હેમના શબ્દો જ ઉતારિયે. નવલરામભાઈ વિશે બોલતાં કહેછે:—

“પ્રતિષ્ઠિત લેખકોની ખામિયો અજવાળામાં લાવી તે ભવિષ્યમાં સુધારવા સ્થવતા મુવક અને અનભિજ્ઞ લેખકવર્ગને દુષ્કા કરતાં શિખામણુ વધારે આપતા. નહોતું અવલોકન; નમાં પણ ખામીઓ કરતાં ખૂબીઓ વધારે દેખાડતા.”

આ શબ્દોમાં કાંઈ વાંધા બરેહું નથી. પરંતુ નવલરામભાઈની પદ્ધતિનું આ એકપક્ષી સ્વરૂપ છે એમ કહેવું પડશે. ‘સુબોધચિંતામણિ’ ઉપરનું હેમનું વિવેચન, હુ. હ. કુવની સંસ્કૃતમય ભાષા વિશે હેમના “એક ચિત્રદર્શન” કાવ્ય ઉપરની ટીકા વગેરેનું હાઈ જોતાં જણાશે કે હેમણે દ્રવ્યજ્ઞાના અંશો ઉપર દદતાથી પગ મૂકવામાં કસર રાખી નથી. “સાત ચોપડિયોના જોર ઉપર કૂદનારા” લેખકોને હેમણે દદતાથી દબાવેલા છે; એ વચન જ હેમનું પોતાનું છે અને દદતા બરેહું તેમ જણુ સ્પષ્ટ છે. તેમજ એક મહેતાજીએ નાટક રચીને હેમને મોઢકયું હશે તે વિશે શાળાપત્રમાં એક જ વાક્યમાં ચાબૂક લગાવી હતી તે શબ્દો નોંધવા લાયક છે:—“આ મહેતાજીને હમારી સલાહ એટલી જ છે કે હેમણે નાટક કાટકતું એટલે છોડી દઇને છોકરા ભણાવવામાં જ લક્ષ રાખવું.” આ મતઘળના શબ્દો, દતા. આ શિવાય અનેક પ્રશ્નો ખતાવી સકાય, જેમાં નવલરામભાઈએ આ પ્રકારની સ્પષ્ટ વાણી, ઉપહાસ, વગેરેનો ગંભીરતાથી પણ દદ રીતે ઉપયોગ કર્યો જણાશે. હેમણે એક સ્થળે પોતાના અવલોકનકાર્યના નિયમોના ઇશારો કરેલો યાદ છે. જે પુસ્તકો કેવલ નમાણાં હોય તે માત્ર એકાદ વાક્યમાં પતવવાં. જેમાં કાંઈ તત્ત્વ હોય તે વિશેષ ચર્ચાને માટે લેવો, અને ગુણુ હોય બંનેની પરીક્ષા કરવી. આ કારણથી એઓ “ખામીઓ કરતાં ખૂબીઓ વધારે દેખાડતા” એ વચનમાં બંને વાતનું તોલન કરવું કહણુ લાગેછે. અલબત્ત, — “નવી કુપજોને બહુ જ નાજૂક દાચથી: અડકવું જોઇયે. અજાણતાં પણ બેદરકારી ધતાં તે કાચી તૂટવાનો સંભવછે” — એ તત્ત્વ સર્વથા સંમાન્ય જ આપણે ગણું જોઇયે. પણ જ્ઞાદારે આ સંગ્રહકારો જ એમ આગળ વધીને સ્પષ્ટવેછે કે હાલના વિવેચકો એ તત્ત્વનો અનાદર કરેછે, ત્હારે કહેવું યામ થાયછે કે એ આરોપમાં કાંઈક અણુખાયો અન્યાય સમાયોછે. “આપણા હાલના સાક્ષરો આ પ્રમાણે જ વર્તે તો કેવું સારું?” આ હેમના વચનમાં આ આરોપ સ્પષ્ટ

રંગભૂમિને શીખાઉ લેખકની અભ્યાસશાળા ખનાવી દેવાનું હેમનું વલણ નહોતું. હ. હ. ધ્રુવના 'ચન્દ્ર'ને આ અભ્યાસશાળા ખનાવી હોત તો પણ દીક; પરંતુ એ સ્થાનમાં સુધારવાના પ્રયાસનું દર્શન જણાતું નહોતું; માત્ર સર્વ પ્રકારના માલનું સંમંદસ્થાન અને પ્રદર્શન એ માસિકને ખનાવ્યું હતું. આથી લોકપ્રિયતા મળે: સાહિત્યસેવા તો ના થાય.

આ પ્રશ્નને છોડતી વખત એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે અવલોકનકાર અને અવલોકન થનાર એ બે જણના પ્રયાસની ભૂમિ એક જ હોય તો અવલોકનના હેતુ વગેરે વિશે ગેર-સમજ થવાનો ભય વધારે રહેછે; પછી ગમે એટલાં સત્ય ધોરણોથી અવલોકન થાય. મારે હેવે પ્રસંગે—કર્તવ્યની લાગણી સમજા હોય નહિ તો—અવલોકનનું કાર્ય આદરવું નહિ એ સલામતી ભરેલું છે. પરંતુ કર્તવ્યની આજ્ઞા થઈ એમ લાગ્યું તો પછી ખોટા ભયથી વૃથા દાક્ષિણ્યની સેવા કરી સાચાં ધોરણોને ઘસારો પહોચાડવો એ પણ એક જાતની બીરતા જ છે.

આ વિષય આટલેથી બસ કરી આ ઇતિહાસદર્શનના નિબન્ધમાં આપણી ભૂમિ, ભૂતા કવિયો, વગેરે તરફ પૂજ્યશુદ્ધિ સંયમમાં ના રહેવાના પ્રકાર તરફ વળિયે. પાશ્ચાત્ય મ્હોટા મ્હોટા કવિયોના જેવા આપણામાં પણ થયાછે એમ ખતાવવાના લોકે મ્હોટા જોડે ન્હાના સરખાવવાનો અયોગ્ય પ્રયાસ આજ પહેલાં અનેક જણે કરેલો છે. સ્વ. ગોવર્ધનભાઈએ એ સ્વસંતોષક વૃત્તિને વિશેષ પ્રેરક બળ આપ્યું જણાય છે. પ્રેમાનંદ તે શેકસ્પીઅરની બરોબર, દયારામ તે બાયરનની બરોબર, વગેરે અનેક અસમાન તુલનાઓ કરવામાં આપણા ન્હાના સરખા, અને વિષયગામી આત્મસંતોષની ભૂખ તૃપ્ત થતી હશે, પરંતુ એ વૃદ્ધિનો કે સંત્યદ-ર્શનનો માર્ગ નથી જ. પરંતુ સામાન્ય વચનો બસ કરી ઉદાહરણ આપિયે. ઇતિહાસદર્શન પૃ. ૬ કે નીચે પ્રમાણે દીકાછે:—

“જગીને જોઈ તો જગત દીસે નહિ, ઊંધમાં અટપટા ભોગ બાસે ‘—એ નરસિંહની લીંટી અને

‘I slept and dreamt that life was beauty,
I wake and found that life was duty.’

એ વર્ણવેયની કડી વચ્ચે કેટલું સામ્ય છે! પણ એક ૧૫ મા સૈકાનો કવિ હતો અને બીજો ૧૯ માનો.”

આ દેકાણે કહેવું પડે છે કે આ બેમાં જેણેલું સામ્ય કેવળ બાહ્યસ્પર્શ અને એકાંશી છે; એટલું જ નહિ પણ જરાક ઊંડી અર્થ પરીક્ષા કર્યાથી બંનેમાં તાત્વિક ભેદ મહત્વનો જણાઈ આવશે. સ્વપ્ન અને જાગૃત દશાના અનુભવોમાં ફેર, અને તે અનુભવનો વિષય ‘જીવન’—એટલા જ સમાન અંશ આ બેમાં છે. પરંતુ જીવનને સ્વપ્ન ગણવાનો પ્રકાર તો સર્વ દેશમાં, સર્વ તત્ત્વવિચારમાં, અતિ પદિચિત છે; તેથી બાલ્યતલને સ્પર્શનાર વિચારસામ્યમાં ચમત્કાર જેવો એ જરાક વૃથાલોક જેવી વાત છે. પરંતુ આ જીવન તરફની આ બંને કવિની દૃષ્ટિમાં મૂલ્યગત ભેદ આ બે વચનો કેટલો બધો દર્શાવે છે તે, નેહાયે. નરસિંહ મહેતાની પંક્તિમાં અદૈત મૃતને અનુકૂળ જીવનની—જગત માત્રની—અવાસ્તવિકતા સૂચવાઈ છે.

વસ્તુત એ અસત જ છે, એમ હેતુ છે વર્સ્વર્ધની પકિતયોમા જીવન (જગતની વાત નથી, માનવ જીવનની છે માનવનું વ્યક્ત જીવન) અસત નથી માન્યુ, છે તો વાસ્તવિક, પણ જીવનને માત્ર સૌન્દર્યમૂર્તિ માનવી, આનન્દોપભોગનો વિષય જ માનવો તે સ્વમવત્ અસાર વાત છે, અને એ જીવનને કર્તૃ-અર્થ તરીકે, કર્તૃ-અસાધન તરીકે, ગણ્યુ તે જગત દર્શન—સત્યપરીક્ષા—છે, તે ખરી સ્વરૂપકલના છે, એમ તાત્પર્ય છે આ બે અર્થમા કેટલો બધો ફેર છે ! છતાં ઉપરટપકિયા સામ્યથી મોહી જવામા લાખ શો ? આપણા દેશમા ૫૦૦ વર્ષ ઉપરની કવિતા હાલના પાશ્ચાત્ય ૧૮ મા સૈકાના ઉચ્ચ કવિતાની બરોબર હતી એમ વૃથા અભિમાનનું પોપણુ કરવા ઉપરાંત ખીણુ ફળ જણાતું નથી આ વૃત્તિ આપણા જ વિકાસને ક્ષતિકર છેડું,

આ પદ્ધતિ સ્વ ગોવર્ધનભાષ્યે વિશેષ પ્રચલિત કરીછે, તે કહેતા હેમણે કરેલી આ પ્રકારની એક તુના યાદ આવેછે પ્રથમ સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રમુખ સ્થાનથી વાગેલા નિબન્ધમા હેમણે નીચે પ્રમાણે કહ્યુંછે —

“ ‘ જળદ્વા ંયોત ત્રેત રવિકોટમા હેમનો કો જયા નીસરે તોતે,
સચ્ચિદાનન્દ આનન્દ રી । ૨૨ મોનાના પારણા મારિ જૂલે ’ ”

જળદ્વા આ સોનાના પાણ્યમા ઝુલતા સચ્ચિદાનન્દને કવિ કયેછે ત્હા ઇશાવાસ્યોપનિ પદ્ સોનાના પાત્રમા સત્યતત્ત્વને શુભ મહેલુ ગણી કયેછે —

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્વાપિહિતં મુખમ્ ।

૪

તત્ત્વ પૂષ્પપાવૃણુ સત્યધર્માવદષ્ટયે ॥

અધ્યાત્મદષ્ટિ સોનાના પાત્રમા સચ્ચિદાનન્દને જીવેછે તો ભક્ત કવિ ત્હેને સોનાનાપ પારણામા જીવેછે અને ઝુલાવેછે ’

ડું નગસિંહમહેતાની આ પકિતયોતુ માહુ સૌન્દર્ય અને ગમ્ભીરતા સ્વતન્ત્ર રીતે આ કર્પક છે તે વાતની ના નથી પરતુ મહારો વાધો જીદા જ પાયાઉપર છે તે ઉપરની ચર્ચાથી જણાશે

‘ ભોગ ’ શબ્દ છે તે ઉપગ્રથી ‘ beauty ’ ના અર્થ જોડે સામ્ય વખતે કોઈ બેસાડવા જશે પરંતુ જગતતુ અસતપણું અને સાચા તરીકે સ્વીકારેલા જીવનનું ભોગ વિલાસના વિરોધમા કર્તૃઅસાધનતુ સ્વરૂપ એ બે તરવો વચ્ચેનો ભેદ તો અડગ જ રહેછે અને મૂળ ઉતારામા ‘ ભોગ ’ ને ઠેકાણે ‘ ભાસ ’ શબ્દ છે, તે શુદ્ધિપત્રમા ‘ ભોગ ’ એમ સુધાર્યુંછે. પરંતુ જો ‘ ભાસ ’ એમ કોઈ પણ ઠેકાણે પાડ હોય તો ‘ ભોગ ’ કરતા ‘ ભાસ ’ એ જ વધારે સુધટિત થાયછે ‘ અટપટા ભાસ ભાસે ’ હેમા અર્થઘટના બધ બેસતી આવેછે ‘ ભોગ ’ ને ‘ અટપટા ’ એ વિશેષણુ તેમ જ ‘ ભાસે ’ એ ક્રિયાપદ પણ અર્થ જોતા અતુરૂપ નથી જણાતા, કેમકે ભોગ તે આન્તરે અતુભવની વાત છે, અને ભાસ તે બાહ્ય પદાર્થના દર્શનની વાત છે તો અટપટા અને ભાસતુ તે દ્રસ્ય વસ્તુને બરોબર લાગુ પડેછે એટલે ‘ ભાસ ભાસે ’ એમ પાડ હોય તો તો ‘ ભોગ ’ શબ્દમા ‘ beauty ’ નો દ્વરતમ સમ્બંધ હતો તે પણ શુભ હશે

× ‘ પાપણુ, ’ અથવા ‘ પાનણુ ’—એમ જોધયે

આ બંને દર્શનોમાં પણ સામ્ય કેટલું છે તે સંશયનો વિષય છે. પરંતુ વિષયાન્તરતા કરનારી વધારે ચર્ચાનો અહિં પ્રસંગ નથી. તોતપર્ય એટલું જ છે કે આત્મસંતોષના અનિષ્ટ સ્વરૂપને આપણે બહુ વિકાસ આપ્યો જાય છે, તે તજજ્ઞ ત્હારે જ ઉદ્ધર્ષને આવશ્યક પ્રથમ અને પ્રધાન સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે.

આ પ્રકારના જ આત્મસંતોષની લઘુતાજનક વૃત્તિનું એક ઉદાહરણ આપી સમાપ્ત કરીશું. આ વૃત્તિના પોષક અને આચાર્યભૂત સ્વ. ઝોવર્ધનભાઈની જ પંક્તિયોથી આ ઇતિહાસદર્શન સમાપ્ત થાય છે:—

“ મ્હોટાં ન્હાતાં વધુ મ્હોટામાં, તો ન્હાતાં પણ મ્હોટાં,
વ્યોમદીપ રવિ નભ મિન્દુ તો ધર દીવડાં નહિં ખોટાં. ”

પૂર્વગત આત્મશ્લાઘાથી આ પ્રકાર પ્રથમ દર્શને વિરુદ્ધ છે. પ્રથમના પ્રકારમાં આપણા કવિયો તે અન્ય મહાન કવિયોના જેવા જ હતા એમ વડાઈ લેઈ વૃથા અભિમાન સ્થાપાય છે; તેથી ઉલટું આ પ્રકારમાં—દેખાતી નમ્રતા છે અને અલ્પરિચિતિમાં સંતોષનો ભાસ છે. “ હમારે ગરીબાગરીબી છે તે ખારડું છે ”—એ વૃત્તિનો ડોળ છે. પરંતુ હેમાં અન્તર્ગત બેહુષોતાના ગુણગૌરવનું પણ સ્પષ્ટ છે. ઉભય પક્ષમાં વૃદ્ધિના માર્ગના રોધાણુનો ભય છે. વૃથા ગૌરવની સાથે વૃદ્ધિ અટકવાની, તેમ જ અયોગ્ય આત્મસંતોષનું પણ તે જ ફળ. “ સુસંવૃષ્ટ ધેવર્પાધિવા: (—નશ્તા:), ” “ સુસંવૃષ્ટઃ કાપુરુષ: ”—એ વચનોનું હાર્દ કંઈક આ પ્રકારનું જ છે.

આ વિશે વધારે બોલવાની જરૂર નથી. આ વૃત્તિનો સારો અંશ હું બૂલતો નથી. પરંતુ હેનાં માણં પરિણામનો ભય વિશેષ છે. આપણે હજી કેટલા ઈંગણા છિયે, કેટલા વધવાની જરૂર છે, એ તરફ લક્ષ રાખવું એ વધારે લાભકારક છે; અને તે કારણથી જ આ પંક્તિયોને પૂજ્ય સત્તરીકે મૂકેલી જોઈ જરાકે ગ્લાનિ થાય છે.

બસ. હવે વિશેષ કહેવાનું બાકી નથી. આ સંમલકારોના સ્તુત્ય પ્રયાસ માટે ગુર્જર પ્રજા આભારી છે; એ હેમનો પ્રયાસ બહુ અંશે સફળ થયો છે, અને ઇતિહાસદર્શનમાં ઉપર કહેલા મતભેદના પ્રસંગો કોરાણે મૂકતાં સ્પષ્ટ દલીલ સકારો કે એ પ્રકરણ બહુ સરલતાથી, વ્યાપક દૃષ્ટિથી, અને ગમ્भीરતાથી લખાયું છે, એ જ આ સંમલકારોની શક્તિનો સબળ પુરાવો છે.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

તા. ૩૦-૧-૦૮.

નરસિંહરાવ પોળાનાથ.

મેવાડના રાણાઓ અને ગુજરાતના નાગરો.

રાજપુતાનાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીમાં મેવાડનું રાજ્યકુલ કેટલું ઉંચું ગણાય છે તે દોડ કૃત રાજસ્થાનના વાંચનારાઓને કહેવું પડે એમ નથી. દોડ લખે છે:

“એ રાજ્યકુલના ગોત્ર ઉપરથી તેમ સર્વાનુમતે પણ મેવાડના રાજવીઓ સૂર્યવંશી રામચંદ્રજીના સીધા વંશજો તરીકે સ્વીકારાય છે.” “મેવાડના રાજાઓ રાણા કહેવાય છે, અને તેઓ સૂર્યવંશી મોટેરી શાખાના છે. સૂર્યવંશી બધી શાખાઓના આંખાનું થડ રામના પૂર્વજ રહ્યું છે, તેથી મેવાડના રાણાઓ રઘુવંશી પણ કહેવાય છે. વહીવંશીઓ સૂર્યવંશી શાખાઓને લંકાના વિજેતા રામની સાથે સાંધવા મથે છે; ઘણી શાખાઓને એ મુજબ સાંધવામાં તેઓ ક્ષમતા નથી અને એ શાખાઓ રામથી ઉતરી આવેલી હોવા વિષે વિવાદ ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ મેવાડની શાખા રામની માદીથી સીધી રીતે ઉતરી આવેલી છે એ વિષે સર્વ રાજકુલો બલકે બધા હિંદુઓ એકમત છે, અને મેવાડના રાણાને હિંદુઓ ‘હિંદવા સરજ’ કહે છે.” દોડ પોતાના પુસ્તકમાં વારંવાર લખે છે કે મેવાડના રાણા પોતાને “સો રાજાઓના વંશજ” તરીકે ગણાવવામાં માન સમજે છે તેનો અર્થ આ છે. અને વળી તે લખે છે કે, “છત્રીશે રાજકુલોમાં રાણાના કુલની પદવી સર્વાનુમતે પહેલી છે, તેમ એના લોહીની વિશુદ્ધિ વિષે કાઈ કાળે પણ શક સરખો ઉઠવા પામેલો નથી.”

કાઈ પણ કુળની વિશુદ્ધિનાં આથી વધારે વખાણું સંભવતાં નથી. અને રાજપુતાનાનો લોકમત આજ સુધી દોડના લખવા પ્રમાણેનો જ છે. દોડે મેવાડનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વિગતવાર આપેલો છે. અને એને જેવાં સાધનો મળી શક્યાં હતાં તેનો વિચાર કરીશું તો કયુલ કરવું જોઇશે કે એણે ઇતિહાસકાર તરીકેની પોતાની ફરજ ઉત્તમ બજાવી છે. પરંતુ દોડે એનો ઇતિહાસ રચ્યો તે પછી સંખ્યાબંધ શિલાલેખો મળી આવ્યા છે, એટલે એણે જે લખેલું છે તેમાં કેટલોક ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે. અને આ નિબંધમાં હું મેવાડના, રાજકુળની ઉત્પત્તિ વિષે લખવા માગું છું, અને એ વિષે શિલાલેખોથી જે નવો પ્રકાશ પડે છે તે દર્શાવવા ઇચ્છું છું.

મેવાડનો રાજવંશ ‘ગૃહલોત’ કે ‘ગેહલોત’ નામના કુળની શાખા છે. એ નામ સંસ્કૃત ‘ગૃહિલ પુત્ર’ શબ્દનું અપભ્રંશ રૂપ છે, અને ગૃહિલ પુત્ર નામ શિલાલેખોમાં મળી આવે છે. દાખલા તરીકે મળ ચિતોડગઢમાં મળી આવેલા અને હાલ ઉદેપુરના વિકટોરિયા હોલમાં સંગ્રહી રાખેલા એક લેખમાં નીચે મુજબ છે:

શ્રી ફકલિંગહરારાધન-પાશુપતાચાર્ય-શરીતરાશિ ક્ષત્રિય-ગૃહિલપુત્ર-સિંહલચમ્પદોદયા

આમાં મેવાડ વંશના એક આગલા વખતમાં થઈ ગયેલા સિંહ નામના રાજાને ગૃહિલ પુત્ર એટલે કે ગેહલોત કહ્યો છે.

આદ્યકુલેવીના બેરાધાટના શિલા લેખમાં: -

અસ્તિ પ્રસિદ્ધમિદ્ ગોમિલપુત્રગોત્રં
તત્રાજનિષ્ઠ નૃપતિઃ કિલ હંસપાલઃ ॥

અહીં હંસપાલ જેતું નામ મેવાડના વંશવૃક્ષમાં જેવામાં આવે છે તેને ગોમિલપુત્ર એટલે ગૃહિલોત્તના વંશનો કહેવામાં આવ્યો છે.

વિક્રમ સંવત ૧૨૨૪ ના હાંસી આગળના શિલાલેખમાં સંસ્કૃત ગૃહિલપુત્ર કે ગોમિલપુત્રને બદલે એ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ ‘ગૃહિલોત્ત’ છે. આ લેખમાં ‘આસિકાદુર્ગ’ એટલે કે હાંસીગઢના કોટવાલ તરીકે આહમાન પૃથ્વીરાજના મામા કિલ્હનને ગૃહિલોતાન્વય એટલે ગૃહિલોત્ત વંશનો કહે છે. સારાંશ કે આપણે એ શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ લખએ કે પ્રાકૃત, પણ તેનું નામ ગૃહિલ ઉપરથી પડેલું છે. અને એક માણસના નામ ઉપરથી તેના આખા વંશનું નામ પાડવાની રીત રાજપુતાનામાં એટલી પ્રચલિત છે કે એવી રીત હતી એમ સાબીત કરવાને માટે દાખલાઓની જરૂર નથી, તેમ એ રીત ઐટ ઐટનમાં પણ અનુભવી નહોતી એ રોબર્ટસન, સ્ટીવન્સન, અને એવાં નામો ઉપરથી જોઈ શકાય છે. રોબર્ટસન આદિ નામોમાંના અર્થ ભાગ ‘સન’ ગૃહિલપુત્ર જેવાં નામોમાંના ‘પુત્ર’ ની આખા પ્રતિકૃતિ છે. પણ નામને છેડે ‘પુત્ર’ લગાડીને જેમ વંશનાં નામ પાડવામાં આવતાં તેમ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણમાંના તદ્દિત પ્રકરણના નિયમોને અનુસરીને પણ વંશનાં નામ પડતાં. આ નિયમો પ્રમાણે ગૃહિલ ઉપરથી તેના વંશનું નામ ‘ગૌહિલ્ય’ થાય અને આ ‘ગૌહિલ્ય’ માંથી જ રાજપુતકુળોમાંનું એક જણીતું નામ—‘ગોહલ,’ ‘ગોયલ,’—ઉત્પન્ન થયેલું છે. ગૌહિલ્યનામ, દાખલા તરીકે, વિક્રમ સંવત ૧૩૩૧ ના ચિતોડગઢના શિલાલેખમાં આવે છે. એ લેખમાં નીચેનો શ્લોકાર્ધ છે:

યસ્માદ્ધૌ ગૃહિલવર્ણનયા પ્રાસિદ્ધા
ગૌહિલ્યવંશમવરાજગણોઽન્ન જાતિ ॥

કુમલગઢના મામાદેવીના મંદિરની પ્રશસ્તિમાં પણ આ શ્લોકાર્ધ આપેલો છે, ગૌહિલ્યનું અપભ્રંશ રૂપ ‘ગોહિલ’ વિક્રમ સંવત ૧૫૦૦ ના મહુવાના લેખમાં જેવામાં આવે છે. એ લેખમાં એ તારીખે એ સ્થળનો રાજા સારંગ ગોહિલ હોવાનું જણાવેલું છે. ‘ગૃહિલવંશ’ અને ‘ગૃહિલાન્વય’ શબ્દો પણ લેખોમાં જેવામાં આવે છે, તેનો અર્થ ‘ગૃહિલ’ કે ‘ગૌહિલ’ ના વંશના એવો જ થઈ શકે.

આટલના ખાલાદિત્યના લેખમાં:

વંશસ્તદિપરીત એવ ગૃહિલસ્યોદ્ધારમૂતો મુવઃ ॥

એ પંક્તિથી આ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ વિક્રમ સંવત ૧૨૦૨ નો એક શિલાલેખ આંગરોળ આગળ મળી આવેલો છે, તેમાં ગૃહિલાન્વયાન્વય છે એટલે આ અન્વયનું નામ એના મૂળ પુરુષ ગૃહિલ ઉપરથી પડ્યું એ લેશ પણ શંકા રહેતી નથી.

ગુહિલોટાની ઉત્પત્તિ વિષે ટોડ બે જુદા જુદા વૃત્તાંત આપે છે: એક દંતકથા ઉપરથી, અને બીજો મુસલમાન ઇતિહાસકોને આધારે. દંતકથાને આધારે આપેલા વૃત્તાંત પ્રમાણે આ વંશનો સૂર્યવંશના છેલ્લા રાજા મુગિત્રની સાથે સંધિવામાં આવે છે અને છેલ્લા વસુબી રાજા શિલાદિત્યને એ જ વંશનો જન્મવાવામાં આવે છે. આ વિશેની વિગત ટોડના રાજ-સ્થાનમાંના 'મેવાડના ઇતિહાસ' નાં પહેલાં બે પ્રકરણોમાં આપી છે. મુસલમાન ઇતિહાસ-કારોએ આપેલી હકીકત એ વંશને સરસનિયત રાજાઓના કુળની સાથે સંગપણ ધરાવતો જણાવે છે. એક મુસલમાન લેખકનાં ટોડ નીચેનાં વાક્યો ઠાંક્યાં છે:

“મેવાડનું રાજકુળ નોશિરવાનપુત્ર નોશિરઝાદમાંથી ઉતરેલું છે અથવા તો તે યઝ્દ-દેજિર્દની બેટીની ઓલાદ છે.” આ વિષય ટોડ મેવાડના ઇતિહાસના ત્રીજા પ્રકરણમાં ચર્ચ્યો છે. પણ આ માટે જુનો આધાર કંઈ પણ જણાતો નથી, અથુલ ફઝલે આ પ્રમાણે હોવાનું લખ્યું તે પહેલાંના કોઈ પણ ઇતિહાસકારમાં એ વાતનો ઇસારો પણ નથી; અને અથુલ ફઝલે એ ક્યા અને કેવા આધાર ઉપરથી લખ્યું તે પણ કંઈ જણાતું નથી.

પણ મેવાડના શિલાલેખોમાંથી મળી આવતી વિગતની આપણી તપાસ આપણે આગળ ચલાવીએ. કેમકે એ શિલાલેખોમાં એ કુળ વિષે જુનામાં જુની અને વિશ્વસનીય પિનાઓ નોંધાયેલી છે.

આપણે પૂર્વત ઉપરના અમલેશ્વર મહાદેવ પાસેના એક મઠ આગળ વિક્રમ સંવત ૧૩૪૨ નો એક લેખ છે. એમાં તે વખતે રાણો સમરસિંહ રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાવેલું છે, અને એ કુળના એક પ્રાચીન પૂર્વજ વળ વિષે નીચેનો શ્લોક આપેલો છે.

હારીતાત્કિલ વળકોંઘિવલયવ્યાજેન લેખે મહ:

ક્ષાત્રં ધાતૃનિભાદિતીર્ય મુનયે બ્રાહ્મ્ય સ્વતેવાછલાત્ ।

પ્રતેષાપિ મહીમુજઃ ક્ષિતિતલે તદ્વંશસમૂતયઃ

શોમતે સુતરામુપાત્તવપુષઃ ક્ષાત્રા હિ ધર્મા ઇવ ॥

“જુની કથા એવી છે કે અપ્પકે બ્રહ્મા સરખા હારીતને સેવાના છલથી બ્રાહ્મતેજ આપ્યું. પોતે તેની માસેથી વલયના રૂપમાં ક્ષાત્રતેજ મેળવ્યું. તેના વશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓ આજ પણ પૃથ્વીનાં પડ ઉપર શરીરધારી ક્ષાત્ર ધર્મોના જેવા અત્યંત શોભી રહ્યા છે.”

આ શ્લોકનો આશય એવો જણાય છે કે બાપા મૂળ બ્રાહ્મણ હતા, તેનો ગુરુ હારીતરાય મૂળ ક્ષત્રિય હતા, અને બાપાએ પોતાનું બ્રાહ્મતેજ ગુરુને આપી તેને બદલે ગુરુનું ક્ષાત્રતેજ મેળવ્યું.

ઉપર જણાવેલા ચિતોડગઢના વિક્રમ સંવત ૧૫૩૧ ના લેખમાં તેમ જ આમાદેવી પ્રશસ્તિમાં નીચેના શ્લોક જોવામાં આવે છે:—

જાયાદાનંદપૂર્વે તદિદ પુરમિજાલંઢસૌંદર્યશોભિ
 ક્ષોર્ણા, પ [૫] પ્રસ્યમેવ ત્રિદશપુરમધઃ કુર્વ્વદુષ્ટૈઃ સમૃદ્ધ્યા ।
 યસ્માદાગાય વિપ્રધ્વતુરુદધિમહી (૧) વેદિનિક્ષિતયૂપો
 યન્પાદ્યો વીતરાગધ્વરણયુગમુપાસીત [સિદ્ધ] હારિતરાશોઃ ।

“ વિજય હો આનંદપુરનો, જે ધલાખંડના સૌંદર્યથી શોભી રહ્યું છે, જેની મહા સમૃદ્ધિ આગળ દેવેનું નગર પણ ઝાંખું પડે છે, જેમાંથી આવેલા વીતરાગ બ્રાહ્મણ બપ્પએ, ગુર હારીતરાશિના ચરણયુગલની ઉપાસના કરનારાએ, યોતાનો યુગયુગ આરે સમૃદ્ધી વીંટાયેલી પૃથ્વીરૂપી વેદિ ઉપર રાખ્યો. ”

આ શ્લોકમાં બપ્પને સ્પષ્ટ રીતે વિપ્ર કહ્યો છે, અને તે આનંદપુરથી આવ્યો એમ કહ્યું છે, એ બે બિતા ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની છે. હવે આનંદપુર એટલે કયું સ્થળ એ વિષે મેં મારા ગુજરાત વિષેના નિબંધમાં લખ્યું છે કે

સાતમા શિલાદિત્યના અલીણા આગળથી મળી આવેલા દાનપત્રમાં આનંદપુર ગામનું નામ છે તે વિષે ડોક્ટર ફ્લીટ એવી કલ્પના કરે છે કે આણંદ તાલુકાનું આણંદ ગામ, જે ખેડાથી અગ્નિ ખૂણે એકવીશેક માઈલને અંતરે આવેલું છે તે. કટચૂરી રાજા જુહારજીના સરસવણીના લેખમાં પણ એ નામ આવે છે, અને તેને વિષે ડોક્ટર ફ્રીલહોર્ન ડોક્ટર ફ્લીટની ઉપલી કલ્પના સ્વીકારતો જણાય છે. પરંતુ મારા અધીન મત પ્રમાણે એ કલ્પના સંતોષકારક નથી; એના સમર્થનમાં આસપાસના ગામો વિષેનો નિર્વિવાદ આધાર જણાતો નથી; તેમ આણંદની આસપાસના કોઈ પણ લેખમાં આ આનંદપુર નામ માલુમ પડેલું જણાવવામાં આવ્યું નથી. નામસાદસ્ય એટલે જ માત્ર ડોક્ટર ફ્લીટ અને ડોક્ટર ફ્રીલહોર્નની કલ્પનાનો આધાર જણાય છે. એથી ઉલટું મારા અધીન મત મુજબ આનંદપુર તે હાલ વડનગરને નામે જાણીતું પ્રસિદ્ધ શહેર. એ મતને માટેનો પુરાવો સંગીન છે. રાજા કુમારપાળના વખતની વડનગર પ્રશસ્તિમાં એને આનંદપુર કહેલું છે અને એ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે એ શહેરમાં નાગર નામના બ્રાહ્મણેનું એક ટાળું વસે છે. નાગરોમાં પણ પરાપૂર્વથી દંતકથા છે કે તેમનું મૂળ મથક વડનગર છે, તે આને સંપૂર્ણ રીતે મળતી આવે છે. વળી અલીણાની ઈ. સ. ૬૪૯ અને ૬૫૬ ની સનદો એક જ સનદદારને આપેલી મળી આવેલી છે, તેમાંની પહેલીમાં લખેલું છે કે સનદદારનું મૂળ વતન આનંદપુર હતું, અને બીજીમાં લખેલું છે કે એનું મૂળ વતન આનંદપુર હતું. આ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે આનંદપુર અને આનંદપુર એક જ નગર હોતું જોઈએ. અને ગેઝેટીયરમાંના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ટાંકેલી પ્રચલિત લોકકથાઓ પ્રમાણે વડનગર ચેતાયુગમાં આનંદપુર કહેવાતું હતું.

આ ઉપરથી જેવામાં આવશે કે ગૃહિલોત વંશનો મનાયલો સ્થાપક બપ્પ, જેને વિષે ચિતોડગઢના ઉપર આવેલા લેખમાં તે આનંદપુરથી આવ્યો એમ લખેલું છે, અને બ્રાહ્મણ હતો એમ લખેલું છે, તે નાગર બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ એવું અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને જો કોઈને એ વિષે શંકા રહેતી હોય તો તેનું સંપૂર્ણ સમાધાન રાણા કુંજના સમયમાં રચાયેલા એકલિંગમાહાત્મ્યમાંથી નીચલા ઉતારા વડે થઈ જાય એમ છે:

જયાતિ જગતિ વિહ્યાત સકલમહીલોકપાવનં સુમહત્ ।

શ્રી૯કલિહૃદૈવતં ગોત્રં શ્રીવૈજનાપાદ્મ ॥ ૧ ॥

જયાતિ તથાનન્દપુરે નાગરકુલમળ્લનો મહીદેવઃ ।

યજનાદિકર્મકુશલો વિજયાદિત્યાભિધો વિપ્રઃ ॥

તત્તનયો દ્વિજવર્યઃ કેશવનામા વમૂઃ લોકેઽસ્મિન્ ।

શ્રુતયો યત્ર ચતસ્રઃ પઢહસાહિતા ભાન્તિ ॥ ૩ ॥

તસ્યસુતો જગતીતલમાલિલં તપસા સુહાસપદં કુર્વન્ ।

નાગારાઝલનામા વમૂઃ પાત્રં સ્મૃતીનાં યઃ ॥ ૪ ॥

તત્પુત્રો જગતિ ભોગારાઝલસંજ્ઞો ધરાધિપૈર્વન્યઃ ।

આસાધરોસ્ય સૂનુઃ શ્રીદેવાદ્દસ્ય તનુજન્મા ॥ ૫ ॥

તત્તનુજઃ સર્વજ્ઞો દક્ષાધ્વરકૃદ્ભૂતિભૃદ્વિમલઃ ।

સ મહાદેવો ભગવાનભિધાનેનાભિધે યેન ॥ ૬ ॥

તસ્ય કુલાલઙ્કરણો ગુહદત્તોઽન્વર્યનામધેયોઽમૂત્ ।

અચાપિ યસ્ય નામ્ના વંશોઽયં હ્યાતિમાન્જગતિ ॥ ૭ ॥

યદુક્તં પુરાતનૈઃ કાવિભિઃ ।

આનંદપુસ્તમાગતવિપ્રકુલાનન્દનો મહીદેવઃ ।

જયાતિ શ્રીગુહદત્તઃ પ્રભવઃ શ્રીગુહિલવદાસ્ય ॥

(તરંગુભો)

“શ્લોક ૧. જગતવિખ્યાત, સકલમહીલોકપાવન, સુમહાન શ્રીએકલિંગ દેવ અને શ્રી વૈજનાપ ગોત્રનો જંય ।

શ્લોક ૨. વળી યજનાદિકર્મકુશલ, આનંદપુરના, મહીદેવ, નાગરકુલમંડન વિજયાદિત્ય નામના આદ્યજ્ઞનો જંય ।

શ્લોક ૩. તેનો પુત્ર દ્વિજવર્ય કેશવ થયો, જેનામાં ચારે શ્રુતિ પઠંગસહિત પ્રકાશી રહી.

શ્લોક ૪. તેનો પુત્ર સ્મૃતિઓનો આધાર અને આખાં જગતીતલને પોતાના તપ વડે સુખાસપદ કરતો હવે નાગારાઝલ થયો.

શ્લોક ૫. તેનો પુત્ર ભોગારાઝલ રાજાઓનો વંદનીય થયો; તેનો પુત્ર આસાધર થયો; તેનો પુત્ર દેવાદવ થયો.

શ્લોક ૬. તેનો પુત્ર મહાદેવ નામ પ્રભાણુ ગુણવાળો થયો; મહાદેવ સર્વગ તેમ એ પણ સર્વગ; મહાદેવ 'દક્ષાધ્વરકૃત' એટલે દક્ષના યંત્રનો ભંગ કરનાર તેમ એ પણ 'દક્ષાધ્વરકૃત' એટલે કુશળ યંત્ર કરનારો; મહાદેવ 'વિભૂતિભૂત' એટલે શરીર રાખ ધારણ કરનાર તેમ એ પણ 'વિભૂતિભૂત' એટલે સમૃદ્ધિવાન; અને મહાદેવ વિમલ તેમ એ પણ વિમલ.

શ્લોક ૭. તેનો પુત્ર તેના કુલનો અલંકાર અને નામ પ્રભાણુ ગુણ વાળો ગુહસ્ત થયો; જેના નામથી તેનું કુળ હજીયે જગતમાં સુવિખ્યાત છે."

અને પુરાતન કવિઓ કવી ગયા છે કે—શ્રી ગુહિલ વંશનો મૂળ પુરુષ શ્રીગુહસ્ત બ્રાહ્મણ, આનંદપુરથી આવેલાં બ્રાહ્મણ કુળોને આનંદ દેનારો, જય પામે છે."

હવે આ શ્લોકો શું બતાવી આપે છે ? આઠમો શ્લોક, જે ધણુ મહત્વનો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે ગુહિલ વંશ એટલે કે ગુહિલોતોનો મૂળ પુરુષ ગુહસ્ત હતો, તે બ્રાહ્મણ હતો, અને એનું કુળ મૂળ આનંદપુરથી આવેલું. વળી કઈ જાતનો બ્રાહ્મણ એ વિષે કે આનંદપુર ક્યું એ વિષે પણ લેશ માત્ર સંકોને સ્થાન રહેતું નથી, કેમકે ખીજા, શ્લોકમાં "નાગરકુલમંદન" એમ નાગર સખ્દ સ્પષ્ટ રીતે લખવામાં આવેલો છે. એટલે ગુહિલોત કુળનો સ્થાપક ગુહસ્ત નાગર જાતનો બ્રાહ્મણ હતો એ નિઃસંશય સાબીત થાય છે. ખીજા શ્લોકમાં વિજયાદિત્યથી માંડીને ગુહસ્તના પૂર્વજોનાં નામ આપેલાં છે તે આપણા હાલના વિષયને માટે બહુ અગત્યનું નથી. પણ પહેલા શ્લોકમાં એ કુલના ગોત્રનું નામ વૈજવાપ આપેલું છે, એ વિગત અગત્યની છે.

કવિ જયદેવ કૃત ગીતગોવિંદ કાવ્ય ઉપર રાણા કુંભે રચેલી રસિકપ્રિયા નામની ટીકામાં પણ એક શ્લોકમાં એ જ મતલબની હકીકત છે: એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે—

શ્રી વૈજવાપેન સગોત્રવર્ય:

શ્રીવપ્પનામા દ્વિજપુંગવોઽમૃત ।

હરપ્રસાદાદપસાદ રાજ્ય

પ્રાજ્યોપમોગાય નૃપોઽમ્ભવઃ ॥

વળી મેવાડના બ્રાહ્મણોને રાણાના કુળ વિષે સંક્ષિપ્ત હકીકત જણાવવા કહીએ છીએ ત્યારે તેઓ નીચેનો શ્લોક સંબળાવે છે.

દેવઃ શ્રીપ્રકાશ્ચિત્તો હરિતશ્ચાપિગુરુર્વાણમાતા કુલમ્બા

પર્વાણિ ત્રીણિ સૂત્રે યજુરિતિ નિગમો વૈજવાપાક્ષગોત્રં ।

વપ્પો મૂલં નરેશો દ્વિજસુરભિદયા મેદપાટેશ્ચત્વં

ચિત્રોઽદ્વિર્મૂલમ્ભૂમિર્દશભિરિતિ ગુણેર્માતિ શીશોદવંચઃ ॥

(તરંગુમો)

“ ઇષ્ટદેવ શ્રી એકલિંગ, હરિત ઋષિ ગુર, બાણમાતા કુન્દેવી, સત્રમા ત્રણપર્વ, વેદ યજુર્વેદ, ગોત્ર વૈજવાપ, મૂળ પુરુષ રાગ બપ્પ, ગૌઆહણુ વિરે દયા, મેદપાટનુ ઇશ્વરત્વ, અને મૂળ ભૂમિ ચિત્રાદિ (ચિતોડગઢ), આ દશ ગુણુ વાળો શીશોદવંશ પ્રકાશ છે ”

આ શ્લોકમાની ખીણ લીંગ આપણા વિષયને માટે ખાસ ઉપયોગી છે. એ લીટી ઉપરથી જણાય છે કે રાણાનું ગોત્ર વૈજવાપ છે, વેદ યજુર્વેદ છે, અને સત્રમા ત્રણ પર્વ છે સત્રના પર્વ અને ગોત્રના પ્રવર એક ખીજ સાથે સબ્દ હોય છે એટલે એનો અર્થ એવો થાય છે કે વૈજવાપ ગોત્ર ત્રિપ્રવર છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એકલિંગમાહાત્મ્ય પ્રમાણે ગુહિલ વંશના સ્થાપક ગુહલતનુ ગોત્ર વૈજવાપ, પણ એ વિષે એ માહાત્મ્યમા ખીણ કઈ માહિતી નથી પણ આ શ્લોકમા રાણાઓનો વેદ યજુર્વેદ અને એમનું ગોત્ર ત્રિપ્રવર એટલી વિશેષ માહિતી છે. ગોત્રપ્રવરનિબંધકદમ નામના ગોત્રો અને પ્રવરો વિષેના એક ગ્રંથમા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે —

અથ કાલ્યાણનલૌગાસ્તુક્તમાત્રિગોત્રકાણ્ડમુદાહરિષ્યામ દક્ષવ્યા-
લિહદાર્ણકૃદ્ગાલયના અર્જનાભિવૈવેષ વૈજવાપેશ્રિમિશ્વમૌઝ્નકેશો ગર્વાષ્ટિરઃ । એત્યામવિવાહઃ ।
તેષા યાયૈય પ્રવરો ભવતિ આત્રેયગાવિષ્ટિરપૌર્વાતિથેતિ આત્રિવદ્રાવિષ્ટિરવત્પૂર્વાતિથિવત્ ।

આમા જુદી છાપમા છાપેલા શબ્દો મહત્વના છે એમાની ગોત્રોની યાદીમા પહેલું નામ “ વૈજવાપિ ” છે અને એ અને વૈજવાપ તે એક જ એમા શકજેતુ નથી એ ગો-
ત્રના ત્રણ પ્રવર ઉપના ઉતારામા ગણાવ્યા પ્રમાણે આત્રેય, ગાવિષ્ટિર, અને પૌર્વાતિથ છે.
વળી આ ઉતારાના આરભમા જણાવ્યા પ્રમાણે એમા આપેલી ગોત્રો અને પ્રવરોની યાદી
કાલ્યાણન અને લૌગાક્ષિની આપેલી યાદીને અનુસરે છે, અને થેત યજુર્વેદ તથા કૃષ્ણ યજુ-
ર્વેદના કૃપસત્રોના કર્ત્તા કાલ્યાણન અને લૌગાક્ષિ તે જ આ કાલ્યાણન અને લૌગાક્ષિ. એટલે
ઉપલા શ્લોકમા આપેલી ઉદેપુગના રાણાના ગોત્ર અને પ્રવરની વિગતને સત્રકાંડ કાલ્યાણન અને
લૌગાક્ષિએ આપેલી ગોત્રો અને પ્રવરોની વિગતોનો આધાર મળે છે. વળી નાગર ચાતિના
બ્રાહ્મણોમા વૈજવાપ ગોત્ર હતું એ તેમમા સૈકા જોટલા જુના લેખો વગેરેથી સાબીત થાય છે.
આ સાબીતી અમરેલી પ્રાતના ટ્રાડીનાગ આગળથી મળી આવેલી નાનાક પ્રશસ્તિઓમા છે.
એ પ્રશસ્તિઓ ૨૧૦ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. આમાની પહેલી પ્રશસ્તિમાના
શ્લોક ૭ અને ૮ ઉતારવા જેવા હોવાથી આપુ છું

ત્રેતાયુમપવિત્રિતોમ્વચરસ્વાધ્યાયધોષોત્તર

સ્થાન તીર્થમનોહરં નગરમિત્યાસ્તે કિલ્લાનશ્વર

આર્યોપાસનયા વૃષપ્રિયતયા યજ્ઞ દ્વિજેન્દ્રાશ્રિયા

વ્યક્ત વક્તિ કળીન્દ્રમૂળમૃતો દેવસ્ય સસ્યાપન ॥ ૭ ॥

ગુઝ્જા નામ ગ્રામસ્તદન્તિકે વૈજવાપગોત્રાણા ।

શ્રીકરણવ્યાપારાત્રપ્રીણિત ચૌલુક્યનૃપદત્ત ॥ ૮ ॥

(તરંગુમો)

શ્લોક ૭. એક મનોહર અનશ્વર તીર્થસ્થાન નગર નામનું છે, વેદાધ્યયનના ગગનમાં

દેલાતા ધોપથી ગાજતું, અને (ત્રણ અગ્નિઓના) ત્રેવડા ધૂમથી પવિત્ર, જે આર્યોપાસનાવાળું એટલે પૂજ્ય પુરુષોના સમૃદ્ધિવાળું, વૃષપ્રિયતાવાળું એટલે ધર્મ ઉપર પ્રીતિ વાળું, અને દ્વિન્દ્રશ્રીવાળું એટલે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની સમૃદ્ધિવાળું હોવાથી આર્યોપાસનાવાળું એટલે અંખા (પાર્વતી) ની ઉપાસના વાળું, વૃષપ્રિયતા વાળું એટલે નંદી ઉપર પ્રીતિવાળું, અને દ્વિન્દ્રશ્રીવાળું એટલે શિવના લલાટમાં શોભતા ચંદ્રના પ્રકાશવાળું (ધર્ષાદ્રિના અલંકાર ધારણ કરનાર) શિવનું નગર જ હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

શ્લોક ૮. એની પાસે ગુંજ નામે ગામ છે, જે વૈજવાપ ગોત્રીઓનું છે; અને તેઓને મુખ્ય મંત્રીઓ તરીકેના તેમના કામકાજથી રાજ થઈ ને ચૌલુક્ય રાજ્યે આપેલું છે.

આ ગુંજ ગામ હજી છે અને વડનગરથી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ચારેક માઈલ ઉપર આવેલું છે. વડનગર નજીકના આવા ગામના બ્રાહ્મણો નાગર માતિના હોવા જોઈએ. વળીએ પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે કે ગુંજ આનંદપુર (વડનગર) નો એક ભાગ જ ગણાતું. પહેલી પ્રશસ્તિના નવમા શ્લોકમાં નાનાકનો પૂર્વજ સોમેશ્વર ગુંજવાસી હોવાનું કહ્યું છે, અને બીજી પ્રશસ્તિના પહેલા શ્લોકમાં તેને આનંદપુર (વડનગર) વાસી કહ્યો છે. એટલે ચોક્કસ અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે કે તે વખતે ગુંજ આનંદપુરનો એક ભાગ જ હતું. એટલે વૈજવાપ ગોત્રી બ્રાહ્મણો માતિએ નાગર હતા એ વિષે પણ શંકા રહેતી નથી.

હવે આ પ્રમાણે તેરમા શ્લોકમાં વૈજવાપ ગોત્ર હતું તે ગોત્ર હાલના નાગરોમાં છે કે કેમ અને એ ગોત્રી નાગરો હોય તો તેઓ યજુર્વેદી અને ત્રિપર છે કે કેમ, એ વિષે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવી સ્વાભાવિક છે. અમદાવાદના ૨૦ ૨૦ કૃષ્ણરાવ લોખાનાથ દીવટિયાને મેં એ સવાલ પૂછ્યો ત્યારે તેઓએ મને જણાવ્યું કે નાગરોમાં બૈજવાપ ગોત્ર છે અને બૈજવાપ તે જ વૈજવાપિ કે વૈજવાપ એ નિર્વિવાદ છે. પણ તેઓ જણાવે છે કે એ ગોત્રી નાગરો ઋગ્વેદી છે. આ ફરક મહત્વનો ગણવાનો નથી, કેમકે એક જ ગોત્રમાં એકથી વધારે વેદ હોવાના દાખલા વિરલ નથી તે ગોત્રપ્રવરનિબંધકદંબ જેવાં પુસ્તકમાં એકાદ દષ્ટિપાતથી જ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે એવું છે.

હવે આપણે એક બીજી વિગત તપાસીએ. રાણાની ઉત્પત્તિના ટાડે આવેલા હેવાલમાં (મુસલમાનોની એક અહમદીમાં મૃત્યુ પામેલા) વલ્લભીનગરના છેલ્લા રાજા શિલાદિત્યની સાથે મેવાડના રાજકુલને સંબંધ હોવાનું જણાવ્યું છે. આપણને આજ સુધીમાં મળી આવેલા લેખ, તાત્રપત્ર, આદિ વડે આ સંબંધ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. વલ્લભીપુરનો છેલ્લો શિલાદિત્ય તે સાતમો શિલાદિત્ય અને એની સાલ ગુપ્ત સંવત ૪૪૭ ની એટલે ઈ. સ. ૭૬૬ ની છે. ગુહિલોત રાજવંશની જે જુનામાં જુની સાલ આજ સુધીમાં મળી આવેલી છે તે વિક્રમ સંવત ૭૦૩ એટલે ઈ. સ. ૬૪૬ ની છે. અને વળી એ સાલના ગુહિલોત રાજા શીલચી ગુહિલોત વંશનો મૂળ પુરૂષ ગુહલ પાંચમી પહેડીએ. એટલે ગુહલત્તનો સમય ઈ. સ. ૫૪૬ ની આસપાસનો હોવા સંભવ જણાય છે. એટલે કે મેવાડના રાણાઓ વલ્લભીપુરના શિલાદિત્યના વંશ જ હતા એ માત્ર ખોટી જણાય છે. પરંતુ એ બે રાજવંશોને પરસ્પર નિકટનો સંબંધ હતો એ પ્રકારની સાખીતી તો મળી આવે છે. વલ્લભી રાજાઓનું પ્રાબલ્ય હતું તે સમ-

૫માં ૧૮ નાગર શાંતિના આહ્વાણોનું નામ પહેલ વહેલું સાંભળવામાં આવે છે. વધુથી રાજ-
ઓનાં ઘણાં દાનપત્રો મળી આવેલાં છે, જેમાં દાન મળેલાં આહ્વાણો મળ્યાં આનંદપુર કે આન-
ર્તપુરના એટલે કે વડનગરના વતનીઓ હોવાનું જણાવેલું છે. આથી વિશેષ સાખીલી એ છે
કે એમાંના કેટલાકનું ગોત્ર શાકેરાક્ષિ જણાવેલું છે, અને નાગરો જણાવે છે કે એ ગોત્ર એમના
શિવાય ખીજ કોઈ પણ શાંતિમાં નથી. વળી વધુથી તામ્રપત્રોમાંથી નીચેના ઉતારા ધ્યાનમાં
લેવા જેવા છે :

(૧) શુભશક ૨૭૦ ની સાલનું અલીણાનું તામ્રપત્ર.

આનર્તપુરવિનિર્ગતખેટકનિવાસિશાક્ષી રાક્ષિસગોત્રવ્રહ્વૃચસવ્રહ્મચારિબ્રાહ્મણ

મિત્રપુત્રબ્રાહ્મણવિષ્ણુમિત્રાય ।

(૨) શુભશક ૪૪૭ નાં અલીણાનું (હાલ રેવલ એશિયાટિક સોસાયટીનું તામ્રપત્ર.)

શ્રીમદાનન્દપુરવાસ્તવ્યચાતુર્વિદ્યસામાન્યશર્કરાક્ષિસગોત્ર વ્રહ્વૃચસવ્રહ્મચારિમદ્રા

વણ્ડલમિત્રાય મદ્રવિષ્ણુપુત્રાય ।

(૩) શુભશક ૩૩૦ નું અલીણાનું તામ્રપત્ર.

આનર્તપુરવિનિર્ગતકાસપ્રામનિવાસ્યાનર્તપુરચાતુર્વિદ્યસામાન્યશર્ક રાક્ષિસ
ગોત્રવ્રહ્વૃચસવ્રહ્મચારિબ્રાહ્મણકેશવમિત્રપુત્રબ્રાહ્મણનારાયણમિત્રાય

(૪) શુભશક ૩૩૭ નું અલીણાનું તામ્રપત્ર.

આનન્દપુર વિનિર્ગત ખેટક વાસ્તવ્યા નન્દપુર ચાતુર્વિદ્ય સામાન્યશર્કરા-

ક્ષિસ ગોત્ર વ્રહ્વૃચસ વ્રહ્મચારિ બ્રાહ્મણ કેશવપુત્ર બ્રાહ્મણ નારાયણાય.

આ ચાર જુદી જુદી સાલનાં તામ્રપત્રોમાંનાં આહ્વાણો શાકેરાક્ષિ ગોત્રના અને વડન-
ગરના છે, એટલે કે નાગર શાંતિના છે. અને એક ખીજ વિગત પણ એ ધ્યાનમાં લેવાની છે
કે એમાંના પહેલાં ત્રણ તામ્રપત્રોમાં પિતા અને પુત્રના નામને છેડે ‘મિત્ર’ શબ્દ જણાય
છે. આનો શા અર્થ ? વિષ્ણુમિત્ર, આખરલમિત્ર, આદિ આખ્યા નામ જ ગણવા, ‘મિત્ર’ને
નામનો છુટો ના પડાય એવો ભાગ ગણવો ? પણ એથી તામ્રપત્રમાંના નામોમાં ‘મિત્ર’ વગરનાં
નામ છે અને ત્રીજા તેમ જ એથી તામ્રપત્રનો નારાયણ કેશવ એકનો એક માણસ જણાય
છે, એટલે એ મત ટકે નહીં. ત્યારે નામને છેડે ‘શર્મા’ વગેરે માનાર્થ ઉમેરવામાં આવે છે
તેમ ‘મિત્ર’ પણ માનાર્થ ઉમેરેલું ગણવું ? એ કહ્યના સંભવિત ગણાય નહીં કેમકે સંસ્કૃત
સાહિત્યમાં તેમ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, આદિમાં કોઈ ઠેકાણે ‘મિત્ર’ પદનો એવો આહ્વાણોના
નામને છેડે માનાર્થ ઉપયોગ કરવામાં આવેલો જણવામાં નથી. વળી ઉપરના ખીજા ઉતારામાં
‘મદ્ર’ પદ માનાર્થ વાપરેલું જ છે અને એ ઉતારામાં એક નામને છેડે ‘મિત્ર’ પદ પણ છે,
ત્યાં ‘મિત્ર’ પદને માનાર્થ વાપરેલું ગણીએ તો ‘મદ્ર’ પદ નકામું પડી જાય. અને વળી આ
પ્રમાણેનું ‘મિત્ર’ પદ વધુથી તામ્રપત્રોમાં જ છે એટલું જ નહીં પણ નાગર શાંતિના આનંદ-
પુરના-આહ્વાણોના નામને છેડે જ વાપરવામાં આવેલું છે. વધુથી તામ્રપત્રોમાં પણ ખીજા કોઈ
આહ્વાણોના નામને છેડે વાપરવામાં આવેલું મેં જોયું નથી.

હવે ગાંધિના નામ તરીકે 'નાગર' નામ બહુ જીનું નથી. એ નામ અર્વાચીન છે અને નગર જે (ઉપર આવેલી નાનાક પ્રશસ્તિના સાતમા શ્લોક મુજબ) પણ વડનગરનું એક નામ છે, તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. કુમારપાળ રાજાની વડનગર આગળ મળી આવેલી પ્રશસ્તિમાં વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગર કહ્યા છે તે કરતાં એ શબ્દ ગાંધિનામ તરીકે બહુ વહેલો વપરાશમાં આવેલો જણાતો નથી. અને એ નાતનું એ નામ પણ તે આગમ્ય તેનું બીજું કોઈ પણ નામ હોવું જોઈએ, કે જેવડે તેઓ બીજા બ્રાહ્મણોમાં ઓળખાઈ આવે. એટલે મને એવું અનુમાન આકર્ષક લાગે છે કે એ બ્રાહ્મણ વૃક્ષની સમયમાં બીજા બ્રાહ્મણોથી 'મિત્ર' નામવડે ઓળખાતા હશે, અને 'મિત્ર' એ જ એમનું ગાંધિનામ કે મૂળ જાતિ નામ (tribal name) હશે. માણસના પોતાના નામ પછી તેની નાતનું નામ મુકવાનો ચાલ રાજપુતાનામાં અદ્યપિ ધણો સાધારણ છે, અને ગુજરાતમાં પણ છે. એટલે આ કંપના-કે 'મિત્ર' પદ ગાંધિવાચક હોવાથી વૃક્ષની તામ્રપત્રોમાંના નામોને છેડે મુકાયેલું છે એ અસંભવિત નથી.

હવે વૃક્ષની રાજ્યો પોતે કઈ જાતિ (tribe) ના હતા તે પણ જોઈ લઈએ. વૃક્ષની વંશના સ્થાપક ભદ્રાકે વિષે જેટલાં તામ્રપત્રો મળ્યાં આવેલાં છે તેમાંનાં ધણાપત્રોમાં એનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રસન્નપ્રજામિત્રાણા મૈત્રકાણામતુલ્યલસપત્નમંદલામોગસંસક્તસંપ્રદારશતલગ્નપ્રતાપઃધ્યાદિ. વૃક્ષની તામ્રપત્રોનો મેં અભ્યાસ શરૂ કર્યો ત્યારથી જ હું 'મૈત્રકાણામ' પદ ભદ્રાકેના સંબંધમાં લેતો આવેલો છું, અને એ ઉપરથી એવો અર્થ કરતો આવ્યો છું કે ભદ્રાકે મૈત્રક જાતિનો હતો, અને એ તામ્રપત્રોના બીજા અભ્યાસીઓને એવો અર્થ કેમ મુજતો નહોતો એ વિષે વિરમ્ય પામતો હતો. પરંતુ પછી થોડા વખતમાં જ મને માણમ પડ્યું કે એ પદનો એ અર્થ પ્રેક્ષિતર હુલ્લેશ જેવા સમર્થ પડિતે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. એટલે હવે મને ખાતરી છે કે આખરે એ જ અર્થ ખરા અર્થ તરીકે સ્વીકારશે. વળી તામ્રપત્રોમાં કેટલાક વખત મુધી સંપન્ન વાંચી લેવાતું હતું તે પદ સંપન્ન નહીં પણ સપ્તન છે એમ પ્રેક્ષિતર હુલ્લેશે સિદ્ધ કરી આપ્યું તેથી પણ ઉપલા અભિપ્રાયને પુષ્ટિ મળે છે. સારાંશ કે વૃક્ષની રાજ્યો અને તેમના મૂળ પુરુષ ભદ્રાકે મૈત્રક જાતિના હતા એ વિષે હવે કોઈ પ્રકારની સમુક્તિ શકાને અવકાશ નથી. અને આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે વૃક્ષની તામ્રપત્રોમાંના નાગરોના નામને છેડે 'મિત્ર' પદ આવે છે, તે એઓની જાતિનું વાચક જ હોવાનો સંજ્ઞ છે. મૈત્રક અને મિત્ર એ બે જુદી જુદી જાતિઓ નહીં પણ એક જ જાતિનાં બે નામ અથવા તો એક જ નામનાં બે રૂપ હોવાં જોઈએ. ગુજરાતના સોલંકીઓને એકના એક કવિએ એક સ્થળે મુલુક્ય કહ્યા છે અને બીજે સ્થળે ચૈલુક્ય કહ્યા છે એના જેવો જ આ મિત્ર અને મૈત્રકનો રૂપ ભેદ છે. માટે આપણે શિલાલેખો તામ્રપત્રો, આદિ સર્વ પુરાવો જોતાં અતે એવા નિર્ણય ઉપર આવવું જોઈએ કે વૃક્ષની અને એવાના રાજકુળો વચ્ચેના સંબંધની દૃઢકથા કંઈ ઘોટી કે બનાવટી નથી અને એ જને રાજકુળો તેમ જ ગુજરાતના નાગર ગાંધિના બ્રાહ્મણ મિત્ર કે મૈત્રક નામની એક જ જાતિ (tribe) ના હતા.

દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર.*

* ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ માટે/રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે મોકલેલો આ નિબંધ પરિષદના ઉપયોગને માટે બહુ મોડો મળેલો હોવાથી અહીં પ્રસિદ્ધ કરવા એક મિત્ર દ્વારા મળ્યો છે.

ગુજરાતની સ્ત્રી કવિઓ.

સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત દીકાકાર મન્નમે' કવિની સૃષ્ટિને વિધાતાની સૃષ્ટિ કરતાં ચઢીયાતી કહી છે. એ તો કાંઈક અતિશયોક્તિ છે. પોતાને પ્રિય વસ્તુનું નિરૂપણ કરવાના આવેશમાં તેની હદ બહારની પ્રશંસા છે તથાપિ કવિની વાણી અલૌકિક છે, દિવ્ય છે અને આ સૃષ્ટિમાં તેની સરખામણી કરવા સરખું મનુષ્યની અન્ય કૃતિઓમાં ભાગ્યે જ જડશે. અથવા મનુષ્ય કૃતિમાં કવિતા *Sui generis* છે એટલે તેનો મુકાબલો કરી શકાય તેમ નથી. સૌન્દર્યોત્પાદક કલાઓમાં કવિતા આવે છે, અને ખીજી કલાઓ સાથે એ રીતે તેને સરખાવવામાં આવે છે, તથાપિ દરેક કલાની ખરી ઉત્તમતા તેમાં રહેલી કવિતામાં જ રહેલી છે. એટલે દરેક કલામાં કાવ્યનો અંશ હોવો જ જોઈએ. ઉત્તમ કવિનાં કાવ્યો તે ઈશ્વરના હૃત છે. ઈશ્વરી સંદેશ એવાં કાવ્યો દ્વારા આપણે મેળવી શકીએ છીએ. ખરાં કાવ્ય મનુષ્યહૃદયપર જે અસર કરી શકે છે તે ખીજા કશાથી થતી નથી. શુષ્કતા હોય છતાં રસ રેલાવવો એ કાર્ય કવિતા કરે છે; નિર્વેદ હોય ત્યાં આનંદ પ્રસરાવવો એ કાર્ય કવિતા કરે છે; જડતા હોય ત્યાં દિવ્યતા દર્શાવવી એ કાર્ય કવિતા કરે છે; અધમતા હોય ત્યાં ઉચ્ચ આદર્શ દેખાડવો એ કાર્ય કવિતા કરે છે. આવી પ્રસાદમય કવિની વાણી છે. આ સંસારને દુઃખાવર્તથી ભરેલો સાગર માન્યો છે તો તેમાં કવિતા એ કવચિત્ આવતા આનંદતરંગ રૂપ છે. કવિતા-ઉત્તમ કવિતાની શક્તિ અમાપ છે.

આવી દિવ્ય શક્તિનાં અધિકારી સર્વ કોઈ હોતા નથી. ઈશ્વરે જેનાપર કૃપા કરી પોતાની અમૃતમય પ્રેરણાથી જોને એ અધિકાર આપ્યો હોય તેઓમાં એ શક્તિ પ્રકટ કરવાની સ્વયંબૂ વૃત્તિ હોય છે. દરેક યુગમાં કવિઓ પેદા થાય છે, અને તેમની ન્યૂતાધિક શક્તિનો ઉપયોગ તેઓ જગતનાં મનુષ્યના લાભ માટે કરે છે. કવિતાની ભર્મિને વાણીમય રૂપ આપવા વારતે કાંઈક કલાની જરૂર રહે છે. તેનું રૂપ સુન્દર અને માટે કવિમાં પ્રતિભા ઉપરાંત સુસંસ્કાર અને કાંઈક જ્ઞાનની પણ આવશ્યકતા હોય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યો ઘણાં છે, અને ઘણાંક ઉત્તમ પંક્તિનાં પણ છે. પુરુષ કવિઓ થયા છે, એટલું જ નહિ' પણ કેટલીક સ્ત્રી કવિઓ પણ થઈ ગઈ છે. જ્ઞાન અને સંસ્કારના ઝોળા પ્રમાણને લીધે તેમની સંખ્યા થોડી છે. આગળ પુસ્તકો છપાવવાનું સાધન નહિ' હોવાથી કેટલીક સ્ત્રી કવિઓની કવિતા કદાપિ નાશ પણ પામી હશે. જે સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્ય હાથ લાગ્યાં છે તે મીરાંબાઈ, કૃષ્ણબાઈ, ગવરીબાઈ, પુરીબાઈ, દીવાળીબાઈ અને રાધાબાઈ એટલાં છે. હાલની પેઢે પહેલાં ગદ્ય લખાણની પદ્ધતિ નહોતી, તેથી તે સમયમાં જોને જે લખવું હોય તે પદ્યમાં જ લખતા. પરંતુ આ સ્ત્રી કવિઓ માટે એટલું તો કહી શકાય એમ છે કે તેમને કાંઈક લખવું હતું માટે પદ્ય રચવાં પડ્યાં એમ નથી. તેમના હૃદયમાં લાગણીઓ ઉભરાવાથી કાવ્ય બનાવ્યાં છે, લાગણીઓ સ્વતઃ બહાર પડવા મથવાથી તેમને કાવ્ય રચવાની વૃત્તિ થઈ છે,

ઉપર ગણાવેલી કવિઓમાં મીરાંબાઈ સર્વાતુમતે પ્રથમ પંક્તિએ ગણાય છે. એ મીરાંબાઈ મેવાડના કુંભારાણીની રાણી હતી અને મેરતાના જમલ રોઠાંની દીકરી થતી હતી. મીરાંબાઈની જીવનકથા ગુજરાતમાં એટલી સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેનાથી બાળ્યે જ કોઈ અનુભવ હશે. પોતે પિતાને ઘેરથી વૈષ્ણવ ધર્મની ચુસ્ત અનુયાયી હતી. પતિનો ધર્મ જુદો હતો. સાસરીઆંના ધણું સમજાવવા છતાં મીરાંબાઈએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો નહિ. સંસાર તરફ તેને પ્રયત્નથી જ અરુચિ હતી. પરંપરા પછી પણ સંસારનો મોહ તેને વળગી રાખ્યો નહિ, અને રાતદિવસ તે કૃષ્ણભજનકીર્તન કરતી તથા સાધુ સંતોનો સમાગમ રાખતી. કુંભારાણી આંધી ઘણો નારાજ થયો અને એ સર્વ છોડી દેવા મીરાંબાઈને સમજાવ્યાં. ત્યારે મીરાંબાઈએ તેને કહ્યું કે તમે કૃષ્ણની ભક્તિ કરતાં શીખો. રાણાએ તેને ધણું સતાવવા માંડી તેથી તેનો દેશ છોડી તે ગુજરાતમાં દારકાં આવી રહી, અને કૃષ્ણભક્તિની કવિતા આહી આવ્યા પછી બતાવી. આવી એના જીવનની કથા મનાતી ચાલતી આવેલી છે. કવિ દયારામે પણ મીરાંબાઈને લખ્યું છે તેમાં પણ એ જ હકીકત છે. મીરાંબાઈનાં કાવ્યોમાં એક કાવ્ય ઉપલી હકીકતનું છે, પરંતુ તે મીરાંબાઈનું પોતાનું લખેલું હશે કે નહિ તે શક પડતું નજાય છે. તેમાં કોઈ ખીનું માણસ મીરાંને ઉદ્દેશીને લખતું હોય એવી રચના છે. ગમે તેમ હોય. એ પોતે મારવાડની રજપુતાણી હતી તેથી ગુજરાતમાં વસ્યા પછી તેણે ગુજરાતીમાં કવિતા લખવા માંડેલી હોવી જોઈએ. એમાં કોઈ કોઈ હિંદી શબ્દો આવે છે. અને કેટલાંક આખાં હિંદી કાવ્યો છે. પરંતુ મારવાડની બાપાની હાયા જણાતી નથી. હિંદી બાપામાંથી ધસાઈને થયેલી હોય એવી પણ નથી. આગળના ધણા કવિઓનાં લખાણમાં હિંદી વાક્યો અને શબ્દો શુદ્ધ ગુજરાતીની વચ્ચે આવેલા દીકામાં આવે છે તેવું જ મીરાંબાઈમાં છે. મીરાંબાઈની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ સિવાય ખીજે શા હોય? તેની સર્વ કવિતા કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિની છે. કૃષ્ણપરની અનન્ય ભક્તિને લીધે મીરાંબાઈ ભક્ત તરીકે પણ પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે. ગુજરાતમાં કવિઓનો મોટો ભાગ ભક્ત કવિઓનો છે, અને તેમાં પણ વિશેષે કૃષ્ણભક્તિ પ્રધાનપણે તેમનાં કાવ્યોમાં છે. પ્રેમાનંદ, સામળ અને અખો બાદ કરતાં ખીજ કવિઓમાંના ધણા ખરાએ કૃષ્ણને જ પોતાનાં કાવ્યોનો વિષય કર્યો છે. કૃષ્ણની બાળલીલા, શૃંગાર તથા ભક્તિ એ એટલાં બધાં કાવ્યોમાં નજરે પડે છે અને તેમાં એક ખીજનું અનુકરણ પણ એટલું છે કે કેટલાક ઉત્તરતી પંક્તિના કવિઓની પોતાની છાપ તો તેમાં નહિ, જેવી જણાય છે. મીરાંબાઈની કવિતામાં તેવું પોતાનું એવું ઘણું છે જે તેનાં કાવ્યો વાંચતે જણાઈ આવે છે. વળી તે પોતે સ્ત્રી છે એ વાત પણ તેનાં કાવ્યો દર્શાવી આપે છે. ગુજરાતી સ્ત્રીઓમાં અતિ પ્રિય થએલું સતભામાનું રૂપણું એ એવું જ કાવ્ય છે.

વળી—

“ મુજ અબજાને મિરાત મોટી, શામળો ધરેલું મારે સાચું રે.

વાળી ધડાતું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરીનો મારે હથએ રે;

સીત માળા ચતુરભુજ ચુડાં, શીદ સોની ઘેર જમએ રે. મુજ.

ઝાંઝરીઆં જગજીવન કેગં, કૃષ્ણજી કક્ષાં ને કાંખી રે;
વિધુવા ધુધરા રામનારાયણના, અણુવટ અંતરજમી રે. સુજ.

પેટી ધડાતું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રીકમ નામતુ તાણું રે;
કુંચી કરાણું કરણાનંદ કેરી, તેમાં ધરણું માઈ ધાણું રે. સુજ.

સાંસરવાસો સજીને ખેડી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે;
મીરાંબાઈ કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, હરિને ચરણે જાયું રે. સુજ."

આ કાવ્ય લખનાર ભક્ત મીરાંબાઈ પોતાનું સ્ત્રીપણું આમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. સ્ત્રીની ધરેણીની વાંછા સંસાર છોડ્યા પછી ઈશ્વર ધરેણું છે, એમ દર્શાવી બતાવી આપે છે. ધરેણું એ સ્ત્રીની પ્રિય વસ્તુ છે. હવે બીજા ધરેણા મીરાંબાઈને નકામાં છે, તો ઈશ્વરરૂપી ધરેણું બનાવ્યું અને પાછું તેને સંભાળી પેટીમાં મૂકી તાણું કુંચી વાસણું પણ ભૂલી નથી !

વળી—

" સંસારીનું સુખ કાચું,
પરણીને રંડાણું પાછું;
તેને ઘેર શિદ્ધ જઈએ રે. મોહન પ્યારાં

પગણું તો પ્રીતમ પ્યારો,
અખંડ સૌભાગ્ય મારો,
ગંડવાનો બે ટાળ્યો રે. મોહન પ્યારાં "

ગોપીરૂપે કૃષ્ણને વરવાની ઈચ્છા પુરુષ કવિઓના કાવ્યોમાં પણ છે, પરંતુ પગણીને રંડાવાનું, અને અખંડ સૌભાગ્ય પ્રીતમ પ્યારો, પરણી ગંડવાનો ભય ટાળ્યો, એ તો એક સ્ત્રીના જ હૃદયનાં વાક્ય હોઈ શકે. પુરુષને ગંડવાનો ભય હોતો જ નથી. સ્ત્રીની આ કલ્પના છે. મીરાંબાઈનું હૃદય સ્ત્રીનું જ હતું એ ઉપગનાં જેવાં ઉદાહરણોથી જણાઈ આવે છે.

કૃષ્ણભક્તિનાં કાવ્યોમાં બધા કવિઓની પેઠે શૃંગારવર્ણન અને ગોપીઓ સાથેનાં વિલાસવર્ણન મીરાંબાઈમાં પણ છે. કૃષ્ણગોપીના વિહાર ગાવાથી જ કૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવાય છે એવી માન્યતા હોવાથી શુન્દરરાતનાં સર્વ કૃષ્ણભક્ત કવિઓએ તે ગાયા છે. ભક્તિ તે ગોપીરૂપ અને પ્રભુ તે કૃષ્ણરૂપ છે એમ માની એ લખાએલાં છે. અને ગમે તેવાં શૃંગારનાં વર્ણનમાં પણ મીરાંબાઈનાં કાવ્યોમાં છેવટે ' મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ ચિત્ત લાગ્યું, ' ' મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ બલિહારી રે; ' ' ચરણ કમળ ચિત્ત ધાલો રે; ' એવા ઉદ્દગારોથી એની શુદ્ધ ભક્તિ જણાઈ આવે છે. ઈશ્વરપર પૂર્ણ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા એ મીરાંનાં જીવન તથા કાવ્યમાં પ્રધાનપણે જણાતો ગુણ છે. કૃષ્ણનાં મનુષ્ય તરીકેનાં એના વર્ણન છતાં એ સર્વ કાવ્યોના અંતરમાં રહેલો અર્થ જોઈશું તો સર્વશક્તિ-માન સચરાચર, સર્વજ્ઞ અને ભક્તવત્સલ ભગવાનની જ તેણે ભક્તિ કરી છે એમ જણાઈ આવે છે. એનું શુદ્ધ જીવન અને દૃઢ શ્રદ્ધા તથા મંસારપરનો વિરાગ એ સર્વ જોતાં 'રાધા-

કૃષ્ણના વિકાસનાં વર્ણન રચવા છતાં તે કેવળ અલિપ્ત રહેલી છે એમ જાન થયા વિના રહેતું નથી. એવાં વર્ણન અને એથી પણ વધારે શૃંગારમય વર્ણન નરસિંહમહેતાનાં કાવ્યોમાં છે. બીજા સંત કવિઓનાં કાવ્યોમાં પણ શૃંગાર કામ કામ છે.

મીરાંબાઈની કવિતામાં જે મધુરતા અને આકર્ષક શક્તિ રહેલી છે તેવી બીજા કોઈ સ્ત્રી કવિમાં નથી. તેનું જીવન romantic-અદ્ભુત કૌતુકવાળું અન્ય હતું. તેની શૈલીમાં જે ગૌરવ તથા મુદ્દતા છે તેની બરોબરી અન્ય સ્ત્રી કવિઓથી થાય તેમ નથી. વિચારની પરિપક્વતા એ પણ એનાં કાવ્યોનું લક્ષણ છે. એને નામે ધણાં કાવ્યો પ્રચલિત છે તથાપિ તે સર્વ એનાં હશે કે નહિ તે સંશય પડતું છે. પરંતુ કેટલાંકમાં તો ખાતરી પૂર્વક એની છાપ જણાઈ આવે છે.

ચાલતા આવેલા સામાન્ય અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સંવત ૧૪૧૯ માં જન્મી સંવત ૧૫૨૬ માં મૃત્યુ પામી. એ કાળમાં બનેલા બનાવોની નોંધ કોઈ ટેકાણે રાખવાનો રિવાજ ન હોવાથી મીરાંબાઈનો સમય અથવા બીજા કોઈ પ્રાચીન કવિઓનો સમય નક્કી કરવો એ મુશ્કેલ કામ છે. તેઓનાં પોતાનાં લખાણોમાં કોઈ સાદા કે લક્ષીકત હોય તો કાળ નક્કી કરી શકાય. મીરાંબાઈનાં કાવ્યોમાં તેનું કોઈ માલમ પડતું નથી.

કૃષ્ણબાઈ વડનગરની નાગરણ્ય હતી એનું માલમ પડે છે. સીતાજીની કાંચળી નામે જે એનું કાવ્ય છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રીઓમાં વિશેષે કરીને તે જાણીતું છે. સ્ત્રીના સ્વભાવ તથા આચારવિચારનું એમાં આગેદુણ વર્ણન છે તે સિવાય એનાં કૃષ્ણનાં હાલરડાં અને બીજાં ગીતો છે. એની જીવનકથા અપ્રસિદ્ધ છે. મીરાંબાઈ કરતાં એની કાવ્ય શક્તિ ઉતરતા પ્રકારની છે.

ગવરીબાઈ ગીરપુર અથવા કુંગરપુરમાં સંવત ૧૮૧૫ માં નાગર જ્ઞાતિમાં જન્મી હતી. તેને પાંચ કે છ વર્ષની ઉંમરે પરણાવી હતી અને લગ્ન પછી થોડા જ દિવસમાં તેનો વર મૃત્યુ પામ્યો. તે પછી પરમેશ્વર મારો ધણી છે એવી બાંવતા તેનામાં ઉત્પન્ન થઈ. પોતે બુદ્ધિમાન હતી તેથી વાંચતાં લખતાં શીખી અને બાગવત ગીતા વગેરે શ્રવણ કરવા માંડ્યાં. ઈશ્વરભક્તિમાં એનું ચિત્ત દિવસે દિવસે દૃઢ થયું. પોતાનો સર્વ કાળ તે ઈશ્વરભજનમાં કાઢતી. ધીમે ધીમે સંતસમાગમથી એનામાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વધ્યાં. લાંબા સમય સુધી તે સમાધિ ચઢાવીને રહી શકતી એનું માનસિક બળ તેણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે લાલજીની પૂજા કરતી. સંસારપર તેને કોઈ પણ મોહ નહોતો. ગીરપુર તથા જુરપુર તથા કાશીના તે સમયના રાજાઓ પણ તેનાં દર્શન કરવા આવતા. કુંગરપુરથી તે કાશી જઈને વસી હતી, અને ત્યાં જ દેહત્યાગ કર્યો હતો.

એનાં ૬૫૨ પદોની હસ્તલિખિત પ્રત છે પણ તેમાંનાં જુદાં છપાએલાં છે. કૃષ્ણ-બાળલીલા અને શિવસ્તુતિનાં કેટલાંક છે, અને ઘણાં અજ્ઞાનનાં છે. પ્રાચીન શુન્નરાત્રીમાં વેદાંતી કવિમાં અષો શ્રેષ્ઠ છે. તેનાં કાવ્યો પેટે જ ગવરીબાઈનાં અજ્ઞાનનાં કાવ્યોનો અર્થ સરળતાથી સમજી શકાય તેવો નથી. શુદ્ધ અજ્ઞાનનાં પદમાં કવિતાની ગર્ભિ કાંઈક ઓછી છે. અદૈત મતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે અને ઉપદેશ પણ છે. બીજાં કાવ્યોમાં તેમની કવિત્વ-

શક્તિ જણાઈ આવે છે. તેમની ભાષા સંસ્કારી છે, અને કેટલાંક કવિતામય સુંદર વાક્યો એવાં છે કે બીજી સ્ત્રી કવિઓમાં નજરે નથી પડતાં. 'વનેશ્વર વિશ્વમાં વિલાસ્યા, જેમ કુલ-નમે' બાસ; ' 'ચંદમે' તું ચૈતન્ય, સુરજમે' તું તેજ; ' 'ગવરી ભેટી બ્રહ્મ સનાતન, જેમ સાગરમાં ગંગ; ' વગેરે. એનાં કાવ્યના ઉદાહરણ તરીકે એક લખ્યો.

‘હરિ નામ બિના રે ઝોર ખોલના કયા,
હરિ કયા બિના ઝોર સુનના કયા.
સુખ સાગર સામલીઓ ત્યાગી,
કુપ ડાબમે' ડોલના કયા.
ચટ ગિરધર ગિરિધારી પાયા,
બાહેર દ્રોગ અબ ખોલના કયા.
આત્મ અખંડ આવે ન નવે
જન્મ નહિ' તો ફિર મરના કયા.
ગવરી બ્રહ્મ સકલમે' જન્યા,
જન્યા તો જદ ખોલના કયા.'

બાલપણમાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તથાપિ ગવરીબાઈએ પોતાનું જીવન એજે ન ગાળતાં તેનું સાર્થક્ય કર્યું છે અને પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે. આ લેખમાં ગણાવેલી સ્ત્રી કવિઓમાં એ સર્વથી સંસ્કારી હતી અને તેનું જ્ઞાન પણ સર્વથી ચઢીઆતું હતું.

પુરીબાઈનું સીતા મંગળ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના કેટલાક ભાગ લમ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ગાય છે. તેનાં જે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે તે પરથી તેની કવિત્વશક્તિ સામાન્ય હોય એવું જણાય છે. તેની ભાષા ગૌરવવાળી છે. તેના જીવનની હકીકત જણાવેલી નથી.

દીવાળીબાઈને વિશે એવી હકીકત જણાવેલી છે કે તેને બાપ ઈબોઈના બ્રાહ્મણ હતો અને સંવત ૧૮૪૭ માં જ્યારે મુડતાળો કાળ પડ્યો ત્યારે દીવાળીના બાપથી પોતાનું તથા પોતાની દીકરીનું પોપણ યઈ સઝું નહિ' તેથી એક વૃદ્ધ સાધુને તે છોકરી સોપી તીર્થયાત્રા નિમિત્તે કહીક જતો રહ્યો. વૃદ્ધ સાધુ રામ ભક્ત હતો તેથી તેણે દીવાળીને વાંચતાં લખતાં શીખવીને રામભક્તિ ઉપર દઢતા કરાવી. તે સાધુને તુલસીકૃત રામાયણ સાંઝે આવડતું હતું તેથી તે પણ દીવાળીને ભણાવ્યું. દીવાળીબાઈ તુલસીકૃત રામાયણ વાંચતી અને રામભક્તિમાં નિરંતર નિમગ્ન રહેતી. સાધુની સાથે બે ત્રણ વાર અયોધ્યાજી પણ જઈ આવી હતી. એ બાઈ સ્વભાવે સાલસ અને ગરીબ હતી. ઈબોઈથી ગેરવા ગામમાં આવીને વસી હતી અને ત્યાંથી વડોદરે આવી રહી હતી. ત્યાં રામ મંદિર કોઈ શ્રદ્ધાળુ રામભક્તે તેને બંધાવી આપ્યું હતું. ત્યાં રહેતાં પણ અનેક ઉપાધિયો થતાં તે સાધુઓ સાથે અયોધ્યા જતી રહી અને ત્યાં જ મરણ પામી હશે. એના જન્મમરણની સાલ મળી નથી. તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયેલું એવું, તેનાં કાવ્યોમાં તેણે લખ્યું છે. સાધુ પાસે રહ્યા પછી પરણી હોય એવું માલુમ પડતું નથી. તેથી છેક બાળપણમાં વૈધવ્ય દશા પામેલી એમ અનુમાન થાય છે. તેણે રામાયણ સંખધી

જ, કવિતા રચી છે. રામેજન્મ, રામબાળલીલા, રામવિવાહ, અને રામરાજ્યાભિષેક એ ચાર પ્રસંગો માટે તેણે ગરબીઓ તથા ધોળ લખ્યાં છે. લગભગ પાંચસો ગરબીઓ અને ધોળ એનાં રચેલાં છે. તુલસીકૃત રામાયણના અવધુ તથા અભ્યાસપરથી એણે રામચરિત વર્ણવ્યું છે. પરંતુ એની કવિતામાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા છે. કોઈ પણ હિંદી શબ્દ કે વાક્યરચના નથી. એની કવિતા ઘણી જ સરળ હોઈ સર્વ કોઈ સમજી શકે તેવી છે. માત્ર રામના ગુણ ગાવા એ તેની કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે. તેનું જ્ઞાન પણ પરિમિત જણાય છે. રામનામ ગાવાની મનની ભર્મિના પરિણામે તેણે કવિત્વ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાં ઉજ્જગરો મનોવેગ નથી, પરંતુ કલ્પના શક્તિ ઘણી છે. રામાયણની ટુંકી લંકીકેતોને સ્વકલ્પનાથી વિસ્તારી વર્ણવી છે. એ કલ્પના શક્તિ પણ સામાન્ય પંક્તિની છે, પરંતુ સર્વત્ર છે.

રામના ગુણ ગાવાથી રામભક્તો તૃપ્ત છે અને દીવાળીને પણ રામચંદ્રે સહાયતા કરી છે એમ હામ હામ એ લખે છે. રામને નીતિ વહાલી છે, ‘એને જોઈએ નીતિવાન, સંતો રામના રે,’ ‘એને જોઈએ નહિ નાત કે જાત સંતો રામના રે,’ ‘એને જોઈએ નહિ કુલ કે પાન સંતો રામના રે,’ ‘એને જોઈએ નહિ દખણ દાન સંતો રામના રે,’ એને જોઈએ એક ભજન સંતો રામના રે.’ રામ પરનો એનો ભક્તિભાવ આવાં વાક્યો દર્શાવે છે. ઉચ નીચ, સધવા વિધવા, સૌ સરખાં એને છે. એને ધનનું કામ નથી એવાં વચન અનેક ઠેકાણે છે. ઇશ્વરના ખરા ભક્તો, પછી તેને કૃષ્ણ રૂપે પૂજનાર નરસિંહ મહેતા સરખા અથવા રામ રૂપે ભજનાર ઇશ્વરને આ સકલ જગતનો વાતા માનનાર સર્વ ભક્તોની જે વૃત્તિ થાય છે તેવી જ આ દીવાળી બાદની વૃત્તિ છે. ઇશ્વરને સકલ પ્રજા સરખી છે. તે માત્ર ભક્તિનો ભૂખ્યો છે. એને બીજું કોઈ જોઈતું નથી અને તે ભક્તને પાર ઉતારનાર છે એવી ભાવના શુદ્ધ ભક્તિમાનના હૃદયમાં સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા ભક્ત રામના કે કૃષ્ણના ભક્ત નહિ પણ તેની પાર જનાર, સાક્ષાત્ ઇશ્વરના ગુણને સમજનારા થઈ ગયા છે અને તેમનાં જીવન ધન્ય થયાં છે એ સર્વને જાણીતી વાત છે. સામાન્ય સમુદાયમાં પ્રચલિત કૃષ્ણભક્તિ કે રામભક્તિથી આ ઉંચા પ્રકારની ભક્તિ છે એ નિઃસંદેહ છે. ઇશ્વર પરની એની શ્રદ્ધાઅપ્રતિભ છે તે કહે છે:—

‘મટે ભવોભવનાં દુઃખ, રામજી કહીએ રે;

આજ તમ પામ્યાં સુખ, રામજી કહીએ રે.

થઈ વિધવા પામ્યાં ભજન, રામજી કહીએ રે;

એવાં વિધવા જુગો જુગ, રામજી કહીએ રે.

દીવાળી કરીએ તમાફે ભજન, રામજી કહીએ રે.’

વૈધવ્યમાં રામનામ ગાવાની અનુકૂળતા મળી ગઈ માટે ભલે એવું વિધવાપણું જનમો-જનમ આવે તો શીકર નહિ. એ સ્થિતિમાં રામનું ભજન ગવાશે એધી મોટું સુખ શું એમ માનનારને પ્રાપ્ત સ્થિતિનો સંતોષ કેટલો હોવો જોઈએ? નરસિંહ મહેતાના ‘ભકું થયું ભાગી જનજન સુખે ભજીશું શ્રી ગોપાળ’ એ વાક્ય જેવો જ આ ઉદ્દગાર છે.

સ્ત્રીના હૃદયની લાગણીઓ દીવાળીબાદ એ હામહામ વિરૂપ કુશળતાથી ચીતરી છે.

કવિ પોતે સ્ત્રી છે એ વાતનું વાંચનારને સ્પષ્ટતાથી ખાતર થાય છે. તેણે સરસ્વતી પાસે વિદ્યા-રૂપી કાપડીની ચાચના કરી છે, ગુરૂએ વિદ્યા કાપડી આપી છે, ‘પહેરી જ્ઞાન કાપડી’ એમ ધણે ઠેકાણે લખ્યું છે. રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ધારણા હતી તેની આગલી રાતે સીતાના મુખમાં કવિએ ઉક્તિ મુકી છે તે એક સ્ત્રીની જ કલ્પનામાં આવે. સીતા રામને કહે છે, ‘કાલે પેઠું કેઈ સાંડી રે; અતિ આનંદ થાય;’ ‘જુઓ કાળી ન પેરાયે, મુને લાલ ન ગમે રાય, ત્યમ લીલી ના પેરાયે; મુને પીળી ના ગમે રાય રે, હું તો પેરીય શુભાષી સ્વામી, તમને કહું છું મુસ્તક નામી રે; પેઠું દાગીના જોઈ જોઈ, દીવાળી રે’વા દેઈ ના કોઈ રે.’ તેમ રામ પણ કેવો વાઘો ને કેવી પાલ પહેરશે તે પૂછી તેનો જવાબ મળે છે, ત્યારે સીતા જપે છે એમ વર્ણવ્યું છે.

દીવાળી બાઈની કવિતા સાદી અને જીવનની શુદ્ધતાથી ભરેલી છે; એવું જ સાદુ શુદ્ધ અને સૌમ્ય જીવન કવિનું પોતાનું પણ હતું.

રાધાબાઈ વડોદરાની દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતી અને કોઈ અવધૂતનાથ નામના સાધુની સાથે હમેશાં રહેતી. તેને પૂજ્ય ગુરુ માની તેની સેવા કરતી અને પોતાનાં કાવ્યોમાં તેનું નામ હમેશ લખતી. રાધાકૃષ્ણની અચલ ભક્તિ તે કરતી. અવધૂતનાથ સાથે ઉત્તરમાં તેમ જ દારકાની યાત્રા તેણે કરી હતી. રામનાથના મંદિરમાં તેનો વાસ હતો. તેના જીવનનો પૂર્વ વૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો નથી. સવત ૧૮૯૦ માં અવધૂતનાથની એ શિષ્યા યદ્ધિ ત્યારથી એની હકીકત જણાવેલી છે. એને જોયેલી એવા ઘણા મનુષ્યો વડોદરામાં છે એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રસિદ્ધકાર કહે છે. ગુરુ પાસે પુરાણ કથાઓ તેણે સાંભળેલી. પોતે બજન બનાવી સાજ સાથે સુંદર રીતે ગાતી ત્યારે લોક મોહ પામતા.

એ બાઈની કવિતા ગુજરાતી કહી શકાય તેવી નથી. તેમાં હિંદી મરાઠી અને ગુજરાતીનું એવું મિશ્રણ છે કે તે બધી ભાષા આવકનાર જ સમજી શકે તેમ છે. ભાગવતના પ્રસંગોપર તેની કવિતાઓ છે. તે સિવાય ઘણા નામાંકિત ભક્તોનાં ચરિત્ર પણ કાવ્યરૂપે તેણે વર્ણવ્યાં છે. વળી પોતે યાત્રાઓ કરેલી તે યાત્રાના સ્થાનને ઉદ્દેશીને પણ કાવ્યો લખ્યાં છે. એ રીતે આ લેખમાં આવેલી બીજી કવિઓ કરતાં એનાં કાવ્યોમાં વિષયોની વિવિધતા વધારે છે. એનું જ્ઞાન વિશાળ અને કવિત્વશક્તિ સામાન્ય કરતાં ચઢીઆતી પ્રતની છે. દીવાળીબાઈની પેઠે એનાં કાવ્યો વર્ણનાત્મક વધારે છે. બધી ગરબીઓની ચાલો ગુજરાતમાં પ્રચલિત લીધી છે. એની કવિતામાં ભાષા કેવી બેજાઈ છે તેના ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ.—

‘ ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણા ચોરરે,
સુણો જગત ભેનાયા ચોરરે,
દેવા કરે સેવા રાધીબાઈરે,
માતા યશોદા તણે કૃષ્ણરાયરે,
જગમે કા હોય તેરા સામારે.

આવી રીતે તમામ કાવ્યોમાં મિશ્ર ભાષા હોવાથી ગુજરાતી વાંચનારને તેમજ બધી ભાષા સમજનારને પણ રસમહણુ કરવામાં કાંઈક ક્ષતિ થાય છે.

આ સર્વ સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો અને ચરિત્રો જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ગુજરાતના કવિઓનો મોટો ભાગ ભક્ત કવિઓનો છે તેમ સ્ત્રી કવિઓ તો સર્વ ભક્ત જ છે. તેમનાં કાવ્યની પરીક્ષામાં તેમની કવિ તરીકેની તેમ જ ભક્ત તરીકેની પરીક્ષા સ્વાભાવિક રીતે જ થાય. ભક્ત હોવાથી જ કવિ થઈ હતી માટે તેમની ભક્તિ જે તેમની કવિતા શક્તિના મૂળરૂપે છે તે ધ્યાનમાં લીધા વિના તેમની કવિતાનું યથાર્થ વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી. ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ પ્રેમાનંદ કે દયારામની બરોબરી કરવા સરખી ઉચ્ચ કાવ્ય શક્તિ એ કોઈનામાં નથી એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તેમ બીજા વર્ગના કવિઓ કરતાં કોઈ રીતે સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો ઉતરે તેમ નથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેમની કવિતાનો વિષય પરમેશ્વર છે અને તે સર્વનો ભક્તિભાવ એવો ગાઢ છે કે એ બાવની અતિશયતાથી લાગણીઓ ઉભરાઈ કવિતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. સાંસારિક ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિનાં છતાં સર્વેને સંસારનાં બંધન નહોતાં અને સંસારથી વિમુખ થઈ આપું જીવન ભક્તિપરાયણતામાં કહાડેલું એમ જેમનાં ચરિત્ર જણાયાં છે તે પરથી માલુમ પડે છે સંસાર છોડવાથી જ તેમને જ્ઞાન અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ અને સાધન મળેલાં. સંસારમાં રહેલી સ્ત્રીઓની કલ્પના શક્તિ કાવ્ય રચવા કરતાં નવલ કથાઓ લખવા તરફ પ્રેરાતી હશે એમ ઇંગ્લાંડની સ્ત્રી લેખકો જોતાં લાગે છે. આપણા દેશમાં તો તેવું જ્ઞાન અને સંસ્કાર સંસારીજીવનમાં ગુંથાયેલી સ્ત્રીઓને બાળે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રસિદ્ધ ગુજર સ્ત્રી કવિઓ વિશે યથાશક્તિ ચર્ચા કરી છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને બૃહત્ કાવ્ય દોહન એ એ ગ્રંથોની સહાયતા છૂટથી આ લેખમાં લીધી છે. એ ગ્રંથો સિવાય અન્યત્ર સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો હશે તે જાણમાં નહિ હોવાથી તેનું વિવેચન થઈ શક્યું નથી. અર્વાચીન સમયમાં સ્ત્રીઓની કવિતા કોઈક કોઈક સ્થળે નજરે પડે છે પણ ઇંગ્રેજીમાં કાવ્ય લખનાર બંગાળાની તરલતા દત્ત કે સરોજિની નાઇડુ સરખી સખળ શક્તિધરાવનાર નવીન સ્ત્રી કવિ હજી ગુજરાતમાં થઈ નથી. તેમજ પ્રાચીન કવિઓની ઢબનાં પણ હાલની સ્ત્રીઓનાં કાવ્યો નથી તેથી તેમનાં કાવ્યોની પરીક્ષા પાછળના જમાનાને સોંપવી ઉચિત છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત અભ્યાસના પરિણામે પુરુષ કવિઓનો નૂતન વર્ગ થયો છે તેવો જ કોઈ કાળે સ્ત્રી કવિઓનો થશે એવી આશા સાથે આ અલ્પ મતિ અનુસાર લખેલો લેખ સમાપ્ત કરું છું.

સૌ. વિદ્યા.

મનુષ્ય સ્વભાવ.

ઉપેન્દ્રવન્ય

છે એક મહારી સખી દૂર દેશે
આ સ્યાનથી તે બહુ દૂર રે' છે
પ્રીતી અતી તે મુજ માટ ધારે
છે મ્નેહ યોડો મુજ તેહ સાટે—

૧

શાખરિણી

યદી ઇચ્છુ હુ તો, જરૂર ઝટ આવે મુજ કને
બહુ યોડે યત્ને, દુરથી અહીં આવી નહી શકે
વહુ યોડું તોયે, સમજી સધળું અર્થ લહી લે
અને મહારે કાજે, છવન મુધી સર્વે દહ શકે—

૨

તોટક

અતી વ્યાધિ યદી પકડાઈ યદી
નવ તે સમયે દુઃ થાય કદી
લહુડું, બોલુ નહીં, વળી કુર બહુ
તદપી કદી મેવ સહે સધળું—

૩

હરીનીત,

છે આવી મહારે શાન્ત પ્રેમી સહનશીલ સખી યદી
જે મુજ કૃતે સહુ અર્પવા તૈયાર છે તેવી વળી
તોયે ન ગણુતા તેહને કરી હુ દૂર આહું બીજી
એ અન્યનાં ગુણુ વર્ણુનો કરજો શ્રવણુ સર્વે! હજી—

૪

વસંતતિલક.

એ અન્ય મહારી સખી આંહી રહે સદાયે
આ દેશમાં—સમિપમાં—વસતી જણાયે
તેના પરે અતીવ છે મુજ રનેહ ઘેસો
તેના પ્રતિ બહુ હુ આકર્ષાઈ હુ અહો!—

૫

શાહુલ,

તેને તો નથી લેઇ માત્ર પરવા મહારી તદાપી મ્ને
લોભાવે નિજ સત્ય અંતર યદી આકર્ષી ખેંચે મ્ને

જાણે પાસ નથી અતી વિનવીને યત્નો કરે હું જરા
પ્રિતે ના મુજની પ્રતિ નીરખતી અમિ ભર્યો અશુભાં- ૧

હરીગીત.

હું સમજું છું એ સર્વ તોયે નિત્ય ખેંચાઈ તહીં
હું માતું છું એ સત્ય નાગણુ ડુંખશે કો દી કંઈ
હું જાણું છું કે વિષ મુજને વ્યાપશે વસમું અતી
તોયે અરે એ દુષ્ટ સંગંતી તો જરા છુટતી નથી ૭

અનુશુદ્ધ.

આ સખી સૌ મનુષ્યોને બે સખી મળતી વળી
તજ પહેલી ગ્રહે ખીજ એ સ્વભાવ થયો નહી ૮

હરીગીત.

લાકિત અને માયા રૂપી તે બે સખીયો આ કહી
છે એક દૂર અને ખીજ છે ગ્રાહ જે સમિયે રહી
છે દિત ધણું વળી એવકારક લાભદાતા તે તજ
શું કામ ઇચ્છવી અન્ય જ્યેથી નાશ છે એ પારખી ૯

દોરી.

લેશ યત્ન કરે અભિલાષ ધારે
દોરી પ્રથમ સખી આવશે ત્વરાએ
સ્વખળ થકી અન્યને હડેલી દેશે
વળી એ સમે પ્રભુ સહાય દેશે— ૧૦

તા. ૨૮-૮-૦૬

અંધેરી.

સૌ. સુમતિ.

નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૯૨ થી.)

સાઇએનેમાઇડના Polymerisationથી ડાયસાએનેમાઇડ અને છે અને પછી તેમાંથી Dicyandiamidine હાઇસાઇએનડાઇએમીડાઇન અને દ્વાર પણ તૈયાર થાય છે. આ શિવામ નાઇટ્રો લાઇમમાં ગુવાનીડાઇન (Guanidine) ના દ્વાર અને તેના Nitroderivatives (નાઇટ્રોજન પસાર કરતાં યતા પદાર્થો) પણ બનાવી શકાય. આ બધા પદાર્થો ફક્ત રંગના ઉદ્યોગમાં નહીં, પરંતુ દારૂગોળા અને સળગી ઉઠે એવાં પદાર્થોનું ઉત્પન્નમાન આપું કરવામાં પણ ધણા વાપરી શકાય એમ મારે ખાસ જણાવવું જોઇએ. દારૂગોળામાં આ પદાર્થો ઉમેરવાથી તેમાં નહીં મળી શકે એવા નાઇટ્રોજનનું પ્રમાણ વધે છે.

વીજળીક ભટ્ટીના તાપને લીધે કેટલેક સાઇએનેમાઇડમાંથી બનતા બીજા Organic પદાર્થો પૈકી હું આ બાષ્પની અતે લિબિગના Extract of meat (માંસનો સત્ત) માંના એક ઉપયોગી તત્ત્વ વિષે જણાવીશ. આનું નામ Creatine ક્રીએટાઇન છે અને તે નાઇટ્રોલાઇમમાં સારકોસાઇનને સંયુક્ત કરવાથી તૈયાર થાય છે.

રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી કૃત્રિમ રીતે એલીઝરાઇન, ગળી અને એવા બીજા પદાર્થો કુદરતી રીતે કરતાં પણ ધણા સારા બનાવવા શ્વેદ મળેલી હોવાથી, માણસના પોષણને મારે જોઈતા કાર્બોહાઇડ્રેટસ અને પ્રોટીન્સ પણ તેમના તત્ત્વોમાંથી કૃત્રિમ રીતે રસાયણ શાસ્ત્રીઓ બનાવી શકશે ત્યારે મનુષ્ય જાતને કુદરતના અનિયમિત પાકપગ જરા પણ આધાર રાખવાની જરૂર રહેશે નહિ એવા આશાબંધા વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જેમ ખાંડ સંબંધી ફક્ત મળી છે તેમ રાસાયણિક પ્રયોગશાળામાં કુદરતી રીતે કરતાં પણ વધારે સારી રીતે તૈયાર કરી શકાય એમ હું જોકે રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે દૃઢ વિચાર ધરાવું છું તો પણ જમીનમાંથી નેટલો પાક મળી શકે છે તેટલો જ પાક આપણે કૃત્રિમ રીતે મેળવવામાં ફક્તમંદ ઉતરીયું કે નહિ એ વિષે મને ધણી શંકા રહે છે. પ્રયોગ શાળાઓમાં અને કારખાનામાં જે રાસાયણિક નિયમો અને રીતો પર કામ કરવામાં આવે છે તેના જ ઉપર ખેતીના પાકનો પુરેપુરો આધાર રહેલો છે તે ખરું; પણ આ રીતો ખરાબર કામમાં આવે તે સારૂ ખેડૂતને સૂચ્ય, વાતાવરણ અને જમીનમાંથી બારોબાર જોઇએ તેટલી શક્તિ મળે છે તે, ઉદ્યોગમાં ફક્ત આડકતરી રીતે મળે અને તેથી તેનું ખર્ચ પણ બહુ થાય. આ ઉપરાંત રસાયણશાસ્ત્રીના સાહિત્યે કરતાં પરમેશ્વરે બનાવેલાં પ્રાણીઓ અને છોડવાઓ તેમને મળેલી શક્તિનો ઉપયોગ વધારે મારી રીતે કરી શકે તે પણ આપણે યાદ રાખવું જોઇએ.

હવે આર્થિક સ્થિતિએ જોતાં, જે પદાર્થો જમીનમાંથી પુરતા જથ્થામાં મળી શકતા

નથી તે પદાર્થો રસાયણ શાસ્ત્રની મદદથી પુરા પાડીને આપણી ખોરાકની ચીજોનો બંધર વધારીએ તો આખરે અનહદ ફાયદો થશે એ નિઃસંશય છે.

“જ્યાં ફક્ત એક મણુ અનાજ પાકતું હોય અથવા એક બારો ધાસ થતી હોય ત્યાં બે મણુ અનાજ કે બે બારો ધાસ ઉગાડી શકે તે મનુષ્ય પોતાના દેશને ધણો જ ફાયદો કરે છે,” એવું ડીન સ્વીશ્ટનું જીવન વખતનું વચન છે; અને “જેવી રીતે ચિત્રકાર પોતાની અક્ષય વાપરીને રંગનું મિશ્રણ કરે છે તેવી જ રીતે જો ખેડુત ખાતર સંબંધી પોતાનું જ્ઞાન વધારી ખેતી કરે તો નાખળા પાક વિશે જરા પણ ધ્રુમ રહે નહીં એવું માકર્વાઈએ આ સોદગમરીનું વચન છે. આ બે ફકરાઓ પહેલેથી જ ખેતી સાથેના રાસાયણિક ઉદ્યોગના સંબંધમાં બોમિયા રૂપ થઈ પડ્યા છે અને હવે પણ થઈ પડશે.

પ્રો. મેટ્ટોલાએ ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું કે ખેતીના કામ માટે જોઈતા પદાર્થો કુદરતે આ દેશ (ઇંગ્લેન્ડ) માં આપ્યા નથી અને આપણા ઉપર ધણી કઠોરતા વાપરી છે તે જાણીને કોઈ પણ માણસને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહિ. એક નમુનેદાર ખેડુત તો ઇંગ્લેન્ડ જ છે; પણ એમ લાગે છે કે તેને કુદરતી કે તૈયાર કરેલા પદાર્થો માટે ખીજ દેશો પર આધાર રાખવો પડે છે.

x x x x x

ખેતીની પ્રગતિના સંબંધમાં ડૉ. લિબિગના કામ માટે જોલતાં હું જણાવું છું કે તે મોટા રસાયણ શાસ્ત્રી અને ઇંગ્લીશ ખેડુતોની વચ્ચે Intermediary (દલાલ) તરીકે લોર્ડ પ્લેકેરે જે કામ કર્યું હતું તે આપણે બૂલી જવું જોઈએ નહીં. લિબિગના કામની મદદતા પહેલ પહેલી આજ ગૃહસ્થને જણાઈ હતી; તેમણે તેનાં પુસ્તકોનું બાણંતર કર્યું હતું, તેને ઇંગ્લેન્ડમાં નિમંત્રણ કર્યું હતું અને લિબિગની શોધખોળની ઉપયોગિતા બતાવવા સાર તેની જોડે ફરી ગામે ગામના ખેડુતોની સમક્ષ અગત્યનાં બાપણો આપ્યાં હતાં. આ સંબંધી યાદ લાવતાં ઇંગ્લેન્ડના રસાયણવેત્તા તથા ખેડુતોએ લોર્ડ પ્લેકેરના નામની લિબિગના નામ જોડેની યાદગીરી રાખવા સુકલું જોઈએ નહીં.

હવે મારે ખીટની ખાંડના કચરામાંથી મળતા પોટાશના ઉપયોગ માટે જોલકું છે. અસુક જાતના પાકને પોટાશ ધણો કામ આવે છે તેમજ તે ધણો જરૂરનો છે એ વાત દરેક જણ સ્વીકારે છે અને ઇંગ્લેન્ડમાં ખીટમાંથી ખાંડ તૈયાર કરવાનો સવાલ વારંવાર ઉભો થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૬૦-૭૦ માં જેમ્સ ડન્કને સરોકમાં ખીટરૂટ ઉગાડવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ આ તેમજ એવા ખીજ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. આમ હોવાથી ઇંગ્લેન્ડમાં ખીટરૂટ ઉગાડી શકાય કે નહિ અને જો ઉગાડી શકાય તો તે કામ આ માટે હાય ધરવામાં આવ્યું નથી તે સવાલોનો આજના વિષયને અંગે નિર્ણય થવાની જરૂર છે.

નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતર સંબંધી મારે કહેવું જોઈએ કે સાઇએનેમાઇડના રૂપમાં નાઇટ્રોજન Fix કરી શકાય છે એવું ગ્રોફેસર ક્રેન્કે વ્યવહાર રીતે તેમજ ગણતરી કરીને બતાવી આપ્યું છે તો પણ રાસાયણિક રીતે એતાં તે સાઇએનેમાઇડનો નાઇટ્રેટ બનાવવાની ક્રિયા

ધણી લાંબી છે અને છોડવાને તો ફક્ત નાઇટ્રોઝ કામ આવે છે, માટે ચિલીના મુરાખાર સાથે સરખાવતાં સાઇએનેમાઇડ ખાતર તરીકે કેટલું ઉપયોગી છે તે નક્કી કરવાનો સવાલ તો હજી ઉભોજ છે. આ સવાલનો નિર્ણય કરવા સાર જુદે જુદે ઠેકાણે અખતગ કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ શું પરિણામ આવ્યું તે ખાખતની ચોક્કસ હકીકત હજી મળી નથી.

છેવટે પ્રોટીડસ ખનાવવામાં પ્રાણીવર્ગની, હરીફાઈ કરે એવી રાસાયણિક રીત ઉપ-
જની કાઢતાં ધણો વખત લાગશે એ ખાખતના પ્રોફેસર ફ્રેન્કના વિચારને હું પુરેપુર અનુ-
મોદન આપું છું.

જીવન શાસ્ત્રીની રીતે જોતાં પણ નાઇટ્રોજનના Fixation સંબંધી પ્રશ્નનું સજીવ જંતુઓએ ક્યારનુંએ નિરાકરણ કરી દીધું છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે સીમ્બાયોટીક (Symbiotic) ગોઠવણથી એક જાતના જંતુઓ મારફતે Leguminous (લેગ્યુમીનસ) છોડવાઓ નાઇટ્રોજન મેળવે છે. આ છોડવાના nodules (નોડ્યુલસ) માં જંતુઓ રહેલાં છે; તે જંતુઓ ખારોખાર વાતાવરણમાંના નાઇટ્રોજન લઈ લે છે અને આવી રીતે Legu-
minous પાકને પોષણ આપે છે. એટલે જે સવાલનો નિર્ણય કરવા સાર રસાયણ શાસ્ત્રનાં ઉંચા જ્ઞાનની જરૂર છે તે સવાલનું નિરાકરણ કુદરતના હલકામાં હલકા જંતુઓ કરી શકે છે.

પ્રોફેસર મેંડેલા બોલી રહ્યા પછી-સર ઉવીલીયમ રૅન્ડે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા -

આ મંડળ આગળ ચોટાક વર્ષ ઉપર પ્રોફેસર ગાઇએ જે સવાલ મૂક્યો હતો તે હાલ જણાવવાની હું રજા લેઉં છું. નાઇટ્રોજન અને ઑક્સીજનનો સંયોગ કરવાની સાથે સાથેજ કેશમ સાઇએનેમાઇડ ખનાવવાનું કામ હાથ ધરવું જોઇએ. ડૉ. ફ્રેન્કની રીતમાં શુદ્ધ નાઇટ્રો-
જન ધણોજ જોઇએ છીએ; અને ઑક્સીજન નકામે જવા દેવામાં આવે છે. માટે આ રીત ધણી ખર્ચાળ છે. ખીજી રીતે જોતાં બર્કેલેન્ડ-આઇડની રીતે નાઇટ્રોજન અને ઑક્સીજનનો સંયોગ કરવા સાર, જે વાયુઓ આર્ક (arc) માંથી પસાર થતા હતા તેમાં હવાના કરતાં ઑક્સીજન વધારે પ્રમાણમાં હતો. જો આ બે રીતનો સાથે સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વધારાના પદાર્થો સારા કામમાં લાવી શકાય અને કોષ્ટિપણ પદાર્થ નકામે જાય નહિ.

હવે જે શોધખોળ હમણાં ચાલે છે અને જે હજી કંઈ પણ માહિતિ આપી શકાય એવી સ્થિતિએ પહોંચી નથી તે શોધખોળ સંબંધી હું કંઈ કહેવાની રજા લેઉં છું. ડૉ. ફ્રેન્કની રીતમાં શક્તિ આપણને મળે છે અને બર્કેલેન્ડ-આઇડની રીતમાં આપણે વારંવાર શક્તિ આ-
પીએ છીએ. આ સંબંધી મારા એક પ્રયોગમાં એક ધણું અન્યથા જેવું પરિણામ આવ્યું છે. અમુક ઉષ્મમાન મળે તો જ નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનનો સંયોગ થાય છે એ સર્વ કોઈ જાણે છે. અને દરેક નવા રસાયણવેત્તાને ખખર છે કે નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનના સાદા મિશ્રણમાં વીજળીનો તણખો પસાર કરીએ તો ઍમોનીયા બને છે અને જો ત્યાં આગળ ગઈકનો તેજ્ય શરખીએ તો બધા મિશ્રણનો ઍમોનીયા બને ત્યાં સુધી આ રાસાયણિક ક્રિયા ચાલુ રહે છે. પણ જે નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનના બાગ એકઠા થયેલા હોતા નથી તેના પ્રમાણમાં દરેક વ-

ખતે એમોનીયા ધણી ઓછા બને છે. કાર્સ ૩૬ને આગળ ચોડા વખત પર અખતરા કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યારે એમ માલુમ પડ્યું કે ઉંચા ઉષ્મમાનમાં એમોનીયાના તરવો જુદા પડે છે, અને જેમ જેમ ઉષ્મમાન ઓછું કરવામાં આવે તેમ તેમ નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનના પ્રમાણમાં વધારે એમોનીયા બને છે; પણ આસરે ૫૦૦ ડીગ્રી કરતાં ઓછું ઉષ્મમાન હોય તો નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજન એટલા ધીમે ધીમે એકઠા થાય છે કે એમોનીયા જુગ પ્રમાણમાં જ મળે છે. રેડીયમ ઇમેનેશન (Radium Emanation) એ શક્તિનો મોટો ભંડાર છે અને તેને લીધે એમોનીયાના તરવો જટ જુદાં પડે છે એટલું જ નહિ પણ નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનનો સંયોગ પણ ઝપાટા ખંધ થાય છે. આ ઠેકાણે Radium Emanation એ રાસાયણિક ક્રિયાનો વેગ વધારે છે કે તેમાંની શક્તિને લીધે ક્રિયાને ટેકા મળે છે તે વિષે મને કંઈ પણ ખબર નથી, પણ એ તો નિર્વિવાદ છે કે નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનના રાસાયણિક સંયોગને લીધે આપણને શક્તિ મળે છે. આ સંયોગ કરવા સારૂ વધારાની શક્તિ આપવાની જરૂર રહેતી નથી. હજુ સુધી તો એમ માલુમ પડ્યું છે કે જેટલી ઝડપથી એમોનીયાના તરવો જુદાં પડે છે તેટલી જ ઝડપથી નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનનો રાસાયણિક સંયોગ થાય છે; અને જ્યારે આ ક્રિયા Radium Emanationમાં યર્ષ દોરે છે તો તેના જેવો ખીજે કોઈ પદાર્થ હશે કે નહિ તે ખોળી કાઢવાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. જો આવો કોઈ પણ પદાર્થ આપણને મળી શકે તો આ પ્રશ્નનું જટ નિરાકરણ યર્ષ જાય. ગમે તેટલો હાઇડ્રોજન તૈયાર કરવામાં ભારે મહેનત પડતી નથી; અને હાય આવેલાં ખરેખરો સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી આ હાઇડ્રોજનને નાઇટ્રોજન સાથે સંયુક્ત કરી શકાય, એમાં કંઈ પણ શક નથી.

ત્યાર બાદ મી. એ. એમ. લીમે ટીકા કરી કે—

કોલસા અને સળગે એવા ખીજ પદાર્થમાંથી એમોનીયમ સલ્ફેટના ૩૫માં નાઇટ્રોજન મેળવવામાં ઈંગ્લાંડ પહેલે નંબરે છે. ૧૫ વર્ષ પહેલાં દર ટન કોલસામાંથી ડૉ. મૉન્ડ ૮૦ રતલ જેટલો એમોનીયમ સલ્ફેટ બનાવતા હતા. આ રીતમાં ઘણો વધારો થયો છે તે એટલે સુધી કે પીટ જાતના કોલસામાંથી એમોનીયા તૈયાર કરી શકાય છે. આ સંબંધમાં પ્રેડિસર ફ્રેન્કે જણાવ્યું છે કે પીટમાંથી એમોનીયા બનાવવાની રીતનો ડૉ. મૉન્ડની સલાહથી ડૉ. ફ્રેડેએ ઉપયોગ કર્યો પણ એમાં રહેજ ભૂલ થયેલી છે તે મારે જણાવવી જોઈએ. કોલસાની ખાણમાંના નકામા પદાર્થમાંથી અથવા જે જર્મનીના “ સીશ્મીક (લેક લાઇમ)”માં ઘણો ભાગ નાઇટ્રોજનનો હોય છે તેમાંથી નાઇટ્રોજન મેળવવાને મૉન્ડની રીતનો ડૉ. ફ્રેડેએ ઉપયોગ કર્યો એ ખરું, પણ પીટ સંબંધી મારે કહેવું જોઈએ કે ડૉ. મૉન્ડ અને હું ડૉ. ફ્રેડેને મળ્યા તે પહેલાં એકાદ વર્ષ પર એટલે ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં રોકેટન એન ટીજ આમળ લંડનની પાવર આસ કોરપોરેશન તરફથી હું પીટનો આસ બનાવતો હતો અને આ મંડળે જર્મનીમાં જે કારખાનાં સ્થાપ્યાં હતાં તે કારખાનાનો રીપોર્ટ આ બાબતમાં આપ્યો છે. આજ કંપનીએ ખીજ એ મોટાં કારખાનાં સ્થાપ્યાં છે તે પૈકી ઇટાલીનું એક નવું કારખાનું પ્રલેક્ટ્રીસીટી સપ્લાઈ રોશન આગળ છે. જર્મનીમાં ખીજુવાળો પ્રદેશ ઘણો વિસ્તીર્ણ છે અને તે પ્રદેશમાંથી નીકળતા પીટનો ઉપયોગ કરવામાં મૉન્ડની રીત ઘણી કામ આવે છે એવું

બરાબર સમજનાર તરીકે ડૉ. કેરો અને પ્રોફેસર ફ્રેન્કને ઘણા ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. ઇંગ્લાંડમાં તેમ જ આયર્લેન્ડમાં પીટના મોટા થર છે અને તેમાંથી ઘણા નાઇટ્રોજન મળે તેમ છે અને તેનો ગ્રાસ કરીએ તો પાવર ગ્રાસને નકામા પદાર્થ તરીકે ગણતાં પણ એમાંથી એટલો બધો એમોનીયા મળે કે તે કામમાં ઘણો નફો થાય. એક ટન પીટમાંથી કેટલો સલ્ફેટ એમ્ ક એમોનીયા નીકળે તેનો આધાર તે પીટમાંના નાઇટ્રોજનના પ્રમાણ પર રહે છે. પણ મારા અનુભવ પરથી કહી શકું છું કે સાધારણ રીતે એક ટન પીટમાંથી ૮૦ થી ૧૬૦ રતલ એમોનીયમ સલ્ફેટ મળી શકે. નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરના કાચા પદાર્થ તરીકે એટ બ્રીટનનો પીટ કેટલો બધો કામ આવી શકે તેનો ઉપર જણાવેલી હકીકતથી બરાબર ખ્યાલ આવશે. દર ટને ૨૫ કે ૩૦ શિલિંગના ખર્ચે ગ્રાસ બનાવવા સારૂ જોઇતી પ્રતનો પીટ તૈયાર કરી શકાય. દર ટન પીટમાં ૨૫ કે ૩૦ ટકા જેટલો ભાગ એમોનો હોય છે.

મીડલેન્ડ્સમાં પણ નકામા નાના કોલસામાંથી એમોનીયા મેળવવા સારૂ તેનો ગ્રાસ બનાવવાનું એક મોટું કારખાનું બંધાય છે અને તેમાંથી નીકળતો પાવર ગ્રાસ ફાલ તો નકામો જવા દેવામાં આવે છે.

છેવટે મી. સી. રેવીસે જણાવ્યું કે:—

નોડ્યુલના જંતુઓ વિષે ખબર પડ્યા પછી તેમને જોઇતું પોપણ મળે એવા પદાર્થો બનાવવાનું એક મંડળ ઉભુ થયું છે. પણ એવા પદાર્થોના ઉપયોગની કંઈ સારી અસર ન થવાથી આ કંપની નાસીપામ થઈ છે. પરંતુ આ બાબતમાં ઘણા સુધારા થયા છે એટલે પહેલાં જે મુશ્કેલીઓ નડતી હતી તે હવે દૂર થઈ છે. અને હાલ કેનેડા અને ઑસ્ટ્રેલીઆમાં આવેલા અમુક પ્રદેશોમાં આ જંતુઓને ઉછેરવામાં આવે છે. આ જંતુઓ ખેડુતોને તેઓ વાપરી શકે એવી સ્થિતિમાં આપવામાં આવે છે અને તેમની વપરાશને લીધે પાકમાં વધારો પણ થયેલો માલૂમ પડે છે. આ જંતુઓ હજી ઇંગ્લાંડમાં લાવવામાં આવ્યા હોય તેમ જણાતું નથી પણ પ્રોફેસર બ્રાઉન લીએ જે અગત્યનું કામ કર્યું છે તે આપણે જુવી જનુ જેઠાએ નહિ. અત્યાર સુધી તો એમ જ ધારવામાં આવતું હતું કે નોડ્યુલના જંતુઓ રક્ત લેખુ-મીનસ જાતના છોડને કામ આવે છે પરંતુ પ્રોફેસર બ્રાઉન લીએ હાલ બતાવી આપ્યું છે કે આ જંતુઓ ગમે તે જાતના છોડને માટે ઉપયોગમાં આવે એવા છે.

સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.

સાહિત્ય અને તેનાં અંગો.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૬૭ થી.)

૩. નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, અને રૂપકો.

નાટકો અને સંવાદો મુકીને હવે આપણે સાહિત્યનાં ત્રીજાં અંગ તરફ વળીએ. નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ માણસને વધારે પ્રેમ હોય છે. ન્હાનાં બાળકોને પણ વાર્તા સાંભળવી વધારે ગમે છે. અર્ધશિક્ષિત સ્ત્રીઓ અને પાઠશાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ પણ વાર્તાનાં પુસ્તકો ઘણા ઉત્સાહથી વાંચે છે. રામાયણની કે શિવપુરાણની કે ગરુડપુરાણની કથાઓ સાંભળવાને લોકોની ઠંઠ ઝામે છે. ધર્મ ઉપર આપણા લોકોને વધારે આસ્થા હોય છે એ ખરું, પણ ભગવદ્ગીતા કે બીજાં કોઈ ગ્રંથોનાં કે ભક્તિનાં પુસ્તકો વાંચવાં જેને નથી ગમતાં તેને પણ આવાં પુરાણો વાંચતાં સાંભળવાં ગમે છે, અને હરદાસનાં હરિકીર્તનમાં રસ પડે છે, તેનું કારણ જ એ કે વાર્તા માણસને ઘણી પ્રિય હોય છે. સામાન્ય વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં ભાષા અધરી નથી હોતી, લોકોને રૂચે એવાં રસિક વૃત્તાંતો હોય છે, શિલસુદીનાં લાંબાં ટાલણાં નથી હોતાં, અને ઘણા કેળવણ્યવા પ્રકારની રસિકતા જેમજે એવું બહુ નથી હોતું. તેથી તે જનસમૂહમાં લોકપ્રિય વધારે થાય છે. જેમાં શૃંગારરસ વધારે આવતો હોય કે જેમાં અરેબિયન નાઇટ્સના જેવા ચમત્કાર આવતા હોય તે વધારે વાંચાય છે.

એવા પ્રકારનાં વાંચનથી જનસમાજને હાનિ ન થાય માટે અંદર અનીતિનાં ચિત્ર એવી રીતે ન મુકાવવાં જેમજે કે જેથી વાંચકના મગજ ઉપર ખોટી છાપ પડે. નવલકથાનું કામ વિવિધ પ્રકારનાં મનુષ્યોના સ્વભાવ આલેખવાનું હોવાથી અનીતિમાન પાત્રો તો અંદર આવેજ. પણ તે પાત્રો એવી રીતે મુકાવવાં જેમજે કે જેથી નીતિમાન મનુષ્યોનું ગૌરવ વધારે સચોટ રીતે સ્થાપિત કરાય અને અનીતિમાન મનુષ્યોને પડતાં દુઃખોને લીધે અથવા તેનાં હૃદયમાં થતી પીડાઓને લીધે વાંચકને અનીતિ તરફ અત્યન્ત અણુગમે ઉત્પન્ન થાય.

વળી, નવલકથામાં અસંભવનો દોષ ન હોવો જેમજે. નવલકથાની સૃષ્ટિ આપણી આ સૃષ્ટિના જેવીજ આબેહૂબ હોવી જેમજે એવો કંઈ નિયમ નથી. જૂતો અને પિશાચો, દેવો અને દાનવો, અપ્સરાઓ અને પરીઓની સૃષ્ટિ કલ્પવાની નવલકથાકારને સંપૂર્ણ છૂટ છે; પણ એ જૂતો અને એ પિશાચોનાં, એ દૈત્યો અને એ દાનવોનાં, એ અપ્સરાઓ અને એ પરીઓનાં વાણી, વર્તન વગેરે એવી રીતનાં હોવાં જેમજે કે જેથી આપણને એમ જ લાગે કે એ પ્રાણીઓ જે હોય તો બરાબર એવીજ રીતે વર્તે. જે એમ ન હોય તો જેમજે તેવો રસ ઝામે નહીં અને વાંચ્યોનો સંતોષ મળે નહીં. કલ્પનામય રચનાઓમાં આપણને આનન્દ મળે છે તેનું કારણજ એ કે આપણી કલ્પનાશક્તિનાં બળવડે આપણે તે વસ્તુને સત્ય જેવી ગણી રહીએ છીએ. નાટક જેમજે આપણે ખુશ થઈએ છીએ, ચિત્ર જેમજે

આપણે આનન્દ પામીએ છિયે તેનું કારણજ એ કે નાટકના તખ્તા ઉપર કે ચિત્રપટ ઉપર જાણે ખરીજ વસ્તુ હોય તેવો દેખાવ આપણી નજરે પડે છે. બાજકને પોતાની ઢીંગલીમાં કે ખીજી વસ્તુમાં આનન્દ મળે છે તેનું કારણજ એ કે તે તે વસ્તુમાં તે સત્યતાનું આરોપણ કરી શકે છે. જ્યાં એ ખુબી નષ્ટ થઈ કે તેની સાથે આનન્દની વસ્તુ તે પણ નિર્મોલ્ય ને નકામી બની જાય છે. માટે નવલકથામાં અસંભવનો દોષ ન હોવો જોઈએ.

નાટકોમાં જેમ નાટકનું વસ્તુ (plot) હોય છે અને તેમાં જેમ જનસ્વભાવનું ચિત્ર દોરવામાં આવે છે તેમજ નવલકથામાં પણ થાય છે, પણ કાવ્યમાં અમુક વસ્તુઓ દાખલ ન થઈ શકે એવી ગણાય છે. ત્યારે નવલકથાકારને વિષયની પસંદગીને માટે કંઈક વધારે છૂટ રહે છે. કથા વિષયો કવિતાને યોગ્ય છે ને કથા નથી એ વિષે સૌજન્ય નિયમો થઈ શકે એમ હોય તો પણ તે યથાથી ધણો લાભ નથી. જે કવિ હોય છે તેનો પસંદ કરેલો વિષય સ્વાભાવિક રીતે કવિતાને અનુકૂળજ હોય છે. દીકાકાગ્ની દૃષ્ટિએ જે અયોગ્ય ગણાય તેવા વિષયને પણ કવિ પોતાની પ્રતિભા વડે અલૌકિક ચમત્કારજાનો બનાવે છે. સુન્દરતા માત્ર કવિતાનો વિષય છે. માટે આ વિષય કવિતાને યોગ્ય છે ને આ અયોગ્ય છે એવા ચોક્કસ નિયમો કરી શકાય નહીં. તોપણ એટલું નક્કી છે કે નવલકથામાં જે સંસારની ઝીણી ઝીણી વિગતો આવી શકે તે કવિતામાં આવી શકે નહીં, અને એવી વિગતોને કુશળતાથી વાંચક સમક્ષ મુકવી એમાંજ નવલકથાનો ખાસ ઉપયોગ છે.

અમુક નીતિનો ઉપદેશ જેમાંથી કઢાડી શકાય તેજ નવલકથા સારી એવો કંઈ નિયમ નથી. આ આખી સૃષ્ટિનું બંધારણ નીતિના પાયા ઉપર છે, અને એવી સૃષ્ટિનો જેમાં ચિતાર આપાયો હોય તેવા નાટકો અને નવલકથાઓ પણ નીતિના પાયા પરજ રચાયલાં ગણાય. વાસ્તવિકતાનું તરવ સાચવવા તરફ જ નવલકથાકારે લક્ષ આપવાનું છે. તેમ થતાં તેની રચનામાંથી જે ઉડો ઉપદેશ મળે તે અલગ્યત ધણો કીમતી છે. પણ ખાસ ઉપદેશ આપવાનાજ ઉદ્દેશથી રચાયેલી નવલકથામાં ઉંચા પ્રકારનું કલાવિધાન આવી શકતું નથી, અને એવી રચના મનુષ્યની રસિક વૃત્તિઓને ઉદ્દીપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે.

નવલકથાઓના બે વિભાગ પાડી શકાય. એકમાં અદ્ભુત ચમત્કાર અને અલૌકિક વૃત્તાન્તો હોય છે, બીજામાં સાધારણ રીતે દુનિયામાં બને એવાં માનવવૃત્તાન્તો હોય છે. એકને romance કહે છે, ને બીજી novel કહેવાય છે. માણસને અદ્ભુત વૃત્તાન્તોનો એવો શોખ હોય છે કે ઐતિહાસિક બનાવોને પણ romanceનાં રૂપમાં મુકવાની લેખકોને જરૂર પડે છે. ટુંકી વાર્તાઓમાં નવલકથા કરતાં ઉત્તરતા પ્રકારનું કલાવિધાન હોય છે. તેમાં જન સ્વભાવનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કરેલું જાણેજ હોય છે, હૃદયના જુદા જુદા ભાવો વાંચક આગળ ખુબીથી જવહેજ મુકવામાં આવે છે, અને સ્વાભાવિકતા પણ કંચિત્ કંચિત્ નથી જોવામાં આવતી. હાલમાં આપણા માસિકોમાં અનેક વાર્તાઓ આવે છે. પણ તેમાં ઉંચા પ્રકારનું કલાવિધાન નથી હોતું. મોટા ભાગે એ વાર્તાઓ અગ્રેજી વાર્તાઓના અનુકરણ રૂપે હોય છે. જે સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલી હોય છે તેમાં પણ જોઈએ તેવી વિવિધતા નથી આવતી અને દાંપત્યરનેહ સિવાય બીજા કશાનાં ચિત્રો અંદર દીઠામાં નથી આવતાં. બહેન તરીકે,

માતા તરીકે, દેશજન તરીકે સ્ત્રીથી શું, શું થઈ શકે તે સૂચવનારી વાર્તાઓ સ્ત્રીઓને મોટું પ્રસિદ્ધ થતાં પત્રમાં પણ કવચિતજ જોવામાં આવે છે.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં વાર્તાના બે પ્રકાર હતા. પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઈને રચાયેલાં આખ્યાનો અને કવિકલ્પનાયો ધણવલી માનવવૃત્તાન્તો વાળી વાર્તાઓ. અંગ્રેજી સાહિત્યના romances અને novelsની વચ્ચે જેવા ભેદ છે તેવા જ આ બે પ્રકારની વાર્તાઓ વચ્ચે છે. પ્રેમાનંદે આખ્યાનો લખ્યાં છે, ત્યારે સામળભટ્ટે માનવ-વૃત્તાન્તો વાળી વાર્તાઓ લખી છે. ત્યાર પહેલાં વરતો, તુળસી જેવા આખ્યાનો લખનારા અને રસમંજરીના લેખક વચ્છરાજ જેવા વાર્તા લખનારા થઈ ગયા હતા. પણ એ બે પ્રકારની વાર્તાઓ રચનાર તરીકે પ્રેમાનંદ અને સામળભટ્ટ વધારે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે, અને સાહિત્ય ઉપર તેમની અસર પણ વધારે થઈ છે.

હાલના સમયની પહેલી નવલકથા તે 'મહુમ રા. બ. નંદશંકરનો કરણુધેસો છે. રા. સા. મહીપતરામે પણ "વનરાજ આવડો" વગેરે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખી છે. પણ તેમાં સંસાર મુધારાના પ્રશ્નો વિશેષ ચર્ચાયા છે.

"સાસુ વહુની લગાઈ" પણ એમણે કરી છે. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથની લખેલી "મુકુલમર્દન" પણ મુધારાની દિમાગત કરે છે. "હિંદ અને ઓરિયાનિયા" એ રાષ્ટ્રીય ભાવના જગવનારી રચના છે. ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી તેમ જ ખીજ તરફથી કેટલીક ઐતિહાસિક નવલકથાઓ રચાઈ છે. કાદંબરીનું ભાવાન્તર થયા પછી એ નમુના ઉપર કેટલીક નવલકથાઓ રચાઈ, તેમાંની એક "કુસુમાવલી" છે. પણ નવલકથા એ સાહિત્યના સ્વરૂપને સૌથી વધારે ઉત્તેજન સરસવતીચંદ્રથી મળ્યું છે. એ નવલકથાની અસરથી અનેક ન્હાતી મહોટી રચનાઓ થઈ છે. "વિક્રમની વીસમી સદી" માં આધુનિક સંસારનું ફીક ચિત્ર દોર્ણ છે. "મુંદરી મુખોધ" માસિકના વ્યવસ્થાપકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી વાર્તાઓમાં હાલની પ્રખ્યાત વિચારો અને અભિલાષોનું ઓછું વર્ણુ પ્રતિબિંબ પડે છે. રા. ભોળીન્દરાવ રતનલાલ દિવેદિયાની "ઉવાકાન્ત" (જે ગુજરાતી પંચના ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપાઈ છે) તે એમની "મૃદુલા" કરતાં વધારે રસમય બની છે. અંગ્રેજી અને બંગાળીમાંથી અનેક ભાવાન્તરો પણ થયાં છે.

રૂપક (allegory) એની સાહિત્યમાં ઉપયોગિતા ઉપર જણાવેલાં સાહિત્યનાં અંગો કરતાં કંઈક યોદી છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં "વિવેક વણુજારો" અને "ઉચ્ચામ કર્મ સંવાદ" વગેરે નજરે પડે છે તો હાલમાં પણ 'વસન્ત' જેવાં માસિકમાં કેટલાંક રૂપકો ગદ્યમાં લખાયેલાં આપણા વાંચવામાં આવે છે. અંડિસન કૃત "Vision of Mirza" નું ભાવાન્તર રા. કરીમ મહમદ ખાસ્તરે કરેલું ગયા વર્ષનાં "આર્ય ધર્મ પ્રકાશ" માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. હાલનાં ઉત્તમ માસિક પત્રોમાં પણ ભાવાન્તરો આવે છે એ એમની બુદ્ધિને થોડું લાગતું નથી, છતાં પોતે પણ ભાવાન્તરો કરવા તરફ વૃત્તિ રાખે છે ને તે ભાવાન્તરને પ્રસિદ્ધિ આપવી એ લાભદાયી સમજે છે એ ઘણું ખુશી પામવા જેવું છે.

(અપૂર્ણ.)

ગાંધીનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

દક્ષિણના પ્રવાસની સંક્ષિપ્ત નોંધ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૪૨ થી.)

રાત્રિએ ટૂંકમાં મુસાફરી કરી તા. ૨૨ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ ની સવારે અમે તાડપત્રી ઉતર્યા. ધર્મશાળામાં મુકામ કરી બોબ્બન કંઈ બાદ દર્શને નીકળ્યા. ગામ બેહાર જે મંદિર છે: એક ચિન્તલરામ સ્વામી (વિષ્ણુ) નું અને બીજું રામેશ્વર (શંકર) નું. ચિન્તલરાયના મંદિરમાં રામલક્ષ્મણની મૂર્તિ છે. મંદિરમાંના એકની દીવાલ ઉપર પથરમાં રામાયણમાં વર્ણવેલાં રામચરિત્ર ક્રમવાર કોતરેલાં છે. તે જોતાં આપું રામાયણ આપણી નજર આગળ ખડું ધાપ છે. શ્રી કૃષ્ણનાં ચરિત્ર પણ એ જ પ્રમાણે કોતરેલાં છે. મંદિરનું કોતરકામ સારૂ છે. ગામના મધ્ય ભાગમાં એટી લોકો એક નહું મંદિર બંધાવે છે તેનું કામ પણ પુરાતન મંદિરોના કામ સાથે ધણે અંશે સ્પર્ધા કરે એવું થશે એમ અમને લાગ્યું.

જેને અંગ્રેજીમાં The Dravidian style of Architecture ઇમારતોની બાંધણીની દ્રાવિડી દળ કહે છે તે દળે બાંધેલાં દેવસ્થાનો હવે અહીંથી શરૂ થતાં અમારા જ્ઞેવામાં આવ્યાં. એ દળનાં લક્ષણ ઈર્ગસન સાહેબ પોતાના પુસ્તકમાં વર્ણવે છે તે આ પ્રસંગે ટાંકી લેવાં યોગ્ય લાગે છે:—

"The temples * consist almost invariably of the four following parts, arranged in various manners, X X differing in themselves only according to the age, in which they were executed:—

1. The principal part, the actual temple itself, is called the *Vimana*. It is always square in plan, and surmounted by a pyramidal roof of one or more storeys; it contains the cell in which the image of the god or his emblem is placed.

2. The porches or *Mantapas*, which always cover and precede the door leading to the cell.

3. Gate pyramids, *Gopuras*, which are the principal features in the quadrangular enclosures which always surround the *Vimanas*

4. Pillared halls or *Choultries*, used for various purposes, and which are the invariable accompaniments of these temples.

Besides these, a temple always contains tanks or wells for water—to be used either for sacred purposes or the convenience of the priests—dwellings for all the various grades of the priesthood attached to it, and numerous other buildings designed for state or convenience."

History of Indian and Eastern Architecture.

Fergusson.

* I. e., of the Dravidian style of Architecture.

ભાવાર્થ:—“વિવિધ પ્રકારના ક્રમમાં ગોઠવાયેલા નીચે જણાવેલા ચાર વિભાગો દ્રાવિડી દળનાં દેવસ્થાનના ધણું ખડું હંમેશાં હોય છે. માત્ર જે શૈકમાં અધ્યાયલાં તેને લક્ષને જ તેઓમાં ભેદ હોય છે:—

૧. વિમાન—એ મુખ્ય વિભાગ, એ જ ખરેખડું દેવતું સ્થાન. તેની સ્થાના હંમેશાં સમચોરસ હોય છે, અને તેની ઉપર એક અથવા વધારે મજલાવાળો ચતુરસ્ર ધુમટ હોય છે. એ વિભાગમાં “અંબલ” અથવા ગર્ભાગાર હોય છે, તેમાં દેવની મૂર્તિ અથવા કિંગની સ્થાપના કરેલી હોય છે.

૨. મજ્જપો—એ હંમેશાં ગર્ભાગારમાં જવાના દારના અથવા ભાગમાં આવીને દારને ઢાંકે છે.

૩. ગોપુરો—હંમેશાં વિમાનને દરતા ચતુષ્કોણ પ્રકાર, ચોક હોય છે. તે પ્રકારની દીવાલ અથવા ગદના દરવાજા ઉપર બાંધેલાં કંઈક અંશે મિનારને મળતા ધાટનાં ચતુરસ્ર બાંધકામ હોય છે તેને એ નામ આપેલું છે. એ ગોપુરો તે ગદને ઓળખાવનારાં મુખ્ય ચિહ્ન છે.

૪. ચૌલ્દોઝો—અથવા સ્તંભ-મણ્ડપો. એનો ઉપયોગ વિવિધ કાર્યને માટે થાય છે. એ વિનાનાં દેવસ્થાન હોતાં જ નથી.

આ ઉપરાંત નીચે જણાવેલાં ત્રણ વાતાં એ દેવસ્થાનમાં હોય છે:—૧ પવિત્ર ક્રિયામાં વાપરવાના પાણીને માટે અગર પૂજારીઓના સુખને માટે કુંડો અથવા કૂવાઓ ૨ દેવસ્થાનની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક વર્ગના પૂજારી અથવા ગોર લોકોનાં નિવાસસ્થાન ૩ ગૌરવ અથવા અનુકૂળતાને માટે તેની યોગ્યતા થયેલી એવી બીજી ઘણી ઇમારતો.”

કર્ગસનકૃત હિંદી અને પૂર્વ દેશીય શિલ્પકલાનો ઇતિહાસ.

તા. ૧૫મીથી રાતના નીકળ્યા હતા. તા. ૨૩ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ નો આખો દિવસ ટ્રેનમાં ગાળ્યો. વચમાં નંદલૂરને સ્ટેશને રોકાવું પડ્યું. તે પછી બીજી ટ્રેન મળી તેમાં આગળ ચાલતાં ઠંપા સ્ટેશનેથી વરસાદ શરૂ થયો. શુટાકલ જંકશને ટ્રેન બદલી. આ સ્ટેશનેથી શ્રી રામેશ્વરના ગોરનો નોકર અમારી સાથે થયો. એ માણસ આગળ જતાં બાપા સમજવામાં,

* ચતુષ્કોણ પ્રકારની ચાર બાજુએ એવાં ચાર હોય છે. તે દરેકને ત્યાંના લોક ગોપુર કહે છે. તેને ઘણા-બહુધા પાંચ, સાત કે નવ, મજલા હોય છે અને અનેક નતનાં પૂતળાંથી તેની ચારે બાજુએ સુશોભિત બનાવેલી હોય છે. દરેક મજલામાં બે બાજુએ બારીઓ હોય છે તેમાં રાત્રિએ દીવા મૂકે છે.

x આ વિભાગને ઘણે ઠેકાણે સદસ-સ્તંભ-મણ્ડપ એવે નામે ઓળખાવતા હતા. અમે ગણી તો નહોતા જોયા પરંતુ દરેકમાં સદસ સ્તંભ હશે એમ લાગતું હતું ખડું.

§ અમારા જોવામાં એવું આવ્યું છે કે રથોત્સવને દિવસે ઉત્સવમૂર્તિ વાગતે ગાગતે પરિક્રમણ કરી પાછી આવે છે ત્યારે સદસસ્તંભમણ્ડપમાં બિરાજે છે. બીજા ઉપયોગની માહિતી નથી.

સમજાવવામાં તથા ખીજાં પરચુરણ કામકાજમાં અમને ઠીક સહાયભૂત નીવડ્યો સાયકાળે રેણીચુંટા જાંકશને ઉતરતા આવમ પડ્યું કે તિરપતિની* ટ્રેન ઉપડી ગઈ હતી તેથી અમે બાકે ગાડીઓ કરીને રાત્રિએ તિરપતિ પહોંચ્યા અને ગોળને ત્યાં મુકામ કર્યો

નારાય, અબક, પઢગુરુ વગેરે તીર્થ સ્થાનોમાં પ્રવેશ કરતા જ ગોરના ટાળા ચોપડા લાવી તેમાંથી નામો બોલવા માટે છે અને યાનાળુને પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન કર્યા જાય છે તે એટલે સુધી કે ગમે તેવા ધૈર્યવાનની પણ સહિષ્ણુતા હાથગે એવું દક્ષિણના ક્ષેત્રોમાં અમે જોયું નહિ, અગર જો કે અહીં પણ ગોર યાનાળું સુફલ આપતી વખતે કુટુંબના માણસોના નામો નોંધાવી લે છે ખરા

દક્ષિણમાં ગોરને પુરોહિત કે ઉપાધ્યાય કહે છે પરંતુ પ્રાકૃત જનમાં તેઓનું “પડા” ઉપનામ વિશેષ પ્રચલિત છે. અપરિચિત દેશ કે સ્થાન જોવામાં યૂરોપવાસીઓને બોમ્બીયા જેટલા ઉપયોગી છે તેના કગતા ગોર આપણને એછા ઉપયોગી નથી તીર્થમાં શ્રાદ્ધાદિક ધાર્મિક ક્રિયા કરાવવામાં, દેવદર્શન, જાનવવામાં, ક્ષેત્રાદિ સખધી પૌગણિક ઇતિહાસથી વાકેફ કરવામાં, ત્યાંના જોવા લાયક સ્થળ બતાવવામાં તેમ જ બોજનાદિ માટે જોઈતું સાહિત્ય મેળવી આપવામાં તેઓ જે સહાયતા કરે છે તેના બદલામાં યાનાળુઓ દક્ષિણ રૂપે તેમને જે આપે છે તે એકદંડ રીતે તપાસતા યુરોપીઓના બોમ્બીયા કઢાવે છે તે કરતા વધારે હોટ નથી તેમની ઉપયોગિતા બતાવી તેમનામાં જે કંઈ ન્યૂન છે, જે કંઈ નિધ છે તે, તેમની ક્ષમા માગી, સાથે સાથે કહી દેવાની જરૂર લાગે છે બ્રાહ્મણ તરીકે તેમનામાં જે બ્રહ્મતેજ અને વિદ્વતા હોવા જોઈએ તે નષ્ટપ્રાય થયા છે. ઘઈ કોઈના તો આચાર વિચાર પણ દૂષિત થયા છે તે સાથે તેમનામાં જ્યારે સસ્કૃત બાપાના સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ, કેવળ કાચકચ્છિ, અસતોષ, આલસ્ય અને અસત્ય બાપણ જોવામાં આવે છે ત્યારે તેમને વધ ગણવા મન કમલ કરતું નથી.

કપિલધારામાં સ્નાન કર્યાં સિવાય બાવાળના દર્શન થાય નહિ એવો નિયમ હોવાથી તા ૨૪ મીએ સવારમાં ત્રણ માઈલ દૂર કપિનધાન છે ત્યાં બાદાની ગાડીમાં અમે ગયા. એ ધારામાંથી પડતા જળને બાધી લેવાથી બનેલો મધ્યમાં તળાવ જેવો મોટો ડુંડ છે તેમાં પ્રથમ સ્નાન કર્યું તે પછી ફરતી પાળ ઉપર જુદી જુદી બખોલમાં માથા સુધી ભરેલા દ્વા જેવા ત્રણ કુડ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને નામે છે તેમાંથી અનુક્રમે લોટે લોટે પાણી લઈ ગોરે અમને સ્નાન કરાવ્યું. છેવટે ઉંચા ડુગપનથી પડતી પાણીની ધારા, જેને કપિલધારા કહે છે તે નીચે ઊભા રહી અમે સ્નાન કર્યું સ્નાનાન્તર સામેની પાળ ઉપગના દેવસ્થાનમાં કપિયેશ્વર તથા સહસ્રલિંગ મહાદેવના દર્શન કર્યા એક મોટું બાણ જેની ઉપર આજુબાજુમાં ફરતા સહસ્ર લિંગ છે તેને સહસ્રલિંગ મહાદેવ કહે છે દક્ષિણ પ્રદેશમાં પવિત્ર સ્થળે સંધવા સ્ત્રીઓ પણ વેણિદાન કરે છે એટલે કે કેશવપન કરાવે છે એવું અમે પહેલ વહેલુ અહીં જાનવડું અને દીડું

બપોરે જમીને તિરપતિથી ચારેક માઈલ દૂર ત્રિપટ્ટર ગામ છે ત્યાં ગાડીમાં ગયા

* અંગ્રેજીમાં એનો અપભ્રંશ થઈ Tripatty, Tripathy એમ પણ થયું છે

ગામ વચ્ચે કુંડ છે તેની આસપાસ પહોળા રસ્તા, લોકોને રહેવાનાં ઘર તથા બગીચા અને એક બાજુએ શ્રીલક્ષ્મીજીનું મંદિર છે. કુંડની શોભા સારી છે. આ દેશમાં દેવસ્થાનને લગતા કુંડ અગર તળાવના મધ્ય ભાગમાં જનવાળો એક ચોતરો હોય છે તેમાં જળગ્રીહણી એકાદશી અને બીજા ઉત્સવ પ્રસંગે અવલૂથસ્નાન માટે ભોગમૂર્તિને પધરાવે છે. તેવો એક ચોતરો અહીં હતો. અમે ગયા ત્યારે કુંડની બાજુપરનાં લક્ષ્મીજીનાં મંદિરમાં દર્શન બધ હતું. આ તરફ બધાં મંદિરોમાં, પછી તે વિષ્ણુનું, શિવનું, લક્ષ્મીજીનું કે પાર્વતીજીનું ગમે તે હોય તેમાં માત્ર બે વખત જ દર્શન થાય છે. એક પ્રાતઃકાળથી દશ અગીઆર લગી અને પછી સાયંકાળથી નવ દશ લગી. દર્શન કરવા જતી વખતે તે બધાં મંદિરોમાં નાળાએ અને કેળાં પ્રસાદ ધરાવવા માટે તથા કર્પૂર આરતી માટે લઈ જવાનો રિવાજ છે. મૂર્તિની પાસે એટલું અંધારું હોય છે કે આરતી ન કરે તો મૂર્તિનાં દર્શન જ થઈ શકે નહિ. દર્શન બધ હોવાથી મંદિરની પાસે બાગ છે તેમાં વચગાળાનો વખત ગાળી, સંધ્યાકાળે દર્શન કરી, રાત્રિએ પાછા તિરૂપતિ* ગયા.

યુરોપીઅન લોકો Upper Tirupati અને Lower Tirupati એમ બે નામ આપે છે. તિરૂમલ* પર્વત, જેના ઉપર શ્રી બાલાજી બિરાજે છે ત્યાં વસેલાં ગામને Upper Tirupati કહે છે. ત્યાં હિંદુ સિવાય ખ્રીષ્ટ કોઈ કોમને રહેવા દેતા નથી. ત્યાંની વસ્તી ૧,૬૦૦ માણસની ગણાય છે. ખ્રીષ્ટમાં જે ગામ વસેલું છે તેને Lower Tirupati કહે છે. તેની વસ્તી ૧૫,૦૦૦ ની ગણાય છે, અને દરિયાની સપાટીથી તેની ઉચાઈ ૩૫૦ ફુટ છે. એ બંને ગામ ઉપર સત્તા મહાંતની આસે છે. મહાંત રેલવે સ્ટેશન નજીક રહે છે. તિરૂમલ પર્વત દરિયાની સપાટીથી ૨,૫૦૦ ફુટ ઊંચો છે તેનાં સાત સિખર છે. જે ઉપર શ્રી બાલાજી બિરાજે છે તેને શ્રી વેંકટેશ્વરેશ્વર કહે છે. શ્રી બાલાજી વિષ્ણુનો અવતાર છે. ત્યાંના લોકો એને શ્રીવેંકટેશ્વરું સ્વામી કહે છે અને શ્રી ગોવિંદરાજ પણ કહે છે. શ્રી બાલાજી દક્ષિણનું એક મોટું પવિત્ર ધામ ગણાય છે. એવું કહેવાય છે કે કલિયુગના આરંભમાં (ઈ

* તિરૂપતિ એટલે બાલાજી. ત્યાંની દેશી ભાષામાં “તિરૂ”નો અર્થ “શ્રી” થાય છે, તેથી તિરૂપતિ એટલે વિષ્ણુ. શ્રી બાલાજી વિષ્ણુનો અવતાર છે. બાલાજી નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે તેની માહિતી નથી, પરંતુ એક મહા પુરૂષ એવું અનુમાન કરે છે કે, ઉત્તર હિંદુવાસી સાધુઓએ એવું “બહાલાજી” (વહાલાજી) નામ પાડ્યું છે તેનો એ અપભ્રંશ હશે.

દક્ષિણમાં ઘણું ખડું ગામનાં નામ અને તેમાં બિરાજતા દેવનાં નામ એક જ છે; જેમ કે, રામેશ્વર, ચિદંબર, શ્રી રંગ, પદ્મનાભ, ઇત્યાદિ. ત્યાંના લોકો અકારાત નામને નમુંસક લિંગે પ્રથમાના એક વચનનો પ્રત્યક્ષ લગાડે છે, પછી તે નામ ગમે તે લિંગે હોય; જેમ કે, મંડપ, જનાર્દન, રથ, ઇશ્વર, ઇત્યાદિ.

* “તિરૂ”નો અર્થ “પવિત્ર” પણ થાય છે ને “મલ,” “મલ” —કુગર; તિરૂમલ એટલે પવિત્ર કુગર.

ફ કેટલાક આને અપભ્રંશ ગણી “વેંકટેશ્વર” એમ મુધારે છે, પરંતુ તપાસ કરતાં “વેંકટેશ્વર” જ શુદ્ધ જણાય છે. આખેના સંસ્કૃત કોશમાં પણ એ પર્વતનું નામ વેંકટ આપ્યું છે.

સં ૫૦૦ ૩,૧૦૦ માં) એ મંદિર બંધાયું હતું. એની બહારની દીવાલ વટીને યુરોપીઅન, મુસલમાન કે એવા અન્ય ધર્મવાળાને અંદર જવા દેતા નથી. વેંકટગિરિ આખો પવિત્ર ગણાય છે તેથી હિંદુઓ આમકાના બેડા પહેરીને ઉપર જતા નથી.

શ્રી બાલાજી ઉપર ચઢવાનો માર્ગ સાત માઇલનો છે માટે ડોળી દીઠ રૂ. ૪૫ ચઢવા ઉતરવાનો નક્કી કરી તા. ૨૫ મીને મળરકે અમે ગોરને ઘેરથી જ ડોળીમાં બેઠા. ડુંગર ઉપર આવે રસ્તે બીખાર ધણું બેઠેલાં હતાં. યાત્રાળુ કરતાં તે લોકોની સંખ્યા વધારે હતી. એક પૈને માટે કેટલાંક તે અરધા માઇલ સુધી “ગોવિંદ”, “ગોવિંદ” પોકારતાં પાછળ દોડતાં. દયા ઉત્પન્ન કરવા કેટલાંક પેટ પર મોટી શિલા મૂકી માર્ગમા સ્થિત જતાં, કેટલાંક લૂલાં હોવાનો કે બીજી રીતે અંગવિકલતાનો દોંગ કરતાં. તેમને આપવાથી દયાનો દુરુપયોગ થાય છે એવો ખ્યાલ આવે તો ખરા પરન્તુ વસ્તુતઃ તેઓ દરિદ્ર તો ખરાં જ, તેમ કામ કરવાને શક્તિમાન પણ ખરાં. માટે ધનાદય પુરૂષોનો ધર્મ છે કે ઉલોમશાળા અગર ઉદરપોષણનું સાધન મળે એવાં નજીકમાં જ કારખાનાં કાઢી તેમને ધંધે લગાડવા બેઠા. અફસોસની વાત છે કે સાંપ્રતકાળમાં ભારતવાસીના હૃદયમાંથી આત્મોન્નતિનું મૂળ જે આત્મગૌરવ તે જ નાશ પામ્યું છે. કેટલીક કેમો તો બીખનો ધંધો લઈ બેસનારી યૈ પડી છે. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વર્ણુ બ્રાહ્મણ તે પણ આજ કાલ “ધંધો બિક્ષાવૃત્તિનો” એમ કહેતા આવ્યો ખાતા નથી તો બીજી હલકી કેમોનો શો દોષ કાઢવો? તેમને સામાન્ય કેળવણી મળે અને મુખ્ય તો ઉદર નિર્વાહ માટે ધંધો મળે એવાં સાધન પૂરાં પાડવા બે દેશમુદારકો યત્ન કરે અને તે મેળવી આવે તો પછી, અગર બે કે ઇલાંડની પેઠે બીખ માગવી એને ગુનાહ ગણી કાયદાથી શિક્ષા ન કરાવાય તો પણ લોકમતથી તેમને ધિક્કારી કાઢવા તો યોગ્ય જ ગણાય. બે તેઓ કેળવાય અને ધંધો શીખે તો તેઓ પણ ધીમે ધીમે સમજે કે મરણે યાનિ ચિદ્વાનિ તાનિ ચિદ્વાનિ યાચને મરવું અને માગવું બરાબર છે.

હવે પ્રાસંગિક મૂકી દઈ પ્રકૃત આગળ ચલાવીએ. બોમ્બે, સીધો, વિકટ પહાડ ચઢી “વૈકુંઠ ગોપુર” નામને વીસામે વીમામો લઈ અમે શ્રી બાલાજીને મંદિર પહોંચ્યા ત્યારે દર્શનનો સમય વીતી ગયો હતો માટે ત્રણ માઇલ દૂર ડુંગર ઉપર “પાપનાશની”નો ધોધ છે ત્યાં ડોળીમાં જ ગયા. ધોધ એક કરતાં વધારે છે પણ તે ચક્ષુર્માસમા જ ભરપૂર હોય છે. અમે ગયા ત્યારે બે વહેતા હતા. એકમાથી બહુ જોસમાં પાણી પડતું હતું. તેની નીચે કોઈ પરમાર્થીએ જડાવેલી સાંકળો હતી તે પકડીને નહાયા. પાણીનો જ્યો તથા જોસ વધારે હતું તેથી તેની નીચે ટકી શકાતું નહતું તેમ જ જે ખડક પર ઊભા રહીને નહવાતું હતું તે ઉપર લીલ જમી ગઈ હતી તેથી પડવાની ધારતી ધણી હતી. અમારા દેખતાં જ એક સ્થૂળ શરીરવાળી જૂદ યાત્રાળુ સ્ત્રી પડી ગઈ અને બેભાન થઈ ગઈ. પાસે બીજો ધોધ હતો તેમાંથી એટલા જોસમાં પાણી પડતું નહતું તેમ તેની નીચે ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ જરા વિચાળ હતી. જોરે બંને ધોધ નીચે અનુક્રમે નહાવાતું કહ્યું તે પ્રમાણે નાહીને બપોરે બારને અમલે પાછા બાલાજી આવ્યા. શુક્રવાર હોવાથી અભિષેક હતો તેથી જથ્થો દીઠ રૂ. ૧ આપી દર્શન કર્યાં. તે સમયે મંદિરના ચોગાનમાં રાંધેલા ચોખ્ખાનો પ્રસાદ વહેંચાતો તથા વેચાતો હતો. તે લેવા સેંકડો ભક્તજન વટી પડતા હતાં. આ દેશના બ્રાહ્મણ પણ એ રાંધેલો પ્રસાદ લઈ ખાવામા વટાળ સમજતા નથી.

મુવર્ણના સાત કળશના ગોપુરવાળું બાલાજીનું દેવાલય બબ્બ છે. મૂર્તિ પણ બબ્બ, સ્યામવર્ણી, ચતુર્ભુજ અને સાતેક કુટ ઊંચી છે. વક્ષઃસ્થળમાં શ્રી દેવી બિરાજે છે.

બાંધું ખાઈ પાછલે પહોરે કુંગર ઉપરથી નીચે ઉતર્યા. રસોઈ ખંતાવી જમીને સમી રહ્યા.

દક્ષિણ દેશમાં સર્વે સ્થળે દરેક ગૃહસ્થને ઘેર મોટે પરોઢીએ સ્ત્રીઓ આંગણું, ચોટલા, ઉમરા સાફ કરી ધોઈ નાખી, ગોમૂત્ર છાંટી, પુષ્પ ચઢાવી પૂજે છે અને આંગણમાં એકાંતો ચિત્રવિચિત્ર સાથીઓ પૂરે છે કે રેખાગણિત તથા ચિત્રકળા શીખેલાને પણ તે જોબ આપ્યા વિના રહે નહિ. તિરૂપતિમાં તો શુકન તરીકે પગથીઆની બે બાજુએ ગોમયના લોચા મૂકેલા પણ જોયા.

ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માથે બેઠાં લઈ પાણી ભરે છે તેમ દક્ષિણી સ્ત્રીઓ કરતી નથી. તેઓ તો વિવિધ પ્રકારની મનોહર કેશચયના કરી પુષ્પવડે બાંધું શણગારેલું રાખે છે અને કેડ ઉપર વાસણુ લઈ પાણી ભરે છે. વાસણુ પણ તે કાર્યને યોગ્ય ઘાટનાં હોય છે.

તા. ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ ની સવારમાં તિરૂપતિને સ્ટેશનેથી ટ્રેનમાં એસી બપોરે બે વાગે મદ્રાસ પહોંચ્યા. આગલે સ્ટેશનેથી જ પ્લેગ ખાતાના માણસો અમારી ગાડીમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. હોસ્પેટથી મળેલા અમારા passports તેમણે બદલી આપી ચાર દિવસ સુધી અમારે નાડીપરીક્ષા માટે મદ્રાસમાં અમુક સ્થાનકે જવું એવી સૂચના આપી અમને મુક્ત કર્યાં.

દેવોને એક ધન્ય-તરિયી નિર્વાહ કરવો પડતો પણ અમારે બે હતા. અમારા આરોગ્યની સંભાળ રાખ્યા ઉપરાંત, તેમના મિલનસાર સ્વભાવ ને ઉપકારક ધધાને લઈને દેશ પરદેશ સારો લાગવગ ધરાવતા હોવાથી બની શકે ત્યાં ઉતરવા માટે મકાનની તથા ઉતર્યા પછી જે જે કાર્ય હોય તે સર્વને માટે ભિન્ન ભિન્ન સગવડો કરવા ચલનશીલ રહી આખા પ્રવાસમાં તેઓ અમને ઉપકૃત કર્યા કરતા હતા. તેમણે અગાઉથી અંદાજસ્ત કરેલો હતો તે પ્રમાણે મદ્રાસમાં રહેવા માટે અમને બંગલો મળ્યો અને તેના શેઠ તરફથી અમારું આતિથ્ય પણ સાફ થયું.

બીજે દિવસે સવારે અને તે પછીના ત્રણ દિવસ સુધી નાડીપરીક્ષા માટે ગયા. આ પ્રસંગે “ધિ ઈડીઅન નેશનલ કોંગ્રેસ” નો વાર્ષિક મેળાવડો હતો તેમાં અમારામાંથી માત્ર બે જણે હાજરી આપી. સવારમાં People, Park નેઈ આવ્યા. મધ્યાહ્નેનાંતર શાહુકાર પેઠાં જોવા ગયા. ત્યાં ખેડવાળા બ્રાહ્મણ તથા બીજા ગુજરાતીઓ ધણુ રહે છે. તેઓ ધણે બાગે ધીરધારનો ધધો કરે છે ને સાફ કમાય છે. કેટલાક તો સારા ધનાઢય થયા છે. શાહુકાર પેઠાંમાં કંઈ સ્વામીની નગુડીમાં દર્શન કર્યાં. તેમજ એકામ્બરેશ્વર મહાદેવ અને બાલાજીમાં પણ દર્શન કર્યાં.

તા. ૨૮ મીએ મ્યુઝીઅમ નેઈ આવ્યા. ત્યાં ધણી જાતનાં માછલાં, વીંછી તથા સર્પ + મંદિરને તૈલગી કે તેલુચુ બાપામાં “ગુડી” અને તામીલ બાપામાં “કાદલ” રહે છે.

જીવતાં રાખેલાં છે. તે સિવાય કેટલાંક પ્રાણીને તેની ચામડીમાં અમુક જાતનો મસાલો ભરીને રાખેલાં છે તે જાણે જીવતાં જ હોય એવાં લાગે છે. જાત જાતનાં અનાજ, લાકડાં, ખનિજ, સમુદ્રની પેદાશ, વગેરેનો સંગ્રહ સારો છે. બીજી તરફ ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં પક્ષી, તેનાં ઈંડાં તથા ઘણાં ખરાંનાં માળા પણ સાથે સાથે જ મૂકી રાખેલા છે. એક ઠેકાણે ગર્ભસ્થાનમાંથી કાઢેલું હાથીનું બચ્ચું પણ રાખ્યું છે.

તા. ૨૯ મીએ ટ્રિપ્લિકેન નામનું પર ચારેક માઈલ દૂર છે ત્યાં ટ્રામ ગાડીમાં ગયા. ત્યાં પાર્થસારથિ (કૃષ્ણ) નું બવ્ય મંદિર છે. તેની સામે સરોવર જેવો મોટો કુંડ છે. ટ્રિપ્લિકેનની પેલી મેર માછલાપુર છે ત્યાં પણ ટ્રામ ગાડીમાં ગયા. એ પરામાં કપાલેશ્વર મહાદેવનું વિશાળ મંદિર છે. બાણ બહુ જ સુંદર છે. તે બાણ ઉપર નાકને આધારે ત્રણ રેખા છે તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર દેખાડે છે એમ ગોરે ખુલાસો કર્યો. તે દેગંની આસપાસ બીજાં પણ દેરાં છે તેમાં મુખ્ય લક્ષ્મીજીનું છે તે સુશોભિત છે. બીજું કાર્તિકસ્વામીજીનું છે. એ બધાં દેરાંની પાછળ એક મોટું તળાવ છે તેની વચમાં એક છત્રવાળો ચોતરો છે. તળાવની આબુઆબુ સડક છે અને સડકની પેલી મેર મકાનો છે. મદ્રાસથી માછલાપુર ૭ માઈલને આશરે દૂરો.

તા. ૩૦ મી. ગઈ રાતથી વરસાદ શરૂ થયો હતો. જાણે શ્રાવણ માસ ચાલતો હોય તેમ આખો દહાડો ઝરમર ઝરમર વરસ્યો અને ધનધોર થઈ રહ્યું. પાછલા પહોરથી વરસાદ વધ્યો અને આખી રાત વરસ્યો. આવો વરસાદ મહીનો સુધી રહેશે એમ અમને કહ્યું. કેબ્રિસ પેડોલ નેઈ, માછલાપુર થઈ આડીઆરમાં મિસિસ ઝંની એસાંટનું The Opening Cycle વિષે વિદ્વંતા ભરેલું બાવણું સાંભળ્યું. મદ્રાસથી આડીઆર આઠ માઈલ છે. ઠેક સુધી ટ્રામ ગાડી જતી નથી.

તા. ૩૧ ડિસેમ્બર. આખો દિવસ વરસાદ વરસ્યો. સર્વના દર્શન થયાં નહિ. કોએમ પેડોલ ક્ષમાં સોશિયલ કોન્ફરન્સમાં જઈ આવ્યા.

મદ્રાસની ઉત્તરના પ્રદેશમાં તેલુગુ બા બોલાય છે ને દક્ષિણમાં તામીલ બોલાય છે. મદ્રાસ તળમાં એ બંને બોલાય છે અને શાળાઓમાં પણ એ બંને શીખવાય છે. અંગ્રેજીનો પ્રચાર બીજા શહેરો કરતા અત્રે વધારે છે. સાધારણ કુલી, મજૂર, ભાડાની ગાડીવાળો, શાકભાજી વેચનાર સ્ત્રી, પોલીસનો સિપાઈ વગેરે પણ કામજોગું અંગ્રેજી સમજે છે ને બોલે છે.

અહીં પોલીસનો પોશાક અમે વિચિત્ર જોયો; સફેદ પાટલુન, સફેદ ડગલો, કમરે ચામડાનો પટો અને માથે લાલ ફેટા—જાણે મુંબઈનો “કાયમેન.”

તા. ૧ જાનેવારી ૧૯૦૯. સવારમાં ૭ કલાકે મદ્રાસથી નીકળ્યા. સેંટ્રલ સ્ટેશનેથી ટ્રેનમાં બેસી આવડી સ્ટેશને ઉતર્યા. ત્યાં Mono-rail Railway train એટલે એક પાટા ઉપર ચાલતી રેલવેની ગાડી જેવા ઉતર્યા હતા. ગાડી ચાલતી બંધ થઈ હતી તેથી બધું અસ્ત વ્યસ્ત પડ્યું હતું. એક લોખંડનો પાટો સીધો ચાલ્યો જતો હતો. તે ઉપર ચાલનારી ગાડીઓ પણ પડી હતી. તે દરેક ગાડીને તેની અસલ પહોળાઈના બરાબર મધ્ય ભાગમાં એક પૈડું હતું. વળી તે દરેક ગાડીને તેની પહોળાઈના ભાગમાં એક બાબુએથી વધારેલી હતી અને એ વધારેલી

બાળુમાં ઘોડાગાડીની પેઠે એક મોટું પૈડું નાખેલું હતું. વચ્ચે પૈડું લોખંડના પાટાપર ફરે અને બાળુપરનું મોટું પૈડું સડકની જમીનપર ફરે એ રીતની ગાડીઓની બનાવટ હતી. પ્રથમ તો એન્જન જેવીને ચલાવતા હતા પણ તેમાં નફો ન થવાથી ઘોડા બોડવા માંડ્યા હતા. તેમાં પણ કમરો ન થયો ત્યારે કામ બંધ પાડ્યું હતું. એ ખાનગી સાહસ હતું. રોશન નજીક જ એ બધું પડેલું હતું તેથી જોઈને આવ્યા કે તરત એક ટ્રેન ઉપડતી હતી તેમાં તિરૂતની ગયા. એ ગામ આરકોનમ નંકશનથી આઠ માઇલ છે. તિરૂતનીના રોશનની પશ્ચિમે આશરે એક માઇલ દૂર ડુંગર ઉપર કુમારસ્વામીનું દેવસ્થાન છે. કાર્તિકેય, દક્ષિણમાં સ્વામી, કુમારસ્વામી, કાર્તિકસ્વામી અને મુખ્યહણ્ય એ નામથી ઓળખાય છે, તેમાં મુખ્યહણ્ય એ વધારે સામાન્ય છે. ડુંગર ઉપર ચઢવાનાં પગથીયાં છે અને ડુંગરની નીચે એક વિશાળ ડુંડ છે. ઉપર ચઢ્યા ત્યારે દર્શન બંધ હતાં. વરસાદ પણ શરૂ થયો હતો અને અમે સૌ ભૂખ્યાં હતા તેથી પાછા ઉતરી આવ્યા અને એક શાળાના મકાનમાં આશ્રય લીધો. સાંજે ટ્રેન સમયે રોશન પર ગયા ત્યારે ખબર થઈ કે ટ્રેન ત્રણ કલાક મોડી છે. એટલે ભૂખ્યા, વરસતે વરસાદે, રોશન પર સૂકી માછલીની ગાંસડીઓ પડી હતી તેમાંથી નીકળતી માયું શહે એવી દુર્ગંધ વેઠતા બેસી રહ્યા. રાતે આઠ વાગે આરકોનમ પહોંચ્યા અને રોશન પર સૂઈ રહ્યા. અહીં દૂધ ગરમાગરમ વેચાતું હતું. પણ તેમાં એક ભાગ દૂધ અને ત્રણ ભાગ પાણી હતું. બહુશ: દક્ષિણમાં બધે જ એવું દૂધ મળે છે.

(અપૂર્ણ.)

માતીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

“રાજકન્યા અને ભરથરી.”

(ઇંગ્રીજ ઉપરથી.)

હજી હમણાંજ સર્વોદય થયો હતો. હેનાં ઝીણાં ઝીણાં કિરણો વાદળાઓને વીંઝીને પ્રકાશ નાખવા પ્રયત્ન કરતાં વાદળાઓમાંજ યમાઈ જતાં હતાં. વિશાળ ભૂમિમાં પર્વત જોવા શોભતો એક પ્રચ્છન્ન કિલ્લો હતો. કિલ્લાની આસપાસની ભૂમિમાં કુદરતે પોતાનું સર્વ સૌન્દર્ય આવી ટપું હોય તેવું જણાતું હતું. સ્વર્ગ સિવાય અન્ય સ્થળે ભાગ્યે જ હાવું સૌન્દર્ય નિર્દાશાતું હશે. ખમ ખમ કરતા વહેતા નિર્ભજ ઝરાઓ, અનેક વૃક્ષોથી અવનવી શોભામાં વધારો કરતા ન્હાના મોટા ગિરિશૃંગો, સર્વપ્રકારને ન્હાત કરનારાં આબાવાડીયાં, તારતાં વનો, અને ન્હાની ન્હાની નદીઓ કિલ્લાની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં. પૃથ્વીમાંથી હજી રાત્રિની નિર્ભજ શાન્તિ ગઈ નહતી. રાજકન્યા કિલ્લાના ગગનસુખિય ગોખમાં આવીને બેઠી હતી. શાન્તિમાં વિમરૂપ થઈ પડતા પણ સૌન્દર્યમાં ઓર નહિ કરતા પક્ષીઓના કલરવ કિલ્લાની

બીંતોને અયગ્રાને રાજકન્યાના કર્ણમાં પ્રવેશ કરતા હતા. શું રાજકન્યા આ સૌન્દર્ય નિહાળવાને નિદ્રા તણને ગોખમાં આવીને બેઠી હતી ?

ના, ગોખમાં બેઠેલી રાજકન્યાની દૃષ્ટિભૂમિની ભગ્વતિના પ્રથમના ચિહ્નોનેવામાં કે આકાશમાં ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા રંગ બધી નેવામાં રોકાઈ નહતી. રાજકન્યાની દૃષ્ટિ પોતાને લાગતી વધુ અનુપમ સુન્દરતા નેવામાં ફરી રહી હતી. સુવર્ણ આરસીમાં પોતાનું જ વદન જોતી રાજકન્યાના હૃદયમાં અન્ય સુન્દર વસ્તુઓ માટે જગ્યા નહતી.

રાજકન્યાની સુન્દરતા ખરેખર અવર્ણનીય હતી, અનુપમ હતી. વિધાતાએ અન્ય મનુષ્યોના સ્થૂળ દેહાત્મામાં ભાગ્યેજ હાવી સમ્પૂર્ણ સુન્દરતા મૂકી હશે. જ્યારે જ્યારે રાજકન્યા કોંક અન્ય સુન્દર વસ્તુ જોતી હતી ત્યારે ત્યારે કટીમેખળામાં હૃદયેશ બેરવાઈ રહી આરસી કહાડીને પોતાની સુન્દરતા સંરખાવતી અને ગણગણતી: “ મહારી સુન્દરતા હાના કરતાં વિશેષ છે ! ”

તરતનાંજ ખીલેલાં દેવની હયેળીશાં કમળને જોઇને પણ રાજકન્યાએ આજ ઉદ્ગાર કહાડ્યા હતા. ગત્રિમાં અણકતા તારલાઓને નિહાળીને રાજકન્યા આજ શબ્દો બોલી હતી. રાત્રિએ ખીલતી ચન્દ્રિકાના શિતળ પ્રક્રમને પણ રાજકન્યાએ પોતાના અદ્ભુત સૌન્દર્ય આગળ તુચ્છ ગણ્યો હતો. પિતાના વિશાળ રાજ્યમાંની અનેક સુન્દરીઓના સૌન્દર્ય પણ ત્હેણે પોતાની સુન્દરતા સાથે સંખ્યાવ્યાં હતાં અને પરિણામે પોતાનોજ વિજય ગણ્યો હતો.

હાવી રીતે આ વખતે પણ રાજકન્યા પોતાના નિત્યકર્મમાં જ પરોવાયેલી હતી. નિદ્રા વસ્થામાં સ્વપ્નમાં પણ આજ બાળતનાં ત્હેને સ્વપ્ન આવતાં હતાં. ગત્રિએ જ્યારે જ્યારે ભગ્વત થતી ત્યારે ત્યારે આરસીમાં પોતાનું મુખ જોતી. સહવારે સ્થોદ્ય થાય ત્યારથી તે રાત્રિ પર્યન્ત હાવી જ રીતે રાજકન્યા પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરતી.

આ વખતે વસન્ત પૂર દિવસોના ખાતો હતો. ખીણો અને ગિરિશૃંગો અનેક જાતનાં પુષ્પો અને વૃક્ષોથી છલકાઈ જતાં હતાં. પક્ષીઓના સુસ્વર ગગનમંડળને બેદતા હતા. ઝીણી ઝાકળથી પુષ્પસુગંધ ફાટતા અનિલને અપાટે સ્ફૂટીને અહિં તહિં ઉડતી હતી. પરન્તુ રાજકન્યાને આ સર્વ શ્યમ લાગતું હતું. પ્રભાતમાં આકાશમાં બદલાતા રંગ ત્હેને મન આરસીમાં બદલાતા ઝોળાજ હતા.

એક પક્ષીએ આવીને ગોખમાં અચિંતી ચીસ મારી. રાજકન્યા ચમકી. ઊંચું જોયું. કામદેવના પુષ્પધનુષ્પને લગ્નિજત કરે તેવી ભમર પક્ષીની સ્થાના ફેરવી. હસ્તની કોમલ અંગુલીઓ બંદીકથી ઢીલી થઈ. સુવર્ણ આરસી સરીને નીચે ખીણમાં અદ્ભુત ઘઈ ગઈ.

કિશ્કિનો ગોખ ઝુલતો હતો. નીચે પોલાણ વાળી ખીણ હતી. ખીણ પૂરી થયે રસ્તો હતો. આરસી સરી પડીને ખીણ ઉપર થઇને રસ્તા પાસેના ન્હાના ન્હાના છોડાનાં ગીચ જુથમાં પડી. રાજકન્યાની આંખોથી અદ્ભુત ઘઈ ગઈ.

રાજકન્યાની ચીસથી કિલો ગાજી જાયો. અનેક દાસદાસીઓ દોડી આવ્યાં. અનુચરોને એકદમ આરસી શોધવા દોડાવવામાં આવ્યા. આરસી અમૂલ્ય હતી. રાજ્યના સૌથી હોશિયાર કારિગરની કારિગરી હતી. ન્હાના દિવાની જ્યોતને જોઈને અન્દર પતંગીયું ઝીપલાવતું હોય હેવી કલ્પના અન્દર કોતરવામાં આવી હતી. આસપાસ હીરાથી મદી લેવામાં આવી હતી. પરન્તુ આવીજ તે અમૂલ્ય હતી એમ નહતું. આટલો વખત થયે રાજકન્યાની કટિમેખળાને શોભવતી આરસી તેહનું ખીજું હૃદયજ ચર્ધ ગર્ધ હતી. રખેને આરસી જતે તેહનું સૌન્દર્ય પણ વિનાશ પામે ! અન્ય આરસી પણ પોતાની મુન્દરતા જણાવત પણ શું તે આ આરસીની તોલે આવી શકે ? રાજકન્યા રડી, દાસદાસીઓએ પરિણામે માર ખાધા. પરન્તુ સંઘર્ષ બંધ થયું. આરસી જડી નહિં.

આરસી રસ્તા પાસેના છોડવાઓમાં ગુચવાઈને પડી હતી. અલ્પ સમયમાં તે રસ્તે એક ભરથરી એકતારા તમ્બુરામાં પોતાનું હૃદય ખેલતો આવ્યો. ભરથરી દુઃખી હતો. પેટ-પુરતું અન્ન પણ મળતું નહતું. સુખ દુઃખનો સાથી એકતારો તમ્બુરોજ હતો. આટલેથી તેને સંતોષ નહતો.

આવીને ચાક્યો હોવાથી લીલાં તૃણમાં ખેડો. ઉંચે આકાશ સ્થામી દૃષ્ટિ ફેરવી. પૃથ્વી તરફ દૃષ્ટિ કરી. જીવનપથ બહુજ લાંબો જણાયો. તમ્બુરો લઈને વગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કંઈ નવીન સંગીત નીકળ્યું નહિં.

એક પછી એક જૂતા સર નીકળવા માંડ્યા. હૃદયમાંથી નીકળેલું સંગીત જંગલને સંગીતમય કરવા લાગ્યું. પક્ષીઓ પણ અન્ય ધંધો છોડી આ બેઠી સંગીત સાંભળવા એકઠાં થયાં. પરન્તુ ભરથરીને આથી સુખ થયું નહિં. ગરિબાઈમાં તેને સુખ લાગતું નહતું.

જેહારે તે ખાળક હતો તેહારે તેને પૈસામાં સુખ નહોતું લાગતું. એક જુલજુલની ચીસ કે એક કાપલડીનો ટહુકાર તેને પૈસાના કરતાં વધારે પ્રિય લાગતાં હતાં. પરન્તુ હવે ખાળકહૃદય નહતું તેથી પૈસો વધારે સુખમય લાગતો હતો.

અનેક પુષ્પો તેની આસપાસ પડ્યાં હતાં. ચંડોળની ચીસ આકાશમાં સંભળાતી હતી. પતંગીયાં તેના ખોળામાં વિશ્રાન્તિ લેતાં હતાં. પરન્તુ તેને મન તો આ સર્વ જૂઠું સ્વપ્ન હતું. એટલામાં તેની દૃષ્ટિ રાજકન્યાની સુવર્ણ આરસી ઉપર પડી. વેચીશ તો એક ટંકનું ખાવાનું તો મળશે હેવા ક્ષુદ્ર વિચારથી વનકવિએ તે લઈને ઝોળામાં ધાલી.

પછી થોડેક દૂર જઈને એક આંખાવાડીયાંમાં એક વૃક્ષની નીચે ખેડો. પાસે એક ન્હાનો મરો બેઠો હતો. ન્હાના ન્હાના માછલાં, અહિં-તહિં ઉડીને પડતાં હતાં. અજનો વિચાર કરતાં પોતાનું જીર્ણ સુખ જોવા ભરથરીએ આરસી કહાડી અને અન્દર જોયું. તેહજે શું જોયું ? તેને કોઈ દિવસ જંગલના શુભાખને ખીલતાં જોયું છે ? કમળને સલિલનાં પડ ચીરીને પ્હાર આવતાં નિહાળ્યું છે ? સ્થવારમાં શુકતા તારાને કદિ નિરખ્યો છે ?

જેવારે ભરથરીએ જોયું ત્યારે તેણે આ વસ્તુઓના કંગા પણ અધિક સુંદરતા જોઈ

તેને અન્દર રાજકન્યાની સુખાકૃતિ જણાઈ રાજકન્યાના પોતાના સૌન્દર્ય માટેના અવર્ણનીય પ્રેમને લીધે આરસીમાં રાજકન્યાના સુખર્તુ જ પ્રતિબિમ્બ પડી રહ્યું હતું કોઈ પણ સુંદર વસ્તુ માટેના અવર્ણનીય પ્રેમ આ જગતમાં શું ન કરી શકે ?

ભરથરીએ જેવારે આ જોયું ત્યારે તેને લાગ્યું કે આ આરસી તેનાથી વેચી શકાશે નહિ, તેને ભૂખ્ય જ રહેવું પડશે જાણે આકાશમાંથી દેવો તરફથી સ્વર્ગીય પુષ્પ આવીને તેના ખોળામાં પડ્યું હોયને ! શું તેના જેવા ગરિષ્ઠ પણ વનકવિતું હૃદય આ વસ્તુને વેચવાની ઇચ્છા કરી શકે ? જેમ જેમ તે વધુ આરસીમાં જોતો ગયો તેમ તેમ તેને લાગ્યું કે પોતાના આત્મા જેવીજ અમૂલ્ય વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે તે વસ્તુને તે કદાપિ વેચી શકશે નહિ

આરસીમાં જેવામાં તે પોતાની ભૂખ ભૂરી ગયો વર્ષોના દુખ વિસરી ગયો, અને પોતાની એમનતાવસ્થાનું પણ ધ્યાન છોડી ગયું સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો એવામાં ધોળાની ખરીના અવાજ તેને સંભળાયા રાજ યાએ જ્યની દરેક દિશામાં જાહેર કરાવ્યું કે જે મનુષ્ય આરસી પાછી શોધી આપશે તેને મોટું ધનિયમ મળશે આ ધનિયમ જાહેર કરવા ઘોડેસ્વાર જતા હતા ભરથરી એક ઝાડીમાં લપાઈ ગયો યોગીવારમાં ઘોડેસ્વારો આવ્યા ગયા ભરથરી પાછો નીકળીને પોતાનો માર્ગ કાપવા લાગ્યો

દુર્ભાગ્યે હેતુ જન્યું હતું કે જે વખતે ભરથરીએ આરસી ઉપાડી તે વખતે રાજકન્યાની એક દાસીની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડી હતી ભરથરીના ગીત આપ્યા રાજ્યમાં જાણીતા હતા, એટલે દાસીએ ભરથરીને ઓળખ્યો અને એ વાત રાજકન્યાને કહી

આથી ભરથરીની જીદગી ભયમાં આવી પડી ચોર લુટારાઓ ધનિયમની લાનએ ભરથરીને શોધવા નીકળ્યા પચા પૈસાદાર મનુષ્યો પૈસાની નાનએ આરસી લેવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા પરંતુ સર્વ વ્યર્થ ગયું ભરથરી આખો દિવસ અને રાત્રિ એક ગામથી ખીજે ગામ નહાસવા નાગ્યો ભૂખ અને તરસથી તેને ઘણું દુખ પડ્યું પરંતુ હવે તેને તે દુખ લાગતું નહોતું સામાન્ય મનુષ્યજન વિહૃદયના બેદ શી રીતે પારખે ? સ્વપ્રમાણ સતોય માનનાગ પુરુષોના ભાવ ક્ષુદ્ર મનુષ્યો શે કળે ?

રાજકન્યા આરસી નહિ મળવાથી નિરાશ થઈ ગઈ તેને ભય લાગ્યો કે આરસી ગઈ તેમ સુંદરતા પણ જશે તેથી ઘણા વિદ્વાન પુરુષોની સનાહ લીધી ધનિયમની લાલચ ભરથરીને આપી પણ વ્યર્થ ગઈ

આખરે રાજકન્યાએ એક વૃદ્ધ મહાત્માની સલાહ લીધી મહાત્મા રાજકન્યાના અતઃક જ્ઞાના ભાવ જાણતા હતા, ભરથરીના કવિહૃદયને પણ ઓળખતા હતા અનન્તતાના ભાવ ઉકેલી શમનારા પુરુષને મનુષ્યહૃદયનું પૃથ્વ્યક્ષરણ કરવું મુશ્કેલ ન લાગ્યું

તેથી તે મહાત્માએ રાજકન્યાને કહ્યું ‘હું ભરથરીને ઓળખું છું સાત દિવસમાં હું આરસી પાછી લાવીશ

મહાત્મા જંગલમાં પાછા ગયા. ભરથરી ત્યાં ફળફળાદિ ખાતો નિર્વાહ કરતો હતો. તેને કહ્યું: “આ આરસી શું અમૂલ્ય છે?”

ભરથરી: “હા, આ આરસીમાં પૃથ્વીની સૌથી સુંદર ગંજકન્યાનું મુખ કોતરાયલું છે.”

મહાત્મા: “એ સત્ય હશે પરંતુ મ્હાની પાસે પણ એક આરસી છે ત્હમે જોશો?”

ભરથરીએ તે આરસી લીધી અને અંદર જોયું. તરત જ રાજકન્યાની આરસી હાથમાંથી પડી ગઈ.

“કેમ? આ અમૂલ્ય આરસી કેમ ફેંકી દેા છો?”

ભરથરીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેની આંખો ખીજી આરસીમાં જ દેખી રહી હતી.

“આરસીમાં શું જણાય છે?”

“ત્હને ઘણું જણાય છે. અનંત વિશ્વની અકળ સૃષ્ટિગતતા, આકાશમાં યુથામલા અસંખ્ય તારલાઓ, બેખડોમા ચળને વહેતી પ્રચલ્લ નદીઓ, તરડગેા ઉછાળતા મહાસમુદ્રો, પૃથ્વીના પડમાં છૂપાયેલાં અનેક પુષ્પો, રાત્રિએ પ્રકાશ નાંખતી ઉર્જુવગ ચન્દ્રિકા, અનંત અખણ પ્રભુનો સન્દેશો આદિ” પૃથ્વીની પ્રજાને કહેનારા ગગનચુમ્બિ ગિરિશૃંગો.....”

“અને આ આરસીમાં શું જણાય છે?” રાજકન્યાવાળી આરસી પાછી આપતાં મહાત્માએ કહ્યું.

ભરથરીએ જોયું. એક પછી એક બન્ને આરસીમાં જોયું, અને પછી રાજકન્યાવાળી આરસી મહાત્માને આપતાં કહ્યું “આખરે ત્હને જણાયું કે આતો સ્વામવત્ ક્ષણભંચુર પુષ્પ છે. પ્રભુની અમણિત ખીણોમાં ઉગેલાં હજારો પુષ્પમાંનું એક પુષ્પ છે પણ આ તો”.....

ખીજી આરસીમાં જોઈને તે બોલ્યો “હામા તો અનંત મૌનદર્પ, સ્વર્ગીય એકતા, અખણ જ્યોતિ છે.....જ્યોતિ મનુષ્યને અસંખ્ય પુષ્પોથી ભરેલી સૃષ્ટિ મળતી હોય ત્હારે તે શામાટે એકજ પુષ્પથી તૃપ્ત થાય?”

“ત્હારે શું આ રાજકન્યાની આરસી પાછી લઉં?”

“હા ખુશીથી.”

કવિહૃદયના બેઠ કોઈકે જ ઉકેલી શકે છે.

x x x x x

રાજકન્યાને આરસી પાછી મળી પરંતુ એથી તેને તૃપ્તિ મળી નહિ. મ્હાંથી મળે વનવન બટકતા એક સામાન્ય ભરથરીને પોતાની મુખાકૃતિની સુંદરતા કરતાં પ્રભુજ્યોતિની સુંદરતા અધિક પ્રિય લાગી હતી.

ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

આયોનિક કાર્મસી

માં

બેનતી ઉપયોગી સાધારણ દવાઓ.

શીવર દોષ—જવરખિન્દુ દરેક જાતના તાવ ઉપર લાગુ પડે છે.

પણીજ સરતી અને અસગ્રાસક દવા છે

૩ ૦—૪—૦

જર્મીસાઇટ—જીવિવિનાશક. એપી કે ગ્રેમી જાતના વિરતે

કાપી નાખે છે

બ્લક ક્યુરિફાઇંગ સોલ્યુશન—રક્ત શોષક, લેડી વિઝાર ઉપર

પણીજ અમરકારક વદા

લીવર સોલ્યુશન—ઝાડાની કબજીઆત વગેરે દુર કરે છે પેટ

સાફ આણે છે. અને જીખ લાગે છે.

કેન્ટોમેડિક મલમ—આંખડીના દરેક રોગ ઉપર રહોતું અટકાવો.

જલદી રૂઝ આણે છે,

એ ઉપરાંત દરાજનો મલમ, ખોડાનો મલમ, કેલેરા પ્લેગ વગેરે સુધગી જાતની આંસીર દવાઓ જતાવવમાં આવે છે

વધુ ખબર માટે તથા નમુના માટે લખો —

(પ્રો. ગવજાની) આયોનિક કાર્મસી

ગીરગમ—મુબં

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો

શુદ્ધસદ્ગી—દત્તા મી હ ના મેશી આ પુસ્તક એક દિવ્વ સસારી વાતો છે. પ્રેમ અને નીતિના તારવોને અચ્છી રીતે બુધેલછે નામદાર ગાયકવાડ સરકારના પ્રેમવધ્વી આનાએ પ્રતાપ તથા લાકષ્મીઓ માટે મજ્જુર કરેલ છે કપડાની શેલીલીખણ સાથે કી રૂ. ૧-૧૨-૦

ખે મુદ્રિકા—આ દિવ્વ સસારી વાતો “પોકેટ સાઈઝ” / છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલછે, તેમાં હીરાગોરીનું અખડ પ્રેમ તેમજ પુરુષદર્શન પદ્મજીત તેમજ “કર્મગણિની સ્વંનતા” ના અતારો છે કપડાની લખણ મી રૂ. ૧-૭-૦

દુશ્મન દારાખ—ખાતમાં દારેલો મુબહનો શેમકો, પારસી સંસારી અતી રસીધી વાતો, પહેલી આશ્રિત ખલાસ થતા લાકમાં ખીજ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. કપડાની લખણ સોનેરી નામો કો. રૂ. ૧-૮-૦

આ સિવાય અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી શકે છે સ્વીપત મમાવતાં મેકેની આપીશુ

લક્ષ્મીદાશનો કુ.

પારમીખજર કોટ, મુબં

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિરણ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાપડનું પુરું. માયક્રાઇડ સરકારના કેળવણી
લાઇબ્રેરી માટે મળુર કરેલ છે. કિ ચાર આના. પો. એક આનો

કે. રચનાર—

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

મોરબી નીવાશી સુ વેરાવળ.

અથવા એન એમ ત્રિપાઠી—બુકસેલર્સ બુબર્મ.

તૈયાર છે. “રસીકચંદ્ર” યાને “દેશોન્નતિનો કારીગર.

કાગ ૧ લો.

તૈયાર છે.

ઉપરના નામનું નોવેમ ૧૦૦ પાનાનું દળદાર છે છતાં તેની પાછળ ૨૦
દળદાર “રસીક રમણી” તો અઠી નાટક તથા ના. મહારાજ સયાજીરાવને ૨
ચારે બાજુ વેલવાળો ફોટો બેટ આપવામાં આવે છે. કીમત રૂ. ૦-૧-૦ આના
પોસ્ટેજ ભરું. સરનામું.

મેર્સ નયશંકર એન્ડ સંકરલાલ

સુ ચાંગા (ગુજરાત)

ઉપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના હૃદય અભિપ્રાયો આન્યા છે સરખ ગુજરાતી ભાષામાં
યેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

બન્ધ સમાજ.

ઉચ્ચ કાગળની પાકા પુઠાની કીમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુઠાની ને હલકા કાગળની રૂ. ૦-૨૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors.

PRICE ૦-12-૦.

મળીવાનું ઠેકાણું.

લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી. એ. આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી.

સેવાસદા-ગિરમામ બેકરીડ-મુબમ

મેધનાદ ઝોરીસ અમદાવાદ

નાગર

સુરેશી સુબોધ

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઓપધિયોમા

અગ્રેસર છે

૮

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે
- (૨) નબળા પડતા માન તાતુઓને પ્રુષ્ઠિ આપે છે
- (૩) ઘટલી જતી સ્મૃત્ત્ય શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) રોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તામ્બત વધારે છે
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને આટકાવે
- (૮) ગચલા પ્રાપ્તરને પાતુ બક્ષે છે

૩૨ ગોળીની હબી એકનો રૂા. ૨

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશ કર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મેહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દૌરત અને આજ્ઞાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

હર આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

સગસગ લાખ પ્રતો **મુદ્રિત** વહેચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

ઉગ્રેજ, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જમાલી અને તામિલ
ભાષામાં તૈયાર છે તેલુગુ ભાષામાં છપાય છે

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ અર્થ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશ કર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

VILLAGE SELF-GOVERNMENT.

Among the Greeks and the Romans, town and cities were the nurseries of popular power and popular institutions. As the Roman empire extended its limits, self-Government spread from Rome to the empire. In the Middle Ages it was still the inhabitants of towns who strove to curb lawless barons, when the country population were little better than slaves. And in modern times, after feudal power had been replaced by the power of kings, citizens of great commercial and manufacturing centres took the largest share in restricting royal power, and building up constitutional forms of Government.

In India, with her few large commercial towns and her vast agricultural population, self government was developed in villages. The people left their kings absolute power to rule or misrule the empire, and the kings left the people a free hand in their villages. No central constitutional government was organized; but each village republic had its own constitution and ruled itself.

The result of this is manifest in the history of the West and the East. The nations of Western Europe had more of national unity and national life than the people of India, but the agricultural population of India enjoyed more civic rights, more control over their village concerns, than the villagers of Europe. In many places on the Continent of Europe, even in France and Prussia, the tillers of the soil were little better than serfs down to the eighteenth century.

When British rule was introduced in India, European forms of administration necessarily replaced the Indian. The Central Government was strengthened and Village Government declined. Villages no longer policed themselves. Land revenue was no longer collected by Village Communities. Criminal and civil cases were no longer disposed of by village elders. Village roads and tanks ceased to interest the people. The village school was neglected, village charities ceased, and village services declined. On the other hand, the Central Government, gradually assumed larger functions. They maintained peace, collected revenue, adjudicated cases, looked after education and communications all over the empire. Administration became more centralized, and the people, who had lost their share in village administration, came naturally to demand a share in those centres where the administrative functions had been shifted. It is for this reason that the new Councils Act has been gratefully accepted by the people of India.

By Mr. Romesh C. Dutt C. I. E

વસન્ત.

ઇદં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મંધુ યશ્ચા-
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં પ્રહોદં સર્વમ્ । ટપનિ૪૬.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ટપનિ૪૬.

વર્ષ ૮, અંક ૧૨.

[ભાસિક,]

માર્ગશીર્ષ, સંવત્ ૧૯૬૬.

તન્ત્રી—પ્રોફેસર આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ મુળ. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.

વર્ણનાર " નરસિંયા " ને 'વન્દન.

૫૨૯

(રા. રા. લલિત.)

ઇતત્તેજિદિ અને તે ઉપરની વધુ જાણનારો.

૫૩૦

(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીરા'કર દેવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

રજાની વિષે સ્કેન્સાલ.

૫૩૩

(રા. રા. પેપરલાલ કેરજીવંદ સાહે.)

સાહિત્ય અને તેનાં અંગ.

૫૩૫

(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીરા'કર દેવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

રસશીલ પૂર્વ આદિલાગે સંક્ષિપ્ત કવિતાસ.

૫૪૪

(રા. રા. દોષતસિંહ સિસોદિયા.)

કિંદુસ્તોનનો અસ્તર કવિતાસ.

૫૫૩

(રા. રા. વિનયલાલ કનેયાલાલ મુન. બી. એ. એલ. સી. ઈ.)

દિગ્દશિ.

૫૬૧

(રા. રા. દુલેરાય મહીપતરામ જોશી.)

ગુજરાતી ભાષા તથા અંગ્રીક-વિશે અધ્યયન.

૫૬૮

(રા. રા. નરસિંહરાવ જોશનાય. બી. એ. સી. એસ.)

સાહિત્યમાં દુ'હી વાંતો.

(રા. રા. મોહનભાઈ ભંડારી ' જાન્યુસમાલ.)

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુજસાલીઓ, ગાના માસતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની) રાજ્યના આશ્રય ચિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માન પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી બીજા વર્ષમાં રૂા. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂા. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના

રૂા. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક અંકના

રૂા. ૦-૬-૦

મળવાનું કેદાણું—વસન્ત ઑદિસ—અમદાવાદ.

આવતો અંક વી. પી.

જે ગ્રાહકોનું ચાહુ વર્ષનું લવાજમ નહીં મળ્યું હોય તેને પોષનો અંક વી. પી. દ્વારા મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારવાની વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક.

અન્યકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્ય પ્રેમી જનોમાં જાહેરાતો પ્રચાર છે. પરન્તુ અત્યાર સુધી પૂંકામાં જગા ન હોવાથી છૂટથી પુસ્તકોની જાહેર ખબરો લઈ શકાતી નહોતી. પોસ્ટલ દરમાં ફેરફાર થવાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી શકાયો છે, અને તેથી જ નવાં પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખબરો હાખલ કરવાનું અમે સ્વીકાર્યું છે, આ અનુકૂળતાનો લાભ લેવા અન્યકારો ચૂકશે નહિ એમ આશા છે. વસન્તનું નવું વર્ષ ૧૯૬૬ ના માઘથી શરૂ થશે માટે નવા વર્ષથી એક વર્ષ માટે જેને જાહેર ખબર મૂકાવવી હોય તેમણે પોષ સુધીમાં ખબર આપવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वपनिपद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂર્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વપનિપદ.

વર્ષ ૮, અંક ૧૨.

[આસિક.]

માર્ગશીર્ષ, સંવત્ ૧૯૬૬.

ભક્તવીર “નરસૈયા” ને વન્દન.

(દોનું કાંઠે કદમ્બ ફેરી હાયા-એ પદની ધનમાં.)

નમું નેહે તને: નરસૈયા ।
પ્રેમ ભક્તિ ન આવે યધૈયા હો ।
રમડ રનેહે તને: નરસૈયા ।

જૂઠું બગતથી તાન બગાવ્યું
તમ્બૂરમાં: રસ-ઢંયા । હો ।
નમું નેહે તને: નરસૈયા ।

માધી તે' આનન્દ-વિજયની
શાંતિ-સક્તી મૈયા. હો ।
નમું નેહે તને નરસૈયા ।

બહાણું બહાણું હૈયે વાતાં,
રેસવ્યા રમ્ય રવૈયા હો ।
નમું નેહે તને: નરસૈયા ।

મોગલીલા શ્રી કૃષ્ણની ફૂલ
તે' તો સૌરાષ્ટ્ર-ખૂપૈયા: હો ।
નમું નેહે તને: નરસૈયા ।

(અનુક્રમ.)

માર્ગ એ વિચર્યો પ્રેમે દર્પે અંગે સમ્મો નહો
બગીચાનો વિહારી તે આખો બ્યાં સરિતા નહો ૧૨

(ઉપનતિ.)

અને દોડી ત્યાં જળધાર રમ્ય
દોડા વળી માર્ગ, હતા અગમ્ય
એ માર્ગથી તે ઉતરી નદીઓ
સમોવડી સુન્દર શી સખીઓ. ૧૩

(હરિગીત.)

ગિરિ એકનાં બાહક ત્રણે ત્યાં સંગ શાં રમતાં હતાં !
કંઈ દિવ્ય ગંરબો ગાઇને આનન્દમાં બમતાં હતાં
માનવહૃદય દોર્બલ્યને તે ભેદને હસતાં હતાં,
કંઈ ગૂઢ ગંભીર ભાવ તેના ઊરમાં વસતા હતા. ૧૪

એક સરખે ઉચ્ચ સ્થાનેથી પ્રભવ તેનો હતો
એ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લાધ્યો, ગર્વે પણ તેનો હતો
સૌન્દર્ય ને આધુર્યમાં નવ લેશ પણ ખામી હતી
સારિવક હૃદયનો રનેદ ને આનન્દ સૌ ખામી હતી. ૧૫

(ઉપનતિ.)

વિગ્રો અને બિશુકના જમોને,
અજ્ઞાન ને નિર્વિજના શ્રમોને;
બેઈ ત્રણે ત્યાં પિગળી જતી'તી,
દ્યાર્દ્ર ચિત્તે લવતી જતી'તી. ૧૬

(રાખરિણી.)

પરન્તુ તેઓના શુભ નવ હતા એક સરખા,
કંઈ જાણ તરવો પ્રતિ પ્રકૃતિમાં નિત્ય બળતાં;
હતી બાળા હોયે તે નિડર ફરતી સાથ વસતી,
ઝોંઝી* ફરે તે કંઈક રહીને ખૂબ હસતી. ૧૭

હું એકા અને ભક્તિ; એ બેઉ કેવળ શુષ્ક પુદ્ગિની દૂર રહે છે, પણ તેનાથી વિ-
મુખ થાતી નથી. એ બેઉ પુદ્ગિની શત્રુ નથી, પણ તેની સખીઓ છે.

* પુદ્ગિ; મનુષ્યને સન્માર્ગ અથવા કુમાર્ગ તરફ દોરનાર-પુદ્ગિ અથવા કુપુદ્ગિ
દેનાર-પ્રચંડ શક્તિ; શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વિનાની શુષ્ક પુદ્ગિ.

ગુમાની તે ત્રીજી અતિ પ્રળય ને ઉગ્ર મનની,
ધસે જુસ્સામાં શી ત્વરિત મતિથી શોર કરતી !
ટકી રે'લું સ્હામે, અતિ કઠિન સૌ માનવગણે,
અને તેથી જાતાં સર્ખોપ, કરથી સાંકળ અહે ૧૮

જનો જે ત્યાં જાતા પ્રથમ નમતા બે યુવતિને
વિશુદ્ધિ પામીને તતુ મન થકી આગળ વધે
પછી તે ત્રીજીને સરસ-હૃદયેથી પ્રણમતાં,
જતાં સર્વે દુઃખો દુરિત જગનાં સર્વે શમતાં. ૧૯

x

x

(અનુક્રમ)

અદ્વા, લક્ષ્મિ, અને છુદ્ધિ, સાથે માહેલોંઓ મળી;
રચીને દિવ્ય સંગીત ગાય તે ગરબે બળી. ૨૦

સર્વ એ બાલિકા કેવી રમ્ય ને પાપમોચિની !
ત્રિધિપુરઃસર જે સેવે થાય તે સર્વદા સુખી. ૨૧

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

રખારી વિષે સ્ટેજસાજ.

સોરાષ્ટ્ર દેશ પ્રાચીન કાળથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં મેઘ, રખારી, કાડી, આહીર, બાબરીઆ વગેરે ઘણી જૂની જાતો વસે છે. હું આસ કામગીરી ઉપર પ્રગણામાં શરતો હતો ત્યારે એક રખારી સાથે તેની કામના રીત રિવાજ સંબંધી જે વાતચીત, થઈ હતી તે ઉપરથી નીચેની હકીકત લખી મોકલું છું.

રખારીના બે ભાગ છે. સોરઠીઆ ને ગુજરાતી. શ્રી કૃષ્ણની સાથે એટલે યાદવોની સાથે જેઓ આ દેશમાં આવી વસ્યા તે સોરઠીઆ રખારી કહેવાય છે, ને પાછળથી આની વસ્યા તે ગુજરાતી કહેવાય છે. તેઓ જે જે સ્થળે જઈ વસ્યા તે તે સ્થળનાં નામ ઉપરથી તેના વિશેષ વિભાગ પડ્યા છે. જેમકે વીણ નદીના પ્રદેશમાં વસ્યા તે વીણેલા કહેવાયા.

સોરઠીઆ રખારીની સ્ત્રીઓમાં લાજ દહાડવાનો દસ્તુર નથી પણ મોટેરા પાસે થઈને વહુવારેઓ નીકળે તો છાતી-ઉપર છેડા નાંખવામાં આવે છે. રખારી લોકોમાં ધરધરણાનો ચાલ છે. રખારણો દેરવડું વાળે છે એટલે વિધવા થયા પછી દેર સાથે પરણે છે. દેર ઘોડી-યામાં હાંચકતો હોય તો પણ કુંડળના વડીલોની મરજી વડુંને જવા દેવાની ન હોય તો વિ-

ધવા વહુને ખીજની સાથે ધરધરણું કરવા ન દેતાં દેર મોટા થાય ત્યાં સુધી વહુને ધરમાં રાખે છે. આથી કેટલીક વાર બારેં નુકશાન તથા તોફાન પણ થાય છે. પરંતુ ચાલિતો આદ્ય એવો છે કે જ્ને કુટુંબના વડીલો હક ઉપર આવ્યાં હોય તો વહુને ખેશી રહેવું પડે છે કેમકે નાત પણ તે કુટુંબના વડીલને મદદ કરે છે વહુ મોટી ને વર (દેર) નાનો હોવાથી જે નુકશાન થાય છે તે ધ્યાનમાં લઈ ધણી વાર કુટુંબના વડીલો પોતાના સગા કુટુંબીઓનાં સરખી ઉમરના જે માણસને જરૂર હોય તેને એ વિધવા વહુ સાથે પરણાવે છે પણ ખતી શકે ત્યાં સુધી સગા કુટુંબી સિવાય ખીજના ધરમાં એ વિધવા વહુને ખેસવા દેતા નથી. જે તેવો કોઈ ચોખ્ય માણસ મળી ન આવે તો પછી તેઓ સંધળો વિચાર કરી એ વિધવા વહુને ગમે ત્યાં ધરધી જવાની પરવાનગી આપે છે. ધરધનાર જુવાન રૂ. ૨૩ ત્રેવીશ વહુના સાસરીઓને આપે છે. રજા વગર જ્ને કોઈ જુવાન તેવી કોઈ વિધવાને ધરધી જાય તો તેની પાસેથી નાત રૂ. ૩૦૦) દંડના લે છે ને નાતને ખીચકુ ખવરાવવું પડે છે. ધરધી જનાર વિધવાની સાથે જ્ને આગલા ધરનાં પુત્રપુત્રી જાય તો તે રહે ત્યાં સુધી રૂ. ૨૩) સાસરીઓને મળતા નથી. તે પુત્રપુત્રી ઉપર આગલા ધરવાળાના વડીલોનો જ હક ગણાય છે. આ લોકો કોર્ટ ચડતા નથી પરંતુ નાતના પટેલીઆ કે ચોવટીઆ પાસે ફરિયાદ કરી તેમની પાસેથી જ ઈન્સાફ મેળવે છે.

તેઓ માતા તોતળીના બંધ છે ને બહુ જ શ્રદ્ધાળુ છે. તેઓમાંના કોઈને સરખ આ બડ્યો (કરડ્યો) હોય તો તેઓ સરખ મંત્રથી ઉતરાવતા નથી પણ માતાજી ઉપર આરથા રાખી તે દિવસે બકરાંને કે છોકરાંને ધવરાવવાનું બંધ રાખે છે. માતાજીનો ભુવો જમવાની રજા આપે ત્યારે જ સર્વે જગે છે. ભુવો નાતમાં પટેલ કરતાં પણ વધારે વજનદાર ગણાય છે. વીણાયા રખારીની માતાનું સ્થાન જેઠવાડ(પોરબંદર સંસ્થાનનો પ્રદેશ)ના બળે જ નામના ગામમાં છે. ને તેમના પીર રામદેવું સ્થાન હાંકે (ગોંદલ સંસ્થાન) ગામમાં છે. માતાની માતતાનું જમણુ જમવાનો હક ફક્ત જેઓ માતાની જન્મ્યાઓ જઈ આવ્યા હોય તેને જ છે. રખારીઓ પોતાની માતાનાં બજનને ગીત ધણી વાર ગાય છે પરંતુ તે આપણે સમજી શકતા નથી કેમકે તેમની માતા તોતળી હોવાથી સ્પષ્ટ બાપમાં તે ગીતગાઈ શકતાં નથી. જે રખારીઓને એવાં ગીતો ગાવાનો મહાવરો હોય છે તેની પાસે ખેશી એ ગીતો સાંભળવામાં મળ પડે છે કેમકે તેમની ગાવાની ઢબ ને હલક કૃષ્ણપ્રિય ને મધુર હોય છે.

રખારણુ કોઈના ધરમાં ખેશી આવી હોય પણ તે પોતાના મૂળ ધણીને ઘેર પાછી આવવાને ખુશી હોય તો તેનાં અસહ સાસરીઓ તેને પાછી પોતાના ધરમાં ખેસાડી શકે છે. સોરઠીઆ રખારી ને સોરઠીઆ આઢીરના રીત રીવાજો એક સરખા છે. ઉદારતા સંબંધી તેમનામાં બોલાતા ચારેક સોરઠા આ નીચે આપ્યા છે.

મેમાનોને માત, દિલ જરી દીધાં નહિ;
સાજન નહિ તે જ્ઞાન, સાચું સોરઠીઓ બજે.
સદ્ગત પહેરે સુત, ઓઢે પણ આલે નહિ;
તે ગણવા તાણુત, સાચું સોરઠીઓ બજે.

મુખી ગદ્યમાં લખાયલાં અવલોકનો દ્વારા કવિતાના રસનું આસ્વાદન થતું નથી ત્યાં મુખી કવિતાની સઘળી મધુરતા અને સઘળી ખુબી નકામી જાય છે. પણ પુરૂષે પોતાનું આખું જીવન ભોગવિલાસમાં ગાળવાનું નથી, પણ ખીજાં અનેક કર્તવ્યો કરવાનાં છે.

શિખરિણી.

“ ઘડ્યાં કર્તવ્યો જે મનુજ શિરમૂઠમાં જગપતિ,
હવેખ્યાં એ જાએ કયમ કરી પ્રિયે ! કહે સુજ થકી ?
વિલાસો પ્રેમીલા નવ ગણું કદી નીરસ વળા,
અરે તો એ આરા શિર ધરવી જે જાય ન ટળા. ” ૬

એટલા જ માટે “ કવિતા કરવામાં જ કવિનું મુખ ” છે એમ સમજનાર કવિએ પોતાનો સઘળો સમય પ્રિય સખીની સાથે ભોગવિલાસમાં ગુમાવ્યો નથી, પણ કાવ્યરચના અને કાવ્યચર્ચા ઉપરાંત જોડણી અને લિપિના પ્રશ્ન તરફ, ભાષાશુદ્ધિ તરફ, “ દૂરથી ગીત ધ્વનિ ” તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોર્યું છે, અને જો કે એમના સઘળા વિચારો સર્વમાન્ય થયા નથી ને થવાનો સંભવ પણ લાગતો નથી, તો પણ એમની અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓથી એમણે સંગીન સેવા બજાવી છે એની ના પડારો નહીં.

અનેક સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વિષયો નિબંધના આકારમાં ચર્ચાવાની ધંધી જરૂર છે, સાહિત્યસમૃદ્ધિ જ્યાં હોય એવા દરેક મુધરેલા દેશમાં સાહિત્યના એ અંગને ખીલવવા તરફ ખાસ લક્ષ્ય અપાયું છે. ઇંગ્લાંડમાં નિબંધકારોએ આરાધ્યા શતકમાં જેવી ઉત્તમ સમાજસેવા બજાવી હતી તેવી કાવ્યોથી કે નાટ્યોથી પણ નથી બચવાઈ. કાવ્યો અને નાટ્યો લખવા ઉપરાંત દરેક સમર્થ લેખકે નિબંધદ્વારા પોતાના વિચાર દર્શાવવાની જરૂર સ્વીકારી છે. હી કિવનિસ જેવા કુશળ લેખકે પણ નિબંધદ્વારા જ સાહિત્યસેવા બજાવી હતી. કવિતામાં જેમ ધ્વનિત (sonnet) રચવામાં જેવી કુશળતા જોઈએ છિયે, એક ચોક્કસ જાગે અમુક મર્યાદામાં સચોટ રીતે કહેવામાં જેવી ખુદિની તીવ્રતા અને લાગણીની ઉત્કટતા જોઈએ છિયે તેવાજ પ્રકારની કુશળતા, તેવાજ પ્રકારની તીવ્ર ખુદિ, અને તેવાજ પ્રકારની ઉત્કટ લાગણી ગદ્યમાં એક સારો નિબંધ રચવામાં જરૂરની છે. પણ આપણા સાહિત્યમાં એ અંગને ખીલવવા તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ્ય અપાયું નથી. લોકોને નિબંધ વાંચવાનો હજી જોઈએ તેવો શોખ લાગ્યો નથી. નર્મદાચંદર, નવલરામ, ને દલપતરામ તરફથી ગદ્યવિકાસના જે પ્રયત્નો થયા હતા તે નિષ્ફળ ગયા નહોતા, તો પણ ત્યાર પછી નિબંધો દ્વારા ગદ્યના વિકાસ તરફ જોઈએ તેવી પ્રવૃત્તિ થઈ નથી. વાંચકો તરફથી એવા પ્રયત્નોને ઉત્તેજન મળે એવો સંભવ જણાતો નથી. એજ કારણથી ગોવર્ધનરામભાઈ જેવા સમર્થ વિદ્વાનને પણ પોતાના વિચારો નિબંધના રૂપમાં ન મુકતાં નવલકથાના રૂપમાં મુકવાની જરૂર પડી હતી. ઉત્તમ નવલકથા રચવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ રાખીને એ કૃતિ થઈ નથી, પણ પોતાના પ્રાંત વિચારો

૬ રો. નરસિંહરાવની કુસુમભાગ્યઃ કર્તવ્ય અને વિલાસ.

જનસમાજ આગળ મુકવાના ઉદ્દેશથી એ નવલકથા રચાઈ છે. લોકોને ખુશ કરીને પોતાનું કામ કહાડી લેવું એજ લેખકનો ઉદ્દેશ હતો. પરિણામે, “સરસ્વતીચન્દ્ર”ના ચાર અન્યો નવલકથા તરીકે જોઈએ તેવા સફળ થયા નહીં, જેવા તે “મનર” થયા તેવા “મનહર” થયા નહીં; પણ લેખકના સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે વિષયો પરના વિચારોના કીમતી સમૃદ્ધ રૂપે એ ચારે અન્યો ધણા અગત્યના છે.

હાલના સમયમાં અનેક માસિકોમાં જુદા જુદા વિષયો પર નિબંધો પ્રકટ થાય છે, સાહિત્યપરિપક્ષમાં પણ ટેટલાક વિદ્વાતાભ્યાં નિબંધો વંચાય છે. “અભિનયકળા,” “અલંકારશાસ્ત્ર,” “ગૃહકળાઓ” વગેરે નિબંધો આગલી સાહિત્યપરિપક્ષમાં વંચાયલા તે ધણા ઉપયોગી હતા. પણ એવા નિબંધો જવમેજ લખાય છે. વધારે નિબંધો જે લખાય છે તેમાં તેની રચના તરફ કે શૈલી તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ અપાતું નથી, પણ પાંડિત્યનું પ્રદર્શન ધણી વાર કરવામાં આવે છે. ડીકિવન્સિએ પાઠેલા સાહિત્યના બે વિભાગ બે આપણે સ્વીકારીએ તો એવા લેખોની ધજનાં સાહિત્ય (literature of power) માં નહીં, પણ જ્ઞાનનાં સાહિત્ય (literature of knowledge) માંજ ગણત્રી થાય. જુદા જુદા વિષયોની શાસ્ત્રીય ચર્ચા ધણી જરૂરની છે, પણ જ્યારે તે સાદી અને સરળ ભાષામાં-લોકોને રૂચે તેવી રીતે કરવામાં આવે, તેમાં કંઈ શૈલીની ખુખી પણ જોવામાં આવે, તેમાં જ્ઞાન સાથે ગમ્મત પણ કંઈક મળે એમ હોય ત્યારે તે જનસમૂહમાં વધારે વંચાય, તેની યોગ્ય કદર થાય, અને તેથી સંગીન લાભ પણ થાય. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ જેવા અનેક સરસ નીરસ વિગતોથી ભરેલા વિષયને પણ જ્યારે અંગ્રેજીમાં શૈલીની ખુખી વડે અને રચનાની કળા વડે શણગારવાના અને રસમય બનાવવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે એથી વધારે રહેલા વિષયોમાં હાથે કરીને હદ બહારનું પાંડિત્ય બતાવવામાં આવે અને શુષ્ક મેળો, લખાય એ તો શોચનીયજ છે. જોઈણી જેવા ટેટલાક વિષયો એવા હોય છે કે જે પરનાં વિવેચનની જ્ઞાનનાં સાહિત્યમાંજ ગણત્રી થાય. તેમાં શૈલીની ખુખી આવી શકે નહીં. એવું જ્યાં હોય ત્યાં ઉપાય નથી. પણ એવા વિષયોની સંખ્યા ધણી ન્હાની હોય છે, અને સામાન્ય જનમંડળને રસ પડે એવું લખવાનો આદર્શ રાખવામાં આવ્યો હોય તો તેની સંખ્યા ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં પણ વધારે ન્હાની થયા વિના રહે નહીં.

નિબંધ સિવાયના બીજા લેખોને આપણે ચાર વિભાગમાં ગોઠવીશું:

અ. જીવનચરિત્રો, આત્મકથાઓ; ઇતિહાસો, અને પ્રવાસવર્ણનો.

બ. અન્યાવસોકનો અને સાહિત્યચર્ચા.

ક. હાસ્યરસના લેખો અને કટાક્ષમય રચના.

દ. જોઈણી, ક્ષિપ્ત વગેરે વિષય પરના શાસ્ત્રીય ચર્ચાના લેખો.

એ ચારે વિભાગો વિશે આપણે ‘ક્રમવાર સંક્ષેપમાં બોલીશું’

સ્વધર્મ, આર્ય ધર્મ પ્રકાશ એ માસિકપત્રોમાં પણ પ્રવાસ-વર્ણનના લેખો આપે છે. “ચૈદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ” તથા સુન્દરી મુખોધમાં એક સ્ત્રીનો લખેલો “પાવાગદની યાત્રા” નો લેખ આત્મલક્ષ્મી હોવાથી વધારે રસ પડે એવા લાગતા હતા.

૬. અન્યાવલોકનો અને સાહિત્યચર્ચા.

અન્યાવલોકન કરનારનું-ટીકાકારનું-કામ ઘણું રહેલું ગણાય છે. જેમ વકીલાતના ધંધામાં જે ન ફાવે તે વખત આવે તે ઉમર પહોંચે તો મુનસફની નોકરી લઈ લે છે તેમ જે લખવાના ધંધામાં ન ફાવે તે ખીજના લેખ ઉપર ટીકા કરવાનું કામ માથે લે છે. પણ ટીકાકારનું કામ એવું હલકું નથી. એની જવાબદારી ઘણી ભારે છે. વાંચક અને લેખકને એક ખીજના પરિચયમાં આણવાનું કામ ટીકાકારનું છે. જે ડબ્બાઓને નોકરી જે સાંકળ તે ટીકાકાર છે. પાંચરામાંથી સાક્ષી જે જુખાની આપે છે તે ન્યાયાસન આગળ રજુ કરનાર interpreterનું જે કામ તે ટીકાકારનું છે. એથી પણ વધારે સમોદકદાન્ત જોઈતું હોય તો, પ્રેમપાશમાં બંધાવાને આતુર બનેલાં યુવકયુવતિઓને એક ખીજના પરિચયમાં આણનારી દ્વિતીનું જે કૃત્ય તે ટીકાકારનું છે. જે ક્રોધળ હૃદયને રનેલની સાંકળથી જોડવાનું કામ જેવું રઘુર અને આનંદજનક છે તેવુંજ તે પ્રેમાળ જોડાને પ્રીતિકર અને સુખપ્રદ છે. પણ દ્વિતીના શિર ઉપર જે જવાબદારી રહે છે તે ઘણી ભારે છે. એનું કામ ઘણુંજ નાનુકું અને પવિત્ર છે. એ કામ ચોગ્ય રીતે બજાવતાં દંપતી હંમેશને માટે તેનો ઉન્નર માને છે. એથી ઉલટું, દ્વિતી પોતાનું કર્તવ્ય ચોગ્ય રીતે બજાવવાને બદલે પુરુષનાં હૃદયનું અણધરતા રીતે પોતા તરફ આકર્ષણ કરે તો તે પોતાના ધર્મથી પતિત થાય છે, પોતાની સખીના દુરમનની ગરજ સારે છે, અને પુરુષને ઉત્તતિના માર્ગથી ભટ્ટ કરે છે. તેવી જ રીતે વાંચક અને લેખકને એક ખીજનો પરિચય કરાવવાને બદલે પોતાની વિદ્વતાનો આલંબર જે ટીકાકાર કરે છે તે પોતાનાં કર્તવ્યમાં ચુકે છે અને સાહિત્યને હાનિ પહોંચાડે છે. માટે, દરેક ટીકાકારે નિષ્પક્ષ માત્રપણે, કોઈને માઠું લગાડવાની ખીટી રાખ્યા વિના પોતાનો સંગીન મત બહેરમાં પ્રદર્શિત કરવો જોઈએ. જેટલા અન્યો છપાય છે તેના પ્રમાણમાં અન્યાવલોકન ઘણાં થોડાં થાય છે,

શુદ્ધ બુદ્ધિથી તે અભિપ્રાયને વાચક સમક્ષ રજુ કરવો એજ એનું કર્તવ્ય છે. અથાવતોડન એ જાહેરખબર નથી, છતાં એ જાણે જાહેરખબરજ દોષ તેવી રીતે લખવામાં આવે છે ને કેટલીક વખત તો ભેટનું પુસ્તક મોકલવામાં આવે તેની સાથેજ પોતાની અથવા પોતાના મિત્રની લખેલી દીકા પણ પ્રમિદ્ધિ અર્થ લેખક તરફથી મોકલવામાં આવે છે. દીકા-કારનો ઉત્તમ ધંધો આવી રીતે અધમ સ્થિતિએ પડેલો એ ઘણું ખેદજનક છે.

કેટલાક અમુક લેખકની પ્રશંસા કરવા પર ચડે છે તો તે આધુનિક પાણી જોયા વગર પ્રશંસા જ કર્યા જાય છે, અને નિન્દા કરવા પર ચડે છે તો નિન્દાજ કર્યા જાય છે આ પ્રમાણે કરનારના હૃદયમાં કંઈ ચૂંદ રેતુ ન હોય, તો પણ એ રીત એવી છે કે જોયી સ્વાભા-વિક રીતે તટસ્થ વાચકના હૃદયમાં વાચનારની આત્મશુદ્ધિ વિષે સંશય ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહીં માટે દીકાકારે દરેક ન્યતાની સારી નમૂની બેઠે બાણુ જોવાની અને ત્યાર પછીજ યોગ્ય નિર્ણય પર આવવાની ખત નખવી જોઈએ.

કેટલાક વળી જુદીજ પદ્ધતિ સ્વીકારે છે, અને ગમે તેવું સા પુરતક હોય તો પણ તેની ઘણી પ્રશંસા કરવી નહીં અને નહીં પુરતક હોય તો પણ તેના લેખકને માફ લાને એવી રીતે તેની નિન્દા કરવી નહીં એ સ્વપ્રમાણે તેઓ વત છે આજુ પડેલોનાપણુ દુનિયામાં કદાચ વખણાતુ દરે, આવી અપ્રમાણિત વર્તણૂક દુનિયામાં કદાચ વ્યાવહારિક કુશળતા લેખાતી દરો, પણ સાહિત્યના દેશ ક્ષેત્રમાં તો એવા સામ્ય વિચારો કેવળ દારૂજનક અને નિરુપજાન છે અને જેવા વિચારોની કાલના અવગણના કદી પણ સગીન ઉપયોગના યર્થ પડનાં નથી માહિત્ય વિમગ્નમમાં એથી કંઈ પણ મદદ મળી શકતી નથી, એવા પ્રયત્નથી મર્ધ લાભો વખતો ૧ છેતરાતુ નથી, અને એવા અવગણનાની અતર્ગત નિર્મા-લ્યતા ચિત્રકાળ સુધી દંડાયવી રેતી નથી. લેખકની જે ખરેખરી ખુબીઓ હોય તે સોધી કઢાડવી, જે ખરેખરા દોષ હોય તે બતાવવા, અને તે કેવી રીતે સુધારી શકાય એમ છે તે અચવણુ એ સનજુ દીકામનું જામ છે મોધમ સમ્બોધા ઉપનદીયા વિચારો દ્વારા વિગેરે કંઈ પણ આપ્યા વિના મુશ્વામાં આવે તેનું કદી વર્જન પડે નહીં ' આવી કૃતિ ગ્રાહ્ય તે ઘણી સારી વાત છે, એવી કૃતિઓ ગ્રાહ્યવી જોઈએ, લેખકને પ્રયત્ન ઉત્તેજનને પાન છે, પણ એ પ્રયત્ન જોઈએ તેવો સફળ થયો નથી, તેમ આજુ કંઈજ ખુબી નથી એમ પણ કહેવાય નહીં, પણ હજી વધારે સમાગ નાખીને લખ્યું હોત તો વધારે સારૂ માત, છતાં લેખક જે પ્રયત્ન કર્યો તે ઘણો શ્રુતિપાત્ર છે, એ પ્રયત્નને માટે એને અભિનંદન ધટે છે, પણ એથી વધારે ખતથી પ્રયત્ન કરતા રહે એ તો આમાં જે મહત્ત્વની બૂલો દી ગઈ છે તે સુધારી શકશે " એ પ્રમાણે ૫-૭ પાના બરીને લખી શકાય, અને એવું ઘણી વાર લખવામાં આવે છે એ આપણે જોઈએ છિયે. પણ એવી દીકામાં કંઈ પણ સગીન-પણુ નથી હોતું, માત્ર સમ્બો ઉપાસાપરી ખાકવામાં આન્યા હોય છે, અને મુજ લેખની અદર ખુબીઓ કંઈ કંઈ છે, દોરો કયા કયા છે, એ દોરો કેવી રીતે દૂર થઈ શકે, મધ્યમ વર્ગનો લેખ હોય તો તે ઉત્તમ કેવી રીતે બનાવી શકાય તે વિશે કંઈ પણ ચર્ચા કરેલી નથી દોતી એવી દીકાને " અર્થહીન અખાદ ' સિવાય બીજું શું નામ આપી શકાય તે-સમજવું મુશ્કેલ છે ગમે તેવો મારો લેખક હોય તેની કૃતિમાં પણ કેટલીક વાર ગંભીર

દોષો આવી જાય છે. માણસ હમેશાં એક સરખું લખી શકતો નથી. સાધારણ લખનાર પશુ કાઈ વાર ઘણા મહત્ત્વનો વિચાર અચાનક પ્રદર્શિત કરે છે, જો કે એવું કવચિત્તજ અને છે. દીકાકારની ખરી કસોટી એવી વખતેજ થાય છે. સાધારણ રીતે જેવી કરાય છે તેવી દીકા કરનાર તો સારા ગણ્યતા લેખકના નિર્માણ લેખને પણ છાપે મહાવશે, અને જેની કીર્તિ સ્થાપિત ન થઈ હોય એવો કાઈ લેખક ગમે તેવું સાફ લખે તો પણ તેની પ્રશંસા કરવા જતાં ગભરાશે કે રખેને મહારાથી આણુધટી પ્રશંસા થઈ જાય અને સાક્ષર તરીકે મહારી આખર ઝાઝી થઈ જાય! એવે વખતેજ અવલોકનકારનું માનસિક અને નૈતિક બળ માલમ પડી આવે છે. લેસ્લિ સ્ટીવને કહ્યું છે તેમ નવા પ્રકટ થયેલા લેખકની ધટી કદર કરવાની શક્તિ એ સમર્થ દીકાકારનું મહોટામાં મહોટું લક્ષણ છે. આવા દીકાકારમાં સહૃદયતા હોવી જોઈએ, પુસ્તકોથી અને દુનિયાના અનુભવથી મેળવેલું વિશાળ ગ્હાન તેનામાં હોવું જોઈએ, અને લાંબા મનનથી વિકાસ પામેલી વિચાર શક્તિ તેનામાં હોવી પણ એ જુદી બળની જોટી જરૂર છે તેટલીજ નીતિબળની પણ એને જરૂર છે. ક્ષુદ્ર વિચારોને આ વ્યાવહાર ન દેતાં નિખાલસપણે નિર્ણય કરવા જોટી પ્રામાણિકતા તેનામાં હોવી જોઈએ, સત્ય રીતે વિચાર કરવાની તેને ટેવ હોવી જોઈએ, એ વિચારનાં સંગીનપણું ઉપર તેને ભરેલો હોવો જોઈએ, અદ્વંતા મતતાનો તેણે ત્યાગ કરેલો હોવો જોઈએ, અને લોકોમાં વાક વાક કહેવડવાનો લોભ તેને ન હોવો જોઈએ.

આ સઘળી શુભસમૃદ્ધિ હોય તોજ ચોખ્ખી રીતે દીકા થઈ શકે, બાકી શુન્દરાતી બાપમાં નીકળતાં અસંખ્ય માસિકોમાં નિર્માણ દીકાઓ કરીને પાનાંનાં પાનાં ભરવાં એ કામ તો ઘણું રહેલું છે.

“ અમુક રચના સારી છે કે નહારી છે, તે સારી અથવા નહારી હોવાનાં કારણો શાં છે, તે કટલે અંશે સારી અથવા નહારી છે, તે ઉત્તમ પ્રકારનાં અવલોકનમાં બતાવું જોઈએ. વળી, કેવી રીતે અને કટલા પ્રમાણમાં તેના તેજ વિચારો ખીજ લેખકોને પણ આવેલા તે પણ બતાવું જોઈએ, અને તે વિચારો જો કવિતાના આકારમાં મુકાયા હોય તો એક રહેજ અમર્યા દેશ્વરથી એક કવિમાં જે વિચાર સાધારણ જેવો લાગે છે તે ખીજમાં અદ્ભુત ચમત્કારવાળો બની જાય છે તે પણ ચર્ચાવું જોઈએ.”*

અંધાવલોકન સિવાય સામાન્ય સાહિત્યચર્ચા પણ ઘણી જરૂરની છે, પણ સાહિત્યનાં સનાતન સત્યોને, સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સ્વીકારાયલા—સર્વ માન્ય સ્થાપિત નિયમોને એવી ચર્ચાઓ વડે ઉચલાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ નહીં. એવી ચર્ચાઓ પ્રામાણિકતાથી અને નિરૂપણે, છતાં રનેહથી અને સૌજન્યથી થવી જોઈએ, અને ઝીણી ઝીણી ખૂણેજ બતાવવા તરફ કે અંગત દીકાઓ તરફ જેમ અને તેમ ઝાણું વલણ રહેલું જોઈએ. ‘પોતાના લેખ વિષે ચર્ચાજ ન થવી જોઈએ, તેની વિરુદ્ધ કંઈ પણ દીકા થવીજ ન જોઈએ’ એવી અસહિષ્ણુતા પણ લેખકે ન રાખવી જોઈએ, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે લૉર્ડ અવર્બરી+ કહે છે તેમ “ Half the quarrels in the world are

* Lander's imaginary Conversations : Alperi and Salomon.
+ Peace and Happiness.

misunderstandings." દુનિયાની અડધી લગભગ ગેરસમજૂતીને ક્ષીધે થાય છે સાક્ષ્ય યુદ્ધમાં જેને મજા પાતી હોય એવા સિમ્ વૃત્તિવાળા પુરુષોને તો ગેરસમજૂતી પ મ આનન્દનું કારણ છે, પણ આ શુધ્ધ દુનિયામાં એવા માણસોની સંખ્યા ઘણી યેદી હોય છે, અને સાક્ષ્યયુદ્ધમાં ઉતરવા જેટલો ઉત્સાહ કે હિમત જેનામાં ન હોય તેણે ગેરસમજૂતીથી દૂર રહેવું એ ધણુ જરૂરનું છે. જે સમજૂતી ઉત્પન્ન થાય એવા વચનો વાપ વા કે વપ ન વના વચનોનો સારો અર્થ થતો હોય તે મુઝીને આડો અર્થ કરવો એ ઉભય અનિષ્ટ છે.

સાહિત્યચર્ચાના અગ્રને ખીનવવામાં મર્ટન સાક્ષ્ય નવન ભ્રમણાએ ધણી કીમતી મદદ કીધી હતી હાલમાં રા રમણભાઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા "કવિતા અને સાહિત્ય" મા સાહિત્યની અને કવિતાની વિદ્વતા બંને ચર્ચા થઈ છે, તે ઉપાત રા ન સિદ્ધાંત, રા કૃષ્ણાવ, રવ લોગાનાય, રવ લીમરાવ વગેરેના ચોક્કા પુસ્તકોના ગુણાવનો ન થયા છે એમની ચર્ચા હંગી અને વિસ્તૃત, હતા ટ્રેલીક વા એકપક્ષી હોય છે.

ક. હાસ્યરચના લેખો અને કટાક્ષમય રચના.

મર્ટન સાક્ષ્ય નવનરામ લક્ષ્મીરામનું "ભગ્નુ લોપાગુ હાસ્ય સના લેખોમાં પ્રથમ પા ભોગવે છે એ નાટક મોવિયગના "Mock Doctor" નામના નાટક ઉપરથી ન્યાયક છે "પુનર્વિવાહ પક્ષની સોને મોળ આના રજેતી" એ પણ હાસ્યસંધી બરપૂર ગણાય છે. ટુકા લેખોમાં રા રમણભાઈનો "પાગીયા વાંચના" નો લેખ અને રા કૃષ્ણાવના "પાગીયા લખનારા" અને "ત્રિમયદર્શન" ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે કટાક્ષમય રચના (satire) અગાઉ નર્મદાસકરના 'ઠાપિયા' પત્રમાં જેવામાં આવતી રા રમણ ભાઈનું "ભદ્રભદ્ર" ગુજરાતી ભારામાં પ્રથમ લખાયેલી કટાક્ષમય રચના હોવાનો દાવા કરે છે, પણ એમાં તિ સ્મરનો ભાવ કશું વિશેષ આગળ પ તો હોવાથી અંમિનના સમ્ય લેખો (the gentlemanly satire of Addison) ના જેવી સમાન ઉપર એની અમર થઈ નહીં.

ઢ. જોડણી, લિપિ વગેરે વિષય પગના શાસ્ત્રીય લેખો.

નગસિંહરાવનો પ્રથમ સાહિત્યપરિપક્વતા વચાવતો 'જોડણી' ઉપરનો લેખ, પ્રો. આનન્દચક્રના એ જ વિષય પગનો લેખ, રા કમળાક્ષ નુ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સો સાધકોનો હીરક મહોત્સવ પરનું "ભાષાશુદ્ધિ" વિશેનું ભારણ આ વર્ગમાં મુઝી ચકાવ વિદ્વતા બરેલા લેખોની જ્ઞાનના માહિત્ય (literature of knowledge) મા જ ગણતરી થાય, અને તેમ હોવાથી એમાં શૈલીની કંઈ ખાસ ખુની ન જેવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે.

(અપૂર્ણ)

• મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે.

✽રક્ષણીય પૂર્વ આફ્રિકાને સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.✽

ઉપર કટિબંધમાં આવેલા આફ્રિકાની ખરી ખબર ઇસ્વીસન પૂર્વ સેંકડો વર્ષો ઉપર ગ્રીક ભૂગોળ શાસ્ત્રીઓકેને હતી. તેઓને તે ખબર સુખ્યત્વે કરીને હિંદો મહાસાગરમાં સુસાધરી કરવાવાળા ફેનીસીઅન ખંડાસીઓની વાર્તાઓ અને નોંધ પોથીઓ ઉપરથી મળી હતી. પરંતુ તે કિનારાની સવિસ્તર હકીકત સને ૧૫૦ ની સાલ પૂર્વે અપાએલી નહોતી. સને ૧૫૦ ની સાલમાં વા તે અરસામાં ટોમલીનાં લખાણો અને નકસાઓ પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા. ગ્રંથ કર્તાનું નામ અને તારીખના અભાવવાળા “Periplus of the Erythraean Sea” નામના ગ્રંથમાં ઘણું જ જણવા જોગ અને યથાર્થિત વર્ણન માર્ગમ પડે છે. એક ઇંગ્લીસીઅન લેખકે રચેલી “A Pilot's Guide to the Indian Ocean” નામની ચોપડીમાંથી જંગબારના ટાપુની પ્રાચીન કાળની ખીના મળી આવે છે.

અંદરના ભાગ વિશે માહિતી મળી હોય એમ ઘણું જ ચોક્કસ જણાય છે. ફક્ત તે કિંગડો અને મનુષ્યાદારી માણસોથી વસેલો છે અને જંગલી-ઘાતકી પ્રાણીઓ બહુજ રંગના પહેાંચાડે છે એવી માન્યતા રાખવામાં આવતી: પરંતુ નાઈલનો પ્રદેશ હંમેશા રોમન, ગ્રીક અને આરબલોકોનું લક્ષ્ય તે પ્રતિ આકર્ષવામાં કારણભૂત યદ્યપિડયો હતો: અને ગગન સાથે જોટી કરતા ખરડથી ઢંકાએલાં શૃંગોવાળા Mountains of the Moon અને Mount Olympus નામના પર્વતોનાં ગૌરવ વિશે ઘણા ઘણા ઇતિહાસ કર્તા અને કવિ-યોએ પ્રશંસા કીધી હતી.

તેમના મહાન પેંગબરના મર્હુ પશ્ચાત કેટલીક સદી સુધી સુસલમાન લોકો આફ્રિકા, એશીયા અને યુરોપના મોટા ભાગમાં ફરી વળ્યા હતા. સને ૯૦૮ ની સાલ સુધીમાં તે લોકોએ આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાખર શોધ કરી ઘણાં શહેરો વસાવ્યાં હતાં. કીલ્વા સને ૯૭૫ ના વર્ષમાં વસાવવામાં આવ્યું હતું અને ત્યારથી આશરે સો કે બસો વર્ષ પશ્ચાત મોમ્બાસા, કીલીરી, મલીન્ડી, પાટા, સિયુ, કાઝા અને લાસુ વસાવવામાં આવ્યાં હતાં.

સને ૧૦૦ માં એક ગ્રીક વ્યાપારીએ જો કે વાસીન ટાપુ વિશે ઇસારો કર્યો હતો તથાપિ હાલ જ રક્ષણીય પૂર્વ આફ્રિકા કહેવાય છે તેનાં શહેરોનો જોડામાં જોડો હેવાલ મરાહુર શોધક શેખ ઇલિનબાતુતાએ ૧૩૩૧ માં લખેલો છે. તે મોમ્બાસા ઉદ્દેશીયા આવ્યો હતો અને તેણે તેને અતિ જળદ્રુપ અને પવિત્ર, પ્રમાણિક અને ધર્મચુસ્ત લોકોથી વસેલો કહ્યો છે. તેના કથન પરથી એમ ધારી શકાય કે તે સમયે વાનીકા લોકો કિનારા સંખીપ વસ્યા

• East Africa Protectorate (British).

✽ અમારા ભાષ્યપદના વસન્તમાં પૃષ્ઠ ૪૨૭ માં આપેલ ક્ષુધના અનુસાર આ લેખ મળતાં તે અત્રે પ્રગટ કરવામાં આવે છે ને વ્યાપાર રાજ્યબંધારણ, વસ્તી શહેરના સાધન-શક્તિ વર્ણન આદી હકીકત હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે.

નહોતા. આ લોકોના સ્વહેવાલ મુજબ તેઓ શુંગવામા (પોર્ટ ડર્ન ફ્રી) ના પાછળના ભાગ-
માંથી આવેલા હતા અને ઘણું કરીને સોળમી સદીના અંતમાં જે જમીન અધુના તેમના
કબજામાં છે ત્યાં આવી વસ્યા હતા.

બ્યારે વારકોડીગામાના હુકમ તજે પોર્ટુગીઝ લોકોએ ૧૪૯૮ ના એપ્રિલની ૭ મીએ
પહેલ બ્લેલી ચઢાઈ કરી અને મોમ્બાસાના બંદરમાં લગર નોખ્યું ત્યારથી જ પૂર્વ આફ્રિકાનો
ખરો ઇતિહાસ શરૂ થયો એમ કહેવાય છે. મોમ્બાસાના ખારામાં પ્રવેશ કરતાં લગભગ બ્હાણુ
તુટવા જેટલું તુકસાન સલા પશ્ચાત તે મલીન્ડી ઉપડી ગયો અને ત્યાં યજ્ઞને ઇન્ડીઆ. બીજા
વર્ષમાં તેની મુસાફરીએથી પાછા ફરતાં તે પુનઃ મલીન્ડી જઈ થોડ્યો અને શહેરની દક્ષિણ
દિશામાં એક પથ્થરનો ખુંટ (Pillar) ચણાવ્યો. આ ખુંટ કિંવા તેજ સ્થળે તેના જેવો
જ બનાવેલો બીજો ખુંટ અદ્યપિ અસ્તિત્વમાં છે.

તદનંતર પોર્ટુગીઝ લોકોએ આફ્રિકાના આખા પૂર્વ કિનારાપર પોતાની સત્તા જમા-
વવા સારૂ થોડાંક વર્ષો સુધી શ્રમ લીધો. સઘળાં મુખ્ય શહેરો અને સુલતાનની સત્તા તજેનો
મુલક જેવાં કે નંગબાર, કીસ્વા, પેમ્બા, ખરાવા અને સોફાલા તે લોકોને હાથ લાગ્યાં અને
૧૫૦૫ ના અગસ્ટની ૧૫ મી તારીખે ડોમિંગ્સની સ્કોડીએલ મેઈડા જે પછીથી ઇન્ડીઆનો
વાઇસરાય થયો હતો તેના હુકમ તજે ૧૬ બ્હાણુના પોર્ટુગીઝ કાફલાએ તોશન મચાવી
મોમ્બાસામાં ભારે લૂંટ ચલાવી.

ત્યારથી એક વર્ષ પશ્ચાત લામુનો રાજા પોર્ટુગીઝને શરણે આવ્યો અને પ્રતિવર્ષે રૂ.
૪૫૦૦ ની ખંડણી આપવાની કચુલાત આપી.

મલીન્ડીમાં રહેવા વારતે ઇથીઓપીઆ અને અરબસ્તાનના પ્રાંતોના ગવર્નરની નિમણૂક
લીરબોનથી ૧૫૦૯ માં કરવામાં આવી.

તેજ વર્ષમાં પદબદ્ધ થયેલા કીસ્વાના સુલતાન આજી હુસેન જેને પોર્ટુગીઝ જનરલ
વાસડી ગોઈએ હરાવ્યો હતો તેને તેની રૈયતનાં કટલાંક માણસો સાથે દહપાર કરી મોમ્બાસા
લઈ જવામાં આવ્યો. કથનાનુસાર વાનીકામાં હેના હુરમા લોકો અમુક બાના કીંગોઝીએ
મોમ્બાસામાં આણેલા મઢૂઆ અને કીસ્વા લોકોના વંશમાંથી હતયો છે. આ ઉભય બનાવો
વચ્ચે કાંઈ સમ્બન્ધ હોવાનો સંભવ છે.

મોમ્બાસાના આ સમયના વતનીઓએ પોર્ટુગીઝો સામે સખ ટક્કર લીધી હતી અને ૧૫૨૮
ના નવેમ્બર માસમાં મુન્હોડી કુન્હાએ મલીન્ડીના સુલતાનની સ્હાયથી આ શહેર (મોમ્બાસા)
માં પુનઃ તોશન મચાવી બાળી નોખ્યું. ૧૫૧૯ ના માર્ચ માસ સુધી મુન્હોડી કુન્હાના હસ્તમાં
કબજો રહ્યો. તે સમયે તેનાં અર્ધ કરતાં વધારે માણસો રોગના ઉપદ્રવથી મરી ગયાં અને
હરફરને પાછું ખેંચી લેવામાં આવ્યું. પરંતુ ત્યાંની વસ્તીની સત્તા તુટી પડેલી હોવાથી તદ-
નંતર થોડાં વર્ષ લગણુ પોર્ટુગીઝ બસવાથી તે કેપ ક્રીએન્ટીસ સુધીના આખા કિનારા

(એક સો કરતાં સહજ ઉપરાંત) નાં તેની શિખવણીથી ખૂન કરી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં તત્પર્યાત તેણે પોતાનો નિવાસ કિલ્લામાં કીધો.

આ ખૂના મરદીના સમાચાર ઈન્ડિયા પહોંચતાની વારજ તેને (ખંડખોરને) શિક્ષા કરવા અર્થે ગોવાથી ડોન ફ્રાન્સીસ્કોડી મૌરાની હકુમત તળે એક કારસો રવાના કરવામાં આવ્યો. સહતાન પુરકરૂ તેમાંનાં બે વહાણો કબજે કરી લેવામાં શ્તેહમંદ નિવડયો; તેણે પછી કિલ્લાને જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યો-શહેરનું સત્તાનાશ વાળી દીધું અને ત્યાંથી નાસી અરબસ્તાનમાં જઈ ભરાઈ બેઠો. ત્યાર પછીનાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન માહગાસ્કર, કોમોરાના ટાપુઓ અને મહાભૂમિમાં લૂંટ ચલાવી-હુમલા કરી-તોફાન મચાવી તેણે પોર્ટુગીઝ લોકોને બહુજ હેરાન કર્યા. આખરે તે કેટલાક આરબ લોકોની સાથે મારા મારી કરવામાં ૧૬૩૮ ના ૨૬ મી નવેમ્બરના રોજ જોદામાં મરાયો. તેના મરણથી મોમ્બાસાની સહતાનીનો અંતઆવ્યો.

પૂર્વ આફ્રિકાના પોર્ટુગીઝ મહાલના નવા ગવરનર ફ્રાન્સી સ્ટોડી સૈન્યસ દીકબરેશએ ૧૬૩૫ માં કિલ્લાનો પુનરોદ્ધાર કર્યો. તેનાં શૌર્ય-પરાક્રમ-આતુર્ય અને નેકીનીતિ વિશે કિલ્લાના દારની દિવાલમાં એક લેખ મારુખ પડે છે.

કિનારા પર આવેલાં કેટલાક મુખ્ય શહેરોના આગેવાન લોકોએ ૧૬૪૯ માં, તેમના પર ગુજરવામાં આવતો પોર્ટુગીઝ લોકોનો જુલમ સહન નહિ થઈ શકવાથી તેમાંથી મુક્ત થવા માટે પોર્ટુગીઝ લોકોને હાંકી કહાડવામાં કહાડવી પાચતા કરવા અર્થે આમાનના ધર્મામ સહતાન ધીન સેફ એલયોરાળીકને એક મંડળ (Deputation) મોકલ્યું. ત્રણ વર્ષ પશ્ચાત એક આરબ કાફલે મરકતથી નીકળી આવી જંગખાર અને પાટે માંહેના પોર્ટુગીઝ વસવાટને આગ લગાડી.

૧૬૬૦ માં આરબ લોકોએ ફાજા અને મલીન્ડી કબજે કર્યાં અને પાંચ વર્ષ દરમિયાન મોમ્બાસા અને ઈતર શહેરો પર વારંવાર હુમલા કરતા ગયા.

એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે રાસસેરાની અને રાસ મઝીમલીની વચ્ચેનાં કીલીન્ડીનીના જંગમાં પ્રવેશ કરવાનાં સ્થળ સમીપ બાંધવામાં આવેલા સેંટ જોસેફ નામના કિલ્લાને પશ્ચુ તેઓએ કબજે કરી લીધો હતો અને પોર્ટુગીઝ લોકોએ ૧૬૬૬ માં પુનઃ સ્વલવાલે કરી લેવાનો દાખલો આપતો એક શીલા લેખ તેના ખંડીએમાંથી મળી આવ્યો હતો જેને ૧૯૦૨ માં મોમ્બાસાની હાઈકોર્ટની દિવાલમાં ચણી લેવામાં આવ્યો છે.

૧૬૭૮ માં પોર્ટુગીઝોએ પાટે, સિફુ, લામુ અને માન્ડા સામે સખ લડત ચલાવી. આ સહાઈ ચલાવવામાં તેમને રીઝાના લોકોએ મદદ આપી હતી. ઉક્ત ચારે શહેરોના રાજાઓને કેદ કરી લેવામાં પોર્ટુગીઝ લોકો ફાવ્યા અને તે ચારે જણોના શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો, તત્પર્યાત તેઓએ પાટેમાં અને ફાજા તટક ફિજા બાંધ્યા જેનાં ખંડીએરો અધુના

મોઝાક છે અને દરિ પથે આવે છે. બીજા વર્ષમાં આરબ લોકોએ વળી તેમને હંફાની નાંખ્યા અને મોઝાકા અને મોઝાકમીક્રમિત પાડા હાંકી કઢાડ્યા.

૧૬૮૭ ની ૩૭ અગસ્ટના રોજ પોર્ટુગીઝ લોકોએ પાટે પુનઃ શરૂ કર્યું. આ સમયે તેઓએ રાજાના લોકો, સોમાલી અને ગાવાના સીપાઇઓનું લશ્કર હતું પાટેનો કબજો અધિકારીનું હતો કારણ કે ડીમેમ્બરમાં એક જગ્યા આરબ કાફલાએ દેખાવ દીધો જેને પરિણામે તેઓને બનતી તવાઈથી મોઝાકા બહુ પાડુ નાસી જવું પડ્યું.

મોઝાકાના મોટા ઘેરા જે ૩૩ માસ સુધી ટકી ગયા હતા તે ૧૬૯૬ ની ૧૫ મી માર્ચે શરૂ થયો હતો. તે દિવસે એક સાત વ્હાળુના આરબ કાફલાએ છીલીન્ડીનીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ફોર્ટમેન્ટ જેમેલપો ગોગો-મારો ચલાવ્યો. તે સમયે ટાપુ પર ફક્ત ૫૦ યુરોપીઓ અને ૨૫૦૦ દેશીલોકોની શેપમાં રહેલી વસ્તી ફોર્ટ જેસસમાં અને તેની આસપાસ બચાવ અર્થે બનાઈ જેબી અને આરબ લોકોએ શરૂ કરી, મદ્રાસ, ફોર્ટસેન્ટ જેસેફ અને નોઆ સેન્ડો-માસ મર્સિઝ નામનું દેવળ સરૂં કર્યું.

ગોવાના રાજા ત્રેગો વાનીમ લોકોએ અને જગ્યાવારની ગણીએ (બીબીએ) મોઝાકા સાથે એક કરતા વધારેવાર ટુમલા કર્યા પરંતુ તેમને સખ પરાજય સાથે અત્યંત નુકસાન મોસલુ પડ્યું હતું.

આરબ લોકોને મરકત અને પાટેથી કાફલાની ખૂરવણી મળવાથી તે વર્ષના નાતાલના દિવસે ગોવાથી આવેલા માગ પોર્ટુગીઝ વ્હાળોને બંદનમાં પ્રવેશ કરતા અટકાવવામાં તેઓ શક્તિમાન થયા હતા ૧૬૮૭ ના જાનેવાની માસમાં કિલ્લાના લશ્કરમાં ગાલીઓ પ્તેમ ફાટી નીકળ્યો અને તેનું પશ્ચિમ એ આલ્યુ કે કમાન્ટન્ટ, જે પોર્ટુગીઝ બાગે, મજાનો રાજા; યોઝાક વાણુ, જ સ્વાદીની અને ૫૦ દેશી સ્ત્રીઓ શીવાય તમામ માણસો મરી ગયાં, કમાન્ટન્ટ એન્ટોનીઓ એગો ડીમેયો અગસ્ટની ૨૪ મીએ મથું પામ્યો. ત્યાર પછી રાજાના રાજાએ, જે કે તેનીકને ગળ્યા ગાડ્યા જ માણસો હતા છતાં, આરબ લોકોને ત્રણ આ-વાટિયાં સુધી સામા ચર્ચ દૂર રાખ્યા. દીર્ઘકાળની દીવ પશ્ચાત આખરે મોઝાકમીક્રમી સપ્ટેમ્બર માસમાં મદ્ર આવી પહોંચી અને કિલ્લાનું લશ્કર વધુ-પ્રબળ થયું. આ સમયે આ લશ્કરમાં ૧૫૦ પોર્ટુગીઝ, ૨૦૦ થી ૩૦૦ છિડીઓ અને દેશીઓ હતા.

ઘેરા, ૧૫ માસના દીર્ઘકાળ લગણુ ચાનુ રહ્યા સને ૧૬૯૮ ની ૧૨ મી ડીસેમ્બર સુધી આરબ લોકો કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. નાનકડાં સરખાં લશ્કરમાંથી અત્યારે ફક્ત ૧૧ પુરૂષ અને ૨ દેશી સ્ત્રીઓ બચવા પામ્યાં હતા અને તેઓ પણ સતત લાડાધને લીધે તદ્દન નિર્જીવ બની ગયાં હતાં. તેમનાપર તવાઈવાર કરી વળી કિંતુ જીવંત અને નિર્મા-લ્યતાના અંગે તેઓ કિન્નિત માત્ર પણ સામા ચર્ચ શરૂ થયા નહિ.

જે દિવસ પશ્ચાત ગોવાથી એક પોર્ટુગીઝ કાફલો આવી પહોંચ્યો પરંતુ કિલ્લાપર આરબ

૫૨ પોતાના નિર્વિવાહિત અમલનો દાવો કરી શક્યું. તેમ છતાં પણ પોર્ટુગાલે તેની કુર રાજનીતિ, અભિમાન અને નિર્દયતાના પરિણામે સ્થાનિકોનો સખ તિરસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો.

૧૫૮૫ માં તુર્કસ્તાનનો મીરલ બેક (અલીબેક) નામનો ચાંગીઓ પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારે આવ્યો અને ત્યાંની સહતાનીનો દાવો કર્યો. તેને જુમ્બો (કીસમાયુ), ઝાઝા, લામુ અને મોમ્બાસાના રાજાઓએ સારી મદદ કરી અને પોર્ટુગીઝોને તેમનાં ઘણાં ખરાં સ્થળોમાંથી હાંકી કઢાડી ૯૦ લાખ રૂપિયાની લૂંટ તથા ૫૦ પોર્ટુગીઝોને કેદી તરીકે તેની સાથે લઇ ૧૫૮૬ માં તે લાલ સમુદ્ર પ્રતિ પાછો ફર્યો. તુર્ક લોકોને જે ચાર રાજ્યોએ સ્થાય આપી હતી તેમને શિક્ષા આપવા સાડે બીજા વર્ષમાં ગોવાથી મોકલવામાં આવેલાં લશ્કરે સખ કુર શિક્ષા કરી હતી. ૧૫૮૬ થી ૧૫૮૯ સુધી ઝામ્બેસી નદીના દક્ષિણ ભાગમાંથી આવેલા ઝીમ્બા નામના લોકો પૂર્વ આફ્રિકામાં ફરી વળ્યા. તેઓએ કીલ્વા પર ઘેરા ઘાલી કબજે કર્યું અને આશરે ૩૦૦૦ માણસોને મારી નાખ્યાં. તત્પશ્ચાત તેઓ મોમ્બાસા પ્રતિ ધસ્યા અને તે શહેર પર હુલો કર્યો.

૧૫૮૮ માં તુર્ક લોકોએ બીજી વાર ચઢાઈ કરી. તેઓના રસ્તામાં આવતાં દક્ષિણ ભાગનાં કેટલાંક શહેરોમાં યઈ ત્યાંના રાજાઓ કનેથી ખંડણી વસુલ કરી તેઓ મોમ્બાસા ઉતર્યા અને રાસ સેરાની પર કિલ્લો બાંધ્યો. તેજ સ્થરપર પોર્ટુગીઝ લોકોએ ત્યાર બાદ “Nossa Senhora das Mercês” નામનું દેવળ બાંધ્યું. આ દેવળનો પાછો આરબ લોકોએ ૧૬૯૬ માં કિલ્લો બનાવી દીધો. જેના વિનાશો (ખંડીઓ) સંભાળ પૂર્વક સારી રીતિમાં રાખવામાં આવ્યા છે.

૧૫૮૯ના માર્ચની ૫ મી તારીખના રોજ ટોમસ ડી સુઝા કુટીન્હોએ ૨૦ બહાણના કાફલા સાથે મોમ્બાસામાં લંગર કર્યું અને તુર્કીશ કિલ્લા પર ગોળો ચલાવવો શરૂ કર્યો. એક બાજુ આવી રીતે ગોળો શરૂ થયો અને બીજી તરફથી મોમ્બાસાના ટાપુની બીજી બાજુએ મહા બૂમ (Main land) પર આવેલાં મકુપામાં પડાવ નાંખી પડેલા ઝીમ્બા લોકોએ તેમના પર હુલો કર્યો અને તેઓને સમુદ્રમાં હાંકી કઢાડ્યા. તુર્કના અસંખ્ય માણસો બાંધો ગયાં અને મીરલ બેક સો માણસો સહિત પોર્ટુગીઝોના હાથમાં પડ્યો-પકડાયો. ત્યાર પછી ટોમસ ડી સુઝા કુટીન્હો કીલીરી, લામુ, માન્દ્રા, પાટા, સિયુ અને શાઝાના રાજાઓને શિક્ષા કરવામાં વિનમ્રવંત નિવડ્યો.

તેજ વર્ષના જુન માસમાં નિષ્કુર ઝીમ્બા લોકોએ મલીન્ડીપર હુલો કર્યો કિંતુ ધન્ય છે તેમના વાસેગેજુ લોકોનાં લશ્કરને કે જેમની સ્થાયથી પોર્ટુગીઝ લોકોએ ઝીમ્બાઓને સખ રીતે હરાવ્યા અને કેટલુંક તુકસાન કરી તેઓનાં બળનો સંપૂર્ણ રીતે ઉચ્છેદ કર્યો.

૧૫૯૨ માં વાસેગેજુ લોકોની મદદથી પોર્ટુગીઝોએ મોમ્બાસા અને કીલીરીના રાજાઓને કેદ કરી ઉભય શહેરો કબજે કર્યાં.

મોમ્બાસા ધણુજ અગત્યનું માનુષ પડવાથી પોર્ટુગીઝોએ તેને પોતાની સત્તા તળેના પૂર્વ આફ્રિકાનું મુખ્ય શહેર બનાવવા ઇચ્છ્યું અને મનીન્ડીના રાજાને ત્યાંનો સુલતાન બનાવ્યો.

મોમ્બાસાનો દુર્ગ જે જેસસ કાથરિનને અર્પણ કરવામા આવ્યો હતો અને જેનું નામ “ The Jesus Fort ” પાડવામાં આ યુ હતું તે ૧૫૮૩ માં શરૂ કરી બે વર્ષનાં અંતરે પુરો કરવામા આવ્યો હતો. અદ્યપિ તે ધારવા મુજબ પૂર્ણ થયો નથી. આ બાબતનો લેખ તે ગઢની દેવડીમા દૃષ્ટિ પથે આવે છે

આ સમયના અરસામા જે ઇંગ્લીશ અને ડચ લોભિના વ્યાપારી વહાણો પહેલ વહેના હિંદી મહાસાગરમા આવ્યા હતા ૧૫૮૧ માં ધી એન્વર્ડ બોન એડવેન્ચર (કેપ્ટન જે. લેન્કેસ્ટર) નામનું ઇંગ્લીશ વહાણ જગત્તારના ઉત્તર દિશાના છેવર પડાવ નાખી પડ્યું હતું અને ૧૫૮૫ માં ડચ કાફવાને વ્યાપાર કરવા અર્થે ઇન્ડીઆ મોમ્બલામા આ પો હતો હોવાનું અને ઇંગ્લાન્ડ આ બાબતુ આવવાની પ્રતિવાદા થવાને લીધે અને ૧૫૮૦ માં રૂપેન અને પોર્ટુગીઝ વચ્ચે ઉપડેલા War of Succession ને લીધે પોર્ટુગીઝનું પૂર્વ તરફનું બળ-સત્તા ધીમે ધીમે ખાનિ પામવા લાગ્યું આફ્રિકામા તેઓએ મોઝામ્બીક, મોમ્બાસા, અને પાટેમા બનતુ લસકર એકત્ર કર્યું હતું અને ઘણે અંગે અન્ય શહેરો બિલકૂલ ખાતી કરી નાખ્યા હતા તેઓની મુખ્ય વૃત્તિ-દળ બિવિધમા રખત મોમ્બાસાને જે ખીનવવા વાંતે દોગી હતી

વાનીકા લોકો જેઓ વખતો વખત છુટ ચવાવી મોમ્બાસામા રંગડ રગતા હતા તેમને અકુશમાં ગળવા અર્થે ૧૬૦૩ માં મફુપામાં ત્રણ લાખા ઝુપગ બાધવામા આવ્યા હતા, જેમાના બેતા ખડીઓએ અદ્યપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

૧૬૧૨ માં મોમ્બાસાના સુનતાન હસનખીન અહમદએન મનીન્ડી એ પોર્ટુગીઝ ગવર્નરે તેની મહેલાતપર મારો ચનાવવાથી તેની સાથે તોફાન મચાવ્યું અને તકરાર-કણ્ઠ્યો ઉભો ક્યાલ સુનતાન તદ્દનન્તર પાડો કીનીરી ગયો ન્યા તે આઠ માસ સુધી રહ્યો તેની પુત્ર નિમખુર કરવામા આવી, પરંતુ ૧૬૧૪ માં તેનાપર મહાન રાજદ્રોહનો આરોપ આવવાથી તે ગ્નાઈ બણી પવાયન કરી નાખી ગયો, ત્યાં પ્રથમ તો તેની સારી સુચુપા કરવામા આવી પરંતુ પછવાડેથી ત્યાંના લોકોએ તેને મારી નાખ્યો અને તેનું મસ્તક ૨૦૦૦ કપડાના ટુકડાને બદલે પોર્ટુગીઝોને વેચવામા આવ્યું હતું

સુલતાન હસનના પુત્ર યુસુફને કેનવણી લેવા અર્થે ગોવા મોકલવામા આવ્યો હતો ૧૬૨૭ માં તેને ખ્રીસ્તી ધર્મમા ભેગવી ડોનજેરો નીમે ઝીંગોલીઆનામ આપવામા આવ્યું હતું તે એક પોર્ટુગીઝ સ્ત્રી સાથે પગપો હતો ૧૬૩૦ માં તેને મોમ્બાસા બણી પ્રતિગમન કરવાની છુટ મળી હતી અને સુનતાન પદ આપવામા આવ્યું હતું ત્યારથી એક વર્ષ પશ્ચાત એપ્રેલ ૧૬ મી અગસ્ટ ૧૬૩૧ ના રોજ તે સમયે મોમ્બાસામા વસતા તમામ પોર્ટુગીઝો

લોકોનો વાવડો ફરકતો જેવામાં આવવાથી તેનો એકમીરલ હલસો કર્યા શીવાય પાછો આવ્યો ગયો.

મોમ્બાસા સર કર્યા પશ્ચાત આરમ્બ લોકો દક્ષિણમાં દીલ્વા સુધી આગળ વધ્યા અને તે શહેર તેમજ જંગલો અને પેમ્બાના ટાપુઓ સર કર્યા; લીવાલીઓ અર્થાત ગવર્નરની નિમણુક કરવામાં આવી અને સર કરેલાં સ્થળોમાં મસ્કતથી આવેલી ફોજના વિભાગ પાડી લસ્કર રાખવામાં આવ્યાં.

પોતાની પૂર્વ આફ્રિકાની સત્તાનો ખ્વંસ થવાથી પોર્ટુગીઝ લોકોને ધણીજ દિલસોજી લાગી આવી, મોમ્બાસાને પુનઃ સર કરવા સાફ લીસેબોન અને ગોવાથી ૧૬૯૯, ૧૭૦૩ અને ૧૭૧૦ નાં વર્ષોમાં લસ્કર મોકલી ચડાઇઓ કરવામાં આવી. પરંતુ તે શ્રમ નિષ્ફળ નિવડ્યો. આખરે સ્વગત એક ઉમદો લાભ-લાગ આવી પડ્યો. તે વર્ષમાં મોમ્બાસા અને જંગલોના લીવાલીઓ વચ્ચે ઝઘડો થયો અને જંગલોનો લીવાલી પાટે ન્હાસી ગયો, આરમ્બ લોકોના ટાંટામાં ભળવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી આ શહેરના રાજાએ એક કાસટીઆને જોવા મોકલ્યો અને પોર્ટુગીઝના રક્ષણની માયના કરી. ૨૪ મી ડીસેમ્બરના રોજ પૂર્વ આફ્રિકા પુનઃ કબ્જે કરી લેવા અર્થે જનરલ લ્યુઇઝ ડીમેલો સેમ્પેયો એકલો વ્હાણુનો ઝારસો લઈ ગોવાથી નીકળી પડ્યો. આરમ્બ લોકો સહજ સામા થયા પરંતુ આખરે રાજા આવ્યા ગયા અને પાટે અને સિયુમાં પોર્ટુગીઝનો ખ્વંસ હુડ્યા લાગ્યો. તદનંતર જનરલ સેમ્પેયો મોમ્બાસા આવ્યો અને ફોર્ટેસેન્ટ જેસેફ પર ભારે ચલાવી દીલીનીનીના બારામાં દાખલ થયો, વળતે દહાડે આરમ્બ ગવર્નર પકડાઈ ગયો અને પાછો કિલ્લા પર એકવાર ફરીથી પોર્ટુગીઝનો વાવડો ફરકવા લાગ્યો. આ બનાવથી થોડાંક આઠવાડિયાંના અંતરે બરાવાથી કેપટોરીએન્ડીસ સુધીના આફ્રિકાનો સઘળો પૂર્વ કિનારો પુનઃ પોર્ટુગીઝની સત્તા તળે આવી ગયો. પરંતુ જેલું જલદી તેનું ઉદ્દીપન થયું તેવુંજ જલદી પતન પણ થઈ ગયું. ગવર્નરે તરીકે નિમવામાં આવેલા માણસો આચારબ્રહ્મ અને અશક્ત નિવડ્યા. પ્રબળ ભારે કર અને ખંડણીઓ નાખી તેઓનો વિચાર એકદમ દોલતનું હરણુ કરી લેવાનો હતો અને તેઓ દેશી લોકો સાથે ધણી જ નીચ, નિર્દય અને અભિમાન વાળા રીતિથી વર્તતા હતા. ૧૭૨૯ માં મોમ્બાસાની પ્રબળે આરમ્બોને પુનઃ આવવાને આગ્રહ કર્યો જેના પરિણામે તે વર્ષના અગસ્ટની ૧૪ મીએ પાટેમાંથી અને ૨૯ મી નવેમ્બરે મોમ્બાસામાંથી પોર્ટુગીઝ લોકોને હાંકી કહાડવામાં આવ્યા. પૂર્વઆફ્રિકાની સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા અર્થે ઇન્ડિયાના વાઇસરાયે (પોર્ટુગીઝ) ધણી જ પ્રયત્નો કર્યા. તેણે પાંચ લડાયક વ્હાણો અને ૧૨૦૦ ઉપરાંત માણસોનું લસ્કર એકઠું કર્યું અને તેને જનરલ સેમ્પેયોની સત્તા તળે મોમ્બાસા મોકલ્યું. પરંતુ હિંદી મહા-સાગરમાં ભયંકર વાવાઝોડું લાગ્યું. વ્હાણો તળે ખેંચી ગયાં અને તેની અંદરના લગભગ માણસો રૂખી મૂચ્યાં.

૧૭૩૯ માં ઓમાનના ધિમામે અમુક મોહમદ બીન અથમાનને મોમ્બાસાનો ગવર્નર નીમ્યો હતો. તે મજૂરઈ કુટુંબનો હતો જે કુટુંબના મેમ્બરોએ ગત બે સૈકાના પૂર્વ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં અગત્યનો પાઠ (Role) ભજવ્યો છે.

મસ્કતના રાજાને મોઝામ્બિક સાથે સમ્બંધમાં જોડનાર શૃંગલા ઘણી જ નબળી અને ઇમામની સર્વોપરી સત્તા (જેને હોવાનો તેના નામ પરથી જ અર્થ નીકળે છે) કેવળ નામની જ હતી. ચોરામ્બી રાજા પર પ્રસીદ્ધ સાથેની તેમની મુશ્કેલીઓ જોનો તેઓનો પરાજય થતાં ૧૭૪૧ (જે સમયે એલખુસાઈદીના રાજાએ ઓમાનનું રાજ્ય પડાવી લીધું) માં અત્યંત આવ્યો તેની અસર અગાઉથી લાગી જવાથી તેનાં દ્વરનાં આફ્રિકાનાં રાજ્ય પ્રતિ ઘણું જ અલ્પ લક્ષ આપી શક્યો. જેને પરિણામે મોહમદ બીન અથમાનને તેના રાજ્ય પ્રત્યેની રાજભક્તિનો પરિત્યાગ કરવાને અને ગવરનરપણામાંથી પોતે જ સ્વતંત્ર રાજા બની જવાને કાંઈ પણ મુશ્કેલી નહીં નહિ. તેવી રીતે તેણે ઉત્તર મહીન્ડીથી દક્ષિણે પાન્ગાની સુધી તથા પેમ્બાના ટાપુ પર રાજ્ય ચલાવ્યું.

પોર્ટોનો રાજા જે અસલી નાબાહાન કુટુંબનો હતો અને જેના વડવાઓએ પોર્ટુગીઝ લોકોના આવ્યા પૂર્વે કેટલાક સૈદા સુધી પાગ્ગુના આખાય કિનારા પર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું તેણે પણ મોહમદ બીન અથમાનના દાખલાનું અનુકરણ કર્યું. પૂર્વ આફ્રિકાની સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે મઝરૂઈ અને નાબાહાન લોકોમાં તદન્તર ૮૦ વર્ષ દરમિયાન સતત વિગ્રહ ચાલ્યો કરતો હા.

આવી સ્થિતિનો લાભ લેવો ઇચ્છી મોઝામ્બીકના ગવરનરને ૧૭૬૯ ના જુલાઈ માસમાં મોઝામ્બિકાને પુનઃ કબ્જે કરવા સારૂ એ બહાણનો કાફલો રવાના કર્યો. પરંતુ તે લશ્કરમાં આધિપત્ય ધરાવનાર કેપટનને પરાજયની અપકીર્તિનો ભય લાગવાથી જમીન પર ઉતર્યા વગર મોઝામ્બીક બહુ પાછો ચાલ્યો ગયો.

પૂર્વ આફ્રિકાનો કબ્જો પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાનો પોર્ટુગાલનો આ છેલામાં છેલ્લો પ્રયાસ હતો કે જે કબ્જો તેણીને અગાઉ તેણીના સહસ્રો પુત્રોની જંગલોમાં સાટે મળ્યો હતો.

(અપૂર્ણ.)

મોઝામ્બિકા.
બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા.

} રાણા દોસતસિંહ સિસોદિયા.

હિંદુસ્તાનનો ભુસ્તર ઇતિહાસ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૭૧ થી.)

ઉપરના સર્વ ક્રમોમાં જીવની નીશાનીઓ બહુ જ યોડી મળી આવે છે અને દ્વિપદ-
લ્પમાંનો પહેલપહેલો જીવની નીશાનીઓવાળો ક્રમ ગોંડવાના ક્રમ છે. આ ક્રમ હિંદુસ્તા-
નના આર્થિક ભુસ્તરમાં બહુ જ ઉપયોગી છે કારણ કે આમાંથી કોલસો અને લોઢું નીકળે છે.
નર્મદાની દક્ષિણના ગોંડ દેશ ઉપરથી આનું નામ ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓએ ગોંડવાના આપ્યું છે.
આ નામ અસલ મધ્યપ્રાન્તના જમલપુર, નાગપુર અને છત્તીસગઢના પ્રદેશને આપવામાં
આવતું હતું. આ ક્રમના નીચેના મુખ્ય ચરો ટાલચીર, ડામુડા, અને પાંચેટના ચરો છે. ટાલ-
ચીરમાં કારબારીના ચરોનો સમાવેશ થાય છે. ડામુડામાં ખરાકરના ચરો લોહાવાળા શેષલના
પથરના ચર અને રાણીગંજના ચરો આવે છે. આ વખતના ભુસ્તર ઉપરથી આપણને
જળ સ્થળ કેવી રીતના હતાં એટલું જ નહિ પણ તે વખતે કેવી આબોહવા હતી તે પણ
જાણવાનું મળી આવે છે. ગોંડવાના કાળે શરૂ થયેા ત્યારે ઘણીજ સંખ્યા ઠંડી પડતી હતી.
અને દ્વિપક્ષપના મોટા ખંડમાં મોટા મોટા સરોવરો હતા અને તેમાં ખરાકરના મોટા ટેક-
રાઓ નહીતી જેમ ધીમે ધીમે આ સરોવરમાં ધસી આવતા હતા. આ ટેકરાઓને હિમ
સંહતિ (glaciocors) કહે છે. સમુદ્ર આ વખતે રજપુતાનાના રણમાં, પંજાબના ઉત્તર
પશ્ચિમમાં અને ગંગાની પશ્ચિમના ભાગમાં આવેલા હિમાલયના પ્રદેશમાં પ્રસરેલો હતો. આ
સમુદ્ર ઠેક અફગાનીસ્તાનની પેલીએર આગળ વધેલો હતો અને એમ મનાય છે કે દિતિય
યુગમાં આ સમુદ્ર ઠેક યુરોપ સુધી પહોંચેલો હતો. આ સમુદ્ર એ કાળનો મહાન ભુમધ્ય
સમુદ્ર હતો અને તે ભુસ્તર શાસ્ત્રમાં “ ટીથીસ ” ના નામથી જાણખાય છે. આમ માનવાનું
મુખ્ય કારણ એ છે કે આ યુગના બાહ્ય દ્વિપક્ષલ્પમાંના ક્રમોમાં મળી આવતા સામુદ્રિક જી-
વોની નિશાનીઓ યુરોપના તે કાળના ક્રમોની નિશાનીઓ સાથે બહુ જ મળતા આવે છે.
અને જીવોમાં આટલું બહું મળતાપણું એક બીજે ઠેકાણે મળેલાથી પ્રવાસ થયા શિવાય
આવી શકતું નથી. પૂર્વ આસ્ટ્રેલીયાના દિતિય યુગના ક્રમોમાં પણ તેવી જ નિશાનીઓ મળી
આવે છે એટલે આ સમુદ્રનો આસ્ટ્રેલીયા સાથે પણ સંબંધ હતો. હવે આ સંબંધ સીધો
ઉત્તર ને પૂર્વમાં થઇને હતો કે દ્વિપક્ષલ્પને પશ્ચિમમાં જોળાંનીને દક્ષિણમાં નીચે થઇને હતો
તે જાણવાને કાંઈ મજબૂત સાધન નથી. માત્ર સીધો સંબંધ હતો એમ માનવાને એક
કારણ એ મળે છે કે બ્યારે આ સમુદ્ર સર્વ સ્થળોએ પ્રસરેલો હતો તે કાળમાં દક્ષિણ આ-
ફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલીયાની આસપાસનો સમુદ્ર પ્રદેશ જમીન રૂપે હતો એટલે ભુસ્તર શાસ્ત્રીઓ
એમ માને છે કે આ વખતે પૃથ્વીના ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બે મોટા ખંડ હોવા જોઈએ.
જેમાં ઉત્તર ખંડમાં યુરોપ અને ઉત્તર એશીયાનો પ્રદેશ હતો અને દક્ષિણમાં આફ્રિકા, હિંદુ
દ્વિપક્ષલ્પ અને આસ્ટ્રેલીયા એ સર્વ એક બીજાની સાથે જોડાયેલા હોઈ મોટા કક્ષિણ ખંડ
બનાવતા હતા. હવે ઉપરના આ અનુમાનમાં ગમે તેટલું સત્યાર્થ હો તોપણ આટલી વાત
તો ચોક્કસ જ છે કે ગોંડવાના ક્રમના કાળમાં હિંદુસ્તાન અને આફ્રિકાનો ખંડ જોડાયેલા
હતાજ, કારણ કે ગોંડવાનાના પેચેટ ચરોમાં મળી આવતા સર્પો અને મોટી ગરોળી જેવા

પ્રાણીઓની અને મોટા ફર્નના ઝાડોના જંગી નીચાનીઓ પૂર્વ આફ્રિકાના થરોમાંથી પણ મળી આવે છે. અને તે ઉપરથી એક બીજા દેશ જોડે જમીનનો સંબંધ હોવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે.

ગોંડવાનાના થરોમાં મળી આવતી જળચર પ્રાણીઓની નિશાનીઓ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે એ સઘળા જીવો મીઠાપાણીમાંના છે એટલે મોટાં તળાવો આ યુગમાં હોવાં જોઈએ. માત્ર કચ્છમાં ઉમીયાના થરો છે તેમાં સામુદ્રિક જીવની નિશાનીઓ મળે છે. અને આ ઠેકાણે સમુદ્ર હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે ગોંડવાના ક્રમની જળ સ્થળની સ્થિતિ હતી. અને તેની નીચાનીઓ ઉપરથી કહી શકાય કે આ કાળમાં મોટાં મોટાં સાહથી સીત્તેર ટ્રાંટની ઉંચાઇના લેખાડોડોડેલ અને કલેમાઈટના ફર્નો જમીન ઉપર ચારે મેર ઉગી નીકળી મોટાં મોટાં જંગલો અને રાનો હતા અને તેમાં મોટા મોટા સર્પો, અજગરો અને જમીન ઉપર ચાલનારી રાક્ષસી મગરો વસતી હતી.

દ્વિતિય યુગના યુરોપના જ્યુરાસિક ક્રમને મળતા થરો દ્વિપકલ્પમા થોડા જ મળી આવે છે. આવા થરો થોડા થોડા કાઠીયાવાડની ઉત્તરે અને કચ્છના પ્રદેશમાં મળી આવે છે. આ ક્રમના થરોમાં કચ્છના કત્રોલ, છારી અને પંચહામના થરો છે. જેસલમીરના સુનાના પથરોના થરો છે અને પૂર્વ બાજુએ ત્રીપેટી અને રંગવપુરના થરો છે આ જ્યુરેસિક ક્રમના યુગમાં દ્વિપકલ્પ જમીન જ હતો અને તેનો પૂર્વ કિનારો લગભગ હાલના જોવા જ હતો અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર કચ્છ, રજપુતાના, પંજાબ અને હિમાચલ સુધી પ્રસરેલો હતો. દ્વિપકલ્પ આગળની જેમ આફ્રિકા જોડે જોડાયેલો હતો.

જ્યુરેસિક પછી ક્રીટીશીયસના ક્રમમાંના થરો જો કે બહુ નથી મળી આવતા પણ જે થોડા મળ્યા છે તેમાં જીવની નીશાનીઓ બહુ જ છે. આ થરોમાં સુખ્ય ઉત્તાપુર, બાધ, ટ્રીચીનાનાપોલી અને ચૌરાલુરના થરો છે. આ થરો ટ્રીચીનાપોલી અને પોંડીચેરી પાસે પૂર્વમાં અને ભરૂચ અને માંડલસરના નર્મદા કિનારા પર પશ્ચિમમાં મળી આવે છે. ભરૂચ પાસેના થરો બાવના થરો છે. (બાધ ઈદોરથી ૫૦ માઈલ છે.) અને તેમાં પૂર્વેના એટલે ટ્રીચીનાપોલીના થરો જેટલા જીવ મળતા નથી તેો પણ આ થરોની કિંમત ભુસ્તર શાસ્ત્રીઓને ઘણી છે કારણ કે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરેલા મોટા ટ્રેપના થરની ઉમ્મર નક્કી કરવામાં આ થરો મોટું સાધન થઈ પડે છે. કારણ કે આ થરો ટ્રેપ અને પ્રાચીન થરોની વચ્ચેમાં આવેલા છે. આ ક્રીટીશીયસના ક્રમના યુગમાં આફ્રિકાનો ભૂમિ સંબંધ જળવાઈ રહ્યો હતો, પૂર્વ બાજુએ સમુદ્ર હાલના પૂર્વ કિનારાની બરાબર હોઈ ગંગાના ઉપયુગ ઉપર થઈ આસામ સુધી હતો અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર અરબસ્તાન અને અરબી સમુદ્રમાં થઈ ઠેક નર્મદાના બારામાં પહોંચ્યો હતો અને ઉત્તરમાં ગંગાના પ્રદેશમાં અને ટીબેટમાં પણ વહેતો હતો.

ક્રીટીશીયસ ક્રમને અંતે પશ્ચિમ દ્વિપકલ્પમાં જંગાગાયુખીઓ ચોમેર શરી પડ્યાને

જવાળાના રસ અને રાખોડીમાં સીંધથી માંડીને રાજમહેન્દ્રી સુધીનો પ્રદેશ દેરાઈ ગયો. આ ઉત્પાતને કઈક ઉત્તર સમુદ્રમાં ચાલી રહેલા મોટા ભૂકંપો સાથે સંબંધ હોવા જોઈએ જે ભૂકંપોને લઈને ધીમે ધીમે ઉત્તર ભુમધ્ય સાગરમાંથી હિમાલય પર્વત ઉભો થતો ગયો હતો. આ જવાળા રસના ફેલાવાથી દ્વિપકલ્પના પશ્ચિમ તલતું સ્વરૂપ સાવ બદલાઈ ગયું એટલું જ નહિ પણ તેથી કરીને નદીઓની વહેવાની દિશાઓમાં પણ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. આ દક્ષિણ ટ્રેપનો વિસ્તાર ઠેક મુંબઈથી અંમરકંટક સુધી અને બેલગામથી ગુણા સુધી લગભગ ૨ લાખ સ્કેવર માઈલમાં વ્યાપેલો છે. આ ટ્રેપની જાડાઈ ૬૦૦૦ ફીટ જેટલી છે. આ ટ્રેપની ખાસ ખુબી એ છે કે તે ટ્રેપના જવાળા રસો સપાટીમાં ગોઠવાયેલા છે. કેટલાકે એમ માને છે કે આ ટ્રેપનો રસ સમુદ્રને તળાચે નીકળ્યો હતો પણ એમ માનવાને બહુ સખળ કારણો નથી, આ ટ્રેપની વચ્ચે વચ્ચે મીઠા પાણીમાં બંધાયેલા થરો રહેલા છે જે ઉપરથી સ્પષ્ટ એમ જણાય છે કે ટ્રેપના જવાળાસુખીઓ વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક કાળાતરે શાદી નીકળેલા હોવા જોઈએ, આવા વચલા થરો બહાર, નીજમના રાજ્યમાં નાગપુર પાસે અને મુંબઈના ટાપુમાં મળી આવે છે.

ટ્રેપના થરો સપાટ હોવાથી જ્યારે તેમાં નદીઓ વહેવાથી તે પ્રદેશમાં વચે ઉડી ખીણો થઈ અસહ્ય પ્રદેશ પર્વતો જેટલો ઉંચો રહી જાય છે અને તેના પડખામાં બહાર આવતા સપાટ થરો હવાથી ખવાઈ જવાથી તે સપાટ થરો નીસરણીના આકાર પકડી લે છે તે ઉપરથી આ થરોનું નામ ટ્રેપ (Trappas a stair case) પડેલું છે.

તૃતીય યુગમાંના યોગજ થરો દ્વિપકલ્પમાં છે. કડલોર અને તાંજોરના પૂર્વ કિનારે રેતીના પથ્થરોના થરો છે પશ્ચિમ કિનારે ત્રાવણકોર અને રત્નાગીરી પાસે યોગ થરો છે. રત્નાગીરીના થરોમાં આ યુગના થરો મળી આવે છે. તૃતીયયુગના ઇથોપીનક્રમના થરો સુરત અને ભરૂચ વચ્ચે મળી આવે છે અને ક્રીમના રોશન પાસે આવેલા તાંજેશ્વર પાસે ન્યુ-મીલાઈટના ચુનાના પથ્થરો નીકળે છે. બીજા થરો ખંભાતના અખાતના કિનારાપર આવેલા છે અને પેરીમના જેટમાં પણ આ થરો દેખાય છે. પેરીમના થરોમાંથી બહુજ મોટા પ્રાણીઓના જેવા કે ગેંડા, હાથી વિગેરેનાં હાડકાં અને જોખાં મળી આવે છે. છેવટે કાદીયાવાડના પશ્ચિમ કિનારે પોરબંદરના મેલીયોલાઈટના થર આવે છે.

ઉપરના તૃતીય યુગમાં આફ્રિકાનો સંબંધ જણાતો નથી. ઈથોપીયન કાળમાં એટલે તૃતીય યુગની શરૂઆતમાં ઉત્તર સમુદ્ર રજપુતાના, સિંધુપ્રદેશ અને ગંગાપ્રદેશમાં પ્રસરેલો હતો. પાછળથી ધીમે ધીમે આ સમુદ્ર ઉપર જમીનનું પ્રાબલ્ય વધતું ગયું અને પહેલા પં-જબ અને હિમાલયના પ્રદેશમાંથી અને પછી સીંધ અને સહ્યદ્રેશમાંથી છેવટે સમુદ્ર પાછો હકંપો હતો અને ત્યાર પછી હિમાલય પર્વત આટલી બધી ઉચાઈએ ચડી ગયો હતો.

ચતુર્થ યુગ જે બહુજ અર્વાચીન છે તેમાં હાલની નદીઓનાં મટાકાનાં પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે. નર્મદા અને તાપીનો પ્રદેશ જેમાં આપણા યુગરાતનો મોટો ભાગ સમાયેલો છે તે ચતુર્થ યુગનો પ્રદેશ છે. આ મટાકાને લઈ યુગરાતની દળદુપતા છે, બીજા મટાકાનો

પ્રદેશ ગંગા સિંધુ વચ્ચેનો છે આ લગભગ ત્રણ લાખ ચોરસ માઈલમાં પ્રસરેલો છે અને જેની રણરૂપતા જગપ્રસિદ્ધ છે. આ મટોડાની ઉંઘઈ ઘણી જ છે. નર્મદા તાપીનો પ્રદેશ નદીના મટોડાનો છે તેમજ ગંગાસિંધુનો પ્રદેશ તેવો જ છે, કેટલાક ભુસ્તર શાસ્ત્રીઓ ગંગા સિંધુનો પ્રદેશ સમુદ્રમાંથી થયેલ છે એમ માને છે પણ એમ માનવા કંઈ ખાસ કારણો નથી. આ પ્રમાણે દ્વિપકલ્પનો અને ગંગાસિંધુ પ્રદેશનો ઇતિહાસ અર્વાચીન કાળ સંધી આવી પહોંચે છે. હિમાલયપર્વત જ્યારે બહાર આવ્યો ત્યારે દ્વિપકલ્પમાં પણ કંઈ મોટા ફેરફાર થયો હોવો જોઈએ એમ કેટલાકનું અનુમાન છે. અને સંભ્રાદ્રિપર્વત જે ડેકનટ્રેપથી ઢંકાયેલો છે તે આ વખતે આટલી ઉંચાઈએ આવ્યો એમ તેઓનું કહેવું છે. પણ ખરું જોતાં આ વખતે આફ્રીકાનો ભુમી સંબંધ ત્રુટયો હતો એટલે વચલા પ્રદેશમાં સમુદ્ર ધસી આવ્યો હતો અને પશ્ચિમ પ્રદેશ ધીમે ધીમે સમુદ્ર તળે ડૂકતો આવ્યો જેની 'લકડીવ' 'માઘડીવ' ના ટાપુઓમાં હાલ નીચાની છે પશ્ચિમ ઘાટ એટલે સંભ્રાદ્રિ મુળના મોટા ખંડના પર્વતો છે અને આ પર્વતોમાંથી નીકલતી નદીયો પૂર્વ બંગાળના અખાતમાં અને પશ્ચિમે નીકળતી નદીયો અરબીસમુદ્રમાં જતી હતી. પશ્ચિમ નદીયો હવે બધી બંધ થઈ છે કારણ કે આ પર્વતની પાસે સમુદ્ર આવી પહોંચ્યો છે. એટલે સંભ્રાદ્રિ મુળનો પર્વત હોવો જોઈએ અને તે કંઈ હિમાલયની સાથેના વખતમાં ઉંચો આવેલો નથી.

ખાજ દ્વિપકલ્પનો ઇતિહાસ ભુસ્તરશાસ્ત્રીને બહુ રસિક છે કારણ કે તેમાંથી જીવની નીચાનીઓ ઘણી નીકળી આવે છે. આ પ્રદેશમાં આદિ કાળથીજ ખજભગાટ ચાલી રહેલો છે અને તેમાં ભુસ્તરના લગભગ બધા ચરો મળ્યા આવે છે. સૈલુરીયન ક્રમના ચરો, પંજળના સિંધવપ્રદેશમાં કાર્બોનિસમાં અને ઉત્તર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં મળ્યા આવે છે. ડેવોનીયન ક્રમના દેખાતા નથી. પૂર્વ ટીબેટમાં કોઈકે કોઈક છે.

કાર્બોનીફરસ અને પર્મિયનના ચરો અસંખ્યમાં, પશ્ચિમ હિમાલયમાં, કાર્બોનિસમાં અને પંજળના સિંધવ પ્રદેશમાં છે. ટ્રાયેસિક સિંધવપ્રદેશમાં, અને ઉત્તર પશ્ચિમ હિમાલયમાં, અને જ્યુરેસિક ઉત્તર પશ્ચિમ હિમાલયમાં, ઉત્તર પશ્ચિમના સ્પીટી ચરોમાં અને સિંધવપ્રદેશમાં મળ્યા આવે છે ક્રીટીશીયસ આસામમાં ચીટીમના ચરોમાં અને સિંધમાં મળ્યા આવે છે. ઇયોસીન સિંધવ પ્રદેશના ન્યુમીલીટકમાં, સિંધના ન્યુમીલીટકમાં, પંજળ, આસામ, બર્મામાં, સળ હિમાલયના કોસૌલી અને ડાગાશીના ચરોમાં મળ્યા આવે છે. શીવાલીકના નામથી ઓળખાતા પ્રખ્યાત ચરો પ્લાયોસીન ક્રમના છે. આ શીવાલીક ચરો મોડા પાણીમાં થયેલા છે. આ ચરો હિમાલય જેમ જેમ ચઢતો ગયો તેમ તેમ તેની સાથે ચઢતા ગયા અને નદી-યો તો જ્યાં વહેતી હતી ત્યાં વહેતી રહી. એટલે આ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે હિમાલય બહુ ધીમે ધીમે ઉંચો વધતો ગયો હોવો જોઈએ. હિમાલયના ઉંચે આવ્યા પછી ગંગા સિંધુના પ્રદેશમાં મોટી ખીણો થઈ રહી હોવી જોઈએ. જે ખીણો ધીમે ધીમે સિંધુ અને ગંગા પુરતા ગયા અને મોટા ગંગાસિંધુનો મટોડાનો પ્રદેશ થયો જે ઠેક પંજળથી માંડી કલકત્તા સુધી ત્રણ લાખ ચોરસ માઈલમાં છે આની ઉંઘઈનો તો પારજ નથી.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન યુગમાં અરવલ્લીના પર્વતો બહુજ ઉંચા હોઈ દ્વિપકલ્પની ઉત્તર સીમા થઈ રહ્યા હતા અને પૂર્વ કિનારો હાલ છે તે પ્રમાણે લગભગ આઠયો આઠયો છે અરવલ્લીના ધોલાવાથી વિંધ્યા ક્રમ થયેલો છે. બાહ્ય દ્વિપકલ્પમાં રજપુતાના પંજાબ અને હિમાલયના પ્રદેશમાં સમુદ્ર આવ જા કર્યો કરે છે. અને છેવટે તૃતીય યુગમાં હિમાલયપર્વત સમુદ્ર સપાટીથી ૨૦,૦૦૦ ફીટ ઉંચે ચઢી ગયો છે, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં તૃતીય યુગની શરૂઆતમાં જ્વાળા મુખીયોના પ્રકોપ આવી રહ્યા હતા અને દક્ષિણનો ટ્રેપ મુલક તેનાથી પ્રસરાઈ રહ્યો. છેવટે અર્વાચીન કાળમાં ગંગા સિંધુનો પ્રદેશ અને નર્મદા તાપીનો પ્રદેશ મોટાથી છવાઈ રહ્યો.

આ પ્રમાણે કંદરતના સ્વાભાવિક હથીયારોથી ઘડાયેલા હિંદુસ્તાનના મુદ્દર પ્રદેશમાં જ્યારથી મનુષ્યે બહુજ ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધિવાન સ્થિતિ જોઈ ત્યાર પછી કોઈપણ મોટા ભુસ્તર ફેરફાર આ ખંડ પર થયો નથી. કેટલાંક વર્ષો સુધી આખો હિંદુસ્તાન તેના રહેવાસીઓથી પણ જાણીતો નહોતો. હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશને લાગુ એવું પહેલું નામ ભારતવર્ષનું ઉત્તરમાંથી આવેલા શરાઓએ આપ્યું છે. ખરૂં જોતાં આ નામ માત્ર તેઓએ પહેલાં સિંધુ ગંગાના ફળદ્રુપ પ્રદેશને કે કદાચ તેનાએ માત્ર ભાગને આપ્યું હોતું જોઈએ. મધ્ય એશીઆના આર્યો વસ્તીના ફેલાવાને લઈને ટોળાને ટોળામાં દક્ષિણમાં, ભારતવર્ષ તરફ ધસ-ડાટા આપ્યા અને તેઓને સિંધુ નદી ઝોળંગની અતિશય મુશ્કેલ લાગી અને તે નદીને તેઓએ સમુદ્રનું “સિંધુ” એવું નામ આપ્યું. ઇરાનીઓ આને એન્દ આપામા હિંદુ “એ નામથી ઝોળખતા હતા. ગ્રીક લોકોએ વળી “ઇન્ડોસ” એવું નામ આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે પશ્ચિમના લોકો હિંદુસ્તાનને હિંદુના પ્રદેશ તરીકે ઝોળખતા અને તેજ આ મોટા ખંડના નામની વ્યુત્પત્તિ છે.

વિજયલાલ કન્યાલાલ મુન.

દિવ્ય દષ્ટિ.

પુરાણી કથાઓમાં તેમ જ દંતકથાઓ અને વાર્તાઓમાં એવું વારંવાર સામગ્રીવામાં આવે છે કે મનુષ્યને વર્તમાન નેત્રો છે તેનાથી જોઈ શકે એવા બધાં જ બંધન શક્તિ હોય છે તે કરતાં વિશેષ દર્શન કરાવવા માટે કોઈ યોગી અથવા સિદ્ધ પુરુષ હોય તેઓ દિવ્ય ચક્ષુ આપતા અને તે વડે પ્રથમ જે કોઈ તેને અદૃશ્ય હતું તેનું દર્શન કરી શકે તે આ શક્તિ યોગીની આપેલી હોય છે ત્યારે માત્ર કોઈ પ્રસંગ પરત્વે આપવામાં આવે છે તે પ્રસંગ પુરો થતા બધાં થાય છે પરંતુ જે માણસ પોતે અભ્યાસ તથા ક્રિયાથી પોતાની દિવ્ય ચક્ષુ જાગ્રત કરે છે તેની દષ્ટિ તો તેની ઇચ્છા અનુસાર કાર્ય કરી શકે છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં આ વાત પ્રસિદ્ધ રીતે બે પ્રસંગમાં કહેવામાં આવેલી છે એક તો જે સમયે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને પોતાના સ્વરૂપનું વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે તે વખતે અને બીજા સમયમાં તે મતનબંધી પરિણામ રૂપે જે સંન્યસે કહેલું છે તેના સમયમાં છે પ્રથમ બાબતમાં એવું કહે છે —

ન તુ મા શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।

દિવ્ય દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥

(અ ૧૧. શ્લો ૮)

અહીં તો વાત સ્પષ્ટ જ છે કે અર્જુનને કહેવામાં આવ્યું કે જે તારા નેત્રથી આ સ્વરૂપનું દર્શન યથાર્થિત થવું હોય નહિ તો તુને દિવ્ય ચક્ષુ આપું આટલા ઉપનયી એક એ વાત પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જેવાનો વિષય અને જેનાં એ બંને એ ભૂમિ । ઉપર નહતા કાળથી કે જે આપણી ભૂમિકાનો વિષય હોય તો આપણી દષ્ટિગોચર થવો જ જોઈએ પણ જે વિષય કોઈ અન્ય ભૂમિકાનો હોય તો તે દષ્ટિ ગોચર થવા દષ્ટિ અન્ય પ્રકારની જોઈએ એટલા માટે અર્જુનને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યું છે કે જે દર્શન કરવાનું છે તે તેની દષ્ટિએ પડે છે કે કેમ ? જે ન પડતું હોય તો અન્ય સાધન પુરૂં પાડવામાં આવે વળી એ વાત પ્રશ્નકર્તાને તો ચાત જ હતી કે જે વસ્તુનું દર્શન કરાવવાનું છે તે મનુષ્યના સામાન્ય નેત્રથી જોવાઈ શકાય એમ નથી એટલે દિવ્ય ચક્ષુ આપું એવું કહે છે ત્યાં એમ પણ સાચું જ બોધ કરે છે કે એવી શક્તિ આપવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય પણ છે

હવે બીજો પ્રસંગ જોઈએ તો ગીતાની સમાપ્તિમાં સંન્યસે જે હકીકત કૃતરાટ્રને જણાવી છે તે છે યુદ્ધનું સ્થાન કુરુક્ષેત્રમાં હતું અને સંન્યસ તથા કૃતરાટ્ર હસ્તિનાપુરમાં હતા ત્યાં વ્યાસ મુનિએ શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે જે સલાહ આપી હતી તે સંન્યસ દ્વારા કહી મળ્યાં. એટલે આહીં બે સાધનની અપેક્ષા રહે છે, શ્રવણ તથા દર્શન હસ્તિનાપુરમાં બેઠે બેઠે કુરુક્ષેત્રમાં ચલી વાત બોલી અને સામગ્રી આ પણ બની શક્ય હતું એમ સંન્યસ પોને કહે છે તે કહે છે કે —

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममग्नौपमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद् गुह्यमहं परम् ॥

योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥

(અ. ૧૮. શ્લો. ૭૪-૭૬.)

અર્થાત્ કહે છે કે આ મેં ઉપર પ્રમાણે વાસુદેવ તથા મહાત્મા અર્જુનનો અદ્ભુત રોમ ઉભાં થાય એવો આ સંવાદ સાંભળ્યો; અને તે પરમ શુદ્ધ સાંભળવાતું વ્યાસની કૃપાથી બની શક્યું. એ યોગેશ્વર સાક્ષાત્ કૃષ્ણે પોતે કહેલો છે.

કથા એવી છે કે વ્યાસજીએ સંન્યસે એ દિવ્ય દર્શન તથા શ્રવણની શક્તિ આપી એટલે સંન્યસે કુરુક્ષેત્રનું દર્શન થયું અને ત્યાં થી કૃષ્ણ અર્જુનને જે કહેતા હતા તે સંન્ય ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સંભળાવતો હતો. આ બન્ને કાર્ય થયાતું એ કથાઓમાં તો કહેવામાં આવે છે પરંતુ આત્યારના સમયની સમજ અને શક્તિ પ્રમાણે એ સંભવિત છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ.

વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં શારીરિક ક્રિયા સંબંધે શ્રીશ્રીઓલોગનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તથા સ્થૂલ બંધારણ સંબંધી ઓનાટોમીનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેમાંથી મનુષ્યને જે નેત્ર છે તેની રચનામાંથી એવું જણાય છે કે એ ઇન્દ્રિયોનો પ્રભાવ ક્રમે ક્રમે થયેલો હોવો જોઈએ. વિકાસ ક્રમ-ઘર્વાદ્યુદાન-શાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે એવું કુદરતી રીતે બનેલું જણાય છે કે બ્યારે બહિર દર્શન કરવાની જરૂર લાગવા માંડી ત્યારે નેત્રની રચના થવા લાગી. આ નિયમ પ્રાયશઃ સર્વે ઇન્દ્રિયો તેમ જ અવયવોને સંબંધે સમાન રીતે જોવામાં આવે છે. પ્રથમ ક્રિયા કરવા પ્રાણી મધ્યે છે એટલે કુદરતથી તેનાં સાધન તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો કેવળ જડવાદ છે. પણ યદિના નિયમિત કાર્યમાં તે મધ્યાર્થ છે. માત્ર તેમાં એટલું જ વિશેષ કહેવાનું અને સમજવાનું છે કે સ્થૂળ શરીર અથવા નિર્જીવ કુદરત કાંઈ દરી શક્તાં નથી. તેમાં કાર્ય કરનાર અંતર્યામી શરીર તથા કુદરત બન્નેના સંબંધમાં એવો બળવાન અને સમજથી પોતાનું કાર્ય કરનાર છે કે તે પોતાનો હેતુ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ગમે તેટલા લાંબા કાળે પણ પાર પાડે છે.

આપણાં એ નેત્ર થયાં તે પહેલાં એક નેત્ર હતું એમ શુભ વિદ્યાના ગ્રન્થોમાંથી નીકળે છે અને પુરાણમાં જે વિરૂપાક્ષ નામના ગણનું વર્ણન આપેલું છે તેમ જ દેવીને વિરૂપાક્ષી કહે છે તે યદિના એક સમયમાં જે મનુષ્ય જાતિ હતી તેની સ્થિતિનું જાન કરાવવા છે. આપણી આર્થ પ્રજા પાંચમી જાતિ ગણાય છે તેની પાંચ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કાર્ય કરવા લાયક થઈ છે પરંતુ આપણી પહેલાંની ત્રીજી જાતિ જેને લીયુરીઅનની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે તેઓનાં શરીરની વ્યાકૃતિ આપણી દૃષ્ટિએ જોતાં વિરૂપ હતી અને તેઓને પ્રથમ માત્ર એક નેત્ર હતું. હાલ જે બે નેત્રો છે તે સ્થળે માત્ર બિંદુ જેવાં ચિન્હો હતાં. આનાં સંબંધમાં અન્ય પ્રજાઓની કથાઓ પણ એવું જ કહે છે. ઝીક લોડિ સાહ્યોપ્ત નામથી

એવા વિગ્રહોને વર્ણવતા એમ જણાય છે. આ સમયે બે સામાન્ય નેત્ર પણ કાર્ય કરવા લાગ્યાં હતા એટલે મનુષ્ય તથા નેત્ર વાળુ જણાવુ હતું. આ સમયની સ્થિતિને અનુભવી આર્યન પ્રજા તેમ જ ઈતર પ્રજાઓએ પોતાના દેવોને તથા નેત્ર વાળા દેહેલા છે. આ વાત માત્ર કલ્પના છે એમ નથી પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ શારીર શાસ્ત્ર તથા પ્રાણી વિદ્યાનો જોટને અંગે અત્યારે અભ્યાસ કરેલો છે તે ઉપરથી તેઓને એમ માન્ય ગમ્યુ પામ્યું છે કે વિગ્રહ ક્રમના દોષ સમયે પ્રાણીઓને એક નેત્ર મરતકના મધ્ય ભાગમાં હતું અને ત્યાં પડી દાહ છે તેવા બે નેત્રો ચાલ્યા છે. એ સંબંધી મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હીકલ પોતાના “પેડીઝી ઓફ મેન” અર્થાત મનુષ્યની પરંપરા નામના અંધમાં દર્શિયો વિશે લખતા કહે છે કે “કેટલાક પ્રાણીઓના મરતકમાં ઉંડાણમાં જડી ચામડી અને નમોથી આચ્છાદિત થયેલાં નેત્રો જોવામાં આવે છે. તેઓનાના કેટલાક પૂર્વ કાળમાં તે નેત્રોથી જોતા હશે પણ અંધા મા રહેવાની રેવ પડવાથી તેઓ ઉપયોગ થયો બધ થયો એટલે તેના માત્ર નિશાન જોવા છે અને તે ખોટા પડી ગયાં છે.” જો આવી રીતે અત્યારે જ નેત્રો છે તે ખોટા પડી જાય છે તો ખરી જો એક નેત્ર થણા જ પુરાણ કાળમાં હતું અને જો વર્તમાન નેત્રો યુગતાં કાળમાં લેવાનું બધ થયું તે ખોટું પડે તે માનવામાં શું બાધ છે? એ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ન્યુઝીલેન્ડના પ્રાણીઓની શારીરિક ગોથ કરતા તેઓને એમ જોવામાં આવ્યું છે કે ત્યાં એક જાતની ધોળા થાય છે તેની તેમ જ કેટલીક માનવીની જાતની અને મર્પની જાતની મગજની ચના તપાસતા તેના મધ્યમાં ત્રીજું નેત્ર મૂકી આવે છે તથા એવી માન્યતા હતી કે તે માત્ર મગજમાં કરોળતા હાડકાનો મર્ગ વધાવેલો બાગ હશે પણ તેની ચનાનું અવતોમન કરતા તે નેત્ર હોતુ જોઈએ એમ તેઓનો અભિપ્રાય થયો છે

ગુપ્ત વિદ્યાના શિક્ષણ પ્રમાણે મરતકના મધ્ય ભાગમાં યોગ યોગ અંતરે બે બહુ સૂક્ષ્મ કંદ રહેલા છે તે મનુષ્યની હાલની સ્થિતિમાં અગર જો કે માર્ગ જણાવુ કાર્ય કરતા નથી તો પણ બવિધમાં તેનો વિકાસ થવાનો છે અને ત્યારે તે વડે મનુષ્યને દિવ્ય દર્શન તેમ જ દૂર દર્શન થઈ શકશે આમાનો એક કંદ છે તે આજના કાળમાં ત્રીજું નેત્ર હતું અને તે વડે તે સમયના મનુષ્ય જોઈ શકતા, પરંતુ તેની શક્તિ અતિ વિસ્તાર વાળી હોવાથી તેનો અંતર, બહાર તથા અત્યારે અદૃશ્ય દેવતાના પ્રદેશમાં પણ દ્રષ્ટિપાત થઈ શકતા તે સમયે વર્તમાન નેત્રો છે તે બહાર પડવાની તૈયારીમાં હતા પણ તેનું કાર્ય કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ હતી. આ વાતમાં એવું પ્રશ્ન થાય કે એવી વિસ્તારવાળી દ્રષ્ટિ હતી તેને દૂર કરી અત્યારે જો છે તેની બાધિત દ્રષ્ટિ મનુષ્યની ક્રમમાં ચલિતો નિયમ કેવી રીતે લાનશરક હતો એમ કહેવામાં આવે છે? આનો ઉત્તર એવો છે કે જેટલી વિગત અને બારીક વાત આપણી હાલની દ્રષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તેવું તે દ્રષ્ટિથી જોવાઈ શકતું નહતું અને વિકાસ-ક્રમમાં જીજ્ઞાસાં જીજ્ઞા અને ગ્રહોટામાં ગ્રહોટું જોવાની રેવ મનુષ્યને પડે તો જ પૂર્ણ દ્રષ્ટિ ખીલી દેવી શકાય એમ નિયોજાયેલું છે તેથી આવી બાધિત દ્રષ્ટિ કરવાનો ચલિતો ક્રમ મધ્યાર્થ ગણાય છે. ત્યારે આપણે જોવાનું એ છે કે જેમ જેમ વર્તમાન નેત્રો બહાર આવતા ગયા તેમ તેમ પેલું ત્રીજું નેત્ર અંદર પેસતું ગયું અવગન આ ક્રમમાં થોડો સમય એવો પડ્યું હતો કે જો વખતે એ ત્રણે નેત્રો કાર્ય કરતા હતા અને એ સમયની સ્થિતિને જોઈ કેટલાક દેવો તેમ જ નાશક તથા દાનવોને આવી બને શક્તિની કથા પર જુદાં જુદાં અંશોમાં

નેવામાં આવે છે. પરંતુ બ્યારથી મનુષ્ય વર્તમાન સ્થિતિ છે તેવું થયું ત્યારથી એ નેત્ર દ્રવણ બંધ પડી ગયું છે.

હવે આપણે જે બે સૂક્ષ્મ કંદ મસ્તકના મધ્યમાં છે તેમાંનો એક આ ત્રીજા નેત્રનું સ્થાન છે એ વાત સમજવાની છે. આ બે કંદને ઈંગ્રેજીમાં “ પીટ્યુટરી બોડી ” તથા “ પાઇનીઅળ ગ્લાન્ડ ” એવાં નામ આપવામાં આવે છે. ઘણી વિગતથી મગજની સમજ આપવામાં આવે છે એવાં પુસ્તકો વિના સામાન્ય જ્ઞાન આપનારાં પુસ્તકોમાં આ કંદોની નામ ઉપરાંત વિશેષ હકીકત આપવામાં આવતી નથી, તેનું કારણ એ છે કે વર્તમાન શારીરશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ તેઓની ગણના કાં તો કોઈ બવિષ્યમાં થવાનાં અંગના બીજા માત્ર છે એમ કરે છે અથવા તો કાંઈ તે વર્તમાન કાળમાં કાર્ય કરતાં નથી માટે તે સંબંધી કાંઈ હકીકત જણાવવા જેવી નથી એમ કરે છે. પરંતુ કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તેની હકીકત આપેલી છે અને તેઓની સમજ પ્રમાણે તેઓ એવું વર્ણન આપે છે કે:—

“ પાઇનીઅલ ગ્લાન્ડ ” જેને “ કોનેરીઆમ ” પણ કહે છે તે લંબગોળ કંદ છે. તે માત્ર ત્રણ ચાર દોરા વાર છે. તેનો રંગ ઘેરા મેશો રાતો છે. તે મગજમાં જેને “ થર્ડ વેન્ડ્રીકલ ” કહે છે તેના પાછલા ભાગ સાથે જોડાયેલો છે. તેના તળીઆમાં બે જીણાં રનાયુ જેવાં તંતુઓ છે તેથી તે મગજ સાથે જોડાયેલ છે અને આ તંતુઓ આગળ વધી આંખોની નાડીઓના મૂળ તરફ જતાં નેવામાં આવે છે. આંખોની નાડીઓના બે સમૂહ છે તે પાછળ વધતાં સંકોચાતા નર્થ એકઠા થાય છે અને જ્યાં એકત્ર થયા પછી “ પાઇનીઅલ ગ્લાન્ડ ” ના આધારભૂત થઈ રહે છે. આ વર્ણન “ પાઇનીઅલ ગ્લાન્ડ ” અને નેત્રોનો સંબંધ સૂચવે છે. અને વિશેષ એમ પણ વર્ણન છે કે ત્યારે ગર્ભસ્થાનમાં બાલકનો પિંડ બંધાય છે ત્યારે પ્રથમ એ કંદના મૂળ પાસેથી નેત્રોનો આરંભ થતો નેવામાં આવે છે. એટલે કુદરતમાં આ ત્રીજા નેત્રનો સંબંધ વર્તમાન નેત્ર સાથે ચાલુ રાખવામાં આવેલ છે એમ નેવામાં આવે છે. આ વાતને ત્યારે પ્રાણી વિદ્યાશાસ્ત્રીઓ જે ન્યુઝીલેન્ડની એક જાતની ધરેણી તથા કેટલાંક પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓના માથામાં ત્રીજું નેત્ર નેવાની વાત સાથે મેળવીએ છીએ ત્યારે “ પાઇનીઅલ ગ્લાન્ડ ” પૂર્વના ત્રીજા નેત્રનું રહેલું નીશાન છે એમ માનવામાં કાંઈ ભૂલ થાય છે એમ કહેવામાં આવશે નહિ.

વળી દ્રેન્ય તત્ત્વવેત્તા દીકાતે એમ કહી ગયેલ છે કે “ પાઇનીઅલ ગ્લાન્ડ ” જીવને રહેવાનું સ્થાન છે. આ વાત અત્યારના પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને ગોઠશે નહિ, પણ તેનું અનુમાન બહુ બુલ બરેલું નથી. કેમકે શુભ વિધાના શિક્ષણ પ્રમાણે એ કંદ મનુષ્યના ઈન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાન કરતાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સાથે વધારે સંબંધ રાખે છે. વિકાસક્રમશઃ અને અભ્યાસ કરનારાં જે સૃષ્ટિના તે સંબંધીના સત્ય નિયમ જાણી શકે તો તેઓને તત્કાળ જાણવામાં આવે કે આ કંદ સંબંધે તેઓની જે માન્યતા છે તે કરતાં તે મનુષ્ય શરીરમાં વધારે અગત્યનું અંગ છે અને તેનો ખરેખરે વિકાસ થશે ત્યાં મનુષ્ય કાંઈક હાલ છે તે કરતાં બહુ જ પ્રકારનું થશે. વિકાસક્રમ અગર જે કે દૃઢિ પામતો કહેવામાં આવે છે પરંતુ સૃષ્ટિની ઘણી ક્રિયાનાં નિયમાનુસાર આમાં પણ દૃઢિ સાથે તેનું પરિવર્તન થયે જાય છે. જે “ પાઇ-

નીચળ ગ્લાન્ડ " એક સમયે જાગૃત હતો અને વિસ્તૃત દૃષ્ટિનું સાધન હતું તે વિચારકમના નિયમને આધીન થઈ કાર્ય કરતો બંધ પડી ગયો. પરંતુ તેનો સમજ નાશ થયો નથી, એટલે તેનો સૃષ્ટિનાં નિયંત્રણે બંધાયેલાં કાંઈ લાભ લેવા ધારેલો હશે એમ અનુમાન થઈ શકે છે. પ્રાચીન શોધ કરનારાઓને " મેસોઝોઇક " યુગમાં જે પ્રાણીઓ હતાં તેમાં પણ " રેપ્ટીલીઅન " જાતનાં પ્રાણીઓમાં તપાસ કરતાં ખાસ જણાય છે કે તેઓની પાળાણ રૂપ થઈ ગયેલા માયાની ખોપરીમાં એક છિદ્ર દેખાય છે તેનું પ્રયોજન કાંઈ બીજું સમજી શકાતું નથી. પરંતુ તે ત્રીજું નેજ જ હોયું જોઈએ અને તેની જીવતી અવસ્થામાં તે પૂર્ણ રીતે ખીલેલું હોયું જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. વળી કેટલાક સૃષ્ટિગતવેત્તાઓ તેમાં પણ દેશરોહ નામનો વિગ્નાનશાસ્ત્રી એવું કહે છે કે વર્તમાન કાળમાં કેટલાંક પેટ આલનારાં પ્રાણીઓની ખોપરીમાં એક બીગડું જોવામાં આવે છે. તેના ઉપર જડી ચામડી આગ્રહિત થયેલી છે હતાં જેવી રીતે એક માણસની આંખ ઉપર પાટો બાંધ્યો હોય તો પણ તે પ્રકાર છે કે અચકાર છે એટલું જાણી શકે છે તેવી રીતે આ પ્રાણીઓ પણ એ બીગડાવાળા સ્થાનથી એટલું જાણી શકે છે. તે ઉપરથી એવું ગ્રિહ થઈ શકે છે કે પૂર્વે કોઈ સમયે તે સ્થાને પૂર્ણ ખીલેલું ખુલ્લું નેજ હોયું જોઈએ.

પદાર્થવિગ્નાનશાસ્ત્રીઓ એ પ્રમાણે અત્યારે મરતકમાં ખોદું પડી ગયેલ જેવું એક ન્દાનું સરખું અંગ છે તે એક નેજ હતું અને પુરાણા સમયમાં વર્તમાન સમયના નેજના જેવું કાર્ય કરતું હતું એવું અનુમાન કરી કાંઈક સિદ્ધાન્ત ઉપર પણ આવ્યા છે; પરંતુ તેઓ માત્ર જડ પદાર્થના અભ્યાસી હોવાથી તેઓ કદી પણ તે સંબંધી સત્ય વાત જાણી શકવાના નથી. કારણકે જીવાત્મા સંબંધી વાત તો તેઓ દસી કાઢે છે. પણ કોઈ કોઈ તત્ત્વવેત્તાને સત્ય જાન થયેલું જણાય છે. ઉપર કહેલા દીકાતે નામના ક્રેન્ચ તત્ત્વવેત્તા આગળ ચાલી એમ પણ કહે છે કે જીવ આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત છે એ ખરું છે તો પણ તેને પોતાનું કાર્ય કરવા માટે કોઈ વિશેષ સ્થાનની આવશ્યકતા લાગે છે. આ સ્થાન કોઈ બીજું જોવામાં આવતું નથી પણ આ સૂક્ષ્મ કંદ છે તે છે એમ લાગે છે. તે મગજમાં જાણે છુટો બાંધેલો હોય તેવો દેખાય છે, પરંતુ તેનું કાર્ય મગજથી સ્વતંત્ર રહી તે કરતો જાય છે. કારણ કે મગજમાંની નાળોમાં જે " એનીમલ રિપરીટ " અથવા સ્થૂળ પ્રાણ વહે છે તેનાથી એ કંદ સદજમાં હોયોળા ખાય છે.

વર્તમાન વિગ્નાનશાસ્ત્રવેત્તાઓ આટલે મુધી આવેલા છે. તેઓ જો જરા આગળ વધી શકે તો એ " પાર્થનીચલ ગ્લાન્ડ " ની મદદતા સદજ સમજી શકે. પણ અત્યારે તેઓનો જડવાદ હજી ચાલુ છે ત્યાં મુધી એ આશા રાખવી વ્યર્થ છે. પરંતુ ક્રમે ક્રમે તેઓ ઠેકાણે આવશે એમ માનવામાં કાંઈ નિરાશ થવાપણું નથી. ક્રમકે એ વિદ્વાનેનું એક એ વિશેષ લક્ષણ જોવામાં આવેલું છે કે અમુક સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ વાત નવીન પ્રથમ પ્રસિદ્ધિમાં કોઈ લાવે ત્યારે એક વાર તો તેને દસી કાઢે, પછી તેની સામે વિવાદમાં ઉતરે અને અંતે ત્યારે જોવામાં આવે કે તે વાત તો પ્રતિદિન દૃઢ પગ પેસારો કરતી જાય છે એકલે તેને નાખતરે પોતાની કરી સ્થાપિત કરે છે. આવી રીતે " મેસમેરીઝમ, " " કલ્ચેરવોલન્સ, " " યોટ ટ્રાન્સફરન્સ " " કલેર ઓડીઅન્સ " " ઇથર " ઇત્યાદિ ઘણી વાતો સામાન્ય માન્યતામાં આવી છે.

માટે શુભવિધાનો આ ત્રીજા નેત્ર સંબંધી જે સિદ્ધાન્ત છે તે અત્યારે જણાવવામાં કાંઈ બાધ લાગતો નથી, કેમકે બવિષ્યમાં તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત રૂપે અદ્યુય થશે એમાં કાંઈ બહુ શંકા રાખવાની નથી.

શુભવિધાના ગ્રંથોમાં લખે છે કે એક સમયે જ્યારે મનુષ્ય અર્ધનરનારીરૂપ હતું ત્યારે આ નેત્ર તેના મસ્તકમાં ખુલ્લું હતું અને તે વડે પોતાનો દર્શનનો સર્વ વ્યવહાર ચલાવી શકતું એટલું જ નહિ પણ તેની શક્તિ એટલી વિશેષ હતી કે તે જીર્ણ લોક પણ જોઈ શકતું, એટલે તે સમયે મનુષ્ય તેમ જ દેવની દૃષ્ટિ સમાન હતી. વિકાસક્રમમાં મનુષ્ય જેમ આગળ વધવા લાગ્યું તેમ તેનાં શરીર વિશેષ સ્થૂળ થવા લાગ્યાં, સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોની પેતાની શક્તિઓ નાશ પામવા લાગી અને નર તથા નારીનાં સંયુક્ત શરીર ધીમે ધીમે બદલાઈ પુરૂષ તથા સ્ત્રીના પૃથક્ પૃથક્ શરીર થવા લાગ્યાં. આ સમયમાં મનુષ્યને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાની સાથે સ્ત્રીસંગની વૃત્તિ અત્યંત અચલ થાય છે તેથી મનુષ્યની ઇચ્છાશક્તિ અધોગતિ પામે છે, અને પ્રથમ જે કાર્ય તેની ઉચ્ચ વૃત્તિથી પાર પડતું તે પાર પાડવામાં હવે અધોવૃત્તિ થાય છે. આવી સ્થિતિ થવાથી દિવ્ય જ્ઞાનશક્તિનો ક્રમે ક્રમે ઘટારો થતો જાય છે એટલે તેની સ્થૂળ કામનાનું બળ વૃદ્ધિ પામે છે તે છેવટ એવી દશા થાય છે કે સ્થૂળ કામના પ્રાધાન્ય પામે છે અને દિવ્ય જ્ઞાન શક્તિનું નીશાન પણ જણાતું નથી. એ જ્ઞાન શક્તિનું અંગ પેલા “પાનિઅલ ગ્લાન્ડ” હતો. તે પૂર્વે સારી રીતે વિકાસ પામેલો હતો તેનું કાર્ય યથાસ્થિત થતું હતું. એ જ જ્ઞાનચક્ષુ, દિવ્યચક્ષુ અથવા ત્રીજું નેત્ર હતું. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ વાસ્તવિક રીતે તો એ સમયમાં તે એક જ નેત્ર હતું અને આપણું હાલનાં એ નેત્ર તો પાછળથી પ્રાદુર્ભાવ પામ્યો. પરંતુ કાંઈકે રામય એવો હતો કે જ્યારે એ ત્રણે સાથે હતાં તેથી કેટલાંક દેવો તથા દેવીનાં રૂપ ત્રિનેત્રવાળાં કલ્પવામાં આવ્યાં છે. તે સમયનાં કેટલાંક મનુષ્યોને જ્યારે સ્થૂળ કામનાનો સ્વાદ લાગ્યો તે સાથે આ ઇચ્છા શક્તિ હજી દૂળપ્રદ હોવાથી તેઓએ તેનો દુરુપયોગ કરવા માંડ્યો એટલે તેઓનાં દુષ્ટ કર્મ વધવા લાગ્યાં. એમ થતાં થતાં સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર તે દૃષ્ટિ કેવળ બંધ પડી ગઈ. મનુષ્યની અકલ વધી, તર્ક શક્તિએ કાંઈક અંશે પેલી નાશ પામેલી શક્તિની જગાે પુરવા માંડી; પરંતુ તર્કમાં જીલ થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ આંતરજ્ઞાનમાં જીલ થાય નહિ એ સ્પષ્ટ વાત છે. આવી સ્થિતિમાં મનુષ્યના વિચાર કરવાનું સાધન મગજ છે તેની રચનામાં ફેરફાર થતો ગયો, અને તેમાં “મેડુલા ઓબ્લોંગેટા” નામનો એક અગત્યનો કંદ છે તેની અંદર ગ્રાન્-દ્રિયો તથા કર્મદ્રિયોનાં મૂળ રોપાઈ શારીરિક કાર્યો ચલાવું મથક ત્યાં બંધાણું અને “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” ને ટાળી દઈ પાછળ ખસેડી મુક્યો. ક્યેન નામનો એક શરીરશાસ્ત્રી મગજની રચના સંબંધી લખતાં એ “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” નો હેવાલ આપે છે તે ઉપરથી શુભવિધાના સિદ્ધાન્તોને પૂર્ણ રેકા મળે છે. તે લખે છે કે મગજની અંદરની રચના સંબંધી વિચાર કરતાં “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” અને “પિટીયુટરી બોડી” એ કેટલીક રીતે રસિક જ્ઞાન આપે છે. આ હકીકત ખરી છે કેમકે જો મગજનો પાછળનો ભાગ હાલ જોડેલો વૃદ્ધિ પામેલો છે તે ન હોત તો મસ્તકની પાછળનું ઢાંકણ જેવું જે હાડકું છે તે ખસેડતાં વેંત જ “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” આપણા જીવમાં આવી શકત. પરંતુ એ પાછળના ભાગમાં હાલ “મેડુલા ઓબ્લોંગેટા” સ્થાપિત થયેલ છે અને “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” આ સમયમાં નકામો

યર્ધ જવાથી છેક સૂક્ષ્મ સ્થિતિમા માત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે એટલે વર્તમાન શારીરશાસ્ત્રીઓ ધણે ભાગે તેની અગત્યતા સમજતા નથી, પણ ઉપર કહ્યું તેવા યોગ વિદ્વાનો તેની ખરી સ્થિતિ સમજે છે ખરા તો પણ શુભવિધામા તેની મહત્તા જણાવી છે તેટલે અંગે તો નહિ જ

“ પાર્થનીઅળ ગ્વાન્ડ ” યોગીઓની જ્ઞાન અથવા દિવ્ય ચત્તુ છે યોગશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે મનુષ્ય ન્યારે અભ્યાસ કરી સુપુમ્ણા નાડી ચાલતી કરે છે અને તેમા યર્ધ વહન કરતો પ્રાણ કુંડલિનીને જાગ્રત કરી તે નાડી ઢાલ મગજમા દોરે છે ત્યારે તે કુંડલિની “ ગેશ્લા ઓબ્લોગેટા ” ના કંદને જોડતી ઢાળી આ “ પાર્થનીઅળ ગ્વાન્ડ ” ને ધક્કે મારે છે. એથી કરી તે ગતિમાન થાય છે અને તેમ થતા જ તેની પૂર્વની શક્તિ ખીનીનીકળે છે અને વિશ્વદર્શન થાય છે. જે યોગ કરનારને ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિમાનુ જ્ઞાન હોય છે તેઓ તે સંજ્ઞા પ્રદેશનુ વર્ણન સમજી શકે છે, પત્તુ જેને તેનુ જ્ઞાન હોય નથી તેઓને અવધ્યે તેજનો પુજા જોવામા આવે છે અને તે સાથે જો કાર્ક દષ્ટ હોય તો તેનુ દર્શન થાય છે આની રીતિનુ દર્શન થવામા અગમ્ય છે તેને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ‘ પાર્થનીઅળ ગ્વાન્ડ ’ કહે છે શાસ્ત્રોમા તેને દિ ચત્તુ નામ આપે છે એ ચત્તુ જાગ્રત નાથી દેશાંગ તથા વસ્તુની પરિચિત્તા દ્વં થાય છે અને એ જથ્થે જોડેલો મનુષ્ય સમગ્ર દર્શન કરી શકે છે આવી શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્ય અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પત્તુ તેમા અમ તેમ જ પવિત્રતાની આવશ્યકતા છે અમ કરવાનુ એટલા માટે કે તે કાર્ય એમએક મિદ્ધ ચત્તુ નથી પણ ક્રમે ક્રમે યર્ધ શકે છે, અને પવિત્રતા એટલા માટે કે જે શક્તિ પૂર્વ હતી તેનુ સાધન અંગે પેનો “ પાર્થનીઅળ ગ્વાન્ડ ” જોટો પડયો તેનુ કારણ મનુષ્યની સ્ત્રીસગની દ્વં કામના હતી. માટે તે કામના તથા તેને લગતી ક્રિયા જ્યાં સુધી મનુષ્યને રોકી રાખે છે ત્યાં સુધી તેનું મન સ્થિર અને એમગ્ર ચત્તુ નથી એટલે જ્ઞાનચર્ય તથા તેના અગતા નિયમો પાળવાથી એ પવિત્રતા જળવાય છે આવા રીતનું ન્યારે વર્તન સિદ્ધ યર્ધ શકે છે ત્યારે મનુષ્યની એ ચત્તુ ખુલે છે વ્યાસ મુનિએ મનુષ્યને જે તાત્કાલિક એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી હતી તેવી રીતે મહાત્માઓ યોગ્ય પુરૂષને યોગ સમય માટે કરી શકે છે અને જે માર્ય પગલું તે કનવામા આવ્યું હોય છે તે પંપૂર્ણ થતા કરી તેની પૂર્વની સ્થિતિમા તે આવી જાય છે એ શક્તિ તેની પોતાના પુરૂષાર્થથી પ્રાપ્ત કરેલી નહિ હોવાથી તેની ઈચ્છા પ્રમાણે કામમા આ શક્તી નથી.

ઉપર જે પ્રમાણથી દિ ચત્તુ અથવા ત્રીજુ નેત્ર કહે છે તેનુ અસ્તિત્વ દર્શાવવામા આવ્યું છે તથા તેમા જે શક્તિ રહેલી છે તે પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્યનું જ્ઞાન કેટલું વિસ્તૃત થાય છે એ વાત ચચાર્ય સમજવાથી ધર્મ શાસ્ત્રોમા તેમ જ પુરાણાદિક ગ્રંથોમા એવી વાતો સંજોડી છે તે કેવળ કપોળકલ્પિત નથી એમ વાચક વર્ગને ખાત્રી થશે

દુલેરાય મહીપતરામ ઓઝા,

ગુજરાતી ભાષા.

‘વસન્ત’ ના તન્ત્રી

સાહેબ,

નીચેનું ચર્ચાપત્ર ગુજરાતશાળાપત્રને મોકલ્યું હતું તે એ પત્રમાં દાખલ નથી કર્યું. માત્ર ડીસેમ્બર ૧૯૦૯ ના શાળાપત્રના પૃષ્ઠમાં શુદ્ધિપત્ર આપી એ દોષો બતાવવા માટે મહારા ઉપકાર માન્યોછે. પરંતુ એ ચર્ચાપત્ર પૂર્ણ રૂપે છપાયાથી ચર્ચાના વિષયનું ખરું સ્વરૂપ સમજી સકાય એમ છે. તેમજ મહેં બતાવેલા એક દોષ માટે એ શુદ્ધિપત્રમાં પણ મૌન છે. માટે આપના માસિકમાં એ ચર્ચાપત્રની નકલ પ્રગટ કરશો તો આભાર થશે.

પ્રસંગવશાત્ ઉમેરવાની જરૂર છે કે ડોક્ટર બ્રીઅર્સનના Linguistic Surveyના ‘રાજસ્થાની તથા ગુજરાતી’ ના ગ્રન્થમાં જેતાં જણાયછે કે મુઘાવબોધ ઔક્તિકનું નામ હેમાં દેવાયું નથી, માત્ર વગર નામે ધરાયેલ અથોછ; તેમજ કિદા અને દા માટે હેમાં *Kinda* અને *da* એમ જ છે, *Kinda* અને *da* નથી; તેથી એ સંબંધી મહેં બતાવેલા દોષ માટે એ વિદ્વાન જવાબદાર નથી; શાળાપત્રના લેખકનો જ પ્રમાદ ગણવો પડશે. શાળાપત્રે પોતાનો લેખ ડોક્ટર બ્રીઅર્સનના ગ્રન્થને આધારે લખ્યોછે તેથી આટલું બતાવવું આવશ્યક છે.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

આપનો

તા. ૯-૧-૧૦.

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

ચર્ચાપત્રની નકલ—

ગુજરાતી ભાષા,

ગુજરાત શાળાપત્રના તન્ત્રી

સાહેબ,

ઉપરના મધ્યાગાથી નોવેમ્બર ૧૯૦૯ ના શાળાપત્રમાં ચર્ચા આવીછે તે ખંડ ઉપયોગી અને જોષક છે. તે માટે જ હેમાં એ એક સંશયનાં સ્થળો વિશે મહારા વિચાર પ્રગટ કરવાની રજા લઉં છું.

- (૧) ‘મુઘાવબોધ ઔક્તિક’ નામનો વ્યાકરણનો ગ્રન્થ છે એમ આરમ્બના પૃષ્ઠમાં આપ જણાવોછો. પરંતુ ‘ઔક્તિક’ નહિ પણ ‘ઔક્તિક’ એમ ખરું નામ છે. મુઘાવબોધ ઔક્તિક એમ નામ હોવાથી બ્રમ થયો જણાયછે. ઔક્તિક=કિતિયોનો (વ્યાકરણના નિયમોનો) સંગ્રહ; એ ગ્રન્થને વ્યાકરણનું ભારે નામ ના આપતાં ‘ઔક્તિક’ એમ વિનીત નામ આપેલું જણાયછે. ઈ. સ. ૧૮૯૦ ના

x એ ગ્રન્થનું પૃ. ૩૨૭ પેરા ૨ નો જુવો.

૬ એ ગ્રન્થનું પૃ. ૩૨૮ ફૂટનોટ ૨ જુવો.

ઓગસ્ટ-સેપ્ટેમ્બર-અને નોવેમ્બરના ગુજરાત શાળાપત્રના અંકોમાં મુઘવાબોધ ઔક્તિકનું અવલોકન મહે પ્રગટ કર્યું હતું ત્હેમાં આ સ્થિતિ બતાવી હતી. એ અન્યના આરંભમાં

અર્હે પ્રગમ્ય મુઘવાનાં બોધહેતોર્વિધીયતે ।

પ્રાયઃ પ્રાકૃત લક્તીનાં કિંચિદામ્નાયસંપ્રદઃ ॥

એમ કહ્યુંછે; તેમ જ સમાપ્તિમાં—

લક્ષણાસવચનામ્બુધિવિન્દુ (Sic)

વિન્દુ વાળ કૃતમૂલિત વર્ષે ।

ઔક્તિકં વ્યધિત મુઘકૃતે શ્રી

દેવસુન્દરગુરુમરણુ. ॥

એ વચનમાં ‘ ઔક્તિક ’ એ સ્પષ્ટ નામ આપ્યુંછે; તે ઉપરથી મહારા વચનને પુષ્ટિ મળેછે.

(૨) પૃ. ૩૨૪ મે છેલ્લા પેરેઆશમાં આપ કહોછો કે પંજળીમાં “ ‘ કિડા ’ નું સંક્ષિપ્ત રૂપ ‘ ડા ’ છે. ”

અહિં અંગ્રેજી લિપિમાં લખેલા Kida અને da ઉપરથી જામ થઈ હત્યને બદલે મૂર્ધન્ય અક્ષર મૂકાયો જણાયછે. વસ્તુસ્થિતિ કિદા અને દા એમ છે. પંજળીમાં હત્ય દા જ બોલાયછે. સંસ્કૃત કૃતે, શૌરસેની કિદે,* ઉપરથી કિદા આવેલું જણાયછે. (એ જ કૃતે ઉપરથી કેરઅં મારફત ગુજ. કેરુ, અને કિઅઅ મારફત હિન્દી કા આવ્યાછે).

(૩) પૃ. ૩૨૫ મે એક નિયમ આપ હેવો બતાવેછો કે “ અપભ્રંશમાં ‘ ન ’ ને ‘ લ ’ રાખ્દની વચમાં હોયછે ત્હેનું ગુજરાતીમાં ‘ જુ ’ ને ‘ જ ’ થાયછે. ”

અહિં લકારનો ળકાર થવાના નિયમ માટે વાધો નથી. પણ નકારનો જુકાર થાયછે એ નિયમમાં મૂલગત ખામી એ છે કે અપભ્રંશમાં એ સ્થિતિમાં નકાર નહિ પણ જુકાર જ હોય છે. આપે આપેલા ઉદાહરણમાં જ તેમ જણાયછે. અપભ્રંશ—‘ ધજુઈ, ‘ ગુજ. ‘ ધજુ ’ એમ આપે બતાવ્યુંછે. તો જુ નો જ જુ છે, ત્હાં ન નો જુ થવાની વાત કંઠાં આવી ? સંસ્કૃત ન નો જ હેવે પ્રસંગે પ્રાકૃતમાં જુ થાયછે. (ગોળઃ) સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૨૨૮ જુવો); અને તે નિયમ અપભ્રંશમાં પણ પ્રવર્તેછે.

આ શિવાય કેટલીક અપ્રધાન બાબતની શક્યઓ છે તે દર્શાવી આપતું સ્થળ રોકવું ઉચિત હું નથી ધારતો.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

૩-૧૨-૦૯

આપનો

(સહી) નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

* તોરો નાદો શૌરસેન્યામયુક્તસ્ય । સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૪-૨૬૦ ને આધારે અનાદિર્ અસંયુક્ત ત નો દ થાયછે.

૨.
અંકીક—વિશે ચર્ચાપત્ર.

‘વસન્ત’ ના તન્ત્રી

સાહેબ,

આ નીચેનું ચર્ચાપત્ર ગુજરાતશાળાપત્રને મોકલેલું. પણ તે સમય ના છાપતાં હીસે-
મ્બર ૧૯૦૯ ના અંકમાં જાહેરખબરોની છેવટના ભાગમાં મૂળ લેખમાં સુધારો વધારો
મહાસ ચર્ચાપત્રને લીધે કર્યાનું નોંધ્યું છે. તેથી આપના ‘વસન્ત’ માં એ ચર્ચાપત્ર પૂરું દાખલ
કરશે તો આભાર થશે.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

આપનો

તા. ૯-૧-૧૦.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

ચર્ચાપત્રની નકલ—

ગુજરાતશાળાપત્રના તન્ત્રી

સાહેબ,

જૂન—જુલાઈ ૧૯૦૯ ના ગુજરાતશાળાપત્રમાં “ગુજરાતી બાપામાં વપરાતા અને
ખીજ કેટલાક અરખી ફારસી શબ્દો”—એ મથાળાના લેખમાં પૃ. ૧૮૩ મે નીચે પ્રમાણે
નજરે પડે છે:—

“અંકીક (અ) લાલ રંગનો કીમતી પથ્થર. ખંભાતના અખાતમાં થાય છે.”

આ માહિતીમાં એ મહત્વની ભૂલ્યો જણાય છે, તે વિદ્યાર્થીઓને પદાર્થોનું ખરું જ્ઞાન
થવા માટે સુધારવાની જરૂર લાગે છે.

(૧) અંકીકનો પથ્થર લાલ રંગનો જ હોય છે એમ નથી. પરંતુ પીળા, કાળા, શૂરો,
ભૂખરો, શફેદ, વગેરે અનેક રંગનો હોય છે.

(૨) એ પથ્થર ખંભાતના અખાતમાં નથી થતો. સમુદ્રની એ ઉત્પત્તિ નથી. ખં-
ભાતમાં તો માત્ર એ પથ્થરને સૂર્યના તાપમાં અને ભઠ્ઠીમાં પકવી, પછી કરવતથી કાપી, વાંધ-
ણાથી ઘાટ ઘડી, વગેરે અનેક સંસ્કારથી રચના ત્હાંના કારીગરો કરે છે; એટલું જ. બાકી
એ પથ્થર ખંભાતમાં આવે છે તે તો સુખ્યત્વે કરીને રાજપીપળા સંસ્થાન, મોરબી રાજ્યનાં
ગામો, અમદાવાદ જિલ્લામાંનું રાણપુર, એલજીલું કપડવણજ, મુરત જિલ્લામાંનું તડકેશ્વર,
ચાળીસગાંવ, અને સારંગપુર—એ સ્થળોમાંથી.

આ વિશે લંબાણની જરૂર નથી, પરંતુ ત્રીજા ઇંગ્લિશ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ કોન્ફરન્સમાં Stone
Industry in Cambay એ વિષય ઉપર ખંભાતના દિવાન રા. બ. માધવરામ હર-
નારાયણ વ્યાસે એક લેખ રજૂ કર્યો હતો તે વાંચ્યાથી આ બાબતમાં ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન
મળી સકે એમ છે, તેથી તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચવું અયોગ્ય નહિ જણાય.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

આપનો

તા. ૨૫-૧૧-૦૯

(સહી) નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા.

શુન્નર જનસમાજમાં ટૂંકી વાર્તાના વાચન માટે ઉત્સુકતા વધતી જતી જોવામાં આવે છે એ ખતાવી આપે છે કે સાહિત્યના તે વિભાગ પ્રત્યે લોકોની પ્રાર્થાવિક.

અભિરચિ વૃદ્ધિગત થતી જાય છે. ટૂંકી વાર્તા, હાલ, માસિક, સાપ્તાહિક અને દૈનિક પત્રના એક આવશ્યક અને ઉપયોગી અંગ તથા અલંકાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. કેટલાક વાચકો લાંબી નવલકથાના વાચન કરતાં ટૂંકી વાર્તાના વાચનને વધારે પસંદ કરે છે. જગતના હાલના સ્પર્ધાના, મારામારીના, દોડાદોડીના સમયમાં જનસમૂહનો સાહિત્ય પ્રત્યે ખાસ પ્રીતિ ધરાવનાર વર્ગ જ માત્ર લાંબાં પુસ્તકો, ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા, અવલોકવા, તકલીફ લે છે. તેઓ જ માત્ર શ્રમયુક્ત વાચન માટે ધૈર્ય રાખી રહે છે. કથાસાહિત્યમાં લાંબી નવલકથા કરતાં ટૂંકી વાર્તા વાંચવા તરફ, જેનું વાચન અલ્પ સમયમાં પતી જાય તેવી વાર્તાઓ વાંચવા તરફ, લોકોની રુચિ વધતી જતી હોવાથી, તે લખવાના પ્રયાસ પણ જગતની લગભગ-દરેક ભાષામાં વધતા જાય છે. યુરોપ, અમેરિકામાં ટૂંકી વાર્તાનું મહત્વ, તેનું ગૌરવ એટલું વધ્યું છે કે લેખનપ્રદેશના તે વિભાગે, એક ઉચ્ચ કલાવિધાન, એક કલા તરીકે સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન સંપાદન કર્યું છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. આ મહત્વના વિષય સંબંધે કાંઈક ઉપયોગી માહિતી શુન્નર સાહિત્યપ્રેમી સમાજ સમક્ષ રજુ કરાય તો ઠીક એ વિચારથી આ લેખ તૈયાર કરવા ઉચિત ધાર્યું છે.

વિદેહ નારાયણ હેમચંદ્રે “ નવલકથા વિષે ચર્ચા ” એ નામના નાના ગ્રંથમાં, તેમ રા. રણછતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ મહુમ નરસિંહરાવ ધ્રુવવાળા “ સાહિત્ય ” માસિકમાં ટૂંકી વાર્તા વિષે કેટલુંક સંક્ષિપ્ત પણ જણાવ્યા જેનું વિવેચન કર્યું છે. નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા વિષેના આપણા પચાસનો ઉદ્ભવ, મુખ્યત્વે કરીને, તે પ્રકારના અંગ્રેજી સાહિત્ય પરથી થયેલો છે એટલે તે વિષેના ઉપર જણાવેલા બન્ને લેખકોના વિચારમાં, તેમ, આ લેખમાં કાંઈક સામ્ય દૃષ્ટિગોચર થવાનો સંભવ છે. પરંતુ “ ટૂંકી વાર્તાની ” સાહિત્યમાં જે વાસ્તવિક ઉપયોગિતા છે, સાહિત્યના તે વિભાગને વિકાસની જે જરૂર છે તે બોતાં તે વિષય ઉપર જેમ બને તેમ વધારે પ્રકાશ પડવાની આવશ્યકતા છે.

સાહિત્યના જે પ્રદેશ પર સામાન્ય જનસમાજનું વિશેષ લક્ષ, સાહિત્યના જે વિભાગનું વાચન વધારે, તે સમાજનું હિત વા અહિત કરવાને વધારે શક્તિમાન વાર્તાના વાચનની ચર્ચા શકે છે. નાટકની રચના નવલકથા કરતાં વધારે સ્પષ્ટ, વધારે લોકપ્રિયતા. દુર્ઘટ છતાં, નવલકથાની રચનામાં એવા લોકપ્રિય અંશો રહેલા છે, કેઈ પણ કાળના જનસમાજનું, માનવ સ્વભાવનું, લોકોની મનોવૃત્તિ-ઓનું, મનોવ્યાપારનું ચિત્ર આપવા માટે કથાસાહિત્યમાં, નવલકથા, વાર્તામાં એવી ચોખ્ખતા રહેલી છે કે સાહિત્યના કાઈ પણ અન્ય અંગ કરતાં, વાર્તાનું વાચન લોકોમાં ઘણું વધી પડ્યું છે.

અનુભવ ઉપરથી, તેમ લાયબ્રેરીઓનાં રેજીસ્ટરો ઉપરથી માલુમ પડ્યું છે કે સાહિત્યની

અન્ય કોઈ શાખા કરતાં કથાનાં પુસ્તકો લોકોમાં વધારે વંચાય છે. નવલકથા અને વાર્તાનાં, ઉત્તમ આદર્શપૂર્ણ, પુસ્તકો લખવા તરફ ધ્યાન આપવાં આવે તો તે વધારે ઉપયોગી થઈ પડે, લોકજીવનને ઉચ્ચ, અને ઉચ્ચત કરવામાં સાહાય્યજૂત થાય એ નિઃસંશય છે. ધણા લોકો નવલકથા અને વાર્તાના લેખનને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી. તેને હલકા પ્રકારનું સાહિત્ય ગણવામાં આવે છે. તેનું તેમ, નાટકોનું વાચન પણ હલકું ગણાય છે. શુન્નરાત્રી બાપામાં સામાન્ય રીતે સારાં નાટક લખાયાં નથી, તેમ બજવાતાં નાટકની આસપાસ, કેટલાક એવા મહિન સંજોગો જેવામાં આવે છે કે નાટક નામ તિરસ્કારને પાત્ર થઈ પડ્યું છે એ વાત ખરી છે પરંતુ શુન્નરાત્રી કથાસાહિત્યના વાચન માટે થોડે અંશે પણ તિરસ્કાર જેવામાં આવતો હોય તો તે મારા ધારવા પ્રમાણે કેટલીક હલકી અંગ્રેજી નવલકથાઓ અને તેનાં ભાર્યાતર વા અનુવાદને લીધે છે. ચિકટર છુગો, આર્સે ડિકન્સ અને સ્કોટના આ દિશાના પ્રયાસ, તેમની મહાન કૃતિયો જેમના જેવામાં આવ્યાં હોય છે તેમનો આવો અભિપ્રાય થતો નથી. કથાસાહિત્યનું વાચન ઘણાને પ્રિય અને અનુકૂળ હોઈ તે અન્ય સર્વ કલાઓ કરતાં વધારે લોકપ્રિય કલા યવાનો સંભવ છે.

કોઈ પણ પ્રકારના આપણા વિચારો અગર વૃત્તિઓનું પ્રાકટ્ય, કોઈ પણ પ્રકારનું સૌન્દર્ય અનુભવવાની આપણી શક્તિનું આકર્ષણ કરી શકતું નથી ત્યાં સુધી કલાની આવશ્યકતા. તે પ્રાકટ્યમાં કલાની ન્યૂનતા છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. અમુક લાગણી અગર વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવાની કોઈ પણ પ્રકારની આપણી પદ્ધતિ, જ્યારે સૌન્દર્યને અનુભવવાની આપણી મગજ અને હૃદયની શક્તિઓનું રસગતાનું આકર્ષણ કરે છે ત્યારે જ તેમાં કલા છે એમ કહી શકાય છે. દૂંડી વાર્તાની રચનામાં પણ કલાની આવશ્યકતા છે, કારણ કે જ્યાં તેનું લેખન વાચકવર્ગની રસગતા સમક્ષ, સૌન્દર્ય પિંજાવવાની તેની શક્તિઓ સન્મુખ, સન્તોષજનક સામગ્રી રજુ કરી શકતું નથી ત્યાં સુધી તે લેખન દોષયુક્ત ગણવાનો હરેક સંભવ છે. કુદરતથી, સ્વભાવતઃ—પ્રાકૃતિક સ્વરૂપમાં—કોઈ પણ વસ્તુ ગમે તેવી સુંદર હોય, પરંતુ તે જેવી હોય તેવી બતાવવા ઉપરાંત તેનું અનુકરણ રજુ કરવા ઉપરાંત, કલ્પનાની સામગ્રી ઉમેરી તેમાં રંગની પૂર્તિ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે એક કલા તરીકે આકર્ષણ કરી શકે નહિ, વિનય પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

હાલ જે સ્વરૂપમાં, દૂંડી વાર્તા માત્રમ પડે છે, તેનો મૂળ સંબંધ સામયિક સાહિત્ય, દૈનિક, સાપ્તાહિક, તેમ માસિક પત્રો સાથે છે. એમ કહીએ તો પણ દૂંડી વાર્તાનું સ્થાન. કેટલેક અંશે ખોટું નથી કે ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકાની મારફત અત્રે પણ તેનો ઉદય માસિક, અઠવાડિક, અગર દૈનિક પત્રોની સાથે થયો છે. દૂંડી વાર્તાઓના લેખનનો આરમ્ભ રૂઝાર્ડ કિપ્લીંગ અને એન્ડ્રીય જ્ઞેવા લેખકોએ સામયિક પત્રોમાં કર્યો હતો તેમ આપણા શુન્નર સાહિત્યની હાલના સ્વરૂપની દૂંડી વાર્તાઓ લખવાનું પણ “શુભાર્થ સમાચાર” જેવાં પારસી વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં શરૂ થયું હતું.

દૂંડી વાર્તાઓનો એક પુસ્તક તરીકેનો સંગ્રહ હીક છે પરંતુ દૂંડી વાર્તાનું ચોખ્ખું અને મજા સ્થાન દૈનિક, સાપ્તાહિક અગર માસિક પત્ર છે. દૂંડી વાર્તાઓનાં પુસ્તક, વાર્તાના

સંઘર્ષ વાંચી તેની કાંઈ અસર ગ્રહણ કરવી હોય તો એકી સાથે તે વાર્તાઓ વાંચવી રમ-ભરી અથવા લાભકારક થઈ પડતી નથી, કારણ કે ટૂંકી વાર્તાના સંઘર્ષમાં વિષયો ભિન્ન ભિન્ન, લાખા ટૂંકા, તેમ જૂદી જૂદી અગત્યના હોય છે. આથી, એક વાર્તા વાંચી સાથે ને સાથે બીજી શરૂ કરવાથી પહેલીની અસર અને મહત્વમાં વિક્ષેપ આવે છે.

વાર્તા-સંઘર્ષની જૂદી જૂદી વાર્તાઓની સારી કદર થવા માટે, તેના વાચનની ખારીકી અને મજા માટે, સમયને કેટલેક અનંતરે તે વાંચવી ઠીક થઈ પડે છે આ રીતે જોતાં. અનંતરે અનંતરે, મુદતે પ્રગટ થતા પત્રો, ટૂંકી વાર્તાઓ માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ સ્થાન છે એ બિના સિદ્ધ થાય છે.

બોલવું, વાતચિત કરવી, સવાદ, વાર્તા કહેવી, વાર્તા સાંભળવી, એ માનવ સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને વાણીના ઉદયદાગથી જોવામાં આવે છે. બાળવયમાં, માતા કથાસાહિત્યનો પિતા કે વડીલ બાઈ પહેનના બોળામાં, બ્લાવથી, આનંદથી ઉભગતે ઇતિહાસ હૃદયે, ઉમળકા અને ઉત્સાહ મહિત, “અકવાચકથી” ની, “સેન-બાઈ” ની, “ચાંદા સુન્ન” આદિની વાર્તાઓ કાણે નથી સાંભળી? આ વય પછી છોકરાને તેમની શાળાના પુસ્તકોની વાર્તાઓ, કહાણીઓ વાંચનાનો પ્રસંગ આવે છે. ધીરે ધીરે તેઓ “પર્યોપાખ્યાન,” “અરેબિયન નાઇટ્સ” આદિ કથાઓ વાંચતા થાય છે. ઘેર પણ સગા વહાલાને ત્યાં, રમત ગમતમાં પણ, ભાટચારણ, ભરથરીઓ, માણ-ભટ્ટા અને બીજાઓને મુખે કથા શ્રવણ કરવાના પ્રસંગ તેમને મળે છે. યુવાવસ્થામાં તેઓ ઘણે ભાગે પ્રેમકથાઓ અને હિરેકગીવ વાર્તાઓનું વાંચન પસંદ કરે છે. પુષ્પ વયે, સ્કેટ, અગર છુગોની, ટ્રિનિટી અગર હિકન્સની, વિદેહ માત્સર મણિલાલ નલુભાઈની “યુવા-બમિદ” જેવી કથાઓ વાંચવામાં તેમને રમ પડે છે આપણી પ્રાચીન કથાઓ, ઉપકથાઓ, આખ્યાનો, ભાટ ચારણની વાતો, રાસા, રાસડા, ગુન્દરાતી પ્રાચીન કવિતામાં રહેલી વાર્તાઓ, આખ્યાનો, ચન્નિ, ઇતિહાસ, નાટકો અને નૌવેશો, તે સાથે સાથે જ કવાયી લખાતી ટૂંકી વાર્તાઓ, વાર્તાનું દીર્ઘકાલનું અસ્તિત્વ, તેમ કથાસાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રકટ કરે છે.

હિંદુસ્થાનના કથાસાહિત્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ યુરોપના તે પ્રકારના સાહિત્યના વિકાસને ઘણે ભાગે મળતો આવે છે. નવલકથાના ઉદ્ભવ પહેલાંના કથાસાહિત્યનો આ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસીશું તો મોલમ પડશે કે વેદમાં પણ ટૂંકા ટૂંકા આખ્યાન, વાર્તાના અંશ જોવામાં આવે છે. “રામાયણ” અને “મહાભારત,” કથા, ઉપકથાઓ અને આખ્યાનોના મહાસાગર છે. “કથાસરિત્ સાગર,” “પંચતંત્ર,” આદિ વાર્તાગ્રંથો જોઈએ તો આપણા કથાસાહિત્યનો ઉદ્ભવ યુરોપના કથા સાહિત્ય કરતા જૂનો છે. ઇટલિના લેખક બોર્ગિયો-કુત કેમેરોની વાર્તાઓથી, યુરોપમાં વાર્તાના ગદ્યસાહિત્યનો ઉદય થયો એમ માનવામાં આવે છે હિંદુસ્થાનમાં “કથાસન્તિસાગર,” “પંચતંત્ર” આદિ ગ્રંથો પછી પણ વધારે સરકારશીન ગ્રંથો તરીકે મુખ્યપુસ્તક “વાસવદત્તા,” દરકીકૃત “દશકુમાર-ચરિત” અને બાણભટ્ટકૃત “કાન્નખરી” જોવામાં આવે છે. યુરોપીય કથાસાહિત્ય અને યુજર્નર કથાસાહિત્યના ઉદ્ભવમાં પણ સામ્ય છે ગદ્ય કરતા પદ્ય જેમ ઘણી ભાષામાં પહેલું લખાયું છે તેમ યુજર્નરની ભાષામાં વાર્તા પણ પ્રથમ કવિતામાં લખાઈ છે. આખ્યાન અને

વાર્તાના અંશ, નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ અને શામળ આદિ કવિઓની કવિતામાં જોવામાં આવે છે. ત્રીક કવિ રોમરના ઇલિયડમાં, ઇંગ્લંડના આદ્ય કવિ ચૌસર અને બીજા કવિઓની કૃતિઓમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. દયારામ, દલપતરામ અને નર્મદાશંકરે પણ નાની વાર્તાઓ, વૃત્તાન્ત અને સંવાદ કવિતામાં લખ્યા છે. ગુજર્નર સાહિત્યમાં નવલકથાઓ લખાવા માંડી તે પહેલાંના કથાસાહિત્યનો ઘણો ખરો આધાર, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથો, ભાટ, ચારણો, અને ભરથરીઓના, રાસડા, રાસા, વાર્તાઓ જેન પ્રબંધો અને ફારસી કથાઓ, કિસ્સાઓ ઉપરથી લેવામાં આવ્યો છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ, શામળ આદિ કવિલિખિત ચરિત્રો અને આખ્યાનોમાં, આનાં પ્રમાણ દૃષ્ટિએ થાય છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ આદિ પ્રાચીન કવિઓએ લખેલાં ચરિત્રોમાં, તેમ આખ્યાનોમાં, વાર્તાના અંશ માત્ર જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં, પ્રથમ પદ્યવાર્તા નામે રસમંજરી વચ્ચરાજે લખી. વાર્તાના પૂરા અંશ પહેલ પહેલા શામળભટ્ટની વાર્તાઓમાં જોવામાં આવે છે. ગદ્ય વાર્તાઓ પ્રથમ લખનારા પારસીઓ છે. શરૂઆતમાં લખાયેલાં “ગુજરાત કાઠિયાવાડની વાર્તાઓ” જેવાં એકાદ બે પુસ્તક, ભાટચારણોને મુખે કહેવાતી વાર્તાઓના સંગ્રહ રૂપે પ્રકટ થયાં હતાં. પરંતુ શામળના સમય પછી, ગદ્યસાહિત્યના પ્રાદુર્ભાવ પછી, કથા કરતાં નાટકો લખવાનો માર્ગ લેખકોએ વધારે ગ્રહણ કર્યો. ગુજરાતી અગર કેળ પણ ભાષાના કથાસાહિત્યના વિકાસમાં નાટકોનો સમાવેશ કરવાનું કારણ એ જ છે કે નાટકમાં પણ વસ્તુતઃ કથાના જ અંશો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં નાટકીય સાહિત્યના ઉત્પાદક રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ છે. તેમના “લલિતા દુઃખદર્શક નાટક” માં કાંઈકે કલાવિધાન છે. છતાં “કાન્તા” નાટકના લેખક જેટલી સરળતા નાટ્યલેખનના પ્રદેશમાં કોઈએ મેળવી નથી. આ પછી નાટકના લેખન તરફ કોઈ વિશિષ્ટ લેખકે ધ્યાન આપ્યું નથી અને નવલકથાના લોકપ્રિય લેખન તેમ વાચન તરફ લોકોનું ધ્યાન વધારે હોવાથી હાલ તરત તો તે દિશાના ગુજર્નર લેખકોના પ્રયાસ મંદ છે એમ કહીએ તો ચાલે. અપવાદ તરીકે કહીએ તો રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ એક નાટક અસ્પ સમયમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર છે અને તે સાહિત્યમાં સાર્કીર્તિ પ્રાપ્ત કરશે એમ ધારી શકાય છે. નાટક પછી નવલકથાના લેખનનો આરંભ થયો છે. નવલકથાનું લેખન એ પ્રકારના પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું અનુકરણ છે. નવલકથાની રચના આ દેશની નથી. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ નવલકથા તરીકે “કરણધેરો” અને “વનરાજ આવડો” પ્રસિદ્ધ થયા. “સામુ વહુની લડાઈ” એ એક સાંસારિક નવલકથા છે. સુપ્રસિદ્ધ “સરસ્વતીચંદ્ર” આ પછી લખાયો. ખરી વાત છે કે એ પછી પણ નવલકથાના ગ્રંથો ઘણા પ્રકટ થયા છે અને થાય છે પરંતુ ખગાળી, મરાઠી અગર અંગ્રેજીનાં રૂપાન્તર શિવાય, આરંભથી માંડી અત્યાર સુધીના ૨૦-૨૫ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતના નવલકથાના લેખનમાં પાશ્ચાત્ય લેખકો જેવા કે સ્કોટ, ડિકન્સ, ફ્લિડ્ગ, ચેકરે, જેન ઓરિન્ટ, છુગે આદિની કલા આવી શકી નથી. “સરસ્વતીચંદ્ર” ને સમગ્ર રીતે જોઈએ તો નવલકથાના લેખન તરીકે તે નિષ્ફળતા માત્ર છે. સંસારચિત્ર, પાત્રલેખન, જીવનના મહાન પ્રસંગો વિશે ચર્ચા, મહાન વિચાર તેમાં છે. તે દૃષ્ટિએ જોવાર્ધનરામની તે મહાન કૃતિ અતુલ્ય છે છતાં નવલકથાના જે આવશ્યક અંશ, વસ્તુ સંવિધાન, વાર્તાનો રસિક અવિચિત્ર પ્રવાહ, આદિ જોઈએ તે તેમાં નથી. એ દૃષ્ટિએ જોતાં નવલકથા તરીકે “વિક્રમની વિશમી સદી” તેના કરતાં વધારે ઉચ્ચ છે એમ કદાચ કહીએ તો ખોટું નથી.

નવલકથાના અત્યાર સુધીના આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અંગ્રેજીની મુખ્ય છાપ છે, અને બંગાળી ભાષાની તે પછી છે. બંગાળી ઉપન્યાસ પણ અંગ્રેજીનું જ અનુકરણ છે છતાં તેની પોતાની જૂદી જ કંઈક છાપ ગુજર્નર કથાલેખન ઉપર પડી છે. બંગાળી કરતાં મહારાષ્ટ્ર સમીપ છતાં મરાઠી કાદમ્બરીની અસર, ગુજરાતી નવલકથાને થઈ નથી. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી, અસરથી, આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના જે કોઈ વિભાગનો પહેલો ઉદ્ભવ, વિકાસ થયો છે તો તે આપણા પારસી બિરાદરો વડે જ થયેલો છે. તેમને હાથે નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા લગભગ સાથે લખાયાં છે પરંતુ સામાન્ય ગુજર્નર સાહિત્યમાં નવલકથા પછી ફેટલેક સમયે, ટૂંકી વાર્તા લખાવા માંડી છે. “ગુજરાતની જૂની વાર્તાઓ” ઘણા વખત પહેલાં લખાઈ છે. ટૂંકી વાર્તાની શરૂઆત પિરેટ નારાયણ હેમચન્દ્રે ઘણા લાંબા વખત પહેલાં કરી હતી. પારસી માસિકોમાં ટૂંકી વાર્તાઓ ઘણા વખતથી પ્રકટ થાય છે છતાં તેનો મામાન્ય પ્રચાર, “વાર્તાવારિધિ,” “મુન્દરીસુગ્રોધ” અને “સાહિત્ય” માસિકોએ કર્યો છે.

પહેલી વાર્તા અને પછી નૌવેલ એમ કથા સાહિત્યનો ઉત્તતિ ક્રમ છે. વાર્તા, નવલકથાનું બાળક છે એમ નથી. વાર્તાનો વિકાસ, તેની અભિવૃદ્ધિ એ નવલકથા છે. છતાં કલા તરીકે ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો પ્રચાર, તેમ તે દિશાના પ્રયાસનો આરંભ નવલકથાની પછી થયો છે. કલા તરીકે ટૂંકી વાર્તાનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ ફ્રાન્સમાં થયો, તે પછી ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, જર્મની આદિ પ્રદેશોમાં થયો. ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાની માશક ટૂંકી વાર્તાનું હાલનું સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય છે અને ઘણે ભાગે અંગ્રેજી અને બંગાળીમાંથી, ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયું છે. ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન લેખકો પાત્રાલેખન, માનવચરિત્ર, મનોભાવ અને વૃત્તિઓનાં ચિત્ર પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપે છે ત્યારે અંગ્રેજી વાર્તાના લેખકો પ્રસંગ પર વધારે લક્ષ આપે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે રૂથ્થાઈ કિપ્લીંગ, ડેવિડ અને સ્ટિવન્સનનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. અમેરિકામાં જ્યાં ઇંગ્લેન્ડ કરતાં પણ ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો મહિમા વધતો જાય છે, જ્યાં તેના લેખનમાં ઘણાં ઉપયોગી અને નવીન તત્ત્વો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે અને હવુ પણ, જ્યાં તેની સામગ્રી, તેનાં સાધન વધારવાના ચતન આપુ છે ત્યાં એડગર એલન પો, હોયર્ન અને એટ હાર્ટના તે દિશાના પ્રયત્ન વિશિષ્ટ છે.

સાદી વાત અને ટૂંકી વાર્તામાં ફેર છે. માઠી વાત સરળ હોય છે. તેમાં કોઈ અરિત્ર અગર બતાવતું વર્ણન હોય છે. અમુક બતાવ આમ બન્યો તેટલું સાદી વાર્તા, નવલકથા અને જ તેમાં હોય છે. ટૂંકી વાર્તામાં કંઈક નવીન સંકલના, કંઈક નવીન ટૂંકી વાર્તાનામેક; તેનું અસર ઉપજાવે તેનું નાટકીય તત્વ હોય છે. એક અમુક લાક્ષ-સ્વરૂપ, તેની ઉપયોગિતા. શુક વસ્તુસ્થિતિનો વિકાસ ટૂંકી વાર્તા બતાવે છે.

નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તામાં રહેલા ભેદ આપણે વિચારીશું તો માલમ પડશે કે નવલકથામાં જ્યારે ઘણા પ્રસંગો, ઘણી બાબતો, ઘણી વાતો હોય છે ત્યારે ટૂંકી વાર્તામાં ઘણે ભાગે એક પ્રસંગ એક જ બાબત, એક જ વાત, અને તેનો ઉદ્દેશ, પરિણામ, અસર પણ એક જ હોય છે. નવલકથામાં અન્યત્રની જે વિશાલતા, તેમ વિશિષ્ટતા હોય છે તે ટૂંકી વાર્તામાં હોઈ શકતી નથી. નવલકથાનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી તેમાં કલાવિધાન, સુન્દરતા અને રસનો વધારે જમાવ થઈ શકે છે. કોઈ પણ પ્રસંગ તેમાં ઉપસ્થિત થઈ તેની સવિસ્તર ચર્ચા, તેનું

નિરાકરણ તે દારા બની શકે છે એ વાત ખરી છે પરંતુ વાચક વર્ગ ઉપર એક જ તની તાત્કાલિક છતાં સગડ છાપ લગાવવા માટે દૂંદી વાર્તા જેટલું તેનામાં બધા દૂંદીમાં પણ સારી દંઠ અસર કરવી એ બાબત, તેમ નવલકથા કરતાં દૂંદી વાર્તાના વાચકને ઝટ માલમ પડી આવે છે એ બાબત. જોતાં, દૂંદી વાર્તાનું લેખન સુસ્કેલ છે. વ્યવહાર, મનુષ્ય સ્વભાવ, જીવનની ઉત્તમ ભાવનાઓના આલેખન માટે, એક જ બનાવ, એક જ બિનાનું યથાર્થિય અને અસરકારક ચિત્ર રજૂ કરવા માટે યોગ્ય અનુકૂળતા કરી આપનાર તરીકે દૂંદી વાર્તાનું સૌન્દર્ય તેની ઉપયોગિતા, તેનું મહત્વ, તેનું મૂલ્ય હજી જોઈતું તેનું સમજવું નથી.

દૂંદી વાર્તાના લક્ષણ, તેના સ્વરૂપના સંબંધમાં બે મત છે. એક મત એમ માને છે કે દૂંદી વાર્તાનો ઉદ્ભવ, એક જ પ્રસંગ, એક જ બનાવ, એક જ પાત્ર, એક જ મનોવૃત્તિ, લેખકના હૃદયમાં જે તરંગ ઉત્પન્ન કરે છે, તે વડે થાય છે. બીજો વર્ગ એમ માને છે કે દૂંદી વાર્તા એ નવલકથાનું, નાનું, સાદું સ્વરૂપ છે. અમારું પોતાનું માનવું એમ છે કે દૂંદી વાર્તાનું વાસ્તવિક અને ઈષ્ટ સ્વરૂપ પહેલું બતાવવામાં આવ્યું છે તે છે. અને દૂંદી વાર્તામાં વિશેષ કરીને એક જ પાત્ર, એક જ પ્રસંગ, એક જ બનાવ, એક જ મનોવૃત્તિનું આલેખન હોય તો તે વધારે બલવાન થઈ શકે છે. છતાં દૂંદી વાર્તાનું તે સ્વરૂપ, સાધારણ રીતે, પાશ્ચાત્ય પ્રદેશો બ્યાં તેનો જન્મ છે, ત્યાં પણ રહ્યું નથી. ફ્રાન્સ અને રશિયાની ઘણી નાની વાર્તાઓમાં એક કરતાં વધારે પ્રસંગ અને પાત્ર હોય છે છતાં તેને દૂંદી વાર્તા કહેવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડ પણ હાલ, ઘણી રીતે આ બાબતમાં ફ્રાન્સનું અનુકરણ કરે છે. બંગાળી ભાષામાં પણ તે બન્નેનું અનુસરણ છે અને આપણું આ દિશાનું સાહિત્ય પણ તે સર્વની નકલ છે એટલે આપણામાં એ બન્ને પદ્ધતિના મિશ્રણનો સ્વીકાર થયો છે.

દૂંદી વાર્તા અને નવલકથામાં કેટલુંક મજતાપણું એવું છે કે ઉપર જણાવેલા તેમ બીજા, તે બન્ને વચ્ચેના ભેદ, સમજવાની જરૂર છે. નવલકથાકાર વિગતમાં ઉતરે છે ત્યારે દૂંદી વાર્તાના લેખનનો ઉદ્દેશ માત્ર સચનાત્મક હોય છે. પસંદગી કરવી, કેટલુંક બાદ કરવું, કેટલુંક દૂંદી કરવું એ દૂંદી વાર્તાના લેખનને માટે ઘણું અગત્યનું છે. વિદેહ નાસાયણ હેમચન્દ્ર જણાવ્યું છે તેમ અંગ્રેજ સોનેટ અને મહાકાવ્ય એ બન્નેમાં જે ખૂબી છે છતાં તેમાં જે ફેર છે તે ખૂબી તથા ભેદ નાની વાર્તા અને નવલકથામાં છે. નવલકથામાં વર્ણન, વિચાર, આદિ વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આગમાં હોય છે, ત્યારે દૂંદી વાર્તામાં કોઈ પણ વસ્તુની અને ક્રતા આવી શકતી નથી. સુન્દર, સુન્દર જ્ઞાન્ત અને પ્રસંગ, વિચાર અને ભાવની પસંદગી કરવી, દૂંદીમાં તેનું પ્રદર્શન કરવું એમાં દૂંદી વાર્તાની ખૂબી રહેલી છે. પસંદગી અને ઔચિત્ય એ દૂંદી વાર્તાનાં લક્ષણ છે. નવલકથામાં કેટલુંક નકામું પણ દાખલ થઈ શકે છે. દૂંદી વાર્તામાં ઉપયોગિતા, પસંદગી અને ઔચિત્ય પ્રત્યે વધારે લક્ષ આપવું પડે છે; તેથી જ દૂંદી વાર્તાનું લેખન સુસ્કેલ ગણાય છે.

(અંપૂર્ણ.)

મહાત્મા લક્ષ્મણ (બન્ધુસમાજ.)

આયોજનિક કાર્યસી

માં

બેનતી ઉપયોગી સાધારણ દવાઓ

શીવર ટ્રોસ—જ્યગજિન્દ દરેક જાતના તાન ઉપર લાગુ પડે છે.

ધણીજ મસ્તી અને આસરખરક દવા છે

૩ ૦—૪—૦

જર્મીયાદ—જંતુવિધનાચક્ર. ગેષી કે ગેરી જાતના રિપને.

કાપી નાખે છે

બલક ધ્યુરિક્કાઈમ સેલ્યુશન—રક્તગોષ્ઠ, લેલી વિકાર ઉપર

ધણીજ અગત્યારક વદા

લીધર સોલ્ડશન—ઝાડાની કબજબાત વગેરે દુર કરે છે પેટ

સાર આણે છે, અને જીભ લાગે છે.

એન્ટિસોપ્ટિક મલમ—આંખડીના દરેક રોગ ઉપર રહોતું અટકાવો.

બલકી રજ આણે છે,

એ ઉપરાંત દરાજનો મલમ, ખોડાનો મલમ, કોલેરા પ્લેગ વગેરે સમગ્રી જા

તની અકસીર દવાઓ જનાવવમા આવે છે

વધુ ખજર માટે તમા નમુના માટે લખો—

(પ્રો. મેનબતી) આયોજનિક કાર્યસી

ગીરગમ—મુળક

ફેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

નૃસિંહવદ્ધી—કતા મી છે ના. મેલી આ પુસ્તક એક હિંદુ સસારી વાતા છે.

પ્રેમ અને નીતિના તત્વોને અચ્છરી રીતે ગૂંથેલ છે નામદાર ગાયકવાડ સરકાર

રના કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાંબેરીઓ માટે મળુર દરેક છે કપડ

ના શૈલીવીજવાઈ સાથે કી. રૂ. ૧-૧૨-૦

એ સુદ્રિકા—આ હિંદુ સસારી વાતા "સાધક રાજ"માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે,

તેમાં હીરંગોરીનું અખડ પ્રેમ તેજ પુરંદર્ય પતિવ્રત તેમજ "કર્મગતિની

સદનતા" ના ચિતારો છે કપડાની બધાઈ વી રૂ. ૧-૮-૦

દુશમન દારાબ—આમાં દારેસો મુખમના ગેરીઓ, પારમી સસારી બતી

રસીવી વાર્તા, પહેલી આરતિ ખલાસ થતા લાલમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

કપડાની બધાઈ ગેતેરી નામો કો. રૂ. ૧-૮-૦

આ શિલ્પ અમારે તમા તમામ પુસ્તકો મળી રહે છે મુક્તિપત્ર મંગલના

મોકળી આપીશું

હકમીદારીનો ફ.

ધારસીબખર કોટ, મુળક

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

ચાહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિયાને દૂર કરે છે
- (૨) નનખાં પડતાં જ્ઞાન તત્ત્વોને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) ઘટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) બોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તાકાત વધારે છે
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં થતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગરલા પુરપત્તને પાછુ ખેંચે છે

૩૨ ગોળીની ડબ્બી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દોષત અને આખાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારૂં છે

હર આશુત્થિઓમાં જહાર પડી આજ સૂધીમા તેની

લગભગ લાખ પ્રતો **મફત** વહેચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

ઈંગ્રેજી, મગઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (ગુજરાતી લિપિમાં), જગલી અને તામિલ
બાષામાં તૈયાર છે. તેમજ બાષામાં છપાય છે

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

(હરિગીત.)

ઊઠ્યાં હમે સહસા અને ત્યાં દોડધામ થઈ બહુ,
કર્તવ્ય આટાખ્યાં અને વસનો ધર્મો અંગે સહુ,
“ વિરલ વિરલા ” તારલા તે કોઈને ત્યાં સાંભળાઈ
ને ગાડીઓની રાહ જોતાં આમ તેમ કર્યાં હયાં. ૩

(હરિણી.)

જગત પરતું અન્ધારું તે ધોરે ખસતું હતું,
જીવન નવહું તેમાં કોઈ પ્રવેશ થતું હતું;
કઈ કઈ જનો ખોંખારીને વિનિદ્ર થતા હતા,
કઈ કઈ ધ્વનિ રસતે જાતા જનો કરતા હતા. ૪

(અનુબંધ.)

વાહનો આવી પહોંચ્યાં ને ધર્મશાળા ત્યજી હમે,
જોયું અનુભવ્યું જે જે તે બધું ચિત્તમાં ભમે. ૫

(હરિગીત.)

અગ્નિરથવિશ્રામસ્થાને ત્વરિત ગતિથી આવીયા,
અન્દર ગયા, બેઠા, અને વિધ વિધ વિચારો લાવીયા;
શું જોયું? ને શું જોઈશું? તે સ્મરણમાં આણ્યું બહુ,
ઓ! અગ્નિરથ આગ્યો! જઈ બેઠાં તરત તેમાં સહુ. ૬

(મન્દાકાન્તા.) -

આહા! કેવો કલકલ મહો સર્વવ્યાપી થયો છે!
કેવો મ્હોટો વિવિધ જાતનો સંધ બેળો થયો છે!
દોડે કેવો યુવક, યુવતિ, વૃદ્ધ, ને બાળ ન્હાતા!
રવેદે બીનાં અવયવ બધાં, કોઈ હોદ્દે બિચારાં! ૭

હું આકાશનો તે સમયનો દેખાવ જોઈને ‘ વિરલ વિરલા ’ એ શબ્દથી સાર થતો
સંસ્કૃત શ્લોક સાંભળ્યો.

કોઈ બોળાં નિજ કર રહો તેજ સામાન શોધે,
મહિમાંહે કુપિત થઈને કો ભુંડા બોલ બોલે;
અચાનીને અધિકૃત જનોજ લોભ રાખી સતાવે,
તેને ભુંડા પજવો પજવો ખબ પૈસા કઢાવે. ૮

(અનુક્રમ.)

સીટી વાગી અને ગાડી, ત્યાં થકી ચાલતી થઈ,
કોલાહલ વિરામ્યો ને શાન્તિ પાછી થઈ રહી. ૯

x x x

રાત્રી થઈ હતી પૂરી, અજવાળું થયું હતું,
સ્થાવરો જંગમો કેડું, જટલ તે ગયું હતું. ૧૦

(મન્દાકા. તા)

એ પાસે થી તરુ વિટપતી દારતી દાર આવે !
લીલાં ક્ષેત્રા, પવન મધુરો, ચિત્તમાં હર્ષ લાવે;
સ્થાને સ્થાને સરવર રુડાં ચક્ષુને દારનારાં,
આકાશથી વિરલ સરતાં બિન્દુ સ્વીકારનારાં. ૧૧

એ બિન્દુથી પરિમલ મોંઠે પૃથ્વીમાંથી ઉઠે છે,
રાત્રી માટી પર ટપકતું વારિ શો હર્ષ દે છે !
એ લીલાને સ્થિર નયનથી દ્રશ્યો ભોઈ રૂઢે છે,
પેલા ઉચા ગિરિવર મહા ! શું સમાધિસ્થ એ છે ? ૧૨

સોપારીનાં તરુ, ફળ, અને રમ્ય મેદાન કે'વાં !
ને ખીચારા અભણ કુખડા સામળા લોક કે'વાં !
બોલી બોલે અટપટી અને દૂરના દૂર ન્હાસે,
અજણપાને નિરખી ઉરમાં બર્ષે તે અચ ત્રાસે. ૧૩

જોતાં લીલા કુદરત તણી હર્ષ દેરે ન માય,
'રે ! એ મહારી પ્રિય ! પ્રિય ભૂમિ !' એમ વાણી વદાય;
આ પૃથ્વીમાં જડ હૃદયનો કાણ એવો હશે જે,
આવું જોતાં નિજ હૃદયમાં ગર્વથી ના કુલાશે ? ૧૪

મહારી ભૂમિ રસકસવતી તે કૃપા ધરે ! ત્હારી,
દેજે એને અતુલ સુખની સર્વ સામગ્રી સારી !

તે જોવાનો સમય નિરખી હર્ષે વ્યાપેછ કેવો!
જોવાનોયે વિમલ મધુરો હર્ષે હોશે ન એવો! ૨૨

(અનુષ્ટુપ.)

દૂરનાં ગોપુરો દેખી શોક સર્વે હુખી ગયો,
ચિત્તભાર થયો ખાલી, હર્ષે ત્યાં ઉછળી રહ્યો. ૨૩

(મન્દાકિન્તા)

દેખી તેને હૃદયતિમિરો સર્વે વેરાઈ ચાલ્યાં,
ને આનન્દે વદન પર ત્યાં દાસ્ય મીઠાં છવાયાં;
દૃષ્ટિ કેવી કુતુહલ ભરી આમ ને તેમ વહેતી!
ઉઘાં ઉઘાં શિખર નિરખી ભક્તિની રેલ રેલી. ૨૪

(અનુષ્ટુપ.)

રોશને વિપ્રનાં ટોળાં આસપાસ ફરી વળ્યાં,
સાથે ખેંચી જવા માટે કોલાહલ કરી રહ્યા. ૨૫

(હરિગીત.)

શિવકાંચીનું સ્થળ સર્વોપમાં છે એ વચન સુણવા થકી,
શિવભક્તિ યાત્રાણું જનોનાં હૃદયમાં વસવા થકી;
શિવકાંચીના તે વિપ્રમાં સૌજન્ય નિરખવા થકી,
તેને કરીને ગોર ચાલ્યા, કલકલાણુ સઠું ત્યજી. ૨૬

(અનુષ્ટુપ.)

ધર્મશાળા હતી ન્હાની દૂર તે રમ્ય આમની,
પેદા, ત્યાં જોઈ કે બાઈ, હતી દ્રાવિડ જાતની. ૨૭
કોલહલ કોંધો તેણે, શાન્ત ના ઠરવા કોંધા,
ધમ્પછાડ મચાવીને કુદ ત્યાં સર્વને કોંધા. ૨૮

(હરિગીત.)

વચન કડવાં મુખ થકી તે બાઈ ને ઉચ્ચારતી,
તે તેજ સમજે એમ, તોયે વહેણુ એ નવ ખાળતી;
“આમ કરશો ના તહમે,” ને “આમ પણ જાશે નહીં,”
એવું કંઈ કે’તી હતી, અભિનય વડે સમજ્યા તહીં. ૨૯

(અનુષ્ટુપ.)

જોયું કે બાઈ છે ભૂંડી, લેખવી ન પછી જરી;
માદી, હારી, થઈ શાન્ત, પછી નમ્ર થઈ ધણી. ૩૦

(હરિગીત.)

ખીન્ને દિવસ ઊગ્યો, અને ત્યાં અનિલ મીઠો ફરયો,
 ને પૂર્વમાં શો ગોળ પેલો તેજરાશિ ઝળહળ્યો !
 ઊઠ્યાં હમે, નમ્રત થયાં ને શિથિલતાને પરહરી,
 સરવર કિનારે સ્નાન કરવા ગયાં શ્રી હરિને સ્મરી. ૩૧

(મન્દાકિન્તા.)

આત્મું પેહું મુખકર રુકું શીતળું સર્વતીર્થ,
 દીકું તેનું વિમલ ઉજળું વારિ ને, 'કાર્ય સિદ્ધ;'
 દીધું એવો હૃદય મહિં ત્યાં પૂર્ણ સન્તોષ વ્યાર્યો,
 ન્હાતાં પહેલાં સરવર જળે સૂર્યને અર્ધ્ય આપ્યો. ૩૨

(અનુક્રમ.)

“અશ્વવિક્રમ” ને ખીન્ન પાપથી મુક્ત ત્યાં થયાં, *
 દપતી સાથ બેસીને સ્નાન કર્મ કરી રહ્યાં. ૩૩

(હરિગીત.)

વસ્ત્ર, કળા, ને દક્ષિણા ત્યાં વિપ્રને અર્પણ કર્યાં,
 સહુ સંગ દર્શન કાળ પછુ ઊભંગ સાથે નીકળ્યાં;
 અંદર જઈ સરવર રૂપાળાં, દેવ પછુ દીકા ધણા,
 શ્રી કાર્તિકેય સ્વામા કેરાં બકિતથી દર્શન કર્યાં. ૩૪

(અનુક્રમ.)

અશ્વેશ્વર પછી જોયા, વાહુકામય તે હતા;
 જોડરી શંકર તે તેની પાર્શ્વમાં શાં વિરાજતાં ! ૩૫

(શિખરિણી.)

હતું આંખા કેડું તરવરત ધણું ત્યાં સર્મોપમાં,
 ફળો કિન્તુ તેને વિવિધ રસનાં ત્યાં નવ હત્યાં;
 સુષમા એના રહા અનળ ગુણ ને વિસ્મિત થયા,
 ધરી પાછાં પ્રેમે અમર પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં. ૩૬

* સ્નાન સંકલ્પમાં અશ્વવિક્રમનું પાપ પછુ ગણાવવામાં આવે છે.

+ એમ કહેવાય છે કે અમેશ્વરનું શિંગ ચાર વેદ રૂપી આંખાનાં જાડની નીચેથી પ્રકટ થયું છે અને એ આંખાને ચારનું ફેરીઓ માય છે. તે ફેરકેનો રસ જુરો જુરો સ્વાદ આપે છે.

(અનુષ્ટુપ)

કામાક્ષી મંદિરે ત્યાંથી દર્શનાર્થે ગયાં હમે,
બક્તિપૂર્ણ બલાં દેયાં ભાવથી ચરણે નમે. ૩૭

(હરિગીત.)

આ સર્વ કરતાં ભવ્ય ત્રીજે મંદિરે ચાલ્યાં હમે,
વામન સ્વરૂપી દેવતાં દર્શન સદા મનમાં રમે ।
“અચળ” ને “અળ” મૂર્તિ પણ સર્વત્ર તેવીત્યાં હતી,
બલિરાયને સંહારનારી આકૃતિ ઊંચી હતી. ૩૮

(અનુષ્ટુપ)

બલિને આંપનારી એ મૂર્તિ સ્યામલ ભવ્ય શી ।
અન્ધારમાં છુપાઈ તે દીપકે જ પ્રકાશતી. ૩૯

(શિખરિણી)

પછી ત્યાંથી ચાલ્યાં શિવપુર તથા વિષ્ણુપુરમાં,
ગયાં કૈલાસેથી અતિ વિમલ વૈકુંઠ સ્થળમાં;
ધ્વજસ્તંભો જોયા, સરવર નિહાળ્યા ફરી હમે—
પ્રભુ જોવા કાળે જનહદય શા તત્પર બને ! ૪૦

(હરિગીત.)

ઊંચી સીંડી પરથી ચઢડ્યાં, અસન્ત અન્ધારે હતું,
પવન સૂર્યપ્રકાશ માટે લેશ નવ આરં હતું;
અન્ધાર કાચગૃહ મહિં પ્રભુના પ્રભુ પૂર્ણ હતા ।
શ્રી વરદરાજ ચતુર્ભુજ ગૃહદ્વાર દેવાયાં હતાં । ૪૧

(અનુષ્ટુપ)

વિપ્રોએ તાણું જોશ્યું ને, ડરમાળ્યુ “જુઓ લહે,”
નિરક્ષર જતો ફેરી મૂર્ખતા ન શમે ક્યમે. ૪૨
“ વિપ્ર સન્તોષજ્ઞે ! તેણે પ્રભુ સન્તુષ્ટ થાય છે । ”
એજ ‘ આજ્ઞાણુ ’ પાસેથી માન પ્રાપ્ત કરાય છે ॥ ૪૩

(શિખરિણી)

પછી લક્ષ્મીજીને નમન કરવા ઉત્સુક થયાં,
વળી બીજે સ્થાને શ્રમિત થયલાં જિપર ચઢડ્યાં;
હતાં તેયે દૂષ્યાં તિમિરમય સ્થાને ફર ધણી,
નમ્યાં ભાવે-તોયે ઉર ઉકળતાં તે મવ શમ્યાં । ૪૪

(અનુષ્ટુપ)

વાહનો, મંડપો જોયાં, દેવ દેવી દીઠાં ધણી,
કૃષ્ણ વાર ઉમાં ત્યાં ને સર્વ પાછાં પછી વળ્યાં. ૪૫

શ્રમથી, કે કુધાથી, કે કોધથી, વિપ્ર—લોભથી;
કંટાળાને મુંગાં મુંગાં ગતિગૃહ પ્રતિ કરી. ૪૬
વિચરે સંધ જે સાયે સંતપ્ત થયલો હતો !
વિચરે નભમાં સૂર્ય તેમ તપ્ત હતો મણો ! ૪૭

x

x

x

(મન્દાકાન્તા.)

ધામે ધામે હૃદય પરના સર્વ સન્તાપ નાશ,
ધામે ધામે સ્મરણ મધુરાં સર્વ તાજાં ચપાં ત્યાં;
આકાશોયે રવિકિરણની ઉમતા તે રામીંતી,
પક્ષીભાવા નભ પર રૂડી હરેથી બિડતીંતી. ૪૮

(હરિગીત.)

સન્ધ્યા સમે સૌ સાથ પાછાં દર્શનાર્થ ગયાં હમે,
ફરી એક વેળા અમર ઇશ્વરમાં હૃદયવૃત્તિ બમે;
અત્યન્ત અજવાળું હતું, ત્યાં વેદપાઠ ચતા હતા,
કઈ વિરલ ભાવ મનુષ્યનાં અન્તર વિષે ઉડતા હતા. ૪૯

(મન્દાકાન્તા.)

ધંટા કેરા ધણુધણુ શા ધોપ ગાહી રહ્યાંતા !
ભડોટા કેવા ભજન કરતા ભાન બૂલી ગયાંતા !
દીવા મ્હોટા ઝગમગ ચતા જ્યોત આપી રહ્યાંતા !
ગન્ધોવાળા મધુર અનિલો મન્દ વ્યાપી રહ્યાંતા ! ૫૦
પૂજારીઓ કપુરે લઇને આરતિઓ ઉતારે,
વિપ્રો કાળા નમન કરીને વેદમંત્રો ઉચારે;
નાચી વણીં નરમ બતીને વેગળેથી જુવે છે,
આંખો મીંચી સ્તવન કરતાં ઇશને તે બળે છે. ૫૧

x

x

x

આહું આહું નિરખીં નિરખી તાપ સર્વે રમે છે,
તે સન્માર્ગે વિમલ મધુરી ચિત્તવૃત્તિ રમે છે;
આહું, બેતાં. જડ હૃદય જે પીગળે ના લગારે,
તે પાપીને ૪૮ ૬૮ હજો સૂર્યને; વાર વારે ! ૫૨

(અનુષ્ટુપ.)

છુદ્ધિમાન ભલે હોજો ! નીતિમાન ત્હમે યજ્ઞે !
નમ કોમળ હૈયામાં શ્રદ્ધા—લક્ષિત સદા હજો ! ૫૩

ગોહનલાલ પાર્વતીશંકર હવે

ઉપાનો અનિરૂદ્ધ પ્રતિ સંદેશો.

(હરિગીત.)

નિંદાય વારે વાર બહુ એ (પ્રેમ) એક જ શબ્દ તે,
ને તેથી મ્હારે નિંદવા બાકી રહે નહિં એ ખરે;
ને એક (પ્રીતિ) વૃત્તિ મિથ્યા બહુ અવગા પામી છે,
તેથી ન રહી કરવા અવગા યોગ્ય તે ત્હારે હવે. ૧

(શાર્દૂલ.)

આશા એક (પ્રીતિ તણી) બહુ સમે ભીતિરૂપે છે યદિ,
થાવા શાન્ત વિવેકબુદ્ધિ યદી તે શક્તિ ધરાવે નહીં;
ને હું તો વળી આહું છું પ્રિય ! બહુ એ સર્વ વસ્તુ યદી,
ત્હારી પૂર્ણ દયા હું હૃદયું વધતી હૃદય ન બીજી કશી. ૨

(અનુષ્ટુપ.)

પ્રેમ, આશા, મનોવૃત્તિ એ કથુ નવ હું ગણુઃ
માત્ર ત્હારી દયા સાર હું ત્હને પ્રિય ! વીનવુ. ૩

(હરિગીત.)

પ્રિય ! આખી નહિં શકું હું ત્હને જન જે કહે છે પ્રેમ તે,
મણુ શું સ્ત્રીકારીશ તું નહીં હું અન્ય આપુ કાઈ તે ?
હું ભક્તિ માયા હૃદયની અર્પુ ત્હને જે દિવ્ય છે,
જે ઉચ્ચ ખેંચે ને પ્રભુ પણુ જે કદી ન અનાદરે. ૪

(શાર્દૂલ.)

ધ્યોતિ માટ કરે સ્પૃહા સસભને, સત્રી ચહે પ્રાતને,
તેવો આ મુજ શુદ્ધ ભક્તિ ખરી છે ઉચી અભિલાષ એ;
આ શક્તિ મુજ તે અર્પિ વિમળ છે, છે તે બહુ ઉચ્ચ ને,
ને તે આપણુ શોકના જીવનની મર્યાદથી દૂર છે. ૫

(અનુષ્ટુપ.)

“ ચિત્રલેહા ! હવે જ તું પત્ર આ લઈ સંગને,
આપને શોધીને મ્હારા નાથને અનિરૂદ્ધને.—” ૬

સૌ. સુમતિ.

આશ્વાસન.

(હરિગીત.)

જે જીવ કો સુખી કયો કદી રનેહમય સેવાયકી,
જે દીલ તારું રૂખતું કો દુઃખના દરિયામહી;
જે ચિત્ત દારું દાઝતું દાવાનળે દુનિયાતણા,
તો નાનકામો જીવ બાળીશ, જીવું નહિ લહાડું વૃથા.

“ સર્વતું સારું કહે ” એ વૃત્તિ ત્હારી ધન્ય છે,
કિન્તુ વિશુની વૃત્તિ તો દીસત બાઈ! અન્ય રે;
નહિ તો શું આપત ના વીરા! શક્તિ અનંત જ એ ત્હને ?
શું સારું કરવામાં વળી કે શક્તિમયીદા ધટે ?

માટે ‘ રહીને સર્વના હિતમાં જ તત્પર સર્વદા,
સત્કર્મ કરવાં જે બને તે ’-એ જ છે કૃતકૃત્યતા;
તો બાઈ! તું ઉરમાં કદી આણું કંઈ લાવીશ ના,
બનતું દીધું સુખ અન્યને તો જીવું તે ના નહિ વૃથા.

મુંબાઈ-ગિરગામ,

તા. ૪-૧૧-૦૮

}

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

એલિસબ્રિજજ પરથા જોયલા સાબરમતી.

(હરિગીત.)

આ રેતમાં સરિતા વહે છે, ધવલ નિર્મલ જલવતી;
“ ભ્રમતો તે ” આવે અહીં, લોકો કહે સાબરમતી.
નયો રવ મધુર તારો કંઈ, નયો વેગ કે ફોણુ તુજ વિષે;
નયો પદ્મિકાલાહલ કંઈ, તો પણ તું રમ્ય મને દીસે. ૧

નયો નાવ કે બહારો અહીં, નયો વૃક્ષ સુંદર સર્ખોપમાં;
એકાન્તની લીલા નથી, નયો શુભતાની વર્ણો સોંભા.
નયો ધાટનો સંભવ અહીં, નયો મંદિરો રૂંડાં તટે;
નયો દિવ્ય પ્રકૃતિ, દિવ્ય રમ્યતા, પણ તું રમ્ય મને દીસે. ૨

તુજ રમતા, તુજ મધુરતા, તુજ ચારતાનો હેતુ જો ?
હું શોધું શોધુ ને દૂર પુલ ઉપર રોજ વિચારતો.
તુજ ઉઠકમાં લોકો વિવિધ આવી અહીં રનાતો કરે;
તે દીપવે શું ? નહિ નહિ, સંધ્યા સમે નહિ તે હોંમે. ૩

કોવાર આહીરો અહીં, ઘેટાં ધણાં આણે ખરે !
ને જળા મહા બેખાટ તે પ્રવાહ ગાદીઓ દરે.
કોવાર ઉપ્પે દદેપાંતી હાર રૂડી જાય છે,
ને પટ વિગે જલો મનોહર સૂખલા બંધાય છે. ૪

કોવાર અમો ન્હાય છે, કોવાર સંતો ગાય છે,
કોવાર જલદીગ હીસે, ને વસ્ત્રધોનારા હીસે.
પણ હીમકારા, જલદીગ કે, ગાયનો સંતો તણાં;
અથ, ઉટ્ટ નથી સડું, આનંદ, ઘેટાં, આપનાં. ૫

ઓ નદસખે ! આનંદનું હું એક કાચુ નીરખું;
તુજ જમણુ મધુનું જોઈને, આનંદનું ને આસ્વાદનું હું.
એક વેળા આ તરે તો, અન્ય વેળા તે તરે;—
કુટિલતા તુજ, મલિનતા વિણ, માતૃપીથી શુદ્ધ છે. ૬

આ વેળા હું આવી અને જ્યાં નીચું તુજને મળે !
તો પુલ તજે લજ્જા થકી, તું મુખ મનોહર છપવે.
આ નગની યુવતી મડુ, ધુમરો દરી નામે ખરે !
તે નિયમ કુદરતને રચ્યો, જોઈ મનોભગ ઉપરે. ૭

x

x

x

(અનુક્રમ.)

રમતા નહીંની દીમે, નાતિસુદન સ્થાનમાં;
માનું મોંઘંતા હેતુ, કદપનામય, સ્થિતિમાં ૮

તા. ૧-૫-૦૬ }
પ્રેમચંદ મયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજ. } અતિસુખરાંકર કમળાશંકર, ત્રિવેદી
અમદાવાદ.

આજ્ઞાસન.

(હરિગીત.)

જો જીવ કો સુખી કયાં કદી રનેદમય સેવાયકી,
જો હોલ તારું રૂખતું કો દુઃખના દરિયામહી;
જો ચિત્ત દારૂં દાઝતું દાવાનજે દુનિયાતણા,
તો નાનકામો જીવ ખાળીશ, જીવ્યું નહિ લોકે વૃથા.

“ સર્વતું સાહે કહે ” જો જીતિ લોકી ધન્ય છે,
કિન્તુ વિલુની દત્તિ તો હીસંત ભાઈ! અન્ય રે;
નહિ તો શું આપત ના વીરા! શક્તિ અનંત જ એ લોકે ?
શું સાહે કરવામાં વળી કે શક્તિમયોદા ઘટે ?

માટે રહીને સર્વના હિતમાં જ તત્પર સર્વદા,
સાકષે કરવાં જ બને તે ‘એ જ છે કૃતકૃત્યતા;
તો ભાઈ! તું હરમાં કદી ઝોણું કંઈ લાવીશ ના,
બનતું હીંધું સુખ અન્યને તો જીવ્યું તે ના નહિ વૃથા.

મુંબાઈ-ગિરગામ,

તા. ૪-૧૧-૦૮

} ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા,

એલિસબ્રિજજ પરથા જોયલા સાખરમતી.

(હરિગીત.)

આ રેતમાં સરિતા વહે છે, ધવલ નિર્મલ જલવતી;
“ ભ્રમતી તે ” આવે અહીં, લોકો કહે સાખરમતી.
નયો રવ મધુર તારો કંઈ, નયો વેગ કે ફોણુ તુજ વિરે;
નયો પક્ષિકોલાહલ કંઈ, તો પથ્યું તું રમ્ય બને હોસે. ૧

નયો નાવ કે વ્હાણો અહીં, નયો વૃક્ષ સુંદર સમીપમાં;
એકાન્તની લીલા નથી, નયો શુષ્કતાની વળી સૌમાં.
નયો ધારનો સંભવ અહીં, નયો મંદિરો રૂઝાં તટે;
નયો દિવ્ય પ્રકૃતિ, દિવ્ય રમ્યા, પથ્યું તું રમ્ય બને હોસે. ૨

તુજ રમતા, તુજ મધુ-તા, તુજ આરતાનો હેતુ ગો ?
હું શોધુ ગોધુ ને ફડ પુલ્લ ઉપર ગોજ વિચા-તો.
તુજ ઉડકમાં લોકો વિવિધ આની અહીં રતાનો કરે;
તે દીપવે શું ? નહિ નહિ, સંધ્યા સમે નહિ તે દીને ૩

કોવાઝ આહીરો અહીં, ઘેટા ધણા આણે ખરે !
ને જળ મહી એંબાટ તે પ્રવાહ ગાડીઓ કરે.
કોવાર ઉપરો દરેકોની હાર રૂડી જાય છે,
ને પટ વિશે જાણે મનોહર કૃષ્ણના બંધાય છે ૪

કોવાઝ અથો ન્હાય છે, કોવાઝ સતો ગાય છે,
મવાઝ જલકીડા હીસે, ને વજ્રધોનારા હીમે
પણ હીમકાન, જનકોના કે, ગાયનો સંતો તણા,
અથ, ઉટ્ટ નથી સહુ, આનંદ, ઘેટા, આપતા. ૫

ઓ નદસખે ! આનંદનું હું એક કાણુ નીરખું.
તુજ બમણુ મધુના જોધને, આનંદુ' ને આશ્વાદુ' હું
એક વેળા આ તટે તો, અન્ય વેળા તે તટે,—
કુટિલતા તુજ, મલિનતા વિણ માનુષીયા શુદ્ધ છે. ૬

આ વેળ હું આની અને જ્યા નીરખું તુજને મખે !
તો પુલ્લ તમે લજ્જા ચકી, તું મુખ મનોદગ છરવે
આ નગની યુવતી મટ્ટ, ધુમરો કરી નામે ખરે !
તે નિયમ કુદરતને રચ્યો, જોડે મનોમગ ઉપરો. ૭

x

x

x

(અનુક્રમ)

અમૃતા નહીંની હીમે, નાતિમુદર સ્થાનમા,
ગાનું મો યેના હેતુ, કલ્પનામય, સદિમા ૮

તા ૧-૫-૦૮ }
પ્રેમચંદ્ર નાયચંદ દેવેનિગ દોનેજ. } અતિસુખરાકર કમળાસાંકર, ત્રિવેદી
અમદાવાદ.

મેવાડના રાણાઓ અને ગુજરાતના નાગરો. ચતુર્થાધ્ય. ૧.

રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર એમ. એ.

સુ. પુના.

વિ. જે “મેવાડના રાણાઓ અને ગુજરાતના નાગરો” એ મધ્યાનાના આપના લેખનું ગુજરાતી ભાષાંતર “વસંત” નામના માસિકના કાર્તિક માસના અંકમાં આવેલું છે. જે કે સદરહુ માસિકના તંત્રી સાહેબ કુટનોટમાં લખે છે કે “આ લેખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો પરંતુ મોટો યવાથી લેવામાં આવ્યો નહોતો અને એક સુહૃદ-જનની સૂચનાથી છાપવામાં આવેલ છે” *પરંતુ તપાસ કરતાં એમ જાણવામાં આવ્યું કે પરિષદની સખ કમિટીમાં આ લેખ માટે પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો હતો અને ‘મિત્ર’ શબ્દના અર્થે કરેલા અર્થ બાબત વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યાથી એમ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો કે આ લેખ પરિષદમાં વાંચવો નહીં તેમ જ પરિષદના રીપોર્ટમાં છાપવો નહીં પરંતુ તેને વાંચેલા તરીકે ગણી કાઢવામાં આવેલા રાખવો.

સદરહુ લેખના છેવટના ભાગમાં મિત્ર પદ જે અલીણાના વક્ષની તામ્રપત્રોમાં પુરૂષોના નામ સાથે લખવામાં આવેલ છે તે સંબંધી આપની જુદી જુદી કલ્પનાઓ તેમ જ તે મિત્ર પદ માટેનું આપનું નિરાકરણ વાસ્તવિક નથી એમ આધાર સહિત બતાવવા તેમજ આપને આવા ઉપયોગી વિષય ઉપર કેટલીક અગત્યની તેમ જ યથાર્થ હકીકતથી વાકેફ કરવાના ઇરાદાથી નીચેની બાબત આપ સમક્ષ મુકવા રજા લઉં છઉં.

મિત્ર એ પદ, નાગરો નાગર નામથી ઓળખાવા લાગ્યા તે સમય (એટલે કે સં. ૧૨૦૮) પહેલાંનું, તેઓનું જાતિવાચક (Tribe name) પદ નથી, પણ સદરહુ નાગર જાતિ માહેલા અમુક જગ્યા વાચક પદ છે. એટલે કે ‘નાગર’ એ મુખ્ય જાતિ (Genus) નો મિત્ર એ પેટા વિભાગ (species) છે.

નાગરોમાં તેવા કુલ ૧૩ જગ્યાઓ છે અને તે જગ્યાને ‘શર્મ’ એવું નામ આપવામાં આવેલ છે. પ્રવરાધ્યાય નામના જુના હસ્ત લિખિત પુસ્તકમાં તે ૧૩ શર્મો સ્લોકપદ ગણાવ્યાં છે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
દત્તગુપ્તો નંદધોર્વો શર્મદાસો ચ વર્મ ચ ॥

૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
નાગદત્ત સ્નાતમૂતો મિત્રદેવો મવસ્તયા ॥

* ઉપરના શબ્દો, અમારી કુટ નોટનું અક્ષરસઃ અવતરણ નથી. એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલનાર મિત્રે ‘પ્રસિદ્ધ કરવા’ નો જે હેતુ અમને જણાવ્યો હતો તે અંગે કુટનોટમાં મુશ્કેલી હતી—તે એ કે ‘આ નિબંધ પરિષદના ઉપયોગ માટે બહુ મોટો મળેલો હોવાથી’ વસ્તુસ્થિતિ જે હોય તે ખરી. આ અતિ ગંભીર અને રસિક મહત્વના પ્રશ્નની ચર્ચામાં, હકા લેખનો પરિષદમાં સ્વીકાર થયો હતો કે નહિ એ બહુ ગૌણ બાબત છે. તેથી એ ચર્ચા અધિક લંબાવવામાં ફળ નથી.

તન્ત્રી.

અમુક ગોત્રવાળાઓનું અમુકજ શર્મ હોય છે તે દર્શાવનાર સવિસ્તર પત્રક આઢી પ્રગટ થતા અમારી શાંતિના ‘ત્રિમાસિક’ નામના ચોપાનીયામાં તેમ જ તેના વધારાના અંકમાં છપાયેલું છે જે આ સાથે આપને મોકલ્યું છે જે સ્વીકારી ઉપકૃત કરશો એવી આશા છે.

આ પત્રક અનુસાર ‘મિત્ર શર્મ,’ શાર્ક રાક્ષસ ગોત્ર અને ગામ્યાયનસ (ગામ્યાયન) ગોત્રવાળાઓનું જ હોય છે જેથી અણીલાના ત્રણે તામ્રપત્રમાં શાર્ક મક્ષમ ગોત્ર અને મિત્ર શર્મ એ બંનેનો સંયોગ મથાગ્રિયત છે.

હાન જે કે અમુક ગોત્રવાળાઓ પોતાના જ શર્મ પદાન્ત જ નામ પાડે એ રીવાજ અમારામાં બંધ પડી ગયો છે પણ અગાઉ એ નિયમ અનુસારજ નામ પડતા મિત્ર સિવાય બીજા શર્મ પદાન્ત નામના દાખલાઓ જુના લેખોમાંથી મળી આવે છે જેમાંના જે એજે વ્રાત શર્માન્ત તેમ જ દત્ત શર્માન્ત નામવાળા જે લેખ નીચે ટાકવામાં આવ્યા છે

(૧) વશભીના બદાકે (સેનાપતિ) ના ત્રીજા દીકા. ધ્રુવમેન ૧ પાના—મં. ૨૨૧ ના તામ્રપત્રની પ્લેઈટ બીજામાં લખ્યું છે કે

મહારાજ શ્રી ધ્રુવસેનઃ કુશલીઃ * * * * * શમોહર પ્રામે * * * *
વાવ્યથ પન્ આનન્દપુર વાસ્તવ્ય બ્રાહ્મણ સ્કન્દત્રાત મુહુરતામ્યા મારદ્વાજ ગોત્રામ્યા હંદો-
ગસત્રલ્લચારિમ્યા મયા માતા પિત્રોઃ પુણ્યાપ્યાનાપ્યાત્મનદ્વૈહિકામુષ્મિક * * * * * ઉદ-
કાતિવર્ગેગ ત્રલ્લદેય મતિસૃષ્ટ * * * * * સ. ૨૨૧ આશ્વયુજ વ. ૧.

આમાં લખેના બારદાજ ગોત્રના જે બ્રાહ્મણના નામ ‘સ્કન્દત્રાત’ અને ‘મુહુરતા’ એ ‘ત્રાત’ શર્મ પદાન્ત છે શર્મના ઉપર આપેલા શ્લોકમાં ‘મે નંબરે ત્રાત શર્મ છે

(૨) તેમજ ભાવનગરના મહાન મહુવા તામે લૂમડી (લૂયા) ગામમાંથી મળેલું મં. ૩૫૨ નું શિનાદિત્ય ૨ નાના તામ્રપત્રની પ્લેઈટ બીજામાં નીચે મુજબ છે.

પરમ માહેશ્વરઃ શોલાદિત્યઃ કુશલીઃ સર્વાનિય સમાજાપયા મિસ્તુ વસ્તવિદિત યાયા
મયા માતા પિત્રો પુણ્યાપ્યાયનાયા આનન્દપુર વિનિર્ગન વલ્ભી વાસ્તવ્ય ત્રૈવિચ શમાગ્ય
ગાર્ગ્યસ ગોત્ર અર્ચ્યુ બ્રાહ્મણ કિકકપુત્ર બ્રાહ્મણ ગોપદત્ત દ્વા....નામ... ય મુરટસુ જોશં-
સ્વાસા સ્યત્વા લૂયા પ્રામે ક્ષેત્રે * * * * * ઉદકાતિ સર્ગેગ ધર્મદાયો તિસૃષ્ટઃ * * * *
સં. ૩૫૨ માદ્રપદ શુ. ૧. સ્વહસ્તોમમ.

આમાં ગોપદત્ત એ ‘દત્ત’ શર્મ પદાન્ત નામ છે અને તેનું ગાર્ગ્યસ (ગાર્ગ્ય) ગોત્ર એ મથાગ્રિયત છે આ ઉપરથી અષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે કેશવમિત્ર, નારાયણમિત્ર, અને

આખંડલમિત્ર એજ આખાં નામ છે. યોગ્ય તાત્રપત્રમાં કેશવ અને નારાયણની સાથે મિત્ર પદ નથી તેને માટે તો જેમ આપણે અત્યારે પણ અધુરાં નામ વાપરીએ છઈએ (હરીશં-કરનું હરી પ્રતાપરાયનું પરતાપ ધર્મ્યાદિ) તેમતે નારાયણ કેશવ પણ અધુરું નામ ગણવું જોઈએ.

શર્મ પદાન્ત નામ પાડવાનો રીવાજ જો કે હાલમાં અમારામાં બંધ પડી ગયો છે તો પણ હજુ શાસ્ત્રીય તેમ જ વેદોક્ત કર્મમાં ખુદ નામને છેડે શર્મ પદ લગાડીનેજ બોલવામાં આવે છે; દાખલા તરીકે કર્મના અંગમાં બ્રાહ્મણ વરણ વખતે યજ્ઞમાન ઋત્વિક પ્રતિ બોલશે કે—

ગોપાલસગોત્રે ત્રિપરવરે ઋગ્વેદાન્તર્ગત શાંભાયિનીશાસ્ત્રાપ્યાયિનં હરીશંકર નંદશર્માર્જે ત્વામહં ધૃણે.

‘મિત્ર’ પદને આ અર્થમાં લીધા પછી તે માનાયે વપરાવા વિગેરેની આપની કદપ-નાનો અવકાશ રહેતો નથી તેમ જ વક્ષી વંશના સ્થાપક બટાકે સાથે લખાતા મૈત્રકાન્નમ માંથી મૈત્રક શબ્દ અને વક્ષીના તાત્રપત્રમાંનો મિત્ર એ-શુભે એક જ શબ્દનાં જુદાં જુદાં રૂપ છે અને તે બન્નેથી એક જ ભત્તિ સમજવાની છે એ કદપના અને સદરહુ કદપનાને આધારે વક્ષી અને મેવાડના રાજકુળો તેમ જ ગુજરાતના નાગર જાતિના બ્રાહ્મણો મૂળ મિત્ર-મૈત્રક નામની એક જ ભત્તિના હતા એવું આજે બાંધેલું અનુમાન યથાર્થ હોય એમ કોઈ પણ પ્રકારે સંભવતું નથી.

ઉપર દર્શાવેલું મિત્ર પદનું નિરાકરણ આપને સંતોષકારક ન જણાય તો તે આખતતો આપનો મત જણાવવા કૃપા કરશો જેથી તે વિષયનાં ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવવાનાં અધિક સાધનો આપને ઘણી ખુશીથી મોકલી આપીશ. હાલ એ જ વિનંતિ.

તા. ૨૯ જાનેવારી ૧૯૧૦
વાર શનિ.
રાજકોટ,

હું છઉં આપનો ધર્મ્યાદિ,
આચાર્ય વક્ષસજી હરિદત્ત.
કચ્છેટર વોટસન મ્યુઝીયમ.

મેવાડના રાજાઓ અને ગુજરાતના નાગરો:—અર્ચાપત્ર. ૨.

મુરત, તા. ૨૮-૧-૧૦.

ડા. ડા. પિંકલેય વસંતના તંત્રો.

આપના સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત માસિકના “કાર્તિક” ના અંકમાં “મેવાડના રાજાઓ અને ગુજરાતના નાગરો” એ મથાળા વાળો ડા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ બાપુશરકરનો લેખ મેં સમ્મત્ત ઈર્ષિ વાંચ્યો.

એ લેખના સબંધમાં હું નીચે કેટલીક હકીકત દર્શાવવા ચત્ત લઉં છું; અને જો આપને એ હકીકતો રા. રા. ભાણુશંકરના લેખને વધુ પ્રકાશ આપનારી અથવા સહાયબૂત લાગે તો તેનો ચચારટિત ઉપયોગ કરો.

હું જાતે મુગતનો વડનગરો નાગર છું માફ ગોત્ર બૈજવાપસ છે. માગ પ્રવર “ આ ત્રેય, ગવિહિર, પૌર્વતિથી છે આ કાગણુથી જ્યારે સદરહુ લેખમાં મેવાડના શિરોદ વંશના મૂળ પુરુષ બ્રમ્મ ઇયાને બાપા રાવળ જાતે નાગર બ્રાહ્મણ બૈજવાપસ ગોત્રના આનંદપુ વાસી હતા એ વાચ્યુ ત્યાં એ લેખ અને વિગેય આકર્ષક લાગ્યો.

બૈજવાપસ ગોત્ર વિશે હું એટલું જણાવવા માગું છું કે એ ગોત્રના નાગરોનો શુદ્ધરથ વર્ગમાં મોટો જયો છે. તેમાં મુખ્ય ભાગ દેશાઈ ઉપનામથી ચાલ્યો આવે છે અને તે જમીનદારો છે ખીજો જયો હોરા ઉપનામથી ઓગળાય છે અને એ ત્રીજું કુટુબ છે જમીન ના. ના. શ્રી ગમણુભાઈ મહીપતનમ નીવકંઠ પોતે છે હું પોતે દેસાઈ કુટુમનો છું. મારા પૂર્વજો ઓગળાના દેસાઈ એટલે મુગત બ્રહ્માના ઓગળા તાતુમના છેલા પેશ્વા અમલ સુધી Criminal and Revenue” વહીવટ કરનાર અને પિંડાન, બહારવળીઆ અને ખીજા બખેડા જોરોથી તાતુકાની ચેતવતુ રંદણ કરનાર તરીકે કામ કરતા હતા તેની સાથે તેઓ આગ્રહી શૈવ માર્ગના વેદશાસ્ત્ર અને સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવીણ હતા એવું માન પ્રપિતા મદના હસ્ત લિખીત કેટલાક લેખો મારી પામે છે તે ઉપરથી જણાય છે સા. રા. પેશવાઈ અમલ સુધી મારા પૂર્વજોમાં તત્તવાર અને વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન બેહુ પ્રતિમાન હતું રાજ્યક બદલાયુ તત્તવાર ગઈ અને માન પિતા સુધી વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન માન કુળમાં ચલુ.

બૈજવાપસ ગોત્રનું ખીજું એક નાગર કુટુબ વડોદરામાં મજમુદાર ઉપનામથી ઓગળાય છે અને તે પણ જમીનદાર છે.

બૈજવાપસ ગોત્રના નાગરોનો ત્રીજો જયો પ્રાચીન ચાપાનેતની યદમાં આવેલા કાનેડ ગામમાં છે અને તે પણ દેશાઈઓ ઇયાને જમીનદારો છે

આ જવા બૈજવાપસ ગોત્રી નાગરો ઋગ્વેદીઓ છે અને બ્રમ્મને યજુર્વેદી કલા છે મારા આધીન મત પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં આત્મ સંસ્કારોને માટે વેદે અને શાખા કયા સ્વીકારવાં એ સંસ્કાર્ય અને સંસ્કારના અભિચાય ઉપર વિશેષ આધાર ગખતાં હતા આનો એક દાખલો મુરતના નાગર શુદ્ધરથની માતીમાં હજુ મોજુદ છે અમલવાદમાં ૧૨૨ કનાસ સખાઈનેટ જડજનો હોરા યોગ વખત આગમજ બોગવના રા. ના. કૃષ્ણમુખનમ આત્મરામ-બારહાજ સગોત્રી છે એ ગોત્ર મૂળ યજુર્વેદનું છે પણ એમના આગમના માર્ગ પૂર્વજો ઋગ્વેદ શાખાથી શાખાનું અધ્યયન સ્વીકારેલું હોવાથી અધાપી પર્યંત એમનું બહોળું કુટુબ ઋગ્વેદી છે અને હજુ ઋગ્વેદી સંસ્કારો લયા જાય છે

એ જ પ્રમાણે બ્રમ્મ અને તેના વંશજોને શાત્રધર્મ પ્રતિ સિદ્ધ હોવાથી અને યજુર્વેદ યજુર્વેદનો ઉપવેદ હોવાથી તેમણે યજુર્ શાખી સંસ્કારો સ્વીકારેલા હોય અને યજુર્વેદી કહેવાતા હોય તો તેમાં કોઈ તરેહનો વિરોધ આવતો નથી. ગોત્ર અને પ્રવરો એ પ્રાચીન

મહાપંચાંગના વંશ અને લોહી સંબંધ સચવનાર હોવાથી તે અમુક વિધાન અથવા સંસ્કારો (જેવાં કે દત્ત વિધાન; સ્ત્રીઓને પાણી ઘડણુ સંસ્કાર) રીવાજ બદલી શકાતાં નથી. વેદ અને શાખા અધ્યયનના વિષયો છે તે યથાર્થિ બદલી શકાય છે.

આનંદપુર, અનંતપુર, વટનગર, વૃદ્ધનગર, નગર આ બધાં નામ વડનગરનાં જ છે એનો વિશેષ પુરાવો નગર ખંડ જેવાથી જણાશે. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો કરતાં પુરાણનો આધાર ગ્રાણ્ય પક્ષનો હોવાથી તેના અવતરણો આખી આ લેખ હું લખાવવા માગતો નથી.

આગળ જતાં આ લેખમાં વધુબીપૂરના શિલાલિપ્ય સાથે મેવાડના રાણાઓનો સંબંધ હોવાના વિષય ઉપર ચર્ચા કરતાં વિદ્વાન લેખક રા. રા. બાણડારકર કેટલાક મળી આવેલાં તામ્રપત્રોમાં આનંદપુરના “શર્કરક્ષી” ગોત્રના બ્રાહ્મણના નામ આગળ “મિત્ર” શબ્દ લગાડેલો હોવાથી આનંદપુર ધ્યાને વડનગરના બ્રાહ્મણો “નાગર” સંસ્થાથી ઓળખાતા થયા તે પહેલાં “મિત્ર” સંસ્થાથી ઓળખાતા હોવા જેમણે એવી કલ્પના ઉપર જાય છે. પરંતુ મારી જાણ પ્રમાણે “શર્મા” જેમ સામાન્ય રીતીએ બ્રાહ્મણપણું સચવનાર છે તેમ જુદા જુદા સમુદાય સચવવાને માટે એક વિશેષ ઉપનામ તરીકે શર્માની સાથે રાખવામાં આવતું. અને હજી આવે છે એ વિશેષ ઉપનામ ધણું ખડું ગોત્ર પરત્વે હોય છે.

જેમ હમે બેંગલાપસ ગોત્રીઓનું શર્મ “દશ” છે અને તે શ્રાદ્ધાદિક કર્મોમાં અંગલી અથવા પિંડદાનના ત્યાગ વખત બોલવામાં આવે છે તેમ જુદા જુદા સંસ્કાર આપતી વખત પણ બોલવામાં આવે છે.

સુરતના નાગરોમાં ખીજો મોટો જથ્થો છે અને તેનું ગોત્ર “શર્કરાક્ષસ” છે તે પશુ અગ્રવેદ શાંખાવન શાખાના છે તેનાં પાંચ પ્રવર-બાજૈવ, ન્યાવન, આગ્રવાન, ઔર્વ અને જમ-દમી છે અને તેનું શર્મ “મિત્ર” છે. આ ગોત્ર સુરતમાં ફક્ત નાગર ગૃહસ્થોમાં જ છે અને ખીજો સ્થળે નાગરોમાં છે કે નહીં તે મારા જાણવામાં નથી.

હમારા કુટુંબની ચાલતી આવેલી દંતકથા પ્રમાણે હમો વડનગરથી ચાંપાનેર આવ્યા અને ચાંપાનેરથી સુરત જીલ્લામાં આવ્યા. તેમ જ શર્કરાક્ષ ગોત્રીઓ પણ આવ્યા. એ લોક નવસારીમાં પ્રથમ વસવાથી હજુ લગી નવસારીગર કહેવાય છે અને હમો તેની જ પાસે આવેલું અજ્ઞામા ગામમાં પ્રથમ વસવાથી “અજ્ઞામીઆ” કહેવાઈએ છીએ બાદ બેહુ કુટુંબ સુરતમાં આવી વસ્યાં. અઘાપી લગી હમો બેહુ કુટુંબ કન્યા આપ લેના સંબંધથી જોડાયલાં છીએ. તેમ પૂર્વે પણ જોડાયલાં હોવાથી સાથેના સાથે સ્થળાંતર કર્યો કરેલો હોય એમ અનુમાન જાય છે હવે બહાકે મૈત્રક હતો. તે ઉપરથી તેની જાતી વિષે તથા તેના મેવાડના રાણાઓ સાથેના સંબંધ વિષે અનુમાન બાંધવાનું કામ કોઈ સાક્ષર Antiquarian scholarનું છે. તે કામને માટે હું યોગ્ય નથી. માટે આટલી દહીકત નિવેદન કરી આ પત્ર પૂરું કરું છું.

સાહિત્ય અને તેનાં અંગો.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૫૪૩ થી.)

૫. કાવ્યો,

સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગો આપણે તપાસ્યાં. પણ એ સર્વથી જે વધારે મહત્ત્વનું સાહિત્યનું ઉત્તમાંગ-કવિતા તે વિષે બોલવાનું હજી બાકી છે. એ અંગ તરફ તો આપણા સાહિત્યપ્રેમીઓએ પૂરતું લક્ષ આપ્યું છે, બહુકે જોઈએ તે કરતાં વધારે લક્ષ આપ્યું છે એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી. “કાવ્યમાધુર્ય” જેવા આધુનિક કાવ્યોના સંગ્રહ તરફ આપણે નજર કરીએ છિયે તો હાલના સમયમાં કવિતા રચનારાઓની સંખ્યા જોઈને આપણે ચકિત થઈએ છિયે. શ્રેય-સાધક અધિકારી વર્ગના તથા બીજા કેટલાક ઉત્સાહી યુવકોનાં કાવ્યોને તો તેમાં સ્થાન અપાયું નથી, તે સર્વેનાં નામ જો ઉમેરવામાં આવે તો સાંપ્રતકાળના કવિઓની સંખ્યા કેટલી મોટી થાય! એ કવિઓમાં જે કંઈક વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પામેલા છે તેમની કૃતિઓના શુશ્રૂષા વિષે પણ જોઈએ તેટલા અભિપ્રાય અપાયા છે. કોઈને રા. નર-સિંહરાવ જોગાનાથનાં રચાનુભવરસિક કાવ્યોમાં પ્રાચીન અર્વાચીન સર્વ કવિઓના કરતાં કંઈ જુદાજ ચમત્કાર લાગે છે, તો કોઈને એજ કાવ્યોમાં વિચાર અને વાણી ઉભયના અનેક દોષ દોષામાં આવે છે. કોઈને રા. ન્હાનાલાલનાં વિરલ કવિહૃદયમાંથી અમોહાં રસઝરણાં ઝરતાં જણાય છે, તો કોઈને એજ કવિહૃદયની પ્રસાદીમાં ક્લિષ્ટતા, કંકશતા, ને કૃત્રિમતા સિવાય બીજું કંઈ જણાતું નથી. વળી, કોઈને રા. કાન્તનાં તો કોઈને રા. લલિતનાં, કોઈને રા. દિવાનાનાં તો કોઈને રા. કાકોરનાં કાવ્યમાં રસ પડે છે, ત્યારે કોઈ પેલા પારસી કવિની ખખરદારી જોઈ ચકિત થાય છે. ઘણાખરાને કલાપીની કવિતામાં ઘણો રસ તો પડે છે, પણ “કલાપી” કવિ નથી, પણ સ્નેહી છે” એ સજ “કલાપીનો કેકારવ”ના પ્રકાશકે જનસમાજ આગળ મુક્યું અને રા. સાગરે એને ઉત્સાહથી વધાવી લીધું, એટલે એની કવિ તરીકે પ્રશંસા કે નિન્દા કરવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ?

સમાજસુધારકો સુધારાની મહત્તા વધારવાના ઉદ્દેશથી કહે છે કે “રાજદારી લડતો લડવા ત્હમે તૈયાર થાઓ ત્યાર પહેલાં ત્હમारी સામાજિક ઉન્નતિ કરો! દેશને સુધારવા પહેલાં ઘરને સુધારો! રાજદારી પુરૂષો (statesmen) બનતા પહેલાં માણસો (men) બનો!” સુધારો પણ ઘણા અગત્યનો છે, અને રાજદારી લડત લડવામાં ઘણો ઉત્સાહ રાખો છો તો સામાજિક ઉન્નતિને માટે પણ પ્રયત્નશીલ બનો,—એ અર્થમાં જ. આ વચનો ખરાં છે. એ વચનો અક્ષરશઃ લેતાં તો અસત્યજ છે, પણ સામાજિક પરિવર્દની બેઠક ઉપરથી સુધારાની અગત્યતા ઉપર બાર મુકવામાં આવે તો તે છેક અયોગ્ય નથી. તેવી જ રીતે પ્રો. ધ્રુવે એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે “કવિતા એ હૃદયનો ઉભરો નથી, પણ આત્માનો આવિર્ભાવ છે.” એ વચનો અક્ષરશઃ ખરાં નથી. પણ કવિતાદારા કવિ-હૃદયની જે લાગણીઓ પ્રકટ થાય છે તે છેક ઉપલકીયા નથી હોતી પણ હૃદયનાં ઉડાણ સુધી પહોંચેલી હોય છે એટલુંજ સત્ય એ વચનો અસરકારક રીતે પ્રકટ કરે છે. તે જ પ્રમાણે “કલાપી કવિ નથી, પણ

સ્નેહી છે” એમ કહેવામાં સત્ય માત્ર એટલુંજ છે કે એ કવિનાં હૃદયનું પ્રધાન તત્ત્વ સ્નેહ છે. પણ તેથી એમ કહેવું કે એની કવિતા તે કવિતા જ નથી, એની કવિતાનું કવિતા તરીકે અવલોકન થાય નહીં, અને સ્નેહ સિવાય બીજાં કોઈ પણ તત્ત્વની પરીક્ષા એનાં કાવ્ય વિષે અસ્થાને છે એ તો સાહસ માત્ર છે. x

રા. સાગર પોતે “કલાપી અને તેની કવિતા” ઉપર મ્હોટું બાખ્ય લખે છે, એની કવિતાનો સારાંશ કહે છે, કાવ્યમાધુર્યમાં કલાપીનાં “કાવ્યોના પાકા અભ્યાસ વિના પસંદગી કરવાના પરિણામે ન્યૂનતા” રહી ગયલી હોય એવું એમને લાગે છે, “હૃદયની અસ્ખલિત ફેલાફેલ” એની કવિતામાં છે એમ માને છે, એની કવિતાનાં ઉડાં રહસ્યો સમજાવે છે, એમાં રહેલા ઉત્તમ ઉપદેશો પ્રકટ કરે છે, “એની કવિતા આપણાં હૃદયન નરમ, મુલાયમ, અને રસભર્યા બનાવે છે” એમ સ્વીકારે છે, એ કવિતામાં જીવન છે, પ્રાણ છે, અને “હલાવનાઈ ચૈતન્ય” છે તેથી એ કવિતાને સફળ માને છે, છતાં એ કવિતા લખનાર “કવિ” નથી, પણ “સ્નેહી” છે એવો આમલ કરે છે, અને કોઈ તેનું અમુક કાવ્ય લાંબને કાવ્ય તરીકે તેની પ્રશંસા કરે છે તો જાણે તેમ કરવામાં કંઈ મ્હોટો અપરાધ થતો હોય તેમ તેના પર છેડાઈ જાય છે. જાણે કલાપીને “સ્નેહી” ન કહેતાં “કવિ” કહેવામાં આવતાં તેની કીર્તિને કલંક લાગતો ન હોય. રા. સાગર જુલો જતા જણાય છે કે “કવિ” એ “સ્નેહી” ના કરતાં ઉત્તરતું પદ નથી, પણ ઝડીયાતું છે. “કવિ” માં ગણુવવાને માટે સ્નેહ ઉપરાંત અનેક હૃદયના ભાવની જરૂર છે અને કલાપીનાં સ્નેહાળ હૃદયમાંથી નીકળેલી કાવ્યસરિતામાં કવિત્વના ઉચ્ચ ગુણો છે કે નહીં એ વિચારવાથી કલાપીને કે તેની કવિતાને કોઈ પણ રીતે અન્યાય નથી થતો, પણ એ કામ જો યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો તેથી સાહિત્યની એક કીમતી સેવા બજાવાળાં છે.

રા. સાગર ખતાવશે કે કયા મ્હોટા કવિનું હૃદય સ્નેહ વિનાનું હોય છે? શકુન્તલા નાટકના કર્તાનું-દાંપત્યસ્નેહનો ઉચ્ચ આદર્શ જનમંડળ આગળ મૂકનારાં મેધદ્રુત કાવ્યના રચનારનું-રઘુવંશમાં અજબવિશાપ જેવું હૃદયવેધક ચિત્ર ચીતરનારનું હૃદય શું સ્નેહ વિનાનું હતું?

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्वस्यासु यद्

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्न हायो रसः।

कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं

भद्रं प्रेम सुमानस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते॥*

x રા. કાન્ત તો બીજી સાહિત્ય પરિવદ્ધ વખતના “આપણું નવીન કાવ્ય સાહિત્ય” એ ઉપરના નિબંધમાં કંઈકે ગુચવણ ઉત્પન્ન કરે એવા વાક્યસમૂહની વચ્ચે એટલું સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે “કલાપીને કવિના વર્ગમાં ન ગણુવાનો આશય માત્ર જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તરફ ધ્યાન આકર્ષવાનો છે.”

* સુખ દુઃખ-સર્વ અવસ્થામાં જે એકરૂપ છે, જ્યાં હૃદયનો વિશ્રામ છે, જેનો રસ ઘડપણથી હરાતો નથી, કાળે કરીને આવરણ ખસી જતાં પરિપાક પામેલા સ્નેહના સારમાં જેની રિયતિ છે, એવો સુજનનો સારો પ્રેમ વિરલ છે.

એ શ્લોકમાં સુન્દરના સ્નેહનું કેવું સુંદર ચિત્ર ભવભૂતિએ આપ્યું છે !

વ્યતિપન્નતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોઽપિ હેતુ
ર્ન ચલુઃ બહિષ્પાધીન્ પ્રીતયઃ સંશ્રવન્તે ।
વિકસતિ હિ પતંગસ્યોદયે પુણ્ડરીકં
દ્રવાતિ ચ હિમરસમાવુદ્રતે ચન્દ્રકાન્તઃ ॥*

એ પંક્તિઓમાં કવિએ સ્નેહનું ખરેખરું રહસ્ય પ્રકટ નથી કર્યું શું ? એવા અકારણ્ય સ્નેહની અનિવાર્યતા વિષે એજ કવિ કહે છે કે:—

અહેતુઃ પક્ષપાતો યસ્તસ્ય નાસ્તિ પ્રતિક્રિયા ।
સ હિ સ્નેહાત્મકસ્તન્તુરન્તર્મમાણિ સીન્વાતિ ॥†

આવાં સુંદર સ્નેહનાં ચિત્રો ચીતરનારો અને સ્નેહના પાઠો પઢાવનારો મહાકવિ ભવ-
ભૂતિ શું સ્નેહ વિનાનો હતો ? જર્મનીના મહાકવિ ગેથેનાં સ્નેહી હૃદય વિષે તો રા. સાગરે
પોતેજ એક લાંબો ફકરો ટાંચ્યો છે એટલે એ વિષે કહેવાનું રહેતું નથી. પણ કદાચ રા.
સાગરને ખબર નહીં હોય કે ઇટાલિના મહાન કવિ ડેન્ટીનું હૃદય પણ એવુંજ સ્નેહ-
પરિપૂર્ણ હતું. એનો બીટ્રિસ ઉપરનો પ્રેમ દરેક સાહિત્યપ્રેમીને સુવિદિતજ છે. એ કવિનાં
ન્હાનાં મ્હોટાં અનેક કાવ્યો એ સ્નેહભાવથી રંગાયા છે. એ સ્નેહ જેવો ગાઠો હતો તેવોજ
વિશુદ્ધ, પવિત્ર, અને આત્માની ઉન્નતિ સાધનારો હતો. ઓકેશિયો, પેટ્રાર્ક, ટાલ્મિયેટ્ટો વગેરે
અનેક કવિઓનાં હૃદય સ્નેહભાવથી ઉભરાતાં હતાં. શેક્સપિયરના ધ્વનિ તો શું સૂચવે છે ?
લૅન્ડોરના સંવાદો શું બતાવી આપે છે ? રવ. ગોવર્ધનરામની નવલકથાનો મૂળ પાત્રો સ્નેહ
ઉપરજ છે. સરસ્વતીચંદ્ર, અને કુમુદસુન્દરીના સ્નેહનું જો રસિક અને કલ્પનામય ચિત્ર એ
સમર્થ સાક્ષરને હાથે ચીતરાયેલું છે તેવું ચુજરાતી સાહિત્યમાં કયા કવિએ ચીતર્યું છે ?
ગોવર્ધનરામભાઈનાં “The hermit” નાં ભાષાન્તરની દુંદી પંક્તિઓમાં જો અપૂર્વ મીઠાશ
આવી છે તેવું એક કારણ જો તેની સરળતા હોય તો તેવું બીજું કારણ તેનો સ્નેહ છે.

સ્નેહ એ જગતનો આધાર છે. મનુજહૃદયમાં રહેલો ઉદામાં ઉડો ભાવ તે સ્નેહનો
છે. આપું જગત એ સ્નેહને અવલખીને રહેલું છે. જેણે એ સ્નેહનાં તત્ત્વને પીછાપ્યું છે

* કોઈક અન્દરનો—છુપાયેલો—હેતુ પદાર્થોને એક બીજા સાથે જોડે છે. બાહ્ય ઉપાધિઓ
પર પ્રીતિનો આધાર નથી. સૂર્યોદય થતાં કમળ વિકાસ પામે છે, અને ચંદ્રોદય થતાં ચંદ્ર-
કાન્ત દ્રવે છે.

† એક માણસનો બીજા ઉપર જે વિના કારણનો પક્ષપાત હોય છે તેને રોકવાનો
ઉપાય નથી. એ સ્નેહાત્મક તન્તુ બેઠનાં મર્મને સીવી લે છે.

તેણે મનુષ્યહૃદયમાં છુપાયેલાં સત્યોને નિહાળવાને એક નવું સામર્થ્ય મેળવ્યું છે. “સ્નેહી હૃદય એ સઘળા જ્ઞાનનું પ્રથમ પગથીયું છે. સ્નેહી હૃદયજ આખા મગજને ખુલ્લું બતાવે છે, અને ખુદ્ધિ પોતાનું યોગ્ય કામ-જન્યુવાનું, અને તેનાં અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે તે જ્ઞાનને આબેહુબ રીતે વાણીદ્વારા પ્રકટ કરવાનું કામ-કરી શકે તેને માટે તેની દરેક શક્તિને સ્નેહી હૃદયજ સતેજ કરે છે. આબેહુબ ચિત્ર આપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે મેળવવા જેવું બીજું કોઈ પણ રહસ્ય નથી; પણ આજ સઘળા રીતે એ કામને માટે પૂરતું છે. એમ કહેવાય છે કે ‘હૃદય ખુદ્ધિ કરતાં વધારે દૂર સુધી જોઈ શકે છે;’ પણ ખરેખર, જોઈ શકે એવાં (સ્નેહી) હૃદય વિના, ખુદ્ધિથી કોઈ પણ સત્યદર્શન થઈ શકે એજ સંભવિત નથી; સ્નેહ વિના જોવાયેલું સર્વ ઉપલક્ષીયા છે, સર્વ ભ્રમણા રૂપ છે, સર્વ સ્વપ્નનાં ચિત્ર જેવું છે, અને એવાં દર્શનથી કોઈને પણ જાણ્યુંકેના કરી લાભ થતો નથી.”

અંધુ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ “કવિતા એ મનુષ્યની ઝિંદગી ઉપર દીકારૂં છે; કુદ-રતનાં અને હૃદયનાં રહસ્યો એ સમજાવે છે.” સ્નેહની કુચી મેળવ્યા વિના પ્રકૃતિના વિવિધ પદાર્થોમાં અને મનુષ્યહૃદયની ઉડી ગુહામાં છુપાયેલાં કીમતી જવાહિર કવિ ક્યાંથી મેળવી શકે? સ્નેહ સિવાય બીજાં પણ તત્ત્વોની કવિને ઘણી જરૂર છે, પણ સ્નેહ વિના તો ચાલેજ નહીં. જેમ પ્રભુભક્તિનો રસ રેલાવવાથી નરસિંહ મહેતાનું કવિત્વ નષ્ટ થયું નહોતું, જેમ ગ્રેમની ગીતા ગાવાથી દ્વારામનું કવિત્વ નષ્ટ થયું નહોતું તેમજ સ્નેહનાં તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય હોવાથી કલાપીની કવિતા ‘કવિતા’ નામને નાલાયક કરતી નથી, પણ એ નામ તેને વધારે શોભે છે. સ્નેહની લાગણીનાં બળવડે એ સમર્થ કવિએ જે પરમ સત્યોનું દર્શન જાતે કીધું છે અને અન્યને કરાવ્યું છે તે બીજા બધા કવિઓએ નથીજ કીધું અને નથીજ કરાવ્યું. અનુકરણ શક્તિવડે મનુષ્ય સ્વભાવનો બીજા કવિઓ કરતાં વધારે આબેહુબ ચિતાર એણે આપ્યો છે, અને કલ્પનાશક્તિવડે આ સૃષ્ટિના કરતાં વધારે સુંદર એવી સ્નેહ સૃષ્ટિ એણે રચી છે. એવા કવિને ‘કવિ’ ન કહેતાં ‘સ્નેહી’ નીજ પંક્તિમાં સુકીયું તો ‘કવિ’ ના અત્યંત ઉંચા પદને યોગ્ય આપણે કોને ગણીયું?

સ્નેહ એ કવિતાનો પ્રાણ છે, એ આપણે ઉપર જણાવ્યું. સ્નેહ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક તત્ત્વો કવિતામાં જરૂરનાં છે એ વિષે બે બોલ બોલવાની જરૂર રહે છે. એમાં સહુથી ઉપયોગી તત્ત્વ સંગીત અથવા ગેયતાનું છે. ઘણી વાર આપણા જોવામાં આવે છે કે કવિતાનો અર્થ બિલકુલ સમજ્યા વિના પણ માત્ર તેને સાંભળતાંજ શ્રોતા જનને આનંદ મળે છે. આ ખુબી તેના સંગીતમાં રહેલી છે. ગમે તેવી સારી રચના હોય, ગમે તેવી પ્રૌઢ કલ્પના હોય, ગમે તેવા ઉજાત વિચારો હોય, પણ તેમાં જો સંગીત ન હોય, કંઈને પ્રિય લાગે એવું તત્ત્વ જો તેમાં ન હોય તો ‘કાવ્ય’ તરીકે ઉચું પદ તે કદી મેળવી શકશે નહીં.

* Carlyle's Critical and Miscellaneous Essays: Biography.

Mathew Arnoldની પંક્તિઓ સરખાવો.

“Charm is the glory which makes sorry of the poet divine, Love is the fountain of charm.”

એથી ઉત્પન્ન, જેમાં કવિત્વ ધણું સાધારણ હોય એવી રચનાઓ પણ તેની ગેયતાને લીધે વિશેષ ઝળકી ઉઠશે. ઉદાહરણ તરીકે, રા. ન્હાનાલાલનું હાલ તરતજ પ્રસિદ્ધિ પામેલું “વીરનાં વારણ” નામનું કાવ્ય લો.

“ખમ્મા ! વીગને જાઉં વારણે રે લોલ,
ગોંધા મૂસો છે મહારા વીર જો !
ખમ્મા ! વીગને જાઉં વારણે રે લોલ.”

... ..

એજ કવિનાં “વીગને વિદાય” વગેરે કાવ્યોમાં જે ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ જણાય છે તેનું આમાં નથી, છતાં પણ એમાં ગેયતા હોવાને લીધે એ નીમ્ન યર્થ જનું નથી. એવાં જ ઉદાહરણ રા. નરસિંહરાવનાં કે બીજાં કોઈનાં પણ કાવ્યોમાંથી મળી આવે. સારામાં સારા કવિનાં પણ સઘળાં કાવ્યો એક સરખાં નથી હોતાં. કોઈ પણ કવિના કાવ્યોમાંથી અમોશ ભાગ વિશેષ ચમત્કાર વાળો દીક્રામાં આવે તો તે કંઈ યોગ્ય ન કહેવાય. પણ એ વિષે વધારે ઉદાહરણની જરૂર નહોતી હોય એમ લાગતું નથી. કવિતા તે ગાવાને માટે છે. જે ગાઈ શકાય તેજ કવિતા. ગેયતા તેજ કવિતાને માટે છે. ગેયતા એ કવિ-હૃદયના ક્ષેત્રનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ગેયતા વિનાની કવિતા ‘કવિતા’ ના નામને અયોગ્ય છે.

બીજું તત્ત્વ સરળતા અને સ્વાભાવિકતાનું છે. કોઈ પણ મહાકવિનું કાવ્ય લો. તેની ઉત્તમ કૃતિઓ વાંચો. તદ્દમને તેમાં કૃત્રિમતા કે કિંચિત્તા કદી પણ જણાશે નહીં. કાલિદાસનાં કાવ્ય બુદ્ધે શૈક્ષણિકતાનાં નાટકો વાંચો. તદ્દમને તેમાં સગળતા કે સ્વાભાવિકતાની ખામી જગ પણ જણાઈ છે? ભવભૂતિમાં કવચિત્ત્વ કવચિત્ત્વ સમામે વિશેષ આવે છે એ ખરું, તો પણ તેથી એની કૃતિમાં અર્થ બોધ ન થઈ શકે એવી કિંચિત્તા તો નથી જ આવતી. મહા કવિની રચેલી કવિતામાં સાદાર્થ અને સગળતા હોય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી; કારણ કે “હૃદયની ભાષા હમેશા સાદી જ હોય છે. કવિવચી ઉભરાતું હૃદય સંસ્કૃત ભાષાને કાંપ શોધવા જનતું નથી, પણ બહાર નીકળવાને, હૃદયનો ભાર ક્ષવવાને જ તત્પર હોય છે. કાલિદાસના રઘુવંશની સરલતા કોને અજાણી છે? વર્ણવર્ધનો સરળ કવિતા માટેનો આચર્ય એટલો જ સુવિખ્યાત છે. પ્રેમાનંદનાં આખાહરણ, મુદાભાવચિત્ર, અને નળાખ્યાનની સરળતા સર્વ કોઈ પૂજે છે. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામની “દીધા છોડી પિતામાતા” અને જોગીરાજવાળા કવિતા સર્વને ગમે છે. “The Hermit”નું બાપાન્તર એમને હાથે ચપલ કલાપીનાં બાપાન્તર કરતાં વધારે વચાય છે તેનું એક કારણ એની સરળતા છે. રા. નરસિંહરાવનું “વિધવા વિલાપ,” કલાપીનું “વીણાનો ઝૂમ,” રા. ખજરદારનું “ગુણવતી ગુજરાત,” રા. ન્હાનાલાલનું “પુલકાં કરોરી” અને “વીરની વિદાય,” રા. લલિતનું “અનેરી આરા,” રા. કાન્તનું “અન્દાને સંદેશો” વગેરે કાવ્યો તેના વિચારની સુંદરતાને લીધે, તેટલા જ તેની વાણીની સરળતાને લીધે વાંચકને પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. આનંદ આપવો એ કવિનો મહોશમાં મહોશ ઉઠે છે. માણસને ઉંચા પ્રકારનો આનંદ આપવો એટલું જ નહીં, પણ તેનામાં ઉત્તમ ભાવનાઓ જગવવી, દિવ્ય આત્માસનો આપવા, હૃદયની કોમળતા વધારવી,

આ દુનિયાંથી પર એવી આવનવી સૃષ્ટિના સૌન્દર્યભર્યા અમત્કાર ખતાવવા એ કવિનું કામ છે. જ્યાં બાબાજી સર્વથી રહેલાઈથી સમજાય એવી ન વાપરવામાં આવે ત્યાં આ સઘળું કેવી રીતે બને? કવિતાના વિચાર ગમે તેવા પ્રૌઢ હોય પણ તેને વહન કરવાને માટે અનુકૂળ સાધન ન હોય તો તે વિચાર સામાન્ય માણસ પર શી રીતે અસર કરી શકે? કવિતા એ બુદ્ધિની કસરત માટેનો અખાડો નથી. શુષ્ક તત્ત્વજ્ઞાનથી એ તદ્દન જુદી છે. મનહર યંત્ર એ તેનું પહેલું કર્તવ્ય છે. મનહર થયા વિના મનભર શી રીતે થવાય? ”x

ગમે તેવી ઉંચી કવિત્વશક્તિ હોય, ગમે તેવા ઉન્નત વિચારો હોય, ગમે તેવી પ્રૌઢ કલ્પના હોય, પણ જો ગેયતા, સરળતા અને સ્વાભાવિકતા તેમાં ન હોય તો તે કાવ્ય કદી પણ કાવ્ય તરીકે વખણાતું નથી, પછી ઉત્તમ વિચારોના સંગ્રહ તરીકે અથવા બુદ્ધિ-આતુર્યના નમુના તરીકે તેની ગમે તેટલી પ્રશંસા થાય.

અલખત, ઉત્તમ કવિઓની રચનામાં રહેલી સઘળી ખુબીઓ સર્વથી એકસરખી સમજી શકાતી નથી. કવિ-હૃદયને સંપૂર્ણ રીતે તો કવિ-હૃદયજી ઓળખી શકે છે. હુંભે-ટની સઘળી ખુબીઓ સાધારણ મનુષ્ય નજ સમજી શકે. પણ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે હુંભેટનું નાટક સર્વે કોઈ વાંચી શકે છે અને સમજી શકે છે. બિલકુલ અર્થ બોધન થવાથી એ પુસ્તકને દૂર ફેંકવું પડે એવો કડવો અનુભવ એ મહાન કવિની કૃતિ વાંચતાં કોઇને નથી થતો. કાવ્યની સઘળી ખુબીઓ તો “કુલડાં કટોરી” જેવાં કોઈ પણ સારાં કોઈ સમર્થ કવિજ્ઞ સમજી શકે અને સમજવી શકે. સામાન્ય જનો તો એનો શબ્દાર્થ જ સમજી શકે અને બહુ બહુ તો “કુલડાં” અને “ચન્દ્રી” જેવા શબ્દ-પ્રયોગ સામું દીકા કરી જાય. છતાં એ “કુલડાં કટોરી” નું કાવ્ય સરળ નથી એમ કોઈથી પણ કહેવાશે નહીં. રા. કાન્તનાં “વસન્ત વિજય” અને “મેઘાનને વિનાંતિ” એ કાવ્યોની સરળતા વિષે પણ કંઈ સંશય રહેતો નથી. એ કાવ્યો સમજવા માટે રા. નરસિંહરાવની “ભાવનાસૃષ્ટિ” વિષે જોઇએ છિયે તેવી કવિ તરફથી લાંબા ટિપ્પણીની જરૂર પડતી નથી, તેમ જ અન્ય લેખકને હાથે એના ઉપર વિસ્તૃત દીકા અર્થ બોધને માટે અનાવશ્યક છે. કલાખીની કવિતા તો સરળતાની બાબતમાં ખાસ કરીને નમુના રૂપ છે. એ કવિતામાં રસદ છે, એ કવિતામાં લાગણી છે, એ કવિતામાં ઉન્નત વિચારો છે, એ કવિતામાં કલ્પના છે, છતાં જો સરળતા ન હોત તો રા. સાગર અથવા રા. અતિસુખશંકર એની કવિતામાં ખતાવાયલી છે તેના કરતાં દશ ધણી ખુબીઓ ખતાવત તો પણ સાહિત્યમાં કદી એને ઉચું સ્થાન મળી શકત નહીં. રા. ચંદ્રશંકરનું “મહોટું મન” અને “એક મનોદશા” સુંદર લાગે છે, એમની “ન્હાનકડી નજુદ” પણ ધણી વ્હાડી લાગે છે, અને રા. નર્મદાસંકરની “કુમારિકા” પણ ધણી મધુર જણાય છે, તેનું મહોટું કારણ તેની સરળતા છે. એ સરળતાનાં તત્ત્વ પર જોઇએ તેવું લક્ષ ન અપાવવાને લીધે જ હાલના કવિઓની અનેક રચનાઓ નિષ્ફળ જાય છે.

x તેના તે જ વિચારો વધારે સારી રીતે સુકવાની મ્હારી અસમર્થતાને લીધે સં. ૧૯૫૪ ના જ્યેષ્ઠ માસના વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “સાહિત્ય કળા” નામના મ્હારા જ લેખ-માંથી ઉતારો કરવાનો અવિવેક થયો છે તે ક્ષત્ત્વ ગણાશે એવી ઉમેદ છે.

રનેહ, સંગીત, મરળતા સ્વાભાવિકતા-એ ચાર સરસા વિનાની કૃતિઓ તે કાવ્યના નામનેજ અયોગ્ય છે, પણ સાગ કાવ્યને માટે તે ઉપગત ખીજાં કેટલાક તત્વોની પણ જરૂર છે કવિતામાં કટપના હોવી જોઈએ, વાણીનું ખળ હોવું જોઈએ વગેરે વગેરે એ ત્રિષે વિસ્તા ની જરૂર નથી, પણ એટલું લક્ષમાં રાખવું જરૂરનું છે કે કટપના તે માત્ર કાવ્યરચનાનું એક સાધન જ છે, કવિતાનું મૂળ સ્થાન તો હૃદયમાં રહેલું છે, અને હૃદયની નબળા લાગણીનું વાણીના રૂપમાં પ્રગટ થવું એ કવિતા છે, પછી તેને હૃદયનો ઉભરો કહો, કે આત્માનો આવિર્ભાવ કહો, કે ભાવનો સતત પ્રવાહ કહો, કે ખીજી કંઈનું પણ નામ આપો.

પ્રેમના વર્ણનાત્મક કવિતાઓ ભાગ્યેજ ઉત્તમ કવિતાની પકિતમાં આવી શકે છે જેમાં લાગણીનું તત્ત્વ વધારે હોય તે કવિતાજ વધારે પ્રિય લાગે છે । નરસિંહરાવના કુલની સાથે 'ન્મત' અને 'મધ્વરાત્રિયે ગ્રાયણ, રવ કનાપીના "મ્હાર કબૂતર" અને "એક આગિયાને —એ કુદરતના મળ્યો વખણાય છે તેનું મંથન એ કે તેમાં લાગણીનું તત્ત્વ વધારે છે જેમાં લાગણી ઉપરાંત ઉત્ત વિચારો હોય તે તેવી પણ વધારે વખણાય છે । નરસિંહરાવનું ધ્રુવડ એ એવા કાવ્યો નમુનો છે મીઠી પ્રશ્નના ની જે કવિતા એજ ધોણુ પ્રમાણે રા નરસિંહરાવે બનાવી છે તેના મરતા ગુરૂની પેઠે ઉપદેશ મળતા ધ્રુવને ધ્રુવનો સાબળીને, શાન્ત એમન્તમાં હૃદયને પી તા વિચારોની માલામાં 'કદી નહીં' કદીને ભગ પાતો એને જોઈને વધારે આનન્દ થાય છે પણ એ મધળા મળ્યો કે તા વીર ચિત્ત કા યો અને નાટકની ખુશી તો એરજ છે હોમ અને વાસ્તવિક જેવા કાલિદાસ અને ભવજીતિ જેવા સમર્થ કવિઓ માં પ્રિતકાળમાં કંઈ થયા નથી, અને કદી યશો તો કયાએ યશો એ કદી શક્ય નથી એ મહાન કવિઓની કૃતિમાં રહેલી અને પ્રમાણે અદ્ભુત ખુ બીઓ જેતા આપણા સાહિત્યની ટાંચની સ્થિતિ વિશે અસંતોષ અને નહીં થાય એ અસંતોષ તો જ થવાને હજી અનેક વર્ષોની વાર છે હાનગા તો અપ્રાપ્ય વસ્તુને માટે ખોટા ધમ પલા મા વા છોડીને કવિતા સિનાયના પણ ઉપર જણાવેલા સાહિત્યના અને અંગેને બનવતા કે વાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો તેથી આપણે વધારે સગીન કામ કરી શકીશું અને વધારે ઉપયોગી એવા બનની શકીશું ભાષા તરફ વાંચી આપણી આખર કમી થવાની નથી-કે આપણી સર્ગશક્તિ જતી નહેવાની નથી મધમાં લખવાથી આપણી લાગણી કીશું થવાની નથી કે આપણી કે પના નહીં થવાની નથી જીવનચરિત્રો કે આત્મકથાઓ લખવાથી આપણી સમૃદ્ધિ નાથ પામવાની નથી કે આપણી કીર્તિ કરનાર જવાની નથી. સગીન કૃત્ય એજ જરૂરનું છે, અને ઉત્સાહ, ઉમંગ, અને ઉદ્દોગ એ એના સાધન છે

સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા.

(અનુસન્ધાન ૫૪ પૃષ્ઠ ૫૭૬ થી.)

જગતમાં, માનવજીવનમાં અનેક નાના મોટા બનાવ બને છે. નવલકથામાં આવા ઘણા પ્રસંગો ચિત્ર હોય છે. એકાદ અમુક બનાવની તાત્કાલિક અગર સ્થાપી અસર નવલકથા કરી શકતી નથી. ટૂંકી વાર્તા ગમે તે કોઈ એક બનાવની ઉપયોગિતા, તેનું મહત્વ, વાચક વર્ગની આગળ રજુ કરી તેને અસરકારક બનાવી શકે છે. ખાસ, નાની નાની બાબતો જેને નવલકથામાં યોગ્ય સ્થાન મળી શકતું નથી તેનું મહત્વ ટૂંકી વાર્તાની રચના અને કૌશલમાં વધારે તાદ્દશ બની શકે છે. ટૂંકી વાર્તામાં બનાવ એક હોવાથી, તેનો અભ્યાસ, અભ્યાસનો વિષય એક હોવાથી, તે વધારે આકર્ષક અને અસરકારક કરી શકાય છે.

નવલકથાના અને ટૂંકી વાર્તાના લેખકોમાં બે મત છે. એક મત જેવું હોય તેવું બતાવનારાઓનો છે. ખૂબી, માત્ર ઉત્કૃષ્ટ જગત, બતાવનારનો છે. પહેલા “વાસ્તવિક” ના દેખાડનાર છે. ખીજા બાવના બતાવે છે. પહેલો વર્ગ લોકોની દુર્વૃત્તિ અને પાપાચરણનાં ભયંકર, ત્રાસજનક ચિત્ર પણ રજુ કરી પવિત્રતા અને નીતિ, તથા સત્કાર્યના પ્રભાવ પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. ખીજા વર્ગના લોકો જગતની માત્ર સુન્દરતા તરફ, માનવ જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા, પવિત્રતા, ઉત્તમ નીતિ પ્રત્યે વાચક વર્ગનું લક્ષ ખેંચે છે. બન્ને મતમાં જે કંઈ ઉત્તમતા રહેલી છે તેનો સ્વીકાર થવો જોઈએ અને તેમ થાય તો બન્ને મત અગત્યના છે.

ટૂંકી વાર્તાની ઉત્કૃષ્ટતા, તેની સરલ અને કુશલ સંકલનામાં રહેલી છે. વાર્તાનો પ્રવાહ તેમાં સતત વહે છે. તેના સર્વ વિભાગ સુસંબદ્ધ હોય છે. ટૂંકી વાર્તાનું ચરિત્રાલેખન વધારે આબેહુબ જોઈએ. સમય, સ્થાન અને ઉદ્દેશ આખી વાર્તામાં ઘણે ભાગે એકજ રહેવાં જોઈએ. પાત્ર યોડાં પણ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હોવાની જરૂર છે. નવલકથામાં એક મુખ્ય વિચાર હોય કે ન પણ હોય એમ બને છે. ટૂંકી વાર્તામાં એક મુખ્ય વિચાર અવશ્ય હોવો જોઈએ. કારણ કે જીવનના કોઈ એક ઉપયોગી અગર સૂક્ષ્મ વિભાગ, અમુક સ્થિતિનું સંજીવ ચિત્ર આપી, કોઈ ધારી મૂકેલો વિચાર અગર અસર રજુ કરવી તે ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો આશય હોય છે.

અસર ઉપજાવવા માટે ખાસ પ્રયાસ તેમ એક અમુક વસ્તુસ્થિતિ પર વિશેષ લક્ષ, એકાગ્રતા એ બાબતમાં ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, આખ્યાન અને સાદી વાર્તાથી જૂદી પડે છે. ટૂંકી વાર્તામાં બહુ વિભાગ હોતા નથી. નવલકથામાં મુખ્ય પાત્ર, ગૌણ પાત્ર હોય છે તેવું ટૂંકી વાર્તામાં વિશેષ કરીને હોતું નથી, તેમ મુખ્ય સંકલના અને ખીજા આંતર સંકલના એવું પણ તેમાં કંઈ જોવામાં આવતું નથી.

પાત્ર અને પ્રસંગનું જોખાપણું, સંવાદની પરાકાષ્ટા, કલા, પ્રશ્નની એકાગ્રતા અને આબેહુબ ચિત્ર એ નાટકનાં લક્ષણો ટૂંકી વાર્તામાં પણ નજરે પડે છે. નાટકમાં એક અમુક વસ્તુસ્થિતિ પર જે લક્ષ આપવામાં આવે છે તેમ અસર માટે જે યોજના કરવામાં આવે છે તે ટૂંકી વાર્તા માટે અતિ આવશ્યક છે.

પ્રાચીન, અર્વાચીન સંસ્થાઓ, રીતરિવાજ, જગતની સાસારિક, ધાર્મિક, રાજદારી પ્રવૃત્તિઓ, મનુષ્ય સ્વભાવ, ભાવનાઓનાં રસિક અને અસરકારક ચિત્ર માટે ટૂંકી વાર્તા એક ઉત્તમ સાધન છે. જગતની રચનાનું વૈવિધ્ય, મનુષ્ય સ્વભાવ અદિ જગતના અનેક ચિત્રોમાં રહેલી બિજતાને લીધે, વાર્તામાં વસ્તુ, પ્રસંગ અને પાત્રની, ખોટ પડે તેમ નથી.

વાર્તાલેખનના આરંભ કાળમાં “રાજ રાણી” ની જ વાર્તા લખાતી ભાટચારણો અને ઓછા સંસ્કારવાળા લોકોની વાતોમાં “રાજ રાણી” નાજ વૃત્તાત આવે છે જન-સમાજના દરેક વિભાગની અગત્ય સમજાયા પછી જ, રાજથી રંક સંધીના દરેક વર્ગના જીવનની વાર્તાઓ લખાવા માંડી છે. અંગ્રેજીમાં આ નવીન યુગનો પ્રારંભ ફ્રિડરિચ અને ડિકન્સથી થયો છે. “ગુજરાતની છુની વાર્તાઓ” વાચતા પછુ માલમ પડશે કે તેમાં પછુ રાજ રાણી, પ્રધાન, રાજકુમાર, પ્રધાન પુત્ર એ જ પાત્રો મુખ્ય અંશે આવે છે. આ શિવાય બીજાં પાત્રોને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોતુ નથી અંગ્રેજ અમલ દાખવ થયા પછી જ, અંગ્રેજ શિક્ષણ વડે જનસમાજ વિષેના લોકોના વિચારોનો વિકાસ થયા પછી જ, ઉચ્ચ તેમ મધ્ય વર્ગના લોકજીવનની વાર્તાઓ ગુજરાતી ભાષામાં લખાવા માંડી છે. હજુ પછુ ગરીબ લોકોના જીવનને લગતી વાર્તા લખવાના પ્રયાસ બહુ થોડા છે

લેખકને વાર્તાના વિષય, માનવ જીવનમાં એટલા બધા મળી આવે છે કે ખાસ પોતાના મત સિદ્ધ કરવાને કે વિરોધીઓ પર કટાક્ષ કરવાને વાર્તાલેખન યોગ્ય કામ હોય એમ માની શકાય નહિ. માનવ જીવનમાં પછુ આપણે કેટલુંક એવું અદ્ભુત, માનવ જીવનની વિલક્ષણતા, લોકોનાં ચરિત્ર, રહસ્ય, તેમની લાગણીઓ વિષે આપણે એટલું બહુ જાણીએ છીએ કે, એ એટલા બધા આપણા અનુભવમાં આવે છે કે, તે અનુભવ અને જ્ઞાન વાર્તા-દ્વારા લેખક, વાચક વર્ગ આગળ રજુ કરવા ધારેતો વસ્તુ માટે બહુ પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં કેટલું જરૂરું છે કે લેખનશક્તિનો ઉપયોગ, ધર્મી, અગર વૈરની ટુચ્છિ માટે થવો જોઈએ નહિ. પરંતુ એટલું તો ખરૂ જ છે કે, માનવ જીવન, માનવ સ્વભાવ અને સહિષ્ણુત્વ વિષે અનુભવ અને કલ્પનાથી જેટલું, તેમ જેવું સરસ લખી શકાય, તેટલું તેમ તેવું સરસ માત્ર કલ્પનાથી લખી શકાતું નથી

કથાના લેખકે પોતાની સામગ્રીના સમૃદ્ધ માટે, અવલોકન કરવાની જરૂર છે. જગતમાં હરતાં દ્રવ્યો કોઈ પણ સ્થિતિમાં, જે કોઈ અસરકારક, ધ્યાન ખેંચે વાતોન્દી સામગ્રી તેણે, આશ્ચર્યજનક, આનન્દપ્રદ માદામ પડે તે તેણે નોંધી લેવું જોઈએ. બહારના જીવનની કેટલીક હકીકત અત્યંતમાથી પેદા થઈ શકતી નથી. તે ઉત્પન્ન કરવાને લેખકે, અંગત લાગણીઓ દોરે મૂકી સમભાવ સાથે સ્ત્રી પુરુષોના વચનો, કાર્યો, સમાજની જૂઠી જૂઠી સંસ્થાઓની ગતિનું અવલોકન, અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કોઈ પણ વાર્તા રજુ કરવા માટે, વિચારના પ્રતિપાદન માટે આ સધળું જરૂરું છે.

પરંતુ માત્ર હકીકત એકઠી કરવામાં દ્રવ્ય નથી. તેથી જ માત્ર વાર્તાની રચના થઈ શકતી નથી. કાંઈક નૈસર્ગિક કૃતિ, નવીનતા બતાવવી એ ટૂંકી વાર્તાના લેખકનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. વાર્તાની સામગ્રીમાં માત્ર ઉપર ઉપરની હકીકત નહિ પણ તે હકીકતમાં મનુષ્યનો

આત્મા, શરીર, શિષ્ટાચાર, હેતુ, પ્રસંગ અને ચરિત્ર આવવાં જોઈએ. ધડકતા, ઉછળતા માનવ હૃદયની માફક હકીકત હવંત, ઉખાડુકત હોવી જોઈએ.

ટૂંકી વાર્તાની ખરી કીમત, તે જે બતાવે તેમાં, તેમ તે વડે થઈ આવતી સૂચના, અને અર્થમાં, રહેલી છે. કોઈ પણ આકર્ષક દેખાવ, ચરિત્ર અગર બનાવતું પોતાના વિચાર મુજબ મહત્વ બતાવવું; તેમાં સર્વમાન્ય, અને નિત્ય સાક્ષરતાના અંશ, ગૌરવ અર્પણ કરવાં તે કથા લેખકનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. ઘણા લોકો, ઘણી બીજી જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી જૂએ છે. દરેકને જૂદી જૂદી અસર પણ થાય છે. આ દેખાવ, આ અસર, ખાસ પ્રસંગ, લેખક વાર્તા દ્વારા દર્શાવી શકે છે.

ટૂંકી વાર્તામાં વર્ણનનો વિસ્તાર આવી શકે નહિ તેમ આવે તો સસિક થઈ પડે નહિ. વર્ણનમાં પણ જે કોઈ વધારે આકર્ષક, મનોહર, સૂચક હોય તે જ આવવું જોઈએ. જાદુગીમાં કેટલીક સાધારણ બાબતો, નીરસ, નકામા પ્રસંગ, ઘણાં હોય છે તે કથામાં લાવવામાં કોઈ ફળ નથી. ટૂંકી વાર્તા, હવંતની નકલ માત્ર નહિ પણ હવંતની એક અમુક બાજુ અગર મુદ્દાનું સરલ આલેખન હોવું જોઈએ.

વાર્તામાં બધાં સૂધી લેખકનું વ્યક્તિત્વ ન આવે ત્યાં સૂધી તે બહુ આકર્ષક થઈ પડતી નથી. વાર્તાલેખનમાં બીજાનો અનુભવ બિલકૂલ કામમાં આવી શકતો નથી. કોઈ પણ પ્રસંગ અગર આલેખનનો લેખકને પોતાને જે અનુભવ થયો હોય તેનું ચિત્ર તે સારી રીતે આપી શકે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે લેખકની તેમાં અદ્વંતા આવવી જોઈએ. અગત્યની વાત, એટલી જ છે કે વાર્તાની સામગ્રી માટે, તેણે પોતાના અવલોકનારને જાગૃત રહેવું જોઈએ.

કોઈ પણ બિનાથી પોતાને આનંદ અગર સન્તોષ થવા જેટલી ઉખા, તેટલી ચોખ્ખો પોતાને પોતાને અનુભવ ન થાય ત્યાં સૂધી લેખકે પોતાનું લેખન બન્ધ રાખવું જોઈએ. જે પ્રસંગ કે ચરિત્રનું ચિત્ર તેને આપવું હોય તેના ઉડાણમાં તેણે ઉતરવું જોઈએ.

બુદ્ધિમાન લેખકોની સ્મરણ શક્તિ હમેશાં મજબૂત હોતી નથી. વાર્તાના લેખકે પ્રથમ પોતાનાં સાધન, પોતાની સામગ્રીના સંગ્રહ માટે એક નોંધપોથી રાખવી જોઈએ છીએ. તેમાં અમુક વિચાર, અમુક ચિત્ર માત્ર નહિ પણ મુખમુદ્રા, નામ, લક્ષણ, વાર્તામાં દાખલ કરવા જેવા સસિક પ્રસંગ, ચરિત્ર, અસરકારક શબ્દો, કોઈ સુંદર સંકલનાના વિચાર, વાર્તાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું વસ્તુ, વિચાર તેણે નોંધી રાખવાં જોઈએ. ટૂંકી વાર્તાના અમેરિકન લેખક હૉયર્સની નોંધપોથીએ કેવું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે તે સર્વ વિદ્વાનો સારી રીતે જાણે છે,

રંજન એ જ માત્ર વાર્તા લખવાનો ઉદ્દેશ હોવો ન જોઈએ. રંજન સાથે શિક્ષણની જરૂર છે. આથી જ ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાનું મહત્વ વધ્યું છે. સુશિક્ષિત વર્ગ ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાઓને જ પસંદ કરે છે, ઉદ્દેશ વગરનું જેમ માનવ હવંત નકામું થઈ પડે છે તેમ ઉદ્દેશ પ્રગરની વાર્તાઓ કદાચ આનંદ આપે છે, પરંતુ નકામા જેવી થઈ પડે છે. આ કારણથી ક્રાન્સ અને અમેરિકામાં ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાના લેખન પ્રત્યે, વિશિષ્ટ લેખકોનું લક્ષ વધારે છે.

ફરેક રસિક વાર્તામાં સંકલના હોય છે. સંકલનાનો પાયો એક અમુક વિષય, વિચાર, ઉદ્દેશ પર રચાયેલો હોય છે. કોઈ એક અમુક બનાવની અસર, ખરી વસ્તુ સંકલના. અગર કાલ્પનિક સ્થિતિ, કોઈ પણ પ્રકારની વૃત્તિ કે ચરિત્રના કોઈ ખ્યાલથી, વાર્તાની સંકલનાનો આરમ્ભ થાય છે. વાર્તા લખવાની વૃત્તિ જે વડે ઉત્કેચાય છે, વાર્તાને હલાવનાર જે મુખ્ય બળ હોય છે, જેના પર વાર્તાના અસ્તિત્વનો આધાર છે તેવા કોઈ વિષય, વિચાર, ઉદ્દેશની હમેશાં જરૂર રહે છે. માત્ર અમુક બનાવ આમ બન્યો એવું બતાવે તેવી, કોઈ મુખ્ય વિચાર અગર ઉદ્દેશરહિત વાર્તા ઉત્તમ પદ મેળવી શકતી નથી.

વાર્તાની મુખ્ય બિના જેના પર વાર્તાની રચનાનો આધાર હોય છે તેના જૂદા જૂદા વિભાગ અને વિષયની સંકલના મુસંબદ્ધ હોવી જોઈએ. તેમાં પરસ્પર વિરોધ આવે એ ઈષ્ટ ગણાતું નથી. તેથી રસની ક્ષતિ થાય છે. પાત્રાલેખન અને સંકલનાનો વિકાસ થતાં થતાં મુખ્ય બિના પર લેખકે એવી સરસ રીતે આવવું જોઈએ કે વાચકના હૃદય પર તે મુખ્ય બિના નિશ્ચય અને આકર્ષક રહે. વાર્તાની સમગ્ર ગતિમા જે ચાલુ વ્યાપાર જોવામાં આવે છે તેની નિયમિત યોજના-તે વસ્તુસંકલના કહી શકાય, સાદસ અગર પગલમની કોઈ વાર્તામાં વસ્તુ સંકલના હોવાનો સંભવ નથી કારણ કે તેમા માત્ર અમુક ગળથુવા જેવી બાબતનું બયાન જ હોય છે. અર્થયુક્ત, ઉદ્દેશાત્મક વાર્તાઓમાં સંકલનાની ઘણી જરૂર રહે છે કારણ કે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ યોજના ઉભી કરવાની જરૂર રહે છે.

વસ્તુસંકલનાનો વિસ્તૃત અર્થ ફરીએ તો યોજના અગર નક્કી જ થઈ શકે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે કથામાં સંકલના હોવાની જરૂર જ નથી, કારણ કે માનવ જીવનમાં હમેશાં સંકલના હોતી નથી. ખરી વાત છે કે માનવ જીવનમા ઘણા બનાવ નીરસ હોય છે. એ સંધળા વાર્તામાં આણુવા એ પણ ગસહીન થઈ પડે માટે જીવનમા જે કોઈ અગત્યનું, ઉપયોગી હોય તે પસંદ કરી વાર્તાની વસ્તુસંકલના કલા વડે થવી જોઈએ.

ટૂંકી વાર્તાની સંકલના શુચવણ બરેલી નહિ પણ સગલ હોવી જોઈએ. સાદી સંકલના જ સ્વાભાવિક છે અને બળવાન હોઈ શકે છે. એક ઉદ્દેશથી તે રચાવી જોઈએ, અને તેની અસરમાં એકતા જોઈએ. વાર્તા લખવી શરૂ કરતાં લેખકે પ્રથમ તેની મુખ્ય બાબત ઉપર અને પછી તેના અન્તિમ ભાગ ઉપર આસ દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે.

રસની જમાવટ માટે વાર્તાનો પ્રવાહ જલદી અને અરુણલિત વહેવો જોઈએ. લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, સંવાદો અને શબ્દોની ભરતીથી આ પ્રવાહ અટકે છે. શેથી. વર્ણનને બદલે સચનાથી, કુશળ પસંદગી અને ઠકાપણ બરેલી કાપ-કૂપથી ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો અને અસરકારક શબ્દો વડે પ્રવાહ આનંદ

સાથે આગળ વધે છે.

- કેટલાક લેખકો પોતાના લેખમાં માત્ર શબ્દો જ ભરે છે, અર્થ અગર વિચારના પ્રકાશન માટે જે આવશ્યક શબ્દો જોઈએ તે કરતાં વધારે શબ્દો તેઓ પોતાના લેખમાં ઠંસે છે.

આથી લેખ બારે અને કંટાળા આપનાર થઈ પડે છે. શૈલીના આડમ્બર અને બલ્યતા કરતાં, સુરજનો સરજતા અને સુન્દરતાને વધારે પસંદ કરે છે. ભાવ અને વિચાર પ્રદર્શન વિનાની ભાષા અને શૈલી વ્યર્થ છે. ટૂંકી વાર્તામાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, લાંબા લાંબા સંવાદ અને ઉપદેશાત્મક વચનોના ગણગણાટ કરતાં, તેમાં રપટ અને દૃઢ સંભાવણુ, ટૂંકા પણ મીઠા અસરકારક સંવાદ, તથા ઉપદેશ, સંક્ષિપ્ત અને પરોક્ષ હોવો જોઈએ. વસ્તુસંકલના એવી કિલટ, એવી શુંચવણ ભરેલી ન રાખવી જેથી વાચકને તેનો ઉદ્દેશ સમજવાને, તેનું રહસ્ય જાણવાને માથાકૂટ કરવી પડે. વાર્તાના વાચનનો હેતુ, વિશ્રાન્તિ, આનન્દ, શિક્ષણ, વિચાર, સૂચનાઓ આપવાનો, કુતૂહલ જાગ્રત કરવાનો હોય છે અને જેટલે અંશે આ સામગ્રી, તેને અનુકૂળ સંકલના પૂરી પાડવામાં લેખક વિજયમાન થાય છે તેટલે અંશે તેનું લેખન સૌક પ્રિય થઈ પડે છે. સંજોગો અને વર્ણન કરતાં, પાત્રલેખન તરફ નવલકથા અને વાર્તાના લેખકે વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ છીએ.

ટૂંકી વાર્તામાં ચરિત્રાલેખનની અગત્ય કાંઈ ઓછી નથી. ચરિત્રાલેખન માટે નિરીક્ષણની ખાસ આવશ્યકતા છે. જનસ્વભાવમાં વિચિત્ર અગર વિલક્ષણ શું છે પાત્રાલેખન. તેની તપાસ કરવી એ હમેશાં લેખકનો હેતુ હોવો જોઈએ નહિ. છતાં ચરિત્રાલેખન એવું અગત્યનું જોઈએ કે માનવજાતિને તે સંતત રસે પૂર્ણ લાગે. અમુક ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી પ્રથમ તો લેખકને પોતાને તે વિષે અભિપ્રાય બાંધવો પડે છે. આ કારણથી લેખકે પોતાનો સ્વભાવ, પોતાની વૃત્તિઓ, પોતાના આવિર્ભાવ સમજવાની આવશ્યકતા છે. તે પોતે કાંઈ સમજતો હોય તો જ બીજાને સમજાવવાની યોગ્યતા તે બતાવી શકે. અનુભવસિદ્ધ પાત્રાલેખન જ આકર્ષક થઈ શકે છે. સંસર્ગમાં આવતાં અમુક પાત્રના ચરિત્રનું અવલોકન કર્યાબાદ તેને લેખમાં સ્થાન આપવા લેખકને ઈચ્છા થાય તો આસપાસના સંજોગોમાં તેણે એવો ફેરફાર કરવો જોઈએ કે તે ઝાળખાઈ આવે નહિ.

નવલકથામાં કોઈ પાત્રના ચરિત્રનો ક્રમશઃ વિકાસ બતાવી શકાય છે; એક પાત્રની બીજા પાત્ર પર શી અસર થાય છે તે જણાઈ આવે છે. પરંતુ ટૂંકી વાર્તામાં કોઈ પૂરું પાત્ર, અગર તેના જીવનનો મોટા ભાગ આવી શકતો નથી. કોઈ પણ પાત્રના જીવનનો અગત્યનો, મુદ્દાનો વિભાગ જે વડે તેના જીવનની કાંઈક તુલના થઈ શકે તે તેમાં આવે છે. જીવનના નાના મોટા પ્રસંગ અગર બતાવેલી ટૂંકી વાર્તામાં પસંદગી કરવામાં આવે છે. પાત્રના દેખાવનું સંપૂર્ણ ચિત્ર પણ, સમસ્ત જીવનચરિત્રમાં આવી શકે. એક અમુક પ્રસંગ કે કારણથી મનુષ્યના અપાયલા ચિત્રમાં દેખાવના વિસ્તારની અગત્ય નથી. ચરિત્રના પૃથક્કરણમાં પણ અમુક સુદાનું, જીવનના અમુક અગત્યના વિભાગનું, પૃથક્કરણ કરવું આવશ્યક છે. પાત્રનાં વચન, સંવાદ, તેમનાં કામકાજનાં સવિસ્તર વર્ણન કરતાં તેનું સંક્ષિપ્ત પણ રપટ દિગ્દર્શન થવાની જરૂર છે.

પાત્રની વાતચિત ખરેખરી, સંભવિત હોવી જોઈએ, તેમ અમુક પાત્રને અનુસરતી હોવી જોઈએ. સંભાવણીની પદ્ધતિ ઉપરથી પાત્ર ઝાળખાઈ આવે એવી યોજના થાય ત્યારે જ તે સફળ કહેવાય. વાતચિતમાં વાતચિત કરનારનું વ્યક્તિત્વ તેમ વૃત્તિઓ આવવાં જોઈએ. વાતચિતમાં, પણ, કોઈ, અમુક અગત્યના પ્રસંગ, વાંચવાની ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન કરે તેવું કાંઈ હોય છે તો જ તે પ્રિયતા પ્રાપ્ત

કરી શકે છે. વાતચિત બહુ મજાની હોવી જોઈએ પણ તેમાં કૃત્રિમતા દાખલ ન થાય તેવી સંભાળ રખાવાની જરૂર છે. બાવનાત્મક વાતચિત હોય ત્યાં જ સાધારણથી જૂરી વાત સંભવી શકે.

વર્તમાન નાટ્યકારોની માફક વાર્તાના કેટલાક લેખક એક બાબત બહુ મોટી ભૂલ કરે છે. વાર્તાના સમય અને સ્થાનને અનુકૂળ પરિધાન, રીતરિવાજ, સંભાષણ, કાલ અને સમયની આચારવિચાર અને વૃત્તિઓની ચોજના વાર્તાના વસ્તુ અને પાત્રમાં ગણનામાં ભ્રમ, થતી નથી, તેથી વાર્તાની વાસ્તવિકતા બતાવવામાં લેખક નિષ્ફળ બળે છે. દૃશ્ય તરીકે વિક્રમાદિત્યના સમયની વાર્તામાં, છુટ, પાટલૂત, પિસ્ટૉલ્સ, ઓસ્પિતલ, ક્વૉન્ટાઈન, જાહેર સભાઓ એવી આધુનિક બાબતો આણવામાં આવે તો લેખનનો તે એક બહુ મોટો દોષ કહેવાય. વાર્તાનો ઉદ્દેશ ગમે તેવો હોય, તેનું વસ્તુ ગમે તેવું સુંદર હોય પરંતુ સમય અને સ્થાનને અનુસરતા યોગ્ય સંયોગોની ઘટના કરવામાં ન આવે તો વાર્તાથી ધારવામાં આવેલી, ચિત્રની સુંદરતા, સંપૂર્ણતા તેમ સાર્થકતા રાગુ થઈ શકે નહિ.

નવલકથામાં જેમ અદ્ભુત તત્વ હોય છે અને જોને લીધે તે અદ્ભુત કથા કહેવાય છે તેવી જ રીતે ટૂંકી વાર્તામાં પણ અદ્ભુત તત્વ આવી શકે. વાર્તામાં અદ્ભુત તત્વ. વાસ્તવિક માનવ જીવન ઉપર વધારે ધ્યાન આપનાર વિવેચકો વાર્તાના અદ્ભુત તત્વને પસંદ કરતા નથી. પરંતુ માનવ જન્મ, મનુષ્યનું જીવન, તેની ખુદી, આત્મા એ સ્વર્ગમાં એવા અદ્ભુત અંશ રહેલા છે કે કેટલાક અદ્ભુત અંશ વાર્તામાં આવવાથી વાર્તા કૃત્રિમ, કે અસંભવિત બનવાને બદલે, ઉડો વિચાર કરનારને, સંભવિત, સ્વાભાવિક, અને સુંદર લાગે છે.

ઉત્તમ કથાનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હોય છે કે દિલસોજ વાચકના હૃદયમાં તેલાગણી ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જે જે કથાઓમાં આ બળ વધારે હોય છે તે લાગણીની અગત્ય. સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે એટલું જ નહિ પણ વાચક વર્ગને તે વધારે આકર્ષે છે. જે લેખકમાં વાચક વર્ગનાં હૃદય બગત કરવાની, હલાવવાની શક્તિ ન હોય તેણે પોતાના નિરીક્ષણ અને અનુભવથી તેનો વિકાસ કરવો જોઈએ, અને ત્યાં સુધી વાર્તાલેખનની પ્રવૃત્તિમાં તેણે પડવું જોઈતું નથી.

હાલની ઘણી કથાઓમાં, નાયક નાયિકાના, પતિપત્નીના ત્યાગ રહિત, સહેલા, ક્ષયિક, વિકારમુક્ત, નાનુક, તકલીફો ગ્રેમનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે તેને બદલે જ્યાં સુધી તેમાં દહેતા, ગમ્મીસ્તા અને પવિત્રતાના અંશ આવશે નહિ ત્યાં સુધી ખરી પ્રીતિ, સ્નેહ, દયા, પરાપકાર, નિષેધતા, દહેતા, ત્યાગ અને વીરત્વ આ હૃદય સદ્ગુણો વાર્તામાં તેમ જગતમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવી શકશે નહિ. જગતમાં, યુવકયુવતીઓમાં, ગ્રેમના આવેગનું અસ્તિત્વ અગત્યનું છે પરંતુ કથાના લેખકને આ સાથે બહાદૂરી, ધૈર્ય, જનદયા, ન્યાય, પરાપકાર આદિ ઘણા વિષયો લેખન માટે મળી શકે છે. માત્ર અમુક છાકરી જોઈ, પ્રીતિ થઈ, તેની

સાથે લાભ કરવાની ઇચ્છા થઈ, પરંપરા અને સુખી થયાં, એ પ્રકારનું જ વસ્તુ પ્રસંદ નહિ કરતાં અન્ય ઉત્તમ વસ્તુ વાર્તાના લેખકે પ્રસંદ કરવું જોઈએ.

અન્યની આપત્તિ જોઈ આપણને જે લાગણી, જે સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સાહાય્યભૂત થવાને આપણને જે વૃત્તિ થાય છે. અને તેવી સહાયતા હાસ્ય અને કરુણા. કરતાં આપણને જે આનન્દ થાય છે તેનું ચિત્ર કથાસાહિત્યમાં ઘણી મજબૂત છાપ પાડી શકે છે. આપણે સર્વ એક જ પિતાનાં સંતાન છીએ. રાજા અને પ્રજાજન, ધનવાન અને નિર્ધન જન્મથી સર્વ સમાન છે, તે આપણામાં રહેલી સહાનુભૂતિ, કરુણાની લાગણી ઘણી સરસ રીતે સિદ્ધ કરે છે. જે વાર્તાઓ વાચકના હૃદયમાં, સહાનુભૂતિની, કરુણાની લાગણી, વિશેષ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે પરિણામે જનસમાજને ઉત્તર કરવામાં વધારે સાહાય્યભૂત થાય છે.

મનુષ્યજીવન હમેશાં આનન્દ અને ઉદ્વેગથી મિશ્ર રહે છે એટલે જે વાર્તાઓમાં, જે કથાઓમાં, હાસ્ય અને કરુણાનાં તત્વોનું સુંદર મિશ્રણ હોય છે તે ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આનન્દ અને ઉદ્વેગ એ લાગણીઓમાં એવો સંબન્ધ છે કે કરુણાજનક પ્રસંગો વાચકને હમેશાં પ્રિય ન લાગે તેમ કરુણ તત્વ વિનાનાં, કેવળ આનન્દજનક ચિત્ર પણ પ્રિયકર થઈ પડે નહિ. હાસ્યના, આનન્દના તો કોઈ પ્રસંગ હોય, દૂચકા હોય. માનવ જીવન તદ્દન ઉદ્વેગમય કે સર્વાંશે આનંદયુક્ત હોઈ શકે નહિ. જીવનમાં તેનું જેમ મિશ્રણ હોય છે તેમ વાર્તામાં હાસ્ય અને કરુણાનું મિશ્રણ વધારે સ્વાભાવિક અને આકર્ષક થઈ પડે છે. હાસ્ય રસમાંથી અશ્લીલતા અને હલકાઈનાં તત્વ હમેશાં રહેવાં જોઈએ. શિષ્ટતાયુક્ત હાસ્ય રસ જ સન્માન પાત્ર હોઈ શકે છે.

આપણા કથાસાહિત્યમાં હજી સુધી રસની, આનન્દવૃત્તિની. અભિવૃદ્ધિ બરાબર થઈ નથી. હેતુ. ઉદ્દેશ, વાર્તામાં જરૂર નથી. પરંતુ વાર્તામાં તેને હદ બંદાર અગત્ય આપી, ગંભીર તત્વ હમેશાં વધારે દાખલ કરવાં, હાસ્યનાં તત્વોને નરમ પાડવાં, તે, જીવન, માત્ર શ્રમપૂર્ણ, લુપ્ત અને આનન્દરહિત છે, એવું બતાવવા જેવું થાય છે. જીવનનું આશાજનક ચિત્ર જેને આપણે છે, મનુષ્ય હૃદયમાંથી જેને નિરાશા અને ખિન્નતા દૂર કરવાં છે, માનવ જીવન જેને ઉત્તર આનન્દથી અનુવાળવાં છે, તેણે જીવનના ઉદ્વેગ સાથે, જીવનનાં ગંભીર તત્વ સાથે, જીવનના આનન્દનું રસિક મિશ્રણ કરવું જોઈએ છીએ. હાસ્ય રસની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ નિયમ હોઈ શકતા નથી. હાસ્ય રસની જમાવટ કરનારે અમુક નિયમને અધીન રહેવું જોઈએ એવું કોઈ નથી. લેખક પોતે આનન્દ અનુભવે છે, અને તેનો આનન્દ વાચક વર્ગમાં વિસ્તરે છે કે કેમ તે જ આપણે જોવાનું છે.

એક સુંદર ચિત્ર જોવાથી, એક 'મધુર' સંગીત શ્રવણ કરવાથી જે આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે, સદૃશિતા જે ઉદ્દાસ પ્રકટ થાય છે, તે જ આનન્દ અને ઉદ્દાસ એક ઉત્તમ દ્રૂંડી વાર્તાનું વાચન ઉપજાવી શકે છે. દાઈ કાવ્યમાં તેનો પ્રસ્તાવ, તેનું આમન્ત્રણ, તેનું મંગલ, જેમ આકર્ષક હોય છે તેમ વાર્તાનો આરંભ પણ દ્રૂંડી છતાં રસિક હોવો જોઈએ. વાર્તાના

આગળ વધવામાં કાઈ વિશેષ આવેલો ન જોઈએ. સકલતા, સુન્દરતા અને સરળતા સાથે સંબંધપૂર્વક આગળ વધવી જોઈએ. સૂર અને તાલની એકતાના સુનિયમના પાલનથી જોમ સંગીત મજા આપે છે તેમ ટૂંકી વાર્તામાં પાત્ર અને વિચારના આવેખનની એકતા વાચકને આનંદ આપે છે. વાર્તાનો આરંભ, વાર્તામાં રહેલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ, વાર્તાનો અન્ત, એ સર્વની રચના, એવી સરસ, એવી સુન્દર, એવી યુષ્ઠી ભરેલી થવી જોઈએ કે વાચન પૂરું થતાં લેખક અને વાચક અત્યંત આનંદ અને સન્તોષ સાથે છૂટા પડે.

ડહ્યાલાલ લક્ષ્મણ (બંધુસમાજ.)

રક્ષણીય પૂર્વ આફ્રિકાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૫૫૧ થી.)

ઓમાનના એલયુસાઈદી વચના ખગ મજા પુરપ ઈમામ મહમદ ખીન સૈયદે ૧૭૮૫ માં તેનાં સર્વોપરી આધિપત્યનો અગ્રથાથી સ્વીકાર કરવા સાદ મઝરૂઈ લોકોને જોરજુલમથી ફરજ પાડી; પરંતુ પાંચમા એલયુસાઈદીના સૈયદ સૈદખીન સલતાનના ૧૮૦૯ માં થયેલાં રાબ્બા રોહણ સુધી મસ્કતના રાબ્બને તેના આફ્રિકાના પુરાણિકોની પુનઃ પ્રાપ્તિની પુક્તિ રચવાનો ખ્યાલ પણ આવ્યો નહતો.

પાટના લોકો જેમને મઝરૂઈ લોકોએ હંદાવી નાખી વચ કર્યા હતા તેમની મારણીથી ૧૮૨૨ ના સૈયદ સૈદે પાટો અને પેમ્બા કબજે કર્યા અને મોગ્યાસાને પણ તેમ કરી લેવાની ધમકી સાથે સાવચેતી આપી.

મઝરૂઈ લોકોના સુલેમાનખીન અલી નામના રાજાએ ગ્રેટબ્રિટનની સ્થાપની થાયના કરી જે વાચનાની તે સમયે (ડીસેમ્બર ૧૮૨૩) આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાપર કર્ષાં કરતાં અંગ્રેજ બહાણુ “બારા હાઉટા” ના અધિપતિ કેપ્ટન વાઈલેએ ચોખ્ખી ના પાડી, તેમ છતાં પણ મઝરૂઈ લોકો તેમની હદમાં બ્રીટીશ વાવટો ચલાવવા લાગ્યા. બ્રીટીશ બહાણુ “લીવન” ના અધિકારી કેપ્ટન ઓવનને ૧૮૨૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં આ વાવટો હડતો માનુષ પડવાથી તેણે બ્રીટીશ સરકારની મંજુરીથી એક અલ્પકાળે સ્થાયી રક્ષણીય રાજ્ય (Protectorate) સ્થાપ્યું. લેફ્ટેનન્ટ આર.એન.રીટઝ (જેના સ્મરણાર્થે પોર્ટ રીટઝ નામ પાડવામાં આવ્યું છે) ને રેસીડેન્ટ નિમવામાં આવ્યો હતો અને તેનાં મેહુ પક્ષાત અપ સમયમાં શીલીપ્સ નામના બહાણુમાંના મુખ્ય અધિકારીને તેની જગ્યાએ નિમવામાં આવ્યો હતો. તો પણ બ્રીટીશ સરકારે રક્ષણીય રાજ્ય રાખવાની તા પાડી અને જે વર્ષનાં અંતર પક્ષાત પોતાનું રક્ષણ પાધું એની

લીધું: અને સલીન ખીન અહમદ જેણે સુલેમાન ખીન અલીને પદબ્રત કંપો હતો તે વંશ પરંપરા મત પોતાનો વાલીપણનો હક કાયમ રાખી અને શહેરની ઉપજનો અર્ધો ભાગ આપવાની શરત કરી ૧૮૨૮ માં સૈયદ સૈદને શરણે ગયો. જે કે આવી રીતે સલાહ થઈ ગઈ. સુલેહ વર્તવા લાગી તો પછી તે કેવળ અલ્પાણુષી જ હતી. મસ્કતવાળાની સત્તાનું ઉન્નત્તર કરવા મઝદૂઈ આરબોએ કરેલા બે નિષ્ફળ-વ્યર્થ પ્રયાસો પશ્ચાત સૈયદ સૈદે ૧૮૩૭ માં મોઝાસા લીધું અને તે સમયે ત્યાં રાજ કરતા મઝદૂઈ રાશીદખીન સલીમને છળકપટથી પકડ્યો અને તેને ક્રુધિત અને ત્રુપિત અવસ્થામાં મારી નાંખવા સાડ તેના ૨૪ અનુયાયીઓ સહિત બંદર આબાસના કારાગૃહમાં મોકલાવી આપ્યો.

આવી રીતે મઝદૂઈની સત્તાનો લય થયો—તુટી પડી. રાજ્યનાં ઐક્યના બે વિભાગ પડી ગયા. વડી શાખાવાળા ગાઝીમાં અને લઘુ શાખાવાળા ટકાઉન્જુમાં રથર્જાતર કરી રજુ ન્યાં તેઓ ન્હાના રાજ્યો તરીકે રાજ ચલાવતા હતા. આ રીતિ જે કે ૧૮૫૫ સુધી ક્રોઈ દહાડો કાયદેસર રીતે સ્વીકારવામાં આવી નહોતી.

૧૮૩૨ માં સૈયદ સૈદ પોતાની રાજધાનીનું રથર્જાતર કરી મસ્કતથી જંગબાર ઉપાડી લાવ્યો ન્યાં ૧૭૮૪ ના વર્ષે થયાં લામુની માફક અરબસ્તાનથી નિમેસો અમલદાર રાજ ચલાવતો હતો. એકમીરલ ખ્લેનેદ તખેના ખ્રીદીશ વ્હાણુ “હ્યો પર્ડ” ની અમલદાર મંડળી મોહેના એક લેફ્ટેનન્ટ ખીસેલે શહેરની હકીકત આપી હતી. બોનાપાર્ટનાં રક્ત સમુદ્ર વાટે ધન્ડીઆ પ્રતિ આગમનના યત્નને ભાગી પાડવાને વાસ્તે આ વ્હાણુને મોકલવામાં આવ્યું હતું. ખીસેલ લખે છે કે—“શહેર યોડાંક ઘરોનું બનેલું છે, બાકીનાં બધાં ઘાસની સાદકીનાં ઝુંપડાં છે જે ઘણાં સ્વચ્છ છે.” આ ઉપરથી એમ માલુમ પડશે કે ઇમારતો બાંધવાના કૌશલ્યની ઉભાં અને આડાં પાતળાં લોકોએ તાટાં પર મારીના સ્તર લગાડી દિવાલો બનાવવાની રીતિ (wattle and daub system of architecture), જે અધુના સામાન્ય થઈ પડી છે, તે સમયે જંગબારમાં પ્રચલિત નહોતી. દુર્ગ જે મૂળ પોર્ટુગીઝ લોકોએ બાંધ્યો હતો તેને લીવાલીવાળા હાકેમો મોહેના એક યાકુદી નામના એખીસીનીઅન લીવાલીએ ૧૮૦૦ ના વર્ષના અરસામાં સમાર્યો હતો.

યોડાંક જ વર્ષના અંતરે જંગબાર કિનારા પર આવેલાં શહેરોમાં એક વિપુલ-મોટું અને ઘણું જ અગત્યનું શહેર થઈ પડ્યું હતું. ૧૮૩૬ માં સૈયદની કોર્ટમાં અમેરીકન લોકોએ એક વ્યાપારિક પ્રતિનિધીય સ્થાપન સ્થાપ્યું અને ક્ષેત્રમાં પ્હેલ બ્હેલા જ દેવાથી તેઓએ પૂર્વ આફ્રિકામાં તેઓની સુતરાઉ કાપડ અને લોખંડના સામાનનો બહોળો ફેલાવ કર્યો. આર વર્ષે પશ્ચાત લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ હેમરટનને જંગબારમાં તેનું સુખ્ય સ્થાન બનાવવાની આગાં કરી “હિઝ હાઇનેસ ઇમામના રાજ્યમાં ખ્રીદીશ એલચી અને એચ. ઇ. આઈ. કંપનીના એજન્ટ” તરીકે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૪૪ માં ફ્રેન્ચ એલચી આવી જંગબારમાં રહ્યો અને તદન્તર કમેકમે પોર્ટુગાલ (૧૮૩૯,) ઇટાલી, બેલ્જિઅમ અને જર્મની (૧૮૮૫) અને ઑસ્ટ્રીઆ હંગેરી (૧૮૮૭) આદિના એલચીઓ નીમવામાં આવ્યા.

અમેરીકન લોકો જોકે જંગલાર અને પૂર્વઆફ્રિકામાં વ્યાપારાદિ મહત્ત્વ કાર્ય કરવા-વાળા પ્લેલ્ઝાન્ઝાજી ગેરા લોક હતા તથાપિ કેન્યા અને ઝેથી ઉતરતે દરજ્જે રોન અને પોર્ટુગલના લોકોએ ૧૮ મી સદી થયાં ટાપુ અને મહા ભૂમિ બંનેયને સ્થેલાં વિહાર ક્ષેત્ર તરીકે માન્યાં ગણ્યાં છે કે, જે ક્ષેત્રોમાંથી ગુલામોનાં ઉપધાનો-થાપણોની પ્રાપ્તિ કરી તેઓ અને આરબ લોકો મરકત, ઇન્ડીઆ, ગોરેસીઅસ અને દક્ષિણ અમેરીકા યગવી દેતા.

એચ. ઈ. આર્થિ. કંપનીનાં વ્હાણુ ' ટરનાન્ડો ' ના કેપ્ટન સ્ત્રીએ ૧૮૧૧ માં એવેલ અડસટી કહાડયો હતો કે જંગલારમાંથી પ્રતિ વર્ષે ૧૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ ગુલામોનો નિકાસ થતો હતો જ્યારે આયાત આશરે ૧૫૦૦૦ હતી. ફક્ત ગુલામ વેચવાના વ્યાપારનો પ્રતિ-બંધ-નિષેધ કરવાના ઉદ્દેશથી જ ઇંગ્લાન્ડે પૂર્વઆફ્રિકામાં પગપેસારો કાઢ્યો અને જંગલારના સૂર્યતાન સાથે આ સમ્બન્ધે પ્લેલ્ઝાન્ઝા કરારપત્ર ૧૮૨૨ માં કરવામાં આવ્યું. ગુલામગીરીનો પ્રધેસ કરવાનાં મહત્ત્વવાળાં કાર્ય—જે ઇંગ્લાન્ડે વગર મદદે કર્યું છે—ને ફળિજૂત કરવામાં ૮૦ વર્ષ લાગ્યાં છે પરંતુ એક સત્ય હકીકતને વાગ્તે તેણી (ઇંગ્લાન્ડ) મગરબ છે કે, તેણીના પરિશ્રમે કરીને જ પૂર્વઆફ્રિકાની ગુલામો વેચવાની મારકેટ બંધ થઈ છે અને ગુલામગીરીનો અવસાન આવી ગયો છે. સીદી લોકોને હવે તેઓનાં ઘરોમાંથી છીનવી લેવામાં આવતાં નથી, અંદરના ભાગમાંથી કિનારા પર આવવાની ભીતિ અને જુલમ ગુમરામાં આવતો નથી તેમ જ ગુલામી વ્હાણુમાં ખેસી મુસાફરી કરવા ત્રાસ વર્તાવવામાં આવતો નથી.

સૈયદ સૈદની કારકિર્દીમાં એકલું જંગલાર જ કાર્ષ અગત્યનાં બંદર તરીકે ખીલવવામાં આવ્યું નહોતું પરંતુ મોઝામ્બિકા અને લામુ પણ તદ્દરૂપ બન્યાં હતાં. આખા કિનારાને આધીન સર કરવામાં થોડાક કાળ વ્યતીત થયો અને અન્ય નગરોની સાથે સિયુ, પાટે અને ફાજા એ તેને અતિશય શ્રમ આપ્યો હતો. પાટેના નાખાહાનું રાજની પ્રથમની ચઢાઈથી સિયુને સત્તરમી સદીમાં બેહદ ખમતું પડ્યું હતું અને તેઓનું રક્ષણુ-બચાવ કરવા માટે ત્યાંના (સિયુના) લોકોએ જે નાખાહાન લોકોને હાંકી કહાડવામાં ફતેહમંદ નિવડે તો શહેરની ઉપજનો અર્ધ ભાગ આપવાની કબુલાત આપી સામેની મહાભૂમિ પર વસતા સોમાલી લોકોની સહાયની યાચના કરી. તેઓએ તેનો સ્વીકાર કર્યો અને સિયુને બચાવી લીધું. દ્વિ પ્રકારનું વિચિત્ર રાજ્યપ્રકરણુ બાંધવામાં આવ્યું. ફેમાઓ (અગાઉ ઝેશીઆમાંથી આવી અત્રે વસનાર લોકોનો વંશ જ) અને સોમાલી શેખ એકબીજાનાં સ્વપ્રકરણુથી વ્યવસ્થા રાખતા હતા. આ પદ્ધતિ ૧૮૧૨ સુધી ચાલી. જે વર્ષમાં મટાકા નામના ફેમાઓ શેખે સઘળી સત્તા તેના હસ્તમાં લઈ લીધી. સોમાલીઓએ સૈયદ સૈદને વિશ્વસિ કીધી. શહેરને કબજે કરવા તેણે ૬ ફૂી જીનેવારી ૧૮૪૩ ના રોજ અત્યન્ત શ્રમ લીધો, કિન્તુ તે નિષ્ફળ નિવડ્યો. વળતાં વર્ષમાં પણ વ્થા શ્રમ લેવામાં આવ્યો હતો અને આખરે સૈયદ સૈદ અને મટાકાનાં મર્યોના પરિણામે ૧૮૬૫ પશ્ચાત સિયુના શેખે જંગલારના સુવત્તાની સર્વોપરી સત્તા સ્વીકારી. પાટેના લોકો સિયુના લોકો સાથે બળી ગયા અને ૧૮૬૬ સુધી તેઓનું સ્વાતંત્ર્ય ટકાવી રહ્યા. શ્રીજા એક મ્જીખીન સેફ જેને પછીથી ગવરનર બનાવવામાં આવ્યો હતો તેના પ્રખ્ય અને છાબેહનું ભોગ થઈ પડ્યું અને ઇમ્પીરીઅલ બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા કંપનીના એજન્ટોએ તેને પદબ્રષ્ટ કરી જંગલારમાં મર્ચ ૧૫મી (૧૮૯૬) કારાઈડમાં કેદ કર્યો ત્યાં સુધી તેણે આવી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું.

સૈયદ સૈદના શનિબૃત નિવેદના મહત આશયોમાં એક એ હતો કે તેણે જંગખારની છેક સમીપની મહા ભૂમિથી તે દૂર દેશ જે અધુના કોન્ગો ક્ષી રોટસ કહેવાય છે ત્યાં સુધી વ્યાપારનાં મથકો બંધાવ્યાં. આરખોનું છેક અનુકરણ કરી યુરોપીય શોધકોએ પૂર્વ આફ્રિકાના ગર્ભમાં પર્યટન કર્યું અને છેલ્લી ઓગણીસમી સદીના અન્તિમ ભાગમાં દરેક દિશાઓમાં સર્ચો (Expeditions) કરવામાં આવી હતી અને તેના પ્રતિફળથી આ દેશ જે તપસ્વિત બિલકૂલ અણુદોટા અને અજાણ્યો હતો તે અધુના ખુલ્લો થઈ ગયો છે. ૧૮૪૮ અને ૧૮૪૯ માં રેફનેન્ઝ અને કોફિ વાઈન્ટસ કીલીમાન્જરો અને કોનિયાની શોધ કરી; ૧૮૫૭ માં બક્ષટન અને રેપ્કોએ લેક ટાન્ગા નૈકામાં મુસારી કરી, અને ૧૮૫૮ માં રેપ્કો લેક વીકટોરીઆમાં આવી પહોંચ્યો; રેપ્કો અને ગ્રાન્ટે યુગાન્ડાના રાજા મટેસાની મુલાકાત લીધી અને નાઇલના પ્રદેશમાં ઉતર્યા જેના કંઠ પર તેઓ ૧૮૬૨ માં સર સેમ્યુઅલ બેકરને મળ્યા; બિન્ન બિન્ન રસ્તાઓથી મુસારી કરી કેમેરન અને રોન્ડીએ આફ્રિકાનું અતિક્રમણ કર્યું. ૧૮૮૨ અને ૧૮૮૩ માં ક્રીશ્ચર અને રોમ અને મસાઇના દેશમાં પગપેસારો કર્યો; અને કાઉન્ટ ટેલેકીએ ૧૮૮૭ માં લેક્સ ફોર્ટ અને રીફિવીની શોધ કરી.

સૈયદ સૈદ ૧૮૫૬ માં સમુદ્રમાં મર્ણુ પામ્યો. તેનાં મૃત્યુપત્રના આધારે તેનો વડો પુત્ર સૈયદ ટવેઈન ઓમાનનો રાજા થયો અને લઘુ પુત્ર સૈયદ મહમ્દને જંગખાર અને પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારાનાં રાજ્યો મળ્યાં. પોતાને મળેલા વારસાથી આસંતુષ્ટ બની વડાએ ૧૮૫૯ માં જંગખારવાળાને હક્કો કરવાની ધમકી આપી પરંતુ અંગ્રેજ મુસારીઓએ તેની એ વૃત્તિને નિષેધ કર્યો. આ કથાએ તે સમયના ઇન્ડીઆના વાઇસરાય લોર્ડ કેનીંગની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, જેના ફેસલાથી જંગખારને ઓમાનના સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર કરવામાં આવી પામ્યાં અને ઇમામને ઇન્ડીઆ તરફથી વાર્ષિક ખર્ચાળી આપવામાં આવતી હતી. સૈયદ મહમ્દ ૧૮૭૦ માં મર્ણુ પામ્યો અને તેના પછી તેના ભાઈ ખરગાશને તેનાં પદની પ્રાપ્તિ થઈ.

ઈસ્લમમાં ઇસમાલ પાશાની કારકિર્દીના અન્તિમ ભાગનાં થોડાંક વર્ષો દરમિયાન ઈસ્લામીઅન મુદ્દાનની ગવર્નમેન્ટ અતિશય મહત્વાકાંક્ષિત બની. તેણીએ સોમાલી લેન્ડના આમુક ભાગને ખાલસા કર્યો તથાવિધ ઓમીરાનીઆને પણ ખાલસા કરવાનો યત્ન કર્યો. યુગાન્ડા સુધી નાઇલ પર તેણીના હાકમેને મોકલ્યા. એક દિલ્લોપ પાશાના હુકમ તજે ચારે ઈસ્લામીઅન લડાયક વહાજો ૧૮૭૫ માં આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા સુધી આવ્યાં અને ભૂખડનાં બંદરો કબજે કરવા હુમલો કર્યો. ઓકટોબર માસમાં હીસમાયુના બંદરમાં લગર નાંખી ૩૫૦ થોડે સ્વારોને દારૂગોળા સાથે ભૂમિપર ઉતારવામાં આવ્યા. ૨૨ મી હીસેમ્બર સુધીમાં જુબાના મુખ સમીપનો દેશ પ્રાપ્ત થયો. ત્યારે સૈયદ ખરગાશના હંદેરા—“ સર્વ શક્તિમાનને તેમનું પ્રસ્થાન કરવાની ઇચ્છા છે ” તે અનુસરી ખેડીવ જેને પ્લીટીશ સરકારે બિવિખ્યનું રૂપ કલ્પી નિવેદન કર્યું હતું તેના તરફથી મળેલા હુકમને માન દઈ તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

૧૮૮૦ અને ૧૮૮૫ નાં વર્ષોના અંતરમાં જર્મન લોકો પૂર્વ આફ્રિકામાં પોતાનાં જ વહાણોથી વ્યાપાર ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા; તેઓના પ્રતિનિધિઓ (Agents) વારંવાર કિનારા પર આવતા ગયા અને અદના ભાગના જુદા જુદા રાજ્યો સાથે સંધિ પત્રો કરતા ગયા,

૧૮૮૫ ની ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી પર્વત આ સંધિપત્રે પ્રવેશ અર્થાત અધિકારના અભાવે કરેલાં (Unofficial) જ રહ્યાં, જ્યારે પરદેશમાં જઈ પોતાનાં રથાનો રોપવાવાળી જર્મન મંડળીને તેમના શહેનશાહે રક્ષણ આપવાનો લેખ ઇનામત કર્યો.

જંગલારના સહતાનનાં રાજ્યનું ૧૮૮૬ માં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, જ્યારે ત્યાં વસતી બિન્ન બિન્ન દેશોની પ્રજાઓના અધિકારીઓએ એકત્ર થઈ સિમાઓ નક્કી કરી. એવો કરાર કરવામાં આવ્યો હતો કે તેનું રાજ્ય જંગલાર અને વેમ્બાના ટાપુઓ તથા લામુના ઘણા ન્હાના ન્હાના ટાપુઓની સાથે ઝોઝી નદીના મુખ સમીપ ટૂંગાએથી કાપીની સુધી કિનારા પરની દસ માઈલની માસુદ્રુની અને કોસમાયુ, બગવા, મેકો, મકડીયુ અને વારશેખનાં બંદરોનું બનેલું હતું. સહતાનના દસ માઈલના હુકમની પછવાડેના દેશના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા; ઉત્તર દિશાનો અર્ધો ભાગ ઇંગ્લાન્ડ અને દક્ષિણ દિશાનો અર્ધો ભાગ જર્મનીને આપવામાં આવ્યો હતો.

૧૮૮૭ ની ૨૫ મી મેના રોજ મૈયદ બરગશે તેનો યુમ્બા નદીથી તે કાપીની સુધીનો મહાભૂમિનો દેશ બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા એસોસીએસને બક્ષીસ—પ્રદાનમાં આવ્યો. અને વળતાં વર્ષમાં તેની પશ્ચાત ગાદીએ આવનાર મૈયદ ખલીફાએ યુમ્બા નદીથી દક્ષિણ દિશાનો દેશ જર્મનીને એવીજ રીતે આપ્યો. બ્રીટીશ એસોસીએસનનું ઇમ્પીરીઅલ બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા કંપની તરીકે ઉપાતર વા પુનઃ અધ્યાપ્ત કરવામાં આવ્યું અને ૧૮૮૮ ની ૩ જુલાઈ સપ્ટેમ્બરના રોજ બાદશાહી લેખ બક્ષવામાં આવ્યો હતો.

પાટેથી ન્હાગી આવી આશ્રય લઈ વસેલા નાખાહાન લોકોથી વમેલાં વીરુનાં સ્વર્તત્ર રાજ્યને જર્મનશોઝોએ ૧૮૮૫ માં પોતાનાં રક્ષણીય તરીકે જાહેર કર્યું અને તત્પશ્ચાત ત્રણ વર્ષનાં અંતરે લામુના ટાપુના પ્રજાન વિતરણને માટે પ્રત્યક્ષ—કાયદેસર માગણી કરવામાં આવી. સહતાને તેનો અનાદર કર્યો અને ૧૮૮૬ ના ઝાંગટ માસમાં ઝોઝી અને જુમ્બા નદીઓનાં મુખે વચ્ચેના તેના આખાય મુલકને બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા કંપની ગણોત્તરે આપવાની માગણી કરી. જર્મનીએ વાધો ઉઠાવ્યો અને ૨૨ મી ઓક્ટોબરના રોજ જુમ્બા અને વીરુ વચ્ચેના મુલકને પોતાના રક્ષણીય હેશ તરીકે જાહેર કર્યો. આ પ્રશ્નને નિર્ણય કરવા સાર પચના હસ્તમાં મુકવામાં આવ્યો પરંતુ પચે ફેસલો આપ્યો તે પૂર્વે ઇંગ્લાન્ડ અને જર્મની વચ્ચે તારીખ ૧ લી જુલાઈ સને ૧૮૮૦ ના રોજ સંધિપત્ર કરવામાં આવ્યું જેના આધારે જર્મનીએ ટાનાથી ઉત્તર દિશાનો મુલક અને કેટલાંએક અન્ય રક્ષણીય રાજ્યો પરથી તેનાં પ્રતિજ્ઞમાં જંગલારના સહતાન તરફથી ગણોત્તર પેટ લીધેલો દેશ અને હેલીગોલેન્ડના ટાપુ પર નિશ્ચયાત્મક હક લઈ પોતાનો હક ઉઠાવી લીધો.

૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૦ ના રોજ વીરુમાં ૧૦ જર્મન લોકોનાં ખૂન કરવામાં આવ્યાં હતાં જે પચી તે હતવતું વૈર લેવા એડમીરલ સર ઇ. ક્રીમેન્ટલનાં આધિપત્ય તરફ એક નોકા સૈન્ય રવાના કરવામાં આવ્યું. શહેરને બાળી નાખવામાં આવ્યું અને બંધોરો ત્યાંથી

બરાઈ ગયા, જ્યાંથી તેઓ દીર્ઘ કાળ સુધી દેશને બંદુ જ હેરાનગતિ આપતા. ૧૮૪૪ માં કંપનીએ વીરુને છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સરકારે સહતાનનાં રાજ્યની વ્યવસ્થા હસ્તમાં લીધી.

૧૮૪૪ માં મોઝાસામાં સ્થપાએલી અર્થ મીસનરી સોસાયટીએ ૧૮૭૭ માં તેમની એક પ્રથમની મંડળીને યુગાન્ડા મોકલી અને તત્પશ્ચાત અલ્પ સમયમાં જ એલ્જરીઆના પાદરીઓ (જે white fathers તરીકે ઓળખાતા હતા) ની હકુમત તળેના રોમન કેથેલીકોએ તેનું અનુકરણ કર્યું. યુરોપીઓને માલુમ પડી આવ્યું કે મુસલમાન લોકો તેઓના પહેલાં પહોંચી વળ્યા હતા અને જે કે પ્રથમ તો તેમને સાફ માન આપવામાં આવ્યું હતું અને ઉચ્ચ પ્રકારની શુશ્રુષા કરવામાં આવો હતો તથાપિ તેઓને ત્યાંના રાજા અને પ્રજાના હસ્તથી બે હદ ઉપેક્ષા-અપમાન અને અભિદ્રોહ સહન કરવો પડ્યો હતો. મીસનરીઓનાં આગમન પૂર્વે પડી ગયેલાં તડો (પક્ષો) અને તેમની વચ્ચે ચાલતા વિરોધ અને કળ-આગે યુગાન્ડાને લગભગ પાયમાલ કરી નાંખ્યો હતો, અને હવે ત્રણ નૂતન ધર્મો દાખલ થવાથી કળઓ ગાઢ બની વધવા લાગ્યો. કેટલાક વર્ષો સુધી એ દેશ ધાર્મિક વિચલમાં જ મચ્યો રહ્યો. રાજા પ્રથમ એક પક્ષને મદદ આપતો અને તત્પશ્ચાત તરત જ અન્ય પક્ષને. ૧૮૯૦ ના વર્ષની શરૂઆતમાં ડોક્ટર પીટર્સ જેણે એમીન પાસાને સહાય કરવાનો કેવળ નામનો જ પ્રારંભ કર્યો હતો તે અચલુચ યુગાન્ડામાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંના રાજા સાથે જર્મનીના હિતમાં રાજકીય સંધિપત્ર કરવાની વિધી ચલાવી. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મની વચ્ચે થયેલા કોલકોરોના ઉદ્દેશ મુજબ ધી ઇમ્પીરીઅલ બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા કંપનીએ એજ વર્ષમાં યુગાન્ડાનો કબજો લઈ વ્યવસ્થા કરવા માંડી. ૧૮૯૩ ની ૧ લી એપ્રિલના રોજ કંપનીએ વ્યવસ્થા સરકારને હસ્તગત-સુપ્રત કરી દીધી અને સારથી થોડા માસ પશ્ચાત પહેલ વહેલા કમિસનરની નીમણુંક કરવામાં આવી. ૧૮૯૪ અને ૧૮૯૫ માં યુન્યોરો, યુસોમા, નાન્ડી, અને કવીરોન્ડોનો કબજો પ્રાપ્ત થયો અને આ બધાય મુલકને રક્ષણીય યુગાન્ડા તરીકે સંયુક્ત કરવામાં આવ્યો.

૧૮૯૫ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ટકાઉ-ગુમાં થોડે ઘણે અંશે ગંબીર બંડ ઉદ્ભવ્યું. તે મામના લીવાલી સલીમ બીન હમીસ એલમજરખના મર્ણુ પશ્ચાત તેના પુત્ર રાશીદ બીન સલીમને તેનું પદ ધારણ કરવા કંપનીએ પસંદ-મંજુર કર્યો. એક અન્ય દાવાદાર ઉભો થયો જેને મુસલમાની શેરીઆ (કાયદા) મુજબ લીવાલીપણુતો વધારે સારો-મજબૂત હક હતો પરંતુ તે બ્રીટીશ પ્રત્યે સાફ વર્તન નહિ ચલાવતો હોવાથી તેના દાવાને રદ કરવામાં આવ્યો. તે ઉપરથી તે ગોન્જેરોમાં આશ્વો ગયો અને લડાઈ કરવાની ધમકી આપવા લાગ્યો. તે બંદ-ખોરને વશ કરવા એક નૌકા સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું અને તેમાં પરાજય પામવાથી તે ગાત્રીમાં જઈ બરાઈ પેડો. રાજ્યતંત્ર આવી અનિયમિત રિયતિમાં હતું જે સમયે કંપનીના અધિકાર-સત્તાનો અંત આવ્યો.

મિસર (પટીયી સર) એ. હાર્ડિન્ગ જેને હિઝ મેજેસ્ટીઝ કમિસનર અને કોન્સલ જનરલ નીમવામાં આવ્યો હતો તેણે તારીખ ૧ લી જુલાઈ ૧૮૯૫ ના રોજ રક્ષણીય પૂર્વે આફ્રિકા

પર આરોબાર ફેરિનઓશીસની સત્તા સ્થાપિત કરી ઑગાટમા મજદૂરની વગી શાખાએ અદરે અદર લડવાનો નિર્ણય કર્યો અને ઉત્તરે કીપીનીથી તે દક્ષિણે વાન્ગા સુધીના મિનાગ પર આવેલા શહેરોના લોકોથી બડખોરોનુ દગ ઉભરાવા લાગ્યુ ગાઝીનો રાજ મુમારક ખીન રાશીદ જંગખાગના સહતાન સામે ત્રણ વખત બંડ ઉઘવી ચૂક્યો હતો અને તેમા તેને ચો ન શાસન નહિ મળેલુ હોવા સમયે તે અદરે ગમ્યા વિના સમજતો હતો કે તે ખીટીય સત્તા-ધીશો સામે કોઈ પણ પ્રકારનો બચ રાખ્યા વગર લડાઈમા ઉતરી શકશે. ન્દાની ન્દાની-સુદ લડાઈઓ કર્યા પશ્ચાત પોતાની યુદ્ધ વિચેષ્ટા આશા રહિત હતી એમ માનુષ પી જવા રી તે તેના અનુયાયીઓ સહિત હદ ઓગાગી જર્મનના ગભ્યમા ગયો. અને ૧૮૮૬ ની ૨૦ મી એપ્રિલના રોજ જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના ગવર્નરને શબ્દો ગયો

યુગાન્ડાના બવિખ્યના ઉત્કર્ષ સમયે આવતી ખબરો એવી લાભપ્રદ હતી કે તે દેશને વ્યાપારના ધણુ જ અગત્યના ક્ષેત્ર તરીકે ગણવામા આવતો જતો હતો તથાપિ મા લઈ જવાના સાધનોનો અભાવ મુખ્ય અતરાય હતો આ ખામતનો ઉપાય કરવા માર મોખ-સાથી વિક્ટોરિયા ન્યાન્ઝા સુધી રેલ્વે બાધવાની યોજના યોજવામા આવી અો ૧૮૮૨ ૯૩ મા પ્રાથમિક સરવે કરવામા આવી પ્હેન વહેની રેલો ૧૮૮૫ મા મુકવામા આવી અો ધગી મુસ્કેનીઓ પડવા છતાય કિનારાથી મરોવર સુધી અકવાડિક ટ્રેનનો આવળ ૧૮૦૧ ની આખમા શરૂ કરવામા આવી

૧૮૮૭ ના સપ્ટેમ્બર માસમા યુગાન્ડાના ન્દાની લોકોના સૈન્યમા દારુણ બગવો ફાગી નીકળ્યો માહાડીસ્ટ લોકો સામે યઈ ઉણુ કટિબંધના મુદ્દાને ટમચી રહેના એની પાસાના લશ્કરના અવશેષમાથી આ માણસોની ભરતી કરવામા આવી હતી અને અધુના તેઓ ક્ષણીય મુલકના પ્રત્યેક દુર્ગોમા પડાવ નાખી રહ્યા હતા યુગા ડા અને યુન્યોરોના મગઓ આ બગવામા સામેલ થયા હતા અને એક સમયે એવી ભીતિ પ્રસી રહી હતી કે કવિદ મુસવમાની ગભ્ય સ્થાપવામા તેઓનો શ્રમ ફળિયૂત નિવશે પન્તુ આખરે બગવો શત યઈ ગયો અને યુગાન્ડા અને યુન્યોરોના નાજઓને કેદ કરી સેસીલમા હદ પરક વામા આવ્ય

૧ લી એપ્રિલ ૧૯૦૨ ના રોજ નૈવાશા અને કીસમુના પ્રાંતોને યુગાન્ડાથી બુગા કી પૂર્વ આફ્રિકા સાથે ભેળવી દેવામા આવ્યા આ બે (યુગાન્ડા અને પૂર્વ આફ્રિકા) ક્ષણીય મુદ્દો વચ્ચેની સિમા અધુના વિક્ટોરિયા ન્યાન્ઝાના પૂર્વ મિનાથી માર્કન્ટ એન્ગન અો ત્યાથી ટકેલ નદીથી રૂટલ્સ સરોવર સુધી આવેલી છે ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૦૫ ના દિને આ મે રક્ષણીય મુવકોની બ્યવસ્થા ફેરિન ઓશીસ કનેથી કોલોનિયલ ઓશીસને સુપ્રત કરવામા આવી

પૂર્વમા મહા અનિષ્ટ ચિંતન ગાહીઆ પ્યેગે યુગાન્ડા રેલ્વેના મધ્યસ્થ સ્ટેશન નાકરોળી (જેને ૧૯૦૭ મા ગવર્નમેન્ટ સેન્ટર તરીકે જાહેર કરવામા આવ્યુ છે અને વતમાનમા રે-સરકારી ખાતાઓની હેડ ઓફીસો મોખ્યાસાથી ઉપાી ત્યા લઈ જવામા આવી છે) નેમા ૧૯૦૨ મા દેખા દીધો અને પુનઃ ૧૯૦૫ અને ૧૯૦૬ મા વિટોરિયા મરોવર પર આવેલા કીસમુ (રેલ્વે તેને પોર્ટ ફોરેન્સ કહી બોનાવે છે અને જે રેલવેનુ અન્તિમ સ્ટેશન 107 manus છે) અને વોઈ (લગભગ મોખ્યાસા અને નાકરોળીના મધ્ય ભાગમાં છે) મા પશુ

૧૮૦૫ તથા ૧૮૦૬ માં એ રોગનો ઉપદ્રવ ઉદ્ભવ્યો હતો. એવી માન્યતા રખાય છે કે આ ઉભય રથજોમાંનો રોગ આ દેશનો ખાસ પોતાકો-સ્વયં રોગ (Endemic) હતો. ભારે શ્રમ અને ઉત્સાહ ભરી સાવચેતી અને ઉપચારોના પરિણામે આ દુષ્ટ-ભયંકર-ત્રાસદાયક મરડોનો ઉપદ્રવ આગળ નહિ પ્રસરતાં એટલેથી જ સમી ગયો તથાપિ બીતિ રહેતી હતી કે કાળાંતરે એ ઉપદ્રવ પુનઃ ઉદ્ભવશે. ક્રીસ્ટીયનમાં અવાર નવાર રોગનો ઉપદ્રવ થયાંજ કરે છે તેને આ દેશનું સીકલી સ્થાન ગણવામાં આવ્યું છે. ત્યાં રહેતા માણસોને ઘણે ભાગે Black water fever Oneamoniaના રોગ લાગુ પડે છે અને આ રોગોથી ભાગ્યશાળી લોકો જ બચવા પામે છે.

યોગ્ય ગત વર્ષો દરમિયાન બિજા બિજા પ્રસંગે રમખાણ મચાવનારા લોકો તેમાં ખાસ કરીને નાન્ડી, કીકુયુ અને જુળા લેન્ડના સોમાલી લોકો-સામે તેમને દેહાંતની શિક્ષાઓ કરવી આવશ્યક માણ્યું પડી છે. તેમ છતાં પણ વર્તમાનમાં આ ઉભય રાજાણીય રાજ્યોમાં શાંતિ પોતાનું માત્રાભ્ય જમાવી રહી છે.

એવી આશા રખાય છે કે આ ઉભય રાજ્યો દીર્ઘ કાળ વિત્યા પૂર્વે ખાલસા થઈ ખ્રીટીશ સામ્રાજ્યનો એક ઉમદો ભાગ થઈ રહેશે.

મોમ્બાસા.
ખ્રીટીશ ઈસ્ટ આફ્રિકા.

} રાજા દોલતસિંહ સિસોદિયા.

જૈન કવિ જયભદ્ર.

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ગુજરાતના પ્રાચીન કવિઓ તથા અંધકારો વિષે માસિકો તથા સાપ્તાહિકો વગેરેમાં યોગ્ય ચરચા થઇ છે. પરંતુ જૈન કવિઓ તથા અંધકારો તરફ ગુજરાતના સાક્ષરોની અમૃતમરી દૃષ્ટિ થઈ નથી અને જૈન સાહિત્ય તપાસવા તરફ વિદ્વાન વર્ગ કેવળ ખેપૂરવા રહ્યો છે એમ જોઇ લેવાય છે. કવિ દલપતરામે કાવ્યદોહનની પ્રસ્તાવનામાં જૂદા જૂદા કવિઓના સંખ્યામાં કંઈક કહ્યું છે—તેમનાં નામ માત્ર પણ સંભાવી છે ત્યારે જૈન કવિઓ કે લેખકો સંખ્યા એક અક્ષર પણ લખ્યો નથી. કાવ્યદોહનના પહેલા ભાગમાં બ્યારે તેમણે ૩૦ કવિની કવિતાઓ લીધી છે ત્યારે તેમાં માત્ર ૧ એક જ જૈન કવિની કવિતા લખવા ચવાને ભાગ્યશાળી થઇ છે. કવિ દલપતરામે, શાસ્ત્રી મળલાલે તથા ખીન્નઓએ ગુજરાતના જુના કવિઓ તથા લેખકો તરફ જનમંડળનું લક્ષ દોરવા યોગ્ય ધજો પજુ પ્રપલ્લ કર્યો પરંતુ જૈન કવિઓ તથા લેખકો તરફ લક્ષ દોરવાને યોગ્ય ધાર્યું નહિ એટલુંજ નહિ પણ કવિ દલપતરામે તો કાવ્યદોહનમાં એવા પ્રકારની નોંધ લીધી કે જોયી જૈન કવિઓ તથા અંધકારો તરફ જનમંડળનું દુર્લક્ષ જ થાય. ખેશક તેમણે તપ્પી જોઈને તેમ કહ્યું નથી પરંતુ જૈન કવિતા કે લેખનું સારસ્વ જોવા તપાસવા જોટલો શ્રમ લેવાનું તેમણે મન કહ્યું નહિ અને તેને પરિણામેજ વિદ્વાન વર્ગ એ જૈન સાહિત્ય તરફ ખેપાવા રહ્યો. કવિ દલપતરામ કાવ્યદોહનમાં ૫. ૧૫૩ એ જણાવે છે કે “ ખીન્ન દિંદુઓ

કરતાં જૈનના જતિઓના રચેલા ગુજરાતી ભાષાના અંથો ઘણા છે પણ તેમાં માગધી ભાષાના તથા ખીજા તરેહવાર શબ્દો આવે છે માટે અમે ઝાઝી કવિતા તેઓની લીધી નથી. ” અને લાગે છે કે હાલની ‘કેટલાક’ લેખકોની સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ભાષા કરતાં જૈનોની ગુજરાતી ભાષા સમજવી કઠણ નહિ હોય. વળી વિશેષમાં હું એમ માનું છું કે પ્રાકૃત અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાંથી હાલની ગુજરાતીનું જે બધારણ થયું છે તેમાં ક્રમસર કેવા કેવા વિકાર થયા છે તે જોવા જણવાનું ખરેખર સાધન જ જૈન અંથો છે. ગદ્ય બે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના માનવંતા પ્રમુખોએ પોતાના ભાષણોમાં જૈન અંથો તરફ યોગ્ય આદર બતાવ્યો છે અને સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે જૈનોએ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપયોગી સેવા બજાવી છે.

• નરસિંહ મહેતાના વખત પહેલાંની ભાષા પણ ગુજરાતી છે અને ગુજરાતી ભાષાનો કાળ ૧૪ માં શતક પહેલાંનાં પણ બે એક શતકો સુધી લંબાય છે. હવે જો એ શતકોમાંની ગુજરાતી ભાષાની કવિતાઓ તપાસી એ તો આજની ગુજરાતી ભાષાની કવિતાઓ કરતાં તેમાં વિશેષ ફેર દેખાઈ આવશે. અને ફેર પડવાનું જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેથી તે શતકોનાં લખાણો ગુજરાતી નથી એમ જેમ કહી શકાય નહિ તેમ તે લખાણો તરફ સાહિત્યના ઉપાસકો તરફથી વાળખી રીતે બેપરવા પણ રહી શકાય નહિ. માત્ર સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરેલી કે માત્ર ગ્રાસી શબ્દોથી ભરેલી કવિતાઓ પણ જો સાહિત્યના ઉપાસકોને પ્રિય હોય તો પછી પ્રાકૃત માગધી શબ્દોના પરિચયવાળી જૈન કવિતાઓનો બહિષ્કાર તેમનાથી શી રીતે થઈ શકે ? ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપાસકોનું લક્ષ આ બાબત તરફ ખેંચવા માટે જ આટલો ઉદ્દેશ કરવો પડ્યો છે અને તે સાક્ષર મંડળ ક્ષંતન્યજ ગણાશે.

જૈન સાધુની જુની ગુજરાતી કવિતા જે હાથમાં આવી છે તે મુનિશ્રી વિજયભદ્રજીની કવિતા છે. પાટણ, જેસલમેર કે ખંભાતના ભંડારમાંથી કદાચ હજી પણ તેથી જૂની કવિતાઓ હાથ લાગે પરંતુ હાલતો આપણે તેને જૂનામાં જૂની ગુજરાતી કવિતા કહી શકીશું. કેમકે વિજયભદ્ર મુનિની એ કવિતા સંવત ૧૪૧૨ (ઈ. સ. ૧૩૫૬)માં લખાયેલી છે. વિજયભદ્ર મુનિ, નરસિંહ મહેતા પહેલાં આશરે ૧૦૦ સોએક વર્ષ ઉપર થયા હશે. કેમકે કવિ નર્મદાશંકરના જણાવવા મુજબ જ્યારે નરસિંહ મહેતા સં. ૧૫૦૦માં હતા ત્યારે ગૌતમ સ્વામિનો રાસ કહે છે કે વિજયભદ્ર મુનિ સં. ૧૪૧૨ માં હતા.

વિસ્તારભયથી વિશેષ નહિ કહેતાં હવે આપણે વિજયભદ્ર મુનિની કવિતા જોવા માટે ગૌતમ રાસનો કંઈક ભાગ તપાસીએ. એ રાસમાં લખ્યા મુજબજ લખવાથી જોવા જણવાનું વધારે ઠીક પડશે.

॥ પ્રથમ ભાષા ॥ વીર જિનેશ્વર ચરણ કમલ કમલાકય વાસો ॥ ૨પણુમવિ ૩પમ-
ણિયું સામિસાલ ગૌતમ ચર રાસો ॥ ૪મણુતણુ વપણુ એકંત ૫કરવિ ૬નિસુણુ ૭બો-
ભવિયાં ॥ જિમ નિવસો તુલ દેહ ગેહ, શુણુગણુ ૮ગહગાહિયા ॥ ૧ ॥

૧ જિનેશ્વર. ૨ પ્રણમી. ૩ પ્રભણીયું. ૪ મનતનુવચન. ૫ કરી. ૬ સુણુ. ૭ હે

૮ લવિજન. ૯ ગહગહતા.

કવિતાની આ કડીઓ રાજાવૃત્ત (કાવ્યછંદ) ને ઢાળે ગાઈ શકાશે. એ કડીનો અર્થ એમ બેસાડી શકાય છે કે-કમળના સમૂહથી વાસિત શ્રી મહાવીર જિનેશ્વરના ચરણ કમળને પ્રણામ કરી, મહારાજ શ્રી ગૌતમ ગુરુનો રાસ કહીશું. હે ભવિક (સંસ્કારી) જનો મન, શરીર અને વચનને એકાગ્ર કરી તે તમે સાંભળો. જેથી કરી તમારા દેહ મંદિરમાં ગદગદતા (આનંદના-ઉત્સાહક) ગુણોનો સમૂહ આવી વસે.

॥ ૧તાણુપુત્ર ૨સિરિ ૩ઈદ્રભૂતિ ભૂવલય પસિદ્ધો ॥ ચઉદ દહવિ ૪જ્ઞા વિવિહ ૬જ નારીર સુવિદ્ધો ॥ વિનય વિવેક વિચાર સાર ગુણુગણુ ૫૬ મનોહર ॥ સાત હાથ સુપ્રભાણુ દેહ રૂપે રંભાવર ॥ ૩ ॥

તે (વસુભૂતિ ગિઃ) નો પુત્ર શ્રી ઈદ્રભૂતિ (ગૌતમ) પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ હતો. વિવિધ પ્રકારે કૌટિ વિદ્યાએ જાણતો હતો. વિનય, વિવેક, સુવિચાર વગેરે ગુણોનો તે બંધાર હતો. સાત હાથની સુંદર મનોહર દેહવાળો રંભાના વર (ઈદ્ર) જેવો રૂપાળો હતો.

॥ નયણુ વયણુ કર ચરણુ ૧ગિન ૭વિપંકજ ૮જલપાટીય ॥ તે જે તારચંદ સર આકામ બમાળિયા ॥ ૯રૂપે ૧૦મયણુ અનંગ ૧૧કરવિ ૧૨મેલિહઓ નિરધાગિય ॥ ધીરમે મેર ગભીર સિંધુ ચંગમ ચિળચાટીય ॥ ૪ ॥

તેનાં નયન, વચન, હાથ અને પગ જોઈને કમળ તો જઈને જળમાં પડ્યાં. તેનું તેજ જોઈ તારા ચંદ્ર અને સૂર્ય આકાશમાં ભમવા લાગ્યા. તેનું રૂપ જોઈ મદન (કામદેવ) અંગ વિનાનો થઈ ગયો. ધીરજમાં તે મેર જેવો ને ગંભીરતામાં સાગર જેવો હતો (ચંગમચિય) એ લખાણુ સમજાતું નથી. લલિયાએ લખવામાં કાંઈ ગરબડ ગોટા કર્યો હતો કોણુ જાણે.

॥ દ્વિતીય ભાષા ॥ ૧૩ચરમ જિણેસર કેવળ ૧૪નાણી ૧૫ચળિવિહસંધ ૧૬ચંદ્રકા જાણી ॥ પાવાપુર સામી ૧૭સંપતો ૧ ચળિવિહ દેવનિકાયે ૧૮જુતો ॥ ૮ ॥

છેલ્લા જિનેશ્વર કેવળ જ્ઞાની (મહાવીર) ચતુર્વિધ સંધની પ્રતિષ્ઠા (વધવાનું) જાણી એ પ્રભુ ચાર જાતના દેવતા સહિત પાવાપુરી પધાર્યાં.

॥ દેવે સમવ સરણુ તિહાં દીજે ૧ જિણુ દીકે મિથ્યા મત્તિ ખીજે ॥ ત્રિભુવન ગુરુ સિંહાસણુ બઢો ૧ તતખિણુ મોહ દિગંતે પહો ॥ ૯ ॥

દેવતાઓએ ત્યાં સમવસરણુ રચ્યું જે જોઈને મિથ્યામતિ ખીજ્યા. એ સમવસરણુમાં દેવતાએ ગોઠવેલા સિંહાસન ઉપર ત્રણુ ભુવનના ગુરુ જેવા તે મહાવીર દેવ બેઠા કે તરત એ સમવસરણુની સભામાંથી મોહ રાજાએ પોખારા ગણ્યા. (મોહ ભાવ સર્વને જતો રહેા ને સમભાવ દાખલ થયો.)

૧ તેનો પુત્ર. ૨ શ્રી. ૩ ઈદ્રભૂતિ. ૪ વિદ્યા. ૫ હલિની પેડે પાદપૂજાર્થ. ૬ જેનાં ૭ કમળ. ૮ જળમાં પાડ્યું. ૯ રૂપે. ૧૦ મદન. ૧૧ કરી. ૧૨ મેલ્યો. ૧૩ છેલ્લા. ૧૪ જ્ઞાની. ૧૫ ચતુર્વિધ. ૧૬ પ્રતિષ્ઠા. ૧૭ સંપ્રાપ્ત થયા-આગ્યા. ૧૮ યુક્ત.

॥ ૧ ઉવસમ રસભર ભરી વરસંતા । ૨ જોગનવાણિ ૩ વખાણ કરંતા ॥ ૪ જાણવિ
પદ્મહાણુ જિણુપાયા । સુરનર કિનર આવે રાયા ॥ ૧૨ ॥

પ્રભુએ ઉપશમ રસથી ભરપુર વાણીના વરસાદ વડે ભુલેલ અવાજો વ્યાખ્યાન આપવા
માંડ્યું. વર્ધમાન (મહાવીર) જિન ત્યાં આવ્યા છે એ ખબર સાંભળી દેવ, મનુષ્ય, અને
કિનર તેમ જ રાજાઓ પણ તે તરફ આવવા લાગ્યા.

યશમાં નહિ આવતાં બધાઓ મહાવીર તરફ જાય છે એવું જાણી ગૌતમ જોયો વિષ
હોવાથી યશ કરતા હતા તેઓ મહાવીરને હરાવવા યશશ્રુમિ ઉપરથી એકદમ ઉઠ્યા અને
સાથે ૫૦૦ શિષ્ય લઈ સમવસરણુ તરફ ચાલ્યા.

॥ તૃતીય ભાગ ॥ તો ચરિઓ ૧ ધણુમાણુ ૨ ગજે ૧ ઇંદ્રજી ૩ ભૂય દેવતો ॥ હંકારો
કરી સંચરિઓ ૧ કવણુ સુજિણુવર દેવતો ॥ ૧૭ ॥

ગાઠ માન રૂપી હાથી ઉપર તે ઇંદ્રજીતિ (ગૌતમ) જુદેવ ચડ્યો અને એમ હંકારો
કરીને આગળ વધ્યો કે એ જિનવર દેવ દોણુ છે ?

॥ ૯ સહસકિરણુ સમવીરજિણુ ૧ ૧૦ પેખીવિરૂપ વિસાસતો ॥ એહ અસંભવ સંભવ
એ ૧ સાચો એ ઇંદ્ર જાણતો ॥ ૨૧ ॥

સર્વ સમાન એ વીર પ્રભુનું મુંદર રૂપ જોઇને અસંભવિતને સંભવિત કરી દેખાડનાર
આ તો કોઈ ઇંદ્ર જાણીઓ છે એમ તેને લાગ્યું.

॥ તવ બોલાવે જિનગુણ ૧ ઇંદ્રજી ૨ નામેણુતો ॥ શ્રી મુખ સસય ૩ સામિ ૪ સવે,
દેડે વેદ ૫ પએણુતો ॥ ૨૨ ॥ માન મેદિહ મદ ઢેલિ કરે ૧ ૬ ભગ તે નામે ૭ સીસતો ॥
૧૦ પંચસયાસું વ્રત સિઓએ ૧ ગાયમ પહેલો ૧૨ સીસતો ॥ ૨૩ ॥

તથા લોકના ગુરૂ શ્રી મહાવીરે ગૌતમને તેવું નામ લઈ આદરથી બોલાવ્યા. પોતાના
શ્રી મુખથી તેને વેદ પદ્મમાં જે કંઈ શંકા હતી તે સર્વે સારી રીતે સમાધાન કર્યું. મહા-
વીરના આવા ઉત્તમ જ્ઞાન વડે તે માન મેલી અહંકારને અજાણો કરી ભક્તિથી વીર પ્રભુને
વંદના કરવા લાગ્યા અને પોતાના પાંચમે શિષ્ય સહિત જૈન દીક્ષા લીધી. એ રીતે ગૌતમ
વીર પ્રભુના પહેલા શિષ્ય થયા.

૧ ઉપશમ. ૨ જોગન સુધી સંભળાય તેવી—ભુલેલ અવાજવાણી. ૩ વ્યાખ્યાન-ભા-
ષણુ-ધર્મદેશના. ૪ જાણી. ૫ વર્ધમાન. ૬ ધનમાન. ૭ ગજ ઉપર. ૮ જુદેવ. ૯ સહસ્ર
કિરણ. ૧૦ પેખી. ૧૧ નામવડે. ૧૨ સ્વામિ. ૧૩ સર્વે. ૧૪ વેદ પદ વડે. ૧૫ ભક્તિથી.
૧૬ માયું. ૧૭ પંચસત. ૧૮ શિષ્ય.

કવિતાની આ કહીઓ રાજાવત્ત (કાવ્યછંદ) ને હાથે ગાઈ શકારો. એ કહીનો અર્થ એમ બેસાડી શકાય છે કે-કમળના સમૂહથી વસિત શ્રી મહાવીર જિનેશ્વરના ચરણ કમળને પ્રણામ કરી, મહારાજ શ્રી ગૌતમ ગુરુનો રાસ કહીશું. હે ભવિક (સંસ્કારી) બનો મન, શરીર અને વચનને એકાગ્ર કરી તે તમે સાંભળો. જેથી કરી તમારા દેહ મંદિરમાં ગહગહતા (આનંદના-ઉત્સાહક) ગુણોનો સમૂહ આવી વસે.

॥ ૧તાણુપુત્ર રસિરિ ઝંદભૂઈ ભૂવલય પસિદ્ધો ॥ ચઢદ દહવિ ઝંજી વિવિહ ફળ નારીર સુવિદ્ધો ॥ વિનય વિવેક વિચાર સાર ગુણગણ પદ્મ મનોહર ॥ સાત હાથ સુપ્રમાણુ દેહ રૂપે રંભાવર ॥ ૩ ॥

તે (વસુભૂતિ વિઙ્) નો પુત્ર શ્રી ઇંદ્રભૂતિ (ગૌતમ) પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ હતો. વિવિધ પ્રકારે કાંદે વિધાએ જાણુતો હતો. વિનય, વિવેક, સુવિચાર વગેરે ગુણોનો તે બહાર હતો સાત હાથની સુંદર મનોહર દેહવાળો રંભાના વર (ઇંદ્ર) જેવો રૂપાળો હતો.

॥ નયણ વયણ કર ચરણ ૧જિન ૨વિપંકજ ૩જલપાડીય ॥ તે જે તારાયંદ સર આકાશ ભમાડિયા ॥ ૪૩૧ે ૧૦મયણ અનંગ ૧૧કરી ૧૨મેલિહિઓ નિરધાડિય ॥ ધીરમે મેર ગંભીર સિંધુ ચંગમ ચિજ્યાડીય ॥ ૪ ॥

તેનાં નયન, વચન, હાથ અને પગ જોઈને કમળ તો જોઈને જળમાં પડ્યાં. તેતું તેજ જોઈ તારા ચંદ્ર અને સૂર્ય આકાશમાં ભમવા લાગ્યા. તેતું રૂપ જોઈ મદન (કામદેવ) અંગ વિનાનો થઈ ગયો. ધીરજમાં તે મેર જેવો ને ગંભીરતામાં સાગર જેવો હતો (ચંગમચિય) એ લખાણુ સમજાતું નથી. લહિયાએ લખવામાં કાંઈ ગરબડ ગોરો કર્યો હતો કાણુ જાણુ.

॥ દ્વિતીય ભાષા ॥ ૧૩ચરમ જિણેસર કેવળ ૧૪નાણી ૧૫ચળિવિહસંધ ૧૬ચંદ્રકા જાણી ॥ પાવાપુર સામી ૧૭સંપત્તો ૧૮ચળિવિહ દેવનિકાયે ૧૯જુતો ॥ ૮ ॥

છેલ્લા જિનેશ્વર કેવળ જ્ઞાની (મહાવીર) ચતુર્વિધ સંધની પ્રતિષ્ઠા (વધવાતું) જાણી એ પ્રભુ ચાર જાતના દેવતા સહિત પાવાપુરી પધાર્યા.

॥ દેવે સમવ સરણ તિહાં કીજે ૧ જિણુ દીડે મિથ્યા મતિ ખીજે ॥ ત્રિભુવન ગુર સિંહાસણુ બઢેડો ૧ તતખિણુ મોહ દિગંતે પછડો ॥ ૯ ॥

દેવતાઓએ ત્યાં સમવસરણ રચ્યું જે જોઈને મિથ્યામતિ ખીજ્યા. એ સમવસરણમાં દેવતાએ મોહવેલા સિંહાસન ઉપર ત્રણ ભુવનના ગુરુ જેવા તે મહાવીર દેવ ખેડા કે તરત એ સમવસરણની સભામાંથી મોહ રાજાએ પોભારા ગણ્યા. (મોહ ભાવ સર્વને જતો રહ્યો ને સમભાવ દાખલ થયો.)

૧ તેનો પુત્ર. ૨ શ્રી. ૩ ઇંદ્રભૂતિ. ૪ વિદ્યા. ૫ હલિની પેટે પાદપૂર્ણાઈ. ૬ 'જેનાં ૭ કમળ. ૮ જળમાં પાડ્યું. ૯ રૂપે. ૧૦ મદન. ૧૧ કરી. ૧૨ મેલ્યો. ૧૩ છેલ્લા. ૧૪ જ્ઞાની. ૧૫ ચતુર્વિધ. ૧૬ પ્રતિષ્ઠા. ૧૭ સંપ્રાપ્ત થયા-આગ્યા. ૧૮ યુક્ત.

॥ ૧ ઉપશમ રસભર ભરી વરસંતા । ૨ જોજનવાણિ ૩ વખાણુ કરતા ॥ ૪ જાણુવિ
પવદ્રમાણુ જિણુપાયા । સુન્નર કિભર આવે રાયા ॥ ૧૨ ॥

પ્રભુએ ઉપશમ રસથી ભરપુર વાણીના વરસાદ વડે યુનદ અવાજે વ્યાખ્યાન આપવા
માધુર્ય વર્ધમાન (મહાવીર) જિન ત્યા આવ્યા છે એ ખબર સામળી દેવ, મનુષ્ય, અને
કિત્તર તેમ જ રાજાઓ પણ તે તરફ આવવા લાગ્યા

યશમા નહિ આવતા બધાઓ મહાવીર ત દ જન્ય છે એવું જાણી ગૌતમ જેઓ વિપ્ર
હોવાથી યશ કરતા હતા તેઓ મહાવીરને હરાવવા યશશ્રુમિ ઉપરથી એકદમ ઉઠ્યા અને
સાથે ૫૦૦ શિષ્ય લઈ સમવસન્ધુ તરફ ચાલ્યા

॥ તૃતીય ભાષા ॥ તો ચદિઓ ૧ ધણુમાણુ ૨ ગજે । ૩ દશૂર્ધ ૪ ભૂય દેવતો ॥ ૬ કારો
કરી સચગિઓ । ૭ વણુ સુજિણુવગ દેવતો ॥ ૧૭ ॥

ગાઠ માન રૂપી હાથી ઉપર તે ઝદ્રભૂતિ (ગૌતમ) ભૂદેવ ચડ્યો અને એમ હોશગે
કરીને આગળ વધ્યો કે એ જિનવર દેવ પ્રાણુ છે ?

॥ ૮ સહસકિરણુ સમવીરજિણુ । ૧૦ પેખીવિરૂપ વિસાનતો ॥ એહ અસભવ સભવ
એ । સાચો એ ઇદ્ર જાનતો ॥ ૨૧ ॥

સૂર્ય સમાન એ વીર પ્રભુનું મુદ્દ ૩૫ જોઇને અસંભવિતને અભવિત કરી દેખાડનાર
આ તો કોઈ ઇદ્ર જાનીઓ છે એમ તેને લાગ્યું

॥ તવ બોલાવે બિજુગગુ ૩ । ૪ દશૂર્ધ ૧ નામેણુતો ॥ શ્રી મુખ સસય ૧૨ મામિ ૧૩ સવે,
ફેડે વેદ ૧૪ પએણુતો ॥ ૨૦ ॥ માન મેહિ મદ ટેનિ કરે । ૧૫ ભગ ત નામે ૧૬ સીસતો ॥
૧૭ પચસયાસુ વ્રત નિઓએ । ગાયમ પહેલો ૧૮ સીસતો ॥ ૨૩ ॥

ત્રણ લોકના ગુરૂ શ્રી મહાવીર ગૌતમને તેનું નામ લઈ આદરથી બોલાવ્યા. પોતાના
શ્રી મુખથી તેને વેદ પદમા જે કઈ શકા હતી તે સર્વેનું સારી રીતે સમાધાન કર્યું મહા-
વીરના આના ઉત્તમ જ્ઞાન વડે તે માન મેલી અહ કાગને અજગો કરી ભક્તિથી વીર પ્રભુને
વંદના કરવા લાગ્યા અને પોતાના પાત્રએ શિષ્ય સહિત જૈન દીક્ષા લીધી. એ રીતે ગૌતમ
વીર પ્રભુના પહેલા શિષ્ય થયા

૧ ઉપશમ ૨ જોજન સુધી સમગાય તેવી—યુલદ અવાજવાળી ૩ વ્યાખ્યાન-ભા
પણુધર્મદેશના ૪ જાણી ૫ વર્ધમાન ૬ ધનમાન, ૭ ગજ ઉપર ૮ ભૂદેવ ૯ સહસ્ર
કિણુ ૧૦ પેખી. ૧૧ નામવડે ૧૨ સ્વામિ, ૧૩ સર્વે, ૧૪ વેદ પદ વડે. ૧૫ મિત્રી,
૧૬ માયુ, ૧૭ પચસત, ૧૮ શિષ્યા.

॥ ૫૪ બાપા ॥ ૧નિમસહકારે કોયલ ટહુકે । નિમકુસુમાવને ૨પરિમલ મહકે । નિમ
ચંદન સુગંધનિધિ ॥ નિમ ગંગાજલ લહેરે લહકે । નિમ ૩કલ્યાણલ તેજે જલકે । તિમ
૪ગોપમ સૌભાગ્યનિધિ ॥ ૫૨ ॥ નિમ માન સરોવર ૫નિવસે હંસા । નિમ સુરવર ૬સિરિ
૭કલ્યાણવતંસા । નિમ ૮મહાધર રાજ્યવતી ॥ નિમ ૯રમણાપર ૧૦રમણે વિલસે । નિમ
૧૧અંબરે તારાગણુ વિકસે । તિમ ગૌયમ ગુણુ કે લિવતી ॥ ૫૩ ॥ પૂનિમ નિશિ નિમ
૧૨સસિપર સોહે । સુરતર મહિમા નિમ જગ મોહે । પુરવ દિસિ નિમ ૧૩સહસકર ॥
૧૪પંચાપણુ નિમ ગિરિવર રાજે । નરવર ધર નિમ ૧૫મયગલ ગાજે ॥ તિમ નિન શાસન
મુનિ ૧૬પવર ॥ ૫૪ ॥ નિમ સુરતર વર સોહે શાખા । નિમ ઉતમ મુખ મધુરી બાખા ।
નિમ વન કેતકી મહમહેએ ॥ નિમ જૂમિ પતિ બુચળલ ચમકે । નિમ નિન મદિર ઘંટા
રણુકે । તિમ ગૌયમ લખિંધ ગહગહેએ ॥ ૫૫ ॥

જૈન ચતુર્વિધ સંધમાં-જૈન સમાજમાં તે કાળમાં, તે સમયમાં ગૌતમ સ્વામિ દેવ
દીપી ઉડ્યા હતા તે સંધંધી ઉપલી કવિઓ યથામતિ મુંદર વર્ણન કર્યું છે. તે સમ-
જનું સહેલું હોવાથી તેનો અર્થ લખવાની જરૂર જણાઈ નથી. કવિ છેલ્લે શું કહે છે તે
લખી, ગુજરાતી આલમનું લક્ષ જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ ખેંચવા સાક્ષર વર્ગને વિનંતિ
કરી આ નાનો લેખ પૂર્ણ કરીશ.

॥ ગૌતમ સામિતણે એ રાસ । બણતાં ગુણુતાં લીલવિલાસ । ૧૭સમલ સંધ મંગલ
કરે એ ॥ ગૌતમ સામિનો રાસ બણી । ચક્ર ૧૮વિહ સંધ રસિઆપત કીજે ખેલા ખેસે
રંગ ભરો એ ॥ ૬૧ ॥ કુંકુમ ચંદન છડો દેવરાવો । માણુકતા ચોક પુરાવો । ૧૯રમણુ
સિંહાસણુ એસણુંએ ॥ તિહાં ૨૦ખી, ગર ૨૦દેશના દેશે । ૨૧ભાવિક જીવતાં કાળ સરીશે ।
વિજયભદ્ર સૂરિ ઈમ બણે એ ॥ ૬

રાજકોટ,

તા. ૨૧ ૧૦-૦૮.

પાપટલાલ કેવળચંદ શાહ.

૧ આખા ઉપર. ૨ સુગંધ. ૩ કનકાચલ-મેરૂ. ૪ ગૌતમ. ૫ વસે. ૬ ઈંદ્ર. ૭ કનક
વતંસા. ૮ મધુકર. ૯ રતનાકર. ૧૦ રતને. ૧૧ આકાશ. ૧૨ સશીમલ-ચંદ્રમા. ૧૩ સહસ્રકર
સૂર્ય. ૧૪ પંચાવન-સિંહ. ૧૫ મેગલ-હાથી. ૧૬ મુનિ પ્રવર. ૧૭ સકલ. ૧૮ ચતુર્વિધ સંધ
(સાધુ, સાધવી, શ્રાવક શ્રાવિકા.) ૧૯ રતન. ૨૦ ધર્મોપદેશ. ૨૧ ભથ્થ (જે જીવો વહેલા
મોડા પશુ સંસાર તરફે તે જીવો.)

શુભરાતી નોંધણી.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૦ ના શુભરાતસાળાપત્રમાં પ્રથમ લેખમાં પૃ. ૪૪ થી ૪૮ સુધીમાં આ વિષય ઉપર એ પત્રના વિદ્વાન તત્ત્વીએ પોતાના વિચારોની પુનરુક્તિ કરી છે. એ વિષયમાં અર્થાઈ અવાઈ ગણેલી દલીલોનું હું પિષ્ટપોષણ કરી વ્યર્થ શ્રમ લેવાને ઇચ્છતો નથી. પરંતુ હેમાંના એ જૂના મુદ્દાઓ વિષે એક એ નવીન ઉત્તર મહત્વના સૂત્રવાથી, જેમ અને તેમ. હુંકાણુમાં, દર્શાવણું આવશ્યક ધારુ છું.

(૧) 'ત્હાર' જેવા શબ્દોમાં હકાર નોંધવામાં બાપાશાસ્ત્ર જેડે વિરોધ છે એમ ગા. કમળાશંકર કહેપેછે; ત્ + હ નો ય્ ધાય, ફ + હનો ખ યાય ઇત્યાદિ ધોગુણો એઓ આધાર લે છે.

પરંતુ—“ 'ભાર', 'તાર', 'અમે', 'ત્યાજે', વગેરે શબ્દોમાં હકારનો ઉચ્ચાર તો સ્પષ્ટ છે. ” એમ એઓ દૃઢ શબ્દોથી સ્વીકારેછે.

આ સ્વીકારની સાથે ઉપરનો વાંધો અસંગત થાયછે. કમકે ત્ + હનો ય્ થવો તે કાંઈ લખ્યાથી થઈ જતો નથી, પણ વાગવ્યાપાગનો જ પ્રકાર હોઈ ઉચ્ચારણનો જ વિષય છે. તો 'ત્હાર' જેવા શબ્દોમાં હકારનો ઉચ્ચાર છે એમ સ્વીકાર્યું તો તો યકાર ધાય જ એમ પણ પરિણામ સ્વીકારવું પડે. ઉચ્ચાર હકારનો 'ર' 'ફ' 'જ' તો હકારને લેખન સ્વરૂપમાં ના દર્શાવવાથી યકાર થવો રોકાઈ જશે નહિ.

(૧) 'હમે' વગેરે રૂપો લખી ત્હેમાં લઘુ હકાર પ્રયત્ન છે—“ એમ કહેવાની જગ પડે છે ”. એમ કહી ગા. કમળાશંકર કહેછે:—

“ અક્ષરોના અનેક ઉચ્ચાર કહેપવા એ કદી પણ સર્વમાન્ય થવાનો મંભવ નથી. ” (પૃ. ૪૬).

અહિં જરાક અન્યાય જણાયછે. હકાર લઘુપ્રયત્ન મહે કાંઈ બનાવ્યો નથી. ઉચ્ચાર કોઈના બનાવ્યા બનતા નથી. વસ્તુસ્થિતિમાં ઉચ્ચાર છે તેવું દર્શન કરી બીજાને દર્શન કરાવવાની મહે પ્રવૃત્તિ કરી છે, એટલો જ મહારો દોષ છે.

'વાહન' માં હકાર નોંધવાર છે અને 'હુ' મા નરમ છે એ કાઠને પણ જણાઈ આવે

હું પ્રસ્તુત સાળાપત્ર, પૃ. ૪૫, છેવેથી ત્રીજી તથા બીજી પક્તિ મહોટાં ટાઇપમાં શબ્દો મહે મૂક્યાછે.

એમ છે. તો એ બે ઉચ્ચારો હું હેમાં મૂકવા ગયો નથી; જે છે તે જ છે. ઘેરા અને ખુલ્લતા રંગ વચ્ચે ભેદ વસ્તુ સ્થિત છે. તો ઘેરા અને ખુલ્લતો એમ નામ આપનારા કાંઈ તે રંગ ઉત્પન્ન કરતા નથી; જે છે તેનો ભેદ નામ આપીને જણાવે છે. એ જ પ્રમાણે અહિં નોવાનું છે.

હકાર છે એમ તો પોતે જ કબૂલ કરે છે. માત્ર ‘હમે’ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં હકાર લખિયે છિયે તો કહે છે હકાર કેમ લખો છો? ઉત્તર એ જ છે કે ‘હું’, ‘હજી’, ‘હવે’ ઇત્યાદિમાં હકાર લખિયે છિયે તે જ રીતે ‘હમે’ ઇત્યાદિમાં પણ લખિયે છિયે. એ શબ્દોમાં હકારનો ઉચ્ચાર કોઈ પણ જોરદાર કરતા નથી. તો ‘હમે’ ઇત્યાદિમાં જોરદાર ઉચ્ચાર જાણી જોઈને કરીને ખોટા દોષ એ શબ્દો ઉપર ચઢાવવો શા માટે?

(૨) ‘આંખ’, ‘રાખ’, વગેરેમાં યકારનો ઉચ્ચાર (જે પ્રાન્તોમાં ઉચ્ચારાય છે ત્યાં) ‘ખ’ ની પૂર્વે કાંઈક હોય એમ રા. કમળાશંકરને લાગે છે;—‘આંખ’, ‘રાખ’, એમ. આ હેમના મુરતી સંસ્કારનું પરિણામ લાગે છે. (રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતને પણ હાલું જવણુ એ કારણથી જ થયું હશે. સં. ૧૯૧૧ ના માર્ગશીર્ષના ‘વસન્ત’ માં હેમનો લેખ જુવો.) મુરત તરફ ‘આંખો’, ‘લખો’, ઇત્યાદિને બદલે ‘અ.ખો’, ‘લખો’, ઇત્યાદિ અતિ-સંકુચિત પ્રાન્તીય ઉચ્ચારણુ છે તેથી જ આ ભ્રમ લાગે છે. પરંતુ ‘આંખો’, ‘લખો’, ઇત્યાદિને સ્થાને જેમ ‘આંખો’, ‘લખો’, એમ સ્વીકારો છો, તો તેમ ‘આંખ’, ‘રાખ’ એમ જવણુ કદી ત્હમને થતું હોય તો પણ, ‘આંખ’, ‘રાખ’ એમ લેખનપદ્ધતિ સ્વીકારવાને બાધ શો છે? એમ પ્રશ્ન મૂકી સકાય. પરંતુ યકાર પૂર્વે સંભળાય છે એ ભ્રમ જ છે.

રત્નાગિરિ નિઃસો.

તા. ૧-૩-૨૦.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

અનુક્રમણિકા.

વર્ષ ૮ મું.

સંવત્ ૧૯૬૫-૧૯૬૬.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

લેખક.

અનાજની મોંઘવારી.	૨૪૨	(રા. રા. અબાહદાસ કાળીદાસ પટેલ બી. એ. એલએલ બી.)
આશા. (કાવ્ય.)	૧૬	(રા. રા. 'સ્નેહ જ્યોતિ.')
આપણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિની તુલના.	૨૨૫	(રા. રા. કાશીરામ અબાસકર જાની.)
આટલાંટિસ.	૩૪૫, ૪૧૭	(રા. રા. દુલેરાય મદીપતરાય ઓઝા.)
આપણું દેશી રાજ્યો.	૪૭૩	(રા. રા. વીમલદાસ ગીરજાશંકર)
આશ્વાસન. (કાવ્ય.)	૫૮૬	(રા. રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા બી. એ.)
ઉત્તરગિરિ અને તે ઉપરની ત્રણ જળધા- રાઓ. (કાવ્ય.)	૫૩૦	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ. એલએલ. બી.)
ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.	૧૨૬, ૧૭૦	(રા. રા. તનમુખરામ મનમુખરા ત્રિપાઠી બી. એ.)
ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય-પૂરવણી.	૩૨૭	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
ઉપાનો અનિર્દ્ધ પ્રતિ સંદેશો. (કાવ્ય.)	૫૮૫	(સૌ. સુમતિ.)
એક ચિત્ર.	૧૧૬	(રા. રા. નરસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બદ. એમ. એ.)
એક મિત્રને જન્મ દિવસે. (કાવ્ય)	૩૧૧	(રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી. એમ. એ. એલએલ. બી.)
એલિસબિજ પરથી જોયેલી સાબરમતી. ૫૮૬		" "
કવિતા પ્રવેશ.	૨૭૭, ૪૨૨, ૪૮૪	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
કવિવરોની મોરલીને. (કાવ્ય.)	૧૬	(રા. રા. માણેકલાલ કાળીદાસ.)
કવિ નરસિંહ મહેતાકૃતગરબા. (કાવ્ય.)	૧૧૭	(રા. રા. હનનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.)
કર્મયોગ.	૧૪૫, ૧૮૩	(વસન્ત-ઓર્થિસ.)
કાર્યજનો વિનાશ.	૩૧	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ. એલએલ. બી.)
" કાવ્ય એટલે શું. "	૮૭, ૧૪૧	(વસન્ત-ઓર્થિસ.)
" કાવ્ય એટલે શું. "	૧૮૮	(રા. રા. રમણભાઈ મદીપતરામ નીલકંઠ બી. એ. એલ એલ. બી.)

“ કાવ્ય એટલે શું. ”

૨૬૪ (રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ બી. એ. એલ
એલ બી. તથા રા. રા. કમળાશંકર
પ્રાણશંકર ત્રીવેદી, બી. એ.)
(વસન્ત-ઓરિસ.)

- કુમારિકાઓનો વિનોદ. (કાવ્ય.) ૨૫૭ (રા. રા. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.)
કોવલડી. (કાવ્ય.) ૧૫ (સ્વ. નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવ.)
ગુજરાતી છાપો. ૧૫૦, ૨૨૪ (રા. રા. મન્વન્તરાય મણિરાય દુરકાળ.)
ગુજરાતી નાટક અને નવલકથા. ૧૭૭ (રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી.
એ. એલ એલ. બી.)
ગુજરાતનું સરકૃત સાહિત્ય. ૪૪૧ (રા. રા. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ. એમ.
એ. એલ એલ બી.)
ગુજરાતની સ્ત્રી કવિઓ. ૪૪૯ (સૌ. વિદ્યા. બી. એ.)
ગુજરાતી બાપા તથા અપ્રીત—વિશે
ગર્યાપત્ર. ૫૬૮ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ.
સી. એસ.)
ગુજરાતી જોડણી. ૬૧૪
ચૌદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ. ૨૫ (રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રીવેદી
એમ. એ. એલ એલ. બી.)
હવન સંન્યા. (કાવ્ય.) ૪૩૩ (રા. રા. અરદેશર ય. ખળદાર.)
જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની સાખાનધી. ૧૬૧ (રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.)
જૈન કવિ જયભદ્ર. ૬૧૪
જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ. ૨૪૫, ૩૧૬, ૩૫૬ (રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.)
“ જોડણી છિયે. ” ૬૪ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ.
સી. એસ.)
ગીત્ર સાહિત્ય પરિપદ—વિષયોની યાદી. ૨૮૫ (વસન્ત-ઓરિસ.)
ગીત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદમાં
રાજી સાહેબ અ. સૌ. નન્દકુંવરબાએ
કરેલું બાપણ. ૮૩૬
દશિષ્ઠના પ્રવાસની સંક્ષિપ્ત નોંધ. ૪૨૭, ૫૧૭ (રા. રા. મોતીલાલ મોદનલાલ ગવેરી.)
દિગ્દર્શન. ૧, ૧૩૪, ૩૩૯ (વસન્ત-ઓરિસ.)
દિવ્યયોગિની. (કાવ્ય.) ૩૩૭ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ.
સી. એસ.)
દિવ્યદર્પિ. ૫૬૧ (રા. રા. દુલેરાય મહીપતરાય ઓઝા.)
ધર્મના વિચાર. ૩૭, ૯૩, ૨૦૯, ૨૫૪ (રા. રા. મનસુખરામ કૃષ્ણસુખરામ બી. એ.
એલ એલ બી.)
રૂઢિવના હવન અને હવનની રેખ. ૨૯૭, ૪૧૩ (રા. રા. સુમનસ હરિલાલ ધ્રુવ.)
નાદપ્રાનનવાગોં ખાનરો. ૩૩૦, ૩૯૩, ૫૦૯ (રા. રા. સાંકળચંદ જોડાલાલ શાહ. એમ. એ.)
નાતભાઈઓની એક બીજા પ્રતિજ્ઞા. ૪૧, ૬૮ (રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય શાહોર બી. એ.)
નિન્વાર્ય પ્રેમ. (કાવ્ય.) ૨૦૮ (યો. સુમતિ.)

ને. (કાવ્ય.)	૧૬૦	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વશંકર દવે. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
પરમાત્મ નમન. (કાવ્ય.)	૪૦૧	(રા. રા. પુરુષોત્તમ હરિકૃષ્ણ પુરાણી બી. એ.)
પ્રમાદી નાવિક. (કાવ્ય.)	૨૦૨	(રા. રા. કાન્ત બી. એ.)
પ્રભાત. (કાવ્ય.)	૩૦૮	(સૌ. મુદલા.)
પોપમેઝિની આગળ. (કાવ્ય.)	૩૯૯	(રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
પ્રાસંગિક નોંધ.	૧૫૫	(વસન્ત-ઓર્થિસ.)
પુરોહિતની રાજ્ય ભક્તિ. (કાવ્ય.)	૩૮૯	(રા. રા. અરદેશર ક. ખખરદાર.)
બંગાળામાં સાહિત્ય પરિષદો.	૧૨૧	(રા. રા. મન્વન્તરાય મથુરાય દુરદાળ.)
બગીચામાં. (કાવ્ય.)	૨૨૯	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વશંકર દવે. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
બક્તની ' નરસૈયા ' ને વંદન. (કાવ્ય.)	૫૨૮	(રા. રા. ' લલિત. ')
બક્ત-રમણી. (કાવ્ય.)	૩૫૪	(સ્વ. ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ. બી. એ. એલ. એલ. બી. પી. એચ. ડી.)
બાવનાં સૃષ્ટિ. (કાવ્ય.)	૯	(રા. રા. નરસિંહરાવ મોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
મદ્રાસથી કાંચી. (કાવ્ય.)	૫૭૭	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વશંકર દવે. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
મનુષ્ય સ્વભાવ. (કાવ્ય.)	૫૦૭	(સૌ. સુમતિ.)
મેવાડના રાણાઓ અને ગુજરાતના નાગરો.	૪૮૯	(રા. રા. દેવદત્તરામકૃષ્ણ બાંદારકર એમ. એ.)
” ” ચર્યાપત્ર ૧-૨	૫૮૮	(ગ. ગ. આચાર્ય વલ્લભ હન્દિત. રા. રા. મહાદેવપ્રસાદ તાપીપ્રસાદ દેસાઈ.)
મોગય પાદશાહોનું નિત્ય શ્રવન.	૪૬૭	(રા. રા. સુમનસ હરિલાલ ધ્રુવ.)
યમુનાનો ઉપકંઠ. (કાવ્ય.)	૧૧૫	(રા. રા. નર્મદાશંકર હરગોવિંદ શુક્લ.)
રંગભૂમિ પૂર્વે આત્મિકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૫૪૪, ૬૦૧	(ગ. ગ. દોલતસિંહ. સીમાંદયા.)
રણારી વિષે રહેલ રહાસ.	૫૩૩	(રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.)
રસ પ્રભુતા. (કાવ્ય.)	૨૪૧	(રા. રા. અરદેશર ક. ખખરદાર.)
રસાયન શાસ્ત્રનો ખેતીમાં ઉપયોગ.	૨૧૭	(રા. રા. સાંકળચંદ જોશલાલ શાહ એમ. એ.)
રાજકન્યા અને ભરથરી.	૫૨૪	(રા. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.)
રાજકહેવી. (કાવ્ય.)	૨૦૪	(રા. રા. નરસિંહરાવ ત્રખડલાલ બી. એ.)
રેતીનું ઘર. (કાવ્ય.)	૨૭૬	(સ્વ. અરવિન્દ.)
રોહિણી-ચંદ.	૧૫૯	(સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ. બી. એ. એલ. એલ. બી. પી. એચ. ડી.)
લેખક વિકટોરીઆન્નાન્ના. (કાવ્ય.)	૧૧૩	(રા. રા. વિનાયક.)
સિધિ.	૨૫૧	(રા. રા. કરીમ મહમદ ખાસ્તર એમ. એ.)

લિપિ.	૨૮૯	(રા. રા. નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ.)
વીરગૂન.	૨૭૦.	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. એલ એલ બી.)
વિદ્યુરકુરંગ. (કાવ્ય.)	૩૦૭	(રા. રા. 'કાન્ત.' બી. એ.)
વીરાંગના કર્મદેવી. (કાવ્ય.)	૩૧૩	(રા. રા. અરદેશર ક. ખખરદાર.)
વિક્રમના સત્તરમા સૈકાની ગુજરાતી બાબા.	૪૫૭	(રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.)
શુંક અને પારધિ. (કાવ્ય.)	૩૫૩	(રા. રા. રતનલાલ ગોરધનદાસ કારવાળા.)
" શું " ની વ્યુત્પત્તિ.	૬૬,૩૭૨	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
" શું " ની વ્યુત્પત્તિ.	૨૩૧	(રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી બી. એ.)
શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાંત.	૫૭,૨૩૩,૩૬૧	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
સંન્ધ્યાકાળે સાગર કિનારે. (કાવ્ય.)	૪૮૧	(રા. રા. અરદેશર ક. ખખરદાર.)
સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી.	૯૭	(સૌ. વિદ્યા બી. એ.)
સરિતા. (કાવ્ય.)	૧૫૮	(બહેન ઉપા.)
સાહિત્ય અને તેનાં અંગો.	૪૦૩,૪૬૦,૫૧૪,૫૩૫,૫૪૩	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. એલ એલ. બી.)
સાંગ. (કાવ્ય.)	૩૫૫	(સૌ. મૃદુલા.)
સાહિત્ય ઉપર વિવેચનની અસર. ૩૭૫,૨૦૯		(રા. રા. રાહાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ.)
સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા.	૫૭૧,૬૦૦	(રા. રા. રાહાભાઈ લક્ષ્મણ-ખાંડુસામાન.)
સૂર્યની લગ્ની. (કાવ્ય.)	૧૧૪	(રા. રા. હરિલાલ હર્ષદરાય કુવ બી. એ. એલ એલ. બી. પી. એચ. ડી.)
સાંદર્ભની દેવીને. (કાવ્ય.)	૩૦૫.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
સિન્દુરતાનનો સુસ્તર ક્ષતિદાસ. ૩૬૭,૫૫૩		(રા. રા. વિનયલાલ કનૈયાલાલ કુવ બી. એ. એલ. સી. ઈ.)
સિન્દમાં વેપાર અને તેનાં સાધનો.	૧૮	(રા. રા. ગંગાશંકર મણીશંકર વંખુવ બી. એ. બી. એસ. સી.)
સિન્દમાં વેપારનાં સાધનો, અને તેની ખીલવણી.	૮૦,૧૦૨.	(રા. રા. ગંગાશંકર મણીશંકર વંખુવ બી. એ. બી. એસ. સી.)
સુસમાનનું અંગશું એવી ભાવના.	૪૯,૧૦૫	(રા. રા. બેદરલાલ નટવરજી ત્રિવેદી બી. એ. એલ એલ. બી.)

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિરણ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાવ્યકલ્પ પુરુષ. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી માટે મથુર કરેલ છે. (કિ. ચાર આના. પો. એક આને)

૩. રચનાર—

લાઇશિંકર કુખેરજી શુક્લ.

ઝારખી નીવાશી મુ વેરાવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—જુકસેલસં મુખર્ષ

તૈયાર છે. “રસીકચંદ્ર” યાને “દેશોન્નતિનો કારીગર.”

ભાગ ૧ હો

તૈયાર છે

ઉપરના નામનું તોવેલ ૧૦૦ પાનાનું દળદાર છે છતાં તેની પાછળ ૮૦ પાનાનું દળદાર “રસીક રમણી” ત્રી અંકી નાટક તથા ના. મહારાજ સપાજીરાને રંગીન ચારે બાજુ વેળવાળો ફોટો બેટ આપવામાં આવે છે. કીમત રૂ. ૦-૧-૦ આના છ પોષ્ટેજ જુદું.

સરનામું

મેસં જયશંકર એન્ડ શંકરલાલ

મું ચાંગા (ગુજરાત)

ઉષા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

નવે વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આવ્યા છે સરજ ગુજરાતી ભાષામાં લખા વેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ,
બન્ડે સમાજ.

ઉપા કામળની પાંકા પુઠાની કિમત રૂ. ૧-૦-૦

કાવ્યા પુઠાની ને હલકા કામળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE ૯-૧૦-૦.

મળવાનું ટેકાણું.

ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી. એ. અ મિનિસ્ટ્ર સેક્રેટરી
સેવાસહન-ગિરગામ એકેડેમી—મુખર્ષ

મેષનાદ ઝોડીસ અમદાવાદ

નામર
સુદરી મુખર્ષ

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બેનતી ઉપયોગી સાધારણ દવાઓ.

શીવર દ્રુષ્ટિ—જ્વરખિન્દુ દરેક જાતનાં તાવ ઉપર લાગુ પડે છે.

ધણીજ સરતી અને અસરકારક દવા છે.

૩. ૦—૪—૦

જર્મીસાદક—જંતુવિધનાશક. ગેષી કે ગેરી જંતુના વિધને.

કાપી નાંખે છે.

જલક ધ્યુરિક્કાઈંગ સેલ્યુશન—રક્તશોષક, લોહી વિહાર ઉપર

ધણીજ અસરકારક વર્ણ.

લીવર સોલ્યુશન—ઝાડાની કબજામાં વગેરે દુર કરે છે પેટ

સાફ આણે છે. અને જીખ લાગે છે.

એન્ટિસેપ્ટિક મલમ—આંખની ના દરેક રોગ ઉપર રહોતું અટકાવો.

જલકી રજ આણે છે.

એ ઉપરાંત દરાજનો મલમ, ખોડાનો મલમ, ફેલેંગ પ્લેમ વગેરે સઘળી જાતની આંસીર દવાઓ બનાવવામાં આવે છે.

વધુ ખર્ચ માટે તથા નસુના માટે લખો:—

(પ્રો. ગજનંતી) આયોનિક ફાર્મસી.

ગીરગામ—મુંબઈ.

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

શુદ્ધત્વક્રમી—કર્તા મી. જી. ના. મેઘી. આ પુસ્તક એક દિંદુ સંસારી વાંતા છે.

પ્રેમ અને નાતિના તત્વોને અચ્છી રીતે ગ્રુથેલ છે. નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાઈબ્રેરીઓ માટે મંજૂર કરેલ છે. કપડાની શે.બીલીજખાઈ સાથે કી. રૂ. ૧-૧૨-૦.

જે મુદ્રિકા—આ દિંદુ સંસારી વાર્તા “પોર્ટ સાઈડ”માં જાણવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તેમાં હીરાગૌરીનું અખંડ પ્રેમ તેમજ પુરુષનું પત્નિવ્રત તેમજ “કમંતિની રહનતા” ના યતારો છે. કપડાની જખાઈ કી. રૂ. ૧-૭-૦

દુશમન દારાખ—આમાં દારેશો મુંબઈનો શેઠીઝી, પારસી સંસારી અતી રસીલી વાર્તા. પહેલી આશ્રિત ખલાસ યતાં લાલખાં બાજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. કપડાની જખાઈ શેનેરી નામે કી. રૂ. ૧-૮-૦.

આ શિવ અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો ખજાણે છે. સ્વીપત મંગાવતાં મોકલી આપીશું.

લક્ષ્મીદાસની ફ.

પારસીખાતર કોટ, મુંબઈ.

આતંક નિગ્રહની ગોળીઓ,

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્રિયાને દૂર કરે છે
- (૨) નબળા પડતાં જ્ઞાન તદ્દુભોને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) રોહિને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગયલા પુરુષત્વને પાછું બક્ષે છે

૩૨ ગોળીની ડબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

મેંવળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક ભયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
ચેહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દૌલત અને આગાહીને ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારૂં છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમા તેની

લગભગ લાખ અંતો મુદ્રત વહેચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક

અંગ્રેજી, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં) મગાલી અને તામિલ
બાષામાં તૈયાર છે. તેનું બાષામાં છપાય છે

વિના મુદ્દય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

“What I do venture to press—upon you is that it requires no preternatural force of will in any young man or woman unless household circumstances are more than usually vexatious and unfavourable to get at least half-an-hour out of a solid busy day for good and disinterested reading. Some will say that it is too much to expect, and the first persons to say it, I venture to predict, will be those who waste their time most. > x > try for yourselves what you can read in half an-hour. Then multiply the half-hour by 365, and consider what treasures you might have laid by at the end of the year, and what happiness, fortitude, and wisdom they would have given you during all the days of your life.

You may have often heard from others, or may have found out, how good it is to have on your shelves, however scantily furnished they may be, three or four of these tools to which it is well to give ten minutes every morning, before going down into the little and choking dust of the day. x x of course every body who is able to possess anything beyond bread and cheese, clothing, and the wherewithal to keep a roof over his head, ought to possess some three, four or five books; it is surprising how very few the volumes are that contain the root of the matter in literature, the gems and pearls and fine gold of literature. It is a great mistake to think you cannot understand or enjoy the pleasures of literature unless you possess a library: a very few books will serve, if rightly chosen. It is a great thing to know such books, so that the world past, present and future, shall not be all cloud and chaos to the mind without order, system or significance. Those who know very little of the past and care very little for the future will make but a sorry business of the present. The present or what Goethe called “this portion of eternity” concerns us most, but we shall not understand the present, nor have the means to deal with its problems and duties unless we have some notion of the general order of the past and experience for the future. For the past you must know history.

—John Morley.